

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**Η στάση του Ελληνικού Τύπου έναντι της πολιτικής του
Ελευθερίου Βενιζέλου (1910–1914)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Στυλιανός Ματζούρης

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Ομότιμος Καθηγητής, Προκόπης Παπαστράτης (επιβλέπων)

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Δέσποινα Παπαδημητρίου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Ευαγγελία Λούβη

Αθήνα, Μάιος 2014

Copyright © Στυλιανός Ματζούρης, 2014

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνεται προς το συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών κι Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση και συγγραφή της παρούσας διδακτορικής διατριβής δεν θα ήταν δυνατή αν δεν συνέδραμαν και δεν βοηθούσαν πλήθος ατόμων. Θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω εκείνες και εκείνους που συνέβαλαν σε αυτήν την προσπάθεια.

Θερμά ευχαριστώ τον επιβλέποντα της διδακτορικής διατριβής, Ομότιμο Καθηγητή του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Προκόπη Παπαστράτη, ο οποίος πίστεψε στις ικανότητές μου, με ενθάρρυνε, παρενέβη και βοήθησε σε όλα τα στάδια της έρευνας και έκρινε με επιστημονική αυστηρότητα όλες τις φάσεις συγγραφής του πονήματος.

Ευχαριστώ επίσης, τα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής κα Λίνα Λούβη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και την κα Δέσποινα Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, οι οποίες με τις υποδείξεις και παρατηρήσεις τους με καθοδήγησαν ώστε να διευρυνθεί η οπτική των ποικίλων διαστάσεων της διατριβής.

Ευχαριστώ τους υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης της Βουλής οι οποίοι με βοήθησαν στην αναζήτηση τόσο του ψηφιακού όσο και του έντυπου υλικού της υπό διερεύνησης ιστορικής περιόδου.

Τέλος, ευχαριστώ ιδιαίτερα, τα μέλη της οικογένειάς μου γιατί υπέμειναν, το άγχος και τους εκνευρισμούς, την απομόνωση από απλές οικογενειακές χαρές και συζητήσεις, γιατί είχαν τη μεγαλοθυμία να με στηρίξουν συναισθηματικά και να προσφέρουν ένα περιβάλλον κατάλληλο για πνευματική δημιουργία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα.....	7
Περίληψη.....	11
Abstract.....	12
Εισαγωγή.....	13
Ο Τύπος της εποχής (Ιστορικά στοιχεία).....	25

ΜΕΡΟΣ Α΄

1910: Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η είσοδος του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή.

1.1 Ο χαρισματικός και παράκλητος ηγέτης	39
1.2 Προβληματισμοί ως προς την υποψηφιότητα Βενιζέλου	41
1.3 Το εκλογικό αποτέλεσμα: Πρόκριμα για Αναθεωρητική ή Συντακτική Εθνοσυνέλευση;	54
1.4. Οι πολιτικές ζυμώσεις μετά τις εκλογές	63
1.5 Συντακτική ή Αναθεωρητική Συνέλευση;	
1.5.1 Η στάση του Τύπου	68
1.5.2 Η στάση της Εθνοσυνέλευσης	74
1.6 Πρώτη επίσημη εμφάνιση του Βενιζέλου στον Αθηναϊκό Λαό.	77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ανάληψη της εξουσίας

2.1. Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης	89
2.2 Η πρώτη βραχύβια διακυβέρνηση	97
2.3 Οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης και η διάλυση της Βουλής-Κριτική του Τύπου	99
2.4 Η απόφαση των κομμάτων περί αποχής από τις εκλογές	115
2.5 Προεκλογικός αγώνας δίχως αντιπάλους	117
2.6 Βενιζελικός συνδυασμός Αττικοβοιωτίας	119
2.7 Η περιοδεία του Βενιζέλου στη Θεσσαλία και η ανακοίνωση του πολιτικού του προγράμματος	126
2.8 Οι εκλογές για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή	133
2.9 Αριθμητικός πίνακας υποψηφίων βενιζελικού συνδυασμού	143

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 1911

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΚΩΛΥΣΙΕΡΓΙΕΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

1.1 Εθνοσυνέλευση ‘άνευ βασιλικού λόγου’	147
1.2 Σύσφιξη των δεσμών των φιλελευθέρων βουλευτών	148
1.3 Ένα άρθρο ‘Περί Δικτατορίας’	151

1.4 Προτροπή του Βενιζέλου για ταχεία αναθεώρηση	154
--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Το γλωσσικό ζήτημα

2.1 Περί γλωσσικού ζητήματος ανάγνωσμα	159
2.2 Η στάση του Τύπου	160
2.3 Οι συζητήσεις για το γλωσσικό στη Βουλή	163
2.4 Η φοιτητική διαδήλωση υπέρ της καθαρεύουσας	168
2.5 Η απόφαση της Εθνοσυνέλευσης	170

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Οι ελευθερίες Του Τύπου

3.1 Η στάση του Τύπου έναντι του προσχεδίου της Επιτροπής	187
3.2 Οι συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση	190

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Το ζήτημα της ιδιοκτησίας

4.1 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Θεσσαλία (1881-1911)	195
4.2 Οι συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση – Η στάση του Τύπου	197

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η (επαν)ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας.....

205

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Λήξη των εργασιών της Αναθεωρητικής Βουλής

6.1 Η στάση του Τύπου έναντι του νέου Συντάγματος και του Βενιζέλου	213
6.2 Το ψήφισμα για τη μετάθεση των εκλογών	215
6.3 Πανοηγυρική συνεδρίαση της Βουλής	220
6.4 Συνολική αποτίμηση της αναθεώρησης	223

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η επαναφορά του Κωνσταντίνου στο στράτευμα

9.1 Η στάση της εθνικής αντιπροσωπείας	231
9.2 Η κριτική του Τύπου	236

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 11^{ης} ΜΑΡΤΙΟΥ 1912

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση

1.1 Η προκήρυξη των εκλογών	245
1.2. Οι πρώτες αντιπαραθέσεις μέσω του Τύπου	247

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Λίβελλοι αντιβενιζελικού Τύπου

2.1. Η ιθαγένεια του Βενιζέλου	251
2.2 Η Λέσχη των Φιλελευθέρων	254
2.3 Ο «αφορισμός» του Βενιζέλου	258
2.4 Απόψεις του Τύπου για τα πολιτικά κόμματα και το Βενιζέλο	259
2.5 Ο Βενιζέλος προτείνει αντιπολίτευση	268

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Οι εκλογικοί συνδυασμοί και η ιδέα της εκλεκτικότητας271
3.1 Συνδυασμοί Αττικοβοιωτίας276
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Τα αντιβενιζελικά κόμματα281
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Προεκλογική περιοδεία δίχως αντιπάλους	
5.1 Αγόρευση Βενιζέλου στην Πάτρα287
5.2 Περιοδεία στην Αν. Στερεά και τη Θεσσαλία293
5.3 Γεγονότα του Άργους297
5.4 Απολογισμός προεκλογικής περιοδείας302
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η προεκλογική κίνηση στην Αθήνα	
6.1 Η τεταμένη προεκλογική ατμόσφαιρα στην πρωτεύουσα309
6.2. Η κεντρική προεκλογική συγκέντρωση των ραλλικών και των Φιλελευθέρων.....	314
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Ο εκλογικός θρίαμβος των Φιλελευθέρων	
7.1 Οι ύστατες προσπάθειες επηρεασμού του εκλογικού σώματος321
7.2 Το εκλογικό αποτέλεσμα324
7.3 Η μη ανάδειξη επαρκούς αντιπολίτευσης334
7.4 Η έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης339
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Εκλογικοί συνδυασμοί Αττικοβοιωτίας	
Αντιπολιτευτικός (ραλλικός) συνδυασμός341
Λαϊκός συνδυασμός342
Συνδυασμός Φιλελευθέρων343
Πίνακας υποψηφίων βουλευτών ανά εκλογική περιφέρεια344

ΜΕΡΟΣ Δ΄

ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: Η Βαλκανική Συμμαχία

1.1 Προγενέστερες προσπάθειες347
1.2 Η σερβοβουλγαρική συνθήκη348
1.3 Η ελληνοβουλγαρική συνθήκη349
1.4 Οι αντιδράσεις των Μ. Δυνάμεων απέναντι στη Βαλκανική συμμαχία356
1.5 Η στάση του Τύπου έναντι της ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας359

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος

2.1 Η επιστράτευση των βαλκανικών κρατών	365
2.2 Η ιστορική συνεδρίαση της Βουλής	370
2.3 Η έναρξη των εχθροπραξιών	376
2.4 Οι επιχειρήσεις στη θάλασσα	380
2.5 Η υπογραφή της ανακωχής	384
2.6 Η μετάβαση του Βενιζέλου στο Λονδίνο	386
2.7 Η συνδιάσκεψη του Λονδίνου	389
2.8 Στάση του Τύπου κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο	395

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Η απογοήτευση του Τύπου για τα αποτελέσματα των διπλωματικών προσπαθειών του πρωθυπουργού.

3.1. Η επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα	401
3.2 Άφιξη στη Θεσσαλονίκη	404
3.3 Σύγκλιση Βουλής	412
3.4 Η δολοφονία του Γεωργίου	422

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος

4.1 Η ελληνοσερβική συμμαχία	423
4.2 Φιλοπόλεμη διάθεση του Τύπου	426
4.3 Η συνεδρίαση της 21 ^{ης} Ιουνίου 1913	436
4.4 Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος	444
4.5 Ο Τύπος αρωγός του μαχόμενου ελληνισμού	448
4.6 Η συνθήκη του Βουκουρεστίου	450
4.7 Η στάση του Τύπου κατά τις διαπραγματεύσεις στο Βουκουρέστι	457
4.8 Το έθνος τιμά τους πρωταγωνιστές των επιτυχιών του	464
4.9 Γερμανική αβροφροσύνη προς τον Κωνσταντίνο	467

ΜΕΡΟΣ Ε΄

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : Η Αποπομπή του Ν. Στράτου από την κυβέρνηση

1.1 Η Αποπομπή του Ν. Στράτου-Κριτική του Τύπου	477
1.2 <i>N. Ημέρα VS N. Ελλάδα</i>	482
1.3 Συνεδρίαση της Βουλής [12.11.1913]	484

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : Διπλωματική περιοδεία του Βενιζέλου στην Ευρώπη.

2.1 Η διεθνής θέση της Ελλάδας από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.	493
2.2 Η περιοδεία του Βενιζέλου στην Ευρώπη	497
2.3 Η διακοίνωση (νότα) των Μ. Δυνάμεων	508

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : Ο Ηπειρωτικός Αγώνας

3.1 Η αυτονομία της Βορείου Ηπείρου	511
3.2 Στάση του Τύπου έναντι του ηπειρωτικού αγώνα	515
3.3 Η συζήτηση του Ηπειρωτικού στη Βουλή	525

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: Προσπάθειες για ελληνοτουρκική συνεννόηση

4.1 Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις ‘επί ξηρού ακμής’	535
4.2 Πώς αντιμετωπίζει ο Τύπος την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων;	540
4.3 Προσπάθειες για συνεννόηση στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου	545

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	559
---------------------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	573
---------------------------	------------

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα διατριβή διερευνούμε τη στάση του Ελληνικού Τύπου έναντι της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1914). Η διατριβή λειτουργεί ως εργαλείο για την κατανόηση του ρόλου του Τύπου σε μια περίοδο που αποτελεί ουσιαστικά καμπή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η υπόθεση εργασίας της διατριβής είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού Τύπου της εποχής, διείδε στο πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου τον οραματιστή και ηγέτη εκείνο, ο οποίος θα οδηγούσε την Ελλάδα στο δρόμο της Ανόρθωσης, ως φορέα νέων κοινωνικοπολιτικών ιδεών, απαλλαγμένο από τον τρόπο σκέψης, δράσης και κυβέρνησης του παλαιοκομματισμού, με αποτέλεσμα να υπάρξει μια θετική κριτική γύρω από το πρόσωπο και την πολιτική του, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα της πρωθυπουργίας του.

Η υποψηφιότητα του Βενιζέλου ως βουλευτή στην Α΄ Αναθεωρητική Βουλή χαιρετίστηκε από το σύνολο σχεδόν του Τύπου και σύντομα διαμορφώθηκε το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος το οποίο όμως δεν παρέμεινε σταθερό καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε., καθώς ορισμένες βενιζελικές εφημερίδες προσχώρησαν στον αντιβενιζελικό πόλο. Το γεγονός αυτό στάθηκε αιτία για την έκδοση νέων βενιζελικών εφημερίδων το 1912 και 1913, λαμβάνοντας υπόψη ότι το 1911 το ισοζύγιο είναι αρνητικό για το βενιζελικό Τύπο.

Το θέμα προσεγγίστηκε κατά κύριο λόγο μέσω της εξαντλητικής έρευνας του Τύπου, ο οποίος άρχισε να διαμορφώνει ιδιαίτερο ρόλο πριν και μετά το κίνημα στο Γουδή, σε συνδυασμό με την επισταμένη μελέτη όλων των συνεδριάσεων της Βουλής όπου παρέστη και έλαβε το λόγο ο Βενιζέλος.

Λέξεις - κλειδιά: Βενιζελικός Τύπος, αντιβενιζελικός Τύπος, Βενιζέλος, εκλογές, παλαιά κόμματα, πολιτική.

**The Greek Press attitudes towards the policies of Eleftherios Venizelos
(1910-1914)**

Matzouris Stylianos

ABSTARCT

This thesis revolves around the Greek Press attitudes towards the policies of Eleftherios Venizelos (1910 – 1914) and functions as a means towards the further understanding of the role of the Press within a time period which constitutes a turning point in the contemporary greek history.

The thesis focal point is that the majority of the greek press during the period examined, identified Eleftherios Venizelos with this very visionary and leader who would lead Greece—liberated from the preconceptions, the mentality, the practices and ruling policies of antiquated governments—to Restoration. Eleftherios Venizelos thus gave rise to positive criticism that favoured him both personally and politically, at least throughout the early period of 1910, during his prime ministerial service.

Eleftherios Venizelos' candidacy as a Parliament Member in the First Revisionary Parliament was received with enthusiasm by the overwhelming majority of the Press. Soon however, the bipolar formation of anti-Venizelos versus Venizelos-favouring press manifested itself, though the Venizelos-favouring pole did not exhibit a consistent profile, as certain initially Venizelos-favouring newspapers acceded to the anti-Venizelos pole. This constituted the generative cause of the publication of new Venizelos-favouring newspapers in 1912 and 1913, bearing in mind that in 1911 the proportion of Venizelos-favouring newspapers was considerably smaller compared to the anti-Venizelos ones.

The issue was approached mainly through an exhaustive study of the press material which started playing an important role before and after the Movement of Goudi, along with the meticulous study of all the Parliament sessions which Venizelos attended or in which he made a speech.

Key words: Venizelos-favouring press, anti–Venizelos press, Venizelos, elections, pre-existing political parties, politics.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διατριβή εξετάζει την περίοδο που άρχεται με την υποψηφιότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου ως βουλευτή για την Α΄ Αναθεωρητική Βουλή του 1910, μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την απαρχή της μετάβασης του ελληνικού βασιλείου από τον ολιγαρχισμό και τον παλαιοκομματισμό στην ‘Ανόρθωση’, δηλ. στην πρώτη σημαντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού των θεσμών κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Καθοριστικό γεγονός στην εξέλιξη αυτή συνιστά η εμφάνιση στο πολιτικό σκηνικό της χώρας του Βενιζέλου, ενός νέου και άφθαρτου στην Ελλάδα πολιτικού άνδρα, ιδιαίτερα γνωστού και δοκιμασμένου ήδη στην ιδιαίτερη πατρίδα του την Κρήτη, από τη θητεία του στην «Κρητική Πολιτεία» και την επανάσταση στο Θέρισο (1905).

Η υπόθεση εργασίας της διατριβής είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού Τύπου της εποχής, διείδε στο πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου τον οραματιστή και ηγέτη εκείνο, ο οποίος θα οδηγούσε την Ελλάδα στο δρόμο της Ανόρθωσης, ως φορέα νέων κοινωνικοπολιτικών ιδεών, απαλλαγμένο από τον τρόπο σκέψης, δράσης και κυβέρνησης του παλαιοκομματισμού, με αποτέλεσμα να υπάρξει μια θετική κριτική γύρω από το πρόσωπο και την πολιτική του, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα της πρωθυπουργίας του. Παράλληλα όμως συνάντησε και αντιδράσεις ενίοτε σφοδρές από τη μερίδα εκείνη του Τύπου που παρέμεινε προσκείμενη στα παλαιά κόμματα και τον ολιγαρχικό τρόπο διακυβέρνησης. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στο γενικότερο ρόλο του Τύπου— κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο— στη διαμόρφωση των όρων της πολιτικής και στη διατύπωση των καίριων πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων, που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται την περίοδο πριν και μετά του κινήματος στο Γουδί.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη μελέτη του Τύπου της περιόδου που οριοθετείται από την προκήρυξη των εκλογών της 8^{ης} Αυγούστου 1910 για Αναθεωρητική Βουλή έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τον Ιούλιο του 1914, αποτυπώνουν τις πολιτικές εξελίξεις και την πολιτική αντιπαράθεση και έχουν ως επίκεντρο το Βενιζέλο και την πολιτική του είτε εσωτερική είτε εξωτερική στο πλαίσιο της προσωπικής διπλωματίας του, αλλά και ως εκφραστή συγκεκριμένων αντιλήψεων.

- Πώς προωθεί ο Τύπος την υποψηφιότητα του Βενιζέλου, ως βουλευτή και πως αντιμετωπίζει την πανηγυρική εκλογή του στην Α΄ Αναθεωρητική Βουλή;
- Πώς κρίνει την ενέργεια του Γεωργίου για τη διάλυση της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής, ύστερα από την προτροπή του Βενιζέλου και την προκήρυξη νέων εκλογών;
- Ποια είναι η θέση του Τύπου απέναντι στην εθνοσυνέλευση; Αναθεωρητική ή Συντακτική;
- Πώς αντιμετωπίζει τον εκλογικό θρίαμβο του Βενιζέλου στις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910;
- Πώς αντιμετωπίζει τη συνταγματική αναθεώρηση, ειδικότερα σε καιρία άρθρα όπως της γλώσσας, της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας του Τύπου;
- Τι συμπεράσματα εξάγει από τον εκλογικό θρίαμβο του Βενιζέλου το 1912;
- Διαφαίνεται εθνική ομοψυχία κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων ή ο αντιβενιζελικός Τύπος εξακολουθεί να ασκεί στείρα αντιπολίτευση;
- Υπήρξε θετική η στάση του Τύπου απέναντι στο ζήτημα της απελευθέρωσης των αλύτρωτων περιοχών και τη σταδιακή ολοκλήρωση της Μεγάλης Ιδέας ή διαμορφώθηκε παράλληλα αντιπολιτευτική και κριτική στάση σε σχέση με ενδεχόμενες ολιγωρίες ή αδυναμίες; Διαφαίνονται τυχόν ψήγματα διαφωνίας στις σχέσεις Βενιζέλου - Κωνσταντίνου κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων;
- Γιατί ο αντιβενιζελικός Τύπος θεωρεί σχεδόν αποτυχημένη την παρουσία του Βενιζέλου στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου και αυτή του Βουκουρεστίου, θεωρώντας ότι η Ελλάδα δεν έλαβε ανάλογα εδαφικά ανταλλάγματα, παρά τις νίκες της στους Βαλκανικούς πολέμους;
- Διαφαίνονται μέσω του Τύπου οι πρώτες προσπάθειες για συσπείρωση των αντιβενιζελικών στοιχείων γύρω από τον Κωνσταντίνο;
- Γιατί το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου διαφοροποιείται από την πολιτική του Βενιζέλου για το Ηπειρωτικό;
- Πως αντιμετωπίζει ο Τύπος την προσπάθεια του Βενιζέλου για προσέγγιση με τη Γερμανία, ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου;

- Γιατί ο Βενιζέλος επιζητούσε προσέγγιση με την Τουρκία, παραμονές του Μεγάλου Πολέμου;
- Κάτω από ποιές συνθήκες ορισμένες εφημερίδες αλλάζουν «πολιτική ταυτότητα»¹ και μετατρέπονται από βενιζελικές σε αντιβενιζελικές; Αλλαγή ιδεολογίας, αθέτηση συμφωνηθέντων ή εξαγορά τους από τον αντιβενιζελισμό;

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θα πρέπει να εκτιμηθούν έχοντας κατά νου τους όρους «βενιζελισμός» και «αντιβενιζελισμός».

Ως **βενιζελισμός** ορίζεται ένα ευρύ κίνημα σε όλους τους τομείς της εθνικής ζωής στα πλαίσια της προσπάθειας για αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, σε συνδυασμό με μια ορισμένη αντίληψη της εθνικής ολοκλήρωσης και του περιεχομένου της Μεγάλης Ιδέας. Το πολιτικό περιεχόμενο του βενιζελισμού η «Ανόρθωσις» συνίστατο στη δημιουργία ενός κράτους δικαίου (αφατρίαστου και μη υποταγμένου σε μερικά συμφέροντα)² με σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες, κατά το πρότυπο των φιλελεύθερων κρατών της Δύσης και ιδιαίτερα της Αγγλίας και της Γαλλίας.³ Από την πρώτη στιγμή (1910) ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία του αλυτρωτισμού, ενώ με τη σειρά της η εθνική ολοκλήρωση υπηρέτησε τον εκσυγχρονισμό προσφέροντας την πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίησή του.⁴

Η πεισματική αντίδραση στην προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού των θεσμών, της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, αλλά και της εθνικής ολοκλήρωσης όπως την αντιλαμβάνονταν ο βενιζελισμός, δημιούργησε το κίνημα του **αντιβενιζελισμού**, το οποίο εκφράστηκε ως «αντίρροπη διαταξική συμμαχία»,⁵ η οποία απαρτιζόταν από κρατικοδίαιτους αστούς- «κρατική αστική τάξη»⁶ κατά τον Τσουκαλά - συνεπικου-

¹ Αναστασιάδης Γ., *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, πρόλ. Δ. Τσάτσος, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1993, σ. 114

² Διαμαντόπουλος Θ., *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, τόμ. 1^{ος}, *Ο Βενιζελισμός*, τχ. α' *Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης*, Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1985, σ. 35 Βλ. επίσης: Μαρωνίτη Ν., «Ελευθέριος Βενιζέλος, Το 'φαινόμενο του βενιζελισμού'», (άρθρο) *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 29.12.2013

³ Βλ. σχετικά την πρώτη ομιλία του Βενιζέλου προς το Λαό της Αθήνας (5 Σεπτεμβρίου 1910), όπου αναφέρθηκε λεπτομερώς στο πως εννοούσε ο ίδιος τον εκσυγχρονισμό του κράτους (σσ. 76-77 αυτής της εργασίας).

⁴ Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: Συλλογικό, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, (επιμ.) Μαυρογορδάτος Γ., - Χατζηϊωσήφ Χ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 9-10

⁵ *Ο. π.*, σ. 11

⁶ Ο όρος «κρατική αστική τάξη» χρησιμοποιείται από τον Τσουκαλά και δηλώνει πέραν των δημοσίων υπαλλήλων, όσους είχαν ως κύριο επάγγελμα την προσφορά υπηρεσιών προς τους πολίτες, λόγω αδυναμίας των ιδίων να συνδιαλλαγούν απευθείας με τις δημόσιες υπηρεσίες (δικηγόροι, γραφείς, κάθε είδους μεσάζοντες και ενοικιαστές δημοσίων φόρων). Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπα-*

ρούμενη από εισοδηματίες γαιοκτήμονες και μονοπώλια με επικεφαλής την Εθνική Τράπεζα αλλά κυρίως από το συντριπτικό όγκο των παλιών μικρονοικοκυραίων της πόλης και του χωριού, δηλ. των κατεξοχήν προκαπιταλιστικών και αντικαπιταλιστικών μικροαστικών στρωμάτων, που φοβούνταν τον επιχειρούμενο καπιταλιστικό μετασχηματισμό.⁷ Η αντίσταση και η αντίδραση της έκπτωτης⁸ πλέον μετά το κίνημα στο Γουδή κρατικής αστικής τάξης και των γαιοκτημόνων εκφράστηκε αρχικά από τα παλαιά κόμματα. Ύστερα όμως από τις εκλογές του 1912, όπου έγινε αντιληπτό ότι τα παλαιά κόμματα έπνεαν τα λούστια σε συνδυασμό με την έλλειψη ικανού πολιτικού ηγέτη που θα λειτουργούσε ως πολιτικό αντίβαρο στη χαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου, άρχισε μια σταδιακή συσπείρωση των αντιβενιζελικών στοιχείων, από τις αρχές του 1913 γύρω από τον Κωνσταντίνο, ο οποίος μετά τις νίκες των βαλκανικών πολέμων περιεβλήθη με ιδιαίτερο κύρος και αυξημένη δημοτικότητα.

Ο Τύπος ως πρωτογενής ιστορική πηγή προσφέρει ένα ιδιαίτερα γοητευτικό υλικό, καθώς μας μεταφέρει με μοναδική αμεσότητα την ατμόσφαιρα της εποχής που μελετάμε. Ωστόσο η μελέτη του υλικού αυτού απαιτεί διαρκή κριτική επαγρύπνηση, λόγω της ιδιαιτερότητάς του ως ιστορικής πηγής. Ο ερευνητής πρέπει να έχει κατά νου ότι τα κείμενα του Τύπου δεν αντικατοπτρίζουν πάντοτε αυτούσια τα ιστορικά γεγονότα, αλλά την άποψη των ανθρώπων του Τύπου για τα συγκεκριμένα γεγονότα.

Σημαντική θεωρείται επίσης και η σχέση του Τύπου με την κοινή γνώμη, όπως και το αν η σχέση αυτή είναι μονόδρομη ή αμφίδρομη, δηλαδή αν ο Τύπος εκφράζει ή διαμορφώνει την κοινή γνώμη. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τους στόχους και τα ζητούμενα της έρευνάς μας, υιοθετήσαμε την αμφίδρομη σχέση λαμβάνοντας υπόψη το συγκεκριμένο χρονικό και κοινωνικό πλαίσιο και ότι ο Τύπος χωρίς να ταυτίζεται με την κοινή γνώμη, αποτελεί αντανάκλαση και αποτύπωση του πολιτικού κλίματος της εποχής, όπου διάχυτο ήταν το αίτημα της κοινωνίας για *‘Ανόρθωση’*. «Επειδή όμως η κοινή γνώμη ως σύνολο συνιστά ένα πολύπλοκο φαινόμενο, οφείλουμε να την εξετάσουμε σε συνάρτηση με το χώρο και το χρόνο»,⁹ γιατί είναι μια έννοια ρευστή και όχι οριοθετημένη, που συμπυκνώνει ποικίλες τάσεις οι οποίες ενυπάρχουν σε αυτή.

ραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 -1922), Αθήνα, Θεμέλιο⁶, 1992, σσ. 213-214

⁷ Μαυρογορδάτος, *ό. π.*, σ. 11

⁸ Έκπτωτης, μόνο ως προς τους πολιτικούς πάτρωνές της, δηλ. τους παλαιοκομματικούς πολιτικούς (βουλευτές, πολιτευτές, κομματάρχες).

⁹ Λούβη Λ., *Περγέλωτος Βασίλειον Οι σατιρικές εφημερίδες και το Εθνικό Ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα: Εστία, 2002, σ. 13

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί και σε προηγούμενες έρευνες, ο Τύπος «αποτελεί υποκείμενο της έρευνας και όχι αντικείμενο».¹⁰ Τέλος, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, ότι ο λόγος του Τύπου φέρει ιδεολογικό φορτίο το οποίο άλλοτε είναι εμφανές, άλλοτε λανθάνει αλλά είναι πάντα υπαρκτό.

Από τις εφημερίδες μελετήσαμε το σύνολο των κειμένων που σχετίζονται με οποιοδήποτε τρόπο με το θέμα μας, είτε πρόκειται για το κύριο άρθρο τους είτε πρόκειται για ρεπορτάζ, άρθρο γνώμης ενυπόγραφο ή ανυπόγραφο, έχοντας την πεποίθηση ότι η στάση (κριτική) του Τύπου απέναντι στο Βενιζέλο δεν εκδηλώνεται πάντα στο κύριο άρθρο μιας εφημερίδας ή στο επίσημο ρεπορτάζ αλλά μπορεί να αποτυπώνεται και σε επί μέρους στήλες της εφημερίδας.

Σε πρώτη φάση το υλικό της εποχής που εξετάσαμε, συγκεντρώθηκε και έγινε αποδελτίωση, καταγράφοντας επιλεκτικά ότι θεωρήσαμε ενδιαφέρον. Η μεθοδολογική προσέγγιση της περιόδου είχε από την αρχή ως στόχο να αποφευχθεί η άσκοπη συλλογή στοιχείων, καθώς και η επιπόλαιη απομόνωση φράσεων. Έχει προηγηθεί η αναλυτική μελέτη της περιόδου που εξετάζουμε, ώστε να διατηρηθεί η ατμόσφαιρα της εποχής και να υπάρξει εξοικείωση με το κλίμα και τη νοοτροπία κάθε εφημερίδας. Η αποδελτίωση ήταν το πρώτο στάδιο για την ανάπτυξη «μιας δυναμικής σχέσης με τον τύπο ως ‘ομιλών’ υποκείμενο, με το οποίο ο ιστορικός διαλέγεται διαρκώς».¹¹

Η οργάνωση και η επεξεργασία του υλικού πραγματοποιήθηκε με την κλασσική θεματική ανάλυση, γιατί πιστεύουμε ότι είναι η πιο κατάλληλη λόγω της μεγάλης ποσότητας άρθρων που μελετήθηκαν. Εξάλλου ο τύπος της εποχής είναι αρκετά μεταβλητός, με αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη η καθημερινή παρακολούθησή του ώστε να είναι δυνατή η εξαγωγή σωστών συμπερασμάτων. Παράλληλα η παράθεση εκφράσεων από τον Τύπο ή ακόμα και χαρακτηριστικών φράσεων κατέστησε τη συγγραφή περισσότερο ενδιαφέρουσα παρέχοντάς μας απτές αποδείξεις για τα διαδραματιζόμενα, ενώ μας έδωσε με χαρακτηριστική ακρίβεια και την ατμόσφαιρα της εποχής που μελετήθηκε.

Από το 1909 ο Τύπος αποτυπώνει τις μεταβολές που έφερε στην Ελλάδα η άνοδος στην εξουσία νέων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων με κυριότερο εκφραστή τον Ελ. Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων. Οι νέες αυτές ομάδες σε συνδυασμό με την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού δημιούργησαν νέες κοινότητες αναγνωστών,¹²

¹⁰ Παπαδημητρίου Δ., *Ο Τύπος και ο Διχασμός*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα:1990, σ. 12

¹¹ Παπαδημητρίου, *ό. π.*, σ. 17

¹² Μπασαντής Δ., *Ο Ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Οδυσσεύς 2002, σ. 62

ενώ πυροδοτήθηκε η πολιτική ένταση με συνακόλουθο αποτέλεσμα την αύξηση της κυκλοφορίας του αθηναϊκού τύπου. Ο Τύπος της εποχής αυτής αντανακλά επίσης τη σύγκρουση των δυνάμεων της αστικής τάξης με τις δυνάμεις του παλαιοκομματισμού οι οποίες σταδιακά συσπειρώθηκαν γύρω από το Παλάτι.

Η περίοδος που επιλέξαμε να εξετάσουμε εκτείνεται από την προκήρυξη των εκλογών της 8^{ης} Αυγούστου 1910 για Αναθεωρητική Βουλή και τη συνακόλουθη εκλογή του Βενιζέλου ως πρώτου βουλευτή Αττικοβοιωτίας, γεγονός που σηματοδοτεί και την επίσημη είσοδό του στα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η υιοθέτηση του χρονικού αυτού ορίζοντα κρίθηκε απαραίτητη για τη διαμόρφωση ολοκληρωμένης εικόνας, γιατί σε πολύ μικρό διάστημα η Ελλάδα υπό την ηγεσία του Βενιζέλου γνωρίζει ριζικές αλλαγές σε δομές και θεσμούς, ενώ διπλασιάζεται γεωγραφικά και πληθυσμιακά.

Με βάση τον προσδιορισμό των όρων *βενιζελισμός* και *αντιβενιζελισμός* κατατάσσουμε τον Τύπο **σε βενιζελικό και αντιβενιζελικό**, καθώς πρόθεσή μας είναι να δημιουργήσουμε εξ αρχής κάποια οικειότητα στον αναγνώστη σχετικά με τη φυσιογνωμία των εφημερίδων, ώστε να καταστεί το κείμενο περισσότερο κατανοητό.

Ο βενιζελικός Τύπος υποστηρίζει τις επιλογές του κόμματος των Φιλελευθέρων και του αρχηγού του τόσο σε ζητήματα εξωτερικής όσο και εσωτερικής πολιτικής.¹³ Η υποστήριξη αυτή είναι τόσο έντονη, που προκαλεί ενίοτε τα αρνητικά σχόλια του αντιβενιζελικού Τύπου. Οι εφημερίδες που συγκροτούν την ομάδα του βενιζελικού Τύπου δεν παραμένουν οι ίδιες καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, αλλά παρατηρείται μια αλλαγή της πολιτικής τους είτε μερικούς μόλις μήνες από την ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Βενιζέλο, (*Χρόνος, Αθήναι*) είτε σταδιακά (*Ακρόπολις*) καθιστάμενες μάλιστα ακραιφνείς αντιβενιζελικές. Στην ομάδα του φιλοβενιζελικού Τύπου κατατάσσονται αρχικά τα δύο ημιεπίσημα όργανα του κόμματος των Φιλελευθέρων, η *Πατρίς* του Σπ. Σίμου και η *Εστία* του Άδωνη Κύρου, οι μετροπαθείς *Καιροί* της Ν. Κανελλίδου και η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, έως το τέλος Ιανουαρίου 1913, οπότε αρχίζει να διαμορφώνει αρνητική κριτική για τα αποτελέσματα του διπλωματικού ταξιδιού του Βενιζέλου στην Ευρώπη, σε συνδυασμό με τις δυσμενείς αποφάσεις των Μ. Δυνάμεων για την Ελλάδα, σύμφωνα με τις απόψεις του Γαβριηλίδη. Σταδιακά προβάλλει φιλομοναρχικές τάσεις, ενώ «θεοποιεί» τον Κωνσταντίνο, ιδιαίτερα μετά το Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και τη συνθήκη του Βουκου-

¹³ Μπαλτά Ν., - Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου, - Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 82

ρεστίου. Το 1911 και το 1912 το ισοζύγιο είναι αρνητικό για το βενιζελικό Τύπο, λαμβάνοντας υπόψη ότι το μεγαλύτερο μέρος του διάκειται αρνητικά προς το Βενιζέλο, παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις τόσο του βενιζελικού όσο και του αντιβενιζελικού Τύπου. Το γεγονός αυτό στάθηκε αιτία για τη έκδοση των εφημερίδων *Νέα Ελλάδα* (Σεπτέμβριος 1913), και *Έθνος* (Οκτώβριος 1913). Είχε προηγηθεί (Ιούλιος 1912) η μεταφορά της *Νέας Ημέρας* του Ι. Χαλκοκονδύλη, από την Τεργέστη στην Αθήνα.¹⁴

Ο αντιβενιζελικός Τύπος συγκροτείται στη βάση της αντίθεσης προς το πρόσωπο του Βενιζέλου και της πολιτικής του, της υποστήριξης των παλαιών κομμάτων και των αρχηγών τους. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται οι εφημερίδες *Σκριπ* του Γ. Ευστρατιάδη, το *Εμπρός* του Δ. Καλαποθάκη, η εφημερίδα *Αθήναι* του Γ. Πωπ, ο *Χρόνος* του Κ. Χαιρόπουλου, η *Εφημερίς* του Γ. Κορομηλά (από την επανέκδοση της 1.1.1912), το *Νέον Άστυ* του Γ. Πετροβίκη (ημιεπίσημο όργανο του ραλλικού κόμματος), αλλά και η *Ακρόπολις*, ύστερα από την αλλαγή στάσης. Ο αντιβενιζελικός Τύπος επικρίνει σε μόνιμη βάση οποιαδήποτε ενέργεια του Βενιζέλου ιδιαίτερα σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, ιδίως μετά τις συνθήκες του Λονδίνου και του Βουκουρεστίου. Αναλαμβάνει το ρόλο της υποστήριξης των παλαιών κομμάτων και ιδιαίτερα των παλαιοκομματικών πολιτικών αρχηγών Ράλλη, Θεοτόκη και Μαυρομιχάλη, όπως διαφαίνεται από τη σχετική αρθρογραφία, προσπαθώντας να υπερασπιστεί την πολιτική τους την πρώτη δεκαετία του αιώνα και να διασώσει ότι απέμεινε από τα λείψανα τους. Όταν αντιλήφθηκε ότι η προσπάθεια αυτή δεν απέδωσε, με βάση τα αποτελέσματα των εκλογών του 1912 και λαμβάνοντας αφορμή από τη δράση του Κωνσταντίνου στους Βαλκανικούς πολέμους και την ανάδειξή του στο ύψιστο πολιτειακό αξίωμα της χώρας, στρέφεται σταδιακά προς αυτόν και τον ανακηρύσσει έμμεσα, αλλά σαφώς ως πολιτικό αρχηγό του αντιβενιζελικού χώρου.

Μελετήθηκε επίσης αντιπροσωπευτικός τύπος από αστικά κέντρα της επαρχίας, τα οποία είχαν σημαίνουσα βαρύτητα στις εξελίξεις. Επίσης η ομογενειακή εφημερίδα *Ατλαντίς* της Νέας Υόρκης, λόγω του έντονου μεταναστευτικού ρεύματος την εποχή αυτή προς τις ΗΠΑ, αλλά και του ενδιαφέροντος των μεταναστών για την πατρίδα έχοντας ακόμα μέσα τους νωπές τις μνήμες της αποδημίας. Σε συγκεκριμένα σημαντικά γεγονότα διαπιστώθηκε δυσκολία πρόσβασης στο αρχειακό υλικό. Η προσπάθεια τεκμηρίωσης και μελέτης του επαρχιακού Τύπου δεν απέδωσε τα αναμενόμενα

¹⁴ Περισσότερες λεπτομέρειες για τη διαδικασία έκδοσής τους βλ. το επόμενο κεφάλαιο, που αναφέρεται στην Ιστορία του Τύπου της περιόδου που εξετάζουμε.

είτε γιατί οι επαρχιακές εφημερίδες που αναφέρονται εκδίδονταν αποσπασματικά την περίοδο που καλύπτει η παρούσα διατριβή είτε λόγω έλλειψης πλήρους αρχαικού υλικού. Σε κάθε περίπτωση μας μεταφέρουν έστω και αποσπασματικά τις απόψεις του επαρχιακού Τύπου για τα πολιτικά τεκταινόμενα στο ελληνικό βασίλειο.

Το πρώτος μέρος της διατριβής αναφέρεται στην περίοδο από την προκήρυξη των εκλογών της 8^{ης} Αυγούστου 1910 για Αναθεωρητική Βουλή, έως και τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου για Β΄ Αναθεωρητική Βουλή. Κατά το τετράμηνο αυτό οι πολιτικές εξελίξεις είναι τόσο ραγδαίες και κορυφαίας σημασίας. Η περίοδος αυτή άρχεται με την εκλογή του Βενιζέλου ως πρώτου βουλευτή Αττικοβοιωτίας, συνεχίζεται με τον πρώτο πολιτικό του λόγο προς το Λαό της Αθήνας, όπου αποσαφήνισε και τις απόψεις του για Συντακτική ή Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση, τις θυελλώδεις συνεδριάσεις της Βουλής για το χαρακτηρισμό της ως Συντακτικής ή Αναθεωρητικής, την ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στο Βενιζέλο από το βασιλιά Γεώργιο, τη διάλυση της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής και κλείνει με την προκήρυξη των εκλογών για Β΄ Αναθεωρητική Βουλή και τον εκλογικό θρίαμβο του κόμματος των Φιλελευθέρων και προσωπικά του Βενιζέλου. Σε ό,τι αφορά τη στάση του Τύπου, η πλειοψηφία του υποστήριξε αρχικά την υποψηφιότητα του, σταδιακά όμως άρχισε να διαφοροποιείται ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι ο αντιβενιζελικός Τύπος υποστήριξε με ιδιαίτερη θέρμη την απόφασή του για τον χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης ως Αναθεωρητικής.

Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911. Παρόλη τη συντριπτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων στη Βουλή, θα περίμενε κάποιος ότι η αναθεώρηση θα προχωρούσε με ταχείς ρυθμούς. Η αντίδραση, ανάλογα με το υπό συζήτηση άρθρο, προερχόταν τόσο από την αντιπολίτευση όσο και από βουλευτές των Φιλελευθέρων. Στην εργασία αυτή πραγματοποιείται εκτενής αναφορά στην αναθεώρηση των άρθρων εκείνων (γλωσσικό, ιδιοκτησία, ελευθερία του Τύπου και Συμβούλιο της Επικρατείας), τα οποία όχι μόνο μονοπώλησαν το ενδιαφέρον του Τύπου για ημέρες, αλλά και λόγω των έντονων διαξιφισμών στη Βουλή, γεγονός που οδήγησε το Βενιζέλο να δώσει λύση στο αδιέξοδο προβαίνοντας στις αναγκαίες υποχωρήσεις ιδιαίτερα στο γλωσσικό και στο ζήτημα της ιδιοκτησίας. Ο βενιζελικός Τύπος δεν υποστηρίζει πάντοτε τις απόψεις του Βενιζέλου. Η θέση κάθε εφημερίδας διαμορφώνεται ανάλογα με το υπό συζήτηση άρθρο. Σύσσωμος πάντως ο Τύπος εξέφρασε την καθολική άρνηση στο άρθρο περί ελευθεροτυπίας, όπως αρχικά είχε κατατεθεί προς αναθεώρηση, καθώς το εξέλαβε ως αύξηση των περιορισμών της ελευθε-

ρίας του. Αμέσως μετά την ψήφιση του νέου Συντάγματος, ο Βενιζέλος επαναφέρει το Διάδοχο Κωνσταντίνο στη θέση του Γενικού Επιθεωρητή του Στρατού, παρά τις αντιδράσεις πολλών βουλευτών, συμπεριλαμβανομένων και Φιλελευθέρων.

Οι εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου 1912 για την ανάδειξη απλής Βουλής και όχι Αναθεωρητικής, περιλαμβάνονται στο τρίτος μέρος. Με τις εκλογές αυτές αποσαφηνίστηκε η πραγματική δύναμη του κόμματος των Φιλελευθέρων, ύστερα από ενάμιση χρόνο διακυβέρνησης της χώρας από το Βενιζέλο. Η δε απόλυτη επικράτηση του αποδεικνύει ότι ο Λαός έδωσε πραγματική ψήφο εμπιστοσύνης στο έως τώρα έργο του. Αναμφισβήτητα, στη νίκη του αυτή συνετέλεσε και η προεκλογική του περιοδεία στις περισσότερες εκλογικές περιφέρειες της χώρας. Ο Τύπος της εποχής, ακόμα και με τις υπερβολές του, αποτυπώνει καθημερινά το προεκλογικό κλίμα τόσο στην Αθήνα όσο και κατά την περιοδεία του Βενιζέλου στην επαρχία. Σε ό,τι αφορά την αντιπολίτευση η ισχνη της προεκλογική εκστρατεία καλύπτεται ευρέως από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος αναλαμβάνει να καλύψει και το κενό που παρουσιάζεται μεταξύ της προεκλογικής περιοδείας του Βενιζέλου και των αρχηγών των παλαιών κομμάτων, προβαίνοντας ακόμα και σε υπερβολές με απώτερο σκοπό να πλήξουν προσωπικά τον ίδιο τον πρωθυπουργό (δημοσιεύματα περί ιθαγένειας του, αφορισμός του και Λέσχες Φιλελευθέρων). Η εκστρατεία αυτή δεν απέδωσε καρπούς, γι' αυτό και εγκαταλείφθηκε νωρίς.

Το τέταρτο μέρος αναφέρεται στους Βαλκανικούς Πολέμους. Το φθινόπωρο του 1912 η Ελλάς εκμεταλλευόμενη τις ευνοϊκές συνθήκες στα Βαλκάνια και ύστερα από τη συμμαχία με τη Βουλγαρία, επιδίδεται στην πρώτη οργανωμένη προσπάθειά της για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Τα νικηφόρα αποτελέσματα στα πεδία των μαχών, έχουν ως αποτέλεσμα την έντονη ανάδειξη του Κωνσταντίνου, γεγονός που αυξάνει τη δημοτικότητα του και τον καθιστά ιδιαίτερα δημοφιλή τόσο στο στράτευμα όσο και στο Λαό. Η παρουσία του Βενιζέλου επί ένα δίμηνο στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου και οι επαφές του με την αγγλική πολιτική ηγεσία, δεν απέφερε ιδιαίτερο όφελος στη χώρα, όπως αναπτύσσεται στο οικείο κεφάλαιο της διατριβής με αποτέλεσμα να δεχτεί αρνητική κριτική από τον αντιβενιζελικό Τύπο, η οποία συνεχίστηκε την άνοιξη του 1913, ύστερα από τις βουλγαρικές προκλήσεις κατά των ελληνικών προφυλακών. Το γεγονός αυτό στάθηκε αιτία για τη διαμόρφωση ενός φιλοπολεμικού κλίματος από το σύνολο σχεδόν του Τύπου.

Οι εντεινόμενες βουλγαρικές προκλήσεις τόσο προς τους Σέρβους όσο και προς τους Έλληνες στάθηκε η αφορμή για την επίσπευση των διαπραγματεύσεων μεταξύ

των δύο χωρών, με αποτέλεσμα τη σύναψη της ελληνοσερβικής συνθήκης. Η ταυτόχρονη αιφνιδιαστική επίθεση των Βουλγάρων τα ξημερώματα της 17^{ης} Ιουνίου 1913 δεν αιφνιδίασε τις δύο χώρες, ενώ ύστερα από ένα μήνα πολέμου οι τελευταίοι ζήτησαν ανακωχή. Η συνδιάσκεψη για την ειρήνη που πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι με τη συμμετοχή του Βενιζέλου, δεν ήταν ευνοϊκή ως προς τις ελληνικές διεκδικήσεις, καθώς οι Μ. Δυνάμεις δεν επιθυμούσαν τον πλήρη εκμηδενισμό της Βουλγαρίας. Καθοριστική στο σημείο αυτό υπήρξε η συνδρομή της Γερμανίας για την απόδοση στην Ελλάδα της Καβάλας μέχρι το Νέστο ποταμό, όπως αναλύεται και στα συμπεράσματα. Παρόλο που η γερμανική υποστήριξη ήταν άσχετη με τη συγγένεια του Κωνσταντίνου με το Γερμανό αυτοκράτορα, ο αντιβενιζελικός Τύπος αν και εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τα πενιχρά αποτελέσματα στο διπλωματικό πεδίο σε σχέση με αυτά στο πεδίο των μαχών, απέδωσε την προσπάθεια στο Βασιλιά, με αποτέλεσμα να εκτοξευθεί η δημοτικότητα του, ενώ ταυτόχρονα είχαν ξεκινήσει και οι διεργασίες για το σχηματισμό ενός αντιβενιζελικού πόλου με επικεφαλής τον Άνακτα.

Το πέμπτο και τελευταίο μέρος περιλαμβάνεται αρχικά η αποπομπή του Ν. Στράτου από την κυβέρνηση για ενέργειές του σχετικές με την παραγγελία του θωρηκτού ‘Σαλαμής’. Συνεχίζεται με το διπλωματικό ταξίδι του Βενιζέλου στην Ευρώπη τον Ιανουάριο του 1914, σε μια ύστατη προσπάθειά του να περισώσει οτιδήποτε από τη Β. Ήπειρο, ύστερα από τις δυσμενή για την Ελλάδα απόφαση των Μ. Δυνάμεων για αποχώρηση του ελληνικού στρατού με την ταυτόχρονη απόδοση στην Ελλάδα των νησιών του Αιγαίου, που είχαν απελευθερωθεί από τον ελληνικό στόλο. Συνάμα ξεκινά ο αγώνας για την αυτονομία της Β. Ηπείρου, ο οποίος παρά την αποκρήρυξή του από το Βενιζέλο, είχε σχετικά αίσια έκβαση με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Κερκύρας. Το Μάιο του 1914 οι ελληνοτουρκικές σχέσεις είναι ιδιαίτερα τεταμένες εξαιτίας της τουρκικής αδιαλλαξίας ύστερα από την παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα και τις διώξεις του ελληνικού στοιχείου στα μικρασιατικά παράλια, με αποτέλεσμα οι δύο χώρες να φτάσουν στα πρόθυρα πολέμου. Προκειμένου να αποσυμφορηθεί το όλο κλίμα ο Βενιζέλος δέχτηκε να συναντηθεί με το Μ. Βεζίρη στις Βρυξέλλες, αλλά η συνάντηση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, καθώς ο Μεγάλος Πόλεμος είχε ήδη ξεκινήσει στη γηραιά Ήπειρο. Το πρώτο μισό του 1914 είναι ιδιαίτερα δυσμενές σε διπλωματικό επίπεδο για την Ελλάδα και συνεπώς για το Βενιζέλο, με αποτέλεσμα να δέχεται δυσμενή κριτική από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος στην περίπτωση

της όξυνσης με την Τουρκία προβάλλει ένα ιδιαίτερα φιλοπολεμικό κλίμα, που ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να αγνοήσει.

Το υλικό τέλος που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα αναζητήθηκε και βρέθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, όπου τα αρχεία των εφημερίδων είναι προσβάσιμα στο μελετητή σε μορφή microfilms, ενώ συμπληρωματικό υλικό αναζητήθηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής στο πρώην Καπνεργοστάσιο. Σταδιακά, κατέστη δυνατή και η συμπληρωματική μελέτη των εφημερίδων μέσω του Διαδικτύου, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος του υλικού διατίθεται πλέον και σε ψηφιακή μορφή. Μελετήθηκαν επίσης επισταμένως όλες οι συνεδριάσεις της εθνικής αντιπροσωπείας για την περίοδο αυτή στις οποίες παρέστη και έλαβε το λόγο ο Βενιζέλος. Η μελέτη αυτή κρίθηκε απαραίτητη, καθώς μέσα από τις αγορεύσεις αποτυπώνονται οι πολιτικές σκέψεις του Βενιζέλου και των πολιτικών αντιπάλων του, λαμβάνοντας υπόψη ότι τόσο ο Βενιζέλος όσο και οι πολιτικοί αρχηγοί την περίοδο αυτή δεν εξέφραζαν τις απόψεις και τις θέσεις τους μέσω του Τύπου, πλην ελαχίστων περιπτώσεων. Σε ό,τι δε αφορά το Βενιζέλο ελάχιστες φορές μίλησε σε εκπροσώπους του ελληνικού Τύπου. Δεν υπήρξε όμως εξίσου φειδωλός σε συνεντεύξεις προς δημοσιογράφους μεγάλων ευρωπαϊκών εφημερίδων.

Προκειμένου να διευκολυνθεί ο αναγνώστης ως προς τον Τύπο, κρίθηκε απαραίτητο η συγγραφή ενός κεφαλαίου, όπου παρατίθενται ιστορικά στοιχεία ως προς κάθε μία εφημερίδα ξεχωριστά, ενώ δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο κάθε εφημερίδας την περίοδο που εξετάζει η παρούσα εργασία, ήτοι 1910 -1914. Η καθημερινή μελέτη τους ανέδειξε σημαντικά κείμενα, όπου αποσαφηνίζεται η θέση κάθε φύλου ως προς την υποστήριξη ή μη του Βενιζέλου.

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ (ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ)

1. ΑΘΗΝΑΙ¹⁵

Εκδόθηκε στις 19 Οκτωβρίου 1902 από το Γεώργιο Πωπ. Εφημερίδα με ιδιαίτερα προσεγμένη εμφάνιση, πλούσια και ποικίλη ύλη, επιμελημένη εμφάνιση, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στον ταραχώδη πολιτικό βίο της εποχής. «*Εις τας Αθήνας δεν υπάρχουν πολύσχηλοι τίτλοι με χοντρά κεφαλαία, ούτε ειδήσεις εξωγκομέναι, υπερβολικάί και φανταστικάί*». ¹⁶ Ο Γ. Πωπ υπήρξε πολέμιος του παλαιοκομματισμού και στενός φίλος του Βενιζέλου την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, πρωτοστατώντας με τον Κ. Χαιρόπουλο, εκδότη του *Χρόνου*, ώστε να κληθεί ο κρητικός πολιτικός στην Ελλάδα. Υπήρξε μάλιστα και ανάδοχος του κόμματος των Φιλελευθέρων. ¹⁷ Ύστερα από τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 για την ανάδειξη Β΄ Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής παρατηρείται μία σταδιακή μεταστροφή της εφημερίδας ως προς την υποστήριξη του Βενιζέλου, για να μετατραπεί σε φανατική αντιβενιζελική εφημερίδα ¹⁸ με την έναρξη των εργασιών της (8 Ιανουαρίου 1911), μέχρι και τη διακοπή της έκδοσής της, όπως και όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων, το 1922. ¹⁹

2. ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ

Η έκδοση της εφημερίδας από το Βλάση Γαβριηλίδη αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της ελληνικής δημοσιογραφίας. Ο ίδιος υπήρξε αναμφισβήτητα ένας από τους σπουδαιότερους Έλληνες δημοσιογράφους και συνετέλεσε στην εξέλιξη και στον εξευρωπαϊσμό του ελληνικού Τύπου.

Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, συμπλήρωσε τη μόρφωσή του στη Γερμανία όπου σπούδασε πολιτικές επιστήμες και

¹⁵ Οι εφημερίδες παρατίθενται με αλφαβητική σειρά και όχι με βάση την ομαδοποίησή τους σε βενιζελικό και αντιβενιζελικό Τύπο.

¹⁶ Μάγερ Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα: Δημόπουλος, 1957, τόμ. Β΄, «Αθηναϊκά Εφημερίδες», 1901 – 1959, σ. 30

¹⁷ *Αθήναι*, 2839/ 22.8.1910, «Το κόμμα των Φιλελευθέρων».

¹⁸ Δέκα ακριβώς έτη ύστερα από την πρώτη της έκδοση, η εφημερίδα στο κύριο άρθρο της αναφέρει ότι η αλλαγή στάσης της έναντι του Βενιζέλου, αποτελεί καύχημα και το «*τίμιον κορύφωμα του πολιτικού ημών αγώνος*» και οφειλόταν στο γεγονός ότι στο κόμμα των Φιλελευθέρων προσκολλήθηκαν αυτοί που εσκεμμένα δημιούργησαν τη φαυλότητα και τη συμφεροντολογία κατά την άσκηση των πολιτικών τους καθηκόντων. *Αθήναι*, 3625/ 19.10.1912, «Μετά μίαν δεκαετίαν». Ενδεχομένως η μεταστροφή αυτή να οφείλεται στην πικρία του Γ. Πωπ, που δεν έγινε υπουργός, σύμφωνα με αναφορά του Βενιζέλου στη Βουλή. Βλ. κεφάλαιο 6.2 σσ. 209-210 αυτής της εργασίας

¹⁹ Μπαλάτ Ν., λήμμα *Αθήναι*, στο: Συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784 – 1974)*, (επιμ.) Δρούλια Λ., Κουτσοπανάγου Γ., τόμ. Α΄, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 126

φιλοσοφία. Στην Αθήνα κατέφυγε το 1877, κνηγμένος από τους Τούρκους λόγω της μαχητικής του αρθρογραφίας στην ομογενειακή εφημερίδα ‘*Μεταρρύθμισις*’, της οποίας ήταν και διευθυντής.

Το 1878 εκδίδει με τον Κλ. Τριανταφύλλου τον σατυρικό ‘*Ραμπαγά*’, ενώ το 1880 την επίσης σατυρική εφημερίδα ‘*Μη χάνεσαι*’, συνέχεια της οποίας αποτελεί από την 1^η Νοεμβρίου 1883 η ‘*Ακρόπολις*’. Ο Γαβριηλίδης δε διακρινόταν για τις σταθερές πολιτικές του προτιμήσεις. Αδιαφορούσε για πρόσωπα και συστήματα και ενδιαφερόταν αποκλειστικά για την πρόοδο της Ελλάδας. Αυτές οι αλλαγές ως προς τον προσανατολισμό της εφημερίδας ήταν συχνές με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί για (πολιτική) αστάθεια, όπως δε επισημαίνει ο Τ. Λαμπρίας, επονομάστηκε «μέγας αντιφάσκων».²⁰ Η *Ακρόπολις* ασχολήθηκε και ανέδειξε όλα τα καυτά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της εποχής, τα οποία έθετε υπόψη των κυβερνώντων, χάρη στο φιλελεύθερο και ανεξάρτητο πνεύμα που τη διέκρινε.

Η συμβολή του Γαβριηλίδη τόσο στην τεχνολογική εξέλιξη των εφημερίδων όσο και στην αναδιάρθρωση της θεματολογίας τους υπήρξε τεράστια. Πρώτος αυτός επίσης καθιέρωσε το ρεπορτάζ, τη δημοσιογραφική έρευνα, τις συνεντεύξεις, τις αποστολές και τους τοπικούς ανταποκριτές.

Ο Γαβριηλίδης υπήρξε σφοδρός πολέμιος των παλαιών κομμάτων και αγωνίστηκε μέσω της *Ακροπόλεως* για την επικράτηση του κινήματος το 1909. Επιφυλακτικός στην αρχή απέναντι του Βενιζέλου, ξεκίνησε σταδιακά την υποστήριξή του, παρόλους τους φόβους που εξέφραζε για ‘μεσσιολατρεία’ της ελληνικής κοινωνίας.²¹ Η υποστήριξη προς το πρόσωπό του κορυφώθηκε με την αναθεώρηση του Συντάγματος,²² τις εκλογές του 1912 και την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Αρχίζει να διαφοροποιείται σταδιακά από το βενιζελικό στρατόπεδο μετά την επιστροφή του Βενιζέλου από το Λονδίνο, όπου συμμετείχε στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου (τέλος Ιανουαρίου 1913), εκφράζοντας αμφιβολίες, αν η πολιτική του εξυπηρέτησε τα εθνικά συμφέροντα. Ιδιαίτερα επικριτική έναντι του τις παραμονές του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, απευθύνεται με σειρά άρθρων προς το Βασιλιά Κωνσταντίνο, τον οποίο θεωρεί ως το μοναδικό ικανό παράγοντα να αναλάβει την ηγεσία της χώρας. Η αλλαγή στρατοπέδου είναι πλέον εμφανής μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, καθι-

²⁰ Λαμπρίας Τ., λήμμα **Γαβριηλίδης Βλάσης**, στο: Συλλογικό, Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984, σσ. 381 – 383.

²¹ Παπαδημητρίου Δ., λήμμα **Ακρόπολις**, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου ...*, ό. π. τ. Α΄, σ. 159

²² Παρά την αντίθεσή της για τη λύση που δόθηκε για το γλωσσικό ζήτημα, την οποία η εφημερίδα ορθά θεώρησε, ως συντηρητική.

στάμενη φανατική αντιβενιζελική εφημερίδα, για την οποία υφίσταται μόνο ο αστερισμός του βασιλιά. Μάλιστα τον προτρέπει έμμεσα να καταστεί εκτός από πολιτικός και πολιτικός παράγοντας του τόπου. Η *Ακρόπολις* υπήρξε η πλέον ένθερμη υποστηρικτής του αυτονομιστικού κινήματος της Β. Ηπείρου με καθημερινές αναφορές και σημειώματα. Την περίοδο του Εθνικού Διχασμού διακρίθηκε για τις φιλομοναρχικές απόψεις της, ενώ το 1919 πραγματοποίησε φιλοβενιζελική στροφή και υποστήριξε το Βενιζέλο στις εκλογές του 1920.

Η κυκλοφορία της *Ακροπόλεως* διακόπηκε με το θάνατο του Γαβριηλίδη (1920), για να επανεκδοθεί το 1929 από το Γ. Βουτσινά. Το 1938 περιήλθε στους κληρονόμους του (Αδερφοί Μπότση), οι οποίοι συνέχισαν την έκδοσή της ως το 1989, οπότε διακόπηκε οριστικά η κυκλοφορία της.

3. ΑΣΤΡΑΠΗ

Καθημερινή απογευματινή εφημερίδα, που κυκλοφόρησε την 1^η Μαρτίου 1901 από τους Κ. Γιολδάση και Π. Γιάνναρο. Πρόκειται για λαϊκή εφημερίδα μεγάλου σχήματος και χρησιμοποιούσε χοντρά κεφαλαία στοιχεία και κόκκινα γράμματα για να τονίζονται οι ειδήσεις. Τον Αύγουστο του 1903 η συνεργασία Γιολδάση - Γιάνναρου διακόπηκε και ο δεύτερος εξέδωσε την *Εσπερινή*. Το 1904 η *Αστραπή* κυκλοφορούσε σε 20.000 φύλλα σε τρεις εκδόσεις την ημέρα²³ Διέκοψε την κυκλοφορία της το 1917. Επανεκδόθηκε το 1920 (έως το 1922) ως *Νέα Αστραπή*.²⁴

Η πολιτική της *Αστραπής* μέχρι του 1910 στρεφόταν εναντίον των παλαιών κομμάτων. Τάχθηκε στο πλευρό του Βενιζέλου κατά τις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου 1910, ενώ ο Γιολδάσης αναδείχτηκε βουλευτής με τους λαϊκούς συνδυασμούς. Παρά την υποστήριξή της αυτή προς το Βενιζέλο, πρωτοστάτησε στον αγώνα υπέρ της Συντακτικής Βουλής, με τη δημοσίευση σειράς άρθρων του δημοκρατικού βουλευτή Γ. Φιλάρητου. Στις εκλογές για τη Β' Αναθεωρητική Βουλή, ο Γιολδάσης συμμετείχε με το Λαϊκό Συνδυασμό των Φιλελευθέρων, όπου δεν εκλέχτηκε κανένας υποψήφιος του συνδυασμού αυτού. Έκτοτε η *Αστραπή* μετατράπηκε σε φανατική αντιβενιζελική²⁵ και φιλοβασιλική εφημερίδα, έως τη διακοπή της έκδοσής της (1922).

²³ Μάγερ, ό. π., σ. 18

²⁴ Μπαλτά Ν., - Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1993, σ. 84

²⁵ Βλ. τα δύο άρθρα της *Αστραπής* 29 & 30. Νοεμβρίου 1910 καθώς και τις απόψεις μας για την αλλαγή στάσης της εφημερίδας, σσ. 136-137, αυτής της εργασίας.

4. ΑΤΛΑΝΤΙΣ (Νέας Υόρκης)

Η ομογενειακή αυτή εφημερίδα ιδρύθηκε το 1894 στη Νέα Υόρκη από τους αδελφούς Σόλωνα και Δημήτριο Βλαστό και απευθυνόταν αποκλειστικά σε Έλληνες μετανάστες. Κάτω από τον τίτλο έφερε ως υπότιτλο στην αγγλική: «*ATLANTIS NATIONAL DAILY GREEK NEWSPAPER*».²⁶ Κυκλοφορούσε καθημερινά στην ελληνική γλώσσα. Η ύλη της περιελάμβανε πολιτικές ειδήσεις από την Ελλάδα μέσω του ανταποκριτή της στην Αθήνα και την αναδημοσίευση άρθρων του αθηναϊκού Τύπου με καθυστέρηση 15–20 ημερών. Έστω και με αυτή την καθυστέρηση, οι ομογενείς των ΗΠΑ δεν έμειναν απληροφόρητοι για τα πολιτικά κυρίως δρώμενα στην Ελλάδα. Αν και σε ορισμένα άρθρα της φαίνεται να διάκειται θετικά προς το Βενιζέλο, όταν εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής στην Ελλάδα, πολιτικοποιήθηκε έντονα στο πλευρό της φιλομοναρχικής παράταξης, ειδικά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Το μεγαλύτερο μέρος της ύλης της κάλυπταν ειδήσεις προερχόμενες από τις ΗΠΑ, δίνοντας έμφαση στις πολιτείες εκείνες που υπήρχε έντονο το ελληνικό στοιχείο. Σε ειδική σελίδα καταχωρούνταν δίστηλες ή πολύστηλες διαφημίσεις ελληνικών αγροτικών προϊόντων, που εισάγονταν στην Αμερική από ομογενείς εμπόρους.

Διέκοψε τη λειτουργία της το Νοέμβριο του 1973. Η Ατλαντίς διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ελληνικής συνείδησης των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ και την υποστήριξη των εθνικών θεμάτων.

5. ΕΘΝΟΣ

Ένα χρόνο μετά τη θριαμβευτική είσοδο του Ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη (26 Οκτωβρίου 1913) κυκλοφόρησε το *Έθνος*, ημερήσια απογευματινή εφημερίδα με εκδότη το δημοσιογράφο Σπ. Νικολόπουλο. Αν και το *Έθνος* παρέμεινε σταθερά αφοσιωμένο στο Βενιζέλο και στο κόμμα των Φιλελευθέρων, η αφοσίωση αυτή δεν παρέσυρε τον εκδότη της σε ακρότητες, καθώς εφημερίδα διακρινόταν από τη μετριοπάθεια και τη σοβαρότητα των πολιτικών της τοποθετήσεων.²⁷

Η ύλη του υπήρξε πλούσια, ενώ βελτιωνόταν συνεχώς. Συνεργάτες του *Έθνους* υπήρξαν σημαντικά πρόσωπα της ελληνικής δημοσιογραφίας και λογοτεχνίας, όπως ο Μπ. Άννινος, ο Μ. Λιδωρίκης, ο Τ. Μωραϊτίνης, Σπ. Μελάς, η Ν. Κανελλίδου κ. ά.²⁸ Ως την κατοχή που διεκόπη η κυκλοφορία του *Έθνους* από τα Γερμανούς έκλεισε δύο

²⁶ Ο υπότιτλος αυτός αναφέρεται την περίοδο που εξετάζουμε, ενώ υπήρξαν συχνές παραλλαγές υποτίτλων. Βλ. σχ. Κιτρόφ Αλ., λήμμα *Ατλαντίς*, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού*...., ό. π. σσ. 313-314

²⁷ Παπαδημητρίου Δ., λήμμα *Έθνος*, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*...., τόμ. Β', σσ. 58-59

²⁸ Μάγερ, ό. π., τ. Β', σ. 110

φορές (ένα πεντάμηνο το 1916 και ένα δίμηνο το 1935). Επανεκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1945 για να κλείσει ξανά το 1970 από τη δικτατορία των συνταγματαρχών και να επανεκδοθεί το 1981 έως σήμερα.

6. ΕΜΠΡΟΣ

Από τις μεγαλύτερες αθηναϊκές εφημερίδες που εκδόθηκαν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ήταν το *Εμπρός* του Δ. Καλαποθάκη. Επιβλήθηκε γρήγορα και απέκτησε σημαντική κυκλοφορία (15.000–20.000 φύλλα το 1897), χάρη στην πληρότητα και την ενημερότητα της ύλης του και τη μαχητική του ανάμιξη σε όλα τα φλέγοντα θέματα που ενδιέφεραν το Έθνος και το Λαό. Το πρώτο του φύλο κυκλοφόρησε την Κυριακή 10 Νοεμβρίου 1896. Ανταγωνιζόταν σε κυκλοφορία την *Ακρόπολη* και το *Σκριπ*.

Το 1904 (Φεβρουάριος) ιδρύθηκε στα γραφεία του *Εμπρός* το Συνδικάτο Τύπου, στο οποίο συμμετείχαν όλοι οι διευθυντές των αθηναϊκών εφημερίδων εκτός της *Εστίας* και του *Νέου Άστεως*.²⁹

Το *Εμπρός* υπήρξε σταθερά αντιβενιζελική εφημερίδα, ευθύς με την είσοδο του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας. Τους λόγους εξηγεί σε κύριο άρθρο της: «*Η δυσφορία και η δυσμενής κρίσις αυτού [...] εχάραξαν τον δρόμο της εφημερίδας ταύτης εις την περί αυτού αντίληψιν*».³⁰ Η εφημερίδα θεώρησε προσβολή για τον τότε πρωθυπουργό Δ. Ράλλη την άρνηση του Βενιζέλου, ο οποίος ενεργώντας ως πληρεξούσιος της Κρητικής πολιτείας δε δέχθηκε να ακούσει τις απόψεις του για το Κρητικό Ζήτημα.

Μετά το θάνατο του ιδρυτή της (1921) υπεύθυνος σύνταξης ανέλαβε ο Π. Καλαποθάκης και το 1928 το *Εμπρός* περιήλθε στο εκδοτικό συγκρότημα που εξέδιδε την *Πρωινή* και την *Εσπερινή*. Η έκδοσή του διακόπηκε το 1930 για να επανεκδοθεί το 1945 από τον Αλκ. Καλαποθάκη. Το 1954 μετατράπηκε σε εβδομαδιαία εφημερίδα, ενώ το 1982 διακόπηκε οριστικά η έκδοσή της.

7. ΕΣΤΙΑ

Η *Εστία* προήλθε από το ομώνυμο περιοδικό (1876-1894). Ιδρυτής της υπήρξε ο Γ. Δροσίνης, ο οποίος μετέτρεψε το περιοδικό - τη διεύθυνση του οποίου είχε αναλάβει

²⁹ Αφορμή για την ίδρυση του Συνδικάτου Τύπου, έδωσε η κατάθεση στη Βουλή νομοσχεδίου από την κυβέρνηση Θεοτόκη «περί καταργήσεως της επί του δημοσιογραφικού χάρτου φορολογίας». Το νομοσχέδιο αυτό καταπολεμήθηκε σφοδρά τόσο εντός όσο και εκτός Βουλής και κινδύνεψε να μην ψηφισθεί. Ύστερα απ' αυτό οι Διευθυντές των εφημερίδων αποφάσισαν να συνασπιστούν για να πετύχουν την κατάργηση της φορολογίας. Πρόεδρος του Συνδικάτου εξελέγη ο Π. Κανελλίδης και γραμματέας ο Γ. Πωπ. βλ. Μάγερ, *Ιστορία του ...*, ό. π., τόμ. Α', 1790 – 1900, σσ. 251 – 252

³⁰ *Εμπρός*, 26 Ιουλίου 1910, «Υπό ποίον πρόγραμμα εκτίθεται ο κ. Βενιζέλος».

το 1889-σε ημερήσια απογευματινή εφημερίδα. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε στις 6 Μαρτίου 1894. Το 1898 ο Δροσίνης αποχώρησε και τη διεύθυνση της εφημερίδας ανέλαβαν οι Άδωνις Κύρου και Σπ. Δάσιος. Ο πρώτος ανέλαβε εξ ολοκλήρου τη διεύθυνση δύο χρόνια αργότερα. Έκτοτε η ιδιοκτησία και η διεύθυνσή της παραμένουν στην οικογένεια Κύρου. Η *Εστία* είναι η μοναδική ελληνική εφημερίδα που εκδίδεται για περισσότερο από έναν αιώνα έως τις ημέρες μας με ελάχιστες διακοπές (Οκτ. 1916 Μάρτιος 1917 και επί κατοχής (30.10. 1941–8. 2. 1945).

Υπό τη διεύθυνση του Α. Κύρου, η *Εστία* κατέστη από τις εγκυρότερες ελληνικές εφημερίδες, ως προς την ειδησεογραφία και το περιεχόμενό της. Είναι η πρώτη εφημερίδα που οργάνωσε το σύστημα των «Μικρών Αγγελιών», διπλώνει ανάποδα μέχρι σήμερα και κατά τη διάρκεια του πολύχρονου βίου της φιλοξένησε στις στήλες της τα μεγαλύτερα ονόματα της ελληνικής λογοτεχνίας (Μ. Μαλακάσης, Γ. Μαρκοράς, Α. Καρκαβίτσας, Α. Προβελέγγιος, Π. Νιρβάνας, Ζ. Παπαντωνίου, κ.ά.).³¹

Η *Εστία* αν και αντιπολιτευόμενη το Βενιζέλο την εποχή του Θέρισου, υποστήριξε ένθερμα την πολιτική του από τη την εμφάνιση του στα πολιτικά δρώμενα του ελληνικού βασιλείου και αγωνίστηκε για την πραγματοποίηση των εθνικών ιδανικών.

8 . ΕΦΗΜΕΡΙΣ

Η *Εφημερίς* ιδρύθηκε από το Δ. Κορομηλά και πρωτοκυκλοφόρησε την 1^η Οκτωβρίου 1873. Ήταν η πρώτη συστηματική και οργανωμένη εφημερίδα, με καθημερινή κυκλοφορία. Επρόκειτο για καθαρά ειδησεογραφικό έντυπο, σε αντίθεση με τις εφημερίδες της εποχής. Κυκλοφορούσε με διανομείς. Επειδή δεν υποστήριζε κανέναν πολιτικό δεν δημοσίευε στην αρχή άρθρα.

Πολιτική θέση άρχισε να παίρνει από το Δεκέμβριο του 1874, όταν καταφέρθηκε κατά του Δ. Βούλγαρη για την παραβίαση του Συντάγματος. Τον πολέμησε μέχρι την παραπομπή του σε δίκη στο Ειδικό Δικαστήριο, χωρίς να εκδηλώσει την προτίμησή της σε άλλο πολιτικό. Η έκδοσή της διακόπηκε το 1901. Επανεκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1912 από το γιο του Δ. Κορομηλά, Γεώργιο και υπήρξε φανατική αντιβενιζελική. Η έκδοσή της διακόπηκε οριστικά το 1922.³²

³¹ Μάγερ, ό. π., τόμ. Α', σσ. 219 – 227

³² Μάγερ, ό. π., τόμ. Α', σσ. 129 - 135

9. ΚΑΙΡΟΙ

Η εφημερίδα του Π. Κανελλίδη κυκλοφόρησε στις 17 Μαΐου 1872 ως δισεβδομαδιαία. Στο πανελλήνιο έγινε ευρύτερα γνωστή με το άρθρο του Χ. Τρικούπη «*Τις πταίει*». Από το Σεπτέμβριο του 1883 *Οι Καιροί* κυκλοφόρησαν ως καθημερινή εφημερίδα. Ως προμετωπίδα (από 19.06.1904) έγραφε: «Η αρχαιότερα των ελληνικών εφημερίδων».

Η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897 στάθηκε η αιτία που η εφημερίδα πολέμησε το Θ. Δηλιγιάννη καθώς και το διάδοχό του Δ. Ράλλη. Τάχθηκε κατά του παλαιοκομματισμού και υποστήριξε θερμά το κίνημα στο Γουδί. Από το 1910 στάθηκε στο πλευρό του Ε. Βενιζέλου. Μετά το θάνατο του ιδρυτή της (1911) η κόρη του Νέλλη Κανελλίδου που ανέλαβε τη διεύθυνση της εφημερίδας, συνέχισε τη φιλοβενιζελική πολιτική της, παρά τις επί μέρους αντιρρήσεις που εξέφραζε κατά καιρούς, ειδικά με την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του Συντάγματος.

Υπό τη διεύθυνσή της *Οι Καιροί* συνέχισαν την έκδοσή τους μέχρι τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Ύστερα από τη νίκη της «*Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως*», φανατικοί αντιβενιζελικοί κατέστρεψαν τα γραφεία και τα τυπογραφεία της εφημερίδας με αποτέλεσμα να διακοπεί οριστικά η έκδοσή της.³³

10. ΝΕΑ ΗΜΕΡΑ

Από τις αρχαιότερες ελληνικές εφημερίδες. Εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1855 στην Τεργέστη από τον Ι. Σκυλίτση με τον τίτλο *Ημέρα* ως εβδομαδιαία ελληνική εφημερίδα. Μετονομάστηκε σε *Νέα Ημέρα* από τον Α. Βυζάντιο το 1866, όταν διαδέχτηκε τον Σκυλίτση στην έκδοση της εφημερίδας. Ύστερα από το θάνατό του τη διεύθυνση ανέλαβε ο ανιψιός του, Ι. Χαλκοκονδύλης (Ιανουάριος 1899). Αυτός συνέχισε την έκδοσή της και το 1912 μετέφερε τη *Νέα Ημέρα* στην Αθήνα., όπου και κυκλοφόρησε το πρώτο της φύλλο στις 8 Ιουλίου.³⁴ Με την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου τέθηκε σε εφαρμογή ο στρατιωτικός νόμος. Τότε η *Νέα Ημέρα* ζήτησε με άρθρο της (10 Οκτωβρίου 1912) την καθιέρωση προληπτικής λογοκρισίας.

³³ Μάγερ, ό. π., τ. Α΄, σσ. 122 - 129

³⁴ Σχετικά με τις απόψεις που εξέφραζε η *Νέα Ημέρα* την περίοδο που εκδιδόταν στην Τεργέστη, βλ. Μποχώτης Αθ., *Η ριζοσπαστική δεξιά, Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σσ. 108 - 126

Η *Νέα Ημέρα* ακολούθησε αρχικά πολιτική σύμφωνα με το πνεύμα του κινήματος στο Γουδί και υποστήριξε αρχικά το Βενιζέλο.³⁵ Από το 1915, ύστερα από την εξαγορά της, άλλαξε πολιτική γραμμή και τάχθηκε εναντίον του, αναλαμβάνοντας την καθοδήγηση της αντιβενιζελικής παράταξης. Τα πρώτα χρόνια της έκδοσής της στην Αθήνα είχε μεγάλη κυκλοφορία (30.000 φύλλα το 1915). Στη *Νέα Ημέρα* εργάστηκαν ως αρχισυντάκτες οι Σπ. Μελάς, Στ. Στεφάνου, Γ. Σερούιος και Ν. Βέρρος. Η έκδοση της *Νέας Ημέρας* διακόπηκε μεταξύ Σεπτεμβρίου 1918 και Μαΐου 1920 ύστερα από την καταδίκη του Χαλκοκονδύλη και μεταξύ Οκτωβρίου 1923 και Φεβρουαρίου 1924, για να διακοπεί οριστικά τον Απρίλιο του 1928. Μια τελευταία προσπάθεια του Χαλκοκονδύλη για επανέκδοση της *Νέας Ημέρας* ως εβδομαδιαίας μεταξύ Ιουνίου 1935 και Νοεμβρίου 1936 δεν καρποφόρησε.³⁶

11. ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ

Ημερήσια πρωινή εφημερίδα που εκδόθηκε από την ομώνυμη μετοχική εταιρία με Διευθυντή τον κοινωνιολόγο και βουλευτή Θαλή Κουτούπη. «Ο τίτλος της συμβολίζει τις νέες προοπτικές που ανοίγονταν για την Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους».³⁷ Το πρώτο της φύλλο κυκλοφόρησε στις 8 Σεπτεμβρίου 1913.³⁸ Πολυσέλιδη εφημερίδα με επιμελημένη ύλη και κοινωνικό πρόγραμμα. Διευθυντής ήταν ο Γ. Βεντήρης, χρονογράφος ο Π. Νιρβάνας και επιφυλλιδογράφος ο Α. Καμπάνης.

Η *Νέα Ελλάς* από το πρώτο της φύλλο τάχθηκε στο πλευρό του Βενιζέλου, τον οποίο υποστήριξε με φανατισμό ειδικά με την έναρξη του διχασμού. Αυτό στάθηκε αφορμή να έλθει σε αντιπαράθεση με τις αντιβενιζελικές εφημερίδες, αλλά ιδιαίτερα με τη *Νέα Ημέρα*.³⁹ Ήταν τόση η οξύτητα και η ένταση των παθών την περίοδο αυτή,

³⁵ Στο κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα, αναφέρει ότι παρουσιάζεται στο ελληνικό κοινό «απολύτως κυρία εαυτής», χωρίς κομματικά συμφέροντα, εξαρτήσεις και υποχρεώσεις προς πολιτικά πρόσωπα και κόμματα. Η *Νέα Ημέρα* δηλώνει, ότι κατέρχεται στο πλευρό του ανορθωτικού αγώνα με όλη την οφειλόμενη πίστη προς τις πολιτικές αρετές και τις αγνές διαθέσεις «του σημαιοφόρου της ανορθώσεως», καθώς φιλικόι δεσμοί που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης συνδέουν την εφημερίδα με το Βενιζέλο. Ταυτόχρονα επισημαίνει, ότι δε θα διστάσει να αντιταχθεί μαζί του, εάν σχηματίσει τη γνώμη, «ότι δεν συναντάται πλέον μετά του κ. Βενιζέλου εν τω κύκλω της ανορθώσεως». *Νέα Ημέρα*, 1/ 8.7.1912, σ. 1

³⁶ Μάγερ, ό. π., τ. Β', σσ. 86 – 100

³⁷ Μπαλτά, - Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 86

³⁸ Στο κύριο άρθρο της αναφέρει: «Η *Νέα Ελλάς* εμφανιζόμενη καθ' ην στιγμήν δύναται να θεωρηθή ότι επερατώθη η πολεμική ενέργεια και άρχεται η συγκρότησις του σχηματισθέντος Ελληνικού Κράτους αισθάνεται το καθήκον το οποίον αναλαμβάνει, να συμβάλλει εις την γενικήν προσπάθειαν της Ελληνικής Πολιτείας και Κοινωνίας, όπως τα αποτελέσματα της επιτυχούς διεξαγωγής δύο πολέμων, είναι ανάλογα προς τας γενομένας θυσίας και επεληθούσας επιτυχίας». *Νέα Ελλάς*, 1/ 8.9.1913

³⁹ Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο εφημερίδων χρονολογείται ήδη από τον πρώτο μήνα από την έκδοση της *Νέας Ελλάδας*, καθώς ο Κουτούπης κατηγορούσε τη *Νέα Ημέρα* για αντεθνικές ενέργειες, ενώ αναφέρεται σε χρηματοδότηση της από άγνωστα κεφάλαια, επισημαίνοντας ότι, όταν ο Χαλκο-

που οι αντιβενιζελικές-φιλοβασιλικές εφημερίδες κατηγορούσαν τις βενιζελικές ως όργανα της Αντάντ και οι δεύτερες τις πρώτες ως όργανα των Γερμανών. Αποκορύφωμα όλων αυτών υπήρξε ο βίαιος ξυλοδαρμός του Κουτούπη από φιλοβασιλική ομάδα την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1916. Ο βίος της *Νέας Ελλάδος* υπήρξε σχετικά βραχύβιος. Διέκοψε οριστικά την έκδοσή δύο εβδομάδες μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ενώ είχε διακόψει και την έκδοσή της μεταξύ Νοεμβρίου 1916 και Ιουλίου 1917.⁴⁰

12. ΝΕΟΝ ΑΣΤΥ

Το *Νέον Άστυ* ιδρύθηκε από το Δ. Κακλαμάνο, αρχισυντάκτη του *Άστεως*, όταν αυτός απεχώρησε από την εφημερίδα κατόπιν διαφωνίας του με το Διευθυντή του *Άστεως* Θ. Άννινο.⁴¹ Η έκδοση του *Νέου Άστεως* (8 Δεκεμβρίου 1901) πραγματοποιήθηκε με πολύ γρήγορους ρυθμούς για την εποχή εκείνη, γεγονός που δεν παρέλειψε να αναφέρει η εφημερίδα σε σχόλιό της την πρώτη μέρα της κυκλοφορίας της.

Μετά την είσοδο του Κακλαμάνου στη διπλωματία (Μάρτιος 1907), το *Νέον Άστυ* περιήλθε στο Γερ. Πετροβίκη, οπότε διέκοψε την κυκλοφορία του την 1^η Δεκεμβρίου 1912. Επανεκδόθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1914 ως απογευματινή εφημερίδα μικρού σχήματος.⁴² Το κίνημα του 1909 δε θεωρήθηκε ευχάριστη εκδήλωση, αλλά το έκρινε ως αναγκαίο. Η στάση αυτή δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, δεδομένου ότι η εφημερίδα υπήρξε το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του ραλλικού κόμματος. Κατά συνέπεια και η στάση της απέναντι στο Βενιζέλο υπήρξε αρνητική.

13. ΠΑΤΡΙΣ

Η *Πατρίς* μεταφέρθηκε στην Αθήνα από το Βουκουρέστι όπου εκδιδόταν (από το 1889 ή κατ' άλλους το 1891) το Νοέμβριο του 1905, ύστερα από την απέλαση από τη Ρουμανία του ιδιοκτήτη της Σπύρου Σίμου.⁴³ Το πρώτο φύλλο της *Πατρίδος* σε ελληνικό έδαφος εκδόθηκε στις 20 Νοεμβρίου 1905. Είχε ευρεία κυκλοφορία και καθιερώθηκε γρήγορα ως έγκυρη εφημερίδα με ευρύ αναγνωστικό κοινό. Όπως ανέφερε η

κονδύλης μετέφερε την εφημερίδα του στην Ελλάδα, ήταν ήδη χρεοκοπημένος. *Νέα Ελλάς*, 63/9.11.1913, σ. 5 «Ας αρθή το παραπέτασμα».

⁴⁰ Μάγερ, ό. π., τ. Β', σ. 104

⁴¹ Αιτία της διαφωνίας υπήρξε η σφοδρή κριτική που ασκούσε ο Κακλαμάνος στην κυβέρνηση Θεοτόκη, η οποία είχε παραιτηθεί πρόσφατα, λόγω των αιματηρών ταραχών που είχαν προκληθεί με αφορμή τα Ευαγγελιακά, σε αντίθεση με τον Άννινο που υποστήριζε το Θεοτόκη.

⁴² Μάγερ, ό. π., τ. Β', σ. 27

⁴³ Την εποχή αυτή υπήρξε διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας – Ρουμανίας, με αποτέλεσμα να απελαθούν πολλοί Έλληνες και μεταξύ αυτών και ο Σίμος.

ΐδια κυκλοφορούσε καθημερινά σε 25.000 φύλλα εντός και εκτός Ελλάδας.⁴⁴ Αυτό οφείλεται και στο άρτιο και πάντα ενημερωμένο συντακτικό προσωπικό και το πλήθος των συνεργατών της από τη δημοσιογραφία (Γ. Βώκος, Σπ. Νικολόπουλος, Σ. Μελάς, Γ. Βουτσινάς, Γ. Βεντήρης, Ζ. Παπαντωνίου κ. ά), αλλά και από την πολιτική (Γ. Παπανδρέου, Α. Παπαναστασίου).

Την εποχή της επανάστασης του Θέρισου τάχθηκε όπως και η *Εστία*, κατά του Βενιζέλου. Με την επικράτηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου υποστήριξε το πρόγραμμα του, τάχθηκε στο πλευρό του Βενιζέλου⁴⁵ και παρέμεινε πιστή μέχρι το θάνατό του. Διεξήγαγε αγώνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας με αποτέλεσμα τον Αύγουστο του 1935 τα γραφεία της να καταστραφούν από εξαγριωμένους οπαδούς της φιλοβασιλικής παράταξης. Η κυκλοφορία της διακόπηκε οριστικά μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου 1936.

14. ΣΚΡΙΠ

Το *Σκριπ* προήλθε από την ομώνυμη σατυρική εφημερίδα που εξέδωσε το 1893 ο δημοσιογράφος Ε. Κουσουλάκος.⁴⁶ Το 1895 (3 Σεπτεμ.) ο Κουσουλάκος μετέτρεψε το *Σκριπ* σε καθημερινό φύλλο με προσεγμένη εμφάνιση και ύλη και σημαντική κυκλοφορία (15.000 φύλλα καθημερινά το 1900, όπως ανέγραφε στην πρώτη σελίδα).

Μετά τον πρόωρο θάνατό του τη διεύθυνση ανέλαβε ο Γρ. Ευστρατιάδης. Υπό τη διεύθυνσή του το *Σκριπ* τάχθηκε κατά του παλαιοκομματισμού την περίοδο πριν το Γουδί. Αργότερα εναντιώθηκε στο Βενιζέλο για να καταστεί μία από τις φανατικότερες αντιβενιζελικές εφημερίδες. Ίσως αυτός να ήταν και ο λόγος που διέκοψε την κυκλοφορία της από το 1917 μέχρι τις παραμονές των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, όπου υποστήριξε τα κόμματα της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως». Η έκδοσή της διακόπηκε οριστικά το 1930.

⁴⁴ Μάγερ, , ό. π. τ. Β΄, σ. 70

⁴⁵ Η επίσημη δήλωση της Πατρίδος υπέρ του Βενιζέλου πραγματοποιήθηκε στο πρωτοχρονιάτικο φύλο του 1910 με τη δημοσίευση του παρακάτω σχολίου: «Καθ' ην ώρα η κομματική αδολεσχία ασχολείται εις τόσον ταπεινά εδάφη, προκειμένου περί της παρουσίας του επιφανούς εκ Κρήτης πολιτευτού, οι λόγοι αυτού προς τους ενταύθα ανταποκριτάς των ξένων εφημερίδων διαλύουν σκόπη και πλάνας και επιταχύνουν άπλετον φως επί του Κρητικού ζητήματος. Ο,τι ίσως δεν θα ηδύναντο να κατορθώσουν χίλια διπλωματικά έγγραφα της ελληνικής διπλωματίας, το επιτυγχάνει δι' ολίγων λέξεων ο φωτεινότετος και πολύπειρος Κρης πολιτευτής. Ας αρκεσθούν και εις μόνην την ωφέλειαν ταύτην οι απρεπείς πολυπραγμονούντες περί το όνομα του κ. Βενιζέλου».

⁴⁶ Η αγγλική λέξη «σκριπ», ήταν ευρύτατα διαδεδομένη τη χρονιά αυτή και σήμαινε τις προσωρινές αποδείξεις που χορηγούσε η κυβέρνηση Σωτηρόπουλου – Ράλλη σε όσους είχαν εγγραφεί στο δάνειο κεφαλαιοποιήσεως, μέχρι να χορηγηθούν τα αντίστοιχα ομόλογα. Μάγερ, ό. π., τ. Α΄, σ. 238

15. ΧΡΟΝΟΣ

Ο *Χρόνος* ιδρύθηκε από τον Κ. Χαιρόπουλο και το πρώτο του φύλλο κυκλοφόρησε στις 21 Σεπτεμβρίου 1903. Αμέσως τάχθηκε κατά των παλαιών κομμάτων, τα οποία θεωρούσε υπεύθυνα για την κατάπτωση της χώρας. Υποστήριζε ένθερμα την είσοδο νέων προσώπων στην πολιτική ζωή, ώστε να τεθούν επικεφαλής της ανόρθωσης.

Η σχέση του *Χρόνου* με το Βενιζέλο ανάγεται από την επανάσταση στο Θέρισο, όταν ο αρχισυντάκτης του Στ. Γρανίτσας είχε μεταβεί στην Κρήτη ως ανταποκριτής της εφημερίδας. Δυο μήνες πριν την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί, δημοσιεύει πολύστηλο άρθρο, όπου αναφερόταν στην προσωπικότητα του Βενιζέλου.⁴⁷ Οι αγώνες του Χαιρόπουλου μέσω του *Χρόνου* για την πραγματοποίηση του κινήματος στο Γουδί και την ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο στέφθηκαν από επιτυχία. Ύστερα όμως από την ανακοίνωση του επίσημου βενιζελικού συνδυασμού Αττικοβοιωτίας για τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910, η εφημερίδα με σειρά άρθρων της εκφράζει την πλήρη αντίθεσή της, χαρακτηρίζοντάς τον ως «συνδυασμό των πλουτοκρατών». Με την έναρξη των εργασιών της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής (8 Ιανουαρίου 1911), είχε ήδη μεταλλαχθεί σε φανατική αντιβενιζελική εφημερίδα και πολεμούσε επίμονα αυτόν, που μερικούς μήνες πριν αποκαλούσε ως ‘Μεσσία’.

Το 1918 διακόπτεται η έκδοση της εφημερίδας, λόγω της καταδίκης του Χαιρόπουλου από το στρατοδικείο. Είχε αναδημοσιεύσει τον Ιανουάριο δύο άρθρα της παρισινής εφημερίδας «Ζουρνάλ» με τίτλους: «Οι κίνδυνοι του ανατολικού ζητήματος», «Το βαλκανικόν μέτωπον».⁴⁸ Έκτοτε και μέχρι τον Ιανουάριο του 1926, οπότε διακόπηκε οριστικά η κυκλοφορία του *Χρόνου* επανεκδόθηκε τρεις φορές χωρίς την άμεση ανάμιξη του Χαιρόπουλου, λόγω των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπισε από τη φυλάκισή του.

16. ΚΗΡΥΞ (Βόλου)

Εκδόθηκε στο Βόλο (1907–1920). Έφερε ως υπότιτλο, Όργανον της Λαϊκής Κυριαρχίας. Ο Κήρυξ του Βόλου υπήρξε πολιτική και μαχητική εφημερίδα, χάρη στα άρθρα του Δημ. Κούρτοβικ, ο οποίος υπήρξε ο εκδότης – διευθυντής της. Κατέστη ιδιαίτερα γνωστός ως ο κυριότερος πολέμιος του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου (1908-1911), το οποίο λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του Αλ. Δελμούζου. Με τις

⁴⁷ *Χρόνος*, 20 Ιουνίου 1909, «Θέλομεν νέον άνδρα διά τον αγώνα. – Ο Ελευθέριος Βενιζέλος να τεθεί επικεφαλής, Ελληνικέ Λαέ!»

⁴⁸ Μάγερ, ό. π., τ. Β΄, σ. 60

σφοδρές επιθέσεις του περί «σκευωρίας κατά της θρησκείας και της γλώσσας μας», κατάφερε να ξεσηκώσει τη συντηρητική μερίδα του Βόλου και να οδηγήσει το δημοτικό συμβούλιο της πόλης, ώστε να λάβει απόφαση για το κλείσιμο του Παρθεναγωγείου.⁴⁹ Την περίοδο που εξετάζουμε η εφημερίδα δηλώνει τη συμπαράστασή της στο Βενιζέλο (1911 -1912).

17. ΗΠΕΙΡΟΣ (Ιωαννίνων).

Έφερε ως υπότιτλο, Εφημερίς Πρωινή-Πολιτική, Κοινωνική, Φιλολογική και των Ειδήσεων. -Όργανον των απανταχού Ηπειρωτών. Αρχικά εβδομαδιαία και αργότερα με μεγάλη περιοδικότητα (δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα την περίοδο του ηπειρωτικού αγώνα. Όργανο του Πολιτικού Συλλόγου Ιωαννίνων, ξεκίνησε την έκδοσή της (1909) ύστερα από την επανάσταση των Νεότουρκων, όταν επέτρεψαν στους υπόδουλους κάποιες ελευθερίες έκφρασης.

Υπήρξε ένθερμη υποστηρικτής του αυτόνομου αγώνα των Ελλήνων της Β. Ηπείρου και επίσημο όργανο της αυτόνομης υπό το Χ. Ζωγράφο, κυβέρνησης. Στο φύλο της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1914 αντί κυρίου άρθρου δήλωνε ότι αναστέλλει την έκδοσή της στα Γιάννενα και μεταφέρεται «εις την επίδικον ζώνην σκοπούσα να εκδοθή εν Αργυροκάστρο».⁵⁰ Πράγματι εντός μόλις τριών ημερών (12.2.1914) εκδόθηκε στο Αργυρόκαστρο με προμετωπίδα «*Ηπειρος Αργυροκάστρου*», συνεχίζοντας την έκδοσή της έως και μερικές μέρες μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Κέρκυρας (12.5.1914), όπου ο διευθυντής της Γ. Χατζής, υπηρέτησε ως ιδιαίτερος γραμματέας του Χ. Ζωγράφου.

Η πολιτική της ύστερα από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων υπήρξε έντονα φιλοβασιλική και αντιβενιζελική.⁵¹ Διέκοψε την κυκλοφορία της με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, ενώ επανεκδόθηκε πολλά χρόνια αργότερα στα Ιωάννινα και την Αθήνα (1960), οπότε και διέκοψε οριστικά την κυκλοφορία της (1972).

⁴⁹ Κολιός Ν., *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού*, ό. π., τ. Β', λήμμα **Κήρυξ (Βόλου)**, σσ. 550-551

⁵⁰ Μεταξύ άλλων ανέφερε: «δίκαιος, ιερός, σταυροφορικός, θρησκευτικός ήρχισεν ο τετιμημένος ηπειρωτικός αγών. Εμπρός, Ηπειρώται σώσατε την κινδυνεύουσαν Ήπειρον μας! [...] Εις το όνομα όλων των ιερών και οσίων, θα νικήσωμεν!»! Ήπειρος, 9.2.1914

⁵¹ Κόντης Β., *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού*....., ό. π., τ. Β', 2008, λήμμα **Ήπειρος**, σσ. 364 -365

ΜΕΡΟΣ Α΄

1910: Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ

1.1 Ο χαρισματικός και «παράκλητος» ηγέτης.

Μερικούς μήνες ύστερα από την εκδήλωση του στρατιωτικού κινήματος στο Γουδί (15 Αυγούστου 1909) και παρά τη λαϊκή υποστήριξη που διέθετε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος κατέστη φανερό, ότι στερούνταν συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος, που θα ικανοποιούσε το αίτημα για μεταρρυθμίσεις τόσο σε πολιτικό όσο και κοινωνικό επίπεδο. Η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη που στηριζόταν στην ανοχή του θεοτοκικού κόμματος επειδή ήταν κυβέρνηση μειοψηφίας, αδυνατούσε ν' αντιμετωπίσει το πολιτικό αδιέξοδο, ενώ η βιωσιμότητά της τέθηκε σε δοκιμασία ύστερα από την παραίτηση του υπουργού των Στρατιωτικών συνταγματάρχη Λ. Λαπαθιώτη καθώς και του υπουργού των Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκου.

Προκειμένου να αρθεί το πολιτικό αδιέξοδο ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ήρθε σε επαφή με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος είχε προτείνει δημόσια την επιβολή *«προσκαίρου δικτατορίας, ολιγομήνου και εκ των προτέρων ακριβώς καθορισμένου χρόνου, εκλογάς Εθνοσυνελεύσεως [...]»*,⁵³ η οποία και θα αποφάσιζε για τον μελλοντικό τρόπο διακυβέρνησης της χώρας. Στις 28 Δεκεμβρίου αποβιβαζόταν στον Πειραιά με απόλυτη μυστικότητα.

Στις διαβουλεύσεις που είχε με τη διοικούσα επιτροπή του Συνδέσμου αρνήθηκε ν' αναλάβει την πρωθυπουργία. Δέχθηκε όμως το ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και το Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Με την έναρξη του νέου έτους επιδίεται σ' έναν αγώνα δρόμου για να πετύχει το σκοπό του. Η συμβιβαστική λύση που πρότεινε και τελικά έγινε αποδεκτή από τα δύο μεγάλα κόμματα και το βασιλιά επικυρώθηκε από το Συμβούλιο του Στέμματος κατά τη συνεδρίαση της 16^{ης} Ιανουαρίου 1910. Η λύση αυτή περιελάμβανε τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής, όπου θα αναθεωρούνταν οι μη θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, την αντικατάσταση του υπουργείου Μαυρομιχάλη από άλλο, που θα προωθούσε την πρόταση αναθεώρησης στην παρούσα Βουλή και τη διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου ύστερα

⁵³ *Κήρυξ Χαλίων*, 123/ 26.8. 1909

από την ψήφιση της πρότασης για Αναθεώρηση. Δυο μέρες αργότερα ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Στέφανος Δραγούμης, επιλογή του Βενιζέλου και του Συνδέσμου.⁵⁴

Η απόφαση αυτή ελήφθη κατά πλειοψηφία με οκτώ ψήφους έναντι τεσσάρων, μεταξύ του Στ. Σκουλούδη και του Στ. Δραγούμη. Στο Βενιζέλο ανατέθηκε να ανακοινώσει το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας στο Μακεδόνα πολιτικό και να προχωρήσει μαζί του στις αναγκαίες διαβουλεύσεις. Στις 22 Ιανουαρίου 1910 ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Κρήτη, έχοντας δρομολογήσει τις εξελίξεις τόσο για την επιστροφή της πολιτικής ομαλότητας και την έξοδο της χώρας από την κρίση, όσο και για την καθιέρωσή του ως ενός αδιαμφισβήτητου πλέον χαρισματικού ηγέτη με απώτερο σκοπό την άνοδό του στην εξουσία.

Η κυβέρνηση Δραγούμη με τη συνεργασία των κομμάτων προώθησε την πρόταση Αναθεώρησης, παρακάμπτοντας τις χρονοβόρες διαδικασίες που προέβλεπε το Σύνταγμα.⁵⁵ Παρά τις αντιρρήσεις μικρής μερίδας βουλευτών οι οποίοι επέμεναν στην τήρηση της διαδικασίας -αντιρρήσεις λογικές από στενή νομική άποψη – η πλειοψηφία των βουλευτών ενέκρινε τη διαδικασία αναθεώρησης με 150 ψήφους υπέρ και 11 κατά στη συνεδρίαση της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1910.⁵⁶ Ένα μήνα αργότερα (17 Μαρτίου) σε ειδική συνεδρίαση του σώματος ο Γεώργιος Α΄ ανακοίνωσε το διάγγελμα με το οποίο επικύρωνε το βουλευτικό ψήφισμα για την πρόταση αναθεώρησης και δεσμευόταν να συγκαλέσει Αναθεωρητική Βουλή. Τρεις ημέρες αργότερα ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ανακοίνωσε τη διάλυσή του.

Η Βουλή συνέχισε τις εργασίες της ως τις 30 Ιουνίου 1910, οπότε και έληξε η θητεία της. Την 1^η Ιουλίου δημοσιεύθηκε το διάταγμα της διάλυσής της και προκηρύχθηκαν εκλογές για τη σύγκληση Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής⁵⁷ στις 8 Αυγού-

⁵⁴ Για το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί και το ρόλο του Βενιζέλου βλ. ενδεικτικά: Βερέμης Θ.: « Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 258-266, «Το κίνημα στο Γουδί ανοίγει το δρόμο στο Βενιζέλο», στο: Συλλογικό, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σσ. 68-71. Επίσης, Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Η επανάσταση του 1909», στο Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, *Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2003, σσ. 9-11, το έργο του Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Ίκαρος 1970, σσ. 37 – 68, Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, (μτφ) Παρασκευόπουλος Θ., τόμ. Β΄, Αθήνα: ΜΙΕΤ 2008, σσ. 751 -776 & Παπακοσμάς Β., *Ο Στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος, Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Εστία, 1981.

⁵⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 107 του Συντάγματος «η ανάγκη της αναθεώρησης θεωρείται βεβαία, εάν η Βουλή κατά δύο συνεχείς βουλευτικές περιόδους διά των τριών τετάρτων των ψήφων του όλου αυτής ζητήσει την αναθεώρησιν...».

⁵⁶ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, της Β΄ εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ βουλευτικής περιόδου, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1910, συνεδρίαση ΙΓ΄/ 18-2-1910, σ. 222

⁵⁷ 362 βουλευτές, έναντι 181 της προηγούμενης Βουλής, που προήλθε από τις εκλογές του 1906.

στου, ενώ η έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης ορίστηκε για την 1^η Σεπτεμβρίου.

1.2 Προβληματισμοί ως προς την υποψηφιότητα του Βενιζέλου

Στις εκλογές αυτές αντιπαρατέθηκαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές συμμαχίες. Η πρώτη περιελάμβανε τα παλαιά πολιτικά κόμματα (θεοτοκικό, ραλλικό, ζαϊμικό, караπανικό κ. ά), τα οποία κατάρτισαν πλήρεις κοινούς συνδυασμούς στις περισσότερες εκλογικές περιφέρειες της χώρας με την ονομασία «**Συνδυασμοί Ηνωμένων Κομμάτων**». Απώτερος σκοπός τους υπήρξε η διατήρηση του πολιτικού status quo, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί πριν το κίνημα στο Γουδή και η διατήρηση του αναθεωρητικού χαρακτήρα της Διπλής Βουλής, με το Γ. Θεοτόκη να δηλώνει ότι η απόφαση για συνεργασία των δύο μεγάλων κομμάτων αποσκοπεί στο να αποσοβηθεί ο κίνδυνος εκτροπής της εθνοσυνέλευσης σε Συντακτική, «*διασειομένων ούτω των θεμελίων της πολιτείας*». ⁵⁸ «Η ροπή των παλαιών κομμάτων προς την έξαρση της αντιθέσεως απέναντι στο νέο ρεύμα» ⁵⁹ κατέστη περισσότερο έντονη, όταν στον εκλογικό συνδυασμό της Αττικοβοιωτίας συμπεριλήφθησαν οι σημαντικότεροι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου στην Κρήτη, όπως οι Α. Μιχελιδάκης, Χ. Πωλογεώργης, Μ. Κούνδουρος και Γ. Παπαμαστοράκης. ⁶⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του κόμματος του Κ. Μαυρομιχάλη, το οποίο δε συμμετείχε στο συνδυασμό των παλαιών κομμάτων, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση τριών αντίρροπων τάσεων μέσα στο κόμμα. Την προσχώρηση στα «*Ηνωμένα Κόμματα*» μεγάλης μερίδας πολιτευτών του, το σχηματισμό στην Αρκαδία μεικτού συνδυασμού αναθεωρητικών πολιτευτών ⁶¹ με αποτέλεσμα να καταρτίσει αυτοτελείς συνδυασμούς μόνο στη Λακωνία και τη Μεσσηνία. ⁶² Η διαφοροποίηση του κόμματος του Μαυρομιχάλη από τα άλλα «*παλαιά*» κόμματα εξηγείται σε σχέση με τον ενεργό πολιτικό του ρόλο μετά το κίνημα στο Γουδή, ιδιαίτερα όμως από το ότι η ηγεσία του διεξήγαγε τον προεκλογικό της αγώνα με κυρίαρ-

⁵⁸ Συνέντευξη Θεοτόκη στο *Νεολόγο* Πατρών, αναδημοσίευση από *Εστία*, 5916/28.7.1910, σ. 4

⁵⁹ Σβολόπουλος Κ., «Η είσοδος του Ελ. Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», στο: Συλλογικό, *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', ό. π., σ. 269

⁶⁰ Όταν δημοσιοποιήθηκε ο συνδυασμός των «*Ηνωμένων Κομμάτων*» Αττικοβοιωτίας, περιελάμβανε πέντε κενές θέσεις για τους υποψήφιους της Κρήτης βλ. *Εστία*, 5912/ 23.7.1910, σ. 4

⁶¹ Το ψηφοδέλτιο αυτό περιελάμβανε πολιτικούς του μαυρομιχαλικού κόμματος υπό το Ν. Τριανταφυλλάκο υποστηρικτές της αναθεώρησης, ανεξάρτητους αναθεωρητικούς υπό το Ν. Δημητρακόπουλο, καθώς και τον αρχηγό των Κοινωνιολόγων Α. Παπαναστασίου. Νικολακόπουλος – Οικονόμου, ό. π., σ. 67.

⁶² Herring, ό. π., σ. 777 & Νικολακόπουλος - Οικονόμου, ό. π., σ. 49.

χο αίτημα τη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, σε αντίθεση με την απόφαση της διαλυθείσας Βουλής, αλλά και των παλαιών κομμάτων.⁶³

Το κυριότερο όμως χαρακτηριστικό των εκλογών αυτών, που αποτελεί και τη δεύτερη συνιστώσα τους, υπήρξε η παρουσία πολλών ανεξάρτητων υποψηφίων,⁶⁴ οι οποίοι υποστήριζαν μια ευρεία ανορθωτική προσπάθεια, όπως αυτή είχε επικρατήσει με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί. Οι ανεξάρτητοι εκπροσωπούσαν δύο τάσεις. Αυτών που προσέβλεπαν στον Αναθεωρητικό χαρακτήρα της Εθνοσυνέλευσης, σύμφωνα με την απόφαση που ελήφθη από το Συμβούλιο του Στέμματος, διαβλέποντας μάλιστα στο πρόσωπο του Βενιζέλου και το μελλοντικό τους αρχηγό. Τη δεύτερη τάση εκπροσωπούσαν οι Συντακτικοί, επιζητώντας τη μετατροπή της Εθνοσυνέλευσης σε Συντακτική. Απαρτιζόταν κυρίως από τους σοσιαλιστές, τους κοινωνιολόγους, τους αγροτικούς της Θεσσαλίας και τους διάφορους ανεξάρτητους, οι οποίοι δήλωναν Συντακτικοί.

Το πιο ενδιαφέρον όμως όλων είναι οι συνεχείς αναφορές του Τύπου γύρω από το Βενιζέλο, αν δηλ. θα ήταν υποψήφιος στις επικείμενες εκλογές. Πώς όμως προέκυψε το ζήτημα της συμμετοχής του Βενιζέλου στις επικείμενες εκλογές; Από ποιους μεθοδεύτηκε; Όπως αναφέρει ο Χ. Χατζηιωσήφ, η είσοδος του Ελ. Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή μεθοδεύτηκε από ελληνικούς οικονομικούς κύκλους, οι οποίοι συγκρότησαν την ελληνική αστική τάξη, ύστερα από την ενοποίηση του εθνικού χώρου, που είχε ολοκληρωθεί το 1909. Οι οικονομικοί αυτοί κύκλοι, οι οποίοι σημειωτέον είχαν επενδύσει σημαντικά κεφάλαια στον τραπεζικό τομέα, στη βιομηχανία, σε εταιρίες κοινής ωφέλειας και στην ακτοπλοΐα, διέθεταν **τα μέσα και το πεδίο** δηλ. τον Τύπο να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη.⁶⁵

Γιατί όμως η αστική τάξη προέκρινε το Βενιζέλο ως τον εκλεκτό της και όχι κάποιον από τους νέους και πολλά υποσχόμενους πολιτικούς του ελλαδικού χώρου, που κινούνταν εκτός των παραδοσιακών κομμάτων, όπως λ.χ. ο Δ. Γούναρης; Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στις κρίσεις που εξέφρασε η παρισινή εφημερίδα *Le Temps*, σύμφωνα με την οποία ο Βενιζέλος ήταν αρκετά σόφρων, ώστε να μην θίγει τη θέση του στέμματος και αρκούντως τολμηρός για να προχωρήσει στις αναγκαίες θεσμικές

⁶³ Herring., ό.π.

⁶⁴ Νικολακόπουλος - Οικονόμου, ό.π., «σ. 49. Από τους 688 συνολικά υποψήφιους οι 288 ήταν ανεξάρτητοι.

⁶⁵ Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελική σύνθεση του 1910» στο: Συλλογικό, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χρ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τόμ. Α₁, Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ.χ. σ. 32

μεταρρυθμίσεις, που θα ενίσχυαν τη θέση της εκτελεστικής εξουσίας απέναντι στο κοινοβούλιο και την απόδοση της κρατικής μηχανής.⁶⁶

Οι διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου ότι οι εξουσίες του Στέμματος δε θα θίγονταν, όπως και οι θεμελιακές αρχές του αστικού καθεστώτος ήταν ο λόγος που παρακίνησε «τις αποκαθαρμένες από τα εργατικά σωματεία» Συντεχνίες, όπως επίσης και την Ένωση Ελληνικών Σωματείων, μια οργάνωση που διαπνεόταν από αστικές αντιλήψεις, να προτείνουν την υποψηφιότητά του.⁶⁷

Τη διεκπεραίωση πλέον της υποψηφιότητάς του ανέλαβε το μέρος εκείνο του Τύπου, που υποστήριξε το Στρατιωτικό Σύνδεσμο με επικεφαλής το *Χρόνο* του Κ. Χαιρόπουλου. Ο *Χρόνος* μαζί με την εφημερίδα *Αθήναι* του Γ. Πωπ, πρωτοστάτησε να κληθεί ο Βενιζέλος στην Αθήνα, ενώ υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής του κατά τη διάρκεια της κρητικής του πολιτείας. Τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ της υποψηφιότητάς του, πιστεύοντας ότι αυτός είναι ο ηγέτης που θα άρει το πολιτικό αδιέξοδο στο οποίο βρίσκεται η χώρα, καθώς στο πρόσωπό του συγκλίνουν όλες οι κοινωνικές ομάδες, «εννοούμεν τους μη σαπίσαντας ακόμη εις το θανατηφόρον καθεστώς», ενώ επισημαίνει ότι στο μεγάλο αγώνα της ελληνικής φυλής αυτός θα είναι ο ηγέτης, όταν «ο ακέφαλος και ασπόνδυλος Ελληνισμός αποδυθεί με ορμήν εις πόλεμον».⁶⁸ Οι δύο αυτές αναφορές του *Χρόνου* εξέφραζαν και τη δυναμική του Βενιζελισμού, ένας δηλ. ανεπανάληπτος συνδυασμός αστικού και εθνικού εκσυγχρονισμού σε μία αδιάσπαστη ενότητα. Σύμφωνα με το Γ. Μαυρογορδάτο, αρχικά ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης, η οποία με τη σειρά της υπηρέτησε τον εκσυγχρονισμό μέχρι τέλους, προσφέροντάς την απαραίτητη πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση.⁶⁹

Με την προκήρυξη των εκλογών πυκνώνουν οι αναφορές, αν ο Βενιζέλος θα έθετε υποψηφιότητα βουλευτή για τη μέλλουσα Εθνοσυνέλευση. Το μεγαλύτερο μέρος του Αθηναϊκού Τύπου, με εξαίρεση τις φανατικές αντιβενιζελικές εφημερίδες την περίοδο αυτή *‘Εμπρός* και *‘Νέον Άστυ’* τάσσεται έστω και επιφυλακτικά στην αρχή σε μια πιθανή υποψηφιότητά του, θεωρώντας απαραίτητη πλέον την παρουσία του στα πολιτικά δρώμενα του Βασιλείου. Αν και ακόμη ο ίδιος δεν έχει αποσαφηνίσει δημόσια τη θέση του, αν θα αποδεχθεί την προτεινόμενη από τους Συλλόγους και τα Σωματεία

⁶⁶ Ο. π.

⁶⁷ Ο. π.

⁶⁸ *Χρόνος*, 2443/ 13.7.1910, «Ο Ελ. Βενιζέλος – Τοιούτος έπρεπεν αρχηγός του ελληνικού αγώνος»

⁶⁹ Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: Συλλογικό, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χ. - Μαυρογορδάτος Γ., Ηράκλειο: ΠΕΚ, 1988, σ. 17

υποψηφιότητά του, η εφημερίδα *Αθήναι*, θεωρεί επιβεβλημένη τη συμμετοχή του στο έργο της προσεχούς Αναθεωρητικής Βουλής, ειδικά λόγω της προηγούμενης ανάμιξης του στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας. Εκφράζει τη βεβαιότητα πως ο Βενιζέλος θα θελήσει τελικά να εισέλθει στη Βουλή, θεωρώντας ότι η παρουσία του στην Κρήτη δεν είναι πλέον σημαντική.⁷⁰

Ο τρόπος με τον οποίο προβάλλεται ο Κρης πολιτικός μέσω του Τύπου είναι ιδιαίτερα μεθοδικός για τα δεδομένα της εποχής. Αποσκοπεί δε να τον καταστήσει ευρύτερα γνωστό και αποδεκτό στην ελληνική κοινή γνώμη, ώστε να επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό τόσο για τον ίδιο όσο και για τους υποστηρικτές του εκλογικό αποτέλεσμα. Όσο δε για τις αναφορές του Τύπου περί αποδοχής ή όχι της υποψηφιότητάς του, αυτές αποσκοπούσαν στην εξοικείωση της κοινής γνώμης, ώστε να καταδειχθεί το πόσο απαραίτητη ήταν η παρουσία του στην πολιτική σκηνή της χώρας, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά το κίνημα στο Γουδί. Ας μη διαφεύγει της προσοχής μας, ότι σε περίπτωση αποδοχής της υποψηφιότητάς του, το εκλογικό αποτέλεσμα αποτελούσε πρόκριμα για το Βενιζέλο, σε ό,τι αφορά την πολιτική του πορεία στην Ελλάδα. Θα εκλεγόταν απλά ως ένας ακόμα βουλευτής της Αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης ή θα μετεξελισσόταν σταδιακά στον αρχηγό μιας παράταξης στηριζόμενης στις αρχές και την ιδεολογία της άρχουσας αστικής τάξης;

Η απόφαση του ίδιου για την είσοδό του στην πολιτική ζωή της χώρας ελήφθη ύστερα από την πολιτική πρωτοβουλία που ανέλαβε μία ομάδα τριών δημοσιογράφων, του Γ. Πωπ, του Κ. Χαιρόπουλου και του Στ. Γρανίτσα, δημοσιογράφου του *Χρόνου*, καθώς και του Δήμαρχου Αθηναίων, Σπ. Μερκούρη. Λίγο πριν την αναχώρησή του για τη Λουκέρνη, κατά τη διάρκεια μιας εκδρομής στην Ελευσίνα (18 Ιουλίου) οι Γ. Πωπ και Σπ. Μερκούρης τον έπεισαν να συγκατανεύσει ως προς την υποψηφιότητά του, αφού του εξασφάλισαν δημοσιογραφική και πολιτική επιρροή αντίστοιχα. Την επομένη η εφημερίδα *Αθήναι*, δημοσίευσε δήλωση του Βενιζέλου προς τους «πολιτικούς του φίλους», σύμφωνα με την οποία σε περίπτωση εκλογής του ήταν επιβεβλημένο να σκεφτεί το γεγονός αυτό και αφού παραιτηθεί από το αξίωμα του στην Κρήτη [πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας], να συμμετάσχει ως πολίτης των εργασιών της Αναθεωρητικής Βουλής.⁷¹ Οι δηλώσεις αυτές δημοσιεύτηκαν και στην *Αστραπή*, με την προσθήκη ότι οι απειλές που εκτοξεύονται από τον τουρκικό τύπο,

⁷⁰ *Αθήναι*, 2796/ 10.7.1910, «Ο κ. Ελ. Βενιζέλος εις τας εκλογάς», 2804/18.7.1910 & 2805/ 19.7.1910, «Η υποψηφιότης του κ. Βενιζέλου».

⁷¹ *Αθήναι*, 2805/19.7.1910, «Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου» & «Η υποψηφιότης του κ. Βενιζέλου», σ.3

σχετικά με το ζήτημα της ιθαγένειας του, αποσκοπούν στην πρόκληση θορύβου, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι την πολιτική της άψογης στάσης δεν πρέπει να τη μετατρέψουμε «εις εντελή εξευτελισμόν και απάρνησιν της ανεξαρτησίας μας», λαμβάνοντας οδηγία για το ποιους θα εκλέξουμε βουλευτές,⁷²

Από τη στιγμή που έγινε γνωστή η υποψηφιότητά του, παρόλο που δεν υποστηρίχθηκε με την προσωπική του παρουσία, η δυναμική ήταν με το μέρος του. Αξίζει να σημειωθεί ότι η φιλία αυτή του Βενιζέλου με τους δύο εκδότες που τον έκαναν ιδιαίτερα γνωστό στον ελλαδικό χώρο διήρκεσε μέχρι και τις εκλογές της Β' Αναθεωρητικής Βουλής (28 Νοεμβρίου 1910), καθώς ο Γ. Πωπ και ο Κ. Χαιρόπουλος μετεβλήθησαν στους πλέον σφοδρούς επικριτές του.⁷³ Σε ό,τι αφορά το Σπ. Μερκούρη, δεν υποστήριξε την υποψηφιότητά του στις δημοτικές εκλογές του Μαΐου 1914, αλλά αυτήν του εκλεκτού του φίλου Εμ. Μπενάκη.

Αντίθετα το *Εμπρός* του Δ. Καλαποθάκη αν και χαρακτηρίζει το Βενιζέλο ευφυή και ικανό άνδρα, θεωρεί ότι η ικανότητα αυτή αποδεικνύεται περιττή και επιζήμια, γιατί κατόρθωσε να επιβάλλει Εθνοσυνέλευση χάρη στην ευγλωττία του, ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι βαίνουμε σε περίοδο νέων ανωμαλιών. Επιπλέον αντιτάχθηκε σθεναρά στην προσάρτηση της Κρήτης, «*επί τω λόγω ότι το εισαχθησόμενον πολίτευμα θα είναι απολυταρχικόν*». Εξεδίωξε τον πρίγκιπα Γεώργιο εκπρόσωπο της ελληνικής πολιτείας, χωρίς να υπάρχουν αμφιβολίες για την έλλειψη πατριωτισμού εκ μέρους του.⁷⁴ Επιμένει ιδιαίτερα στην κατηγορία ότι είναι αντιμοναρχικός, ενώ καθοριστικό σημείο θεωρεί και τη μη ανακοίνωση του πολιτικού του προγράμματος. Ο Ελληνικός λαός έχει καθήκον να του πει: «*Αφού αξιείς την ψήφον μου, με ποίον δικαίωμα αποφύγεις να μου εκθέσεις το πολιτικόν σου πρόγραμμα;*», για να καταλήξει, ότι μόνο οι πολίτες που δεν αισθάνονται τα κυριαρχικά τους δικαιώματα μπορούν να εγκρίνουν μια πολιτική, που έχει ως σημαία της το σκοτάδι και ως κύριο σκοπό τον εσωτερικό σπαραγμό και το αιματοκύλισμα.⁷⁵ Η επίθεση συνεχίζεται εναντίον εκείνων που υβρίζουν και απειλούν θεωρώντας ήδη την Αθήνα «*Βενιζελικήν κατάκτησιν*». Αναρωτιέται αν είναι πράγματι τόλμη για ένα συνταγματικό πολίτη να ρωτήσει σε ποιο πρόγραμμα θα δώσει την ψήφο του και αν ψηφίζοντας το Βενιζέλο «*ψηφίζει υπέρ της επανόδου εις την γαλήνην ή συντελεί εις την συνέχειαν και την επίτασιν της τρικυμίας*».⁷⁶

⁷² *Αστραπή*, 3253/ 19.7.1910 σ. 3, «Οριστική η υποψηφιότης του κ. Βενιζέλου».

⁷³ Για τα αίτια αυτής της αλλαγής βλ. αναφορές στα επόμενα κεφάλαια.

⁷⁴ *Εμπρός*, 4932/ 17.7.1910, «Η υποψηφιότης του κ. Ελ. Βενιζέλου»

⁷⁵ *Εμπρός*, 4938/ 23.7.1910, «Ο κ. Ελ. Βενιζέλος και το πολιτικόν του πρόγραμμα»

⁷⁶ *Εμπρός*, 4941/ 26.7.1910, «Υπό ποίον πρόγραμμα εκτίθεται ο κ. Βενιζέλος»

Η εφημερίδα *Αθήναι* αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να απαντήσει στις κατηγορίες αυτές, αναγνωρίζοντας τη δυσχέρεια που υπάρχει, «καθόσον δεν μας εδόθη πληρεξουσιότης προς συνηγορίαν των ανομιμάτων αυτών του κ. Βενιζέλου». Δεν είναι δυνατό να ζητείται πρόγραμμα από το Βενιζέλο, γιατί ο ελληνικός λαός στηρίζεται στα μέχρι σήμερα έργα του. Σε ότι αφορά την αποπομπή του πρίγκιπα Γεωργίου, κατηγορεί το *Εμπρός*, γιατί ενώ στο παρελθόν εξήρε το Βενιζέλο για το Θέρισσο, τώρα τον μέμφεται συνέπεια της ανάγκης της καταπολεμήσεώς του, «ώστε τους τίτλους τιμής να τους παραθέτει ως εγκλήματα». Όλη αυτή η αρθρογραφία αποσκοπεί στο να παρουσιάσει «ως ταραχοποιόν τον σάφρονα και συντηρητικόν παλαιστήν της πολιτικής κονίστρας», ως αντιμοναρχικό με απώτερο σκοπό του την καθαίρεση του Στέμματος.⁷⁷

Ο *Χρόνος* αναφέρει ότι ο Λαός δε ζήτησε από το Βενιζέλο κανένα πρόγραμμα, γιατί γνωρίζει ότι πρόγραμμά του είναι η αναστήλωση του έθνους, η ευρωστία του κράτους, η ευτυχία του «λιμώττοντος λαού» και η ανόρθωση των πάντων. Ακόμα η κατάργηση της Αρμοστείας ήταν μία φιλοβασιλική πράξη, γιατί πρόλαβε κινδύνους κατά της ζωής του Γεωργίου», εξαιτίας των απειλών που εκτοξεύονταν καθημερινά και δικαίως εναντίον της πριγκιπικής μικροτυραννίας. Με το κίνημα του Θέρισου «καθήρεσε μεν τον Αρμοστήν, αλλά διέσωσε τον Πρίγκιπα».⁷⁸

Η *Ατλαντίς* της Νέας Υόρκης μέμφεται το *Εμπρός* και την *Πατρίδα* για τις συνεχείς αναφορές τους που αφορούν στην έλλειψη κυβερνητικού προγράμματος. Δεν σκέφτηκαν φαίνεται ότι για να σωθεί η Ελλάδα και να ορθοποδήσει δεν μπορεί να στηριχτεί στη δύναμη ενός άνδρα, ακόμα και αν αυτός φέρει το όνομα Ελ. Βενιζέλος. Είναι απαραίτητη η κοινή δράση όλων των καλών στοιχείων, τα οποία από κοινού με το Βενιζέλο θα καταρτίσουν εκείνο το πρόγραμμα των έργων, που είναι και το πρόγραμμα του Ελληνισμού. Εκείνο που προέχει είναι ότι έρχεται στην Ελλάδα, για να κυριαρχήσει και να διευθύνει την εθνική αντιπροσωπεία.⁷⁹

Το *Νέον Άστυ* δεν αρνείται ότι η συμμετοχή του Βενιζέλου στην Εθνοσυνέλευση είναι επιθυμητή και θα αποβεί χρήσιμη. Αναρωτιέται όμως αν συμφέρει να δημιουργηθεί νέα περιπλοκή στις σχέσεις μας με την Τουρκία, εξαιτίας της υποψηφιότητάς του. Η λογική επιβάλλει να αποφύγουμε νέες προστριβές «μέχρις ότου τακτοποιούντες τα εσωτερικά ημών πράγματα, δυνηθώμεν ν' απαντήσωμεν ανδρικός». Συνεπώς, δεν κρίνεται απαραίτητο να συμπεριληφθεί στους επίσημους συνδυασμούς του θεοτοκι-

⁷⁷ *Αθήναι*, 2817/ 31.7.1910, «Τα προγράμματα και τα έργα»

⁷⁸ *Χρόνος*, 2454/ 24.7.1910, «Το πρόγραμμά του»

⁷⁹ *Ατλαντίς* Νέας Υόρκης, 2556/ 22.8.1910, σ. 2

κού ή του ραλλικού κόμματος. Ακόμα και ο ίδιος αναγνωρίζοντας τη δυσχέρεια των περιστάσεων, αποφεύγει να υποστηρίξει την υποψηφιότητά του ή αν θα αποδεχθεί την εκλογή του. Δύναται όμως να είναι υποψήφιος εκτός επίσημων κομματικών συνδυασμών, αρκεί να προταθεί από κάποιον σύλλογο ή ιδιώτη. Εξάλλου ο ίδιος δεν έχει ανάγκη κομματικής υποστήριξης, προκειμένου ν' αναδειχθεί πληρεξούσιος.⁸⁰

Η *Πατρίς* του Σπ. Σίμου αν και φιλοβενιζελική, θεωρεί ότι στην παρούσα φάση είναι άκαιρο να γίνεται λόγος για υποψηφιότητα Βενιζέλου. Προτρέπει τον ίδιο να επικαλεστεί τη βοήθεια του Θεού για να γλιτώσει από «τα αδέσποτα κυνάρια», εννοώντας τους πολιτικούς του φίλους που τον περιβάλλουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν πολιτική στέγη. Η θέση που παίρνει ο Σίμος δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι ο Βενιζέλος την περίοδο αυτή δεχόταν έντονη επιρροή από τους ανταγωνιστές εκδότες Γ. Πωπ και Κ. Χαιρόπουλο, ενώ η *Πατρίς* και συνεπώς και ο εκδότης της, αν και φιλοβενιζελική δεν είχε καταστεί ακόμα της απολύτου εμπιστοσύνης του. Ταυτόχρονα εκφράζει την άποψη ότι υπό τις παρούσες πολιτικές συνθήκες το μόνο που θα πετύχει ο Βενιζέλος εκλεγόμενος ως βουλευτής Αττικοβοιωτίας, παραιτούμενος από την πρωθυπουργία της Κρήτης είναι η προσθήκη ενός τετάρτου κόμματος στην πολιτική ζωή της χώρας, ενώ το έθνος προσδοκά από αυτόν κάτι το διαφορετικό. Τέλος, αναρωτιέται ποιες είναι αυτές οι νέες ιδέες που εκφράζει και για τις οποίες γίνεται λόγος καθημερινά.⁸¹

Η όλη αρθρογραφία σχετικά με την αποδοχή ή όχι της υποψηφιότητας του Βενιζέλου προκάλεσε την αγανάκτηση της εφημερίδας *Αθήναι*, με αποτέλεσμα σε κύριο άρθρο της να κατηγορεί μεγάλο μέρος των δημοσιογράφων του Αθηναϊκού Τύπου για διαστρέβλωση της αλήθειας με τη δημιουργία ψευδών ειδήσεων σχετικά με την υποψηφιότητα Βενιζέλου. Επισημαίνει, ότι όλα τα αναγραφόμενα αποσκοπούν προκειμένου να θολώσουν τα νερά και να γεννηθούν τέτοιες ανωμαλίες, ώστε να αποτραπεί η είσοδος του στην Εθνοσυνέλευση, όχι ως ενός απλού κρητικού πολιτευτή, αλλά ως ηθικού παράγοντα μεγίστου κύρους, με απώτερο σκοπό την ίδρυση ενός κόμματος αρχών για να απαλλάξει το Κοινοβούλιο από τις φατρίες.⁸²

Αντικείμενο έντονης πολιτικής διαμάχης αποτέλεσε επίσης και η πρόταση του Ράλλη να συμπεριληφθούν στον ενωτικό συνδυασμό και πολιτευτές από τη Μεγαλόνησο. Ο *Χρόνος* χαρακτηρίζει την πρόταση αυτή ως «αφελή ιδέα», που θα δώσει την

⁸⁰ *Νέον Αστν*, 3174/ 20.7.1910, «Η υποψηφιότης του κ. Βενιζέλου»

⁸¹ *Πατρίς*, 5949/ 17.7.1910, «Να τον φυλάξει ο Θεός», 5953/21.7.1910, «Περί 4^{ου} πρόκειται» & 5955 / 23.7.1910, «Αι νέαι ιδέαι».

⁸² *Αθήναι*, 2808/ 22.7.1910, «Η αποδοχή της υποψηφιότητας»

ευκαιρία στην Τουρκία να άρει μια ακόμα νίκη, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι αυτοί που αγωνίζονται για να ματαιώσουν την υποψηφιότητα του είναι «ως να μάχονται τον αυγερινόν με την ελπίδα, ότι θα ματαιώσουν την ανατολήν της αυγής». Στο πρόσωπό του Βενιζέλου αντιπαρατίθεται η άθλια παλαιά Ελλάδα με την νέα που ανατέλλει. Δεν πρόκειται για έναν ακόμα κομματικό υποψήφιο, αλλά για τον «υποψήφιο της ιδέας της μεταβολής, της ιδέας της αναγεννήσεως της Νέας Ελλάδος, του Νέου Ελληνισμού».⁸³ Τη σκυτάλη παραλαμβάνει η εφημερίδα *Αθήναι*, που χαρακτηρίζει την ενέργεια αυτή, ως επικίνδυνη έμπνευση «των φατριών», καθώς επειδή στερούνται της ελληνικής ιθαγένειας, υφίσταται κίνδυνος να υποστεί η χώρα νέους εξευτελισμούς από την Τουρκία. Πίσω από την πρόταση αυτή διαφαίνεται η μοναδική επιθυμία, όπως μπροστά στον κίνδυνο εθνικού εξευτελισμού, αποκλεισθεί της Ελληνικής Βουλής, «ο υποψήφιος του Ελληνισμού ολοκλήρου κ. Ελευθέριος Βενιζέλος».⁸⁴

Ακόμα και το *Νέον Άστυ* – επίσημο όργανο του ραλλικού κόμματος – αναρωτιέται προς τι αυτή η εμμονή του, όταν είναι γνωστό ότι μπορεί να προκληθούν επιπλοκές στις σχέσεις με την Τουρκία. Πιθανόν να σχετίζεται με τη φήμη ότι επιθυμεί τους βουλευτές από την Κρήτη «ως αντίρροπον του κ. Βενιζέλου μέλλοντος να επιδιώξει σκοπούς αντιδυναστικούς».⁸⁵ Ο ίδιος ο Ράλλης σε δηλώσεις του τόνισε ότι η υποψηφιότητα των κρητικών βουλευτών δεν αποσκοπεί στο να πληγεί η υποψηφιότητα Βενιζέλου, αλλά είναι θέμα πολιτικών ισορροπιών, ώστε να εκπροσωπηθούν στην Εθνοσυνέλευση όλες οι πολιτικές δυνάμεις της Μεγαλονήσου. Κατηγόρησε επίσης για εμπάθεια και ιδιοτέλεια όλους εκείνους που δημιούργησαν αυτόν το θόρυβο με μοναδικό σκοπό να μονοπωλήσουν την υποψηφιότητα του Βενιζέλου «ως μόνην λυσιτελήν υπέρ των ιδίων των σκοπών».⁸⁶

Οι δηλώσεις αυτές προκάλεσαν την έντονη αντίδραση της εφημερίδας *Αθήναι*, χαρακτηρίζοντας ως πανουργία την πρόταση του Ράλλη, περί υποψηφιότητας και των άλλων κρητικών πολιτευτών. Τον επικρίνει έντονα, γιατί δική του ιδέα ήταν ν' αποστείλει το Θεοτόκη στο Βενιζέλο, όπως στο όνομα της πατρίδας δηλώσει ότι δεν αποδέχεται την υποψηφιότητά του, για να μην υποστεί η χώρα νέους εξευτελισμούς. Εκείνο που πρέπει να εννοήσει είναι ότι ο Βενιζέλος δεν έρχεται ως εχθρός, αλλά εμ-

⁸³ *Χρόνος*, 2450/ 20.7.1910, «Προς Θεού, ας μη γίνει όργανον» & 2452/ 22.7.1910, «Ιδού αληθινός επαναστάτης, ιδού αληθινή νίκη».

⁸⁴ *Αθήναι*, 2806/ 20. 7. 1910, «Επικίνδυνος έμπνευσις» & 2807/21.7.1910, «Αι επίσημοι υποδείξεις»

⁸⁵ *Νέον Άστυ*, 3179/ 25.7.1910, «Αι διαδόσεις περί του κ. Βενιζέλου»

⁸⁶ *Νέον Άστυ*, 3185/ 31.7.1910, «Ο κ. Δημ. Ράλλης περί της υποψηφιότητας των Κρητών».

φανίζεται ως σύμβολο της σωτηρίας της πατρίδας.⁸⁷ Οι *Καιροί* χαρακτηρίζουν την πρόταση αυτή του Ράλλη ως πονηριά και μηχανορραφία των φατριών, ώστε να αποκλειστεί με ραδιουργία η υποψηφιότητα του Βενιζέλου, ο οποίος «*περικοσμεύεται με ευγλωτίαν απαράμιλλον, με πολιτικόν νουν υπέροχον και υγιή, με διπλωματικήν οξύδερκειαν εξαιρετικήν*», γεγονός που του προσέδωσε για αυτά του τα προτερήματα διεθνή φήμη και εκτίμηση, θα καταστεί δε επικίνδυνος αντίπαλος για τους δυο κομματάρχες, εάν εισέλθει στη Βουλή.⁸⁸

Ακόμα και το συντηρητικό 'Σκριπ' του Ευστρατιάδη, γράφει ότι αρχίζει να αναπτύσσεται μια ιδέα μεταξύ των συντηρητικών τάξεων υπέρ του Βενιζέλου. Αυτοί που διαδίδουν, ότι σε περίπτωση εκλογής του κινδυνεύει να εισέλθει η χώρα σε στάδιο ριζικών πολιτειακών ανατροπών, αν δεν αποσκοπούν μόνο στην αποτυχία του, μπορούν ν' αποβάλλουν κάθε φόβο, «*αποβλέποντας εις τας ιδέας και τους πόθους*»⁸⁹ των τάξεων, από τις οποίες προτάθηκε η υποψηφιότητά του. Η *Ακρόπολις* τηρεί στάση αναμονής, ενώ επικεντρώνεται περισσότερο στα καθημερινά προβλήματα του Λαού.

Δέκα ημέρες πριν τις εκλογές τα παλαιά κόμματα μέσω των δημοσιογραφικών τους οργάνων εντείνουν τις κατηγορίες εναντίον του Βενιζέλου, εστιάζοντας κυρίως στον κίνδυνο που ελλοχεύει αν εκλεγεί πληρεξούσιος, λόγω των «*ανατρεπτικών προθέσεών του*» και εξαιτίας της διάχυτης φήμης, ότι δημιούργησε την Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση, με απώτερο σκοπό τη μετατροπή της σε Συντακτική. Την υπεράσπισή του αναλαμβάνουν εκ νέου η εφημερίδα *Αθήναι* και ο *Χρόνος*. Τονίζουν ότι αν ο Βενιζέλος πράγματι επιθυμούσε τη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, μπορούσε να το πράξει από την εποχή που διηύθυνε την επανάσταση. Όλες αυτές οι συκοφαντίες δεν θα βρουν έρεισμα στο Λαό, γιατί η υποψηφιότητά του «*συμβολίζει τον αγνόν κοινοβουλευτισμόν, την υπερτάτην συντηρητικότητα, την ευλάβειαν του Νόμου παρ' όλων και υπέρ όλων*».⁹⁰ Προσθέτει, ότι απόδειξη της συντηρητικότητας που τον διακρίνει είναι ότι προτάθηκε και ως υποψήφιος του Εμπορικού Συλλόγου.

Ανάλογη είναι και η αντίδραση του *Χρόνου*. Επισημαίνει ότι με τις ψευδείς αυτές κατηγορίες προσπαθούν να τρομάξουν τους φιλήσυχους πολίτες και να εμπνεύσουν δυσπιστία «*προς το είδωλον*», ότι με την εκλογή του καθίσταται μόνιμη η επανάσταση. Υπό μια έννοια ο Βενιζέλος είναι πράγματι επαναστάτης, όταν έχει ως πρόγραμμα «*να καταρρίψει σύρριζα το δέντρον το οποίον εκαλλιέργησεν επί πέντε δεκάδας ε-*

⁸⁷ *Αθήναι*, 2812/ 26.7.1910, «Και ολίγαι αποκαλύψεις»

⁸⁸ *Καιροί*, 216/ 4.8.1910, «Φατριαστική πονηρία» & 226/ 14.8.1910, «Μηχανορραφία φατριαστική»

⁸⁹ *Σκριπ*, 12873/ 24.7.1910, «Τα προεκλογικά φαινόμενα»

⁹⁰ *Αθήναι*, 2813/ 27. 7.1910, «Το πρόγραμμα του κ. Ελ. Βενιζέλου».

τών η φατρία, η ακολασία κομμάτων και Αυλών η κακοήθεια και η αισχροκέρδεια εκμεταλλευτών ασυνειδήτων και ρυπαροψύχων και ουτιδανών». Αυτό που είναι επιθυμητό από όλους με εξαίρεση εκείνους που είναι «κολλημένοι επάνω εις τα χρηματοκιβώτια του Κράτους» είναι η αλλαγή και η εξυγίανση των πάντων: `

*«Ο Λαός, ο πονών και πεινών, ο Λαός ο καταδυναστεύομενος και αδικούμενος και εντροπιαζόμενος απέναντι των ξένων, ήρχισε να έχει άλλας αρχάς και άλλας ιδέας. Απεφάσισε πλέον οριστικώς το τέλος της ολιγαρχίας, η οποία τον κατήντησεν όχι μόνον να επαιτεί τον άρτον, αλλά κυρίως να επαιτεί τα εθνικά του δίκαια [...]. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έρχεται με τον πέλεκυν, όστις θα συντρίψει κεφαλάς ουχί φιλησύχων πολιτών αλλά διεφθαρμένων και ασυνειδήτων καπήλων, της Πατρίδος, της Θρησκείας και της Δικαιοσύνης. Έρχεται ως δικαστής δια να περαιώσει το μέγα έργον του, το οποίον του όρισε η Μοίρα και είναι η ανοικοδόμησις του ερειπίου, του καλουμένου Ελληνικόν Βασίλειον».*⁹¹

Η πανηγυρική εκλογή του συμβόλου της ιδέας της αναγεννήσεως στην Εθνοσυνέλευση θα αποτρέψει τη μετατροπή της σε μονοπώλιο, όπως επιδιώκουν οι φατρίες, είναι δε η μόνη ασφαλής εγγύηση για τη διατήρηση της τάξης, αλλά «και της προασπίσεως των επαπειλουμένων από της συνασπισμένης μονοπωλιακής ολιγαρχίας, πολιτικών ελευθεριών».⁹² Την ίδια μέρα ο Χρόνος στο κύριο άρθρο του προσπαθεί ν' ανασκευάσει την κατηγορία περί αναρχισμού, γιατί έχει ταχθεί με το μέρος των εργατών, καθώς «είναι ο άνθρωπος, ο οποίος απειλεί το κεφάλαιον και την πλουτοκρατίαν». Εκείνο το οποίο προτίθεται να πράξει είναι να εναρμονίσει την ελληνική πολιτική με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή, επισημαίνοντας ότι ο αιώνας που διαβαίνουμε, είναι κυρίως αιώνας της εργασίας και των εργατών. «Η βασιλεία των υπόπτων ταλαντούχων, των αδίκων τιμαριούχων, των εκμεταλλευτών και των πλουτοκρατών προ πολλού ετέθη κατά μέρος». Αν οι εργάτες αφεθούν απροστάτευτοι αποτελούν σοβαρό κίνδυνο τόσο για την ύπαρξη της πολιτείας όσο και της κοινωνίας.⁹³ Στην ουσία η εφημερίδα προβάλλει εμμέσως το Βενιζέλο και ως εγγυητή του κοινωνικού καθεστώτος.

Ενώ το θέμα της υποψηφιότητας των κρητικών πολιτευτών είχε σταματήσει ν' απασχολεί τον Τύπο για αρκετές ημέρες, ξαφνικά επανήλθε στο προσκήνιο, ύστερα από το διάβημα των προξένων των Μ. Δυνάμεων στα Χανιά με τις απαραίτητες συστάσεις. Η εφημερίδα *Αθήναι* κατηγορεί τους Θεοτόκη και Ράλλη, ότι επαληθεύτη-

⁹¹ *Χρόνος*, 2458/ 28.7.1910, «Όχι επαναστάτης, αλλά δικαστής».

⁹² *Αθήναι*, 2816/ 30.7.1910, «Το μονοπωλιακόν Κοινοβούλιον».

⁹³ *Χρόνος*, 2460/ 30.7.1910, «Αυτοί είναι το κράτος»

καν οι φόβοι της να υποστεί η χώρα νέο εθνικό εξευτελισμό. Απώτερος βέβαια σκοπός της ενέργειάς τους ήταν ο εξαναγκασμός του κ. Ελ. Βενιζέλου, όπως προκειμένου να αποφευχθούν περιπλοκές, δηλώσει ότι δεν αποδέχεται την υποψηφιότητά του. Εκείνο που πλέον επιβάλλεται είναι να μην υπάρξει καμιά εθνική υποχώρηση ούτε να παραιτηθούν οι κρητικοί υποψήφιοι. Κάθε μαύρο σφαιρίδιο στις κάλπες τους συμπεριλαμβανομένου και του Βενιζέλου ισοδυναμεί με μια σφαίρα θανάτου κατά της Ελληνικής ανεξαρτησίας.⁹⁴

Ακριβώς αντίθετη άποψη εκφράζει το *Νέον Άστυ*. Θεωρεί το διάβημα ως κάτι το αναμενόμενο, αποτέλεσμα της εμπαιχθείσας πολιτικής των φίλων του Βενιζέλου και της ελληνικής εφευρετικότητας, ώστε να αποδειχθεί ότι η υποψηφιότητά του είναι αποδεκτή από την Τουρκία και τις Μ. Δυνάμεις, αυτή δε των υπολοίπων κρητικών θα προκαλέσει διεθνείς περιπλοκές. Η εφημερίδα θεωρεί ότι το διάβημα αποσκοπεί κυρίως στο Βενιζέλο, επειδή κατέχει το ύπατο αξίωμα της Κρητικής Πολιτείας σε αντίθεση με τους άλλους πολιτευτές, για τους οποίους οι συστάσεις είναι «καθαρώς φύσεως ιδιωτικής» αποτελούν διάβημα έξω των διπλωματικών κανόνων και στερούνται σοβαρών επιχειρημάτων.⁹⁵

Ο *Χρόνος* θεωρεί το διάβημα ως βοήθεια των Ευρωπαίων στα παλαιά κόμματα, αφού ο αγώνας τους κατά του Βενιζέλου μέσω του Τύπου αν και προσέλαβε τη μορφή λιβελλογραφίας, δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Παρόλα αυτά η εκλογή του και η είσοδός του στην Εθνοσυνέλευση, ύστερα από την παραίτησή του στην Κρήτη, θεωρούνται δεδομένα. Τίθεται όμως το ερώτημα, ποια στάση θα τηρήσουν τα κόμματα σε περίπτωση που οι Ευρωπαίοι επιβάλλουν στην Εθνοσυνέλευση να τον εκδιώξει από τους κόλπους της. Χάρη στην άστοχη και εμπαιχθείσας πολιτική των Ράλλη και Θεοτόκη, «η Ελλάς εσπρώχθη βιαίως εις μίαν περιπέτειαν εθνικήν, εις την οποίαν μόνον ο Θεός θα δυνήθει να την εξαγάγει».⁹⁶

Το *Εμπρός* κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι επέβαλε τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης κατόπιν συμφωνίας με το βασιλιά και τα κόμματα, ενώ ο Λαός έμεινε αμέτοχος, γιατί η γνώμη του θεωρήθηκε ανάξια και περιττή με αποτέλεσμα να παραβιαστεί το Σύνταγμα. Κατά συνέπεια ο Ελληνικός Λαός δεν έχει καμιά σχέση με τον περιφρονητή της δύναμης και της θέλησής του, αφού αυτός επέβαλε με τη βία του Στρατιωτικού Συνδέσμου την περιφρόνηση προς τα λαϊκά στρώματα. Αν (ο Λαός) ψηφίσει τον υβριστή

⁹⁴ *Αθήναι*, 2820/ 3.8.1910, «Ζήτημα εθνικής τιμής»

⁹⁵ *Νέον Άστυ*, 3189/ 4. 8. 1910, «Το διάβημα των προξένων Χανίων»

⁹⁶ *Χρόνος*, 2467/ 6.8.1910, «Τι θα γίνει»;

της κυριαρχίας και των δικαιωμάτων του θα ομολογήσει ότι είναι πραγματικά άξιος της ύβρης και της περιφρόνησης αυτής».⁹⁷ Μπροστά στο ολοένα διογκούμενο λαϊκό ρεύμα όχι μόνο υπέρ του Βενιζέλου, αλλά και υπέρ των νέων και άγνωστων υποψηφίων, η εφημερίδα επιστράτευσε και το τελευταίο όπλο της, αποκαλώντας τον περιφρονητή και υβριστή του Λαού.

Μερικές ημέρες πριν τις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου, ο ακραιφνής φιλοβενιζελικός Τύπος αναλαμβάνει ν' αντικρούσει τις κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον του. Για την *Εστία* - η οποία σημειωτέον καταλαμβάνει σταδιακά πρωτεύουσα θέση στο βενιζελικό στρατόπεδο - ο αποκάλυπτος πόλεμος που διεξάγεται ενάντια στο Βενιζέλο δε θα φέρει αποτέλεσμα, όχι γιατί θα θεραπεύσει όλα τα κακά και τις πολύχρονες ασθένειες του πολιτικού μας συστήματος, εφόσον ακόμα δεν έχει δοκιμασθεί πολιτικά, αλλά γιατί στα μάτια του ελληνικού Λαού ενσαρκώνει την Ιδέα μιας νέας πολιτικής ζωής και πολιτικών ηθών, χρηστών και ανθρώπινων. Αυτός είναι το παντοδύναμο Σύμβολο, που συγκεντρώνει τις ελπίδες του Λαού για ένα καλύτερο πολιτικό μέλλον. Κάθε πόλεμος και μάλιστα τόσο άνανδρος ενάντια στο Λαϊκό Σύμβολο είναι άσκοπος, καθώς τον γιγαντώνει.⁹⁸

Η εφημερίδα *Αθήναι* επικεντρώνεται «στην ανήθικη σύμπραξη» όπως την αποκαλούν, των κομμάτων με σκοπό την καταπολέμηση της υποψηφιότητας του Βενιζέλου και τη διαιώνιση της κυριαρχίας τους. Όλες αυτές οι κατηγορίες που εκτοξεύονται τον τελευταίο καιρό εναντίον του ανθρώπου, που έβγαλε τη χώρα από το τέλμα της επανάστασης «και έδωκεν φωνήν εις τους αρχηγούς και έδωκεν γνώμη εις το Στέμμα» δεν θα έχουν το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Ο Βενιζέλος δεν ήρθε για να καταλύσει, αλλά να επανορθώσει. Δεν φιλοδοξεί να κυβερνήσει στην παρούσα φάση. Εκείνο που θα επιδιώξει είναι η άσκηση ελέγχου απέναντι στην ενωμένη δύναμη των φατριών.⁹⁹

Η *Εστία* στην προσπάθειά της να προστατεύσει το Βενιζέλο από τις κατηγορίες του αντιδυναστικού, δημοσιεύει επιστολή του προς τον Εμ. Μπενάκη, όπου αντικρούει τις αντιδυναστικές κατηγορίες. Μεταξύ άλλων γράφει:

«Θλίβομαι μανθάνων, ότι εύρε και παρ' υμίν απήχησιν η παλαιά εναντίον μου κατηγορία, ως αντιδυναστικού. Όχι μόνον είμαι φίλος του Βασιλικού θεσμού, αλλά και στέργω την βασιλεύουσαν οικογένειαν. Εκήρυξα πάντοτε και εξακολουθώ κηρύττων, ότι θα είμεθα μωροί οι Έλληνες, εάν μετά την επί

⁹⁷ *Εμπρός*, 4950/ 4.8.1910, «Η αληθής σημασία της εκλογής του κ. Βενιζέλου».

⁹⁸ *Εστία*, 5924/ 5.8.1910, «Σύμβολα»

⁹⁹ *Αθήναι*, 2823/ 6.8.1910, «Ο έλεγχος των φατριών»

ήμισυν όλον αιώνα γενομένην καλλιέργειαν του σημερινού δυναστικού δένδρου του αποδώσαντος ήδη καρπόν δευτέρας και τρίτης γενεάς εξεριζώναμεν αυτό διά να φυτεύσομεν εις την θέσιν του νέον, το οποίον καμίαν δεν θα είχομεν εγγύησιν, ότι θα αποβεί καλύτερον του σημερινού».¹⁰⁰

Ο ανταποκριτής στην Αθήνα των *TIMES* του Λονδίνου Μπάουτσερ, σε άρθρο του παρατηρεί εύστοχα, ότι η επίκαιρη αυτή δημοσίευση της επιστολής την παραμονή των εκλογών αποσκοπούσε έμμεσα στη διάψευση των διαδόσεων για τα φρονήματα του Βενιζέλου, που κατασκευάστηκαν από τους εκλογικούς του αντιπάλους.¹⁰¹

Παραμονή των εκλογών οι αλληλοκατηγορίες μεταξύ του Τύπου συνεχίζονται. Το *Εμπρός* τον κατηγορεί για πολλοστή φορά για αποτυχημένη πολιτική στην Κρήτη και ότι επιβουλεύεται την αποπομπή της δυναστείας από την Ελλάδα. Τονίζει ότι δεν θα προέβαινε σε όλες αυτές τις ενέργειες, αρκεί να εγκαθίστατο στην Ελλάδα ο ευφυής και δραστήριος αυτός άνδρας υπό άλλες περιστάσεις και πρόγραμμα. Όλες αυτές οι ενέργειες αποσκοπούν στη διαφύλαξη της ελληνικής ιδέας, της ελληνικής πολιτικής και του ελληνικού συμφέροντος. Ο Βενιζέλος είναι «*αγελάρχης που σύρει εις οδόν άγνωστον ολόκληρον κατά της πολιτείας συνωμοτικήν ομαιχμίαν*». Ακροβατεί σε τετνωμένο σχοινί, το οποίο στηρίζει η στρατιωτική ολιγαρχία. Τυχόν εκλογή του θα ισοδυναμούσε με αυτοκτονία του έθνους.¹⁰² Όπως συνάγεται από την αρθρογραφία του, το *Εμπρός* αναδείχθηκε ως το κατ' εξοχήν όργανο υπεράσπισης των παλαιών κομμάτων, ενώ προσέδωσε στην αναμέτρηση χαρακτήρα δημοψηφίσματος εναντίον του Βενιζέλου και της προστασίας της χώρας από την κατάρρευση του καθεστώτος.

Αν ο Βενιζέλος ήταν πράγματι αντιβασιλικός – γράφει ο *Χρόνος* – θα μπορούσε όταν κλήθηκε από την Κρήτη και του προτάθηκε η λύση της δικτατορίας και κατόπιν της πρωθυπουργίας να το πράξει. Εκείνος όμως αρνήθηκε. Έχοντας το Λαό και το Στρατό στο πλευρό του θα μπορούσε όχι μόνον να ανέλθει στην Αρχή, αλλά να παραμείνει ισόβια σ' αυτήν. Προτείνοντας τη λύση της Εθνοσυνέλευσης αποφεύχθηκε η αιματοχυσία, από την οποία η Δυναστεία θα ελάμβανε το μερίδιό της.¹⁰³

Οι ελπίδες πλέον στρέφονται προς το Λαό, ο οποίος καλείται να εκφράσει τη γνώμη του, με την πίστη ότι θα φανεί αντάξιος των ευγενών του παραδόσεων και ότι έπαυσε να επηρεάζεται από τις φατρίες. Αν και δεν αναμένονται εκπλήξεις από την επαρχία, οι περισσότερες ελπίδες στηρίζονται στην ευφυΐα και την οξυδέρκεια των εκλογέων

¹⁰⁰ *Εστία*, 5925/ 6.8.1910 σ. 4, όπου δημοσιεύεται ολόκληρη η επιστολή.

¹⁰¹ *Καιροί*, 222/ 10. 8.1910, σ. 3, «Πως κρίνεται η εκλογή του κ. Βενιζέλου».

¹⁰² *Εμπρός*, 4953/ 7.8.1910, «Το καθήκον της συνειδήσεως απέναντι του υποψηφίου».

¹⁰³ *Χρόνος*, 2468/ 7.8.1910, «Οι φίλοι της δυναστείας»

της Αττικοβιοιωτίας, ώστε να ανοίξει πανηγυρικά τις πύλες της η Αναθεωρητική Βουλή στο Βενιζέλο, η μορφή του οποίου συμβολίζει την αναγέννηση της χώρας.¹⁰⁴ Η εφημερίδα ευελπιστεί στην εκλογή του Βενιζέλου από του ψηφοφόρους της Αττικής, όπου το ανορθωτικό ρεύμα ήταν ιδιαίτερα ισχυρό, σε αντίθεση με την επαρχία, όπως έδειξε και το αποτέλεσμα των εκλογών της 8^{ης} Αυγούστου.

Αν και η προεκλογική εκστρατεία σε επίπεδο κομμάτων ή συνδυασμών υπήρξε υποτονική, δεν συνέβη το ίδιο και με τον Αθηναϊκό Τύπο. Στην καθημερινή ειδησεογραφία πρώτο θέμα είναι η υποψηφιότητα Βενιζέλου σε συνδυασμό με τυχόν προβλήματα που μπορεί να δημιουργηθούν από τις Μ. Δυνάμεις και την Τουρκία, λόγω του αξιώματός του στην Κρήτη, θεωρία που δημιουργήθηκε έντεχνα από τους παλαιοκομματικούς αρχηγούς Θεοτόκη και Ράλλη και η οποία αποσκοπούσε να αποτρέψει την υποψηφιότητά του, καθώς έβλεπαν στο πρόσωπο του Βενιζέλου το μελλοντικό πολιτικό τους αντίπαλο. Ανάλογη θέση και σχόλια καταλαμβάνουν οι δραστηριότητες και οι δηλώσεις των Θεοτόκη και Ράλλη, όπως και των υποψηφίων των «Ηνωμένων Κομμάτων».

Με βάση τα παραπάνω οι περισσότερες εφημερίδες εκδηλώνουν την υποστήριξή τους στο Βενιζέλο και γενικότερα στο μεταρρυθμιστικό κίνημα και πνεύμα, όπως αυτό προέκυψε ύστερα από το κίνημα στο Γουδί και τις επακόλουθες πολιτικές εξελίξεις, παρέχοντας ταυτόχρονα και τις ανάλογες συμβουλές στο νέο πολιτικό άνδρα. Στην ομάδα αυτή πρωτοστατούν οι εφημερίδες *Αθήναι* και ο *Χρόνος* συνεπικουρούμενες από την *Εστία*, την *Πατρίδα*, την *Αστραπή* και τους *Καιρούς*, οι οποίοι έμμεσα τάσσονται υπέρ της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, ενώ η αντιβενιζελική ομάδα απαρτίζεται από το *Εμπρός* και το *Νέον Αστν*. Η θέση του συντηρητικού *Σκριπ* παραμένει μετριοπαθής και αμφίροπη, ενώ η *Ακρόπολις* του Β. Γαβριηλίδη, τηρεί για την ώρα στάση αναμονής, καθώς αποφεύγει συστηματικά οποιασδήποτε αναφορές για το Βενιζέλο είτε θετικές είτε αρνητικές, αν και έχει υποστηρίξει το κίνημα στο Γουδί.

1.3 Το εκλογικό αποτέλεσμα: Πρόκριμα για Αναθεωρητική ή Συντακτική Εθνοσυνέλευση;

Οι εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου, εγκαινιάζουν με πανηγυρικό τρόπο την επίσημη είσοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή του βασιλείου με την ανάδειξή

¹⁰⁴ *Αθήναι*, 2824/ 7.8.1910, «Η αυριανή εκλογή»

του μάλιστα ως πρώτου βουλευτή Αττικοβοιωτίας.¹⁰⁵ Παρόλο που τα «Ηνωμένα Κόμματα» εξασφάλισαν άνετη πλειοψηφία (211 από τις 362 έδρες), στους οποίους πρέπει να προστεθούν ακόμα 29 παλαιοκομματικοί βουλευτές¹⁰⁶ η μεγάλη σίγουρα έκκληση προήλθε από την εκλογή μεγάλου αριθμού ανεξαρτήτων υποψηφίων (122 έδρες). Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο, η επιτυχία αυτή και ιδιαίτερα η δημοψηφισματική εκλογή ορισμένων από αυτούς, όπως ο Ελ. Βενιζέλος, θεωρήθηκε ως η λαϊκή επικύρωση του άμορφου έως τότε Ανορθωτικού Κινήματος.¹⁰⁷ Από τους βουλευτές αυτούς οι 44 ανήκαν στην ομάδα των Αναθεωρητικών, οι οποίοι αποτέλεσαν και την πλέον συμπαγή κοινοβουλευτική ομάδα. Οι υπόλοιποι 78 ανήκαν στην ευρύτερη ομάδα των Συντακτικών, (αριστερή πτέρυγα) με διαφοροποιήσεις. Οι 46 από αυτούς αποτελούσαν την ομάδα των αγροτικών της Θεσσαλίας,¹⁰⁸ 4 ήταν σοσιαλιστές, 2 κοινωνιολόγοι και 26 ανεξάρτητοι βουλευτές δήλωναν «συντακτικοί».¹⁰⁹

Όπως είναι αναμενόμενο οι εκλογές αποτελούν και την πρώτη είδηση στον Αθηναϊκό και όχι μόνο Τύπο. Την ημέρα των εκλογών γίνεται η ύστατη προσπάθεια επηρεασμού των ψηφοφόρων. Η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί τις εκλογές αυτές υψίστης σημασίας. Είναι παρήγορο το γεγονός, ότι ο λαός αντιλήφθηκε έγκαιρα «*την συρραφείσαν πλεκτάνην*» και εννόησε ότι ο Βενιζέλος αποτελεί τη μοναδική εγγύηση της γαλήνης, της προόδου και της ευημερίας. Κάθε ψήφος υπέρ αυτού «*συμβολίζει τον πόθον του Έλληνος υπέρ αναγεννήσεως της πατρίδος, την αποτίναξιν του αποπνικτικού κλοιού των φατριών, την ανάγκην της νέας των πραγμάτων τροπής διά την ευημερίαν του τόπου*». Κάθε δισταγμός πρέπει να εκλείψει.¹¹⁰ Ο Χρόνος προτρέπει όλους τους πολίτες να προσέλθουν στις κάλπες, διότι πρόκειται περί αγώνα, ιερού άγιου και σωτήριου. Ακόμα και αν οι φατρίες παρουσιάσουν μεγαλύτερο αριθμό βουλευτών, σύντομα ο πρόσκαιρος αυτός συνεταιρισμός θα διαλυθεί και η δύναμη τους θα εκλείψει.

¹⁰⁵ Έλαβε 32.256 ψήφους επί 38.800 ψηφισάντων.

¹⁰⁶ Νικολακόπουλος – Οικονόμου, *Το εκλογικό βάπτισμα*, ό. π., σ. 70, Πίνακας Ι όπου εμφανίζεται αναλυτικά η δύναμη κάθε κόμματος. Οι βουλευτές αυτοί δεν περιλαμβάνονταν στα ψηφοδέλτια των «Ηνωμένων Κομμάτων».

¹⁰⁷ Νικολακόπουλος Η., «Οι ανεξάρτητοι της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής», στο: Συλλογικό, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Βερέμης Θ., - Νικολακόπουλος Η., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 78

¹⁰⁸ Ακόμα και στην ομάδα των Θεσσαλών υπήρξαν έντονες αποκλίσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη συνύπαρξη του δημοκρατικού Γ. Φιλάρετου, ένθερμου οπαδού της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης και αρθρογράφου σε πολλές εφημερίδες που υποστήριζαν τη Συντακτική σε αντίθεση με αυτή του τσιφλικά Σλήμαν.

¹⁰⁹ Νικολακόπουλος – Οικονόμου, ό. π., σ. 50

¹¹⁰ *Αθήναι*, 2825/ 8. 8.1910, «Ψηφίσατε τον Ελευθέριον Βενιζέλον»

Αυτό που προέχει είναι η εκλογή του Βενιζέλου και των ανεξαρτήτων υποψηφίων, καθώς η ψήφος υπέρ αυτών συμβολίζει την καταδίκη του παρελθόντος.¹¹¹

Την ημέρα αυτή η *Εστία* επανέρχεται για να υπενθυμίσει ότι ουδέποτε στο παρελθόν βουλευτική υποψηφιότητα καταπολεμήθηκε τόσο λυσσαλέα και με τόσο φανατισμό όσο αυτή του Βενιζέλου. Κατηγορήθηκε ότι είναι αναρχικός, προδότης, αντιδυναστικός και ότι θα καταστρέψει τα πάντα. Ύστερα από τον εξοντωτικό αυτόν πόλεμο, τυχόν επιτυχία του στις εκλογές «*θα εσήμαινεν νίκην της Ιδέας της απροσώπου*», η οποία συμβολίζει την περιφρόνηση, την απέχθεια και το μίσος προς τις φατρίες και τους ανθρώπους εκείνους, που οργάνωσαν και κατηύθυναν όλη αυτή την ενορχηστρωμένη επίθεση στο πρόσωπό του.¹¹²

Οι *Καιροί* προτρέπουν για ύστατη φορά τους εκλογείς να υπερψηφίσουν τους υποψηφίους των λαϊκών συνδυασμών και τυχόν ανεξάρτητους, θεωρώντας ότι έτσι θα υπερισχύσουν οι Συντακτικοί. Η εφημερίδα εφησυχάζει το Λαό, με τη βεβαίωση ότι η Συντακτική Συνέλευση «*ουδένα φόβον εμπνέει*», όταν είναι αφοσιωμένη στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα και τη βασιλική αρχή.¹¹³

Αντίθετα το *Νέον Άστυ* διακατέχεται από τη βεβαιότητα, ότι η δημοσία γνώμη έχει ήδη εκφραστεί οριστικά υπέρ της ανάγκης ενίσχυσης των δυο κομμάτων, προκειμένου να διατηρηθεί η δημόσια τάξη και να επανέλθει η χώρα στην προηγούμενη πολιτική κατάσταση. Αν και δεν μπορεί να προδικάσει το αποτέλεσμα, θεωρεί βέβαιη τη νίκη των κομμάτων «*διά μεγίστης πλειοψηφίας*».¹¹⁴

Τα αποτελέσματα των εκλογών αυτών έτυχαν και της ανάλογης αντίδρασης από τον Τύπο. Για την *Εστία* η ετυμηγορία του ελληνικού λαού αποσκοπούσε στην καταδίκη των ανθρώπων εκείνων, οι οποίοι σπατάλησαν το μόχθο του εργαζόμενου λαού «*μαζευόμενον πεντάραν πεντάραν*». Η πανηγυρική εκλογή του Βενιζέλου δεν ήταν υποψηφιότητα ενός προσώπου, αλλά της Ιδέας «*κάτω τα κόμματα (υπό την έννοια των προσωπικών φατριών), ζήτω η μεταβολή του τρόπου διοικήσεως*». Εάν αποτύχει και η τελευταία ελπίδα βελτιώσεως των κοινών, που έχει επικεντρωθεί γύρω από το πρόσωπο του Βενιζέλου, τίθεται το δίλημμα εάν οι Έλληνες είμαστε σε θέση να εξακολουθήσουμε αυτοδιοικούμενοι.¹¹⁵

¹¹¹ *Χρόνος*, 2469/ 8. 8. 1910, «Εις τας κάλπας»

¹¹² *Εστία*, 5927/ 8.8.1910, «Η νίκη της Ιδέας»

¹¹³ *Καιροί*, 220/ 8.8.1910, «Αι εκλογαί»

¹¹⁴ *Νέον Άστυ*, 3193/ 8.8.1910, «Η σημερινή εκλογή»

¹¹⁵ *Εστία*, 5928/ 9.8.1910, «Επεριμένετο»

Η εφημερίδα *Αθήναι* και ο *Χρόνος* χαρακτηρίζουν τη νίκη Βενιζέλου «μάθημα διδακτικόν» και «ράπισμα της λαϊκής οργής», που προκλήθηκε από την αγανάκτηση του Λαού απέναντι στα παλαιά κόμματα. Ενώ αναμενόταν η είσοδος του στο Κοινοβούλιο ως απλού βουλευτή, σήμερα εμφανίζεται ως πάνοπλος θριαμβευτής. Καθοριστικό ρόλο στην εκλογή αυτή διαδραμάτισε όχι μόνο ο λαός των Αθηνών αλλά και των αγροτικών δήμων, παρόλο που οι κομματάρχες διακήρυτταν ότι «σύρουν ως βόας τους εκλογείς εις τα ηνωμένα των βουστάσια». Ως κυριότερος λόγος της μεγαλειώδους νίκης του Βενιζέλου θεωρείται ο ανηλεής πόλεμος και ο συνασπισμός των φατριών εναντίον του. Όλα αυτά προμηνύουν την προσεχή απαλλαγή των Ελλήνων πολιτών από τις φατρίες και προαναγγέλλουν την ανάπλαση των πολιτικών ηθών, με απώτερο σκοπό την αναγέννηση της χώρας. Επήλθε πλέον η αναγέννηση, σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι*, που ελληνικός λαός αναμένει από το 1897.¹¹⁶

Περισσότερο χαρακτηριστική όλων υπήρξε η *Πατρίς*, η οποία θεώρησε μεν το αποτέλεσμα ως έκφραση της λαϊκής ετυμγορίας, διατήρησε όμως και κάποιες επιφυλάξεις ως προς το Βενιζέλο:

[...] «Πρόσωπα δεν εψηφίσθησαν την φοράν ταύτην. Εψηφίσθη μια Ιδέα. Η Ιδέα της καταλύσεως του πολιτικού καθεστώτος, η Ιδέα της απαλλαγής από των προσωπικών φατριών. Κατεπολεμήθη ο κομματικός συνεταιρισμός. Κατεπολεμήθη το παρελθόν. [...]

Διότι αληθώς επαναστατική υπήρξεν η έκφρασις της λαϊκής ετυμγορίας.

Υπήρξεν επανάστασις κατά της φαυλοκρατίας, επανάστασις κατά της ονοματοκρατίας, επανάστασις κατά της κομματοκρατίας. Μία επανάστασις συνετελέσθη όχι του Στρατού, αλλά του Λαού πλέον. Του κυριάρχου. Επανάστασις ειρηνική. Επανάστασις διεξαχθείσα με άσπρα γάντια. [...] Ο Βενιζέλος τι εκπροσωπεί; Σ' αυτό απάντησε ο Λαός. Ο Βενιζέλος είναι Σύμβολον, είναι μια Ιδέα, είναι ο Αντικομματισμός, είναι ο Αντιβασιλισμός, είναι η ελπίς της Αναγεννήσεως». Μη έχοντας άλλη επιλογή, στράφηκε προς αυτόν, περιμένοντας να δει αν θα αποδειχθεί πράγματι αληθινός ανακαινιστής ή θα αποδειχθεί όμοιος με όσους έδρασαν στο παρελθόν στην πολιτική κονίστρα.¹¹⁷

Η «Ιδέα» ως περιεχόμενο υπήρξε ιδιαίτερα ασαφής και εξέφραζε το ανεκπλήρωτο των προσδοκιών, για πολιτική αλλαγή, βελτίωση των οικονομικών και μεταρρυθμί-

¹¹⁶ *Αθήναι*, 2826/ 9.8.1910, «Ο θρίαμβος του λαού» & *Χρόνος*, 2471/10.8.1910, Η σημασία της εκλογής

¹¹⁷ *Πατρίς*, 5973/ 10.8.1910, «Ας ελπίσωμεν»

σεις σε όλους τους τομείς της δημόσιας διοίκησης. Αντίθετα ο όρος «Ανόρθωση», υπήρξε πιο σαφής, αν και δεν χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα. Η «Ιδέα της Ανόρθωσης» αποτέλεσε προεκλογικό εργαλείο των «λαϊκών υποψηφίων» στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν δυσαρεστημένους ψηφοφόρους των παλαιών κομμάτων, πέρα από τη ζωνηρή μεταρρυθμιστική διάθεση που ήταν εμπνευσμένοι.

Η *Αστραπή* ερμηνεύει τα αποτελέσματα των εκλογών ως λαϊκή θύελλα, που παρέσυρε στο πέρασμά της τους αμαρτωλούς του παρελθόντος, οι οποίοι συσώρευσαν στο έθνος συμφορές και εξευτελισμούς. Οι δυο αρχηγοί φαντάστηκαν «τον Λαόν αγέλην», που θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν όπου ήθελαν. Όμως ο Λαός τους καταδίκασε «διά λακτίσματος», αποφασίζοντας να θέσει τέλος στη φθοροποιό τους δράση.¹¹⁸ Έτσι τ' απατηλά όνειρα του Ράλλη διαλύθηκαν και «τα κυνάρια του Λαού» - όπως αποκάλεσε τους συνδυασμούς των Λαϊκών¹¹⁹ σε Θήβα και Λιβαδειά - μετεβλήθησαν «σε βρυχωμένους λέοντας». Επιπλέον η νίκη αυτή φανερώνει την οριστική χειραφέτηση του Λαού από τα κόμματα και τη μεγαλειώδη νίκη που κατήγαγε στο πρόσωπο του Ε. Βενιζέλου, η υποψηφιότητα του οποίου καταπολεμήθηκε λυσσαλέα. Μ' αυτόν τον τρόπο πραγματοποιείται η μεγάλη εκκαθάριση του Λαού, αφού κατασυνέτριψε τα κόμματα της φαυλοκρατίας και της διαφθοράς των συνειδήσεων.¹²⁰

Τα αποτελέσματα των εκλογών, γράφει το *Σκριπ*, φανερώνουν ότι ο Λαός μίλησε και εκδηλώθηκε «σαφώς και ορισμένως υπέρ της Ιδέας ριζικότερας των πραγμάτων μεταβολής». Επικράτησε η Ιδέα της γενικότερης διαρρύθμισης των συνθηκών και των όρων με τους οποίους λειτουργεί το Πολίτευμα. Ταυτόχρονα τίθεται και ο προβληματισμός κατά πόσο είναι εφικτή η πραγματοποίηση αυτής της Ιδέας «άνευ συγκλονισμού των βάθρων, των θεμελίων του Πολιτεύματος». Το ζήτημα αυτό θα λυθεί από την κυρίαρχη Εθνοσυνέλευση, σύμφωνα με τη ρητή εντολή του Λαού.¹²¹

Η *Ακρόπολις*, παρόλο που υπήρξε πολέμιος των παλαιών κομμάτων και υποστήριξε το κίνημα στο Γουδή, παραμένει ακόμα και μετά το εκλογικό αποτέλεσμα, επιφυλακτική έναντι του Βενιζέλου. Γράφει ότι τα αποτελέσματα των εκλογών έδειξαν ότι ο ελληνικός λαός ανακάλυψε ένα νέο Μεσσία, στο πρόσωπο του οποίου διακρίνεται μια έντονη λατρεία. Ειρωνεύεται την ευκολία με την οποία οι Έλληνες σε σχέση με άλλους λαούς αναδεικνύουν μεσσίες χωρίς να έχει λάμψει το άστρο τους στο πολιτι-

¹¹⁸ *Αστραπή*, 3274/ 9.8.1910, «Λαϊκή θύελλα» & 3276/11.8.1910 «Η αληθής επανάσταση»

¹¹⁹ Ως Λαϊκούς, χαρακτήριζε ο Τύπος τους αναθεωρητικούς και ανεξάρτητους υποψηφίους.

¹²⁰ *Αστραπή*, 3274/ 9.8.1919, «Ο Θεός έσωσε την Ελλάδα! Ο Λαός εκκαθαρίζει τον τόπον».

¹²¹ *Σκριπ*, 12799/ 9.8.1910, «Ο Λαός ομίλησε»

κό ή κοινωνικό στερέωμα και χωρίς να έχουν επιδείξει κάτι το ιδιαίτερα σημαντικό.¹²²

Η ετυμολογία του Λαού [Αθήνας – Πειραιά], σημειώνουν οι *Καιροί*, υπήρξε καταδικαστική για την απαίσια φαυλοκρατία, η οποία οδήγησε το κράτος στην αποσύνθεση και το έθνος σε εξευτελισμό. Επισημαίνει ιδιαίτερα, ότι στην καταμέτρηση των ψηφοδελτίων προηγούνται οι μικροί και άσημοι, «οι απορρέοντες» από το Λαό, ενώ οι περίφημοι αττικάρχες «ετάφησαν υπό σωρούς μαύρων ψήφων». Παρά τον πόλεμο και τις ελεεινές συκοφαντίες οι κάλπες ανέδειξαν νικητή, εκείνον που συμβολίζει την αντίδραση κατά του φαυλοκρατικού καθεστώτος. Επιπλέον, η υπερψήφιση μεγάλου αριθμού «λαϊκών υποψηφίων» της Συντακτικής Συνέλευσης καθιστά πλήρη τον θρίαμβο της Ιδέας. Μπορούμε πλέον να αποβάλλουμε κάθε απαισιοδοξία.

Παράλληλα προτρέπει το λαό της Αθήνας και του Πειραιά, του οποίου το πολιτικό φρόνημα, κατά την άποψη της εφημερίδας εκδηλώθηκε σαφώς υπέρ της Συντακτικής, να συμπράξει για μια ακόμα φορά με το στρατό και να συσπειρωθεί γύρω από τα εργατικά σωματεία και τους συνδέσμους. Μ' αυτόν τον τρόπο θα προετοιμάσει «*επίφοβον και επιβλητικήν δύναμιν*», η οποία θα πιάσει τους πληρεξούσιους και τους κομματάρχες να συμπληρώσουν «*το ατελές και χωλόν πολίτευμα*» με μεταρρύθμιση, όπως και με την ίδρυση νέας Βουλής (Γερουσίας), στοιχείο απαραίτητο για την εύρυθμη λειτουργία των συνταγματικών θεσμών.¹²³

Ακόμη και το αντιβενιζελικό *Εμπρός*, αναγνωρίζει την εκλογή του Βενιζέλου, ως μια απεριόριστη εμπιστοσύνη που παρέχεται «επί λευκού» στο πρόσωπό του, με αποτέλεσμα από χθες να θεωρείται ως ο πραγματικός κυβερνήτης της χώρας. Τα αποτελέσματα των εκλογών εισάγουν τον τόπο σε μια δεύτερη επαναστατική περίοδο, νόμιμη όμως εφόσον προέρχεται από την αυθόρμητη θέληση του Έθνους και ταυτόχρονα αποτελούν αποδοκιμασία των μεθόδων και της τακτικής των κομμάτων, σε σημείο που η εκλογή του όπως και των οπαδών του να προσλάβει χαρακτήρα πανελληνίου δημοψηφίσματος, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «*Η Ελλάς προφανώς θέλει να διοικηθεί από τον κ. Βενιζέλον*».¹²⁴

Η εφημερίδα στέκεται όμως ιδιαίτερα επικριτική έναντι του συνασπισμού των «*Ηνωμένων Κομμάτων*» και των ηγετών τους και ιδιαίτερα του Θεοτόκη, επειδή θεώρη-

¹²² *Ακρόπολις*, 6926/10.8.1910, «Μεσσιολατρεία και ανδρολατρεία»

¹²³ *Καιροί*, 221/ 9.8.1910, Νέα ελπίδα, νέας ζωής» & «Το αποτέλεσμα»

¹²⁴ *Εμπρός*, 4956/10.8.1910, «Την επομένη της πανωλεθρίας»

σαν ότι η σύμπραξη και μόνο ήταν αρκετή, δίχως να διεξάγουν προεκλογικό αγώνα, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά:

«... και έκλεισαν τας θύρας των και τα στόματά των, αποφεύγοντες τας συναθροίσεις και τας αγορεύσεις, εκτός των περιστάσεων καθ' ας επρόκειτο να είπουν ή να πράξουν ανοησίας [...] Ουδέποτε ο αγών [των κομμάτων] υπήρξε εντιμότερος από τον χθεσινόν. Και ουδέποτε διεξήχθη ούτος ηλιθιώτερον. Συνηθισμένοι εις τα παλαιά ψεύδη και τας επαγγελίας τας οποίας επρόκειτο να εκπληρώσουν, ησθάνθησαν σχεδόν εντροπήν, όταν είδον ότι είχαν σκοπόν ευγενέστερον της αρπαγής της εξουσίας και ότι η χώρα ελπίζει εξ αυτών την ησυχίαν τουλάχιστον και την τάξιν.[...] Ο δε κ. Θεοτόκης, όστις είχεν απέλθει των Αθηνών, όπως περιποιηθή εν τοιαύτη ώρα τας ελαίας του και όλοι όσοι ήλπιζον μαζί του, θεώμενοι μακρόθεν την πάλην ήτις διεξήγετο ενταύθα, θα αντιμετώπισουν δυσχερείας και κινδύνους και μετ' αυτών, η πολιτεία ολόκληρος».¹²⁵

Με το άρθρο του αυτό το *Εμπρός* απέδειξε ότι αυτό που επεδίωκε ήταν η διατήρηση του παλαιού καθεστώτος, το οποίο θα επιτυγχανόταν μέσω της εκλογικής νίκης των δύο κομμάτων και για το λόγο αυτή υπήρξε και ένθερμος υποστηρικτής των.¹²⁶

Το *Νέον Άστυ* χαρακτηρίζει «ως απροσδόκητα» τα αποτελέσματα των εκλογών, παραδεχόμενο ότι η εκλογή Βενιζέλου υπήρξε αληθινό δημοψήφισμα. Δεν αφήνει ασχολίαστο το γεγονός ότι «οι ασθενέστεροι» του ενωτικού συνδυασμού προηγούνται στη σειρά διαλογής των επωνύμων.¹²⁷ Είναι πλέον «προφανές ότι η προς τα κόμματα δυσμένεια του λαού δεν εξέλιπε»,¹²⁸ αν και ήταν διατεθειμένα να εργασθούν με ειλικρίνεια, παρεξηγήθηκε δε τελείως ο σκοπός της συμπράξεώς τους. Όχι μόνο η συνεργασία τους δεν είχε τίποτα το επιλήψιμο, αλλά θυσίασαν τις προσωπικές αντιζηλίες τους, προκειμένου να διευκολύνουν το έργο της Εθνοσυνέλευσης. Όμως η σύμπραξη αυτή θεωρήθηκε συμπαγνία «προς διανομήν των λαφύρων της εξουσίας».¹²⁹

Αισθάνεται επίσης την ανάγκη να απολογηθεί στις κατηγορίες που δέχεται, γιατί δεν πανηγυρίζει με τις άλλες εφημερίδες τον θρίαμβο του λαϊκού αγώνα κατά των

¹²⁵ *Εμπρός*, 4955/ 9.8.1910, «Η χθεσινή εκλογή»

¹²⁶ Να σημειωθεί ότι τα άρθρα του Τύπου σχετικά με το εκλογικό αποτέλεσμα είχαν ως βάση τις πρώτες καταμετρήσεις από τα εκλογικά κέντρα της Αθήνας, όπου όντως οι «Λαϊκοί υποψήφιοι» είχαν προβάδισμα. Η εντύπωση αυτή μετριάστηκε, όταν έγιναν γνωστά την επομένη και τα εκλογικά αποτελέσματα της επαρχίας, όπου τα παλαιά κόμματα με εξαίρεση τη Θεσσαλία, όπου δεν εξέλεξαν βουλευτή επικράτησαν άνετα ή με οριακή πλειοψηφία.

¹²⁷ Να σημειωθεί ότι ο Δ. Ράλλης εκλέχτηκε 18^{ος}, ενώ το πλέον επιφανές στέλεχος του Γ. Λεβίδης, 15^{ος} και αυτό χάρη στην ψήφο των αγροτικών δήμων της Αττικής.

¹²⁸ *Νέον Άστυ*, 3194/ 9.8.1910, «Τα αποτελέσματα της εκλογής»

¹²⁹ *Νέον Άστυ*, 3195/10.8.1910, «Τα συμπεράσματα και αι συνέπειαι»

κομμάτων. Τονίζει ότι όσοι είναι σε θέση να γνωρίζουν πρόσωπα και πράγματα αν δεν έχαναν τη διαυγή τους αντίληψη «*υπό την επιρροήν της εκδηλωθείσης εξάψεως και παραφοράς*» θα ομολογούσαν ότι με τις εκλογές αυτές καταλήξαμε σε χειρότερα αποτελέσματα, διότι πολλοί από όσους εκλέχτηκαν εμπλέκονται στον κομματισμό και τη συναλλαγή. Τέλος μέμφεται τη μερίδα εκείνη του εκλογικού σώματος, που δε συνήθισε να χειρίζεται το εκλογικό της δικαίωμα «*μετά ψυχραιμίας και να διακρίνει τα όρια της αυστηράς ετυμηγορίας από του απλούν, αλλ' επικινδύνου πείσματος*».¹³⁰

Ποικίλες είναι και οι αντιδράσεις του τουρκικού Τύπου γύρω από τα αποτελέσματα των ελληνικών εκλογών και τη θριαμβευτική εκλογή Βενιζέλου. Από τις ανταποκρίσεις αυτές που δημοσιεύονται σε μερίδα του Τύπου, ξεχωρίζει το άρθρο της *Τανίν* που προτρέπει την τουρκική κυβέρνηση να μην περιμένει τα αποτελέσματα της επέμβασης των Μ. Δυνάμεων, «*αλλά να τηρήσει ανδρικήν στάσιν*» και να απαιτήσει να μη γίνουν δεκτοί στο ελληνικό κοινοβούλιο, Οθωμανοί υπήκοοι. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η *Ίκδάμ*. Υπενθυμίζει ότι η εκλογή Βενιζέλου θα χαρακτηριστεί από την Τουρκία ως πρόκληση πολέμου με αρχική συνέπεια τη διακοπή των σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες, ενώ επισημαίνει ότι αυτοί που τον εξέλεξαν θέλουν να καταστήσουν την προσάρτηση τετελεσμένο γεγονός με τη συμμετοχή του στην Εθνοσυνέλευση, «*οι δε ονειροπόλοι Έλληνες*» δίκαια να σχηματίσουν την ιδέα, ότι το Κρητικό ζήτημα λύθηκε υπέρ αυτών. Αν ο Βενιζέλος δεν επιθυμεί να προκαλέσει στην Ελλάδα συμφορά μεγαλύτερη από αυτή του 1897, οφείλει να μη συμμετάσχει στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης. Ο *Νεότουρκος* ζητά από την τουρκική κυβέρνηση σε περίπτωση που ο Βενιζέλος αποδεχθεί την εκλογή του, να παυτεί αμέσως από όλα τα αξιώματά του στην Κρήτη, όπως και να μη συμμετάσχουν στην Εθνοσυνέλευση οι Κρητικοί Οθωμανοί που εξελέγησαν. Η τουρκική διπλωματία οφείλει να υποβάλλει αυτές τις αξιώσεις, γιατί σε διαφορετική περίπτωση κανείς δε θα μπορέσει να συγκρατήσει την οργή του τουρκικού λαού και στρατού.

Υπάρχει όμως και η μερίδα του τουρκικού Τύπου που ξεφεύγει από το εθνικιστικό παραλήρημα και ασχολείται με την πολιτική διάσταση των εξελίξεων. Η *Σαμπάχ* παρατηρεί, ότι το αποτέλεσμα προξένησε έκπληξη μόνο στους κύκλους εκείνους που δεν ήταν ενήμεροι για τις πραγματικές τάσεις του ελληνικού λαού, ενώ η υποψηφιότητα Βενιζέλου «*περιεβλήθη τον χαρακτήρα λαοψηφίσματος*». Ο ίδιος σύντομα θα εγκαταλείψει την Κρήτη για χάρη της Ελλάδας. Θεωρεί βέβαιο το σχηματισμό κυβέρ-

¹³⁰ *Νέον Άστυ*, 3200/ 15.8.1910, «Μεταξύ πείσματος και ετυμηγορίας»

νησης από τον ίδιο, αναρωτιέται όμως ποια θα είναι η αντίδραση της Τουρκίας και της Ευρώπης. Η *Τουρκία* αναφέρεται στην πανωλεθρία που υπέστησαν τα δύο κόμματα. Παράλληλα τονίζει την επιτυχία των κρητικών πολιτευτών, όπως και την καταπληκτική πλειοψηφία του Βενιζέλου.¹³¹

Ο *Νέος Ελεύθερος Τύπος* της Βιέννης, αναφέρει ότι το όνομα του Βενιζέλου, προκαλεί τις τελευταίες ημέρες ιδιαίτερο ενδιαφέρον και πρόκειται να αποτυπωθεί στη μνήμη της Ευρώπης. Οι Έλληνες προορίζουν αυτόν για δράση, η οποία θα σημειώσει εποχή στην ιστορία της χώρας. Οι μεταρρυθμίσεις που θα επιφέρει στο στρατό, τη διοίκηση και τα πολιτικά ήθη και έθιμα θα καταστήσει τους Έλληνες ικανούς να επιτύχουν τους πολύχρονους πόθους τους «και θα υψώσει την θέσιν των εν τη Ανατολή εις εμπρέπον αυτοίς ύψος». Αν και υπάρχουν αρκετοί ευφυείς άνδρες στην Ελλάδα, η δημόσια γνώμη φρονεί, ότι μόνο αυτός δύναται να τα καταφέρει, καθώς υπάρχουν σ' αυτόν η γαλήνη και η αταραξία, η ανεξάντλητη υπομονή και δύναμη για την επίτευξη των στόχων του. Αναφέρεται επίσης στο παρελθόν του Βενιζέλου και εκθειάζει την πρακτικότητα, τη διαύγεια και την ψυχραιμία του ως αγωνιστή κατά το 1897 στην Κρήτη. Τον παραβάλλει προς το Γαριβάλδη, ο οποίος από δημοκρατικός που ήταν αρχικά, έγινε μοναρχικός χάριν της ενότητας της Ιταλίας. «Ο άλλοτε Γαριβάλδης της Κρήτης δύναται να γίνει ο οργανωτής της Ελλάδας».¹³²

Η *Ημερησία* της Σόφιας παραλληλίζει το Βενιζέλο με τον Κανάρη. Ο δεύτερος υπήρξε ο ήρωας του 19^{ου} αιώνα, ο πρώτος είναι ο ήρωας του 20ού αιώνα. Σε μια εποχή που κυριαρχούν η ανθρώπινη απάθεια και ο απαίσιος υλισμός, όπου ο καθένας μηχανεύεται τρόπους για να εξαπατήσει τον πλησίον του, «προβάλλει ως φωτεινός αστήρ το πρόσωπον του Βενιζέλου, διαδόχου του Κανάρη, με τον φλογερόν λόγον ενός Δημοσθένους, με την γενναιότητα ενός Μπότσαρη». Αυτός είναι ο αληθινός αρχηγός, που φέρει την πίστη, την ελπίδα, την αγάπη και είναι προάγγελος της νίκης.¹³³

Ο *Χρόνος* των Παρισίων στο άρθρο του σημειώνει ότι το εκλογικό αποτέλεσμα στην Ελλάδα, μαρτυρεί ισχυρό ρεύμα υπέρ των νέων ιδεών. Ο Βενιζέλος ευνοήθηκε από την ιδέα της μεταβολής και επιβλήθηκε στην Κοινή Γνώμη, παρόλη την πολεμική που ασκήθηκε από τα παλαιά κόμματα.. Η γαλλική επίσης *Εφημερίς των Συζητήσεων* σε εκτενές της άρθρο αναφέρεται στο ενδιαφέρον που άρχισε να συγκεντρώνε-

¹³¹ *Παρίς*, 5977/ 14. 8.1910 σ. 4 Η εκλογή του Βενιζέλου. – Ο εν Τουρκία θόρυβος, *Νέον Άστυ* 3199/ 14. 8. 1910 σ. 3, Τα άρθρα του Τουρκικού Τύπου περί της εκλογής των Κρητών.& *Ακρόπολις* 6929/ 13.8.1910, «Η Τουρκία και η εκλογή του κ. Βενιζέλου».

¹³² *Κήρυξ* Χανίων, 173/ 24.8.1910, σ. 2.

¹³³ *Παρίς*, 5992/ 30.8.1910, «Διθύραμβος υπέρ του κ. Βενιζέλου»

ται γύρω από το όνομα και το πρόσωπό του. Το ερώτημα που τίθεται είναι τι θα πράξει ο ίδιος. Είναι αρκετά εύστροφος και ευφυής για να αντιλαμβάνεται το κάθε τι, αρκετά σώφρων για να συμβιβάζει τις περιστάσεις και αρκετά θαρραλέος για να τολμά τα πάντα.¹³⁴

Συμπερασματικά, το σύνολο του Τύπου αποδέχεται το εκλογικό αποτέλεσμα σε συνδυασμό με την ανάδειξη του Βενιζέλου, ως ρυθμιστή των πολιτικών εξελίξεων ύστερα από την πανηγυρική ανάδειξή του, ως πρώτου βουλευτή Αττικοβοιωτίας. Η ερμηνεία όμως ως προς το εκλογικό αποτέλεσμα ποικίλει και είναι συνάρτηση των θέσεων και των απόψεων κάθε εφημερίδας. Ο φιλοβενιζελικός Τύπος (*Αθήναι, Χρόνος, Πατρίς, Εστία*) με αφορμή την εκλογή του Βενιζέλου, σημειώνει ότι ο Λαός με την ψήφο του καταδίκασε τα παλαιά κόμματα στην αφάνεια, ενώ η *Αστραπή* με τους *Καιρούς* προβάλλουν πλέον φανερά τις θέσεις του υπέρ της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης. Ο αντιβενιζελικός Τύπος (*Νέον Άστυ, Σκριπ*) επισημαίνει ότι δεν έχει εκλείψει η δυσμένεια του Λαού προς τα παλαιά κόμματα, ενώ το *Εμπρός*, δικαιολογημένα, επιρρίπτει ευθύνες για το εκλογικό αποτέλεσμα στα παλαιά κόμματα, λόγω της χαλαρής προεκλογικής εκστρατείας που διεξήγαγαν.

1.4 Οι πολιτικές ζυμώσεις μετά τις εκλογές

Σχεδόν ταυτόχρονα με τα οριστικά αποτελέσματα των εκλογών, ξεκίνησαν και οι πολιτικές διεργασίες για το σχηματισμό νέας κυβέρνησης, λαμβάνοντας υπόψη ότι η κυβέρνηση Δραγούμη ήταν προϊόν συμφωνίας των βασικών πολιτικών παραγόντων της χώρας ύστερα από την πρόταση Βενιζέλου, ώστε να εξέλθει η χώρα από την κρίση. Η πρόταση του Ράλλη για σχηματισμό κυβέρνησης από το Βενιζέλο προκάλεσε ευρεία εντύπωση και έγινε αφορμή ποικίλων σχολίων στους πολιτικούς κύκλους. Ο ίδιος δήλωσε ότι δεν είναι δυνατό να σχηματιστεί κυβέρνηση από τα ενωμένα κόμματα, «διότι ταύτα δεν έχουν το αρμόζον κύρος, όπερ απαιτούσιν οι περιστάσεις». Ο Βενιζέλος κρίνεται ως ο πλέον κατάλληλος, γιατί είναι νέος παράγοντας στην πολιτική ζωή της χώρας και η σχέση του με την «επανάσταση» είναι αναμφισβήτητη. Το μεγαλύτερο όμως πλεονέκτημά του είναι ότι κανείς δεν μπορεί να τον κατηγορήσει «ότι δολιεύεται το έργον της επαναστάσεως». Για το σκοπό αυτό θα υποστηριχτεί «εκθύμως παρ' ημών», (εννοώντας και το Θεοτόκη), σε περίπτωση σχηματισμού κυβέρνησης από τον ίδιο, προκειμένου να φέρει σε πέρας το συντομότερο δυνατό το έργο της

¹³⁴ *Ακρόπολις*, 6940/ 26.8.1910, «Ο Παρισινός 'Χρόνος' περί των εκλογών και του κ. Βενιζέλου»

Αναθεωρητικής Συνέλευσης, «πατασσομένης πάσης τάσεως προς αναρχίαν εν τω τόπω».¹³⁵ Οι *Καιροί* αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη δήλωση του Γ. Πωπ, ότι ο Βενιζέλος «θα διοικήσει μετά συντηρητικότητας και μετά σεβασμού προς το πολίτευμα»,¹³⁶ ενώ συμπεραίνουν ότι από τις δηλώσεις αυτές προκύπτει πως ο Βενιζέλος δεν πρόκειται να θίξει τίποτα από τα καλώς κείμενα και αποδεικνύεται ότι οι διαδόσεις περί αντιδυναστικού και περί ανατροπών είναι παντελώς ανακριβείς. Επισημαίνει πάντως, ότι όντως δεδηλωμένος οπαδός της Αναθεωρητικής, δεν είναι βέβαιο ότι θα μπορέσει να συγκρατήσει το λαϊκό όγκο, που έχει κηρυχθεί υπέρ της Συντακτικής.¹³⁷

Την ίδια μέρα το επίσημο όργανο του ραλλικού κόμματος εγκωμιάζει την προσωπικότητα του Βενιζέλου, καθώς μόνον αυτός συγκεντρώνει το κύρος και την επιβολή που απαιτούν οι περιστάσεις, ενώ συμβουλεύει το Στέμμα να στραφεί προς αυτόν δίχως δισταγμό και να του αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Η εφημερίδα θεωρεί πως είναι ο μόνος ικανός να περιορίσει τις επικίνδυνες τάσεις κάποιων ανεξάρτητων βουλευτών, που είναι γνωστοί «δι' αρχάς αντικειμένως προς την ανάγκην της ταχείας και άνευ πολιτειακών περισπασμών επανόδου εις το ομαλόν καθεστώς».¹³⁸

Η προτροπή αυτή, κάθε άλλο παρά τυχαία υπήρξε. Παρόλη την κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διέθετε ο συνασπισμός των παλαιών κομμάτων, φαίνεται ότι δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί ή να χειραγωγήσει τις εξελίξεις στην εθνοσυνέλευση, μπροστά στην ιδιαίτερη δυναμική που εμφάνιζαν οι νέοι αναθεωρητικοί και συντακτικοί βουλευτές. Επιπλέον, θεωρούσαν ότι ο Βενιζέλος, όντως δηλωμένος οπαδός της Αναθεωρητικής και του βασιλικού θεσμού, δεν θα προέβαινε σε πολιτειακές μεταβολές, συνεπώς δεν υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσης του καθεστώτος, ενώ σε περίπτωση σχηματισμού κυβέρνησης από τον ίδιο και ενδεχόμενης αδυναμίας του να διαχειριστεί τις πολιτικές εξελίξεις, ήλπιζαν στην ταχεία πολιτική φθορά του και κατά συνέπεια στην απομυθοποίησή του, ως εκφραστή του ανορθωτικού κινήματος

Η *Ακρόπολις* χαρακτηρίζει τις συνεχείς αναφορές του Τύπου γύρω από το όνομα του Βενιζέλου ως κατάχρηση με αποτέλεσμα να νομίζει κάποιος «ότι ο εγκέφαλος της

¹³⁵ *Αστραπή*, 3275/ 10.8.1910, «Τα κόμματα θα ενισχύσουν τον κ. Βενιζέλον» & *Σκριπ*, 12800/ 10. 8.1910, σ. 4, «Διατί πρέπει να σχηματίσει κυβέρνηση ο κ. Ελ. Βενιζέλος»

¹³⁶ *Καιροί*, 222/10.8.1910, σ. 3, «Μετά τον θρίαμβον η πιθανότης κυβερνήσεως Βενιζέλου».

Η εφημερίδα υπερτονίζει τις δηλώσεις Πωπ, σαν να επρόκειτο για εκπρόσωπο του Βενιζέλου. Δεν γνωρίζουμε αν η δήλωση αυτή πραγματοποιήθηκε κατόπιν προτροπής του ή κατόπιν πρωτοβουλίας του εκδότη. Η δήλωση πάντως αναμφισβήτητα εξέφραζε και το Βενιζέλο.

¹³⁷ *Καιροί*, ό. π.

¹³⁸ *Νέον Άστυ*, 3195/ 10.8.1910, «Τα συμπεράσματα και αι συνέπειαι».

Προφανώς η εφημερίδα αναφέρεται στη μικρή αλλά δυναμική ομάδα των Συντακτικών βουλευτών, η οποία για τον Τύπο που εκπροσωπούσε το παλαιό καθεστώς, αποτελούσε ιδιαίτερη απειλή.

Κοινής Γνώμης έχει κατέλθει υπό το μηδέν». Διάκειται αρνητικά προς τις εφημερίδες εκείνες που πανηγυρίζουν «μίαν οργανιστικώς μεθυσμένην κορυβαντιώσαν Βενιζελοκρουσίαν». Καθώς όλοι θεωρούν το αποτέλεσμα των εκλογών ως δημοψήφισμα υπέρ του Βενιζέλου, διερωτάται τι είναι ο Βενιζέλος. «*Το άγνωστον. Εντελώς το άγνωστον*». Χαρακτηρίζει τον Τύπο ως ανισόρροπο και μεθυσμένο που διακρίνεται από τον ίδιο φετιχισμό, όταν παλαιότερα επευφημούσε τον Τρικούπη ή τον Δηλιγιάννη. Όλη η Ελλάδα ζει στον αστερισμό του νέου πολιτικού και ένας ακράτητος βενιζελισμός έσφιξε την Ελλάδα, «*σαν ατελείωτο κόκκινο ζωνάρι ζειμπέκιου*».¹³⁹

Το ερώτημα που τέθηκε από μερίδα του Τύπου ύστερα από την πανηγυρική εκλογή του, ήταν κατά πόσο θα την αποδεχόταν. Η *Εστία* γράφει ότι δεν του απομένουν πλέον περιθώρια επιλογής. Πιστεύει ότι είναι ο μόνος υπεύθυνος πολιτικός, που έχει τη δύναμη «να ποδογετήσει» και να διευθύνει τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, λόγω της εκλογής σ' αυτήν πολλών ανδρών που διακατέχονται από ριζοσπαστικές αρχές, οι οποίοι ενωμένοι σε μικρές ομάδες θα μπορούσαν να εκτρέψουν τις εργασίες της Συνέλευσης σε διαφορετικό σκοπό από τον αρχικό της.¹⁴⁰ Ο *Χρόνος* επισημαίνει ότι η πανηγυρική εκλογή του Βενιζέλου φανερώνει τη θέληση του Λαού να αποδοκιμάσει τα κόμματα και να δηλώσει ότι εφεξής αναγνωρίζει μόνο αρχηγό και κυβερνήτη της χώρας «*τον εκ Κρήτης μέγαν άνδρα*», του οποίου η προσωπικότητα αποτελεί εγγύηση για το μέλλον της χώρας.¹⁴¹

Η αγωνία περί της αποδοχής ή μη της εκλογής από το Βενιζέλο, έλαβε τέλος με τη δήλωσή από τη Λουκέρνη, ότι αποδέχεται την εκλογή του και θα συμμετάσχει άμεσα και ενεργά στον αγώνα της ανορθώσεως. Το ζήτημα που απασχολεί πλέον τους πολιτικούς κύκλους, σύμφωνα με την *Εστία*, είναι αν θα αναλάβει αμέσως και τη διακυβέρνηση της χώρας, λαμβάνοντας υπόψη τους κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς, με την επισήμανση ότι «*ο εκλεκτός του δημοψηφίσματος της Κυριακής δεν βιάζεται*». Τυχόν άρνηση κοινοβουλευτικής υποστήριξης από τα κόμματα, αν σχηματίσει κυβέρνηση θα ισοδυναμούσε με *αχαριστία*.¹⁴² Ακόμη και το *Εμπρός* διάκειται θετικά στο ενδεχόμενο σχηματισμού έστω κυβέρνησης μειοψηφίας. Προτρέπει τα κόμματα να του παράσχουν κάθε βοήθεια αν εμμείνει σταθερός στην άποψή του περί Αναθεωρητικής.¹⁴³ Ταυτόχρονα για πρώτη φορά συναντάται στον Τύπο η είδηση ότι σύμφωνα

¹³⁹ *Ακρόπολις*, 6927/ 11.8.1910, «Το κόκκινο ζουνάρι»

¹⁴⁰ *Εστία*, 5930/ 11.8.1910, «Υποχρέωσις»

¹⁴¹ *Χρόνος*, 2473/ 12.8.1910, «Η καταδίκη ήτο δι' όλα τα κόμματα»

¹⁴² *Εστία*, 5931/ 12.8.1910, «Ητο επόμενον - Αχαριστία»

¹⁴³ *Εμπρός* 4959/ 13.8.1910, «Κατά τας παραμονάς της Εθνοσυνελεύσεως» .

με ανεπίσημες γνώμες των αυλικών, ο βασιλιάς δεν θα είχε αντίρρηση να αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στο Βενιζέλο, αν αυτός παρέμεινε πιστός στην ιδέα της Αναθεωρητικής.¹⁴⁴

Απεναντίας οι *Καιροί*, θέλοντας ενδεχομένως να τον προφυλάξουν από ενδεχόμενη πολιτική φθορά στην αρχή του πολιτικού του βίου στην Ελλάδα, δεν συμφωνούν με την άποψη αυτή, ν' αναλάβει δηλ. και τη διακυβέρνηση της χώρας. Επισημαίνουν, ότι προέχει να ξεπεράσει «*τας ακάνθας και τριβόλους*», που θα συναντήσει με την άφιξή του στην Ελλάδα, απομακρύνοντας από κοντά του εκείνα τα επικίνδυνα στοιχεία, που αποβλέπουν «*εις ιδία πάθη και συμφέροντα*». Καθώς στερείται ακριβούς γνώσης και πείρας της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα, μπορεί σε ελάχιστους μήνες να χρεοκοπήσει πολιτικά, παρόλη τη σύνεση και την οξυδέρκεια που τον διακρίνει. «*Το δώρον της μεγαλοφροσύνης του κ. Ράλλη, τουτέστι η πρωθυπουργία είναι ο κεστός ο βεβαμμένος διά του αίματος του Κενταύρου Νέσου και δύναται ασφαλώς να θανατώσει τον Κρήτα Ηρακλή*». Αυτό που προέχει είναι να αποκτήσει κοινοβουλευτική εμπειρία και «να γνωρίσει πρόσωπα και πράγματα». Με τη δημιουργία ισχυρού κόμματος και μη έχοντας ανάγκη την υποστήριξη των δυο συμμάχων κομματαρχών, «*όντων εχθρών επιβούλων και ουχί φίλων βέβαια*», δύναται να αναλάβει την πρωθυπουργία, αποφεύγοντας την παγίδα της Αναθεωρητικής.¹⁴⁵

Σημαντικό επίσης πολιτικό γεγονός την περίοδο αυτή, υπήρξε η ίδρυση του κόμματος των Φιλελευθέρων. Μετά την επιστροφή του (20 Αυγούστου) από τη Λουκέρνη της Ελβετίας, ο Βενιζέλος συγκάλεσε στην Αθήνα σε σύσκεψη τους πολιτικούς του φίλους (Α. Μιχαλόπουλο, Ε. Μπενάκη, Κ. Ζαβιτσάνο, Γ. Πωπ κ.ά), ήτοι συνολικά δεκαπέντε εκλεγμένους αναθεωρητικούς βουλευτές. Κατά τη συνάντηση αυτή, με πρόταση του Γ. Πωπ, η νέα πολιτική ομάδα έλαβε την ονομασία «**Κόμμα των Φιλελευθέρων**».¹⁴⁶ Στον αρχικό αυτόν πυρήνα προσχώρησαν 16 βουλευτές του Ράλλη, 9 του Μαυρομιχάλη και 3 του Θεοτόκη.¹⁴⁷ Η εσπευσμένη μάλλον ίδρυση του κόμματος των Φιλελευθέρων οφειλόταν στο γεγονός, οι Φιλελεύθεροι επιθυμούσαν να παρουσιαστούν ως συμπαγής κοινοβουλευτική ομάδα, με την έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης.

¹⁴⁴ *Εμπρός*, 4958/12.8.1910, σ. 4, «Τι φρονεί η αυλή περί της δράσεως του κ. Βενιζέλου».

¹⁴⁵ *Καιροί*, 223/ 11.8.1910, «Ακάνθας και τριβόλους»

¹⁴⁶ Κώστας Δ. Αβραάμ, *Ελευθέριος Βενιζέλος – Το ανέσπερον φως*, Αθήνα: Νέα Σκέψη, 1976, σ.21

¹⁴⁷ Hering, *ό. π.*, σ. 790

Παρόλα αυτά η ίδρυση του κόμματος των Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Ελ. Βενιζέλο στις 22 Αυγούστου 1910¹⁴⁸ δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τον Τύπο. Η εφημερίδα *Αθήναι* σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά του: Πρόκειται για κόμμα φιλελεύθερων αρχών και όχι κόμμα προσώπων, κόμμα ιδεών και αρχών, που έχει την υποχρέωση ν' αντλεί τη δύναμή του από τη λαϊκή βούληση, έτσι ώστε να εκπροσωπεί την κυριαρχία του Λαού και να μάχεται υπέρ των συμφερόντων της πατρίδας. Οφείλει να ενημερώνει τη δημόσια γνώμη για τα «διανοήματά» του και οι πράξεις του να συμπίπτουν «μέχρι κεραίας προς τα διανοήματα ταύτα». Οι μέθοδοι του παρελθόντος πρέπει να θεωρηθεί πως έχουν εκλείψει οριστικά. «Ούτε πολιτική παρασκηνίων ούτε πολιτική αποβλέπουσα εις μόνην την κατάκτησιν της εξουσίας», αρμόζει στο νέο κόμμα.¹⁴⁹

Το *Νέον Άστυ* κατηγορεί τους φίλους του Βενιζέλου, ότι καταντούν διασκεδαστικοί, για τον τρόπο με τον οποίο διαφημίζουν το κόμμα, που πρόκειται να ιδρύσει ο ίδιος, όταν αφιχθεί στην Αθήνα. «Το ονόμασαν ήδη κόμμα των Φιλελευθέρων». Η κριτική επικεντρώνεται ιδιαίτερα στον τρόπο ίδρυσης του νέου κόμματος. Κόμματα αρχών – όπως διατείνεται πως είναι το νέο κόμμα – οφείλουν πρώτα ν' ανακοινώσουν τις αρχές τους και ύστερα την ονομασία τους. Όλη αυτή η αρνητική διαφήμιση, έχει ως αποτέλεσμα το κόμμα των αρχών να εμφανίζεται «υπό την πλέον στουγγήν μορφήν προσωπισμού και προσωπολατρείας». Παράλληλα μέμφεται και τον ίδιο το Βενιζέλο, γιατί ποτέ δεν ανέπτυξε καθαρά τις πολιτικές του θέσεις, με αποτέλεσμα πολλοί ν' αναρωτιούνται, «εάν είναι φιλοβασιλικός ή δημοκρατικός, φιλοδυναστικός ή φίλος του Δουκός των Αβρουζίων, Συντακτικός ή Αναθεωρητικός». Τέλος, η εφημερίδα σημειώνει ότι είναι πολιτικά ανεπίτρεπτο για ένα νέο κόμμα, που φιλοδοξεί να κυβερνήσει τη χώρα, να μην έχει πληροφορήσει το Λαό για τις βασικές του αρχές.¹⁵⁰

Ο *Χρόνος* μέσω της επιστολής αναγνώστη, προσπαθεί ν' ανασκευάσει την κατηγορία ότι επιδιώκει να γίνει με τη βία Πρόεδρος της Εθνοσυνελεύσεως και για την επιτυχία του σκοπού του θα μετέλθει ταραχές, συμπεριλαμβανομένου και του πραξικοπήματος. Δεν τον ενδιαφέρει η προεδρία της Βουλής, αλλά ο σχηματισμός κυβέρ-

¹⁴⁸ Νικολακόπουλος Η., «Οι εκλογές 1910 – 1920, Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», σ. 31 & Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Οι πολιτικές εξελίξεις – Από το Γουδί ως της Μικρασιατική καταστροφή», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, τ. 6^{ος}, *Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, σ.12

¹⁴⁹ *Αθήναι*, 2839/ 22.8.1910, «Το κόμμα των Φιλελευθέρων». Η αναφορά μέσω του κυρίου άρθρου στην ίδρυση του κόμματος των Φιλελευθέρων, έχει άμεση σχέση με το γεγονός ότι ένας από τους «αναδόχους» του, υπήρξε ο Γ. Πωπ, εκδότης της εφημερίδας.

¹⁵⁰ *Νέον Άστυ*, 3208/ 24.8.1910, «Κόμμα αρχών, άνευ αρχών»

νησης για να υπηρετήσει τον τόπο θετικά. Όλα τα υπόλοιπα εκπορεύονται από «αλιτηρίους, οι οποίοι εχάλκευσαν τόσα ψεύδη», ώστε να παραστήσουν τελείως αντίθετα, το συντηρητικότερο, ευπρεπέστερο και ηθικότερο πολιτικό της Ελλάδος». ¹⁵¹

«Σκόλωπες εις την σάρκα» του Βενιζέλου άρχισαν να γίνονται πολλοί από αυτούς που υποκρίνονται ότι είναι φίλοι και οπαδοί του, γράφουν οι *Καιροί* στο κύριο άρθρο τους. Τον προτρέπει όταν επανακάμψει στην Αθήνα να περιορίσει ή να απομακρύνει «τα επικίνδυνα ζιζάνια», τα οποία σταδιακά θα τον εξωθήσουν «εις το ατύχημα της ηθικής και πολιτικής πτωχεύσεως». Εθνικό συμφέρον επιβάλλει να δεχθεί την προεδρία της Εθνοσυνέλευσης, οφείλει όμως να αποκρούσει τυχόν προσφορά για την ανάληψη της πρωθυπουργίας, «ήτις δύναται να ανορύξει τον πολιτικόν τάφον του». Πολιτευόμενος με σύνεση και επιλέγοντας έμπειρους και ειλικρινείς συμβούλους και καταρτίζοντας ένα πρόγραμμα πολιτικών αρχών και αντίστοιχο συνταγματικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων θα μπορέσει να επιβληθεί στην εθνική συνείδηση. ¹⁵²

Η μελλοντική στάση του Βενιζέλου αποτυπώνεται στο επίσημο κομματικό του όργανο στην Κρήτη, τον *Κήρυκα* Χανίων. Αν ο Βενιζέλος κληθεί από τον Άνακτα και του ζητηθεί να σχηματίσει κυβέρνηση εκείνος δεν θα αποδεχθεί την εντολή, έχοντας τη γνώμη, ότι τις εργασίες της Αναθεωρητικής Βουλής μπορεί να διευθύνει η παρούσα κυβέρνηση ή οποιαδήποτε άλλη. Στην περίπτωση όμως που θα εξαναγκάζοταν με μέσα «λίαν πρόσφορα» στα κόμματα, είτε διά οχλαγωγιών, είτε δι' ωθήσεως των εσωτερικών πραγμάτων», μέχρι του σημείου ο σχηματισμός κυβερνήσεως να καταστεί ανάγκη, δε θα διστάσει να ηγηθεί ισχυρής κυβέρνησης θέτοντας εκ των προτέρων περιορισμούς στις αχαλίνωτες επιθυμίες των κομμάτων, ζητώντας εγγυήσεις από τους αρχηγούς των κομμάτων για τις περαιτέρω πολιτικές εξελίξεις και ειδικότερα για τον περιορισμό του έργου της Αναθεωρητικής Βουλής στο ελάχιστο δυνατό όριο. ¹⁵³

1.5 Συντακτική ή Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση;

1.5.1 Η στάση του Τύπου

Όπως ήδη έχει επισημανθεί, ο Τύπος συμμετέχει ενεργά στις ζυμώσεις και στο δημόσιο διάλογο που ξεκίνησε με την προεκλογική περίοδο για το είδος της επικείμενης Εθνοσυνέλευσης, αν δηλ. αυτή θα χαρακτηριστεί Αναθεωρητική ή Συντακτική. Παρά την ύπαρξη ειλημμένης απόφασης για Αναθεωρητική από το Συμβούλιο του

¹⁵¹ *Χρόνος*, 2485/ 25.8.1910, «Τα των Φιλελευθέρων» & 2486/ 26.8.1910, «Μάταια τύπανα»

¹⁵² *Καιροί*, 237/ 26.8.1910, «Σκόλωψ τη σαρκί».

¹⁵³ *Κήρυξ* Χανίων, 173/ 24.8.1910, «Η πολιτική κατάσταση εν Ελλάδι»

Στέμματος, μια μερίδα πολιτευτών που κινούνταν έξω από τα παραδοσιακά κόμματα υπήρξαν ένθερμοι οπαδοί της Συντακτικής. Στην προσπάθειά τους αυτή στάθηκε αρωγός μέρος του Αθηναϊκού Τύπου, με τους εκδότες των εντύπων αυτών να δημοσιεύουν σχετικά άρθρα και ειδήσεις, ώστε να προσεταιριστούν το μεγαλύτερο δυνατό μέρος της Κοινής Γνώμης.

Από τη μελέτη του Τύπου προκύπτει ότι μέρος του είχε αποσαφηνίσει τη θέση του πριν ακόμα τις εκλογές, υποστηρίζοντας είτε την Αναθεωρητική είτε τη Συντακτική Εθνοσυνέλευση. Οι υπόλοιπες εφημερίδες αποσαφηνίσαν τη θέση τους ύστερα από τις δύο πρώτες συνεδριάσεις της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής και ειδικότερα ύστερα από την ομιλία του Βενιζέλου στο Σύνταγμα, το απόγευμα της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1910.

Στους υπέρμαχους της Αναθεωρητικής κατατάσσονται τα δύο φύλα που την περίοδο αυτή κινούνται στον αστερισμό του Βενιζέλου, ήτοι ο *Χρόνος* και η εφημερίδα *Αθήναι*. Ο πρώτος, αν και δεν ασχολείται με το είδος της εθνοσυνέλευσης, θεωρούμε αυτονόητο ότι τάσσεται υπέρ της Αναθεωρητικής, εφόσον υποστηρίζει μαχητικά το Βενιζέλο. Επιπλέον αυτό διαφαίνεται και μέσα από τις συνεχείς αναφορές και τις δηλώσεις του Βενιζέλου υπέρ της Αναθεωρητικής. Ανάλογες απόψεις εκφράζει και η εφημερίδα *Αθήναι*, που αναφέρεται σε «προσήλυτους» της Συντακτικής, οι οποίοι μιλούν ως αντιπρόσωποι του λαού «ποθούντες ίνα η χώρα εισέλθει εις επανάστασιν ηλιθιοτάτην διά λόγων και δι' ατέρμονος συζητήσεως». Τυχόν δε δημιουργία Συντακτικής Συνελεύσεως θα σήμαινε «επανάστασιν κατά παντός συμφέροντος της χώρας και ως κράτους και ως έθνους».¹⁵⁴

Το *Εμπρός* και το *Νέον Άστυ* τάσσονται ανεπιφύλακτα υπέρ της Αναθεωρητικής, με το πρώτο να θεωρεί ως ειλικρινή τη δήλωση του Ράλλη, ότι ο εκλογικός συνασπισμός των δύο κομμάτων είχε ως κύριο σκοπό να προλάβει τον κίνδυνο μετατροπής της Αναθεωρητικής εθνοσυνέλευσης σε Συντακτική, επισημαίνοντας ότι Συντακτική συνέλευση σημαίνει «ζύμωσιν όλων των εν τη χώρα στοιχείων, εσωτερικήν πάλην και αγώνα», των οποίων η διάρκεια και οι συνέπειες είναι άγνωστες, συμπληρώνοντας την καταστροφή και διαιωνίζοντας την αναρχία και τον εμφύλιο σπαραγμό.¹⁵⁵ Ανάλογη είναι και η θέση που υιοθετεί το *Νέον Άστυ*. Δεν τάσσεται άμεσα υπέρ της Αναθεωρητικής, ωστόσο αυτό καθίσταται εμφανές από την όλη αρθρογραφία του. Ακολουθεί την επίσημη γραμμή του ραλλικού κόμματος, ως επίσημο όργανο του.

¹⁵⁴ *Αθήναι*, 2836/ 19.8.1910, «Η βούλησις του Έθνους» & 2886/8.10.1910, «Αγών περί λέξεις»

¹⁵⁵ *Εμπρός*, 4930/ 15.7.1910, «Συντακτική και Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευσις»

Στην ομάδα του Τύπου που δεν είχε αποσαφηνίσει τη θέση της, αλλά βρισκόταν σε μια στάση αναμονής, προκειμένου να λάβει θέση ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις κατατάσσονται η *Εστία*, το *Σκριπ* και η *Πατρίς*. Η θέση της *Εστίας* υπέρ της Αναθεωρητικής, αποσαφηνίστηκε μετά την ομιλία του Βενιζέλου στο Σύνταγμα, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «*Τίποτα περισσότερο καλόν δεν επαγγέλονται διά μεταρρυθμίσεων του Συντάγματος οι Συντακτικοί από τους Αναθεωρητικούς*», καθότι συμπίπτουν ως προς την έκταση των μεταρρυθμίσεων, ενώ «*πολλά έχει να φοβείται (η χώρα) δεινά εσωτερικά και εξωτερικά*», αν η Συνέλευση ανακηρυχθεί Συντακτική.¹⁵⁶

Αν και αρχικά το *Σκριπ*, επεσήμανε ότι δεν υφίσταται καμιά διαφορά προθέσεων μεταξύ των δυο στρατοπέδων, ως προς την έκταση της αναθεώρησης, γιατί και οι δυο σταματούν μόνο «*προ της βασιλικής εξουσίας και μετά της νυν βασιλεύουσας δυναστείας, ην πάντοτε διεκήρυσαν άθικτον*»,¹⁵⁷ διαφοροποιείται άρδην μετά τις δυο πρώτες συνεδριάσεις της Βουλής, λόγω της συμπεριφοράς των «*αδιάλλακτων Συντακτικών*», οι οποίοι «*εβάδιζον εις ολισθηρόν και επικίνδυνον έδαφος*», θέτοντας σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη.¹⁵⁸

Η *Πατρίς* επισημαίνει «*το πολύμορφον της Συνελεύσεως*», όπως αυτό δημιουργήθηκε μετά τις πρόσφατες εκλογές. Η εφημερίδα αποσαφίνισε τη θέση της υπέρ της Αναθεωρητικής λίγο πριν την ομιλία του Βενιζέλου στο Σύνταγμα, επισημαίνοντας ότι ο Βενιζέλος είναι ο άνθρωπος εκείνος, ο οποίος χρησιμοποιώντας την πολιτική του δύναμη και επιρροή δύναται να αποβεί ο ρυθμιστής της κατάστασης, ώστε ο ορμητικός χείμαρρος να λάβει την κατεύθυνση ομαλού ρεύματος και να διέλθει «*διά μέσου των διωρύγων της λογικής αυτού χρησιμοποίησεως*».¹⁵⁹

Στη μειοψηφική ομάδα του Τύπου που υποστηρίζουν τη Συντακτική κατατάσσονται η *Αστραπή*, η *Ακρόπολις* και οι *Καιροί*. Αμέσως μετά τις εκλογές η *Αστραπή* τάχθηκε υπέρ της Συντακτικής με ιδιαίτερη δυναμική, που ενδεχομένως θα μπορούσε να οδηγήσει σε ακρότητες. Θεωρεί βέβαια τη μεταβολή της Εθνοσυνελεύσεως σε Συντακτική, «*κατόπιν της εκδηλωθείσης καταφανώς πλέον γνώμης της πλειοψηφίας του Λαού*»,¹⁶⁰ με την προκαλυμμένη απειλή, ότι αν υπάρξουν αντιδράσεις «*θα δοθεί μάθημα, το οποίον θα παραμείνει ιστορικό*».¹⁶¹

¹⁵⁶ *Εστία*, 5955/ 6.9.1910, «Ο νέος αρχηγός»

¹⁵⁷ *Σκριπ*, 12824/ 4.9.1910, «Η πρώτη συνεδρίασις»

¹⁵⁸ *Σκριπ*, 12825/ 5.9.1910, «Η αποστολή και η τύχη της Εθνοσυνελεύσεως»

¹⁵⁹ *Πατρίς*, 5998/ 5.9.1910, «Ο άνθρωπος της ημέρας»

¹⁶⁰ *Αστραπή*, 3274/ 9. 8.1910, «Λαϊκή θύελλα»

¹⁶¹ *Αστραπή*, 3275/10.8.1910, «Τα αποτελέσματα»

Επικρίνει όσους διακηρύττουν ότι ο χαρακτηρισμός της Βουλής ως Συντακτικής ή Αναθεωρητικής «είναι ζήτημα λέξεων ή τύπων και ουχί ουσίας». Κατά το συντάκτη του άρθρου [Γ. Φιλάρετο, βουλευτή και υπέρμαχο της Συντακτικής] «μέγα χάσμα χωρίζει και αυτήν την ευρυτάτην αναθεώρησιν [εκ της] απεριορίστου ενασκήσεως των κυριαρχικών του λαού δικαιωμάτων». Χαρακτηρίζει την Αναθεωρητική ψευδοπανάκεια, απάτη και σκότος, που σύρει μαζί της το παρελθόν με τις αμαρτίες του. Τυχόν επικράτησή της θα έχει ως αποτέλεσμα να μείνουν ανοιχτές όλες οι πολιτειακές, εθνικές και κοινωνικές πληγές, ενώ «θα αμνηστεύσει τους ασυνειδήτως ωθήσαντος το έθνος μέχρι το χείλος του βαράθρου».

Αντίθετα η Συντακτική είναι η ελπίδα του μέλλοντος. Σε αυτή, με την ένωση των αγνών λαϊκών δυνάμεων, θα αναζητηθεί λύση για τη θεραπεία του έθνους, που ψυχορραγεί. «Είναι το καθαρτήριο πυρ εν τω οποίω θα ζητηθεί η απολύμανσις ακαθάρτων πολιτευτών». Παράλληλα καταβάλλεται προσπάθεια να διαψευστούν όσα αναγράφονται στον αναθεωρητικό Τύπο, ότι δηλ. οι Συντακτικοί προβάλλονται «ως εργάται νέων εθνικών συμφορών» και ότι θα προκαλέσουν αναρχία στην Εθνοσυνέλευση και για το λόγο αυτό (οι Αναθεωρητικοί) επιζητούν σύντομη τη διάρκεια της.¹⁶²

Οι *Καιροί* θεωρούν συνυπεύθυνους για τη σύγχρονη κατάσταση τα παλαιά κόμματα, το Στέμμα, καθώς δεν αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο που ελλοχεύει, τις Συντεχνίες οι οποίες υποδεικνύουν πρόσωπα, «αντί ν' αναπετάσουν την σημαίαν των αρχών», αλλά και το Λαό, ο οποίος «θεάται απαθώς», τη στιγμή που πρόκειται να κριθεί η τύχη του κράτους και του έθνους. Κανένας δεν αντιλαμβάνεται ότι στην επερχόμενη πολιτική καταιγίδα, μόνο «πραγματική [Συντακτική] Εθνοσυνέλευσις», θα σώσει τον τόπο.¹⁶³ Απέναντι στην εκλογική συνεργασία των δύο κομμάτων, που επιδιώκουν να συγκροτήσουν «παρωδίαν Εθνοσυνελεύσεως» προβάλλει ο Βενιζέλος, ο οποίος συνεργαζόμενος με άλλους φιλοπάτριδες πολιτικούς θα θέσει μέσω της Συντακτικής Συνέλευσης τις βάσεις μιας νέας ζωής. «Σιδηρά βία εκ της ζωής του κράτους απορρέουσα, επιβάλλει την ριζικήν ανόρθωσιν διά Συντακτικής Συνελεύσεως». Καμία δύναμη δεν μπορεί ν' αναστείλει την πραγματοποίηση αυτής της ανάγκης. Τα πράγματα μοιραία θα καταλήξουν εκεί, ακόμα και αν χρειαστούν θυσίες αίματος.¹⁶⁴

Η εφημερίδα υποστηρίζει επίσης με ιδιαίτερη θέρμη τη δημιουργία δεύτερης Βουλής, της Γερουσίας. Στη σύνθεσή της θα περιλαμβάνει άνδρες ηλικίας άνω των πενή-

¹⁶² *Αστραπή*, 3300/ 6. 9.1910, «Ουσία και όχι τύποι – Συντακτική και ουχί Αναθεωρητική»

¹⁶³ *Καιροί*, 196/15.7.1910, «Τα πάντα εν κινδύνω. Το Έθνος, ο Θρόνος το Πολίτευμα. Θα σώσει η Συντακτική Συνέλευσις».

¹⁶⁴ *Καιροί*, 197/ 16.7.1910, «Θα σώσει μόνο η Συντακτική Συνέλευσις»

να, «μετά προσόντων εξαιρετικών παιδείσεως, περιουσίας(!), δημοσίων υπηρεσιών, τα ονόματα δεν έχουσι σπουδαιότητα». Μπορούν να εκλέγονται σε αναλογία ένας προς πενήντα χιλιάδες πληθυσμού, με τον καθορισμό ειδικών προσόντων. Εκτός από τα αιρετά αυτά μέλη θα δοθεί στο βασιλιά το δικαίωμα εκλογής (διορισμού) «δεκάδος γερουσιαστών».¹⁶⁵ Η εφημερίδα δυσπιστεί με τη δήλωση Βενιζέλου, ότι τα προνόμια του Στέμματος θα μειωθούν με την ίδρυση δεύτερης Βουλής. Όχι μόνο δε μειώνονται, αλλά η βασιλική εξουσία «αποβαίνει δρώσα και ενεργός». Επίσης η άλλη του δήλωση περί έλλειψης στοιχείων στη χώρας μας για ίδρυση δεύτερης Βουλής είναι περισσότερο παράδοξη και επιβλαβής. Ίσως γιατί έχει την εντύπωση ότι η Βουλή αυτή περιλαμβάνει στοιχεία της αριστοκρατικής τάξης που ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τα προνόμιά τους. Εάν όντως έχει διαπράξει τέτοιο πολιτικό ατόπημα, θεωρεί ότι δεν έχει θέση πλέον στην Εθνοσυνέλευση μεταξύ των ανεξάρτητων και των αναθεωρητικών, «πρέπει δε να ταχθεί ταπεινός και ευτελής οπαδός του κ. Ράλλη και του κ. Θεοτόκη, ως ομόφρων και ομογνώμων».¹⁶⁶

Η Ακρόπολις τάσσεται υπέρ της Συντακτικής, όπως «ετάχθη ο εκτός των κομμάτων λαός». Πέρα από τους τυπικούς λόγους, όπως η μη τήρηση των διατάξεων του άρθρου 107 του Συντάγματος, ουσιαστικοί λόγοι απαιτούν η Συνέλευση να έχει συντακτικό χαρακτήρα. «Τίποτα το κινδυνώδες δεν φοβούμεθα εξ αυτού και πολλά ελπίζομεν», ούτε πρέπει να υφίσταται οποιαδήποτε ανησυχία από το Στέμμα. Ο λαός είναι συντηρητικός «και παγίως σώφρων» από τη φύση του, ώστε όταν απαιτεί Συντακτική Συνέλευση, θωρακίζει τις διατάξεις περί βασιλικών δικαιωμάτων και προνομίων. Ανάλογη είναι και η στάση του «νέου πολιτευτή», ο οποίος στην επιστολή που έστειλε στον Μπενάκη, αντικρούει όχι μόνο τις κατηγορίες ότι είναι αντιδυναστικός αλλά και εξηγεί τους λόγους, που κάθε Έλληνας οφείλει να είναι υπέρ της δυναστείας. Επιπλέον η Συντακτική είναι απαραίτητη, ώστε να συζητηθεί ο θεσμός της Γερουσίας, ο οποίος απαντάται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες¹⁶⁷ και να ιδρυθεί τουλάχιστον Ανώτατο Συμβούλιο του κράτους (μάλλον αναφέρεται στο Συμβούλιο της Επικρατείας), που θα ελέγχει τις ευθύνες των υπουργών.¹⁶⁸

Όπως προκύπτει, το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου [*Εστία, Σκριπ, Νέον Αστυ, Χρόνος, Αθήναι, Πατρίς, Εμπρός*] συγκλίνει υπέρ της (ευρείας) Αναθεωρητικής. Το ενδι-

¹⁶⁵ *Καιροί*, ό. π.

¹⁶⁶ *Καιροί*, 231/ 20.8.1910, «Γνώμαι του κ. Βενιζέλου»

¹⁶⁷ Σχετικά με τη σύνθεση της Γερουσίας διατυπώνει απόψεις ανάλογες με αυτές των *Καιρών*, απορρίπτει κατηγορηματικά να περιλαμβάνονται στη σύνθεσή της μέλη, που κατέχουν τίτλους ευγενείας.

¹⁶⁸ *Ακρόπολις*, 6928/ 12. 8.1910, «Συντακτική»

αφέρον όμως εστιάζεται στα δύο αντιβενιζελικά φύλα, το *Νέον Άστυ* και το *Εμπρός*, όπου φαίνεται μία πρόσκαιρη υποστήριξη προς το πρόσωπο του Βενιζέλου, ώστε να αποσοβηθεί τυχόν κίνδυνος επικράτησης των Συντακτικών. Από την άλλη όμως υφίστανται διαφοροποιήσεις και μεταξύ του φιλοβενιζελικού τύπου. Η *Ακρόπολις* και οι *Καιροί* τάσσονται υπέρ της Συντακτικής προτείνοντας μάλιστα και τη δημιουργία Γερουσίας. Καθιστούν όμως σαφές ότι η πρότασή τους αυτή δεν αποσκοπεί στη δημιουργία πολιτειακών αλλαγών, ενώ πιστεύουν ότι με αυτόν τον τρόπο, ενισχύεται περισσότερο ο βασιλικός θεσμός και η δυναστεία. Εκείνη που διαφοροποιείται τελείως από το φιλοβενιζελικό τύπο είναι η *Αστραπή*, που υποστηρίζει την επικράτηση της Συντακτικής με δυναμικές όμως λύσεις.

Εκ πρώτης όψεως οι απόψεις των οπαδών της ευρείας Αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης συνέπιπταν φαινομενικά μ' αυτές των οπαδών της Συντακτικής, δεδομένου ότι και οι δυο συμφωνούσαν να μη θιγούν οι θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος που αναφέρονταν στη μορφή του πολιτεύματος, στη βασιλική δυναστεία και στη διαδοχή. Παρόλα αυτά υπήρξε μια έντονη προσπάθεια δυσφήμισης του κινήματος υπέρ της Συντακτικής από τον Τύπο που πρέσβευε την Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση με το «παλαιοκομματικό» *Εμπρός* να σημειώνει χαρακτηριστικά, ότι ενδεχόμενη επικράτηση των Συντακτικών σημαίνει παράταση της ανωμαλίας, αναστολή κάθε προσπάθειας ανασυγκρότησης, χρεοκοπία, τον κλονισμό και τη μείωση της βασιλικής εξουσίας και την επικράτηση των ανατρεπτικών στοιχείων «*με πρόγραμμα σοσιαλισμού θέτοντος εις κίνδυνον την εν Ελλάδι ακίνητον περιουσίαν*»,¹⁶⁹ Οι απόψεις αυτές προβλήθηκαν ιδιαίτερα μέσω του Τύπου που ήταν υπέρμαχος της Αναθεωρητικής, ώστε να προκαταλάβουν αρνητικά το Λαό, έναντι του κινήματος της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης. Σύμφωνα με το Βενιζέλο, αν οι προθέσεις των Συντακτικών ήταν όντως ειλικρινείς, τότε «*ο αγών αυτών, ήτο αγών περί τας λέξεις*». Παρόλα αυτά ενδεχόμενη επικράτηση των Συντακτικών θα είχε ως αποτέλεσμα ανυπολόγιστες ζημιές στο εσωτερικό, γιατί θα εξακολουθούσε η πολιτική ανωμαλία με την παράταση των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης, ενώ εξωτερικά θα μεταβαλλόταν η συμπάθεια των Μ. Δυνάμεων προς τη χώρα και θα καθίστατο αδύνατη η σύναψη δανείου.¹⁷⁰ Με τη δήλωση αυτή ο Βενιζέλος αποσαφήνισε και τους λόγους, για τους οποίους τάχθηκε υπέρ της Αναθεωρητικής, αλλά και τις συντηρητικές θέσεις, από τις οποίες διακατεχόταν.

¹⁶⁹ *Εμπρός*, 4958/ 12. 8.1910, «Μεταξύ Συντακτικής και Αναθεωρητικής Εθνοσυνελεύσεως»

¹⁷⁰ *Χρόνος*, 2511/ 20.9.1910 σ. 3 Από την πολιτική ομιλία του Βενιζέλου στο γεύμα που δόθηκε προς τιμήν του από την Ένωση Εργατικών Σωματείων. & *Ακρόπολις* 6965/ 20.9.1910, «Πολιτική πρόποσις του κ. Βενιζέλου»

Επιπλέον οι υπέρμαχοι βουλευτές της Συντακτικής, παρά την ιδιαίτερη δυναμική τους υπήρξαν αναμφισβήτητα ισχνή μειοψηφία στην Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, ενώ ποτέ δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μία συμπαγή κοινοβουλευτική ομάδα, καθώς απαρτιζόνταν από πλήθος ετερόκλητων στοιχείων: Από τους δεδηλωμένους οπαδούς υπέρ της Βασιλείας του Μαυρομιχάλη, έως τους σοσιαλιστές βουλευτές της Κεφαλονιάς και τον κοινωνιολόγο Αλ. Παπαναστασίου.

Μία αποτύπωση των κινήτρων των Συντακτικών αποτελεί η δήλωση του σοσιαλιστή βουλευτή Ν. Μαζαράκη, ο οποίος δήλωσε ότι «οι πλουτοκράτες» δεν επιθυμούσαν τη συντακτική συνέλευση, ενώ η κριτική τους στην πολιτική και κοινωνική ελίτ εμφάνιζε μια ιδιαίτερα δυναμική.¹⁷¹ Γενικά, οι οπαδοί της Συντακτικής επιθυμούσαν την αναθεώρηση και άρθρων που δεν προβλεπόταν από το Σύνταγμα του 1864, όπως η ισοβιότητα των δικαστών, σε καμία όμως περίπτωση αλλαγή του πολιτεύματος.

1.5.2 Η στάση της Εθνοσυνέλευσης

Την 1^η Σεπτεμβρίου 1910 το Στέμμα κήρυξε την έναρξη των εργασιών της νέας Εθνοσυνέλευσης. Στον εναρκτήριο λόγο του τόνισε ιδιαίτερα τη θέληση όλων των πολιτικών φορέων της προηγούμενης Βουλής, όπως διατηρηθεί αμετάβλητο το συνταγματικό καθεστώς: «*Αλλά και κοινή επί τη τοιαύτη βάσει διευπώθη η αξίωσις πάντων, όπως οι μη θεμελιώδεις ορισμοί του Συντάγματος αναθεωρηθώσι προς μεταρρυθμισιν*».¹⁷² Το ερώτημα που τίθετο ήταν αν η ανομοιογενής αυτή σύνθεση του κοινοβουλίου θα μπορούσε να συγκεράσει όλες τις τάσεις που εκπροσωπούνταν.

Από την πρώτη συνεδρίαση της Βουλής τα πνεύματα ήταν ήδη οξυμένα. Η διαμάχη που είχε ήδη ξεκινήσει από την προεκλογική περίοδο και αφορούσε το χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης ως Συντακτικής ή Αναθεωρητικής και τροφοδοτήθηκε από τον Τύπο, συνεχίστηκε εντός της αίθουσας του Κοινοβουλίου. Το ασυμβίβαστο των απόψεων εκδηλώθηκε κατά την πρώτη συνεδρίαση (3 Σεπτεμβρίου), όταν ο προσωρινός πρόεδρος του σώματος Αθ. Κατριβάνος ζήτησε από τους βουλευτές να δώσουν τον επιβαλλόμενο όρκο, βάσει του άρθρου 64 του Συντάγματος του 1864.¹⁷³ Στην πρόσκληση αυτή ανταποκρίθηκαν πρόθυμα οι βουλευτές – οπαδοί της Αναθεωρητικής - με επικεφαλής το Ράλλη. Δε συνέβη όμως το ίδιο και με τους βουλευτές – οπα-

¹⁷¹ Hering, *ό. π.*, σ. 785

¹⁷² *Πρακτικά των Συνεδριάσεων* Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1910, σ.10

¹⁷³ Ο όρκος είχε ως εξής: «Ομνύω εις το όνομα της αγίας και ομοουσίου και αδιαρέτου Τριάδος, να φυλάξω πίστιν εις την Πατρίδα και εις τον Συνταγματικόν Βασιλέα, υπακοήν εις το Σύνταγμα και εις τους νόμους του Κράτους και να εκπληρώσω ευσεινηδύτως τα καθήκοντά μου».

δούς της Συντακτικής,- οι οποίοι αρνήθηκαν να ορκιστούν φωνάζοντας: «*όχι, όχι δεν θα ορκισθώμεν, φύγετε απ' εδώ*». Ταυτόχρονα «*το ιερόν Ευαγγέλιον αρπάζεται από του βήματος, διά να εμποδισθεί η ορκωμοσία των αναθεωρητικών βουλευτών*», ενώ ομάδα συντακτικών βουλευτών με επικεφαλής τους Κ. Μαυρομιχάλη Αθ. Ευταξία και Ευσ. Κουλουμβάκη κινήθηκαν προς την έδρα του προέδρου φωνάζοντας: «*Ζήτω η πατρίς, ζήτω το Σύνταγμα, ζήτω η Συντακτική Συνέλευσις*»!¹⁷⁴ Η απρόσμενη αυτή ενέργεια των τριών βουλευτών αποσκοπούσε περισσότερο στη δημιουργία εντυπώσεων, καθώς οι δύο δεν εκπροσωπούσαν τίποτα περισσότερο από τους ίδιους, ο δε Μαυρομιχάλης την κοινοβουλευτική του ομάδα, εμμένοντας σταθερά στην άποψή του, περί Συντακτικής Συνέλευσης. Το μοναδικό κοινό σημείο τους είναι ότι και οι τρεις υπήρξαν υπέρμαχοι της Συντακτικής και αποσκοπούσαν αποκλειστικά στο να αντιπολιτευτούν το Βενιζέλο, ακόμα και σε ζητήματα που δεν εντάσσονταν στην ιδεολογία τους. Σε κάθε περίπτωση η ενέργειά τους αυτή υπήρξε όντως εντυπωσιακή και διόλου αναμενόμενη.

Για αρκετή ώρα η αίθουσα του Κοινοβουλίου αποτέλεσε πεδίο διαμάχης με εκατέρωθεν αντεγκλήσεις, υβρεολόγια, εμφάνιση όπλων, ενώ οι ομιλητές ακούγονταν με δυσκολία. Λόγω του αδιεξόδου στο οποίο περιήλθε η Εθνοσυνέλευση από την πρώτη συνεδρίασή, διέκοψε τις εργασίες της για την επομένη, κάνοντας αποδεκτή την πρόταση του Γ. Πωπ, όπως αναβληθεί η συζήτηση «*καθόσον εκ της αιθούσης ελλείπουσιν άνδρες, οίτινες εκ της πείρας αυτών ηδύναντο να φωτίσωσιν την Συνέλευσιν*».¹⁷⁵

Ως απαίσια χαρακτηρίζει το Σκριπ την έναρξη των εργασιών της Βουλής και τα επεισόδια που διαδραματίστηκαν με αφορμή τον όρκο των βουλευτών. Ανεξάρτητα από τις αλληλοκατηγορίες οι ευθύνες βαραίνουν όλους, τόσο «*των ζητούντων αυτήν Συντακτικήν [όσο] και των χαρακτηριζόντων αυτήν Αναθεωρητικήν*». Φάνηκε επίσης «*πλην του ασυντάκτου της Συνελεύσεως και το ασύντακτον των συγκρουομένων γνωμών και αντιλήψεων*».¹⁷⁶

Η εφημερίδα *Αθήναι* επισημαίνει ότι αν και η λαϊκή δύναμη εμφανίστηκε ασύντακτη, «*άνευ τάξεως, άνευ ρυθμού, άνευ σχεδίου*» η μη παρέμβαση των προσωπικών κομμάτων δημιουργεί την αίσθηση της συντριβής και της οριστικής καταδίκης τους. Επιπλέον το γεγονός ότι εξέλειπαν από τους τίτλους των εφημερίδων οι αναφορές σε προσωπικά κόμματα «*από στρατιάς, 'Θεοτοκάς', 'Ραλλικάς', 'Μαυρομιχαλικάς' και*

¹⁷⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Α' Αναθεωρητική Βουλή, Αθήνα, Τυπογραφικό Κατάστημα Αυγής, 1911, συνεδρίαση 1^η / 3.9.1910, σ. 4

¹⁷⁵ *Πρακτικά των συνεδριάσεων*, ό. π., συνεδρίαση Α' / 3.9.1910, σ. 10

¹⁷⁶ *Σκριπ*, 12824/ 4.9.1910, «Η πρώτη συνεδρίασις»

‘Ζαϊμικός’ αποτελεί αληθώς νίκη της Ιδέας.» Εκείνο που προέχει είναι πλέον η εξομάλυνση των πραγμάτων. Οι Συντακτικοί που δεν επιθυμούν την απλή αναθεώρηση «και λίαν δικαίως ως αποπνίγουσιν το αίσθημα του Ελληνικού λαού», είναι σύμφωνοι με την ευρεία αναθεώρηση, χωρίς να θιχτούν οι θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος. «*Η Διπλή Βουλή κατεδείχθη εκπροσωπούσα την λαϊκήν βούλησιν*».¹⁷⁷

Με αφορμή τα όσα διαδραματίστηκαν στη Βουλή, το *Νέον Άστυ* απευθύνει έκκληση στη δημόσια γνώμη ώστε να προσέλθει σύσσωμη, αρωγός στον αγώνα «*υπέρ της τάξεως και υπέρ της ομαλής και σκοπίμου λειτουργίας της συγκληθείσης Βουλής*», έτσι ώστε να αποσοβηθεί κάθε κίνδυνος.¹⁷⁸

Κατόπιν συνεννόησης του Ράλλη με την κυβέρνηση, ομάδα ανεξαρτήτων βουλευτών και τον Α. Κατριβάνο, αποφασίστηκε αργά το βράδυ της 3^{ης} Σεπτεμβρίου η ματαίωση της συνεδρίασης της επομένης μέρας, με το προεδρείο να προβάλλει τη δικαιολογία, ότι αποφασίστηκε έστω και αργά να γιορταστεί η επέτειος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843. Η απόφαση αυτή προκάλεσε την οργή των Συντακτικών, οι οποίοι προσήλθαν στο Κοινοβούλιο για την προγραμματισμένη συνεδρίαση και εκεί ενημερώθηκαν ότι αναβλήθηκε για τη προσεχή Δευτέρα (6.9.1910).¹⁷⁹ Ο πραγματικός όμως λόγος της αναβολής ήταν η αναμενόμενη άφιξη του Βενιζέλου και η δημόσια αποσαφήνιση της θέσης του ,(υπέρ της Αναθεωρητικής).

Η συνέχιση των εργασιών της Συνέλευσης στην επόμενη συνεδρίαση κατέστη δυνατή μόνο χάρη στη συμβιβαστική πρόταση του Απ. Αλεξανδρή, που ψηφίστηκε με σχετικά μικρή πλειοψηφία, 148 υπέρ και 121 κατά. Σύμφωνα με αυτήν, «*Η εθνική αντιπροσωπεία επιφυλασσομένη να συνεχίσει την συζήτησιν περί του χαρακτήρος αυτής, ως Αναθεωρητικής Βουλής ή Συντακτικής Συνελεύσεως μετά τον οριστικόν καταρτισμόν του Σώματος, προβαίνει εις την δόσιν του όρκου των μελών αυτής κατά το άρθρον 64 του Συντάγματος....*».¹⁸⁰ Καθίστατο πλέον φανερό ότι η Εθνοσυνέλευση αδυνατούσε να προσδιορίσει το βασικό χαρακτήρα της.

Ο Γ. Φιλάρετος σε άρθρο του στην *Αστραπή* επισημαίνει ότι η νίκη των Συντακτικών ήταν βέβαιη, αν στη συνεδρίαση της 4^{ης} Σεπτεμβρίου «*ο προσωρινός πρόεδρος, ταπεινός θεράπων των αμαρτωλών κομμάτων*», δεν ανέβαλε τη συνεδρίαση, ώστε να γίνει θριαμβευτική υποδοχή προς τον αρχηγό των αναθεωρητικών, «*όστις ως εντολόδοχος του Στρατιωτικού Συνδέσμου, είχε επιβάλλει διά της στρατιωτικής επιφυλακής*

¹⁷⁷ *Αθήναι*, 2853/ 5.9.1910, «Υπέρ τίνων η νίκη»

¹⁷⁸ *Νέον Άστυ*, 3220/ 5.9.1910, «Προς αποτροπήν των κινδύνων»

¹⁷⁹ *Ακρόπολις*, 6950/ 5.9.1910, «Πως και γιατί ανεβλήθη η Συνέλευσις»

¹⁸⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων*, ό. π., συνεδρίαση Β' / 6.9.1910, σ. 12

το συνταγματικόν τέρας της Αναθεωρητικής Βουλής, έναντι των σαφειστάτων συνταγματικών διατάξεων». ¹⁸¹ Οι αναφορές αυτές δημοσιεύτηκαν την επομένη της παραίτησης της κυβέρνησης Βενιζέλου (8 Οκτωβρίου). Τότε θυμήθηκε ο συντάκτης του άρθρου να επικρίνει τον όντως δόλιο τρόπο αναβολής εκείνης της συνεδρίασης.

1.6 Πρώτη επίσημη εμφάνιση του Βενιζέλου στον Αθηναϊκό Λαό.

Αρκετές ημέρες πριν την επίσημη άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα, η *Ακρόπολις* επικρίνει την υποδοχή που πρόκειται να του επιφυλαχθεί, σαν να επρόκειτο περί ρωμαϊκού θριάμβου. Αναρωτιέται σε τι αποσκοπεί όλη αυτή η θριαμβευτική υποδοχή, όταν δε φέρει στα θυλάκιά του νίκες. Αν πρόκειται για να επιβληθεί με «έξωθεν βία» στους αντιπροσώπους του έθνους, τότε θα πρόκειται για δεύτερη επανάσταση, για κατάργηση του πολιτεύματος και επιβολή δικτατορίας την οποίαν θα επιβάλλουν μερικές χιλιάδες Αθηναίων πολιτών «εχόντων ιδίας γνώμας και μερικών χιλιάδων χασομέρηδων και περιέργων». Όταν αυτά γίνονται εν γνώσει και χάριν του ίδιου, «μας γεμίζει δισταγμούς μήπως ο νέος ανήρ είναι κατά σύμβασιν μόνο νέος, κατ' ουσίαν δε πολύ παλαιός, σχεδόν παμπάλαιος» ¹⁸²

Όμως την ημέρα της άφιξης του, η *Ακρόπολις* επισημαίνει ότι η θερμή υποδοχή που πρόκειται να του επιφυλαχθεί δείχνει ότι αντιπροσωπεύει κάτι νέο για την κοινωνία, η δε παρουσία του στη Βουλή «θα δαμάσει τα εκραγέντα αναρχικά πνεύματα». Τον προτρέπει να πει την αλήθεια στο Λαό, ο οποίος δεν πρέπει ν' αναμένει τη σωτηρία του από Μεσσίες, «αλλ' από τον ίδιον εαυτόν του, ηθικοποιούμενος, βελτιούμενος, χριστιανιζόμενος». Οφείλει να του υπενθυμίσει τη χαλάρωση των ηθών που έχει επέλθει, την εντατικοποίηση της εργασίας, τη χαλάρωση της φιλοπατρίας και την επικράτηση του ατομικού συμφέροντος, απέναντι στο ομαδικό. Αν «ορμηθεί» από τέτοιες αρχές μπορούμε να πούμε ότι προστέθηκε στους ηγέτες μια θετική και μεταρρυθμιστική φυσιογνωμία, η οποία θα σπρώξει τον τόπο στην εργασία, στο δίκαιο, στην τιμή, στην πειθαρχία και το καθήκον». ¹⁸³ Η *Ακρόπολις* ενώ κατέκρινε αρχικά, μερικές μέρες αργότερα επικροτεί την υποδοχή, που πρόκειται να του επιφυλαχτεί. Ενδεχομένως η αλλαγή αυτή στάσης του Γαβριηλίδη να οφείλεται στα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την πρώτη συνεδρίαση της Αναθεωρητικής Βουλής.

¹⁸¹ *Αστραπή*, 3333/ 9.10.1910, «Το Συνταγματικόν τέρας» (άρθρο του Γ. Φιλάρετου).

¹⁸² *Ακρόπολις*, 6946/ 1.9.1910, «Ρωμαϊκός θρίαμβος»

¹⁸³ *Ακρόπολις*, 6950/ 5.9.1910, «Ο κ. Ελ. Βενιζέλος»

Η *Εστία* αιτιολογεί τη συγκέντρωση για την υποδοχή του Βενιζέλου, επειδή αισθάνεται την υποχρέωση να μιλήσει προς το Λαό, ο οποίος δεν υποδέχεται ένα πρόσωπο, αλλά την *Ιδέα* που εξέλεξε και απηχεί την ελπίδα του μέλλοντος. «*Ιδέαν αόριστον πράγματι εν πολλοίς, ασαφή ως προς τας εν γένει πολιτικές αρχάς, σαφειστάτην όμως εν τη απαγγελία της καταλύσεως του παρελθόντος*». Επιπλέον ο λαός αναμένει σήμερα ν' ακούσει από τον εκλεκτό του «*το σύνολον των ιδεών και των πεποιθήσεων του*», οι οποίες και θα καθορίσουν την πολιτική του σταδιοδρομία τόσο τη δική του όσο και του κόμματός του.¹⁸⁴

Η Κυριακή 5 Σεπτεμβρίου 1910 ήταν μια ημέρα διαφορετική για την πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου. Πλήθη Λαού είχαν συγκεντρωθεί αρχικά στον Πειραιά περιμένοντας την άφιξη του «Μεσσία». Στον Τύπο της επόμενης ημέρας¹⁸⁵ συναντάμε εκτενείς περιγραφές από τη στιγμή της άφιξής του στον Πειραιά μέχρι τη λήξη της μεγαλειώδους συγκέντρωσής στην Πλατεία Συντάγματος, όπου μίλησε ενώπιον «*ακατάσχετου χειμάρου*».¹⁸⁶

Στην 'ιστορική' του αυτή ομιλία, που ήταν και η πρώτη του Βενιζέλου ενώπιον του λαού της Αθήνας αλλά και του ελληνικού βασιλείου αναφέρθηκε στις χρονίζουσες αδυναμίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος και που κατά τη γνώμη του στάθηκαν αιτία για το κίνημα στο Γουδί και το συνακόλουθο αίτημα της ανόρθωσης:

Αναχρονιστικό **αστικό δίκαιο**, ξεπερασμένη **εμπορική νομοθεσία**, βραδεία **απονομή δικαιοσύνης**, **δημοτική εκπαίδευση**, που έχει ως κύριο προορισμό «*να εκτρέφει τροφίμους του προϋπολογισμού ανικάνους διά κάθε άλλο πλουτοπαραγωγικόν επάγγελμα*». **Εκκλησία**, που στερείται εσωτερικής ζωής και περιορίζεται σε ξηρούς τύπους. **Σύστημα δημοτικών** (Τοπική Αυτοδιοίκηση), στηριζόμενο σε δήμους που απέβησαν από παράγοντες προόδου και σχολεία διαπαιδαγωγήσεως του Λαού «*εις όργανα καταδυναστεύσεως εις τας χείρας των φατριών*». **Δημόσια Διοίκηση**, που εξακολουθεί και μετά την απελευθέρωση, την τυραννία του ελληνικού λαού.

Έλλειψη **αγροτικής και δασικής** ασφάλειας, παντελής **αδιαφορία προς την αγροτική και εργατική τάξη** με αποτέλεσμα «*να εξάπτεται εις επικίνδυνον ανταγωνι-*

¹⁸⁴ *Εστία*, 5954/ 5.9.1910, «Το σύμβολον της Ιδέας»

¹⁸⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Εμπρός* 4982 / 6.9.1910 σ. 1& 2 όπως και *Ακρόπολις* 6951/6.9. σ. 2 – «Ενθουσιώδης υποδοχή του κ. Βενιζέλου». Περισσότερο λεπτομερής όμως όλων υπήρξε η περιγραφή της εφημερίδας *Αθήναι*, 2854/ 6.9.1910, σ. 1-2, «Όλες οι λεπτομέρειες της γενόμενης υποδοχής».

¹⁸⁶ Η Πατρίς (5999/6.9.1910, σ. 1) αναφέρεται σε 30.000 λαού, η *Εστία* (5955/6.9.10, σ. 1) σε 50.000 και η *Ακρόπολις* σε 100.000 λαού, που «*σιωπηλά εκρέμοντο από τα χείλια του*», αριθμό που πρέπει να θεωρήσουμε μάλλον υπερβολικό λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό πληθυσμό της Αττικής, που κυμαινόταν γύρω στις 220.000 κατοίκους. Η αναφορά της *Πατρίδος* προσεγγίζει την πραγματικότητα.

μόν η αντίθεσις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας». Απουσία οικονομικής πολιτικής εκ μέρους του κράτους για την ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της χώρας. **Δημοσιονομική πολιτική**, που για την αντιμετώπιση των ελλειμμάτων καταφεύγει στην αύξηση των έμμεσων φόρων, με τους οποίους επιβαρύνονται συνεχώς οι απορότερες τάξεις.

Ανικανότητα για την παρασκευή ετοιμοπόλεμης στρατιωτικής δύναμης, ώστε να μπορεί να υπερασπίσει τα συμφέροντα της χώρας. **Κυβερνήσεις**, που δαπανούν το χρόνο τους όχι στην προαγωγή του δημοσίου συμφέροντος αλλά στην ικανοποίηση αθέμιτων αξιώσεων. **Αντιπολίτευση**, που αποβλέπει μόνο στην κατάληψη της αρχής.

Έλλειψη «διαγεγραμμένης» εθνικής (εξωτερικής) πολιτικής [«εφερόμεθα ανεργμάτιστοι»], αφήνοντας μόνο να πλανάται η ιδέα μεταξύ των λαών της Βαλκανικής, «ότι ο Ελληνισμός έχει φιλοκτήμονας και κατακτητικές διαθέσεις». Δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στη **μετανάστευση**, που την περίοδο αυτή προσλάμβανε διαστάσεις επιδημίας, με την Ελλάδα να χάνει «το αλκιμότερον» του ανδρικού πληθυσμού.¹⁸⁷

Ιδιαίτερη σημασία έχει η αποστροφή του λόγου του που αναφέρεται στο Γεώργιο: Το Στέμμα περιβεβλημένο με προνόμια έχει μεγάλη δύναμη, ώστε να πράττει το αγαθό και να αποτρέπει το κακό. Ατυχώς, «δεν έσχε τοιαύτην την αντίληψιν αυτού» στο συνταγματικό πολίτευμα., γι' αυτό έκρινε ότι η βασιλική εξουσία δεν ασκήθηκε πάντοτε στο παρελθόν κατά τον πιο συμφέροντα τρόπο τόσο για τον Βασιλικό Οίκο όσο και για το έθνος. Εξαιτίας αυτής της κριτικής που άσκησε, του προσάφθηκε η κατηγορία του αντιδυναστικού. Αν και εμφορείται από τις δημοκρατικές αρχές της φυλής μας έχει την πεποίθηση ότι η βασιλευόμενη δημοκρατία είναι ο τύπος πολιτεύματος, ο οποίος προσαρμόζεται άριστα προς την πολιτική μόρφωση του ελληνικού λαού και εξυπηρετεί προσφορότερο τα εθνικά συμφέροντα. Πρέπει να ελπίζουμε ότι το Στέμμα συμεριζόμενο το λαϊκό πόθο για ανόρθωση, θα τεθεί επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνα. Ήταν φανερό πλέον η προσπάθεια του Βενιζέλου να αποκηρύξει και δημόσια την κατηγορία του αντιδυναστικού, που του έχει επισυναφθεί από τον αντιβενιζελικό

¹⁸⁷ Κατά το μεταναστευτικό έτος 1909-1910 (1^η Αυγούστου – 31^η Ιουλίου) έφτασαν στις Ηνωμένες Πολιτείες 39.135 Έλληνες, από τους οποίους 25.888 προέρχονταν από το ελεύθερο Βασίλειο, ενώ οι υπόλοιποι έχουν καταγραφεί ως ελληνικής ιθαγένειας. Από αυτούς δεν έγιναν δεκτοί 1954, ενώ 99 επέστρεψαν οικειοθελώς, ευθύς μετά την αποβίβασή τους. Το ίδιο έτος εγκατέλειψαν τις Η.Π.Α. 10.624 Έλληνες, από τους οποίους 8.814 είχαν καταγραφεί από τις αμερικανές υπηρεσίες, ως μετανάστες. *Νέον Άστυ*, 3296/ 23.11.1910, σ. 3, «Η μετανάστευσις εν Αμερική». Η εφημερίδα επικαλείται επίσημα αμερικανικά στοιχεία. Συνεπώς η καθαρή μεταναστευτική ροή το 1909-1910 από την Ελλάδα προς τις Η.Π.Α. υπολογίζεται περίπου σε 20.000 μετανάστες. Για τη μετανάστευση στις ΗΠΑ βλ. Κιτρώφ Αλ., «Η υπερατλαντική μετανάστευση», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό. π., σσ. 123-170. Οι δύο πρώτοι αριθμοί αναφέρονται και στον Πίνακα Ι της ανωτέρω εργασίας σ. 128. Συνεπώς τα στοιχεία που επικαλείται η εφημερίδα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

τύπο. Ο Αλ. Σβώλος παρατηρεί: «Αν αφήνετο [το κίνημα του 1909] άνευ της ρυθμιστικής επηρείας του προγράμματος του Ε. Βενιζέλου, ίσως κατέληγεν έκτοτε εις την κατάλυσιν της βασιλείας, η οποία ήτο γυμνή κοινωνικών ερεισμάτων και έρημος πιστών οπαδών. Αλλ' η αστική τάξις και εις το σημείον αυτό ευκόλως ηκολούθησε τον Βενιζέλον, διότι εις την επιδίωξιν της εθνικής πολιτικής, εις την οποίαν μετ' ολίγον εντόνως απεδύθη, η βασιλεία ήτο χρήσιμος ως σύμβολον».¹⁸⁸

Σε ό,τι αφορά τον ίδιο, δήλωσε ότι δεν έρχεται «ως αρχηγός νέου και εσχηματισμένου κόμματος»,¹⁸⁹ αλλά ως απλός σηματοφόρος νέων πολιτικών ιδεών, καλώντας όσους ασπάζονται αυτές τις ιδέες να συντελέσουν στην επιτυχία τους. Κεντρική συνισταμένη της πολιτικής του είναι ότι ο πολιτικός άνδρας οφείλει να έχει ως γνώμονα πάντα το κοινό συμφέρον και σ' αυτό να υποτάσσει το συμφέρον του κόμματός του. Οφείλει επίσης να έχει το θάρρος της γνώμης του, «μηδέποτε θυσιάζων ταύτας διά να γίνεται αρεστός προς τα πάνω ή προς τα κάτω». Να μη διστάζει ν' απορρίπτει την εξουσία, αν η διατήρησή της πρέπει να εξαγορασθεί θυσιάζοντας το πρόγραμμα, το οποίο κλήθηκε να εφαρμόσει από το Λαό.¹⁹⁰

Το σημείο όμως της ομιλίας του που στάθηκε το πλέον καθοριστικό και έμελλε να καθορίσει και την τύχη της Εθνοσυνέλευσης ήταν ο διάλογός του με το συγκεντρωμένο λαό, όταν εκείνος επίμονα ζήτησε τρεις φορές Συντακτική Συνέλευση και ο Βενιζέλος επέμενε στην Αναθεωρητική:

«Κατά την κρισιμοτάτην περίοδον της επαναστάσεως αύτη μου έκαμεν την τιμήν να ζητήσῃ την γνώμην μου περί του πρακτέου και η γνώμη μου μορφωθείσα μετά επιτόπιον μελέτην των πραγμάτων, ήτο ότι ο στρατός έπρεπε να επανέλθει το ταχύτερον εις τους στρατώνας, ίνα αφοσιωθεί ολοψύχως εις το επείγον έργον της στρατιωτικής ανασυντάξεως αξιών προς τούτο και επιβάλλων εν ανάγκη την σύγκλησιν Αναθεωρητικής Βουλής».

(Φωναί): «Συντακτική, Συντακτική».

«Αξιών και επιβάλλων εν ανάγκη την σύγκλησιν Αναθεωρητικής Βουλής».

(Νέαι φωναί): «Συντακτική, ζήτω η Συντακτική».

¹⁸⁸ Σβώλος Αλ. «*Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986, Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*», Αθήνα: Στοχαστής,² 1998, σσ. 87-88

¹⁸⁹ Όπως προαναφέραμε το κόμμα των Φιλελευθέρων είχε ιδρυθεί στις 22 Αυγούστου.

¹⁹⁰ Ο Στ. Στεφάνου, ιδιαίτερος γραμματέας του Βενιζέλου, θεωρεί ότι «η περικοπή αυτή αποτελεί μίαν σύνοψιν της Πολιτικής Ηθικής του, την οποία θα τιμήσει εις όλας τας φάσεις και τας περιστάσεις του πολιτικού του βίου. Βλ. Ελ. Κ. Βενιζέλου, *Πολιτικά υποθήκαι ανθολογήσαι από τα κείμενα αυτού*, (επιμ.) Στ. Στεφάνου, Αθήνα: 1965, σ. 23

«Επιμένω, ότι έδωκα την γνώμην ν' αφοσιωθεί ο στρατός εις το επείγον έργον της ανασυντάξεως των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας και συγχρόνως έδωκα εις την επανάστασιν την συμβουλήν να αξιώσει και να επιβάλλει εν ανάγκη την σύγκλησιν Αναθεωρητικής Βουλής...» (Φωναί): «Όχι, όχι, Συντακτική». (Εταιραι φωναί: Σιωπή, σιωπή), ήτις θα προέβαινεν εις την αναθεώρησιν των διατάξεων εκείνων [.....]».

«Από της ώρας αυτής, η Ελλάς είχε κυβερνήτην. Δεν τον ανεκήρυξεν η φωνή, αλλά η σιωπή του λαού».¹⁹¹ Ο Βουρνάς αντίθετα θεωρεί ότι ήταν πλέον φανερός «ο συμβιβασμός του με το κοτζαμπάδικο κατεστημένο, που αντανακλά τον προηγηθέντα συμβιβασμό των εντολοδόχων του, των στρατιωτικών κινηματιών του Γουδί».¹⁹² Τόνισε όμως ότι η Αναθεωρητική αυτή Βουλή, μπορεί να προχωρήσει σε αναθεώρηση και άλλων διατάξεων του Συντάγματος, πλην όσων δε θίγουν «ούτε την μορφήν της Πολιτείας, ούτε το πρόσωπον του Βασιλέως, ούτε την τάξιν της διαδοχής».

Το σύνολο του Τύπου - με εξαίρεση την *Αστραπή* - αποφαίνεται θετικά και επικεντρώνεται περισσότερο στην επιμονή του για Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση.

Ερμηνεύει την υποδοχή που επιφυλάχθηκε στο Βενιζέλο από το λαό της Αθήνας και του Πειραιά ως αποδοκιμασία των προσωπικών κομμάτων και την απόφασή του «να αποκρούσει πάσαν ιδέαν του πρώην κυβερνητικού καθεστώτος».¹⁹³ Επισημαίνει ότι ο Βενιζέλος έδωσε την εντύπωση πολιτικού άνδρα, σοβαρού και μετρημένου, καθώς αποκήρυξε με θάρρος γνώμης όχι πολύ συνηθισμένο στους πολιτευτές της νεωτέρας Ελλάδας τα επαναστατικά και δημοκοπικά κηρύγματα, που υποτίθεται ότι τον εξέφραζαν.¹⁹⁴

Μίλησε «μετά σπανίας ορθοφροσύνης και κατεδήλωσε πειστικώς και αδιαφιλονικηώς την συντηρητικότητα των αρχών του»,¹⁹⁵ Συνεπής όντας με τις γνώμες του όπως τις ανέπτυξε κατά τη διαμεσολάβησή του μεταξύ των πολιτειακών παραγόντων και του Στρατιωτικού Συνδέσμου και έχοντας σαφή αντίληψη της ανάγκης όπως ο τόπος εξέλθει από τις ανωμαλίες και αποκατασταθεί η γαλήνη και η ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, παρέμεινε σταθερός και ακλόνητος στις ιδέες του. Επιπλέον η επιμονή του (τρεις φορές) περί Αναθεωρητικής Βουλής κατέδειξε «θάρρος ανταξίου αληθινού πολιτικού ανδρός»,¹⁹⁶ καθώς υποστήριξε τις πολιτικές του απόψεις με ειλικρίνεια και σταθερότητα, αποφεύγοντας οποιαδήποτε εξαγγελία από εκείνες, που ενώ κολακεύ-

¹⁹¹ Βεντήρης, ό. π. σ. 70

¹⁹² Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1909-1940)*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1977, σ. 17

¹⁹³ *Καιροί*, 249/ 7.9.1910, «Ερμηνεία υποδοχής»

¹⁹⁴ *Σκριπ*, 12826/ 6.9.1910, «Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου»

¹⁹⁵ *Νέον Άστω*, 3221/ 6.9.1910, «Η αγόρευσις του κ. Βενιζέλου»

¹⁹⁶ *Εστία*, 5955/ 6.9.1910, «Ο νέος αρχηγός»

ουν τις λαϊκές αδυναμίες και εξασφαλίζουν εύκολους θριάμβους καταλήγουν σε θλιβερές και επιζήμιες συνέπειες για τα δημόσια συμφέροντα. Και αυτό το έπραξε, αδιαφορώντας αν θα είναι αρεστός ή όχι. Διαφορετικά θα θεωρούνταν «*δημαγωγός του ευτελεστέρου είδους*», άνθρωπος που θυσιάζει τα πάντα, προκειμένου να αναρριχηθεί στην εξουσία.¹⁹⁷ Ήταν μια αληθινή ανακούφιση των συντηρητικών εκείνων στοιχείων που διαπνέονται από φιλελεύθερο πνεύμα προς το πολίτευμα και τις εθνικές αρχές της χώρας.¹⁹⁸

Σε ό,τι αφορά τις δηλώσεις του για το Στέμμα, ο Τύπος επισημαίνει ότι αν και δήλωσε την πίστη του στο Βασιλιά, αποτέλεσε και αυτός αντικείμενο κριτικής ειδικά στο μερίδιο των ευθυνών που του αναλογεί για την πολιτική κατάσταση του τελευταίου έτους. Δεν ήρθε για να καταλύσει τη Δυναστεία. Αν και έσφαλε, δεν υφίσταται λόγος πολέμου εναντίον της, αλλά μόνο κατά των πολιτικών λαθών της. Έχει τη γνώμη ότι δεν πρέπει «*να κρημνισθεί το οικοδόμημα διά να ανεγερθεί εκ θεμελίων*».¹⁹⁹

Το έθνος μπορεί πλέον να έχει ελπίδες «*ότι προσετέθη ήδη νέον ισχυρότατον στοιχείον τάξεως και ανορθώσεως*», το οποίο εμπνέει εμπιστοσύνη στην Κοινή Γνώμη και μάλιστα στο συντηρητικότερο τμήμα της. Τέλος, αναφέρει ότι στην ικανότητά του έγκειται πλέον να συγκεράσει τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων και να σχηματίσει κυβέρνηση στη βάση των νέων πολιτικών αρχών.²⁰⁰

Η αρνητική κριτική της *Αστραπής*, επικεντρώνεται σε δύο σημεία. Αρχικά θεωρεί λανθασμένη την αντίληψη του Βενιζέλου, που χαρακτηρίζει την έως τώρα εξωτερική πολιτική της Ελλάδας ως κατακτητική, γεγονός που οδήγησε στην ένταση των σχέσεων με τα άλλα βαλκανικά κράτη. Με βάση αυτή την αντίληψη κατηγορεί τον ανεύθυνο βασιλιά ως αυτουργό και διαχειριστή «*της πολιτικής της επαπειτίας*», με αποτέλεσμα «*να υφιστάμεθα σήμερα το όνειδος των απειλών και των κολάφων*» και να παραμένουμε απαθείς απέναντι στο στραγγαλισμό, που υφίσταται ο Ελληνισμός.²⁰¹ Η εφημερίδα φαίνεται ότι ερμηνεύει τα λεχθέντα από το Βενιζέλο κατά το δοκούν. Ο ίδιος μίλησε για έλλειψη υπεύθυνης εξωτερικής πολιτικής, αφήνοντας μόνο να πλανάται η ιδέα, ότι η Ελλάδα διακατέχεται από επεκτατικές διαθέσεις.

Τον επικρίνει επίσης, γιατί φαίνεται ότι στερείται ακριβούς αντίληψης «*περί της δράσεως της βασιλικής εξουσίας εν Ελλάδι*». Η αναφορά στο βασιλιά και το γεγονός

¹⁹⁷ *Πατρίς*, 5999/ 6.9.1910, «Ο Βενιζέλος»

¹⁹⁸ *Αθήναι*, 2854/ 6.9.1910, σ. 2, «Σημειώσεις».

¹⁹⁹ *Χρόνος*, 2497/ 6.9.1910, «Ο νέος αστήρ»

²⁰⁰ *Ακρόπολις*, 6952/ 7.9.1910, «Και τους υπερτίμους του»

²⁰¹ *Αστραπή*, 3300/ 6.9. 1910, «Κατακτητικήν πολιτικήν» ;

ότι δεν άσκησε τα προνόμιά του στο παρελθόν δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Παρά την αρχή της δεδηλωμένης ανάγκασε σε παραίτηση τον Τρικούπη, ενώ μετά τη δολοφονία του Δηλιγιάννη ανέθεσε το σχηματισμό κυβερνήσεως στο Ράλλη «άνευ ουδεμιάς ενδείξεως της πλειοψηφίας». Η εφημερίδα θεωρεί ότι αυτή η αναφορά του Βενιζέλου αποτελεί ιστορική ανακρίβεια. Η εκτενής χρήση του βασιλικού προνομίου αν και στο παρελθόν είχε επισημανθεί εκτενώς από τον ίδιο, κατά την ομιλία του στο Σύνταγμα αποσιωπήθηκε παντελώς.²⁰²

Με πολλή καθυστέρηση – την επομένη της παραίτησης της κυβέρνησης Βενιζέλου (8 Οκτωβρίου) η εφημερίδα σε άρθρο του Γ. Φιλάρετου, επισημαίνει ότι όλη αυτή η υποδοχή, η δαπάνη της οποίας καλύφθηκε από επιφανείς ομογενείς, όχι χάρη του ανορθωτικού προγράμματος, «αλλά χάριν προσωπολατρίας», ήταν φυσικό να παρυσύρει την κοινή γνώμη σε εκδήλωση προσωπικής εμπιστοσύνης, «όπως θεωρηθεί ο νεήλυς πολιτευτής θριαμβευτής», όχι μόνο γιατί υπήρξε νικητής στο Θέρισο, αλλά και «ένεκα της γοητείας του αγνώστου και δη εν εποχή της επαισχύντου χρεοκοπίας των λοιπών αγγελάρχων».²⁰³ Αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε από ποιους καλύφθηκε το κόστος της όντως μεγαλειώδους υποδοχής προς το Βενιζέλο – θεωρούμε από την αστική τάξη - οι απόψεις του Γ. Φιλάρετου δεν απέχουν πολύ από την πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Γεννάται όμως το ερώτημα. Σε τι αποσκοπούσαν οι αναφορές αυτές την επομένη της παραίτησης του και όχι την επομένη της ομιλίας του στο Σύνταγμα; Μήπως γιατί με την κίνηση αυτή του Βενιζέλου εξανεμίστηκαν όντως και οι τελευταίες ελπίδες του για Συντακτική Εθνοσυνέλευση, παρόλο που αυτό ήταν ξεκάθαρο μετά τις δημόσιες διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου;

Στις 10 Σεπτεμβρίου εκλέχθηκε ως πρόεδρος της Βουλής ο Κ. Έσλιν υποστηριζόμενος από τους αναθεωρητικούς. Αντίπαλός του υπήρξε ο Κ. Ρακτιβιάν, που υποστηρίχτηκε από τους συντακτικούς. Δύο ημέρες αργότερα παραιτήθηκε η κυβέρνηση Δραγούμη, ύστερα από μια γόνιμη θητεία 8 μηνών.²⁰⁴ Αμέσως ξεκίνησαν οι διεργασίες για το σχηματισμό κυβέρνησης. Η υποψηφιότητα Βενιζέλου πρόβαλε ως η πλέον ενδεδειγμένη λύση, ενώ η θέση του Τύπου ποικίλλει. Κοινή διαπίστωση όλων αποτελεί ότι καθίσταται αδύνατη η παραμονή πλέον στην εξουσία της κυβέρνησης Δρα-

²⁰² *Αστραπή*, 3301/ 7.9.1910, «Διά την αλήθειαν»

²⁰³ *Αστραπή*, 3333/ 9.10.1910, «Το Συνταγματικόν τέρας» (άρθρο του Γ. Φιλάρετου).

²⁰⁴ Παρά τη βραχύβια παραμονή της στην εξουσία, η κυβέρνηση Δραγούμη πέτυχε τόσο τη διασφάλιση της αναθεωρητικής διαδικασίας όσο και την ολοκλήρωση του νομοθετικού έργου της μεταβατικής επαναστατικής περιόδου.

γούμη, καθώς όχι μόνο δεν υπήρξε κοινοβουλευτική και συνταγματική, αλλά κυβέρνηση «επαναστάσεως συμβολίζουσιν κατάλυσιν Συντάγματος».

Οι λύσεις που προτάθηκαν για τη λύση του κυβερνητικού ζητήματος ήταν τρεις. Η πρώτη αφορούσε το σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης εκτός κομμάτων ή κυβέρνησης με τη συμμετοχή ανεξάρτητων αναθεωρητικών βουλευτών και προσωπικοτήτων εκτός Βουλής. Το Υπουργείο αυτό στενά συνδεδεμένο με τη Βουλή, αλλά και «ανεπηρέαστον εκ παντός κομματικού δεσμού», θα περιβαλλόταν από την εμπιστοσύνη όλου του τόπου.²⁰⁵ Στη λύση της υπηρεσιακής προσανατολίζεται και το *Εμπρός*, ύστερα από την άρνηση των πολιτικών αρχηγών συμπεριλαμβανομένου και του Βενιζέλου, να αποδεχτούν το σχηματισμό κυβέρνησης.²⁰⁶ Οι *Καιροί* αντιτίθενται σε οποιοδήποτε είδος υπηρεσιακής κυβέρνησης, γιατί ανάλογες κυβερνήσεις στο παρελθόν, δε στάθηκαν αντάξιες της αποστολής των, ενώ υπουργοί επεδίωξαν προσωπικά συμφέροντα σε βάρος των δημοσίων συμφερόντων.²⁰⁷

Δεύτερη λύση ήταν ο σχηματισμός κυβέρνησης από τα δύο μεγάλα κόμματα, που διέθεταν και το μεγαλύτερο αριθμό πληρεξουσίων στη νέα Βουλή. Μια κυβέρνηση όμως των δυο κομμάτων είναι βέβαιο ότι θα προσέκρουε στην αντίδραση της κοινής γνώμης.²⁰⁸ Αντίθετα οι *Καιροί*, κρίνουν ως μόνη λύση το σχηματισμό Υπουργείου από τους δύο κομματάρχες, αφού χάρη στη ψήφο των χωρικών διαθέτουν πλειοψηφία. «*Άνανδρον είναι και επίφοβον το αρνείσθαι παρομοίαν υπηρεσίαν*».²⁰⁹

Όλες οι κυοφορούμενες πολιτικές ζυμώσεις το επόμενο εικοσαήμερο από την παραίτηση της κυβέρνησης Δραγούμη κατέληγαν σε μία και μοναδική λύση: Στην ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο. Να σημειωθεί, ότι η θέση του Στέμματος παρέμεινε προς το παρόν άγνωστη. Ενδεικτικό της στάσης του Τύπου είναι η ύπαρξη μιας ομοφωνίας γύρω από την κυοφορούμενη αυτή κυβερνητική λύση. Στην άποψη αυτή αντιτίθενται οι *Καιροί* που επισημαίνουν ότι αν και τα πνευματικά και ψυχικά του προτερήματα εγγυώνται την κυβερνητική επιτυχία, δεν πρέπει να καταναλωθούν «εις πρόωρον και ελεεινόν πείραμα».²¹⁰ Ανάλογη άποψη εκφράζει και η εφημερίδα *Αθήναι*, κατηγορώντας τα κόμματα ότι καταβάλλουν προσπάθεια, ώστε να εκβιασθεί ο Βενιζέλος και να αναλάβει ευθύς αμέσως την αρχή, ενώ γνωρίζουν «και οι των φα-

²⁰⁵ *Νέον Άστυ*, 3244/ 29.9.1910, «Η λύσις του κυβερνητικού ζητήματος»

²⁰⁶ *Εμπρός*, 4987/ 11.9.1910, «Μεταξύ διαφόρων οδών και διαφόρων αρνήσεων»

²⁰⁷ *Καιροί*, 255/ 13.9.1910, «Ζήτημα δύσλυτον»

²⁰⁸ *Σκριπ*, 12830/ 10.9.1910, «Επιβαλλομένη λύσις»

²⁰⁹ *Καιροί*, 254/ 12.9.1910, «Τα τερτίπια»

²¹⁰ *Καιροί*, 270/ 18.9.1910, «Η μόνη διέξοδος» & 271/ 19.9.1910, «Διαδόσεις ανυπόστατοι».

τριών και οι της αυλής νεοφώτιστοι θαυμασταί του Κρητός πολιτευτού», ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα μιας τέτοιας ενέργειας.²¹¹

Η *Πατρίς* αρχικά επισημαίνει ότι τυχόν άρνησή του Βενιζέλου ισοδυναμεί με άρνηση προς την πατρίδα, εάν «ήθελεν αποφύγει το βάρος της εξουσίας».²¹² Μερικές μέρες αργότερα παρατηρείται μεταστροφή στις απόψεις της. Στρέφεται ενάντια σε όσους προτείνουν κυβέρνηση υπό το Βενιζέλο, θεωρώντας πως δε διακατέχονται από αγνές προθέσεις, επισημαίνοντας ότι «οι πολιτικοί άνδρες πάσης χώρας είναι κεφάλαια, τα οποία δεν πρέπει να αναλίσκονται εική και ως έτυχεν», αλλά να χρησιμοποιούνται στις κατάλληλες περιστάσεις.²¹³ Όταν πλέον οι πολιτικές εξελίξεις επιταχύνθηκαν και διαφαινόταν ότι σύντομα θα κληθεί από τον Άνακτα, η *Πατρίς* επιστρέφει στην αρχική της θέση, επισημαίνοντας: «Οι πολιτικοί άνδρες κλήρον και μοίραν έχουσι να αναλίσκονται υπέρ της πατρίδος και όχι η πατρίς χάριν αυτών». Αυτό ζητά σήμερα ο ελληνικός λαός από το Βενιζέλο.²¹⁴

Σύμφωνα με πληροφορίες του *Σκριπ*, ο Βενιζέλος δεν αντιτίθεται στο σχηματισμό κυβερνήσεως, θέτει όμως ως προϋπόθεση την ειλικρινή υποστήριξη της Βουλής. Επειδή όμως δεν μπορεί να είναι βέβαιος αν η υποστήριξη αυτή θα εξακολουθήσει να υφίσταται μέχρι το πέρας των εργασιών της Αναθεωρητικής Βουλής θα ζητήσει από το βασιλιά τη διάλυσή της ή τουλάχιστο την υπόσχεση της χορήγησης αυτής, ώστε σε περίπτωση που η Βουλή εκτραπεί του αρχικού της σκοπού ή μεταβάλλει γνώμη για τη στήριξη της κυβέρνησης να κάνει χρήση της διαλύσεως.²¹⁵ Είναι η πρώτη αναφορά στον Τύπο, για τη χορήγηση του προνομίου της διαλύσεως από το Βασιλιά.

Το *Εμπρός* κατηγορεί το Βενιζέλο ως υπεύθυνο του πολιτικού αδιεξόδου, στο οποίο έχουν περιέλθει οι πολιτικές διεργασίες, εφόσον επέβαλε την Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση και την κυβέρνηση Δραγούμη. Ύστερα από την άρνηση των κομμάτων, διαβλέπει θετικά στοιχεία ως προς το σχηματισμό κυβέρνησης από τον ίδιο, θεωρώντας αυτήν ως τη μόνη συνταγματική διέξοδο. Συμφωνεί όμως με τους δισταγμούς του, αν θα ετύγχανε της υποστήριξης ή όχι των κομμάτων. Θεωρεί, ότι η παρούσα Βουλή δεν είναι βιώσιμη, γιατί αποτελεί «τέκνον αθεμίτου και εκβεβιασμένης ενώσεως, έκτρωμα συνενούν αντιθέτους ιδιότητας και μορφάς ...», επιρρίπτοντας την

²¹¹ *Αθήνα*, 2866/ 18.9.1910, «Οι Νεοφώτιστοι θαυμασταί»

²¹² *Πατρίς*, 6005/ 12.9.1910, «Ο ενδεδειγμένος»

²¹³ *Πατρίς*, 6011/ 18.9.1910, «Προ της μεγάλης ανάγκης»

²¹⁴ *Πατρίς*, 6022/ 29.9.1910 Η αποστολή του Βενιζέλου

²¹⁵ *Σκριπ*, 12831/ 11.9.1910, «Υπό ποίους όρους δέχεται ο κ. Βενιζέλος να σχηματίσει κυβέρνηση».

ευθύνη στο Βενιζέλο. Η μόνη εγγύηση που πρέπει να δοθεί στη νέα κυβέρνηση είναι η διάλυση της Βουλής «ως αποτελούσης διά της συστάσεώς της αναίρεσιν αυτής».²¹⁶

Υπέρ του σχηματισμού κυβέρνησης από το Βενιζέλο τάσσεται και η *Ακρόπολις*. Επισημαίνει ότι όπως έχει διαμορφωθεί η πολιτική κατάσταση χρειάζεται «άνδρες επιβολής, κύρους, σκέψεως και πυγμής». Ο δρόμος αυτός οδηγεί στο Βενιζέλο, πλαισιωμένο από ένα επιτελείο ικανών ανδρών. Οποιαδήποτε άλλη υπηρεσιακή κυβέρνηση «εκτός της μετεωριζομένης Βενιζελικής μορφής» είναι αδύνατο να αντεπεξέλθει στη σημερινή πολιτική κατάσταση. Αυτός τυγχάνει της γενικής επικρότησης και επιδοκίμασias όλων. «*Η σημερινή κατάσταση ομοιάζει τον ατίθασον Βουκεφάλαν. Μόνος ο Βενιζέλος είναι ο αντάξιος αναβάτης του σημερινού Βουκεφάλα*».²¹⁷

Η *Εστία* ομολογεί ότι δεν αισθάνεται ευχαρίστηση από την τροπή των πολιτικών πραγμάτων, που τείνουν να φέρουν στην κυβέρνηση «τον μόνον πράγματι απολαύοντα την εμπιστοσύνη της Κοινής Γνώμης». Είτε αναλάβει την πρωθυπουργία είτε όχι, θα δύναται πάντα να επιβάλλει τους όρους του, γιατί κανείς δεν μπορεί να τον κατηγορήσει ότι συμμετείχε σε συνεννοήσεις με τα κόμματα, «ουχί χάριν της τάξεως, αλλά ίνα στηρίξει επ' αυτών την πρωθυπουργίαν του».²¹⁸

Τελικά, η ελληνική αστική τάξη διαθέτοντας τα μέσα και το πεδίο δηλ. τον Τύπο κατορθώνει να επιβάλλει τον εκλεκτό της στην κοινή γνώμη και αυτό αποδεικνύεται από την πανηγυρική του εκλογή. Το καλοκαίρι του 1910 το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου με πρωτοπόρους τις εφημερίδες *Αθήναι* και *Χρόνο* και συνεπικουρούμενες από την *Εστία*, την *Πατρίδα*, την *Αστραπή* και τους *Καιρούς* (φιλοβενιζελικός Τύπος) υποστηρίζει ένθερμα το Βενιζέλο και τον προβάλλει ιδιαίτερα, ενώ αναλαμβάνει με ιδιαίτερο ζήλο την υπεράσπισή του, όταν ο αντιβενιζελικός Τύπος προσπαθεί να τον πλήξει με κατηγορίες όπως αυτές του αντιμοναρχικού ή του Συντακτικού.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος (*Εμπρός*, *Νέον Άστυ* και *Σκριπ*) και ιδιαίτερα το *Εμπρός* προσπαθεί να υπερασπιστεί τις επιλογές του Ράλλη και του Θεοτόκη στην τρέχουσα πολιτική συγκυρία. Παρόλο που τα παλαιά κόμματα κατέχουν την πλειοψηφία στη νέα Εθνοσυνέλευση ύστερα από τις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου, η νίκη αυτή δεν επέφερε την ανάλογη ευφορία και αυτό κατέστη ιδιαίτερα φανερό στον αντιβενιζελικό Τύπο, λόγω του μεγάλου αριθμού ανεξαρτήτων βουλευτών που εξελέγησαν και ιδιαίτερα η ανάδειξη του Βενιζέλου σε πρώτο βουλευτή Αττικοβιοιωτίας, γεγονός που

²¹⁶ *Εμπρός*, 5001/ 25.9.1910, «Η μόνη εγγύησις έναντι του πολιτειακού απροχωρήτου».

²¹⁷ *Ακρόπολις*, 6975/ 30.9.1910, «Ο Βουκεφάλας»

²¹⁸ *Εστία*, 5976/ 30.9.1910, «Η τάξις και τα κόμματα»

προμήνυε και την μετέπειτα πολιτική του ανέλιξη. Παρά την εμφανή αντίθεσή του στο πρόσωπο του Βενιζέλου, ο αντιβενιζελικός Τύπος συμμερίζεται τις απόψεις του για Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση, ενώ η έκκληξη προήλθε από εφημερίδες του φιλοβενιζελικού Τύπου, (*Αστραπή, Καιροί*) οι οποίες τάσσονται υπέρ της Συντακτικής. Τέλος, ο Τύπος πετυχαίνει να αναδειχτεί σε ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης του νέου πολιτικού σκηνικού και της νέας τάξης πολιτικών πραγμάτων στο ελληνικό βασίλειο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΑΝΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟ

2.1 Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης

Τις τελευταίες ημέρες του Σεπτεμβρίου, ο Άνακτας ως ρυθμιστής του πολιτεύματος ξεκίνησε μια σειρά διαβουλεύσεων με τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων. Από τις συναντήσεις αυτές κατέστη φανερή η απροθυμία των παλαιών πολιτικών αρχηγών να σχηματίσουν έστω και κυβέρνηση συνεργασίας. Ως εναλλακτικές προτάσεις το Στέμμα είχε νέα κυβέρνηση Δραγούμη, κυβέρνηση Έσλιν και την προσφορότερη από όλες, κυβέρνηση Βενιζέλου. Μετά τον αποκλεισμό των δύο πρώτων από το Γεώργιο απέμεινε η λύση Βενιζέλου, ο οποίος συγκέντρωνε και το λαϊκό έρεισμα.

Υπέρ της κυβέρνησης Βενιζέλου συνέκλιναν και οι αρχηγοί των «Ηνωμένων Κομμάτων», όπως δήλωσαν στον Άνακτα κατά τις διαδοχικές συναντήσεις που είχαν μαζί του, το απόγευμα της 30^{ης} Σεπτεμβρίου. Ο Θεοτόκης δήλωσε στο Γεώργιο ότι θα παράσχει ψήφο ανοχής σε κυβέρνηση υπό το Βενιζέλο. Δεν δύναται όμως να παράσχει ψήφο εμπιστοσύνης εν λευκώ, «*διά μέτρα άδηλα*». Δήλωσε επίσης ότι θα παράσχει τη συνδρομή του σε οποιαδήποτε κυβέρνηση υπό δύο όρους: Ότι θα εμπνέει την πεποίθηση, πως τερματίστηκε η ανώμαλη κατάσταση και ότι θα επιμείνει, προκειμένου να μη μεταβληθεί η Εθνοσυνέλευση σε Συντακτική.²¹⁹ Ο Ράλλης πρότεινε στο Βασιλιά κυβέρνηση ανεξάρτητων, διότι τέτοια κυβέρνηση μπορούσε να θέσει τέρμα στην υφιστάμενη εκκρεμότητα και να επαναφέρει το κράτος του νόμου.²²⁰ Ως κυβέρνηση όμως ανεξαρτήτων, ο Ράλλης εννοούσε κυβέρνηση υπό τον Κ. Έσλιν - που εύκολα θα χειραγωγούσαν οι παλαιοί πολιτικοί αρχηγοί –και ο οποίος είχε εκλεγεί Πρόεδρος της Βουλής μόλις μια βδομάδα πριν, με τις ψήφους των «Ηνωμένων Κομμάτων».²²¹

Όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν, ότι ο Γεώργιος μετέβαλε τη στάση του ύστερα από το λόγο του Βενιζέλου της 5^{ης} Σεπτεμβρίου στο Σύνταγμα.²²² Στις δύο αλλεπάλληλες συναντήσεις που είχε με τον Κρητικό πολιτικό στις 1 και 2 Οκτωβρίου ξεκαθάρισε

²¹⁹ *Νέον Αστυ*, 3246/ 1.10.1910, σ. 4, «Η πολιτική κατάσταση» &

Παρίς, 6023/ 1.10.1910, σ. 4, «Τι ανακοίνωσεν ο κ. Θεοτόκης εις τον Βασιλέα».

²²⁰ *Παρίς*, ό. π., σ. 5, «Ο Ράλλης αδιάλλακτος σε κυβέρνηση Βενιζέλου» & *Νέον Αστυ*, ό. π.

²²¹ Κατά την ψηφοφορία ο Κ. Έσλιν έλαβε 175 ψήφους, έναντι 103 του συνυποψήφιου του Κ. Ρακτιβιάν, σε σύνολο 334 ψηφισάντων. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων* ό.π., συνεδρίαση ΙΣΤ'/27.9.1910 σ. 73

²²² Σβολόπουλος, ΙΕΕ, ό. π., σ. 272, όπου και δημοσιεύονται αποσπάσματα από το ημερολόγιο του πρίγκιπα Νικολάου και διαφαίνονται οι σκέψεις του βασιλιά για το Βενιζέλο.

ακόμα περισσότερο τη θετική εικόνα που είχε για εκείνον, ειδικά μετά τη σαφή δήλωση του Βενιζέλου, ότι θα προτιμούσε το ρόλο του ελλαδικού πολιτικού, εγκαταλείποντας κάθε πολιτική δραστηριότητα στη Μεγαλόνησο.²²³ Η δήλωση αυτή ήταν αρκετή για να παραμερίσει και τις τελευταίες αντιδράσεις που ενδεχομένως θα διατυπωνόταν από την Πύλη, με το πρόσχημα ότι ο Βενιζέλος ήταν φορέας του κρητικού αλυτρωτισμού. Επιπλέον, ύστερα από τη δήλωση αυτή η Πύλη θα ήταν διπλωματικά ακάλυπτη σε οποιαδήποτε αντίδρασή της.²²⁴ Στην τελική απόφαση του Γεωργίου καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε και η συνάντησή του με τον Άγγλο πρεσβευτή Έλλιот, ο οποίος έδωσε «*πληροφορίας καθησυχαστικής περί των εξωτερικών ζητημάτων*».²²⁵ Έμπειροι πολιτικοί και οι δύο και ευπροσάρμοστοι στα νέα πολιτικά δεδομένα, προτίμησαν την οδό της συνεργασίας από αυτήν της ρήξης και της απομόνωσης. Έτσι το απόγευμα της 2ας Οκτωβρίου, ο Γεώργιος ανέθετε στο Βενιζέλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.

Σύμφωνα με το επίσημο ανακοινωθέν που εκδόθηκε από τους πολιτικούς του φίλους, ο βασιλιάς «*ενηρεστέθη να τω ανακοινώσει, ότι μελετήσας καλώς τα λεχθέντα αυτώ υπό των διαφόρων αρχηγών, κατέληξεν εις το να εγκρίνει καθ' ολοκληρίαν τας γνώμας του κ. Βενιζέλου και απεφάσισε τιθέμενος επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνος να περιβάλλει τον κ. Βενιζέλον με την εμπιστοσύνην του, όπως τον ενισχύσει εις την εφαρμογήν του εκτεθέντος εις την Α. Μεγαλειότητα προγράμματός του*».²²⁶

Ο Τύπος σχεδόν στο σύνολό του επικροτεί το σχηματισμό κυβέρνησης υπό το Βενιζέλο. Δε λείπουν όμως οι διαφοροποιήσεις και οι αντιθέσεις, όπως αυτή του 'Νέου Άστεως'. Επικρίνει το Βενιζέλο προκαταβολικά, για τη δήλωσή του ότι σε περίπτωση που σχημάτιζε κυβέρνηση θα διατηρούσε ο ίδιος το υπουργείο των Στρατιωτικών, γιατί στο κόμμα του δεν υπάρχει κανείς κατάλληλος, ώστε να επιβάλλει την πειθαρχία. Ο μόνος ικανός γι' αυτό είναι ο ίδιος, εγκαθιστώντας την επιτροπή του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο υπουργείο των Στρατιωτικών. Τον κατηγορεί έντονα, ότι στερείται προγράμματος και πως δεν έχει αποδείξει μέχρι σήμερα τις ικανότητές του ως προς τη διοίκηση και την αναδιοργάνωση του κράτους, για να συμπεράνει ότι ενδεχόμενος σχηματισμός κυβέρνησης από το Βενιζέλο, «*θ' απετέλει διαιώνισιν της Επα-*

²²³ Ο. π., σ. 273

²²⁴ Σβολόπουλος, ό. π., σ. 273

²²⁵ Σκριπ, 12853/ 3.10.1910, σ. 4, «Ο Βενιζέλος ανέλαβε το σχηματισμό κυβέρνησης» & Ακρόπολις 6978/ 3.10.910 σ. 3. Χωρίς να δίνονται περισσότερες πληροφορίες εικάζουμε ότι υπήρξε διαβεβαίωση για παρέμβαση των Μ. Δυνάμεων προς την Πύλη σε περίπτωση δημιουργίας σοβαρού ζητήματος.

²²⁶ Σκριπ, 12853/ 3.10.1910, ό. π.

ναστάσεως».²²⁷ Ακόμα και μετά τις δηλώσεις του Βενιζέλου, ότι ο βασιλιάς όχι μόνο ενέκρινε τις γνώμες του αλλά αποφάσισε να τεθεί και επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνα, περιβάλλοντάς τον με απόλυτη εμπιστοσύνη, η εφημερίδα επανέρχεται, υποστηρίζοντας ότι υπολείπεται πλέον να το αναπτύξει και δημόσια το πρόγραμμά του, γιατί πέρα από κάποιες γενικότητες, δεν του έχει δοθεί η ευκαιρία να αναφερθεί στα μέτρα που θα λάβει, ώστε να στεφθεί με επιτυχία ο αγώνας αυτός.²²⁸

Ακόμη και μετά την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης που έλαβε ο Βενιζέλος, οι *Καιροί* επιμένουν, ότι είναι πολύ πρόωρο να κυβερνήσει τη χώρα.. Παρά την απεισκευσία των φίλων του, οι οποίοι «*λυσώσι διά την εξουσίαν*», εάν την αναλάβει τώρα θα υποστεί πολύ σύντομα καταστρεπτική πολιτική ισοπέδωση. Οφείλει μελετώντας τα πολιτικά πράγματα να αγωνιστεί στο Κοινοβούλιο «*μετά τέχνης και επιδείξεως*» να καταστήσει φανερή την πολιτική του υπεροχή και αξία και να προετοιμάσει ισχυρή κοινοβουλευτική δύναμη, που σε συνδυασμό με τη συντριβή των δυο κομματαρχών – λόγω πολιτικής συμπεριφοράς – θα μπορέσει να σχηματίσει ισχυρή κυβέρνηση και να εφαρμόσει πρόγραμμα πολιτικών μεταρρυθμίσεων. Η εφημερίδα επισημαίνει ότι η αποδοχή σχηματισμού κυβέρνησης, ισοδυναμεί με «*τόλμημα λίαν επικίνδυνον και μη αρμόζον εις έμπειρον και οξυδερκή πολιτευτήν*», γιατί παρά την υποστήριξη και συνδρομή του βασιλιά, δε θα μπορέσει να σχηματίσει βιώσιμη κυβέρνηση. Τυχόν δε εξαναγκασμός του σε παραίτηση, θα απέβαινε επιζήμιος στην πολιτική του καριέρα.²²⁹

Η *Εστία* απορρίπτει τη λύση της οικουμενική κυβέρνησης με τη συμμετοχή των παλαιών κομμάτων, γιατί αυτό θα είχε ως αποκλειστικό σκοπό τον πόλεμο κατά του Βενιζέλου. Ο ίδιος και το κόμμα των Φιλελευθέρων συγκεντρώνοντας στις τάξεις του «*όλον τον όγκον της αντιδράσεως ευλόγως αναζωογονουμένης και επιτεινομένης*» είναι πλέον κύριος της καταστάσεως, ύστερα από τις άστοχες πολιτικές ενέργειες των παλαιών κομμάτων. Κατά συνέπεια δύναται να αναλάβει κυβέρνηση και να προβάλλει τους όρους του «*επιβαλλομένους υπό της Κοινής Γνώμης*». Ταυτόχρονα προτρέπει το Στέμμα να ανταποκριθεί και να τεθεί επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνα. Ο πολιτικός χαρακτήρας του Γεωργίου δεν είναι οικείος «*προς τοιαύτην τολμηράν και αποφασιστικήν πολιτείαν*».²³⁰ Ύστερα όμως από τη δήλωσή του Άνακτα, ότι παρέχει απόλυτη εμπιστοσύνη στο Βενιζέλο και τίθεται επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνα, υ-

²²⁷ *Νέον Άστυ*, 3247/ 2.10.1910, «Ο κ. Βενιζέλος και το Υπουργείον των Στρατιωτικών»

²²⁸ *Νέον Άστυ*, 3248/ 3.10.1910, «Το πρόγραμμα του κ. Βενιζέλου»

²²⁹ *Καιροί*, 285/ 3.10.1910, «Μέγιστον ευτύχημα» & 286/ 4.10.1910, «Η υπουργική κρίσις»

²³⁰ *Εστία*, 5981/ 2.10.1910, «Η αλήθεια των πραγμάτων» Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε πριν την απογευματινή συνάντηση του Βενιζέλου με το βασιλιά.

πενθυμίζει στο βασιλιά, πως έχει καθήκον να εξετάσει και υπό ποιες κοινοβουλευτικές συνθήκες, θα βρίσκεται κατά την εμφάνισή του στη Βουλή, ώστε να γνωρίζει που δύναται να οδηγήσει η κατάσταση και να προνοήσει ανάλογα.²³¹

Η *Ακρόπολις* τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του Βενιζέλου. Ανεξάρτητα της στήριξης που θα τύχει μια κυβέρνηση Βενιζέλου από τα παλαιά κόμματα (Θεοτόκης υπέρ, Ράλλης, Μαυρομιχάλης κατά), «*η κοινή γνώμη, η ανάγκη των πραγμάτων υποδεικνύει εις τον Βασιλέα ένα μόνον. Τον Βενιζέλον*». Αυτός με σύμμαχο την κοινή γνώμη, άλλους επτά ως συνεργάτες και πηδάλιο την πολιτική του οξύνουσα και τόλμη δύναται να κυβερνήσει τη χώρα, ώστε να πάψει πλέον ακυβέρνητη.²³² Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στο Βενιζέλο από το βασιλιά, χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα, ως νίκη της κοινής γνώμης και του ανορθωτικού αγώνα.²³³

Η απάντηση του Βενιζέλου προς το βασιλιά - γράφει το *Σκριπ* στο κύριο άρθρο του - ότι πριν αναλάβει έχει ανάγκη να βολιδοσκοπήσει τις διαθέσεις των άλλων κομμάτων και ομάδων, «*αποδεικνύει τον επίδοξον πρωθυπουργόν άνδρα ψυχραίμου λογισμού και ανέκκλητον υπό των θελητήρων της αρχής*». Είναι ευχάριστο το γεγονός ότι το Στέμμα ανταποκρίθηκε στον πόθο της Κοινής Γνώμης, ενώ όπως φάνηκε είναι διατεθειμένο να μην αφήσει την κυβέρνηση του «*έκθετον εις την ευμετάβλητον εμπιστοσύνην της Βουλής*», λαμβάνοντας υπόψη ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων στερείται της πλειοψηφίας. Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι λαμβάνοντας ο Γεώργιος αυτή την απόφαση, φαίνεται ότι συναπεφάσισε να του παράσχει και όλες τις εγγυήσεις που απορρέουν από τη βασιλική εξουσία.²³⁴ Η εφημερίδα απευθυνόμενη στο Βενιζέλο, ζητά να χρησιμοποιήσει νέους άνδρες, που μόνο αυτός δύναται να επιβάλλει στην ελληνική πολιτική σκηνή, χρησιμοποιώντας την οξυδέρκεια, την κρίση και το σθένος του «*όπερ του προσδίδει [...] η ακατάσχετος φορά, η αληθής και ωραία μέθη εν η αφέθη ακολουθών το βενιζελικόν άρμα ο μέγας όχλος 15 εκατομμυρίων Ελλήνων*».²³⁵

Ο *Χρόνος* εστιάζει στο διάλογο μεταξύ Βασιλιά και Βενιζέλου, ο οποίος τον αντιμετώπισε με «*τόσην ωμήν ειλικρίνειαν και τόσον άκαμπτον θάρρος*». Απέδειξε την τεράστια διαφορά που υπάρχει «*μεταξύ των κηρίνων σπονδυλικών στηλών*» του παλαιού πολιτικού κόσμου της Ελλάδος και του αναστήματος το οποίον στάθηκε απέναντί του «*ευθύ και αλύγιστον, όπως η αλήθεια*», την οποία εκπροσωπεί ο άνδρας ε-

²³¹ *Εστία*, 5983/ 4.10.1910, «Η κατάσταση»

²³² *Ακρόπολις*, 6977/ 2.10.1910, «Όπου πολλοί πετεινοί»

²³³ *Ακρόπολις*, 6978/ 3.10.1910, σ. 3, «Ο βασιλεύς ανέθεσεν εις τον κ. Βενιζέλον τον καταρτισμόν κυβερνήσεως - Τι ακριβώς διημέφθη μεταξύ Βασιλέως – Βενιζέλου».

²³⁴ *Σκριπ*, 12853/ 3.10.1910, «Η αρχή του τέλους»

²³⁵ *Σκριπ*, 12855/ 5.10.1910, «Αναθήματος χάριν»

κείνος, ο οποίος αφού έκλεισε θριαμβευτικά τον πολιτικό του κύκλο στην Κρήτη, στέκει απέναντι στο Θρόνο, για να απαντήσει στα βασιλικά εγκώμια περί των εθνικών του υπηρεσιών με βαθύτατα θλιβερούς χαρακτηρισμούς περί της καταστάσεως». Συνεπώς το μέλλον ανήκει σε εκείνους, οι οποίοι ήλθαν να καταλύσουν το κράτος της ανομίας και να εγκαθιδρύσουν το κράτος του νόμου και της προόδου. Θεωρώντας όμως ως δεδομένο ότι οι φατρίες θα μετέλθουν κάθε είδους ραδιουργία, τέχνασμα και κακοπιστία, για να εξευτελίσουν το «*λαϊκόν είδωλον*», προτρέπει το Βενιζέλο να λάβει έγκαιρα όλα εκείνα τα μέτρα «*κατά των εχιδνών τούτων*» και να συντρίψει «*την ακόμη ζώσαν Λερναίαν Ύδραν της ελληνικής φαυλοκρατίας*», καθώς αυτός είναι η τελευταία άγκυρα σωτηρίας, που διαθέτει ο ναυαγός ελληνικός Λαός.²³⁶

Η *Αστραπή* τονίζει την έκπληξη των πολιτικών αρχηγών από την απρόσμενη γι' αυτούς απόφαση του Θρόνου. Θεωρούσαν βέβαιο ότι η εντολή θα δοθεί στον Έσλιν, «*όπως όπισθεν αυτού ίδωσιν αναβιούσαν την προτέραν κυριαρχία των*». Δε δίστασαν να αγωνιστούν όπως εξωθήσουν το βασιλιά να τεθεί αντιμέτωπος του εθνικού φρονήματος, «*παρασυρόμενος ούτω εις κρημνώδη κατωφέρειαν*». Τελικά επεκράτησε η φρόνηση, αν και μερικοί πιστεύουν ότι ενδεχομένως να πρόκειται για πολιτικό παιχνίδι από τα συνηθισμένα στην ιστορία της ελληνικής αυλής. Ως επιχειρήματα προβάλλονται οι διαθέσεις των Μ. Δυνάμεων και η στάση της Τουρκίας στην περίπτωση που ο Βενιζέλος αναλάβει την πρωθυπουργία. Η Αυλή όμως δεν πάσχει πλέον από τόση μυωπία, ώστε να μη διακρίνει ότι τα παιχνίδια του παρελθόντος δε δύνανται να παίζονται πια ακίνδυνα.²³⁷

Στους πολιτικούς κύκλους κυρίαρχο θέμα ήταν αν ο Βενιζέλος θα αποφάσιζε τελικά να σχηματίσει κυβέρνηση αποδεχόμενος την εντολή του Βασιλιά. Με βάση τα αναγραφόμενα στον Τύπο, οι ανεξάρτητοι βουλευτές φαίνονταν διατεθειμένοι να στηρίξουν κυβέρνηση υπό τον ίδιο με βάση ένα πρόγραμμα ανορθώσεως, ενώ οι Συντακτικοί δήλωναν αναποφάσιστοι. Δυστάμενες ήταν και οι απόψεις της θεσσαλικής ομάδας με ορισμένους πληρεξούσιους να δηλώνουν ότι θα καταψηφίσουν κυβέρνηση Βενιζέλου, ενώ άλλοι δήλωναν ότι θα τον υποστήριζαν εφόσον παρουσιάσει πρόγραμμα ανορθώσεως με παράλληλη επίλυση του αγροτικού ζητήματος.

Σε ό,τι αφορά τα κόμματα οι Ράλλης και Μαυρομιχάλης ξεκαθάρισαν ότι δεν πρόκειται να υποστηρίξουν το Βενιζέλο, ενώ η ομάδα Δημητρακόπουλου δήλωσε ότι θα παράσχει την υποστήριξή της. Εκ μέρους του θεοτοκικού κόμματος ο Αναστασό-

²³⁶ *Χρόνος*, 2524/ 3.10.910, «φωνή του Έθνους» & 2525/4.10.2012, «Άνδρες και σχέδια»

²³⁷ *Αστραπή*, 3327/ 3.10.1910, «Η πρόσκλησις του κ. Βενιζέλου»

πουλος δήλωσε ότι ο Θεοτόκης θα παράσχει ψήφο υποστήριξης στο Βενιζέλο μετά την ανάπτυξη του προγράμματός του με την επισήμανση «*εάν και κατά πόσον θα δυνηθεί να εφαρμόσει το πρόγραμμα αυτό, διότι εν τη εφαρμογή των λεπτομερειών του προγράμματος υπάρχουν οι φόβοι δυσχερειών*».²³⁸

Ταυτόχρονα δημοσιεύεται η είδηση ότι ο Βενιζέλος αποδέχθηκε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης κατόπιν ικανοποίησης του αιτήματός του από το βασιλιά περί διαλύσεως της Βουλής σε περίπτωση που είτε δεν καταστεί δυνατό να στηριχτεί σε ισχυρή πλειοψηφία είτε θα υπάρξουν κωλυσιεργίες στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης.²³⁹ Όπως είχε διαμορφωθεί ο συσχετισμός των δυνάμεων στο κοινοβούλιο, ο βίος της κυβέρνησης Βενιζέλου προβλεπόταν ιδιαίτερα βραχύβιος, γεγονός που είχε κατά νου ο εντολοδόχος πρωθυπουργός και για το λόγο αυτό ζήτησε και έλαβε το προνόμιο της διάλυσης της Βουλής. Επιπλέον μια κυβέρνηση που σχηματίστηκε με τη σημαία της ανόρθωσης, δεν μπορούσε να στηρίζεται σε βουλευτές παλιών κομμάτων, ακόμα και αν δεχτούμε ότι οι προθέσεις του θεοτοκικού κόμματος δεν περιείχαν δόλο και προσπάθεια υπονόμησης του κυβερνητικού έργου και ειδικότερα της αναθεώρησης του Συντάγματος.

Το *Εμπρός* πιστεύει ότι η πολιτική κρίση πλησιάζει στο τέλος της από τη στιγμή που ο βασιλιάς περιέβαλε με εμπιστοσύνη το Βενιζέλο, τιθέμενος ο ίδιος επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνα. Παράλληλα ζητάει να παρακαμφθεί χάριν της αξιοπρέπειας της Ελλάδας όλη η δημόσια συζήτηση που έλαβε μέρος για τις διαθέσεις της Πύλης και τη γνωμοδότηση των Δυνάμεων, ώστε να φαίνεται ότι το κράτος «*κινείται, ζει και αναπνέει με την άδειαν αυθεντών και κηδεμόνων*», με αποτέλεσμα τον εξευτελισμό της χώρας. Τονίζει ότι αν ο Βενιζέλος αποδειχθεί ικανός να διατηρήσει τη Διπλή Βουλή εντός των στενών ορίων της αναθεώρησης και παγιώσει νομιμόφρονα κυβέρνηση απαλλαγμένη από τους δεσμούς του παρελθόντος, θα τύχει της καθολικής αναγνώρισης και επιδοκιμασίας του Έθνους. Στην προσπάθειά της η εφημερίδα να αποδείξει ότι ο Βενιζέλος δεν είναι κάτι το ξεχωριστό, αναφέρει ότι το να διατηρεί κάποιος την κοινή λογική και σταθερότητα της θελήσεώς του «*αποτελεί μεγαλοφυΐαν, ήτις θα σύρει εις τους πόδας του όχι μόνον εκείνους οίτινες τον θαυμάζουν, αλλά και εκείνους οίτινες ζητούν νέον αυθέντην, χάριν της ποικιλίας των εντυπώσεων*».²⁴⁰

²³⁸ *Αστραπή*, ό. π., σ. 3, «Η πολιτική αβεβαιότητα- Αι ενέργειαι & βολιδοσκοπήσεις του Βενιζέλου»

²³⁹ *Αστραπή*, ό. π., «Η διάλυσις της Εθνοσυνελεύσεως – Εδόθη ρητή υπόσχεσις» & *Ακρόπολις*, ό. π.

²⁴⁰ *Εμπρός*, 5010/ 4.10.1910, «Ο νέος Πρωθυπουργός και η εμπιστοσύνη του Βασιλέως». Για τις διαβουλεύσεις του Βενιζέλου και των συνεργατών του με τις κοινοβουλευτικές ομάδες και τα κόμματα παρέχονται πληροφορίες στη σ. 3 του ιδίου φύλου.

Η εφημερίδα *Αθήναι* χαρακτηρίζει τις δηλώσεις του βασιλιά προς το Βενιζέλο, ως συμβόλαιο μεταξύ της Ανεύθυνης Αρχής και του κόμματος στο οποίο εμπιστεύεται την ανόρθωση της χώρας. Είναι δε η πρώτη φορά κατά την οποία πολιτικός αρχηγός «*μνήμων των υποχρεώσεων αυτού και της ευλαβείας προς την Δημοσίαν Γνώμην*» κρίνει επιβεβλημένο προς άρση τυχόν παρεξηγήσεων και για την ευόδωση αυτής της συνεργασίας να μεταφέρει τι ειπώθηκε στη μεταξύ τους συνάντηση. Ενωμένες πλέον οι δυο εξουσίες «*Ανεύθυνος και Υπεύθυνος*» με την πρώτη να τίθεται επικεφαλής του ειρηνικού ανορθωτικού αγώνα των θα υπερκεράσουν όλες τις δυσχέρειες και θα κινηθούν στην οδό της αρετής και της διάσωσης του κράτους.²⁴¹

Εκείνο που ενδιαφέρει στην παρούσα φάση - γράφει η *Ακρόπολις*- δεν είναι τόσο οι λεπτομέρειες του προγράμματος του Βενιζέλου, αλλά η παραδοχή μιας μεγάλης ανακαινιστικής αρχής, ότι το Κράτος δεν είναι προορισμένο να υπηρετεί τα κόμματα αλλά τη χώρα, γιατί σήμερα «*Η Ελλάς δεν είναι Κράτος, αλλά λημέρι*». Όμως ο Βενιζέλος ως νέος πολιτικός άνδρας έχει νέο πρόγραμμα το οποίο αναγεννά ελπίδες, «*νευρώνει πεποιθήσεις*» και εγκαινιάζει όχι νέα πολιτική, αλλά νέα ζωή, ερχόμενος «*να καταλύσει το Λημέρι και ν' αναστήσει το Κράτος*». Είναι αυτός που θα κηρύξει τον πόλεμο στη ληστεία, η οποία λυμαίνεται όλους τους θεσμούς του κράτους.²⁴²

Με αφορμή τις φήμες που κυκλοφόρησαν σε πολιτικούς κύκλους, ότι επίκειται η διατήρηση στη νέα κυβέρνηση του Δ. Καλλέργη²⁴³ ως υπουργού των Εξωτερικών, η *Ακρόπολις* απευθυνόμενη στο Βενιζέλο γράφει ότι η παραμονή του στη νέα κυβέρνηση γεννά ερωτηματικά. Στερούμενος ικανότητας προσλαμβάνεται, γιατί έχει υποχρεώσεις στην επανάσταση. Εάν αυτό αποσκοπεί στην εκπλήρωση κάποιων υποχρεώσεων του προς ορισμένα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δεν έρχεται ως συνέχεια της επανάστασης, «*αλλά ως συνωμοσία, ως στρατιωτική καμαρίλα*», ώστε να προδίδει τον εαυτό του, τον εθνικό αγώνα που τον ανέδειξε, την κοινή γνώμη που τον υποστήριξε και «*αποκαλύπεται αφιλοτιμότερος των κομμάτων, καθίσταται ύποπτος εις την χώραν*». Τότε μια ευχή «*θα διέλθει ως ηλεκτρικόν ρεύμα*» όλη τη χώρα: «*Πως ταχύτερον όχι να πέσει, αλλά να βαρathρωθεί*».²⁴⁴

Για την *Πατρίδα*, η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία είναι αποτέλεσμα του λαϊκού δημοψηφίσματος της 8^{ης} Αυγούστου. «*Αυτό τον φέρει ως κυβερνήτην της Ελλάδος με δικτατορικήν τήβεννον. Διότι ανέρχεται ως δικτάτωρ υπό προσχήματα κοινο-*

²⁴¹ *Αθήναι*, 2882/ 4.10.1910, «Το Στέμμα και η Ανόρθωσις»

²⁴² *Ακρόπολις*, 6979/ 4.10.1910, «Η Ελλάς είναι λημέρι, όχι κράτος».

²⁴³ Ο Δ. Καλλέργης χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Δραγούμη.

²⁴⁴ *Ακρόπολις*, 6980/ 5.10.1910, «Μία ευχή ως ηλεκτρικόν ρεύμα»

βουλευτικής υποστηρίξεως». Καθώς είναι βαθύς γνώστης του λαϊκού φρονήματος και των πανελληνίων προσδοκιών, επιβάλλεται να σχηματίσει κυβέρνηση από άνδρες ικανούς, έντιμους και σηματοφόρους των νέων ιδεών. «*Η Χώρα, υψώσασα τον κ. Βενιζέλον μέχρι τρίτου ουρανού*» έχει μεγάλες αξιώσεις και αναμένει να τον δει να κυβερνά με σιδερένια πυγμή και να ασχολείται με όλα τα ζητήματα που απασχολούν τον τόπο. Κανένας δεν ζητάει να αλλάξει την Ελλάδα άμεσα. Όλοι όμως ζητούν να τεθούν οι βάσεις της πολιτικής ανακαίνισης και να χαραχτεί ο δρόμος της ανόρθωσης. Όλοι επιζητούν τεκμήρια και αποδείξεις μεταβολής. Καθήκον του είναι να δικαιώσει τις πανελλήνιες ελπίδες και να πραγματοποιήσει τους εθνικούς πόθους.²⁴⁵

Τελικά η εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων και η ανάγκη οδήγησαν στο σχηματισμό κυβέρνησης Βενιζέλου, αναγνωρίζουν πλέον και οι *Καιροί*, παραδεχόμενοι ότι η λύση που δόθηκε στο κυβερνητικό ζήτημα ήταν η πλέον ενδεδειγμένη. Παράλληλα προειδοποιεί όσους είναι διατεθειμένοι «*να αντιπράξωσι διά προσωπικά πάθη και συμφέροντα*», ότι θα διαπράξουν κακούργημα κατά της χώρας. Ο νέος πρωθυπουργός είναι ικανός να δημιουργήσει «*χαλινόν κατά των απερισκέπτων και αναρχικών*» στην Εθνοσυνέλευση. Αν δεν προχωρήσουν ομαλά οι εργασίες της ο κίνδυνος διαλύσεώς της είναι ορατός με αποτέλεσμα την προκήρυξη νέων εκλογών και την αναμφισβήτητη κοινοβουλευτική υπεροχή του Βενιζέλου.²⁴⁶

Η *Τανίν* με αφορμή την είδηση ότι επίκειται η ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο, παρατηρεί ότι η μεγαλομανία των Ελλήνων και η προκλητική στάση τους έναντι της Τουρκίας θα διαταράξει τις σχέσεις των δύο χωρών, με αποτέλεσμα η Οθωμανική κυβέρνηση να ανακαλέσει τον πρεσβευτή της στην Αθήνα και να διακοπούν οι διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα.²⁴⁷

Οι απειλές αυτές κατά το *Σκριπ* προκαλούν έντονα και το εθνικό μας φιλότιμο. Αν μάλιστα απηχούν τις απόψεις της Πύλης ή του Κομιτάτου δεν επιτρέπεται ουδεμία υποχώρηση. Αναρωτιέται τι θα απέμενε πλέον στο κράτος αυτό, αν ο χειρισμός των κυβερνητικών του ζητημάτων εξαρτιόταν από τις διαθέσεις της Τουρκίας. Οι απειλές αυτές επιβάλλουν στο βασιλιά και τα κόμματα «*να συσσωματωθώσι πάντα προς υποστήριξιν της φιλοτιμίας του Κράτους προς άμυναν της αυτοτελείας αυτού, ήτις θα υφίστατο δεινότατον πλήγμα*». Ακόμα και αν δεν υπήρχαν άλλοι λόγοι για την ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Βενιζέλο, αρκούν οι απειλές της *Τανίν* για να υποχρεώ-

²⁴⁵ Πατρής, 6027/ 5.10.1910, «Ζήτημα πραγμάτων και όχι προσώπων»

²⁴⁶ Καιροί, 287/ 5.10.1910, «Το νέον Υπουργείον»

²⁴⁷ Πατρής, 6026/ 4.10.1910, «Το περίφημον άρθρον της ‘Τανίν’ και ο Βενιζέλος»

σουν το Βασιλιά, τα κόμματα και την Εθνοσυνέλευση να τον υποστηρίξουν χάρη της εθνικής φιλοτιμίας.²⁴⁸

Η εκδιδόμενη στην Κωνσταντινούπολη αγγλογαλλική εφημερίδα «*Λέβαντ–Εραλντ*», σχολιάζοντας το άρθρο της *Τανίν*, παρατηρεί, ότι κρίνεται ως εξαιρετικά άδικο να πιστεύουμε ότι η ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Βενιζέλο θα σημάνει και εχθρική πολιτική απέναντι της Τουρκίας. Δεν συντρέχει λόγος να τον φοβούνται. Ακόμα και αν είναι επίφοβος το καλύτερο μέσο είναι «*να τον εξαναγκάσωμεν να αμβλύνει τους όνυχάς του, δίδοντες εις αυτόν την ευθύνην της εξουσίας*».²⁴⁹

Ο Τύπος σχεδόν στο σύνολό του επικροτεί το σχηματισμό κυβέρνησης υπό το Βενιζέλο. Μοναδική εξαίρεση, το *Νέον Αστυ*, δίχως να προκαλεί έκπληξη, καθώς εκφράζει την επίσημη γραμμή του ραλλικού κόμματος.

2.2 Η πρώτη βραχύβια διακυβέρνηση.

Στις 6 Οκτωβρίου 1910 ορκίστηκε η πρώτη κυβέρνηση υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος ανέλαβε και τα υπουργεία των Στρατιωτικών και των Ναυτικών. Το υπουργείο Δικαιοσύνης ανέλαβε ο Ν. Δημητρακόπουλος, το υπουργείο Εσωτερικών ο Ε. Ρέπουλης, το Εκκλησιαστικών και Παιδείας ο Α. Αλεξανδρής, το Οικονομικών ο Λ. Κορομηλάς και το Εξωτερικών ο Ι. Γρυπάρης - πρεσβευτής της Ελλάδας μέχρι τότε στην Κωνσταντινούπολη, στις 18 Οκτωβρίου.

Ο Τύπος επικεντρώνεται στα νέα πρόσωπα που απαρτίζουν την κυβέρνηση. Επισημαίνει ότι ο σχηματισμός της νέας κυβέρνησης από το Βενιζέλο, καταδεικνύει και το πολιτικό του ήθος. Η δε απόφασή του να μη χρησιμοποιήσει πρόσωπα του στενού και κομματικού του περιβάλλοντος, κάτι που συμβαίνει για πρώτη φορά στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, αναδεικνύει το «*γιγαντώδες και άκαμπτον ανάστημα του αρχηγού*». Δεν υπάρχουν φιλίες, δεν υπάρχουν αδυναμίες, δεν υπάρχουν φιλοδοξίες, «*δεν υπάρχουν υπηρεσίες και συμφέροντα και υπολογισμοί*». Γι' αυτόν πρωτίστως υπάρχει η Κοινή Γνώμη και προς αυτήν έτεινε «*το ους ο υπέροχος όντως πολιτευτής*». Θυσίασε τους συνεργάτες του, όταν αντιλήφθηκε, ότι ο Λαός ζητούσε άλλους άνδρες από εκείνους που συνδέονταν στενά μαζί του. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο Βενιζέλος κέρδισε την πρώτη και μεγαλύτερη από τις πολιτικές του μάχες. Οι οπαδοί της βενιζελικής ιδέας οφείλουν να αναγνωρίσουν, ότι ο αρχηγός υπήρξε πράγματι μέγας, αφού πριν νικήσει τον αντίπαλο, «*κατενίκησε τας αδυναμίας, τας οποίας έχει πάσα αν-*

²⁴⁸ *Σκριπ*, 12854/ 4.10.1910, «Επί της καταστάσεως»

²⁴⁹ *Αθήναι*, 2883/ 5.10.1910 σ. 3, «Αι ελληνοτουρκικά σχέσεις»

θρωπίνη ψυχήν». Το ενδιαφέρον πλέον της κοινής γνώμης στρέφεται αποκλειστικά υπέρ του Εκλεκτού της και της Ιδέας την οποία αυτός ενσαρκώνει. Συνάμα όμως του υπενθυμίζει, ότι ο Λαός προσδοκά πολλά απ' αυτόν και δεν πρέπει να διαψευστούν οι ελπίδες του, διαφορετικά από τα ύψη που βρίσκεται σήμερα θα κατακρημνισθεί εις τα Τάρταρα. Οφείλει να επιβεβαιώσει ότι είναι «*ανήρ σιδηράς θελήσεως και προόδου αληθούς, σημαιοφόρος νέων ιδεών και ρυθμιστής νέας τάξεως πραγμάτων*».²⁵⁰

Η εφημερίδα *Αθήναι* επιλέγει την ημέρα αυτή να υπενθυμίσει μία επέτειο: Τη συμπλήρωση οχτώ ετών από την έκδοση της εφημερίδας και «*συνεπώς από της ενάρξεως του αγώνος των Ιδεών*», επιστέγασμα της οποίας υπήρξε η εκλογή της 8^{ης} Αυγούστου και ο σχηματισμός κυβέρνησης από το Βενιζέλο. Η νίκη αυτή υπήρξε αποτέλεσμα της προσήλωσης προς την Ιδέα, ενώ τέκνο αυτής είναι και το νεοσύστατο κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο αν και είναι μικρό σε δύναμη, υπερέχει σε ποιότητα και θα κυβερνήσει σύμφωνα με τις αρχές του «*υποτάσσειν και όχι δεχόμενον ανοχάς*», πείθοντας μάλιστα το Στέμμα, το οποίο αποκήρυξε τους δημιουργούς του παρελθόντος, τιθέμενο επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνος.

Μάλιστα «*παρεχωρήθη απροκαλύπτως η άσκησις της βασιλικής προνομίας διά την διάλυσιν της Βουλής*», στην περίπτωση που οι αρχηγοί των κομμάτων αποπειραθούν να ανατρέψουν το «*μειοψηφούν κόμμα των Φιλελευθέρων Ιδεών*». Ο δε Βενιζέλος που ηγείται του κόμματος των Φιλελευθέρων, «*είναι όντως η εκπροσώπησις της ασπίλου Ιδέας*». Αυτοί που τον περιστοιχίζουν, «*οφείλουσι να τον σώζωσι παντός σπίλου, ίνα ο σθεναρός μεστός ειλικρινείας, αγνότητος φρονήματος, αλλ' αδαής της αυλικής και κομματικής ραδιουργίας, δυνηθεί να διεξαγάγει τον υπεράνθρωπον αγώνα εις ον απεδύθει*». Με την ευλογία του Θεού θα προχωρήσει με πίστη και φανατισμό το έργο της Ιδέας και «*το τέκνον του αγώνος των Αθηνών*», ο Ελ. Βενιζέλος. Για όλους τους παραπάνω λόγους, η εφημερίδα πιστεύει ότι διεξήγαγε περιφανή νίκη.²⁵¹ Ουσιαστικά, θεωρεί ότι η είσοδος και η ανάδειξη του Βενιζέλου σε πρωταρχικό παράγοντα της πολιτικής ζωής της χώρας οφείλεται βασικά στον εκδότη της, Γ. Πωπ.

Οι νέοι υπουργοί, επισημαίνει το *Νέον Άστυ*, είναι κατά το πλείστον πρόσωπα αδιφιλονίκητης ικανότητας και απολαμβάνουν της γενικής εκτίμησης και συμπάθειας. Παρόλα αυτά η νέα κυβέρνηση θα κριθεί από την ικανότητά της να ικανοποιήσει τα

²⁵⁰ *Αστραπή*, 3330/ 6.10.1910, «Το νέον Υπουργείον», *Χρόνος*, 2527/ 6.10.1910, «Το νέον Υπουργείον»

Εστία, 5983/ 6.10.1910, «Η κυβέρνηση», *Πατρίς*, 6028/ 6.10.1910, «Αρχή άνδρα δείκνυσι», *Αθήναι*, 2885/ 7.10.1910, «Το κοινοβουλευτικόν έργον των Φιλελευθέρων»

& *Σκριπ*, 12857/ 7.10.1910, «Η νέα κυβέρνηση»

²⁵¹ *Αθήναι*, 2884/ 6.10. 1910, «Η νίκη ενός αγώνος»

ποικίλα συμφέροντα, που ανάγονται στο παρελθόν και υπήρξαν αιτία δημιουργίας ανωμαλιών. Ταυτόχρονα προτρέπει όσους έχουν αντίθετα πολιτικά φρονήματα, να μην καταφέρονται λόγω δυσμενούς προκατάληψης εναντίον της κυβέρνησης. Απεναντίας, πρέπει να εύχονται όπως ευδοκιμήσει το έργο της, προς το συμφέρον του τόπου.²⁵² Για την εφημερίδα υπάρχουν μόνο νέοι υπουργοί, όχι και νέος πρωθυπουργός, ο οποίος ούτε καν αναφέρεται. Είναι φανερή η «συμπάθεια» της προς το πρόσωπο του Βενιζέλου. Το γεγονός αυτό δεν εκπλήσσει λαμβάνοντας υπόψη την κομματική ταυτότητα του *Νέου Άστεως*.

Η σύνθεση της νέας κυβέρνησης, γράφει το *Εμπρός* στο κύριο άρθρο του, δεν εξέπληξε κανένα, «αφού η φήμη περί της προσλήψεως των είχε προδιαθέσει την κοινήν γνώμην προ πολλού». Ο Βενιζέλος δεν είναι μόνο ευφυής άνδρας. Είναι και τυχερός, αναρριχώμενος στην εξουσία από μια εξαιρετική εύνοια συμπτώσεων, από τις οποίες επωφελήθηκε με αξιοθαύμαστη οξύνοια. Κανείς δεν ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία με τόσους θριάμβους. «Κατερχόμενος εις μίαν παλαιίστραν πλήρη αγωνιστών, ανεκηρύχθη από του πρώτου βήματός του νικητής απέναντι παραπαιόντων, λιποθύμων ή νεκρών οίτινες επαρουσίασαν πεδίων έρημον αντιπάλων». Χωρίς πλειοψηφία, σχεδόν χωρίς πρόγραμμα, χωρίς κάποια προσπάθεια έγινε πρωθυπουργός κατά παράβαση όλων των ισχυόντων τύπων και εθίμων, χωρίς να απορήσει κανείς. «Είναι Μεσσίας, τον οποίον ουδείς προφήτης προανήγγειλε και όστις έσχεν αποστόλους κηρύσσοντας την βασιλείαν αυτού πριν ή ενωτισθώσι της διδασκαλίας του». Νομίζει κανείς ότι η γοητεία του δεν ενέπνευσε μόνο τους φίλους του, αλλά παρέλυσε και τους εχθρούς του, φθάνοντας στο σημείο να τους καθιστά ακούσιους συμμάχους του.

Τέλος η εφημερίδα θεωρεί σχεδόν βέβαιο ότι βίος της κυβέρνησής του δεν προοιωνίζεται μακρύς, σε συνδυασμό με την υπόσχεση που έλαβε από τα ανάκτορα περί διαλύσεως της Βουλής, σημειώνοντας: «*Η μεγάλη πολιτική του κ. Βενιζέλου υπήρξεν η τόλμη του*».²⁵³

2.3 Οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης και η διάλυση της Βουλής

– Η κριτική του Τύπου

Στις 8 Οκτωβρίου ο πρωθυπουργός ανέπτυξε στην Εθνοσυνέλευση τις θέσεις της νέας κυβέρνησης. Πρωταρχικό μέλημα του κυβερνητικού ενδιαφέροντος ήταν «*όπως αχθή εις αίσιον και απρόσκοπτον πέρας το έργον διά το οποίον εκλήθη η παρούσα Βου-*

²⁵² *Νέον Άστω*, 3251/ 7.10.1910, «Η νέα κυβέρνηση».

²⁵³ *Εμπρός*, 5012/ 6.10.1910 «Ο νέος πρωθυπουργός και το Υπουργείον του».

λή, της αναθεωρήσεως ...». Η παραγωγή νομοθετικού έργου όφειλε ν' αποτελέσει αντικείμενο της κυβερνητικής φροντίδας μετά το πέρας των εργασιών της Αναθεωρητικής Βουλής, διότι θα επιμήκυνε επ' αόριστον το αναθεωρητικό έργο. Τόνισε επίσης ότι το ανορθωτικό πρόγραμμα της κυβέρνησης θ' αναπτυχθεί μετά το πέρας των εργασιών της αναθεωρήσεως, γιατί η παρούσα Εθνοσυνέλευση κλήθηκε για άλλο σκοπό, αλλά «και διότι η κατάτμησις των κομματικών δυνάμεων εν τη παρούση Βουλή ουδεμίαν παρέχει εγγύησιν, ότι η επιψήφισις τοιούτου προγράμματος ηδύνατο λυσιτελώς να επιδιωχθεί εν αυτή».²⁵⁴ Με την τοποθέτησή του αυτή ο Βενιζέλος έμμεσα πλην σαφώς και λαμβάνοντας υπόψη ότι ήδη είχε λάβει τη διαβεβαίωση του Γεωργίου περί χρήσης του προνομίου διάλυσης της Βουλής, ενημέρωνε την εθνική αντιπροσωπεία ότι ο βίος της λαμβανομένου υπόψη του συσχετισμού των δυνάμεων, θα ήταν βραχύβιος. Δήλωσε επίσης, ότι επιδίωξη της κυβέρνησης ήταν η παντελής εξάλειψη και των τελευταίων ιχνών και διαιρέσεων στις Ένοπλες Δυνάμεις, έτσι ώστε να εμπεδωθεί πλήρης πειθαρχία. Έδωσε επίσης ιδιαίτερη έμφαση ως προς την εφαρμογή των νόμων, τονίζοντας την ετοιμότητα της κυβέρνησης «να επιβάλλει το κράτος και την ισχύν αυτών κατά πάσης αντιδράσεως είτε ατόμων είτε ομάδων».²⁵⁵

Πριν την έναρξη της συζήτησης για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης η ανακίνηση του ζητήματος των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων ήταν αρκετή για να εκδηλωθούν οι ζωηρές αντιθέσεις. Το εκκρεμές πρόβλημα του χαρακτηρισμού του σώματος κατέστη περισσότερο περίπλοκο, όταν ο Αθ. Ευταξίας, δεδηλωμένος οπαδός της Συντακτικής, κατά την αγόρευσή του ζήτησε από τον πρωθυπουργό να παράσχει σαφείς εξηγήσεις, για τα αναγραφόμενα σε μερίδα του Τύπου σχετικά με «τας απειλάς περί διαλύσεως». Ο Βενιζέλος απάντησε «ότι δεν υπέχει καμμίαν ευθύνην η Κυβέρνησις δι' όσα αναγράφονται εν τοις εφημερίσιν»²⁵⁶, χωρίς ουσιαστικά να διαψεύσει πιθανή προσφυγή σ' αυτό το μέτρο. Αφού υπογράμμισε τον αναθεωρητικό χαρακτήρα της Εθνοσυνέλευσης, δέχθηκε ανεπιφύλακτα ότι «το Στέμμα έχει ακέραιον το δικαίωμα να κάμει χρήσιν της προνομίας αυτής, εάν ήθελον παρουσιασθεί περιστάσεις ενδεικνύουσας την ενάσκησιν του δικαιώματος τούτου».²⁵⁷ Η αρμοδιότητα του Στέμματος να διαλύσει τη Βουλή δεν αμφισβητήθηκε από τη μεγαλύτερη πλειοψηφία των αναθεωρητικών πληρεξουσίων. Ο Θεοτόκης όμως αμφισβήτησε έντονα την «υπό της κυβερνήσεως προεξόφλησιν της προνομίας του Στέμματος», σημειώνοντας χαρακτηριστικά,

²⁵⁴ Πρακτικά των Συνεδριάσεων, ό. π., συνεδρίαση ΙΘ'/ 08.10. 1910, σ. 85

²⁵⁵ Ο. π.

²⁵⁶ Ο. π., συνεδρίαση Κ'/9.10.1910, σ. 90

²⁵⁷ Εφημερίς των Συζητήσεων, ό. π., συνεδρίαση 20/ 9.10.1910, σ. 213

ότι «ουδέποτε υπήρξε κυβέρνησις, η οποία να ζητήσει την προεξόφλησιν του δικαιώματος τούτου».²⁵⁸

Όταν τα μεσάνυχτα της 9^{ης} Οκτωβρίου ολοκληρώθηκε η συζήτηση γύρω από τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης και το χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης, ο Βενιζέλος έσπευσε να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης συνδέοντας τα δύο θέματα: «*Η πρότασις θα έχει την έννοιαν αφενός μεν εγκρίσεως των δηλώσεων της Κυβερνήσεως, αφετέρου δε αναγνωρίσεως ότι κατά Βουλής Αναθεωρητικής χωρεί η ενάσκησις της προνομίας της διαλύσεως*».²⁵⁹ Πριν τη διεξαγωγή της ψηφοφορίας διαπιστώθηκε έλλειψη απαρτίας, εφόσον στη Βουλή παρέμειναν μόνο 162 βουλευτές από τους 183 παρόντες κατά την έναρξη της συνεδρίασης,²⁶⁰ με αποτέλεσμα αυτή να διακοπεί χωρίς να ληφθεί απόφαση. Προς το τέλος της συνεδρίασης, ο Βενιζέλος φέρεται να δήλωσε στους βουλευτές του: «*Η έλλειψις της απαρτίας, είναι έλλειψις εμπιστοσύνης προς την κυβέρνησιν. Από της στιγμής ταύτης δύνασθε να θεωρήσετε την κυβέρνησιν εις παραίτησιν*».²⁶¹

Την επομένη μέρα ο Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβερνήσεώς του στο Γεώργιο. Αυτός αρνήθηκε να τη δεχτεί ισχυριζόμενος, ότι η έλλειψη απαρτίας «*δεν αποτελεί απόδειξιν σαφή και αναμφισβήτητον*» ότι δεν είναι δυνατή η συνεργασία της Εθνοσυνέλευσης με την κυβέρνηση, αξίωσε δε να προσέλθει εκ νέου η κυβέρνηση ενώπιον της Βουλής για να επαναληφθεί η ψηφοφορία.²⁶²

Όπως ήταν αναμενόμενο η εξέλιξη αυτή των πολιτικών πραγμάτων έδωσε αφορμή για ποικίλα σχόλια στον Τύπο. Η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί την πολιτική κρίση που εκδηλώθηκε, ως αναμενόμενη. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτή την εξέλιξη διαδραμάτισε το Στέμμα, όταν «*εντός εικοσιτετραώρου μετετρέπετο εις επαναστάτην και έδιδε την διάλυσιν της Βουλής εις κυβέρνησιν άνευ πλειονοψηφίας*». Διακρίνει μια αμφιταλάντευση του Βενιζέλου απέναντι στη Βουλή, αφήνοντας με τις δηλώσεις του να εννοηθεί, ότι δεν έχει προεξοφλήσει τη διάλυσή της. Απεναντίας, βλέποντας η κυβέρνηση ότι η Εθνοσυνέλευση δε θα έδινε «*εν λευκώ*» την εμπιστοσύνη της, έπρεπε να εισέλ-

²⁵⁸ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 92

²⁵⁹ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 95

²⁶⁰ Προξενεί εντύπωση η απουσία του μισού των βουλευτών από τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, όπου επρόκειτο να συζητηθούν τόσο σοβαρά θέματα. Αδιαφορία για τα τεκταινόμενα ή εσκεμμένη αποχή του συνασπισμού των κομμάτων;

²⁶¹ *Ακρόπολις*, 6985/ 10.10.1910, σ. 3, «Πως εξερράγη η υπουργική κρίσις. Αι παρασκευιακαί συνεννοήσεις των κομμάτων».

²⁶² Από την αγόρευση του Βενιζέλου στη Βουλή στη συνεδρίαση της επόμενης μέρας. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων...*, ό. π., συνεδρίαση ΚΑ' / 11.10.1910, σ. 98

θει κυρίαρχη χωρίς προσυνηνοήσεις, και να την διαλύσει, εφόσον δεν εξέφραζε τη δημοσία γνώμη και την εθνική συνείδηση.

Αναμφισβήτητα η πτώση της κυβέρνησης επήλθε έγκαιρα, αναδεικνύοντας με τη συζήτηση που προηγήθηκε την «υπέροχον εις ελικρίνειαν, σθένος, ανδρισμόν, πολιτικήν περίνοιαν εις ανακάλυψιν της εξυφανθείσης ραδιουργίας τον Ελευθέριον Βενιζέλον», ο οποίος με εμπνευσμένη φωνή ρήτορα και ισχυρά επιχειρήματα αποκάλυψε «διά της σώφρονος επιμονής του» τις διαθέσεις εκείνων, οι οποίοι με πρωταγωνιστή το Θεοτόκη παρέχουν την εμπιστοσύνη τους,²⁶³ ενώ διακρίνονται από μίσος και ασυγκράτητη οργή προς τη νέα κυβέρνηση. Δίκαια λοιπόν ο Βενιζέλος κέρδισε χτες την πρώτη του μεγάλη πολιτική νίκη.²⁶⁴

Η *Ακρόπολις* επισημαίνει ότι με την αγόρευσή του ο Βενιζέλος, αναστύλωσε τη βασιλική εξουσία, η οποία είχε καταστεί από τα κόμματα «απλή φιγούρα», ενώ η επανάσταση σχεδόν την αποτελείωσε. Τα κόμματα είχαν νεκρώσει τη βασιλεία «διά να χοροπηδούν αυτά», ενώ ο Βενιζέλος θέλει να την αναζωογονήσει «διά να χοροπηδά το Έθνος». Επιπλέον ο Γαβριηλίδης σημειώνει, πως με την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία η πολιτική ιστορία της Ελλάδας σημείωσε νέο σταθμό. Ο κοινοβουλευτισμός που εισήγαγε ο Τρικούπης, με το περίφημο «*Τις παταίει*», χρεοκόπησε. Εγκαινιάζεται μια νέα περίοδος κυβερνήσεων που έχουν την εμπιστοσύνη του Στέμματος και του Έθνους. Τέτοια είναι η κυβέρνηση Βενιζέλου. Δεν είναι κοινοβουλευτική. «*Είναι Βασιλική και Εθνική Κυβέρνησις*».²⁶⁵

Η *Αστραπή* συμπεραίνει με βάση τις δηλώσεις του πρωθυπουργού, ότι είχε τη διάλυση της Βουλής αλλά απαλλάσσει το Στέμμα «της δοθείσης υποσχέσεως». Αυτή ήταν και η κατηγορηματική εξήγηση που έδωσε στη Βουλή. Καθίσταται αυτονόητο ότι ο Βενιζέλος δεν κρίνει απαραίτητη την άμεση διάλυση της, αλλά μπορεί η Βουλή αυτή να επιζήσει «μετά τας εμφανείς πλέον διαθέσεις των συνωμοτούντων κομμάτων και της αυλικής ολιγαρχίας». Κυβερνητικοί κύκλοι τόνιζαν ότι δεν ήταν μόνο η έλλειψη απαρτίας, που οδήγησε στην αφορμή να παραιτηθεί η κυβέρνηση. Έτσι και αλλιώς θα παραιτούνταν με την ύπουλη –όπως τη χαρακτήρισαν– «δήλωση περί ψήφου λύπης και επιφυλάξεως»²⁶⁶. Επιπλέον αποκαλύφθηκε ότι ο Θεοτόκης είναι «ο κύριος εργάτης

²⁶³ Το συμπέρασμα της εφημερίδας είναι μάλλον αυθαίρετο. Κατά την αγόρευση του ο Θεοτόκης δεν αναφέρθηκε διόλου σε υποστήριξη ή μη της κυβέρνησης. Εκτός αν ο αρθρογράφος αναφέρεται στη δήλωσή του προς τον Άνακτα σε ψήφο ανοχή προς την κυβέρνηση. Βλ. υποσ. 115

²⁶⁴ *Αθήνα*, 2888/ 10.10.1910, «Η πρώτη πολιτική νίκη»

²⁶⁵ *Ακρόπολις*, 6986/ 11.10.1910, «Βασιλική και Εθνική Κυβέρνησις»

²⁶⁶ Ο χαρακτηρισμός αυτός σύμφωνα με την *Αστραπή* αποδόθηκε από κυβερνητικούς κύκλους, ύστερα από τις δηλώσεις του Θεοτόκη ότι δηλ. η ψήφος του προς την κυβέρνηση δεν θα είναι ψήφος ανοχής,

όλων των δολοπλοκιών». Σύμφωνα με την εφημερίδα ο πρωθυπουργός προκάλεσε την όλη συζήτηση προκειμένου να αποκαλυφθούν οι προθέσεις των κομμάτων, καθώς πληροφορήθηκε έγκαιρα ότι τα κόμματα κατόπιν προσυνηνότητας, είχαν αποφασίσει να καταψηφίσουν την κυβέρνηση.²⁶⁷

Η στάση της κυβέρνησης στη Βουλή, γράφει η *Εστία*, είναι η πρώτη εκδήλωση της θέλησης και της αποφασιστικότητας» του Βενιζέλου υπέρ του ανορθωτικού αγώνα. Απέδειξε ότι είναι άξιος της εμπιστοσύνης του λαού και της ειλικρινούς εμπιστοσύνης, με την οποία τον περιέβαλε το Στέμμα.

Με την αγόρευσή του και το θάρρος των δηλώσεών του, έδωσε το παράδειγμα πρωθυπουργού, ο οποίος γνωρίζει να διασώζει στο ακέραιο το γόητρο και το κύρος κοινοβουλευτικής κυβέρνησης, που στηρίζεται όχι πλέον στην εμπιστοσύνη αλλά στην αφοσίωση της Κοινής Γνώμης. Ουδέποτε στο παρελθόν κυβέρνηση βρέθηκε σε ισχυρότερη θέση ύστερα από κοινοβουλευτική ήττα. «*Αν ο αρχηγός των φιλελευθέρων υψώθη επιβλητικότατος εις την εμπιστοσύνην της Κοινής Γνώμης, [...] μετά την χθεσινήν του ήττα εξήλθεν αληθινός θριαμβευτής, με αλώβητον την σημαίαν των πολιτικών αρχών και της κυβερνητικής φιλοτιμίας*».²⁶⁸

Η κυβερνητική κρίση για τους *Καιρούς* υπήρξε απρόσμενη μόνο για τους μη γνώστες των πολιτικών πραγμάτων. Είναι γεγονός ότι ο Βενιζέλος δέχθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση, ελπίζοντας πως τα κόμματα στην κρίσιμη αυτή περίπτωση θα την υποστήριζαν. Γνωρίζοντας ότι θα υπάρχουν συνεχείς αντιδράσεις και παγίδες στην άσκηση των καθηκόντων της κυβέρνησης, επέμενε στην ψήφιση της πρότασής του την οποία κατέστησε ζήτημα εμπιστοσύνης, ενώ η έλλειψη απαρτίας θεωρήθηκε από τον ίδιο δείγμα κοινοβουλευτικής δυσπιστίας. Μπροστά στο διαφαινόμενο αδιέξοδο η μοναδική λύση που απομένει είναι η διάλυση της Αναθεωρητικής Βουλής, γιατί καθίσταται πλέον αδύνατο να προχωρήσουν οι εργασίες της, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί ο Βασιλιάς να καταφύγει «εις το βασιλικόν προνόμιον της διαλύσεως».²⁶⁹

Ως νικητή και τροπαιούχο χαρακτηρίζει η *Πατρίς* το Βενιζέλο κατά την πρώτη αγόρευσή του στη Βουλή, διακρινόμενος για το ηθικό του ανάστημα και μη διστάζοντας να δηλώσει «την καταγωγήν της κυβερνήσεως, χαρακτηρίσας αυτήν ως γνησίαν εκπροσώπησιν του πνεύματος των εκλογών της 8^{ης} Αυγούστου». Εμφανίστηκε ως νικη-

αλλά «νήφος μετ' επιφυλάξεως, μετ' εκφράσεως λύπης». *Αστραπή*, 3334/ 10.10. 1910, σ. 2, «Εν ημέρα κρίσεως – Πως προεκλήθησαν τα εν τη Βουλή – Τι καταγγέλλουν οι κυβερνητικοί»

²⁶⁷ *Αστραπή*, ό. π.

²⁶⁸ *Εστία*, 5989/ 10.10.1910, «Ο ηττημένος θριαμβευτής»

²⁶⁹ *Καιροί*, 291/ 11.10.1910, «Υπουργική κρίσις»

τής στο στρατόπεδο των ηττημένων που είναι τα κόμματα, τα οποία με τη σιωπηρά αποδοχή τους αναγνώρισαν στον πρωθυπουργό, εκείνο που μέχρι τώρα αρνούσαν να πράξουν: ότι οι αριθμοί έπαυσαν πλέον να αποτελούν τη δύναμη των κομμάτων και ότι η ισχύς των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων είναι πλέον η εμπιστοσύνη της Κοινής Γνώμης, γεγονός που σημαίνει μεταβολή των πολιτικών ηθών στην Ελλάδα.

Ταυτόχρονα όμως «παύει και ο λιβανωτός»²⁷⁰ και αρχίζουν οι ευθύνες των έργων. Ο μόνος αντίπαλος που πρέπει να φοβάται ο Βενιζέλος είναι ο εαυτός του. Δεν πρόκειται να συναντήσει αντιδράσεις και προσκόμματα. «*Ουδέ δύναται σήμερα να αποτολμηθεί κατ' αυτού απόπειρα παρεμβολής δυσχερειών εις τον δρόμον, όστις ανοίγεται ενώπιον αυτού ως λεωφόρος ευθεία*». Παράλληλα όμως αυξάνονται και οι ευθύνες του απέναντι στον ελληνικό λαό, καθώς πολύ σύντομα θα εκφέρει την πρώτη του κρίση για το έργο κυρίως της εξυγίανσης του τόπου. Θα πρόκειται για πραγματική ευτυχία τόσο του ιδίου όσο και του τόπου, εάν πράγματι αποδειχτεί ότι «*η εμφάνισις αυτού, η τόσον μεγαλοπρεπής και καινοφανής επί της πολιτικής σκηνής δεν ηύξησεν απλώς κατά μίαν επιπλέον μονάδα τον αριθμόν των εν Ελλάδι κομμάτων*».²⁷¹

Παράλληλα κατηγορεί τα παλαιά κόμματα, ότι προσποιούνταν πως παρέχουν ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, ενώ ταυτόχρονα εξύφαναν ύστερα από κοινή συνεννόηση, συνωμοσία όπως επιτύχουν είτε τη μείωση του κύρους της είτε την εξαναγκάσουν σε παραίτηση. Ο Βενιζέλος προτίμησε να πέσει παρά να υποχωρήσει ή να καταστεί υποχείριος των κομμάτων. «*Ός κατακτητής εισήλθεν εις το Κοινοβούλιον και ως κατακτητής πίπτει, διά να υψωθεί από της μεθαύριον γίγας και κολοσσός εν τη συνειδήσει του Έθνους. Ο μαστιγώσας τα κόμματα μέχρι αίματος δεν ηδύνατο να κύψει τον αυχένα*», δεν μπορούσε να κυβερνήσει με συμβιβασμούς. Δεν ήταν δυνατό ο λαοπρόβλητος πρωθυπουργός να λάβει ψήφο επιείκειας ή ανοχής, παρά μόνο πραγματική ψήφο εμπιστοσύνης. Η κίνηση αυτή των κομμάτων ενάντια στο Βενιζέλο, δεν απέβλεπε παρά «*εις εκδίκησιν κατά της λαϊκής χειραφετήσεως*». Τέλος η Πατρίς θεωρεί βέβαιο, ότι θα έλθει η στιγμή εκείνη, που «*η λαϊκή πυγμή θα θραύσει τας κεφαλάς εκείνων*», οι οποίοι με τη συνωμοσία αυτή ενάντια στο πρόσωπο του πρωθυπουργού, ζήτησαν να στραγγαλίσουν τις λαϊκές ελευθερίες.²⁷²

Οι δηλώσεις του Βενιζέλου στη Βουλή, σύμφωνα με το Σκριπ, υπήρξαν συνεπείς προς όσα ανέκαθεν είχε δηλώσει ο Πρωθυπουργός. Ακούστηκαν ευχάριστα και προ-

²⁷⁰ Ουσιαστικά, με αυτή την αναφορά η εφημερίδα παραδέχεται μία «σκηνοθετημένη» προβολή του Βενιζέλου, ώστε να προσεταιριστεί την Κοινή Γνώμη.

²⁷¹ Πατρίς, 6031/ 9.10.1910, «Ο ισχυρός της ημέρας»

²⁷² Πατρίς, 6033/ 10.10.1910, «Η συνωμοσία των κομμάτων».

ξένησαν άριστη εντύπωση. Επιπλέον ο πρωθυπουργός βεβαίωσε μια ακόμα πρόθεση της κυβέρνησης, που αφορά την εξάλειψη των διαιρέσεων στο στράτευμα, και την εφαρμογή των νόμων. Με τις δηλώσεις αυτές «διασκέδασε πάσαν φήμην, ριφθείσαν είτε σκοπίμως είτε επιπολαίως» σχετικές με τις προθέσεις του που θα μπορούσαν να μειώσουν το κύρος και την ελεύθερη κρίση της Εθνοσυνέλευσης

Η εφημερίδα επιρρίπτει όλη την ευθύνη σε όσους επιθυμούσαν να εξωθήσουν τα πράγματα σε κρίση, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να μην αναγνωρίσουν στην κυβέρνηση ούτε το καθήκον που είχε, να προασπίσει τις αμφισβητούμενες προνομίες του Στέμματος. Θεωρεί ότι όλα όσα συνέβησαν την προηγούμενη εντός και εκτός της αίθουσας συνεδριάσεων, συμπεραίνει ότι αποδεικνύουν συνωμοσία κατά της κυβέρνησης, ενώ η στάση της δεικνύει ότι έχει όλο το αναγκαίο κύρος και όλη τη δύναμη να επιβάλλει τα πράγματα. Παράλληλα στρέφεται προς το βασιλιά και τον προτρέπει να αναλάβει πρωτοβουλίες, που θα οδηγήσουν στην άρση του αδιεξόδου.²⁷³

Το *Εμπρός* επισημαίνει, ότι η πρώτη εμφάνιση του νέου πρωθυπουργού στη Βουλή και οι δηλώσεις του «υπήρξαν έντονοι καθ' όλην την έκτασιν. Ο κ. Βενιζέλος δεν έσυρε την σπάθην εκ του κολεού, αλλά αφήκε να ακουσθεί ο ήχος της». Αν και η γλώσσα που χρησιμοποίησε «υπήρξε ψυχρά», η σαφήνεια και η ευστάθεια των λόγων του, υπήρξε αξιοσημείωτη. Αναφέρει, ότι προτίμησε «να εισέλθει εις αυτήν ως εντός θηριοτροφείου, κροτών κατά πρώτον την μάστιγα». Και φαίνεται ότι πέτυχε, αφού πολλοί από τους λέοντες της Βουλής εξεπλάγησαν, ώστε έμειναν με το στόμα ανοιχτό. Συμπεραίνει δε, ότι η εντύπωση αυτή θα έχει ευεργετικές επιδράσεις στις μελλοντικές εργασίες του σώματος. Αυτός που εφεύρε την Αναθεωρητική, εξιλιώθηκε αφού την καθυπόταξε, θέτοντας «ήδη εις αυτήν φίμωτρον και χειροπέδας». Το ζήτημα όμως είναι αν θα πετύχει μέχρι τέλους το πρόγραμμά του.²⁷⁴

Παρά τους αρχικούς επαίνους στο Βενιζέλο, του αποδίδει την κυβερνητική κρίση, γιατί αν και η νίκη του θεωρούνταν βέβαιη, όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση, τα όπλα του δεν αποδείχθηκαν τόσο ισχυρά «ούτε έβαλλον ευθέως προς τον σκοπόν». Η έλλειψη σοβαρών πολιτικών επιχειρημάτων σε συνδυασμό με την επιμονή του να μη δώσει περαιτέρω εξηγήσεις σε όσα είδαν το φως της δημοσιότητας περί διάλυσης της Βουλής, στάθηκαν αιτία της κυβερνητικής κρίσης. Απέναντι σε αυτή του την επιμονή

²⁷³ *Σκριπ*, 12859/ 9.10.1910, «Αι δηλώσεις της κυβερνήσεως» & 12860/ 10.10.1910, «Η νέα υπουργική κρίσις»

²⁷⁴ *Εμπρός*, 5015/ 9.10.1910, «Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου και η εξ αυτών εντύπωσις»

η προσπάθεια του Θεοτόκη να του προσφέρει διέξοδο²⁷⁵ δεν έφερε αποτέλεσμα, γιατί ο Βενιζέλος την απέφυγε. Το αποτέλεσμα! Δύο μόλις ημέρες μετά την ορκωμοσία της η κυβέρνηση «εισήλθεν εις κρίσιν, της οποίας είναι άγνωστος η έκβασις».²⁷⁶

Το *Νέον Άστυ* επικρίνει το Βενιζέλο για τις δηλώσεις του στη Βουλή, καθώς «έσπευσεν απόπως, ακαίρως και αδικαιολογήτως» να θέσει θέμα της εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, χωρίς να υπάρχει επιβεβλημένη ανάγκη. Κατόπιν τούτου αναπόφευκτα η συζήτηση περιστράφηκε και γύρω από το ανακοινωθέν του, ύστερα από τη συνάντησή του με το Στέμμα και από το οποίο προέκυπτε ότι έλαβε την υπόσχεση για διάλυση της Βουλής. «Διάλυσις όμως της Βουλής εκ των προτέρων εξησφαλισμένη εις χείρας κυβερνήσεως σημαίνει την ενάσκησιν της επαχθεστέρας ψυχολογικής βίας επί του σώματος και άρνησιν της ιδέας, υπό την οποίαν διέπεται το κοινοβουλευτικόν πολιτεύμα». Υπό άλλες συνθήκες η Βουλή θα καταψήφιζε την κυβέρνηση ή θα μεταβαλλόταν σε υποχείριό της. Τίποτα όμως από αυτά δεν πρόκειται να συμβεί, «διότι τα σφάλματα του κ. Βενιζέλου πρέπει να αποδοθούν εις απειρίαν περί τα κοινοβουλευτικά πράγματα».²⁷⁷ Το *Νέον Άστυ* αποδίδει με μεγάλη ευκολία τις ενέργειες αυτές του Βενιζέλου σε πολιτική απειρία. Ενδεχομένως να μην είχε γίνει ακόμα αντιληπτό ότι όλες οι ενέργειές του αποσκοπούσαν στη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών, καθώς η επιβίωση της κυβέρνησης ήταν αδύνατο να στηριχθεί στη μεγαλοθυμία του πονηρού Θεοτόκη, οποιαδήποτε δε προσπάθεια μεταρρύθμισης θα έπεφτε στο κενό, γεγονός που θα επέφερε πλήγμα στη δημοτικότητά του Βενιζέλου.

Δίχως να εκπλήσσει η εφημερίδα, τον θεωρεί ως αποκλειστικά υπεύθυνο για την πολιτική κρίση, επειδή δε ζήτησε απλά ψήφο εμπιστοσύνης, αλλά συνδύασε την τύχη της κυβέρνησης του με το προνόμιο του Στέμματος δημιουργώντας μια κατάσταση ιλαρότητας, καθώς αντέταξε απέναντι της λογικής το πείσμα του, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Πολιτικός ανήρ, ανίκανος να διατυπώσει μίαν πρότασιν εμπιστοσύνης έπρεπε άνευ αναβολής να σταλεί εις το σπουδαστήριόν του διά να αποκτήσει στοιχειώδεις τινάς συνταγματικές γνώσεις». Όσοι δεν πάσχουν από τύφλωση είναι σε θέση να αντιληφθούν ότι τόσο σοβαρά σφάλματα ούτε επανορθώνονται ούτε αμνηστεύονται με τα συλλαλητήρια «και τας εφημέρους ζητωκραυγάς των δρόμων».²⁷⁸

²⁷⁵ Η εφημερίδα ερμηνεύει τις δηλώσεις Θεοτόκη «κατά το δοκούν». Από πουθενά δεν προκύπτει ότι ο Θεοτόκης πρόσφερε διέξοδο στην κυβέρνηση.

²⁷⁶ *Εμπρός*, 5016/ 10.10.1910, «Η χθεσινή συζήτησις και η υπουργική κρίσις»

²⁷⁷ *Νέον Άστυ*, 3253/ 9.10.1910, «Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου»

²⁷⁸ *Νέον Άστυ*, 3254/ 10.10.1910, «Η Βουλή ενώπιον αδιεξόδου» & 3255/ 11.10.1910, «Ούτε επανορθώνονται ούτε αμνηστεύονται».

Συμπερασματικά, το σύνολο σχεδόν του Τύπου συμπεριλαμβανομένων και των αντιβενιζελικών, επικροτεί τις ενέργειες του Βενιζέλου, ενώ επικρίνει τα παλαιά κόμματα και ιδιαίτερα το Θεοτόκη για υπονόμηση της κυβέρνησης. Στην προσπάθειά του το *Εμπρός* να είναι αρεστό σε όλους θεωρεί ότι ο Βενιζέλος με τις δηλώσεις του δεν αποδέχτηκε τη στήριξη του Θεοτόκη (!), ενώ το ραλλικό *Νέον Άστυ* πιστό στην κομματική γραμμή, αποδίδει την κυβερνητική κρίση, αποκλειστικά στο Βενιζέλο.

Την επόμενη ημέρα (Κυριακή 10 Οκτωβρίου 1910) πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα συλλαλητήριο υπέρ της κυβέρνησης και ενάντια στην πρόθεσή της να παραιτηθεί. Το συλλαλητήριο διοργανώθηκε από διάφορες Συντεχνίες, των οποίων οι Πρόεδροι «*παρακολούθησαν με έντονη δυσφορία, όσα διαδραματίστηκαν στη Βουλή.*» Το δε ψήφισμα που επέδωσαν έφερε την υπογραφή «*Σύνδεσμος των Συντεχνιών.*»²⁷⁹

Στο συγκεντρωμένο πλήθος μίλησε ο Βενιζέλος, ύστερα από απαίτησή του από τον εξώστη του «Μεγάλου Ξενοδοχείου». Κατηγόρησε τον συνασπισμό των κομμάτων ως υπεύθυνο για την έλλειψη απαρτίας στη Βουλή και τη ματαίωση της ψηφοφορίας για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση. Κατόπιν τούτου η κυβέρνηση συνεπής προς τη δήλωσή της υπέβαλε την παραίτησή της προς το Στέμμα, η οποία δεν έγινε αποδεκτή. Δήλωσε επίσης ότι ανεξάρτητα από την απόφαση της κυβέρνησης και την ψήφο της Βουλής ο ανορθωτικός αγώνας δεν πρόκειται να ματαιωθεί. Από τη στιγμή δε που ο λαϊκός πόθος για ανόρθωση είναι τόσο έμμονος, η αρμονία μεταξύ Στέμματος και Λαού απεργάζεται μια τεράστια δύναμη, που θα επιφέρει το θρίαμβο του ανορθωτικού αγώνα.²⁸⁰

Ο Τύπος σχολιάζοντας τη διαδήλωση χιλιάδων λαού της Αθήνας για το εναντίον της κυβέρνησης «*συνωμοτικό πραξικόπημα*» των κομμάτων στη Βουλή, αναφέρει ότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για επανάσταση του Λαού ενάντια στα κόμματα, την ολιγαρχία και τις φατρίες. Υπό τις παρούσες συνθήκες θα ήταν «*μωρία*», να αντικατασταθεί από οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση. Στην άρνησή τους να υποστηρίξουν τη κυβέρνηση, «*διαβλέπει κανείς συνέχειαν των αχαλινώτων εμπνεύσεων, ήτις δεν έχει μέτρον εις ότι πράττει και σκέπτεται.*»²⁸¹ Το *Εμπρός* επισημαίνει ότι η διαδήλωση υπέρ του Βενιζέλου αποτελεί επιδοκιμασία του Λαού, ώστε η γνώμη ης Βουλής να μην εκπροσωπεί πλέον το πολιτικό φρόνημα της χώρας, εφόσον είναι εχθρική προς την κυβέρνηση. Αποδείχθηκε, ότι ο λαός «*είτε αγανακτών δικαίως, είτε παρεξηγών τα*

²⁷⁹ *Πατρίς*, 6033/ 10.10.1910, σ. 2

²⁸⁰ *Πατρίς*, 6034/ 11.10.1910, σ. 2 «Ο λόγος του κ. πρωθυπουργού».

²⁸¹ *Πατρίς*, 6034/ 11.10.1910, «Φωνή Λαού», *Εστία*, 5990/ 11.10.1910, «Η διαδήλωσης» & *Χρόνος*, 2532/ 11.10.1910, «Ήτο πρωθυπουργός – Έγινε δικτάτωρ-Ήτο άνθρωπος-Έγινε Ιδέα».

συμβάντα», επιθυμεί την παραμονή του στην εξουσία και απόλυτο κύριο της κατάστασης.²⁸² Η εφημερίδα παλινδρομεί συνεχώς στην προσπάθειά της να υποστηρίξει το Βενιζέλο, επειδή έχει κηρυχθεί υπέρ της Αναθεωρητικής –άρα συμπίπτουν πρόσκαιρα οι απόψεις τους–, αλλά και να μην έρθει σε αντίθεση με τα παλαιά κόμματα. Στην προσπάθειά της αυτή καταφεύγει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Αν ήταν δυνατό μια διαδήλωση, που οργανώθηκε από τις Συντεχνίες με αποκλειστικό σκοπό την υποστήριξη του Βενιζέλου, να υπερτερεί των αποφάσεων της Βουλής.

Το *Σκριπ* επαινεί το βασιλιά που αντιτάχθηκε σε κάθε ιδέα περί υποβολής παραίτησης από την κυβέρνηση. Το μόνο σφάλμα που διέπραξε ο Βενιζέλος είναι ότι υποτίμησε τη δύναμη της Κοινής Γνώμης και του Στέμματος τόσο όσο να νομίσει ότι έχει υποχρέωση να παραιτηθεί από το γεγονός και μόνο ότι οι Ράλλης και Μαυρομιχάλης επανερχόμενοι στις προσφιλείς παλιές τους συνήθειες, σκέφθηκαν να μειώσουν το κύρος της κυβέρνησης. Η επιμονή όμως του Άνακτα στην παραμονή της κυβέρνησης και η πρωτοφανής λαϊκή διαμαρτυρία του Λαού της πρωτεύουσας, ίσως τον έπεισαν ότι υποτίμησε τη δύναμη της εμπιστοσύνης του Λαού *«και υπέλαβεν ως δικαίωμα μόνον την υποχρέωσιν, ην ανέλαβεν απέναντι του Ελληνικού Λαού»*. Με δεδομένη τη στήριξη του Λαού και την εμπιστοσύνη του Στέμματος υπάρχει η πεποίθηση ότι θα εμφανιστεί στη Βουλή και θα ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης.²⁸³

Είναι γεγονός, ότι ο Τύπος υπερεκτίμησε μια συγκέντρωση συμπαράστασης στην κυβέρνηση Βενιζέλου και εναντίον των παλαιών κομμάτων. Οι δε πομπώδεις αναφορές του περί υποτίμησης της δύναμης του Λαού και της εμπιστοσύνης του προς το Βενιζέλο, προσεγγίζουν την υπερβολή. Αν ήταν δυνατό μερικές εκατοντάδες ανθρώπων να επιβάλλουν πολιτικές λύσεις ή ο Γεώργιος να έλαβε υπόψη του αυτή τη διαδήλωση, προκειμένου να πείσει το Βενιζέλο να μην επιμένει στην παραίτησή του. Αναμφισβήτητα όμως η «στημένη» αυτή εκδήλωση συμπαράστασης λειτούργησε θετικά για τον ίδιο, προκειμένου να καταστεί ευρύτερα γνωστό, ότι απολαμβάνει λαϊκού ερείσματος.

Η ανάκληση της απόφασης για παραίτηση της κυβέρνησης ύστερα από την αξίωση του Στέμματος δεν επέφερε καμία αλλαγή στη δρομολόγηση των εξελίξεων. Πριν την επανάληψη της ψηφοφορίας ο Βενιζέλος δήλωσε ότι *«πρέπει να τύχει τοιαύτης εμπιστοσύνης, ώστε να παρέχει εχέγγυον τη κυβερνήσει, ότι θα βαδίσωσιν απροσκόπτως και*

²⁸² *Εμπρός*, 5017/ 11.10.1910, «Η χθεσινή διαδήλωσις και το συμπέρασμα αυτής»

²⁸³ *Σκριπ*, 12861/ 11.10.1910, «Η Κυβέρνησις και η Βουλή».

ταχέως αι εργασίαι της Βουλής». ²⁸⁴ Κατά τις δευτερολογίες των πολιτικών αρχηγών ο μεν Θεοτόκης δήλωσε ότι θα παράσχει ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, αλλά εμμένει στη δήλωση που έκανε στην προηγούμενη συνεδρίαση. ²⁸⁵ Ο Ράλλης δήλωσε ότι θα απόσχει από την ψηφοφορία, θα παραμείνει όμως στην αίθουσα, προκειμένου να επιτευχθεί απαρτία. ²⁸⁶

Το αποτέλεσμα όμως της ψηφοφορίας 208 ψήφοι υπέρ της προτάσεως Σλήμαν ²⁸⁷ σε σύνολο 266 ²⁸⁸ δεν κρίθηκε ικανοποιητικό από την κυβέρνηση. Ο βασιλιάς διαισθανόμενος το διαρκώς αυξανόμενο λαϊκό ρεύμα υπέρ του Βενιζέλου αποδέχθηκε την εισήγησή του. Την επομένη (12 Οκτωβρίου) δημοσιεύτηκε το διάταγμα της διάλυσης της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής και της προκήρυξη νέων εκλογών στις 28 Νοεμβρίου 1910, για την ανάδειξη της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής, η έναρξη των εργασιών της οποίας θα πραγματοποιούνταν στις 8 Ιανουαρίου 1910.

Φαίνεται ότι ο Βενιζέλος είχε κατά νου τη διάλυση της Αναθεωρητικής Βουλής, ταυτόχρονα με την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από το Γεώργιο. Η αφορμή δόθηκε στη συνεδρίαση της 9^{ης} Οκτωβρίου, ύστερα από την έλλειψη απαρτίας, προκειμένου να λάβει η κυβέρνηση ψήφο εμπιστοσύνης. Σε αυτό συγκλίνει μια σειρά ενεργειών του όπως:

α. Η αναφορά από τον Τύπο ότι ο Βενιζέλος αποδέχθηκε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης κατόπιν ικανοποίησης του αιτήματός του από το βασιλιά περί διαλύσεως της Βουλής, σε περίπτωση που είτε δεν καταστεί δυνατό να στηριχτεί σε ισχυρή πλειοψηφία είτε θα υπάρξουν κωλυσιακές στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης. ²⁸⁹ Όπως είχε διαμορφωθεί ο συσχετισμός των δυνάμεων στο κοινοβούλιο, ο βίος της κυβέρνησης Βενιζέλου προβλεπόταν ιδιαίτερα βραχύβιος, αν δεν ετύγχανε της ειλικρινούς υποστήριξης τουλάχιστον ενός εκ των δύο παλαιών κομμάτων, γεγονός που είχε κατά

²⁸⁴ *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΚΑ΄/ 11.10.1910, σ. 98

²⁸⁵ Βλ. υποσ. 40

²⁸⁶ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 100

²⁸⁷ Η πρόταση Σλήμαν υποβλήθηκε στην προηγούμενη συνεδρίαση και αφορούσε την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση: «Η Εθνική Αντιπροσωπεία μετά τα λεχθέντα υπό του κ. Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου εκφράζουσα την εμπιστοσύνην της προς την Κυβέρνησιν προβαίνει εις την Ημερησίαν Διάταξιν». *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση Κ΄/ 9.10.1910, σ. 97

²⁸⁸ Οι υπόλοιποι ψήφοι κατανεμήθηκαν ως εξής: 31 κατά της πρότασης για ψήφο εμπιστοσύνης, 22 δήλωσαν παρόντες και 5 αρνήθηκαν ψήφο. Από τις 208 ψήφους υπέρ, οι 157 ήταν «Ναι, άνευ επιφυλάξεως» και οι 51 «Ναι, μετ' επιφυλάξεως». Από τις 157 θετικές ψήφους, οι 122 προέρχονταν από Φιλελεύθερους και ανεξάρτητους βουλευτές, οι 21 από ραλλικούς, οι 6 από ζαϊμικούς και οι 8 από μαυρομαχάλικους βουλευτές. *Αθήναι*, 2890/ 12.10.1910, σ. 3, «Η εξακρίβωσις του αποτελέσματος» & *Σκριπ*, 12852/ 12.10.1910, «Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας»

²⁸⁹ *Αστραπή*, 3327/3.10.1910, σ. 3, «Η διάλυσις της Εθνοσυνελεύσεως – Εδόθη ρητή υπόσχεσις» & *Ακρόπολις*, 6978/ 3.10.1910, σ. 3, «Ο Βασιλεύς ανέθεσεν εις τον κ. Βενιζέλον τον καταρτισμόν της κυβερνήσεως. - Τι ακριβώς διημείφθη μεταξύ Βασιλέως- Βενιζέλου».

νου ο εντολοδόχος πρωθυπουργός και για το λόγο αυτό ζήτησε και έλαβε το προνόμιο της διάλυσης της Βουλής. Επιπλέον μια κυβέρνηση που σχηματίστηκε με τη σημαία της ανόρθωσης, δεν μπορούσε να στηρίζεται σε βουλευτές των παλιών κομμάτων, ακόμα και αν δεχτούμε ότι οι ενέργειες του θεοτοκικού κόμματος δεν θα απέβλεπαν σε προσπάθεια υπονόμησης του κυβερνητικού έργου και ειδικότερα της αναθεώρησης του Συντάγματος.

β. Η παρουσίαση από την Επιτροπή Λογιστικού της Βουλής αιτιολογικής έκθεσης²⁹⁰ για έγκριση αποζημίωσης των βουλευτών της Διπλής Βουλής (651.600 δρχ.), η οποία και ψηφίστηκε κατόπιν πρότασης του Βενιζέλου μετά τη λήξη της ψηφοφορίας το βράδυ της 11^{ης} Οκτωβρίου, σε συνδυασμό με την επικύρωση των πρακτικών της συνεδρίασης το ίδιο βράδυ.

γ. Άλλη μια ένδειξη ότι ο Βενιζέλος το είχε αποφασίσει είναι ότι προέβαλε αυτές τις αξιώσεις, γιατί γνώριζε ότι δεν ήταν δυνατόν να γίνουν αποδεκτές. Εύστοχα το *Εμπρός* παρατηρεί: «Εάν δε ο κ. Βενιζέλος δεν ηθέλησε προχθές να νομισθεί ότι ζητεί το έλεος της Βουλής, μία Βουλή ολόκληρος δεν ηδύνατο να ζητήσει το έλεος του κ. Βενιζέλου. Εάν δε πίπτουσα είναι αξιοθρήνητος, ζώσα υπό τοιούτους όρους θα ήτο κατάπτυστος», εξαιτίας της σύνθεσης και των αντιθέσεων της.²⁹¹

Ο Τύπος γενικά επικροτεί αυτή την απόφαση του Βενιζέλου. Η δεύτερη ψηφοφορία για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, επισημαίνει η εφημερίδα *Αθήναι*, ήταν επανάληψη της πρώτης. Εκείνοι οι οποίοι επιζητούσαν με κάθε τρόπο να περισώσουν τη Διπλή Βουλή, πείστηκαν ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων, δεν μπορούσε να αναλάβει την εξουσία, «ειμή αφού επιδείκνυε προεξοφληθείσαν την γνώμην, περί διαλύσεως της Βουλής». Καθοριστικό ρόλο σ' αυτό διαδραμάτισε ο ίδιος ο Βενιζέλος, «ουδέν αποκρύπτων και προ ουδεμιάς ευθύνης αποκάμων», με αποτέλεσμα να εκπλαγεί το Σώμα, ενώ θα έπρεπε να αναμένει τα όσα διαδραματίστηκαν. Επιπλέον θα μειωνόταν το κύρος του Στέμματος, εάν δεν εμφανιζόταν με τη γλώσσα της ειλικρινείας και αληθείας. Ταυτόχρονα η εφημερίδα εξαίρει τη δράση του Στέμματος, καθώς δε δίστασε να φθάσει ως τα άκρα, κάνοντας χρήση του προνομίου της διάλυσης. Τέλος, εκφράζει την άποψη ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων θα εμφανισθεί

²⁹⁰ Αυτό υπονοεί ότι η Επιτροπή Λογιστικού της Βουλής είχε ήδη λάβει εντολή να ετοιμάσει την έκθεση αυτή, τουλάχιστον μία – δύο ημέρες πριν. Επίσης, κατά πάγια συνήθεια η επικύρωση των πρακτικών γινόταν στην επόμενη συνεδρίαση.

²⁹¹ *Εμπρός*, 5018/ 12.10.1910, «Η χθεσινή ψηφοφορία και το αποτέλεσμα αυτής».

« ουχί ως αντίδρασις αλλά ως δρώσα δύναμις», δημοσιεύοντας πλήρες πρόγραμμα, για την εφαρμογή του οποίου θα ζητηθεί η πλειονοψηφία του ελληνικού λαού.²⁹²

Η *Ακρόπολις* αρχίζει τις κρίσεις της για η διάλυση της κυβέρνησης με μία παραβολή: Ήρθε κάποτε στο βασίλειο της διπλής καρέκλας, του ναργιλέ, της τεμπελιάς, της χαζομάρας και της φλυαρίας, κάποιος που είναι οπαδός της γρηγοράδας και της εργασίας. Αφού έφερε αναστάτωση σε όλα τα παραπάνω, έκοψε μεμιάς όλες τις κουβέντες και είπε: Όλα αυτά είναι καλά, καλύτερη όμως είναι η εργασία. Εφόσον όμως αδερφοί μου δεν θέλετε να εργαστείτε, πηγαίνετε στο καλό. Και καταλήγει: «ο αγών αρχίζει τώρα, υπό σημαίαν τιμής και εργασίας, υπό σημαίαν σωτηρίας».²⁹³

Το *Εμπρός* εμφανίζεται πολύ επιθετικό και πολεμικό κατά του Βενιζέλο στο κύριο άρθρο του. Τον καταγγέλλει, ότι επιζητεί με το παραμικρό αφορμή φιλονικίας με τους αρχηγούς των κομμάτων. Εφευρίσκει ανύπαρκτους λόγους για να μην υπάρξει συνεργασία, ώστε να πετύχει τους δόλιους σκοπούς του. Με αυτόν τον τρόπο οδηγεί τη χώρα σε πολιτικό αδιέξοδο και παρατείνει την πολιτική αγωνία, όταν στην Πορτογαλία η πολιτική μεταβολή συντελέστηκε σε 30 ώρες (!). Τέλος, επισείει στο Βενιζέλο το φάσμα της χρεοκοπίας και της αναρχίας, που η εφημερίδα θεωρεί ότι διαφαίνεται με την πολιτική του αυτή.²⁹⁴ Ουσιαστικά, η εφημερίδα επιβεβαιώνει τον αντιβενιζελικό της προσανατολισμό, ύστερα από την προηγούμενη μετριοπαθή κριτική της.

Η *Εστία*, αποκαλεί 'βρικόλακες' όλους αυτούς που κατηγορούν το Στέμμα για την πρωτοβουλία που ανέλαβε να διαλύσει τη Βουλή. Η εφημερίδα θεωρεί ότι η ενέργεια αυτή του Βασιλιά έγινε με πλήρη γνώση των ευθυνών που αναλαμβάνει, αλλά και με τη βεβαιότητα, ότι είναι «η ακροτελεύτιος δοκιμή του αν δυνάμεθα να εξακολουθήσωμεν αυτοδιοικούμενοι». Η τελευταία ελπίδα σωτηρίας εναπόκεινται πλέον στο Βενιζέλο. Διερωτάται αν ο άνθρωπος αυτός της ισχυρής θέλησης και του πείσματος θα αποδειχθεί ικανός για να μας διοικήσει, όπως ονειρεύεται ο ελληνικός λαός. Αν και αυτός αποτύχει τόσο το χειρότερο για όλους μας, γιατί ύστερα από ογδόντα χρόνια ελεύθερου βίου το Κράτος «κατάθετει την εντολήν, δηλούν ότι δεν δύναται να αυτοδιοικηθεί, ότι χρειάζεται ξενικόν ζυγόν».²⁹⁵

Σε ό,τι αφορά τη διαλυθείσα Βουλή, η εφημερίδα δεν εντοπίζει κάτι θετικό στην έως τώρα πορεία της, καθώς θεωρεί ότι αυτή μεταβλήθηκε σε πεδίο αθέμιτων συνεν-

²⁹² *Αθήναι*, 12890/ 12.10.1910, «Αι αμφιβολίαι της δεύτερης ψηφοφορίας» & 12891/ 13.10.1910, «Επάνοδος εις το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα»

²⁹³ *Ακροπόλις*, 6988/ 13.10.1910, «Διάλυσις και μετά την διάλυσιν αγών».

²⁹⁴ *Εμπρός*, 5019/ 13.10.1910, «Η διάλυσις της Αναθεωρητικής και αι πιθαναί συνέπειαι αυτής».

²⁹⁵ *Εστία*, 5991/ 12.10.1910, «Το Έθνος και οι βρικόλακες»

νοήσεων μεταξύ των κομμάτων, όχι για να αποσοβηθεί κάποιος εξωτερικός ή εσωτερικός κίνδυνος, αλλά «ο κίνδυνος του ανθρώπου, τον οποίον ύψωσεν αντιμέτωπον προς τα κόμματα η λαϊκή θέλησις». Συνηθισμένα όμως «να κοάζουν εις το τέλμα της κοινοβουλευτικής συναλλαγής», απορούν πως βρέθηκε ένας άνθρωπος «να στείλει την Βουλήν εκεί όθεν ήλθε», χαρακτηρίζοντάς την μάλιστα ως «αμαρτωλή μεταξύ των αμαρτωλών και Μαγδαληνής, η οποία δεν μετανόησε». ²⁹⁶ Η Εστία στην προσπάθειά της να αιτιολογήσει τις ενέργειες τόσο του Στέμματος όσο και του εντολοδόχου πρωθυπουργού του προβαίνει σε αδικαιολόγητη επίθεση κατά της Αναθεωρητικής Βουλής, θεωρώντας ως αυτονόητο ότι όφειλε η εθνική αντιπροσωπεία να επιδειξει απόλυτη ομοφωνία στις απαιτήσεις του Βενιζέλου.

Οι *Καιροί* δικαιολογούν την «απότομον και οιονεί αντικοινοβουλευτικήν πολιτικήν» του Βενιζέλου απέναντι στα κόμματα, μόνο από την επιμονή στην προσπάθειά του να πετύχει τη διάλυση της Βουλής, καθώς «κοινοβουλευτικά τοιαύτα τολμήματα, θίγοντα σχεδόν τα λεγόμενα πραξικοπήματα» είναι δικαιολογημένα, όταν πρόκειται να επιτευχθεί μεγάλος πολιτικός σκοπός. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και με το Βενιζέλο, ο οποίος προέβη σ' αυτή του την ενέργεια «από σχεδίου ιδεώδους και μεγαλοουργού», το οποίο θα εκδηλωθεί με την ανακοίνωση του κυβερνητικού προγράμματος και τις αγορεύσεις του πρωθυπουργού προς τους εκλογείς. ²⁹⁷

Η *Πατρίς* συμφωνεί απόλυτα με τους χειρισμούς του Βενιζέλου, χαρακτηρίζοντας ως εικονική την πλειοψηφία, που έλαβε η κυβέρνηση κατά τη δεύτερη ψηφοφορία στη Βουλή. «Ήτο πλειονοψηφία εστερημένη εμπιστοσύνης. Ήτο νέα παγίς. Ήτο νέα συνωμοσία». Με αυτές τις περιστάσεις ήταν αδύνατη η παραμονή της κυβερνήσεως στην εξουσία. Διερωτάται ότι ακόμα και αν διέπραττε η κυβέρνηση το μεγάλο σφάλμα να παραμείνει στην εξουσία, «δεν θα ευρίσκετο αύριον προ νέας αποδοκιμασίας»; Ύστερα από την τροπή που έλαβαν τα γεγονότα, η εφημερίδα συμπεραίνει ότι η μόνη λύση που απομένει είναι η διάλυση της Βουλής. Έτσι το θέμα τίθεται «ενώπιον της κρίσεως του Στέμματος». Όταν ο βασιλιάς συμφωνεί με το Λαό ως προς την ανόρθωση, είναι δυνατό να κάνει δεκτή την παραίτηση του Βενιζέλος και να στραφεί προς τους ξυλανθρώπους των κομμάτων; Ή είναι δυνατό να φανταστεί κάποιος ότι «ο άκαμπος, θα μεταβληθεί κατά την τελευταίαν στιγμήν εις ελαστικόν μικροπολιτικόν των παλαιών χρόνων»; ²⁹⁸

²⁹⁶ *Εστία*, 5992/ 13.10.1910, «Διά τα δάκρυα των κροκοδείλων»

²⁹⁷ *Καιροί*, 293/ 13.10.1910, «Η διάλυσις της Αναθεωρητικής»

²⁹⁸ *Πατρίς*, 6035/ 12.10.1910, «Η διάλυσις»

Με βάση το αποτέλεσμα της χθεσινής ψηφοφορίας το Σκριπ θεωρεί ότι η κυβέρνηση δύναται να προχωρήσει στο έργο της, χωρίς να είναι απαραίτητη για την ώρα η διάλυση της Βουλής. Πριν ξεκαθαρίσει το ομιχλώδες πολιτικό τοπίο, οποιαδήποτε προσφυγή σε διάλυση είναι τελείως πρόωρη, με αποτέλεσμα να μη βρει προσχήματα και αφορμές για επικράτηση *«η ελλοχεύουσα πολιτική κερδοσκοπία και δημοκοπία»*.

Επισημαίνει, ότι ο Βενιζέλος, στον οποίο αποβλέπει σήμερα όλο το έθνος, απέδειξε ότι έχει τη διάθεση να εκπληρώσει τους εθνικούς πόθους και να φανεί αντάξιος των προσδοκιών του. Παράλληλα όμως υπάρχει η προτροπή να μην ωθήσει τα πράγματα στα άκρα, ώστε να σταθεί αυτό αφορμή παρεξηγήσεων, τις οποίες οφείλει να αποφύγει τόσο χάρη του εαυτού του όσο και του Έθνους». Η εφημερίδα αποδίδει μάλλον στο βασιλιά την επίσπευση της διαλύσεως παρά στο Βενιζέλο, επισημαίνοντας, ότι είχε ήδη διαμορφώσει γνώμη περί της αδυναμίας της Βουλής να συμπράξει με την Κυβέρνηση, ύστερα από το αποτέλεσμα της προχθεσινής ψηφοφορίας, καθώς *«εις την ταλαντευομένην γνώμην της Κυβερνήσεως»*, αντέταξε την απόφασή του, όπως η Βουλή διαλυθεί.²⁹⁹

Ο Χρόνος αποκαλώντας τη Διπλή Βουλή *«ανεργμάτιστον, ασύντακτον, ακατανόητον, απειθάρχητον, διηρημένην, αλκοολικήν»*, χαιρετίζει τη διάλυσή της και προλέγει ότι από τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου θα προέλθει Σώμα, έχοντας ορισμένη εντολή, προδιαγεγραμμένο σκοπό και ακριβή κατεύθυνση. Και καταλήγει με την παρακάτω παρήγορη σκέψη: *«Υπό τας προϋποθέσεις ταύτας, ουδείς αμφιβάλλει ότι ο Λαός θέλει παραβλέψει τας εκ των νέων εκλογών βλάβας, αποζημιούμενος δι' αυτάς με την δικαίαν ελπίδα, ότι όσα σήμερα πληρώνει διά τον άσωτον Κοινοβουλευτισμόν του είναι τα τελευταία έξοδα, όπως ούτος σωφρονισθεί, ηθικοποιηθεί και πάψει να φέρει του λοιπού τον τίτλον του ασώτου και του διεφθαρμένου»*.³⁰⁰

Το Νέον Άστυ, κατηγορεί στο Βενιζέλο, γιατί αποκαλύφθηκε πλέον το αρχικό του σχέδιο, που ήταν η διάλυση της Βουλής, ενώ η εμφάνισή του ενώπιον της ήταν απλώς ένα πρόσχημα. Όταν όμως αντιλήφθηκε το Σώμα την κρισιμότητα των περιστάσεων και φάνηκε διατεθειμένο να τον υποστηρίξει, αυτός αποφάσισε να προκαλέσει τη μάχη, φέρνοντάς το σε αδιέξοδο με ακατανόητο τρόπο συνδέοντας το ζήτημα της ψήφου εμπιστοσύνης με το θέμα της διαλύσεως της Βουλής. Αν και η πρότασή του ήταν ανόητη και αντισυνταγματική, αιφνιδιάστηκε όμως και δυσφόρησε μπροστά στη *«χριστιανική ανεξικακία των κομμάτων»*. *«Ο ηττημένος όμως θριαμβευτής»*, όπως τον

²⁹⁹ Σκριπ, 12862/ 12.10.1910, «Το έσχατον μέτρον» & 12863/ 13.10.1910, «Η διάλυσις».

³⁰⁰ Χρόνος, 2534/ 13.10.1910, «Αι τελευταία δαπάναι»

απεκάλεσε ο φιλικός του τύπος κατηγορήσε τα κόμματα για συνωμοσία εναντίον του. «Ο ειλικρινής και τίμιος ανήρ, ο άγων την σημαίαν της ανορθώσεως, ο καταδικάζων τας παλαιάς μεθόδους δεν εδίσταζε να κηρύττει εν αναίσχυντον ψεύδος» για να καλύψει το σχέδιό του που ήταν η επιβουλή της Εθνοσυνέλευσης. Οι απαιτήσεις του δεν ήταν δυνατό να γίνουν αποδεκτές, γιατί «εζήτει υποστήριξιν εις λευκόν διά το παρόν, διά το μέλλον και δι' αιώνα τον άπαντα». Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων μπροστά στα κομματικά του συμφέροντα, τα οποία νομίζει προαγόμενα μέσω νέων εκλογών, δε δίστασε να θυσιάσει την ησυχία του τόπου.³⁰¹ Παράλληλα, το *Νέον Άστυ* ερμηνεύοντας πάντα τη γνώμη του Ράλλη, επιτίθεται κατά του Στέμματος, το οποίο θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνο για την παραχώρηση της διαλύσεως στο Βενιζέλο, καθώς όφειλε να σκεφτεί περισσότερο του Κράτος και το Λαό του, για τον οποίο αρχίζει νέα περίοδος οδυνηρών περιπετειών.³⁰²

Η εφημερίδα βάλει κατά του Αθηναϊκού Τύπου, ο οποίος εκπροσωπείται από επτά – οκτώ ανθρώπους, οι οποίοι είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτες και διευθυντές στις εφημερίδες τους. Συνεπώς, ακόμα και αν παραδεχθούμε ότι αυτά που γράφουν είναι απαλλαγμένα από ατομικά συμφέροντα, βλέψεις και προσωπικά πάθη, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι εύκολα οδηγούνται σε πλάνη και υπερβολές. Δεν είναι λοιπόν σωστό και δίκαιο η γνώμη αυτών να θεωρείται ως εκπροσώπηση της λαϊκής θέλησης «και να θεωρηθεί υγιής και ασφαλής η τοιαύτη δημοσία γνώμη δια να δικαιολογούνται εξ αυτής πραξικοπήματα κατά του πολιτεύματος». Όταν η κυβέρνηση υπέβαλε την παράδοξη πρόταση της για παροχή ψήφου εμπιστοσύνης δεν αποσκοπούσε σε τίποτα άλλο, παρά στη διάλυση της Βουλής. Όμως σύσσωμος σχεδόν ο Αθηναϊκός Τύπος έγραψε την επόμενη ημέρα ότι τα κόμματα συνωμότησαν εναντίον της. Η ενέργεια αυτή σημαίνει ότι «ο Τύπος ευρίσκετο εν πλάνη», υποστηρίζοντας ως ορθή την απόφαση του Βενιζέλου, θαυμάζοντας μάλιστα την επιδεξιότητα με την οποία το πέτυχε.

Τέλος, αναφέρει ότι με όλα αυτά δεν επιδιώκει να αποδείξει ότι ο ελληνικός Τύπος «είναι καθ' ολοκληρίαν επιβλαβής». Δεν μπορεί όμως να αποτελέσει «τον οδηγόν και τον γνώμονα δημοσίας γνώμης πεφωτισμένης και υγιούς». Προτρέπει μάλιστα τους πολίτες να λαμβάνουν υπόψη τα αναγραφόμενα στις εφημερίδες, «αλλά να μη πείθονται εις αυτά αβασανίστως».³⁰³

³⁰¹ *Νέον Άστυ*, 3256/ 12.10.1910, «Ο (συνταγματικός) τύπος εις το αδιέξοδον».

³⁰² *Νέον Άστυ*, 3257/ 13.10.1910, «Το πραξικόπημα».

³⁰³ *Νέον Άστυ*, 3258/ 14.10.2012, «Ο Τύπος κα η Δημόσια Γνώμη».

Συμπερασματικά, σχεδόν σύσσωμος ο Τύπος επικροτεί την ενέργεια του Βενιζέλου και την αποδοχή της παραίτησής του από το Βασιλιά. Παρόλα αυτά υφίστανται και αναφορές για αντικοινοβουλευτική στάση, προκειμένου να πετύχει το σκοπό του. Εξάιρεση αποτελεί το *Εμπρός*, καθώς τον θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνο για τη διάλυση της Βουλής. Όπως έχουμε επισημάνει η εφημερίδα την περίοδο αυτή κινείται μεταξύ «αναθεωρητικού» Βενιζέλου και διατήρησης του παλαιού καθεστώτος. Φαίνεται ότι η ενέργεια αυτή του Βενιζέλου δεν υπήρξε αρεστή στο *Εμπρός*, το οποίο ήθελε οπωσδήποτε την παραμονή του στην εξουσία, με αποκλειστικό γνώμονα την επικράτηση της Αναθεωρητικής Βουλής. Σε ό,τι αφορά το *Νέον Άστυ*, αν και οι απόψεις που εκφράζει για το ρόλο του Τύπου δεν απέχουν από την πραγματικότητα, αποτελεί γεγονός ότι την περίοδο αυτή, ο Τύπος διακατέχεται από ένα έντονο φιλοβενιζελικό ρεύμα, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει και σε υπερβολές, αλλά αποσκοπεί αποκλειστικά στη διαμόρφωση της Κοινής Γνώμης υπέρ του εκλεκτού του.

2.4 Η απόφαση των κομμάτων περί αποχής από τις εκλογές

Η πρωτοβουλία του Στέμματος για διάλυση της Βουλής προκάλεσε την αντίδραση των παλαιών κομμάτων, τα οποία με επικεφαλής τους Θεοτόκη, Ράλλη και Μαυρομιχάλη, αφού κατήγγειλαν τη διάλυση ως συνταγματικό πραξικόπημα, αποφάσισαν σε μια πρωτοφανή για τα ελληνικά πολιτικά χρονικά κίνηση, να απόσχουν από την επικείμενη εκλογική αναμέτρηση. Προκειμένου δε να πείσουν για τη σοβαρότητα αυτής της ενέργειάς τους, κάθε κόμμα εξέδωσε ένα πρωτόκολλο αποχής, που υπογραφόταν από τους βουλευτές και μεγάλο αριθμό πολιτευτών του.³⁰⁴

Ανάλογες είναι και οι αντιδράσεις του Τύπου, που θεωρεί την απόφαση αυτή των παλαιών κομμάτων βιαστική με ανυπολόγιστες συνέπειες για το πολιτικό τους μέλλον, καθώς η αποχώρηση των κομμάτων από τη Βουλή ισοδυναμεί με λιποταξία, «αποτελούσα δεινότατον κατά της Πολιτείας έγκλημα, του οποίου αι συνέπειαι έσονται ανυπολόγιστοι».³⁰⁵ Αποκαλεί τους πολιτικούς αρχηγούς «λιποτάκτες του καθήκοντος»,³⁰⁶ για τη δήλωσή τους περί αποχής από τις εκλογές. Επισημαίνει με έμφαση ότι ποτέ δεν έχει συμβεί σε κοινοβουλευτικό κράτος τα ηττημένα κόμματα να λιποτακτούν όταν καταληφθούν από πανικό, αποκαλώντας μάλιστα τη λιποταξία, αποχή.

³⁰⁴ *Πατρίς*, 6038/15.10.1910, σ. 3, όπου δημοσιεύεται το πρωτόκολλο αποχής του θεοτοκικού κόμματος & 6039/16.10.1910, σ. 4, όπου δημοσιεύεται το αντίστοιχο πρωτόκολλο των μαυρομιχαλικών. Επίσης *Νέον Άστυ*, 3264/20.10.1910, «Δήλωση του ραλλικού κόμματος περί αποχής εκ των εκλογών»

³⁰⁵ *Εμπρός*, 5021/ 15.10.1910, «Η αποχώρησις των κομμάτων και ο προεκλογικός χαρακτήρ αυτής».

³⁰⁶ *Σκριπ*, 2893/ 15.10.1910, «Η αποχή των κομμάτων»

Δεν έχουν αντιληφθεί ακόμα ότι η μεταβολή που επήλθε στον ελληνικό λαό είναι αποτέλεσμα της μεταβολής που αναπτύσσεται με το χρόνο στο πολιτικό πνεύμα των λαών και τις πολιτικές ιδέες των κοινωνιών. Τα δε πρωτόκολλα που υπέγραψαν τα κόμματα δεν μπορούν να αναχαιτίσουν τη νέα πολιτική θρησκεία την οποίαν δεν εισήγαγε ο νυν πρωθυπουργός, «αλλά προήλθεν από την ψυχήν και την συνείδησιν του Λαού, συμβολιζομένην μόνον παρά του Κρητός πολιτευτού». ³⁰⁷ Βεβαιώνει, ότι η αποχή των θα δημιουργήσει τόση εντύπωση, «όσην κάμνει μία ροκέτα εις παραμονάς εκλογών». Εύλογα αναρωτιέται: «Γίνονται αντιδυναστικοί διά προσχημάτων εκείνοι, οίτινες αυλοθεραπεύοντες εσκόρπιζαν ευθύνας εις την Ανεύθυνον Αρχήν διά να καλύπτωσι την ιδίαν ευθύνην παρά τω Λαώ»; ³⁰⁸ Τυχόν δε σχέδια για τη μετατροπή του πολιτεύματος σε δημοκρατικό είναι «αυτοχρήμα ηλίθια», ³⁰⁹ επειδή το φιλοβασιλικό αίσθημα είναι ανεπτυγμένο και ο ελληνικός λαός λατρεύει το βασιλιά του.

Επιπλέον η αποχή θα σημάνει την εξαφάνιση του παλαιού πολιτικού κόσμου. Επειδή όμως «η Φύσις φρίττει το κενόν», η μελλοντική Βουλή θα φροντίσει να περιλάβει στη σύνθεσή της και τέτοια στοιχεία, τα οποία θα αναπληρώσουν τους ρόλους που έπαιζαν «αι αποχωρούσαι πριμαδόναί και οι απέχοντες πρωταγωνισταί». ³¹⁰

Ο Χρόνος εκφράζει την ενδιαφέρουσα άποψη, ότι η νέα Βουλή λόγω της αποχής των κομμάτων «θα αποτελέσει αναγκαίως σώμα κωφαλάλων», λόγω έλλειψης αντιπολίτευσης, που θα ελέγχει τη διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Εύλογα ο αρθρογράφος διερωτάται, ποιοι θα αναλάβουν το έργο αυτό και ποια εμπιστοσύνη μπορεί να εμπνεύσει στο Λαό «μία ανόρθωσις αβασανίστως, ανεξελέκτως και άνευ συζητήσεως επιβαλλομένη εις την χώραν»; ³¹¹

Το Νέον Άστυ εξαπολύει δριμύτατη επίθεση κατά του Στέμματος. Εφόσον η κυβέρνηση αρνήθηκε να συνεργαστεί με την Εθνική Αντιπροσωπεία και το Στέμμα δεν δίστασε να φθάσει μέχρι του πραξικοπήματος για να την ακυρώσει, οι πολιτευτές των τριών κοινοβουλευτικών κομμάτων εγκαταλείπουν το εκλογικό πεδίο ελεύθερο, για να εκλέξει η βασιλική κυβέρνηση συνεργάτες της αρεσκείας της στη μέλλουσα Βου-

³⁰⁷ *Εστία*, 5994/ 15.10.1910, «Τα πραγματικά αίτια»

³⁰⁸ *Αθήναι*, 2893/ 15.10.1910, «Η αποχή των κομμάτων»

³⁰⁹ *Καιροί*, 295/ 15.10.1910, «Απερίσκεπτος παραφορά»

Αυτές οι αναφορές της εφημερίδας περί μετατροπής του πολιτεύματος με πρωτοβουλία μάλιστα των παλαιών κομμάτων αγγίζουν την υπερβολή, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα παλαιά κόμματα στήριζαν και εξακολουθούσαν να στηρίζουν το βασιλικό θεσμό. Αναμφισβήτητα η απόφαση του Άνακτα, δυσσάρεστησε τους παλαιούς υποστηρικτές του, καθώς υπήρξε μη αναμενόμενη.

³¹⁰ *Ακρόπολις*, 6990/ 15.10. 1910, «Η φύσις φρίττει το κενόν» & *Πατρίς*, 6038/ 15.10.1910, «Ηυτοκτόνησαν προ της λαιμητόμου».

³¹¹ *Χρόνος*, 2536/ 15.10.1910, «Η απόφασις των κομμάτων»

λή. Καταλήγει με μια αποστροφή, που μοιάζει με μελοδραματική απειλή. Από σήμερα τα κόμματα βρίσκονται στην ανάγκη να πάψουν να συμπράττουν με τη βασιλική εξουσία. Η μερίδα του λαού που εκπροσωπούν είναι μεγαλύτερη και ισχυρότερη από όσο θέλουν να την παραστήσουν *«οι διοργανωταί των οχλαγωγιών, δεν ίσταται πλέον παρά το πλευρόν του Βασιλέως Γεωργίου»*.³¹²

Διερωτάται γιατί αποκαλούν λιποταξία την αποχή των κομμάτων από τις εκλογές, εφόσον *«σκοπός των φατριών είναι να ματαιώσουν τα μεγαλοφυή σχέδια του κ. Ελ. Βενιζέλου προς σωτηρίαν της Ελλάδος»*. Τα κόμματα δεν ήταν δυνατό να συμπράξουν σε εκλογές που θα διεξαχθούν αντισυνταγματικά και να συμμετάσχουν στις εργασίες ενός Σώματος, οι αποφάσεις του οποίου θα είναι άκυρες. Επιπλέον και να μην υπήρχε ο ουσιώδης αυτός λόγος η αποχή ήταν επιβεβλημένη χάρη της δημοσίας τάξεως και του γοήτρου της Εθνικής Αντιπροσωπείας.

Η Βουλή δεν ήταν δυνατό να εργασθεί *«υπό την πίεσιν της οχλοκρατίας»*. Από την παραμονή της διαλύσεως της ασκήθηκαν πιέσεις στη συνείδηση των βουλευτών. *«Άτακτα στοιχεία περιστοιχούντα την Βουλήν και εντός και εκτός των θεωρείων αυτής εγκατεστημένα επροπηλάκιζον αγρίως τους βουλευτάς, διέκοπτον αυτούς αγορεύοντας και διά παντός τρόπου επεχείρουν να τους εκβιάσουν εις αποφάσεις αντικειμένας προς την γνώμην και την θέλησιν των»*. Θεωρεί ότι στην περίπτωση που υποχωρούσαν τα κόμματα θα συντελούνταν η τελική εξουθένωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Κατόπιν όλων αυτών η προσωρινή αποχή των κομμάτων από την ενεργό πολιτική ήταν επιβεβλημένη. *«Αποτελεί δε αύτη όχι λιποταξίαν, αλλ' εκπλήρωσιν καθήκοντος φθάνοντος μέχρι αυτοθυσίας»*.³¹³ Με την απόφασή τους αυτή τα παλαιά κόμματα πρόσφεραν μία τελευταία ευκαιρία στο Βενιζέλο.

2.5 Προεκλογικός αγώνας δίχως αντιπάλους

Ο προεκλογικός αγώνας για την ανάδειξη της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής ήταν διαφορετικός, από όσους προηγήθηκαν. Το κόμμα των Φιλελευθέρων συγκροτημένο πλέον ως πολιτική οντότητα διεξήγαγε μια χαλαρή προεκλογική εκστρατεία με το Βενιζέλο να περιοδεύει μόνο στη Θεσσαλία, γεγονός που αναδεικνύει και την έλλειψη πολιτικών αντιπάλων. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης περιορίστηκαν σε ρόλο απαθούς θεατή, παρακολουθώντας απλά τις εξελίξεις. Το μόνο που θύμιζε πλέον την πάλαι ποτέ παντοδυναμία τους ήταν ο αντιβενιζελικός Τύπος και ειδικότερα το

³¹² *Νέον Άστυ*, 3259/ 15.10.1910, «Η απόφασις των κομμάτων»

³¹³ *Νέον Άστυ*, 3260/16.10.1910, «Όχι λιποταξία, αλλά καθήκον»

Εμπρός και το *Νέον Αστν*. Στέκονται επικριτικά απέναντι σε κάθε ενέργειά του Βενιζέλου, προσπαθώντας συνάμα να αιτιολογήσουν τη στάση των κομμάτων τόσο κατά τις δύο ψηφοφορίες για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση όσο και για την απόφασή τους περί αποχής από τις εκλογές.

Ήταν πλέον ορατό ότι ο παλαιός πολιτικός κόσμος έπνεε τα λοίσθια, αδύναμος να παρακολουθήσει τη νέα πολιτική δυναμική που εμφανίστηκε ύστερα από το κίνημα στο Γουδί και εγκαινιάστηκε με την είσοδο του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας. Η *Ακρόπολις* γράφει ότι η επέλαση του Βενιζέλου, «ενός ξένου, ενός αγνώστου, ενός μη έχοντος μέχρι προχθές ούτε ένα φίλον και όμως εισβάλλοντος ανατρέψαντος κόμματα χρονολογούμενα όχι από Βασιλέως Γεωργίου ούτε από Βασιλέως Όθωνος, αλλά από Τουρκοκρατίας ακόμη», φανερώνει την καταδυνάστευση των μεσαίων και λαϊκών τάξεων από την εποχή της Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα, που ξύπνησαν και κήρυξαν τον πόλεμο ενάντια στους δυνάστες τους. Το ενδιαφέρον πλέον δεν είναι το τι θα πράξουν τα κόμματα, αλλά τι θα πράξει η κυβέρνηση Βενιζέλου «διά να δείξει εις τους επαναστατήσας εναντίον των κομμάτων τάξεις, ότι πράγματι τας ελευθερώνει από φοβερούς δυνάστας και αποδίδει εις αυτάς δικαιοσύνην, την οποίαν εκείνοι εμπορεύοντο και ελευθερίαν την οποίαν εκείνοι εδήμευον». ³¹⁴

Τα θέματα που απασχολούν τον Τύπο την περίοδο αυτή μέχρι τις εκλογές είναι, η μη ανακοίνωση του πολιτικού προγράμματος των Φιλελευθέρων, η περιοδεία του Βενιζέλου στη Θεσσαλία και η απόπειρα εκτροχιασμού του τρένου που τον μετέφερε κατά τη διάρκεια της περιοδείας (κακούργος δολοφονική απόπειρα για μερίδα του Τύπου), η ανακοίνωση του πολιτικού του προγράμματος κατά την προεκλογική ομιλία του στη Λάρισα και το σημαντικότερο απ' όλα η αρνητική αντίδραση στην ανακοίνωση του κυβερνητικού συνδυασμού Αττικοβοιωτίας. Αυτό στάθηκε αιτία για διαφοροποίηση μέρους του φιλοβενιζελικού Τύπου (ειδικά από τον *Χρόνο* και την *Αστραπή*) και της δημιουργίας αντίπαλου συνδυασμού με την επωνυμία «Λαϊκός Συνδυασμός Φιλελευθέρων».

Ένα άλλο θέμα που τέθηκε από την *Αστραπή* και το *Εμπρός*, αλλά αποσιωπήθηκε από τον υπόλοιπο Τύπο ήταν οι φήμες περί ανασύστασης του θεσμού της Γενικής Διοίκησης του Στρατού με το διάδοχο Κωνσταντίνο να επανέρχεται επικεφαλής. ³¹⁵ Το *Εμπρός* γράφει ότι ως θεσμός είναι κακός για το Στρατό και το Διάδοχο, ενώ είναι

³¹⁴ *Ακρόπολις*, 6997/ 22.10.1910, «Δικαιοσύνην και Ελευθερίαν»

³¹⁵ Υπενθυμίζουμε ότι ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης καταργήθηκε με το κίνημα στο Γουδί. Η απομάκρυνση του διαδόχου και των βασιλοπαίδων από το στράτευμα ήταν ένα από τα βασικά αιτήματα.

καλός μόνο «διά τους ευνοουμένους και τους αυλοκόλακας και τους εκάστοτε επιτηδείους, οίτινες προκαλούν διακρίσεις και διαιρέσεις εις τας τάξεις του Στρατού».³¹⁶

Η *Αστραπή* αναρωτιέται «πως ηδύνατο να φαντασθώσιν, ότι ήτο δυνατόν να επανέλθει θεσμός απαισίας μνήμης, διά του οποίου εσηματίσθησαν αυλικομαγειρικά κλίκα, διαρέσασαι τον Στρατόν εις ευνοουμένους και μη». Κατηγορεί το Βενιζέλο πως εκτράπηκε του αρχικού του σκοπού για «να προσδεθεί στο άρμα της Αυλής, όπως εξωθήσει το έθνος εις την αποτελμάτωσιν του παρελθόντος».³¹⁷

Διαφορετικές είναι και οι σχέσεις του Βενιζέλου με τον Τύπο επισημαίνει η *Ακρόπολις*. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του που κολάκευαν και αντάμειβαν «τους κρατούντας δημοσιογράφους ως ανταμείβει κύριος τους δούλους του», αυτός σέβεται το μέρος του Τύπου που αξίζει αυτόν το σεβασμό και συνάπτει φιλίες με τους δημοσιογράφους. Όταν συνομιλεί μαζί τους προτιμά ν' ακούει, αντί να διδάσκει. «Ότ' ακροάται την κοινήν γνώμην και καθίσταται ηγέτης αρχών, ιδεών, μεθόδων, αισθημάτων, όχι ηγέτης συμπαθειών, παροχών, δοσιμάτων». Η εφημερίδα πιστεύει ότι έτσι θα δημιουργηθεί Τύπος υπεύθυνος, προοδευτικός και όχι πατριδοκάπηλος αλλά πατριωτικός και θα εξαλειφθεί η διαφθορά που τον έχει αγγίξει.³¹⁸

2.6 Ο βενιζελικός συνδυασμός Αττικοβοιωτίας

Η επιλογή των υποψηφίων για το επίσημο ψηφοδέλτιο του βενιζελικού συνδυασμού Αττικοβοιωτίας, πραγματοποιήθηκε από το Βενιζέλο, επιλέγοντας ο ίδιος τα πρόσωπα από ένα σύνολο 350 περίπου υποψηφίων που υποδείχτηκαν από τις πολυάριθμες οργανώσεις και σωματεία, που τον είχαν υποστηρίξει έως τώρα. Η ανακοίνωση όμως του συνδυασμού αυτού προκάλεσε ανάμικτες αντιδράσεις. Μεγάλο μέρος του Τύπου διάκειται θετικά ως προς το σύνολο των υποψηφίων³¹⁹ που περιελάμβανε ο συνδυασμός. Παρόλα αυτά υπήρξαν και αρνητικές αντιδράσεις, οι οποίες προέρχονται βασικά από «φιλικές» εφημερίδες και εστιάζονται άλλοτε σε μερικούς πλουσίους αστούς και άλλοτε στο άσημο του ονόματος κάποιων άλλων. Αν και η τελική ευθύνη της επιλογής πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο το Βενιζέλο, καταβλήθηκε προσπάθεια η ευθύνη να μετακυληστεί στο περιβάλλον του και στα Σωματεία, λόγω του όντως μεγάλου αριθμού των υποψηφίων που πρότειναν και από τους οποίους έγινε και η

³¹⁶ *Εμπρός*, 5047/ 10.11.1910, «Επικίνδυνοι θρύλοι καθιστάμενοι πραγματικότητας»

³¹⁷ *Αστραπή*, 3412/ 12.11.1910, «Η Γενική Διοίκησης»

³¹⁸ *Ακρόπολις*, 7015/ 10.11.1910, «Ο Βενιζέλος και η δημοσιογραφία»

³¹⁹ Στο τέλος αυτού του κεφαλαίου παρατίθεται παράρτημα με τους υποψηφίους του βενιζελικού συνδυασμού Αττικοβοιωτίας, την επαγγελματική τους ενασχόληση και λοιπά σχόλια.

τελική επιλογή. Ο συνδυασμός αυτός περιελάμβανε κατά το 1/3 εκπροσώπους του κεφαλαίου και τραπεζίτες, πολυάριθμους δικηγόρους, γιατρούς και εκπροσώπους σωματείων.

Η κριτική για το συνδυασμό είναι ποικίλη. Μέρος του φιλικά διακείμενου προς το Βενιζέλο Τύπου (*Αθήναι, Ακρόπολις, Εστία*) τον υποστηρίζει απόλυτα και δικαιολογεί τις επιλογές του. Θεωρεί αδικαιολόγητη τη σφοδρή επίθεση που δέχτηκε, γιατί ο αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων συνεπής προς την αρχή της συμμετοχής των σωματείων στην υπόδειξη υποψηφίων περιόρισε τη δική του πρωτοβουλία. Παραδέχεται, ότι αν και οι περισσότεροι που συμπεριλαμβάνονται στο συνδυασμό είναι άγνωστοι ως ονόματα «είναι εν τούτοις έντιμοι, αγαθοί και φιλοπάτριδες πολίται».³²⁰

Η *Ακρόπολις* αντικρούει την κατηγορία που προσάπτουν μερικοί στο κόμμα των Φιλελευθέρων ότι είναι πλουτοκρατικό, επειδή συμπεριέλαβε στους συνδυασμούς του ονόματα κεφαλαιούχων, όπως του Μπενάκη, του Χαροκόπου, του Ζερβουδάκη ή του Νέγρη, καθώς θεωρεί ότι οι παραπάνω μπορούν να αποτελέσουν παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Με το να δίνει ο Βενιζέλος «τη μίαν χείρα του προς την εργασίαν και την άλλην προς το κεφάλαιον, πράττει άριστα, πράττει στρατηγικότεα, διότι ο μεταξύ αυτού και εκείνης αρραβών θα σώσει την χώραν από την αιμορραγίαν της μεταναστεύσεως και από την φυματίωσιν της οικονομικής στασιμότητος». Με την απαραίτητη όμως προϋπόθεση, ο πλούτος αυτός να φορολογηθεί όσο πρέπει και ανάλογα με τον τρόπο που οι προκάτοχοί του φορολόγησαν την εργασία.³²¹ Η *Εστία* αντικρούει τις κατηγορίες για περιφρόνηση του αθηναϊκού λαού ως προς την κατάρτιση του συνδυασμού των Φιλελευθέρων και επισημαίνει ότι ο κυβερνητικός συνδυασμός περιλαμβάνει «εικοσάδα Αθηναίων», που εκπροσωπούν όλο το κοινωνικό φάσμα, όπως την επιστήμη, τα γράμματα, το εμπόριο και τις επαγγελματικές τάξεις και όχι αποκλειστικά «την ειδικήν ομοταξίαν των υποβληθέντων εις ειδικάς σπουδάς πολιτειολογίας, την τάξιν δηλ. εκείνην, η οποία μας έφερεν εκεί που μας έφερεν».³²²

Η *Πατρίς* και οι *Καιροί* ερμηνεύοντας «τας ορθάς και δικαίας κρίσεις της Κοινής Γνώμης» κρίνουν ότι ο συνδυασμός που ανακοινώθηκε δεν ικανοποιεί τις προσδοκίες της, καθώς δεν ανταποκρίνεται στο μεγαλύτερο μέρος του στις αξιώσεις της Κοινής Γνώμης και γιατί κατά «το πλείστον προετιμήθη η τάξις των πλουσίων».

³²⁰ *Αθήναι*, 2922/ 13.11.1910, «Ο συνδυασμός Αττικοβοιωτίας»

³²¹ *Ακρόπολις*, 7019/ 14.11.1910, «Έδωσεν ο Θεός» & 7021/ 16.11.1910, «Η πλουτοκρατία»

³²² *Εστία*, 6024/ 14.11.1910, «Τα τζάκια που εκρώσαν»

Παράλληλα όμως αποφεύγουν να επιρρίψουν οποιαδήποτε ευθύνη στο Βενιζέλο. Με το αιτιολογικό της προσήλωσής του στα κυβερνητικά καθήκοντα δεν είχε το χρόνο να εξετάσει προσεκτικότερα το ζήτημα αυτό, ώστε να προλάβει τα λάθη και τις παραλείψεις που παρουσιάστηκαν. Επιρρίπτουν όμως τις ευθύνες στο περιβάλλον του, όπως επίσης στους Συλλόγους και τα Σωματεία, τα οποία επέδειξαν πολλαπλάσιο αριθμό υποψηφίων, γεγονός που προκάλεσε δυσaréσκειες. Παράλληλα, προβλέπουν ότι όσοι από τους υποψήφιους έμειναν «έξω του νυμφώνος» θα καταρτίσουν αντιπάλους εκλογικούς συνδυασμούς «και πιθανόν διά της εξελίξεως εμπαθούς εκλογικού αγώνος να γίνωσιν αντί φίλων, πολέμιοι».³²³

Η ανακοίνωση του συνδυασμού Αττικοβοιωτίας επισημαίνει το *Σκριπ*, είναι γεγονός ότι δεν ευχαρίστησε όλους, αν και ο πρωθυπουργός κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε να εμφανιστεί περισσότερο αντιπροσωπευτικός, μπροστά στο τεράστιο πλήθος υποψηφίων. Πρόκειται μάλλον «περί ενδημικής μανίας», που έχει καταλάβει όλους τους Έλληνες πολίτες συμπεριλαμβανομένων και των ομογενών. Εκφράζει την άποψη ότι αυτό που έπρεπε να επιδιωχθεί από το Βενιζέλο ήταν όχι τόσο η εκλογή προσώπων που συγκεντρώνουν ανεξαιρέτως όλα τα προσόντα του ιδεώδους βουλευτού, αλλά «η απόκρουσις προσώπων, τα οποία δι' έλλειψιν ηθικής αξίας και κοινωνικής βαρύτητος δεν ήσαν ανεκτά εις την κοινήν συνείδησιν». Αυτό το πέτυχε μερικά, γιατί αποκλείστηκαν από το συνδυασμό και πολλοί ικανοί για το βουλευτικό αξίωμα. Επειδή όμως μόνο σαράντα τέσσερις μπορούσαν να περιληφθούν, «έπρεπε κατ' ανάγκην να θυσιασθώσι τινές και εθυσιάσθησαν».³²⁴

Το *Εμπρός* παραδέχεται, ότι το έργο της επιλογής των υποψηφίων υπήρξε πράγματι δύσκολο, γιατί πραγματοποιήθηκε από ένα πλήθος ανθρώπων, των οποίων η ικανότητα δεν δοκιμάστηκε στο δημόσιο βίο και οι ιδέες τους τυγχάνουν άγνωστες. Όσοι έλαβαν τελικά το χρίσμα, το οφείλουν στο Βενιζέλο και όχι στις ιδέες τους. «Θα είναι ούτως ειπείν πρόβατα του ποιμνίου του, υποχρεωμένα να τον ακολουθήσουν εις πάσαν βοσκήν και μάνδραν». Αυτός είναι και ο λόγος που ο Βενιζέλος «χρίζει κατά προτίμησιν εκείνους οίτινες παρέχουν ενδείξεις ότι συναισθάνονται βαθύτερον την ιδιότητα υπό την οποίαν εκτίθενται». Η εφημερίδα θεωρεί ότι το γεγονός αυτό αποδεικνύει την αποτυχία του Βενιζέλου σε ένα καίριο ζήτημα στο οποίο είχε συγκεντρώσει τον τελευ-

³²³ *Πατρίς*, 6066/ 12.11.1910, «Επί του συνδυασμού της πρωτεύουσας» & *Καιροί*, 324/ 13.11.1910, «Ο συνδυασμός».

³²⁴ *Σκριπ*, 12893/12.11.1910, «Ζητήματα ημέρας»

ταίο καιρό όλες του τις ελπίδες, «αποδείξας έλλειψιν στοιχειώδους αντιλήψεως και ανεξαρτησίαν τινά συνειδήσεως, προσεγγίζουσαν εις τα όρια της αχαριστίας».³²⁵

Η ανακοίνωση του κυβερνητικού συνδυασμού Αττικής, σημειώνει το *Νέον Άστυ*, προκάλεσε οικτρή εντύπωση ακόμα και μεταξύ των στενότερων φίλων του Βενιζέλου. Η κριτική αφορά όχι ορισμένα πρόσωπα, αλλά όλο το συνδυασμό, που αποτελεί «τραγέλαφον, αντάξιον των νέων μεθόδων, τας οποίας το κόμμα των Φιλελευθέρων εγκαινιάζει». Στην προσπάθειά του να δημιουργήσει κόμμα, «ηλίευσεν αριθμόν τινά ασημοτήτων», τους οποίους έχρισε υποψήφιους βουλευτές. Ο Βενιζέλος δεν επέλεξε συνεργάτες που να έχουν γνώμη, κρίση και πρωτοβουλία. «Ηθέλησεν οπαδούς ξυλίνους. Ηθέλησε τυφλά όργανα της θελήσεώς του». Το σημαντικότερο όμως είναι ότι επιχειρεί να υποδουλώσει το Λαό «κατά τον σκαιότερον και εξευτελιστικότερον τρόπον», ζητώντας «αντί οπαδών μίαν αγέλην συρομένην τυφλώς εις τα νοήματά του», με αποτέλεσμα να καταλήξουμε σε ένα Λαό δούλο, ο οποίος θα ψηφίζει τους αντιπροσώπους του όχι από εκτίμηση, αλλά κατόπιν εντολής. Τον κατηγορεί επίσης για απαξίωση και περιφρόνηση του αθηναϊκού λαού, εφόσον στο ψηφοδέλτιο δεν περιλαμβάνονται τα εκλεκτότερα στοιχεία της αθηναϊκής κοινωνίας σε αντίθεση με το παρελθόν.³²⁶

Περισσότερο όμως επικριτικές, έναντι του βενιζελικού συνδυασμού εμφανίζονται δύο έως τώρα βενιζελικές εφημερίδες, η *Αστραπή*³²⁷ και ιδιαίτερα ο *Χρόνος*, ο οποίος με έντονη διάθεση εμπαιγμού χαρακτηρίζει το συνδυασμό, ως θρίαμβο των νέων ιδεών, που έχουν ως βάση την κατάργηση των προσωπικών κομμάτων, την προστασία των εργατικών τάξεων, τον περιορισμό των αρπακτικών διαθέσεων του κεφαλαίου και το σεβασμό των λαϊκών αξιώσεων. Επισημαίνει με έμφαση ότι μεταξύ των άλλων, στο συνδυασμό συμμετέχουν δεκατέσσερις τραπεζίτες και μεγαλοκεφαλαιούχοι «ως αντιπρόσωποι των εργατικών τάξεων» (!) και δέκα δικηγόροι, με αποτέλεσμα ο συνδυασμός να «αποτελεί μίαν εκλεκτήν ανθοδέσμη από ωραία και εύοσμα ανορθωτικά άνθη» και «θαμβώνει κυρίως διά της αίγλης των ιδεών των αντιπροσώπων».

Η έντονη κριτική της εφημερίδας επικεντρώνεται στο «συνωστισμόν τόσων εκατομμυριούχων», θεωρώντας ότι αποτελεί πρόκληση για τις λαϊκές τάξεις. Διερωτάται τι θα πράξει αυτή η φατρία των εκατομμυριούχων σε περίπτωση εκλογής της. Θα

³²⁵ *Εμπρός*, 5050/ 13.11.1910, «Ο συνδυασμός της Αττικής και το βενιζελικόν χρίσμα» & 5051/ 14.11.1910, «Ο συνδυασμός της Αττικής και οι εξ αυτού εντυπώσεις».

³²⁶ *Νέον Άστυ*, 3288/ 13.11.1910, «Ο συνδυασμός των ξυλίνων οπαδών» 3289/ 14.11.1910, «Η πολιτική δουλεία»

³²⁷ Η διαφοροποίηση της *Αστραπής* μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενη, επειδή η εφημερίδα είχε εκφράσει και την έντονη αντίθεσή της στο ζήτημα του χαρακτηρισμού της Εθνοσυνέλευσης.

προτείνει μέτρα «απευθυνόμενα κατά της αφορολογήτου περιουσίας των» ή θα επιδιώξουν και πάλιν «το φόρτωμα του αιωνίου υποζυγίου, το οποίον προς ειρωνίαν ονομάζεται ελληνικός Λαός»; Η εφημερίδα αποφαινεται ότι η φατρία αυτή επιδιώκει «την τελείαν υποδούλωσιν της Ελλάδος εις την κεφαλαιοκρατίαν». Επειδή δε ο αρχηγός ανέχθηκε όλα αυτά, «περιέπεσε εις σφάλμα θανατηφόρον».

Επισημαίνει πως για το θλιβερό αυτό αποτέλεσμα ευθύνονται τόσο η ευπιστία του Βενιζέλου όσο και αυτή του Τύπου, που δεν μπορούσε να φαντασθεί «τόσον αδέξιον πολεμιστήν», εκείνον που έφερε στην Ελλάδα «ακριβώς διά τα πολεμικά αυτού εν τη πολιτική χαρίσματα». Ο Βενιζέλος όμως αποδείχθηκε κατώτερος της φήμης που τον περιέβαλε, «ζαλισθείς και απολέσας τον δρόμον μέσα εις τον λαβύρινθον εις τον οποίον εσύρθη επίτηδες διά να λάβει την ανάγκην των δολίων οδηγών, τους οποίους και εχρησιμοποίησεν». Του υπενθυμίζει ότι αν και έκλεισε «τους οφθαλμούς προς τας περιποιήσεις εις την Αυλήν» και αν ακόμη σιώπησε για την έλλειψη ανορθωτικού προγράμματος, δεν πρόκειται ο Λαός να φανεί επιπόλαιος και επιεικής σε σχέση με τα πρόσωπα, που πρόκειται να έλθουν στη Βουλή και να υπηρετήσουν τη λαϊκή γνώμη. Για τον Κ. Χαιρόπουλο, προέχει η υποστήριξη αυτών που υπηρετούν την ιδέα και «όχιν τους υπηρετούντας τυχαίως ταύτην». Διαφορετικά θα δοθεί το σύνθημα για αναζήτηση νέου σημαιοφόρου.³²⁸

Ύστερα από τις αναφορές αυτές ο *Χρόνος* εγκαταλείπει το βενιζελικό στρατόπεδο, ενώ υποστηρίζει με ιδιαίτερη θέρμη το Λαϊκό Συνδυασμό των Φιλελευθέρων. Ταυτόχρονα διευκρινίζει ότι τα φρονήματά του έναντι του ανορθωτικού αγώνα δε μεταβλήθηκαν, αφού εξακολουθεί να τον υποστηρίζει με ιδιαίτερο σθένος. Τονίζει ότι ποτέ δεν υπήρξε κυβερνητική εφημερίδα αλλά ανεξάρτητη, επειδή η δύναμή της εκπορεύεται από το Λαό, του οποίου είναι όργανο, ενώ χαρακτηρίζει ως παράσιτα όσες εφημερίδες υποστηρίζουν τις κυβερνήσεις, επειδή προσδοκούν σε οφέλη από τη διαχείριση της εξουσίας. Διερωτάται, αν ήταν προτιμότερο «να ζητήσωμεν και να λάβωμεν παροχάς» ή να γνωρίσουμε «εκ του πολύ πλησίον τα πεντακοσιόδραχμα των πολυτάλαντων υποψηφίων της Αττικοβοιωτίας, διά να τους αποκαλέσωμεν εθνικούς ευεργέτας...»;³²⁹ Διέψευσε επίσης τις κατηγορίες «ως θηρεύσαντες υποψηφιότητα κυβερνητικού πληρεξουσίου και χολωθέντας, όταν αύτη απεκρούσθη». Αποδίδει δε αποκλει-

³²⁸ *Χρόνος*, 2564/ 12.11.1910, «Ο Βενιζελικός συνδυασμός», 2565/13.11.1910, «Ο Λαός επιβλέπει» & 2566/ 14.11.1910, «Οι υπονομευταί και οι πλουτοκράται»

³²⁹ Η μομφή αυτή αφορά βασικά τον Π. Χαροκόπο, ο οποίος την τελευταία εβδομάδα πριν τις εκλογές είχε φιλοξενηθεί σε όλον τον Τύπο με καταχωρημένες διαφημίσεις και με ειδικά αφιερώματα.

στικά την αλλαγή στάσης στο «συρφετό» των κυβερνητικών υποψηφίων, που απαρτίζουν το βενιζελικό ψηφοδέλτιο.³³⁰

Ιδιαίτερα επικριτική είναι και η *Αστραπή*. Τονίζει ότι η εντύπωση της κοινωνίας μετά την ανακοίνωση του κυβερνητικού συνδυασμού υπήρξε δυσμενής, ύστερα από «την γεννηθείσαν κατάπληξιν διά το απροσδόκητον του καταρτισθέντος συνδυασμού», που χαρακτηρίστηκε από το Λαό ως συνδυασμός πλουτοκρατών.³³¹

Αποκαλεί «Ναιόχιδες» τους υποψηφίους του επίσημου βενιζελικού συνδυασμού, θεωρώντας με ελάχιστες εξαιρέσεις³³² ότι είναι ικανοί «να μας χορτάσουν μόνον με παχέα και αηδή λόγια και με αγριοκρεμμύδας». Αγανακτεί να βλέπει όλους αυτούς να περιστοιχίζουν άνδρα, τον οποίο ο Λαός σε μια στιγμή απελπισίας «καλώς ή κακώς ανεκήρυξεν Σωτήρα και Μεσσίαν, διότι δεν επέτρεπεν η θρησκεία μας, να καλέσωμεν αυτόν και Χριστόν», ενώ διερωτάται με έμφαση: Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί ότι ο λαοπρόβλητος ηγέτης του αντικομματισμού, μόλις ανέλαβε την πρωθυπουργία «ήθελεν απωλέσει το αντικομματικόν σθένος του και ήθελεν αφεθεί να γίνει έρμαιον των περιστοιχουσών αυτών πυγολαμπίδων»;³³³

Λίγες ημέρες μετά την ανακοίνωση του επίσημου κυβερνητικού συνδυασμού των Φιλελευθέρων οι Πρόεδροι των Συντεχνιών της Αττικής πιστοί στο πρόγραμμά τους και στη συνταγματική αρχή ότι οι υποψήφιοι βουλευτές πρέπει να υποδεικνύονται από το Λαό, προέβησαν στον καταρτισμό παράλληλου συνδυασμού για να συμμετάσχει στις εκλογές με την ονομασία **Λαϊκός Συνδυασμός των Φιλελευθέρων**. Σύμφωνα με την ανακοίνωση που εξέδωσε η Ένωση Συντεχνιών, ο συνδυασμός αυτός δεν αποσκοπούσε να αντιπολιτευτεί τον άλλο (βενιζελικό) συνδυασμό των Φιλελευθέρων, αλλά να διευκολύνει το Λαό στην επιλογή των πλέον κατάλληλων προσώπων, επειδή δεν έμεινε απόλυτα ικανοποιημένος από το συνδυασμό που ανακοινώθηκε. Για το λόγο αυτό κρίθηκε ορθό προς το συμφέρον του Λαού, «να παράσχωσι αυτό και άλλας κάλπας ελευθέρας επιλέκτων ανδρών, ίνα ο Λαός έχει στάδιον και ελευθερίαν αυτενεργείας να εκλέξη κατ' ελευθέραν συνείδησιν και ουχί κατ' επιβολήν», αυτούς που θεωρεί ικανούς να τον αντιπροσωπεύσουν ειλικρινά και επάξια.³³⁴

³³⁰ *Χρόνος* 2575/27.11.1910, «Πρώται εξηγήσεις» & 2579/27.11.1910, «Εξηγήσεων συνέχεια»

³³¹ *Αστραπή*, 3412/ 12.11.1910 Ο συνδυασμός των εκατομμυριούχων

³³² Υπάρχει ειδική αναφορά για τις ικανότητες του Μπενάκη «άνδρός βιοπαλαιστού, όστις κερδίασας την περιουσίαν του διά μόχθων και εργασίας», μπορεί να γίνει βουλευτής, «διότι κόπτει το μυαλό του διά τινά ζητήματα πλουτοπαραγωγικά».

³³³ *Αστραπή*, 3417/ 18.11.1910, «Λωφάζατε μορμολύκεια» **Μορμολύκειο**: προσωπίδα, που παριστάνει τη μορφή της Μορμούς, με την οποία οι αρχαίοι Έλληνες φόβιζαν τα παιδιά τους.

³³⁴ *Χρόνος*, 2570/18.11.1910, σ. 3. & *Αστραπή*, ό. π., σ. 1 «Ο Λαϊκός Συνδυασμός των Φιλελευθέρων

Ο Βενιζέλος είχε πλέον ν' αντιμετωπίσει μια εσωκομματική αντιπολίτευση. Το εκλογικό αποτέλεσμα θα έδειχνε αν τελικά οι πολίτες παρέμειναν συγκεντρωμένοι γύρω από το πρόσωπό του ως εκφραστή της ανορθωτικής Ιδέας ή θα ψήφιζαν πρόσωπα. Το ενδιαφέρον στη συγκρότηση του Λαϊκού Συνδυασμού εστιάζεται στο γεγονός ότι καταρτίστηκε κατά τα 2/3 από υποψήφιους που αν και είχαν προταθεί δεν συμπεριλήφθησαν στον επίσημο συνδυασμό των Φιλελευθέρων και κατά το 1/3 από υποψήφιους που υπήρχαν ήδη και στον κυβερνητικό συνδυασμό.³³⁵ Ο Λαϊκός Συνδυασμός έτυχε ευρείας προβολής από το *Χρόνο*, και την *Αστραπή*, επειδή στο Συνδυασμό αυτόν συμπεριλαμβανόταν και ο εκδότης της εφημερίδας Κ. Γιολδάσης, δίχως όμως να υστερήσουν οι λοιπές αντιβενιζελικές εφημερίδες, αλλά και χωρίς να αποσιωπηθεί και από το βενιζελικό Τύπο.³³⁶ Η *Αστραπή* επισημαίνει, ότι σκοπός του συνδυασμού αυτού είναι να διευκολύνει το Λαό, ώστε να εκλέξει με ελεύθερη συνείδηση «*ουχί είδωλα ή ανδρείκελα*», αλλά όσους κρίνει πραγματικά ικανούς και αφοσιωμένους στο Λαό και την Πατρίδα.³³⁷

Όμως παρά την ιδιαίτερη αρνητική κριτική του *Χρόνου* και της *Αστραπής* για υπερεκπροσώπηση του κεφαλαίου στον επίσημο βενιζελικό συνδυασμό, οι περισσότεροι από αυτούς (Μπενάκης, Νέγρης, Χαροκόπος κ. ά.) συμπεριλήφθηκαν και στο Λαϊκό Συνδυασμό των Φιλελευθέρων, δίχως να υπάρξουν αυτή τη φορά αναφορές περί «μεγαλοκεφαλαιούχων». Σε τι λοιπόν αποσκοπούσαν οι κατηγορίες των δύο εφημερίδων; Μήπως στο γεγονός ότι οι δύο εκδότες δεν συμπεριλήφθηκαν στον επίσημο συνδυασμό; Ή ότι δεν είχαν οικονομικά οφέλη από τον προεκλογικό αγώνα, μέσω των πληρωμένων προβολών ορισμένων πλουσίων υποψηφίων; Ή μήπως στο άσημο του ονόματος των μισών και πλέον υποψηφίων βουλευτών;³³⁸ Συνεπώς η κριτική τους ήταν αποτέλεσμα μη ικανοποίησης προσωπικών φιλοδοξιών των δύο εκδοτών ή ότι δεν έλαβαν οικονομικά ανταλλάγματα.

³³⁵ Ο Λαϊκός Συνδυασμός περιελάμβανε και τους Ε. Βενιζέλο, Δ. Ζαβογιάννη, Γ. Καζανόβα, Γ. Κολοσούκα, Φ. Νέγρη, Κ. Ρακτιβιάν, Γ. Ζερβουδάκη, Α. Θεοδωρίδη, Α. Κορομηλά, Εμ. Μπενάκη, Α. Παναγιωτόπουλο, Θ. Πετμεζά, Γ. Πολίτη και Π. Χαροκόπο, ήτοι 14 υποψηφίους. *Αστραπή*, 3418/19.11.1910, σ. 1

³³⁶ Ειδικά οι υποψηφιότητες του Κ. Γιολδάση και του Γ. Ευστρατιάδη Διευθυντή του *Σκριπ*, έτυχαν ιδιαίτερης προβολής από το βενιζελικό Τύπο, ως ένδειξη αλληλεγγύης προς τους εκδότες τους.

³³⁷ *Αστραπή*, ό. π.

³³⁸ Ενδεικτικό της απαξίωσης του *Χρόνου* προς τον επίσημο βενιζελικό συνδυασμό είναι ότι αποκαλεί τους υποψηφίους βουλευτές Δ. Ανδρέου, Σ. Θεοδωρόπουλο, Εμ. Κυταριόλο, Ι. Μπισμιτζάκη, Αθ. Πουλή και Αθ. Ρούση, εντελώς περιφρονητικά ως «τα παράξενα της ανορθώσεως». *Χρόνος*, 2578/24.11.1910. Αποκαλεί δε ως εχθρούς του κόμματος των Φιλελευθέρων τους Κ. Δερμετζή, επειδή επί Θεοτόκη είχε νοικιάσει τις οικίες του στο κράτος έναντι «παχυτάτου ενοικίου», το Γ. Στρατούλη που είχε τις εργολαβίες του Στρατού κατά το παρελθόν και το Ν. Ανδρεαδάκη, καθώς στις προηγούμενες εκλογές είχε φράξει κατά εντολή του Λεβίδη, το στόμιο της κάλπης του Βενιζέλου στο Δήμο Πέτρας, με αποτέλεσμα να μη λάβει ο Βενιζέλος καμία λευκή ψήφο. *Χρόνος*, 2578/26.11.1910, «Ο εχθρός».

Αναμφισβήτητα, το ψηφοδέλτιο αυτό δεν καταρτίστηκε τυχαία από το Βενιζέλο. «Πεπεισμένος διά τον δημοψηφισματικόν χαρακτήρα της εκλογής»,³³⁹ προσέλαβε για στελέχη του κόμματός του νέα πρόσωπα, πολιτικά άφθαρτα, στερούμενα όμως πολιτικής υπόστασης. Επειδή όμως όφειλαν την υποψηφιότητά τους αποκλειστικά στον αρχηγό των Φιλελευθέρων, αυτό θα είχε ως συνέπεια να πειθαρχούν δίχως αντιρρήσεις στα κελεύσματά του, ενόψει μάλιστα της επικείμενης αναθεώρησης του Συντάγματος, αλλά και της ψήφισης σημαντικών νόμων. Επιπλέον με το να συμπεριλάβει στο ψηφοδέλτιο ένα μεγάλο μέρος εκπροσώπων της ανερχόμενης αστικής τάξης ξεπλήρωνε το χρέος του προς αυτήν, η οποία διεκδικούσε πρωτεύοντα ρόλο στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Η κριτική του Τύπου για τα πρόσωπα που συμπεριελήφθησαν στο ψηφοδέλτιο Αττικοβιοωτίας των Φιλελευθέρων, υπήρξε περισσότερο αρνητική παρά θετική. Μόνο οι εφημερίδες *Αθήναι*, *Ακρόπολις & Εστία* υποστηρίζουν και δικαιολογούν αυτή την επιλογή του Βενιζέλου. Η *Πατρίς* και οι *Καιροί* σημειώνουν ότι ο συνδυασμός αυτός δεν ανταποκρίνεται στις αξιώσεις της κοινής γνώμης, ενώ την πλέον αρνητική κριτική, λες και επρόκειτο για αντιβενιζελικές εφημερίδες, ασκούν ο *Χρόνος* και η *Αστραπή*, καθώς αναφέρονται σε «συνωστισμό εκατομμυριούχων». Περισσότερο μετριοπαθής, από τις δύο τελευταίες, ο αντιβενιζελικός Τύπος (*Εμπρός*, *Νέον Άστυ*, *Σκριπ*) επισημαίνει ότι ο συνδυασμός αυτός σίγουρα δεν ικανοποιεί, καθώς οι περισσότεροι υποψήφιοι είναι άγνωστοι, οφείλουν όμως την επιλογή τους στο Βενιζέλο και όχι στις ιδέες τους.

2.7 Η περιοδεία του Βενιζέλου στη Θεσσαλία και η ανακοίνωση του πολιτικού του προγράμματος

Κατά την ομιλία του στη Λάρισα (14 Νοεμβρίου 1910), πρώτο σταθμό της περιοδείας του στη Θεσσαλία, ο Βενιζέλος ανέπτυξε το ανορθωτικό του πρόγραμμα.³⁴⁰ Στην αρχή της αγόρευσής του εξήγησε, ότι με τον όρο ανόρθωση εννοούμε «να παράσχωμεν εις τον Ελληνικόν Λαόν το ποσόν της ευημερίας εις το οποίον έχει δικαίωμα ο λαός αυτός». Αφού υπέδειξε ως πρώτο έργο της Αναθεωρητικής τη μεταρρύθμιση

³³⁹ Δαφνής Γρ., *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961, σ. 122

³⁴⁰ Η μη δημοσιοποίηση του πολιτικού προγράμματος των Φιλελευθέρων απετέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής από τον αντιβενιζελικό Τύπο από τη διάλυση της Βουλής και εντεύθεν, με το φιλοβενιζελικό Τύπο να εφευρίσκει συνεχείς δικαιολογίες για την καθυστέρηση αυτή. Βλ. *Εμπρός*, 5029/ 23.10.1910, «Το μεν πνεύμα πρόθυμον, η δε σαρξ ασθενής», *Νέον Άστυ*, 3286/ 11.11.1910, «Κόμμα άνευ αρχών, άνευ προγράμματος» & *Πατρίς*, 6065/ 11.11.1910, «Το πρόγραμμα της κυβερνήσεως», όπου καταβάλλεται προσπάθεια να αντικρούσει τις κατηγορίες για έλλειψη προγράμματος από το Βενιζέλο.

των συνταγματικών θεσμών κατέκρινε τη διακυβέρνηση της χώρας κατά το παρελθόν, επειδή δημιούργησε οικονομική δυσπραγία και διοικητική παραλυσία.

Πρόθεση της κυβέρνησης είναι η δημιουργία δικαιότερου φορολογικού συστήματος, η ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της χώρας, η επίλυση του αγροτικού ζητήματος, η λήψη νομοθετικών μέτρων για την προστασία των βιομηχανικών εργατών από τις αυθαιρεσίες της εργοδοσίας, η κατάργηση των αγροτικών δήμων και η επανασύσταση του θεσμού των κοινοτήτων, η εδραίωση της δημόσιας ασφάλειας, η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και ο εκσυγχρονισμός της δικαιοσύνης. Σε ότι αφορά την εκπαίδευση θεώρησε αναγκαία την ύπαρξη γεωργικού προγράμματος στη δημοτική εκπαίδευση και περιορισμό των κλασικών σπουδών στη Μέση.³⁴¹

Σε ό,τι αφορά το θεσσαλικό ζήτημα προέβη σε ειδική αναφορά. Δήλωσε ότι θα ρυθμιστούν οι σχέσεις των καλλιεργητών με τους ιδιοκτήτες με βάση το γραπτό και εθνικό δίκαιο που ίσχυε πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Ταυτόχρονα η κυβέρνηση της ανόρθωσης θα επιδιώξει την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών σε μικρούς ιδιοκτήτες με την επισήμανση, ότι *«η κυβέρνηση δεν θα λάβει τα κτήματα των ιδιοκτητών διά να τα δώσει εις τους καλλιεργητάς»*,

Αρτιότερη στρατιωτική ανασύνταξη της χώρας και δημιουργία υπουργείου πολέμου που θα προέλθει από τη συγχώνευση των δύο στρατιωτικών υπουργείων. Χαρακτήρισε την εθνική πολιτική της χώρας κατεξοχήν ειρηνική, ενώ θα επιδίωκε να αποκατασταθούν φιλικές σχέσεις με τα υπόλοιπα κράτη της Βαλκανικής. Κλείνοντας δήλωσε, ότι στηρίζει την πραγματοποίηση του κυβερνητικού προγράμματος στην υποστήριξη του ελληνικού λαού, *«του εκπροσωπώντας την αντίδραση κατά των παλαιών κομμάτων»*.³⁴²

Κατά την ολιγόωρη παραμονή του στη Λάρισα ο Βενιζέλος έχρισε ως επίσημο βενιζελικό συνδυασμό αυτόν που ηγείτο ο μεγαλοτσιφλικός Σλήμαν. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του άλλου βενιζελικού συνδυασμού, ο οποίος αποφάσισε την κάθοδό του στις εκλογές, ως Λαϊκός Συνδυασμός των Φιλελευθέρων. Επιπλέον,

³⁴¹ Αναφέρεται στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που ετοίμαζε την περίοδο αυτή ο υπουργός Παιδείας Αλεξανδρής. Τα νομοσχέδια αυτά προέβλεπαν τη δημιουργία νέου τύπου δημοτικών σχολείων, στις αγροτικές κοινότητες, τα οποία θα περιελάμβαναν και γεωργικά προγράμματα. Σε ό,τι αφορά τη μέση εκπαίδευση σημαντική καινοτομία ήταν η ίδρυση πρακτικών δημόσιων σχολών με παράλληλη μείωση των κλασικών σπουδών. βλ. Παπαστράτης Π., *Πολιτική εξουσία και Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα 1890-1932*, (υπό έκδοση), σσ. 90- 103 & *Χρόνος*, 2573/ 21.11.1910, σ. 2

³⁴² *Καιροί*, 326/ 15.11.1910, σ. 3 & 4, «Η αγόρευσις του κ. Πρωθυπουργού». Η ομιλία του Βενιζέλου στη Λάρισα δημοσιεύθηκε απ' όλον σχεδόν τον αθηναϊκό Τύπο.

με την ενέργειά του αυτή αποδείκνυε ότι παρά τα όσα δήλωσε, η διανομή γης στους κολίγους δεν ήταν γι' αυτόν ζήτημα άμεσης προτεραιότητας.

Η εντύπωση από την αγόρευση του πρωθυπουργού επισημαίνει ο βενιζελικός Τύπος υπήρξε θετική και ειλικρινής. Δεν σκόρπισε ψέματα, δημαγωγικές υποσχέσεις και εξαγγελίες που είναι αδύνατο να πραγματοποιηθούν. *«Δεν ηθέλησε να είπει λόγους κενούς ή να θαμβώσει τον Λαόν με πομπώδεις φράσεις και εξάρσεις ευγλωττίας συναρπαζούσας»*. Αντίθετα μίλησε θετικά με σαφήνεια και ειλικρίνεια, και όχι *«ως δημεγέρτης ή ως πλανόδιος θαυματοποιός»*. Δεν υποσχέθηκε ότι θα αλλάξει την Ελλάδα σε είκοσι τέσσερις ώρες, διαφορετικά θα ήταν *«αγύρτης, εκείνος όστις θα ετόλμα διαβουκολών τον Λαόν»*, να ισχυριστεί κάτι ανάλογο. Η κυβέρνηση όμως των Φιλελευθέρων δεν είναι υπόδουλη *«εις της δημοκοπίας την ανάγκην»*. Εδώ έγκειται και η διαφορά του με τους προκατόχους του πρωθυπουργούς. *«Όλοι επηγγέλθησαν την γην της επαγγελίας, αλλά ουδείς εξ αυτών ητύχησε να ιδει πραγματοποιούμενας τας υποσχέσεις του»*. Αν και διακρίνονταν από αγαθή πρόθεση (παλαιοί πολιτικοί), φαίνεται ότι τους έλειπε η δύναμη και το σθένος στην πραγματοποίηση των υποσχέσεων τους.³⁴³

Επιπλέον υπήρξε σαφής και θαρραλέος σε σχέση με το Θεσσαλικό πρόβλημα. Έθεσε τέρμα στη δημοκοπία *«την οιστρηλατούσαν τον νουν πτωχών αγροτών, εις ους είχαν παραστήσει, ότι εύκολον πράγμα είναι η αρπαγή και διανομή της περιουσίας του άλλου»!* Χωρίς να παραγνωρίζει το πρόβλημα για τη βελτίωση της τύχης *«αληθινών ειλωτικών πληθυσμών»* με τη λήψη μέτρων, έθεσε τα όρια που επιβάλλουν οι γραπτοί και άγραφοι νόμοι στο διακανονισμό των σχέσεων μεταξύ των ιδιοκτητών και των καλλιεργητών. Τονίζει όμως ότι προκειμένου να υπάρξει κοινωνική ισορροπία *«είναι ορθόν και συμφέρον κοινωνικώς να περιορισθεί το κεφάλαιον κατ' αρχήν εν τη καταχρήσει της δυνάμεώς του»*, με παράλληλη προστασία του από την πολιτεία.³⁴⁴

Το Σκριπ τονίζει ιδιαίτερα τις δηλώσεις του πρωθυπουργού ότι οι πολιτικοί άνδρες έχουν καθήκον να λένε την αλήθεια και να εγκαταλείπουν την εξουσία, όταν υποπτευθούν ότι θα βρεθούν στην ανάγκη να θυσιάσουν το πρόγραμμά τους. Οι δηλώσεις αυτές που δεν είναι συνηθισμένες στην Ελλάδα, φανερώνουν ότι ο Βενιζέλος σαφώς συνδέει την τύχη της κυβέρνησής του με την ψήφιση και εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού προγράμματός του. Αποδεικνύει επίσης ότι η δήλωση αυτή δεν έγινε προκειμένου να ικανοποιήσει την περιέργεια και την επιθυμία του Λαού, αλλά είναι

³⁴³ *Αθήναι*, 2925/ 16.11.1910, «Το πρόγραμμα των Φιλελευθέρων» & *Πατρίς*, 6069/ 15.11.1910, «Το πρόγραμμα της κυβερνήσεως»

³⁴⁴ *Εστία*, 6025/ 15.11.1910 «Το πρόγραμμα της κυβερνήσεως» & *Πατρίς*, 6070/ 16.11.1910, «Η πολιτική της ειλικρίνειας»

αποτέλεσμα «βαθείας μελέτης των πραγμάτων της χώρας και των αναγκών αυτής». Δέχεται ότι τα μέτρα που ανήγγειλε δεν δύναται ν' αποδώσουν άμεσα. Η θέληση όμως και η απόφαση για άμεση εφαρμογή των, αποδεικνύουν την αποφασιστικότητα της κυβέρνησης και ειδικά του Βενιζέλου.³⁴⁵

Η ανακοίνωση του κυβερνητικού προγράμματος από το Βενιζέλο στη Λάρισα, κατά το *Νέον Αστν*, υπήρξε απογοήτευση για εκείνους, οι οποίοι ανέμεναν ν' ακούσουν «κάτι τι νέον, κάτι τι θετικόν και ορισμένον». Το μόνο που έπραξε ήταν να αναφερθεί εκ νέου στις γενικότητες, τις αοριστίες και τις κοινοτυπίες, που ήδη είχε ακούσει ο Λαός κατά την ομιλία του στο Σύνταγμα. Όπου δε υπήρξε αναλυτικότερος αποκαλύφθηκε η αδεξιότητά του, καθώς «Ο Μεσσίας, ο προορισμένος να σώσει την Ελλάδα», προσπαθεί ν' αντιγράψει τις ιδέες των κομμάτων, των οποίων υπήρξε σφοδρός πολέμιος. Όμως, «είναι αδέξιος αντιγραφεύς παραμορφώνων το πρωτότυπον εις τοιούτον βαθμόν, ώστε να καταντά βάνανσος γελοιογραφία». Τέλος, στην προσπάθειά της η εφημερίδα να πείσει το αναγνώστικό της κοινό, ότι όλα όσα ανήγγειλε ο Βενιζέλος στην ομιλία του, δεν έχουν σχέση με πρόγραμμα διερωτάται: «Εις τι συνίσταται τέλος πάντων αυτό το περίφημον ανορθωτικόν πρόγραμμα»,³⁴⁶

Οι *Καιροί* διαφοροποιούνται από το φιλοβενιζελικό Τύπο και επισημαίνουν μόνο αρνητικά σημεία του πολιτικού προγράμματος του Βενιζέλου, παραλείποντας ν' αναφερθούν σε οτιδήποτε θετικό. Το πρώτο αφορά την ίδρυση Συμβουλίου της Επικρατείας και όχι Δεύτερης αιρετής Βουλής, όπως επανειλημμένα είχε ζητήσει η εφημερίδα σε σειρά άρθρων της. Εάν το ΣτΕ προετοιμάζει απλά τα διάφορα νομοθετήματα, μπορούν οι βουλευτές «να μεταρρυθμίζωσι κατά το δοκούν, αποβλέποντες εις το κομματικόν και το πολιτικόν συμφέρον ή παρασυρόμενοι από εμπάθειαν». Η ίδρυση όμως Δεύτερης Βουλής «θα θέσει σωστικόν χαλινόν εις τας παρεφοράς και παρεκτροπάς της κάτω Βουλής».

Η εφημερίδα διαφωνεί επίσης με την επικείμενη ίδρυση των κοινοτήτων και την κατάργηση των Δήμων. Εκφράζει την άποψη, ότι τα κοινοτικά συμβούλια θα αναδείξουν την κοινότητα «εις αυθάδες όργανον παρακοής και διαβολικόν όργανον φατρισμού». Τέλος, ο συντάκτης του άρθρου διερωτάται μήπως ο περιορισμός των κλασ-

³⁴⁵ *Σκριπ*, 18944/ 15.11.1910, «Το κυβερνητικόν πρόγραμμα»

³⁴⁶ *Νέον Αστν*, 3290/ 15.11.1910, «Το πρόγραμμα του Μεσσίους»

σικών σπουδών στο Γυμνάσιο, είναι προμήνυμα, προκειμένου να περιοριστεί «η σπουδή της Ελληνικής εν Ελλάδα, προς χαράν των κυρίων μαλλιαρών»;³⁴⁷

Το *Εμπρός* εμφανίζεται ιδιαίτερα επικριτικό ως προς τον τρόπο που διεξάγεται η περιοδεία του Βενιζέλου στη Θεσσαλία. Θεωρεί εντελώς αρνητική εικόνα το θέαμα «*πρωθυπουργού ταξιδεύοντος υπό τοσοούτον πρωτοτύπους και εκτός συναγωνισμού όρους και χρίοντος συνδυασμούς παιανίζουσας της μουσικής το εμβατήριον της σημαίας*». Είναι δύσκολο να μην εκπλαγεί κανείς για το νέο τυπικό που καθιέρωσε ο νέος πρωθυπουργός «*μιας ιδιαίτερας πολιτικής πράξεως, συγχεομένης με την επίσημον λειτουργίαν της αφηρημένης αρχής*».

Σε ότι αφορά το πρόγραμμα που ανέπτυξε, υπήρξε πρωτότυπο μόνο ως προς την παρουσίασή του. Το χαρακτηρίζει γενναίο σε λέξεις, πλούσιο σε επαγγελίες, αγαθό σε προθέσεις, «*με ανάρμοστον υπερβολήν κριτικής διά το παρελθόν*» και έντιμη ειλικρίνεια προς τους γεωργικούς πληθυσμούς, *αποφεύγοντας κάθε δημοκοπία*».³⁴⁸

Η ομιλία του δύναται να θεωρηθεί ως αγόρευση που προετοιμάστηκε με λεπτομέρεια, όπου συγκεφαλαίωσε όλα τις ασθένειες της ελληνικής πολιτικής σκηνής και τις αντίστοιχες θεραπείες. «*Στερούμενος φυσικώς των αναγκαίων εις την ρητορικήν πτερύγων, εγένετο ηθοποιός αυτής*». Παραδέχεται πως απέφυγε κάθε είδους δημαγωγία που θα τον εξέθετε, ενώ κατόρθωσε να είναι σαφής και κατανοητός. «*Η δε ειλικρίνεια και η λιτότης αυτή απετέλεσε το τεχνικότερον μέρος της ρητορικής του ηθοποιίας*». Τον επικρίνει επίσης για τη δήλωσή του, ότι η αναθεώρηση επιβλήθηκε από την κοινή γνώμη «*και άνευ αυτής θα επήρχετο βραδύτερον αγριότερα η εξέγερσις*». Η αλήθεια όμως είναι εντελώς διαφορετική. Η Εθνοσυνέλευση επεβλήθη από τον ίδιο «*διά των λογών και των πρωτοκόλλων και των απειλών του Στρατιωτικού Συνδέσμου*». Συνεπώς είναι «*ο γνήσιος εφευρέτης*» της, προς τον οποίον κανείς δεν είναι διατεθειμένος να αμφισβητήσει το προνόμιο της ευρεσιτεχνίας».³⁴⁹

Στην Καρδίτσα όπου επανέλαβε τα ίδια σε ό,τι αφορά το θεσσαλικό ζήτημα, ακούστηκαν φωνές από το πλήθος που ζητούσαν αναγκαστική απαλλοτρίωση και όχι ρύθμιση σχέσεων. Ο Βενιζέλος διευκρίνισε ότι η αποκατάσταση των ακτημόνων θα απαιτήσει πολύ χρόνο, μεγάλες θυσίες και εξεύρεση κεφαλαίων και τόνισε: «*Εάν υ-*

³⁴⁷ *Καιροί*, 328/ 17.11.1910, «Το πρόγραμμα» Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας αναγγέλθηκε από το Βενιζέλο κατά την προεκλογική ομιλία του στο Βόλο.

³⁴⁸ *Εμπρός*, 5052/ 15.10.1910, «Η περιοδεία εις Θεσσαλίαν και το πρόγραμμα του κ. Βενιζέλου»

³⁴⁹ *Εμπρός*, 5953/ 16.10.1910, «Το πρόγραμμα του κ. Βενιζέλου και τα συμπεράσματα αυτού» & *Εμπρός*, 5054/ 17.11.1910, «Η συμπλήρωσις του προγράμματος διά των νέων δηλώσεων εν Βόλω»

*πάρχουν οι διαβουκουλούντες υμάς ότι οι καλλιεργηταί δύνανται αυθαιρέτως καταλαμβάνοντες τα κτήματα να μεταβληθώσιν εις ιδιοκτήτας, ούτοι είναι δημοκόποι».*³⁵⁰

Κατά τη μετάβαση του Βενιζέλου και της συνοδείας του από Καρδίτσα για Βόλο και κοντά στους Σοφάδες συνέβη απόπειρα εκτροχιασμού του τρένου που τους μετέφερε με την τοποθέτηση μιας βαριάς σιδηράς ράβδου επί της σιδηροδρομικής γραμμής. Ο εκτροχιασμός αποφεύχθηκε χάρη στην έγκαιρη αντίδραση του μηχανοδηγού ο οποίος την αντιλήφθηκε έγκαιρα και κατέβαλε προσπάθειες να ακινητοποιήσει την αμαξοστοιχία, ενώ ταυτόχρονα η εσχάρα της ατμομηχανής απώθησε τη ράβδο έξω από τη γραμμή. Σημειωτέον ότι σε πολύ κοντινή απόσταση βρίσκεται η γέφυρα του ποταμού Ρογγολίνου και αν συνέβαινε εκτροχιασμός επί της γέφυρας οι συνέπειες θα ήταν ανυπολόγιστες.³⁵¹

Επειδή το επεισόδιο αυτό προσέλαβε στον Τύπο τεράστιες διαστάσεις, ο Βενιζέλος σε μια προσπάθεια να μετριαστούν οι εντυπώσεις δήλωσε ότι φρονεί, πως στην πράξη αυτή προέβη ανόητος, ορεσίβιος χωρικός από επιπολαιότητα, δίχως να υπολογίσει το αποτέλεσμα αυτής της ενέργειάς του. Χαρακτήρισε δε ανυπόστατες τις φήμες ότι η απόπειρα πραγματοποιήθηκε από τα παλιά κόμματα.³⁵² Δήλωσε επίσης ότι ο ίδιος δεν απέδωσε την παραμικρή σημασία στο επεισόδιο και δεν αξίζει το λόγο να δέχεται συγχαρητήρια (για τη διάσωσή του).³⁵³

Σύσσωμος ο Τύπος καταδικάζει «το αποπειραθέν κακούργημα» κατά του πρωθυπουργού της χώρας και προσπαθεί να το ερμηνεύσει. Η απόπειρα πρόκλησης σιδηροδρομικού δυστυχήματος στην αμαξοστοιχία που επέβαινε ο Βενιζέλος και η συνοδεία του, χαρακτηρίστηκε, «ως στυγερόν έγκλημα, όπερ κτήνη υπό μορφήν ανθρώπου απειραράθησαν». Ως αιτία-μέχρι να αποδειχθεί οτιδήποτε άλλο – θεωρεί «την ευθαρσώς αντιδημοκοπικήν γλώσσαν, την γλώσσαν της αληθείας», που χρησιμοποίησε ο Βενιζέλος στη Λάρισα και την Καρδίτσα, ανακοινώνοντας τις αποφάσεις της κυβέρνησης για το αγροτικό ζήτημα. Ευθύνη επίσης επέχουν και όσοι με οποιονδήποτε τρόπο εξεγείρουν τους Θεσσαλούς χωρικούς, πείθοντάς τους ότι τα τσιφλίκια του ενός και του άλλου είναι κτήματα δικά τους και ότι δεν έχουν παρά να απλώσουν το χέρι για να τα πάρουν.

³⁵⁰ *Αθήναι*, 2924/ 15.11.1910, σ. 2

³⁵¹ *Χρόνος*, 2568/ 16.11.1910 σ. 3, «Κακούργος απόπειρα κατά του κ. πρωθυπουργού και της ακολουθίας του εν Θεσσαλία».

³⁵² *Αστραπή*, 3416/ 17.11.1910, σ. 2 & *Εμπρός*, 5054/ 17.11.1910, σ. 3

³⁵³ *Εμπρός*, ό. π.

Θεωρεί ότι η δολοφονία του πρωθυπουργού δεν είναι η λύση στο πολύπλοκο θεσσαλικό ζήτημα. Η ομιλία του στη Λάρισα αποσκοπούσε στο να πει «λέξεις παρηγορίας εις τους πάσχοντες, διά να τους συστήσει επιμονήν και εγκαρτέρησιν» και να τους διαβεβαιώσει ότι για την κυβέρνηση το Θεσσαλικό ζήτημα είναι υψίστης προτεραιότητας. Αν όμως τα κυβερνητικά μέτρα θεωρήθηκαν ασήμαντα «απέναντι του όγκου της θεσσαλικής δυσπραγίας» υπήρχαν και άλλοι τρόποι διαμαρτυρίας, που θα μπορούσαν να προκαλέσουν τη συμπάθεια και όχι τον αποτροπιασμό της κοινής γνώμης. Τέλος εύχεται να σώζει τον πρωθυπουργό από παρόμοιους κινδύνους η «Παντοδύναμος Πρόνοια».³⁵⁴

Υπήρξαν όμως και εφημερίδες που υποστήριζαν την άποψη πως «το ανθρωπόμορφον κτήνος», που επεχείρησε την απόπειρα είναι ξένος, από εκείνους οι οποίοι ως κατάσκοποι έχουν πλημμυρίσει τη χώρα μας και συγκεκριμένα είτε Βούλγαροι κοιμητοτζίδες ή Τούρκοι κατάσκοποι. Συνεπώς, ο δράστης ή οι δράστες δεν είναι Έλληνες, γιατί στον τόπο αυτό δεν υπήρξαν πολιτικές δολοφονίες, ο δε Βενιζέλος όχι μόνο δεν έχει σήμερα εχθρούς, αλλά όλοι στην Ελλάδα τον λατρεύουν και όλοι από αυτόν ελπίζουν. Ευτυχώς που ο Θεός αγαπά την Ελλάδα, γιατί αν πετύχαινε η απόπειρα «το αίσχος θα εσαβάνωνε τον τόπον αυτόν» και η χώρα θα έβλεπε μετά το φόνο του Καποδίστρια, «το υπέρλαμπρον αυτής τέκνον, τον Ελευθέριον Βενιζέλον, πίπτον θύμα των υπέρ της Πατρίδος προσπαθειών αυτού». Ταυτόχρονα όμως προτρέπεται έμμεσα ο θεσσαλικός λαός να συνδράμει το έργο των αρχών, γιατί όσο οι δράστες παραμένουν ασύλληπτοι και ατιμώρητοι, «καθίσταται συνένοχος αυτών και διατελεί υπό κατηγορίαν», γιατί δίκαια θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι συμμερίζεται τις απόψεις τους.³⁵⁵

Η απόπειρα εκτροχιασμού του τρένου στο οποίο επέβαινε ο Βενιζέλος αν δεν ήταν τυχαίο γεγονός, είναι σπάνιο έγκλημα. Ακόμα και το *Νέον Άστυ*, που διαφωνεί με τις ιδέες του αισθάνεται την ανάγκη να εκφράσει τη βαθιά του αγανάκτηση. Όντας πεπεισμένο ότι ακολουθεί λανθασμένη πολιτική, η οποία μελλοντικά μπορεί να αποδειχθεί επιβλαβής για τα συμφέροντα του τόπου, δε θα ευχόταν να υπάρξει οποιαδήποτε αφορμή, που θα έθετε το Βενιζέλο εκτός πολιτικού στίβου. Είναι θλιβερό το γεγονός

³⁵⁴ *Εστία*, 6026/ 16.11.1910, «Κτηγών κατορθώματα», *Καιροί*, 328 17.11.1910, «Η κακούργος απόπειρα» & *Χρόνος*, 2568/ 16.11.1910, «Αποτρόπαιον έγκλημα»

³⁵⁵ *Πατρίς*, 6071/ 17.11.1910, «Δεν είναι Έλληνας» & *Σκριπ*, 18945/16.11.1910, «Η κακούργος απόπειρα»

ότι απειλήθηκε έστω στο ελάχιστο η ζωή του πρωθυπουργού της χώρας. Εάν πράγματι υπήρξε απόπειρα, τότε αυτή είναι έργο παράφρονα.³⁵⁶

Η *Αστραπή* επισημαίνει ότι αν πράγματι υπήρξε απόπειρα, ήταν αποτέλεσμα της πικρίας και της απογοήτευσης που αισθάνθηκαν οι Θεσσαλοί δουλοπάροικοι, οι οποίοι διψώντας για ελευθερία και αποκατάσταση και «προσδοκώντας να ροφήσουν το γάλα μιας αναστάσεως», αισθάνθηκαν έντονη πικρία όταν άκουσαν από το στόμα του πρωθυπουργού να αναγγέλλει ότι θα φροντίσει όπως ρυθμιστούν οι σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών.³⁵⁷

Δυστυχώς για το Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων η περιοδεία στη Θεσσαλία και τα γενικά και αόριστα μέτρα που ανακοίνωσε για την επίλυση του οξύτατου κοινωνικού προβλήματος, αυτού δηλ. της αποκατάστασης των κολίγων, δεν απέφερε και τα αναμενόμενα αποτελέσματα σε επίπεδο εκλογικών κερδών. Παρά την ενθουσιώδη υποδοχή που συνάντησε, σύμφωνα με τις περιγραφές του Τύπου, φαίνεται ότι οι Θεσσαλοί κολίγοι δε συμμερίστηκαν τις επαγγελίες του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την εκλογική αποτυχία των Φιλελεύθερων στη Θεσσαλία, αφού ανέδειξαν μόλις 19 βουλευτές σε σύνολο 48. Ο θεσσαλικός λαός με αυτή του την απόφαση δήλωνε ευθαρσώς στο Βενιζέλο, ότι η ανόρθωση όπως την εννοούσε αυτός, σήμαινε άμεση αποκατάσταση των ακτημόνων γεωργών με την παραχώρηση γης.

2.8 Οι εκλογές για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή

Στις 26 Νοεμβρίου ο Βενιζέλος μίλησε ταυτόχρονα σε προεκλογικές ομιλίες στον Πειραιά και στην Αθήνα, ξεκινώντας από τον Πειραιά. Η αγόρευσή του ήταν μια περίληψη των όσων ανακοίνωσε κατά την προεκλογική του περιοδεία στη Θεσσαλία. Τόνισε όμως με ιδιαίτερη έμφαση τη μέριμνα της κυβέρνησης για τη λήψη μέτρων υπέρ των (βιομηχανικών) εργατών, «*συμφώνως προς το δίκαιον και την κοινωνικήν αλληλεγγύην*».

Αργά το βράδυ της ίδιας ημέρας μίλησε από τον εξώστη του Μεγάλου Ξενοδοχείου στην πλατεία Συντάγματος στο λαό της Αθήνας, ο οποίος έφτασε εκεί υπό μορφή διαδήλωσης. Το πλήθος είχε προσυγκεντρωθεί στα Χαυτεία, όπου βρισκόταν το εκλογικό κέντρο των Φιλελευθέρων και τα γραφεία του Εργατικού Κέντρου. Στην αγόρευσή του αυτή στον Αθηναϊκό Λαό τόνισε ότι δεν θεωρεί απαραίτητο να επαναλάβει το πολιτικό του πρόγραμμα, δεδομένου ότι αυτό έγινε ευρύτερα γνωστό ύστερα

³⁵⁶ *Νέον Άστυ*, 3291/ 16.11.1910, «Η απόπειρα»

³⁵⁷ *Αστραπή*, 3415/ 16.11.19110, σ. 2, «Επί της αποπείρας».

από την περιοδεία του στην Θεσσαλία. Αναφέρθηκε όμως στις βασικές πολιτικές του αρχές του, στον τρόπο που κατάρτισε τον κυβερνητικό συνδυασμό Αττικοβοιωτίας εξαιτίας των πολλαπλών επικρίσεων που δέχθηκε στο ζήτημα αυτό, από το σύνολο σχεδόν του Τύπου. Προέτρεψε επίσης τους εκλογείς να ψηφίσουν τους επίσημους εκλογικούς συνδυασμούς και όχι τους υποψηφίους που είχαν υποδείξει τοπικές ομάδες φιλελευθέρων(!) Το ίδιο ίσχυε και για το Λαϊκό Συνδυασμό των Φιλελευθέρων (Αττικοβοιωτίας), παρόλο που αναγνώρισε ότι περιλαμβάνει και πολλούς [πολιτικούς] φίλους του, γιατί ο συνδυασμός αυτός εξυπηρετεί τα παλαιά κόμματα, «τα οποία συμφέρον έχουν υπέρτατον να ίδουν διασπωμένη την ανορθωτικήν στρατιάν».³⁵⁸ Με τη δημιουργία του κόμματος των Φιλελευθέρων, δήλωσε ότι υπήρχε πλέον εναλλακτική λύση απέναντι στα παλαιά κόμματα. Αν κάποιος πολιτευτής επιθυμούσε στο παρελθόν να διατηρήσει την προσωπική του ελευθερία πολιτευόμενος ως ανεξάρτητος. Τώρα πλέον δεν είχε ανάγκη να προσφύγει στην ανεξαρτησία, καθώς «η ανεξαρτησία των ανηκόντων εις την στρατιάν του ανορθωτικού αγώνος, αποτελεί αληθή πολιτικήν αναρχίαν».³⁵⁹

Το κεντρικό όμως σημείο της ομιλίας του εστιάζεται στην επιθυμία του για τη συγκρότηση «Πολιτικού Συλλόγου» [κόμματος], το οποίο σε αντιδιαστολή με τα «προσωπικά κόμματα», θα μπορούσε να αντλεί δύναμη από μια ευρύτερη εκλογική βάση. Επανέρχεται στην προσφιλή του ιδέα για την καθιέρωση ενός κόμματος αρχών, στον κομματικό μηχανισμό του οποίου θα συμμετείχαν ευρύτερες λαϊκές μάζες, χωρίς όμως η βενιζελική παράταξη να αποβάλλει και τον προσωποπαγή της χαρακτήρα.³⁶⁰

Η *Εστία* επαινεί το Βενιζέλο για την ειλικρίνεια που επέδειξε με το λόγο του στο λαό της πρωτεύουσας. «*Ο,τι θα έλεγεν εν ιδιαιτέρα συνομιλία προς έμπιστον φίλον του [...], αυτά είπε και προς τον Λαόν*», η συγκέντρωση του οποίου ήταν αυθόρμητη με την επιθυμία να εκδηλώσει την εμπιστοσύνη του στον αρχηγό του. Σε αντίθεση με τα μέχρι τώρα επικρατούντα δεν κατήγγειλε τα παλαιά κόμματα, αλλά υπεραμύνθηκε των αγαθών προθέσεων των μέχρι τώρα κυβερνήσεων «και αναγνώρισε την υπέρ του καλού του τόπου προαίρεσιν αυτών». Ξεκαθάρισε ότι δεν είναι διατεθειμένος να υποχωρήσει σε ό,τι αφορά την εφαρμογή του πολιτικού του προγράμματος, διαφορετικά θα παραιτηθεί. Πρωταρχικό μέλημα είναι η επιβολή και η ισότητα των νόμων υποσχεθείς ότι εφεξής δεν θα υπάρχει ισχυρός και αδύνατος και ότι «τα περίφημα πλάγια

³⁵⁸ Πατρύς, 6081/ 27.11.1910 σ. 4 & 5, όπου δημοσιεύονται και οι αντίστοιχες ομιλίες του Βενιζέλου.

³⁵⁹ Ο. π.

³⁶⁰ Σβολόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. σ. 274 - 275

μέσα έπαυσαν πλέον ισχύοντα». Τονίζει ιδιαίτερα την προτροπή του Βενιζέλου να μη διχαστεί η εκτίμηση των φίλων του μεταξύ των δυο συνδυασμών, αλλά συνάμα να υπερψηφιστεί ο κυβερνητικός.³⁶¹ Η αλλαγή στάσης απέναντι στα παλαιά κόμματα ενδεχομένως να οφείλεται στην κριτική που δέχτηκε για τις αρνητικές και μόνο αναφορές του στον τρόπο διακυβέρνησής του. Επιπλέον, λόγω ενδεχομένως της αγωνίας που τον διέκρινε μήπως ο Λαϊκός Συνδυασμός αποκομίσει περισσότερα εκλογικά οφέλη από όσα ανέμενε, προσπάθησε την ύστατη στιγμή να προσεταιριστεί αναποφάσιστους ψηφοφόρους των παλαιών κομμάτων.

Κατά το *Σκριπ*, οι πολιτικές συγκεντρώσεις που πραγματοποιήθηκαν την προηγούμενη μέρα σε Αθήνα και Πειραιά και οι πολιτικές ομιλίες του Βενιζέλου απέβλεπαν στην εκπλήρωση μιας υποχρέωσης του ίδιου απέναντι στους συνυποψήφιους του «οίτινες εμμέσως υπέβαλον εις τον κ. Πρωθυπουργόν τοιαύτην αξίωσιν», όταν κατανόησαν ότι μεταξύ των δυο βενιζελικών συνδυασμών, ο λαός αναμφίβολα θα προτιμούσε αυτόν των Λαϊκών. Ταυτόχρονα όμως κατέβαλε προσπάθεια να μη δυσαρεστήσει τους πολιτικούς του φίλους που απαρτίζουν το συνδυασμό των Λαϊκών. Η διαβεβαίωση ότι όσοι υποψήφιοι περιλαμβάνονται στο Λαϊκό Συνδυασμό είναι φίλοι του, εκφράζοντας ταυτόχρονα και τη λύπη του, γιατί δεν μπόρεσε να τους συμπεριλάβει στο συνδυασμό του ήταν μια έμμεση αλλά ειλικρινής εξομολόγηση, ότι λυπήθηκε για την εκλογή που έκανε.³⁶² Είναι πλέον εμφανής η υποστήριξη της εφημερίδας παραμονή των εκλογών προς τον ανεπίσημο κυβερνητικό συνδυασμό, λαμβάνοντας υπόψη ότι στο συνδυασμό αυτό συμμετείχε και ο Διευθυντής της εφημερίδας Γρ. Ευστρατιάδης.

Το *Νέον Άστυ* γράφει ότι η αναφορά του Βενιζέλου για τον τρόπο που επέλεξε τους υποψήφιους του κυβερνητικού συνδυασμού απέδειξε πως τους θεωρεί απλά ως αριθμούς. Αν κάποιος απολαμβάνει περισσότερης εκτίμησης από κάποιον άλλον συνυποψήφιό του, του είναι εντελώς αδιάφορο, σχολιάζοντας: «Μην ενοχλείτε τον ανορθωτήν με τοιαύτας λεπτομερείας». Αυτό ήταν επόμενο, αφού επιθυμεί ξύλινους οπαδούς και όχι συνεργάτες. Η κρίση, η μόρφωση, η ικανότητα είναι πράγματα τα οποία δε σκέφθηκε να ρωτήσει αν τα κατέχουν οι υποψήφιοι που έχρισε.

Μάταια όμως επιχειρεί να υπαρπάξει την ψήφο του Ελληνικού Λαού και να τον εξαναγκάσει να παραιτηθεί από τα κυριαρχικά του δικαιώματα. Οι εκλογείς οφείλουν να αναδείξουν Εθνική Αντιπροσωπεία «σοβαράν και πεφωτισμένην και όχι συρφετό»

³⁶¹ *Εστία*, 6037/ 27.11.1910, «Αι δηλώσεις του πρωθυπουργού»

³⁶² *Σκριπ*, 16508/ 27.11.1910, σ. 2, «Ο κ. Βενιζέλος υπέρ των Λαϊκών»

ανθρώπων, που προεξόφλησαν την ψήφο τους χάρη στο χρίσμα που έλαβαν και «φέρνται προς την πολιτικήν εξ απλής μωροφυλοδοξίας».³⁶³

Το *Εμπρός* προτρέπει τους εκλογείς να ψηφίσουν τους επίσημους βενιζελικούς συνδυασμούς. Αν πράγματι ο πρωθυπουργός πρόκειται να εφαρμόσει πρόγραμμα που βρίσκει σύμφωνο το έθνος, αυτό οφείλει να του παράσχει συγχρόνως και τη δύναμη για να το εφαρμόσει. Αν όμως υπερισχύσουν οι ανεξάρτητοι βενιζελικοί συνδυασμοί θα αποτελούν κάτι το ανόμοιο και «αντιφάσκον προς εαυτό σύνολον ανθρώπων, οίτινες θα περιήγον την πολιτείαν εις το απροχώρητον». Εκείνοι που έφεραν το Βενιζέλο από την Κρήτη πρέπει να καταλάβουν, «ότι είναι αργά διά πάσαν μετάνοιαν και ότι ο Μεσσίας ούτος είτε μετέχει θείας φύσεως είτε είναι εκ χαλκού είτε εκ μαρμάρου είτε εξ απλού πηλού, πρέπει να στηριχθεί καλώς επί του βάθρου του». Αν πέσει θα συμπαρασύρει στην πτώση του και όλους εκείνους, οι οποίοι «κύπτουσι προ αυτού γονυπετείς».³⁶⁴ Η εφημερίδα συνεχίζει τις παλινωδίες της σε ό,τι αφορά την κριτική της έναντι του Βενιζέλου. Το βέβαιο είναι ότι η ευκαιριακή αυτή υποστήριξη που του παρέχει σχετίζεται απόλυτα με την έως στάση του στο ζήτημα της Αναθεωρητικής και γενικά στη συντηρητική πολιτική που ακολουθεί με αποτέλεσμα το *Εμπρός* να τον θεωρεί στην ουσία ως συνέχεια των παλαιών κομμάτων, δίχως όμως να παραγνωρίζει την ανάγκη αναδιοργάνωσης του κράτους, διατηρώντας ταυτόχρονα το υφιστάμενο κοινωνικό και πολιτειακό status quo.

Οι εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου, όπως προαναφέραμε, διεξήχθησαν με την αποχή των παλαιών κομμάτων δηλ. του θεοτοκικού, του ραλλικού και του μαυρομιχαλικού, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η διάλυση της Βουλής ήταν αντισυνταγματική. Δεν πειθάρχησαν στην αποχή το ζαϊμικό και το καραπανικό κόμμα.

Το κόμμα των Φιλελευθέρων παρουσίασε αμιγείς συνδυασμούς σε όλη τη χώρα και ο Βενιζέλος ζήτησε την υπερψηφισή τους. Σε αρκετές εκλογικές περιφέρειες της χώρας συγκροτήθηκαν δύο φιλελεύθεροι συνδυασμοί, ο επίσημος, αυτός δηλ. που είχε λάβει το χρίσμα από το Βενιζέλο ή συγκροτήθηκε από τον ίδιο και ο ανεπίσημος, με την επωνυμία «Λαϊκός Συνδυασμός Φιλελευθέρων». Ο συνολικός αριθμός των υποψηφίων στις εκλογές αυτές ήταν περίπου 900, από τους οποίους οι 386 ανήκαν στους Φιλελεύθερους.³⁶⁵ Οι περισσότεροι αντίπαλοί τους έθεσαν «ορφανή κάλπη», δηλ. υποψηφιότητα εκτός συνδυασμών, ενώ αμιγείς αντίπαλους συνδυασμούς αντιμε-

³⁶³ *Νέον Άστυ*, 3302/ 28.11.1910, «Η εκλογή»

³⁶⁴ *Εμπρός*, 5065/ 28.11.1910, «Η ημέρα της εκλογής και το καθήκον των εκλογέων»

³⁶⁵ Νικολακόπουλος – Οικονόμου, *Το εκλογικό βάπτισμα* ό. π. σ. 51

τώπισαν οι Φιλελεύθεροι στη Λάρισα, τα Τρίκαλα, την Αρκαδία, την Άρτα, την Αχαιοηλίδα, την Κέρκυρα και τα Νέα Ψαρά. Το εκλογικό αποτέλεσμα υπήρξε ένας θρίαμβος τόσο για το Βενιζέλο όσο και για το κόμμα των Φιλελευθέρων καταλαμβάνοντας συνολικά τις 307 από τις 362 έδρες της Βουλής.³⁶⁶ Τα εκλογικά αποτελέσματα δεν υπήρξαν ευχάριστα μόνο στις περιφέρειες Τρικάλων³⁶⁷ και Άρτης, όπου εξέλεξε μόνο δύο από τους έξι βουλευτές, καθώς το караπανικό κόμμα πλειοψήφησε.³⁶⁸

Από τους βουλευτές που εξελέγησαν με το κόμμα των Φιλελευθέρων μόνο 66 είχαν μετάσχει και στην προηγούμενη Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, γεγονός που συνιστά τη ριζικότερη μέχρι τότε ανανέωση σε επίπεδο πολιτικού δυναμικού στην κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας. Σε επίπεδο Κοινοβουλίου το 87% των μελών της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής δεν είχε εκλεγεί ποτέ πριν το 1910.³⁶⁹

Οι 55 έδρες της αντιπολίτευσης κατανεμήθηκαν σε δύο πολιτικές ομάδες. Η πρώτη περιελάμβανε τη «Μικρή Αντιπολίτευση», η οποία συγκροτήθηκε από 7 κοινωνιολόγους (Λαϊκό κόμμα), 28 γεωργικούς της Θεσσαλίας και 7 συντακτικούς, ήτοι σύνολο 42 βουλευτές. Τη δεύτερη ομάδα απετέλεσαν 13 ανεξάρτητοι παλαιοκομματικοί, οι οποίοι δεν πειθάρχησαν στην αποχή.

Σύσσωμος ο Τύπος αναγνωρίζει το εκλογικό αποτέλεσμα ως θρίαμβο του Βενιζέλου. Ιδιαίτερα ο βενιζελικός Τύπος αναφέρει ότι η κυβέρνηση «κατήγαγεν αλήθην θρίαμβον εκλογικόν». ³⁷⁰ Επισημαίνει ότι τα αποτελέσματα των εκλογών έδειξαν ότι το εκλογικό σώμα οργανωμένο και πειθαρχώντας στην υπόδειξη του Βενιζέλου δεν απέβλεπε σε τίποτα άλλο παρά μόνο στην τυφλή υπακοή προς τον πολιτικό εκείνον άνδρα, ο οποίος ζήτησε την πολιτική πειθαρχία, για να αναλάβει με τη σειρά του τις πολιτικές ευθύνες του αγώνα της Ανόρθωσης.³⁷¹

Από την περίσταση δεν απουσιάζει και ο απαραίτητος λιβανωτός, προς το Βενιζέλο, καθώς είναι πλέον ο απόλυτος κύριος της καταστάσεως με πλήρη κοινοβουλευτική νομιμοποίηση της πρωθυπουργίας του. Ταυτόχρονα βρίσκεται στο ζενίθ της αί-

³⁶⁶ Νικολακόπουλος – Οικονόμου, *ό. π.*, σ. 71, Πίνακας 2, όπου εμφανίζονται τα αποτελέσματα των εκλογών σε έδρες κατά εκλογική περιφέρεια.

³⁶⁷ Σε ό,τι αφορά το εκλογικό αποτέλεσμα της Θεσσαλίας στην εκλογική περιφέρεια της Λάρισας (συμπεριλαμβάνεται και ο Βόλος) οι Φιλελεύθεροι έλαβαν τις 15 από τις 24 έδρες. Στα Τρίκαλα (συμπεριλαμβάνεται και η Καρδίτσα) όμως ηττήθηκαν κυριολεκτικά, αφού κατέλαβαν μόνο τις 4 από τις 24 έδρες.

³⁶⁸ Η επιτυχία αυτή του караπανικού κόμματος ενδεχομένως να μην είναι άσχετη με την καταγγελία που δημοσιεύτηκε στην *Πατρίδα*, για πλήθος υλικών παροχών του Καραπάνου προς τους χωρικούς, ενώ η ψήφος τους αποτιμήθηκε κατά περίπτωση σε 25, 50 ή 75 δραχμές. *Πατρίς*, 27.11.1910, σ. 5

³⁶⁹ Hering, *ό. π.*, σ. 791 & Δαφνής, *ό. π.*, σσ. 121 - 122

³⁷⁰ *Καιροί*, 340/ 29.11.1910, «Θρίαμβος εκλογικός»

³⁷¹ *Αθήναι*, 2938/ 29.11.1910, «Το συμβόλαιο συνήφθη»

γλης και της δόξας του, γεγονός που δε συνέβη με κανέναν από τους προκατόχους του από ιδρύσεως ελληνικού κράτους. «*Ο αστερισμός του περνά σήμεραν από το θερινόν ηλιοστάσιον της μεγίστης ημέρας και της βραχυτάτης νυχτός*». Ο Λαός, ο Τύπος, η Βουλή ακόμα και ο Βασιλιάς τον έκαναν γενικό και απεριόριστο πληρεξούσιο του ανορθωτικού αγώνα. Με άλλα λόγια «*Βενιζέλος σήμεραν θα πει Ηθικός Δικτάτωρ*».³⁷² «*Ο Βενιζέλος σήμεραν είναι το παν. Αυτός η επίσημος Ελλάς. Αυτός το Κράτος. Αυτός η Βουλή. Αυτός ο Λαός. Παντοδύναμος και ακατάβλητος. Γίγας και κολοσσός*».³⁷³

Δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί και στην αποτυχία της κυβέρνησης στη Θεσσαλία, καθώς τη θεώρησε ως αναμενόμενη, επειδή «*εις την χώραν εκείνην ηργάσθη τόσον αήθως η κακοηθεστέρα δημοκοπία, ώστε θα ήτο άδικον να αξιώσωμεν από απλοϊκούς χωρικούς να δεχθούν την απογοητευτικήν αλήθειαν*», την οποία με τόσον θάρρος εξέθεσε ο πρωθυπουργός».³⁷⁴ Τα πάντα εξαρτώνται πλέον από την κυβέρνηση Βενιζέλου, ώστε να φανεί αντάξια των προσδοκιών του Λαού και να πραγματοποιήσει όσα υποσχέθηκε για το καλό του τόπου. Επισημαίνεται πάντως με έμφαση, πως ενδεχόμενη αποτυχία του θα βαρύνει τον ίδιο και όχι το Λαό που του παρέχει πλέον την εν λευκώ εξουσιοδότησή του.³⁷⁵

Το *Εμπρός* δηλώνει ευχαριστημένο από το αποτέλεσμα των εκλογών και την πλήρη επικράτηση των κυβερνητικών συνδυασμών, ειδικά μετά την προτροπή που απήλυθε προς τους εκλογείς για υπερψήφιση των κυβερνητικών συνδυασμών. Σημειώνει ότι ενώ έως τώρα η κυβέρνηση ήταν υπό αίρεση, «*έχουσα υπέρ εαυτής την εμπιστοσύνην του Βασιλέως και ενδείξεις τινάς της λαϊκής ευνοίας*», τώρα πλέον ο Βενιζέλος είναι ο αναμφισβήτητος κύριος της κατάστασης, ενώ παραδίδεται πλέον η πολιτεία και το πολίτευμα στα χέρια του. Η εξέλιξη των πραγμάτων θα δείξει αν «*είναι ο υπό της Θείας Προνοίας ενδεδειγμένος όπως σώσει τον λαόν του Ισραήλ*» ή θα διαλύσει γρήγορα τις ελπίδες όσων τον πίστεψαν. Χωρίς αντιπολίτευση, «*ακολουθούμενος από φαλαγγαπιστήν και αφοσιωμένην*» Βουλή, παρουσιάζει ένα πρωτοφανές φαινόμενο στην ιστορία των κοινοβουλευτικών πολιτευμάτων. Θα ήταν παράδοξο, εάν αυτή την κολοσσιαία δύναμη με την οποία τον περιβάλλει το έθνος, να μην κατορθώσει να τη χρησιμοποιήσει προς όφελος του. Τυχόν αποτυχία θα βαρύνει αποκλειστικά αυτόν.³⁷⁶

³⁷² *Ακρόπολις*, 7034/ 27.11.1910, «Ο ηθικός δικτάτωρ»

³⁷³ *Πατρίς*, 6085/ 1.12.1910, «Η ψυχολογία των εκλογών»

³⁷⁴ *Εστία*, 6030/ 29.11.1910, «Η σημασία της εκλογής».

³⁷⁵ *Πατρίς*, 6083/ 29.11.1910, «Η νίκη των Φιλελευθέρων»

³⁷⁶ *Εμπρός*, 5066/ 29.11.1910, «Τα αποτελέσματα της εκλογής και τα συμπεράσματα αυτής» & 5067/ 30.11.1910, «Η έννοια της εκλογής και το καθήκον του κ. Βενιζέλου»

Τα αποτελέσματα των εκλογών, γράφει το *Σκριπ*, φανερώνουν ότι ο Λαός εξεδήλωσε την απόφασή του, όπως ακολούθησε «την αυτήν οδόν, ην έταμε την 8 Αυγούστου» εμπνεόμενος από τα ευγενέστερα αισθήματα και τα υψηλότερα ιδανικά και αποδεικνύοντας ότι έχει ψυχικό σθένος αντάξιο των κρίσιμων περιστάσεων που διέρχεται η χώρα. Έχοντας πλήρη αυτοπεποίθηση ακολούθησε την Ιδέα, της οποίας ο ίδιος υπήρξε σημαιοφόρος. Την Ιδέα αυτή συμβολίζει και εκπροσωπεί ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως «και δεν ηδύνατο ο λαός ειμή εις τούτον να αποβλέψει» και αυτόν να περιβάλλει με την απόλυτη εμπιστοσύνη του.

Επισημαίνει εκ νέου την ύπαρξη στον κυβερνητικό συνδυασμό «ορισμένων ασημοτήτων», οι οποίες δε δύνανται να συμβάλλουν «πνευματικώς» στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Από τη στιγμή όμως που ο αρχηγός προς τον οποίο απέβλεψε ο Λαός τους εξέλεξε ως συνεργάτες του έπρεπε να αφηθεί ελεύθερος ως προς την επιλογή. Αυτή είναι και η έννοια της χθεσινής εκλογής του ελληνικού λαού, «αποβλέψαντος ουχί εις πρόσωπα, αλλ' εις όργανα». Ο Βενιζέλος δε δύναται πλέον σε περίπτωση αποτυχίας του προγράμματός του να επιρρίψει τις ευθύνες στο Λαό.³⁷⁷

Ο *Χρόνος* επισημαίνει, ότι τα αποτελέσματα των εκλογών φανερώνουν την τέλεια αφύπνιση του ελληνικού λαού και την επίμονη προσπάθειά του για ανόρθωση. Το εκλογικό αποτέλεσμα δεν αποτελεί εύκολο θρίαμβο, όπως πολλοί ισχυρίζονται, γιατί οι πολιτικοί αντίπαλοι της κυβέρνησης παρά την αποχή των κομμάτων έδρασαν φανερά και κρυφά. Η νίκη όμως αυτή αναθέτει και μεγάλες ευθύνες στο Ανορθωτικό κόμμα και ιδίως στο Βενιζέλο σε ότι αφορά τη διεξαγωγή του μεγάλου και εθνοσωτήριου αγώνα. Ο Λαός τον ψήφισε «με μανίαν και επιμονήν και σθένος τόσας φορές όσαι ήσαν και αι κάλπαι των υποψηφίων αυτού». Η εφημερίδα αισθάνεται ιδιαίτερη υπερηφάνεια, γιατί «πρώτοι από οκταετίας ηνοιζαμεν τον αγώνα της ανορθώσεως και ενεθαρρύναμεν δι' όλης της δυνάμεως τον κ. Βενιζέλον, όπως ταχθεί επικεφαλής αυτού». Οι προσδοκίες όλων εστιάζονται πάνω του, γιατί ο Αρχηγός αυτού του αγώνα είναι αληθινός άνδρας, τον οποίον επιζήτησε η Ελλάδα.³⁷⁸

Το *Νέον Άστυ* χαρακτηρίζει το αποτέλεσμα των εκλογών, όπως «το ήθελε και οίον το παρεσκεύασεν η επιτηδειότης του κ. πρωθυπουργού», ο οποίος περίτρανα απέδειξε ότι είναι αρκετά έμπειρος στο να μην αφήνει ανεκμετάλλευτες τις καταστάσεις και να επωφελείται από τη ψυχολογική κατάσταση που βρίσκεται ο Λαός, ο οποίος όφειλε να είναι περισσότερο διστακτικός και λιγότερο εύπιστος, «εις τας δελεαστικάς και αε-

³⁷⁷ *Σκριπ*, 16510/ 29.11.1910, «Η σημασία της χθεσινής εκλογής»

³⁷⁸ *Χρόνος*, 2582/ 30.11.1910, «Ο θρίαμβος του αγώνος»

ρώδεις επαγγελίας ανθρώπου, μη σύροντος όπισθεν αυτού παρά γνωστάς πολιτικάς αποτυχίας» και συνεργάτες που δηλώνουν ότι θα είναι τυφλά και πειθήνια όργανά του. Όμως η Κοινή Γνώμη λησμόνησε όλα αυτά και εμπιστεύτηκε αυτόν, ο οποίος δεν υπήρξε ούτε ξένος «εις την δημιουργίαν της προόρωσ λησμονηθείσης επαναστάσεως», ούτε στον τερματισμό της. Το παράδοξο όμως είναι ότι ενώ δεν είναι ευχαριστημένη με την επανάσταση, «είναι όμως ενθουσιασμένη από τον γεννήτορα και κατευθυντήν αυτής», ο οποίος κατόρθωσε να σαγηνεύσει και πάλι τον Ελληνικό Λαό με το πομπώδες και σκοτεινό πρόγραμμά του, που φωτίζεται μόνο από την ηχηρή λέξη της ανορθώσεως. Άκουσε με μεγάλη ευπιστία «τον διαλαλούμενον ως νέον Γίγαντα και μετά μεγαλυτέρας ακόμη ευχερείας προσεδέθη εις το γεμάτον από δημοκοπίαν άρμα του».³⁷⁹

Η *Αστραπή* φαίνεται πλέον ότι άλλαξε γραμμή πλεύσης και εγκαταλείπει το φιλοβενιζελικό στρατόπεδο. Χαρακτηρίζει τα αποτελέσματα των εκλογών ως λευκή εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού προς το πρόσωπο του Βενιζέλου και ειδικά στην Αττικοβοιωτία, όπου «υπήρξε θύελλα, ήτις ακατασχέτως εξορμήσασα παρέσυρε τα πάντα, ικανότητας, υπηρεσίας, κορυφάς». Ταυτόχρονα όμως στέκεται επικριτικά λόγω των διαστάσεων που έχει προσλάβει το φαινόμενο Βενιζέλου: «Δημιουργούμεν σήμερον είδωλα, όπως τα θρυμματίσωμεν την επομένην», επειδή δε θέλουμε να αντιληφθούμε ότι η ορμή και ο ενθουσιασμός έχουν τα όριά τους.

Σε μια περίοδο όπου δεν διατρέχουμε κανένα κίνδυνο «μας υπεβλήθη επιτηδείως» ότι έχουμε ανάγκη από σωτήρα, και όταν νομίσαμε ότι τον ανακαλύψαμε, «άνευ ουδεμιάς επιφυλάξεως συρόμεθα όπισθεν του άρματός του». Αυτό που απομένει να διδαχθούμε είναι ότι «η άνευ όρκων και ανεπιφύλακτος εμπιστοσύνη προς πάσης δοκιμασίας δεικνύει έλλειψιν πολιτικής ωριμότητος».³⁸⁰

Η απόφαση του Βενιζέλου να θεωρήσει ως φιλικούς μόνο τους συνδυασμούς που έχρισε αυτός φανερώνει μικροπολιτική αντίληψη του παρελθόντος που δε συνάδει με την πολιτική μεταβολή που επήλθε, «ημείς δε θεωρούμεν αναζίαν αυτής τον κ. Πρωθυπουργόν». Τον κατηγορεί ευθέως ότι εκδηλώνει τάσεις για τη συγκρότηση προσωπικού κόμματος με πειθαρχία, ενώ οι δηλώσεις του φανερώνουν προσήλωση σε απολυταρχικές ιδέες. Από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του στην πολιτική ζωή της χώρας δεν απέκρυψε προς ποια συγκεντρωτική πολιτική τείνει, πρέπει δε κάποιος να πάσχει από μυωπία, «όπως μη διακρίνει τον άπώτερον σκοπόν της μετά της Αυλής συ-

³⁷⁹ *Νέον Αστν*, 3304/ 30.11.1910, «Ο γίγας και η άγκυρα». Η άγκυρα υπήρξε το διακριτικό σήμα στις κάλπες των Φιλελευθέρων κατά τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου.

³⁸⁰ *Αστραπή*, 3428/ 29.11.1910 «Τα αποτελέσματα».

νάφειάς του», την οποία η εφημερίδα θεωρεί τόσο παράδοξη και απροσδόκητη, λόγω της υποστήριξης προς αυτόν από την εποχή του Θέρισου.³⁸¹

Εφόσον η *Αστραπή* δεν «πάσχει από μυωπία», όπως προκύπτει από αυτά που γράφει, προφανώς διακρίνει τον απώτερο σκοπό της συνάφειας του Βενιζέλου με την Αυλή. Εφόσον όμως διακρίνει αυτή τη συνάφεια, γιατί τη θεωρεί τόσο παράδοξη και απροσδόκητη; Μήπως επειδή τον υποστηρίζει από το Θέρισο; Είναι δυνατόν όμως να μην κατανοεί ότι ο Βενιζέλος, επειδή διακυβεύονται πολλά γι' αυτόν, θα προτιμούσε την Αυλή από την υποστήριξη του Γιολλάση; Καμιά άλλη εφημερίδα δεν αναφέρεται σε συνάφεια της Αυλής και του Βενιζέλου. Το ζήτημα αυτό συστηματικά σιωπάται, προκειμένου να μη θεωρηθεί ως φιλοβασιλικός.

Ακόμη και να δεχτούμε ότι ο Βενιζέλος «υπεβλήθη» στον ελληνικό λαό από κάποια κέντρα, πρωταρχικό ρόλο σ' αυτό διαδραμάτισε το σύνολο σχεδόν του Τύπου, ιδιαίτερα όμως ο φιλοβενιζελικός, συμπεριλαμβανομένης και της *Αστραπής*, γεγονός που ομολογεί και η ίδια η εφημερίδα στο φίλο της επόμενης ημέρας, όταν αναφέρεται στην υποστήριξη που παρείχε στο Βενιζέλο από την εποχή του Θέρισου. Η αλλαγή πλεύσης στη γραμμή της οφείλεται στην αντίθεσή της με το Βενιζέλο ως προς το χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης, στην απογοήτευσή του εκδότη της Κ. Γιολλάση που δεν συμπεριλήφθηκε στον επίσημο βενιζελικό συνδυασμό και τέλος στην πικρία του, γιατί δεν εξελέγη βουλευτής ούτε με το Λαϊκό Συνδυασμό των Φιλελευθέρων .

Οι *TIMES*, (σε ανταπόκριση του Μπάουτσερ) σχολιάζοντας στο κύριο άρθρο τους τα αποτελέσματα των εκλογών στην Ελλάδα, γράφουν ότι ο πρωτοφανής θρίαμβος του Βενιζέλου αποτελεί άριστο οίωνα για την αναγέννηση του ατυχούς ελληνικού βασιλείου και την εξασφάλιση της ειρήνης στη Βαλκανική χερσόνησο. Οι Έλληνες με τις εκλογές απέδειξαν, ότι αναγνωρίζουν στο πρόσωπο του Βενιζέλου «*σωτήρα του έθνους, ισχυρόν και συνετόν*», που πιστεύει πως η σωτηρία της χώρας βρίσκεται στην εσωτερική οργάνωση του κράτους και στην αποτίναξη των ολέθριων κομματικών επιρροών. Ο Βενιζέλος ως γνήσιος Κρητικός είναι ο μόνος ικανός από τους Έλληνες, ώστε να επιτελέσει το γιγάντιο έργο της αναγεννήσεως πάνω σε ειρηνική βάση, «*άνευ ριψοκινδύνου τυχοδιωκτικής πολιτικής εξωτερικών περιπετειών*».³⁸²

Ύστερα από την πανηγυρική αυτή εκλογή ο Βενιζέλος υπήρξε απόλυτα κυρίαρχος να προχωρήσει στην εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, σύμφωνα με τις εξαγγελίες του. Προείχε όμως η συνταγματική αναθεώρηση, την οποία ο

³⁸¹ *Αστραπή*, 3429/ 30.11.1910, «Αι προθέσεις εκδηλούνται»

³⁸² *Κήρυξ* Χανίων, 188/ 7.12.1910, σ. 3

πρωθυπουργός επιθυμούσε να είναι βραχύβια, στηριζόμενος στην απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων. Εξελίχθηκαν όμως τα πράγματα, σύμφωνα με το σχεδιασμό και τη θέληση του Βενιζέλου;

Ο Τύπος στο σύνολό του αναγνωρίζει τον εκλογικό θρίαμβο του Βενιζέλου. Τονίζει ότι οι εκλογείς πειθάρχησαν στις υποδείξεις και τα κελεύσματα του και ο Λαός αφυπνίστηκε και βαδίζει προς το δρόμο της Ανόρθωσης. Επισημαίνει την αποτυχία των Φιλελευθέρων στη Θεσσαλία και το αποδίδει στο γεγονός ότι οι Θεσσαλοί κολίγοι δεν πείστηκαν από τις δηλώσεις του Βενιζέλου, καθώς τους μίλησε με τη γλώσσα της αλήθειας και όχι ως δημεγέρτης πολιτικός. Κύριο χαρακτηριστικό επίσης των εκλογών αυτών υπήρξε η εμπλοκή εκδοτών (*Αστραπής, Σκριπ*) με την υποψηφιότητά τους ως βουλευτών, γεγονός που αναδεικνύει ήδη από την περίοδο αυτή τη στενή σχέση πολιτικής και Τύπου και πως ο τελευταίος προσπαθεί να διαμορφώσει ειδικά την περίοδο αυτή την κοινή γνώμη, αλλά και να αποκομίσει κάθε είδους παροχές.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο Τύπος στο μεγαλύτερο μέρος του υποστηρίζει το Βενιζέλο κατά την είσοδό του στην ελληνική πολιτική σκηνή και στην ανάληψη για πρώτη φορά του ύψιστου πολιτικού αξιώματος της χώρας, δίχως λαϊκή εντολή. Ταυτόχρονα το σύντομο αλλά κρίσιμο αυτό χρονικό διάστημα (Αύγουστος – Νοέμβριος 1910), στο οποίο οι πολιτικές εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες, διαμορφώνεται το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος, που με μοναδική εξαίρεση την *Ακρόπολη*, θα παραμείνει το ίδιο σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Καθοριστικός επίσης υπήρξε ο ρόλος του Τύπου ως προς το χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης ως Αναθεωρητικής ή Συντακτικής, καθώς στην πλειοψηφία του τάχθηκε υπέρ της Αναθεωρητικής, σύμφωνα με την άποψη του Βενιζέλου.

Με τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου έχουν διαμορφωθεί πλέον οι δύο πόλοι, (βενιζελικός-αντιβενιζελικός Τύπος). Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται οι εφημερίδες *Πατρίς, Εστία, Ακρόπολις, Καιροί*. Στην αρχική ομάδα του αντιβενιζελικού Τύπου (*Εμπρός, Σκριπ, Ν. Αστ*), έρχονται να προστεθούν οι πρώην φανατικές βενιζελικές και νυν ακραιφνείς αντιβενιζελικές *Αθήναι, Χρόνος* και *Αστραπή*. Με την έναρξη της συνταγματικής αναθεώρησης το ισοζύγιο είναι αρνητικό για το βενιζελικό Τύπο και θα παραμείνει το ίδιο μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων.

2.9 Πίνακας υποψηφίων βουλευτών βενιζελικού συνδυασμού Αττικοβοιωτίας

A /A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ
1	Αθανασάκης Ιωάννης	Δικηγόρος
2	Αναστασιάδης Αλέξανδρος	Δικηγόρος – εργοστασιάρχης
3	Ανδρεαδάκης Νικόλαος	
4	Ανδρέου Δημήτριος	Ιατρός - μαιευτήρας
5	Αραβαντινός Κωνσταντίν.	Εκπρόσωπος Χρηματιστηρίου
6	Βαρβιτσιώτης Σάββας	Ιδιοκτήτης εμποροραπτικού οίκου
7	Βενιζέλος Δημήτριος	
8	Βενιζέλος Ελευθέριος	Πρωθυπουργός, αρχηγός των Φιλελευθέρων.
9	Γαλανός Μιχαήλ	Λογοτέχνης, συγγραφέας θρησκευτικών κειμένων
0	1 Δερμετζής Κωνσταντίνος	Νομικός, πανεπιστημιακός
1	1 Ζαβογιάννης Δημήτριος	Βιομήχανος Πειραιά
2	1 Ζερβουδάκης Γεώργιος	Κεφαλαιούχος
3	1 Ηλιόπουλος Τιμολέων	Δικηγόρος
4	1 Θεοδωρίδης Αριστομένης	Νομικός
5	1 Θεοδωρόπουλος Σπύρος	Εκπρόσωπος Εργατικού Κέντρου
6	1 Καζανόβας Γεώργιος	Έμπορος γαιανθράκων, υποψήφιος Πειραιά.
7	1 Κολοσούκας Γεώργιος	Βιομήχανος Πειραιά
8	1 Κορομηλάς Λάμπρος	Υπουργός Οικονομικών
9	1 Κουτσοπέταλος Λουκάς	Δικηγόρος
0	2 Κυρέλλος Βασίλειος	Δικηγόρος, υποψήφιος Θηβών
1	2 Κυταριόλος Εμμανουήλ	Ιατρός
2	2 Λαγοπάτης Πολύβιος	
3	2 Λαζαρήs Δημήτριος	
4	2 Μάνος Κωνσταντίνος	Νομικός και ποιητής.
5	2 Μιχαλόπουλος Θεμιστοκλής	Καθηγητής, επιθεωρητής σχολείων
6	2 Μπέλλος Λουκάς	Ιατρός μαιευτήρας, υποψήφιος επαρχίας Θηβών
7	2 Μπενάκης Εμμανουήλ	Κεφαλαιούχος, έμπορος βαμβακιού
8	2 Μπρισιμιτζάκης Ιωάννης	Δικηγόρος

2 9	Νέγρης Φωκίων	Κεφαλαιούχος
3 0	Νεγρεπόντης Μιλτιάδης	Κεφαλαιούχος
3 1	Νικολαΐδης Γεώργιος	Υποστράτηγος, υποψήφιος Μεγαρίδας
3 2	Παναγιωτόπουλος Αναστάσ.	Τραπεζίτης, υποψήφιος Πειραιά
3 3	Παπαχατζής Σπύρος	
3 4	Πετμεζάς Θρασύβουλος	Νομικός και πανεπιστημιακός.
3 5	Πολίτης Γεώργιος	Δικηγόρος, υποψήφιος Πειραιά
3 6	Πουλής Αθανάσιος	Ιατρός, υποψήφιος Μεγαρίδας
3 7	Ρακτιβιάν Κωνσταντίνος	Νομικός, Πρόεδρος Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών
3 8	Ρούσης Αθανάσιος	Δικηγόρος
3 9	Σακελλαρίου Αριστοτέλης	Δικηγόρος
4 0	Σπηλιώτης Νικόλαος	
4 1	Σταμπάδος Γεώργιος	
4 2	Στρατούλης Γεώργιος	Έμπορος, εκπρόσωπος Εμπορικού Συλλόγου
4 3	Χαροκόπος Παναγής	Κεφαλαιούχος
4 4	Δραγούμης Στέφανος	Πρώην πρωθυπουργός, «τιμής ένεκεν».

ΠΗΓΗ: *Εστία*, 6030/ 20.11.1910, σ. 3 (σε ό,τι αφορά τα ονόματα των υποψηφίων).

ΣΧΟΛΙΑ-ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.

1. Όπως φαίνεται από τη μελέτη του Πίνακα στον εκλογικό συνδυασμό των Φιλελευθέρων για τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου κυριαρχούν οι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου (κεφαλαιούχοι, εργοστασιάρχες, τραπεζίτες, έμποροι), έπονται οι νομικοί–δικηγόροι και ακολουθούν οι γιατροί.³⁸³ Συνεπώς οι αναφορές μέρους του Τύπου για υπερεκπροσώπηση του κεφαλαίου και των δικηγόρων (συνολικά περισσότεροι από τους μισούς υποψηφίους του συνδυασμού) ανταποκρίνονται στην πραγμα-

³⁸³ Σε ό,τι αφορά τα επαγγέλματα των υποψηφίων βουλευτών, αυτά προέκυψαν από έρευνα στον Τύπο, όπου υφίστανται αναφορές (πορτρέτα) για ορισμένους υποψηφίους και από έρευνα στο Διαδίκτυο. Όπου υφίσταται κενό, αυτό δεν κατέστη δυνατό

τικότητα και σχετίζεται με την προσπάθεια του Βενιζέλου για συμμετοχή της αστικής τάξης στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, πέραν του γεγονότος ότι τη θεωρούσε μοχλό οικονομικής ανάπτυξης και στην οποία όφειλε την αναρρίχηση του στην εξουσία. Σε ό,τι αφορά τους νομικούς- δικηγόρους φαίνεται ότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων τους έκρινε απαραίτητους, προκειμένου να συνδράμουν στην αναθεώρηση του Συντάγματος.

2. Ευθύς μετά την ανακοίνωση του Λαϊκού Συνδυασμού των Φιλελευθέρων και την ευρεία προβολή του από το *Χρόνο* και την *Αστραπή*, ξεκίνησε παράλληλα και η καθημερινή δημοσίευση του (επίσημου) βενιζελικού συνδυασμού από την *Εστία* και τους *Καιρούς*. Η κίνηση αυτή αποσκοπούσε στην ευρύτερη προβολή του βενιζελικού συνδυασμού σε σχέση με το Λαϊκό Συνδυασμό, λαμβάνοντας υπόψη ότι το 1/3 των υποψηφίων, ήταν κοινό και στους δύο συνδυασμούς, γεγονός που θα είχε ως συνέπεια να υπάρξουν «λάθη» στην κάλπη.

3. Ο Παναγής Χαροκόπος υπήρξε ο υποψήφιος με την περισσότερη προβολή σε όλο τον Τύπο με άρθρα, πορτρέτα και καταχωρημένες (πληρωμένες) καθημερινές διαφημίσεις, στις οποίες μάλιστα αποκαλούνταν «πατριάρχης της ελληνικής γεωργίας».

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 1911

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο:

ΚΩΛΥΣΙΕΡΓΙΕΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

1.1 Εθνοσυνέλευση άνευ ‘βασιλικού λόγου’.

Η Β΄ Διπλή Αναθεωρητική Βουλή συνήλθε στις 8 Ιανουαρίου 1911, χωρίς να παραστεί ο Γεώργιος και κατά συνέπεια να εκφωνηθεί και ο καθιερωμένος βασιλικός λόγος. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε αντικείμενο σχολίων μέρους του Τύπου, χωρίς όμως ιδιαίτερες προεκτάσεις.

Οι ερμηνείες που δίνονται είναι ποικίλες. Η εφημερίδα *Αθήναι* εμφανίζεται ιδιαίτερα επικριτική έναντι του Βενιζέλου και θεωρεί το γεγονός της έναρξης των εργα-

σιών της Εθνοσυνέλευσης, άνευ βασιλικού λόγου, «ως προϊόν απολύτου ομοφωνίας Κυβερνήσεως και Στέμματος» και μεγάλο κυβερνητικό λάθος. Αναρωτιέται αν αυτή η απόφαση είναι προϊόν περιφρόνησης προς την εθνική αντιπροσωπεία ή συνέπεια του φόβου από τον οποίο διακατέχεται το Στέμμα, μήπως προκαλούταν συζήτηση για το ρόλο του στη διάλυση της προηγούμενης Βουλής.³⁸⁴ Αντίθετα το *Εμπρός* θεωρεί ότι στερείται σοβαρότητας να αποδοθούν ευθύνες στο Στέμμα για τη διάλυση της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής.³⁸⁵ Είναι εμφανής η προσπάθεια της εφημερίδας να αποσείσει οποιαδήποτε κατηγορία κατά της ‘Ανεύθυνης Αρχής’ σε ότι αφορά τη διάλυση της προηγούμενης Βουλής και να μετατοπισθούν όλες οι ευθύνες στο Βενιζέλο.

Οι *Καιροί* και η *Ακρόπολις* δεν είναι ιδιαίτερα προσηλωμένες στο τυπικό της έναρξης και στη μη εκφώνηση βασιλικού λόγου.³⁸⁶ Απεναντίας οι *Καιροί* με το *Χρόνο*, επικεντρώνονται στα θετικά που θα προκύψουν από τη σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης και ειδικότερα στη βελτίωση του πολιτεύματος και της διοίκησης, ώστε απρόσκοπτα η χώρα να βαδίζει «δι’ αλμάτων, εις την οδόν της τάξεως, της προόδου και του μεγαλείου». Όλα αυτά θα επιτευχθούν χάρη στο Λαό, ο οποίος εμπιστεύθηκε το μέλλον του στο Βενιζέλο και του παρέσχε πρωτοφανή κοινοβουλευτική δύναμη, ώστε να επιβάλλει με την ισχυρή του βούληση το σύνολο των συνταγματικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Θεωρούν ιδιαίτερα σημαντικό το ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν οι αντιπρόσωποί του, οι οποίοι οφείλουν να υποστηρίζουν την ανεξαρτησία της γνώμης των, διαφορετικά θα πετύχουν πλήγμα στο κύρος του κοινοβουλευτισμού και οι ίδιοι θα παρουσιαστούν «ως βωβά επί της κοινοβουλευτικής σκηνης πρόσωπα». Επισημαίνουν με έμφαση ότι η Αναθεώρηση του Συντάγματος είναι το μεγαλύτερο εθνικό έργο, τυχόν δε αποτυχία θα σημάνει την αρχή μιας νέας επανάστασης, η οποία μόνο με αίμα «θα εξαγνίσει τας αμαρτίας του παρελθόντος».³⁸⁷

Η μη εκφώνηση βασιλικού λόγου κατά την επίσημη έναρξη των εργασιών της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής κατά παράβαση του σχετικού πρωτοκόλλου, φανερώνει την προσπάθεια του Στέμματος να αποφύγει οποιαδήποτε συζήτηση ή τυχόν αρνητικά σχόλια βουλευτών για τον τρόπο διάλυσης της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής και τις ευθύνες που το αναλογούν.

1.2 Σύσφιξη των δεσμών των φιλελευθέρων βουλευτών.

³⁸⁴ *Αθήναι*, 2977/ 7.1.1911, «Η έλλειψις βασιλικού λόγου»

³⁸⁵ *Εμπρός*, 5103/ 7.1.191, «Η αυριανή έναρξις της Βουλής»

³⁸⁶ *Καιροί*, 7/ 8.1.1911, «Η Αναθεωρητική» & *Ακρόπολις*, 7073/ 9.1.1911, «Η Διπλή Βουλή»

³⁸⁷ *Χρόνος*, 2619/ 8.1.1911, «Οδηγός η φιλοπατρία» & *Καιροί*, ό. π.

Όπως προαναφέραμε οι εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου υπήρξαν εκλογικός θρίαμβος για το Βενιζέλο, αφού το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέλαβε τις 307 από τις 362 έδρες του Κοινοβουλίου. Ταυτόχρονα συνιστούσε τη μεγαλύτερη ανανέωση στην κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας, εφόσον το 87% των μελών της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής δεν είχε εκλεγεί πριν το 1910.

Παρόλο που ο Βενιζέλος περιέλαβε στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων άτομα στερούμενα ίδιας πολιτικής υπόστασης, που όφειλαν την αρχή της πολιτικής τους σταδιοδρομίας στα γεγονότα του 1909 και μετά, άρα απόλυτα υποταγμένα σε αυτόν θα ανέμενε κανείς με απόλυτη βεβαιότητα, ότι η κοινοβουλευτική αυτή ομάδα των Φιλελευθέρων θα ήταν συμπαγής, ενόψει της επικείμενης αναθεώρησης και θα πειθαρχούσε στα κελεύσματα του αρχηγού της. Αμφιβολίες εγείρονταν για τους 28 βουλευτές που προέρχονταν από τα παλαιά κόμματα (16 από το κόμμα του Ράλλη, 9 από το κόμμα του Μαυρομιχάλη και 3 από το κόμμα του Θεοτόκη) και προσχώρησαν στους Φιλελεύθερους, για το κατά πόσο ήταν διατεθειμένοι να υποστηρίξουν τις μεταρρυθμιστικές ενέργειες του νέου αρχηγού τους.

Η ευρεία όμως αυτή ανανέωση του Κοινοβουλίου σε συνδυασμό με τη συνύπαρξη στο νεοπαγές κόμμα των Φιλελευθέρων βουλευτών με διαφορετικό ιδεολογικό και κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο στερούμενων όμως συνεκτικών δεσμών μεταξύ τους, προβλημάτισε τις εφημερίδες και φυσικά το Βενιζέλο, για το πώς θα συμπεριφέρονταν οι νέοι βουλευτές του κόμματός του κατά την αναθεωρητική διαδικασία και ειδικότερα τι στάση θα ακολουθούσαν σε ζητήματα όπως το γλωσσικό, όπου η καθαρεύουσα διατηρούσε ισχυρά ερείσματα στην κοινωνία και οι περισσότεροι βουλευτές του ήταν ένθερμοι οπαδοί της. Πώς θα έπειθε ο Βενιζέλος την κοινοβουλευτική του ομάδα για την αναγκαιότητα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών της Θεσσαλίας, εφόσον τελικά την προέκρινε, όταν επικεφαλής των Φιλελευθέρων στη Λάρισα, ήταν ο μεγαλοτσιφλικός Αγ. Σλήμαν;

Οι προβληματισμοί αυτοί αναδεικνύονται αρχικά στο βενιζελικό Τύπο, με την *Πατρίδα* να επισημαίνει, ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων είναι κόμμα αρχών, όπου όλα τα μέλη του έχουν τις ίδιες ιδέες με τον αρχηγό ή ασπάζονται τις απόψεις του, με αποτέλεσμα να προκύπτει ένας «*συνεταιρισμός ιδεών*». Αν τα μέλη μιας πολιτικής μερίδας είχαν τόσες απόψεις όσες και τα πρόσωπα που την απαρτίζουν, θα αποτελούσε «*Χάβραν ή ομάδα παραφρόνων*». Κόμμα αρχών όμως δε σημαίνει, ότι πρέπει να στερείται αρχηγού, ο οποίος είναι ο διευθύνων και ο κυρίως υπεύθυνος για την τήρηση

του πολιτικού του προγράμματος. Αυτός είναι ο Βενιζέλος, αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, στον οποίο ο Λαός χορήγησε απόλυτη εμπιστοσύνη³⁸⁸.

Οι προβληματισμοί αυτοί τελικά αποδείχθηκαν αληθινοί, πριν ακόμα την έναρξη της αναθεωρητικής διαδικασίας και συγκεκριμένα κατά τη συγκρότηση απαρτίας της Εθνοσυνέλευσης μέσω της διαδικασίας εξελέγξενος των εκλογών, γεγονός που έδωσε την αφορμή για σχόλια εκ μέρους του Τύπου, ο οποίος αναφέρεται στην έλλειψη συνοχής σε ό,τι αφορά την κοινοβουλευτική ομάδα των Φιλελευθέρων.

Περισσότερη όμως εντύπωση προκάλεσε το άρθρο της *Εστίας*, που χαρακτήριζε ως ανεξήγητη την εμμονή κάποιων από τους βουλευτές που εξελέγησαν με τη σημαία των Φιλελευθέρων, «εις τύπους νεκρούς», ενώ στο παρελθόν δήλωναν την αντίθεσή τους σε ανάλογες τακτικές. Οι μέθοδοι αυτές όφειλαν να μην έχουν πλέον θέση στην αίθουσα του Κοινοβουλίου, ενώ οι Φιλελεύθεροι βουλευτές έπρεπε να είχαν λάβει υπόψη τις λογικές και ειλικρινείς δηλώσεις του Βενιζέλου, ότι η κυβέρνηση έχοντας την πλειονοψηφία κανονίζει με τον πρόεδρο της Βουλής την πορεία των νομοθετικών εργασιών. Κατά το παρελθόν, όταν τηρούνταν οι τύποι με θρησκευτική ακρίβεια, αρκούσε ένα νεύμα του αρχηγού της πλειονοψηφίας, «διά να κινηθούν αγεληδόν οι ελέω του ρουσφετίου πιστοί της κυβερνήσεως φίλοι». Σήμερα, αυτός που έλαβε «εν λευκώ», την ψήφο του ελληνικού λαού, ζητά μόνο λογική και πειθαρχία, η οποία όμως δε θίγει τα όρια της αυτοβουλίας των αντιπροσώπων του έθνους.³⁸⁹

Οι *Καιροί* επισημαίνουν ότι η Αναθεωρητική Βουλή ακολουθεί «οδόν σκολιάν», με αποτέλεσμα να οδηγείται στην παραλυσία, εξαιτίας της κοινοβουλευτικής απειρίας και της έλλειψης κομματικής συνοχής. Παράλληλα προτρέπει στο Βενιζέλο «να συνέχη ισχυρότερον των κοινοβουλευτικών ίππων τους χαλινούς» και να διδάξει στους βουλευτές ότι χωρίς κομματική πειθαρχία, δεν είναι δυνατή η διεξαγωγή κόσμιων κοινοβουλευτικών συζητήσεων.³⁹⁰

Η συμπεριφορά αυτή των Φιλελευθέρων βουλευτών φαίνεται πως ανησύχησε και το Βενιζέλο, ο οποίος προσκάλεσε τους βουλευτές του κόμματός του σε συγκέντρωση στο κέντρο των Φιλελευθέρων, το βράδυ της 23^{ης} Ιανουαρίου 1911. Στη συγκέντρωση αυτή παραβρέθηκαν λιγότεροι από τους μισούς βουλευτές.³⁹¹ Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί διττά: Αφενός αδυναμία προσέλευσης πολλών βουλευτών

³⁸⁸ *Πατρίς*, 6123/ 10.1.1911, «Κόμμα αρχών ή χάβρα»

³⁸⁹ *Εστία*, 6091/ 22.1.1911, «Η αξίωσις του έθνους»

³⁹⁰ *Καιροί*, 21/ 22.1.1911, «Η Αναθεωρητική Βουλή»

³⁹¹ Το *Σκριπ* αναφέρεται σε 143 βουλευτές, δημοσιεύοντας μάλιστα και τα ονόματά τους σύμφωνα με την επίσημη ανακοίνωση του Κέντρου των Φιλελευθέρων. *Σκριπ*, 16529/24.01.1911, σ. 3

από την επαρχία, λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούσαν τον Ιανουάριο του 1911, αλλά και ενδεχόμενης αδιαφορίας πολλών εξ αυτών.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος στην ομιλία του δικαιολόγησε την έλλειψη απαρτίας «*μειδιών, εις το επικρατήσαν ψύχος και εις τον φόβον ίσως μερικών, όστις επηκολούθησε τους σημειωθέντας θανάτους, τινών συναδέλφων των*». Ωστόσο, αυτό δεν απασχολεί σοβαρά το κόμμα, εκφράζοντας παράλληλα την πεποίθηση ότι το ενδιαφέρον των βουλευτών θα καταστεί εντονότερο, όταν η Βουλή ξεκινήσει το κυρίως έργο της.

Κατηγόρησε τον Τύπο, ο οποίος «*κατά το πλείστον δεν διάκειται ευμενώς προς την κυβέρνησιν*», πως με αφορμή τις δυσχέρειες που παρουσιάστηκαν κατά την εξέλεξη των εκλογών, βιάστηκε να συμπεράνει ότι «*ταχέως θα παραλύσουν οι εργασίες του κόμματος ημών*». Αυτό δεν είναι δίκαιο και τα συμπεράσματά του είναι παρακινδυνευμένα.

Σε ότι αφορά το κόμμα των Φιλελευθέρων, τόνισε πως δεν παρατηρούνται σε αυτό οι στενοί δεσμοί, οι οποίοι συνέδεαν τους βουλευτές με τους πολιτικούς αρχηγούς, όπως συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές. Δικαιολόγησε όμως, ότι οι δεσμοί εκείνοι οφείλονταν «*ως επί το πλείστον εις παροχάς, εις συμφέροντα προσωπικά*» και σε απαιτήσεις, που δεν είχαν καμία σχέση με τα γενικά συμφέροντα του κράτους. Εξέφρασε πάντως την ελπίδα, ότι οι δεσμοί αυτοί θα αποδειχθούν στενότεροι στο προσεχές διάστημα. Συνέστησε επίσης στους βουλευτές του, όπως τις εργασίες της Βουλής διακρίνει «*μία τάξις, ένας ρυθμός, ένα σύστημα*», ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο προτίθενται να εργαστούν οι Φιλελεύθεροι. Κατά τις συζητήσεις θα υπάρχει για όλους ελευθερία γνώμης. Όπου η κυβέρνηση κρίνει σκόπιμο θα καθορίζει τα θέματα, για τα οποία θα ζητά την απαιτούμενη στο κόμμα πειθαρχία. Διατύπωσε την πεποίθηση, ότι θα διαψευστούν οι προσδοκίες των πολιτικών τους αντιπάλων, οι οποίοι ελπίζουν ότι η έλλειψη δεσμών προσωπικών συμφερόντων μεταξύ των βουλευτών και της κυβερνήσεως θα καταστήσει χαλαρή και απρόθυμη την υποστήριξή της από τους φιλελεύθερους βουλευτές. Τέλος, εξέφρασε την άποψη πως τελικά θα υπερισχύσει η κοινότητα των πολιτικών αρχών και του πολιτικού προγράμματος των Φιλελευθέρων, θα αποδειχθεί δε ότι σφυρηλατεί δεσμούς πολύ ισχυρότερους μεταξύ της κυβέρνησης και των πολιτικών της φίλων.³⁹²

Η *Εστία* σχολιάζοντας τις πρωθυπουργικές δηλώσεις παρατηρεί, ότι ο Βενιζέλος, «*αφήκε να εννοηθούν πολύ περισσότερα από όσα είπε*». Δεν υφίστανται πλέον δεσμοί

³⁹² *Εμπρός*, 5120/ 24.11.1911 σ. 3, «*Η χθεσινή συγκέντρωσις των Φιλελευθέρων*» & *Σκριπ*, 16529/ 24.11.1911 σ. 3, «*Η χθεσινή συνέλευσις των κυβερνητικών βουλευτών*»

προσωπικών συμφερόντων μεταξύ κυβερνήσεως και βουλευτών, ότι εξέλιπε πλέον το διάσημο «χέρι με χέρι», που υποχρέωνε τους βουλευτές να είναι τακτικοί στις συνεδριάσεις της Βουλής και την κυβέρνηση να μη δυστροπεί στα ρουσφέτια τους. Απέμεινε πλέον να πιστοποιηθεί, αν η κατάλυση αυτού του δεσμού και η διαστολή της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία, επρόκειτο να επηρεάσουν την προθυμία των αντιπροσώπων του Λαού στην εκπλήρωση της αποστολής των.³⁹³

1.3 Ένα άρθρο περί ‘Δικτατορίας’

Ένα άρθρο της *Πατρίδος*, το οποίο επεσήμανε τους κινδύνους που διατρέχει το κοινοβουλευτικό πολίτευμα της χώρας, εξαιτίας των κωλυσιεργιών που παρατηρούνταν στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών από το σύνολο του Τύπου.³⁹⁴ Η εφημερίδα επανήλθε την επομένη, προκειμένου να παράσχει κάποιες διευκρινίσεις, τις οποίες θεώρησε απαραίτητες. Διευκρινίζει, ότι οι φόβοι που εξέφρασε για τους κινδύνους τους οποίους διατρέχει το κοινοβουλευτικό πολίτευμα της χώρας, δεν αποσκοπούσαν στο να καταστήσουν την ιδέα της δικτατορίας δημοφιλή στο Λαό, αλλά επεσήμανε πως μοιραία ο τόπος θα καταστεί κοινοβουλευτικά ακυβέρνητος, γιατί σε περίπτωση χρεοκοπίας του κοινοβουλευτισμού, είναι φυσικό ο Λαός να εξεγερθεί και να ζητήσει την κατάλυσή του. Παράλληλα τόνισε, ότι δεν επιθυμεί «*Βουλὴν κωφάλαων και άθροισμα ανθρώπων χωρίς γνώμην*», αλλά Βουλή που να δρα σύμφωνα με τους κανόνες της κοινοβουλευτικής ζωής, με συντεταγμένες ομάδες, με θάρρος γνώμης, με συμπολίτευση και αντιπολίτευση και βουλευτές που να έχουν συναίσθηση το τι σημαίνει βήμα και λόγος και να μην καταναλώνεται ο κοινοβουλευτικός χρόνος «*εις φλυαρίας ή αδαμαντολογία ή μικρολογία ή δικηγορισμόν ή σοφιστείαν ή και μωρολογία ακόμη*». Τέλος, δήλωνε ότι η εφημερίδα δεν εξέφραζε δικτατορικές ή μοναρχικές ή απολυταρχικές απόψεις, αλλά παρέμεινε σταθερή στην ιδέα της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Όλα αυτά πήγαζαν από την ανησυχία, μήπως η κοινοβουλευτική κατάσταση της περιόδου εκείνης, οδηγούσε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.³⁹⁵

Ως πρωτότυπο αποκριάτικο έθιμο χαρακτήρισε η *Ακρόπολις*, την πρόταση περί δικτατορίας της *Πατρίδος*. Η ευκαιρία ήταν μοναδική και χρησίμευσε «*ως πέτρα ριφ-*

³⁹³ *Εστία*, 6093/ 24.1.1911, «Οι νέοι δεσμοί»

³⁹⁴ Παρά την επισταμένη έρευνα, στάθηκε αδύνατο να αναβρεθεί το φύλο αυτό της *Πατρίδος* με ημερομηνία 2.2.1911. Οι απόψεις που διατυπώνονται στηρίχτηκαν στο φύλο της επόμενης μέρας 3.2.1911 και στις διευκρινίσεις που παρείχε η εφημερίδα, ύστερα από την καθολική αντίδραση όλου του Τύπου.

³⁹⁵ *Πατρίς*, 6147/ 3.2.1911, «Φίλοι και εχθροί»

θείσα κατά κυναρίου», ώστε να επικρατήσει ένας «εφημεριδογραφικός υστερισμός» με μόνιμη επωδό, ότι η κυβέρνηση σκέπτεται περί δικτατορίας. Επισημαίνει, ότι το πρόβλημα δημιουργήθηκε από ένα φιλικό προς την κυβέρνηση έντυπο, είτε από δόλο είτε από αφέλεια, τονίζοντας ότι η κυβέρνηση δεν έχει καμία σχέση «με την ασύδοτον πέναν του γράφοντος», γιατί δεν έχει λόγο να επιβάλλει δικτατορία, εφόσον την έχει. Η δικτατορία αυτή είναι απεριόριστη και θεμελιωμένη στην ειλικρινή συνδρομή της Εθνοσυνέλευσης και την εμπιστοσύνη του έθνους και θα παραμείνει για αρκετό χρόνο, ώστε να μπορέσει ο τόπος ν' αναρρώσει από τα έλκη του παρελθόντος.³⁹⁶

Ως «δικτατορικά όνειρα του Ελληνικού Νεοτουρκισμού», αποκάλεσε το *Εμπρός* όσα γράφτηκαν στην *Πατρίδα* με την επισήμανση, ότι προκαλεί κατάπληξη το γεγονός πως η μόνη διέξοδος από την υπάρχουσα κατάσταση είναι η δικτατορία και μάλιστα «ζητούμενη αυτή παρά του λαού», χωρίς αυτό να σημαίνει πως η κυβέρνηση ασπάζεται αυτή την άποψη. Αναγνωρίζει την έλλειψη συνεκτικότητας και πειθαρχίας στο κόμμα των Φιλελευθέρων, ενώ παράλληλα επιρρίπτει τις ευθύνες στο Βενιζέλο, επειδή οι άνδρες αυτοί «είναι σκευή της εκλογής του, τα οποία ο λαός εψήφισε καθ' υπόδειξίν του». Εξάλλου ο τρόπος με τον οποίο ανήλθε στην εξουσία και το γεγονός ότι κυβερνά χωρίς αντίπαλο έχει ως αποτέλεσμα να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του, γεγονός που τον καθιστά «υπέρτερον παντός δικτάτορος». Ο μοναδικός του πλέον εχθρός είναι ο ίδιος του ο εαυτός.³⁹⁷

Η *Εστία* χαρακτήρισε ως ατυχή την έκφραση «της φίλης πρωϊνής συναδέλφου», γεγονός όμως αρκετό για να υπάρξουν εκκλήσεις προς το Λαό, μέσα από τις στήλες άλλων εφημερίδων, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος μιας επικείμενης δικτατορίας. Θεωρεί δικαιολογημένη την αγανάκτηση της *Πατρίδος*, της οποίας η υπομονή εξαντλήθηκε εξαιτίας της παρατηρούμενης απεραντολογίας στη Βουλή. Ο Λαός ευχαρίστως θα έβλεπε τη Βουλή να παραιτείται από το δαπανηρό έργο «της ηδονής των ωραιών φράσεων και των ατελευτήτων αγορεύσεων» και να επικεντρωθεί στο σοβαρό έργο για το οποίο εκλήθη, δηλ. αυτό της αναθεώρησης του Συντάγματος.³⁹⁸

Το *Σκριπ* και ο *Χρόνος* δεν θεωρούν κωλυσιεργία τον τρόπο που διεξάγονται οι συζητήσεις, καθότι η Εθνοσυνέλευση έχει καθήκον να θέτει «υπό τον βάσανον της λογικής και της πείρας» κάθε νομοσχέδιο που υποβάλλεται στην κρίση της, η δε κυβέρνηση οφείλει ν' ακούει τις γνώμες όλων και όχι να αξιώνει τυφλή υποταγή και

³⁹⁶ *Ακρόπολις*, 7099/ 4.2.1911, «Αι δηλώσεις της κυβερνήσεως»

³⁹⁷ *Εμπρός*, 5130/ 3.2.1911, «Δικτατορικά όνειρα του ελληνικού νεοτουρκισμού»

³⁹⁸ *Εστία*, 6103/ 3.2.1911, «Τα οράματα της δικτατορίας»

πήφισή τους. «Τοιαύτη αξίωσις θα εδέσμευε την ελευθερίαν της γνώμης της Βουλής και θα μετέβαλεν αυτήν εξάρτημα κυβερνητικόν». ³⁹⁹ Ο Χρόνος επισημαίνει πως οι ανορθωτές επιθυμούν να πραγματοποιηθεί το ανορθωτικό έργο «εν είδει ιεροτελεστίας, σιωπώντων δηλαδή όλων και ακουομένου μόνον του εφημερίου, όστις την διεξάγει». ⁴⁰⁰ Τέλος, οι *Καιροί* θεωρούν ως πραγματική ανακούφιση τη διάψευση της *Πατρίδος* με την οποία αναιρούνται όσα γράφτηκαν περί καταλύσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος και την επιβολή δικτατορίας, επισημαίνοντας ότι το ζήτημα αυτό προέκυψε «παρά των αιωνίων ασπόνδων φίλων» της κυβέρνησης, εξαιτίας πιθανής δυσφορίας «διά την γλωσσολογίαν κενόδοξων τινών βουλευτών». ⁴⁰¹

Το θέμα αυτό απασχόλησε και την Αναθεωρητική Συνέλευση κατά τη συνεδρίαση της επόμενης ημέρας, όταν ο βουλευτής Ε. Κουλουμβάκης, διερωτήθηκε γιατί δεν τελεί υπό ποινική δίωξη ο συντάκτης του άρθρου [της *Πατρίδος*], με το οποίο συνιστούσε δικτατορία. ⁴⁰² Η απάντηση δόθηκε από το βουλευτή και εκδότη της *Πατρίδος* Σπ. Σίμο, ο οποίος είπε, πως δεν δικαιούται ένας βουλευτής να ζητά ευθύνες από την κυβέρνηση για το άρθρο μιας εφημερίδας, δηλώνοντας ταυτόχρονα, πως αν προκύψουν ευθύνες, τις αναλαμβάνει ο ίδιος. ⁴⁰³ Για το ζήτημα αυτό ο Βενιζέλος εξέφρασε την απορία του, γιατί ζητούνται από την κυβέρνηση ευθύνες για άρθρα δημοσιογράφων. Σε ό,τι αφορά τον ίδιο, δήλωσε πως δεν ήταν δυνατό να σκεφθεί περί δικτατορίας εκείνος, στον οποίο όταν αυτή του προσφέρθηκε, την αρνήθηκε. ⁴⁰⁴ Με τη δήλωση αυτή έκλεισε οριστικά το ζήτημα που προέκυψε ακούσια ή εκούσια από το άρθρο της *Πατρίδος*.

Αναμφισβήτητα οι αναφορές αυτές περί δικτατορίας, δεν υπήρξαν τυχαίες ή προέκυψαν από δημοσιογραφικό «λάθος». Οφείλονταν αποκλειστικά στην κωλυσιεργία των βουλευτών, συμπεριλαμβανομένης και της αντιπολίτευσης, με αποτέλεσμα να μην έχει ξεκινήσει ακόμα η αναθεώρηση του Συντάγματος. Συνεπώς, το άρθρο αυτό δύναται να εκληφθεί και ως μία καλυμμένη απειλή προς όλες τις πτέρυγες της Βουλής, ώστε να σταματήσουν οι κωλυσιεργίες και να ξεκινήσει πλέον το έργο της αναθεώρησης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσουμε και την αναφορά του Βενιζέλου την επόμε-

³⁹⁹ *Σκριπ*, 16531/ 3.2.1911, «Ας σταματήσουν»

⁴⁰⁰ *Χρόνος*, 2645/ 3.2.1911, «Η Δικτατορία»

⁴⁰¹ *Καιροί*, 33/ 3.2.1911, «Η Δικτατορία»

⁴⁰² *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής*, τόμ. Α' 1, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1911, συνεδρίαση ΚΑ' / 4-2-1911, σ. 198

⁴⁰³ *Ο. π.*, σ. 199

⁴⁰⁴ *Ο. π.*, σ. 204

νη κιάλας μέρα στη Βουλή για επίσπευση των εργασιών της Αναθεώρησης, όπου μάλιστα προσδιόρισε και τα χρονικά πλαίσια.

1.4 Προτροπή του Βενιζέλου για ταχεία αναθεώρηση.

Στις 26 Ιανουαρίου, η κυβέρνηση Βενιζέλου υπέβαλε στη Βουλή σχέδιο διατάξεων προς αναθεώρηση, το οποίο υπογραφόταν από έξι βουλευτές – υπουργούς και παρέμεινε γνωστό «ως προσχέδιον των έξι βουλευτών». Το σχέδιο αυτό παραπέμφθηκε για περαιτέρω επεξεργασία σε ειδική επιτροπή της Βουλής, αποτελούμενη από 30 τακτικά και έξι αναπληρωματικά μέλη.⁴⁰⁵ Στις 14 Φεβρουαρίου η Επιτροπή υπέβαλε την πρώτη της έκθεση και την επομένη ξεκίνησε ουσιαστικά η Αναθεώρηση, η οποία και ολοκληρώθηκε στις 21 Μαΐου 1911, ενώ δύο ημέρες αργότερα έληξε και τυπικά η αναθεώρηση «*διά της γενομένης συναρμοολογήσεως του Συντάγματος*», το οποίο δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την 1^η Ιουνίου και ίσχυσε αμέσως.

Κατά τη συνεδρίαση της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1911, με αφορμή την επερώτηση του βουλευτή Αχαιοηλίδας Γ. Παπακυριακόπουλου σχετικά με τη δεινή οικονομική θέση των σεισμοπαθών κατοίκων της Ηλείας προς τον υπουργό των Εσωτερικών –και παρά την απόφαση της Βουλής όπως η συζήτηση περιοριστεί μόνο στα θέματα που είχαν αναγραφεί στην ημερήσια διάταξη - έλαβε αμέσως το λόγο ο βουλευτής της ίδιας περιφέρειας Δ. Γκλαβάς και αναφέρθηκε στον είλωτα λαό της Μανωλάδας, επισημαίνοντας ότι «*εξαιτίας του μέλλοντος Βασιλέως παραπονούνται επί καταθλίψεσι και στερήσει των ελευθεριών των κάτοικοι της Ελλάδος, ελεύθεροι από του Συντάγματος*».⁴⁰⁶ Ταυτόχρονα ο Βενιζέλος ανέλαβε την υπεράσπισή του, επισημαίνοντας ότι η Μανωλάδα παραχωρήθηκε στο Διάδοχο με νόμο του Συνεδρίου (Βουλής). Δήλωσε επίσης ότι ο Διάδοχος απηύθυνε επιστολή στην προηγούμενη κυβέρνηση, σύμφωνα με την οποία δήλωνε την απόφασή του να εκχωρήσει τις γαίες στους κατοίκους, κρατώντας για τον ίδιο «μόνο» τα δάση και τα ιχθυοτροφεία.⁴⁰⁷ Με τη δήλωσή του αυτή ο Βενιζέλος επιβεβαίωνε την υποστήριξή του, όχι μόνο προς τον Άνακτα, αλλά και σε όλη τη βασιλική οικογένεια και ιδιαίτερα προς το Διάδοχο του Θρόνου.

⁴⁰⁵ Μεταξύ των μελών της Επιτροπής συγκαταλέγονταν τα πλέον σημαίνοντα ονόματα όχι μόνον του κοινοβουλίου, αλλά και της νομικής επιστήμης: Π. Αραβαντινός, Αλ. Διομήδης, Λ. Κανακάρης- Ρούφος, Θ. Κουτούπης, Κ. Μάνος, Α. Μιχαλακόπουλος, Θ. Πετιμεζάς, Κ. Ρακτιβιάν, Α. Σλήμαν, Ι. Τσιριμώκος κ.ά. Πρόεδρος της Επιτροπής εξελέγη ο πρώην πρωθυπουργός Στ. Δραγούμης, γραμματέας ο Κ. Ζαβιτσάνος και εισηγητής ο Κ. Ρακτιβιάν, διακεκριμένος νομομαθής της εποχής.

⁴⁰⁶ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 186 Αναφέρεται στο λαό της Μανωλάδας, ο οποίος στη συντριπτική του πλειοψηφία εργαζόταν στα βασιλικά κτήματα, που ανήκαν στο Διάδοχο του Θρόνου.

⁴⁰⁷ *Ο. π.*

Λαμβάνοντας αφορμή από τις επερωτήσεις εκτός ημερήσιας διάταξης, ο Βενιζέλος δήλωσε ότι οι βουλευτές είναι υποχρεωμένοι να σέβονται τον κανονισμό, γιατί τόσο ο ίδιος όσο και ο Πρόεδρος της Βουλής δεν είναι δυνατό να ανεχθούν «*κατάστασιν εγγίζουσαν την αναρχικήν*». ⁴⁰⁸ Μ' αυτόν τον τρόπο η Εθνοσυνέλευση παρεκτρεπόταν του κύριου σκοπού της, που δεν ήταν άλλος από την αναθεώρηση του Συντάγματος. Παράλληλα έθεσε και τα χρονικά όρια της αναθεώρησης, η οποία δεν έπρεπε να υπερβεί το εξάμηνο, άρα απέμεναν 50 ημέρες συνεδριάσεων για την αναθεώρηση 45 -50 άρθρων του Συντάγματος, ενώ ακολουθούσε και ογκώδης νομοθετική εργασία. Συνέστησε επίσης στο Σώμα, να αφοσιωθεί στο κύριο έργο του, οι δε επερωτήσεις των βουλευτών να υποβάλλονται εγγράφως, ώστε να μη δαπανάται ο κοινοβουλευτικός χρόνος σε άσκοπες συζητήσεις. ⁴⁰⁹

Η εφημερίδα *Αθήναι* επισημαίνει, ότι ύστερα από τις απειλές περί διαλύσεως της Βουλής, μετά το φόβητρο της δικτατορίας, η κυβέρνηση επανήλθε στο δρόμο της κοινοβουλευτικής τακτικής και πολύ εύσχημα ο πρωθυπουργός αναφέρθηκε στον κοινοβουλευτικό βίο της Αναθεωρητικής Βουλής, χωρίς να προκληθεί από κανέναν. Το συμπέρασμα που συνάγεται από την όλη συζήτηση είναι ότι όλες οι μομφές ενάντια στη Βουλή αυτή υπήρξαν άδικες, καθότι αυτή είναι πρόθυμη να παράσχει ολόψυχα την υποστήριξή της προς την κυβέρνηση. Δεν απομένει πλέον προκειμένου να επιτευχθεί ο ανορθωτικός αγώνας, η υποβολή ολόκληρου του νομοθετικού έργου της κυβέρνησης, αν όντως αυτό υφίσταται. ⁴¹⁰

Η *Ακρόπολις*, το *Εμπρός* και η *Εστία* θεωρούν τις πρωθυπουργικές δηλώσεις ευστοχότατες, ειλικρινείς, απαλλαγμένες «*του επενδύματος του ψευδοκοινοβουλευτισμού*». Ο Βενιζέλος υπήρξε σαφής και ανένδοτος, μη θέλοντας να υποχωρήσει ακόμα και όταν η Επιτροπή για την Αναθεώρηση του Συντάγματος απείλησε να παραιτηθεί. ⁴¹¹ Με τις δηλώσεις αυτές δε διαψεύστηκαν μόνον «οι ενοχλητικοί υδρατμοί», τους οποίους δημιούργησε η ανεύθυνη και φλύαρη αρθρογραφία όσων έχουν συμφέ-

⁴⁰⁸ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 188

⁴⁰⁹ *Ο. π.* σσ. 193 -194 Ανάλογες προτροπές για ταχεία αναθεώρηση διατυπώθηκαν από το Βενιζέλο κατά τις ΚΘ' / 14-2 και Λ' / 15 -2- 1911 συνεδριάσεις, με την έναρξη των εργασιών της Αναθεώρησης.

⁴¹⁰ *Αθήναι*, 3006/ 5.2.1911, «Νέαι σκέψεις, νέαι δηλώσεις»

⁴¹¹ *Εστία*, 6105/ 5.2.1911, «Επί της Βουλής». Αφορά την πρόταση του Βενιζέλου προς την Αναθεωρητική Βουλή στη συνεδρίαση της ίδιας ημέρας, να επισπεύσει η Επιτροπή για την Αναθεώρηση τις εργασίες της, ώστε εντός πέντε ημερών, να υποβάλλει την έκθεσή της «*επί των αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος, των υπαγομένων εις το περί Δημοσίου Δικαίου των Ελλήνων*». Η πρόταση αυτή που προκάλεσε όντως τη δυσφορία του Προέδρου της Επιτροπής Στ. Δραγούμη, χωρίς όμως να θέσει θέμα παραίτησης της, έγινε αποδεκτή με ψήφους 207 υπέρ και 7 αποχές, *Πρακτικά*, ό. π., σσ. 200-201

ρον, αλλά και διαγράφηκε με γεωμετρική ακρίβεια η αποστολή της Διπλής Βουλής, ο θάνατος της οποίας θα επέλθει σύντομα.⁴¹²

Παράλληλα όμως το *Εμπρός* κατηγορεί τον πρωθυπουργό, ως υπεύθυνο για την εμφάνιση του Σώματος, γιατί ο ίδιος «*τοιαύτην Βουλήν ηθέλησεν*», δηλ. Βουλή χωρίς αντιπολίτευση και χωρίς πολιτικούς αρχηγούς, είναι φυσικό να παρουσιάζει το θέαμα «*ασυντάκτου και παραπαίοντος όχλου*». Αν και διέπραξε αυτό το σφάλμα, «*δεν έπεται ότι δικαιούται κανείς να τον πνίξει εντός αυτού*», γιατί με το Βενιζέλο θα χανόταν και η τελευταία ελπίδα ανορθώσεως.⁴¹³

Με αφορμή τις δηλώσεις του υπουργού Δικαιοσύνης και του πρωθυπουργού για την ανάγκη καθολικής εγκρίσεως του κυβερνητικού προγράμματος, ο *Χρόνος* διερωτάται για ποιο πρόγραμμα γίνεται λόγος, καθώς υπεύθυνη είναι η κυβέρνηση η οποία γελοιοποιεί τον ανορθωτικό αγώνα. Οι βουλευτές οφείλουν να προκαλέσουν το Βενιζέλο, ώστε να υποβάλλει πρόγραμμα ριζικών μεταρρυθμίσεων κατηγορώντας τον ταυτόχρονα, ότι αποδείχθηκε κενότερος και από τον προκάτοχό του, ενώ προσήλθε στην παλαιίστρα του ανορθωτικού αγώνα γυμνός επιχειρημάτων. Η εφημερίδα επισημαίνει ότι έπεσε θέμα μεγάλης πλάνης, γι' αυτό αισθάνεται την υποχρέωση να υπενθυμίσει στους βουλευτές τους επερχόμενους κινδύνους.⁴¹⁴

Οι δηλώσεις του Βενιζέλου, ότι για κάθε αναθεωρητέα διάταξη του Συντάγματος, που δεν περιλαμβάνεται στο ψήφισμα της προηγούμενης Βουλής και στο βασιλικό διάταγμα δύναται να εγερθεί αμφισβήτηση από τον Άνακτα, «*όπως προστατεύσει θιγόμενα εξ αντιθέτου γνώμης της Βουλής δικαιώματα αυτού συνδεόμενα προς την υπόστασιν του Κράτους*»,⁴¹⁵ προκάλεσε την αντίδραση του αντιβενιζελικού Τύπου.

Η εφημερίδα *Αθήναι*, ειρωνεύεται το Βενιζέλο γι' αυτές του τις δηλώσεις, γιατί ύστερα από μια επανάσταση, έρχεται ο αρχηγός της λαϊκής βούλησης να διακηρύξει, ότι η εθνική αντιπροσωπεία έχει καθήκον, αν δεν επιθυμεί διάλυση της Βουλής να θεσπίσει όσα υπαγορεύει η διάθεση του Στέμματος. Οι δηλώσεις αυτές ήταν φυσικό να προβληματίζουν εκείνους που αγόμενοι από φιλελεύθερα φρονήματα, πίστευαν ότι ο επίλογος της επαναστάσεως θα ήταν η ανάκτηση των ελευθεριών και όχι η υποδούλωση του κοινοβουλευτισμού και της λαϊκής κυριαρχίας στα κελεύσματα της ολι-

⁴¹² *Ακρόπολις*, 7101/ 7.2.1911, «Θάνατος επισφραγίζων μίαν ζωήν».

& *Εμπρός*, 5133/6.2.1911, «Το καθήκον της Βουλής απέναντι του κ. Βενιζέλου».

⁴¹³ *Εμπρός*, ό. π.

⁴¹⁴ *Χρόνος*, 2647/ 5.2.1911, «Ποίον πρόγραμμα»;

⁴¹⁵ *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΚΒ' / 5.2.1911, σσ. 222 – 223

γαρχίας.⁴¹⁶ Το *Εμπρός* αναφέρει ότι οι πρωθυπουργικές δηλώσεις ανοίγουν διάπλατα το δρόμο για κάθε είδους υπέρβαση. Αναρωτιέται ποια εγγύηση μπορεί να παράσχει ο Βενιζέλος απέναντι στο Λαό σε περίπτωση περιορισμού των λαϊκών ελευθεριών από το Στέμμα, ενώ τον κατηγορεί για όψιμο φιλομοναρχισμό, ο οποίος αντιστρατεύεται τη λογική και το πνεύμα του φιλελεύθερου πολιτεύματος.⁴¹⁷ Ο *Χρόνος* συμπεραίνει ειρωνικά, ότι έχει συμφωνηθεί μεταξύ Στέμματος και κυβερνήσεως ποιο θα είναι το νέο Σύνταγμα της χώρας, ώστε η γνώμη της εθνικής αντιπροσωπείας να καθίσταται περιττή. Θεωρεί δε συνυπεύθυνους της κατάστασης και τους βουλευτές, οι οποίοι «εφόρεσαν το περιοριστικόν φίμωτρον εν είδει λαιμάργων αιγών» και δεχόμενοι να διατυπώνουν τις σκέψεις τους σε προκαθορισμένο χρόνο κατέληξαν στο ρόλο του κομπάρσου.⁴¹⁸ Οι δηλώσεις αυτές του Βενιζέλου προκάλεσαν τη μήνι των αντιβενιζελικών εφημερίδων, οι οποίες αν και αποφεύγουν προσεκτικά να θίξουν το Στέμμα, θεωρούν ότι ο Βασιλιάς περιβάλλεται πλέον με περισσότερες εξουσίες, ενώ ο Βενιζέλος κατέστη «βασιλικότερος» και αυτών που ανέκαθεν υπήρξαν υποστηρικτές του βασιλικού θεσμού.

Ένα μήνα ύστερα από την έναρξη των εργασιών της Β' Αναθεωρητικής Βουλής, δεν είχε ξεκινήσει ακόμα η αναθεώρηση, λόγω της εικόνας που παρουσίαζε, ως ασύντακτης μάζας. Τη βασική ευθύνη έφεραν οι βουλευτές των Φιλελευθέρων. Αν και διέθεταν τεράστια πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο, δεν παρουσίαζαν εικόνα συγκροτημένης και πειθαρχημένης κοινοβουλευτικής ομάδας, λόγω των διαφορετικών ιδεολογικών τάσεων που εκπροσωπούσαν. Το γεγονός αυτό ανάγκασε το Βενιζέλο, να τους συγκεντρώσει (παραβρέθηκαν μόνοι οι μισοί) και να τους απευθύνει νουθεσίες και οδηγίες ως προς τον τρόπο που θα διεξαχθεί η αναθεώρηση. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και το άρθρο της *Πατρίδος* περί «δικτατορίας», το οποίο αν και επικρίθηκε από τον υπόλοιπο Τύπο, αποσκοπούσε στο να επισημάνει στους βουλευτές και ιδιαίτερα στους βενιζελικούς, ενδεχομένους (ανύπαρκτους) κινδύνους, στην περίπτωση συνέχισης της κωλυσιεργία τους και η οποία στην ουσία αφορούσε διαδικαστικά θέματα.

⁴¹⁶ *Αθήναι*, 3007/6.2.1911, «Το Στέμμα και η κυβέρνησις» & 3008/ 7.2.1911, «Το δόγμα της απολυταρχίας»

⁴¹⁷ *Εμπρός*, 5134/ 7.2.1911, «Αι ακατανόητοι αντιφάσεις του κ. πρωθυπουργού»

⁴¹⁸ *Χρόνος*, 2649/ 7.2.1911, «Το νέον Σύνταγμα»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο.

ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

2.1 Περί γλωσσικού ζητήματος ανάγνωσμα

Ο Δημοτικισμός ως κίνημα ισχυροποιείται σημαντικά μετά το 1888, χρονιά που κυκλοφόρησε το *Ταξίδι* του Ψυχάρη, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως το μανιφέστο του δημοτικισμού. Αποκτά ισχυρές βάσεις, γίνεται θεωρία με συνοχή και συνέπεια βασι-

σμένη στην ιστορία, αποκτά υπόσταση με την έννοια της συστηματικής συσπείρωσης, γύρω από συγκεκριμένους ιδεολογικούς άξονες.

Είναι η εποχή που η αστική τάξη προβάλλει δυναμικά στο προσκήνιο και προτείνει νέες ιδέες, που αντιστοιχούν σε νέες διεκδικήσεις: την οικονομική πρόοδο, την αντιμετώπιση του εθνικού ζητήματος και την οργάνωση ενός κράτους ισχυρού και δικαίου. Οι διεκδικήσεις αυτές προϋποθέτουν τη βελτίωση του πνευματικού επιπέδου του λαού, που θα επέλθει μέσα από τη μόρφωσή του, στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο αγώνας των δημοτικιστών θα αρχίσει να λειτουργεί ως μοχλός του γενικότερου εκσυγχρονισμού της κοινωνίας.

Η τάση όμως επιβολής της ζωντανής ομιλούμενης γλώσσας θα συναντήσει έντονες αντιδράσεις και ο γλωσσικός αγώνας θα πάρει τέτοιας μορφής οξύτητα, ώστε η μετάφραση του Ευαγγελίου θα οδηγήσει σε κρίση γνωστή ως «*Ευαγγελιακά*» (1901) με νεκρούς και τραυματίες και σε παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη. Το θέμα ήταν ότι ένα φιλολογικό ζήτημα μετατράπηκε σε πολιτικό. Ουσιαστικά πρόκειται για σύγκρουση δύο αντιλήψεων, όπου κυριαρχεί η πολιτική διάσταση, που επέφερε και πολιτική αναταραχή, εξαιτίας των παρασκηναικών ενεργειών συγκεκριμένων παραγόντων, οι οποίοι κινούμενοι είτε εντός των παλαιών κομμάτων είτε παράλληλα προς αυτά, με αφανείς τρόπους ενθάρρυναν και εξώθησαν την αναταραχή, ειδικά μέσω του Τύπου. Ανάλογα επεισόδια μικρής όμως έκτασης σημειώθηκαν δύο χρόνια μετά (1903), τα «*Ορεστειακά*» με αφορμή την παράσταση στο βασιλικό θέατρο της τριλογίας του Αισχύλου και μάλιστα όχι σε δημοτική, αλλά σε απλή καθαρεύουσα.

Μόλις το κίνημα του δημοτικισμού αρχίζει να γιγαντώνεται, διαμορφώνεται ως αντίρροπο βάρος μια αντιδημοτικιστική κοινή γνώμη, που χρησιμοποιεί ως κύριο προπαγανδιστικό της όπλο, τη συκοφαντία. Πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν τις παραμονές των «*Ευαγγελιακών*» οι εφημερίδες *Σκριπ*, *Καιροί* και *Εμπρός*, που ξεκίνησαν πολεμική κατά των δημοτικιστών, αποκαλώντας τους άθεους, προδότες και όργανα των Σλάβων. Πολύ διαδομένη υπήρξε επίσης η φήμη περί δωροδοκιών με ρωσικά ρούβλια, η οποία έβρισκε και απήχηση στην κοινή γνώμη.

Τα επόμενα χρόνια η ίδρυση της *Κοινωνιολογικής Εταιρίας* (1908) και του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* (1910) που συμπίπτει με την είσοδο του Βενιζέλου στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, είχαν ως αποτέλεσμα τη συσπείρωση των δημοτικιστών και τη δημιουργία μιας ισχυρής ομάδας πίεσης για την εφαρμογή της δημοτικής, διαβλέποντας μάλιστα στο πρόσωπο του Βενιζέλου τον εκφραστή των πόθων τους. Ταυτόχρονα οι οπαδοί της καθαρεύουσας με την αμέριστη συμπαράσταση και της Εκκλησίας

συσπειρώθηκαν γύρω από το Γ. Μιστριώτη,⁴¹⁹ τη Φιλοσοφική Σχολή και το Πανεπιστήμιο γενικότερα, μέσω της «*Επιτροπείας προς έννομον προστασίαν της εθνικής γλώσσης*»⁴²⁰ Αυτή η κατάσταση επικρατούσε τις παραμονές της συζήτησης του γλωσσικού στη Βουλή.

2.2 Η στάση του Τύπου

Ημέρες πριν την προγραμματισμένη συζήτηση στη Βουλή, το γλωσσικό ζήτημα επανήλθε οξύτατο μέσω του Τύπου, ο οποίος κατά πλειοψηφία τάσσεται υπέρ της απλής καθαρεύουσας, δίχως φυσικά να υπάρχουν και οι εξαιρέσεις που υποστηρίζουν έμμεσα τη δημοτική, επικαλούμενες τη φυσική και αβίαστη εξέλιξη της γλώσσας.

Το *Εμπρός* τάσσεται υπέρ της απλής καθαρεύουσας. Παράλληλα η εφημερίδα κρατά αποστάσεις τόσο έναντι των μαλλιαρών, οι οποίοι επιθυμούν να επιβάλλουν «*το οικτρών συνοθύλευμά των*», όσο και έναντι των οπαδών «*της υπερκαθαρευούσης*», οι οποίοι δε θα μπορέσουν να σώσουν «*τους υπερσεντελικούς και τους παρακειμένους*».⁴²¹ Παρόμοια άποψη εκφράζουν και *Οι Καιροί* οι οποίοι θεωρούν, ότι η καθαρεύουσα είναι γλώσσα «*αληθώς εθνική, έχουσα πλούτον και αρμονίαν*», είναι δε τόσο δυνατή, με αποτέλεσμα να μη διατρέχει κίνδυνο από τον πόλεμο «*των οικτρών μαλλιαρών*», ακόμα και αν δεν υπάρξει συνταγματική κατοχύρωσή της.⁴²² Ο *Χρόνος* εκφράζει την άποψη, ότι είναι απαραίτητη η προσθήκη διάταξης στο Σύνταγμα, σύμφωνα με την οποία «*επίσημος γλώσσα του Κράτους, είναι η γλώσσα, ης η Βουλή ποιείται χρήσιν προς σύνταξιν των νόμων*», χωρίς να παραβιάζεται η ατομική ελευθερία μ' αυτή την ενέργεια.⁴²³ Ο *Χρόνος* και το *Σκριπ* υπήρξαν οι πλέον φανατικοί πολέμιοι του δημοτικισμού. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και η *Σφαίρα* του Πειραιά. Θεωρεί απαραίτητη τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας, έναντι «*των ειδεχθών εκείνων γραικύλων, οίτινες από πολλού χρόνου βυσσοδομούσι να επιβάλωσι το βδελυρόν ιδίωμα του μαλλιαρισμού*».⁴²⁴

Το *Σκριπ* συντάσσεται με τις απόψεις των γλωσσαμυντόρων, ενώ είναι η εφημερίδα αυτή που φιλοξενεί κατά κόρον τις απόψεις του καθηγητή Γ. Μιστριώτη. Θεωρεί

⁴¹⁹ Ο γηραιός καθηγητής της Φιλοσοφικής Γ. Μιστριώτης ήταν ήδη ιδιαίτερα γνωστός, τουλάχιστον την τελευταία δεκαετία, καθώς κατηγορήθηκε ότι υπήρξε από τους υποκινητές των «Ευαγγελιακών» και των «Ορεστειακών».

⁴²⁰ Εκτενής αναφορά για τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις του γλωσσικού ζητήματος υπάρχει στα επόμενα υποκεφάλαια.

⁴²¹ *Εμπρός*, 5141/ 14.2.1911, «Η γλώσσα εις την Βουλήν»

⁴²² *Καιροί*, 44/ 15.2.1911, «Η γλώσσα»

⁴²³ *Χρόνος*, 2661/ 19.2.1911, «Η επίσημος γλώσσα του κράτους»

⁴²⁴ *Σφαίρα*, 8742/ 26.2.1911, «Ιεροσουλία»

ως φυσικό το ενδιαφέρον και το φανατισμό που εκδηλώνεται από τους φοιτητές για το γλωσσικό, το οποίο τείνει να προσλάβει διαστάσεις εθνικού ζητήματος, με απρόβλεπτες κοινωνικές διαστάσεις. Επισημαίνει ιδιαίτερα την επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη προς το Μιστριώτη, όπου μεταξύ άλλων «*αποκαλείται ο μαλλιαρισμός λύμη και θεωρείται μολυσμός από απόψεως εθνικής, μεγίστας δυνάμενος να προσφέρει εις τον Εθνικόν οργανισμόν καταστροφάς*». Χαρακτηρίζει τη δημοτική γλώσσα, ως «*άμορφον, άτονον και ακαλαίσθητον*», με αποτέλεσμα να μην θεωρείται παράλογη ούτε περιττή η αξίωση να τεθεί συνταγματικός φραγμός στην επιβουλή και την υπονόμευση της εθνικής γλώσσας.⁴²⁵ Η δημοσιοποίηση αυτής της επιστολής, αν και πραγματοποιήθηκε προκειμένου να ενισχυθεί το ρεύμα υπέρ των 'καθαρών', συνιστούσε ωμή παρέμβαση στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα του Βασιλείου και στο αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Σε ό,τι αφορά το σύνολο του Τύπου, ενδεχομένως και από σεβασμό στο πρόσωπο του Πατριάρχη, δεν υπήρξαν αναφορές.

Ο Π. Νιρβάνας σε άρθρο του στην *Εστία* για το γλωσσικό γράφει ότι η δικαιοδοσία της Βουλής είναι περιορισμένη, γιατί κανείς δεν μπορεί να επιβάλλει σε ένα λογοτέχνη του κύρους του Παλαμά τη γλώσσα που θα γράφει, ή σ' έναν άνθρωπο ποια βιβλία θα διαβάσει και σε τι γλώσσα θα μιλεί, πολύ δε περισσότερα αυτά να επιβληθούν με νόμους. Ταυτόχρονα βάζει κατά του Μιστριώτη, επειδή η επιμονή για συνταγματική καθιέρωση επίσημης γλώσσας του κράτους είναι δική του επινόηση. Το να επιζητείται μέσω του Συντάγματος η αποκρυστάλλωση μιας γλωσσικής μορφής αποτελεί όχι μόνο κωμική προσπάθεια, αλλά και γλωσσική αντινομία. Αν μάλιστα αυτή είναι η γλώσσα του Μιστριώτη θα υπάρξει ανάγκη να καλείται το πνεύμα του «*από τους κευθμώνας των νεκρών, διά να εκτελεί τας γλωσσικάς πραγματογνωμοσύνας*».⁴²⁶ Στην ίδια μάλιστα εφημερίδα ο Γ. Ξενόπουλος, αν και δημοτικιστής ο ίδιος, τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του γλωσσικού συμβιβασμού.⁴²⁷ Με την άποψή του αυτή προϋδέαζε στην ουσία την τακτική που θα ακολουθούσε ο Βενιζέλος.

Η *Ακρόπολις* είναι η μόνη εφημερίδα που τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ του κινήματος του δημοτικισμού. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, ότι ο εκδότης της Β. Γαβριηλίδης υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου,

Οι απόψεις της εφημερίδας *Αθήναι*, παρέμειναν αρχικά άγνωστες, καθώς απουσίαζε σχετική αρθρογραφία, σχόλια και ειδήσεις για το γλωσσικό ζήτημα. Με την έναρ-

⁴²⁵ *Σκριπ*, 16545/ 18.2.1911, «Το ζήτημα της γλώσσας», όπου και δημοσιεύεται η επιστολή (σ. 4).

⁴²⁶ *Εστία*, 6114/ 14.2.1911, «Η γλώσσα εις την Βουλήν»

⁴²⁷ *Εστία*, 6117/ 17.2.1911, «Η προστασία της γλώσσας».

ξη των σχετικών συζητήσεων, δημοσίευε ανελλιπώς τα στενογραφημένα πρακτικών με πλήθος αρνητικών σχολίων για τους ‘μαλλιαρούς’. Επιπλέον, η γλώσσα των κειμένων της, η οποία υπερέβαινε τα όρια της απλής καθαρεύουσας μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι απόψεις της για το γλωσσικό συνέπιπταν με αυτές των γλωσσαμυντόρων. Τέλος, η *Πατρίς* κρατάει μια ουδέτερη στάση, λόγω του ότι δεν έχει αποσαφηνιστεί ακόμα η άποψη του Βενιζέλου.

Όταν το γλωσσικό μονοπωλούσε πλέον τις στήλες των εφημερίδων, ο *Χρόνος* δημοσίευσε πρωτοσέλιδο την είδηση: «*Εθνικόν σκάνδαλον.—Ο Υπουργός της Παιδείας μαλλιαρός.—Εν μυσάρων φυλλάδιον*».⁴²⁸ Σύμφωνα με επώνυμη επιστολή αναγνώστη ο Α. Αλεξανδρής φέρεται ως ένα από τα ιδρυτικά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου,⁴²⁹ όπως αναγράφεται στο Δελτίο του Ομίλου που κυκλοφόρησε στα βιβλιοπωλεία τον Ιανουάριο του 1911, όπου και περιέχεται το καταστατικό του.

Το θέμα προσέλαβε πολιτικές διαστάσεις, ειδικά από το μέρος του Τύπου, που τάχθηκε με τους γλωσσαμύντορες. Ο Αλεξανδρής δήλωσε ότι δεν υπέγραψε το καταστατικό της ιδρύσεως του Ομίλου,⁴³⁰ γεγονός που ο *Χρόνος* αποκαλεί «*διαμυεύσεις εξ*

⁴²⁸ *Χρόνος*, 2658/ 16.2.1911, «Εθνικόν σκάνδαλον»

⁴²⁹ Η ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Μάιος 1910) συμπίπτει με την είσοδο του Ελ. Βενιζέλου στην πολιτική ζωή του ελληνικού βασιλείου. Σύμφωνα με το καταστατικό του «συσταίνεται Εκπαιδευτικός Όμιλος με το σκοπό να ιδρύση ένα πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν’ αναμορφωθεί με τον καιρό η Ελληνική εκπαίδευση». Μεταξύ των 38 ιδρυτικών του μελών περιλαμβάνονται σημαντικά ονόματα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, τα οποία διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο τόσο στο χώρο της πολιτικής όσο και στην πνευματική ζωή της χώρας: Α. Αλεξανδρής, Π. Αργυρόπουλος, Β. Γαβριηλίδης, Α. Δελμούζος, Α. Διομήδης, Ι. Δραγούμης, Ν. Καζαντζάκης, Α. Καρκαβίτσας, Γ. Καφαντάρης, Λ. Μαβίλης, Α. Παπαναστασίου κ.ά., σύμφωνα πάντα με το Δελτίο του Ομίλου, *Χρόνος*, 2659/ 17.2. 1911, σ. 3

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος υπήρξε η κατ’ εξοχήν ομάδα πίεσης για την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, ενώ επεξεργάστηκε την εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων Βενιζέλου, με πρώτα τα νομοσχέδια του Τσιριμώκου. Ταυτόχρονα «κατόρθωσε να επιβάλλει τη δημοτική γλώσσα ως σύμβολο επαναστατικού λόγου και ως πραγμάτωση πολιτικής βούλησης». Βλ. Σταυρίδη – Πατρικίου Ρ., *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Αθήνα: Ολκός, 1999, σ. 50.

Ως αντίρροπη δύναμη στον Όμιλο ιδρύθηκε από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Γ. Μιστριώτη, η «*Επιτροπεία προς έννομον προστασίαν της εθνικής γλώσσης*», η οποία με την υποστήριξη ειδικά του κλήρου, ενίσχυσε τον πόλεμο ενάντια στη δημοτική. Η Επιτροπή αυτή είχε πρόεδρο τον ίδιο το Μιστριώτη, επίτιμους προέδρους τον Πατριάρχη και τον Μητροπολίτη Αθηνών και μέλη της τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, τον πρύτανη του Πανεπιστημίου και άλλους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Βλ. Σταυρίδη – Πατρικίου Ρ., «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, τ. 6^{ος}, σ. 247. Η αυτή: «Η ένταξη των σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», στο: Συλλογικό, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό. π., σσ. 315- 327. Επίσης: Δημαράς Α., «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου» στο: *Βενιζελισμός...*, ό. π. σ. 21-32 Ο αυτός, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910 -1913) στα εκπαιδευτικά», στο: Συλλογικό, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, (επιμ.) Βερέμης Θ., - Δημητρακόπουλος Ο., Αθήνα: Φιλιππότης, 1980, σσ. 21-47 και Φραγκουδάκη Α., *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1977, Η αυτή, *Η Γλώσσα και το Έθνος, 1880-1980, Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.

⁴³⁰ Οντως ο Αλεξανδρής δεν υπέγραψε το καταστατικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου, καθώς την περίοδο της ιδρύσεώς του, απουσίαζε εκτός Ελλάδας. Επειδή όμως οι υπεύθυνοι του Ομίλου θίχτηκαν από αυ-

ανάγκης», γιατί αν πράγματι συνέβαινε αυτό θα το είχε πράξει ενωρίτερα ή θα είχε αποκηρύξει τους συνεργάτες του από καιρού.⁴³¹ Πάντως κατά τις συζητήσεις του γλωσσικού στη Βουλή ο Αλεξάνδρης απουσιάζει «επιμελώς», με το αιτιολογικό της ασθένειας,⁴³² γεγονός που καταδεικνύει την υποχώρησή του, μπροστά στην πίεση που δέχτηκε, ενώ κανένα από τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου δεν έλαβε το λόγο. Η ενέργεια αυτή πραγματοποιήθηκε μάλλον κατόπιν εντολής του Βενιζέλου στα πλαίσια της προσπάθειάς του να μην κατηγορηθούν μέλη της κυβέρνησης του ως ‘μαλλιαροί’. Ένα μήνα αργότερα, κατά τη συζήτηση των εκπαιδευτικών προτάσεων του, αναγνωρίζει στην εκκλησία σημαντικότερο διαπαιδαγωγικό χαρακτήρα αλλά και καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας στοιχειώδους εκπαίδευσης, κατάλληλα προσαρμοσμένης στις ανάγκες των ορεινών περιοχών, ώστε να συγκρατηθούν οι ορεινοί πληθυσμοί εκεί.⁴³³

2.3 Οι συζητήσεις για το γλωσσικό στη Βουλή

Η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα καθώς και η αντίστοιχη για την αναγκαστική απαλλοτρίωση ήταν από αυτές που σφράγισαν με την οξύτητά τους αλλά και με το ιδεολογικό τους περιεχόμενο τις εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, όπως αυτές εκφράστηκαν στα πλαίσια της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Λόγω του αδιεξόδου στο οποίο περιήλθε η Συνέλευση καθοριστική υπήρξε η στάση του Βενιζέλου, ο οποίος κυριολεκτικά έταμε τις συζητήσεις προτείνοντας και τη συμβιβαστική εκείνη λύση, η οποία έγινε και τελικά αποδεκτή από το σύνολο σχεδόν των παρόντων βουλευτών.

Το γλωσσικό τέθηκε κατά τυπικά ανορθόδοξο τρόπο στη συζήτηση σχετικά με τη διατύπωση του άρθρου 3 στο υπό αναθεώρηση Σύνταγμα.⁴³⁴ Αφορούσε το δικαίωμα των Ελλήνων πολιτών να γίνονται δεκτοί σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες, εκτός των περιπτώσεων που αναφέρονταν σε ειδικούς νόμους.

Στην αρχή της συνεδρίασης ο βουλευτής Κ. Ρακτιβιάν, ως πρόεδρος της Επιτροπής επί του προσχεδίου των αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος δήλωσε στο Σώμα, ότι η Επιτροπή απέρριψε πρόταση του βουλευτή των Φιλελευθέρων Θ. Μιχα-

τές τις δηλώσεις, δημοσίευσαν στο τεύχος του Απριλίου 1911, απόσπασμα επιστολής, όπου γράφει: «[...] δράττομαι της ευκαιρίας να σας παρακαλέσω, όπως εις τας αποφάσεις υμών με θεωρήσετε απολύτως σύμφωνον, διότι είμαι ολόψυχος θιασώτης της ιδρύσεως ενός Προτύπου Δημοτικού Σχολείου». *ΛΕΟ*, τ. Β΄, Απρίλιος 1911, σσ. 159 -160

⁴³¹ *Χρόνος*, 2659/ 17.2.1911, «Εθνικόν σκάνδαλον»

⁴³² Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός ... ό. π.*, σ. 33

⁴³³ Παπαστράτης, *Πολιτική εξουσία ...*, ό. π., σ. 101

⁴³⁴ Πρακτικά, ό. π., συνεδρίαση ΛΕ΄/ 25.2.1911, σσ. 396- 412

λόπουλου, όπως περιληφθεί στο Σύνταγμα διάταξη, σύμφωνα με την οποία «*απαγορεύεται η μετάφρασις των Γραφών*» και άλλη πρόταση του ίδιου σύμφωνα με την οποία «*επίσημος γλώσσα των υπηρεσιών του Κράτους είναι η υπό την μορφήν της καθαρευούσης*». Η επιτροπή απέρριψε επίσης την πρόταση του βουλευτή Ε. Κουλουμβάκη, με βάση την οποία «*οι θορυβούντες κατά της επισήμου γλώσσης δεν είναι δεκτοί ως δημόσιοι υπάλληλοι*». ⁴³⁵ Με την πρόταση αυτή δόθηκε το έναυσμα για την επίσημη έναρξη της υποβόσκουσας διαμάχης μεταξύ των «γλωσσαμυντόρων», οι οποίοι συσπειρώνονταν γύρω από το γηραιό καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Μυστριώτη και των δημοτικιστών, των - «μαλλιαρών» όπως τους αποκαλούσαν – οι οποίοι συσπειρώνονταν γύρω από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο.

Ο Ε. Κουλουμβάκης αναγνωρίζοντας το δικαίωμα χρήσης της δημοτικής γλώσσας στους δημοσίους υπαλλήλους μόνο εκτός υπηρεσίας και αποκλειστικά σε προσωπικό επίπεδο για τη συγγραφή ποιημάτων ή διηγημάτων, αναγόρευσε ως επίσημη γλώσσα του κράτους την καθαρεύουσα, διακωμωδώντας ταυτόχρονα τη χρήση της δημοτικής στον «ανώδuno και ονειροπόλο χώρο» των ποιητών και ευρύτερα των διανοουμένων. Μέμφθηκε ιδιαίτερα τον Παλαμά, για τη δήλωσή του στο ‘*Νουμά*’, ότι είναι μαλλιάρος, θεωρώντας αυτό τιμή του και δόξα. ⁴³⁶ Ανάλογη υπήρξε και η τοποθέτηση του βουλευτή Λάρισας Μ. Μπουφίδη (Φιλελευθέρων), ο οποίος εξαπέλυσε ευρεία επίθεση κατά του Παρθεναγωγείου στο Βόλο και του διευθυντή του Α. Δελμούζου, γιατί κατά τη γνώμη του διαστρέβλωνε τη γλώσσα, διδάσκοντας στις μαθήτριές του την αμιγή χρήση της δημοτικής. ⁴³⁷ Συνάμα εξομοιώνοντας τους δημοτικιστές με τους ‘μαλλιάρους’, οι οποίοι πρέσβευαν μια ακραία και ιδιωματική χρήση της δημοτικής γλώσσας προέβαινε στην απαξίωσή της, οξύνοντας ακόμα περισσότερο την ήδη τεταμένη ατμόσφαιρα του Κοινοβουλίου. Σε μια ύστατη μάλιστα προσπάθεια απαξίωσης του Παρθεναγωγείου δήλωσε ότι στο συγκεκριμένο σχολείο δε διδάσκεται «*ουδέ μιαν καν προσευχήν, διότι την διδασκαλίαν ταύτην ονομάζουσι φασαρίαν*». ⁴³⁸

Ο βουλευτής Δ. Κουλουμπάρδος (Φιλελευθέρων) υποστήριξε έμμεσα τη χρήση της δημοτικής ως αποτέλεσμα της μεταβολής που υφίσταται κάθε γλώσσα στο πέρασμα του χρόνου και κατά συνέπεια και της ελληνικής, κρατώντας ταυτόχρονα αποστάσεις τόσο από τους οπαδούς της καθαρεύουσας όσο και από τους μαλλιάρους, «*διότι αμφοτέρων αι κεφαλαί δεν είναι ασφαλείς, ίνα κλίνη τις υπέρ τούτου ή εκεί-*

⁴³⁵ Ο. π., σ. 402 - 403

⁴³⁶ Ο. π., σ. 406

⁴³⁷ Ο Μ. Μπουφίδης, υπήρξε ο κύριος κατηγορος του Δελμούζου στη δίκη του Ναυπλίου.

⁴³⁸ Ο. π., σσ. 410 - 411

νου».⁴³⁹ Η συνεδρίαση έκλεισε με την ομιλία του βουλευτή Ι. Πατσουράκου (αντιπολίτευσης), ο οποίος αναφέρθηκε στην ιστορική διαδρομή της γλώσσας και η οποία μέσω της αττικής διαλέκτου, της ελληνικής κοινής, της γλώσσας των Ευαγγελίων και του λόγου του Κοραή, έλαβε την τότε διαμόρφωσή της, επισημαίνοντας ότι «*αντίρροπον αυτής είναι ο μαλλιαρισμός, ανισόρροπος φιλολογική απόφυσις*».⁴⁴⁰

Το ίδιο σκηνικό επαναλήφθηκε κατά τη συνεδρίαση της επομένης μέρας.⁴⁴¹ Ήταν πλέον ξεκάθαρο πως η ιδεολογική αυτή διαμάχη γύρω από το γλωσσικό προσλάμβανε εθνικό χαρακτήρα, γεγονός που αντανακλάται και στις συνεχείς αναφορές του Τύπου σε συνδυασμό με ενδεχόμενες κοινωνικές προεκτάσεις.

Ο βουλευτής Κ. Μάνος (Φιλελευθέρων) θεώρησε τη συζήτηση για τη γλώσσα ‘βυζαντινισμό’ και αμαθείς αυτούς που υπέβαλαν το αίτημα για την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας. Αναρωτήθηκε όμως ποιας καθαρεύουσας; Του Κόντου, του Μιστριώτη ή του Βερναρδάκη; «*Η γλώσσα είναι ζων οργανισμός και υφίσταται τας περιπετείας ζώντος οργανισμού. Το ν’ απολιθώσωμεν την καθαρεύουσαν διά του Συντάγματος*», είναι σαν ν’ αποφάσιζε το συνέδριο των αρχαίων ν’ αποδεχθεί μόνο τη γλώσσα των Ομηρικών επών και ν’ απορρίψει το Σοφοκλή, τον Ευριπίδη και προπαντός τον Ξενοφώντα, ο οποίος μεταχειρίζεται και «βαρβαρικάς» λέξεις.⁴⁴² Ανάλογες απόψεις εξέφρασαν και οι βουλευτές των Φιλελευθέρων Κ. Αραβαντινός και Θρ. Πετμεζάς, ενώ ο βουλευτής Στ. Γρανίτσας απευθυνόμενος στο Σώμα, ρώτησε αν αποδέχεται ότι η δημοτική στην οποία γράφτηκε ο εθνικός ύμνος είναι ίδια με τη γλώσσα των μαλλιαρών.⁴⁴³

Ο βουλευτής Ι. Βέρροιος (Φιλελευθέρων) κατηγόρησε τους μαλλιαρούς ότι διαφθείρουν την εθνική γλώσσα, αποκαλώντας τον Παλαιολόγο ‘Παλιοκουβέντα’ και την Ηλέκτρα ‘Κεχριμπάρα’.⁴⁴⁴ Υπέρ της συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας τάχθηκαν και οι βουλευτές Αν. Πετρομανιάτης και Θ. Σκάσης (Φιλελεύθερος), ενώ ανάλογες απόψεις εξέφρασαν και οι φιλελεύθεροι βουλευτές Δ. Γκλαβιάς, Μ. Γαλανός και Αρ. Χρηστίδης.

Ο βουλευτής Α. Παπαναστασίου δήλωσε έκπληκτος για τον τρόπο της συζήτησης, με αποτέλεσμα οι βουλευτές που τάσσονται υπέρ της καθαρεύουσας να καταφέρονται εναντίον ολοκλήρου του Έθνους. Δεν είναι δικαιολογημένη η αμάθεια για το

⁴³⁹ Ο. π. σ. 411

⁴⁴⁰ Ο. π. σ. 411 - 412

⁴⁴¹ Πρακτικά, ό. π., συνεδρίαση ΛΣΤ’/ 26 -2-1911, σσ. 412 - 424

⁴⁴² Πρακτικά, ό. π., σ. 413

⁴⁴³ Ο. π. σ. 420

⁴⁴⁴ Ο. π. σ. 414

γλωσσικό, διότι υπάρχει πλήθος συγγραμμάτων για το ζήτημα αυτό. Το πρόβλημα δεν εναπόκειται στη δημοτική αλλά στη γραπτή γλώσσα, η οποία αδυνατεί να καταστεί δημιουργική, συνέπεια της μακρόχρονης δουλείας. Πιστεύει ότι δεν είναι δυνατό να τεθεί φραγμός στη γλώσσα, γιατί αν το πράξει αυτό η Βουλή «δεν θ' αποδείξει άλλο τι παρά μόνον ότι αρνείται την ζωήν». Τέλος, δήλωσε, ότι δε θεωρεί σοβαρή την πρόταση για αποβολή των δημοτικιστών από τις δημόσιες υπηρεσίες.⁴⁴⁵

Ο βουλευτής και ποιητής Λ. Μαβίλης⁴⁴⁶ (Φιλελεύθερος) υπήρξε ο πρώτος αγορητής που δήλωσε ευθέως ότι είναι δημοτικιστής και υπήρξε μαθητής του Πολυλά, από τον οποίο μύηθηκε και στη δημοτική.⁴⁴⁷ Χαρακτήρισε την πρόταση για συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας ως ανελεύθερη, η οποία πρέπει να απορριφθεί «*χάριν της αξιοπρεπείας της φυλής*». Με αυτήν «*ζητείται να τεθεί αληθινός γλωσσοδέτης εις τα στόματα του λαού*». Τίποτα δεν μπορεί να μεταβάλλει τη γλώσσα παρά μόνο ο χρόνος. Παράλληλα τόνισε με έμφαση, ότι «*χυδαία γλώσσα δεν υπάρχει, υπάρχουν μόνο χυδαίοι άνθρωποι*», ενώ ζήτησε να διωχθεί πειθαρχικά ο Μιστριώτης, ώστε να εξακριβωθεί αν αληθεύουν οι καταγγελίες του.⁴⁴⁸

Ο βουλευτής Θ. Κουτούπης (κοινωνιολόγος) δήλωσε ότι θεωρεί απαράδεκτο να υβρίζονται ως ανισόρροποι ποιητές μεγάλης αξίας, επειδή δε συμφωνούν με τις φιλολογικές απόψεις των οπαδών της καθαρεύουσας. Ο ίδιος και η 'Κοινωνιολογική Εταιρία' της οποίας είναι μέλος, δεν είναι ούτε οπαδοί του Ψυχάρη και του Πάλλη ούτε του σημερινού Μιστριώτη, αλλά οπαδοί του άλλοτε Μιστριώτη, ο οποίος στα 1872 δημοσίευσε, ότι «*η γλώσσα του λαού μόνον είναι η ζώσα, η δε καθαρεύουσα νεκρά*». Την ευθύνη φέρει πλέον η κυβέρνηση, γιατί δεν έσπευσε να θέσει τέρμα σ' ένα ζήτημα το οποίο δεν είναι της αρμοδιότητας της Βουλής και το οποίο λόγω της ασυνειδητής διασύνδεσής του από τους δημιουργούς του με την ιερή ιδέα της πατρίδας και της θρησκείας, κατέστη πλέον απειλητικό.⁴⁴⁹

Τη συζήτηση έκλεισε ο βουλευτής Κ. Δεμερτζής (Φιλελευθέρων), ο οποίος δήλωσε έκπληκτος για την υποβληθείσα πρόταση: «*Καλούμεθα να δεσμεύσωμεν γλωσσικώς το Έθνος μέχρι συντελείας των αιώνων, να χαλκεύσωμεν μεσαιωνικά δεσμά*». Με

⁴⁴⁵ Ο. π., σ. 414 - 415

⁴⁴⁶ Ο Λ. Μαβίλης «*ο ωραίος εις την ψυχήν και το σώμα*», σκοτώθηκε κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο στη μάχη του Δρίσκου (29 -30 Νοεμβρίου 1912) πλησίον των Ιωαννίνων, πολεμώντας ως λοχαγός με το εθελοντικό σώμα των Γαριβαλδινών. *Σκριπ*, 6248/ 1.12.1912, σ. 6

⁴⁴⁷ Η δήλωση αυτή στάθηκε αφορμή για την πρόκληση ταραχών στα θεωρεία της Βουλής από ομάδα φοιτητών, με αποτέλεσμα ο πρόεδρος του Σώματος να διατάξει την εκκένωσή τους.

⁴⁴⁸ *Πρακτικά...*, ό. π., σ. 420 - 421

⁴⁴⁹ Ο. π., σ. 422 - 423

το να συνταυτιστούν οι δημοτικιστές με τους μαλλιαρούς δημιουργήθηκε σύγχυση με αποτέλεσμα όποιος δεν ανήκει στην αντίληψη του Μιστριώτη να χαρακτηρίζεται ως μαλλιαρός και κατά συνέπεια εχθρός του Έθνους. Δήλωσε ότι είναι μέλος του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου', θεωρεί δε ως ωραιότερη πράξη της ζωής του, που συνετέλεσε στην ίδρυσή του. Αν η Βουλή «*θελήση να θέση δεσμά εις την ορμήν και την ζωήν της γλώσσης θα στιγματίση εαυτήν*».⁴⁵⁰

Η *Εστία* στο κύριο άρθρο της προτρέπει την κυβέρνηση επιτέλους να επέμβει, χωρίς να δημιουργήσει πολιτική αναστάτωση και να πέσει στην παγίδα που της στήνεται. Ανεξάρτητα από τη γνώμη της είναι απαραίτητο να βρει τρόπο συμβιβασμού και να αποφύγει την πολιτική επέκταση του ζητήματος «*μέχρι του ολισθηρού επιπέδου, προς το οποίον σκοπίμως ωθείται*». Αφού δώσει την επιβεβλημένη λύση στο ζήτημα, οφείλει πιστή στην αξιοπρέπειά της Αρχής να ζητήσει εξηγήσεις από το Μιστριώτη για τις συνεχείς δηλώσεις του στον Τύπο. Είναι καιρός να πληροφορηθούν όλοι αν πράγματι υπάρχουν προδότες ή «*αν θα ήμεθα διαρκώς έρμαια του μπαμπούλα, τον οποίο από καιρού υψώνει η φαντασία του πανταχού ανακαλύπτοντος δακτύλου και ρούβλια κυρίου καθηγητού*».⁴⁵¹

Ανάλογες προτροπές για άμεση κυβερνητική παρέμβαση, διατυπώνει και η εφημερίδα *Αθήναι*, επισημαίνοντας ότι η κυβέρνηση οφείλει να επιδείξει μέγα θάρρος και αποφασιστικότητα, ώστε να λάβει την ορθή απόφαση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση της εφημερίδας ότι έχει ήδη υπάρξει συνεννόηση της κυβέρνησης με το Στέμμα, ώστε η γνώμη της να έχει ήδη διαμορφωθεί «*ως γνώμη και του Στέμματος*».⁴⁵² Το *Σκριπ* συμπεραίνει ότι η χθεσινή συνεδρίαση της Βουλής δύναται να θεωρηθεί ως μία εθνική νίκη (των καθαρών), καθώς δεν υφίσταται πλέον αμφιβολία ότι η εθνοσυνέλευση θα αποφανθεί υπέρ της συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας.⁴⁵³

2.3 Η φοιτητική διαδήλωση υπέρ της καθαρεύουσας

Το απόγευμα της 27^{ης} Φεβρουαρίου οι φοιτητές του Πανεπιστημίου πραγματοποίησαν διαδήλωση στο κέντρο της Αθήνας με αποκλειστικό αίτημα τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας. Τα συνθήματα που κυριάρχησαν και στρέφονταν κατά των δημοτικιστών ήταν: «*Κάτω οι μαλλιαροί!*, *Κάτω ο Παλαμάς!*, *Ζήτω η Εθνική*

⁴⁵⁰ *Ο. π.*, σ. 423 - 424

⁴⁵¹ *Εστία*, 6126/ 27.2.1911, «Το καθήκον της κυβερνήσεως»

⁴⁵² *Αθήναι*, 3028/ 27.2.1911, σ. 2

⁴⁵³ *Σκριπ*, 16553/27.2.1911, σ. 2

Γλώσσα!, Κάτω ο μαλλιαρός υπουργός!»! Η επιτροπή των φοιτητών συνέταξε δύο ψηφίσματα. Το πρώτο απευθυνόταν προς το Γεώργιο και επιδόθηκε στον υπασπιστή του κατά τη διέλευση της πορείας από τα Ανάκτορα και το δεύτερο στον πρωθυπουργό, ο οποίος συναντήθηκε με την επιτροπή των φοιτητών στην πρωθυπουργική κατοικία. Κατά την επίδοση του ψηφίσματος ο Βενιζέλος δήλωσε: «Φρονώ, ότι η γλώσσα δεν διατρέχει κανέναν κίνδυνον και όλοι αυτοί οι δήθεν κίνδυνοι είναι ιδανικοί και εικονικοί». Παρόλα αυτά «θα φροντίσωμεν, όπως ληφθεί κάποιο μέτρο». Στην παράκληση μέλους της επιτροπής να δηλώσει ο Βενιζέλος όλα αυτά και στο συγκεντρωμένο πλήθος εκείνος απάντησε: «Δεν μπορώ να ομιλήσω, καθόσον εγώ δεν συνεκάλεσα τον λαόν εις συλλαλητήριον».⁴⁵⁴

Ο Χρόνος με αφορμή την απάντηση του πρωθυπουργού στην επιτροπή των φοιτητών τον κατηγορεί, ότι «ηρκέσθη να επαναλάβη τα συνήθη νεροπλύματά του, τα οποία οι θαυμασταί του αποκαλούν αγορεύσεις», καθώς και για έλλειψη σθένους και πυγμής εφόσον άφησε τη Βουλή να πελαγοδρομεί επί ένα τριήμερο, ενώ τον προκαλεί να ξεκαθαρίσει τις απόψεις του για το γλωσσικό. Ταυτόχρονα αναρωτιέται, αν «Είναι μαλλιαρός», όπως έχει διαδοθεί ή είναι φίλος της καθαρεύουσας, την οποία μιλά και όπως όμως φαίνεται την καταδικάζει; Αν ο πρωθυπουργός είναι μαλλιαρός, -όπως και είναι κατά την άποψη της εφημερίδας, -έχουν δικαίωμα να το ξέρουν οι Έλληνες, γιατί θα ωφεληθεί «το παραπλανηθέν δημόσιο φρόνημα» μετά την αποκάλυψη ότι ο Μεσσίας είναι όχι μόνο αυλοκόλακας, όχι μόνο φίλος της πλουτοκρατίας, αλλά και οπαδός του μαλλιαρισμού.⁴⁵⁵

Στο ίδιο φύλλο δίπλα από το κύριο άρθρο, αναφέρονται οι βουλευτές, οι οποίοι στις μέχρι τώρα συνεδριάσεις της Βουλής για το γλωσσικό υποστήριξαν τη δημοτική γλώσσα, χαρακτηρίζοντάς τους ως «θρασείς ανισορρόπους αντιπροσώπους», τους οποίους το έθνος παραδίδει «εις το αιώνιον ανάθεμα». Αυτοί είναι: Απ. Αλεξανδρή (αρχιμαλλιαρός υπουργός της Παιδείας), Κ. Ρακτιβιάν, Κ. Μάνος, Θρ. Πετμεζάς, Κ. Δεμερτζής, (Αττικοβοιωτίας), Λ. Μαβίλης (Κέρκυρας), Ι. Τσιριμώκος (Φθιωτιδοφυκίας), Δ. Κλάδης, Α. Κουλουμπάρδος (Ζακύνθου), Περ. Καραπάνος (Άρτας), Στ. Γρανίτσας (Αιτωλοακαρνανίας), Π. Αραβαντινός (Αργολιδοκορινθίας), Θ. Κουτούπης (Λακωνίας) και Αλ. Παπαναστασίου (Αρκαδίας).⁴⁵⁶ Η στοχοποίηση των συγκεκριμένων βουλευτών συνέτεινε ακόμα περισσότερο στην όξυνση της κατάστασης, η

⁴⁵⁴ Σκριπ, 16554/ 28.2.1911 σ. 4, «Η χθεσινή γιγαντώδης διαδήλωση των φοιτητών»

⁴⁵⁵ Χρόνος, 2668/ 28.2.1911, «Είναι μαλλιαρός» ;

⁴⁵⁶ Χρόνος, ό. π., «Το εθνικόν ανάθεμα».

οποία συντηρούνταν ιδιαίτερα μέσω του αντιβενιζελικού Τύπου, του Πανεπιστημίου με προεξέχουσα τη Φιλοσοφική Σχολή, της Εκκλησίας και διαφόρων συλλόγων.⁴⁵⁷

Σε δηλώσεις του προς τους *Καιρούς* ο Βενιζέλος εξέφρασε την απορία του για το θόρυβο που δημιουργήθηκε, ενώ επανέλαβε τη δήλωσή του, ότι η εθνική γλώσσα δε διατρέχει κανένα κίνδυνο. Απέδωσε δε όσα έλαβαν χώρα στα παλιά κόμματα τα οποία εκμεταλλεύονται τον πατριωτικό αγώνα των φοιτητών και του Λαού, «μη διστάζοντες και με τα ιερά να παίζουν, παρουσιάζοντας δε διαρκώς το Κράτος εν αναρχία». Η κυβέρνηση δεν πρόκειται να μεταβάλλει την απόφασή της και θα πράξει αυτό που επιβάλλει το καθήκον. Αυτά είναι η αναγραφή στο Σύνταγμα διάταξης, η οποία απαγορεύει τη μετάφραση του Ευαγγελίου, ενώ «δεν θα αντιστρατευθή εις την λήψιν μέτρων παρά της Συνελεύσεως», για την υπεράσπιση της εθνικής γλώσσας.⁴⁵⁸

Το *Άργος*, εβδομαδιαία εφημερίδα του Άργους, θεωρεί τη διαδήλωση έξω από την πρωθυπουργική κατοικία «και τας τριακοντακισχιλίας χείρας υψωθείσας προς την οικίαν του με τεταμένους τας δακτύλους» ως αναμενόμενο, επειδή ο Βενιζέλος εφόσον δε συμμορφώθηκε με τα αιτήματα του Λαού, «επόμενον ήτο να καταπέσει εν τη συνειδήσει του». Είναι μάλιστα άξιον απορίας πως τολμά να παραμένει ακόμα κυβερνήτης, αφού απώλεσε πλέον την εμπιστοσύνη του Λαού.⁴⁵⁹

Ανάλογα πράττει και η *Αναγέννησις* των Τρικάλων. Κατηγορεί την κυβέρνηση ότι εξαιτίας της αδιαφορίας της, το γλωσσικό ζήτημα προσέλαβε τέτοιες διαστάσεις με αποτέλεσμα να βρεθεί σε σύγκρουση με την κοινή γνώμη του έθνους και να αναγκάζεται ο Λαός να της επιβάλλει «την συναίσθησιν των υπερτάτων υποχρεώσεών της προς το Έθνος». Επιπλέον η κυβέρνηση αυτή, που κλήθηκε ως εθνοσωτήρια επέδειξε στο γλωσσικό ζήτημα «ακηδεϊαν ασύγγνωστον», εφόσον δεν έσπευσε να λάβει προστατευτικά μέτρα υπέρ της εθνικής γλώσσας, «μηδέ να θέση εκποδόν τους εθνολετήρας της γλώσσης». Τέλος, υπενθυμίζει στο Βενιζέλο να μη λησμονεί ότι όταν βρεθεί αντιμέτωπος απέναντι στην κοινή γνώμη θα σαρωθεί απ' αυτήν, όπως «εσάρωνεν αυτός άλλοτε».⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Επιχειρώντας μια κοινωνική προσέγγιση των ανωτέρω βουλευτών, παρατηρούμε ότι σχεδόν όλοι τους κατάγονταν από αστικές οικογένειες, εύπορες ή λιγότερο εύπορες. Είχαν ευρεία πανεπιστημιακή μόρφωση, οι περισσότεροι στη νομική επιστήμη και μάλιστα σε γερμανικά πανεπιστήμια. Οι υπόλοιποι είχαν σπουδάσει φιλολογία και φιλοσοφία (Κ. Μάνος, Α. Μαβίλης), ενώ ο εκ των ιδρυτών της Κοινωνιολογικής Εταιρίας Α. Παπαναστασίου είχε σπουδάσει φιλοσοφία, κοινωνιολογία και οικονομικά στο Βερολίνο, το Λονδίνο και το Παρίσι.

⁴⁵⁸ *Καιροί*, 57/ 28.2.1911 σ. 4, «Συνέντευξις με τον κ. Βενιζέλον»

⁴⁵⁹ *Άργος*, 114/ 4.3. 1911, «Θα κυριαρχήσει»

⁴⁶⁰ *Αναγέννησις*, 1301/ 1.3.1911, «Το γλωσσικόν ζήτημα»

2.5 Η απόφαση της Εθνοσυνέλευσης

Στην τρίτη και τελευταία συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή⁴⁶¹ και έκλεισε με την ομιλία του Βενιζέλου, ελήφθησαν και οι ανάλογες αποφάσεις για τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας. Από το πλήθος των βουλευτών που έλαβαν το λόγο φαίνεται ξεκάθαρα ότι η πλειοψηφία αυτών συνηγορούσε στη λήψη αναλόγων μέτρων γεγονός που ενδεχομένως ο Βενιζέλος έλαβε σοβαρά υπόψη.

Ο βουλευτής Ι. Τσιριμώκος, μετέπειτα υπουργός Παιδείας, συμφώνησε με την πρόταση περί του αμετάφραστου των Αγίων Γραφών, γιατί *«τα θεία ρήματα δεν δύναται να γίνωσιν αντικείμενον εξελίξεως γλώσσης»*, ενώ υπεραμύνθηκε της απόφασης της υποεπιτροπής για την αναθεώρηση, ότι είναι περιττή η αναγραφή στο Σύνταγμα προστατευτικής διάταξης για τη γλώσσα, *«λόγω του ότι είναι εξησφαλισμένη αφ' εαυτής ως εκ της φύσεως του πράγματος και διά νόμων»*. Παράλληλα κατηγόρησε *«τους αυτοαποκληθέντες φρουρούς της καθαρουόσης, ότι στρέφονται κατ' αυτής της δημόδους ως υπέρμαχοι του δασκαλισμού, [επειδή] φοβούνται την έκβασιν της πάλης, ήτις διεξάγεται όπως αποκαθαρθή, καλλυνθή και ενοποιηθεί η γλώσσα»*, ζητώντας συνάμα το γλωσσικό να συζητηθεί πάνω στην επιστημονική του βάση μακριά από πολιτική εκμετάλλευση, συλλαλητήρια και φανατισμό.

Τόνισε με έμφαση ότι αν και κανένας από τους ομιλητές δεν υπερασπίστηκε *«το κατακρινόμενον ακαλλές και ψευδοσύστατον ιδίωμα των μαλλιαρών»*, παρόλα αυτά κατακρίθηκαν χωρίς λόγο άνθρωποι και επιστήμονες έγκριτοι, που αποτελούν τον 'Εκπαιδευτικό Όμιλο'. Δήλωσε πως ο ίδιος διαφωνεί με τη θέση του Ομίλου, ότι *«είναι δυνατόν αποτόμως να αντικατασταθή εν τη κατωτέρα εκπαιδεύσει η μηχανική γλώσσα διά της ζώσης»*. Υπενθύμισε στους γλωσσαμύντορες βουλευτές ότι ζητώντας συνταγματική διάταξη *«υπέρ του ινδαλματός των»*, εργάζονται ουσιαστικά για την επικράτηση της αντίθετης γνώμης, διότι *«κατά ψυχολογικόν κανόνα, το απηγορευμένον καθίσταται ποθητότερον»*. Τέλος, πρότεινε στο Σώμα, επειδή το γλωσσικό έγινε αντικείμενο κομματικής εκμετάλλευσης, να τεθεί διάταξη στο Σύνταγμα σύμφωνα με την οποία επίσημη γλώσσα του κράτους είναι εκείνη, στην οποία διατυπώνονται τα επίσημα πρακτικά της Βουλής, οι νόμοι και οι αποφάσεις των Δικαστηρίων.⁴⁶²

Αν και αποδέχτηκε έστω και έμμεσα ως επίσημη γλώσσα την καθαρεύουσα, ο ίδιος δύο μόλις χρόνια μετά (1913), ως υπουργός Παιδείας υπήρξε ο εισηγητής ορισμέ-

⁴⁶¹ *Πρακτικά...*, ό. π., συνεδρίαση ΛΖ' / 28.2.1911, σσ. 425- 451. Η συνεδρίαση αυτή υπήρξε από τις μακροβιότερες της Β' Αναθεωρητικής Βουλής, με διάρκεια περίπου δέκα ωρών (16.30' - 03.15')

⁴⁶² *Πρακτικά*, ό. π., σσ. 429 - 432

νων από τα πλέον νεωτεριστικά νομοσχέδια στο χώρο της εκπαίδευσης. Τόσο αυτός όσο και οι υπόλοιποι βουλευτές που υποστήριζαν τη δημοτική γλώσσα, δεν τάχθηκαν δημόσια υπέρ του κινήματος του δημοτικισμού. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το 1911, το κίνημα αυτό εκπροσωπούσαν περιθωριακά στον πολιτικό χώρο και ειδικά στο Κοινοβούλιο. Αυτό που προείχε ήταν η εξομάλυνση της κατάστασης με την εξεύρεση μιας μέσης συμβιβαστικής λύσης που θα ηρεμούσε τα πάθη, τα οποία είχαν φορτιστεί έντονα εξαιτίας του γλωσσικού ζητήματος.

Στη συνέχεια έλαβαν το λόγο και ανέπτυξαν τις απόψεις τους περισσότεροι από είκοσι βουλευτές. Οι συζητήσεις εστιαστήκαν γύρω από την ανάγκη να μην αλλοιωθεί ο γλωσσικός τύπος των ιερών κειμένων, γεγονός που συνάντησε και την ομόφωνη απόφαση της Εθνοσυνέλευσης, ενώ διστάμενες υπήρξαν οι απόψεις για τη συνταγματική ή μη κατοχύρωση της γλώσσας. Η πλειοψηφία των ομιλητών τάχθηκε όχι μόνο υπέρ της καθαρεύουσας, αλλά και υπέρ της συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας και συγκεκριμένα οι Γ. Κορομηλάς, Π. Λαγοπάτης, Π. Νοταράς, Τ. Ηλιόπουλος, Κ. Μέρμηγκας Π. Πετροπουλάκης, Δ. Γκλαβάς, βουλευτές των Φιλελευθέρων, οι Α. Ρ. Κανακάρης, Ι. Πατσουράκος, Π. Νοταράς, Γ. Πωπ, και Ευσ. Κουλουμβάκης, που εξαπέλυσε εκ νέου δριμύ κατηγορώ κατά του Εκπαιδευτικού Ομίλου, βουλευτές της αντιπολίτευσης, καθώς και οι Ι. Φουρίδης, Γ. Λαμπρινόπουλος, Π. Αποστολίδης, Χρ. Πετρέας. Αρνητικοί στη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας και έμμεσα υπέρ της δημοτικής τάχθηκαν οι φιλελεύθεροι βουλευτές Δ. Κλάδης, Α. Ροντήρης, Κ. Ζαβιτσάνος, Σπ. Θεοδωρόπουλος, Π. Καραπάνος, Ν. Κοντογούρης, Β. Μιχαλέας, Σπ. Αγαπητός, Γ. Λυμπερόπουλος, ενώ ο Μ. Γαλανός του κυβερνώντος κόμματος, υπέβαλε πρόταση για την καθιέρωση ως επίσημης γλώσσας αυτής, που συντάσσονται τα κείμενα και οι νόμοι του κράτους.

Ύστερα από συζήτηση τριών ημερών το γλωσσικό ζήτημα εξακολουθούσε να αποτελεί έντονο σημείο τριβής μεταξύ των αντιπροσώπων του έθνους, χωρίς να διαφαίνεται λύση στο βάθος του ορίζοντα. Απέμεινε πλέον η αγόρευση του Βενιζέλου. «Ως τελευταίος ομιλητής έταμε με τη διαυγή σκέψη του και το ρεαλιστικό πολιτικό του λόγο την ουσία του ζητήματος»⁴⁶³, δίνοντας και τη λύση που με τόση αγωνία ανέμενε όχι μόνο η Εθνοσυνέλευση, αλλά και το σύνολο της κοινωνίας.

⁴⁶³ Τσίρος Ν., *Το νομοθετικό έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1997, σ. 80

Στην αρχή της ομιλίας του έκανε μια ιστορική αναδρομή του γλωσσικού ζητήματος από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του, αναγνωρίζοντας συνάμα την υφιστάμενη διγλωσσία ως κληρονομιά της μακρόχρονης σκλαβιάς του έθνους. Παράλληλα διατήρησε ίσες αποστάσεις τόσο από τις υπερβολές του λογιотаτισμού όσο και από τις ακρότητες των μαλλιαρών, ενώ αναφέρθηκε στην επίσκεψη του Μιστριώτη προς αυτόν και πως δεν κατόρθωσε να τον πείσει, ότι η ελληνική γλώσσα δεν είχε ανάγκη συνταγματικής προστασίας. Τόνισε με έμφαση ότι το γλωσσικό ζήτημα ξέφυγε πλέον από τον επιστημονικό του χαρακτήρα και προσέλαβε πολιτικές διαστάσεις εξεγείροντας τους φοιτητές και μέρος του λαού, δηλώνοντας ότι θα ήταν τυφλός όποιος δεν βλέπει, πως η κοινή γνώμη των Αθηνών ίσως δε και των επαρχιών απαιτεί να ληφθούν προστατευτικά μέτρα .

Για το λόγο αυτό έκρινε απαραίτητο να ψηφιστεί προσθήκη στο Σύνταγμα, όπου απαγορεύεται η μετάφραση των ιερών γραφών και του Ευαγγελίου, χωρίς τη γνώμη της Εκκλησίας. Σε περίπτωση δε που το Σώμα δεν αρκείται σ' αυτό, προκειμένου «να κατευνάσει την εξέγερση της κοινής γνώμης» δεν εισηγείται, αλλά και δε θα είχε αντίρρηση να περιληφθεί στο Σύνταγμα σχετική διάταξη για την προστασία της γλώσσας, αν και φρονεί «ακραδάντως, ότι εις πολιτικόν Σύνταγμα δεν επιτρέπεται η αναγραφή τοιαύτης διατάξεως».

Αποσαφήνισε πάντως ότι δεν μπορεί να απαγορεύσει στους δημοσίους υπαλλήλους να μεταχειρίζονται εκτός υπηρεσίας όποια γλώσσα επιθυμούν, απορρίπτοντας ταυτόχρονα την πρόταση του Ε. Κουλουμβάκη⁴⁶⁴, διότι αν ψηφιστεί θα αποτελέσει στιγματισμό των Ελλήνων πολιτών. Οι κάθε είδους πεποιθήσεις τους είναι σεβαστές. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να συμπεριληφθούν στο Σύνταγμα διατάξεις τυραννικές. Πρότεινε όμως ρητή εξαίρεση για τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς. «Δι' αυτούς η ελευθερία περί ης ωμίλησα είναι ασυμβίβαστος». Η επισήμανση αυτή είχε μάλλον συμβουλευτικό χαρακτήρα, εφόσον δεν αποτυπώθηκε ως δέσμευση σε κανένα από τα άρθρα του υπό αναθεώρηση Συντάγματος.

Ιδιαίτερα ανήσυχος για την τύχη της πρότασής του μεταξύ των βουλευτών του κόμματος των Φιλελευθέρων, απηύθυνε έκκληση προς αυτούς, «όπως συσπειρωθώσιν εντός και εκτός της αιθούσης ταύτης, ίνα επιτύχωμεν την γαλήνην». Υπενθύμισε ότι ο ανορθωτικός αγώνας συναντά συνεχώς δυσχέρειες και ότι εκείνοι εναντίον των οποίων εξεγέρθηκε ο λαός, «είναι έτοιμοι να επωφεληθώσιν πάσης χαλαρώσεως, όπως

⁴⁶⁴ Σύμφωνα με την πρόταση αυτή «οι θορυβούντες κατά της επίσημης γλώσσας, δεν είναι δεκτοί ως δημόσιοι υπάλληλοι».

εκ νέου καταλάβουν την αρχήν». Παράλληλα προέτρεψε τη Βουλή ν' ασκήσει το δικαίωμα αυτής στο γλωσσικό ζήτημα σύμφωνα με τις δηλώσεις του, προσφέροντας έτσι πραγματική υπηρεσία προς τη χώρα και τον ανορθωτικό αγώνα.⁴⁶⁵ Τελειώνοντας, ζήτησε από τους βουλευτές του, να ψηφίσουν τις προτάσεις του βουλευτή Μ. Γαλανού «ως ανταποκρινόμεναι εντελώς προς τας διά της αγορεύσεώς του διατυπωθείσας γνώμας». Με τη διφορούμενη αυτή στάση του, άφηνε ανοιχτό το πεδίο στους υπέρμαχους της συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας.

Οι προτάσεις αυτές που τελικά υιοθετήθηκαν από τη Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή «δι' αναστάσεως» έχουν ως εξής: «*Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα: πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται*». [προσθήκη στο άρθρο 1 του Συντάγματος]⁴⁶⁶. Η δεύτερη πρόταση αφορούσε τα ιερά κείμενα: «*Το κείμενον των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον η εις άλλον γλωσσικόν τύπον απόδοσις τούτου άνευ της προηγουμένης εγκρίσεως της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας απαγορεύεται απολύτως*».

Ο Βενιζέλος επικρίθηκε για αυτή του την ομιλία τόσο από τους δημοτικιστές όσο και από τους μετέπειτα ιστορικούς, θεωρώντας την απόφασή του αυτή ως οπισθοδρόμηση. Υιοθετώντας έστω έμμεσα την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα, φαίνεται ότι συμβιβάστηκε προσωρινά με το παλαιοκομματικό πολιτικό κατεστημένο. Η κριτική όμως αυτή δεν έλαβε υπόψη της την αρνητική δυναμική που αναπτύχθηκε τόσο εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων όσο και στην κοινωνία και συγκεκριμένα:

Αν και το κόμμα των Φιλελευθέρων διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία, η κοινοβουλευτική του ομάδα δεν παρουσιαζόταν πάντα συμπαγής και πειθαρχημένη στις αποφάσεις του Βενιζέλου. Η μελέτη των Πρακτικών των τριών συνεδριάσεων για το γλωσσικό, αναδεικνύει την ένταση και το πάθος ορισμένων Φιλελευθέρων βουλευτών για συνταγματική καθιέρωση της γλώσσας. Συνεπώς ο 'γλωσσικός συμβιβασμός', στον οποίο προέβη, όπως εξήγησε ο ίδιος στα 1915,⁴⁶⁷ δικαιολογώντας τον ως

⁴⁶⁵ *Πρακτικά*, ό. π. σσ. 444 - 446

⁴⁶⁶ Κατά τη «γενομένη συναρμολόγηση» του Συντάγματος, η προσθήκη αυτή έλαβε τη μορφή αυτοτελών άρθρων (άρθρο 107).

⁴⁶⁷ Τον Απρίλιο του 1915, ύστερα από την παραίτησή του ο Βενιζέλος επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου του επιφυλάχθηκε ιδιαίτερα θερμή υποδοχή από την ελληνική κοινότητα. Μεταξύ των άλλων συναντήσεών του είχε και μία με τα μέλη του φιλολογικού συλλόγου *Νέα Ζωή*, που ήταν δημοτικιστές και εξέδιδαν το ομώνυμο περιοδικό. Κατά τη συνάντηση αυτή τα μέλη του Συλλόγου εξέφρασαν την πικρία τους στο Βενιζέλο, θεωρώντας τον ως αποκλειστικά υπεύθυνο για τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας. Ο ίδιος δικαιολογήθηκε ως εξής: «Δεν μπορούσα να επιμείνω περισσότερο, γιατί εσκέφθην πως υπήρχε φόβος να διακινδυνεύσω ολόκληρον το ανορθωτικόν έργον

απαραίτητο για την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας και της κοινωνικής ηρεμίας, ενόψει της προετοιμασίας για την επερχόμενη βαλκανική σύρραξη, αν και εύλογος, δεν ευσταθεί απόλυτα. Η υποχώρηση αυτή, όπως και άλλες στις οποίες προέβη κατά τη συνταγματική αναθεώρηση αποσκοπούσαν περισσότερο στη διατήρηση της εσωκομματικής συνοχής,⁴⁶⁸ καθώς η κοινοβουλευτική του ομάδα δεν ήταν συμπαγής και πειθαρχημένη, επειδή κατά κύριο λόγο είχε συγκροτηθεί πρόσφατα και σε πολύ μεγάλο βαθμό απαρτιζόταν από νέους βουλευτές. Για το λόγο αυτό ο Βενιζέλος δεν είχε κατορθώσει να επιβάλλει σύμπνοια και ομοφωνία ως προς τις απόψεις του. Έτσι εξηγείται και ο συμβιβασμός στον οποίο προέβη και όχι για να αποφύγει τη ρήξη με την ισχύ σε δύναμη, αλλά πείσμονα αντιπολίτευση και με την κοινωνία γενικότερα. Ο Βενιζέλος έπρεπε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ισορροπίας της κοινοβουλευτικής του ομάδας, μεταξύ των παλαιών βουλευτών που τον είχαν στηρίξει στα πρώτα του πολιτικά βήματα στην Ελλάδα, και των νέων βουλευτών που υποστήριζαν έστω και έμμεσα τη δημόδη γλώσσα και υπήρξαν φορείς νέων ριζοσπαστικών ιδεών.

Πέραν της εσωκομματικής αντίδρασης είχε να αντιμετωπίσει και την οξύτατη ‘κοινωνική αντίδραση’, η οποία εκδηλωνόταν σε τέσσερα πεδία, άρρηκτα δεμένα μεταξύ τους, τα οποία επικοινωνούσαν ως «συγκοινωνούντα δοχεία».

Από το Πανεπιστήμιο με προεξέχουσα τη Φιλοσοφική Σχολή, συγκροτείται με πρωτοβουλία του Γ, Μιστριώτη⁴⁶⁹ η «Επιτροπεία διά την έννομον άμυναν της Εθνικής ημών γλώσσης». Είναι τόσο το πάθος του εναντίον των μαλλιαρών, που εκφωνεί πύρινους λόγους⁴⁷⁰ υπέρ «της εθνικής γλώσσης» και περιοδεύει ανά τη χώρα προκειμένου να υπερασπίσει τα αρχαϊκά γλωσσικά του ιδεώδη. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι απόψεις του βρίσκουν μεγάλη απήχηση στη συντηρητική ελληνική επαρχία και ιδιαίτερα μεταξύ του τοπικού κλήρου, αλλά και του εκπαιδευτικού κόσμου. Ήταν τόσο επικριτικός έναντι των ‘μαλλιαρών’, ώστε οι αναφορές του στην Καλαμάτα στάθηκαν αφορμή για την πειθαρχική του δίωξη.⁴⁷¹

της επαναστάσεως». Βλ. Σταυρίδη- Πατρικίου Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο, Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ.σ. 69-70

⁴⁶⁸ Πατρικίου Ρ., *Γλώσσα...*, ό. π., σ. 109 & «Οι ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες και η ανατροπή τους (1910-1926) στο: Συλλογικό, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία- Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, τόμ. Α΄, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1989, σ.218

⁴⁶⁹ Βλ. επίσης το άρθρο του Ρήγγου Α. «Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1911 και η νέα έξαρση του γλωσσικού», *Αυγή*, 11866/28.11.2010.

⁴⁷⁰ Βλ. «Περί εννόμου αμύνης της εθνικής γλώσσης». Λόγος απαγγελθείς εν τη μεγάλη αιθούση του εθνικού πανεπιστημίου, υπό Γεωργίου Μιστριώτου, στο: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, (Τεκμήρια Ιστορίας), (επιμ.) Δημαράς Α. τ. Β΄, 1895-1967, Αθήνα: Ερμής (ανατύπωση) 1990, σσ. 85-86

⁴⁷¹ Βλ. σχετική αναφορά παρακάτω.

Εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η «*Μεγάλη των Φοιτητών Επιτροπεία*», η οποία υπό την εποπτεία του Μιστριώτη αποτέλεσε τον κύριο υποκινητή όλων των εκδηλώσεων και επεισοδίων, που έλαβαν χώρα για ένα τρίμηνο με αποκλειστικό σκοπό τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας.⁴⁷² Μάλιστα στο πανηγυρικό κείμενο που δημοσίευσε, καταγγελλόταν ρητά η *Φοιτητική Συντροφιά*,⁴⁷³ αλλά και οι βουλευτές που τόλμησαν να αντιταχθούν έστω και έμμεσα στις απόψεις των γλωσσασαμυντόρων, καθώς και μερίδα του Τύπου:

*«Οι φοιτηταί του Εθνικού Πανεπιστημίου, πρωτοστατήσαντες προς διάσωσιν των ιερών κειμηλίων, της Γλώσσης και της Θρησκείας [...] αποδοκιμάζουσι μετ' αγανακτήσεως και παραδίδουσιν εις το ΑΙΩΝΙΟΝ ΑΝΑΘΕΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ πάντας τους εχθρούς και πολεμίους της Εθνικής ημών γλώσσης, τους αντιπροσώπους του Ελληνικού Λαού, οίτινες ετόλμησαν από του σεμνού βήματος του Εθνικού Συνεδρίου, να υπερμαχήσωσι της ακαθάρτου λαλιάς των Μαλλιαρών, ή των υπό το πρόσχημα Δ η μ ο τ ι κ ι σ τ ά δ ω ν, ιδία δε τους κοινωνιολόγους βουλευτάς. «Τη Φοιτητική Συντροφιά», το ΑΙΣΧΟΣ του Εθνικού Πανεπιστημίου και τας εφημερίδας 'Ακρόπολιν και 'Εστίαν,' ων την ανάγνωσιν οφείλει να αποφεύγη ο ελληνικός Λαός, ως και πάσαν άλλην εφημερίδαν, ή περιοδικόν, υποστηρίζον το καταχθόνιον και αντιπατριωτικόν τούτον έργον».*⁴⁷⁴

Καθοριστικό υπήρξε επίσης και ρόλος που διαδραμάτισε η Εκκλησία η οποία ασκούσε καθολική επιρροή στο Λαό, αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία του εκπαιδευτικού κόσμου⁴⁷⁵, με αποτέλεσμα να αναδειχτούν όχι μόνο ισχυρές ομάδες πίεσης, αλλά και διαμορφωτές της κοινής γνώμης, καθώς η πλειοψηφία της γνώριζε για το τι πρέσβευε το κίνημα του δημοτικισμού, μέσω της πολεμικής των εφευρετών της «*Κεχριμπάρας*» (Ηλέκτρας), του «*Κώτσου Παλιοκουβέντα*»⁴⁷⁶ (Κωνσταντίνου Παλαιολόγου) και των μυστικών αντεθνικών εταιριών, με αποτέλεσμα να καταστεί επιρρεπής στην προπαγάνδα των 'καθαρών'.⁴⁷⁷ Ιδιαίτερα σημαντικός στην περίπτωση αυτή

⁴⁷² Πατρικίου, *Πανεπιστήμιο* ό. π.

⁴⁷³ Η Φοιτητική Συντροφιά ιδρύθηκε με πρωτοβουλία φοιτητών δημοτικιστών, με σκοπό «να βοηθήσει την καθιέρωση της ζωντανής Ελληνικής Γλώσσας σε όλα τα είδη του γραφτού μας λόγου». Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση* ό. π., σσ. 99-111, «Η Φοιτητική Συντροφιά».

⁴⁷⁴ *Χρόνος*, 2872/ 3.3.1911, «Οι φοιτηταί προς τους συναγωνιστάς των».

⁴⁷⁵ Μέχρι και τηλεγραφήματα απέστειλαν προς το Μιστριώτη το Ζωγράφειο Γυμνάσιο, της Κορίνθου κ.ά., για την «επιτυχία του εθνικού αγώνα». *Χρόνος*, ό. π., σ. 4

⁴⁷⁶ Οι παραφθορές αυτές αποτελούν εφεύρημα κυρίως δημοσιογράφων, προκειμένου να κάνουν δημοφιλέστερη την πολεμική τους. Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός*... ό. π., σ. 29 Όπως αναφέρει ο *Νουμάς*, «η 'Κεχριμπάρα' είναι χωρατό του νέου λόγιου κ. Γ. Πωπ» (τχ.261, 16.9.1907, σ. 1. Η αναφορά αυτή εξηγεί και τη γλώσσα των κειμένων της εφημερίδας του *Αθήναι*, αλλά και τη στάση του Γ. Πωπ στη Βουλή, κατά τη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος.

⁴⁷⁷ Πριν την έναρξη κάθε συνεδρίασης ο Πρόεδρος του Σώματος ανακοίνωνε στους βουλευτές αιτήματα διαφόρων φορέων. Την περίοδο αυτή κυρίαρχο αίτημα κάθε είδους συλλόγων είναι η καθιέρωση

υπήρξε και ο ρόλος μεγάλης μερίδας του βενιζελικού κόσμου, που είχε ταχθεί αναφανδόν υπέρ της καθαρεύουσας.

Πλέον των ανωτέρω, δεν πρέπει να παραμελείται και ο ρόλος του Τύπου, τόσο της πρωτεύουσας όσο και της επαρχίας, καθώς στη συντριπτική του πλειοψηφία υποστήριξε με έντονο φανατισμό⁴⁷⁸ τις απόψεις της *Επιτροπείας*, όπως αυτές εκφραζόταν μέσω του Μιστριώτη. Πέραν τούτου υπήρξε έντονη η κατασυκοφάντηση των δημοτικιστών στην κοινή γνώμη, μέσω των συνεχών αναφορών ότι οι δημοτικιστές είναι μασόνοι, όργανα της ρωσικής προπαγάνδας, ανθέλληνες κ.ά. Μοναδική φωτεινή αναλαμπή υπήρξε η *Ακρόπολις* και το περιοδικό *Ο Νουμάς*, που βοήθησε με τον αποφασιστικότερο τρόπο στην προώθηση της δημοτικιστικής ιδέας. Σε ό,τι αφορά την *Εστία* και την *Πατρίδα*, ως ημιεπίσημα όργανα των Φιλελευθέρων διατήρησαν μια ουδέτερη στάση. Οι αντιδραστικοί αυτοί μηχανισμοί, όπως αναλύθηκαν ανωτέρω, διαθέτουν ισχυρά κοινωνικά και κρατικά στηρίγματα, ακόμα και μέσα στην ίδια την κυβέρνηση, γεγονός από το οποίο αντλούν σε μεγάλο βαθμό, την ισχύ και την αποτελεσματικότητά τους. Έτσι έχουν τη δυνατότητα να αντιστρατεύονται ένα κυβερνητικό –και συγκυριακά και κρατικό– εγχείρημα, κινητοποιώντας εναντίον του τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό.⁴⁷⁹

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, όπως ήταν αναμενόμενο, στάθηκε αδύνατο για τους δημοτικιστές βουλευτές να αποτρέψουν την υπερψήφιση της διάταξης για τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας. Πάλεψαν ενάντια όχι μόνο σ' ένα εχθρικό κοινοβούλιο, αλλά και εναντίον όλου του παλιού πολιτικού και κοινωνικού κατεστημένου, με αποτέλεσμα να καταστούν στην ουσία 'αποδιοπομπαίοι τράγοι'.⁴⁸⁰ Βουλευτές, όπως ο Α. Μαβίλης, ο Κ. Μάνος, ο Κ. Δεμερτζής, ο Ι. Τσιριμώκος, ο Δ. Κλάδης, ο Δ. Κουλουμπάρδος, ο Περ. Καραπάνος, ο Στ. Γρανίτσας, ο Κ. Ζαβιτσάνος, ο Ν. Κοντογούρης, ο Α. Ροντήρης, ο Σπ. Θεοδωρόπουλος, ο Β. Μιχαλέας, ο Σπ. Αγαπητός από την κοινοβουλευτική ομάδα των Φιλελευθέρων, καθώς και οι Π. Αραβαντινός, Θ. Κουτούπης, Γ. Λυμπερόπουλος, Αλ. Παπαναστασίου και Θρ. Πετμεζάς από το Λαϊκό Κόμμα, που αποτέλεσε την πολιτική υπόσταση της Κοινωνιολογικής Εταιρίας,

της καθαρεύουσας με συνταγματική αναφορά. Όλα σχεδόν τα αιτήματα προέρχονται από τις επαρχιακές πόλεις, γεγονός που αναδεικνύει πόσο βαθιά ήταν ριζωμένες οι αντιλήψεις υπέρ των καθαρών.

⁴⁷⁸ Βλ. συνέχεια για τη στάση του Τύπου και ειδικότερα τις αναφορές των επαρχιακών εφημερίδων.

⁴⁷⁹ Μπουρνάζος Σ., «Η διαμάχη για το γλωσσικό και οι γλωσσαμύνητορες», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα.....*, ό. π., τ. Α₂, σ. 273

⁴⁸⁰ Βλ. σχετική ανακοίνωση των Ηλείων φοιτητών για τους βουλευτές Ν. Κοντογούρη και Αν. Μιχαλακόπουλο και αντίστοιχη των Αιτωλοακαρνανών φοιτητών για το Στ. Γρανίτσα με τη σημείωση «παραδίδομεν τους αντεθνικούς άνδρας εις το αιώνιον ανάθεμα». *Χρόνος*, ό. π.

παρόλο που επικρίθηκαν ιδιαίτερα από συναδέλφους τους βουλευτές,⁴⁸¹ ανέδειξαν τουλάχιστον το κίνημα του δημοτικισμού, σύμφωνα με τις οδηγίες που είχαν λάβει από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο,⁴⁸² αλλά και από το Βενιζέλο, κατά τον Στ. Γρανίτσα.⁴⁸³

Επιχειρώντας μια αριθμητική σύγκριση των βουλευτών που συνηγορούσαν υπέρ της καθαρεύουσας και της συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας, σύμφωνα με τις τοποθετήσεις τους, παρατηρούμε ότι οι πρώτοι υπερτερούσαν έναντι των βουλευτών –οπαδών της δημοτικής.⁴⁸⁴ Γεννάται όμως το ερώτημα: Ποια άποψη εξέφραζαν οι υπόλοιποι 150 -160 περίπου παρόντες βουλευτές στις συνεδριάσεις, που δεν έλαβαν το λόγο; Γιατί υπήρξαν «άχρωμοι»; Ενδεχομένως να περίμεναν την επίσημη «βενιζελική» γραμμή, η οποία εκφράστηκε πολύ όψιμα και να ψηφίσουν σύμφωνα με τις επιταγές του «δεσπόζοντος» των Φιλελευθέρων. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι υπήρχαν και ορισμένοι βουλευτές, που έβλεπαν με συμπάθεια το κίνημα του δημοτικισμού και πάλι ο αριθμός τους ήταν εξαιρετικά μικρός για να αποτρέψουν την ψήφιση του σχετικού άρθρου. Συνεπώς, η πρόταση του Βενιζέλου έγινε με βάση το συσχετισμό των δυνάμεων στο κόμμα των Φιλελευθέρων, προκειμένου να αποφύγει μία κοινοβουλευτική ήττα, η οποία θα είχε συνέπειες όχι μόνο για την κυβέρνηση, αλλά το σημαντικότερο για την κοινοβουλευτική συνοχή των Φιλελευθέρων. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια οργανωμένη προσπάθεια της αντιπολίτευσης, η οποία θέτοντας ως προμετωπίδα το γλωσσικό ζήτημα και τους κάθε λογής γλωσσοαμύνητες, (σκοταδιστές, αρχαϊστές) επεδίωκε την ανατροπή του Βενιζέλου

Ο Τύπος σχεδόν στο σύνολό του επικροτεί την αγόρευση του πρωθυπουργού και τη λύση που δόθηκε στο γλωσσικό, παρόλο που κάθε εφημερίδα προσεγγίζει το θέμα από διαφορετική άποψη. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η *Ακρόπολις*, η οποία θεωρεί τη λύση που δόθηκε ως οπισθοδρόμηση. Επικρίνει το Βενιζέλο, γιατί «*απέτυχεν οι-*

⁴⁸¹ Ενδεικτική είναι η αναφορά του βουλευτή Π. Νοταρά, ότι «χειρίστην τω έκαμεν εντύπωσιν ότι άνθρωποι της μορφώσεως των κοινωνιολόγων μεταχειρίζονται τα φώτα των επί κακώ της Πατρίδος». *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΔΖ' / 28.2.1911, σ. 437

⁴⁸² Πατρικίου, ό. π., σσ. 92-93

⁴⁸³ Όπως αναφέρει ο Γρανίτσας «ο Βενιζέλος απροκάλυπτα μου είπε, ότι πρέπει να γίνη στη Βουλή όσο το δυνατόν πλατύτερη και δυνατώτερη υποστήριξη της Δημοτικής, όχι πως ημπορούμε με τούτο να ελπίζωμε τίποτ' άλλο, παρά την έξοδο του ζητήματος από την πολλήν αντιπάθεια...». Στ. Γρανίτσας, *Ο Βενιζέλος και ο νεοελληνικός υστερισμός*, Ο Νουμάς, αρ. 491/6.10.1912, σ. 494

⁴⁸⁴ Συγκεκριμένα κατά την πρώτη συνεδρίαση (25.2.1911) επί 188 παρόντων βουλευτών έλαβαν το λόγο αποκλειστικά πέντε 'γλωσσοαμύνητες' και κανένας από τους δημοτικιστές, οι οποίοι κυριολεκτικά αιφνιδιάστηκαν από το πάθος και το μένος των συναδέλφων τους. Στη συνεδρίαση της επομένης ημέρας επί 184 παρόντων βουλευτών έλαβαν το λόγο έξι 'γλωσσοαμύνητες' βουλευτές και οχτώ δημοτικιστές με πρωτοπόρο την ομάδα των Κοινωνιολόγων. Στην τελευταία συνεδρίαση (28.2.1911) επί 197 βουλευτών αγόρευσαν 15 υπέρ της καθαρεύουσας και δέκα υπέρ της δημοτικής. Συνολικά αγόρευσαν 26 βουλευτές οπαδοί της καθαρεύουσας και 18 υπέρ της δημοτικής, όσοι περίπου ήταν και η πραγματική τους δύναμη (18 – 20).

κτρότατα» στη διαχείριση του γλωσσικού ζητήματος. Οφείλε από την αρχή «να κόψη τον βήχα» των διαφόρων στενοκέφαλων, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το γλωσσικό ζήτημα ως αιτία για να επιτεθούν κατά της κυβέρνησης, ενώ έπρεπε να δηλώσει ότι η Βουλή δεν είναι Ακαδημία, η οποία είναι η πλέον αρμόδια για να το συζητήσει. Αντί να αγανακτεί κατά των κομμάτων έπρεπε να λάβει μέτρα εκ των προτέρων. Μπορούσε «με το καμτσίκι της λαϊκής παντοδυναμίας», που του έχει εμπιστευθεί ο λαός, να μαστιγώσει αλύπητα κάθε παράφρονα ή αγράμματο, κάθε ασυνείδητο, «κάθε αλυσόδετη της σκέψεως». Δυστυχώς για τον πρωθυπουργό ούτε νίκησε ούτε έπεσε ως ήρωας, όπως πράττουν οι καλοί στρατηγοί.⁴⁸⁵

Παράλληλα επικρίνει τους Βενιζέλο και Δημητρακόπουλο, γιατί αν και «ο σοφός και γεραρός καθηγητής» εξακολουθεί να υβρίζει τους πάντες συμπεριλαμβανομένου και του πρωθυπουργού, δεν έχει κληθεί σε ανάκριση για να γνωρίζουν όλοι «αν υπάρχει τω όντι σπείρα νεοτέρων εφιαλτών», η οποία έχει επικεφαλής τον πρωθυπουργό.⁴⁸⁶ Η ίδια εφημερίδα θεώρησε την ψήφιση του άρθρου αυτού, ως βάρβαρη διάταξη, η οποία «εκάθισεν ως βραχνάς εις την ψυχήν του ελληνικού έθνους», δημιουργώντας ένα συναίσθημα υπέρτατης θλίψης στους κύκλους των διανοουμένων. «Αντελήφθησαν, ότι ο διδασκαλισμός, εχθρός της φυλής χειρότερος και από τον Τούρκον βαρραίνει και θα βαρραίνη επί πολύ εις τας ψυχάς μας».⁴⁸⁷

Έστω και καθυστερημένα, γράφει το *Σκριπ*, κατανοήθηκε από την κυβέρνηση ότι το ζήτημα της γλώσσας, δεν δημιουργήθηκε ούτε κατευθυνόταν από τα κόμματα, αλλά είναι θέμα, το οποίο ο Λαός πρωτοστατούντων των φοιτητών το θεωρεί ως ζήτημα «πίστεως και εθνισμού». Είναι δε προς τιμήν του πρωθυπουργού, που παραδέχθηκε στη Βουλή, την ανάγκη να υπάρξει διάταξη, ώστε να περιφρουρηθεί η γλώσσα του Έθνους και του Ευαγγελίου. Η εφημερίδα δέχεται ότι καθοριστικό ρόλο σ' αυτό διαδραμάτισε η λαϊκή θέληση και χωρίς αυτή δε θα λαμβανόταν ανάλογη απόφαση. Επιπλέον η αποδοχή από την κυβέρνηση της άποψης που εξέφρασε η δημόσια γνώμη δεν αποτελεί μείωση του κυβερνητικού κύρους, γιατί σε τόσο υψηλά εθνικά ζητήματα «η

⁴⁸⁵ *Ακρόπολις*, 7123/ 1.3.1911, «Η νικούν ή πίπτουν ηρωϊκώς μαχόμενοι»

⁴⁸⁶ *Ακρόπολις*, 7125/ 3.3.1911, «Και αυτόν τον πρωθυπουργόν»

Υστερα από τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας, το κύρος του Μιστριώτη αυξήθηκε κατακόρυφα, με αποτέλεσμα να επιδοθεί σε μια εκστρατεία κατασκευοφάντησης των πάντων, συμπεριλαμβανομένου και του πρωθυπουργού. Ο Βενιζέλος, ενδεχομένως για λόγους διατήρησης της κοινωνικής ηρεμίας δεν αντέδρασε αρχικά στις κατηγορίες αυτές.

⁴⁸⁷ *Ακρόπολις*, 7126/ 4.3.1911, «Το σκεπτόμενον έθνος διά το πραξικόπημα της συνελεύσεως».

Ταυτόχρονα δημοσιεύει κρίσεις και σχόλια των σημαντικότερων πνευματικών ταγών της εποχής για τη συνταγματική προστασία της γλώσσας, όπως του Ι. Κονδυλάκη, Ν. Καζαντζάκη, Γ. Βλαχογιάννη, Αρ. Καμπάνη, Α. Καρκαβίτσα, Γ. Καφαντάρη, Ηλ. Βουτερίδη, Γρ. Ξενοπούλου, Λ. Πορφύρα, Ζ. Παπαντωνίου, Γ. Ασπρέα, Π. Νιρβάνα, Π. Ροδοκανάκη κ. ά

εθνική θέλησις όχι μόνο μεταβάλλει και πρέπει να μεταβάλλει αποφάσεις κυβερνητικές, αλλά και συντρίβει κυβερνήσεις αντιστρατευόμενες προς την εθνικήν θέλησιν».⁴⁸⁸

Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκε ο Βενιζέλος το γλωσσικό ζήτημα σύμφωνα με την *Εστία*, υπήρξε ο πλέον ιδεώδης. Συναντώντας ανυπέβλητες δυσχέρειες και προσκόμματα προτίμησε «από την οξείαν και εύτολμον ορμητικότητα του Αχιλλέως την νικήτριαν πολύτροπον σύνεσιν του βασιλέως της Ιθάκης». Παράλληλα επικρίνει την Εθνοσυνέλευση, γιατί με αυτή τη στάση της «ήτο αναπόφευκτο να καταλείπει εις τας ακάνθας κάτι από την χλαμύδα των νέων ιδεών». Η ευχέρεια που παρέσχε ο ηγέτης της μεγάλης πλειονοψηφίας στην Εθνοσυνέλευση, ώστε να πράξει αυτό που έκρινε απαραίτητο—παρόλο που το άσκοπο και ανελεύθερο αυτής της πράξης «διετρανώθη παρά του φωτισμένου πνεύματος του πρωθυπουργού», αποδεικνύει και τις αντιλήψεις του περί ελευθερίας. Με αυτές τις ενέργειές «ο πονηρός σκόπελος παρεκάμφθη δεξιώς». Όσοι νόμιζαν ότι το ναυάγιο ήταν βέβαιο, απογοητεύθηκαν.⁴⁸⁹

Οι *Καιροί* γράφουν ότι η λύση που δόθηκε στο γλωσσικό ζήτημα ικανοποιεί πλήρως τις αξιώσεις όλου του Ελληνισμού. Η αγόρευση του πρωθυπουργού σαφέστατη και ειλικρινής, υπήρξε τόσο εύστοχη, «καθόσον δι' αυτής αφήκε πλήρη ελευθερίαν ενεργείας εις την Βουλήν». Οι διατάξεις αυτές που ικανοποιούν πλήρως τη δημόσια γνώμη είναι ικανές, όπως αποτρέψουν κάθε απόπειρα κατά του Ευαγγελίου και της εθνικής μας γλώσσας.⁴⁹⁰

Η *Πατρίς* θεωρεί την ημέρα αυτή που αποφασίστηκε η περιφρούρηση της γλώσσας αλησμόνητη και τη συνεδρίαση ιστορική. Εκείνοι δε που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν κομματικά το ζήτημα ετράπησαν σε φυγή «κατησχυμένοι και είδον τους πόθους αυτών διαλυομένους αυτοστιγμί». Η αγόρευση του πρωθυπουργού υπήρξε άρτια, τόσο από επιστημονική όσο και από πολιτική και εθνική άποψη. «Ωμίλησε με θάρρος και με ειλικρίνειαν, με σαφήνειαν απαράμιλλον, με ορθροσύνην βαθείαν και με δικαιοσύνην απόλυτον». Όταν δήλωσε ότι είναι ανάγκη να περιφρουρηθούν τα ιερά κείμενα και η επίσημη γλώσσα του κράτους «εσεισθη το Κοινοβούλιον από τα χειροκροτήματα και τας ανευφημίας και επάλλετο η εθνική καρδιά και εδονείτο η εθνική ψυχή». Από τη στιγμή εκείνη υπερίσχυε ο αγώνας του έθνους και ησύχαζε η δημόσια συνείδηση. Ιδιαίτερα σημαντικό επίσης ήταν το γεγονός ότι η Εθνοσυνέλευση ύστερα από πολλά

⁴⁸⁸ *Σκριπ*, 16555/ 1.3.1911, «Εθνική θέλησις»

⁴⁸⁹ *Εστία*, 6128/ 1.3.1911, «Η σύνεσις του Οδυσσέως»

⁴⁹⁰ *Καιροί*, 58/ 1.3.1911 σ. 4, «Τα κείμενα των ψηφισθεισών προτάσεων»

χρόνια «έτεινε την χείρα προς την εν Κων-πολει Μεγάλην του Χριστού Εκκλησίαν», με αποτέλεσμα ο δεσμός αυτός να καταστεί στενότερος.⁴⁹¹

Ταυτόχρονα προειδοποιεί, ότι οποιαδήποτε ανακαίνιση του γλωσσικού «αποτελεί αγυρτίαν και αληθή υποκίνησιν προς διερέθεις του Λαού», ενώ προτρέπει όσους καταγγέλλουν ότι «ξένοι δάκτυλοι» υποκινούν τους εχθρούς της γλώσσας να προσέλθουν στον Εισαγγελέα και να καταγγείλουν με θάρρος και παρρησία όσα γνωρίζουν. Διαφορετικά είναι «προδότηι και συκοφαντούν ανάνδρως και δι' αοριστολογιών και φημών», προς όφελος των παλαιοκομματικών οι οποίοι χύνουν δάκρυα απόγνωσης και οδύνης, γιατί έχασαν τη μοναδική ευκαιρία για να επιφέρουν αναστάτωση και να προσκομίσουν πολιτικά οφέλη.⁴⁹²

Η *Αναγέννησις* των Τρικάλων θεωρεί ικανοποιητική την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης για το γλωσσικό. Η κυβέρνηση πράττοντας ορθά αναγνώρισε και υιοθέτησε τον αγώνα του έθνους και «ετέθησαν εν τω πολιτεύματι αι απαιτούμεναι ασπίδες κατά επιδρομών και επιδρομέων». Πρόκειται αναμφισβήτητα για μια νίκη του λαού αφού επιβλήθηκε η κοινή γνώμη,⁴⁹³ η δε κυβέρνηση έπραξε άριστα, διαφορετικά το μέλλον της δεν ήταν βέβαιο, εφόσον θα βρισκόταν σε σύγκρουση μαζί της.⁴⁹⁴ Η εφημερίδα καταφεύγει σε δημοσιογραφικές υπερβολές, αναιτιολόγητα. Αν ήταν δυνατό η εφημερίδα να γράφει για αβέβαιο μέλλον μιας κυβέρνησης με τόση πλειοψηφία.

Το *Εμπρός* γράφει ότι η νύχτα αυτή θα παραμείνει αξιομνημόνευτη στα χρονικά του ελληνικού κοινοβουλίου, γιατί μία διαμάχη που διαίρεσε την Ελλάδα σε αλληλομαχόμενα στρατόπεδα και στάθηκε αφορμή για αιματηρές συγκρούσεις, έλαβε τέλος.

Ταυτόχρονα, επικρίνει το Βενιζέλο, γιατί ήταν αντίθετος στη λύση που δόθηκε, «ουχί μόνον από γενικότερας αντιλήψεως, αλλά και από προσωπικότερας πεποιθήσεως». Αναγκάστηκε δε την ύστατη στιγμή να υποκύψει στην κοινή φωνή του έθνους δεχόμενος να υπάρξει συνταγματική προστασία της γλώσσας, αν η Βουλή το έκρινε αναγκαίο. Η προσπάθειά του, «όπως τεθεί εις το μέσον των δύο αντιθέσεων» σε συνδυασμό με το φόβο του για συστηματική αντίδραση, «καθίστα τον λόγον αυτού ψυχρόν και μέτριον» με αποτέλεσμα να μην υπάρξει εύγλωττος, περιοριζόμενος σε ανάλυση του γλωσσικού χωρίς πρωτότυπη κρίση και βαθιά επιστημονική μελέτη. Η δε προσπάθειά του να χαρακτηρίσει «την παρατηρηθείσαν εξέγερσιν» ως κομματική υ-

⁴⁹¹ *Πατρίς*, 6173/ 2.3.1911, «Υπό την σκέπην του Πατριάρχου»

⁴⁹² *Πατρίς*, 6174/ 3.3.1911, «Φθάνει πλέον»

⁴⁹³ Ο όρος «κοινή γνώμη» που απαντάται, είναι εννοιολογικά ταυτόσημος με τον όρο «δημόσια γνώμη» που χρησιμοποιείται από άλλες εφημερίδες.

⁴⁹⁴ *Αναγέννησις*, 1302/ 2.3.1911, «Ζητήματα»

ποκίνηση απέτυχε, γιατί η υποχώρησή του φανερώνει ότι δεν πίστευε σοβαρά στη γνώμη αυτή.⁴⁹⁵ Το *Εμπρός* είναι η μόνη εφημερίδα που επισημαίνει τη συντηρητική πτυχή του Βενιζέλου σε ό,τι αφορά τη λύση που δόθηκε για το γλωσσικό.

Ο *Χρόνος* αισθάνεται δικαιωμένος, γιατί το ζήτημα της γλώσσας λύθηκε όπως το επιθυμούσαν ο Πατριάρχης, ο Λαός η πλειονότητα των βουλευτών και του Τύπου. Δεν λύθηκε όμως σύμφωνα με τις επιθυμίες του Βενιζέλου, ο οποίος μέχρι την τελευταία στιγμή «εβανκαλίζετο με την ελπίδα», ότι η επιθυμία του μπορούσε να υπερισχύσει της λαϊκής θέλησης. Το γεγονός αυτό δίνει και την εικόνα του ανθρώπου, στον οποίο το έθνος εμπιστεύτηκε τον ανορθωτικό αγώνα, ενώ αυτός έρχεται και σχηματίζει «την ουράν της ανορθωτικής στρατιάς» εφόσον στερείται σχεδίων και ικανότητας για να κυβερνήσει. Ο τρόπος που διαχειρίστηκε το ζήτημα της γλώσσας υπήρξε ο πολιτικός του τάφος. Ταυτόχρονα ο αρθρογράφος αναρωτιέται: «Πού είναι ο γίγας; Πού ο Μεσσίας; Πού ο άνθρωπος της θελήσεως, της τόλμης, της πυγμής, του χαρακτήρος, της φρονήσεως, της οξυδερκείας, ο πατριωτικός, ο φιλελεύθερος, ο εθνικός, ο ταχθείς να πρωτοστατήσει»; Το έργο του είναι «ΜΗΔΕΝ». Το μόνο που πέτυχε είναι να εξαπατήσει για τα προτερήματά του τον Τύπο, το Λαό το στράτευμα και το Στέμμα, οι οποίοι έχουν πλέον καθήκον να θέσουν «τέρμα εις μίαν κωμωδίαν, η οποία δεν πρέπει να έχη άλλας πράξεις».⁴⁹⁶

Σε επιστολή του ο Μιστριώτης που δημοσιεύεται στη θέση του κύριου άρθρου του *Σκριπ*, αναφέρεται στη συνάντησή του με το Βενιζέλο για θέματα της Αρχαιολογικής Εταιρίας, όπου τον παρακάλεσε «ίνα προσθέσει άρθρον τι προς περιφρούρησιν της Εκκλησίας και της Φυλής». Από τη συζήτηση φάνηκε ότι ο Βενιζέλος είχε πεισθεί ότι ο ελληνικός λαός είχε διαιρεθεί στο γλωσσικό ζήτημα σε οπαδούς του Μιστριώτη και οπαδούς του Χατζιδάκη και επιθυμούσε η ελληνική γλώσσα να απλουστευθεί. Φεύγοντας σχημάτισε την άποψη ότι μη έχοντας ο Βενιζέλος μελετήσει επισταμένως το εθνικό αυτό ζήτημα, «υπέπεσαν εις τας παγίδας ανθρώπων εχόντων συμφέρον να διασπάσωσι την Εθνικήν γλώσσαν». Είναι όμως παρήγορο για τον ίδιο, γιατί επί κυβερνήσεώς του λύθηκε το εθνικό αυτό ζήτημα.⁴⁹⁷

Αν και το γλωσσικό ζήτημα φαινόταν ότι έλαβε τέλος με την απόφαση της Βουλής οι εφημερίδες *Χρόνος* και *Αθήναι* επανήλθαν στο θέμα κατηγορώντας την κυβέρνηση για άγνοια και ότι διέπραξε «λάθος σπουδαιότατον και σοβαρότατον», γιατί η έγκριση

⁴⁹⁵ *Εμπρός*, 5156/ 2.3.1911, «Η απόφασις της Βουλής επί του ζητήματος της γλώσσας».

⁴⁹⁶ *Χρόνος*, 2671/ 2.3.1911, «Ας τελειώση η κωμωδία».

⁴⁹⁷ *Σκριπ*, 16556/ 2.3.1911, «Η απάντησις του κ. Μιστριώτου προς τον πρωθυπουργόν»

της μεταφράσεως των Γραφών από το Πατριαρχείο, ισοδυναμούσε με κατάργηση του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας. Όλα αυτά οφείλονταν στην επιπολαιότητα και την άγνοια των πραγμάτων από τα οποία διακατέχεται η ανορθωτική κυβέρνηση. Εκείνο που προείχε περισσότερο ήταν ότι τα ιερά κείμενα έπρεπε να παραμείνουν αμετάφραστα. Κάθε παρεκτροπή από την αρχή αυτή αποτελούσε θανάσιμο σφάλμα, το οποίο ενδεχομένως θα πληρωνόταν «διά του ΑΙΜΑΤΟΣ του ελληνικού Λαού». Για να μην υπάρξουν μάλιστα προβλήματα στο μέλλον ήταν απαραίτητο η Βουλή ν' αναγνωρίσει το λάθος της και να υπάρξει η ανάλογη διόρθωση: «άνευ της προηγουμένης εγκρίσεως της Ιεράς Συνόδου, συμβουλευομένης και τον Οικουμενικόν Πατριάρχην».⁴⁹⁸ Φαίνεται ότι οι δύο πρώην βενιζελικές και τώρα ακραιφνείς αντιβενιζελικές εφημερίδες, θυμήθηκαν με καθυστέρηση το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδας. Όταν τα ίδια φύλα αναφερόταν στην υποστήριξη του Πατριάρχη, δεν υπήρχε θέμα κατάργησης του αυτοκέφαλου; Ο Βενιζέλος με την κίνησή του αυτή δεν έπραξε τίποτα περισσότερο από ό,τι η Επιτροπεία και εκδήλωσε την ενόχλησή του για τον αρνητικό πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε η Εκκλησία της Ελλάδας στο γλωσσικό ζήτημα.

Αντίθετα η *Πατρίς* υπεραμύνεται αυτής της απόφασης της Βουλής. Θεωρεί ως αίσχος και ασέβεια να διεξάγεται αυτή η συζήτηση, όταν όλο το Έθνος «κλίνη γόνυ προ του Μεγάλου Αντιπροσώπου της του Χριστού Εκκλησίας», να υπάρχουν άνθρωποι στην Αθήνα, «οι οποίοι νάνοι αυτοί το ηθικόν ανάστημα», να τολμούν να θέτουν σε αμφιβολία τη δράση της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Πράττουν όπως θα έπρατταν «οι εχθροί του Ελληνικού Έθνους και οι προδόται της Φυλής και του Γένους ημών»! Η ιστορική αυτή σελίδα είναι η μόνη εθνική που έχει να επιδείξει το ελληνικό βασίλειο από το 1850 είναι προϊόν της περισκεύσεως του ευσεβούς τέκνου της Ελληνικής Ορθοδοξίας, του Ελευθερίου Βενιζέλου.⁴⁹⁹

Παρά τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας, η διαμάχη δεν έλαβε τέλος. Πρωταγωνιστικό ρόλο σ' αυτό διαδραμάτισαν οι γλωσσομύνητορες βουλευτές και ειδικότερα ο Ε. Κουλουμβάκης, ο οποίος υπέβαλε και πρόταση για το διορισμό εξεταστικής επιτροπής σύμφωνα με το άρθρο 58 του Συντάγματος, με την επισήμανση ότι η πρόταση του δεν επέχει θέση πρότασης μομφής κατά της κυβερνήσεως, αλλά να

⁴⁹⁸ *Χρόνος*, 2874/ 5.3.1911, «Άφευκτον αιματοκύλισμα» & *Αθήναι*, 3033/ 4.3.1911, «Η μετάφρασις των Γραφών».

⁴⁹⁹ *Πατρίς*, 6177/ 6.3.1911, «Το αυτοκέφαλον και οι στενοκέφαλοι»

εξακριβωθεί, «εάν συμβαίνουν παρ' ημίν πράγματα», τα οποία απαιτούν όχι μόνο κυβερνητική αλλά και νομοθετική επέμβαση.⁵⁰⁰

Στην απάντησή του ο Βενιζέλος δήλωσε ότι αποδέχεται τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής, με την προϋπόθεση ότι η πρόταση αυτή «δεν ήθελεν έχει μορφήν μομφής», τονίζοντας ότι εκείνο το οποίο συγκινεί τη δημόσια γνώμη στην Ελλάδα δεν είναι η χρήση συγκεκριμένου γλωσσικού ιδιώματος, αλλά η υπόνοια ότι «οι το γνωστόν εκείνο ιδίωμα υποστηρίζοντες», πράττουν αυτό όχι γιατί το πιστεύουν, αλλά είτε γιατί χρηματίζονται είτε γιατί υποκύπτουν στις παροτρύνσεις άλλων. Σε ότι αφορά τον ίδιο δήλωσε, πως ποτέ δε διανοήθηκε ότι όσοι εκφράζουν αντίθετη γνώμη από αυτή των υπέρμαχων της καθαρεύουσας διακατέχονται από «ανομολόγητους σκοπούς». Παρόλα αυτά αποδέχεται την πρόταση του Κουλουμβάκη, ώστε να πάψουν και οι τελευταίες ανησυχίες από τις οποίες διακατέχεται ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού.⁵⁰¹ Ύστερα από τις δηλώσεις αυτές, η Βουλή αποφάσισε «δι' αναστάσεως», τη σύσταση εννεαμελούς επιτροπής, «ίνα εξετάση, αν εν τω γλωσσικώ ζητήματι υπάρχωσιν οι γενομένοι όργανα επιβουλής κατά των εθνικών συμφερόντων»,⁵⁰² δηλ. θα διερευνούσε τις καταγγελίες του Μιστριώτη για χρηματοδότηση των μαλλιαρών από ξένη δύναμη (Ρωσία) με ρούβλια.⁵⁰³ Η εκλογή των μελών της εννεαμελούς επιτροπής πραγματοποιήθηκε με μυστική ψηφοφορία.⁵⁰⁴ Τα περισσότερα μέλη της υπήρξαν μετριοπαθείς χωρίς να έχουν λάβει μέρος στη συζήτηση για το γλωσσικό, γεγονός που οδήγησε και στην ταχεία εκτόνωση της κρίσης, τουλάχιστον σε επίπεδο Εθνοσυνέλευσης.

Η απόφαση του Μιστριώτη ως επικεφαλής της «Επιτροπείας» για την πραγματοποίηση συλλαλητηρίου στις 14 Μαρτίου στο Πεδίον του Άρεως προκάλεσε την κινητοποίηση της κυβέρνησης, η οποία έθεσε σε επιφυλακή όχι μόνο τις αστυνομικές και στρατιωτικές δυνάμεις της Αθήνας, αλλά μετέφερε και ένα Σύνταγμα Πεζικού από τη Χαλκίδα. Τελικά το συλλαλητήριο ματαιώθηκε ύστερα από την πληροφορία του Πρύτανη του Πανεπιστημίου προς το Μιστριώτη, ότι «Κρήτες οπλοφόροι θα επιτεθώσι κατά του λαού προκαλούντες δεινήν αιματοχυσίαν, εάν δε επιμείνω να ομιλήσω θα γίνω πρόξενος πολλών δεινών».⁵⁰⁵ [από συνέντευξή του στο Σκριπ].

⁵⁰⁰ Πρακτικά....., ό. π., συνεδρίαση ΜΔ' / 8^{ης} Μαρτίου 1911, σ. 545

⁵⁰¹ Ο. π., σσ. 545 - 550

⁵⁰² Ο. π., σ. 550

⁵⁰³ Οι ανυπόστατες αυτές φήμες υπήρχαν διάσπαρτες από την εποχή των «Ευαγγελικών»

⁵⁰⁴ Πρακτικά, ό. π., συνεδρίαση ΜΣΤ' / 10^{ης} Μαρτίου 1911, σ. 582

⁵⁰⁵ Σκριπ, 16563/ 14.3.1911, σ. 4

Ο ίδιος δήλωσε ύστερα από την κατάθεσή του στην Επιτροπή της Βουλής, ότι «*ωνόμασε πρόσωπα και πράγματα μεγάλης περιωπής*». Για την ώρα δεν προτίθεται να προβεί σε αποκαλύψεις, εκτός αν ο πρωθυπουργός δηλώσει πάλι, ότι δεν πρόκειται περί σοβαρών αποκαλύψεων, αλλά περί σπερμολογιών και εξακολουθεί να αδιαφορεί στην εθνική αξίωση όπως περιφρουρηθεί η γλώσσα μας, γιατί φρονεί ότι δεν ασφαλίσει τη γλώσσα η απόφαση της Βουλής. Παράλληλα κλήθηκε να καταθέσει στον ανακριτή για την κατηγορία της στάσης, σύμφωνα με το άρθρο 179 του ισχύοντος τότε Ποινικού Κώδικα.⁵⁰⁶

Τελικά ο Μιστριώτης τιμωρήθηκε πειθαρχικά με τρίμηνη παύση με Β. Διάταγμα (24/4/1911), ύστερα από την έγγραφη απολογία του στον υπουργό Παιδείας Αλεξανδρή. Σύμφωνα με την απόφαση φέρεται να διέδωσε φήμες προς τους πολίτες των Καλαμών, ότι η ολιγοήμερη διακοπή των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης έγινε κατόπιν συστάσεως του πρεσβευτή της Ρωσίας, ενώ φέρεται επίσης να αποκάλυψε προδότες «*αορίστως ετέρους υπουργούς*», σύμφωνα με τηλεγραφήματα των ανταποκριτών του *Σκριπ* και του *Χρόνου* στην Καλαμάτα.⁵⁰⁷ Τελικά όλες αυτές οι κατηγορίες του Μιστριώτη περί χρηματισμού αποδείχθηκαν ανυπόστατες, γεγονός που δίκαια προκάλεσε την πειθαρχική του τιμωρία, όχι όμως και την ποινική.

Είχε ήδη προηγηθεί η τιμωρία του Παλαμά «*διά μηνιαίας προσωρινής απόλυσεως*». Κύρια αιτία για την τιμωρία του υπήρξε η δημοσίευση στο «*Νουμά*» της «*περί γλώσσης γνώμης του*», με αποτέλεσμα «*επιλαθόμενος της υπηρεσιακής αυτού ιδιότητος και του εκ ταύτης μείζονος σεβασμού προς τας συνταγματικές διατάξεις εξήνεγκε τας κοινωνικάς περί γλώσσης πεποιθήσεις δημοσιογραφικώς προκλητικὴν δεικνύων δι' αὐτὰς υπερηφάνειαν, εξεγείρων δε οὕτω ἐπὶ ζημία τους ἀντίθετα γλωσσικῶς φρονούντας*».⁵⁰⁸ Η ποινή αυτή προς τον «*αρχηγό των μαλλιαρών*», όπως τον αποκαλεί η εφημερίδα *Αθήναι*, επιβλήθηκε από τον Απ. Αλεξανδρή αποκλειστικά για λόγους ισορροπίας, προκειμένου να μην υπάρξουν αντιδράσεις από την επικείμενη καταδίκη του Μιστριώτη. Άλλωστε και η λύση που δόθηκε για το γλωσσικό, υπήρξε ένας συμβιβασμός του Βενιζέλου με την ελληνική κοινωνία.

⁵⁰⁶ *Σκριπ*, ό. π. Ανάλογη κλήση είχε λάβει με το πέρας των «Ορεστειακών» Δημαράς, ό. π., σ. 37

⁵⁰⁷ *Πατρίς*, 6224/ 23.4.1911, σ. 2, με την επισήμανση ότι η απόφαση αυτή δεν έχει ακόμα ανακοινωθεί επίσημα, *Αθήναι*, 3084/ 25.4.1911, σ. 2 & *Σκριπ*, 16604/ 25.4.1911, σ. 4

⁵⁰⁸ *Αθήναι*, 3068/ 9.4.1911, σ. 1 Με την ίδια απόφαση απαλλάχτηκε των πειθαρχικών κατηγοριών ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Ζολώτας, ενώ τιμωρήθηκε με προσωρινή απόλυση ενός μήνα ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Βάσσης, επειδή σε δημοσίευσμά του στην εφημερίδα *Αθήναι*, «έκαμε μνεϊαν ανευλαβή του ονόματος του κ. Πρωθυπουργού». *Αθήναι*, ό. π.

Σύντομα το γλωσσικό ζήτημα έπαψε να μονοπωλεί τις στήλες των εφημερίδων, ενώ έπαψαν οι διαδηλώσεις και κάθε είδους διαμαρτυρίες. Οι τιμωρίες των Παλαμά και του Μιστριώτη πέρασαν σχεδόν απαρατήρητες, δίχως να προκληθεί ένταση. Ο πρώτος γύρος του γλωσσικού εμφυλίου ύστερα από το συμβιβαστικό ελιγμό του Βενιζέλου έληξε φαινομενικά με νίκη των γλωσσαμυντόρων, ενώ οι δημοτικιστές με επικεφαλής τον Εκπαιδευτικό Όμιλο περίμεναν την ευκαιρία για την επίσημη καθιέρωση της δημοτικής. Αυτή δεν άργησε να φανεί έξι χρόνια αργότερα με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917. Είχε ήδη προηγηθεί μια πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του υπουργού Παιδείας Ι. Τσιριμώκου, το 1913.

Ο Τύπος, τόσο ο βενιζελικός όσο και ο αντιβενιζελικός αν και ορμώμενοι από διαφορετικές αφετηρίες, επισημαίνουν ότι η λύση που δόθηκε από το Βενιζέλο για το γλωσσικό ζήτημα ικανοποιεί τους πόθους και τις προσδοκίες του ελληνικού Λαού, στην ουσία δηλ. τις ομάδες πίεσης που δημιουργήθηκαν προκειμένου να αποτρέψουν οποιαδήποτε αλλαγή στο status quo, που εξέφραζε τη συντηρητική και αρχαϊστική άποψη για τη γλώσσα. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι απόψεις του αντιβενιζελικού Τύπου συμβαδίζουν απόλυτα με αυτές των διαφόρων κέντρων, που ήταν καθολικά αντίθετες σε οποιαδήποτε προσπάθεια καθιέρωσης της δημοτικής. Μοναδική φωτεινή εξαίρεση από όλον τον Τύπο υπήρξε η *Ακρόπολις*, που είχε το θάρρος και την τόλμη να εκφράσει αντίθετη άποψη από το συντηρητικό κατεστημένο της εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ.

3.1 Η στάση του Τύπου έναντι του Προσχεδίου της Επιτροπής

Η αναθεώρηση του άρθρου 14 φαίνεται ότι απασχόλησε τον Τύπο νωρίς, μόλις έγινε γνωστή η πρόταση της Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος.⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ Το προσχέδιο της Επιτροπής είχε ως εξής: «Εν όλως εξαιρετικαίς περιπτώσεσι δύναται ν' απαγορευθή, επί απειλή κατασχέσεως, ποινικής καταδιώξεως και πάυσεως του φύλλου, η δημοσίευσις ειδήσεων ή ανακοινώσεων αναγομένων εις στρατιωτικάς εργασίας ή εις ζητήματα σχετιζόμενα προς εξωτερικάς υποθέσεις του Κράτους, λόγω κινδύνου των συμφερόντων της Επικρατείας, καθ' ον τρόπον ο νόμος ήθελεν ορίσει». Πρακτικά, *ό. π.*, συνεδρίαση ΜΕ'/09.03.1911, σ. 579

Το προσχέδιο αυτό από την άποψη των ελευθεριών του Τύπου, ήταν όντως λιγότερο φιλελεύθερο σε σχέση με το αντίστοιχο άρθρο 14 του Συντάγματος του 1864, αφού διεύρυνε τις περιπτώσεις κατάσχεσης του φύλλου μιας εφημερίδας.

Ο Χρόνος, στο κύριο άρθρο του θεωρεί ως υπεύθυνο το Βενιζέλο και την προτεινόμενη αναθεώρηση του άρθρου 14, ως δείγμα των αισθημάτων του και των νέων φιλελεύθερων αρχών. Τον κατηγορεί, ότι αναρριχήθηκε στην εξουσία με δόλιο τρόπο, απειλώντας το βασιλιά και την οικογένειά του, εξαπατώντας δημοσιογράφους ότι είναι δημοκράτης και ανορθωτής και αφού συγκέντρωσε τριγύρω του τους εκατομμυριούχους που έχει ο τόπος, ανακηρύχθηκε Μεσσίας και αμέσως ήρθε ο Λαός να τον επευφημήσει. Όλα αυτά χαρακτηρίζονται ως κωμωδία, η οποία παρατάθηκε πέραν του ανεκτού. Η ελευθερία του Τύπου είναι στην ουσία η πρωταρχική ελευθερία του Λαού. Εκείνοι, οι οποίοι θα αποφασίσουν να την περιστείλουν ή να την καταργήσουν, πρέπει να αναλογιστούν ότι οι επαναστάσεις δημιουργήθηκαν ακριβώς εκεί που ο Λαός στερήθηκε αυτή του την ελευθερία. Παράλληλα προτρέπει τους βουλευτές να σταματήσουν επιτέλους «να πίνουν χασίς» και να περιορίσουν τον ανορθωτή, ο οποίος ενδιαφέρεται όχι για το μέλλον της Ελλάδος, αλλά για το που γίνονται τα πλουσιότερα δείπνα και οι χοροεσπερίδες.⁵¹⁰

Ιδιαίτερα σκληρή κριτική ασκεί και η φιλοκυβερνητική *Πατρίς* στην πρόταση της Επιτροπής για τη συνταγματική αναθεώρηση χαρακτηρίζοντάς το ως «ανελεύθερον, σατραπικόν, Χαμιτικόν αποτρόπαιον», με ενδεχόμενη πρόθεση τη σταδιακή υποδούλωση του Τύπου στους εκάστοτε κυβερνώντες. Το καταχθόνιο αυτό έργο, που μόνο μεσαιωνικές αυλές θα εισηγούνταν σε απολυταρχικές κυβερνήσεις δεν είναι δυνατό να ληφθεί υπόψη από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Στην ουσία πρόκειται περί σκευωρίας κατά του Τύπου, εκ μέρους εκείνων που επιδιώκουν τη φίμωσή του. Η Βουλή και η κυβέρνηση δεν πρέπει να δεχθούν αυτό το πραξικόπημα του Δραγούμη,⁵¹¹ το οποίο αποτελεί την απαρχή της κατάλυσης των λαϊκών ελευθεριών.⁵¹²

Ανάλογη, αλλά περισσότερο μετριοπαθής είναι η άποψη της *Εστίας*. Αν και αποδέχεται, ότι η Επιτροπή ενήργησε καλόπιστα, όπως είναι διατυπωμένη η πρότασή της «πράγματι καταργεί κάθε ελευθερίαν, μεταβάλλουσα αυτήν εις σκιάν». Το πλέον σημαντικό είναι ότι η κάθε κυβέρνηση αποκτά ένα τρομερό όπλο στα χέρια της, εφόσον της παρέχεται η ευκαιρία να δίνει κάθε φορά τη δική της ερμηνεία. Παράλληλα εκφράζει την άποψη, ότι η σημερινή κυβέρνηση «θ' αποκρούσει ζωηρότερον παντός άλλου την ξαφνικήν αυτήν διατύπωσιν».⁵¹³

⁵¹⁰ Χρόνος, 2656/ 14.2.1911, «Ο περιορισμός του Τύπου»

⁵¹¹ Η εφημερίδα επικαλείται το Στ. Δραγούμη, λόγω της ιδιότητάς του ως Προέδρου της Επιτροπής για την αναθεώρηση.

⁵¹² Πατρίς, 6159/ 15.2.1911, «Σκευωρία κατά των λαϊκών ελευθεριών»

⁵¹³ Εστία, 6115/ 15.2.1911, «Ο περί Τύπου αφηνδιασμός»

Παρόμοιες είναι και οι αντιδράσεις της *Σφαίρας* του Πειραιά, η οποία γράφει ότι μόνο ως αληθινή κατάπληξη μπορεί να χαρακτηριστεί η πρόταση αυτή για την αναθεώρηση του άρθρου περί Τύπου. Δημιουργείται πλέον η αίσθηση, πως δεν πρόκειται απλώς για ένα προληπτικό μέτρο, το οποίο θα μπορούσε να αποσοβήσει κάποιες επιβλαβείς καταστάσεις στον Τύπο, αλλά για πλήγμα που επέρχεται στην ελευθερία του λόγου, επιδιώκοντας έτσι να πληγεί «διά πλήγματος θανατηφόρου».⁵¹⁴

Ως ανόσιο έγκλημα, χαρακτηρίζουν οι *Καιροί*, την πρόταση της επιτροπής, γιατί διανοήθηκε με σατανικό τρόπο να καταργήσει την ελευθερία του Τύπου και να τον παραδώσει δέσμιο στους κομματικούς και προσωπικούς διωγμούς. Η πρόταση αυτή υπηρετεί καταχθόνια σχέδια και αποβλέπει στην πολιτική εκμηδένιση της ανορθωτικής κυβέρνησης. Αναρωτιέται σε τι έφταιξε ο Τύπος, «εις τους νυν ισχυρούς», ώστε να χρειάζεται να δεσμευθεί». Ο Τύπος είναι αυτός που κατέρριψε το προηγούμενο καθεστώς, που δημιούργησε στο λαό αληθινό ανυψωτικό φρόνημα, και που ανύψωσε το Βενιζέλο στο ύπατο πολιτικό αξίωμα.⁵¹⁵

Το *Σκριπ* επισημαίνει, ότι η πρόταση της Επιτροπής δεν ήταν δυνατό να μην τύχει της γενικής αποδοκιμασίας και να αποκηρυχθεί πανηγυρικά ακόμα και από αυτούς που την πρότειναν, λησμονώντας πως πρόκειται για τον καταστατικό χάρτη μιας ελεύθερης χώρας. Προξενεί ιδιαίτερη λύπη το γεγονός ότι βρέθηκαν βουλευτές, οι οποίοι έχοντας τόση στενή αντίληψη των λαϊκών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του λαού, τόλμησαν να προτείνουν στην κυβέρνηση το δικαίωμα να παύει μια εφημερίδα, αν αυτή κρίνει πως διαχειρίζεται κακώς τα εξωτερικά ζητήματα. Πάντως, αναγνωρίζει ότι πρέπει να ληφθούν μέτρα προς περιστολή των παρεκτροπών, που αφορούν τον ιδιωτικό βίο.⁵¹⁶

Τόσο όμως οι *Καιροί*, όσο και το *Σκριπ*, τονίζουν την αναφορά του πρωθυπουργού στη Βουλή, ο οποίος πριν της έναρξης των συζητήσεων για την αναθεώρηση του Συντάγματος, δήλωσε ότι οι συζητήσεις αυτές θα διεξάγονται με βάση την πρόταση της Επιτροπής, «εκτός αν εις ορισμένην τινά περίπτωσιν η Κυβέρνησις θα ενόμιζεν ότι πρέπει να επιμείνει όπως ληφθεί ως βάσις το ιδικόν της σχέδιον». Μάλιστα, ανέφερε ως παράδειγμα το άρθρο 14 περί Τύπου, στην περίπτωση κατά την οποία η Βουλή ήθελε παρασυρθεί και ψηφίσει διάταξη, όπου θα ήταν δυνατή η παύση μιας εφημερί-

⁵¹⁴ *Σφαίρα*, 8733/ 15.2.1911, «Ο Τύπος»

⁵¹⁵ *Καιροί*, 46/ 16.2.1911, «Ανόσιον έγκλημα»

⁵¹⁶ *Σκριπ*, 16543/ 16.2.1911, «Η ελευθερία του Τύπου»

δας με απόφαση της διοίκησης.⁵¹⁷ Φαίνεται, ότι ο πρωθυπουργός έλαβε σοβαρά υπόψη το έντονο κλίμα διαμαρτυρίας και δυσαρέσκειας, όπως αυτό εκφραζόταν στο σύνολο του ημερήσιου Αθηναϊκού Τύπου, όταν δόθηκε και επίσημα στη δημοσιότητα το προσχέδιο της Επιτροπής για την αναθεώρηση του άρθρου περί Τύπου.

Η *Ακρόπολις* θεωρεί, ότι με την πρόταση αυτή επέρχεται οπισθοδρόμηση αντί της προόδου επιρρίπτοντας όμως τις ευθύνες, στην «*άκρα και αναρχική ασυδοσία του Τύπου*», ο οποίος με αυτές του τις ενέργειες «*εσφυρηλάτησε τες αλυσίδες του*». Η κυβέρνηση και η λαϊκή αντιπροσωπεία πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψη ότι ο ευσυνείδητος Τύπος δεν έχει αντίρρηση στη λήψη κάποιων μέτρων, τα οποία εξασφαλίζουν τα συμφέροντα της πατρίδας και της κοινωνίας, γιατί στις τάξεις του δεν περιλαμβάνει «*ούτε αναρχικούς, ούτε αφιλοπάτριδας, ούτε προδότας*». Απεναντίας η αντίρρηση προέρχεται από τη μερίδα εκείνη του τραχύ και τυχάρπαστου Τύπου, ο οποίος ασεβεί έναντι των γραπτών και άγραφων νόμων υπό το πρόσχημα της λαϊκής ελευθερίας.⁵¹⁸

Η μελέτη της αρθρογραφίας των ημερών αυτών αποδεικνύει ότι το σύνολο του Τύπου σε μια ένδειξη αγαστής σύμπνοιας, θεώρησε την πρόταση της Επιτροπής ως περιορισμό της ελευθερίας του, γι' αυτό και η αντίδραση υπήρξε καθολική. Επιρρίπτει την ευθύνη κατά το πλείστον στην Επιτροπή για την αναθεώρηση, ενώ ο *Χρόνος* θεωρώντας ως αποκλειστικά υπεύθυνο το Βενιζέλο, του επιτίθεται για μια ακόμα φορά με ιδιαίτερη σφοδρότητα. Προσδοκούσε όμως σε βελτιώσεις ιδιαίτερα από το Βενιζέλο, καθώς το υπό συζήτηση άρθρο δεν είχε συζητηθεί ακόμα στην ολομέλεια, όπου και θα λαμβανόταν η τελική απόφαση.

3.2 Οι συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση

Η συζήτηση για την αναθεώρηση του 14^{ου} άρθρου του Συντάγματος του 1864, που αναφέρεται στην ελευθερία του Τύπου ξεκίνησε αμέσως μετά την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης για τη σύσταση επιτροπής που θα διερευνούσε τις καταγγελίες του καθηγητή Μιστριώτη σχετικά με το γλωσσικό.⁵¹⁹ Είχε ήδη προηγηθεί η πρόταση της Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος.⁵²⁰

Πρώτος έλαβε το λόγο ο βουλευτής Άρτας με το κόμμα των Φιλελευθέρων και εκδότης της *Πατρίδος* Σ. Σίμος, ο οποίος δήλωσε ότι ο Τύπος είναι δικαίωμα του Λαού και όχι «*προνομία ατόμων*». Αναφέρθηκε στις προόδους που έχει επιτελέσει, στις υ-

⁵¹⁷ Πρακτικά, ό. π., συνεδρίαση Λ' / 15.2.1911, σ. 330

⁵¹⁸ *Ακρόπολις*, 7111/ 16.2.1911, «Ο Τύπος και οι ελευθεροτυπία».

⁵¹⁹ Πρακτικά, ό. π., συνεδρίαση ΜΔ' / 8-3-1911, σσ. 543- 563

⁵²⁰ Βλ. υποσημ. 1 αυτού του κεφαλαίου.

πηρεσίες που έχει προσφέρει στην Ελλάδα καθώς και στην απόλυτη ελευθερία που απολαμβάνει αυτός στη Ρουμανία. Καταφέρθηκε κατά του σχεδίου της Επιτροπής ειδικά για τη διάταξη που αφορούσε την κατάσχεση του φύλλου και την παύση της εφημερίδας με εξαίρεση τις στρατιωτικές ειδήσεις. Τέλος υπενθύμισε στους βουλευτές, ότι τυχόν δέσμευση του Τύπου, συνεπάγεται δέσμευση της δικής τους ελευθερίας, *«της ελευθερίας αυτού του Λαού, της σκέψεως και της συνειδήσεως»*.⁵²¹

Ο βουλευτής Ι. Μπρισιμιτζάκης προέβη σε διαχωρισμό του Τύπου, σε αυτόν δηλ. που εκτελεί τον προορισμό του *«και εις τύπον υστερούντα»*, ο οποίος χρήζει περιορισμών. Τάχθηκε υπέρ των περιοριστικών μέτρων σε στρατιωτικές ειδήσεις, θεωρώντας μάλιστα πως ο Τύπος φέρει μέρος της ευθύνης για την ήττα του 1897, λόγω της δημοσίευσης ειδήσεων που αφορούσαν μετακινήσεις στρατιωτικών τμημάτων ή εθελοντικών ομάδων.⁵²² Ανάλογη υπήρξε και η τοποθέτηση του βουλευτή Δ. Μπούσδρα, ο οποίος επεσήμανε ότι ο Τύπος με τη συμπεριφορά του κατέστη άξιος περιορισμών ενδεχομένως αυστηρών και ανελεύθερων, *«αλλά σωστικών διά την χώραν»*.⁵²³

Εκ διαμέτρου αντίθετες υπήρξαν οι απόψεις των βουλευτών που έλαβαν το λόγο στη συνέχεια. Ο βουλευτής Δ. Κάβουρας δήλωσε ότι ο αληθινός Τύπος διερμηνεύει την κοινή γνώμη και συμβολίζει την ιδέα της ελευθερίας της συνειδήσεως. Τυχόν αποδοχή της πρότασης της Επιτροπής σημαίνει κατάργηση της ελευθερίας της γνώμης και κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους των κυβερνώντων. Για τους λίγους παρεκτρεπόμενους και ενδεχομένως τυχοδιώκτες ή εκβιαστές δημοσιογράφους, αρκεί η εκ των υστέρων τιμωρία.⁵²⁴ Ο Μιλ. Μπουφίδης δήλωσε ότι η αναγραφή στο Σύνταγμα προληπτικών μέτρων σημαίνει αναχρονισμό, ενώ επεσήμανε ότι η ψήφιση τέτοιων ανελεύθερων διατάξεων *«θ' αποτελέση μαύρην σελίδα εις τα χρονικά της πολιτικής ημών Ιστορίας»*.⁵²⁵

Το λόγο έλαβε ο Βενιζέλος, ο οποίος δήλωσε κανείς μεταξύ των παρευρισκομένων δεν επιθυμεί να δεσμεύσει την ελευθερία του Τύπου, *«απλώς των παρεκτροπών του τύπου ηθελήσαμεν πάντες να επέλθει κολασμός»*. Παραδέχθηκε ότι αν και η διατύπωση της Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος εμπνεόταν από τις καλύτερες προθέσεις, *«δεν κλείει δυστυχώς την θύραν»* σε ενδεχόμενες καταχρήσεις της εξουσίας, ώστε να περιοριστούν οι ελευθερίες του Τύπου. Παράλληλα, πρότεινε να

⁵²¹ Πρακτικά, ό. π. σ. 553

⁵²² Ο. π., σ. 553

⁵²³ Ο. π., σ. 554

⁵²⁴ Ο. π., σ. 555

⁵²⁵ Ο. π.

προσθεθεί δίπλα στις περιπτώσεις προσβολής της θρησκείας και του βασιλιά μια τρίτη περίπτωση, αυτή της προσβολής της δημόσιας ηθικής, καθώς και της προσβολής του ιδιωτικού βίου, όπου εκτός του ποινικού αδικήματος προβλεπόταν και η αστική ευθύνη για ικανοποίηση του παθόντα με χρηματικό ποσό, που θα καθόριζε το δικαστήριο. Τέλος, ως μόνο περιοριστικό μέτρο στην πρόταση της Επιτροπής πρότεινε να απαγορευθεί «*επί απειλή κατασχέσεως και ποινικής καταδιώξεως*» η δημοσίευση ειδήσεων που αφορούν τις στρατιωτικές κινήσεις σε περίπτωση πολέμου ή μυστικών που αφορούν τις εξωτερικές υποθέσεις του κράτους». ⁵²⁶ Θέτοντας αυτούς τους περιορισμούς ενδεχομένως ο Βενιζέλος να ήθελε να αποτρέψει τη δημοσίευση πληροφοριών αναγομένων σε μετακινήσεις στρατιωτικών τμημάτων ή τις συνεννοήσεις που διεξήγαγε με τα άλλα βαλκανικά κράτη και που οδήγησαν στις συμμαχίες του 1912. Οι διατάξεις που πρότεινε ιδιαίτερα σε σχέση με τον ιδιωτικό βίο και τελικά υιοθετήθηκαν, καθιστούν το Βενιζέλο άτομο συντηρητικών απόψεων και τον αναδεικνύουν υπερασπιστή των ηθικών αξιών της αστικής τάξης.

Όλοι οι βουλευτές που έλαβαν το λόγο μετά το Βενιζέλο είτε τάχθηκαν υπέρ της απόλυτης ελευθερίας του Τύπου, χωρίς τη λήψη οποιουδήποτε περιοριστικού μέτρου, είτε τυχόν περιορισμοί να αφορούν μόνο ειδήσεις αναγόμενες στην άμυνα της χώρας.

Η συζήτηση για την ελευθεροτυπία συνεχίστηκε και την επόμενη μέρα. ⁵²⁷ Οι αγορεύσεις των βουλευτών κινήθηκαν στο ίδιο πνεύμα με αυτό της προηγούμενης συνεδρίασης με την πλειοψηφία τους να τάσσεται υπέρ της απόλυτης ελευθεροτυπίας και με τη μειοψηφία να συμφωνεί στη λήψη περιοριστικών μέτρων σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως η προσβολή του βασιλιά ή της θρησκείας και η δημοσίευση στρατιωτικών ειδήσεων, ειδικά σε πολεμική περίοδο.

Ο πρόεδρος της Επιτροπής για την αναθεώρηση βουλευτής Στ. Δραγούμης εξήγησε ότι η Επιτροπή προέβη σ' αυτή την πρόταση, με αποκλειστικό γνώμονα την προστασία των συμφερόντων του κράτους και όχι για να επιβληθεί λογοκρισία. Ο ίδιος δήλωσε πως είναι «*φιλελευθερότατος, απολύτως φιλελεύθερος*», ποτέ δεν ψήφισε καταπιεστικά μέτρα, αλλά ανωτέρα ανάγκη και πείρα τον κάνει να επιμείνει στην αρχική πρόταση της Επιτροπής. ⁵²⁸

Ο βουλευτής Ψαρών και εκδότης της εφημερίδας *Αθήναι Γ. Πωπ*, τάχθηκε υπέρ της απόλυτης ελευθερίας του Τύπου, ενώ επεσήμανε ότι σκοπός όλων των τροπολο-

⁵²⁶ *Ο. π.* σ. 557- 559

⁵²⁷ *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΜΕ' / 9^{ης} Μαρτίου 1911, σσ. 563 - 580

⁵²⁸ *Ο. π.*, σ. 566

γιών είναι «η δέσμευσις, η φίμωσις, η εξάντλησις του Τύπου». Παρόλο που το σχετικό άρθρο του Συντάγματος του 1864 είναι αυστηρό και ανελεύθερο, καταβάλλεται προσπάθεια, ώστε να γίνει τυραννικότερο. «Θέλετε διά των νέων διατάξεών σας να κάμετε τον δημοσιογράφον όργανον και θεράποντα των ισχυρών της ημέρας επιβάλλοντες κατάσχεσιν, επιβάλλοντες όρια ηθικής, τα οποία ουδείς δύναται να γνωρίσει». Ο μόνος περιορισμός που δέχθηκε ήταν να τεθεί «σαφώς και ζηρώς», ότι απαγορεύεται η αναγραφή κάθε κινητοποίησης του στρατού.⁵²⁹

Συνοψίζοντας ο Βενιζέλος δήλωσε ότι από τις τροπολογίες που κατατέθηκαν σπουδαιότερες είναι αυτές που αφορούν τη δημοσίευση στρατιωτικών κινήσεων, τις πολιτικές ευθύνες του εκδότη και του συγγραφέα επιλήψιμου άρθρου και αυτή που ανάγεται σε άσεμνα δημοσιεύματα. Για τις περιπτώσεις αυτές είπε ότι μπορεί να τεθεί η διατύπωση για κατ' εξαίρεση κατάσχεση του φύλου, υπό τον όρο ότι θα έχει ψηφιστεί και ο αντίστοιχος νόμος περί Τύπου, ο οποίος θα καθορίζει επακριβώς τις περιπτώσεις για τις οποίες είναι δυνατή η κατάσχεση αυτή, επισημαίνοντας συνάμα ότι η ρύθμιση αυτή «δεν δύναται να ενδιαφέρει εμμή μόνον τον μη σοβαρόν τύπον».⁵³⁰ Τελικά οι προτάσεις του Βενιζέλου έγιναν αποδεκτές –είχαν ήδη αποσυρθεί όλες οι προτάσεις τροποποίησης του άρθρου 14 που κατατέθηκαν από πολλούς βουλευτές-. Στην ψηφοφορία που επακολούθησε από τους 217 παρόντες βουλευτές, ψήφισαν υπέρ 202, κατά 14, ενώ ένας αρνήθηκε ψήφο.⁵³¹ Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στο άρθρο 14 σε σχέση με το αντίστοιχο του Συντάγματος του 1864 ήταν:

1. Εκτός από τις περιπτώσεις κατάσχεσης εφημερίδας για προσβολή στο πρόσωπο του βασιλιά και της θρησκείας προστέθηκε και αυτή των άσεμνων δημοσιευμάτων.
2. Προστέθηκε β' παράγραφος, που αφορούσε την «επ' απειλή κατασχέσως και ποινικής καταδιώξεως», για δημοσιεύματα που αφορούσαν στρατιωτικές κινήσεις και
3. Προστέθηκε γ' παράγραφος, αναγόμενη σε δημοσιεύματα που αφορούσαν τον ιδιωτικό βίο, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την ποινική και αστική ευθύνη των υπαίτιων αυτών των δημοσιευμάτων. Με τον τρόπο αυτό προστατευόταν η ιδιωτική ζωή, ιδιαίτερα της αστικής τάξης, λαμβάνοντας υπόψη ότι ουδεμία αναφορά υπήρχε στο Σύνταγμα του 1864.

Οι *Καιροί*, δε φαίνονται ευχαριστημένοι από την τελική μορφή που έλαβε το άρθρο περί Τύπου ακόμα και μετά τις τροποποιήσεις που επέφερε ο πρωθυπουργός. Και

⁵²⁹ Ο. π., σ. 568

⁵³⁰ Ο. π., σ. 575

⁵³¹ *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΜΣΤ' / 10^{ης} Μαρτίου 1911, σ. 583

αυτό, γιατί δεν προστατεύει επαρκώς τον ελεύθερο τύπο απέναντι σε απόπειρες επηρεασμού και εκβιασμών, θέτει δε σε πολλές περιπτώσεις φίμωτρο στις προσπάθειές του για περιστολή των καταχρήσεων. Αν και ο αρθρογράφος δεν αρνείται τις αγαθές προθέσεις του Βενιζέλου, ώστε να περιοριστούν τυχόν παρερμηνείες του Συντάγματος σε σχέση με τον Τύπο, εν τούτοις κρίνει απαραίτητο και την ψήφιση ειδικού νόμου, που θα καθορίζει λεπτομερώς τα αδικήματα του Τύπου.⁵³²

Οι ίδιες απόψεις διατυπώνονται και από την εφημερίδα *Αθήναι*, οι απόψεις της οποίας εκφράστηκαν κατά την αγόρευση του Διευθυντή της και βουλευτή Γ. Πωπ. Παρόλα αυτά θεώρησε ως κέρδος το τελικό κείμενο που ψηφίστηκε –σε σχέση πάντα με το αρχικό σχέδιο της Επιτροπής για την αναθεώρηση– και για το λόγο αυτό πρέπει «να ομολογηθώσι χάριτες» στην Εθνοσυνέλευση, γιατί παρά το ανελεύθερο πνεύμα του αρχικού σχεδίου, επήλθε μετατροπή και κατέστη περισσότερο φιλελεύθερο. Βέβαια, ο αρθρογράφος παραλείπει να αναφερθεί στην πρόταση Βενιζέλου, ώστε η αναθεώρηση του άρθρου 14 να καταστεί περισσότερη ευνοϊκή για τον Τύπο, αλλά αφήνει να εννοηθεί ότι οι μετατροπές επήλθαν χάρη στις ενέργειες των βουλευτών. Συνάμα κατηγορεί την κυβέρνηση, ότι συνέπραξε με την Ανεύθυνη Αρχή, ώστε να ολισθήσει στην αποδοχή των διατάξεων αυτών περί Τύπου.⁵³³

Ακόμα και η φιλοβενιζελική *Εστία*, όχι μόνο δεν κάνει καμία αναφορά στο Βενιζέλο, αλλά επαινεί το βουλευτή Γ. Πωπ –εκδότη της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Αθήναι*– για την αγόρευσή του, καθώς υπεραμύνθηκε των δικαιωμάτων του Τύπου. Δεν παραλείπει όμως να τονίσει, ότι επιβαλλόταν η αναθεώρηση, «λόγω της εκ του παρελθόντος πείρας». Όπως πάντως τροποποιήθηκε το άρθρο 14, δε δύναται ν’ ανησυχήσει καθόλου το σοβαρό Τύπο, ο οποίος έχει συναίσθηση των καθηκόντων του και σε συνδυασμό με την ηθική πρόοδο που έχει επιτελέσει, ενδεχομένως να μη χρειαστεί ποτέ στο άμεσο μέλλον να γίνει χρήση των διατάξεων αυτών.⁵³⁴

Ανάλογες απόψεις εκφράζει και η φιλοβενιζελική *Πατρίς*, από την οποία απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο Βενιζέλο και στις προτάσεις που υπέβαλε, ώστε να καταστεί το άρθρο 14 περισσότερο φιλελεύθερο. Δέχεται ότι οποιοσδήποτε περιορισμός στο άρθρο περί Τύπου, θα ισοδυναμούσε με περιορισμούς στην πολιτική ελευθερία του. Παράλληλα εκφράζει την άποψη, ότι πάνω από το Σύνταγμα και τους νόμους «κριτής του Τύπου είναι ο Λαός και η Κοινωνία», η οποία μπορεί να δημιουργήσει τις

⁵³² *Καιροί*, 68/ 11.3.1911, «Το άρθρον περί Τύπου»

⁵³³ *Αθήναι*, 3040/ 11.3.1911, «Αι ελευθερία του Τύπου».

⁵³⁴ *Εστία*, 6137/ 10.3.1911, «Ο Τύπος»

καλές εφημερίδες και να απομονώσει τις κακές. Αντί δε οι κυβερνήσεις να έχουν το επικίνδυνο δικαίωμα να παύουν εφημερίδες, η «Κοινωνία» έχει καθήκον, συμφέρον και τη δύναμη να καθιστά αδύνατη την κυκλοφορία μιας εφημερίδας, η οποία δεν θα συντελούσε στην πρόοδο του τόπου.⁵³⁵ Όπως φαίνεται για τον εκδότη της *Πατρίδος*, αλλά και βουλευτή των Φιλελευθέρων Σ. Σίμο, στην περίπτωση αυτή λειτούργησε το συντεχνιακό συμφέρον και όχι η προβολή του δεσπόζοντος των Φιλελευθέρων.

Απεναντίας το *Εμπρός* τονίζει την πρωθυπουργική παρέμβαση και το τελικό αποτέλεσμα που επήλθε σε ότι αφορά την αναθεώρηση του άρθρου 14. Η βελτίωση αυτή δεν οφείλεται μόνο στα συμπεράσματα που προέκυψαν ύστερα από διαλογική συζήτηση δύο ημερών, αλλά και στην επιθυμία του Βενιζέλου, όπως ο Τύπος διατηρώντας όλες τις ελευθερίες του που πηγάζουν από το πολίτευμα, «καταστεί δύναμις ακίνδυνος και ωφέλιμος εις το κοινό συμφέρον». Ο Βενιζέλος δε λησμόνησε, ότι ως πολιτικός έχει ανάγκη πρώτα για τον εαυτό του, την ελευθερία του Τύπου.⁵³⁶

Παρά τις τροποποιήσεις που επήλθαν, κατέστη φανερό ότι όλες οι εφημερίδες θα επιθυμούσαν το άρθρο περί Τύπου περισσότερο φιλελεύθερο, αν και οι περιορισμοί που επέβαλε θεωρήθηκαν απαραίτητοι για την εποχή εκείνη, ώστε να αποτρέπονται ενδεχόμενες παρεκτροπές. Σε όλες τις εφημερίδες πάντως συναντούμε την αναφορά και την ευχή, να μην αργήσει να ψηφιστεί ο σχετικός νόμος περί Τύπου, όπου θα καθορίζονται λεπτομερώς οι περιπτώσεις παρεκτροπής σε συνδυασμό με τις ανάλογες ποινικές ευθύνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

4.1 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Θεσσαλία (1881-1911)

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα (1881) είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να επιδεινωθεί η θέση των επίμορτων καλλιεργητών των περιοχών αυτών, με την εφαρμογή του καθεστώτος της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας σε αντίθεση με το οθωμανικό δίκαιο και το εθιμικό τοπικό δίκαιο που ίσχυε έως τότε. Συγκεκριμένα, ενώ επί οθωμανικής κυριαρχίας οι κύριοι των τσιφλικιών είχαν μόνο το δικαί-

⁵³⁵ *Πατρίς*, 6181/ 10.3.1911, «Προπαντός η κοινωνία»

⁵³⁶ *Εμπρός*, 5165/ 11.3.1911, «Αι δύο ψηφοφορίαί της χθεσινής Διπλής Βουλής».

ωμα «εξουσιάσεως» επί του εδάφους, της είσπραξης δηλ. μόνο των προσόδων, μετά την προσάρτηση οι νέοι ιδιοκτήτες απέκτησαν και το δικαίωμα της απόλυτης ιδιοκτησίας επί των γαιών τους.

Οι νέοι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών ήταν Έλληνες της διασποράς, εκπρόσωποι του παροικιακού κεφαλαίου, (Ζαρίφης, Ζάππας, Ζωγράφος, Καραπάνος, Στεφάνοβικ, κ. ά.), οι ίδιοι δηλ. που από τα 1873 αρχίζουν να διεισδύουν στον ελλαδικό οικονομικό χώρο, δίνοντας αποφασιστική ώθηση στις χρηματιστηριακές και τραπεζικές δραστηριότητες. Πριν ακόμα πραγματοποιηθεί η προσάρτηση, οι Τούρκοι τσιφλικάδες άρχισαν να πουλάνε τις ιδιοκτησίες τους σε Έλληνες κεφαλαιούχους, αποκτώντας ταυτόχρονα και τα δικαιώματα των Οθωμανών. Οποιαδήποτε προσπάθεια του κράτους να θεωρηθούν τα τσιφλίκια ως εθνικές γαίες, κατά το πρότυπο της επανάστασης, ήταν καταδικασμένη, καθώς η διεθνής συνθήκη με βάση την οποία έγινε η προσάρτηση προέβλεπε πλήρη προστασία του συστήματος της γαιοκτησίας.

Οι κολίγοι δεν αποδέχτηκαν αυτό το καθεστώς αρνούμενοι να υπογράψουν τα ετήσια συμβόλαια που τους επέβαλαν οι νέοι τσιφλικούχοι, με αποτέλεσμα την έξωσή τους από τη γη, που καλλιεργούσαν επί γενιές ολόκληρες και που σε πολλές περιπτώσεις αφορούσε ολόκληρα χωριά. Το φαινόμενο της αντιπαράθεσης των χωρικών με τα κρατικά όργανα που ήταν επιφορτισμένα για την κοινοποίηση των δικαστικών αποφάσεων που αφορούσαν εξώσεις ήταν το πλέον συνηθισμένο, ενίοτε δε κατέληγε σε αιματηρές συγκρούσεις και βιαιοπραγίες. Την εποχή αυτή αρχίζουν σταδιακά να διαμορφώνονται και οι συνθήκες, που οδηγούν τους κολίγους στη διεκδίκηση των αιτημάτων τους, δηλ. ξεκινάει μια διαδικασία ριζοσπαστικοποίησής τους, η οποία όμως απαιτούσε και τον ανάλογο χρόνο μέχρι που να αναδειχθεί ως αγροτικό κίνημα.

Σημαντικό σταθμό στη μετεξέλιξη του αγροτικού κινήματος αποτελεί η ίδρυση των μεγάλων αγροτικών συλλόγων, με κορυφαίο το Γεωργικό Πεδινό Σύλλογο, που ιδρύεται στην Καρδίτσα το Μάιο του 1909 από το δικηγόρο Δ. Μπούσδρα και μετέπειτα βουλευτή της ομάδας των Θεσσαλών στη Β' Αναθεωρητική Συνέλευση. Το αγροτικό κίνημα εισέρχεται πλέον στην ενηλικίωσή του, οργανώνεται και επιχειρεί τη διεκδίκηση των αιτημάτων του μέσα από σύγχρονες μορφές πάλης, όπως μαζικές κινητοποιήσεις, διαμαρτυρίες, συλλαλητήρια στις πόλεις του κάμπου, τα οποία καταλήγουν στη διατύπωση ψηφισμάτων προς την κυβέρνηση, τη Βουλή, το Βασιλιά κ.ά.

Την ίδια εποχή (1909-1910) μέρος της αστικής τάξης (φιλαγροτιστές, διανοούμενοι, νέοι πολιτικοί) τάσσονται στο πλευρό του αγροτικού κόσμου, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα και την ηγεσία του κινήματος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της

Κοινωνιολογικής Εταιρίας και ιδιαίτερα του Αλ. Παπαναστασίου, η οποία με την ίδρυσή της (1908) τάσσεται αλληλέγγυη με τους κολλήγους. Αμέριστη υπήρξε επίσης η συμπαράσταση των Εργατικών Κέντρων που ιδρύονται στις μεγάλες πόλεις της Θεσσαλίας (1908-1910) και τα οποία ευθύς τάσσονται στο πλευρό των αγροτών. Είναι πλέον η εποχή που το αγροτικό κίνημα έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τους ετερόχθονες τσιφλικάδες, ενώ το κυρίαρχο αίτημά του είναι πλέον η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.

Το 1910 υπήρξε καθοριστικό στην περαιτέρω πορεία του αγροτικού κινήματος, καθώς η κινητοποίηση του αγροτικού κόσμου οδήγησε στη συγκρότηση της μεγάλης Πανθεσσαλικής Επιτροπής Αγώνα. Διοργανώνονται συντονισμένα συλλαλητήρια σε όλες τις θεσσαλικές πόλεις και κωμοπόλεις, ενώ ασκείται πίεση προς την κυβέρνηση Δραγούμη τόσο εντός κοινοβουλίου (με πρωτοβουλία του Απ. Αλεξανδρή) όσο εκτός. Η κυβέρνηση Δραγούμη, ευθύς εξ αρχής φάνηκε ότι δεν ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει σε ουσιαστικές αλλαγές.

Κατά τη διεξαγωγή του μεγάλου πανθεσσαλικού συλλαλητηρίου στη Λάρισα (6 Μαρτίου 1910), υπήρξαν συμπλοκές μεταξύ των άοπλων αγροτών και ισχυρών δυνάμεων καταστολής που είχαν κατακλύσει την πόλη. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια το θανάσιμο τραυματισμό ενός τουλάχιστον αγρότη και τον τραυματισμό πολλών, τόσο μεταξύ των χωρικών όσο και ανδρών των δυνάμεων καταστολής. Η αρχή όμως είχε γίνει μερικές ώρες νωρίτερα, όταν αγρότες που δεν είχαν εισιτήριο, προσπάθησαν να επιβιβαστούν στο τρένο, στο σιδηροδρομικό σταθμό του Κιλελέρ. Η άρνηση του διευθυντή των σιδηροδρόμων να επιτρέψει την αποβίβαση, είχε ως αποτέλεσμα να εξαγριωθούν οι χωρικοί και να λιθοβολήσουν το τρένο. Τότε ο επικεφαλής της στρατιωτικής δύναμης που μετέβαινε στη Λάρισα-στα πλαίσια της κυβερνητικής εντολής για ενίσχυση των δυνάμεων καταστολής στην πόλη-διέταξε πυρ για εκφοβισμό. Τα επεισόδια όμως έλαβαν απρόοπτες διαστάσεις, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο (2-4) χωρικών και πολλούς τραυματισμούς. Τα ίδια επεισόδια επαναλήφθηκαν και στο σταθμό του χωριού Τσουλάρ (σημ. Μελία) με ανάλογους νεκρούς και τραυματίες.

Η εξέγερση αυτή που πήρε την ονομασία του Κιλελέρ, έγινε κατά κύριο λόγο στη Λάρισα. Ύστερα από τα αιματηρά αυτά γεγονότα αυξήθηκε το κύμα συμπάθειας υπέρ των αγροτών και η κοινωνική πίεση για επίλυση του αγροτικού ζητήματος γινόταν περισσότερη επιτακτική, γεγονός που είχε συνειδητοποιήσει ο Βενιζέλος τόσο κατά την προεκλογική περιοδεία του στη Θεσσαλία, τέσσερις μήνες πριν, όπου στην

ουσία δεν υποσχέθηκε τίποτα, όσο και από το εκλογικό αποτέλεσμα στη Θεσσαλία. Έπρεπε να βρει τη συμβιβαστική εκείνη λύση, που αφενός θα έδινε ελπίδες στους κολλήγους και αφετέρου να μη δυσαρεστήσει το κεφάλαιο και την αστική τάξη.⁵³⁷

4.2 Οι συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση – Η στάση του Τύπου

Η συζήτηση για την αναγκαστική απαλλοτρίωση ξεκίνησε κατά τη ΝΑ΄ (51^η) συνεδρίαση της 16^{ης} Μαρτίου 1911. Η ομάδα των Θεσσαλών βουλευτών, που απαρτιζόταν από όλους τους βουλευτές της Θεσσαλίας, υπέβαλε τροπολογία στο άρθρο 17 του Συντάγματος, με την οποία ζητούσε την προσθήκη ειδικού νόμου, ο οποίος «θέλει προνοήσει περί της απαλλοτριώσεως των μεγάλων εν Θεσσαλία ιδιοκτησιών και της δημιουργίας μικρών ιδιοκτησιών». Σημειωτέον ότι η ίδια πρόταση είχε απορριφθεί στο προσχέδιο από την Επιτροπή για την Αναθεώρηση του Συντάγματος, με το αιτιολογικό, ότι «εις τα Συντάγματα μόνον γενικοί κανόνες αναγράφονται».⁵³⁸

Στις αγορεύσεις τους οι βουλευτές Ν. Γεωργιάδης, Ν. Γαρδικιώτης, Δ. Μπούσδρας και Κ. Χρυσοχοϊδης χρησιμοποίησαν ως βασική επιχειρηματολογία για την υπερψήφιση της πρότασής τους την άθλια οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι επίμορτοι καλλιεργητές σε συνδυασμό με την κοινωνική ανάγκη και το συμφέρον του κράτους να μεταβάλλει τους ακτήμονες γεωργούς σε μικρούς ιδιοκτήτες, μη λαμβάνοντας υπόψη τα συμφέροντα των 200 -300 τσιφλικάδων, οι οποίοι καρπώνονταν το σύνολο σχεδόν της γεωργικής παραγωγής στη Θεσσαλία. Ο Δ. Μπούσδρας υποστήριξε ότι ο όρος ‘**δημόσια**’ **ανάγκη** πρέπει να αντικατασταθεί από τον όρο ‘**δημόσια ωφέλεια**’ και να υπάρξει αναγκαστική απαλλοτρίωση, «διότι περί εκουσίας τοιαύτης δεν δύναται να γίνει λόγος».⁵³⁹

Ακόμα και ο μεγαλοϊδιοκτήτης γης, βουλευτής των Φιλελευθέρων Αγ. Σλήμαν, δήλωσε ότι θεωρεί αναπόφευκτη την αναγκαστική απαλλοτρίωση, με την προϋπόθεση πως θα πραγματοποιηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην αδικηθεί κανένας. Τυχόν αναγραφή του όρου αυτού στο Σύνταγμα θα παρέχει τη δυνατότητα στη νομοθετική εξουσία να αποφασίζει αναγκαστική απαλλοτρίωση, όταν συντρέχουν εξαιρετικές

⁵³⁷ Για το Θεσσαλικό ζήτημα βλ. ενδεικτικά: Τσουκαλάς Κ., «Οι κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες της προσαρτήσεως της Θεσσαλίας», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού...*, ό. π., τόμ. ΙΔ΄, σ. 12, Αρώνη- Τσίχλη Κ., «Κοινωνικοί αγώνες στην ελληνική ύπαιθρο», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* τ. 5^{ος}, Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 79-90 & «Το αγροτικό ζήτημα, Θεσσαλία – Νέες χώρες 1909-1922», στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου...* ό. π., τ. 6^{ος}, «Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)», σσ. 267 - 282

⁵³⁸ Πρακτικά, ό. π., σ. 690

⁵³⁹ Ο. π., σ. 691

περιστάσεις. Στο τέλος της αγόρευσής του τόνισε με έμφαση, ότι το θεσσαλικό ζήτημα δεν είναι δυνατό να λυθεί σήμερα ακόμα και αν ψηφιστεί η αναγκαστική απαλλοτριώση, αλλά μπορεί να γίνει η αρχή για τη σταδιακή επίλυσή του.⁵⁴⁰ Οι δηλώσεις αυτές του Σλήμαν προκάλεσαν έκπληξη, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ίδιος ανήκε στην ομάδα των μεγαλοκτηματιών. Ενδεχομένως να οφείλονται και σε διάσπαση της ομάδας αυτής ή της ομάδας των βουλευτών, που υπερασπιζόταν τα συμφέροντά τους.

Τελευταίος έκλεισε τη συζήτηση ο Ν. Γεωργιάδης, τονίζοντας ότι αν δοθεί λύση στο ζήτημα αυτό «εκεί που νυν βασιλεύει η δυστυχία και η ελεεινότης θα βασιλεύει η χαρά». Το δε επιχείρημα των τσιφλικιάδων ότι η αναγκαστική απαλλοτριώση θα διασαλεύσει την τάξη είναι ανακριβές, γιατί οι Θεσσαλοί είναι φιλήσυχος λαός. Αν και τα γεγονότα στο Κιλελέρ και τη Λάρισα ήταν ακόμα νωπά, ενδεχομένως σε μια προσπάθεια κατευνασμού των πνευμάτων και για να μην κατηγορηθούν οι κολλήγοι ως αντικοινωνικά στοιχεία, απουσιάζουν σχετικές αναφορές στις αγορεύσεις όλων των βουλευτών.

Η συζήτηση για την αναγκαστική απαλλοτριώση συνεχίστηκε στην επόμενη συνεδρίαση (ΝΓ΄/ 18 Μαρτίου 1911). Αρχικά το λόγο έλαβαν βουλευτές που υπερασπίστηκαν το υπάρχον σύστημα της μεγάλης ιδιοκτησίας ως πρότυπο γεωργικής ανάπτυξης. Οι βουλευτές Λ. Ρούφος- Κανακάρης και Ι. Μπρισματζάκης τόνισαν ότι τυχόν αποδοχή της πρότασης των Θεσσαλών βουλευτών ισοδυναμεί με αυθαίρετη κατάλυση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και κατάλυση του οικοδομήματος της Πολιτείας. Ανάλογη θέση διατυπώθηκε και από το βουλευτή Ν. Ξηρό, ο οποίος θεώρησε τη σχέση επίμορτου καλλιεργητή και ιδιοκτήτη ως κάτι το φυσικό, σκιαγραφώντας μάλιστα τη θέση του ως ιδιαίτερα ευνοϊκή στο σύστημα της μεγάλης ιδιοκτησίας(!), ενώ διαφώνησε ριζικά με την άποψη ότι το σύστημα της επίμορτης καλλιέργειας στη Θεσσαλία, αποτελεί στίγμα του πολιτισμού.⁵⁴¹ Η συνεδρίαση αυτή περατώθηκε με τις ομιλίες των βουλευτών Σπ. Σίμου και Κ. Ζαβιτσάνου. Ο πρώτος περισσότερο διπλωματικός τάχθηκε υπέρ της διανομής των γαιών, τονίζοντας ταυτόχρονα και την ανάγκη ύπαρξης μεγάλης ιδιοκτησίας, γιατί αυτή διευκολύνει τους μικροϊδιοκτήτες.⁵⁴² Αντίθετα ο δεύτερος τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ της τροπολογίας των Θεσσαλών βουλευτών.

⁵⁴⁰ Ο. π., σ. 691 – 692

⁵⁴¹ Ο. π., σ. 720

⁵⁴² Ο. π., σ. 726

Η τρίτη και τελευταία συνεδρίαση (ΝΔ΄ / 19^{ης} Μαρτίου 1911) της Εθνοσυνέλευσης για το θεσσαλικό κινήθηκε στο ίδιο επίπεδο επιχειρηματολογίας με τους υποστηρικτές της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης να σκιαγραφούν με τα μελανότερα χρώματα τις συνθήκες διαβίωσης των Θεσσαλών ακτημόνων και τους υποστηρικτές της διατήρησης του υπάρχοντος status quo να επισημαίνουν, ότι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είναι ιερό και απαραβίαστο και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως δημόσια ανάγκη η μεταφορά της ιδιοκτησίας από έναν ιδιώτη σε κάποιον άλλο.

Η αγόρευση του Ελευθερίου Βενιζέλου καθόρισε για μια ακόμα φορά την πορεία της συνεδρίασης με τη μεστότητα του λόγου και των επιχειρημάτων του. Χωρίς να απεμπολήσει το δικαίωμα του κράτους να προβεί σε αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, θεώρησε ότι *«η τελεσφοτέρα οδός λύσεως θα ήταν η της εκουσίας απαλλοτριώσεως»*. Κατά την άποψή του το κράτος θα μετήρχετο κακή οικονομική πολιτική, αν προέβαινε σε αναγκαστική απαλλοτρίωση τη στιγμή εκείνη, ενώ ο συνδυασμός της μεγάλης και μικρής ιδιοκτησίας ήταν ο καλύτερος. Αυτό το οποίο προείχε για την κυβέρνηση ήταν η λύση του ζητήματος για εθνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Αν και παραδέχθηκε ότι *«επί μορτή καλλιέργεια είναι πράγματι μία των αγαθοτέρων ενώσεων κεφαλαίου και εργασίας»*, δεν μπορεί να εφαρμοσθεί στη Θεσσαλία, όπου οι καλλιεργητές δεν είναι ελεύθεροι πολίτες, αλλά δουλοπάροικοι.

Διαβλέποντας, ότι η συγκεκριμένη στιγμή δεν ήταν η προσφορότερη για μετωπική σύγκρουση με τους μεγάλους ιδιοκτήτες γης, προτίμησε τη μέση λύση από την οριστική ρήξη και προσπάθησε να συμβιβάσει τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, - αντίστοιχα είχε πράξει και για το γλωσσικό ζήτημα-. Παράλληλα εισηγήθηκε την αντικατάσταση του όρου **«δημόσια ανάγκη»** με τον όρο **«δημόσια ωφέλεια»**, ζητώντας συνάμα από τους Θεσσαλούς βουλευτές να αποσύρουν την τροπολογία τους, γεγονός που έπραξαν αμέσως με δήλωση του βουλευτή Μ. Μπουφίδη, αποσπώντας τα παρατεταμένα χειροκροτήματα των βουλευτών και των θεωρείων.⁵⁴³

Η συζήτηση φαινόταν ότι ελάμβανε τέλος. Η δήλωση όμως του Τ. Ηλιόπουλου-βουλευτή Αττικοβοιωτίας με το συνδυασμό των Φιλελευθέρων, ότι αισθάνθηκε θλίψη, γιατί οι δηλώσεις του πρωθυπουργού ενθάρρυναν τους κοινωνιστές (κοινωνιολόγους), ώστε *«να αποκαλέσωσι την ιδιοκτησίαν μορμολύκειον»*,⁵⁴⁴ έδωσε την αφορμή

⁵⁴³ Ο. π., σσ. 743- 745

⁵⁴⁴ Ο. π., σ. 747

Ο Ηλιόπουλος προέβη στην παρατήρηση αυτή ύστερα από τη δήλωση του κοινωνιολόγου βουλευτή Π. Αραβαντινού, ότι οι δηλώσεις του πρωθυπουργού, *«ηύφρανον την καρδίαν του και ως ανθρώπου*

στο Βενιζέλο να αγορεύσει για δεύτερη φορά, όπου ανέπτυξε λεπτομερώς τις απόψεις του για την κοινωνία και τη θέση του κράτους σε κοινωνικά θέματα.

Αφού κατηγόρησε τον Ηλιόπουλο, ότι δεν βλέπει τον επερχόμενο κίνδυνο [κοινωνικών εκρήξεων], όταν νομίζει ότι η δύναμη του αστικού καθεστώτος είναι να παραβλέπει τον επερχόμενο κίνδυνο «επί τα κάτω», έχει μόνο ένα τρόπο να προλάβει αυτές τις εκρήξεις «*διά της εγκαίρου ικανοποίησης των δικαίων αξιώσεων των τάξεων εκείνων των εργατών των αποκλήρων της κοινωνίας*». Παράλληλα του υπενθύμισε, ότι εάν πιστεύει ότι πρόδωσε το πρόγραμμα και τον αγώνα των Φιλελευθέρων, με τους οποίους και εκλέχτηκε, έχει το δικαίωμα να το εγκαταλείψει. Ο ίδιος αισθάνεται την ανάγκη να βαδίσει στο δρόμο που χάραξε, ακόμα και αν τον εγκατέλειπε ολόκληρη η Βουλή. «*Είναι καθήκον των πολιτικών ανδρών να πίπτωσι με τας ιδέας αυτών. [...] Εκείνο το οποίο ενδιαφέρει δεν είναι ο θρίαμβος του προσωπικού εγώ, αλλ' ο θρίαμβος της ιδέας*». ⁵⁴⁵

Τέλος, τόνισε με έμφαση, πως σε κάθε περίπτωση, αυτός θα είναι «το ασφαλέστερον έρεισμα της τάξεως και του κοινωνικού καθεστώτος [...] αλλά θέλει το καθεστώς αυτό να ακολουθεί την πρόοδο, «*προσαρμοζόμενον προς τας καθ' ημέραν περιστάσεις, ίνα κατορθώση να βοηθήση το Κράτος τούτο να επιτελέση την υψηλήν αυτού αποστολήν*». ⁵⁴⁶ Με τα λόγια αυτά ο Βενιζέλος διακήρυξε «την απόλυτη προτεραιότητα της αλυτρωτικής αποστολής του ελληνικού κράτους», ⁵⁴⁷ αλλά και έναν από τους λόγους της συμβιβαστικής του πολιτικής την περίοδο αυτή.

Ύστερα από 19 ώρες συνεδρίασης είχε γίνει η αρχή της επίλυσης του θεσσαλικού ζητήματος. Για να μη δημιουργηθούν τυχόν παρερμηνείες ως προς τις προθέσεις του συνταγματικού νομοθέτη, προστέθηκε και ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 17, σύμφωνα με την οποία «*ουδέν υπάρχει Συνταγματικόν κώλυμα κατά της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως θεσσαλικών τσιφλικίων προς αποκατάστασιν των ακτημόνων γεωργών εις μικροϊδιοκτήτας*». Η συμβιβαστική λύση που δόθηκε υπήρξε ικανοποιητική για όλους. Σε ό,τι αφορά τους κολλήγους δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι σύντομα θα βελτιωνόταν η θέση τους. Η ριζική όμως αντιμετώπιση του θεσσαλικού και κατά συνέπεια του γεωργικού ζητήματος στη χώρα, πραγματοποιήθηκε από το Βενιζέλο έξι χρόνια αργότερα στη Θεσσαλονίκη, μέσω της επαναστατικής του κυβέρνησης. Οι

και ως πολίτου, διότι αφενός μεν το Κράτος ηνώθη όσον το ήρμοζεν υψηλά αφετέρου δε ανεγνωρίσθησαν τα ανθρώπινα δικαιώματα και κατερρίφθη το μορμολύκειον της ιδιοκτησίας. Ό. π., σ. 746

⁵⁴⁵ Ό. π., σσ. 747-748

⁵⁴⁶ Ό. π. σ. 749

⁵⁴⁷ Μαυρογορδάτος Θ. Γ., «Οι πολιτικές εξελίξεις – Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική καταστροφή», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., τόμ. 6ος, σ. 13

συνθήκες ήταν πλέον ώριμες για τη μεγάλη ρήξη με τις αντιβενιζελικές δυνάμεις οι οποίες συσπειρωμένες πλέον ιδεολογικά γύρω από τον Κωνσταντίνο, τον οποίον και ανέδειξαν ως φυσικό τους ηγέτη, είχαν ήδη ξεκινήσει τη μεγάλη σύγκρουση και ρήξη με το βενιζελισμό και τις δυνάμεις του.

Σχεδόν σύσσωμος ο Τύπος επικροτεί τη λύση που δόθηκε στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και της απαλλοτρίωσης, αν και κάθε εφημερίδα το προσεγγίζει από διαφορετική οπτική. Η *Ακρόπολις* θεωρεί την αγόρευση του Βενιζέλου ως ένδειξη της αντίληψής του περί κράτους. Στέκεται ιδιαίτερα στο γεγονός ότι επιθυμεί ένα κράτος, παντοδύναμο και ισχυρό, επιβαλλόμενο στο άτομο. «*Το άτομον το θέλει υποχωρούν, κύπτον, υποτασσόμενον εις το Κράτος*». Την παντοδυναμία όμως αυτή (του κράτους) δεν την επιθυμεί ωμή και οπισθοδρομική, αλλά εξελισσόμενη ως προς του σκοπούς και τις ενέργειές του και προσαρμοζόμενη στις περιστάσεις.⁵⁴⁸

Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν η *Πατρίς* και η *Εστία*. Η πρώτη χαρακτηρίζει την αγόρευση του Βενιζέλου ως έναν παιάνα που θεμελιώνει νέα πολιτεία και κοινωνία, επανάσταση υπέρ της τάξης, του δικαίου και της έννοιας του κράτους. Επισημαίνει ότι η αγόρευσή του δεν ήταν λόγος ενός δημεγέρτη ρήτορα ή λόγος ενός πολιτικού «*φερομένου ακατασχέτως προς τον αναρχισμόν ή τον σοσιαλισμόν*», αλλά αγόρευση ενός συντηρητικού κυβερνήτη.⁵⁴⁹ Η *Εστία* τονίζει ιδιαίτερα τη δεύτερη αγόρευσή του, όπου έλαβε το κόμμα των Φιλελευθέρων και το «*αληθινόν του βάπτισμα, εις την κολυμβήθραν των ιδεών του σεβασμού του κοινωνικού καθεστώτος*», το οποίο όμως δεν πρέπει είναι στατικό, αλλά να προσαρμόζεται στις κοινωνικές ανάγκες.⁵⁵⁰

Το *Εμπρός* αναγνωρίζει ότι ο Βενιζέλος αναδείχθηκε σε πραγματικό κυβερνήτη, ο οποίος αφού «*κατέρριψεν τα παλαιά είδωλα, τα οποία απετέλουν την θρησκείαν των κεκρηυγμένων υπέρ του καθεστώτος*», αποδείχτηκε ανακαινιστής και τολμηρός, όταν διακήρυξε ότι δεν υφίσταται κανένα συνταγματικό κώλυμα που να εμποδίζει τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας των αγροτικών πληθυσμών. Επίσης, διαφύλαξε ακέραια τα δικαιώματα των ιδιοκτητών και περιφρούρησε την κυριότητά τους, γεγονός που θα συντελέσει στη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας.⁵⁵¹

Ανάλογα και οι *Καιροί* επικροτούν τη λύση που δόθηκε. Συνάμα η εφημερίδα τάσσεται αδιάλλακτος πολέμιος του σοσιαλισμού, όπως τον εννοούν στην Εσπερία, όπου επιδιώκεται η αρπαγή της περιουσίας των αστών. Συνηγορεί όμως «*εκθύμως*

⁵⁴⁸ *Ακρόπολις*, 7139/ 21.3.1911, «Ο κ. Ε. Βενιζέλος»

⁵⁴⁹ *Πατρίς*, 6191/20.3.1911, Η χθεσινή αποθέωσις του πρωθυπουργού, 6192/21.3.1911, «Η νέα Ελλάδα»

⁵⁵⁰ *Εστία*, 6147/ 20.3.1911, «Η λαμπρότερα σελίς της Βουλής»

⁵⁵¹ *Εμπρός*, 5175/ 21.3.1911, «Αι δηλώσεις του κ. πρωθυπουργού»

υπέρ του χριστιανικού σοσιαλισμού ή κοινωνισμού», όπως τον διδάσκει το Ιερό Ευαγγέλιο και ο οποίος στηρίζεται στην αγάπη, και τη φιλανθρωπία, όπως και υπέρ του κοινωνισμού (κοινωνικού) του κράτους, το οποίο επιδιώκει μέσω της διοίκησης και της νομοθεσίας να ανακουφίσει οικονομικά και φορολογικά τους άπορους πληθυσμούς και να διευκολύνει όλους τους οικονομικά αδύνατους, ώστε να εξασφαλίζονται απαραίτητα για τη διαβίωσή τους,⁵⁵² προκειμένου να αποφεύγονται οι κοινωνικές εκρήξεις.

Το Σκριπ εμφανίζεται ιδιαίτερα ευχαριστημένο, γιατί παρακάμφθηκε ο σκόπελος του άρθρου 17, χάρη στη δεξιότητα του πρωθυπουργού. Ο Βενιζέλος «διολισθήσας ολίγον εις το κοινωνιολογικόν ή σοσιαλιστικόν έδαφος», πρόσφορο σε εκρήξεις ενθουσιασμού μπόρεσε να συγκρατήσει τον εαυτό του, ώστε «η υποχώρησις αύτη να συντελεσθεί λεληθότως» και να παραμείνει μόνο η εντύπωση των λόγων του, πείθοντας και τους Θεσσαλούς βουλευτές. Έτσι και το Σύνταγμα παρέμεινε αλώβητο και οι αντιπρόσωποι των αγροτικών πληθυσμών και των κοινωνιολογικών ιδεών παρέμειναν ικανοποιημένοι. Κατά συνέπεια η πρόβλεψη λύση και αυτό οφείλεται στην ετοιμότητα και τη γλωσσική ευκαμψία του πρωθυπουργού.⁵⁵³

Η εφημερίδα *Αθήναι* χαρακτηρίζει την αγόρευση του Βενιζέλου ως έναυσμα κοινωνικής επαναστάσεως και αναρχίας. Το μόνο που πέτυχε ήταν να δωρίσει «εις χειραφετήματα κοινωνιστικών ιδεών την γαλήνην της χώρας», διακηρύττοντας την ανάγκη της αναγκαστικής αρπαγής κάθε ιδιοκτησίας, γνωρίζοντας φυσικά ότι το κράτος αδυνατεί να το πράξει. Συνεργός σ' όλα αυτά είναι και η Βουλή, η οποία δεν αρκείται να ψηφίζει τις πλέον αντικοινοβουλευτικές διατάξεις, αλλά και «να ενισχύσει και νέας κοινωνιστικές θεωρίας μη απεχούσας της επισήμου αναρχίας».⁵⁵⁴ Η εφημερίδα έχοντας βαθιά ριζωμένες τις απόψεις περί ιδιοκτησίας, δεν αποδέχεται ούτε στο ελάχιστο τη λύση που δόθηκε, αν και δεν απέβαινε σε βάρος των μεγαλοϊδιοκτητών γης.

Ο *Χρόνος* χαρακτηρίζει την αγόρευση του Βενιζέλου «ως φιλελεύθερον και σωτήριον κήρυγμα κοινοτοπίας πρώτου μεγέθους και ρητορικά πυροτεχνήματα», με τα οποία ο πρωθυπουργός επεδίωξε να εξαπατήσει τους αγρότες και τους εργάτες. Γνωρίζοντας πλέον καλά, ότι ο Λαός αγνοεί την πραγματικότητα «τρεφόμενος αποκλειστικά και μεθών με λέξεις έγινε καταπληκτικώς πάμφθηνος εις λέξεις και ακριβότατος εις έργα». Πρέπει να εννοήσουν οι αγροτικοί πληθυσμοί ότι το ζήτημά τους παραμένει

⁵⁵² *Καιροί*, 81/ 21.3.1911, «Το ζήτημα της ιδιοκτησίας»

⁵⁵³ *Σκριπ*, 16569/ 21.3.1911, «Ζητήματα της ημέρας»

⁵⁵⁴ *Αθήναι*, 3050/21.3.1911, «Το έναυσμα της αναρχίας»

στάσιμο και ότι η ανορθωτική κυβέρνηση δε διαφέρει σε τίποτα από τις φατρίες. Παράλληλα κατηγορεί το Βενιζέλο για παλινωδία λόγων και έργων και διερωτάται: Ποιον από τους δύο ανθρώπους να πιστέψει ο ελληνικός λαός; Εκείνον που αναγνωρίζει τα δίκαια των εργατικών τάξεων και το ρεύμα των νέων κοινωνιστικών ιδεών, την ελευθερία της σκέψεως και του λόγου ή εκείνον ο οποίος θέτει το στρατό στην υπηρεσία της πλουτοκρατίας και διαλύει με τη λόγχη και τον υποκόπανο τα εργατικά σωματεία; Βεβαίως κανένας δεν έχει την αξίωση από ένα προσωπικό αστικό κόμμα «να μην είναι οργανέτο της πλουτοκρατίας». ⁵⁵⁵

Η *Αναγέννησις* των Τρικάλων, χωρίς να αναφέρεται διόλου στην αγόρευση του πρωθυπουργού, θεωρεί ότι με το ερμηνευτικό ψήφισμα που προστέθηκε στο άρθρο 17, αίρεται κάθε συνταγματικό κώλυμα για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. επισημαίνοντας, ότι υπερνικήθηκε ένα από τα μεγαλύτερα νομοθετικά εμπόδια, δηλ. αυτό της αντισυνταγματικότητας της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Ευχή όλων είναι η συνέχεια αυτής της καλής αρχής, ώστε να πραγματοποιηθούν οι πόθοι του θεσσαλικού λαού ως τον τελικό σκοπό της αποκατάστασης των ατυχών γεωργών. ⁵⁵⁶

Η *Πατρίς* αναλαμβάνει την υπεράσπιση του πρωθυπουργού ύστερα από τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του ότι είναι αναρχικός, στρέφεται κατά του κεφαλαίου και σπείρει το σπόρο της κοινωνικής αναρχίας εμπαιζοντας τους αγροτικούς πληθυσμούς. Επισημαίνει, ότι όλοι όσοι εκτοξεύουν αυτές τις κατηγορίες ή δεν είναι σε θέση να εννοήσουν όσα διακήρυξε ή είναι αγύρτες που αποσκοπούν να παραστήσουν ως αναρχικό στην κοινή γνώμη, εκείνον που δήλωσε, ότι είναι και θα είναι το έρεισμα της τάξεως και ο φύλακας τόσο της ιδιοκτησίας και των κεφαλαίων όσο και κάθε νόμιμου περιουσιακού δικαιώματος. Η εφημερίδα υποστηρίζει ότι ο θεσμός της εκούσιας και μερικής απαλλοτρίωσης κινείται στο πλαίσιο ενός λογικού συμβιβασμού προς το συμφέρον των μεγάλων ιδιοκτητών, γιατί έτσι θα εντατικοποιηθούν οι καλλιέργειες και θα υπάρξει αποκατάσταση των αρμονικών σχέσεων μεταξύ ιδιοκτητών και επίμορτων καλλιεργητών. ⁵⁵⁷

Το σοσιαλιστικό φρόνημα που επέδειξε ο πρωθυπουργός, ο οποίος υπηρετεί το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς δεν μπορεί να είναι παρά ακαδημαϊκό, αντίστοιχο με αυτό της συνταγματικής προστασίας της γλώσσας, γράφει σε άρθρο του ο γνωστός για τις σοσιαλιστικές του ιδέες Πλάτων Δρακούλης, το οποίο δημοσιεύεται στο *Χρόνο*.

⁵⁵⁵ *Χρόνος*, 2690/ 21.3.1911, «Ποιος είναι»;

⁵⁵⁶ *Αναγέννησις* (Τρικάλων), 1319/ 22.3.1911, «Καλή αρχή»

⁵⁵⁷ *Πατρίς*, 6195/ 24.3.1911, «Το κράτος των νέων ιδεών»

Οποιοδήποτε και είναι «το ενδόμυχο φρόνημα» του κ. Βενιζέλου, οι σοσιαλιστικές δηλώσεις του δε φοβίζουν την πλουτοκρατία, γιατί αυτή γνωρίζει πολύ καλά, ότι ο πρωθυπουργός της «αυτήν και μόνην θα υπηρετήσει», εάν επιθυμεί να παραμείνει πρωθυπουργός. Ουδέποτε η πλουτοκρατία θα θεωρήσει ως ‘δημόσια ωφέλεια’ το συμφέρον των εργατικών τάξεων. Συνεπώς δεν είναι δυνατό να δοθεί λύση στο αγροτικό με τη μεταρρύθμιση του άρθρου 17 του Συντάγματος.⁵⁵⁸

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου συμφωνεί με τη λύση που δόθηκε για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Θεσσαλίας από την Αναθεωρητική Βουλή, ύστερα από την πρόταση Βενιζέλου. Μοναδική παραφωνία αποτελούν οι δύο πρώην βενιζελικές εφημερίδες, *Αθήναι* και *Χρόνος* που θεωρούν τη δοθείσα λύση, η μεν πρώτη ως κήρυγμα σοσιαλιστικών ιδεών, η δε δεύτερη ως εμπαιγμό του Λαού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

Η (ΕΠΑΝ)ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Η προϊστορία του Συμβουλίου της Επικρατείας ανάγεται στην εποχή της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα και σύμφωνα με το ιδρυτικό διάταγμα της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1835, δεν ήταν κυριολεκτικά δικαστήριο, αλλά κατά κύριο λόγο «ανώτατη συμβου-

⁵⁵⁸ *Χρόνος*, 2698/ 29.3.1911, «Η σοσιαλιστική περιπέτεια της Διπλής Βουλής»

λευτική αρχή παρά τω βασιλεί», σε μια εποχή που δεν υπήρχε Βουλή, ενώ καταργήθηκε με το Σύνταγμα του 1844.⁵⁵⁹

Την ανασύσταση του Συμβουλίου ζήτησε ο Γεώργιος τον Οκτώβριο του 1864, μετά την απόρριψη την Εθνοσυνέλευση του 1862 της πρότασης για ίδρυση Γερουσίας.⁵⁶⁰ Ύστερα από μακρά και ενδιαφέρουσα συζήτηση η Εθνοσυνέλευση αποδέχτηκε την σύσταση του ΣτΕ (άρθρα 83-86 Συντάγματος 1864) ως συμβουλευτικού σώματος «προς παρασκευήν και βάσανον των νομοσχεδίων». Λόγω όμως της οριακής πλειοψηφίας, ύστερα από πρόταση του πληρεξουσίου Σμύρνης Οδ. Ιαλέμου,⁵⁶¹ ψηφίστηκε μεταβατική διάταξη (άρθρο 108^ο), σύμφωνα με την οποία επιτρεπόταν αναθεώρηση «του περί του ΣτΕ Κεφαλαίου» στην προσεχή βουλευτική περίοδο, εφόσον το ζητήσουν τα $\frac{3}{4}$ των βουλευτών. Η διάταξη αυτή άνοιξε το δρόμο για την κατάργηση του ΣτΕ, «προκειμένου να μην απομείνει κανείς ‘μεσότοιχος’ ανάμεσα στην αντιπροσωπεία της καθολικής ψήφου και στον βασιλιά.⁵⁶²

Η συζήτηση για την (επαν)ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας ξεκίνησε κατά τη συνεδρίαση ΟΔ' / 27^{ης} Απριλίου 1911 και ολοκληρώθηκε σε τρεις συνεδριάσεις. Ήδη από την πρώτη συνεδρίαση κατέστη φανερό, ότι οι απόψεις των βουλευτών υπήρξαν διστάμενες με αυτούς που ήταν υπέρμαχοι του θεσμού και την ομάδα των βουλευτών που πρέσβευε την άποψη, ότι η (επαν)ίδρυση του ΣτΕ ήταν περιττή.

Το κύριο επιχείρημα των υπέρμαχων του ΣτΕ ήταν ότι οι νομοπαρασκευαστικές επιτροπές που λειτουργούσαν σε κάθε Υπουργείο ήταν ανεπαρκείς με αποτέλεσμα τα νομοθετήματα που παρασκεύαζαν να είναι νομικά ανεπαρκή και να κηρύσσονται έκπτωτα από τα τακτικά δικαστήρια. Επιπλέον θα υπήρχε πλέον η δυνατότητα στους πολίτες να απευθύνονταν απευθείας στο Συμβούλιο, εάν οι αποφάσεις των διαφόρων αρχών συμπεριλαμβανομένων και των υπουργικών αποδεικνύονταν παράνομες και θα ακυρώνονταν από αυτό,⁵⁶³ γεγονός που θα εξασφάλιζε τις ελευθερίες των πολιτών.⁵⁶⁴ Υπέρ του θεσμού τάχθηκε και ο βουλευτής Α. Θεοδορίδης, ο οποίος εξέφρασε και την ευχή όπως ιδρυθεί Γερουσία, ενώ ο κοινωνιολόγος βουλευτής Π. Αραβα-

⁵⁵⁹ Αλιβιζάτος Ν., «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: ένα ιστορικό παράδοξο»; στο συλλογικό: (επιμ.) Χατζηϊωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 – 1940*, τόμ. Β₂, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σ. 248

⁵⁶⁰ Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909, Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, πρόλογος Αρ. Μάνεση, Αθήνα: Θεμέλιο, 2003, σσ. 134- 137

⁵⁶¹ Σωτηρέλης, ό. π., σ. 137 Ήδη στην πρώτη σύνοδο της Α' Βουλευτικής περιόδου υποβλήθηκε πρόταση για «απάλειψη των σχετικών με το ΣτΕ διατάξεων», η οποία υπερψηφίστηκε από τη Βουλή.

⁵⁶² Ο. π., σ. 138

⁵⁶³ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 1055 – 1056 (Α. Διομήδης)

⁵⁶⁴ Ο. π., σ. 1057 (Γ. Ιατρίδης)

ντινός με την αγόρευσή του προσπάθησε να καταρρίψει τα επιχειρήματα των βουλευτών, οι οποίοι ήταν αρνητικοί στο θεσμό του ΣτΕ.

Οι πολέμιοι του θεσμού προέβαλαν ως πρωταρχικό επιχείρημα το γεγονός, ότι το Συμβούλιο αποκτώντας το δικαίωμα να προβαίνει στην ακύρωση υπουργικών πράξεων, τίθεται υπεράνω της εκτελεστικής εξουσίας, γεγονός που αντίκειται προς το πνεύμα του πολιτεύματος, εγκαθιστώντας έτσι και τέταρτη εξουσία.⁵⁶⁵ Ο βουλευτής Γ. Οικονόμου θεώρησε ως εντελώς περιττό το θεσμό του ΣτΕ, προορισμένο να προσθέσει νέες δαπάνες στον προϋπολογισμό,⁵⁶⁶ ενώ ο Δ. Γκλαβάς εστίασε εκτός από το οικονομικό κόστος, στο γεγονός ότι θα περιλάβει στη σύνθεσή του απομάχους της πολιτικής και της δικαιοσύνης δημιουργώντας «*νέαν τιμαριωτικήν Ακρόπολιν*».⁵⁶⁷

Η *Πατρίς* θεωρεί την ανασύσταση του θεσμού του ΣτΕ, ως την σπουδαιότερη από τις τροποποιήσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος, όχι όμως ως «*όργανον κυβερνήσεων και καταφύγιον πολιτικών απομάχων*», αλλά ως όργανο που θα προστατεύει τα δίκαια των πολιτών, εφόσον στη δικαιοδοσία του θα περιλαμβάνεται η ακύρωση κάθε παράνομης και άδικης πράξης εκ μέρους της Διοίκησης. Συνάμα θα αποκτήσει το κράτος νομοπαρασκευαστικό σώμα θα πάψει η «λαβυρινθώδης πολυνομία», ενώ θα υπάρξει πραγματικός έλεγχος των κυβερνητικών πράξεων στη Βουλή.⁵⁶⁸

Οι *Καιροί* εκφράζουν την άποψη ότι ο θεσμός του ΣτΕ θα αποβεί «λίαν ωφέλιμος» στο έθνος. Διαφωνούν όμως με την άποψη της λειτουργίας του Συμβουλίου ως νομοπαρασκευαστικού σώματος, εάν δεν καθιερωθεί και ο θεσμός της δεύτερης Βουλής (Γερουσίας) αλλά αιρετής, έτσι ώστε να επέλθει πολιτική ισορροπία και να πάψει το πολίτευμα να είναι «*χωλόν*». Προτρέπει δε το Βενιζέλο ως υπεύθυνο πρωθυπουργό να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση.⁵⁶⁹

Το ίδιο σκηνικό επαναλήφθηκε και στη συνεδρίαση της επόμενης μέρας.⁵⁷⁰ Στην ομάδα των υποστηρικτών του θεσμού ξεχωρίζουμε τους βουλευτές Δ. Κλάδη, Χ. Δικαίο, Α. Ροντήρη, Π. Πολυχρονιάδη, Π. Πετροπουλάκη, Κ. Δεμερτζή και Π. Μερλόπουλο, ο οποίος αναρωτήθηκε αν «*δύναται να διατιμηθεί εις χρήμα η ύπαρξις του έθνους*». Τα επιχειρήματα τους που συνηγορούσαν υπέρ της επανίδρυσης του ΣτΕ υπήρξαν ανάλογα με αυτά των ομιλητών της προηγούμενης μέρας.

⁵⁶⁵ *Ο. π.*, σ. 1058, (Χ. Βοζίκης)

⁵⁶⁶ *Ο. π.*, σ. 1060

⁵⁶⁷ *Ο. π.*, σ. 1058

⁵⁶⁸ *Πατρίς*, 6229/ 28.4.1911, Τα δίκαια του πολίτου

⁵⁶⁹ *Καιροί*, 118/ 29.4.1911, Το Συμβούλιον της Επικρατείας

⁵⁷⁰ *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΟΣΤ' / 29^{ης} Απριλίου 1911, σσ. 1076 - 1084

Αντίθετα, οι βουλευτές που αγόρευαν κατά της επανίδρυσης του ΣτΕ, ήταν σαφώς λιγότεροι από τους υποστηρικτές του θεσμού. Ήταν πλέον σαφές, ότι είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μία οριακή πλειοψηφία υπέρ του ΣτΕ. Ο βουλευτής Δ. Καΐρης, αν και δήλωσε ότι τάσσεται υπέρ του θεσμού, διατύπωσε επιφυλάξεις ως προς τη διατύπωσή των άρθρων από την Επιτροπή με αποτέλεσμα να μπορεί να θέσει σε κίνδυνο το πολίτευμα,⁵⁷¹ ενώ ο Π. Κασσίμης χαρακτήρισε το θεσμό λαομίσητο, ο οποίος αντίκειται στο δημοκρατικό πνεύμα. Μάλιστα τόνισε με έμφαση, ότι θα καταψηφίσει το θεσμό *«μετά του αυτού άγριου φανατισμού, μεθ' ου θα καταψηφίζω πάντα θεσμόν τείνοντα εις περιορισμόν των λαϊκών ελευθεριών»*.⁵⁷² Επίσης κατά του θεσμού με επιφύλαξη τάχθηκε και ο βουλευτής Ι. Φουρίδης, ενώ ο Ι. Πατσουράκος δήλωσε ότι ένας τέτοιος θεσμός μπορεί να εισηγηθεί και να υποστηριχτεί μόνο από απολυταρχική κυβέρνηση.⁵⁷³

Αν και άρχισε να διαμορφώνεται μία οριακή πλειοψηφία –σύμφωνα με τις αγορεύσεις των βουλευτών- υπέρ του θεσμού της επανίδρυσης του ΣτΕ, τίποτα δεν ήταν βέβαιο, λόγω κυρίως του φανατισμού που διέκρινε τους πολέμιους του θεσμού. Απέμεινε πλέον η αγόρευση του Βενιζέλου, ο οποίος όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις που η Βουλή είχε περιέλθει σε αδιέξοδο έταμε κυριολεκτικώς τη συζήτηση.

Στην τρίτη και τελευταία συνεδρίαση της Αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης με αντικείμενο την επανίδρυση του ΣτΕ, πρώτος έλαβε το λόγο ο κοινωνιολόγος βουλευτής Α. Παπαναστασίου, ο οποίος συνηγόρησε υπέρ του θεσμού. Επισήμανε όμως ότι όπως είναι διατυπωμένη η πρόταση της Επιτροπής θέτει σε δεύτερη μοίρα τη νομοπαρασκευαστική λειτουργία του, ενώ εξήρε τη δικαστική λειτουργία του, η οποία και από μόνη της δικαιολογεί τη σύστασή του. Απέκρουσε τις αντιρρήσεις για το άσκοπο και ανελεύθερο της συστάσεως του, ενώ το θεώρησε ως το σπουδαιότερο φραγμό στις υπερβασίες της διοίκησης και ως εγγύηση της εφαρμογής των νόμων.⁵⁷⁴

Ο βουλευτής Χ. Πετρέας τάχθηκε υπέρ του θεσμού, με την επισήμανση ότι τα μέλη του Συμβουλίου πρέπει να είναι αιρετά και όχι διορισμένα από την εκάστοτε κυβέρνηση. Τελευταίος, πριν την αγόρευση του Βενιζέλου έλαβε το λόγο ο Ε. Κουλουμβάκης. Αφού έκανε μια ιστορική αναδρομή στο θεσμό του ΣτΕ, κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι ο θεσμός αυτός ίσχυσε μόνο κατά την εποχή, όπου δεν υπήρχαν ακόμα οι λαϊκές ελευθερίες. Ο ίδιος αναρωτήθηκε, γιατί πρέπει να υπάρχει τόση εμπι-

⁵⁷¹ Ο. π., σ. 1076

⁵⁷² Ο. π., σ. 1076- 1077

⁵⁷³ Ο. π., σ. 1082

⁵⁷⁴ Ο. π., σ. 1085 - 1086

στοσύνη στους δικαστές-μέλη του ΣτΕ, όταν αρνούμαστε αυτήν από τους υπουργούς. Η ίδρυση του Συμβουλίου για αυτόν ισοδυναμούσε με παραβίαση του Συντάγματος, εφόσον περιόριζε την αυτενέργεια της εκτελεστικής εξουσίας.⁵⁷⁵

Τελευταίος έλαβε το λόγο ο Βενιζέλος. Στην αρχή της αγόρευσής του αναφέρθηκε στους αντιπάλους του θεσμού και στα επιχειρήματα που πρόβαλαν. Απευθυνόμενος ειδικά προς αυτούς τόνισε ότι η ανάγκη ιδρύσεως ΣτΕ ανάγεται στο μακρινό παρελθόν, είχαν δε εκφρασθεί υπέρ του θεσμού όχι μόνο ο νέος πολιτικός κόσμος αλλά και ο παλαιός.⁵⁷⁶ Κατηγόρησε τους βουλευτές πολέμιους του θεσμού του ΣτΕ, ότι ο βασικός λόγος που αντιδρούσαν στην (επαν)ίδρυσή του, ήταν επειδή θα έπαυαν πλέον να ασκούν την πελατειακή μικροπολιτική τους εφόσον σ' αυτούς προσέφευγαν οι πολίτες– ψηφοφόροι κάθε φορά που παραβιαζόταν το δίκαιό τους. Με την έναρξη λειτουργίας όμως του ΣτΕ, υπήρχε η δυνατότητα προσφυγής των πολιτών σ' αυτό με αποτέλεσμα τη δικαίωσή τους. Επιπλέον όχι μόνο δε μειωνόταν η αξιοπρέπεια της Βουλής εφόσον τα δικαιώματα κοινοβουλευτικού ελέγχου έναντι των υπουργών παρέμειναν αμείωτα, αλλά απεναντίας ενισχυόταν, εφόσον θα υπήρχε η δυνατότητα άσκησης των δικαιωμάτων αυτών και κατά του Συμβουλίου.

Επιδίωξη της κυβέρνησης ήταν να καταστήσει τους πολίτες ικανούς, ώστε «να ανθίστανται νικηφόρως κατά πάσης τυραννίας της πλειοψηφίας», τονίζοντας ότι λέει αυτά όχι από τη θέση της αντιπολίτευσης, αλλά έχοντας τη διακυβέρνηση της χώρας. «Ζητούμεν να θέσετε υπεράνω του Υπουργού ουχί το ΣτΕ, αλλά τον νόμον, όστις είναι κοινός πάντων Βασιλεύς, τον νόμον, όστις κείται υπέρ πάντας, άρχοντας και αρχομένους, υπέρ τους υπαλλήλους και τους πολίτας, υπέρ αυτόν τον Βασιλέα».⁵⁷⁷

Στο τέλος της αγόρευσής του παρακάλεσε τη Βουλή να ψηφίσει τα τρία πρώτα άρθρα, όπως αυτά διατυπώθηκαν από την Επιτροπή, εκφράζοντας τη βεβαιότητα ότι όχι μόνο θα ασφαλιζόνταν καλύτερα οι νόμοι και τα κανονιστικά διατάγματα, αλλά αυτή «η κατάσταση αρχής» θα συντελούσε, όπως «η παρ' ημίν πολιτεία, αποβεί αληθής πολιτεία δικαίου». Πράττοντας αυτό εξυπηρετούσαν και την ελευθερία του λαού, αλλά προπαντός φαίνονταν συνεπείς προς τις αρχές του κόμματος των Φιλελευθέρων. Έτσι μπορούσαν ν' αποτρέψουν κάθε προσπάθεια υπέρβασης τόσο των αρχών όσο και της κυβέρνησης.⁵⁷⁸ Στην ονομαστική ψηφοφορία που ακολούθησε ψηφίστηκε το

⁵⁷⁵ Ο. π., σ. 1087

⁵⁷⁶ Με τον όρο παλαιός κόσμος, εννοούσε τα πολιτικά κόμματα, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί πριν το κίνημα στο Γουδί.

⁵⁷⁷ Πρακτικά, ό. π., σ. 1091

⁵⁷⁸ Ο. π., σσ. 1087 – 1092 (Ολη η αγόρευση Βενιζέλου).

πρώτο άρθρο (82). Από τους παρόντες 192 βουλευτές, 175 ψήφισαν ναι, 14 όχι και 3 αρνήθηκαν ψήφο.⁵⁷⁹ Τα υπόλοιπα δύο (83-84) ψηφίστηκαν «δι' αναστάσεως». Δυστυχώς, οι πολιτικές σκοπιμότητες και αναταράξεις της ανώμαλης τότε πολιτικής περιόδου (Βαλκανικοί πόλεμοι, Εθνικός Διχασμός), είχαν ως αποτέλεσμα να καταστεί δυνατή η λειτουργία του ΣτΕ, μόλις το 1929 επί πρωθυπουργίας πάλι Βενιζέλου. Κατά τη ρητή βούληση του βασικού εμπνευστή του, το Συμβούλιο επανιδρύθηκε το 1911 ως δικαστήριο, με σκοπό να λειτουργήσει ως «αντίρροπο», δηλαδή ως αντίβαρο στην παντοδυναμία της δημοκρατικά νομιμοποιημένης πλειοψηφίας.⁵⁸⁰

Την αγόρευση του πρωθυπουργού υπέρ του ΣτΕ, χαρακτηρίζουν οι *Καιροί* αντάξια σοβαρού πολιτικού άνδρα, τον οποίο εμπνέει «πεπειραμένη πολιτική σύνεσις και υπέροχος κοινοβουλευτική ευγλωττία». Με τα επιχειρήματά του «υπέταξε διά του χρυσού χαλινού της ευγλωττίας του», τις γνώμες τόσο των βουλευτών, όσο και του Λαού. Παράλληλα εκφράζουν την άποψη, ότι τα πολιτικά δικαιώματα του Συμβουλίου θα εκμηδενιστούν «υπό του κομματικού φατριασμού» αν δεν ιδρυθεί και Δεύτερη Βουλή.⁵⁸¹

Η *Εστία* στο κύριο άρθρο της γράφει, ότι ο Βενιζέλος μίλησε με τη δύναμη που τον χαρακτηρίζει και την αισιοδοξία την οποία εμπνέει ο κυβερνήτης στους οπαδούς του, διαλύοντας με το ακατάβλητο των επιχειρημάτων του και τους τελευταίους δισταγμούς. Τόνισε το κέρδος που θα επέλθει από την αποκατάσταση της πειθαρχίας της εξουσίας, ενώ ομολόγησε την ανάγκη τιμωρίας των υπερβασιών της διοίκησης. Απέκλεισε οποιαδήποτε κατάχρηση της δικαιοδοσίας του Συμβουλίου, όχι γιατί αυτή δεν είναι δυνατή, αλλά διότι μια νόμιμη και ισχυρή κυβέρνηση έχει την επιβολή και τα μέσα για να την αποτρέψει.⁵⁸²

Οι λόγοι του πρωθυπουργού, γράφει η *Πατρίς*, αποτελούν δίψα για πολιτική ελευθερία και εξύψωση των δικαιωμάτων του Λαού, ο οποίος πλέον δύναται να αισθάνεται τα αγαθά της χρηστής διοικήσεως, με τη δημιουργία Λαϊκού Δικαστηρίου, που θέσπισε «ο ισχυρότερος των υπαρξάντων πολιτικών ανδρών» θέλοντας αυτό να υφίσταται όχι μέσω της κυβερνητικής πλειοψηφίας, αλλά μέσω της εκτίμησης και της αγάπης του Λαού υπέρ της ευημερίας του οποίου εργάζεται. Με τη λειτουργία του ΣτΕ δεν πρόκειται πλέον να υπάρξει τυραννική κυβέρνηση ή δημόσια αρχή. Ούτε προστατευόμενοι και καταδυναστευόμενοι. Καθιερώνεται η ισότητα και τίθεται υπε-

⁵⁷⁹ *Ο. π.*, σ. 1093

⁵⁸⁰ Αλιβιζάτος, *ό. π.*, σ. 250

⁵⁸¹ *Καιροί*, 111/ 1.5.1911, «Ο λόγος του πρωθυπουργού»

⁵⁸² *Εστία*, 6188/ 1.5.1911, «Ο νέος θεσμός»

ράνω όλων «ο Νόμος Βασιλεύς». Τέλος, στην προσπάθειά της να πλέξει το εγκώμιο του Βενιζέλου, αναφέρει ότι πρέπει να πλημμυρίζουν τις καρδιές μας αισθήματα ευγνωμοσύνης για αυτόν, που προσπαθεί να πραγματοποιήσει τον πόθο του Έθνους.⁵⁸³

Επιφυλακτικό έναντι του νέου θεσμού εμφανίζεται το *Εμπρός*. Αν και παραδέχεται ότι αγόρευση του Βενιζέλου υπήρξε εύγλωττος για το σκοπό και τη σύσταση του ΣτΕ, θα ενέπνεε περισσότερη εμπιστοσύνη σε όσους δυσπιστούν, εάν αναφερόταν σε λεπτομέρειες σχετικές με τη λειτουργία του. Οι επιφυλάξεις της εφημερίδας εστιάζονται σε δύο βασικά ερωτήματα: Εάν το ΣτΕ είναι έμμεσα εξαρτώμενο από τη διοίκηση και μεταβληθεί σε όργανό της, ποιος τότε θα είναι ο σκοπός της ύπαρξής του και εάν αποτελέσει αρχή υπεράνω της πολιτείας δεν θα υφίσταται κίνδυνος να εξελιχθεί σε ανεύθυνη απολυταρχία; Η μόνη εγγύηση που μπορεί να δοθεί απέναντι στις αρχές που ασκούν την κρατική εξουσία είναι «*το αιρετόν της υπάρξεως αυτού*». Χωρίς να συμμερίζεται τον ενθουσιασμό των υπέρμαχων του θεσμού, συμπεραίνει ότι με την πάροδο του χρόνου θα αποδειχθεί αν θα αποβεί ωφέλιμος, ή περιττός.⁵⁸⁴

Το *Σκριπ*, θεωρεί τη σύσταση του ΣτΕ ως «*αμφιβόλου χρησιμότητας*», ενώ διατυπώνει φόβους, μήπως ο τρόπος λειτουργίας του, αποδείξει ότι εκτός που ήταν περιττό εντελώς, αποβεί τόσον επιβλαβές, ώστε να γεννηθεί η ανάγκη νέας Αναθεωρητικής Βουλής για την κατάργησή του.⁵⁸⁵

Συμπερασματικά, ο βενιζελικός Τύπος τάσσεται υπέρ της (επαν)ίδρυσης του ΣτΕ, ενώ ο αντιβενιζελικός Τύπος έχοντας κατά νου τον τρόπο διοίκησης του κράτους, όπως αυτός ασκούνταν από τα παλαιά κόμματα εκφράζει επιφυλάξεις ως προς τη χρησιμότητα του θεσμού, όχι όμως και καθολική άρνηση.

⁵⁸³ *Πατρίς*, 6232/ 1.5.1911, «Βασιλεύς ο νόμος»

⁵⁸⁴ *Εμπρός*, 5216/ 2.5.1911, «Η ψήφισις του θεσμού του Συμβουλίου της Επικρατείας»

⁵⁸⁵ *Σκριπ*, 16912/ 3.5.1911, «Αμφίβολος χρησιμότης»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο

ΛΗΞΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

6.1 Η θέση του Τύπου για το νέο Σύνταγμα και το Βενιζέλο

Κατά την 95^η/ 23^η Μαΐου 1911 συνεδρίαση, έληξαν και τυπικά οι εργασίες της Αναθεώρησης του Συντάγματος, ύστερα από τις υποβληθείσες λεκτικές διορθώσεις⁵⁸⁶ από την Επιτροπή για την αναθεώρηση του Συντάγματος και την αποδοχή «δι' αναστάσεως, της γενομένης συναρμολογήσεως του Συντάγματος», παρουσία 204 βου-

⁵⁸⁶ *Πρακτικά της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής*, τόμος Α' 2, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο 1911, σ. 1378

λευτών. Η κριτική του Τύπου ποικίλει και διαφοροποιείται από εφημερίδα σε εφημερίδα σε επί μέρους σημεία.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών της Αναθεώρησης η *Ακρόπολις* εξέφρασε την υποστήριξή της όχι μόνο στο νέο Σύνταγμα, αλλά και στο Βενιζέλο: «*Παραδίδεται τοιουτοτρόπως εις τον Ελληνικόν λαόν τρόπος υγιέστερος διοικήσεως, πολίτευμα καλύτερα διερρυθμισμένον προασπίζον αυτόν περισσότερον, ασφαλέστερον κατά της πολιτικής εκμεταλλεύσεως, κατά της φαυλότητος, η οποία ελυμαίνετο την Ελλάδα από το '43 και ειδικότερον από το '64 μέχρι σήμερα*». Περισσότερο όμως όλων ευλογούμε την επανάσταση και ειδικότερα «*τον τιμιώτερον αυτής καρπόν τον κ. Ελευθέριον Βενιζέλον, γεννήσαντα και ανδρώσαντα και πραγματοποιήσαντα την ιδέαν της Εθνοσυνελεύσεως, διά τα πλήγματα κατά του κινεζισμού, κατά της ανεπάρκειας των αυτοσχεδίων συνταγματολόγων του '64*», οι οποίοι είχαν καταστήσει αδύνατη τη συνταγματική αναθεώρηση για μια 50ετία, με αποτέλεσμα να σταματήσει οποιαδήποτε πρόοδος του Έθνους πολιτειακά και διοικητικά. Θεώρησε ως «*αισθητάτας βελτιώσεις*» τη μονιμοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων, το άρθρο περί ιδιοκτησίας, την επανίδρυση του ΣτΕ, αλλά και «*στίγμα ανελευθερίας*» τη διάταξη για τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας, τη μη εκκαθάριση του δικαστικού κλάδου, τη μη κατάργηση των στρατοδικείων και το άρθρο περί Τύπου. Συγκριτικά όμως οι βελτιώσεις που επήλθαν υπερτερούν «*των απαριθμηθέντων ελαττωμάτων*».⁵⁸⁷

Οι *Καιροί* εκφράζουν την υποστήριξή τους στο νέο Σύνταγμα, όχι όμως και στο Βενιζέλο. Τον κατηγορούν, ότι «*ειργάσθη ως ερασιτέχνης καιροσκοπών*» και συμβιβάζοντας τις διχογνωμίες παρόλο που διακρίνεται για την αντίληψή και την ορθή κρίση του. Η εφημερίδα θεωρεί ως αρνητικά σημεία της αναθεώρησης τη μείωση του ορίου εκλογής από το 30ό στο 25^ο έτος, γεγονός που θα μεταβάλλει την Εθνοσυνέλευση, «*εις καπηλείον, εις τόπον ύβρεων και διαπληκτισμών*», την αύξηση της βουλευτικής αποζημίωσης με αποτέλεσμα την ανάδειξη του βουλευτικού αξιώματος σε βιοποριστικό επάγγελμα και το σημαντικότερο τη μη πρόβλεψη για ίδρυση (αιρετής) Γερουσίας, για την οποία θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνο τον «*καιροσκόπο πρωθυπουργό*», ο οποίος ενέδωσε «*εις την εγκληματικήν ελαφρότητα ενός μορμουλκείου, του αθλίου γέροντος Δραγούμη*». Εξαιτίας «*του ερασιτέχνη και απρομελέτητου πρωθυπουργού*», χάθηκε η μοναδική ευκαιρία να εγκαθιδρυθεί ένας σωτήριος συνταγματικός θε-

⁵⁸⁷ *Ακρόπολις*, 7205/ 22.5.1911, «Το νέον πολίτευμα»

σμός, η παρουσία του οποίου θα μπορούσε να αποσοβήσει ενδεχόμενους κινδύνους για το πολίτευμα στο μέλλον.⁵⁸⁸

Το *Εμπρός* εκφράζει την άποψη, ότι κανένας δεν υπήρξε πρωτεργάτης ή αποκλειστικός δημιουργός όλης αυτής της προσπάθειας και του συνακόλουθου αποτελέσματος, αλλά το νέο Σύνταγμα είναι προϊόν μιας αυθόρμητης έκρηξης της κοινής γνώμης «εναντίον του περιβάλλοντος πεπαλαιωμένων και σκωληκοβρώτων συνθηκών», κοινωνοί των οποίων υπήρξαν όλοι οι πολιτικοί, συμπεριλαμβανομένων και αυτών οι οποίοι συρόμενοι άλλοτε υπό το άρμα του Θεοτόκη, επευφημούν σήμερα το Βενιζέλο. Σε ότι αφορά τον ίδιο, η εφημερίδα δέχεται ότι «καίτοι απαράσκευος διά το έργον, ανεδείχθη αναμφισβητήτως ευσυνείδητος», καθότι κυρίαρχος στη Βουλή χωρίς ίχνος αντιπολίτευσης ακολούθησε κατά το πλείστον «τας ενδεδειγμένας ροπάς», με αποτέλεσμα το έργο του να παραμένει αδιαμφισβήτητο, με εξαίρεση «το σφάλμα» του ΣτΕ. Την ανανέωση (ανόρθωση), που δεν πέτυχαν οι πολιτικοί της παλιάς Βουλής, επειδή πίστευαν ότι ο ελληνικός λαός δεν είναι ικανός «διά τιαύτην εγχείρισιν», πέτυχε ο Βενιζέλος, αν και αρχικά είχε υποσχεθεί αυτή «ως θεατρικήν παντομίμαν», προκειμένου να παράσχει διέξοδο στην επανάσταση. Το δε αποτέλεσμα που επιτεύχθηκε είναι συνάρτηση της φυσικής ωρίμανσης των πραγμάτων.⁵⁸⁹

Κατά την *Εστία*, η συνεδρίαση αυτή της Βουλής είναι σημαντικός σταθμός στην πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας και φυσικό αποτέλεσμα των πολιτικών γεγονότων της τελευταίας διετίας, όταν το πολιτειακό οικοδόμημα κλονίστηκε και απειλήθηκε με κατάρρευση, η οποία τελικά δεν επήλθε εξαιτίας ορισμένων, οι οποίοι δεν ηθέλησαν «να καταστήσουν την Επανάστασιν ανατρεπτικήν». Η εφημερίδα υπενθυμίζει ότι πρωταρχικό ρόλο σ' αυτό διαδραμάτισε ο Βενιζέλος, ο οποίος έχοντας αποφασίσει να αντισταθεί ως άτομο και ως κυβερνήτης κατά της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, τόνισε με σθένος σπάνιο για πολιτικό άνδρα την αναγκαιότητα της Αναθεωρητικής, παρά τις ραδιουργίες των πολιτικών του αντιπάλων, που τον έφεραν ως «αναρχικό συνωμότη», ο οποίος ερχόταν με σκοπό να ανατρέψει τα πάντα. Παρόλα αυτά «ο μετά τόσης διαυγούς περινοίας ποδογετήσας» την παρούσα Βουλή στο έργο της κέρδισε την απεριόριστη εμπιστοσύνη του Έθνους.⁵⁹⁰

Η εφημερίδα *Αθήναι* διερωτάται ποιο είναι πλέον το πολίτευμα, ύστερα από την ψήφιση του νέου Συντάγματος, γιατί αυτό περιλαμβάνει «τας μάλλον ανελευθέρους

⁵⁸⁸ *Καιροί*, 132/ 22.5.1911, «Το πολίτευμα και η αναθεώρησις του».

⁵⁸⁹ *Εμπρός*, 5237/ 23.5.1911, «Το έργον της Αναθεωρητικής Βουλής και τα εξ αυτού συμπεράσματα»

⁵⁹⁰ *Εστία*, 6210/ 23.5.1911, «Η αναθεώρησις του Συντάγματος»

διατάξεις εν συνδυασμό προς καταστροφήν σχεδόν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και προς παροχήν αμέσως και εμμέσως νέων προνομίων εις το Στέμμα». Η κατάσταση αυτή θα παραμείνει μέχρι τη στιγμή κατά την οποία «η βία των πραγμάτων» θα δημιουργήσει πράγματι ελεύθερο πολίτευμα στην Ελλάδα, σε σχέση με τον κίνδυνο θεσμοθέτησης νέων ανελεύθερων διατάξεων, όταν ο πρωθυπουργός παραδώσει τα πάντα στην Αυλή. Όλα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα να καθίσταται η ανόρθωση πραγματικός κίνδυνος για το μέλλον της χώρας, ενώ επιστά την προσοχή στους βουλευτές να μην εμπιστεύονται «εν λευκώ» τον οποιοδήποτε πολιτευτή [Βενιζέλο], που κλήθηκε να διευθύνει τις τύχες της χώρας, «κεκλημένον εν παντοκρατορία».⁵⁹¹

6.2 Το Ψήφισμα για τη μετάθεση των εκλογών

Μερικές ημέρες αργότερα κατατέθηκε προς συζήτηση,⁵⁹² ψήφισμα μετάθεσης των εκλογών κατά έξι μήνες, γνωστό ως «σχέδιο των έξι κυβερνητικών βουλευτών». Η εισαγωγή του ψηφίσματος πραγματοποιήθηκε, ύστερα από την κυβερνητική απόφαση να μη διαλυθεί η Διπλή Βουλή μετά τη λήξη των εργασιών της αναθεώρησης, αλλά να μετατραπεί σε απλή Βουλή και να συνέλθει σε νέα περίοδο τον Οκτώβριο.

Με τον πολιτικό αυτό ελιγμό του ο Βενιζέλος επεδίωκε να ψηφισθούν οι νέοι οργανικοί νόμοι που απέρρεαν από τα άρθρα του Συντάγματος που αναθεωρήθηκαν. Θεωρούσε ότι η ψήφιση και η άμεση εφαρμογή των νόμων αυτών θα βελτίωνε τη συνθήκες ζωής των πολιτών, συνεπώς θα λειτουργούσε θετικά για τους Φιλελεύθερους, ουσιαστικά προετοίμαζε το έδαφος για τις επερχόμενες εκλογές.

Δεδομένου ότι η επόμενη Βουλή θα ήταν απλή, οι μισοί από τους βουλευτές αυτομάτως θα βρισκόταν εκτός Κοινοβουλίου, με τους περισσότερους από αυτούς να ανήκουν στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Κατά βάθος λοιπόν, ήταν προς το συμφέρον τους η διατήρηση της ιδιότητας του βουλευτή και των προνομίων που πήγαζαν απ' αυτή για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, αν και οι οίονοι προβλεπόταν ευοίωνοι για τους Φιλελευθέρους ενόψει της επερχόμενης εκλογικής αναμέτρησης, κυρίως λόγω της απουσίας ισχυρής αντιπολίτευσης, δεν ήταν βέβαιο ότι η κοινοβουλευτική δύναμη του βενιζελικού κόμματος θα παρέμεινε αριθμητικά η ίδια, λόγω της εκλογικής φθοράς κάθε κυβερνώντος κόμματος.

Ο Βενιζέλος είχε ήδη δηλώσει από την αρχή της συζήτησης, ότι η κυβέρνηση είναι διατεθειμένη να δεχθεί μείωση του χρόνου από τη λήξη των εργασιών της Βουλής

⁵⁹¹ *Αθήναι*, 3114/ 25.5.1911, «Ο τραγέλαφος του πολιτεύματος»

⁵⁹² *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση 99^η/ 27.5.1911, σσ. 1458 - 1478

μέχρι την προκήρυξη νέων εκλογών από έξι σε τέσσερις μήνες. Ο πολιτικός αυτός ελιγμός του πραγματοποιήθηκε, εξαιτίας της καθολικής και σφοδρής αντίδρασης που συνάντησε από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο και τους βουλευτές της αντιπολίτευσης και δευτερευόντως από βουλευτές των Φιλελευθέρων. Παρόλα αυτά δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και αυτό κατέστη φανερό κατά τη συνέχεια της συζήτησης.

Από τους βουλευτές που αγόρευαν, σχεδόν όλοι τάχθηκαν κατά του ψηφίσματος, χρησιμοποιώντας διάφορα επιχειρήματα. Ο Ε. Κουλουμβάκης δήλωσε, ότι μ' αυτή τη διάταξη τίθενται εκτός Πολιτεύματος και νόμου η Συνέλευση, ο βασιλιάς και η κυβέρνηση, ενώ ο Π. Μερλόπουλος τόνισε ότι το ψήφισμα αυτό θα γίνει η απαρχή για να χρησιμοποιηθεί και από άλλες κυβερνήσεις «σκοπούσας εις την κολόβωσιν του φιλελευθέρου πολιτεύματος».⁵⁹³ Ο Α. Παπαναστασίου τόνισε, πως το υπό συζήτηση ψήφισμα επιφέρει «σπουδαίας ανωμαλίας»,⁵⁹⁴ ενώ ο Π. Αραβαντινός άφησε υπονοούμενα για το πολιτικό παρελθόν του Βενιζέλου⁵⁹⁵ καθώς και το γεγονός ότι ο μοναρχικός παράγοντας δύναται να επωφεληθεί της απουσίας Βουλής για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα και «αποδιώζει την κυβέρνησιν», η οποία έχει κοινοβουλευτική βάση και διορίσει άλλη, αυλική.⁵⁹⁶ Ανάλογες απόψεις εξέφρασαν και οι Ν. Βοζίκης, Στ. Δραγούμης κ.ά..⁵⁹⁷

Ξεκινώντας την αγόρευσή του ο Βενιζέλος αναρωτήθηκε, που ευρίσκεται η συνταγματική ανωμαλία, για την οποία έγινε λόγος από τους ομιλητές, καθότι το άρθρο 37⁵⁹⁸ του συντάγματος είναι από αυτά που αναθεωρήθηκαν. Κατά συνέπεια υπάρχει η δυνατότητα να μετατεθεί ο χρόνος των εκλογών «διά μεταβατικής διατάξεως». Τόνισε ότι η ενέργεια αυτή φανερώνει τις πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης, ώστε να αποφευχθούν τυχόν αμφισβητήσεις και ανησυχία της κοινής γνώμης, ενώ υπενθύμισε ότι στις τελευταίες εκλογές ο Λαός είχε υπόψη του πως η Βουλή θα νομοθετήσει, «διότι διετυπώθη προς αυτόν κυρίως το νομοθετικόν πρόγραμμα, το δε ζήτημα της αναθεωρήσεως ήτο δευτερεύον». Δεν παρέλειψε να τονίσει, «μεθ' υπερηφανείας λέγω τούτο», ότι αν σήμερα γίνονταν εκλογές «θα είχομεν πλήρη την εμπιστοσύνην του

⁵⁹³ Ο. π., σ. 1462

⁵⁹⁴ Ο. π., σ. 1463

⁵⁹⁵ Προφανώς αναφερόταν στην εποχή της σύνταξης του συνταγματικού χάρτη της Μεγαλονήσου, όπου ο Βενιζέλος είχε κατηγορηθεί για απολυταρχικές τάσεις.

⁵⁹⁶ Πρακτικά, ό. π., σ. 1465-1466

⁵⁹⁷ Οι βουλευτές που έλαβαν το λόγο ανήκαν στην αντιπολίτευση (Κουλουμβάκης, Μερλόπουλος, Βοζίκης) ή στους κοινωνιολόγους (Παπαναστασίου, Αραβαντινός).

⁵⁹⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 37 του Συντάγματος του 1864/1911, οι εκλογές έπρεπε να διεξαχθούν εντός 45 ημερών από τη διάλυση της Βουλής, αυτή δε να συνέλθει εντός 3 μηνών από τη διεξαγωγή των εκλογών.

λαού και διά τα νυν και διά τα μέλλοντα γενέσθαι». Τέλος, ισχυρίστηκε ότι βρισκόμαστε στην απαρχή νέου πολιτικού βίου που θα σημάνει την ανάπλαση της Ελλάδας σε κράτος ειρήνης και προόδου, «έχον την αξίωσιν να καταλάβη έντιμον θέσιν μεταξύ των πεπολιτισμένων κρατών». ⁵⁹⁹

Σε σχέση με προηγούμενες αγορεύσεις του κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος, ο Βενιζέλος δεν έπεισε την Εθνοσυνέλευση. Ήταν μια αγόρευση επιφανειακή, από την οποία απουσίαζε η υψηλή ρητορική, όπου απλώς προσπάθησε να πείσει για την αναγκαιότητα του ψήφισματος, χωρίς όμως να ανασκευάσει τους φόβους, ότι αν το ψήφισμα αυτό ετύγχανε ψήφου της Βουλής, η χώρα μπορούσε να κυβερνηθεί δικτατορικά, τουλάχιστο για όσο χρονικό διάστημα δεν θα υφίσταται Βουλή.

Η αγόρευση αυτή έδωσε αφορμή στο βουλευτή Γ. Πωπ να τονίσει ότι ενισχύθηκαν οι φόβοι του, «μήπως ο Πρωθυπουργός επανέρχεται εκεί όπου ήρχισεν», δηλ. στην ψήφιση του κρητικού Συντάγματος το 1899, κατηγορώντας τον συνάμα, ότι ζητούσε να εισαγάγει την απολυταρχία στη Μεγαλόνησο. Τέλος, ζήτησε να αποσυρθεί το ψήφισμα, γιατί ενδεχόμενη ψήφισή του θα σημάνει «την κηδείαν του Πολιτεύματος» ⁶⁰⁰. Λαμβάνοντας πλέον το λόγο ο Βενιζέλος επί προσωπικού, δικαιολογήθηκε λέγοντας ότι την εποχή εκείνη ο κρητικός λαός βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση, «ώστε δεν εδίσταζε το παν να παραδώση εις χείρας του εκ του Βασιλικού Οίκου της Ελλάδος μετακληθέντος πρίγκιπος». ⁶⁰¹ Παράλληλα εξέφρασε την απορία, πως είναι δυνατόν να υποστηρίζονται αυτά από εκείνον ο οποίος μέχρι πρότινος ήταν φίλος και οποίος «απεχωρίσθη ημών ουχί διά σοβαρά πράγματα», για να λάβει την απάντηση από τον Γ. Πωπ, ότι ο Βενιζέλος υπαινίχθηκε ότι εγκατέλειψε τη βενιζελική παράταξη, γιατί δεν έγινε υπουργός, κάτι το οποίο δεν το επεδίωξε ποτέ. ⁶⁰²

Η στάση του Τύπου για το ψήφισμα αυτό ποικίλει ανάλογα με τον χώρο που κινείται κάθε εφημερίδα. Ο φιλοβενιζελικός Τύπος προσπαθεί με επιχειρήματα να αποτινάξει την κατηγορία που επισυνάπτεται στο Βενιζέλο, ότι δηλ. με το ψήφισμα αυτό η χώρα οδεύει προς τη δικτατορία.

Χαρακτηρίζει τις διαμαρτυρίες αυτές, ως «φαιδρά μωρολογήματα» της «αδιαλλάκτου αντιπολιτεύσεως» και του αντιπολιτευόμενου Τύπου. Αναρωτιέται αν είναι δικτατορία ή απολυταρχία η εκτέλεση μιας υπόσχεσης που δόθηκε στο Λαό, όταν ο Λαός αυτός εξουσιοδότησε την κυβέρνηση και την Εθνοσυνέλευση με το δημοψήφι-

⁵⁹⁹ Πρακτικά, ό. π., σσ. 1466 - 1469

⁶⁰⁰ Ο. π., σ. 1469

⁶⁰¹ Ο. π., σ. 1470

⁶⁰² Ο. π., σ. 1470

σμα των τελευταίων εκλογών να εργασθούν νομοθετικά για την ανασυγκρότηση της πολιτείας. Αν επρόκειτο έστω και για απόπειρα επιβολής δικτατορίας, ο «νοήμων» Ελληνικός Λαός δε θα χειροκροτούσε το Βενιζέλο, όπως πράττει σήμερα, για να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι εφόσον υφίσταται τόση αρμονία φρονημάτων και αισθημάτων μεταξύ Λαού, Βουλής και κυβερνώντων δεν πρόκειται περί δικτατορίας, αλλά «περί γνησίας και αληθούς Λαοκρατίας».⁶⁰³ Εκφράζεται επίσης η άποψη, ότι «η στράκα της Δικτατορίας», που επικαλείται διαρκώς ο αντιβενιζελικός Τύπος αποσκοπεί στο να διευκολύνει την έξοδο «του αντιπολιτευτικού ομοιώματος» από τη Βουλή, ώστε να τεθεί τέρμα σε μια κατάσταση η οποία αποτελούσε παραφωνία στην αρμονία του περιβάλλοντός της.⁶⁰⁴ Επιπλέον, θεωρεί το μέτρο αυτό δικαιολογημένο, προκειμένου η κυβέρνηση «να περισυλλέξη τον εαυτό της», ύστερα από συνεχή και πολύμηνη εξαντλητική νομοθετική εργασία, ώστε ν' ασχοληθεί και με το κυρίως κυβερνητικό έργο, με την προϋπόθεση ότι ο χρόνος θα χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά υπέρ των κρατικών συμφερόντων και όχι υπέρ του κόμματος.⁶⁰⁵

Ο αντιβενιζελικός Τύπος (*Εμπρός, Σκριπ, Χρόνος*) με προεξέχουσα την εφημερίδα *Αθήναι* εστιάζουν στο φάντασμα της δικτατορίας, που πλανάται πλέον πάνω από τη χώρα. Με το ψήφισμα αυτό, γράφει η εφημερίδα *Αθήναι*, η Ελληνική πολιτεία εισέρχεται σε νέα περίοδο πολιτικού βίου. Κατηγορεί την κυβέρνηση, ότι δεν είχε το θάρρος να αποφασίσει μόνη της την αναστολή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και ζήτησε από τη Βουλή να γίνει συνεργός της. Συνάμα εξαπολύει δριμύ κατηγορώ κατά του Βενιζέλου, γιατί μ' αυτή την ενέργεια προσκολλάται «μετ' εξάλλου μανίας δουλοφροσύνης εις τους αυθέντας», προσεταιριζόμενος κάθε απολυταρχική ιδέα και υπό το πρόσχημα της επιβολής της τάξεως και του νόμου εκμεταλλεύεται «τας λαϊκάς ορμάς» και εγκαθίσταται ως δικτάτορας.⁶⁰⁶ Ταυτόχρονα επιρρίπτει την ευθύνη στο Στέμμα, γιατί συγκαλύπτει «τον Δικτάτορα και τους οικτρούς αρχιγραμματείς της διορισθείσης διά της Βουλής αρχικαγκελαρίας». Αναρωτιέται πως ο Ανεύθυνος δε διδάχθηκε τίποτα από τις απολυταρχικές ιδέες του Βενιζέλου, με αποτέλεσμα να παρασύ-

⁶⁰³ *Πατρίς*, 6258/ 27.5.1911, «Λαοκρατία και όχι Δικτατορία»

⁶⁰⁴ *Εστία*, 6214/ 27.5.1911, «Η στράκα της δικτατορίας»

⁶⁰⁵ *Ακρόπολις*, 7211/ 28.5.1911, «Ο όρος της πολιτικής ηθικής»

⁶⁰⁶ Με βάση τα παραπάνω η εφημερίδα εξηγεί τους λόγους που έπαψε να τον υποστηρίζει: «*Ημείς από της πρώτης στιγμής κατείδομεν που θ' απέληγεν ο εν συνεχεί αβαρία πάσης πολιτικής αρχής του υψούμενος αρχηγός. Και απεμακρύνθημεν εγκαίρως και ηθελήσαμεν εγκαίρως να διανοιζόμεν τους οφθαλμούς εκείνων, οίτινες τυφλωμένοι από πάθους κατά της ακολασίας του παρελθόντος, δεν έβλεπον την ακολασίαν της απολυταρχίας ήτις ενεφανίζετο*» *Αθήναι*, 3116/ 27.5.1911, «Η δικτατορία ψηφίζεται»

ρει «και τον Υιόν αυτού», αλλά βρίσκεται και σε συμφωνία μαζί του.⁶⁰⁷ Οι αναφορές αυτές βέβαια δεν πρέπει να θεωρηθούν άσχετες και με την προσωπική διαμάχη Βενιζέλου – Πωπ, όπως αυτή έλαβε χώρα κατά την τελευταία συνεδρίαση, αλλά και γενικότερα με την πολιτική της εφημερίδας του Πωπ, ύστερα από την εγκατάλειψη του βενιζελικού στρατοπέδου.

Εξίσου επικριτικά είναι και τα σχόλια των λοιπών αντιβενιζελικών εφημερίδων. Το *Εμπρός* επισημαίνει ότι εκείνο που καθιστά το πραξικόπημα αυτό περισσότερο απεχθές, είναι ότι δεν προήλθε από μια αυθαίρετη πρωτοβουλία του Βενιζέλου, αλλά κατόπιν κοινής σύμπραξης της κυβέρνησης με τη Βουλή, η οποία αισθάνθηκε ότι δεν είχε πλέον λόγο ύπαρξης μετά το πέρας του νομοθετικού της έργου. Ταυτόχρονα βάλλει κατά των πρωθυπουργικών οργάνων [βλ. εφ. *Πατρίς*], η οποία αποκρούει το χαρακτηρισμό της δικτατορίας και αποκαλεί την πράξη αυτή λαοκρατία. Η ερμηνεία αυτή δεν αποτελεί παρά ύβρη, γιατί δεν είναι δυνατό ο λαός ψηφίζοντας το Βενιζέλο να ήθελε και την απολυταρχία των Φιλελευθέρων.⁶⁰⁸ Ο *Χρόνος* επισημαίνει ότι οποιαδήποτε απόπειρα προς υπέρβαση της εντολής που δόθηκε στην Αναθεωρητική Βουλή, πρέπει να χαρακτηριστεί ως επίσημη κατάλυση του πολιτεύματος και απροκάλυπτη κήρυξη δικτατορίας. Η κυβέρνηση με τις ενέργειές της έδωσε πλέον το σύνθημα της επανάστασεως επιτρέποντας πλέον στο Λαό, να χαρακτηρίσει «ΕΚΤΟΣ ΝΟΜΟΥ» εκείνους οι οποίοι με ψηφίσματα υπονομεύουν τις λαϊκές ελευθερίες.⁶⁰⁹

Τέλος, το *Σκριπ* θεωρεί ότι η δικτατορία, το όνομα της οποίας αποστρέφεται ο Βενιζέλος, «το δε πράγμα τόσον ποθεί», εγκαθιδρύεται μέσω του δεσποτικού ψηφίσματος ως «*Δικτατορία Φιλελευθέρων*».⁶¹⁰

Τελικά το 1^ο άρθρο του Ψηφίσματος– το οποίο και μας ενδιαφέρει–ψηφίστηκε «δι’ αναστάσεως», ύστερα από την τροποποίηση του Βενιζέλου, ως προς το χρόνο διεξαγωγής των εκλογών.⁶¹¹ Οι επόμενες εκλογές διεξήχθησαν στις 12 Μαρτίου 1912, ενώ η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της στις 12 Ιανουαρίου 1912, χρονικό διάστημα όχι μεγάλο σε σχέση με αυτό του ψηφίσματος.

⁶⁰⁷ *Αθήναι*, 3117/ 28.5.1911, «Το ψήφισμα της Δικτατορίας» & 3118/29.5.1911, «Το Στέμμα και η απολυταρχία»

⁶⁰⁸ *Εμπρός*, 5242/ 28.5.1911, «Ο αληθής χαρακτήρ του ψηφίσματος της Βουλής»

⁶⁰⁹ *Χρόνος*, 2758/ 27.5.1911, «Η Δικτατορία»

⁶¹⁰ *Σκριπ*, 16937/28.5.1911, «Η έννοια της δικτατορίας» & 16938/29.5.1911, «Δικτατορία Φιλελευθέρων»

⁶¹¹ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 1477. Σύμφωνα με το άρθρο 37, § 1 «Εντός τεσσάρων μηνών από της διά Β. Διατάγματος κηρύξεως της λήξεως των εργασιών της παρούσης Βουλής θέλουσιν ενεργηθή αι εκλογαί προς συγκρότησιν νέας Βουλής, ήτις θέλει συγκληθή εντός 45 ημερών από των εκλογών».

6.3 Πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής.

Την 1^η Ιουνίου 1911 αντιπροσωπεία από 21 βουλευτές που επιλέχθηκαν κατόπιν κλήρωσης, με επικεφαλής τον Πρόεδρο του Σώματος Ν. Στράτο, παρουσιάστηκαν ενώπιον του βασιλιά, σύμφωνα με την εντολή που έδωσε στην Επιτροπή η Εθνοσυνέλευση, όπως τον ενημερώσει επίσημα για τη λήξη των εργασιών του αναθεωρητικού έργου. Στην αντιφώνησή του το Στέμμα— ύστερα από την προσφώνηση του Προέδρου της Βουλής— μεταξύ άλλων ευχήθηκε «*όπως πλήρης επιτυχία επιστέψη και το συμπληρωματικόν της αναθεωρήσεως ταύτης νομοθετικόν υμών έργον....*».⁶¹² Η ευχή αυτή του βασιλιά, γράφουν οι *Καιροί*, όπως συνεχισθεί και συμπληρωθεί το νομοθετικό έργο της κυβερνήσεως, που απορρέει από την αναθεώρηση, αποτελεί πλήρη δήλωση της συμφωνίας του Άνακτα με το κυβερνητικό ψήφισμα για παράταση των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης και μετά τη λήξη των εργασιών της αναθεώρησης, διαψεύδοντας έτσι τις διαδόσεις περί διαφωνίας του Στέμματος στην κυβερνητική απόφαση, για παράταση των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης.⁶¹³

Η συνεδρίαση της ημέρας αυτής [PB / 1^{ης} Ιουνίου 1911] υπήρξε πανηγυρική, γιατί έλαβε και επίσημα τέλος το αναθεωρητικό έργο της Εθνοσυνέλευσης, καθότι εκείνη τη μέρα δημοσιεύτηκε το νέο Σύνταγμα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Κατά την πανηγυρική αυτή συνεδρίαση το λόγο έλαβε αρχικά ο Πρόεδρος του Σώματος Ν. Στράτος και στη συνέχεια αγόρευσε ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος.

Στην αρχή της αγόρευσής του προέβη σε μια ανασκόπηση του αναθεωρητικού έργου άρθρο προς άρθρο, τονίζοντας παράλληλα και τι επιδιώκεται με την εφαρμογή των άρθρων αυτών. Θεώρησε ως πλάνη την άποψη, σύμφωνα με την οποία η ιδέα της αναθεώρησης «*εζήτειτο απλώς ως εύσχημος διέξοδος από της στρατιωτικής επαναστάσεως*».⁶¹⁴ Με την αναθεώρηση δεν επιδιώχθηκε μόνο να επιστρέψει ο στρατός στα κυρίως έργα του, αλλά «*επεζητήθη συγχρόνως να μη θεωρηθή η εν δυσκολία ευρισκόμενη επανάστασις ως αποτυχούσα ...*». Θα επρόκειτο για θλιβερό φαινόμενο αν μετά τη λήξη αυτής να μην είχε πραγματοποιηθεί η αναθεώρηση, οπότε θα παρέμειναν «*τα σπέρματα νέας εξεγέρσεως*», γεγονός που πλέον θα αποφευχθεί χάρη στις δυνατότητες

⁶¹² *Πρακτικά*, ό. π., σ. 1504

⁶¹³ *Καιροί*, 143/ 2.6.1911 σ. 4, «Η εντύπωσις εκ του βασιλικού λόγου»

⁶¹⁴ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 1511. Την άποψη αυτή του Βενιζέλου αντικρούει ο Σβώλος, ο οποίος έγραψε ότι η συνταγματική αναθεώρηση «εχρησιμοποιήθη μάλλον ως ευφυής διέξοδος διά την εγκοίτωση της ακαθορίστου μεταρρυθμιστικής κινήσεως». Βλ. Σβώλος Αλ., *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος-Τα Ελληνικά Σύνταγματα 1822-1975/1986*, Αθήνα: Στοχαστής² 1998, σ. 87. Για τη σημασία αυτής της αναθεωρήσεως εκτενέστερα βλ. Ο αυτός, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα: Πυρσός 1928, επανέκδοση Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 2008, σσ. 380 - 384

που παρέχονται μέσω του άρθρου 108 για ταχεία αναθεώρηση. Συνεπώς τερματίζεται οριστικά η ανώμαλη περίοδος, η οποία ξεκίνησε με την επανάσταση.

Παράλληλα εξέφρασε την επιθυμία να επιδειχθεί από την Εθνοσυνέλευση σε ότι αφορά το νομοθετικό έργο η ίδια προθυμία και αυταπάρνηση, ανάλογη με αυτή που επιδείχθηκε κατά το αναθεωρητικό έργο. Δήλωσε ότι είναι ευτυχής, καθότι συμμερίζεται «καθ' ολοκληρίαν» την αισιοδοξία του βασιλιά για το μέλλον της χώρας, όπως αυτή διατυπώθηκε κατά την αντιφώνησή του στην επιτροπή της Βουλής.

Τόνισε ιδιαίτερα την εμπέδωση του κράτους δικαίου με τις αναφορές του στη δικαιοσύνη, τονίζοντας την ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου ο οποίος είναι «κοινός πάντων Βασιλεύς» και τη διοίκηση η οποία κατόρθωσε να πείσει, ότι «δεν είναι διοικήσεις φατριαστική», αλλά ανήκει στον ελληνικό λαό.

Ο Βενιζέλος πίστευε ενδεχομένως περισσότερο από όσο έπρεπε στην παιδαγωγική αξία της συνταγματικής αναθεώρησης: «*Αλλά πέποιθα, ότι ο Ελληνικός λαός, διαπαιδαγωγούμενος επί τη βάσει νέων αρχών, νέου καθεστώτος, [...] όπως δυνηθή να αφοσιούται εις την εις την προαγωγήν του παρόντος εις παρασκευήν αισιωτέρου μέλλοντος*».⁶¹⁵

Με το νέο Σύνταγμα έγραψε η *Εστία*, τερματίστηκε οριστικά η ανώμαλη πολιτική κατάσταση, που ταλάνισε τη χώρα την τελευταία διετία. Η συνταγματική αναθεώρηση υπήρξε όχι μόνο η γέφυρα «*προς εύσχημον διέλευσιν της επαναστάσεως*», αλλά και η γέφυρα που ανοίγει νέους πολιτικούς ορίζοντες και οδηγεί στην οδό της τάξης. Επιπλέον το νέο Σύνταγμα είναι η αφετηρία μιας νέας πολιτικής περιόδου για τη χώρα, καθώς περιλαμβάνει τις ασφαλέστερες εγγυήσεις για την πρόοδο και ευρωστία της.⁶¹⁶

Ως την «*ημέρα του Βενιζέλου*» θεωρεί η *Πατρίς* την πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής για την επικύρωση του νέου Συντάγματος. Πέρα από τη χαρά που αισθάνθηκε το Στέμμα, η Βουλή και ολόκληρο το Πανελλήνιο, τη μεγαλύτερη χαρά αισθάνεται η ψυχή εκείνου, «*όστις είχε πρώτος την ιδέαν της Αναθεωρήσεως, όστις επάλαισε διά να την επιβάλη, όστις εμόχθησε, ειργάσθη, επολέμησεν, επολεμήθη, διά να φθάση νικητής και τροπαιούχος εις την χθεςινήν ημέραν ενός μεγάλου πολιτικού θριάμβου, τον οποίον κατήγαγε μόνος, εγκαταλειφθείς υπό των άλλων πολιτικών της χώρας, επί τη ελπίδι τη δολία ναυαγίου ενός σωστικού έργου*». Ο Βενιζέλος είναι αυτός που κυριολεκτικά έσωσε την Ελλάδα από «το βάραθρο του αδιεξόδου», δίνοντας διέξοδο στο αδιέξοδο που είχε περιέλθει το πολιτικό σύστημα υπό την πίεση του Στρατιωτικού

⁶¹⁵ *Πρακτικά*, ό. π. σσ. 1509 – 1516

⁶¹⁶ *Εστία*, 6220/ 2.6.1911, «Εις έργον»

Συνδέσμου, είναι αυτός που «*απέτρεψε τον Λαόν από την ιδέαν της Συντακτικής Συνελεύσεως*» και είναι αυτός ο οποίος διεξήγαγε με επιτυχία τη συνταγματική αναθεώρηση, ύστερα από την αποχώρηση των παλαιών κομμάτων. Χάρη στην ακάματη προσπάθεια του αρχηγού των Φιλελευθέρων, «*η Ελλάς του ζόφου και της αποσυνθέσεως μετεβλήθη εις Ελλάδα φωτός και προόδου*». ⁶¹⁷

Ως «οικογενειακή εορτή» παρομοιάζει η εφημερίδα *Αθήναι*, την πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής για τη λήξη των εργασιών της Αναθεώρησης. Ο συντάκτης του άρθρου αποφεύγει επιμελώς να ασχοληθεί με την αγόρευση του Βενιζέλου. Στέκεται όμως ιδιαίτερα επικριτικός, στο «*αηδές θέαμα υπουργικού συμβουλίου εν στολή ηγούμενου κατά το προδιαγραφέν πρόγραμμα διαδηλώσεως βουλευτών χειροκροτούντων ανά τας οδούς και επικαλουμένων την συνδρομήν των διαβατών*», ⁶¹⁸ γεγονός που αποδεικνύει τη χυδαία αντίληψη εκ μέρους της κυβέρνησης και της Βουλής ως προς την αξιοπρέπεια των αξιωμάτων. Εφόσον όμως δεν υφίσταται πλέον Βουλή, «*αλλ' όμιλος φίλων συσκεπτομένων μετά την κατάλυσιν του πολιτεύματος ήτο φυσικόν η διαπομπευτική παρέλασις από της επισήμου εις την ανεπίσημον Λέσχην των Φιλελευθέρων*», έτσι ώστε όλα να πραγματοποιηθούν ως μία οικογενειακή τελετή. ⁶¹⁹

Το *Σκριπ* παραμένει αδιάφορο ως προς το αναθεωρημένο Σύνταγμα. Χαρακτηρίζει ως «*καθαρώς θεατρική σκηνή*» την πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής για τη λήξη των εργασιών της αναθεώρησης. Από την αγόρευση του Βενιζέλου εστιάζει στη δήλωση του, ότι τελείωσε το αναθεωρητικό έργο της Βουλής και το τέλος «*μιας ανωμάλου καταστάσεως*». Κατά συνέπεια είναι επιβεβλημένο να περατωθεί και ο βίος της. Οποιαδήποτε άλλη αντίληψη μπορεί να χρησιμεύσει στο να παγιωθεί ένα κόμμα στην εξουσία [βλ. Φιλελεύθεροι], αλλά δεν εξυπηρετεί το συμφέρον της χώρας και του Έθνους. ⁶²⁰

Ανεξάρτητα από την αρνητική ή θετική κριτική του Τύπου, η Ελλάδα είχε πλέον αναθεωρημένο Σύνταγμα ύστερα από 50 χρόνια, το οποίο περισσότερο από κάθε τι στερέωνε το κράτος δικαίου και ανήγαγε τα λαϊκά δικαιώματα σε πρωταρχικό παράγοντα.

6.4 Συνολική αποτίμηση της αναθεώρησης

⁶¹⁷ *Πατρίς*, 6264/ 2.6.1911, «Η μέρα του Βενιζέλου»

⁶¹⁸ Μετά τη λήξη της συνεδρίασης ο Πρόεδρος της Βουλής Ν. Στράτος, παρακάλεσε τους βουλευτές να συνοδεύσουν τον πρωθυπουργό στην κατοικία του.

⁶¹⁹ *Αθήναι*, 3122/ 2.6.1911, «Οικογενειακή εορτή»

⁶²⁰ *Σκριπ*, 16942/ 2.6.1911, «Να περατωθεί και ο βίος της Βουλής»

Η αναθεώρηση του 1911 ήταν μια κολοσσιαία προσπάθεια που διήρκεσε περίπου 3 μήνες -ξεκίνησε στις 16 Φεβρουαρίου και ολοκληρώθηκε στις 23 Μαΐου– και στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των άρθρων που αναθεωρήθηκαν. Καθοριστικός παράγοντας υπήρξε η απόλυτη κοινοβουλευτική υπέροχη του κόμματος των Φιλελευθέρων, αν και είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη ότι η κοινοβουλευτική αυτή ομάδα δεν λειτουργούσε πάντα με όρους κομματικής πειθαρχίας, αντίστοιχους με αυτούς της σημερινής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων. Το γεγονός αυτό ανάγκασε το Βενιζέλο να επικαλεστεί σε κρίσιμες ψηφοφορίες τη σύμπνοια της κοινοβουλευτικής ομάδας των Φιλελευθέρων και την πίστη των βουλευτών του στον αναθεωρητικό αγώνα. Όμως παρά τη συντριπτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων, δεν επικρατούσε πάντα ταυτότητα αντιλήψεων. Ο Βενιζέλος είχε ν' αντιμετωπίσει αντιδράσεις προερχόμενες τόσο από τους βουλευτές του όσο και από τη μικρή σε αριθμό, αλλά πείσμονα αντιπολίτευση: Από τις συντηρητικές απόψεις του γλωσσαμύντορα Ε. Κουλουμβάκη και του μονίμως αντίθετου σε οποιαδήποτε κυβερνητική πρόταση Γ. Πωπ – τέως πολιτικού του φίλου του-έως τις «κοινωνιστικές» ιδέες του Α. Παπαναστασίου και της ομάδας του, εκπροσωπούσαν ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών αποκλίσεων, το οποίο έπρεπε να τιθασευτεί.

Το νέο Σύνταγμα έφερε την προσωπική σφραγίδα του Ελ. Βενιζέλου. Παρέστη και αγόρευσε σε 41 από τις 42 συνεδριάσεις για την αναθεώρηση, ενώ καθοριστική υπήρξε η συμβολή του σε περιπτώσεις που η Εθνοσυνέλευση περιήλθε σε αδιέξοδο, όπου κυριολεκτικά έταμε τις συζητήσεις (γλωσσικό, ιδιοκτησία, ΣτΕ, ελευθερία Τύπου, εκλογοδικείο), δίνοντας με το δικό του τρόπο τη λύση δίχως να διστάσει να προβεί και σε συμβιβασμούς (γλωσσικό, ιδιοκτησία), προκειμένου να αρθεί το αδιέξοδο, αν το έκρινε απαραίτητο. Οι αγορεύσεις του συνήθως πραγματοποιούνταν στο τέλος της αντίστοιχης συζήτησης επιφέροντας σε ορισμένες περιπτώσεις και τροποποιήσεις στο λεκτικό του κειμένου, όπως αυτό είχε διατυπωθεί από την Επιτροπή για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Ακολουθούσε ψηφοφορία, η οποία είτε ήταν ονομαστική, είτε «δι' αναστάσεως». Παρά τις επιφυλάξεις ή ενστάσεις μικρής ή μεγάλης μερίδας κυβερνητικών βουλευτών ανάλογα με το υπό συζήτηση άρθρο, όλα ψηφίστηκαν σύμφωνα με τις υποδείξεις του Βενιζέλου.

Η Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή ξεκίνησε τις εργασίες της στις 8 Ιανουαρίου 1911, όχι με τις καλύτερες προϋποθέσεις. Το Σώμα ήδη από τις πρώτες συνεδριάσεις έδινε την εντύπωση ομήγυρης, παρά Αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης, όπου ο κανονισμός της Βουλής εφαρμοζόταν με δυσκολία λόγω της απαίτησης των βουλευτών να

υποβάλλουν ερωτήσεις κοινοβουλευτικού ελέγχου χωρίς να έχει κατατεθεί προηγουμένως αντίστοιχη επερώτηση, της ακατάσχετης ρητορείας των, αλλά και της ανάδειξης σε μείζονα βαθμό των προβλημάτων της εκλογικής τους περιφέρειας. Το γεγονός αυτό δεν πέρασε απαρατήρητο από τον Τύπο, αλλά και από το Βενιζέλο, ο οποίος οργάνωσε συγκέντρωση στο κέντρο των Φιλελευθέρων, για το σκοπό αυτό.⁶²¹

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ένα μήνα μετά την έναρξη των εργασιών το μόνο που είχε κατορθώσει η Εθνοσυνέλευση ήταν η εξέλεξη των εκλογών, η εκλογή του Ν. Στράτου ως προέδρου του Σώματος και ο ορισμός της Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι ορισμένες συνεδριάσεις, ειδικά πριν την έναρξη της αναθεώρησης, κινδύνεψαν να ματαιωθούν λόγω έλλειψης απαρτίας.⁶²² Η απουσία αυτή από τα βουλευτικά έδρανα συνεχίστηκε και κατά την αναθεώρηση, γεγονός που προξενεί πολλά ερωτήματα για τη στάση μέρους των βενιζελικών βουλευτών και της πραγματικής τους επιθυμίας να συμβάλλουν στην αναθεώρηση και να συνδράμουν το κόμμα των Φιλελευθέρων με τη σημαία του οποίου εκλέχθηκαν.⁶²³

Το εύρος των διατάξεων που αναθεωρήθηκαν υπερέβησαν τα όρια που είχαν καθορισθεί με βάση το ψήφισμα της 18^{ης} Μαρτίου 1910, αν και δε μετεβλήθη ούτε η μορφή του πολιτεύματος ούτε η οργανωτική δομή του κράτους. Καθοριστικός γνώμονας των πρωτεργατών της αναθεώρησης υπήρξε «η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων, η καθιέρωση νέων κανόνων στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, (καθώς και) η οργάνωση και εμπέδωση του κράτους Δικαίου, σε συνδυασμό με την παγίωση των αρχών του φιλελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος».⁶²⁴

Η Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή τροποποίησε ή συμπλήρωσε 54 από τα 110 άρθρα του Συντάγματος του 1864. Οι κυριότερες μεταβολές που επήλθαν ήταν οι παρακάτω:

- Ενίσχυε και προστάτευε τις ατομικές ελευθερίες παρέχοντας πρόσθετες νομικές εγγυήσεις και συγκεκριμένα της φορολογικής ισότητας (άρθρο 3),

⁶²¹ Βλ. σελίδα 144 αυτής της διατριβής.

⁶²² Για την ύπαρξη απαρτίας ήταν απαραίτητη η παρουσία των μισών και επιπλέον ενός βουλευτή, δηλ. 182 σε σύνολο 362 εκλεγμένων αντιπροσώπων. (άρθρο 56 Συντάγματος 1864).

⁶²³ Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήσα στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Αναθεωρητικής Βουλής, στις περισσότερες συνεδριάσεις ο αριθμός των παρόντων βουλευτών κυμαινόταν μεταξύ 184 -190, ενώ το ανώτατο όριο παρόντων βουλευτών έφτασε τους 214, συμμετείχε δηλ. το 51% - 60% των εκλεγμένων αντιπροσώπων. Μικρός αριθμός αυτών (υπολογίστηκε σε 18 - 20 δηλ. περίπου στο 5% του Σώματος] απεβίωσε, - οι περισσότεροι το βαρύ χειμώνα του 1911 - δίχως να αναπληρωθούν οι έδρες αυτές, επειδή δεν υπήρξε αντίστοιχη πρόβλεψη στο Σύνταγμα του 1864.

⁶²⁴ Σβολόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 276

της προσωπικής ελευθερίας (άρθρο 5), του δικαιώματος του «συνεταιρίζεσθαι», με την επισήμανση ότι μόνο με δικαστική απόφαση είναι δυνατή η διάλυση συνεταιρισμού (άρθρο 11) καθώς και του ασύλου της κατοικίας. (άρθρο 12)

- Καθιέρωνε την ελευθερία του Τύπου παρά τη διεύρυνση των περιπτώσεων που αφορούσαν τις περιπτώσεις κατάσχεσης. (άρθρο 14)

- Καθιέρωνε υποχρεωτική και δωρεάν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. (άρ. 16)

- Προστάτευε την ιδιοκτησία και διεύρυνε τις περιπτώσεις αναγκαστικής απαλλοτρίωσης με τη ρητή πρόβλεψη, ότι η αποζημίωση του ιδιοκτήτη θα καθοριζόταν από τα δικαστήρια. (άρθρο 17)

- Καθιστούσε απλούστερη τη νομοθετική διαδικασία περιορίζοντας την κωλυσιεργία (άρθρο 56), εισάγοντας ταυτόχρονα χρονικούς περιορισμούς ως προς την ψήφιση νομοθετικών διαταγμάτων. (άρθρο 57)

- Καταργούσε την «διά σφαιριδίων» ψηφοφορία και εισήγαγε αυτήν με το ψηφοδέλτιο (άρθρο 66).

- Μείωνε το κατώτατο όριο εκλογής σε βουλευτική θέση από το 30ό στο 25^ο έτος (άρθρο 70)

- Απαγόρευε στους εν ενεργεία στρατιωτικούς να εκλέγονται ως βουλευτές, εάν δεν παραιτούνταν από το αξίωμά τους πριν ανακηρυχθούν υποψήφιοι και καθιέρωνε το ασυμβίβαστο του βουλευτικού αξιώματος για την κατάληψη θέσεων σε προνομιούχες επιχειρήσεις (άρθρο 71)

- Καθιέρωνε την εξέλεξη των βουλευτικών εκλογών από ειδικό δικαστήριο, το Εκλογοδικείο, η σύνθεση του οποίου περιελάμβανε Αρεοπαγίτες και Εφέτες. (άρθρο 73)

- Επανάδρυνε το Συμβούλιο της Επικρατείας ως ανώτατο διοικητικό δικαστήριο και αρμόδιο για την επεξεργασία των προτάσεων νόμων και των κανονιστικών διαταγμάτων (άρθρα 82-86)

- Καθιέρωνε τη μονιμότητα των δικαστικών υπαλλήλων και την ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργιών. (άρθρο 88)

- Ίδρυε το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο με αρμοδιότητα τις τοποθετήσεις, μεταθέσεις και προαγωγές των μονίμων ή ισοβίων δικαστικών υπαλλήλων (άρθρο 90).

- Καθιέρωνε το θεσμό της κατάστασης πολιορκίας με προσωρινή αναστολή «εν όλω ή εν μέρει» των κυριότερων ατομικών ελευθεριών, λόγω εμπόλεμης κατάστασης, εξωτερικών κινδύνων ή επιστράτευσης. (άρθρο 91)
- Ίδρυε Δικαστήριο Συγκρούσεως Καθηκόντων (άρθρο 101) και Δικαστήριο Αγωγών Κακοδικίας (άρθρο 103)
- Καθιέρωνε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, αναθέτοντας ταυτόχρονα σε υπηρεσιακά συμβούλια τη διατύπωση «γνωμοδοτήσεως», σε ότι αφορά τις μεταθέσεις και τις τοποθετήσεις, καθώς και για την παύση τους σε περίπτωση πειθαρχικού παραπτώματος (άρθρο 102).
- Καθιέρωνε την καθολική στρατιωτική θητεία, σε αντίθεση με τον άδικο θεσμό των «κληρωτών», που ίσχυε μέχρι τότε (άρθρο 106).
- Καθιέρωνε ως επίσημη γλώσσα του κράτους εκείνη «εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα» (άρθρο 107)
- Απλούστευε την αναθεωρητική διαδικασία (άρθρο 108).
- Παρέμειναν αναλλοίωτα τα άρθρα 29–44 «Περί του Βασιλέως» και 45–53 «Περί διαδοχής και αντιβασιλείας», επειδή υπήχθησαν στις μη αναθεωρητέες διατάξεις.

Το νέο Σύνταγμα, ειδικά σε ότι αφορά τη διάκριση των εξουσιών, εμφανιζόταν άμεσα επηρεασμένο από τις θέσεις που είχε υποστηρίξει ο Χ. Τρικούπης 20–30 χρόνια νωρίτερα. Δεν θα ήταν λοιπόν αυθαίρετο να υποστηριχθεί, ότι η συγγένεια των απόψεων περί πολιτείας των δύο πολιτικών, συμπεραίνεται και από τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που ο μεν Τρικούπης προσπάθησε να εισαγάγει, ο δε Βενιζέλος πέτυχε να εισαγάγει.⁶²⁵

Ο Γ. Βεντήρης, δημοσιογράφος και ιστορικός, σύγχρονος του Βενιζέλου γράφει, ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864 υπήρξε πράξη εξέλιξης, προόδου, μεταρρύθμισης, «αλλ' όχι καθιέρωσις επαναστάσεως», επειδή δεν πραγματοποιήθηκαν ριζικές μεταβολές, ούτε καν περιορίστηκαν τα δικαιώματα του στέμματος κατά τρόπο που να εξασφαλίζει την απόλυτη υπεροχή του λαού, ως κυριάρχου ρυθμιστή της πολιτείας. «Το νέον σύνταγμα ήτο προϊόν συμβιβαστικότητος των κυβερνώντων». Δύναται να λεχθεί, ότι αυτοί προέβησαν σε παραχωρήσεις περισσότερο του δέοντος. Σε

⁶²⁵ Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τεύχος Α' 1821 -1941*, Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκουλας 1981, σσ. 103 – 104 & Πετρίδης Π., *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844 – 1940)*, Θεσσαλονίκη: Σάκουλας, 1992, σ. 94

ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ενήργησαν μάλλον ως διαιτητές μεταξύ λαού και ολιγαρχίας, παρά ως αντιπρόσωποι μιας επαναστατημένης τάξης. Αυτή την έννοια έχει η έξαρση της παντοδυναμίας του «Δικαίου» και του «Νόμου» στο αναθεωρημένο Σύνταγμα. Ο Βενιζέλος και οι υπουργοί του έκαναν ουσιώδεις θυσίες χάρη της κοινωνικής ενότητας.⁶²⁶

Ο Ν. Αλιβιζάτος παρατηρεί, ότι με εξαίρεση το άρθρο που αναφέρεται στην κατάσταση πολιορκίας και το οποίο υιοθετήθηκε υπό την επήρεια της οδυνηρής ήττας του 1897, καθώς και το αντίστοιχο για τη συνταγματική κατοχύρωση της γλώσσας που υιοθετήθηκε υπό την πίεση των οπαδών της καθαρεύουσας, το σύνολο των τροποποιήσεων και συμπληρώσεων που επέφερε η Β' Αναθεωρητική Βουλή, χαρακτηρίζονται από φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα. Σε ότι αφορά την άποψη που διατυπώθηκε, ότι ο συνταγματικός νομοθέτης απέφυγε να πραγματοποιήσει μεγάλες τομές και διοχέτευσε το ριζοσπαστισμό του σε δευτερεύουσες ατέλειες, δέχεται ότι η άποψη αυτή δεν ευσταθεί γιατί υποτιμούνται δύο στοιχεία: Η πολιτειακή θέση που εξέφραζε το Σύνταγμα του 1864/1911 ως άθροισμα διατάξεων ήταν η αποδοχή της αρχής του κράτους δικαίου, χωρίς αυτό να αποτελεί το ποιοτικό άλμα σε σχέση με το Σύνταγμα του 1864. Το δεύτερο στοιχείο— που το έχουμε τονίσει ιδιαίτερα σε επί μέρους αναλύσεις αυτής της εργασίας— πρέπει ν' αναζητηθεί στο συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, όπως διαμορφώθηκε ύστερα από το κίνημα στο Γουδί και τη θριαμβευτική είσοδο του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας.⁶²⁷

Ο Ν. Σβορώνος επισημαίνει ότι ακολουθώντας ο Βενιζέλος συγκρατημένη πολιτική απέφυγε την οριστική ρήξη με τις «παλιές πολιτικές φόρμες της ολιγαρχίας και του θρόνου». Πρόκειται για ένα «συμβιβασμό, προσαρμοσμένο στην κοινωνική δομή της ελληνικής αστικής τάξης σε συμφωνία με την κοινωνικοπολιτική ευρωπαϊκή συγκυρία και ειδικότερα με τη βρετανική πολιτική γραμμή». Ένας συμβιβασμός που επέτρεψε «την πραγμάτωση ενός είδους εθνικής συνεννόησης και μια φυσιολογική λειτουργία του πολιτικού καθεστώτος».⁶²⁸

Συνοψίζοντας, το Σύνταγμα του 1864/1911 απέφυγε να πραγματοποιήσει ριζοσπαστικές αλλαγές, αλλά προσπάθησε «να εγκοιτώσει» θεσμικά-χρησιμοποιώντας

⁶²⁶ Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 79

⁶²⁷ Αλιβιζάτος Ν., *Συνταγματική Ιστορία, ό. π.*, σ. 106 -107. Ο αυτός, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός ...*, *ό. π.*, σσ. 33-43, Ο αυτός, «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας» στο συλλογικό, Βερέμης Θ. – Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του ...*, *ό. π.*, σσ. 72 - 87

⁶²⁸ Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, (εισαγωγή-επιμέλεια) Γιαταγάνας Ξ., Αθήνα: Θεμέλιο⁴, 1999, σ. 296

την έκφραση του Αλ. Σβώλου-το ακαθόριστο αίτημα «περί μεταρρυθμίσεως», όπως αυτό εκφράστηκε με το κίνημα του 1909, στην εδραίωση και εγκαθίδρυση κράτους δικαίου και στην αναδιοργάνωση της κρατικής μηχανής, ώστε αυτή να καταστεί «φιλική» προς τον πολίτη και σύμφωνα με τα πρότυπα των προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών.

Παράλληλα «συνέθετε τη νομική έκφραση της συντελεσθείσας πολιτικής ανόδου της αστικής τάξεως»,⁶²⁹ η οποία αξίωνε τον εκσυγχρονισμό του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου, ώστε να μπορέσει να συνεχίσει απρόσκοπτα τις ποικίλες εμπορικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες της υπό τη σκέπη ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου. Ας μη διαφεύγει της προσοχής μας, ότι η ελληνική αστική τάξη την εποχή εκείνη δε διέθετε την απαραίτητη οικονομική και πολιτική δύναμη, ώστε να έρθει σε μια μετωπική σύγκρουση με τις δυνάμεις του «παλαιοκομματισμού» και της «ολιγαρχίας», όπως τις αποκαλούσε. Όπως δε χαρακτηριστικά γράφει ο Γρ. Δαφνής, «χωρίς να καταλύση [ο Βενιζέλος] την έμμεσον, την αληθή αστικήν δημοκρατίαν των προκρίτων, προσεπάθησε να την ανανεώσει».⁶³⁰

Παρότι υπήρξε προϊόν συμβιβασμού το αναθεωρημένο Σύνταγμα αποτέλεσε μια σοβαρή προσπάθεια θεσμικού εκσυγχρονισμού, ύστερα από 46 χρόνια βίου του Συντάγματος του 1864. Πριν τη διάλυσή της η Β' Αναθεωρητική Βουλή ψήφισε μια σειρά «οργανικών» νόμων, που ήταν τελειώς απαραίτητοι για την εφαρμογή των αναθεωρημένων άρθρων του Συντάγματος. Με τους νόμους αυτούς εμπεδώθηκε η τάξη και η ασφάλεια στις οικονομικές συναλλαγές, περιορίστηκε η βία, αναμορφώθηκε το φορολογικό σύστημα, ελήφθησαν νομοθετικά μέτρα για την προστασία των εργαζομένων και τέθηκαν οι βάσεις και την εξυγίανση της διοίκησης. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στον εκσυγχρονισμό των ενόπλων δυνάμεων, καθώς όλες οι ενδείξεις συνέτειναν ότι ένας πόλεμος στη Βαλκανική χερσόνησο ήταν πλέον αναπόφευκτος και «η μικρή Ελλάδα» δεν έπρεπε να χάσει τη μοναδική ευκαιρία, ώστε να εξέλθει από τα όρια του βασιλείου, εντός των οποίων ασφυκτιούσε και το κράτος να επιτελέσει «την υψηλήν αυτήν αποστολήν». Όπως αναφέρει ο Γ. Δασκαλάκης, σε ότι αφορά τους εθνικούς σκοπούς η αστική τάξη ήταν σύμφωνη με την ολιγαρχία, αλλά σε αντίθεση

⁶²⁹ Μάνεσης Α., Ο Βενιζέλος και το πολίτευμα, «Καθημερινή –Επτά Ημέρες», 8.12.1996

⁶³⁰ Δαφνής, *ό. π.*, σ. 115

μ' αυτήν επεδίωκε να εκπληρώσει τα εθνικά ιδεώδη «ουχί δι' επαιτειών, αλλά δι' έργων και να επέμβει ενόπλως υπέρ των εισέτι υποδούλων ομογενών».⁶³¹

Η αναθεώρηση του Συντάγματος όπως ήταν αναμενόμενο, μονοπόλησε και το ενδιαφέρον του ημερήσιου Τύπου. Από τα αναθεωρημένα άρθρα και τις αντίστοιχες συζητήσεις στη Βουλή εκείνα που αποτέλεσαν το πρωταρχικό ενδιαφέρον του ήταν αυτές για το γλωσσικό και την αναγκαστική απαλλοτρίωση και δευτερευόντως το άρθρο για την ελευθεροτυπία, και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Η έρευνα για τη στάση του Τύπου απέναντι στο Βενιζέλο κατά την περίοδο της συνταγματικής αναθεώρησης βασίστηκε σε οχτώ ημερήσιες αθηναϊκές εφημερίδες: *Αθήναι*, *Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Εστία*, *Καιροί*, *Πατρίς*, *Σκριπ* και *Χρόνος*. Από τα φύλα αυτά τα περισσότερα διάκεινται αρνητικά προς το Βενιζέλο, ενώ πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν οι πρώην ακραιφνείς και τώρα φανατικά αντιβενιζελικές *Αθήναι* και *Χρόνος*. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και το *Σκριπ*, ενώ το *Εμπρός* παραμένει μετριοπαθής αντιβενιζελική εφημερίδα, η οποία όμως εξέφρασε την υποστήριξή της στο Βενιζέλο σε περιπτώσεις, όπου η αναθεώρηση συγκεκριμένων άρθρων, θα μπορούσε να επιφέρει αλλαγές στο κοινωνικό status quo (αναγκαστική απαλλοτρίωση).

Η ομάδα του φιλοβενιζελικού Τύπου απαρτίζεται από τις εφημερίδες, *Πατρίς* (πρωινή), *Εστία* (απογευματινή) και *Ακρόπολις*. Από αυτές οι δύο πρώτες παραμένουν σταθερά προσηλωμένες στο Βενιζέλο και επικροτούν κάθε ενέργειά του, με αποτέλεσμα ν' αποτελούν το 'βαρύ πυροβολικό' του φιλοβενιζελικού Τύπου. Η *Ακρόπολις* αν και φιλοβενιζελική δεν δίστασε να εκφέρει την αντίθεσή της σε ορισμένα ζητήματα, όπως η λύση που δόθηκε για το γλωσσικό ζήτημα.

Η θέση των *Καιρών* απέναντι στο Βενιζέλο δεν υπήρξε σταθερή, αλλά διαμορφωνόταν ανάλογα με το υπό συζήτηση άρθρο στην Αναθεωρητική Βουλή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα άλλοτε να επικροτούν τις προτάσεις-αποφάσεις του Βενιζέλου προς την Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση και άλλοτε να τις κατακρίνουν Πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση της αμφιλεγόμενης αυτής στάσης, διαδραμάτισε η σταθερή και επίμονη θέση της εφημερίδας για την ίδρυση δεύτερης Βουλής (Γερουσίας).

Από τις συζητήσεις στη Βουλή, αυτή που αφορούσε το γλωσσικό ζήτημα και το καθεστώς της ιδιοκτησίας, υπήρξαν οι πλέον μακροβιότερες και αμφιλεγόμενες ως προς το τελικό αποτέλεσμα. Πρωταρχικό ρόλο στην περίπτωση αυτή διαδραμάτισε και ο Τύπος, καθώς ημέρες πριν την προγραμματισμένη συζήτηση στη Βουλή, πρό-

⁶³¹ Δασκαλάκης Γ., *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821 – 1935* (προς χρήση των φοιτητών), Αθήνα: 1952, σ. 91

βαλε δυναμικά τις απόψεις του σε μια προσπάθεια προσεταιρισμού της κοινής γνώμης, λαμβάνοντας πάντα υπόψη το αποκλειστικό μονοπώλιο ενημέρωσης που διέθετε. Περισσότερο όμως όλων, ο Τύπος διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο με τις συντηρητικές απόψεις του – και ειδικά ο επαρχιακός- στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

Η ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑ⁶³²

1. Η στάση της εθνικής αντιπροσωπείας

Η συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί **συστάσεως θέσεως Γενικού Επιθεωρητού του Στρατού**», ξεκίνησε μερικές ημέρες μετά τη πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής για τη λήξη των εργασιών της αναθεώρησης του Συντάγματος. Ταυτόχρονα με την έναρξη των συζητήσεων αρχίζει να μονοπωλεί και τις στήλες του Τύπου. Παράλληλα αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη δυναμική τόσο εντός όσο και εκτός Κοινοβουλίου κατά

⁶³² Το Μάρτιο του 1900 με νόμο της κυβέρνησης Θεοτόκη συστάθηκε ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης και ανατέθηκε η ενιαία αρχηγία στο Διάδοχο Κωνσταντίνο. Για την επιλογή αυτή του Θεοτόκη, βλ. Μαρωνίτη Ν., *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009, σσ. 266- 273

της εισαγωγής του θεσμού του Γενικού Επιθεωρητή. Η δυναμική αυτή λαμβάνει τη μορφή ενός ετερόκλητου και πρόσκαιρου συνασπισμού, στον οποίο συμμετέχουν οι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές συνεπικουρούμενοι από τα λείψανα του παλαιοκομματισμού και τον αντιβενιζελικό Τύπο, αξιωματικοί του Στρατού και ειδικότερα αξιωματικοί-βουλευτές πιστοί στο πνεύμα του Γουδή και μια μικρή ομάδα κυβερνητικών βουλευτών. Αν και μειοψηφία, τουλάχιστον στο χώρο του κοινοβουλίου, με τις αγορεύσεις τους μονοπώλησαν τις συζητήσεις, έχοντας απέναντί τους έναν σκληρό και άκαμπτο πρωθυπουργό, ο οποίος σχεδόν μόνος προσπάθησε να πείσει για την αναγκαιότητα επανόδου του Κωνσταντίνου στο στράτευμα, έστω και καλυμμένο πίσω από το μανδύα του Γενικού Επιθεωρητή.

Ήδη από την εισαγωγή του νομοσχεδίου κατέστη φανερό, ότι θα συναντούσε δυσκολίες ως προς την ψήφισή του. Τα επιχειρήματα των βουλευτών που ήταν αντίθετοι στην επαναφορά του Κωνσταντίνου στο στράτευμα υπήρξαν πολλά και δεν στερούνταν πειστικότητας. Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε, είναι ότι αγόρευαν όλοι σχεδόν οι βουλευτές που τάχθηκαν κατά του θεσμού, ενώ κάποιες από τις αγορεύσεις και ιδιαίτερα αυτή του Ν. Κοντογούρη προκάλεσαν ιδιαίτερη αίσθηση.

Υπέρ της επαναφοράς του Διαδόχου στο στράτευμα, τάχθηκαν οι βουλευτές Σ. Σίμος και Δ. Κλάδης. Ο πρώτος κατά την αγόρευσή του δήλωσε, ότι ο ελληνικός λαός ποτέ δεν αρνήθηκε στο Διάδοχο να προσφέρει ενεργό υπηρεσία. Θεώρησε, ότι αν ο Κωνσταντίνος παραμείνει εκτός θα είναι επικίνδυνος, καθώς έχει πολλές συμπάθειες μεταξύ των αξιωματικών, ενώ θα καταστεί «*έρμαιον ραδιουργίας των κομμάτων, κέντρων νέων κλικών*». Εξάλλου θα ήταν άδικο να παραμείνει εκτός του «ζώντος στρατεύματος», όταν ο ίδιος είχε εκφραστεί υπέρ της Επανάστασης.⁶³³ Είναι απαραίτητο να τεθεί όσο γίνεται ψηλότερα το γόητρο του Στέμματος, καθώς το Διάδοχο του ελληνικού θρόνου «*θέλει η εθνική παράδοσις με την σπάθην εις την χείρα, ζώντα, ενεργόν, ουχί με ρεδιγκόταν*».⁶³⁴

Ο Δ. Κλάδης, δήλωσε ότι η επανάσταση δεν έγινε κατά του Διαδόχου, «*εγένετο κατά τρομερού πολιτικού κακού*», που είχαν δημιουργήσει τα κόμματα. Στο Βενιζέλο έλαχε η εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού, «*ίνα αποκαθήρη την κόπρον του Αυγείου*». Είναι αυτός που αντιμετώπισε ένα βασιλόπαιδα και αν επιθυμεί μπορεί να αντικαταστήσει έναν άλλο. Αυτό επιβάλλει να έχουμε απόλυτη εμπιστοσύνη στο χαρακτήρα

⁶³³ Η αναφορά αυτή στερείται σοβαρότητας, καθώς ο Κωνσταντίνος συμμερίζοταν την απέχθεια της συζύγου του Σοφίας για τους στασιαστές αξιωματικούς και τις επικρίσεις της για τη μετριοπαθή και συμβιβαστική στάση του πεθερού της, βασιλιά Γεωργίου. βλ. Παπακοσμάς, *ό. π.*, σ. 242

⁶³⁴ *Πρακτικά Β' Αναθεωρητικής Βουλής*, τ. Α2, ό. π., συνεδρίαση ΡΙΓ' / 14^{ης} Ιουνίου 1911, σ. 1672 -73

του, καθόσον «διά το πεφωτισμένον της σκέψεως του», κανένας δεν μπορεί ν' αμφιβάλλει. Τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ του νομοσχεδίου.⁶³⁵

Ο βουλευτής Β. Μιχαλέας στις δύο αγορεύσεις του συνόψισε όλα τα επιχειρήματα, τα οποία συνηγορούσαν στην μη επαναφορά του Διαδόχου στο στράτευμα. Τον κατηγορήσε, ότι ποτέ δεν επεδίωξε τη δημιουργία εθνικού στρατού παρά μόνο δυναστικού, ενώ επί της θητείας του ο ελληνικός στρατός εξοπλίστηκε με τα χειρότερα όπλα. Είναι δε τέτοιος ο χαρακτήρας του, που σ' αυτή την ηλικία δεν μπορεί να αλλάξει αντίληψη και τρόπους, ενώ δεν παύει να διακατέχεται από μνησικακία, για όσα συνέβησαν. Υπάρχει επίσης κίνδυνος ν' αποχωρήσει η γαλλική στρατιωτική αποστολή, σε περίπτωση σύγκρουσης γνώμων μεταξύ «του υπό το ένδυμα του Γενικού Επιθεωρητού κρυπτομένου Γενικού Διοικητού Διαδόχου», με το στρατηγό Eydoux. Θεώρησε ως αδιανόητο ν' αποκατασταθούν στα αξιώματα εκείνοι, οι οποίοι όταν καταλαμβανόταν η Αγχίαλος, «διήρχοντο απαθώς τας ημέρας εν ψυχαγωγίαις», συμπεριλαμβανομένου και του Διαδόχου, ο οποίος μόνο τον καπνό των μαχών είδε κατά το 1897. Προέβλεψε ότι στο άμεσο μέλλον ο λαός και ο στρατός θα επιδιώξουν την ανατροπή της νέας αυτής κατάστασης, καθότι με το νέο θεσμό εισάγεται «το νείκος και η πτώσις των χαρακτήρων». Η βέβαιη ψήφιση του νομοσχεδίου δεν θα φέρει ηθική νίκη στην κυβέρνηση, παρά μόνο υλική. Πρόκειται για ένα μέτρο που θα επιφέρει συμφορές και μόνο πλάνη μπορεί να το συγχωρήσει.⁶³⁶ Ακόμα και ο πρώην υπηρεσιακός πρωθυπουργός Στ. Δραγούμης, δήλωσε χαρακτηριστικά: «..... φοβούμαι μήπως και πάλιν θεωρηθώ ως Κασάνδρα κακά προμαντεύουσα, αν προείπω ανωμαλίας, αίτινες θέλουσι προκώμωπει εις στιγμήν, καθ' ην έχουμε ανάγκη ησυχίας».⁶³⁷

Κατά του νομοσχεδίου τάχθηκαν επίσης οι βουλευτές Ε. Κουλουμβάκης, Λ. Φλαμής, Α. Παπαχελάς, Α. Βαλσαμάκης, Ι. Φουρίδης, Γ. Μουσούρης, Α. Παπαναστασίου, Π. Αραβαντινός, Θρ. Πετμεζιάς, και Θ. Κουτούπης.⁶³⁸

Ιδιαίτερα επικριτικός κατά του νομοσχεδίου υπήρξε ο Ν. Κοντογούρης, λοχαγός και βουλευτής Αχαιοηλίδας, ο οποίος σκοτώθηκε κατά το Β' Βαλκανικό Πόλεμο. Παρακάλεσε θερμά το Βενιζέλο, ν' αποσύρει το νομοσχέδιο, το οποίο αποσκοπούσε «ν' ανατρέψη πρόρριζα εν εκ των κυριωτάτων έργων της Στρατολαϊκής Επαναστάσεως». Όπως και προηγούμενοι ομιλητές τόνισε ο πραγματικός του προορισμός ήταν να

⁶³⁵ Ο. π., σ. 1681

⁶³⁶ Ο. π., συνεδριάσεις ΡΙΑ' / 11^{ης} Ιουνίου 1911, σσ. 1646-1647 & ΡΙΓ' / 14^{ης} Ιουνίου 1911, σσ. 1681-1682

⁶³⁷ Ο. π. συνεδρίαση ΡΙΓ' / 14^{ης} Ιουνίου 1911, σ. 1668 -1672

⁶³⁸ Οι τέσσερις τελευταίοι ανήκαν στην ομάδα των κοινωνιολόγων.

προετοιμαστεί ως μελλοντικός βασιλιάς. Δήλωσε, ότι δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Διάδοχος βρίσκεται σε ατιμωτική θέση, αν απέχει από την ενεργό υπηρεσία του στρατού. Τόνισε, ότι πρέπει να αποκαλυφθεί και η άλλη όψη των πραγμάτων: Είναι αναγκαίο να έχουμε σε καιρό πολέμου ως αρχηγό, «τον πρώτον υιόν του Βασιλέως, ως εάν η πριγκηπική πρωτοτοκία να είναι αναπόσπαστος από την αξίαν»; Ήταν αναγκαίο να αφαιρεθεί το δικαίωμα άσκησης διοίκησης από το Διάδοχο και τους πρίγκιπες, καθώς διοικούσαν «αι κλίκαι», με αποτέλεσμα ο ελληνικός στρατός να καταστεί «στρατός κωμειδουλλίου». Η επαναφορά του Διαδόχου στο στρατό, μοιραία θα επιφέρει διχόνοια, ενώ θα συκοφαντηθεί το έργο της γαλλικής αποστολής. Η κατάσταση αυτή θα δημιουργηθεί «υπό της σπείρας των περί τον Διάδοχον κολάκων».⁶³⁹

Λαμβάνοντας το λόγο ο Βενιζέλος κατηγόρησε τον Κουντούρη, ότι κατέστρεψε την αγόρευσή του με την «ουχί υψηλόφρονα γνώμην», ότι ο Διάδοχος του ελληνικού θρόνου δύναται να είναι αποκομμένος από τη συντελούμενη στρατιωτική αναγέννηση. Τόνισε, ότι με το νομοσχέδιο αυτό αποδίδεται στο Διάδοχο εξουσία διαφορετική από αυτή του καταλυθέντος θεσμού της Γενικής Διοικήσεως, στα πλαίσια πάντα της συνταγματικής νομιμότητας και λειτουργίας. «Θέτομεν τον Διάδοχον μακράν πάσης προστριβής προσώπων και πραγμάτων», καθότι οι απόψεις του ως Γενικού Επιθεωρητή, θα είναι εντελώς απρόσωπες δίχως να λαμβάνονται υπόψη από τα τεταγμένα όργανα της πολιτείας κατά τις κρίσεις. Το πνεύμα του νομοσχεδίου είναι να μην αφεθεί εντελώς ελεύθερη η κυβέρνηση στη λήψη αποφάσεων γύρω από τα στρατιωτικά, αλλά να έχει υποχρεωτικά και τις γνώμες του Γενικού Επιθεωρητή, του Αρχηγού της γαλλικής αποστολής καθώς και «του Προέδρου του Αναθεωρητικού».

Σε ό,τι αφορά την κατηγορία ότι με την ενέργειά του αυτή καταλύει όσα θεσμοθέτησε η επανάσταση, δήλωσε ότι ο ίδιος δεν υπήρξε ούτε δαμαστής, ούτε εκτελεστής αυτής, αλλά ρυθμιστής και συνεχιστής όχι με την ψήφο της επανάστασης, αλλά του ελληνικού λαού. Ενεργεί δε με βάση τη λαϊκή κυριαρχία και δεν υποχρεούται να λάβει υπόψη οτιδήποτε άλλο. Τόνισε, ότι η εισήγησή του αυτή ερχόταν σε πλήρη αρμονία με την κοινή συνείδηση, καθώς «τον θεσμόν της Ελληνικής Βασιλείας τον συνδέει προς την ιδιότητα του στρατιώτου Βασιλέως». Η επαναφορά του Διαδόχου κρίθηκε απαραίτητη όχι για την ανύψωση του προσωπικού του γοήτρου, αλλά λόγω των σπάνιων στρατιωτικών του προσόντων μεταξύ των ανωτάτων αξιωματικών.

⁶³⁹ Ο. π., συνεδρίαση ΡΙΓ' / 14^{ης} Ιουνίου 1911, σσ. 1674 – 1677

Παρότι ο ίδιος κατηγορήθηκε ως αυλόδουλος και αφυής εξαιτίας της πρότασής του για επαναφορά του θεσμού αυτού, δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο, καθώς είναι γνωστός ο ηθικός πολιτικός του χαρακτήρας. Το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να προσαρμόζει την πολιτική πορεία και δράση του στο πραγματικό συμφέρον της χώρας. Σε ό,τι αφορά το Διάδοχο «ουδεμίαν μνησικακίαν τρέφει», αναγνωρίζει δε ο Βενιζέλος, πως όσα έγιναν, αποσκοπούσαν στο συμφέρον της χώρας και η δράση του ως Γενικού Επιθεωρητή θα είναι μόνο ευεργετική και ποθητή στους κύκλους των αξιωματικών ανεξαρτήτως διαθέσεων με αποτέλεσμα να αποκλειστούν και τυχόν προστριβές. Ο ίδιος αναρωτήθηκε κατά πόσο είναι λογικό και εθνικό τη στιγμή που τα πάντα στην Ελλάδα τείνουν προς την αναγέννηση, να μένει έξω από τον κύκλο αυτό ο αυριανός βασιλιάς, «υπό το βάρος και την σκιάν της αμαρτίας του παρελθόντος». Θεώρησε ως αδικία να επιρρίπτονται σ' αυτόν όλα τα στρατιωτικά λάθη της τελευταίας δεκαπενταετίας, όταν ελάχιστο μέρος αυτών των λαθών βαραίνει το Διάδοχο.

Τόνισε με ιδιαίτερη έμφαση, ότι τυχόν αναβολή της ψήφισης αυτού του μέτρου θα παράσχει την ευκαιρία «εις τους κεκρυμένους εχθρούς της Ανορθώσεως», να νομίζουν ότι στο ζήτημα αυτό βρήκαν την αχίλλειο πτέρνα της κυβερνήσεως. Κατά συνέπεια η αντίδραση κατά του νομοσχεδίου είναι εντελώς τεχνητή και η κυβέρνηση δεν μπορεί παρά να επιμείνει στην ψήφισή του.⁶⁴⁰

Ύστερα από 20 ώρες συνεδρίασης έλαβε τέλος η συζήτηση «επί της αρχής» του νομοσχεδίου. Ο Πρόεδρος της Βουλής ζήτησε ονομαστική ψηφοφορία, λόγω της σοβαρότητας του ζητήματος. Στην ουσία η ψήφιση του νομοσχεδίου αυτού έλαβε και τη μορφή ψήφου εμπιστοσύνη προς την κυβέρνηση, κάτι που όπως φαίνεται κανόνισε ο ίδιος ο Βενιζέλος, επιδιώκοντας με την ενέργειά του αυτή να τονίσει τη σπουδαιότητα του θέματος. Επί παρόντων 158, ψήφισαν «ναι» 134, «όχι» 22 και 2 αρνήθηκαν ψήφο. Σύμφωνα με την ανάλυση των συζητήσεων που προηγήθηκε, θα ανέμενε κάποιος το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας να περιελάμβανε τουλάχιστον περισσότερα «όχι». Αυτό όμως δεν κατέστη δυνατό. Φαίνεται ότι το αποτέλεσμα κρίθηκε από τις ψήφους των «άχρωμων» κυβερνητικών βουλευτών, οι οποίοι σπάνια έως ποτέ αγόρευαν στη Βουλή, ενώ παρέμειναν πιστοί στα κελεύσματα του Βενιζέλου.

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του Ν. ΓΩΙΑ' /1911⁶⁴¹ «συνιστάται θέσις Γενικού Επιθεωρητού του Στρατού», [...]. *Εις την θέσιν ταύτην δύναται να διορισθή και ο Αντιστράτηγος Διάδοχος του Θρόνου*». Ο διορισμός του πραγματοποιείται με Β. Διά-

⁶⁴⁰ Ο. π., σσ. 1677 - 1679

⁶⁴¹ Ν. ΓΩΙΑ' (3814)/1911 (ΦΕΚ 164/04.07.1911)

ταγμα, ύστερα από πρόταση του Υπουργού των Στρατιωτικών (άρθρο 2). Ως προς τα καθήκοντά του, ο Γενικός Επιθεωρητής Στρατού παρίσταται «κατά βούλησιν» στις επιθεωρήσεις των διαφόρων σχηματισμών που πραγματοποιούνται από τους Μεράρχους, ενώ του παρέχεται η δυνατότητα να διενεργεί αυτοπροσώπως επιθεώρηση σε οποιαδήποτε στρατιωτική μονάδα, έκρινε ο ίδιος αναγκαίο. Παρίσταται σε όλες τις μεγάλες ετήσιες ασκήσεις και υποβάλλει έκθεση στον άμεσο προϊστάμενό του, τον υπουργό των Στρατιωτικών. Του απαγορευόταν να ανακοινώνει το περιεχόμενο των εκθέσεων αυτών στο ανώτερο στρατιωτικό συμβούλιο, που είχε ως αρμοδιότητα τη σύνταξη των πινάκων προβιβασμού των αξιωματικών και την υποβολή προτάσεων για τις τοποθετήσεις, μεταθέσεις και αποσπάσεις τους. Η απαγόρευση αυτή λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα, ώστε να υπάρξει η μεγαλύτερη ει δυνατόν αμεροληψία, στην περίπτωση που ο Κωνσταντίνος προσπαθούσε μέσω των εκθέσεων αυτών, να ευνοήσει αξιωματικούς του άμεσου περιβάλλοντός του. Τα υπόλοιπα άρθρα του αναφέρονταν σε διαδικαστικά θέματα, όπως η στελέχωση του γραφείου του με αξιωματικούς, κατώτερο προσωπικό, οδοιπορικά έξοδα, ακόμα και ότι δικαιούταν τέσσερα άλογα.

Παρόλη τη σπουδή του Βενιζέλου για την επαναφορά του Διαδόχου στο στράτευμα και μάλιστα στη θέση του Γενικού Επιθεωρητή του Στρατού, το σχετικό Β. Διάταγμα εκδόθηκε μόλις το Μάρτιο του 1912,⁶⁴² με τη διεξαγωγή των μεγάλων στρατιωτικών γυμνασίων στον κάμπο των Θηβών. Ύστερα από τις αντιδράσεις που σημειώθηκαν από κύκλους του Στρατιωτικού Συνδέσμου, τις οποίες ο Βενιζέλος πάταξε με αυστηρότητα,⁶⁴³ έκρινε σκόπιμο το όλο θέμα να ξεχαστεί προσωρινά, ώστε να επέλθει και η ανάλογη ηρεμία τόσο στους πολιτικούς όσο και στους στρατιωτικούς κύκλους. Πέρα από αυτή την αντίδραση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ο στρατός κάνοντας σωστή εκτίμηση της λαϊκής θέλησης δεν αντέδρασε, αναγνωρίζοντας ότι δεν θα τολμούσε να αντισταθεί στη δύναμη και στη δημοτικότητα του Βενιζέλου ούτε και να διακυβεύσει την τόσο ευνοϊκή πρόοδο της γενικής μεταρρύθμισης.⁶⁴⁴

2. Η κριτική του Τύπου

⁶⁴² Προηγήθηκε το Β. Δ. «Περί ανακλήσεως εκ της διαθεσιμότητας της Α.Β.Υ. του Αντιστρατήγου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ», σύμφωνα με το οποίο ανακαλούνταν από τη διαθεσιμότητα στην ενεργό υπηρεσία και ακολούθησε το Β. Δ. «Περί διορισμού Γενικού Επιθεωρητού Στρατού». Τα δύο αυτά Β. Δ. εκδόθηκαν και δημοσιεύτηκαν ταυτόχρονα. (ΦΕΚ 99/25.03.1912/τ. Α')

⁶⁴³ Dakin D., *The Unification of Greece*, Λονδίνο, 1972, σ. 189, Παπακοσμάς, ό. π., σ. 234 & Βερέμης Θ., «Ο Βενιζέλος και οι αξιωματικοί», Στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο...*, ό. π., σ. 564

⁶⁴⁴ Παπακοσμάς, ό. π., σ. 235

Η στάση και η κριτική του Τύπου ποικίλλει και διαμορφώνεται ανάλογα του κομματικού χώρου που κινείται κάθε εφημερίδα. Ωστόσο η έκκληξη προήλθε από το *Σκριπ*, το οποίο επικρότησε την απόφαση αυτή του Βενιζέλου.

Ο βενιζελικός Τύπος τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του ψηφισθέντος νομοσχεδίου και κατά συνέπεια της επιστροφής του Διαδόχου στο στρατό. Θεωρεί ότι διαπράττουν έγκλημα κατά της πατρίδας, όσοι αντιδρούν στην ψήφιση του νομοσχεδίου, καθώς προκαλούν «*άσκοπον και σκανδαλώδη γλωσσαλγίαν*». Χαρακτηρίζει μάλιστα όσους βουλευτές είναι κατά του θεσμού του Γενικού Επιθεωρητή, ως «*θορυβοποιούς της Βουλής*», οι οποίοι με τη στάση τους υποθάλλουν τα άτακτα και απειθάρχητα στοιχεία του στρατεύματος σε εκδηλώσεις στασιασμού,⁶⁴⁵ οι οποίες πρέπει «*να κτυπηθώσι κατακέφαλα*» με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού.⁶⁴⁶

Οι σαφείς όμως δηλώσεις του πρωθυπουργού στη Βουλή, διέλυσαν οριστικά κάθε αμφιβολία, που θα μπορούσε να γεννηθεί από τυχόν ασάφειες του νομοσχεδίου. «*Επί εδάφους ολισθηρού [...], ο κ. πρωθυπουργός ετηρήθη σταθερός, ακλόνητος, με την ευστάθειαν της πεποιθήσεως και της επιμονής, η οποία τον διακρίνει*». Μέσα από την αγόρευσή του κατέπεσε και η υπόνοια που καλλιεργήθηκε, ότι η κυβέρνηση εκβιάστηκε στη λήψη αυτής της απόφασης υπακούοντας σε άνωθεν εντολές. Υπάκουσε στην ανάγκη των πραγμάτων και υπήρξε συνεπής προς το πρόγραμμά της.⁶⁴⁷

Η επαναφορά αυτή, που αφορά το πρόσωπο του Διαδόχου δεν έρχεται σε αντίθεση ούτε με το σκοπό και το πνεύμα της επανάστασης, ούτε με το φρόνημα της δημόσιας γνώμης, ούτε με τα ιδεώδη του έθνους, το οποίο επιθυμεί το Διάδοχο και μελλοντικό βασιλιά προασπιστή των εθνικών συμφερόντων «*με το ζήφος ανά χείρας*» και όχι «*με ρεδιγκόταν και με υψηλόν πύλον*». Στην ουσία η Πατρίς επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα του βουλευτή Δ. Κλάδη και κατά περίπτωση αυτούσια.⁶⁴⁸

Αναμφισβήτητα η έκκληξη προήλθε από το αντιβενιζελικό *Σκριπ*, το οποίο χαιρετίζει τη στάση και τις δηλώσεις του Βενιζέλου, καθώς απηχούν και τη γνώμη όλου του έθνους, γιατί με την αγόρευσή του έδωσε να εννοήσουν οι πολυώνυμοι πολιτικοί

⁶⁴⁵ Αναφέρεται προφανώς στις διάφορες μικροανταρσίες που εκδηλώθηκαν την περίοδο αυτή, οι οποίες κατεστάλησαν γρήγορα και αθόρυβα.

⁶⁴⁶ *Καιροί*, 154/13.6.1911, «Το νομοσχέδιον περί του Διαδόχου» & 157/16.6.1911, «Ο Διάδοχος εν τω Στρατώ».

⁶⁴⁷ *Εστία*, 6229/11.6.1911, «Το γόητρον του μέλλοντος βασιλέως», 6231/13.6.1911, «Ο Διάδοχος και ο Στρατός», 6232/14.6.1911, «Το γόητρον του μέλλοντος βασιλέως» & 6233/15.6.1911, «Η εντύπωσις».

⁶⁴⁸ *Πατρίς*, 6273/ 11.6.191, «Το ζήτημα του Διαδόχου», 6275/ 13.6.1911, «Η εκμετάλλευσις του Διαδόχου», 6276/ 14.6.1911, «Στρατός και Λαός», 6277/ 15.6.1911, «Εάν υπάρχη κράτος», 6278/ 16.6.1911, «Σωτήρ και ειρηνευτής» & 6280/ 18.6.1911, «Αλλά και ρυθμιστής της Αυλής».

και στρατιωτικοί κηδεμόνες του κράτους, ότι η εποχή των επιφυλακών και των συγκεντρώσεων για την υπεράσπιση του έθνους που δήθεν κινδυνεύει, παρήλθε ανεπιστρεπτί. Επισημαίνει ιδιαίτερα τη δήλωσή του, ότι αυτός υπήρξε απλά ρυθμιστής της επανάστασης, ότι είναι απαλλαγμένος κάθε υποχρέωσης προς αυτήν και ότι το ζήτημα της επαναφοράς του Διαδόχου στο στράτευμα είναι κεφαλαιώδες μέρος του πολιτικού του προγράμματος και επήλθε κατόπιν δικής του πρωτοβουλίας. Η δε κυβέρνηση και η Βουλή με την ψήφιση του νόμου περί επαναφοράς του Διαδόχου στο στράτευμα, «εξήγησε», το πολιτικό έγκλημα που είχε διαπραχθεί εις βάρος του, εφόσον στερήθηκε της τιμής να υπηρετήσει ως στρατιώτης την πατρίδα του.⁶⁴⁹

Ο αντιβενιζελικός Τύπος στέκεται ιδιαίτερα επικριτικά έναντι του Βενιζέλου. Τον κατηγορεί ότι διέπραξε δεύτερο πραξικόπημα, ύστερα από αυτό της 27^{ης} Μαΐου⁶⁵⁰ με αποτέλεσμα υπόδουλος πλέον του Στέμματος να έχει ανατρέψει κάθε έννοια ελευθερίας και κοινοβουλευτισμού. Ο δε Διάδοχος του Θρόνου «*αποπεμφθείς διά την κωμωδίαν του πολέμου*» καλείται να περιφρουρήσει λόγω της προσωπικής του συμπάθειας προς το Βενιζέλο, τον ανεύθυνο αρχικαγκελάριο και το υπεύθυνο Στέμμα.

Σε ότι αφορά την αγόρευσή του και στην προσπάθειά του να πείσει για την επαναφορά του Διαδόχου στο στρατό μίλησε με παιδική αφέλεια «ζητωπολέμου» επικαλούμενος προσεχή πόλεμο. Οι δηλώσεις του αυτές χαρακτηρίζονται ως συνήθειες «παπαρδέλες» του ανορθωτικού αγώνα, χωρίς να εμπνέουν ανησυχίες. Η δε δήλωσή του περί «στρατιώτου βασιλέως» γεννά ερωτήματα, αν όντως τέτοιο βασιλιά επιθυμεί το κράτος. Ο αντιβενιζελικός Τύπος εκφράζει την άποψη, ότι η Ελλάδα δεν επιθυμεί το βασιλιά της ως στρατηλάτη, αλλά ως ανεύθυνο άρχοντα με την έννοια «*ως ανικάνου να πράξη τι κακόν*». Βασιλιά που να διδάσκει με τη λιτότητα, με την εγκράτεια και τη γενναιοδωρία του, βασιλιά σύμφωνο με τις εθνικές υποχρεώσεις και την κοινωνική θέληση. Η ελληνική ψυχή επιθυμεί το βασιλιά της στρατιώτη των ελευθεριών, σύμβολο των εθνικών παραδόσεων, γνώμονα της κοινής αρετής, πατέρα του λαού και θεματοφύλακα της λαϊκής κυριαρχίας, προσηλωμένο στα ήθη και τα έθιμά του, πρώτο να συμμετέχει στο πένθος του λαού, αλλά και να χαίρεται μόνο όταν χαίρεται ο λαός του. Η εθνική ψυχή επιθυμεί το βασιλιά πρώτο πολίτη του ελληνικού κράτους και όχι πρώτο της σχολής πολέμου.⁶⁵¹

⁶⁴⁹ *Σκριπ*, 16955/ 15.6.1911, «Η επαναφορά της Α. Υ. του Διαδόχου» & 16956/ 16.6.1911, «Αυτόκλητοι κηδεμόνες»

⁶⁵⁰ Αναφέρεται στο ψήφισμα, με το οποίο παρατάθηκαν οι εργασίες της Βουλής για ένα τετράμηνο.

⁶⁵¹ *Αθήναι*, 3136/16.6.1911, «Η υποδούλωση εις το Στέμμα» & 3138/18.6.1911, «Οι ποθούμενοι βασιλείς»

Επίσης κατηγορεί το Βενιζέλο, πως εξαιτίας του προσωπικού του εγωϊσμού, δεν αντιλαμβάνεται ότι το πείραμα της Γενικής Διοίκησης υπήρξε καταστροφικό τόσο για το γόητρο της δυναστείας όσο και για την πειθαρχία του στρατού. Η αυθαίρετη αυτή πρωτοβουλία πέρα από το γεγονός ότι προδίδει τη λαϊκή θέληση, δημιουργεί διαίρεσεις στο στρατό και υποσκάπτει επικίνδυνα το μέλλον του. Παρόλα αυτά, είτε χάρη του στρατεύματος είτε χάρη του Διαδόχου τον επαναφέρει στην υπηρεσία, μέσω του αμφιλεγόμενου θεσμού της Γενικής Επιθεώρησης, ο οποίος ιδρύθηκε με μοναδικό σκοπό να ευχαριστήσει την αυλή, καθώς αποτελεί εφεύρεση «*θραυστάτης αγνοίας, εγκεφάλου μεθυσμένου από αυταρχισμό*», ο οποίος επιβάλλει τις απόψεις του έχοντας απέναντί του όχι μία Βουλή σκεπτόμενη, «*αλλ' άβουλον σύμφυρμα αφοσιωμένων εγκαθέτων*». Τέλος, συμπεραίνει ότι όλα αυτά οδηγούν τη χώρα εκ νέου στο φαύλο κύκλο των χυδαίων παθών και των μικροσυμφερόντων, ανίκανη ν' ατενίσει το μέλλον της.⁶⁵²

Περισσότερο όμως επικριτικός εμφανίζεται ο *Χρόνος*. Τάσσεται και αυτός κατά της επαναφοράς του Διαδόχου στο στράτευμα. Κατηγορεί το κόμμα των Φιλελευθέρων, ότι ενώ ήλθε στην εξουσία με πρόγραμμα «*να κλαδέυση το δυναστικόν δένδρον*», το ενισχύει ποικιλοτρόπως και το επαναφέρει στην προηγούμενη ευρωστία. Χαρακτηρίζει την ενέργεια αυτή του Βενιζέλου, ως «*πολιτική «αγυρτείας*», με αποτέλεσμα η χώρα να μην μπορέσει να διεκδικήσει τα εθνικά της δίκαια, ειδικά από τη στιγμή που κατέστη «*δορυάλωτος*» της αγγλικής πρεσβείας. Ο δε Βενιζέλος δεν μπόρεσε να εκτιμήσει ούτε το πνεύμα, ούτε τη δύναμη και την έκταση της επανάστασης της 15^{ης} Αυγούστου⁶⁵³, και έτσι μπορεί να εξηγηθεί η αντίθεσή του σε κάθε νομοθέτημα και κάθε μέτρο αυτής. Περιστοιχίζόμενος, από την σπείρα των φαύλων, των αυλοκολάκων και των επιτηδείων, «*ήρχισε να ναρκισσέυεται ανυπόφορα*».

Διερωτάται, γιατί αυτή η επιμονή του σε μέτρα, που τείνουν να καταστρέψουν τη γαλήνη του στρατεύματος, το μίσος του προς τα έργα της επανάστασης και η προσπάθεια για να ικανοποιηθούν τα πείσματα της αυλής. Η εξήγηση δίνεται από την ίδια την εφημερίδα. Προκειμένου δε να κατευνάσει τη μήνη του Κάιζερ, επειδή κά-

⁶⁵² *Εμπρός*, 5259/ 14.6.1911, Ο χαρακτήρ του νομοσχεδίου περί Γενικής Επιθεώρησης, 5260/15.6.1911 Το μέγα ζήτημα εν τη Βουλή και εκτός αυτής & 5261/ 16.6.1911, Εν μία νυκτί και μόνη αντιστάσεως μη ούσης.

⁶⁵³ Η άποψη αυτή, που εκφράζει ο *Χρόνος*, θα μπορούσε να θεωρηθεί σωστή την εποχή εκείνη. Σήμερα μελετώντας το συνολικό έργο του Βενιζέλου, εκτιμούμε ότι ο Βενιζέλος προείδε τη δύναμη και την έκταση του κινήματος του 1909 και ως φύσει συντηρητικός, προσπάθησε να το περιορίσει. Ανάλογα έπραξε και με την επιμονή του για το χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης ως Αναθεωρητικής, πράξη με την οποία ουσιαστικά χειραγώγησε το ριζοσπαστισμό των Ελλήνων, εν τη γενέσει του.

λεσε στην Ελλάδα Γάλλους οργανωτές του στρατού, επαναφέρει το γαμπρό του στην παλιά του θέση. Το αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας είναι να εισέρχεται ο στρατός σε νέα περίοδο αναρχίας και αναστατώσεως, επειδή με την επαναφορά του Διαδόχου θα επανέλθουν οι διαιρέσεις, οι αναστατώσεις, οι ραδιουργίες, και η αναβίωση των α-παίσιων εκείνων κλικών, οι οποίες και οδήγησαν στα γεγονότα του Γουδή.⁶⁵⁴

Η εφημερίδα, αντί οποιασδήποτε κριτικής για την αγόρευση του Βενιζέλου, επικαλείται το φύλο της 23^{ης} Νοεμβρίου 1910, για να δικαιολογήσει τους λόγους που έπαυε να τον υποστηρίζει και μετατράπηκε σε αντιβενιζελική εφημερίδα. Συγκεκριμένα έγραφε τότε: «*Αλλ' εάν γίνετο απόπειρα ΕΠΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ του Στρατού, επαναφοράς των Αυλικών επιρροών, περιφρονήσεως των αγροτικών και εργατικών ζητημάτων, με ποίαν γλώσσαν θα ωμίλει η εφημερίς προς τον Λαόν*»;⁶⁵⁵ Ύστερα από την επαναφορά του Διαδόχου στο στράτευμα, η εφημερίδα αισθάνεται πλέον δικαιωμένη από τις εξελίξεις για τη μεταστροφή της πολιτικής της και καταρρίπτονται πλέον οι επικρίσεις που δέχθηκε, ότι δηλ. εγκατέλειψε το φιλοβενιζελικό στρατόπεδο, επειδή ο διευθυντής της δεν προσελήφθη στο βενιζελικό συνδυασμό των εκλογών της 28^{ης} Νοεμβρίου. Αυτός λοιπόν υπήρξε ο πραγματικός λόγος, για τον οποίο ο *Χρόνος* αισθάνθηκε την υποχρέωση, να μην εξακολουθήσει να υποστηρίζει το Βενιζέλο, εξαιτίας της προδοτικής εγκατάλειψης όλου του προγράμματος, με το οποίο και εκλέχθηκε. Παρόλα αυτά αν και αισθάνεται θλίψη βλέποντας την αποτυχία του ανορθωτικού αγώνα, ενδόμυχα αισθάνεται και μια ανακούφιση, εξαιτίας του βάρους που τον πίεζε. Αν και παραδέχεται ότι πρώτος αυτός υπέδειξε το Βενιζέλο, ως αρχηγό της ανόρθωσης, εντούτοις επισημαίνει ότι έχει τη συνειδήσή του ήσυχη, γιατί αναγνώρισε το σφάλμα του έγκαιρα και επισήμανε τους κινδύνους εξαιτίας της διακυβέρνησης του Βενιζέλου.⁶⁵⁶

Τέλος, ο *Χρόνος* επιχειρώντας έναν απολογισμό του μέχρι τώρα έργου του Βενιζέλου, εξαπολύει δριμείς κατηγορίες εναντίον του. Συγκεκριμένα τον κατηγορεί, ότι επιδεικνύει ένα πρωτοφανές μίσος σε εκείνους που τον έφεραν στην Ελλάδα και τον ανέδειξαν, με αποτέλεσμα εργάτες να φυλακιστούν, δημοσιογράφοι να εξυβριστούν, αξιωματικοί να περιφρονούνται. Ακόμα και η επανάσταση του Αυγούστου ταπεινώθηκε και χλευάστηκε, ύστερα από τη δήλωσή του στη Βουλή, ότι δεν της οφείλει τί-

⁶⁵⁴ *Χρόνος*, 2738/ 7.5.1911, «Της ημέρας», 2770/ 10.6.1911, «Η επάνοδος του Διαδόχου» & 2771/ 11.6.1911, «Της ημέρας»

⁶⁵⁵ Ήδη από τις αρχές Νοεμβρίου 1910, ο Βενιζέλος ανέλαβε την τολμηρή πρωτοβουλία να επαναφέρει το Διάδοχο στο στρατό. Το σχέδιο αυτό συνάντησε μεγάλη αντίδραση από τον Κωνσταντίνο και ύστερα από τους αξιωματικούς και τους πολιτικούς του αντιπάλους. Παπακοσμάς, *ό. π.*, σ. 245

⁶⁵⁶ *Χρόνος*, 2775/ 15.6.1911, «Το προεπίπομεν ημείς»

ποτα, επειδή αυτός παρέλαβε την εντολή απευθείας από τον Λαό. Αποτέλεσμα όλων αυτών των ενεργειών του Βενιζέλου είναι να επέλθει νέος προσανατολισμός της πολιτικής του, καθώς για να πλησιάσει προς την Αυλή, «ο νέος και υπέρλαμπρος Ραμπαγάς,⁶⁵⁷ διά να του επιτραπή να ξεσκονίση τα Βασιλικά υποδήματα, διά να του δοθή η άδεια να οσφρανθή την κνίσσαν των ανακτορικών μαγειρείων» και για να εξιλεωθεί απέναντι στους πρίγκιπες που άλλοτε απέπεμπε και για να αποκτήσει «τα υψηλά προσόντα του σφουγγοκολλαρίου», όφειλε να απογυμνωθεί από τους παλιούς φίλους και συνεργάτες και να πετάξει τις ιδέες του «εις τους ανακτορικούς βόθρους». Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να καταστεί «φιλόδοξος άνευ αισθημάτων και σκοπού, εγωϊστής άνευ ορίων και άνευ υπολογισμού συνεπειών, πολιτικός Νάρκισσος, αποθαυμάζων εις όλους τους καθρέπτας την εβραϊκήν φυσιognωμίαν του, δούλος των κοσμικών απολαύσεων και των προσκαίρων ηδονών, μικράνθρωπος αρεσκόμενος εις τας αηδείς εκδηλώσεις θαυμασμού εκ μέρους αριστοκρατίας», έχοντας πλέον ταχθεί με το μέρος των εχθρών και των υπονομευτών του ανορθωτικού αγώνα. Δεν αναμενόταν βέβαια τίποτα καλύτερο από έναν άνδρα, τον οποίο έφερε στην Ελλάδα «εις ωκεανός και τον οποίον παρέλαβε και γαλουχεί μια βρωμερά λίμνη».⁶⁵⁸

Όπως αναφέρει ο Γ. Βεντήρης, η ενέργεια αυτή του Βενιζέλου «ενεπνέετο από αδιαφιλονίκητον προσήλωσιν εις το εθνικόν συμφέρον».⁶⁵⁹ Παρόλο που αναγνώριζε ότι πολλά από τα επιχειρήματα που πρόβαλαν οι πολέμιοι του θεσμού του Γενικού Επιθεωρητή, εκείνος έβλεπε το ζήτημα υπεράνω στέμματος, κομμάτων και κυβερνήσεων, όπου οι εθνικές δυνάμεις θα ενώνονταν για τη σωτηρία του Ελληνισμού. Παρέβλεπε το γεγονός, ότι ο Κωνσταντίνος ήταν αρχηγός της παλαιοκομματικής ολιγαρχίας. Όμως οι μετέπειτα εξελίξεις δε δικαίωσαν αυτή του την επιλογή, καθώς ο Διάδοχος απέβη ο κύριος παράγοντας του Διχασμού που ακολούθησε.

Ο Βενιζέλος ποτέ δεν μετέβαλε άποψη για αυτή την απόφαση. Δεκαεπτά χρόνια μετά έλεγε στο Γ. Βεντήρη: «Ο Κωνσταντίνος είχε αναμφισβήτητα προσόντα αρχηγού στρατού. Ήτο θεληματικός και επεβάλλετο, παρουσίαζε δε καταφανήν υπεροχήν από όλους τους τότε στρατηγούς. Εάν σήμερον παρουσιάζοντο αι ίδιαι περιστάσεις του 1911, τον Κωνσταντίνον θα έθετα επικεφαλής του στρατού».⁶⁶⁰ Όλα αυτά οδηγούν στο

⁶⁵⁷ Ο Ραμπαγάς υπήρξε πολιτική και σατιρική εφημερίδα, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1878 από τους Β. Γαβρηλίδη και Κλ. Τριαντάφυλλο. Ο τίτλος της που παρέπεμπε στο ομώνυμο έργο του Β. Σαρντού, δεν ήταν τυχαίος. Ο κεντρικός ήρωας «ενσάρκωνε πλήρως τα χαρακτηριστικά του Έλληνα: άστατος, παθιασμένος, συμφεροντολόγος, ευμετάβλητος, φαύλος». Βλ. Λούβη, *ό. π.*, σσ. 33 - 43

⁶⁵⁸ *Χρόνος*, 2778/ 18.6.1911, «Ίδου ο άνθρωπος»

⁶⁵⁹ *Βεντήρης*, *ό. π.*, σ. 88

⁶⁶⁰ *Ο. π.*

ερώτημα. Άξιζε όντως αυτή η υπερβολική εμπιστοσύνη του στον Κωνσταντίνο και σε άλλους επώνυμους πολιτικούς ή στρατιωτικούς άνδρες, όπως ο Δουσμάνης, ο Μεταξάς, ο Στρέιτ, ο Σκουλούδης, που είχαν ταυτιστεί με το στενό περιβάλλον του Κωνσταντίνου και των πριγκίπων και οι οποίοι υπήρξαν οι στυλοβάτες του Κωνσταντίνου, κατά την περίοδο του Διχασμού; Η απάντηση δίνεται από το Βεντήρη: «Θα ε-χρησιμοποιεί και τον διάβολον ακόμη, εάν ήτο Έλλην και είχεν ικανότητα».⁶⁶¹

Η ενέργεια αυτή του Βενιζέλου, κατά το Γ. Θ. Μαυρογορδάτο, εντάσσεται στα πλαίσια της πολιτικής του για την επίτευξη της μέγιστης εθνικής ομοψυχίας. Έτσι ε-ξηγείται και το γεγονός ότι προέβη σε μια σειρά συμβιβασμών (γλωσσικό, ιδιοκτησί-α, επαναφορά Διαδόχου στο στράτευμα), οι οποίοι ξάφνιασαν τους συγχρόνους και επικρίθηκαν από τους μεταγενέστερους. Στην περίπτωση όμως του Κωνσταντίνου, «σαν μαθητευόμενος μάγος, κατασκεύασε τον αυριανό του επίφοβο αντίπαλο».⁶⁶²

Συμπερασματικά, ο αντιβενιζελικός Τύπος επικρίνει δριμύτατα το Βενιζέλο για την επαναφορά του Διαδόχου στο στράτευμα, επικαλούμενος την προηγούμενη ε-μπειρία ενώ θεωρεί ότι μπορεί και να αποβεί και σε βάρος της Δυναστείας. Περισσό-τερο όμως επικριτικός εμφανίζεται ο *Χρόνος*, επισημαίνοντας ότι αισθάνεται δικαιω-μένος, αναφερόμενος στην αλλαγή στρατοπέδου, καθώς θεωρεί ότι ο Βενιζέλος με την ενέργειά του αυτή, απεμπόλησε τα ιδανικά και τις αρχές του κινήματος στο Γου-δή.

Αντίθετα, ο βενιζελικός Τύπος υποστηρίζει την ενέργεια αυτή του πρωθυπουργού και προσπαθεί να αποδομήσει τα επιχειρήματα του αντιβενιζελικού Τύπου για το εν-δεχόμενο διαίρεσης των αξιωματικών, σε περίπτωση που δεν υπάρξει αμερόληπτη διοίκηση. Αναμφισβήτητα, η έκπληξη προήλθε από το αντιβενιζελικό *Σκριπ*, το οποίο επικροτεί την κίνηση αυτή του πρωθυπουργού.

⁶⁶¹ Ο. π., σ. 89

⁶⁶² Μαυρογορδάτος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*....., τ. 6^{ος}, ό. π., σσ. 15- 16

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΤΗΣ 11^{ης} ΜΑΡΤΙΟΥ 1912

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΕΠΕΡΧΟΜΕΝΗ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ

1.1 Η προκήρυξη των εκλογών

Παρόλη την άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διέθετε ο Βενιζέλος, αποφάσισε την πρόωρη διάλυση της Βουλής, επιδιώκοντας αφενός την ανανέωση της λαϊκής εντολής με τη συμμετοχή σ' αυτή την εκλογική αναμέτρηση και των παλαιών κομμάτων και αφετέρου ήθελε να επιλέξει τα βασικά στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων κατά περιφέρεια σε μια αριθμητικά περιορισμένη «απλή» Βουλή.⁶⁶³

Ο θετικός απολογισμός του μέχρι τώρα κυβερνητικού έργου απόρροια όχι τόσο της αναθεώρησης του Συντάγματος, όσο των οργανικών νόμων που επακολούθησαν και η εμπέδωση ενός αισθήματος ασφάλειας και τάξης που ήταν ορατό, γεγονός που συντελούσε στον προσεταιρισμό αστικών συντηρητικών στρωμάτων σε συνδυασμό με την ολοένα αυξανόμενη προβολή του κυβερνητικού έργου από το βενιζελικό Τύ-

⁶⁶³ Νικολακόπουλος Η., Οικονόμου Ν., *Το εκλογικό βάπτισμα ...*, ό. π., σ. 53. Η νέα Βουλή επρόκειτο να είναι τακτική και όχι Αναθεωρητική και θα εκλέγονταν 181 βουλευτές.

πο, δημιουργούσε την αίσθηση, ότι το σύνθημα της Ανορθώσεως δεν αποτελούσε απλά σχήμα λόγου, αλλά καθίστατο σταδιακά πραγματικότητα.

Τα παλαιά κόμματα αντιμετώπισαν την προεκλογική εκστρατεία με υπέρμετρη και αδικαιολόγητη αισιοδοξία, η οποία πήγαζε από την πεποίθηση, ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων στη Β' Αναθεωρητική Βουλή ήταν εντελώς συγκυριακή. Είχαν επίσης την πεποίθηση, ότι θα ίσχυε και πάλι ο απαρέγκλιτος κανόνας, που ίσχυε από το 1879, σύμφωνα με τον οποίο η εκάστοτε κυβέρνηση εναλλάσσεται στην εξουσία με την εκάστοτε αντιπολίτευση.⁶⁶⁴ Δυστυχώς όμως γι' αυτούς στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση, ο κανόνας δεν επαληθεύτηκε.⁶⁶⁵

Η απόφαση των αρχηγών των τεσσάρων πιο ισχυρών παλαιών κομμάτων-του Γ. Θεοτόκη, του Δ. Ράλλη, του Κ. Μαυρομιχάλη και του Α. Ζαΐμη –να συμπήξουν ενιαίο εκλογικό συνασπισμό, χωρίς όμως να είναι σε θέση να πείσουν το εκλογικό σώμα ότι ήταν δυνατή η επιβίωσή του σε περίπτωση εκλογικής νίκης, «έδωσε την εντύπωση ενός βεβιασμένου σχήματος ετερόκλητων και αλληλομαχόμενων στοιχείων».⁶⁶⁶ Το μοναδικό στοιχείο το οποίο ένωνε τα παλαιά κόμματα ήταν η πάγια αντίθεσή τους έναντι του κόμματος των Φιλελευθέρων και της πολιτικής του Βενιζέλου, όπως αυτή αποτυπώθηκε στην προεκλογική ομιλία του Βενιζέλου στην Πάτρα, ενώ ήταν ορατή η παντελής αδυναμία τους να αρθρώσουν σοβαρό πολιτικό λόγο και να προβάλλουν τις πολιτικές τους θέσεις είτε ως συνασπισμός είτε κατά κόμμα. Το μόνο το οποίο πρόβαλλαν – και ειδικότερα το ραλλικό και το Εθνικόν Κόμμα-ήταν μια στείρα άρνηση της νεοτερικότητας, που πρόβαλε το κόμμα των Φιλελευθέρων και του κυβερνητικού έργου που συντελέστηκε από το Βενιζέλο στον ενάμιση χρόνο της πρωθυπουργίας του. Εξάλλου ο τρόπος με τον οποίο καταρτίστηκαν οι συνδυασμοί των παλαιών κομμάτων είναι ενδεικτικός της προχειρότητας του ετερόκλητου αυτού συνασπισμού και της έλλειψης συνεννόησης μεταξύ τους.

Με την είσοδο του νέου έτους (1912) και το πέρας των εορτών, η χώρα εισήλθε σε μακριά άτυπη προεκλογική περίοδο, δίχως να έχει προσδιοριστεί ακόμα η ημερομηνία των εκλογών.⁶⁶⁷ Το Βασιλικό Διάταγμα προκήρυξης των εκλογών δημοσιεύτηκε στις 28 Ιανουαρίου 1912, γεγονός που προκάλεσε ανακούφιση στους κύκλους της αντιπολίτευσης, καθώς υπήρχαν αναφορές στον αντιπολιτευόμενο Τύπο ότι ο Βενιζέ-

⁶⁶⁴ Νικολακόπουλος – Οικονόμου, ό. π., σ. 53

⁶⁶⁵ Αν και ίσχυε η αρχή της δεδηλωμένης, φαίνεται ότι τα παλαιά κόμματα πίστευαν περισσότερο στην κοινοβουλευτική παράδοση, παρά σ' αυτήν.

⁶⁶⁶ Σβολόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμος ΙΔ', ό. π., σ. 278

⁶⁶⁷ Η Β' Αναθεωρητική Βουλή διέκοψε τις εργασίες της στις 20 Δεκεμβρίου 1911.

λος δεν επιθυμούσε πραγματικά την προκήρυξη εκλογών. Το *Σκριπ* επισημαίνει, ότι η δημοσίευση του Διατάγματος προκάλεσε έκπληξη, γιατί κάποιοι πίστευαν ότι ο Βενιζέλος δεν σκεπτόταν σοβαρά τη διενέργεια των εκλογών και θα προτιμούσε να διοική «άνευ των ενοχλήσεων μιας Βουλής». ⁶⁶⁸ Η *Εφημερίς* αναφέρει, ότι το διάταγμα της προκήρυξης των εκλογών δημοσιεύτηκε ύστερα από τις αμφιβολίες που δημιουργήθηκαν ως προς τις πραγματικές προθέσεις του Βενιζέλου, επειδή επιδεικνύει πολλές φορές την περιφρόνησή του προς τους συνταγματικούς θεσμούς. ⁶⁶⁹

Πριν ακόμα προκηρυχθούν επίσημα οι εκλογές, η *Ακρόπολις* επισημαίνει μια «νεκραμάρα προεκλογική». Το γεγονός αυτό αποδίδει σε δύο λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με το γεγονός, ότι «οι περίφημοι θεσιθήραι», οι οποίοι σερνόταν ανέκαθεν πίσω από την ουρά των κομμάτων, «γαυγίζοντες εμπρός εις το κομματόψωμο», εξαφανίστηκαν, με αποτέλεσμα να εκλείπει σταδιακά «και η δαύλος του φανατισμού». Ο δεύτερος λόγος αφορά «την αδράνειαν και την νεροουλότητα», στην οποία έχουν περιπέσει οι πολιτικοί αρχηγοί των κομμάτων της αντιπολίτευσης, γεγονός που δε συνέβαινε, όταν στην πολιτική σκηνή κυριαρχούσε ο Τρικούπης με το Δηλιγιάννη. Ο ανταγωνισμός φαίνεται, ότι θα κυριαρχήσει πλέον στα παρασκήνια «της μικροπολιτικής και του ταπεινοκομματισμού», μετά την ανακοίνωση των βενιζελικών συνδυασμών, όταν οι παλαιοκομματικοί «θα ξεπροβάλλουν από το καβούκι των» προκειμένου να προσεταρυσθούν κάποιους δυσσареστημένους που δεν συμπεριλήφθησαν στους συνδυασμούς των Φιλελευθέρων. Οποιαδήποτε δε προσπάθεια συμμαχίας των παλαιών κομμάτων, θα συναντήσει την αντίδραση της λαϊκής οργής με το γνωστό σύνθημα: «Κάτω τα ηνωμένα βουστάσια». ⁶⁷⁰

1.2 Οι πρώτες αντιπαραθέσεις μέσω του Τύπου

Παρά τον έκδηλο εκτραχηλισμό μερίδας του Τύπου, υπήρξαν και φωνές μετριοπάθειας. Οι *Καιροί* σχολιάζουν την έντονη εμπάθεια που αρχίζει ν' αναπτύσσεται εκατέρωθεν από τα δημοσιογραφικά όργανα, επισημαίνοντας ότι εξέλιπε πλέον κάθε ιδέα πολιτικής αβρότητας με αποκορύφωμα τις ύβρεις κατά των πολιτικών αρχηγών. Οι μεν αποκαλούν προδότη τον πρωθυπουργό, παρόλο που περιβάλλεται από τη λαϊκή εμπιστοσύνη. Οι δε εξαντλούν κάθε επίθετο του ελληνικού υβρεολόγιου για τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων. Η πολιτική αυτή αντιπαραθήση μέσω του Τύπου

⁶⁶⁸ *Σκριπ*, 17144/ 29.1.1912, σ. 4

⁶⁶⁹ *Εφημερίς*, 78 (10669)/ 30.1.1912, «Οι φόβοι της εξουσίας».

⁶⁷⁰ *Ακρόπολις*, 8066/ 8.1.1912, «Εμπρός βαθύ και πίσω ρέμα».

ενδεχομένως θα οδηγήσει σε δυσάρεστα αποτελέσματα, καθώς αναπτύσσονται αδιάλλακτα πάθη. Εκφράζουν την άποψη, ότι όλα αυτά πραγματοποιούνται παρά τη θέληση των πολιτικών αρχηγών και ειδικά ο Βενιζέλος δε φέρει καμιά ευθύνη για τον αδιάλλακτο φανατισμό, που αναπτύσσει μερίδα του φιλοκυβερνητικού Τύπου. Θεωρούν όμως ως δεδομένο, ότι η πολεμική που ασκείται εναντίον του από τον αντιβενιζελικό Τύπο, πηγάζει από τους αρχηγούς των κομμάτων. Τέλος, η εφημερίδα προτρέπει τόσο το Βενιζέλο όσο και τους πολιτικούς αρχηγούς να ασκήσουν όλη τους την επιρροή, ώστε να περιοριστεί αυτή η εκατέρωθεν εμπάθεια και να επιβάλλουν μετριοπάθεια στους φιλοτάραχους οπαδούς τους, προκειμένου να αποτραπούν τυχόν συμπλοκές και αιματοκύλισμα, γεγονός που θα έχει ως αποτέλεσμα να εμφανίζεται η χώρα, ως κράτος «διατελούντος εν αναρχία».⁶⁷¹

Με την έναρξη της προεκλογικής περιόδου ο βενιζελικός Τύπος προβαίνει σε συνεχείς αναφορές, περί αποσύνθεσης των παλαιών κομμάτων. Το *Νέον Άστυ*, αναλαμβάνοντας σχεδόν «εργολαβικά» την υπεράσπιση των παλαιών κομμάτων, χαρακτηρίζει ως «νέο ανορθωτικό μύθο», την προσπάθεια αυτή που καταβάλλεται από τα δημοσιογραφικά όργανα του Βενιζέλου, καθώς διακαής πόθος του είναι να εκλείψουν από την πολιτική σκηνή οι παλαιοί πολιτικοί αρχηγοί (Θεοτόκης, Ράλλης, Μαυρομιχάλης, Ζαΐμης), ώστε εν μέσω πολιτικής αναρχίας ο Βενιζέλος να καταστεί ανενόχλητος και χωρίς αντίπαλο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η Ανόρθωση ποτέ δεν σεβάστηκε την αλήθεια και ποτέ δεν υπολόγισε τη νοημοσύνη του κοινού. Ενώ επί ένα έτος παρίστανε τα (παλαιά) κόμματα «ως ελλοχεύοντας εχθρούς», συνασπισμένα σε ύπουλο αγώνα κατά της κυβερνήσεως, τώρα που επανήλθαν δυναμικά στο προσκήνιο, παρουσιάζονται ως διαλυμένα, αποσυνθεμένα και νεκρά. Αυτά όμως εξακολουθούν να είναι συμπαγή, ποτέ δε στο παρελθόν δεν ήταν τόσο αναγκαία η ύπαρξή τους, καθώς έχουν την υποχρέωση να εντείνουν όλες τους τις δυνάμεις στον πολιτικό αγώνα. Τέλος, επισημαίνει ότι ο Βενιζέλος τρέμει τη στιγμή κατά την οποία θα αντιμετωπίσει τις μεγάλες φυσιογνωμίες του πολιτικού κόσμου, με μοναδικά εφόδια «την δημοκοπίαν και την αερώδη ρητορίαν».⁶⁷²

Ταυτοχρόνως μέμφεται την *Εστία*, λόγω της πολιτικής της εφημερίδας, επειδή «περιέσαιεν» διαδοχικά όλες τις κυβερνήσεις του παρελθόντος. Το *Νέον Άστυ* υπενθυμίζει, ότι άλλα έγραφε για το Βενιζέλο την εποχή της ψήφισης του Κρητικού Συντάγματος: «Ο απολυταρχικός, ο τυραννικός Βενιζέλος πολύ μικράν ιδέαν έχει περι

⁶⁷¹ *Καιροί*, 17 /18.1.1912, «Εμπάθεια» & 34/ 4.2.1912, «Εσχατη εμπάθεια».

⁶⁷² *Νέον Άστυ*, 3702/ 10.1.1912, «Ο νέος ανορθωτικός μύθος».

λαϊκών δικαιωμάτων και σεβασμού προς την Κοινήν Γνώμην», επισημαίνοντας, ότι αυτόν που μερικά χρόνια πριν χαρακτηρίζε ως προδότη, σήμερα αποκαλεί μέγα πατριώτη. Υπέροχος πολιτικός άνδρας ο Θεοτόκης άλλοτε, «ανισόρροπος γέρων» σήμερα. Συγχρόνως υπενθυμίζει στο Βενιζέλο, ότι θα έρθει κάποια μέρα που η *Εστία* θα τον αποκαλέσει ανισόρροπο δημαγωγό, γιατί θα διαπράξει το μεγάλο σφάλμα να απολέσει την εξουσία.⁶⁷³

Ιδιαίτερα επικριτική υπήρξε η εφημερίδα *Αθήναι*. Σχολιάζοντας όσα γράφουν «αι δίδυμοι αδελφαί της Ανορθώσεως», προκειμένου να πείσει για την αναξιοπιστία τους, υπενθυμίζει για πολλοστή φορά τη στάση τους απέναντι στο Βενιζέλο, κατά την εποχή της κρητικής του πολιτείας. Η μεν *Εστία*, διατελώντας επί οχταετία όργανο της Αυλής, τον συκοφαντούσε και τον αποκαλούσε προδότη. Η δε *Πατρίς* πέραν της συκοφαντίας κατήγγειλε το Βενιζέλο, ότι πουλά μυστικά στους προξένους των Μ. Δυνάμεων στα Χανιά. Είναι αυτοί, οι οποίοι δημοσιογραφούν «κατά των πρώην αυθεντών αυτών», αποκαλώντας τους, «προδότης του έθνους, φαύλους, δολοφόνους ελλοχώντας και άξιους εμπυσμού». Είναι αυτοί που υπήρξαν «θεράποντες ταπεινοί, συνεργήσαντες διά της κολακείας και του ψεύδους να ενθαρρύνωσιν όλας τας ανθρωπίνας αδυναμίας των πολιτικών ανδρών». Ο μεγαλύτερος όμως υβριστής πάντων είναι ο ίδιος ο Βενιζέλος, επειδή αποκάλεσε παράφρονα τον πρίγκιπα Γεώργιο, που βεβαίωσε ότι «αι κοινωνικαί κορυφαί της χώρας είναι διεφθαρμέναι» και αποκαλεί μέχρι και τώρα τους πολιτικούς αρχηγούς «φαύλους».⁶⁷⁴

Η *Πατρίς* κατηγορεί τους ανθρώπους του κίτρινου Τύπου, οι οποίοι στερούμενοι ίχνους ντροπής υπερέβησαν κάθε όριο ηθικής. Διαβάλλουν το Βενιζέλο ότι καταχράστηκε είκοσι τρία εκατομμύρια, επικαλούνται την παρέμβαση του εισαγγελέα για τη Λέσχη των Φιλελευθέρων, τον αποκαλούν ξένο, ενώ οι ίδιοι έχουν «την αναισχυντίαν να λέγονται εντόπιοι». Είναι αυτοί που γράφουν, ότι ο Βενιζέλος αποδοκιμάστηκε από το Λαό, ενώ οι ίδιοι δεν τολμούν να διασχίσουν τους δρόμους χωρίς τη συνοδεία μισθοφόρων και μπράβων. Η εφημερίδα διατυπώνει μια περιφρονητική άποψη για τον αντιπολιτευόμενο Τύπο, επισημαίνοντας ότι όλους αυτούς τους κατηγορούς του Βενιζέλου, δεν αξίζει «ούτε ο σιέλός του, να τους τιμήσει».⁶⁷⁵

Περισσότερο όμως επικριτικά στέκεται στον «θρασύ και άνανδρο» διευθυντή του «κίτρινου» *Χρόνου*, ο οποίος μέσω του «ξυλανθρώπου» του αρχισυντάκτη, εξυπηρε-

⁶⁷³ *Νέον Άστυ*, 3706 / 14.1.1912, «Η ανορθωτική λιβελογραφία»

⁶⁷⁴ *Αθήναι*, 3393 /28.2.1912, «Ποιοι είναι οι υβρισταί»

⁶⁷⁵ *Πατρίς*, 6509 /5.2.1912, «Οι υβρισταί και οι συκοφάνται του κ. Βενιζέλου»

τεί τα συμφέροντα των παλαιών κομμάτων, υβρίζοντας τον πρωθυπουργό της χώρας. Η *Πατρίς* περνώντας στην αντεπίθεση κατηγορεί τον Χαιρόπουλο ότι είναι Βούλγαρος στην καταγωγή [επικαλούμενη το *Νέον Άστυ* της 6^{ης} Αυγούστου 1910], ότι έχει καταδικαστεί σε φυλάκιση τεσσάρων μηνών, επειδή αποκάλεσε το Βενιζέλο «χασισοπότη της Φρεατίδας» και το σημαντικότερο τον κατηγορεί, ότι μερικές μέρες πριν τη μεταφορά της από το Βουκουρέστι στην Αθήνα (1905), ο Χαιρόπουλος κατοχύρωσε τον τίτλο ‘*Πατρίς*’ με αποτέλεσμα να σταθεί αδύνατη η έκδοση της εφημερίδας. Τότε ο Σίμος αναγκάστηκε να πληρώσει ένα σημαντικό ποσό στον ίδιο, προκειμένου να αποκτήσει το δικαίωμα έκδοσης της εφημερίδας του. Αυτός είναι ο άνθρωπος που επιλέχτηκε «ως οχητός» των ενωμένων κομμάτων για να βρίζουν το Βενιζέλο.⁶⁷⁶ Από την πλευρά του *Χρόνου* δεν υπήρξε καμιά απάντηση στις κατηγορίες αυτές.

Οι μετριοπαθείς *Καιροί* εκφράζουν τη λύπη και την ανησυχία τους για την ανειλικρίνεια και την εμπάθεια με την οποία διεξάγεται ο προεκλογικός αγώνας. Αν και θεωρούν ως πρωταίτιους τους παλαιοκομματικούς, επικρίνουν και τους κυβερνητικούς γιατί τους ακολουθούν σε βιαιότητα. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να ανταλλάσσονται οι χειρότερες ύβρεις και να μαίνεται η συκοφαντία, χωρίς να σέβονται θεσμούς και πρόσωπα. Επικρίνει όσους ανήκουν στις παλιές φατρίες, γιατί το μόνο που έχουν πετύχει μέσω των δημοσιογραφικών τους εντύπων είναι να αποκαλούν κλέφτη τον πρωθυπουργό και να του απαγορεύουν να περιοδεύει, ώστε να αναπτύξει το πρόγραμμά του. Εξίσου όμως επικριτική εμφανίζεται η εφημερίδα για μερίδα του φιλοκυβερνητικού Τύπου, επειδή «*τα ίσα ανταποδίδοντες εις τα ίδια καταφεύγουσι*». Θεωρεί λάθος να εξυβρίζονται οι πολιτικοί αρχηγοί, ενώ δεν πρέπει να εκτοξεύονται απειλές εναντίον τους περί αποκλεισμού τους από τη Βουλή, επειδή αντιπολιτεύονται έντονα τη κυβέρνηση. Οι δε Φιλελεύθεροι οφείλουν να κατανοήσουν, ότι τυχόν «*παρακολούθηση των παλαιών*», δύναται να επιφέρει βλάβη στο κόμμα τους.⁶⁷⁷

⁶⁷⁶ *Πατρίς*, 6501 /7.2.1912, «Ο υβριστής του κ. Βενιζέλου»

⁶⁷⁷ *Καιροί*, 39 /10.2.1912, «Η πολιτική κατάσταση»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΛΙΒΕΛΛΟΙ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Πριν ακόμα προκηρυχθούν επίσημα οι εκλογές ξεκινούν οι προσπάθειες του αντιπολιτευόμενου Τύπου να πλήξει με οποιοδήποτε τρόπο το κύρος του Βενιζέλου, αγγίζοντας έτσι τα όρια του κιτρινισμού. Οι αναφορές αυτές αφορούν αρχικά την ιθαγένεια του Βενιζέλου, τη Λέσχη των Φιλελευθέρων και το ρόλο της στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας και τέλος μια εβδομάδα πριν τις εκλογές ο *Χρόνος* δημοσίευσε την είδηση, ότι ο Βενιζέλος είναι αφορισμένος από το μητροπολίτη Κρήτης, την εποχή της κρητικής του πολιτείας.

Η ίδια η εφημερίδα εγκαινιάζοντας την προσπάθεια αυτή της κατασυκοφάντησης του Βενιζέλου, δημοσίευσε την πληροφορία ότι ο πρωθυπουργός καθότι καχύποπτος εκ φύσεως πείστηκε και έλαβε μέρος σε πνευματιστικές συνεδριάσεις, προκειμένου να αποκαλυφθούν τυχόν συνωμοσίες εναντίον του. Μάλιστα στις συνεδριάσεις αυτές συμμετείχαν και οι υπουργοί με εξαίρεση το Δημητρακόπουλο.⁶⁷⁸ Η δημοσίευση αυ-

⁶⁷⁸ *Χρόνος*, 2981/ 10.1.1912, σ. 5, «Ο πρωθυπουργός θύμα του πνευματισμού».

τή δεν έτυχε αναδημοσίευσης ούτε σχολίων από τον υπόλοιπο Τύπο, θεωρώντας ενδεχομένως ότι στερείται σοβαρότητας, ώστε να πλήξει το Βενιζέλο

2.1 Η ιθαγένεια του Βενιζέλου

Η ιθαγένεια του Βενιζέλου απασχόλησε για πρώτη φορά τον αντιπολιτευόμενο Τύπο με την έναρξη της προεκλογικής περιόδου και τέθηκε από την αντιβενιζελική *Εφημερίδα*. Σύμφωνα με την άποψη αυτή ο Βενιζέλος δεν είναι Έλληνας πολίτης, εφόσον δεν είναι εγγεγραμμένος σε κανένα Δήμο του Ελληνικού Βασιλείου και συνεπώς δεν απέκτησε ποτέ την ελληνική ιθαγένεια. Σύμφωνα με την *Εφημερίδα* η σοβαρότητα του θέματος έγκειται στο γεγονός, ότι δεν δικαιολογείται η ιδιότητα του πρωθυπουργού σε κάποιον, ο οποίος στερείται των πολιτικών του δικαιωμάτων.⁶⁷⁹

Προξενεί εντύπωση ο χρόνος όπου επιλέχτηκε προκειμένου να ενημερωθεί το πανελλήνιο για την «τρομερή αυτή αποκάλυψη», η οποία όλως περιέργως συμπίπτει με την έναρξη της προεκλογικής περιόδου, καθώς θεωρούμε απίθανο να μην ήταν γνωστό τόσο στους πολιτικούς όσους και στους εκδοτικούς κύκλους η πληροφορία αυτή και η οποία δεν δημοσιεύτηκε στον ενάμιση χρόνο της πρωθυπουργίας του Βενιζέλου. Απλώς ο αντιβενιζελικός Τύπος έκρινε σκόπιμο να τη δημοσιεύσει με την έναρξη της προεκλογικής περιόδου, θεωρώντας ενδεχομένως ότι θα δημιουργούσε μεγαλύτερη εντύπωση και συνεπώς θα επέφερε μεγαλύτερη προεκλογική ζημιά.

Η αποκάλυψη αυτή της εφημερίδας προσέλαβε διαστάσεις ήδη από την επόμενη μέρα στο σύνολο του Τύπου. Ο αντιβενιζελικός Τύπος θεωρεί ως αυτονόητο ότι δεν χρειάζονται έγγραφες αποδείξεις, προκειμένου να πιστοποιηθεί ότι ο Βενιζέλος είναι Έλληνας. Από τη στιγμή όμως που ο ίδιος θεώρησε ότι οι Κρήτες βουλευτές δεν είναι Έλληνες εφόσον δεν επέτρεψε την είσοδό τους στο κοινοβούλιο,⁶⁸⁰ δύναται και ο ίδι-

⁶⁷⁹ *Εφημερίς*, 60(10561) / 12.1.1912, σ. 3, «Πρωθυπουργός, χωρίς να είναι Έλληνας».

⁶⁸⁰ Το καλοκαίρι του 1911 οι Προστάτιδες Δυνάμεις αποφάσισαν να αναγνωρίσουν την Εκτελεστική Επιτροπή ως τη de Facto κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας. Η εξέλιξη αυτή θεωρήθηκε από το Βενιζέλο ιδιαίτερα ευνοϊκή, επειδή απέτρεπε εμπλοκή της χώρας με την Τουρκία και μετέθετε για αργότερα την οριστική λύση του κρητικού ζητήματος. Στο εξής κύριο μέλημά του ήταν να πείσει τις Μ. Δυνάμεις και τη Βουλγαρία ότι δεν επρόκειτο να εμπλακεί σε πόλεμο με την Τουρκία, επιτρέποντας στους Κρήτες πληρεξουσίους να εκβιάσουν την είσοδό τους στην ελληνική Βουλή. Βλ. Γαρδίκας – Κατσιαδάκης Ε., «Η εξωτερική πολιτική του Ε. Βενιζέλου» στο: Συλλογικό, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, ό. π., σ. 98

Το Δεκέμβριο του 1911, πολυμελής ομάδα Κρητών βουλευτών στην προσπάθειά της να αναχωρήσει από την Κρήτη και να παραστεί στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, συνελήφθη και κρατήθηκε για περίπου 20 ημέρες σε πολεμικά πλοία των Μ. Δυνάμεων, τα οποία ναυλοχούσαν στο λιμάνι της Σούδα, ενώ απελευθερώθηκαν παραμονές Χριστουγέννων. Η δε άρνησή του Βενιζέλου να δεχτεί τους Κρήτες βουλευτές στο Κοινοβούλιο, επικρίθηκε σφοδρά από τον αντιβενιζελικό Τύπο και εντάσσεται στην πολιτική του αυτή. Μάλιστα ο Θεοτόκης κατηγόρησε το Βενιζέλο, ότι οι Μ. Δυνάμεις προέβησαν σε αυτή την ενέργεια, ύστερα από συνεννόηση μαζί του. *Νέον Άστυ*, 3707/ 15.1.1912, σ. 3

ος να χαρακτηριστεί ότι δεν είναι Έλληνας πολίτης. Προκειμένου όμως να εφαρμοστεί ο νόμος, ο Βενιζέλος όφειλε να εγγραφεί σε κάποιον Δήμο της χώρας και με βάση το στρατολογικό νόμο να ζητήσει την εγγραφή του στα Μητρώα Αρρένων και να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία, απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να διοριστεί κάποιος σε δημόσια υπηρεσία και κατά συνέπεια να εκλεγεί βουλευτής.

Το πλέον σοβαρό όμως είναι ότι το γεγονός αυτό δημιουργεί πάσης φύσεως νομικά ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με τις πρωθυπουργικές αποφάσεις και πράξεις, τις οποίες ενήργησε ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός και υπουργός των δύο στρατιωτικών υπουργείων. Σύμφωνα με την άποψη αυτή οτιδήποτε φέρει την υπογραφή του (Σύμβαση, Νόμοι, Διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις) είναι άκυρο. Τη λύση αναγκαστικά θα τη δώσουν τα Δικαστήρια, τα οποία είναι υποχρεωμένα να ακυρώσουν όλες αυτές τις αποφάσεις με ανυπολόγιστη οικονομική ζημιά για το Δημόσιο σε συνδυασμό με το διοικητικό χάος που θα προκύψει. Αυτό που μπορεί να πράξει σήμερα η διοίκηση είναι να απονείμει στο Βενιζέλο την ελληνική ιθαγένεια, αλλά μόνο για το μέλλον. Το έως σήμερα έργο του ως πρωθυπουργού και υπουργού είναι άκυρο.⁶⁸¹

Ως μυθιστόρημα που δεν αξίζει σοβαρής διάψευσης, χαρακτηρίζει η *Εστία* την είδηση περί της ιθαγένειας του πρωθυπουργού, που δημοσιεύτηκε σε «όργανα και οργανέτα» του αντιπολιτευτικού Τύπου. Για την αποκατάσταση της αλήθειας υπενθυμίζει ότι ο πατέρας του Βενιζέλου Κυριάκος, απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια το 1827, εξαιτίας δε της άρνησής του να την αποκηρύξει παρέμεινε εξόριστος επί 27 έτη. Ο γιος του Ελευθέριος Βενιζέλος, γεννήθηκε το 1864 στην Κρήτη και γράφτηκε στο δημοτολόγιο του ελληνικού προξενείου Χανίων, αποκτώντας την ελληνική ιθαγένεια. Κατά συνέπεια δεν τίθεται θέμα ιθαγένειας για το Βενιζέλο.⁶⁸²

Ως τον τελευταίο μεγάλο μύθο της αντιπολίτευσης, χαρακτηρίζουν *Οι Καιροί*, την κατηγορία κατά του Βενιζέλου, ότι είναι πρωθυπουργός παρά το νόμο, αφού δεν έχει την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη. Η εφημερίδα εκφράζει την άποψη, ότι όλη αυτή η επίθεση έχει ως στόχο να πλήξει τον πρωθυπουργό με ανύπαρκτα γεγονότα, εφόσον οι πολιτικοί του αντίπαλοι δεν δύνανται να ασκήσουν κριτική εναντίον του για την πολιτική που ακολουθεί. Το μόνο που πετυχαίνουν είναι να τον ενισχύουν, ενώ αποδεικνύεται ότι η χώρα πάσχει από πολιτικούς άνδρες, ικανούς να ασκήσουν σοβαρή

⁶⁸¹ *Χρόνος* 2984/ 13.1.1912, «Η τρομερά αποκάλυψις», *Σκριπ*, 17182/ 13.1.1912, σ. 5, *Αθήναι*, 3359/ 25.1.1912, σ. 2, «Υπόθεσις διά κωμωδίαν», *Νέον Άστυ*, 3728/ 5.2.1912, «Ο κ. Βενιζέλος και τα πολιτικά του δικαιώματα»

⁶⁸² *Εστία*, 6442/ 13.1.1912, «Οι μύθοι περί του πρωθυπουργού».

Για το πως ακριβώς συνέβησαν όσα επικαλείται η *Εστία*, βλ. Δημητρακόπουλος Ο., «Δύο οθωμανικά έγγραφα για τον πατέρα του Βενιζέλου», στο: Συλλογικό, *Μελετήματα ... ό. π.*, σσ. 701 - 707.

αντιπολίτευση. Αυτό βέβαιο δεν είναι ότι καλύτερο για τον τόπο, γιατί έτσι ο πρωθυπουργός είναι δυνατόν να περιβληθεί με δικτατορική ισχύ.⁶⁸³

Η *Πατρίς* θεωρεί όλα τα παραπάνω ως νέα ψευδολογία, επισημαίνοντας ότι είναι άξιον απορίας το θάρρος των ανθρώπων οι οποίοι πιστεύουν ότι απευθύνονται σε ηλίθιους και κατά συνέπεια περιμένουν να γίνουν πιστευτά, όσα πλάθουν.

Προς επιβεβαίωση δε της αλήθειας παραθέτει δύο πιστοποιητικά. Το πρώτο αφορά την απονομή «χαλκού αριστείου» στον πατέρα του Κυριάκο Βενιζέλο για τις υπηρεσίες που προσέφερε στον αγώνα της ανεξαρτησίας και το άλλο πιστοποιητικό που βεβαιώνει ότι ο Ελ. Βενιζέλος είναι γραμμένος στα μητρώα Ελλήνων πολιτών του Ελληνικού Προξενείου στα Χανιά.⁶⁸⁴

Το όλο ζήτημα που δημιουργήθηκε ήταν περισσότερο ζήτημα τύπων και όχι ουσίας, έλαβε τέλος με την εγγραφή του Βενιζέλου στο Δήμο Πειραιώς και την παραλαβή του εκλογικού του βιβλιαρίου από τον ίδιο, ύστερα από τον όρκο του Έλληνα πολίτη που έδωσε.⁶⁸⁵ Μετά τη λήξη της τελετής ο Βενιζέλος δήλωσε σε συντάκτη της *Πατρίδος*, ότι επέλεξε για την εγγραφή του την πόλη του Πειραιά, «διότι εις αυτήν ησθάνθη τον ευγενέστερον ενθουσιασμόν», όταν προ διετίας αποβιβαζόταν εδώ, προκειμένου να εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα.⁶⁸⁶

2.2 Η Λέσχη των Φιλελευθέρων

Η δημιουργία Πολιτικών Συλλόγων (Λεσχών) ανά την επικράτεια της χώρας και μάλιστα κατά το αγγλικό πρότυπο, εντάσσεται στην προσπάθειά του Βενιζέλου να δημιουργήσει ένα κόμμα όχι προσωπικό, αλλά κόμμα μαζών. Πίστευε ακράδαντα, ότι οι Λέσχες αυτές θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως φυτώρια ανάδειξης των μελλοντικών στελεχών του κόμματος των Φιλελευθέρων. Απεναντίας, «οι Ραλλικοί λοιδορούσαν τα σύγχρονα σχήματα κομματικής οργάνωσης, όπως τα εφάρμοζαν οι Φιλελεύθεροι, κατά τρόπο δυσνόητο για τις σημερινές συνθήκες».⁶⁸⁷

Η ύπαρξη αντίστοιχης Λέσχης στην Αθήνα, προκάλεσε το ενδιαφέρον του αντιπολιτευόμενου Τύπου κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Με αφορμή τη δήλωση του Ράλλη, ότι εφόσον εισέλθει στη Βουλή, θα ζητήσει την παρέμβαση του Ει-

⁶⁸³ *Καιροί*, 13/ 14.1.1912, «Ολισθήματα»

⁶⁸⁴ *Πατρίς*, 6487/ 14.1.1912, σ. 2

⁶⁸⁵ *Χρόνος*, 3000/ 29.1.1912, σ. 6, «Αγυρτειών το ανάγνωσμα» & *Αθήναι*, 3362/ 28.1.1912, σ. 2, «Το εύθυμον τέλος μιας οπερέτας».

⁶⁸⁶ *Πατρίς*, 6502/ 29.1.1912, σ. 4, «Ο Πρωθυπουργός λαμβάνων το βιβλιάριό του».

⁶⁸⁷ Hering, *ό. π.*, σ. 822

σαγγελέα⁶⁸⁸ σε ό,τι αφορά τη Λέσχη των Φιλελευθέρων⁶⁸⁹, το *Νέον Άστυ* εκφράζει την άποψη ότι η Λέσχη αυτή, η οποία λειτουργεί υπό την προεδρία του πρωθυπουργού της χώρας είναι κέντρο ανάδειξης πολιτικής και κοινωνικής διαφθοράς, καθώς όλοι οι μικροφιλόδοξοι, όσοι ονειρεύονται το βουλευτικό αξίωμα, οι εργολάβοι του δημοσίου και όσοι αποβλέπουν σε θέσεις ή παράσημα, καταφεύγουν στο δαπανηρό, αλλά ασφαλή τρόπο να διαβεβαιώσουν την αιώνια πίστη τους στο κόμμα των Φιλελευθέρων, εγγραφόμενοι ως ισόβια μέλη στη Λέσχη. Η εφημερίδα θέτει επίσης θέμα ηθικής τάξης καθώς κανένας πλην της Πολιτικής Επιτροπής δε γνωρίζει τον τρόπο διαχείρισης των χρημάτων, όπως επίσης και θέμα ποινικών ευθυνών, επειδή η συλλογή των χρημάτων μέσω εράνων, χωρίς άδεια των αρχών αποτελεί «αθέμιτον ένωση». ⁶⁹⁰

Μάλιστα ο Ν. Λεβίδης, επιφανές στέλεχος του ραλλικού κόμματος χαρακτήρισε ως εξής τη Λέσχη των Φιλελευθέρων: «*Άνθρωποι περισυλλεγέστες εντεύθεν και εκείθεν, εκ των περάτων του κόσμου ίδρυσαν το αχρείον αυτό κατασκεύασμα, νομίσαντες ότι ο λαός των Αθηνών αποτελείται από φελλάχους ομοίους εκείνων, εν μέσω των οποίων έζησαν και εσχημάτισαν τινές εξ αυτών την περιουσίαν των*». ⁶⁹¹

Ο τρόπος διαχείρισης των χρημάτων από την Πολιτική Επιτροπή, αποτέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής και από τις εφημερίδες *Εφημερίς* και *Αθήναι*. Η πρώτη χαρακτηρίζει τη Λέσχη των Φιλελευθέρων ως άσυλο των πολιτικών αναπήρων, κολυμβήθρα των φαυλοκρατών στην οποία λαμβάνουν το βάπτισμα του νέου (πολιτικού) άνδρα, όαση των επιτηδείων που αναμιγνύουν την πολιτική με τις προμήθειες του Δημοσίου, χρηματιστήριο κομματικών αξιών, εστία ελνοσίας για τα πολιτικά ήθη, τόπο απαγορευμένο για τα ελεύθερα και ανεξάρτητα πνεύματα και βωμό για το Μεσσία. Επιπλέον εκφράζει την άποψη, ότι η ύπαρξη του Καζίνου «*με Καζινάρχη τον Πρωθυπουργόν*», αποτελεί ανευλάβεια για το αξίωμα που φέρει και προς τις πολιτικές

⁶⁸⁸ *Νέον Άστυ*, 3720/ 28.1.1912, σ. 2

⁶⁸⁹ Σύμφωνα με το καταστατικό η Λέσχη των Φιλελευθέρων - Καζίνο, κατά τον αντιβενιζελικό Τύπο – διοικούνταν από το Βενιζέλο, ο οποίος έφερε τον τίτλο του ισόβιου προέδρου και από την «Πολιτική Επιτροπή», η οποία απαρτιζόταν από 12 τακτικά και ισόβια μέλη, κύριος σκοπός της οποίας ήταν «η υποστήριξις του κόμματος των Φιλελευθέρων». Η Επιτροπή μπορούσε όποτε έκρινε σκόπιμο «να συλλέγει εράνους». Οι λογαριασμοί της τηρούνταν ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα χρήματα της Λέσχης, μπορούσε δε να διαθέτει τα χρήματα αυτά «χάριν πολιτικών λόγων», χωρίς να λογοδοτεί σε κανέναν, παρά μόνο στη νέα εκλεγμένη Πολιτική Επιτροπή. Τα τακτικά μέλη της Λέσχης όφειλαν να καταβάλλουν ετήσια συνδρομή πενήντα δρχ., ενώ τα ισόβια μέλη εφάπαξ εισφορά χιλίων δρχ. *Νέον Άστυ*, 3726/ 3.2.1912, σ. 1

⁶⁹⁰ *Νέον Άστυ*, ό. π., «Ο Εισαγγελεύς εις την Λέσχην των Φιλελευθέρων».

⁶⁹¹ *Νέον Άστυ*, 3753/ 2.3.1912, σ. 2

έξεις του ελληνικού λαού είναι δε χειρότερο και από τις αόριστες κραυγές περί ξένου και προδότη, με τις οποίες έχει κατηγορηθεί.⁶⁹²

Ανάλογη άποψη ως προς τη διαχείριση των χρημάτων της Λέσχης, διατυπώνεται και από την εφημερίδα *Αθήναι*, η οποία επιπλέον επικαλείται τις απόψεις των πολιτικών αρχηγών, σύμφωνα με τις οποίες ο Θεοτόκης αποκάλεσε τη Λέσχη των Φιλελευθέρων, «πρατήριο συνειδήσεων», ο Ράλλης «κοινωνικήν λέπραν» και ο Μαυρομιχάλης «πολιτικόν και κοινωνικόν στίγμα».⁶⁹³

Παρεμπιπτόντως, όλες αυτές οι κατηγορίες του αντιπολιτευόμενου Τύπου σε ό,τι αφορά τη Λέσχη των Φιλελευθέρων αποσιωπήθηκαν από το βενιζελικό Τύπο. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η *Ακρόπολις*, η οποία κατηγορεί τον κίτρινο Τύπο, ότι δεν αφήνει «ψεύδος, συκοφαντίαν, αηδίαν, ύβριν, αχρειότητα, ανελευθερίαν και μορτισμόν», που να μην εκτοξεύει κατά της κυβέρνησης, στα πλαίσια της προσπάθειας που καταβάλλει, ώστε να επανέλθουν τα παλαιά κόμματα στην εξουσία. Προκειμένου δε (ο κίτρινος Τύπος) να συνεχίσει να υβρίζει, να συκοφαντεί και να δηλητηριάζει, στράφηκε και προς τη Λέσχη των Φιλελευθέρων, προσπαθώντας ν' ανακαλύψει εκεί μέσα «καμμίαν εγκατάστασιν κιβδηλοποιείου». Εφόσον δεν την ανακαλύπτει, φαντάζεται πανταχού χιλιόδραγμα να περιφέρονται στους διαδρόμους της, καθώς γνωρίζει, ότι όσο δεν συγκεκριμενοποιεί αυτή τη συκοφαντία, δεν μπορεί να μηνυθεί. Έχοντας εξασφαλισμένο το ακαταδίωκτο, συκοφαντεί πέρα από κάθε ηθική, συνεπικουρούμενη από τους τρεις φωστήρες του κιτρινισμού (Θεοτόκης, Ράλλης, Μαυρομιχάλης). Συνηθισμένοι οι αρχηγοί αυτοί να διευθύνουν τις παράνομες συναλλαγές τους από τα «μαγειρεία» του γραφείου τους ή της οικίας τους, όταν είδαν ένα κόμμα να ιδρύει πολιτικές λέσχες, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, όπου όλα συζητούνται δημόσια όχι μόνο μεταξύ των πολιτευόμενων, αλλά και των πολιτών, άρχισαν να υβρίζουν.⁶⁹⁴

Η μοναδική δημόσια αναφορά του Βενιζέλου για τις κατηγορίες που δέχθηκε η Λέσχη των Φιλελευθέρων στην Αθήνα από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο, ήταν κατά το

⁶⁹² *Εφημερίς*, 86(10677)/ 8.2.1912, «Το Καζίνον» & 94 (10686)/ 16.2.1912, «Ούτε ξένος, ούτε προδότης αλλά καζινάρχη».

⁶⁹³ *Αθήναι*, 3375/ 10.2.1912, «Και όταν πρόκειται περί του Καζίνου».

⁶⁹⁴ *Ακρόπολις*, 8099/ 11.2.1912, «Τι άλλο να σκυλοβρίζουν».

Το άρθρο αυτό είναι η απάντηση της *Ακροπόλεως* σε αντίστοιχο της εφημερίδας *Αθήναι* της προηγούμενης ημέρας, όπου πέραν της αναφοράς για τη Λέσχη των Φιλελευθέρων, η εφημερίδα επικρίνει και την ιδιωτική ζωή του πρωθυπουργού. Χαρακτηρίζει «ως επίσημο παρασιτισμό» την παρουσία του Βενιζέλου σε επίσημα γεύματα επώνυμων οικονομικών παραγόντων και ειδικότερα εργολάβων δημοσίων έργων και προμηθευτών του δημοσίου καθώς και την παρουσία του γραμματέα του Κλ. Μαρκαντωνάκη, τον οποίο ο πρωθυπουργός «σύρει μεθ' εαυτού» και επιβάλλει, ώστε κάθε κρατική υπόθεση να διέρχεται «υπό τα καυδιανά δίκρανα» του αφιλοκερδούς αυτού φίλου. *Αθήναι*, ό. π.

επίσημο γεύμα που παρατέθηκε προς τιμήν του, από τον αντίστοιχο Πολιτικό Σύλλογο (Λέσχη) των Φιλελευθέρων στην Πάτρα. Η επιλογή αυτή του Βενιζέλου δεν υπήρξε τυχαία, όπως τυχαία δεν υπήρξε και η αποσιώπηση των κατηγοριών από το βενιζελικό Τύπο (πλην *Ακροπόλεως*). Ύστερα από την μεγάλη υποδοχή που συνάντησε στην Πάτρα, και λόγω της παρουσίας του στην έδρα ενός Πολιτικού Συλλόγου, θεώρησε ότι ήταν η κατάλληλη ευκαιρία να υπερασπιστεί το έργο που επιτελούσαν οι Λέσχες των Φιλελευθέρων σε όλη τη χώρα.

Στη σύντομη αγόρευσή του ο πρωθυπουργός ευχήθηκε όπως συστηματοποιηθεί η οργάνωση πολιτικών συλλόγων σε διάφορες πόλεις της χώρας, τονίζοντας ότι στο μέλλον από εκεί θα προέρχονται τα στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων. Δήλωσε, ότι επεδίωξε την ίδρυση της αντίστοιχης Λέσχης των Φιλελευθέρων στην Αθήνα, εξέφρασε όμως τη λύπη του γιατί τα μέχρι τώρα αποτελέσματα, δεν υπήρξαν ιδιαίτερα ικανοποιητικά. Προχωρώντας ακόμα περισσότερο ευχήθηκε να είναι αληθινά τα όσα τερατώδη αναφέρουν οι παλαιοκομματικοί για τα κεφάλαια της Λέσχης, εκφράζοντας την επιθυμία του να ανέλθουν αυτά στο εκατομμύριο, καθώς το πολιτικό έργο που έχουν να επιτελέσουν οι πολιτικοί σύλλογοι απαιτεί χρήματα. Ευχήθηκε να ριζοβολήσει ο θεσμός αυτός, ώστε με το χρόνο οι σύλλογοι να καταστούν οι μόνοι που θα μπορούν να ερμηνεύουν έγκαιρα τις γνώμες του κόμματος των Φιλελευθέρων, δηλώνοντας ότι οι ιδέες δεν είναι προσωπικό κτήμα του αρχηγού του κόμματος. Αν δε ο αρχηγός προδώσει τις αρχές του κόμματος, οι Σύλλογοι ως θεματοφύλακες των αρχών αυτών, οφείλουν να τον αποκηρύξουν αμέσως. Η επιθυμία του να αποτελέσουν οι Λέσχες των Φιλελευθέρων φυτώρια ανάδειξης κομματικών στελεχών, σχετίζεται και με το γεγονός που ο ίδιος ανέφερε, ότι συνάντησε πολλές δυσκολίες στον καταρτισμό των κατά τόπους συνδυασμών των Φιλελευθέρων, επειδή αγνοούσε πολλά από τα προτεινόμενα πρόσωπα.⁶⁹⁵

Το *Νέον Άστυ* συμπεραίνει, ότι ύστερα από αυτή την προσωπική ομολογία του πρωθυπουργού, προορισμός της Λέσχης είναι αποκλειστικά η συλλογή χρημάτων. Διακηρύττοντας αυτό δημόσια, προσκαλεί όσους έχουν ανάγκη την εύνοια της κυ-

Η *Ακρόπολις* ενίσταται, χαρακτηρίζοντας το άρθρο αυτό, ως αποκορύφωμα του κιτρινισμού. Το μόνο που πράττει ο Βενιζέλος, είναι όταν προσκαλείται σε γεύμα φιλικής οικογένειας αποδέχεται την πρόσκληση και πηγαίνει, συνοδευόμενος από το γραμματέα του, πρόσωπο της απολύτου εμπιστοσύνης του, ο οποίος προσφέρει τις υπηρεσίες του στον πρωθυπουργό αφιλοκερδώς, επειδή νομίζει, ότι μ' αυτόν τον τρόπο υπηρετεί την πατρίδα. Ο Βενιζέλος «ρηξικέλευθος» καθώς είναι δε θέλησε να δημιουργήσει έναν ανεύθυνο σατραπίσκο, αλλά εμπιστεύθηκε τη θέση αυτή σε έναν ιδιαίτερο φίλο του, με τον οποίο συνδέονται περισσότερο από μια εικοσαετία. *Ακρόπολις*, 8099/ 11.2.1912, ό. π.

⁶⁹⁵ *Εστία*, 6479/ 20.2.1912, σ. 4, «Οι πολιτικοί σύλλογοι»

βέρνησης, να σπεύσουν να προσφέρουν τη συνδρομή των χιλίων δραχμών. Εάν η είδηση αυτή δεν αναγραφόταν σε φιλοκυβερνητικές εφημερίδες θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει, ότι «εχάλκευσαν τούτο κακόβουλοι εχθροί του», καθώς δεν είναι εύκολο να πιστέψει κάποιος ότι ο πρωθυπουργός του κράτους έφτασε σε τέτοιο σημείο πώρωσης, ώστε να εκμεταλλεύεται το αξίωμά του και να προβαίνει «εις αργυλογία» ακόμα και σε δημόσιες συναθροίσεις υπέρ ενός σωματείου, του οποίου είναι ισόβιος πρόεδρος και ανεξέλεγκτος διαχειριστής. Η εφημερίδα συμπεραίνει, ότι όλα αυτά σημαίνουν πανηγυρική αναγνώριση της δωροδοκίας, ως μέσο πολιτικής επικράτησης. «*Η διαφθορά των συνειδήσεων δεν ενασκειται μόνον κατά τρόπον ασύστολον, αλλά και ανακηρύσσεται ως δόγμα*». ⁶⁹⁶ Σποραδικές αναφορές του αντιβενιζελικού Τύπου με κατηγορίες για τη Λέσχη των Φιλελευθέρων συναντάμε σ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου.

2.3 Ο «αφορισμός» του Βενιζέλου

«*Η τρομερά αποκάλυψις*» του *Χρόνου*, ότι ο Βενιζέλος είναι αφορισμένος από τον μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιο, εντάσσεται στην τρίτη και τελευταία προσπάθεια του αντιβενιζελικού Τύπου, ώστε να πληγεί η αξιοπιστία του πρωθυπουργού με οποιοδήποτε αθέμιτο τρόπο και μάλιστα μερικές μέρες πριν τις εκλογές. Το γεγονός αυτό, που πάντα σύμφωνα με το *Χρόνο*, αποτελεί τη μελανότερη σελίδα του πολιτικού βίου του Βενιζέλου, έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της επανάστασης στο Θέρισσο και χαρακτηρίστηκε από όλο το έθνος «*ως η προδοτικότερα πολιτική πράξις*» του σημερινού πρωθυπουργού της χώρας με αποτέλεσμα να προκληθεί αναβρασμός, ο οποίος έλαβε και τη μορφή ενόπλων συλλαλητηρίων στις μεγάλες πόλεις της Κρήτης. Ο δε αφορισμός του έλαβε χώρα από τον μητροπολίτη Ευμένιο, ύστερα από απαίτηση του «*αγανακτισμένου*» λαού, κατά τη διάρκεια λειτουργίας στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά στο Ηράκλειο. Σύμφωνα πάντα με την ανταπόκριση του *Χρόνου*, ο Βενιζέλος επιδόθηκε μέσω της εφημερίδας του *Κήρυξ* των Χανίων σ' ένα ακατάσχετο υβρεολόγιο κατά του μητροπολίτη με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε φυλάκιση είκοσι ημερών (Μάρτιος 1903) από δικαστήριο των Χανίων, ποινή την οποία και εξέτισε. ⁶⁹⁷

⁶⁹⁶ *Νέον Αστν*, 3743/ 21.2.1912, «Το όνειρον του πρωθυπουργού».

⁶⁹⁷ *Χρόνος*, 3035/ 5.3.1912, «Η τρομερά αποκάλυψις – Ο Ελ. Βενιζέλος είναι αφορισμένος».

Όντως ο Βενιζέλος καταδικάστηκε «επί δημοσιογραφική εξυβρίσει» σε φυλάκιση δεκαπέντε ημερών, την οποία και εξέτισε στις φυλακές του Ιτζεδίν. Η καταδίκη όμως αυτή (Μάρτιος 1903), αφορούσε την αντιπαράθεση του Βενιζέλου, ύστερα από την απόλυσή του από τη θέση του Συμβούλου επί της Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας, με την εφημερίδα *Πατρίς* (Χανίων), στην οποία αρθρογραφούσε ο Αν. Παπαδιαμαντόπουλος, ιδιαίτερος γραμματέας του πρίγκιπα Γεωργίου, την εποχή που α-

Το *Σκριπ* περιορίζεται σε αναδημοσίευση της είδησης, δημοσιεύοντας μόνο το κείμενο του αφορισμού, επισημαίνοντας παράλληλα ότι ο λαός της πρωτεύουσας - ενόψει της επικείμενης συγκέντρωσης των Φιλελευθέρων - οφείλει να συγκροτήσει «παμμέγιστον» αντικυβερνητικό συλλαλητήριο, διαδηλώνοντας το φρόνημά του και αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία να απαλλάξει το έθνος από τον επικίνδυνο αυτόν άνθρωπο.⁶⁹⁸

Η *Εστία* χαρακτηρίζει ως αναίδεια και εμπάθεια του αντιπολιτευόμενου Τύπου, τη διάδοση περί δήθεν αφορισμού του Βενιζέλου. Ακόμα και όταν υπήρξε διάψευσή της από τον Ευμένιο, ο αντιπολιτευόμενος Τύπος [*Χρόνος*] δεν δίστασε να επωφεληθεί τυπογραφικού λάθους της *Πατρίδος*, όπου ο Ευμένιος μετεβλήθη σε Ευγένιο επισημαίνοντας, ότι επικαλείται ανύπαρκτο μητροπολίτη και να υποστηρίζει έτσι την πρώτη κακοήθεια με μια νέα.⁶⁹⁹

Ο *Χρόνος* θεωρεί ότι το τηλεγράφημα της διάψευσης που στάλθηκε από το Ηράκλειο «*εχαλκεύθη εν Αθήναις*», τέθηκε δε η υπογραφή ενός νεκρού εδώ και είκοσι χρόνια μητροπολίτου (Ευγένιου), για να επέλθει σύγχυση έως ότου παρέλθουν οι εκλογές. Επιπλέον επικαλείται ανταπόκριση του αρχισυντάκτη του *Κήρυκα* Χανίων, που υποστήριζε το Βενιζέλο την περίοδο εκείνη προς την εφημερίδα *Αθήναι*. Ο δημοσιογράφος αποδίδει την ήττα που υπέστη το βενιζελικό κόμμα στις εκλογές εκείνες σε «θεμιτά και αθέμιτα μέσα, [όπως] καταδιώξεις, φυλακίσεις, ΑΦΟΡΙΣΜΟΙ».⁷⁰⁰

Η *Πατρίς* σημειώνει, ότι ύστερα από τη διάψευση του ίδιου του μητροπολίτη Κρήτης η ατιμία αυτή του κίτρινου Τύπου καταγγέλθηκε ενώπιον της εισαγγελικής αρχής και είναι ζήτημα χρόνου το πότε «θα συρθεί» ο *Χρόνος* ενώπιον του δικαστηρίου, «*διά να μάθει να ψεύδεται με τόσην αναισχυντίαν και με τόσον κυνισμόν*». Όλη αυτή η μηχανορραφία αποσκοπούσε να πληγεί το κύρος του Βενιζέλου, όταν οι πολιτικοί του αντίπαλοι αντιλήφθησαν ότι χάνουν τις εκλογές και επρόκειτο να καταποντιστούν.⁷⁰¹

Αναμφισβήτητα οι ενέργειες αυτές του αντιβενιζελικού Τύπου [ιθαγένεια, αφορισμός Βενιζέλου, Λέσχη Φιλελευθέρων] υπερέβησαν κάθε μέτρο καλοπροαίρετης κριτικής και τείνουν προς τα λιβελλογραφήματα, με σκοπό να προσβάλλουν και να απο-

σκούσε καθήκοντα Υπατου Αρμοστή Κρήτης. Βλ. Μητσοτάκη Ζωή, λήμμα **Κήρυξ Χανίων**, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, ό. π..., τ. Β', σ. 556.

⁶⁹⁸ *Σκριπ*, 17187/ 7.3.1912, «Λίθον αναθέματος»

⁶⁹⁹ *Πατρίς*, 6498/ 10.3.1912, «Οι αστείοι» & *Καιροί*, 67/ 9.3.1912, «Το βδελυρόν ψεύδος περί αφορισμού»

⁷⁰⁰ *Χρόνος*, 3040/ 10.3.1912, «Ο αφορισμός του κ. Βενιζέλου»

⁷⁰¹ *Πατρίς*, 6543/ 11.3.1912, σ. 2

δυναμώσουν την προσωπικότητα του Ελ. Βενιζέλου.⁷⁰² Όλη αυτή η προσπάθεια απέβη άκαρπη, καθώς δεν επετεύχθη ο αρχικός της σκοπός, να πληγεί δηλ. το κύρος και η αξιοπρέπεια του Βενιζέλου σε μια περίοδο όπου υπήρχε απόλυτη ταύτισή του με το κόμμα των Φιλελευθέρων.

2.4 Απόψεις του Τύπου για τα πολιτικά κόμματα και το Βενιζέλο

Κατά την προεκλογική περίοδο απαντώνται συνεχείς αναφορές του Τύπου σχετικές με τα πολιτικά κόμματα αλλά και ιδιαίτερες αναφορές για το Βενιζέλο και το πολιτικό έργο που αυτός επιτέλεσε. Οι αναφορές αυτές είναι αυτονόητο πως παρουσιάζονται ανάλογα με τον πολιτικό χώρο που κινείται κάθε εφημερίδα, αποσκοπούν δε με οποιοδήποτε θεμιτό ή αθέμιτο τρόπο να πλήξουν το κύρος του αντιπάλου.

Ένας από τους τρόπους που προσπαθούσαν να πλήξουν το Βενιζέλο, ήταν να του προσάπτουν την ιδιότητα του «ξένου», γεγονός όχι τυχαίο. Εντάσσεται στα πλαίσια της απαίτησης των αυτόχθονων ελίτ εξουσίας να παραμείνουν οι νοικοκύρηδες στο μικρό βασίλειο,⁷⁰³ έναντι των νεόπλουτων του αλύτρωτου ελληνισμού, που είχαν έλθει στη χώρα, αλλά και της περιφρόνησης για τα νέα στελέχη που εμφανίστηκαν στην πολιτική σκηνή με το κόμμα των Φιλελευθέρων και οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ως «άγνωστοι» και «αφανείς».⁷⁰⁴ Το έναυσμα δόθηκε από τους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων και ιδιαίτερα από το Μαυρομιχάλη, ο οποίος κατηγορήσε το Βενιζέλο, ότι είναι «*ξένος προς την χώραν ο Πρωθυπουργός, δι' ουδενός άλλου συνδεόμενος προς αυτήν δεσμού, πλην των εθνικών ελπίδων...*»⁷⁰⁵. Μερικές μέρες αργότερα τον κατηγορήσε ότι διέπεται «*εκ χαμιτικών έξεων και μεθόδων*», στην προσπάθειά του να εγκαθιδρύσει «*την ειδεχθεστέραν απολυταρχίαν*», αποκαλώντας τον μάλιστα «ξένο», ως προς την ιστορία και τις παραδόσεις της χώρας.⁷⁰⁶ Ο Βενιζέλος απάντησε στις κατηγορίες αυτές την παραμονή των εκλογών, κατά την τελευταία του προεκλογική συγκέντρωση στον Πειραιά, όπου χαρακτήρισε τις αναφο-

⁷⁰² Βλ. το έργο *Αντιβενιζελικοί λίβελοι*, Εισαγωγή – επιμέλεια Γ. Αναστασιάδης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001 και ειδικότερα τους δύο πρώτους Α. Σπηλιωτόπουλου, *Ο εκ Κρήτης αναμορφωτής και το έργο του*, σσ. 11-23 (18 Δεκ. 1910) & Φ. Πανά, «Τα ανορθωτικά όργανα, Φρίκη, Φρίκη», σσ. 27-36 (15.11.1911). Ο Γ. Πλουμίδης στη μελέτη του «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους, 1910 -1935 στο: *Μελετήματα* ό. π., σσ. 605 – 631, αναφέρεται σε 34 αντιβενιζελικά φυλλάδια.

⁷⁰³ *Hering*, ό. π., σ. 824

⁷⁰⁴ Βλ. παρακάτω την κριτική του αντιβενιζελικού Τύπου για το φιλελεύθερο συνδυασμό Αττικοβοιωτίας και ειδικότερα αυτή του *Νέου Άστεως*.

⁷⁰⁵ *Νέον Άστω*, 3727/ 4.2.1912, σ. 2 . Απόσπασμα ομιλίας του Μαυρομιχάλη προς κομματικούς του φίλους.

⁷⁰⁶ *Νέον Άστω*, 3730/ 8.2.1912, σ. 3

ρές της αντιπολίτευσης για το πρόσωπό του, όπως «αγύρτης», «λαοπλάνος», «αυλό-δουλος», «προδότης», «φυγόστρατος», «ξένος», ως ύβρεις του παλαιού πολιτικού κόσμου, λόγω της εμφανούς αδυναμίας του να επικρίνει το κυβερνητικό έργο.⁷⁰⁷ Το ίδιο βράδυ, αμέσως μετά την ομιλία του Βενιζέλου στον Πειραιά, ο Δ. Ράλλης τον αποκάλεσε «*αληθή πράκτορα των ξένων συμφερόντων*».⁷⁰⁸

Το σύνθημα, το οποίο σύμφωνα με το *Σκριπ*, προέρχεται από το Λαό για τις εκλογές αυτές είναι, «**κάτω οι ξένοι**». Με τις λέξεις αυτές εκφράζει τον πόνο του, τη μετάνοια και την περιφρόνησή του έναντι εκείνων, οι οποίοι επέδραμαν στη χώρα, προκειμένου να εξαπατήσουν το λαό, να τον καταστρέψουν, να τον ταπεινώσουν και «*διά να του εκμυζήσουν όλον το αίμα του*». Ταυτόχρονα όμως διατυπώνει τη ρητορική ερώτηση, γιατί τους αποκαλεί ο Λαός ξένους, «*διατί τους εμίσησε, διατί τους αποδιώκει*»; Ο Λαός, επισημαίνει η εφημερίδα, είναι αυτός που αποκάλεσε ξένο το Βενιζέλο και ξένο τον θεωρεί, καθώς είναι ξένος ως προς τα αισθήματα, τις ιδέες του, τις αρχές του, την εθνική του γλώσσα, τις ανάγκες του, τα εθνικά του όνειρα και τα ιδεώδη του. Δεν λογίζεται ως Έλληνας πρωθυπουργός, αυτός που ύβρισε το Βασιλιά, το Διάδοχο, τον πρίγκιπα Γεώργιο, τη βασιλική οικογένεια, όλους τους πολιτικούς και στρατιωτικούς άνδρες της χώρας, τη θρησκεία και τη γλώσσα του έθνους και απεμπόλησε τα εθνικά δικαιώματα και συμφέροντα, προσπαθώντας να καταστήσει την Ελλάδα αγγλικό κυβερνείο, θέτοντας μάλιστα όλες τις πράξεις και ενέργειές του υπό την έγκριση του [Άγγλου πρεσβευτή] Έλλιοτ. Για όλους αυτούς τους λόγους ο λαός τον ονόμασε ξένο και δεν τον επιθυμεί στη χώρα.⁷⁰⁹

Αν και η μετέπειτα εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου φαίνεται να δικαιώνει την εφημερίδα σε ό,τι αφορά τον προσανατολισμό του προς την Αγγλία, προς το παρόν δεν υφίστανται αποδείξεις περί αυτού, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Βενιζέλος δεν έθετε δημόσια θέμα προσανατολισμού της χώρας προς τον ένα ή τον άλλο ευρωπαϊκό συνασπισμό παρά μόνο με την έναρξη του μεγάλου πολέμου, πλήθος ενδείξεων συναινεί ότι είχε ήδη αποφασίσει τον προσανατολισμό της χώρας στις δυνάμεις της Αντάντ. Για την ώρα όμως φροντίζει να κρατά πολιτική ίσων αποστάσεων:

1. Στο Υπουργείο των Εξωτερικών υπήρχε ένα ευρύ σιωπηρό consensus σχετικά με τον προσανατολισμό της Ελλάδας. Γεώργιος, Βενιζέλος και Κορομηλάς, ήταν

⁷⁰⁷ *Πατρίς*, 6543/11.3.1912, σ. 4, όπου δημοσιεύεται η προεκλογική του ομιλία στον Πειραιά.

⁷⁰⁸ *Νέον Άστυ*, 3762/ 11.3.1912, σ. 2

⁷⁰⁹ *Σκριπ*, 17158 /13.2.1912, «Κάτω οι ξένοι»

σύμφωνοι ότι σε περίπτωση γενικής σύρραξης η Ελλάδα θα τασσόταν στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης.⁷¹⁰

2. Ο Βενιζέλος επεδίωκε την προσέγγιση με την Αντάντ και τασσόταν υπέρ της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, καθώς η Γαλλία χορηγούσε τα απαραίτητα δάνεια. Τασσόταν επίσης υπέρ της αγγλικής ναυτικής αποστολής, γιατί είχε την ελπίδα ότι η Αγγλία θα έπαιρνε ευνοϊκή για την Ελλάδα θέση στο κρητικό ζήτημα, όπως αποκάλυψε στο Μεταξά.⁷¹¹ Ήδη από τον Ιανουάριο του 1911 είχε καταστήσει σαφές στο Γερμανό πρέσβη στην Αθήνα Βάγκενχαϊμ, ότι λόγω της συνεχιζόμενης γερμανικής επιφυλακτικότητας και της κωλυσιεργίας έως άρνησης των γερμανικών τραπεζών να χορηγήσουν δάνειο στην Ελλάδα, ήταν υποχρεωμένος λόγω του γαλλικού δανείου να αναθέσει όλες τις στρατιωτικές παραγγελίες στη Γαλλία, ακυρώνοντας ταυτόχρονα τις παραγγελίες πυρομαχικών που είχε υποσχεθεί στη γερμανική εταιρία Ehrhardt.⁷¹² Αυτό που μετρούσε περισσότερο για τους Γερμανούς ήταν ότι για κανένα λόγο δεν ήταν διατεθειμένοι να θυσιάσουν τα οικονομικά και στρατιωτικά τους συμφέροντα στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Για το λόγο αυτό διάκειντο αρνητικά και στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Επιπλέον, στερούνταν ισχυρών φιλογερμανικών πολιτικών ερεισμάτων στην Ελλάδα. Πέραν του γηραιού Θεοτόκη, ο οποίος όμως βρισκόταν στη δύση του πολιτικού του βίου και του φιλογερμανικού προσανατολισμού του Διαδόχου Κωνσταντίνου και της ομάδας των φερέλpidων νέων αξιωματικών που τον πλαισίωναν και είχαν γερμανική στρατιωτική εκπαίδευση, το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου της χώρας με επικεφαλής το Γεώργιο έδειχνε σαφή προσανατολισμό προς τις δυνάμεις της Τριπλής συνεννόησης.

3. Ο Βενιζέλος ήταν αφοσιωμένος στην ιδέα, ότι η προώθηση των εθνικών συμφερόντων της χώρας μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την προσκόλληση της Ελλάδας στις δυνάμεις της Αντάντ και ιδιαίτερα στην Μ. Βρετανία.⁷¹³

4. Ο προσανατολισμός αυτός προς τη Μ. Βρετανία κατέστη περισσότερο σαφής κατά την παραμονή του στο Λονδίνο, με αφορμή τη διάσκεψη ειρήνης των εμπολέμων του Α΄ Βαλκανικού. Κατά την εκεί παρουσία του και στο πλαίσιο των μυστικών του συνομιλιών με το Λόυντ Τζώρτζ τέθηκαν οι βάσεις μιας αγγλοελληνικής συνεν-

⁷¹⁰ Κατσιαδάκη – Γαρδίκια Ελένη, «Βενιζέλος και Υπουργείο Εξωτερικών; Σύγκρουση ή συνεργασία;», στο: *Συμπόσιο.....*, ό. π., σσ. 280 -281

⁷¹¹ Λούλος Κ., *Η Γερμανική Πολιτική στην Ελλάδα 1896 – 1914*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1991, σ. 295

⁷¹² *Ο. π.*, σ. 146

⁷¹³ Leon B. George, *Greece and the Great Powers*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1974, σ. 14, Ο αυτός, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π., τ. ΙΕ΄, σ. 15

νόησης. Κατά τις συζητήσεις του με το λόρδο Τσώρτσιλ, ως επικεφαλής του αγγλικού ναυαρχείου, οι συζητήσεις επικεντρώθηκαν στην κατοχύρωση της ναυτικής ισχύος της Ελλάδας, σε συνδυασμό με τη δημιουργία αγγλικής ναυτικής βάσης στην Κεφαλονιά, με την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα.⁷¹⁴

Αν και είναι πρόωρο το Μάρτιο του 1912 να ισχυριστεί κάποιος ότι οι δύο παρατάξεις που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στον Εθνικό Διχασμό έχουν στηθεί, αναμφισβήτητα έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη βενιζελική παράταξη. Σε ό,τι αφορά τη φιλογερμανική παράταξη με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο, η παρουσία της γίνεται αισθητή μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Οποιαδήποτε υπόθεση ότι στις εκλογές αυτές διακυβεύονται πολύ σημαντικότερα συμφέροντα σε ό,τι αφορά τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, πέραν της εκλογής των παλαιών πολιτικών αρχηγών θα μπορούσε να θεωρηθεί παρακινδυνευμένη, λαμβάνοντας υπόψη ότι παλιά κόμματα ακόμα και σε περίπτωση εκλογικής τους νίκης δεν ήταν σε θέση να συσπειρωθούν και να δημιουργήσουν έναν αντιβενιζελικό πόλο γύρω από το Διάδοχο, ο οποίος θα είχε φιλογερμανικό προσανατολισμό. Πέραν τούτου ο Κωνσταντίνος την περίοδο αυτή αν και έχει νομιμοποιηθεί στην αρχηγία των Ενόπλων Δυνάμεων, ελέω Βενιζέλου, δεν απολάμβανε ακόμα ερεισμάτων στην κοινωνία, τον πολιτικό κόσμο, στο στράτευμα ακόμα και στον Τύπο. Επιπλέον, ο Γεώργιος δικάζεται ευμενώς προς την Αγγλία. Η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε άρδην ένα χρόνο μετά με την αναρρίχηση του Κωνσταντίνου στο ύπατο αξίωμα της χώρας και την αίγλη που περιβλήθηκε, ύστερα από τις ελληνικές νίκες και την ανάλογη προβολή του από το σύνολο του Τύπου, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί υπέρμετρα η δημοτικότητά του και να αποκτήσει το απαραίτητο λαϊκό έρεισμα.

Η *Εστία* μέμφεται την αντιπολίτευση, γιατί επανέφερε στο προσκήνιο την παλιά ιδέα περί αυτόχθονων και ετερόχθονων Ελλήνων, γεγονός που επιφέρει τη διαίρεση του Ελληνισμού. Η ενέργεια αυτή αποσκοπεί στο να πολεμηθεί ο Βενιζέλος, ώστε να τον κλονίσουν, αποκαλώντας τον ξένο. Σύμφωνα με τη λογική αυτή τόσο η Κρήτη, όσο και η Μακεδονία, η Ήπειρος και η Θράκη είναι περιοχές ξένες προς την Ελλάδα. Αποκαλώντας το Βενιζέλου ξένο, δεν υβρίζουν μόνο την ιδέα του Ελληνισμού, ο ο-

⁷¹⁴ Papastratis P. “Megali idea and Mare Nostrum”, Aspects of Greek and Italian Nationalism, in Petricioli M. (eds), *Mediterranean Europe*, Bruxelles: Peter Lang, 2008, p. 87 & Smith L. M., *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919 – 1922*, (μετ.) Κάσδαγλη Λ., Αθήνα: ΜΙΕΤ², 2009, σ. 19 -20. Βλ. και το επόμενο (Μέρος Δ΄) για την παραμονή του Βενιζέλου στο Λονδίνο.

ποίος έρχεται «επίκουρος» στο έργο της κυβέρνησής του, αλλά και το λαό της Ελλάδας, ο οποίος τον έφερε από την Κρήτη.⁷¹⁵

Η *Εφημερίς* σ' ένα απροκάλυπτο άρθρο της εκδηλώνει όλο το μένος της όχι προσωπικά εναντίον του Βενιζέλου, ούτε κατά του κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά εναντίον των «καζινόβιων», οι οποίοι καθίστανται πλέον μανιακοί από λύσσα, επειδή σε λίγες μέρες «θα συντριβεί η κυριαρχία των στομάχων αυτών». Στην κατηγορία των «καζινόβιων», συμπεριλαμβάνει τόσο τον πρωθυπουργό όσο και τους υπουργούς, οι οποίοι «σύρουν την σεμνότητα και την υπερηφάνειαν των αξιωμάτων αυτών εις ψηφεμπορικάς επιδρομάς». Από την κριτική αυτή δε ξεφεύγουν «και οι καταποτισθέντες εις την πλήρη κομματικήν υποδούλωσιν δημοσιογραφικοί κάλαμοι», οι οποίοι υποκινούμενοι από το Καζίνο, υβρίζουν και συκοφαντούν με εμπάθεια πολιτικούς άνδρες, οι οποίοι αν και δεν στάθηκαν στο ύψος της αποστολής τους, στήριξαν με την αρετή τους τα θεμέλια του νεότερου κράτους μας. Αντίθετα οι ίδιες εφημερίδες «μετ' εμεπτικής δουλοπρεπείας πανηγυρίζωσιν κοχλίας του Καζίνου ή ανδρείκελα χρυσοβριθή», τα οποία είναι ανάξια να ατενίσουν την περιοπή ανδρών, όπως οι παλιοί πολιτικοί αρχηγοί. Τέλος, διατυπώνει την άποψη, ότι στο τέλος θα θριαμβεύσει ο κοινός αγώνας όλων των Ελλήνων, «εναντίον της ολιγαρχίας των βουλιμιώντων επιδρομέων» της *Ανορθώσεως*, η οποία εξέλαβε την Αρχή όχι ως καθήκον, αλλά ως λεία.⁷¹⁶

Η εφημερίδα *Αθήναι* επικρίνει με ιδιαίτερη σφοδρότητα την *Εστία* και την *Πατρίδα*, λόγω της οξείας κριτικής τους προς τον Θεοτόκη, επειδή σύμφωνα με τους συντάκτες των εφημερίδων είναι «ο ανάξιος πολιτευτής, άξιος των εμπτυσμών των». Αν θελήσουμε να παραβάλουμε τη διαγωγή των πολιτικών αρχηγών με αυτή του Βενιζέλου, μόνο η καταισχύνη αρμόζει σ' αυτόν. Από άνθρωπος της επανάστασης έγινε αρχηγός της αντίδρασης. Από άντρας της αντοχής, κατέστη «πλούσιος θιασώτης της μαλθακότητος». Όταν κλήθηκε να δώσει την ελευθερία στην ιδιαίτερη πατρίδα του, διέπραξε εθνική ταπείνωση απεμπολώντας την Κρήτη στα ξένα συμφέροντα. Αυτή είναι η περιλάλητος «Ανόρθωσις» και αυτοί οι ανορθωτές. Τέλος, εκφράζει την άποψη, ότι η χώρα πρέπει να κυβερνηθεί από πολιτικές αρχές,⁷¹⁷ παραλείποντας όμως να αναφέρει ποιοι εκφράζουν τις αρχές αυτές, εννοώντας τα παλαιά κόμματα.

Ταυτόχρονα η εφημερίδα *Αθήναι* με τον *Χρόνο* χρησιμοποιούν κοινές κατηγορίες για το Βενιζέλο. Τον καταγγέλλουν ότι από υβριστής και συκοφάντης του Στέμματος,

⁷¹⁵ *Εστία*, 6497/ 9.3.1912, «22 και μόνον 22»

⁷¹⁶ *Εφημερίς*, 103 (10694) /25.2.1912, «Η σημασία του αγώνος».

⁷¹⁷ *Αθήναι*, 3373 /8.2.1912, «Διατί εγκαλούνται»

κατέστη αυλοκόλακας, ευτελέστερος και του τελευταίου υπηρέτη των ανακτόρων. Ενώ επαγγελόταν την ηθική πολιτική, μόλις έγινε αρχηγός κόμματος, αν και άσχετος με τις δυναστείες των συμφερόντων, κατέστη υπόδουλος αυτών, εφόσον δέχεται ως συνδρομητές του «Καζίνου» κάθε είδους ανθρώπους. Αντί να φορολογήσει την πλουτοκρατία αύξησε τους φόρους του λαού και κατέστησε τη Δικαιοσύνη «τυφλή θεραπαινίδα του». Οι κοινές αυτές αναφορές αν και δεν συμπίπτουν χρονικά, δημιουργούν ερωτηματικά: Έλλειψη φαντασίας των αρθρογράφων ή κοινή σύμπλευση;⁷¹⁸

Ο *Χρόνος*, πέραν των ανωτέρω, δημοσιεύει τον μαύρο πίνακα της ανορθώσεως, δηλ. τι κατά την άποψη της εφημερίδας έπραξε ο Βενιζέλος στους δεκάξι μήνες της πολιτικής του διακυβέρνησης. Το πρώτο του μέλημα ήταν να προσεταιριστεί την πλουτοκρατία και στη συνέχεια τους μαλλιάρους, τοποθετώντας μάλιστα ως υπουργό Παιδείας τον Αλεξανδρή, ενώ καταδίωξε ποινικά και απομάκρυνε από το Πανεπιστήμιο τον σοφό καθηγητή Μιστριώτη, γιατί ηγήθηκε του αγώνα εναντίον των μαλλιάρων. Ενώ υποσχέθηκε να λύσει το αγροτικό ζήτημα της χώρας αρκέστηκε να ψηφίσει μια ανεφάρμοστη, αντισυνταγματική και ύποπτη διάταξη περί τσιφλικιών.

Καχύποπος και εκ φύσεως απολυταρχικός εγκαθίδρυσε την «*επαισχυντοτέραν τυραννία*» στον τόπο, αφού σύστησε τακτικό σώμα κατασκόπων και χαφιέδων, οι οποίοι συντηρούνται από τον τακτικό προϋπολογισμό, ως αργόμισθοι Εξευτέλισε το πρωθυπουργικό αξίωμα, δεχόμενος διάφορα δώρα, ενοίκια και έπιπλα.⁷¹⁹

Ενώ υποσχέθηκε, ότι θα αποκαθιστούσε την περιωπή του κράτους ώστε να το σέβονται οι εχθροί και να το υπολογίζουν οι ισχυροί, το κατέστησε «*εξουθένωμα των εθνών*», με αποτέλεσμα ο ελληνισμός της Τουρκίας να υφίσταται απηνή καταδίωξη. Σε ότι αφορά τις Ένοπλες Δυνάμεις μείωσε τη δύναμή τους, ενώ απομάκρυνε πλήθος ικανών αξιωματικών. Όλα αυτά αποδεικνύουν, ότι ενέσκηψε στη χώρα πανούκλα, η οποία απειλεί να παραδώσει στο θάνατο το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού.⁷²⁰

Η εφημερίδα δεν παραλείπει φυσικά να ασκήσει κριτική στα βενιζελικά όργανα καθώς και «*τους εγγύτερους φίλους της βενιζελικής φατρίας*», οι οποίοι αν και θεώρησαν την έκρηξη της επανάστασης ως προδοσία κατά της πατρίδας συνταυτίζοντας

⁷¹⁸ *Αθήναι*, ό. π., & *Χρόνος*, 3036/ 6.3.1912, «Ο κομματικότερος όλων»

⁷¹⁹ Οι παραπάνω αναφορές, όπως και άλλες που θα δημοσιεύσει ο *Χρόνος* κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου στερούνταν σοβαρότητας, εντάσσονται όμως στην προσπάθεια του Χαιρόπουλου να πλήξει με οποιοδήποτε μέσο θεωρούσε ως το πλέον πρόσφορο, το Βενιζέλο.

⁷²⁰ *Χρόνος*, 3029 /28.2.1912, «Ο μαύρος πίναξ της ανορθώσεως».

Είναι τόση η εμπάθεια της εφημερίδας για τον πρωθυπουργό, ώστε σε όλη τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας δημοσίευε στην τρίτη σελίδα της όλες τις μεταβολές των δημοσίων υπαλλήλων (διορισμοί– παύσεις –μεταθέσεις), όπως αυτές αναγράφονταν στα αντίστοιχα ΦΕΚ, με τον τίτλο «Η δημιουργία της βενιζελικής φατρίας».

μάλιστα το Βενιζέλο μ' αυτήν, σήμερα παρουσιάζονται ως υμνητές της και κατήγοροι των κομμάτων. Κατηγορεί επίσης τον εκλεκτό της [αρχικά είχε υποστηρίξει το Βενιζέλο], ότι κατά παράδοξο τρόπο αναζητούσε στα κόμματα, «ό,τι ιδιοτελές και σαπρόν», αρκεί να του παρείχε εκλογική δύναμη, καθώς η ιδέα της επαναστάσεως ήταν ξένη προς αυτόν. Ο ίδιος δεν εμπνεύστηκε από αυτήν, δεν την αποδέχτηκε, δεν υπήρξε αρχηγός της και δεν έλαβε μέρος στην εξέγερση του στρατού και του Λαού. Αυτός που σήμερα ομιλεί ανοιχτά κατά των αρχηγών των κομμάτων είναι ένας άνθρωπος, χωρίς «ατομικήν τινα ιστορίαν» και δίχως να έχει υποβληθεί σε θυσίες υπέρ του τόπου, υποδείχτηκε δε τυχαία από άλλους και παρόλα αυτά εξελέγη πρώτος βουλευτής Αττικοβοιωτίας. Πρόκειται για έναν τυχάρπαστο και κατά συνέπεια δικαιούται να μιλεί το ελάχιστο, περί των κομμάτων. Μάλιστα πολλοί από τους ιδρυτές της Επανάστασης διείδαν σωστά, ότι ο άνθρωπος αυτός απλά επιθυμούσε να συνδιαλλαγεί για τον εαυτό του. Αναδείχτηκε δε πρωθυπουργός από εύνοια της τύχης, καθώς δεν εμπνεόταν διόλου από την επανάσταση και συναλλάχτηκε με όλους τους φυγάδες των κομμάτων με αποτέλεσμα να θεωρείται ακόμα και από τους πλέον ακέραιους φίλους του, ως ο κομματικότερος από όλους τους παλαιούς πολιτικούς αρχηγούς στην Ελλάδα.⁷²¹

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι ο βενιζελικός Τύπος δεν αναδεικνύει ιδιαίτερα το πολιτικό έργο του Βενιζέλου, αλλά επικεντρώνεται κατά κόρον στα πεπραγμένα των πολιτικών κομμάτων. Η *Ακρόπολις* παρομοιάζει τα παλαιά κόμματα με καρακάξες, τα οποία περιφέρουν το απατηλό και δηλητηριώδες χαμόγελό τους, προκειμένου να παγιδεύσουν τη λαϊκή εμπιστοσύνη. Προτρέπει μάλιστα τους εκλογείς να έχουν αυτή τη σκέψη κατά νου και να κατανηφίσουν τον παλαιοκομματισμό, ο αντιπροσωπεύει το φαύλο στη διοίκηση, «το ληστρικό» στα οικονομικά, την παραλυσία στο στρατό, την ανηλεή φορολογία, «το βλακοποιόν» στην εκπαίδευση, «το αλυσόδετο» στη γλώσσα του, την έλλειψη στοργής προς την εργατική τάξη, «το μεσαιωνικόν εις την δουλείαν της γυναικός» καθώς και την αναλγησία στις επικλήσεις των αδύναμων και των πασχόντων, οι οποίοι δικαιούνται μέτρα προστασίας και περίθαλψης. Ο Λαός οφείλει να υπερψηφίσει το Βενιζέλο, ο οποίος εκπροσωπεί τις νέες ιδέες, αδιάφορο αν είναι τέλειος, καθώς η τελειότητα του νεοπαγούς βενιζελισμού, θα επέλθει με τον καιρό. Τέλος, αν και θεωρεί απαραίτητη την ύπαρξη «αντιρρόπου δυνάμεως», προτρέπει το Λαό, να κοιτά πάντα εμπρός, να μη δώσει δηλ. καμία ψήφο προς τα παλαιά

⁷²¹ *Χρόνος*, 3036/ 6.3.1912, «Ο κομματικότερος όλων»

κόμματα. Αντίθετα, δέχεται ότι η αντιπολίτευση μπορεί να καταρτιστεί από το Γούναρη και την ομάδα των κοινωνιολόγων, θεωρώντας τους ως «ευέλπιδες συνεργούς» του νέου κράτους.⁷²²

Η εφημερίδα είναι η μοναδική από τις βενιζελικές που επιχειρεί και μια ανασκόπηση του πολιτικού έργου που επιτέλεσε «ο πολιτικός Ηρακλής», καθώς έδωσε «τον μίτον της Αριάδνης» για να εξέλθει η χώρα από τον επαναστατικό λαβύρινθο, επιβάλλοντας τη σύγκληση Αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης, όταν οι οπαδοί της Συντακτικής ήταν έτοιμοι να απολύσουν «τους ασκούς του Αιόλου». Ο Βενιζέλος κατόρθωσε να μεταβάλλει το κράτος από «λησταρχείον, εις Κράτος Νόμου, Πρόνοιας, Συντηρήσεως, Προαγωγής και Δυνάμεως». Είναι αυτός που σχημάτισε κυβέρνηση κύρους από τους αρίστους, ανεξάρτητα από προσωπικές συμπάθειες και υποχρεώσεις επαναφέροντας την τάξη και την ασφάλεια στον τόπο. Αναστήλωσε την πίστη και την εκτίμηση του κράτους στο εξωτερικό. Διέγραψε με δεξιότητα τη μόνη σοβαρή εξωτερική πολιτική, αυτήν της ειλικρινούς συνεννόησης με τα βαλκανικά κράτη. Πρώτος αυτός μίλησε τη γλώσσα της σωφροσύνης και της αλήθειας για το Κρητικό ζήτημα. Δημιούργησε δικαιοσύνη και κολοσσιαία νομοθεσία. Δεν επέβαλε κανένα νέο φόρο, εκτός από αυτόν των σπειρωμένων γαιών, που πλήττει μόνο τους γαιοκτήμονες. Έθεσε τις βάσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης με τη δημιουργία των κοινοτήτων. Εξαγοράστηκαν τσιφλίκια και αποκαταστάθηκε μέρος των ακτημόνων καλλιεργητών, ενώ έλαβε νομοθετικά μέτρα για την προστασία των αγροτών.

Το σημαντικότερο όμως όλων υπήρξε η αναθεώρηση του Συντάγματος, κολοσσιαία εργασία, στην οποία είχε σημαντική ανάμειξη κατά τις συνεδριάσεις της Βουλής. Αυτός «διά της φυσικής, ηθικής και διανοητικής του δυνάμεως», συμβολίζει τον εθνικό κυβερνήτη, ο οποίος σε αντίθεση με τους πρώην δεν ανήκει στο κόμμα, αλλά στο Έθνος. Τέλος, εκφράζει την πεποίθηση ότι ο ευφυής Λαός θα πράξει το καθήκον του, όπως έπραξε και στις δύο προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις.⁷²³

Η *Πατρίς* και η *Εστία* αναφέρονται στον ελληνισμό της διασποράς, επισημαίνοντας το πρωτοφανές ενδιαφέρον τους «υπέρ των κυβερνητικών πραγμάτων» της Ελλάδας καθώς και την πίστη και την αφοσίωση με την οποία προσβλέπουν στο έργο της Ανορθώσεως και στο Βενιζέλο, ο οποίος με τις ιδέες του ενσαρκώνει την πολιτική αναγέννηση της χώρας. Διερωτούνται αν όλη αυτή η επιθυμία υποστήριξης των Φιλελευθέρων από όλα τα κέντρα του ελληνισμού στο εξωτερικό (Σμύρνη, Κωνστα-

⁷²² *Ακρόπολις*, 9000 /12.2.1912, «Κτυπάτε τις καρακάξες».

⁷²³ *Ακρόπολις*, 8093 /4.2.1912, «Όχι σκυλιά, χάριν δεν σας δίνω» & 9002 /14.2.1912, «Τι έκαμ».

ντινούπολη, Αίγυπτος, Ευρώπη, Αμερική) είναι προϊόν συναλλαγής ή είναι μωροί, ηλίθιοι και όργανα της Λέσχης των Φιλελευθέρων. Επισημαίνουν ότι όλο αυτό το φιλοβενιζελικό ρεύμα που διατρέχει τον ελληνισμό της διασποράς είναι αποτέλεσμα της ίδιας αντίληψης περί της μεγάλης μεταβολής που επήλθε στην Ελλάδα. Όταν δε ένας λαός βλέπει την πατρίδα του να ανυψώνεται και να επαινείται από τους ξένους, εξυψώνεται και το ηθικό του. Είναι λοιπόν δίκαιο να θεωρούν εχθρούς της Ελλάδας αυτούς, οι οποίοι προσπαθούν να επαναφέρουν το παλαιό καθεστώς και να καταρρίψουν τον σωτήρα της πατρίδας τους.⁷²⁴

Στην εφημερίδα *Ατλαντίς* της Νέας Υόρκης δημοσιεύονταν κατά την προεκλογική περίοδο ομαδικές επιστολές ομογενών, οι οποίες δήλωναν υποστήριξη στο Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων με την επισήμανση προς τους Έλληνες εκλογείς να καταψηφίσουν τον παλαιοκομματισμό. Η εφημερίδα σε σχόλιό της σημείωνε, ότι αν και υποστήριξε εξ αρχής την ανόρθωση και το Βενιζέλο και εξακολουθεί να τον υποστηρίζει⁷²⁵ θεωρεί ότι ο ελληνισμός της Αμερικής δεν πρέπει να εμπλακεί στα κομματικά πάθη, ώστε να εξαλειφθεί το φαινόμενο της κομματικής διαίρεσης στις ελληνικές κοινότητες της Αμερικής. Παράλληλα επισημαίνει ότι από τη στιγμή που οι ομογενείς επιτρέπουν και ανέχονται τη διαίρεση και υποστηρίζουν τους φαύλους να καταλαμβάνουν θέσεις στη διοίκηση των κοινοτήτων, δεν έχουν δικαίωμα να δίνουν συμβουλές στους αδερφούς της Ελλάδας.⁷²⁶ Η προτροπή αυτή της εφημερίδας κάθε άλλο παρά αποσκοπούσε στην ενότητα του ελληνισμού της Αμερικής, αλλά στο να μη διαφανεί άμεσα το γεγονός της σταδιακής μεταβολής της σε αντιβενιζελική, καθώς δεν επιθυμούσε να απολέσει το αναγνωστικό της εκείνο κοινό, που υποστήριζε το Βενιζέλο και το οποίο δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητο.

Τέλος η *Πατρίς* κατηγορεί τους παλαιοκομματικούς, καθώς δεν δύνανται να εννοήσουν ότι όλη αυτή η παρατηρούμενη «εξανάστασις» εντός και εκτός Ελλάδας υπέρ της κυβέρνησης Βενιζέλου είναι αποτέλεσμα του γεγονότος, ότι αυτός εκπροσωπεί, συνοψίζει και ενσαρκώνει τη νέα κατάσταση, το νέο πολιτικό καθεστώς και την Ανόρθωση, καθώς η κυβέρνηση του είναι αυτή η οποία δικαίωσε τις προσδοκίες του Λαού. Κατά συνέπεια νίκη του Βενιζέλου στις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου, συνεπάγεται νίκη του Λαού, γιατί ο Λαός κυβερνά μέσω αυτού. Η εφημερίδα θεωρεί ως βέβαι-

⁷²⁴ *Πατρίς*, 6505 /1.2.1912, «Η βοή του έξω ελληνισμού» & 6505 /11.2.1912, «Η επανάστασις του ελληνισμού της Αμερικής», *Εστία* 6487 / 28.2.1912, «Να το ρεύμα το μεγάλο και πανίσχυρον»

⁷²⁵ Η αναφορά αυτή δεν προκύπτει από την όλη αρθρογραφία της εφημερίδας, καθώς οι ανταποκρίσεις της από την Αθήνα απηχούσαν απόψεις της αντιπολίτευσης, ενώ αναδημοσίευε και άρθρα του αντιβενιζελικού Τύπου.

⁷²⁶ *Ατλαντίς*, 3016 /8.2.1912, 3025 /19.2.1912, 3026 / 20.2.1912, «Υπέρ του θριάμβου του Βενιζέλου»

ο, ότι ο βενιζελισμός θα κυριαρχήσει σε όλη την επικράτεια και την 11^η Μαρτίου θα παρουσιάσει τεράστια πλειονοψηφία. Η νίκη αυτή αφενός θα αποδείξει την πρόοδο της χώρας και αφετέρου ότι το παλαιό καθεστώς έχει ταφεί οριστικά. Ως απόδειξη δε των απόψεων της θεωρεί την υποστήριξη που εκδηλώνεται προς το Βενιζέλο από την πλειοψηφία σχεδόν των κοινωνικών ομάδων.⁷²⁷

2.5 Ο Βενιζέλος προτείνει αντιπολίτευση

Θεωρώντας ο Βενιζέλος βέβαιη την επικράτησή του στις επικείμενες εκλογές, φαίνεται ότι τον απασχολούσε και η εκλογή αντιπολίτευσης από νέους και άφθαρτους πολιτευτές και όχι από εκπροσώπους των παλαιών κομμάτων. Οι απόψεις του αυτές άρχισαν σταδιακά να διαχέονται προς το φιλικό του Τύπο, προκειμένου να προετοιμαστεί κατάλληλα η κοινή γνώμη.

Η *Εστία* επισημαίνει ότι με την ύπαρξη αντιπολίτευσης στη Βουλή, η νομοθετική εργασία διεξάγεται επωφελέστερα και αρτιότερα, όταν η συζήτηση δεν είναι μονομερής αλλά περιλαμβάνει τη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία απόψεων. Ταυτόχρονα όμως αναρωτιέται ποιοι από τους ηγέτες της αντιπολίτευσης, δύνανται να επιτελέσουν αυτό το ρόλο. Η εφημερίδα αφού απορρίπτει τον Ράλλη, επειδή φρόντισε «*διά των ευγλωττων αγορεύσεων του*», να αποδείξει το αμετάβλητο των παλιών του συνηθειών, το Θεοτόκη γιατί μεταβλήθηκε σε μεταπράτη «*των σοφών δοξασιών γλωσσαμύντορος υποψηφίου*» [βλ. Μιστριώτη], αποφαινεται ότι τα μόνα ενδεδειγμένα πρόσωπα, τα οποία δε φέρουν τις φθορές του παρελθόντος, είναι ο Ζαΐμης, μορφή γνωστή στο πανελλήνιο, όπως και ο Γούναρης, για τον οποίο κανένας δεν αμφισβητεί, ότι η παρουσία του θα συνέβαλε τα μέγιστα στο έργο της νέας Βουλής. Αν και μεταχειρίζεται γλώσσα «*ας μη είπωμεν οποία*» για το Βενιζέλο, η παράθεση και μόνο των απόψεών του για τα εθνικά ζητήματα, αναμφισβήτητα θα ωφελούσε. Επειδή θεωρεί απαραίτητη την παρουσία του στη νέα Βουλή, προτρέπει το Λαό να ψηφίσει τους πλέον άξιους αντιπροσώπους «*της ετέρας γνώμης*», συμπεριλαμβανομένου και του Γούναρη.⁷²⁸

Ανάλογες απόψεις εκφράζει και η *Πατρίς*. Αφού αρχικά υπενθυμίζει στους αναγνώστες της, ότι δεν ξεφεύγει από τις αρχές του κόμματος των Φιλελευθέρων, στο οποίο παραμένει ως αφοσιωμένος στρατιώτης, θεωρώντας απαραίτητη την ύπαρξη αντιπολίτευσης, συστατικό στοιχείο για την εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και επειδή η κυβέρνηση Βενιζέλου που θα εξέλθει νικήτρια των

⁷²⁷ *Πατρίς*, 6532 /29.2.1912, «Το κύμα της ανορθώσεως»

⁷²⁸ *Εστία*, 6492 /4.3.1912, «Η ετέρα γνώμη»

εκλογών, δεν έχει καμία διάθεση να δει στις τάξεις της αντιπολίτευσης «την αναρχίαν εις τας ιδέας, την ακοσμίαν εις τας συζητήσεις και την ακολασίαν εις τον τρόπον του αντιπολιτεύεσθαι», ζητεί την υπερψήφιση του πολιτευτή Αχαϊοήλιδας Δημητρίου Γούναρη, η παρουσία του οποίου στη νέα Βουλή αποτελεί εγγύηση.⁷²⁹

Ενώ μέχρι τώρα η *Ακρόπολις* έδειχνε μια συμπάθεια προς το πρόσωπο του Γούναρη με σποραδικές αναφορές σ' αυτόν, παραμονές των εκλογών προτρέπει συμπολιτευόμενους και αντιπολιτευόμενους να συνεργασθούν, ώστε να εκλεγεί στη μελλοντική Βουλή. Αν και η εφημερίδα διαπιστώνει, ότι δεν επικρότησε κανένα από τα μέτρα του Βενιζέλου, εν τούτοις πιστεύει ότι είναι μια ηθική δύναμη του έθνους, που δεν πρέπει να μείνει αχρησιμοποίητη. Είναι μάλιστα ο πρώτος υπουργός, που θέλησε να ελαττώσει τα βάρη των αποροτέρων τάξεων και να τα μετακυλήσει στους ώμους των ευπορότερων. Η εφημερίδα θεωρεί δεδομένο, ότι εφόσον εκλεγεί θα ενθαρρύνει κάθε εκδήλωση φιλολαϊκής πολιτικής εκ μέρους της κυβέρνησης Βενιζέλου.⁷³⁰

Είναι βέβαιο, ότι η ευρεία υποστήριξη του Γούναρη από το βενιζελικό Τύπο δεν πραγματοποιήθηκε με δική του πρωτοβουλία του, αλλά κατόπιν προτροπής του πρωθυπουργού, ο οποίος φαίνεται πως έτρεφε εκτίμηση στο πρόσωπο του πολιτευτή Αχαϊοήλιδας, θερμό υποστηρικτή τολμηρών ριζοσπαστικών ιδεών στο κοινοβούλιο την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Επίσης η κίνηση αυτή εντάσσεται στην προσπάθεια των Φιλελευθέρων και ιδιαίτερα του Βενιζέλου να συρρικνωθεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό η δύναμη των παλαιών κομμάτων, καθώς ο ίδιος πίστευε ότι ήταν απαραίτητη η αποκοπή του «ομφάλιου λώρου» της ελληνικής πολιτικής ζωής από το απαίσιο φαυλοκρατικό παρελθόν και το σύστημα αξιών, που αυτό εκπροσωπούσε.

Επιπλέον με δεδομένη την αναγκαιότητα ύπαρξης αντιπολίτευσης ο Βενιζέλος είχε την πεποίθηση, ότι ο Γούναρης ήταν ο πλέον ενδεδειγμένος να ηγηθεί μιας νέας και άφθαρτης αντιπολίτευσης,⁷³¹ η οποία θα διακρινόταν από νεωτεριστικό πνεύμα και προσαρμοσμένης στη λειτουργία ενός σύγχρονου αστικού κράτους.

⁷²⁹ *Πατρίς*, 6538 /6.3.1912, «Ο Δημήτριος Γούναρης»

⁷³⁰ *Ακρόπολις*, 9027 /10.3.1912, «Αυτά είχαμε να πούμε και τα είπαμε»

⁷³¹ Οι απόψεις αυτές του Βενιζέλου για το Γούναρη, δεν άλλαξαν και τα επόμενα χρόνια παρά μόνο όταν ο Γούναρης αποδέχτηκε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Κωνσταντίνο (Φεβρουάριος 1915). Όπως ανέφερε ο Βενιζέλος σε συνεδρίαση της Βουλής, μόλις είκοσι μέρες πριν, ο Γούναρης του διεμήνυσε μέσω φίλου, αν ήταν διατεθειμένος να συμπεριλάβει στους φιλελεύθερους συνδυασμούς έξι – επτά κομματικούς του φίλους. Ο Βενιζέλος, σύμφωνα πάντα με τις δηλώσεις του, ανέφερε ότι είναι πρόθυμος να συμπεριλάβει εννέα υποψήφιους, καθώς προσέβλεπε στο Γούναρη τον αντικαταστάτη του «εν περιπτώσει αποχωρήσεώς [του]».

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Κ', Σύνοδος Β', Αθήνα, Σφενδόνη 1929, συνεδρίαση 21^η/ 13.8.1917, σ. 276

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ‘ ΕΚΛΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ’

Με τη λήξη των εορτών του νέου έτους ξεκινά άτυπα και η προεκλογική περίοδος, καθώς τα πολιτικά κόμματα άρχισαν να γνωστοποιούν τις θέσεις τους μέσω του Τύπου για τη σύνθεση της μελλοντικής Βουλής. Τα παλαιά κόμματα τόνιζαν την ανάγκη να ψηφιστούν οι επίλεκτοι του Λαού, ανεξαρτήτως πολιτικής απόχρωσης (**ιδέα της εκλεκτικότητας**). Ο όρος ‘εκλεκτικότητα’ χρησιμοποιήθηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο σε αντιδιαστολή με το βενιζελικό Τύπο, που επικαλούνταν την αμιγώς ψήφιση των φιλελεύθερων συνδυασμών, αλλά επιθυμούσε και την εκλογή επωνύμων προσωπικοτήτων της αντιπολίτευσης, συμπεριλαμβανομένων οπωσδήποτε των πολιτικών αρχηγών, καθώς και την εκλογή του Δ. Γούναρη και του Αλ. Ζαΐμη.

Με βάση την ιδέα της «εκλεκτικότητας», το *Σκριπ* και η εφημερίδα *Αθήναι*, υποστηρίζουν ότι υποτιμάται η νοημοσύνη και η αντίληψη του ελληνικού λαού, από όσους προσπαθούν να τον πείσουν, ότι δεν οφείλει «να εκλέξει τους αντιπροσώπους του», αλλά να ψηφίσει μόνο αυτούς που θα χριστούν από το Βενιζέλο. Οποιαδήποτε προσωπικότητα διακρίνεται για τη μόρφωση, το χαρακτήρα της και το ελεύθερο φρόνημά της, εφόσον είναι αντίθετη της Λέσχης, πρέπει να καταψηφίζεται, ώστε να εκλεγούν οι άσημοι και οι ανάξιοι, οι οποίοι όμως έχουν προηγουμένως προσχωρήσει «εις την βενιζελικήν στρούγκαν». Χαρακτηρίζουν όλη αυτή την προσπάθεια «των θαμώνων της Λέσχης» ως εκδήλωση της ιδέας της καταλύσεως των ελευθεριών του

Λαού, ιδέα από την οποία εμφορείται ο Βενιζέλος και γι' αυτό το σκοπό αγωνίζεται, να υποδουλωθεί δηλ. ο Λαός και να μην έχει γνώμη. Εκλέγοντας βωβούς υποψηφίους εκπληρώνονται οι τύποι και «παίζεται μία πολιτική κωμωδία». Όλα αυτά όμως έχουν ως αποτέλεσμα, τα πάντα δηλ. το κράτος, ο Λαός και η Βουλή να εκπροσωπούνται από το Βενιζέλο. Κατά συνέπεια, τυχόν εκλογή «θιάσου χειροκροτούντων» ισοδυναμεί με εθνικό κίνδυνο. Ο μόνος τρόπος για να αποφευχθεί ο κίνδυνος αυτός είναι η συνένωση όλων, ανεξάρτητα από κομματικές αποχρώσεις, ώστε να γεννηθεί ένα εθνικό κόμμα, καθώς με την εκλογή των κορυφαίων πολιτών, ανεξάρτητα αν θα συμμετέχουν σε συνδυασμό ή κατέλθουν ως ανεξάρτητοι υποψήφιοι, θα εκλείψουν φαινόμενα, τα οποία δημιουργούν έκλυση των ηθών, όπως «*το συμφέρον, η ευμάρεια, ο πλουτισμός και οι στρατιές των αδρώς αμειβομένων χαφιέδων*»⁷³²

Αντίθετα, οι *Καιροί* τονίζουν την ανάγκη ύπαρξης ισχυρής κυβέρνησης, η οποία θα δύναται να αντεπεξέλθει στις δύσκολες περιστάσεις, «*εις τους επικείμενους εξωτερικούς σάλους*» και θα εφαρμόσει το ανορθωτικό της πρόγραμμα. Θεωρούν βέβαιο, ότι οι εκλογές θα δώσουν μεγάλη πλειοψηφία στο Βενιζέλο. Εκφράζουν την άποψη, ότι αν οι εκλογείς ψηφίσουν με βάση την εκλεκτικότητα το αποτέλεσμα θα είναι ο κατακερματισμός της Βουλής, με πιθανό αποτέλεσμα τη διάλυσή της, καθώς θα είναι αδύνατος ο σχηματισμός βιώσιμης κυβέρνησης. Η εφημερίδα τονίζει με έμφαση, ότι ο μόνος τρόπος για να επιβιώσει η επερχόμενη Βουλή είναι οι εκλογείς να ψηφίσουν τις αρχές που αντιπροσωπεύουν τα κόμματα και όχι τους υποψήφιους.

Επειδή όμως είναι αδύνατη η κανονική λειτουργία του πολιτεύματος, χωρίς την ύπαρξη ισχυρής, «*αληθούς και πεφωτισμένης*» αντιπολίτευσης, είναι απαραίτητη η εκλογή και ορισμένων στελεχών της. Μάλιστα προχωρεί ένα βήμα μπροστά, αναφέροντας «*τον επιφανή πολιτευτή Γούναρη*», προσωπικότητα αναγνωρισμένης αξίας και ιδιαίτερα γνωστή στο πανελλήνιο. Τέλος, τονίζει ότι η έννοια της εκλεκτικότητας μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε μεμονωμένους πολιτικούς, συμπεριλαμβανομένων οπωσδήποτε και των πολιτικών αρχηγών.⁷³³

Ο καταρτισμός των εκλογικών συνδυασμών απασχόλησε τον Τύπο και ιδιαίτερα τον αντιβενιζελικό, με την άτυπη έναρξη της προεκλογικής περιόδου. Ταυτόχρονα, αρχίζει να προβάλλει από τον αντιβενιζελικό Τύπο η ιδέα της συσπείρωσης των παλαιών κομμάτων, μέσω της κατάρτισης ενιαίων εκλογικών συνδυασμών, όπου αυτό

⁷³² *Σκριπ*, 17123/ 8.1.1912, «Κατά του εθνικού κινδύνου» & 17148/ 2.2.1912 «Κατ' επιταγήν», *Αθήναι*, 3341/ 7.1.1912, «Αι εκλογαί η σωτηρία» & 3342/ 8.1.1912, «Τους κορυφαίους»

⁷³³ *Καιροί*, 8/ 9.1.1912, «Ο Λαός και αι εκλογαί», & 37/ 8.2.1912, «Η εκλεκτικότης»

ήταν εφικτό και ιδιαίτερα στην πρώτη εκλογική περιφέρεια της χώρας. Είχε ήδη αρχίσει να γίνεται αντιληπτό, ότι μόνο μέσω μιας εκλογικής σύμπραξης υπήρχε πιθανότητα να αντιμετωπιστεί η «βενιζελική λαίλαπα».

Το *Νέον Αστν* κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι επιζητεί τον προσεταιρισμό πολιτευτών «της φαυλοκρατίας», επωφελούμενος από τις τοπικές αντιθέσεις και τον ασταθή χαρακτήρα ορισμένων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων είναι «απλούς συρφετός», εάν δε το προσεταιριστούν με τους πλέον ειδεχθείς όρους χάνουν το δικαίωμα του σκέπτεσθαι, γιατί το κόμμα αυτό απαιτεί τυφλή και δουλική υποταγή στη θέληση του Αρχηγού. Κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι είναι ο εισηγητής αυτής της διαφθοράς ο οποίος αν και επαγγέλθηκε να ιδρύσει κόμμα αρχών, κατήρτισε κόμμα από ξύλινους οπαδούς, χωρίς γνώμη και θέληση, ενώ ταυτόχρονα επωφελείται όλων των μέσων της μικροπολιτικής, «διά να εκφαυλίσει» τους ασταθείς πολιτικούς χαρακτήρες, δίνοντας ο ίδιος το παράδειγμα της πολιτικής ανηθικότητας.⁷³⁴

Σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας *Αθήναι* η κυβέρνηση και κυρίως ο Βενιζέλος βρίσκονται σε σύγχυση, ως προς την επιλογή των προσώπων που θα καταρτίσουν τους συνδυασμούς των Φιλελευθέρων. Βλέποντας το ρεύμα της εκλεκτικότητας ολοένα ογκούμενο, αποφάσισε να προσελκύσει υποψηφίους που διακρίνονται για την προσωπικότητά τους και την επιβολή τους στον τόπο τους, με αποτέλεσμα οι πιστοί του φίλοι να προσέρχονται στις οικίες παλαιών και νέων πολιτευτών και να «τείνουν ικέτιδα χείρα». Σε όλα αυτά πρέπει να προστεθεί και το αλληλοφάγωμα των νέων ανδρών, στα πλαίσια της κομματικής και πολιτικής επικράτησής τους. Για το σκοπό αυτό, ο Βενιζέλος κατανοώντας τη δυσκολία και την ευθύνη που ανέλαβε ως προς τον καταρτισμό των εκλογικών συνδυασμών και προκειμένου να μη χρεωθεί αποκλειστικά την ευθύνη της αποτυχίας, αποφάσισε να προσφύγει και «εις τας πεφωτισμένας διανοίας» και των άλλων μελών της κυβέρνησης.⁷³⁵

Η *Εφημερίς* προτρέπει το Βενιζέλο να επιλέξει για τους εκλογικούς συνδυασμούς των Φιλελευθέρων και ειδικά αυτόν της Αττικοβιοιωτίας όχι όπως έπραξε στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, όπου επελέγησαν «βουλευτίσκοι» των οποίων η πνευματική, πολιτική και κοινωνική ικανότητα αποδείχθηκε υποδεέστερη των περιστάσεων. Εάν δε επιλέξει εκ νέου ξύλινους ανθρώπους, απλούς χειροκροτητές και όχι σκεπτόμενους, θα διαπράξει θεμελιώδες σφάλμα καθότι θα έχει να αντιμετωπίσει μια οργανω-

⁷³⁴ *Νέον Αστν*, 3700/ 8.1.1912, 'Εκλυσις πολιτικών ηθών»

⁷³⁵ *Αθήναι*, 3346/ 12.1.1912, σ. 2, «Η κυβέρνησις και οι συνδυασμοί».

μένη αντιπολίτευση, προς την οποία αναγκαστικά θα στραφεί η εμπιστοσύνη του σκεπτόμενου κόσμου.⁷³⁶

Περισσότερο ενωτικό από τον αντιβενιζελικό Τύπο εμφανίζεται το *Σκριπ*, θεωρώντας ως εθνική ανάγκη το συνασπισμό όλων των δυνάμεων (παλαιών κομμάτων), καθώς δεν πρέπει να υποτιμάται ο κίνδυνος της διαίρεσης, αν επικρατήσει εκ νέου «η εθνοκτόνος βενιζελική φατρία», επειδή το προσωπικό αυτό κόμμα που διαφημίστηκε και υμνήθηκε ως κόμμα φιλελεύθερων αρχών εγκαθίδρυσε στην Ελλάδα επικίνδυνη ολιγαρχία πλουτοκρατικών τάξεων, επιδιώκοντας την πολιτική εξαχρείωση και διαφθορά και την «απονάρκωση» του λαϊκού φρονήματος μέσω της απάτης και της αγυρτείας. Γνωρίζοντας δε, ότι το εγχείρημα αυτό περικλείει δυσκολίες, προτρέπει να παραμεριστούν τυχόν εγωισμοί και φιλοδοξίες για το συμφέρον του τόπου.⁷³⁷ Με την προτροπή της αυτή η εφημερίδα ουσιαστικά προσπαθεί να αφυπνίσει την αντιπολίτευση, προκειμένου να καταρτιστούν ενιαίοι εκλογικοί συνδυασμοί, αν πράγματι τα παλαιά κόμματα πίστευαν ότι είχαν πιθανότητες επανόδου στην εξουσία.

Οι *Καιροί*, εκφράζοντας και την άποψη του βενιζελικού Τύπου, θεωρούν ότι επιβάλλεται τα κόμματα να καταρτίσουν αμιγείς συνδυασμούς, καθώς η συνένωση ανόμοιων πολιτικών στοιχείων με μοναδικό σκοπό την εκλογική επιτυχία, λόγω των προσωπικών κεφαλαίων, επιρροών και ισχύος που διατίθενται από κάποιο υποψήφιο, αποτελούν τεράστια νοθεία του λαϊκού φρονήματος και τάσσονται αντίθετες στο ενδεχόμενο συνεργασίας μεταξύ Φιλελευθέρων και παλαιών κομμάτων, επειδή μια τέτοια σύμπραξη θα αποδείκνυε, ότι το παλαιό καθεστώς εξακολουθεί ακόμα να υφίσταται, όπως επίσης και της συνεργασίας μεταξύ των παλαιών κομμάτων, καθώς δεν υφίσταται «συνταυτισμός γνώμων και πολιτικής κατευθύνσεως. Τέλος, η εφημερίδα υπενθυμίζει στα παλαιά κόμματα τα αποτελέσματα των προτελευταίων εκλογών, κατά τις οποίες ο λαός καταψήφισε με φανατισμό τους ενωμένους συνδυασμούς.⁷³⁸

Τελικά, το μόνο που πέτυχαν τα παλαιά κόμματα ύστερα από ένα μήνα απραξίας ήταν να ανακοινώσουν διαφόρων ειδών συνδυασμούς, όπως τελικά προήλθαν από τη συνεννόηση των ισχυρών τοπικών κομματικών παραγόντων κατά περιφέρεια: **1.** μεικτούς συνδυασμούς σε περιφέρειες όπου δεν είχαν πιθανότητες επιτυχίας, αποτελούμενους από πολιτευτές του θεοτοκικού κόμματος, του Εθνικού Κόμματος και ανεξάρτητους, όπως στη Θεσσαλία, **2.** μονοκομματικούς συνδυασμούς του τοπικά ισχυ-

⁷³⁶ *Εφημερίς*, 60(10561) / 12.1.1912, «Οι βενιζελικοί συνδυασμοί»

⁷³⁷ *Σκριπ*, 17145/ 30.1.1912, «Εθνική ανάγκη»

⁷³⁸ *Καιροί*, 25/ 26.1.1912, «Οι συνδυασμοί» & 32/2.2.1912, «Η συμμαχία των παλαιών»

ρότερου παλαιού κόμματος, όπως του μαυρομιχαλικού στη Λακωνία και 3. αντιμαχόμενους συνδυασμούς στις περισσότερες περιφέρειες (13) συμπεριλαμβανομένης και της Αττικοβοιωτίας, γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στην ήττα τους.

Σε ό,τι δε αφορά τις προβλέψεις του Τύπου ως προς το διαφαινόμενο εκλογικό αποτέλεσμα,⁷³⁹ το *Εμπρός* και η νεοφώτιστη στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο *Εφημερίς* εκφράζουν την άποψη ότι η «περιβόητος Ανόρθωσις» θα νικήσει στις προσεχείς εκλογές, για να διαιωνίσει τα δεινά της χώρας, επειδή ο Λαός δεν επιθυμεί την επιστροφή των παλαιών κομμάτων στην εξουσία. Θεωρούν όμως αυτονόητο πως δεν πρέπει να αναμένεται η πλειοψηφία του παρελθόντος, καθώς η κοινή γνώμη έχει εκφράσει την έντονη δυσφορία της για το κυβερνητικό έργο που συντελέστηκε τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας με την εγκατάλειψη του κρητικού ζητήματος και την παράδοση των εθνικών συμφερόντων «εις τας υπούλους της Βουλγαρίας αγκάλας».⁷⁴⁰ Παράλληλα όμως το *Εμπρός* επισημαίνει, ότι στα πλαίσια της συνταγματικής λειτουργίας δε δύναται να διεξαχθούν εκλογές χωρίς αντιπολίτευση, όπως αξιώνουν ορισμένες βενιζελικές εφημερίδες, καθότι δε νοείται σε κοινοβουλευτική δημοκρατία κυβέρνηση χωρίς αντιπολίτευση.⁷⁴¹ Η αναφορά αυτή της εφημερίδας στερείται σοβαρότητας. Ποτέ δεν τέθηκε θέμα ανάλογο από το βενιζελικό Τύπο, ο οποίος όμως προέκρινε την εκλογή στην αντιπολίτευση όχι παλαιοκομματικών, αλλά πολιτευτών, οι οποίοι κινούνταν έξω από το πλαίσιο των παλαιών κομμάτων και που οι απόψεις τους συνέκλιναν σε κάποια σημεία με αυτές των Φιλελευθέρων.

Ύστερα από λίγες ημέρες η *Εφημερίς* ανασκευάζει τις απόψεις της, γιατί οι απόψεις που εξέφρασε περί βέβαιης νίκης του Βενιζέλου, επειδή προφανώς κινούνταν εκτός «κομματικής γραμμής». Διαφωνεί με όσα γράφονται στο φιλοβενιζελικό Τύπο «περί του επικρατούντος δήθεν καθ' άπασαν την Χώραν ακράτου (σικ) Βενιζελισμού». Θεωρεί, ότι όλα αυτά υφίστανται στην αντίληψη μόνο των ανορθωτικών εφημερίδων, επισημαίνοντας ότι ο ελληνικός Λαός «ανένηψεν εκ της νάρκης», από την οποία είχε καταληφθεί και δεν είναι δυνατό να επανέλθει στις μεθόδους του παρελθόντος,

⁷³⁹ Οι προβλέψεις αυτές έλαβαν χώρα, πριν την προεκλογική περιοδεία του Βενιζέλου, όπου το προεκλογικό κλίμα ήταν ακόμα άχρωμο και υποτονικό.

⁷⁴⁰ *Εφημερίς*, 68(10569) / 20.1.1912, «Το φθινόπωρον της Ανορθώσεως».

Η επίσημη επίσκεψη στη Βουλγαρία του Διαδόχου Κωνσταντίνου, προκειμένου να παραστεί στις τελετές για την ενηλικίωση του Διαδόχου του βουλγαρικού θρόνου, Βόριδος, επιβεβαίωσε το θερμό κλίμα που υπήρχε στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών εδώ και ένα έτος και που οδήγησε τέσσερις μήνες αργότερα στην υπογραφή της ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας. Ο αντιβενιζελικός Τύπος αμφισβήτησε τη σκοπιμότητα του ταξιδιού αυτού, θεωρώντας ότι πλήττεται το κύρος του Διαδόχου του Θρόνου.

⁷⁴¹ *Εμπρός*, 5474/ 17.1.1912, «Η σημασία των αντιθέσεων εν τω προσεχεί αγώνι».

ακόμα και αν αυτές είναι επιχρυσωμένες «με τον νόθον χρυσόν της κατ' ευφημισμὸν κληθείσης ανορθωτικής πατρίας». Για το λόγο αυτό προτρέπει όλα τα λοιπά κόμματα να διεξάγουν κοινό αγώνα, ενάντια στην ολιγαρχία του βενιζελισμού και του Καζί-νου, ώστε να καταδικαστεί η πολιτική αγυρτεία και η απάτη, καθώς πρόκειται για αγώνα του έθνους κατά της επιδρομής μικροφίλοδοξων, πλουτοκρατών και «λυμεώνων της κοινωνικής και της πολιτικής αρετής του ελληνικού Λαού».⁷⁴²

Η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί ως εύθυμες τις προβλέψεις των βενιζελικών εφημερίδων, που μιλούν για θρίαμβο στις προσεχείς εκλογές. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της εφημερίδας οι βενιζελικοί βουλευτές δεν θα υπερβούν τους 65 -70, γεγονός που θα υποχρεώσει το Βενιζέλο να παραιτηθεί την επομένη των εκλογών. Μάλιστα διακινδυνεύει την πρόβλεψη, ότι από το συνδυασμό των Φιλελευθέρων στην Αττικοβοιωτία θα επιπλεύσει ο Βενιζέλος με δύο– τρεις φίλους του και αυτοί εκλεγμένοι στο τέλος. Εκτός του Πειραιά και του Λαυρίου, όπου οι Φιλελεύθεροι πλειοψηφούν σημαντικά, καθώς έχουν εκμεταλλευθεί όλες τις αδυναμίες των πτωχών τάξεων «δι' επαγγελιών και δημοκοπικών εμφανίσεων», στην πρωτεύουσα και τους αγροτικούς δήμους η ανόρθωση έχει υποστεί αληθινή πανωλεθρία. Ακόμα και αν υποθεθεί ότι κυβέρνηση λαμβάνει παμψηφία στη νέα Βουλή, αυτή αναγκαστικά θα διαλυθεί, λόγω της εκκρεμότητας που υφίσταται στο Κρητικό ζήτημα και της επιθυμίας των Κρητών βουλευτών να εισέλθουν στο (ελληνικό) κοινοβούλιο, καθώς οι Δυνάμεις δεν θα επαναλάβουν για δεύτερη φορά την ίδια πράξη, που αποτελεί στιγματισμό της σύγχρονης διπλωματίας.⁷⁴³

Οι *Καιροί* επιχειρούν να προβλέψουν το πιθανό εκλογικό αποτέλεσμα. Θεωρούν, ότι στην Αττική θα υπερισχύσει με μεγάλη διαφορά ο βενιζελικός συνδυασμός, ενώ στις επαρχίες θα διεξαχθεί αμφίρροπος αγώνας από τον οποίο θα προβάλλει ισχυρή πλειοψηφία για την κυβέρνηση, αλλά και αντιπολίτευση ικανή για να επιτελέσει το έργο του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Θεωρεί βέβαιο, ότι θα εκλεγούν οι πολιτικοί αρχηγοί και όσοι από τους κορυφαίους της αντιπολίτευσης έχουν ακηλίδωτο παρελθόν και αναγνωρισμένες προσωπικές αρετές.⁷⁴⁴

3.1 Συνδυασμοί Αττικοβοιωτίας

⁷⁴² *Εφημερίς*, 82 (10673) / 8.2.1912, «Ρεύμα εκλεκτικότητας» & 93 (10684) / 15.2.1912, «Οπίσω οι κατεργαρέου»

⁷⁴³ *Αθήναι*, 3354 / 20.1.1912, «Η τύχη της νέας Βουλής»

¹³ *Καιροί*, 41 / 12.2.1912, «Τα πιθανά των εκλογών»

Ευθύς μετά την επίσημη προκήρυξη των εκλογών ο Τύπος αναδεικνύει σε πρωταρχικό πλέον θέμα του την κατάρτιση των εκλογικών συνδυασμών στην Αττική και Βοιωτία, με το ενδιαφέρον του να επικεντρώνεται στα πρόσωπα που θα στελεχώσουν το ψηφοδέλτιο των Φιλελευθέρων και αν τα παλαιά κόμματα θα εκπροσωπούνταν με ένα κοινό ψηφοδέλτιο ή περισσότερα. Αναμφισβήτητα, οι εκλογικοί συνδυασμοί στην πρώτη εκλογική περιφέρεια του Βασιλείου, συγκέντρωναν ανέκαθεν το ενδιαφέρον του Τύπου τόσο γιατί στα ψηφοδέλτια υπήρχε συσσώρευση επωνύμων όσο και λόγω του αριθμού των βουλευτών που εκλεγόταν. Επιπλέον, η (κοινοβουλευτική) παράδοση ήθελε το κόμμα που πλειοψηφούσε στην Αττικοβοιωτία να κερδίζει και τις εκλογές. Συνεπώς, λειτουργούσε ως ένα βαρόμετρο, το δε εκλογικό ρεύμα υπέρ ενός κόμματος επηρέαζε έμμεσα την ψήφο του εκλογικού σώματος στην περιφέρεια.

Το *Σκριπ* τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του καταρτισμού ενός κοινού ψηφοδελτίου της αντιπολίτευσης στην πρώτη εκλογική περιφέρεια της χώρας, επισημαίνοντας παράλληλα ότι αν τα παλαιά κόμματα αποταθούν προς το Λαό της Αττικής μεμονωμένα, χωρισμένα, αδιάλλακτα, δημιουργούν υπόνοιες ότι δεν πρόκειται να αγωνιστούν για τα πραγματικά συμφέροντα του τόπου, αλλά για το δικό τους συμφέρον.⁷⁴⁵

Η ανακοίνωση καθόδου της αντιπολίτευσης στις εκλογές με δύο συνδυασμούς (ραλλικός και λαϊκός) απογοήτευσε τον αντιβενιζελικό Τύπο. Η εφημερίδα *Αθήναι* πιστεύει, ότι αν καταρτιζόνταν κοινοί συνδυασμοί του Ράλλη με τον Μαυρομιχάλη στην Αττική, θα απέβαινε προς όφελος της αντιπολίτευσης, ώστε να μην διασπαστούν οι δυνάμεις τους. Παρόλο που αυτό δε συνέβη, «ουδέν τούτο σημαίνει», καθώς και στους δυο συνδυασμούς υπάρχουν οι κορυφαίοι και τα κοινά αισθήματα της μάχης, ώστε να μην ενισχυθεί η φατρία, η οποία εφαρμόζει αντεθνική και καταστρεπτική πολιτική για τη χώρα. Ο Λαός δε δύναται πλέον να παρέχει την ψήφο του «εις βωβούς και αδιαμαρτυρήτους βουλευτάς», οι οποίοι αναιρούν τις υποσχέσεις τους.⁷⁴⁶

Η ανακοίνωση του συνδυασμού Αττικοβοιωτίας των Φιλελευθέρων αποτέλεσε αντικείμενο ποικίλων αρνητικών σχολίων από τον αντιβενιζελικό Τύπο με κυριότερο επιχείρημα, ότι δεν περιελάμβανε γνωστούς και δοκιμασμένους άντρες. Ο συνδυασμός αυτός περιελάμβανε 22 υποψήφιους βουλευτές και όχι 44, όπως στην προηγούμενη Αναθεωρητική Βουλή. Το δε επιχείρημα του αντιβενιζελικού Τύπου αν και ήταν ορθό –καθώς οι μόνοι επώνυμοι ήταν ο Λ. Κορομηλάς, ο Ε. Μπενάκης και ο Κ. Ρακτιβιάν–στερούνταν σοβαρότητας, λαμβάνοντας υπόψη ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων

⁷⁴⁵ *Σκριπ*, 17146/ 31.1.1912, «Ας το σκεφθώσι»

⁷⁴⁶ *Αθήναι*, 3376/ 11.2.1912, «Κοινός ο αγών»

ρων ενάμιση χρόνο μετά τη δημιουργία του στερούνταν δοκιμασμένων και επώνυμων στελεχών.⁷⁴⁷

Η *Εφημερίς* θεωρεί ότι ο συνδυασμός αυτός αποτελεί ύβρη κατά του ελληνικού Λαού και ειδικότερα κατά του Λαού της πρωτεύουσας, διερωτώμενη ειρωνικά ποιος θα αρνηθεί να παράσχει την ψήφο του σ' αυτές τις κορυφές της επιστήμης και της μορφώσεως. Οι άνδρες αυτοί που δεν μπορούν να συγκριθούν διόλου με τους αντίστοιχους της αντιπολίτευσης, είναι η προσωπική επιλογή του πρωθυπουργού, ο οποίος «δεν αφήκε πολυθρόναν μεγάρου εις την οποίαν να μη εξαπλωθή χωνεύων φιλικά γέυματα πλουσίων». Αρκετοί δε από αυτούς έχουν τη χρησιμότητα για το Καζίνο αρετή του πλούτου, ενώ στερούνται άλλων προτερημάτων. Η δε 11^η Μαρτίου θα τους διδάξει, ότι η Ελλάδα δεν επαναστάτησε για να δημιουργήσει φατρία, της οποίας ο αρχηγός διορίζει τους οπαδούς βουλευτές, αλλά ότι η πολιτική αρετή δεν εξέλιπε από την Ελλάδα.⁷⁴⁸

Ως νέους θησαυρούς της Ανορθώσεως, χαρακτηρίζουν η εφημερίδα *Αθήναι* και το *Σκριπ* τον κατάλογο των υποψηφίων βουλευτών της βενιζελικής φατρίας. Μέμφονται για πολλοστή φορά τα φιλοκυβερνητικά φύλα, τα οποία ως αντάξια του «αυθέντου αυτών», διαφημίζουν τα προτερήματα «των χρισθέντων υπό του Μεσσίου ανορθωτών». Μερικοί από αυτούς είναι «ευθύμως» γνωστοί από την προηγούμενη Βουλή και άλλοι παντελώς άσημοι, εφόσον δεν έχουν να επιδείξουν οποιαδήποτε κοινωνική ή πολιτική σταδιοδρομία. Είναι όμως γνωστοί στο Καζίνο και τον Καζινάρχη. Αυτό όμως είναι αρκετό, επειδή «το Κράτος είναι το Καζίνο και το συμφέρον του Καζίνου είναι το συμφέρον του Κράτους». Τέλος εκφράζουν την πεποίθηση, ότι η εμφάνιση ενός τέτοιου συνδυασμού στην Αττική και Βοιωτία θα προκαλέσει συναισθήματα ανάλογα με αυτά της εφημερίδων.⁷⁴⁹

Το *Νέον Άστυ* σε άρθρο του αφιερωμένο στο Δημήτριο Ράλλη,⁷⁵⁰ γράφει: «Απέναντι των υποψηφίων του ραλλικού συνδυασμού, έκαστος των οποίων αποτελεί μία προσωπικότητα, ο κυβερνητικός συνδυασμός περιλαμβάνει μακράν σειράν ασημών και αγνώστων ανθρώπων, η υποψηφιότης των οποίων είναι χλευασμός και ύβρις προς την νοημοσύνην και την ανάπτυξιν των εκλογέων του πρώτου νομού του Κράτους»,⁷⁵¹ με

⁷⁴⁷ Βλ. στο τέλος της ενότητας το συνδυασμό των Φιλελευθέρων Αττικοβοιωτίας

⁷⁴⁸ *Εφημερίς*, 91 (10682) /13.2.1912, «Η παραβολή και η ψήφος», 95(10686) 17.2.1912, «ΐδου λοιπόν ανορθωταί διά την πρωτεύουσαν» & 96 (10687) /18.2.1912, «Ποιοι λοιπόν είναι αυτοί»;

⁷⁴⁹ *Αθήναι*, 3384 / 19.2.1912, «Οι νέοι θησαυροί της Ανορθώσεως» & *Σκριπ*, 17170/ 25.2.1912, «Ο αγών εκρίθη»

⁷⁵⁰ Υπενθυμίζουμε, ότι το *Νέον Άστυ* υπήρξε επίσημο όργανο του ραλλικού κόμματος.

⁷⁵¹ *Νέον Άστυ*, 3741/ 19.2.1912, «Δημήτριος Ράλλης»

αποτέλεσμα το κόμμα των αρχών και της ανωτέρω διανοητικότητας, το οποίο εξήγγειλε ο Βενιζέλος με πομπώδεις επαγγελίες να παρουσιάζεται σήμερα «*υπό την οριστική μορφήν ενός αθροίσματος μικροανθρώπων, οι οποίοι στερούνται πάσης κοινωνικής επιβολής και πάσης ειδικότητας διά το αξίωμα του βουλευτού, άγνωστοι εις τους εκλογείς [...] και μη εκπροσωπούντες τίποτε άλλο ειμή την μηδαμινότητα και την πολιτική αναξιοπρέπειαν*». ⁷⁵² Ενδεικτικό της κοινής γραμμής που ακολούθησε ο αντιβενιζελικός Τύπος σε ό,τι αφορά την κριτική του για το φιλελεύθερο συνδυασμό είναι και η μονότονη επανάληψη της φράσης, ότι ο συνδυασμός αυτός αποτελεί ύβρη στη νοημοσύνη των εκλογέων.

Επιπλέον, το *Νέον Άστυ* υπερασπιζόμενο «τα του οίκου του», πλέκει το εγκώμιο του αρχηγού του ραλλικού συνδυασμού, καθώς ο Δ. Ράλλης, υπήρξε μάρτυρας της Ιδέας της πολιτικής μεταβολής, χάρη της οποίας θυσίασε το κόμμα του. Αντίθετα, την Ιδέα αυτή ο Βενιζέλος την πρόδωσε, προκειμένου να ανέλθει στην εξουσία. Είναι πράγματι τραγικό και απίστευτο, ότι μετά την επανάσταση «*προεχειρίσθη εις Ανορθωτήν ο αρχιφαιλοκράτης των Χανίων*» και παραμερίστηκε ο Ράλλης, ο οποίος αγωνίστηκε σε όλη την πολιτική του σταδιοδρομία υπέρ της ιδέας της ανόρθωσης. Το μόνο παρήγορο είναι ότι η δημοτικότητα του υπέροχου πολιτικού άνδρα, γιγαντώνεται συνεχώς. ⁷⁵³

Η *Πατρίς* χαρακτηρίζει ως περίεργη τη λογική όσων πολεμούν τους υποψηφίους του κυβερνητικού συνδυασμού, προβάλλοντας το επιχείρημα της εκλεκτικότητας, δηλ. στην πραγματικότητα ζητούν την ακυβερνησία της χώρας, που θα οδηγήσει στην αναρχία, καθώς και την επάνοδο των προσωπικών επιρροών και των παλαιών κομμάτων. Επισημαίνει, ότι εδώ ακριβώς έγκειται και η διαφορά του κόμματος των Φιλελευθέρων, καθώς δεν είναι προσωπικό κόμμα ούτε κοινοπραξία επιρροών ορισμένων προσώπων, από τις οποίες γεννήθηκαν «*οι τοπάρχαι και οι φεουδάρχαι και οι τσελιγγάδες και οι ανθρωπέμποροι*». Διερωτάται, γιατί είναι προτιμότεροι οι Αττικάρχες, οι οποίοι καυχώνται ότι διαθέτουν ο καθένας τους μερικές εκατοντάδες ψήφων, από τους τίμιους και ευσυνείδητους πολιτευόμενους, οι οποίοι είναι σηματοφόροι της ιδέας της Ανορθώσεως, που ενσαρκώνει το κόμμα των Φιλελευθέρων. Όμως οι εκλογές αυτές θα διεξαχθούν με βάση τις ιδέες και όχι τα πρόσωπα. ⁷⁵⁴

⁷⁵² Ο. π.

⁷⁵³ Ο. π.

⁷⁵⁴ *Πατρίς*, 6506/ 12.2.1912, «Κάτω οι ανθρωπέμποροι»

Οι *Καιροί* επικρίνουν τα κόμματα της αντιπολίτευσης και περισσότερο τον αντιπολιτευόμενο Τύπο, λόγω των αρνητικών σχολίων τους για την κατάρτιση του κυβερνητικού συνδυασμού Αττικοβοιωτίας και θεωρούν ότι αυτό αποτελεί τίτλο τιμής για το κόμμα των Φιλελευθέρων, επειδή συμπεριλήφθηκαν στο συνδυασμό της πρωτεύουσας και άνδρες πτωχοί, σχεδόν άγνωστοι στο λαό. Η επανάσταση επιζήτησε την ισότητα, χωρίς δηλ. να αποκλείονται της πολιτικής οι άσημοι, οι οποίοι αν και δεν έχουν να επιδείξουν όγκο ονόματος και πλούτου, χαίρουν της εκτίμησης όσων τους γνωρίζουν, «διά του ακηλιδώτου βίου των». Η εφημερίδα επισημαίνει, ότι ο Λαός έχει κάθε δικαίωμα να αντιπροσωπεύεται στη Βουλή από πολίτες, οι οποίοι προέρχονται από τα σπλάχνα του, αποτελεί δε υπέρτατη ανάγκη να χειραφετηθεί από τις μισματικές παραδόσεις του πολιτικού παρελθόντος, αυτές δηλ. που απαιτούσαν να είναι κάποιος πολιτικός γόνος για να χριστεί υποψήφιος βουλευτής.⁷⁵⁵

Ενδεχομένως, λόγω ύπαρξης τριγμών ή φημών στον άτυπο αυτόν αλλά κοινό αγώνα της αντιπολίτευσης ενάντια στο Βενιζέλο, η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί ως ασυγχώρητο σφάλμα να τεθεί οποιοδήποτε διακριτικό στις κάλπες των αντίθετων του κυβερνητικού συνδυασμού. Υπενθυμίζει, ότι το σύνθημα του κοινού αγώνα είναι «είκοσι και δύο μαύρα», είναι δε αποτέλεσμα της απαίτησης του Λαού, καθώς πρόκειται περί «Ιδέας» εναντίον προσωπικής φατρίας με σκοπό την κατάλυση ενός καθεστώτος, που παρέδωσε τα πάντα στο προσωπικό συμφέρον. Είναι δε απαραίτητο να εννοηθεί, ότι ο αγώνας κατά της κυβέρνησης είναι αγώνας όλου του έθνους εναντίον εκείνου, ο οποίος επιζητεί «διά των επαγγελιών της οχλοκρατίας και της πλουτοκρατίας να συντηρήσει την ευμάρειαν της αρχής». Θεωρεί δε αδύνατο να ανασταλεί ο όγκος του αντικυβερνητικού ρεύματος.⁷⁵⁶ Τελικά ύστερα από διαβουλεύσεις των δύο συνδυασμών της αντιπολίτευσης, αποφασίστηκε να τεθεί ως κοινό διακριτικό σήμα (ένα κορδόνι με μυρτιά) στις κάλπες των υποψηφίων της.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ *Καιροί*, 47/ 18.2.1912, «Περί του συνδυασμού των Φιλελευθέρων».

⁷⁵⁶ *Αθήναι*, 3395 /1.3.1912, «Προ πάντως η κατάλυσις της φατρίας»

⁷⁵⁷ *Νέον Άστυ*, 3760/ 9.3.1912, σ. 2

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΤΑ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Ως «αντιβενιζελικά» κόμματα έχει επικρατήσει να αποκαλούνται στην ελληνική πολιτική σκηνή, τα κόμματα της αντιπολίτευσης που απείχαν από τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή και ξαναμπήκαν στο Κοινοβούλιο με τις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου 1912. Αντίστοιχα «βενιζελικά» αποκαλούνταν αργότερα τα κόμματα εκείνα που προήλθαν από το κόμμα των Φιλελευθέρων και γενικότερα από το φιλελεύθερο κίνημα. Η πόλωση που επήλθε στην ελληνική κοινωνία από το 1915 και μετά είχε ως αποτέλεσμα να γενικευτεί η χρήση των όρων. Έτσι «βενιζελικός» ή «αντιβενιζελικός» αποκαλούνταν όποιος είχε ευνοηθεί από την πατρωνία των δημοσίων αξιωμάτων ή εξέφραζε απλά τη γνώμη του με οποιοδήποτε τρόπο. Περισσότερο όμως ο χαρακτηρισμός αφορούσε δημοσίους υπαλλήλους, στρατιωτικούς, δημοσιογράφους, εκδότες, εκπαιδευτικούς, κληρικούς, γιατρούς και επιχειρηματίες.⁷⁵⁸

Ο βενιζελικός Τύπος και γενικότερα η βενιζελική προπαγάνδα αποκαλούσε «αντιβενιζελικά» τα κόμματα εκείνα που δεν είχαν να προτείνουν εναλλακτική πολιτική σε ό,τι επικαλούνταν οι βενιζελικοί, αλλά διακατέχονταν από μια στεία πολιτική άρνηση των πάντων. Στα αντιβενιζελικά κόμματα αυτής της περιόδου κατατάσσουμε το Κόμμα του Δ. Ράλλη, το Κόμμα του Γ. Θεοτόκη, το Εθνικόν Κόμμα του Κ. Μαυρομιχάλη και το μικρό Κόμμα του Αλ. Ζαΐμη.

⁷⁵⁸ *Hering*, ό. π., σ.817 - 818

Το πρόγραμμα του **ραλλικού κόμματος**, όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά τη σύσκεψη των πολιτευτών του κόμματος⁷⁵⁹ (27 Ιανουαρίου 1912) και αποσαφηνίστηκε κατά την προεκλογική ομιλία του Δ. Ράλλη στην Αθήνα (5 Μαρτίου) απευθυνόταν στη μεσαία και κατώτερη τάξη των αστικών κέντρων και στους ανεξάρτητους αγρότες με δική τους γη, ενώ απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά για τους κολίγους της Θεσσαλίας. Οι αγρότες θα ελαφρύνονταν μέσω της κατάργησης του φόρου «των σπειρομένων γαιών»,⁷⁶⁰ γεγονός που θα εξασφάλιζε φτηνότερο ψωμί και στους οικονομικά αδύνατους κατοίκους των πόλεων. Σημειωτέον, ότι στο σημείο αυτό συνέπιπτε απόλυτα με τις παροχολογίες του θεοτοκικού κόμματος.

Το ραλλικό κόμμα υποσχόταν ιδιαίτερη μέριμνα για τους εργάτες των πόλεων, ευρεία κοινωνική ασφάλιση, πρόνοια για τις οικογένειές τους σε περίπτωση ανικανότητας ή θανάτου εξαιτίας της εργασίας και προγράμματα στέγασης. Σε ό,τι αφορά τη μεσαία τάξη υποσχόταν μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και αύξηση του αφορολόγητου ποσού για τους χαμηλόμισθους, όπως επίσης μείωση των δασμών σε βασικά είδη διατροφής, ώστε να καταστούν φτηνότερα στις λαϊκές τάξεις.

Η οικονομική πολιτική των ραλλικών περιελάμβανε την προσέλκυση κεφαλαίων από το εξωτερικό, αύξηση της παραγωγής και δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, στα πλαίσια μιας αγωγής συνεργασίας, καθώς «*κεφάλαιον και εργασία αποτελούσι αλληλεγγύην στενήν και αδιάρρηκτον*». Προκειμένου μάλιστα να μην αφαιρούνται «οι ρωμαλεότεροι βραχίονες» από την οικονομία, ήταν η απαραίτητη η μείωση της στρατιωτικής θητείας στο ένα έτος. Το ενδιαφέρον αυτό των συντηρητικών για τα λαϊκά στρώματα που «βασίζοταν στις πατριαρχικές αντιλήψεις για την κοινωνία και τη χριστιανική ηθική»,⁷⁶¹ αυξήθηκε στο βαθμό που η οικονομική πολιτική των Φιλελευθέρων, έδειξε να ευνοεί την ανώτερη αστική τάξη και ιδιαίτερα το παροικιακό κεφάλαιο. Όπως δήλωσε ο Ράλλης, μέσω της οικονομικής ανάπτυξης θα ήταν δυνατή και η αύξηση των εξοπλισμών, δίχως να καθίσταται αναγκαία η προσφυγή σε δάνεια, η κα-

⁷⁵⁹ *Νέον Αστυ*, 3720/ 28.1.1911, σ. 3 «Η συνέλευσις των ραλλικών». Η εφημερίδα είναι η μόνη από τον αντιβενιζελικό Τύπο, που προβάλλει τις προγραμματικές δηλώσεις των αρχηγών των αντιβενιζελικών κομμάτων, πέρα από τις συνήθεις προεκλογικές δραστηριότητές τους.

Ενδιαφέρον προκαλεί η παρουσία στη συνάντηση του Γ. Μιστριώτη, γεγονός που επιβεβαιώνει τη σθεναρή υποστήριξη του παλαιοκομματισμού στην προσπάθεια συνταγματικής κατοχύρωσης της γλώσσας, αλλά και στον παρασκηνακό ρόλο που διαδραμάτισε το κόμμα του Ράλλη, αποσκοπώντας να αποκομίσει πολιτικά οφέλη.

⁷⁶⁰ Η κυβέρνηση Βενιζέλου ανέστειλε την εφαρμογή του νόμου αυτού έως το 1914

⁷⁶¹ Hering, *ό. π.*, τ. Β', σ. 826

ταπολέμηση της διαφθοράς και της κομματικής πατρωνίας, ενώ η αλλαγή του εκλογικού συστήματος μπορούσε να επιφέρει εξαγνισμό των κοινοβουλευτικών ηθών.⁷⁶²

Σχετικά διαφοροποιημένη ήταν η πολιτική του **θεοτοκικού κόμματος**⁷⁶³ σε σχέση και με το κόμμα των Φιλελευθέρων, αλλά και των ραλλικών. Παρότι «η συντηρητική αντίληψη για την κοινωνία και το διαφορετικό πολιτικό ύφος»,⁷⁶⁴ διαφοροποιούσε ιδεολογικά τους Θεοτοκικούς από τους Φιλελεύθερους, στα πρακτικά ζητήματα οι διαφορές τους ήταν μικρότερες από εκείνες των Φιλελεύθερων με τους Ραλλικούς. Το κόμμα του Θεοτόκη δεν απέρριπτε εξ ολοκλήρου το έργο της ανόρθωσης, επεδίωκε όμως να βελτιώσει τη φιλελεύθερη πολιτική και να διορθώσει τα λάθη του Βενιζέλου.⁷⁶⁵ Ο Θεοτόκης εστίαζε την κριτική του στη δημοσιονομική πολιτική του Βενιζέλου, λόγω της αύξησης των δαπανών του προϋπολογισμού, δίχως αυτό να συνεπάγεται και αύξηση των δαπανών για τη στρατιωτική παρασκευή της χώρας, ενώ εκθείαζε τα πεπραγμένα της διακυβέρνησής του στο ζήτημα αυτό. Επίσης σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική, θεωρούσε ότι στο σύντομο χρονικό διάστημα της διακυβέρνησης Βενιζέλου, επήλθε οπισθοδρόμηση στα εθνικά θέματα και ιδιαίτερα στο Κρητικό με την πολιτική της άψογης στάσης που ακολούθησε έναντι της Τουρκίας.

Υποσχόταν νέο φορολογικό σύστημα με μείωση των φορολογικών ελαφρύνσεων για τη μεσαία τάξη και ψήφιση νόμου για την αγροτική ασφάλεια, ώστε να αυξηθεί η γεωργική παραγωγή. Σε ό,τι αφορά το θεσσαλικό ζήτημα, ενώ υπενθύμιζε ότι η κυβέρνηση του ήταν αυτή που διένειμε τα στεφανοβίκια κτήματα σε ακτήμονες.⁷⁶⁶

Ο Θεοτόκης επέκρινε το Βενιζέλο, επειδή από τη μία τείνει το χέρι στην πλουτοκρατία, «αναβιβάζοντας αυτήν εις τα ύψιστα αξιώματα» και από την άλλη στις εργατικές τάξεις, δίνοντας υποσχέσεις που είναι αδύνατο να πραγματοποιηθούν. Αν και θεωρούσε αναγκαία την προστασία των εργατών, η προστασία αυτή δεν έπρεπε να είναι απλόχερη, ώστε «να μη γεννήσωμεν ορέξεις», που δεν θα είναι δυνατή η ικανοποίησή τους. Σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική αν και υποστήριξε την κυβέρνη-

⁷⁶² *Νέον Αστν*, 3756/ 5.3.1912, σ. 3 «Ο λόγος του κ. Ράλλη- Πως ανέπτυξεν χθες το πρόγραμμά του προς τον Λαόν»

⁷⁶³ Βλ. το κείμενο της ομιλίας του Θεοτόκη σε συγκέντρωση στελεχών του κόμματός του στις 14 Ιανουαρίου 1912, *Ν. Αστν*, 3707/15.1. 1912, σ. 3, «Η χθεσινή συνέλευσις των Θεοτοκικών πολιτευτών».

⁷⁶⁴ Hering, *ό. π.*, σ. 828

⁷⁶⁵ Η στάση αυτή του Θεοτόκη διατυπώθηκε εύστοχα στο κυρίως άρθρο του *Νέου Αστεως*, 3707/ 15.1. 1912, «Η ανόρθωσις της ανορθώσεως».

⁷⁶⁶ Ο Ν. ΓΣΒΙ'/1907 της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη έδινε τη δυνατότητα διανομής της γης σε ακτήμονες καλλιεργητές και θεσμοθετήθηκε προκειμένου να αποκατασταθούν με αγροτικό κλήρο οι πρόσφυγες που είχαν έλθει στην Ελλάδα από την Αν Ρωμυλία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Προέβλεπε αφενός εκούσια και όχι αναγκαστική απαλλοτρίωση, και αφετέρου είχε εκληφθεί ότι αφορούσε πρόσφυγες και όχι αυτόχθονες ακτήμονες. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα...», *I.N.E...*, *ό. π.*, τ. 6^{ος}, σ. 269

ση κατά τους Βαλκανικούς πολέμους, σε αντίθεση με το Ράλλη ο οποίος σιώπησε, κατέκριναν από κοινού την πολιτική των βαλκανικών συμμαχιών του Βενιζέλου.⁷⁶⁷

Το **Εθνικόν Κόμμα** του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη διέφερε ελάχιστα ως προς την προπαγάνδα και τους πολιτικούς στόχους⁷⁶⁸ από το κόμμα του Δ. Ράλλη. Ο Μαυρομιχάλης τόνιζε με ιδιαίτερη έμφαση τα πεπραγμένα της διακυβέρνησής του μετά το 1909, προκειμένου να αποδείξει ότι εργάστηκε υπέρ της ανορθώσεως και όχι ο Βενιζέλος, καθώς η σημερινή ανόρθωση αποδείχτηκε «φαινάκη».⁷⁶⁹ Το *Εθνικόν Κόμμα* εμφανιζόταν επικριτικό έναντι του Γεωργίου.⁷⁷⁰

Σε ό,τι αφορά την οικονομική πολιτική το *Εθνικόν Κόμμα* υποσχόταν ένα σύστημα αυστηρότατων οικονομιών στο κράτος και κατάργηση των απείρων θέσεων, τις οποίες «η περίφημος ανόρθωσις εδώρησεν εις την σημερινήν φατρίαν», όπως επίσης μεταρρύθμιση του δασμολογίου, μείωση των φορολογικών βαρών και κατάργηση του φόρου των «σπειρομένων γαιών». Επίσης ο Μαυρομιχάλης υποσχέθηκε μείωση της στρατιωτικής θητείας στο ένα έτος και μεταρρύθμιση του νόμου περί «στοιχειώδους εκπαιδεύσεως».⁷⁷¹ Ο Μαυρομιχάλης υποστήριζε ακραίες αντιδημοκρατικές απόψεις.⁷⁷² Θέλησε μάλιστα να προστατέψει την καθαρεύουσα με δραστικά διοικητικά μέτρα. Δυστυχώς γι' αυτόν, η προσπάθειά του αυτή απέτυχε, χάρη στην αντίδραση των άλλων κομμάτων καθώς και των βουλευτών Στ. Δραγούμη και Γ. Καφαντάρη, βουλευτή Ευρυτανίας τότε του ραλλικού κόμματος και ιδιαίτερα του τότε πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη, ο οποίος θεώρησε περιττή την τροπολογία⁷⁷³ του Μαυρομιχάλη.

⁷⁶⁷ Βλ. την ενότητα των Βαλκανικών Πολέμων και τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή.

⁷⁶⁸ Βλ. το κείμενο της ομιλίας του Μαυρομιχάλη σε συγκέντρωση στελεχών του κόμματός του, *Νέον Άστυ*, 3714/22.1.1912, σ. 2 «Η χθεσινή συγκέντρωσις των μελών του μαυρομιχαλικού κόμματος»

⁷⁶⁹ *Ο. π.*

⁷⁷⁰ Βλ. την προεκλογική ομιλία του Π. Αργυρόπουλου, γαμβρού του Μαυρομιχάλη, όπου παρουσία του κατηγορήσε το Βασιλιά ότι έχει την ηθική και ιστορική ευθύνη να προλαμβάνει την «εκφαύλωσιν» των δημοσίων υπηρεσιών, να τηρεί τη συνέχεια των παραδόσεων του Λαού και των εθνικών βλέψεων και όχι να παραμένει απαθής, χάρη «του γενικού καλού». Όταν ο Λαός στερείται της καθοδήγησής του, επιδίδεται είτε σε σπασμωδικές κινήσεις είτε υποστηρίζει επαναστάσεις είτε «πίπτων και προσκυνών ακρίτως και ανεξετάστως τον πρώτον τυχόντα δημεγέρτην και κακοποιόν φιλόδοξον» (βλ. Βενιζέλο). *Νέον Άστυ*, 3730/ 8.2.1912, σ. 3, «Η χθεσινή υποδοχή του υποψηφίου κ. Αργυρόπουλου».

⁷⁷¹ *Νέον Άστυ*, 3714/22.1.1912, ό. π.

⁷⁷² Κατά τη συγκέντρωση της 21^{ης} Ιανουαρίου 1912, επισημαίνεται και η παρουσία του Γ. Μιστριώτη, προφανώς ως ευχαριστία προς το Μαυρομιχάλη, που υπήρξε μεταξύ των αφανών υποστηρικτών του. *Νέον Άστυ*, 3714/22.1.1912, σ. 2

⁷⁷³ Το Φεβρουάριο του 1907 υποβλήθηκε στη Βουλή από την τότε κυβέρνηση Θεοτόκη νομοσχέδιο σχετικό με τη ρύθμιση του θέματος των διδακτικών βιβλίων. Τότε ο Μαυρομιχάλης ζήτησε να συμπληρωθεί διάταξη, σύμφωνα με την οποία τα διδακτικά βιβλία συντάσσονται υποχρεωτικά «εν γλώσση ομαλή, ευλήπτω και καθαρεύουσα [...], ίνα μη εισβάλη ο χυδαϊσμός εις το Σχολεῖον». Βλ. Πατρικίου, *Γλώσσα.....*, ό. π., σσ. 36-46, «Η πρώτη συζήτηση στη Βουλή: 1907»

«Ως βενιζελικούς χωρίς τα λάθη των βενιζελικών» παρουσίαζε ο Αλέξανδρος Ζαΐμης στην κοινή γνώμη τη μικρή ομάδα των οπαδών του.⁷⁷⁴ Ο Ζαΐμης υποστήριξε με τον πλέον σαφέστερο τρόπο σε σχέση με τα λοιπά αντιβενιζελικά κόμματα τα αποτελέσματα του κινήματος του 1909, καθώς και τη διακυβέρνηση Βενιζέλου, κατακρίνοντας μόνο ορισμένα σημεία της δημοσιονομικής πολιτικής του, τα οποία θεωρούσε άστοχα. Τόνιζε την ανάγκη ύπαρξης αντιπολίτευσης στο κοινοβούλιο, καθώς την θεωρούσε « το εν εκ των δύο βάσεων του Πολιτεύματος».⁷⁷⁵

Προπαγάνδιζε ένα πρόγραμμα συνέχισης των μεταρρυθμίσεων και συγκεκριμένα τη βελτίωση των μέτρων προστασίας «του εργαζόμενου Λαού», τη μεταρρύθμιση της δημόσιας εκπαίδευσης, τη λήψη μέτρων για την ενίσχυση της εμπορικής ναυτιλίας και της γεωργικής πίστης, την κατασκευή έργων υποδομής, και τη μείωση της στρατιωτικής θητείας. Επίσης έκρινε απαραίτητο, τη μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος με την αντικατάσταση των σφαιριδίων από ψηφοδέλτια, τις ευρείες εκλογικές περιφέρειες και την εκπροσώπηση των μειονοτήτων.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Hering, *ό. π.*, σ. 830

⁷⁷⁵ *Νέον Άστυ*, 3754/ 3.3.1912, σ. 3, Από την προεκλογική συγκέντρωση του Ζαΐμη στην Πάτρα

⁷⁷⁶ *Νέον Άστυ*, 3749/ 27.02.1913, σ. 2 «Το πρόγραμμα του κ. Αλέξανδρου Ζαΐμη».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Η ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

5.1 Αγόρευση Βενιζέλου στην Πάτρα

Η προεκλογική περίοδος εγκαινιάστηκε επίσημα με τη μεγαλειώδη συγκέντρωση των Φιλελευθέρων στην Πάτρα (19 Φεβρουαρίου 1912), πρώτο σταθμό της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου στην επαρχία. Ο Βενιζέλος αφίχθη ατμοπλοϊκώς στην αχαϊκή πρωτεύουσα, έτυχε δε ιδιαίτερα θερμής υποδοχής.

Στην αρχή της αγόρευσής του ευχαρίστησε το Λαό για την υποδοχή που του επιφυλάχθηκε. Δήλωσε, ότι σκοπός της συγκέντρωσης είναι να εκθέσει το πρόγραμμά του κόμματος, το οποίο δεν είναι κάτι το νέο, εφόσον σ' αυτό είχε αναφερθεί τις παραμονές των προηγούμενων εκλογών. Αναφέρθηκε επίσης επιγραμματικά στο έργο που συντελέστηκε από την Αναθεωρητική Βουλή και το οποίο θα παραμείνει «μνημειώδες εις τα κοινοβουλευτικά χρονικά της Ελλάδος». Τέλος, έκλεισε το εισαγωγικό μέρος της ομιλίας του δηλώνοντας ότι θεωρεί απαραίτητο να λογοδοτήσει ενώπιον του ελληνικού Λαού για το κυβερνητικό έργο που συντελέστηκε, αλλά και για το τι υπολείπεται ακόμα.

Η πρώτη του αναφορά ήταν για τη Δικαιοσύνη, καθώς ήδη τέθηκαν οι βάσεις που θα οδηγήσουν στην αναθεώρηση της ποινικής δικονομίας, αλλά και του αστικού και

εμπορικού κώδικα. Δεν παρέλειψε ν' αναφερθεί επιγραμματικά σε σωρεία νόμων που ψηφίστηκαν ύστερα από την Αναθεώρηση του Συντάγματος. Στη συνέχεια αναφέρθηκε στα όσα έγιναν στο Υπουργείο Παιδείας, με σημαντικότερο τη χειραφέτηση της δημοτικής (πρωτοβάθμιας) εκπαίδευσης. Στα πεπραγμένα του Υπουργείου Εσωτερικών θεώρησε ως σημαντικότερο τη θεμελίωση της αληθινής αυτοδιοίκησης με τη θεσμοθέτηση του θεσμού των κοινοτήτων, ενώ στο θέμα της εσωτερικής ασφάλειας τόνισε τη μετάκληση Ιταλών διοργανωτών. Αναφέρθηκε επίσης στη συνεχιζόμενη στρατιωτική ανασύνταξη της χώρας και τα ποσά που διατέθηκαν καθώς και στο διαγωνισμό που προκηρύχθηκε για τη συμπλήρωση του στόλου με νέες μονάδες. Σε ό,τι αφορά το Υπουργείο των Οικονομικών, αναφέρθηκε στις προσπάθειες ελέγχου των δημοσίων δαπανών όλων των χρήσεων της δεκαετίας καθώς και τα μέτρα που ελήφθησαν, ώστε να καταστεί περισσότερο αποτελεσματική η δημοσιονομική πολιτική της κυβέρνησης σε συνδυασμό με την αύξηση των εσόδων και τον περιορισμό του λαθρεμπορίου και την αναδιοργάνωση της τελωνειακής αστυνομίας. Δεν παρέλειψε φυσικά ν' αναφερθεί και στην ελάττωση του εισαγωγικού δασμού της ζάχαρης κατά 50 λεπτά την οκά, γεγονός που θεώρησε ως ανακούφιση του Λαού. Το σημαντικότερο σημείο της αγόρευσής του ήταν η αναφορά στο αγροτικό ζήτημα, δηλώνοντας ότι μέχρι τώρα έχουν αποκατασταθεί οι μισοί περίπου από τους ακτήμονες της Θεσσαλίας σε μια έκταση 300.000 στρεμμάτων, ενώ άμεση προτεραιότητα της κυβέρνησης είναι η επίλυση και του αγροτικού ζητήματος της Κέρκυρας.

Η αγόρευση αυτή του Βενιζέλου υπήρξε διαφορετική από τις προηγούμενες. Αποφεύγοντας την υψηλή ρητορική της πολιτικής, προσπάθησε και επικεντρώθηκε με περισσή λεπτομέρεια στα εσωτερικά πεπραγμένα της κυβέρνησής του, προσπαθώντας να εντυπωσιάσει το ακροατήριο. Κρίνοντας ίσως ότι δεν ήταν η κατάλληλη στιγμή, απέφυγε επιμελώς να αναφερθεί σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και ειδικότερα στο Κρητικό ζήτημα και στις σχέσεις της χώρας με την Τουρκία. Στα θετικά της ομιλίας του συγκαταλέγεται η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς, ειδικά αρνητικής προς τους πολιτικούς αρχηγούς, δείχνοντας έτσι και τον πολιτικό του πολιτισμό. Αναμφισβήτητα η αγόρευσή του απείχε από τη γνωστή έως τώρα ρητορεία του, όπως αυτή αποτυπώθηκε από τις δύο μεγάλες του αγορεύσεις στην Αθήνα το 1910, αλλά και αυτές κατά τη συνταγματική αναθεώρηση. Θεωρούμε όμως ότι πέτυχε το σκοπό του, ο οποίος ήταν η λεπτομερής αναφορά στα έως τώρα πεπραγμένα της κυβέρνησης του. Η δε παρουσία του και μόνο ήταν αρκετή για να καθηλώσει να εντυπωσιάσει το

συγκεντρωμένο πλήθος, δίχως όμως να υπάρξουν ιδιαίτερα ένθερμες εκδηλώσεις του πλήθους, ανάλογες με αυτές άλλων αγορεύσεών του.

Ο κυβερνητικός Τύπος επισημαίνει ότι η αγόρευση του Βενιζέλου στην Πάτρα, υπήρξε αντάξια των προσδοκιών όλων. Επρόκειτο για μια αγόρευση, η οποία δεν είχε σκοπό να συναρπάσει τα πλήθη με τη χρήση «βροντωδών λόγων και επιδεικτικής λογοκοπίας», αλλά απολογισμός της τεράστιας εργασίας, η οποία συντελέστηκε σε εξαιρετικά σύντομο διάστημα. Αρκεί μια ανάγνωση της μνημειώδους αγόρευσής του, κύρια χαρακτηριστικά της οποίας υπήρξαν η σεμνότητα, η ειλικρίνεια και ο πόθος για συνέχιση του έργου της ανόρθωσης, για να αντιληφθούμε που βρισκόμαστε χτες και που είμαστε σήμερα. Οι βενιζελικές εφημερίδες αποδίδουν την έλλειψη κριτικής από μέρους του Βενιζέλου προς τα παλαιά κόμματα. ως απόδειξη αληθινού πολιτικού άνδρα, «ανδρός κυβερνήτου, ανδρός άρχοντος», τέτοια ώστε να μη μεταχειριστεί ως πολιτικό όπλο καμία εικόνα από την κατάσταση την οποία δημιούργησαν «οι πολιτικοί χρεοκόποι» Τέλος, προτρέπουν το «νοήμονα» Λαό, ότι αν επιθυμεί τη συνέχιση της Ανορθώσεως να παράσχει την απόλυτη εμπιστοσύνη του στους κυβερνητικούς συνδυασμούς σε όλη την επικράτεια. Μάλιστα θέτουν το δίλημμα στους ψηφοφόρους: Ή η χώρα εισέρχεται οριστικά στο δρόμο της προόδου και της εθνικής αποκατάστασης ή επιστρέφει προς το βάραθρο για να ταφεί οριστικά.⁷⁷⁷

Η κριτική του *Εμπρός* διαφοροποιείται από τον λοιπό αντιβενιζελικό Τύπο και δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για βενιζελική εφημερίδα. Θεωρεί πως σε ό,τι αφορά την αγόρευσή του είτε γιατί θέλησε να καταστεί περισσότερο κατανοητός στο πλήθος, είτε γιατί καθίσταται με το χρόνο «θετικότερος, η ρητορική του εφάνη εστερημένη των συνήθων ανθέων της», προσπαθώντας μέσω λεπτομερούς ανάλυσης να δώσει σαφή εικόνα όσων έγιναν και όσων υπολείπονται να γίνουν με τόση ειλικρίνεια και απλότητα, που δεν παρέχουν επιχειρήματα για επίκριση. Πρέπει πάντως να ομολογηθεί προς τιμήν του ότι ο λόγος του υπήρξε ευπρεπής, διακρινόμενος από πολιτικό πολιτισμό, αποφεύγοντας κάθε επίθεση κατά των πολιτικών του αντιπάλων πλην αορίστων υπαινιγμών και πάντως μακριά από προσωπικές εμπάθειες. Από την άποψη αυτή ο Βενιζέλος είναι άξιος θερμών συγχαρητηρίων.⁷⁷⁸

Ο αντιβενιζελικός Τύπος, δίχως να εκπλήσσει, επισημαίνει ότι «η περιλάλητος αγόρευσις» του πρωθυπουργού στην Πάτρα, προσδίδει τη σοβαρή και ανυπέβλητη

⁷⁷⁷ *Καιροί*, 49/ 20.2.1912, «Η αγόρευσις του κ. πρωθυπουργού», *Πατρίς*, 6523/20.2.1912, «Η αποθέωσις των Πατρών», *Ακρόπολις*, 9009/ 21.2.1912, «Ένας λόγος, ένα κράτος» &

Εστία, 6479/ 20.2.1912, «Η λογοδοσία» & 6480/ 21.2.1912, «Τα γεγονότα»

⁷⁷⁸ *Εμπρός*, 5507/ 20.2.1912, «Ο κ. Βενιζέλος εν Πάτραις και η αγόρευσις αυτού»

δυσχέρεια στην οποία βρέθηκε, καθώς μη έχοντας να επιδείξει οποιαδήποτε θετική και σπουδαία εργασία στο διάστημα της διακυβέρνησής του, προσπάθησε να καταπλήξει τους αφελείς απαριθμώντας τον κατάλογο των νομοσχεδίων που ψηφίστηκαν, έως και τα χρήματα που διατέθηκαν για την καταπολέμηση των ακρίδων και των αρουραίων(!) Ο Λαός όμως είχε την εύλογη απαίτηση να ακούσει από τον αρχηγό των Φιλελευθέρων με πιο τρόπο διαχειρίστηκε την εκτελεστική εξουσία και ποιες πολιτικές και ηθικές αρχές εισήγαγε στον τόπο, αυτός που επαγγέλθηκε την πολιτική εξυγίανση του κράτους. Επίσης, επικρίνει δικαιολογημένα το Βενιζέλο, γιατί απέφυγε να δώσει σαφείς εξηγήσεις περί της στρατιωτικής, της οικονομικής και της εξωτερικής πολιτικής και ιδιαίτερα για το κρητικό ζήτημα και τις φήμες περί κυοφορούμενης σύμπραξης με τη Βουλγαρία. Τέλος, συμπεραίνει ότι όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν στο γεγονός, ότι η ψήφος της 11^{ης} Μαρτίου θα θέσει τέρμα στη δράση της κυβέρνησης του Καζίνου.⁷⁷⁹

Οι απόψεις που εκφράζει το *Σκριπ* είναι οι πλέον επικριτικές από όλο τον αντιβενιζελικό Τύπο. Θεωρεί περίπου ως αυτονόητο, ότι ο πρωθυπουργός, εξερχόμενος σε εκλογική ψηφοθηρία θα μεταβαλλόταν σε θαυματοποιό, «*θα επηγγέλετο ότι θεραπεύει πάσαν νόσον και πάσαν μαλακίαν*» και θα σκόρπιζε «*εις τους κεχηνότας ακροατάς αυτού, ως ο έσχατος των ταχυδακτυλουργών έργα, λιμένας, [...], μαγικάς τραπέζας, νόμους, κώδικας*». Δε διστάζει να αποκαλέσει το Βενιζέλο αγύρτη, από τον οποίο έχει εκλείψει η αιδώς και η ηθική με αποτέλεσμα να μην σταματά σε τίποτα. Μάλιστα αποκαλεί ως τη μεγαλύτερη «*αναισχυντία*» τη φράση του πρωθυπουργού, ότι ο νόμος αναδείχθηκε «*εις κοινόν πάντων Βασιλέα*», όπως και την περικοπή του λόγου του πρωθυπουργού, σύμφωνα με την οποία η άσκηση της εξουσίας πραγματοποιήθηκε όχι προς το συμφέρον του κόμματος, αλλά προς το συμφέρον του κοινού. Τέλος, χαρακτηρίζει την αγόρευσή του ένα είδος «*τέταρτης ανάγνωσης*», όλων των ψηφισθέντων χωρίς κοινοβουλευτική συζήτηση νομοσχεδίων «*υπό των ξυλανθρώπων και ένα ατελείωτον κομβολόγιον θρασέων υποσχέσεων*».⁷⁸⁰

Ο πρωθυπουργός επέστρεψε με αμαξοστοιχία την επομένη μέρα στην Αθήνα (20 Φεβρουαρίου 1912) με ενδιάμεσους σταθμούς στο Αίγιο, το Δερβένι, το Κιάτο, την Κόρινθο και τα Μέγαρα.

⁷⁷⁹ *Εφημερίς*, 98 (10689) / 20.2.1912, «Διά ποία δεν ομίλησε», *Χρόνος*, 3021/20.2.1912, «Ο κύριος 'θα'», *Νέον Άστυ*, 3742/ 20.2.1912, «Ο χθεσινός προεκλογικός λόγος» & *Αθήναι*, 3385/20.2.1912, «Ο κ. Ε. Βενιζέλος εν Πάτραις» & 3386/21.2.1912, «Το ρητορικόν κοκορέτσι»

⁷⁸⁰ *Σκριπ*, 17166/ 21.2. 1912, «Αναισχυντία»

Ως αληθινό θρίαμβο αυθόρμητων ενθουσιωδών εκδηλώσεων «από τα αγνότερα και εργατικότερα στοιχεία», χαρακτηρίζει η *Εστία*, το ταξίδι της επιστροφής του Βενιζέλου από την Πάτρα στην Αθήνα. Πολύ σωστά ο πρωθυπουργός θεώρησε ως τις ευτυχέστερες στιγμές της ζωής του, όταν έβλεπε στους αγρούς τους χωρικούς «να πετούν τις αξίνες τους» να ζητωκραυγάζουν και να χαιρετούν με πραγματική συγκίνηση. Η εφημερίδα συμπεραίνει, ότι το φαινόμενο αυτό είναι αρκετό για να φανερώσει ποιο είναι το πολιτικό φρόνημα του λαού και τι ετοιμάζει για την 11^η Μαρτίου.⁷⁸¹

Οι εκδηλώσεις λατρείας προς το πρόσωπο του Βενιζέλου κατά το ταξίδι της επιστροφής του από την Πάτρα στην Αθήνα κατά την ολιγόωρη παραμονή του στους ενδιάμεσους σταθμούς, αποτελούν σύμφωνα με την *Πατρίδα*, τεκμήριο ότι ο ελληνικός Λαός αισθάνθηκε τα αγαθά της χρηστής διοίκησης, την ελευθερία και μια ηδονή ανακούφισης «από τον εξατμισθέντα κοτζαμπασισμόν» των παλαιών κομμάτων. Στο πρόσωπο του αρχηγού της ανορθωτικής κυβέρνησης υποδεχόταν τον λυτρωτή, τον άνθρωπο της ειλικρίνειας, των έργων, των ελπίδων, της εθνικής αναπτέρωσης, τον θεματοφύλακα των νέων ιδεών και τον δημιουργό της νέας Ελλάδας. Η εφημερίδα χαρακτηρίζει το Βενιζέλο ως θετικό άνθρωπο, ισορροπημένο, αποφασιστικό, ευσυνείδητο, δραστήριο, τολμηρό, ο οποίος παρέταξε «με απλότητα δωρικής αρχιτεκτονικής τον ναόν των έργων του». Τέλος, ο αρθρογράφος αναρωτιέται ποιος Έλληνας πολίτης, «έχων σώας τας φρένας» και ελεύθερη βούληση δύναται να μην ψηφίσει τους υποψήφιους της κυβέρνησης.⁷⁸²

Οι *Καιροί* θεωρούν ως πρωτοφανείς τις ενθουσιώδεις εκδηλώσεις με τις οποίες περιβάλλει ο λαός το Βενιζέλο στην μέχρι τώρα περιοδεία του. Κατά γενική ομολογία κανένας άλλος πολιτικός στην Ελλάδα δεν έτυχε αυτών των θριαμβευτικών εκδηλώσεων. Αυτό αποδεικνύει την αφοσίωση του Λαού στο νέο πολιτικό καθεστώς, κυριότερος αντιπρόσωπος του οποίου είναι ο Βενιζέλος. Τα πολιτικά ήθη έχουν πλέον διαφοροποιηθεί. Ακόμα και ο έσχατος εκλογέας έχει φωτεινή πολιτική συνείδηση. Εξέλιπε πλέον η προσωπολατρία, ενώ τιμώνται τα έργα και η πολιτεία. Αυτή είναι και η βαθύτερη έννοια των ενθουσιωδών εκδηλώσεων προς τον πρωθυπουργό, οι οποίες αφορούν όχι το άτομο, αλλά την εργασία και την ιδέα, που αυτός εκπροσωπεί.⁷⁸³

Αντίθετα το *Σκριπ* περιγράφει μια υποτονική έως ψυχρή υποδοχή του Βενιζέλου, στους ενδιάμεσους αυτούς σταθμούς κατά το ταξίδι της επιστροφής του, ενώ σύμφω-

⁷⁸¹ *Εστία*, 6480/ 21.2.1912, «Τα γεγονότα»

⁷⁸² *Πατρίς*, 6542/ 21.2.1912, «Η πυρκαγιά του Κορινθιακού»

⁷⁸³ *Καιροί*, 51/ 22.2. 1912, «Η βαθύτερη έννοια»

να με την εφημερίδα ακούστηκαν φωνές διαμαρτυρίας κατά της κατάστασης και της αντεθνικής πολιτικής του. Επισημαίνει, ότι έχει τόσο ριζωθεί στη συνείδηση του λαού, ότι ο πρωθυπουργός έγινε τυφλό όργανο των ξένων και ότι επί της πρωθυπουργίας του η Ελλάδα δεν έχει εθνική πολιτική, «*υποδουλωθείσα κτηνωδώς εις ξένας θηλίσαις*», ώστε η λέξη ξένος και οι φωνές «*έξω οι ξένοι*» είναι το γενικό σύνθημα, που ακούγεται παντού. Χαρακτηρίζει την αποστροφή κάποιου θαρραλέου κατοίκου των Μεγάρων προς το Βενιζέλο, «*βγάλε την αγγλική σημαία, την έχεις στην τσέπη σου*», ως την πλέον εύγλωττη διαμαρτυρία, η οποία ερμηνεύει τον πόνο και την αγανάκτηση του Ελληνικού Λαού για την αντεθνική και προδοτική πολιτεία του Βενιζέλου. Εκφράζει δε την άποψη πως στη συνείδηση του λαού κυριαρχεί πλέον η ιδέα, ότι για το Βενιζέλο υφίσταται μόνο «*βωμός ιδιοτελών συμφερόντων*», στον οποίο θυσιάζονται τα εθνικά συμφέροντα.⁷⁸⁴

Το *Νέον Άστυ* επικρίνει τα μέτρα ασφάλειας που ελήφθησαν κατά το ταξίδι της επιστροφής του Βενιζέλου. Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή μια ατμομηχανή προπορευόταν της αμαξοστοιχίας, αστυνομικοί φρουρούσαν τη γραμμή, ενώ «*χωροφύλακες μετά μαγκουροφόρων κατεπλημμύρουν το τρένο*». Η εφημερίδα διερωτάται ειρωνικά, αν όλα αυτά τα μέτρα ελήφθησαν, λόγω του «*παμβενιζελισμού*», ο οποίος επικρατεί στη χώρα, καθώς πρώτη φορά πολιτικός άνδρας στην Ελλάδα ταξίδεψε με στρατιωτική συνοδεία και υπήρχαν φόβοι για τη ζωή του. Ύστερα από όλα αυτά, οι άνθρωποι της Λέσχης πρέπει να ντρέπονται, όταν μιλούν για δημοτικότητα του Βενιζέλου. Επιπλέον οι φόβοι του αυτοί, αποτελούν και «*σκαιοτάτην*» προσβολήν κατά του τόπου, γιατί παριστάνεται ο ελληνικός λαός ως άθροισμα δολοφόνων, μέσω των οποίων «*υπό την σκέπη των λογχών*», πρέπει να διέλθει ο πρωθυπουργός. Μόνο αυτός, που δε γνωρίζει τον ελληνικό λαό μπορούσε να φανταστεί, ότι διατρέχει η ζωή του κίνδυνο. Αφού αρχικά «*τον εφενάκισε διά λόγων, τον ύβρισε δι' έργων*».⁷⁸⁵

Η πρώτη φάση της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου στην Πελοπόννησο αναμφισβήτητα φανέρωσε ότι τυγχάνει λαϊκής αποδοχής. Το *Εμπρός* επιχειρώντας μια προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων, επισημαίνει την αυθόρμητη εκδήλωση ενδιαφέροντος και συμπάθειας προς το πρόσωπο του Βενιζέλου. Ανεξάρτητα αν ο ίδιος δρέπει τους καρπούς ξένων κόπων ή είναι δημιουργός της σημερινής κατάστασης, η πραγματικότητα είναι ότι επήλθε μεταβολή στη διοίκηση και την ασφάλεια, το αποτέλεσμα της οποίας αισθάνονται εντονότερα όσοι υπήρξαν θύματα των ατασθα-

⁷⁸⁴ *Σκριπ*, 17166/ 21.2.1912, σ. 4 & 17167/ 22.2.1912, «Ανάξιος της εμπιστοσύνης του Λαού».

⁷⁸⁵ *Νέον Άστυ*, 3774/ 22.2.1912, «Υπό στρατιωτικήν συνοδείαν»

λιών τους. Αναγνωρίζει, ότι ανεξαρτήτως από κάποια σφάλματα και υπερβολές η κυβέρνηση Βενιζέλου αναδείχθηκε ηθική και αρκετά ικανή στη διαχείριση της εξουσίας, ώστε να καταστήσει τη διαφορά αισθητή. Ομολογεί όμως ότι παρόλη τη λυσιπώδη αντίδραση των παλαιών κομμάτων «και των βαθύτερων ριζωμένων επιρροών», πολιτευτής που εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο της Ελλάδας μόλις πριν δέκα επτά μήνες, εμφανίζεται ισχυρότερος από όλους τους άλλους μαζί, ενώ συμπεραίνει ότι κανένας δε θα πίστευε προ δύο ετών, ότι θα επερχόταν τέτοια ανατροπή σε ότι αφορά την πολιτική ζωή στην Ελλάδα. Δεν παραλείπει όμως να επισημάνει στον πρωθυπουργό να μην αφήσει να εξατμιστεί αυτή η επιρροή εξαιτίας κάποιας αδεξιότητάς του ή αδιαλλάκτων πεισμάτων, δείγματα των οποίων έχει ήδη επιδείξει.⁷⁸⁶

Η *Εφημερίς* συμπεραίνει ότι η Δημόσια Γνώμη επέδειξε αδιαφορία για την ανορθωτική περιοδεία του πρωθυπουργού, επειδή αυτή δεν μπορεί να συγκριθεί με τις αντίστοιχες εκδηλώσεις των πρώτων μηνών της πρωθυπουργίας του. Όλα αυτά εξαιμίστηκαν λόγω της πικρής πραγματικότητας των νέων φόρων, της χρήση παλαιοκομματικών μεθόδων, της περιφρόνησης που επιδείχθηκε έναντι κάθε ηθικής και αξιοπρέπειας και των εθνικών ταπεινώσεων. Ενώ πλέον είναι πασιδήλη η μεταστροφή της δημόσιας γνώμης, καθώς αφυπνίστηκε από το γλυκό ανορθωτικό όνειρο, ο πρωθυπουργός εμμένει στην άποψη, ότι με «νέας ενέσεις θα εξακολουθήσει την νάρκωσιν αυτήν», παρόλο που του έχουν συστήσει, να μη θεωρεί το Λαό, ότι βρίσκεται στο ίδιο πνευματικό επίπεδο «των ισοβίων και προσκαίρων μελών του Καζίνου των Βενιζελικών». Θεωρώντας βέβαιη την εκλογική του ήττα, επισημαίνει ότι δεν απομένει πλέον τίποτα άλλο στο Βενιζέλο, παρά να αναμένει μερικές μέρες «διά να απέλθη μετά ταύτα εις την ευχήν του Θεού».⁷⁸⁷

5.2 Περιοδεία στην Αν. Στερεά και τη Θεσσαλία

Την επομένη της άφιξής του στην Αθήνα, ο Βενιζέλος αναχώρησε για τη Θεσσαλία, συνεχίζοντας την προεκλογική του περιοδεία. Επισκέφτηκε τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, τη Λαμία, την Άμφισσα, την Ιτέα και το Γαλαξίδι. Από τον Πειραιά μετέβη στη Σύρο και τελείωσε τη δεύτερη φάση της περιοδείας του επισκεπτόμενος τη Θήβα, τη Λιβαδειά και τη Χαλκίδα. Οι επισκέψεις στις πόλεις αυτές αν και οι περισσότερες ήταν ολιγόωρες στέφθηκαν με επιτυχία. Κατά τις σύντομες αγορεύσεις του δεν προσέθεσε τίποτα καινούριο, πέραν των όσων αναφέρθηκε κατά την αγόρευση

⁷⁸⁶ *Εμπρός*, 5508/ 21.2.1912, «Το ταξίδιον του κ. Βενιζέλου και η εξ αυτού εντύπωσις»

⁷⁸⁷ *Εφημερίς*, 100 (10691)/ 22.2.1912, «Η βαλίτσα της Δίδος Πανδώρας».

του στην Πάτρα. Οι δε αναφορές του σε τοπικού ενδιαφέροντος ζητήματα, αποσκοπούσαν στο να καταστεί φανερό στο συγκεντρωμένο πλήθος ότι ήταν γνώστης των τοπικών προβλημάτων και θα κατέβαλε προσπάθεια επίλυσής τους.

Ο ακράτητος ενθουσιασμός που εκδηλώθηκε κατά την υποδοχή του Βενιζέλου στη Θεσσαλία, υπήρξε σύμφωνα με την *Πατρίδα* αναμενόμενος, καθώς χάρη στη διακυβέρνηση του ο Λαός απολαμβάνει όλων των αγαθών της χρηστής και αφατρίαστης διοίκησης, αφού δεν έχει πλέον πολιτικούς τυράννους και κομματικούς κοτζαμπάσηδες. Επιπλέον με ενέργειες της κυβέρνησης αγοράστηκαν και αποδόθηκαν σε ακτήμονες καλλιεργητές 300.000 περίπου στρέμματα γης. Όταν δε ολοκληρωθούν και τα «υδραυλικά» (εγγειοβελτιωτικά) έργα, η Θεσσαλία θα καταστεί Αίγυπτος.⁷⁸⁸

Αντίθετα, το *Σκριπ* χαρακτηρίζει ως ψυχρή την υποδοχή του πρωθυπουργού στους ενδιάμεσους σταθμούς κατά τη μετάβασή του αρχικά στην Καρδίτσα και στη συνέχεια στα Τρίκαλα. Οι δε αγορεύσεις του στις δύο αυτές θεσσαλικές πόλεις προξένησαν άσχημη εντύπωση, καθώς οι νέες του επαγγελίες περί διακανονισμού των σχέσεων μεταξύ «αγροτών» και τσιφλικούχων θεωρήθηκαν ως αυθάδειες, ενώ πολλοί μιλούσαν για νέο εμπαιγμό.⁷⁸⁹

Η εφημερίδα *Κήρυξ* (Βόλου) ύστερα από την επίσκεψη του Βενιζέλου, θεωρεί πλέον ως δεδομένο ότι τόσο ο Λαός Βόλου –Λάρισας όσο και οι εκλογείς Καρδίτσας –Τρικάλων εκφράστηκαν υπέρ των νέων ιδεών και υπέρ του κυβερνητικού προγράμματος. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε πλέον θεσσαλική γνώμη υπέρ του πρωθυπουργού και της κυβέρνησής του, καθώς ο Βενιζέλος εκπροσωπεί την εργασία, την πρόοδο και τη ζωή σε αντίθεση με τον παλαιοκομματισμό, χαρακτηριστικά στοιχεία του οποίου είναι «η σήψις, η λύμη, ο θάνατος».⁷⁹⁰

Σύμφωνα με τον αντιβενιζελικό Τύπο στις συγκεντρώσεις της Χαλκίδας και της Θήβας, ακούστηκαν συνθήματα υπέρ της Αντιπολίτευσης, ενώ στη Θήβα προσπάθεια που κατεβλήθη για αποδοκιμασία του Βενιζέλου από μερίδα του συγκεντρωμένου

⁷⁸⁸ *Πατρίς*, 6526/ 23.2.1912, «Η Θεσσαλία θα γίνει Αίγυπτος. Πλήρης περιγραφή της επίσκεψης του Βενιζέλου στα Τρίκαλα, την Καρδίτσα και τη Λαμία βλ. *Πατρίς*, ό. π. ..., σ. 4

⁷⁸⁹ *Σκριπ*, 17167/ 22.2.1912, σ. 4. Η εφημερίδα λαμβάνοντας αφορμή από ανταπόκριση της *Πατρίδος*, σύμφωνα με την οποία κατά τη μετάβαση του πρωθυπουργού από τη Λαμία στην Άμφισσα, «ο πανδοχεύς Καπράλης, πρώην λήσταρχος», προσέφερε στον πρωθυπουργό και την ακολουθία του πρόχειρο φαγητό, επικρίνει δριμύτατα το Βενιζέλο, γιατί αποδέχθηκε αυτή την προσφορά, διερωτώμενη: «εν ονόματι, ποίας άραγε πολιτικής και ηθικής αξιοπρεπείας, οι λήσταρχοι εκλήθησαν ως ομοτράπεζοι του πρωθυπουργού του κράτους»; *Σκριπ*, 17171/ 26.2.1912, «Ο κ. Πρωθυπουργός μετά ληστάρχων».

Ο Βενιζέλος «απολογήθηκε» για την ενέργεια του αυτή την παραμονή των εκλογών, μιλώντας προς το λαό του Πειραιά, σημειώνοντας ότι την επόμενη φορά που θα σταματήσει σ' ένα πανδοχείο του δρόμου για να πει ένα ποτήρι νερό, θα ζητήσει πιστοποιητικό Εισαγγελίας, «περί του τι είναι ο άνθρωπος» *Πατρίς*, 6543/11.3.1912, σ. 4, όπου δημοσιεύεται η προεκλογική του ομιλία στον Πειραιά.

⁷⁹⁰ *Κήρυξ* (Βόλου), 1533 /24.2.1912, «Ο αγών εκρίθη»

πλήθους αποσοβήθηκε χάρη στην επέμβαση υποψηφίων του ραλλικού συνδυασμού.⁷⁹¹

Ύστερα από τη λήξη και της δεύτερης φάσης της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου, ο Τύπος καταβάλλει μια προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων. Το *Νέον Άστυ* κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι έχοντας πλέον λησμονήσει την ιδιότητα και τα καθήκοντα του ως πρωθυπουργού και υπουργού δύο υπουργείων, εξακολουθεί ακατάσχετος την εκλογική του περιοδεία, αναμασώντας όσα είπε αλλού, χωρίς να υπόσχεται ότι, δήποτε το νέο, προκαλώντας έτσι τη δυσπιστία και των πλέον απλών ανθρώπων. Χαρακτηρίζει ως (πολιτική) «αγυρτεία» την προεκλογική του περιοδεία, τις αγορεύσεις σε κάθε σταθμό, τις εκλογικές εκδρομές με αντιτορπιτικά, την επιστράτευση των κατά τόπους υπαλλήλων προκειμένου να συμμετάσχουν στην υποδοχή και στη συγκέντρωση, επισημαίνοντας ότι δεν πρόκειται περί πολιτικού αγώνα, αλλά περί ψηφοθηρίας με τελικό σκοπό την άσκηση ψυχολογικής βίας έναντι των εκλογέων. Τέλος, θεωρεί ως λανθασμένο το επιχείρημα, ότι θριαμβεύουν τα νέα πολιτικά ήθη σε αντίθεση με τους παλαιούς πολιτικούς, οι οποίοι δεν περιοδεύουν, καθώς αδυνατούν να προσαρμοστούν στις νέες μεθόδους και στην εκλογική προπαγάνδα των Φιλελευθέρων.⁷⁹²

Η εφημερίδα *Αθήναι* επισημαίνει, ότι τα έως τώρα ανορθωτικά ταξίδια του πρωθυπουργού καθώς και τα εκθαμβωτικά πυροτεχνήματα που παρουσιάζει, όχι μόνο δεν επηρέασαν κατ' ελάχιστο το σχηματιζόμενο φρόνημα των πολιτών «κατά της κρατούσης φατρίας», αλλά αντίθετα πολλοί ανήκοντες «εκ κεκτημένης βενιζελοπληκτικής ταχύτητος» στον ανορθωτή, μετέβαλαν τη στρεβλή αυτή προσήλωση σε έμμονη υποστήριξη υπέρ της αντιπολίτευσης.⁷⁹³

Ο τρόπος με τον οποίο υποδέχονται οι επαρχίες τον αρχηγό της ανορθωτικής κυβέρνησης, γράφει η *Πατρίς* είναι χαρακτηριστικός του ενθουσιασμού, ο οποίος επικρατεί σε όλη την Ελλάδα υπέρ του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο ενθουσιασμός αυτός είναι δίκαιος και αγνός, γιατί ο Λαός ανάπνευσε από την κατάλυση των τυράννων. Η εφημερίδα αποφαινεται, ότι δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση μεταξύ κυβέρνησης πατρικής, έντιμης, χρηστής, δίκαιας και αφατρίαστης και των κυβερνήσεων του παλαιοκομματισμού, που απομυζούσαν τον άρτο του Λαού και έπιναν το αίμα των απροστάτευτων. Για το λόγο αυτό ο Βενιζέλος θεωρείται ως ο λυτρωτής του «α-

⁷⁹¹ *Εφημερίς*, 106 (10697) /28.2.1912, σ. 2 & *Αθήναι*, 3394 /29.2.1912, σ. 2 & 3

⁷⁹² *Νέον Άστυ*, 3750/ 28.2.1912, «Αι παλαιαί μέθοδοι και τα νέα ήθη».

⁷⁹³ *Αθήναι*, 3394/ 29.2.1912, σ. 3

πό των ονύχων των τοκογλόφων, των βδελλών, των καπήλων, των κεφαλαιοκρατών, των τυράννων, των κοτζαμπάσηδων, των τζακιών, των τσιφλικούχων» και εν γένει όσων τον απομυζούσαν στο παρελθόν.⁷⁹⁴

Συντάκτης της *Ακροπόλεως*, που παρακολούθησε την μέχρι τώρα περιοδεία του Βενιζέλου σε Πάτρα, Τρίκαλα, Σύρο, Χαλκίδα, Θήβα και Λιβαδειά, χαρακτηρίζει ως «κακοήθη και αχαρακτήριστον διαστροφήν ανθρώπων αφροκοπούντων εκ μανίας και τσαλαπατούντων πάντα ηθικήν και αλήθειαν», όσα γράφονται στον αντιπολιτευόμενο Τύπο, σχετικά με την ανταπόκριση και τις αντιδράσεις του Λαού των πόλεων αυτών. Οι περιγραφές που αφορούν ελάχιστο πλήθος στις συγκεντρώσεις, ενώ αδιάψευστος μάρτυρας είναι οι φωτογραφίες, όπου διακρίνεται «πλήθος μυρμηκιών», καθώς και οι αποδοκιμασίες του πλήθους που αναφέρονται είναι διαστροφές του αντιβενιζελικού Τύπου της Αθήνας και εξυπηρετούν το μίσος τους προς το Βενιζέλο και ωφελούν τους παλαιοκομματικούς, καταπατώντας κάθε ηθική τιμή και αξιοπρέπεια.⁷⁹⁵

Το *Εμπρός* επισημαίνει ότι οι συνεχείς και μονότονες επαναλήψεις των πρωθυπουργικών λόγων έχει ως αποτέλεσμα να καθίσταται αισθητή σε όλους μια απώλεια της αξιοπρέπειας της εξουσίας και της θέσης του. Για το λόγο αυτό προτρέπει το Βενιζέλο «να ησυχάση ολίγον» και να σταματήσει ως επαίτης «περιερχόμενος από θύρας εις θύραν, ψάλλων τα πρωθυπουργικά κάλαντα». Χωρίς να αμφισβητεί το δικαίωμα του πρωθυπουργού να περιοδεύει στην επαρχία προκειμένου να εκθέσει το πολιτικό του πρόγραμμα, επισημαίνει ότι η συνεχής απουσία του από την Αθήνα για μεγάλο χρονικό διάστημα συνιστά κατάχρηση αυτού του δικαιώματος, καθώς έφτασε ως το σημείο να λησμονεί τις στοιχειώδεις υποχρεώσεις του προς την πολιτεία.⁷⁹⁶

Όλες αυτές οι αρνητικές αναφορές τόσο του *Εμπρός* όσο και γενικότερα του αντιβενιζελικού Τύπου, αποσκοπούσαν ώστε να ελαττωθεί ο ξέφρενος ρυθμός της μέχρι τώρα προεκλογικής περιοδείας του Βενιζέλου.⁷⁹⁷ Η προτροπή όμως αυτή οφειλόταν στη μεγάλη ανταπόκριση του Λαού στην περιοδεία του. Ήταν πλέον φανερό, ότι ασκούσε μεγάλη επιρροή προς το εκλογικό σώμα απέναντι σε μια αντιπολίτευση, που διακρινόταν για την έλλειψη πολιτικών επιχειρημάτων, τα οποία θα λειτουργούσαν ως αντίβαρο σε όσα επικαλούταν ο πρωθυπουργός, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι

⁷⁹⁴ *Πατρίς*, 6539/ 29.2.1912, «Πραγματικός λυτρωτής του Λαού».

⁷⁹⁵ *Ακρόπολις*, 9018/ 1.3.1912, «Το λυσσασμένο σκυλί».

⁷⁹⁶ *Εμπρός*, 5513/ 26.2.1912, «Η σημασία του πρωθυπουργικού ταξιδιού» & 5517/ 1.3.1912, «Το πρωθυπουργικόν ταξίδιον και τα εκ τούτου συμπεράσματα».

⁷⁹⁷ Ας μη λανθάνει της προσοχής μας, ότι σε δώδεκα μέρες ο Βενιζέλος περιόδευσε στη Β. Πελοπόννησο, την Α. Στερεά, τη Δ. Θεσσαλία και τη Σύρο, γεγονός πρωτόγνωρο για τα πολιτικά ήθη της εποχής και την πολιτική πρακτική.

οι περιοδείες των αρχηγών των κομμάτων της αντιπολίτευσης κινήθηκαν αποκλειστικά σε επίπεδο εκλογικής τους περιφέρειας.

Η *Εφημερίς* κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι η επιτυχία της φατρίας. Καθώς ο πρωθυπουργός υπερτερεί έναντι οποιοδήποτε άλλου ως προς το λειτουργικό λόγο, αναφέρεται σε όποια θέματα εκείνος επιθυμεί, προσθέτοντας και αυτά που είναι τοπικού ενδιαφέροντος, ενώ αποφεύγει να μιλήσει για όσα δεν τον συμφέρουν. Σε όλα αυτά δύναται να προστεθεί η περιέργεια του κόσμου καθώς και η φιλοπάτριδα στοργή εκείνων, οι οποίοι δεν κατόρθωσαν να αντιληφθούν τι κρύβεται «*υπό το φευγαλέον βλέμμα και το κρυσταλλωμένον μειδίαμα των χειλέων του*». Έχοντας κατά νου μόνο την επιτυχία της φατρίας αδιαφορεί για τους κινδύνους που περιζώνουν την Ελλάδα, καθώς έχει επέλθει πλήρης παραλυσία της Διοίκησης, η οποία έχει λάβει εντολή να «*ψηφοθηρήσει υπέρ της Ανορθώσεως*». Το πλέον όμως λυπηρό, είναι ότι το λογαριασμό θα πληρώσει στο τέλος ο δυστυχής Λαός.⁷⁹⁸

Κατά την τρίτη φάση της προεκλογικής του περιοδείας ο Βενιζέλος, ορμώμενος από την Πάτρα επισκέφτηκε τις περισσότερες πρωτεύουσες της Πελοποννήσου και συγκεκριμένα τον Πύργο, την Καλαμάτα, την Τρίπολη, το Άργος, το Ναύπλιο και την Κόρινθο, ενώ κατά τη μετάβασή του από τη μια πόλη στην πόλη πραγματοποιούσε σύντομες στάσεις σε ενδιάμεσους σταθμούς. Από την Κόρινθο αναχώρησε ατμοπλοϊκώς επισκεπτόμενος την Κεφαλονιά, τελευταίο σταθμό της προεκλογικής του περιοδείας στην επαρχία.

Σύμφωνα με τις περιγραφές του αντιβενιζελικού Τύπου σε όλες σχεδόν τις πόλεις που επισκέφτηκε ο Βενιζέλος στην τρίτη φάση της περιοδείας του υπήρξαν «*αυθόρμητες*» αντιδιαδηλώσεις (αντισυγκεντρώσεις) από τους οπαδούς της αντιπολίτευσης, καθώς και αποδοκimasίες κατά τη διάρκεια της αγόρευσής του. Ειδικότερα στον Πύργο το «*αυθόρμητο πλήθος*» προέβη και σε πυροβολισμούς γεγονός που προκάλεσε πανικό στο ολιγάριθμο ακροατήριο το οποίο τράπηκε σε φυγή, ενώ στάθηκε αδύνατο να μιλήσει ο υπουργός Δικαιοσύνης, Δημητρακόπουλος. Επίσης σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι*, μεγάλος μέρος των πολιτών που υποδέχθηκαν το Βενιζέλο στον Πύργο, ήταν οπαδοί των Φιλελεύθερων από την Πάτρα και το Αίγιο και αφιχθήσαν στην πόλη με ναυλωμένες αμαξοστοιχίες.⁷⁹⁹ Ενδεικτικό δε του μένους που καλλιεργεί για το Βενιζέλο ο αντιβενιζελικός Τύπος την τελευταία εβδομάδα πριν τις

⁷⁹⁸ *Εφημερίς*, 110 (10701) /3.3.1912, «Αρκεί να επιτύχει η φατρία».

⁷⁹⁹ *Αθήναι*, 3397/ 3.3.1912, σ. 3, *Πατρίς*, 6535/ 3.3.1912, σ. 4 & *Σκριπ* 17177/ 3.3.1912, σ. 4

εκλογές, είναι το γεγονός, ότι τον αποκαλούν κατά κόρο «περιοδεύοντα αγύρτη». Η πόλη όμως που στάθηκε εχθρική απέναντι στον πρωθυπουργό, υπήρξε το Άργος.

5.3 Γεγονότα του Άργους.

Ύστερα από την επίσκεψή του στην Τρίπολη, ο πρωθυπουργός αφίχθηκε στο Άργος. Εκεί όμως τον περίμενε μια δυσάρεστη έκπληξη κατά την άφιξή του στο κέντρο της πόλης, όπου θα μιλούσε στο συγκεντρωμένο πλήθος. Περίπου 200- 300 οπαδοί των παλαιοκομματικών υποψήφιων βουλευτών Καρπετόπουλου και Πολυγένη, «άνθρωποι ξυπόλητοι ως επί το πλείστον, δούλοι των κτημάτων διαφόρων παλαιοκομματαρχίσκων και βλαχοδημαρχίσκων»- με επικεφαλής τον υποψήφιο βουλευτή Καρπετόπουλο, πραγματοποίησαν αντισυγκέντρωση και έφτασαν μπροστά από το κεντρικό σημείο, όπου ήδη ο Βενιζέλος είχε ξεκινήσει την ομιλία του, «ορνόμενοι, υβρίζοντες και γιουχαϊζόντες», δημιουργώντας «εικόνα βδελυγμίας, ασυλλήπτου, εικόνα κανιβαλισμού απεριγράπτου, εικόνα αληθινής κολάσεως», γεγονός που ανάγκασε τον πρωθυπουργό να διακόψει την ομιλία του. Αρχικά απειλήθηκε σύρραξη μεταξύ των οπαδών του Βενιζέλου και των παλαιοκομματικών, αλλά ύστερα από την επέμβαση ισχυρής στρατιωτικής δύναμης, η οποία απώθησε τους παλαιοκομματικούς, κατέστη δυνατό να συνεχίσει ο πρωθυπουργός την αγόρευσή του.⁸⁰⁰

Οι περιγραφές του αντιβενιζελικού Τύπου, αναφέρουν χιλιάδες λαού φέροντας μαύρες σημαίες να κατακλύζουν την πλατεία του Αγίου Πέτρου και τους δρόμους της πόλης, και να αποδοκιμάζουν το Βενιζέλο «διά τροκανίων, ροκάνων, σφυρικτρών, διεγείρουσαι δαιμονιώδη θόρυβον».⁸⁰¹

Μετά το πέρας της συγκέντρωσης ο Βενιζέλος κατευθύνθηκε συνοδευόμενος από τους οπαδούς του στο σιδηροδρομικό σταθμό, προκειμένου ν' αναχωρήσει. Εκεί επαναλήφθηκαν οι ίδιες σκηνές με τους οπαδούς των παλαιών κομμάτων, ενώ η χωροφυλακή λόγω της περιορισμένης δύναμής της, δεν μπόρεσε να δημιουργήσει κλοιό ασφαλείας γύρω του. Παρόλα αυτά περνά εν μέσω των «μαινόμενων διαβόλων, με το ανεξίκακον μειδίαμα εις τα χείλη»⁸⁰² ή σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι*, «ωχρότατος και με την κεφαλήν σκυμμένη».⁸⁰³ Ο ίδιος αργότερα δήλωσε, ότι τα γεγονότα αυτά

⁸⁰⁰ *Ακρόπολις*, 9023/ 6.3.1912, σ. 2 «Ο οργιάζων παλαιοκομματισμός και το νέον καθεστώς», *Παρίς*, 6538 / 6.3.1912, «Οικτραί και αξιοθρήνηται σκηναί εν Άργει» *Εστία*, 6493/5.3.1912, σ. 4, «Η περιοδεία του κ. πρωθυπουργού, Άργος και Ναύπλιον».

⁸⁰¹ *Αθήναι*, 3400/ 6.3.1912, σ. 2 & *Νέον Άστυ*, 3757/ 6.3.1912, σ. 2. Σημειωτέον, οι δυο αυτές εφημερίδες δημοσιεύουν πανομοιότυπη ανταπόκριση.

⁸⁰² *Ακρόπολις*, ό. π.

⁸⁰³ *Αθήναι*, ό. π.

δεν του προξένησαν άσχημη εντύπωση, «διότι ο παλαιοκομματισμός συντριβείς είναι φυσικόν να αφρίζη και να ασπαίρη».⁸⁰⁴ Πάντως ο βενιζελικός Τύπος αποδίδει τα γεγονότα σε ομάδα κατοίκων της πόλης, που τους διαχωρίζει σαφώς από την πλειοψηφία των «φιλήσυχων» πολιτών του Άργους, ενώ δημοσιεύει και δηλώσεις πολιτών, οι οποίοι καταδικάζουν τα επεισόδια αυτά και τονίζουν ότι αυτά δεν εκφράζουν την πλειοψηφία των κατοίκων της πόλης.

Οι εφημερίδες *Αθήναι* και *Εμπρός*, θεωρούν ότι με τα γεγονότα του Άργους, το κυβερνητικό κύρος κατέπεσε σε θλιβερό διασυρμό, καθώς το μέγιστο σε κοινοβουλευτικό κράτος αξίωμα «προεπιλακίσθη και κατεχλευάσθη» από το Λαό. Το δε θέαμα των πυκνών λογχών του στρατού να περιφρουρούν τον αρχηγό του κράτους, είχε ως αποτέλεσμα τη διαπόμπευση του κύρους του αξιώματός του, αδιαφορώντας παντελώς για κάθε πληγή που επιφέρει κατά της αξιοπρέπειας του Κράτους. Είναι δε τόση η βουλιμία των ανθρώπων του Καζίνου, ώστε δεν δύνανται να δουν, ότι «η πλανόδιος αυτή δημοκοπία», το μόνο που επιφέρει είναι η αγανάκτηση του Λαού, Αν και οι ανωτέρω εφημερίδες θεωρούν, ότι οι σκηνές του Άργους «πρέπει να εύρωσι συγνώμη», ονομάζει ως ηθικούς αυτουργούς την κυβέρνηση και το Βενιζέλο, καθώς είναι «ασύγνωστος η πολιτεία της» και ο τρόπος με τον οποίο ασκείται η εξουσία.⁸⁰⁵

Σχετικά με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο Άργος, η *Εφημερίς* όχι μόνο δεν τα καταδικάζει, αλλά τα θεωρεί ως άμυνα και φυσική απάντηση στις βενιζελικές προκλήσεις, καθώς το σύνθημα της τρομοκρατίας είχε δοθεί από το κόμμα το οποίο επιζητεί αφενός την εξωτερική γαλήνη και αφετέρου τις εσωτερικές ταραχές, προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία. Οι οπαδοί της αντιπολίτευσης δεν μπορούν πλέον να παραμείνουν απαθείς, καθώς η σύνεση που επέδειξαν μέχρι τώρα δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως δειλία, όταν βλέπουν ότι «οι κορυβαντιώντες κρανγασταί και οι μαινόμενοι υελοθραύσται της Βενιζελικής φατρίας αποθρασύνονται». Θεωρεί πλέον βέβαιο, ότι ο Βενιζέλος θα υποστεί «δεινήν κατ' αυτού πολεμικήν», η οποία εκπορεύεται απευθείας από την αναρχία, που δημιούργησε ο ίδιος.⁸⁰⁶

Το *Νέον Άστυ* αναφέρει ότι το Άργος έδωσε το πλέον χαρακτηριστικό μάθημα, σ' αυτόν που διαπομπεύει το πρωθυπουργικό αξίωμα. «Ο κ. Βενιζέλος δεν εσυρίχθη μόνον, αλλά και εμουντζώθη». Όλες αυτές οι ενέργειες ερμηνεύονται ως αγανάκτηση του λαού, εξαιτίας της ακατάπαυστης δημοκοπίας και της ασύστολης ψηφοθηρίας,

⁸⁰⁴ *Ακρόπολις*, ό. π.

⁸⁰⁵ *Αθήναι*, 3400/ 6.3.1912, «Απαραδειγμάτιστος διασυρμός» & 3401/7.3.1912, «Απάντησις εις τον περιπλανώμενον» & *Εμπρός*, 5522/ 6.3.1912, «Αιτία και αποτελέσματα δυσaréστου φαινομένου»

⁸⁰⁶ *Εφημερίς*, 113 (10704)/ 6.3.1912, «Τα παθήματα του κ. Βενιζέλου»

την οποία ασκεί ο πρωθυπουργός έχοντας λησμονήσει τελείως τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά του. Αναμφίβολα, ύστερα από όσα διαδραματίστηκαν στο Άργος, ο πρωθυπουργός αντιλήφθηκε «περί του κρατούντος δημοσίου φρονήματος». Καταλογίζει δε στον ίδιο αποκλειστικά την ευθύνη για τη διαπόμπευση την οποία υπέστη το πρωθυπουργικό αξίωμα, γιατί αν σεβόταν αυτή τη θέση, δεν θα την εξέθετε σε ταπεινωτικές προστριβές θυσιάζοντας το γόητρό της, χάρη χυδαίας ψηφοθηρίας. Τέλος, επισημαίνει ότι η εκλογική περιοδεία στάθηκε η αιτία για να αντιληφθεί ο Βενιζέλος το φρόνημα του λαού των επαρχιών. Αντί του «Παμβενιζελισμού», τον οποίο φανταζόταν και διατυμπάνιζε αντιλήφθηκε τον όγκο του αντικυβερνητικού ρεύματος.⁸⁰⁷

Ως απώλεια του κύρους και της πρωθυπουργικής επιβολής χαρακτηρίζει το *Σκριπ* τα όσα διαδραματίστηκαν στο Άργος, όπου ο πρωθυπουργός του κράτους δέχτηκε «αντί προσφωνήσεων βωμολοχίας, αντί χειροκροτημάτων μουντζώματα, αντί ανθοδεσμών λίθους». Διερωτάται, αν πλέον ο Λαός χρειάζεται άλλη απόδειξη για να πειστεί περί της διαφοράς μεταξύ των παρελθόντων πρωθυπουργών και εκείνου, ο οποίος «και του γελωτοποιού την θέσιν υπερακόντισεν». Κατά συνέπεια, η χώρα δεν δύναται να ανεχθεί ως κυβερνήτη της, αυτόν ο οποίος έρχεται σε προστριβές με το πλήθος, σαν να ήταν «ένας πλανόδιος ασιγγανός».⁸⁰⁸ Η εφημερίδα ξεδιπλώνοντας έντονα το αντιβενιζελικό της μένος και υπερβαίνοντας τα όρια κάθε κριτικής, θεωρεί περίπου ως φυσιολογικά όσα έλαβαν χώρα στο Άργος, καθώς το μόνο που έπραξε ο Λαός ήταν να αποδοκιμάσει το Βενιζέλο. Η δε ικανοποίηση της για την ψυχρολουσία, που όντως υπέστη ο πρωθυπουργός είναι έκδηλη και ενδεχομένως μια πράξη ηθικής ικανοποίησης, αναλογιζόμενοι ότι μια εβδομάδα πριν τα γραφεία της εφημερίδας δέχτηκαν επίθεση από βενιζελικούς οπαδούς.

Οι Καιροί επικρίνουν τον αντιπολιτευόμενο Τύπο, επειδή πανηγυρίζει για τις οικτρές σκηνές που διαδραματίστηκαν στο Άργος, τις οποίες μάλιστα χαρακτηρίζει ως θρίαμβο της αντιπολίτευσης και ως αντιπροσωπευτικές των αισθημάτων του Λαού, απέναντι στο Βενιζέλο. Η εφημερίδα συμπεραίνει, ότι εάν αποδεχτούμε ότι τα όσα συνέβησαν στο Άργος είναι ένδειξη των διαθέσεων του εκλογικού σώματος, εφόσον δεν παρουσιάστηκε σε καμιά από τις πόλεις που επισκέφθηκε ο Βενιζέλος αντίστοιχη αντίδραση, οδηγούμαστε στη σκέψη πως δεν υπάρχουν αντιπολιτευόμενοι. Όλα όμως αυτά τα παράλογα και αβέβαια συμπεράσματα, είναι αποτέλεσμα της εμπαθούς και

⁸⁰⁷ *Νέον Άστυ* 3757/ 6.3.1912, «Η διαπόμπευσις του πρωθυπουργικού αξιώματος» & 3759/ 8.3.1912, «Εν χρήσιμον μάθημα»

⁸⁰⁸ *Σκριπ*, 17180/ 6.3.1912, «Αι δύο εικόνες»

παραπαίουσας πολεμικής του αντιπολιτευόμενου Τύπου. Αν και παντού υφίστανται αντιπολιτευόμενοι και παλαιοκομματικοί υποψήφιοι εξίσου ισχυροί όπως και στο Άργος, πουθενά όμως δεν έλαβαν χώρα οι ατιμωτικές αυτές σκηνές. Σε κάθε περίπτωση τα γεγονότα αυτά συνετέλεσαν, ώστε να ενισχυθεί ακόμα περισσότερο ο Βενιζέλος, γιατί κατέστη φανερό στον ελληνικό λαό μέχρι πιο σημείο εμπάθειας φθάνει ο παλαιοκομματισμός στην προσπάθεια επανόδου του στην εξουσία.⁸⁰⁹

Η *Ακρόπολις* θεωρεί τα όσα διαδραματίστηκαν στο Άργος, ως χαρακτηριστική γραμμή μεταξύ φαυλοκρατίας και της νέας Ελλάδας. Απευθυνόμενη στο εκλογικό σώμα, το προτρέπει να θάψει το πτώμα του παλαιοκομματισμού και τους αντιπροσώπους του στις εκλογές της Κυριακής, δίνοντας κατάμαυρη ψήφο, «όπως η χολή της αγανακτήσεως κατά των φαυλοκρατών». Κατηγορεί τους παλαιοκομματικούς, ότι αυτό που στην ουσία επεδίωκαν ήταν ο ερεθισμός του πλήθους, ώστε να προκληθεί αιματοχυσία και μέσα στην «αναμπουμπούλα» εκείνη, κάποιο χέρι να κατευθυνθεί δολοφονικά κατά του πρωθυπουργού.⁸¹⁰

Οι ασχήμιες και οι «ρυπαρότητες» που εκτοξεύτηκαν από τους λίγους μέθυσους του Άργους, οι οποίοι έβρισαν και μούντζωσαν τον κυβερνήτη της Ελλάδας, γράφει η *Πατρίς*, είναι η απόδειξη για την ηθική ποιότητα του παλαιοκομματισμού, τα συμφέροντα του οποίου τραυματίστηκαν από την ανόρθωση. Έκπληξη για την εφημερίδα αποτελεί το γεγονός, ότι βρέθηκαν άνδρες Αργείοι, οι οποίοι χρησίμευσαν ως υποζύγια και που δέχτηκαν να εναλλάσσουν την ανθρώπινη ιδιότητα προς «την *Ιώβειον υπομονητικότητα του γαιδάρου*».⁸¹¹ Επισημαίνει, ότι την πολιτική αυτή συμπεριφορά δε συμερίζεται και ο λαός του Άργους και για το λόγο αυτό «*εξανέστη εναντίον των χυδαίων ολιγαρίθμων υβριστών*» του πρωθυπουργού. Ούτε ο ελληνικός λαός «ομοιάζει προς τους διακοσίους μέθυσους» του Άργους, οι οποίοι είναι απορίας άξιον, πως δεν προέβησαν σε δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου. Το βέβαιο είναι ότι οι ασχήμιες αυτές συμπλήρωσαν τη διαφορά μεταξύ της εικόνας του παλιού και του νέου πολιτικού κόσμου και η 11^η Μαρτίου θα πείσει τους παλαιοκομματικούς ότι οι πολίτες του ελευθέρου βασιλείου δεν έχει καμία σχέση με τα «ανθρωποειδή τετράποδα», που επέδειξαν στο Άργος τα ενωμένα κόμματα.⁸¹² Οι αναφορές αυτές της *Πατρίδος* και της *Ακροπόλεως* λειτουργούν θετικά υπέρ των Φιλελευθέρων, καθώς ενδυ-

⁸⁰⁹ *Καιροί*, 65/ 7.3.1912, «Αι σκηναί»

⁸¹⁰ *Ακρόπολις*, 9024/ 7.3.1912, «Εἰς τα τρίςβαθα» Η αναφορά περί «αμνηστίας» θεωρείται ως ατυχή, λαμβάνοντας υπόψη ότι τέτοιο θέμα δεν είχε συζητηθεί ούτε καν τεθεί.

⁸¹¹ Οι υποψήφιοι βουλευτές Πολυγένης και Καρπετόπουλος διηύθυναν την όλη επιχείρηση κατά του Βενιζέλου, βρισκόμενοι στους ώμους οπαδών τους.

⁸¹² *Πατρίς*, 6539/ 7.3.1912, «Αι ασχήμιαι του Άργους».

ναμώνουν το κλίμα συμπάθειας προς το Βενιζέλο και αυξάνουν τη συσπείρωση των εκλογέων υπέρ του κυβερνώντος κόμματος.

5.4 Απολογισμός προεκλογικής περιόδου

Με τη λήξη της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου στην επαρχία, ο Τύπος επιχειρεί να εξάγει τα δικά του συμπεράσματα. Η εφημερίδα *Αθήναι*, θεωρεί ότι αυτή θα παραμείνει μοναδικό φαινόμενο πολιτικής κίνησης και αγορεύσεων στην πολιτική ιστορία της χώρας. Κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι το σύστημα αυτό της ψηφοθηρίας που επέλεξε, περιβαλλόμενο με την αίγλη του πρωθυπουργικού αξιώματος και με την παράταξη των κατά τόπους αρχών ως επικεφαλής των διαδηλώσεων (συγκεντρώσεων), είναι πρωτοφανές στην ιστορία των κοινοβουλευτικών κρατών. «*Με την μονοτονία λατέρνας προορισμένης διά την διεφθαρμένην ακοήν μεθυσκομένων*», επαναλάμβανε την ίδια μονότονη χορδή του ανορθωτικού αγώνα, διανθισμένη με ανακρίβειες για όσα έγιναν. Τέλος συμπεραίνει, ότι η εικόνα αυτή είναι αρκετή για να πείσει κάθε ανεξάρτητο πολίτη, ότι πρόκειται για τη δημιουργία νέας φατρίας.⁸¹³

Η περιοδεία του πρωθυπουργού στην επαρχία, σύμφωνα με την *Εφημερίδα*, δεν απέδωσε τα αναμενόμενα, αν και οι συγκεντρώσεις που οργανώθηκαν υπήρξαν επιτυχείς, λόγω των πολλών χρημάτων που διατέθηκαν και των προσπαθειών που κατέβαλαν οι κυβερνητικοί συνδυασμοί να δημιουργήσουν ρεύμα υπέρ των Φιλελευθέρων με την εμφάνιση του Μεσσία. Κατηγορεί επίσης το Βενιζέλο, ότι μεταβλήθηκε σε μπρεσάριο, παρουσιάζοντας κατά τόπους «τους πολιτικούς θιάσους της Ανορθώσεως», με αποτέλεσμα να εξευτελιστεί κάθε έννοια του πρωθυπουργικού αξιώματος. Η τελευταία πλέον ελπίδα που απομένει είναι η συγκέντρωση στην πλατεία Συντάγματος, η οποία θα είναι τελείως διαφορετική, καθώς οι συγκεντρωμένοι θα έχουν απλώς περιέργεια. Αυτό που θα μείνει θα είναι «*οι δαιμονιώδεις συριγμοί των αγνοπαίδων*», οι οποίοι θα πράξουν το ίδιο «*διά τον πάτρωνα των πατρώνων των*».⁸¹⁴

Στον αντίποδα αυτών των απόψεων, οι *Καιροί* σημειώνουν, ότι ποτέ μέχρι τώρα πολιτικός άνδρας στην Ελλάδα, δεν αξιώθηκε τόσων εκδηλώσεων λατρείας και εκτίμησης, όπως ο Βενιζέλος. Όλη η χώρα τον υποδέχτηκε ως σωτήρα, παντού δε κυριαρχεί ένα ακατάσχετο ρεύμα υπέρ των υποψηφίων του, «*των ασήμων και αγνώστων*

⁸¹³ *Αθήναι*, 3399/ 5.3.1912, «Η ψηφοθηρική περιοδεία»

⁸¹⁴ *Εφημερίς*, 114 (10705)/ 7.3.1912, «Η τελευταία ελπίς»

και ταπεινών», όπως τους αποκαλούν οι παλαιοκομματικοί. Μ' αυτόν τον τρόπο ο λαός βραβεύει την πολιτική αρετή και την ευσυνείδητη εργασία του, ενώ φαίνεται αποφασισμένος να περιβάλλει με κοινοβουλευτική πλειοψηφία «τον εμπνευσμένον και δυνατόν αντιπρόσωπον», των σωτήριων αυτών ιδεών, ο οποίος κρατώντας το μαστίγιο της λαϊκής θέλησης, θα εξαλείψει κάθε ίχνος του απαίσιου παρελθόντος. Έτσι η 11^η Μαρτίου θα αποτελέσει μέγα σταθμό στη νεοελληνική ιστορία, καθώς η νέα κατάσταση θα διεξάγει υπέροχη νίκη κατά του αποτρόπαιου παρελθόντος.⁸¹⁵

Το *Εμπρός* επιχειρεί έναν απολογισμό της προσπάθειας όλων των πολιτικών αρχηγών. Από τη μια ο Βενιζέλος περιήλθε όλη την Ελλάδα σ' ένα εικοσαήμερο, σαν να διεξήγαγε «αγώνισμα δρόμου», τονίζοντας ότι κατά τις περιοδείες του διέγειρε την έχθρα, κατήγγειλε το παρελθόν και υπέθαλψε τις ελπίδες, υπερβαίνοντας με καταφανή τρόπο τα πρωθυπουργικά έθιμα, έχοντας όμως πάντοτε πλήρη συναίσθηση των κινδύνων της τόλμης του, άλλοτε επευφημούμενος και σπάνια αποδοκιμαζόμενος. Από την άλλη οι πολιτικοί του αντίπαλοι, διακρίθηκαν για τη μαχητικότητα και τη γενναιότητά τους και απασχόλησαν την κοινή γνώμη, αν και κινήθηκαν σε στενά γεωγραφικά όρια. Καθίσταται πλέον φανερό, ότι η Βουλή που θα προκύψει από τις εκλογές θα παρουσιάσει σημαντικές μεταβολές μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, καθώς πολλοί από αυτούς «θα ζητήσουν την σύνταξή των».⁸¹⁶ Με την αναφορά της αυτή η εφημερίδα φαίνεται να προεξοφλεί και το εκλογικό αποτέλεσμα.

Η προεκλογική περιοδεία του Βενιζέλου στην επαρχία καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας όλου του Τύπου. Στις αθηναϊκές εφημερίδες απαντώνται λεπτομερείς ανταποκρίσεις της επίσκεψης του Βενιζέλου στις επαρχιακές πόλεις, που πραγματοποιούνταν είτε μέσω των απεσταλμένων τους, οι οποίοι επιβιβαζόταν στην ίδια αμαξοστοιχία με αυτή του Βενιζέλου (συνήθως από το βενιζελικό Τύπο), είτε μέσω των κατά τόπους ανταποκριτών τους.⁸¹⁷ Οι ανταποκρίσεις από την επαρχία διαβιβάζονταν αυθημερόν με τον τηλεγράφο στην Αθήνα. Οι περιγραφές ποικίλουν ανάλογα με το χώρο που κινείται κάθε εφημερίδα με αποτέλεσμα να μη θεωρούνται αξιόπιστες. Παρέμειναν όμως το βασικό εργαλείο στην προσπάθεια διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και κατά συνέπεια επηρεασμού του εκλογικού αποτελέσματος.

⁸¹⁵ *Καιροί*, 66/ 8.3.1912, «Μέγας σταθμός»

⁸¹⁶ *Εμπρός*, 5524/ 8.3.1912, «Το τέλος της περιοδείας του πρωθυπουργού».

⁸¹⁷ Από τη μελέτη του Τύπου προέκυψε επίσης ότι ο ίδιος ανταποκριτής μπορεί να εκπροσωπούσε ταυτόχρονα δύο τουλάχιστον εφημερίδες, - του ίδιου όμως ιδεολογικού χώρου - , με αποτέλεσμα να απαντώνται πανομοιότυπες ή σχεδόν πανομοιότυπες ανταποκρίσεις. Για πρώτη φορά επίσης χρησιμοποιήθηκε κατά κόρο η φωτογράφιση συγκεντρώσεων από τους ίδιους τους δημοσιογράφους και ανταποκριτές, ώστε να διαφάνεται και ο όγκος του συγκεντρωμένου πλήθους.

Η προεκλογική περιοδεία του Βενιζέλου στην επαρχία, υπήρξε αναμφισβήτητα κάτι το πρωτόγνωρο. Οι προεκλογικές του συγκεντρώσεις είτε λόγω της περιέργειας του πλήθους, είτε λόγω του βενιζελισμού, ο οποίος διέτρεχε την ελληνική επικράτεια, υπήρξαν επιτυχείς και αυτό συνάγεται από το εκλογικό αποτέλεσμα. Ο Βενιζέλος κυριολεκτικά «όργωσε» την ελληνική επικράτεια επισκεπτόμενος σε είκοσι ημέρες τις μισές εκλογικές περιφέρειες της χώρας με ενδιάμεσους σταθμούς σε όλες τις κωμοπόλεις ή χωριά, όπου υπήρχε σταθμός των σιδηροδρόμων.

Η εικόνα που μας περιγράφει ο Τύπος της εποχής και ειδικότερα ο αντιβενιζελικός δεν είναι αντιπροσωπευτική της πραγματικότητας. Ο αντιβενιζελικός Τύπος πιστός στο παλαιοκομματικό δόγμα, προσπαθεί με κάθε τρόπο να αποδομήσει οτιδήποτε θετικό προσέφερε στα πολιτικά ήθη της χώρας η νέα τακτική που εγκαινίασε ο Βενιζέλος. Έτσι οι συγκεντρώσεις των Φιλελευθέρων ανά την επαρχία, περιγράφονται ως υποτονικές με μέτριο έως ελάχιστο συγκεντρωμένο πλήθος, χωρίς όγκο και παλμό με τον πρωθυπουργό να μιλά άτονα και να αναμασά τα γνωστά πεπραγμένα και τις επαγγελίες, όπως ειπώθηκαν στην Πάτρα, ενώ ο ίδιος κατά περίπτωση υποπίπτει σε πολλές αντιφάσεις, οι οποίες προξενούν χειρίστη εντύπωση. Εξίσου αρνητική εικόνα συναντάμε στον αντιβενιζελικό Τύπο κατά την περιοδεία του στην Πελοπόννησο με το συγκεντρωμένο πλήθος να τον αποδοκιμάζει ή ακόμα και να τον γιουχαΐζει.

Η εικόνα φυσικά που μας παρουσιάζει ο βενιζελικός Τύπος είναι ακριβώς αντίθετη, καθώς αναφέρεται σε μεγαλειώδεις και επιβλητικές συγκεντρώσεις, με το Βενιζέλο να γίνεται δεκτός με ενθουσιασμό, γεγονός άλλωστε αναμενόμενο. Η εντύπωση πάντως που αποκομίζει ο αναγνώστης από τη λεπτομερή μελέτη του Τύπου της εποχής είναι ότι ο βενιζελικός Τύπος παρά τις υπερβολές του προσεγγίζει περισσότερο προς την πραγματικότητα.

Το μόνο αρνητικό σημείο από την περιοδεία του Βενιζέλου είναι η εικόνα της υποχρεωτικής παρουσίας των διοικητικών, δικαστικών και στρατιωτικών αρχών, προκειμένου να υποδεχθούν τον πρωθυπουργό, όταν επισκεπτόταν μία πόλη, γεγονός που εύστοχα επισημαίνεται από τον αντιβενιζελικό Τύπο,⁸¹⁸ ενώ αγήματα στρατού και μπάντα απέδιδαν τιμές. Είχαν επίσης την υποχρέωση οι αρχές να τον συνοδεύουν μέχρι το μέρος όπου θα κατέλυε, «*ηγούμενοι ούτω πολιτικών διαδηλώσεων εν ακουσία*

⁸¹⁸ *Αθήναι*, 3389/ 24.2.1912, «Αι ψηφοθηρίαί του πρωθυπουργού». & *Εμπρός*, 5518/ 2.3.1912, «Το φλέγον ζήτημα του πρωθυπουργικού ταξιδίου».

οι ατυχείς άνθρωποι διαπομπεύσει του αξιώματός των»,⁸¹⁹ λες και επρόκειτο για επίσημη επίσκεψη του πρωθυπουργού της χώρας και όχι για προεκλογική ομιλία.

Σημαντική επίσης υπήρξε και η σχετικά μεγάλη απουσία του Βενιζέλου από την Αθήνα, για είκοσι περίπου μέρες σε σχέση με τα αυξημένα καθήκοντά του ως πρωθυπουργού και υπουργού των δύο πολεμικών υπουργείων. Και αν αυτό τη σημερινή εποχή ακούγεται ως κάτι το φυσιολογικό, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο, έναν αιώνα πριν. Μάλιστα η εφημερίδα *Αθήναι*, κατηγορεί τον «ευαγγελιστή πρωθυπουργό», ότι παρέδωσε τις εθνικές υποθέσεις στο έλεος του Θεού.⁸²⁰

Αντίθετα, τα παλαιά κόμματα εθισμένα σε μικρές τοπικές προεκλογικές συγκεντρώσεις των υποψηφίων τους ανά εκλογική περιφέρεια, παρέμειναν πιστά στο δόγμα αυτό. Εξάλλου υπήρχε αδυναμία και έλλειψη τόλμης να ανταποκριθούν στο νέο τρόπο επαφής των πολιτικών αρχηγών με το Λαό, που εγκαινίασε ο Βενιζέλος. Το γεγονός αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση της αντιπολίτευσης, καθώς ήταν αδύνατο να προσαρμοστεί στις νέες μορφές πολιτικής προπαγάνδας που εισήγαγαν οι Φιλελεύθεροι και ιδιαίτερα τις προεκλογικές περιοδείες, αν και στο παρελθόν αρχηγοί πολιτικών κομμάτων είχαν περιοδεύσει στην επαρχία,⁸²¹ όχι όμως με το ρυθμό και την ένταση της περιοδείας του Βενιζέλου.

Περισσότερο όμως επικριτικός όλων υπήρξε ο Μαυρομιχάλης. Δήλωσε σε κομματικούς του φίλους ότι διαμαρτυρήθηκε έντονα κατά της αντικοινοβουλευτικής και παράνομης περιοδείας του Βενιζέλου, επικαλέστηκε δε την άμεση επέμβαση του Στέμματος, «*ίνα σταματήσει αυτόν εις την όλως έκθεσμον κατωφέρειαν, εις την οποίαν ούτος συνήθισε να εξολισθαίνη*». Ζήτησε μάλιστα από τον Άνακτα να σχηματίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση, ώστε να διεξαχθούν αμερόληπτες εκλογές, αλλά δεν εισακούστηκε. Χαρακτήρισε δε ως πραξικόπημα κατά της εκλογικής ελευθερίας και της ισότητας μεταξύ των ανταγωνιζομένων πολιτικών κομμάτων, το να περιέρχεται ο Βενιζέλος τις επαρχίες, «*προτάσσει τον πρωθυπουργικόν όγκον*», γεγονός που προκαλεί κατάχρηση εξουσίας.⁸²²

⁸¹⁹ *Αθήναι*, ό. π.

⁸²⁰ *Αθήναι*, 3391/ 26.2.1912, «*Ίδου η πολιτική των*».

⁸²¹ Το 1884 ο Χ. Τρικούπης ταξίδεψε στη Θεσσαλία και το 1886 στην Κέρκυρα, Άρτα και Αιτωλοακαρνανία. Το 1895 ο Δηλιγιάννης πραγματοποίησε για πρώτη φορά προεκλογική περιοδεία στη Θεσσαλία και ορισμένα νησιά, ενώ ο ίδιος το 1902 αξιοποίησε την προεκλογική του περιοδεία στη Θεσσαλία, ανακοινώνοντας στο Βόλο βασικά σημεία της αγροτικής του πολιτικής, προκειμένου να κερδίσει ψήφους των μισθωτών γης. Hering, ό. π., τόμ. Α', σσ. 658 - 659

⁸²² *Σκριπ*, 17154/ 12.2.1912, σ. 5 & *Νέον Άστυ*, 3734/ 12. 2. 1912, σ. 2

Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι περιοδεύοντας σε διάφορες πόλεις του κράτους προκειμένου να λογοδοτήσει στο Λαό δεν πράττει παρά το καθήκον του, καθώς αυτό συμβαίνει σε όλα τα προηγμένα κράτη δίχως η ενέργειά του αυτή να αποτελεί ανατροπή των ιερών και των οσίων. Χαρακτήρισε μάλιστα τους παλαιοκομματικούς ως «άξιους ψόγου», επειδή παραμέλησαν το καθήκον τους αυτό. Ζήτησε να μην κρίνονται οι παλαιοί πολιτικοί άνδρες με υπερβολική αυστηρότητα, αλλά να επιδεικνύεται κάποια επιείκεια, εφόσον είναι «ανεπίδεκτοι νέων αρχών».⁸²³

Ποτέ στο παρελθόν αρχηγός πολιτικού κόμματος δεν κινήθηκε προεκλογικά με τόση δραστηριότητα όπως ο Βενιζέλος. Οι πολιτικοί του αντίπαλοι φρόντισαν να του αφαιρέσουν κάθε εμπόδιο, εφόσον δεν περιόδευαν, δεν μιλούσαν αρκετά ούτε απαντούσαν στις προκλήσεις και τις κατηγορίες του. Το γεγονός αυτό καθιστούσε παντελώς απύουσα την αντιπολίτευση από την προεκλογική δραστηριότητα με αποτέλεσμα ο Βενιζέλος να αισθάνεται σαν στρατηγός, που βρίσκει το πεδίο της μάχης άδειο από αντιπάλους. Η δε σιωπή έως αδιαφορία της αντιπολίτευσης να διεξάγει προεκλογικό αγώνα, τον καθιστούσε προκαταβολικά εκλογικό ήρωα, καθώς με τις συνεχείς εμφανίσεις και υποσχέσεις του έλκυε την κοινή προσοχή και διήγειρε τη λαϊκή φαντασία.

Η δε προεκλογική εκστρατεία της αντιπολίτευσης— αν μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε έτσι— διεξήχθη «εντός των τειχών». Συγκεκριμένα, ο πλέον δραστήριος των παλαιών πολιτικών αρχηγών Δ. Ράλλης παραβρέθηκε στα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου των ραλλικών στην Αθήνα, υπήρξε ο μοναδικός που διεξήγαγε κεντρική προεκλογική συγκέντρωση, ενώ οι προεκλογικές του περιοδείες εξαντλήθηκαν σε ημερήσιες εκδρομές με ναυλωμένα ατμόπλοια στα νησιά του Αργοσαρωνικού και τους αγροτικούς δήμους της Αττικής.

Σε ό,τι αφορά το Γ. Θεοτόκη παρέστη σε συγκέντρωση κομματικών του φίλων στην Αθήνα, όπου και ανέπτυξε το προεκλογικό του πρόγραμμα και αναχώρησε για την Κέρκυρα, όπου έτυχε θερμής υποδοχής στο λιμάνι της πόλης και μίλησε στο συγκεντρωμένο πλήθος, επαναλαμβάνοντας περιληπτικά μάλιστα το προεκλογικό του πρόγραμμα.⁸²⁴ Εκεί εξάντλησε και την προεκλογική του εκστρατεία, επειδή ενδεχομένως θεωρούσε ότι το νησί των Φαιάκων, θα παρέμεινε για πάντα εκλογικό του φέουδο. Δικαιολογημένα το *Εμπρός* τον μέμφεται για νωθρότητα, καθώς «εχρειάσθη είκοσι πέντε ημέρας, όπως περιέλθη τον νομόν και εκαρφώθη εις Κέρκυραν».⁸²⁵ Ο

⁸²³ *Εστία*, 6479/ 20.2.1912, σ. 4

⁸²⁴ *Νέον Άστυ*, 3740/ 18.2.1912, σ. 2, «Μεγάλη υποδοχή εις τον κ. Θεοτόκην, εν Κερκύρα».

⁸²⁵ *Εμπρός*, 5524/ 8.3.1912, σ. 1

τρόπος που αντιμετώπιζε τις εκλογές ο Θεοτόκης μπορεί να γενικευθεί για όλους τους παλιούς πολιτικούς αρχηγούς και υποδηλώνει ουσιαστικά την αδυναμία τους να προσαρμοστούν στις νέες πολιτικές πρακτικές που εισήγαγε ο Βενιζέλος. Σε ό,τι αφορά τον τρίτο αρχηγό μεγάλου κόμματος, το Μαυρομιχάλη, δήλωσε με άνεση ότι ξεπλήρωσε έγκαιρα το καθήκον του, μιλώντας στους πολιτικούς του φίλους σε συγκέντρωση, η οποία πραγματοποιήθηκε στην οικία του!⁸²⁶ Τέλος, ο Ζαΐμης, διεξήγε την προεκλογική του εκστρατεία στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τα Καλάβρυτα, ενώ η κεντρική του προεκλογική ομιλία, πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα.

Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αρνητικά παρεπόμενα της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου, η πρωτοβουλία του αυτή εγκαινίασε νέα πολιτικά ήθη και νέους τρόπους διεξαγωγής των προεκλογικών αγώνων. Ας μη λανθάνει της προσοχής μας, ότι ποτέ στο παρελθόν πολιτικός αρχηγός και ιδιαίτερα πρωθυπουργός δεν είχε αποπειραθεί τόση μεγάλη προεκλογική εκστρατεία στην επαρχία από ιδρύσεως ελληνικού κράτους. Άλλωστε τα παλαιά πολιτικά κόμματα γερασμένα πλέον τόσο ιδεολογικά όσο και βιολογικά (λόγω του προχωρημένου της ηλικίας των ηγετών τους), δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν το Βενιζέλο στον προεκλογικό αυτόν αγώνα.

⁸²⁶ *Σκριπ*, 17154/ 12.2.1912, σ. 5 & *Νέον Άστυ*, 3734/ 12. 2. 1912, σ. 2

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Η ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

6.1 Η τεταμένη προεκλογική ατμόσφαιρα στην πρωτεύουσα

Η προεκλογική κίνηση στην Αθήνα υπήρξε χρονικά περιορισμένη και δεν διήρκεσε περισσότερο από είκοσι ημέρες. Το βραχύβιο όμως αυτό διάστημα και μέχρι την παραμονή των εκλογών, -το οποίο χρονικά συμπίπτει με την έναρξη της δεύτερης φάσης της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου στην επαρχία- υπήρξε ιδιαίτερα δυναμικό με έντονο φανατισμό, καθώς σχεδόν καθημερινά ελάμβαναν χώρα μικρής ή μεγάλης κλίμακας επεισόδια στο κέντρο της πόλης (μεταξύ Ομόνοιας και Συντάγματος), όπου είχαν εγκατασταθεί και τα εκλογικά κέντρα των τριών κομμάτων, με αντεγκλήσεις, αψιμαχίες και μικροσυμπλοκές, οι οποίες οδηγούσαν και σε τραυματισμούς, στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε έγκαιρη παρέμβαση των δυνάμεων της τάξης. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει το *Εμπρός*, οι άνθρωποι πλέον «δεν ευθυμολογούν, ούτε στιχουργούν πλέον», αλλά εκσφενδονίζουν αμοιβαία υβριστικά συνθήματα. Ο ένας (Βενιζέλος) γίνεται νεκροθάφτης του παρελθόντος, οι δε οπαδοί του αποκαλούν τους άλλους φαυλοκράτες. Οι άλλοι (παλιά κόμματα) τον χαρακτηρίζουν ως επιδρομέα, σφετεριστή και προδότη και οι οπαδοί του αποκαλούνται «αποτσιγάρα». Όλες αυτές οι υπερβολές και οι ύβρεις αποτελούν οπισθοδρόμηση για τα πολιτικά ήθη στην Ελλάδα.⁸²⁷

Αντικείμενο αρνητικών σχολίων αποτέλεσε επίσης και η κατά περιπτώσεις παθητική στάση της αστυνομίας, η οποία κατά την προεκλογική περίοδο συνεπικουρούταν και από ίλες ιππικού. Κατ' επανάληψη κατηγορήθηκε από τον αντιβενιζελικό

⁸²⁷ *Εμπρός*, 5520 /4.3.1912, «Ο χαρακτήρ της εκλογής».

Τύπο για αδράνεια ή για καθυστερημένη επέμβαση, με αποτέλεσμα να διατυπωθούν υπόνοιες για έμμεση υποστήριξη των βενιζελικών από την αστυνομία.⁸²⁸

Τόσο ο βενιζελικός όσο και ο αντιβενιζελικός Τύπος διακατέχονταν από μια ευφορία νίκης, ειδικά στην πρώτη εκλογική περιφέρεια της χώρας, καθώς η παράδοση ήθελε την Αττικοβοιωτία να εκλέγει και την κυβέρνηση. Η αισιοδοξία αυτή βασικά πήγαζε από τον όγκο των βενιζελικών οπαδών και των οπαδών της αντιπολίτευσης, οι οποίοι συγκροτούσαν διαδηλώσεις (πορείες) σχεδόν κάθε βράδυ «αυθόρμητα» στο κέντρο της Αθήνας. Όταν ξεκινούσαν πρώτοι οι οπαδοί των Φιλελευθέρων, οι οπαδοί της αντιπολίτευσης προέβαιναν σε αντιδιαδήλωση και αντίστροφα. Με αφορμή και μόνο αυτό το γεγονός η εφημερίδα *Αθήναι* τονίζει: «Απ' άκρου εις άκρον το επικρατούν σύνθημα είναι το αντιπολιτευτικόν, το τοιούτον δ' υπήρξεν η αφορμή να καταπτοηθώσιν οι Καζίνειοι τρόφιμοι».⁸²⁹

Οι συγκεντρωμένοι οπαδοί της αντιπολίτευσης συνήθως κατέληγαν έξω από τις οικίες του Ράλλη ή του Μαυρομιχάλη, όπου οι αρχηγοί μιλούσαν για λίγο προς το συγκεντρωμένο πλήθος, ενώ προς το τέλος απηύθυναν έκκληση να διαλυθούν «ησύχως». Αντίθετα οι οπαδοί των Φιλελευθέρων κατέληγαν στο εκλογικό τους κέντρο, όπου αγόρευαν σύντομα τυχόν πολιτευτές και υποψήφιοι του εκλογικού τους συνδυασμού, οι οποίοι παρευρίσκονταν τη στιγμή εκείνη εκεί.

Πρωταγωνιστές αυτών των επεισοδίων που αναφέρθηκαν παραπάνω, υπήρξαν κυρίως νεαρά άτομα, τα οποία σύμφωνα με τις αναφορές του Τύπου προσλαμβάνονταν εκατέρωθεν από τα κόμματα επί πληρωμή, ώστε να δημιουργούν ένα κλίμα δυναμικής είτε υπέρ των Φιλελευθέρων είτε υπέρ της αντιπολίτευσης.

Τις ομάδες των οπαδών της αντιπολίτευσης που προβαίνουν σχεδόν κάθε βράδυ στις αυθόρμητες αντιδιαδηλώσεις, η *Πατρίς* υποστηρίζει ότι προέρχονται από «*ενοίκιασιν ανθρώπων*», στους οποίους δίνεται η εντολή να ζητωκραυγάζουν, να προκαλούν θόρυβο και να ασχημονούν. Το μόνο όμως που πετυχαίνουν τελικά, σύμφωνα με την άποψη της εφημερίδας, είναι η εξαγρίωση των φιλήσυχων και τίμιων πολιτών εναντίον όσων σκηνοθετούν αυτά «*τα παμπάλαια πολιτικά τερτίπια*», καθώς βλέπουν τις ελεεινές αυτές ομάδες «*των αγυιοπαίδων*» να περιέρχονται τους δρόμους και να υβρίζουν το Βενιζέλο με την ελπίδα ότι «*λαρυγγισμοί εικοσάδος ή πενηκοντάδος χαμινίων*», θα συντελέσουν στη δημιουργία ρεύματος υπέρ των παλαιών κομμάτων».⁸³⁰

⁸²⁸ *Νέον Άστυ*, 3750 / 28.2.1912, σ. 1 & 3751 / 29.2.1912, «Η διαγωγή της αστυνομίας»

⁸²⁹ *Αθήναι*, 3391 / 26.2.1912, «Η Ανόρθωσις κατατροπωθείσα»

⁸³⁰ *Πατρίς*, 6527 / 24.2.1912, «Το ερώτημα της 11^{ης} Μαρτίου»

Το *Νέον Άστυ* θεωρεί ως αποκλειστικά υπεύθυνους για τα επεισόδια που λαμβάνουν χώρα καθημερινά μεταξύ Ομόνοιας και Συντάγματος τους οπαδούς «των νέων ιδεών». Είναι αυτοί που για να διαλύσουν τη ραλλική διαδήλωση πυροβόλησαν εναντίον της, είναι αυτοί που λιθοβόλησαν τα γραφεία δύο αντιπολιτευόμενων εφημερίδων, είναι «οι κουμποράδες και οι μαχαιράδες των τριόδων, που πυροβολούν εν ονόματι της Ανορθώσεως και λιθοβολούν προς τιμήν των νέων ηθών». Είναι δηλ. οι βάνδαλοι, σε αντίθεση με τους οπαδούς της αντιπολίτευσης, οι οποίοι έχοντας συναίσθηση της ισχύος των, εκδηλώνουν το φρόνημά τους εντός των ορίων του νόμου. Παραμένουν σώφρονες και απαθείς ακόμα και όταν προκαλούνται, αποδεικνύοντας ότι αυτοί που απειλούν τη δημόσια τάξη είναι οι αυτοαποκαλούμενοι ανορθωτές.⁸³¹

Με αφορμή πορεία των οπαδών της αντιπολίτευσης και τον θανάσιμο τραυματισμό ενός οπαδού της από χωροφύλακες,⁸³² το *Σκριπ* κατηγορεί προσωπικά το Βενιζέλο, ότι αυτός έχει δώσει το σύνθημα για τη συμπεριφορά αυτή της αστυνομίας. Έχοντας πλέον απολέσει κάθε ελπίδα επικράτησης μέσω της απάτης και του ψεύδους, επιδιώκει την επικράτησή του με την τρομοκρατία και το αίμα. Επικαλείται μάλιστα τον ίδιο το Βενιζέλο, ο οποίος «όταν επέδραμεν εκ Κρήτης», διακήρυξε ως δόγμα ότι με 500 μπράβους, δύναται να τρομοκρατήσει την Ελλάδα. Το μόνο που πράττει τώρα είναι να θέσει σε εφαρμογή αυτό το δόγμα, χρησιμοποιώντας μάλιστα ως μπράβους τα όργανα της τάξης. Επισημαίνει όμως, ότι υπεράνω κάθε κυβερνητικής θρασύτητας και αυθαιρεσίας υπάρχει μια άλλη δύναμη, η οποία δεν θα ανεχθεί τη βία και τον τραμπουκισμό των Φιλελευθέρων και αυτή είναι η δύναμη του Λαού.⁸³³

Στα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου των Φιλελευθέρων (23 Φεβρουαρίου 1912), το οποίο η εφημερίδα *Αθήναι* αποκάλεσε «Παράρτημα του Καζίνου» και για το οποίο σύμφωνα πάντα με την εφημερίδα δαπανήθηκαν 25.000 δρχ. παραβρέθηκαν μόνο 1.500 άνθρωποι. Μετά το πέρας των εγκαινίων, ομάδα χιλίων περίπου οπαδών των Φιλελευθέρων ξεχύθηκαν στους δρόμους αφρούρητοι «και έχοντες τα θυλάκια πλήρη λίθων και τας χείρας οπλισμένας με οζώδεις ράβδους», προκαλώντας τους πολίτες, γεγονός που προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες. Όταν η πορεία διήλθε εμπρός από τα γραφεία των αντιβενιζελικών εφημερίδων *Σκριπ* και *Αθήναι*, εκτοξεύθηκαν ξύλα και πέτρες, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη θραύση τζαμιών των παραθύρων. Η αδράνεια της αστυνομίας ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα εντολών που είχε λάβει από την

⁸³¹ *Νέον Άστυ*, 3750 / 28.2.1912, «Οι βάνδαλοι»

⁸³² Η είδηση αυτή που δημοσιεύτηκε στο *Σκριπ*, δεν επιβεβαιώνεται από τον υπόλοιπο Τύπο.

⁸³³ *Σκριπ*, 17168 / 23.2.1912, «Και δολοφόνου» ;

κυβέρνηση. Αμέσως μετά πραγματοποιήθηκε αντιδιαδήλωση από τους οπαδούς των παλαιών κομμάτων, ως εκδήλωση διαμαρτυρίας.⁸³⁴

Η εφημερίδα *Αθήναι*, επιρρίπτει την ευθύνη για τα επεισόδια αυτά, όχι στα «ασυνείδητα όργανα μιας νέας φατρίας», ούτε «εις τας ανορθωτικές σιέλους» των κυβερνητικών δημοσιογράφων, αλλά στην ίδια την κυβέρνηση, επειδή εξοπλίζει «την χείρα των πρώτων» και καθοδηγεί «την γραφίδα των δευτέρων», με άμεσο αποτέλεσμα το φανατισμό των πολιτών διαρκούς της προεκλογικής περιόδου, ενώ τα μίσση και η εμπάθεια εκτραχύνονται, σημειώνοντας ότι κυβέρνηση, η οποία με τις πράξεις της έχει τεθεί εκτός του γραπτού και ηθικού νόμου δεν παρέχει πλέον καμία εγγύηση.⁸³⁵

Το *Σκριπ* απέδωσε την επίθεση στα γραφεία του «εις τας κανιβαλικάς ορδάς μισθωθέντων εκ του Καζίνου μπράβων», οι οποίοι δεν διστάζουν να επιτίθενται κατά των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων και να επιβάλλουν στο Λαό με τη βία, τους ξυλάνθρωπους του βενιζελικού συνδυασμού.⁸³⁶

Ως υπαίτιους για τις πρωτοφανείς αυτές σκηνές η *Εφημερίς* θεωρεί τα φιλοκυβερνητικά δημοσιογραφικά όργανα και το Βενιζέλο, ο οποίος πραγματοποιεί ψηφοθηρικά ταξίδια και εκμεταλλευόμενος το αξιωμα του εξαναγκάζει τις τοπικές αρχές να τίθενται επικεφαλής της υποδοχής του. Το ενδιαφέρον όμως είναι το ερώτημα που θέτει η εφημερίδα προς την Ανεύθυνη Αρχή και συγκεκριμένα διερωτάται αν το Στέμμα εμπιστεύεται τη διεξαγωγή των εκλογών σε κυβέρνηση, η οποία περιστοιχίζεται από στοιχεία έτοιμα να ανατρέψουν την έννομη τάξη, προτείνοντας μάλιστα τη λύση της υπηρεσιακής κυβέρνησης, προκειμένου να παύσουν οι κυβερνητικές παρεμβάσεις. Κατόπιν τούτου το Στέμμα ως ρυθμιστής της πολιτειακής μηχανής πρέπει να σκεφτεί κατά πόσο είναι σύμφωνο με τη γαλήνη της χώρας να διεξαχθούν οι εκλογές από αυτή την κυβέρνηση.⁸³⁷

Παραλαμβάνοντας τη σκυτάλη η ομογάλακτος της *Εφημερίδος*, εφημερίδα *Αθήναι*, διερωτάται αν το Στέμμα δύναται να παραμένει αμέτοχο των ευθυνών, τις οποίες φέρει η κυβέρνηση, διενεργώντας εκλογές σε συνθήκες ψηφοθηρίας και αναρχίας. Έχοντας την ακράδαντη πεποίθηση, ότι η μη ανάμιξη της ανεύθυνης αρχής στα τελούμενα «επισωρεύει ευθύνες», τις οποίες αν δεν θέλει να αποφεύγει, προτρέπει είτε να

⁸³⁴ *Αθήναι*, 3389 / 24.2.1912, σ. 2, Τα εγκαίνια του παραρτήματος του Καζίνου. Σημειώτέον, ότι το άρθρο του *Σκριπ*, που κατηγορούσε το Βενιζέλο για εφαρμογή τρομοκρατικών μεθόδων δημοσιεύτηκε μερικές ώρες πριν.

⁸³⁵ *Αθήναι*, ό. π.

⁸³⁶ *Σκριπ*, 17169/ 24.2.1912, «Οι κανίβαλοι» & σ. 4, «Κανιβαλικά σκηναί σπείρας βενιζελικών προ των γραφείων του Σκριπ».

⁸³⁷ *Εφημερίς*, 102 (10693) / 24.2.1912, «Και ήδη ερωτάται το Στέμμα»

μεριμνήσει να τεθεί η κυβέρνηση εκτός νόμου, είτε να αντικατασταθεί με άλλη υπηρεσιακή, αφού στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν υπουργοί, «αλλά πράκτορες του Καζίνου», οι οποίοι περιοδεύουν και ψηφοθηρούν.⁸³⁸ Οι αναφορές αυτές της εφημερίδων πέραν της συνειδητής υπερβολής αποσκοπούν στη δημιουργία εντυπώσεων, ενώ υπάρχει και ο ενδόμυχος φόβος ότι έχουν χαθεί οι εκλογές για τα παλιά κόμματα.

Η επίθεση αυτή των «αγιοπαίδων» διαδηλωτών του κόμματος των Φιλελευθέρων, πέρασε σχετικά απαρατήρητη από το φιλοκυβερνητικό Τύπο. Λαμβάνοντας αφορμή από το γεγονός αυτό, το *Νέον Άστυ* κατηγορεί τα κυβερνητικά όργανα, ότι προσποιούνται πως δε γνωρίζουν όσα συμβαίνουν αυτές τις μέρες στην Αθήνα και αποδίδουν στους οπαδούς της αντιπολίτευσης προσπάθειες διατάραξης της τάξης, λες και ήταν αντικυβερνητική η διαδήλωση εκείνη, η οποία προξένησε ζημιές στα γραφεία των εφημερίδων *Αθήναι* και *Σκριπ*. Η εφημερίδα συμπεραίνει, ότι καθίσταται φανερό πλέον ποιοι είναι οι ταραχοποιοί και ποιοι προκαλούν τις συγκρούσεις, δρώντας μάλιστα υπό την προστασία της αστυνομίας. Είναι οι άνθρωποι της κυβέρνησης, οι οποίοι παρεκτρέπονται σε κάθε βαρβαρότητα, καθώς καταλαμβάνονται από λύσσα, λόγω του διογκούμενου αντικυβερνητικού ρεύματος.⁸³⁹

Ταυτόχρονα με την αναθέρμανση της προεκλογικής περιόδου στην Αθήνα, άρχισαν και οι σχετικές προβλέψεις για το πιθανό εκλογικό αποτέλεσμα στην πρώτη εκλογική περιφέρεια της χώρας. Οι προβλέψεις αυτές ξεκίνησαν πριν την έναρξη της προεκλογικής περιόδου του Βενιζέλου στην επαρχία και κορυφώθηκαν μερικές μέρες πριν τις εκλογές.

Η εφημερίδα *Αθήναι* αναφέρεται στον απίστευτο και καταπληκτικό τρόπο με τον οποίο γίνονται δεκτοί οι αντικυβερνητικοί υποψήφιοι στην πρωτεύουσα. Είναι τόσο το ογκούμενο εκλογικό ρεύμα εναντίον της κυβέρνησης, ώστε τίθεται πλέον το ερώτημα πόσοι βενιζελικοί υποψήφιοι θα εκλεγούν, ενώ καθίσταται πλέον επισφαλής και αυτή η εκλογή του Βενιζέλου, αν και οι κάτοικοι των Αθηνών ψήφισαν πάντα τους πολιτικούς αρχηγούς. Το θέμα είναι σε ποια σειρά θα εκλεγεί και αν θα εκλεγούν περισσότεροι από δύο –τρεις από το συνδυασμό του. Το σύνθημα της πρωτεύουσας είναι «**22 μαύρα**». Και όταν το σύνθημα αυτό δίδεται στην πρωτεύουσα, ακολουθείται με φανατισμό. Οι δε πολίτες που διαδηλώνουν υπέρ της αντιπολίτευσης δεν είναι ούτε μέθυσοι και τραμπούκοι, όπως τους αποκαλεί η *Εστία*, ούτε άξιοι αγχόνης, όπως

⁸³⁸ *Αθήναι*, 3390 / 25.2.1912, «Η ψηφοθηρία και το Στέμμα»

⁸³⁹ *Νέον Άστυ*, 3747 / 25.2.1912, «Ποιοι είναι οι ταραχοποιοί»

τους φαντάζεται η *Πατρίς*. αλλά είναι πολίτες με υπόληψη και ίσα δικαιώματα, έναντι των συμπολιτών τους που εξυμνούν την ανόρθωση.⁸⁴⁰

Μία εβδομάδα πριν τις εκλογές η *Εφημερίς* επιχειρώντας μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση των προεκλογικών προγνώσεων, θεωρεί ως δεδομένη την επικράτηση των Φιλελευθέρων στην επαρχία, «χάρης εις τον εξακολουθούντα υπνωτισμόν» του Λαού, όχι όμως και στην εκλογική περιφέρεια της Αττικοβοιωτίας, επειδή όλες οι τάξεις εξαπατήθηκαν. Παράλληλα εφιστά την προσοχή στην αντιπολίτευση, ώστε να προσέξει στην ευρέως διαδεδομένη φήμη από τους κυβερνητικούς, ότι η συνεργασία της δεν είναι ειλικρινής, καθώς καθέννας από αυτούς θα κρατήσει τις δυνάμεις του υπέρ του κόμματός του και θα «μαυρίσει» τους υποψηφίους των άλλων συνεργαζόμενων κομμάτων. Η διάδοση αυτή δεν αποσκοπεί, παρά να ενσπείρει τη διχόνοια μεταξύ των συμμάχων. Τέλος, εκφράζει τη βεβαιότητα, ότι οι εκλογείς θα καταβάλλουν προσπάθεια, ώστε να εκτοπίσουν το πολιτικό αυτό τέρας, το οποίο δεν ντράπηκε να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο, προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία. Το σύνθημα είναι πλέον «22 μαύρα».⁸⁴¹

Οι *Καιροί* αναφέρονται στο ολοένα ογκούμενο κυβερνητικό ρεύμα. Ενώ είκοσι μέρες πριν σύμφωνα με τους πιο αισιόδοξους υπολογισμούς, οι Φιλελεύθεροι θα εξέλεγαν περίπου δεκαπέντε βουλευτές στην Αττική και περίπου τους μισούς στην επαρχία, η άποψη αυτή άλλαξε άρδην. Πρωταρχικό ρόλο στην αλλαγή αυτή διαδραμάτισαν οι φωτεινές αγορεύσεις του πρωθυπουργού κατά τη διάρκεια της περιόδου του, με αποτέλεσμα τη δημιουργία φιλοκυβερνητικού ρεύματος στις επαρχίες, ενώ στην πρωτεύουσα η μεταβολή εκδηλώθηκε εξαιτίας των υβριστικών λόγων των αντιπολιτευόμενων. Δεν υφίσταται πλέον καμιά αμφιβολία, ότι οι εκλογές αυτές θα δώσουν καταπληκτική πλειοψηφία στην κυβέρνηση Βενιζέλου, επειδή αντιπροσωπεύει το νέο καθεστώς. Μάλιστα παραμονές των εκλογών η εφημερίδα θεωρεί βέβαιη την υπερψήφιση και των είκοσι δύο υποψηφίων του κυβερνητικού συνδυασμού.⁸⁴²

Η *Πατρίς* θεωρεί βέβαια την εκλογική επικράτηση των Φιλελευθέρων. Αυτό που συζητείται πλέον είναι το εύρος της κυβερνητικής πλειοψηφίας, το οποίο υπολογίζεται, ότι θα κυμανθεί μεταξύ 120–140 βουλευτών. Για να πραγματοποιηθεί όμως το ανορθωτικό πρόγραμμα καθώς απαιτείται κυβέρνηση ισχυρή και μόνιμος και απόλυτη πλειοψηφία, συνιστά την υπερψήφιση μόνο των κυβερνητικών υποψηφίων και την

⁸⁴⁰ *Αθήναι*, 3388/ 23.2.1911, «Το σύνθημα εν τη πρωτεύουση».

⁸⁴¹ *Εφημερίς*, 112 (10703) / 5.3.1912, «Τα 22 μαύρα»

⁸⁴² *Καιροί*, 62 / 4.3.1912, «Ρεύμα» & 65 / 7.3.1912, «Και οι 22»

καταπήφιση όλων των άλλων αντικυβερνητικών, ανεξάρτητων και ψευτοβενιζελικών. Αυτό που οφείλει να ψηφίσει ο Λαός, πέρα από την «άγκυρα», είναι «ΣΥΣΤΗΜΑ».⁸⁴³

6.2. Η κεντρική προεκλογική συγκέντρωση των ραλλικών και των Φιλελευθέρων.

Η κεντρική προεκλογική του συγκέντρωση του ραλλικού κόμματος πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, την Κυριακή 4 Μαρτίου 1912 με κύριο ομιλητή το Δ. Ράλλη, ο οποίος αγόρευσε από τον εξώστη του σπιτιού του. Όπως ήταν αναμενόμενο η συγκέντρωση αυτή έτυχε ευρείας κάλυψης από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος αναφέρεται σε ένα εύθυμο πλήθος 30.000 περίπου ανθρώπων, ενώ την ατμόσφαιρα δονούσε η «πνευματώδης» πολεμική ιαχή των ραλλικών, «Ρα, Ρα, Ράλλαρως», ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά την προεκλογική περίοδο, καθώς και τα συνθήματα «κάτω οι ξένοι», «κάτω οι αγύρται», «κάτω οι λαοπλάνοι», «22 μαύρα» και «κάτω η ψευτοβράκα».⁸⁴⁴ Στη συγκέντρωση παραβρέθηκε και απήυθυνε σύντομο χαιρετισμό και ο Μαυρομιχάλης, δίνοντας έτσι την εντύπωση του κοινού αγώνα των παλαιοκομματικών ενάντια στο Βενιζέλο.

Στην αγόρευσή του ο Δ. Ράλλης κατηγόρησε το Βενιζέλο για δημοκοπική πολιτική, ότι οικειοποιήθηκε το έργο των προκατόχων του, ότι ανέδειξε στα ύψιστα δημόσια αξιώματα τους πλουτοκράτες, ανθρώπους αγράμματους και άξεστους. Κατηγόρησε επίσης τους βενιζελικούς (προφανώς δεν ήθελε να προβεί σε προσωπική αναφορά για το Βενιζέλο), ως «*αυλοθεράποντες μέχρι και των θαλαμηπόλων των Ανακτόρων*», ενώ χαρακτήρισε τον πρωθυπουργό ως «φυγόστρατο», συνεπώς ως στερούμενο των δικαιωμάτων του Έλληνα πολίτη. Θεώρησε ως αντισυνταγματική την ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο,⁸⁴⁵ ενώ δικαιολόγησε την αποχή των παλαιών κομμάτων ως αναγκαία, επειδή λόγω της βίας στην οποία βρέθηκαν οι παλαιοί πολιτευτές είχαν καθήκον να αφήσουν ακέραια την ευθύνη σε αυτούς που οδήγησαν την πολιτεία σε εκτροχιασμό. Σε ό,τι αφορά το προεκλογικό του πρόγραμμα επανέλαβε με περισσές λεπτομέρειες όσα είχε πει κατά τη συγκέντρωση των πολιτευτών του κόμ-

⁸⁴³ *Πατρίς*, 6538 /6.3.1912, «Άγκυρα, αλλά και Σύστημα»

⁸⁴⁴ *Ν. Αστύ*, 3756/ 5.3.1912, σ. 2 & *Σκριπ* 17179/ 5.3.1912, σ. 4-5

⁸⁴⁵ Αναφερόταν στην εντολή σχηματισμού κυβέρνησης που έλαβε ο Βενιζέλος από το Γεώργιο στις 8 Οκτωβρίου 1910.

ματός του,⁸⁴⁶ αλλά και κατά τα εγκαίνια του ραλλικού προεκλογικού κέντρου (26 Φεβρ.).

Τέλος, δήλωσε ότι πρωταρχικό του μέλημα θα καταστεί η ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και των ελεύθερων θεσμών, γι' αυτό πρέπει να καταψηφιστούν εκείνοι, οι οποίοι αποβλέπουν πως να υποκαταστήσουν τη λειτουργία των θεσμών, με «*την ιδίαν αυτών αυθαίρετον θέλησιν*».⁸⁴⁷

Το *N. Αστν* χαρακτηρίζει το πρόγραμμα του Ράλλη ως «*Ευαγγέλιον μιας νέας ζωής για την Ελλάδα*», ενώ θέτει το δίλημμα προς το εκλογικό σώμα: Ή επιβραβεύει την αγυρτεία της Ανορθώσεως, η οποία δεν τήρησε καμία από τις επαγγελίες της ή περιβάλλει με εμπιστοσύνη το Ράλλη, ο οποίος επαγγέλλεται συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα.⁸⁴⁸ Αντίθετα η *Εστία* χαρακτηρίζει όλες αυτές τις κινητοποιήσεις των αντιβενιζελικών κομμάτων ως «*επιθανάτιους ρόγγους*» ενός πολιτικού συστήματος το οποίο πνέει τα λοίσθια και με τις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου θα ενταφιαστεί οριστικά, ενώ το κενό του θα καλυφθεί από το νέο πολιτικό κόσμο,⁸⁴⁹ εννοώντας προφανώς το κόμμα των Φιλελευθέρων. Η κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του ραλλικού κόμματος δεν απασχόλησε ιδιαίτερα το βενιζελικό Τύπο, ενώ θα έπρεπε να αναδειχθεί περισσότερο από τον αντιβενιζελικό Τύπο (με εξαίρεση το *N. Αστν*). Ο απόηχος της συγκέντρωσης αυτής έσβησε την επομένη, καθώς ο Τύπος στο σύνολό του αναδεικνύει ως πρωταρχικό θέμα τα επεισόδια που έλαβαν χώρα στο Άργος.⁸⁵⁰

Μερικές μέρες αργότερα και συγκεκριμένα την Πέμπτη 8 Μαρτίου 1912, πραγματοποιήθηκε η κεντρική προεκλογική συγκέντρωση των Φιλελευθέρων. Η *Πατρίς* θεωρεί βέβαιο, ότι ο λαός των Αθηνών θα συρρεύσει στην πλατεία Συντάγματος για να ακούσει το Βενιζέλο να λογοδοτεί για τα πεπραγμένα του, αλλά και να εκθέτει τις πολιτικές του ιδέες καθώς έχει «*το χάρισμα της ποικιλίας όσον και της πρωτοτυπίας*», επισημαίνοντας ότι η συγκέντρωση αυτή θα καταστεί ο τάφος των παλαιοκομματικών. Χαρακτηρίζει ως «*τερτίπια των λυσσαλέων σκύλων του παλαιοκομματισμού*» τις διαδόσεις τους ότι θα προκληθούν ταραχές και επεισόδια συμπεριλαμβανομένων και πυροβολισμών, προκειμένου να τρομάξουν οι πολίτες και να μην παρευρεθούν στη συγκέντρωση, η οποία πρέπει να παραμείνει ιστορική για τον όγκο και την ευ-

⁸⁴⁶ Βλ. το 4^ο κεφάλαιο για τα αντιβενιζελικά κόμματα και το πολιτικό πρόγραμμα των ραλλικών.

⁸⁴⁷ Το κείμενο της αγόρευσής του δημοσιεύεται στο *N. Αστν*, ό. π. & *Σκριπ*, ό. π.

⁸⁴⁸ *N. Αστν*, 3756/ 5.3.1913, «Το πρόγραμμα του κ. Ράλλη»

⁸⁴⁹ *Εστία*, 6493/ 5.3.1912, «Οι επιθανάτιοι ρόγγιοι».

⁸⁵⁰ Βλ. τη σχετική ενότητα στο προηγούμενο κεφάλαιο.

πρέπεια των εκλογέων της. Μάλιστα φιλοδοξεί η συγκέντρωση αυτή να είναι αντίστοιχη σε μεγαλοπρέπεια αυτής στο πεδίο του Άρεως.⁸⁵¹

Ως τόπος προσυγκέντρωσης είχε οριστεί το εκλογικό κέντρο των Φιλελευθέρων στη Σταδίου, όπου κατέφθαναν οι οπαδοί του κόμματος σε μεγάλες ομάδες από τις συνοικίες της Αθήνας, τα εργατικά σωματεία ή από όμορους αγροτικούς δήμους. Από εκεί όλο αυτό το πολύβουο πλήθος, που είχε ήδη πλημμυρίσει τη Σταδίου υπό μορφή διαδήλωσης μετέβη στην πλατεία Συντάγματος, όπου ο Βενιζέλος αγόρευσε από τον εξώστη του «Μεγάλου Ξενοδοχείου». Αδιαχώρητο επικρατούσε επίσης και στους γύρω από το Σύνταγμα δρόμους. Το συγκεντρωμένο πλήθος προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Μπορούσε κάποιος να διακρίνει «τον εύπορον, τον άπορον, τον εργαζόμενον, τον μοχθούντα, τον παλαιόντα, τον μικρόν, τον μεγάλο».⁸⁵²

Η *Ακρόπολις* χαρακτηρίζει τη συγκέντρωση, ως πρωτοφανή βενιζελική διαδήλωση, στην οποία σύμφωνα με τους υπολογισμούς της εφημερίδας συμμετείχαν 50.000 Αθηναίοι, «ζητωκραυγάζοντες υπέρ της κυβερνήσεως».⁸⁵³ Αντίθετα, σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι* χωρίς να προσδιορίζεται αριθμητικά ο όγκος των συγκεντρωμένων, υπήρχαν ομάδες από όλο το λεκανοπέδιο, ακόμα και από την Πάτρα.⁸⁵⁴

Στην αρχή της αγόρευσής του ο Βενιζέλος υπενθύμισε, ότι είναι η τέταρτη φορά που απευθύνεται στο Λαό της πρωτεύουσας, πραγματοποιώντας μια συνοπτική αναφορά στις προηγούμενες. Αυτή τη φορά όμως δήλωσε, πως δεν πρόκειται για επαγγελίες πολιτικού προγράμματος, αλλά όπως λογοδοτήσει για τον τρόπο που διαχειρίστηκε την εντολή του Λαού και να εκθέσει το υπόλοιπο πρόγραμμα που απομένει.

Υπερασπίστηκε με ιδιαίτερη υπερηφάνεια το έργο που συντελέστηκε από την Αναθεωρητική Βουλή σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα σε συνδυασμό με το νομοθετικό της έργο. Η εφαρμογή νέων πολιτικών μεθόδων, είχε ως αποτέλεσμα να αποκτηθεί «δικαιοσύνη αμερόληπτος, διοικήσις αφατρίαστος». Τόνισε με έμφαση την επιβολή του κράτους δικαίου καθώς κατόρθωσε να καταστήσει το νόμο, «κοινόν των πάντων βασιλέα απέναντι παντός, είτε μεγάλου, είτε μικρού, είτε πλουσίου, είτε πένητος, είτε αδυνάτου, είτε ισχυρού». Σε ότι αφορά τη στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας αυτή πλέον συντελείται, έτσι ώστε να μη βρεθεί ποτέ η χώρα σε δύσκολη θέση. Ακολούθως ανέφερε τα μέτρα τα οποία ελήφθησαν για την προστασία των εργα-

⁸⁵¹ Αναφέρεται στη συγκέντρωση του Λαού και των Ενόπλων Δυνάμεων, η οποία έλαβε χώρα στο Πεδίο του Άρεως (15.8.1909) κατά τη διάρκεια του κινήματος στο Γουδί. *Πατρίς*, 6540/ 8.3.1912, «Η σημερινή διαδήλωση».

⁸⁵² *Καιροί*, 67/ 9.3.1912 σ.2, «Η κολοσσαία συγκέντρωσις των Φιλελευθέρων».

⁸⁵³ *Ακρόπολις*, 9026/ 9.3.1912, σ. 1

⁸⁵⁴ *Αθήναι*, 3403/ 9.3.1912, «Η βενιζελική διαδήλωση»

τών, την εδραίωση των οικονομικών, την ελάττωση της φορολογίας και την επίτευξη της ισοπολιτείας.

Σημαντικό μέρος του προεκλογικού του λόγου, κάλυψε και η αναφορά στον παλαιοκομματισμό, τον οποίο κατηγόρησε ότι δεν άφησε «ούτε ύβριν, ούτε λοιδορίαν», ούτε μομφή που να μην εκτοξεύσει κατά του αγώνα της Ανορθώσεως. Είναι αυτοί που αποκάλεσαν τον ίδιο αγύρτη, λαοπλάνο, προδότη, αγγλόφιλο και ξένο. Απέναντι στο παλαιό καθεστώς που εμφανίζεται αμετανόητο, ζητώντας και πάλι να επιβάλλει το ζυγό της κακοδιοίκησης, ο ελληνικός Λαός έχει το δικαίωμα να αμυνθεί υπέρ του έργου της επαναστάσεως του Αυγούστου του 1909. Είναι φανερή η προσπάθεια, την οποία κατέβαλε ο Βενιζέλος, ώστε να θεωρήσει τον εαυτό του και εν γένει το κόμμα των Φιλελευθέρων ως εκφραστή και συνεχιστή του κινήματος στο Γουδή. Τέλος, έκλεισε την ομιλία του συνιστώντας, όπως και σε όλη τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας την υπερψήφιση και των είκοσι δύο υποψηφίων του κυβερνητικού συνδυασμού, προς ενίσχυση του κυβερνητικού έργου.⁸⁵⁵

Με το τέλος της αγόρευσης του Βενιζέλου διοργανώθηκε και πάλι «αυθορμήτως» αντιδιαδήλωση από τους οπαδούς της αντιπολίτευσης. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εφημερίδας *Αθήναι* το συγκεντρωμένο πλήθος υπερέβαινε τις 18.000 ανθρώπους, αποδεικνύοντας έτσι «την τρομακτικήν κομματικήν οντότητα της αντιπολιτεύσεως».⁸⁵⁶

Ο βενιζελικός Τύπος εστιάζει την κριτική του στη μεγαλειώδη συγκέντρωση σε συνδυασμό με την πρωθυπουργική ομιλία. Επισημαίνει ότι δεν επρόκειτο περί προεκλογικής συγκέντρωσης αλλά περί παναθηναϊκού και εθνικού συναγερμού και πλημμύρας ανθρώπων, με τις χιλιάδες των εκλογέων να δονούνται από ενθουσιασμό, καθώς άκουγαν τον πρωθυπουργό να αγορεύει, η δε αγόρευσή του υπήρξε «*το αριστοτεχνικόν επιστέγασμα της όλης αυτού ρητορικής αρχιτεκτονικής*»,⁸⁵⁷ αποτελεί «*αληθές ευαγγέλιον αναγεννήσεως*» και παρέχει την απόλυτη πεποίθηση, ότι θα εκπληρώσει στο ακέραιο την υπόσχεση που έδωσε στο βασιλιά κατά την πρώτη ανάληψη της πρωθυπουργίας, ότι δηλ. εντός πέντε ετών, η Ελλάδα θα καταστεί πρότυπο κράτους εσωτερικά και εξωτερικά.⁸⁵⁸

Ο δε ηγέτης των Φιλελευθέρων, σημερινός πρωθυπουργός και αυριανός ισχυρός κυβερνήτης, ήταν «*το ενσαρκωθέν σύμβολον της μεγίστης των λαϊκών νικών, ο ιερέυς*

⁸⁵⁵ Η ομιλία αυτή του Βενιζέλου δημοσιεύτηκε σε όλον τον Αθηναϊκό Τύπο.

⁸⁵⁶ *Αθήναι*, ό. π., σ. 2, «Η διαδήλωση των αντιπολιτευομένων»

⁸⁵⁷ *Πατρίς*, 6541/ 9.3.1912, Η αποθέωσις – ‘Άγκυρα απ’ άκρου εις άκρον’.

⁸⁵⁸ *Καιροί*, 67 / 9.3.1912, Η διαδήλωση – Ελευθέριος Βενιζέλος

της ηθικής μυσταγωγίας». ⁸⁵⁹ Κρίνοντας από τον όγκο του συγκεντρωμένου πλήθους, συμπεραίνει ότι ο Λαός της Αττικής εξεδήλωσε το φρόνημά του υπέρ του συνδυασμού των Φιλελευθέρων, προτρέποντας τους ψηφοφόρους των παλαιών κομμάτων, να κλάψουν για «τους απανθρακωθέντας και αποτεφρωθέντας Θεοτόκην, Ράλλην, Μαυρομιχάλην». Το βέβαιο πλέον είναι, ότι «το θέλημα του Γνωστού Βενιζέλου, υπερέβη το θέλημα του Αγνώστου». ⁸⁶⁰ Τέλος, ο βενιζελικός Τύπος προτρέπει το Λαό να δώσει τη λευκή του ψήφο σε όλους τους βενιζελικούς και μόνο σ' αυτούς και να μαυρίσει όλους τους μη βενιζελικούς είτε παρουσιάζονται ως ανεξάρτητοι είτε ως Λαϊκοί. Η εκλεκτικότητα την οποία επικαλούνται οι αντιπολιτευόμενοι είναι υπονόμηση του Βενιζέλου.

Το *Εμπρός* στην προσπάθειά του να φανεί μετριοπαθές και ουδέτερο, θεωρεί ότι και οι δυο συγκεντρώσεις υπήρξαν μεγαλοπρεπείς ως προς τον όγκο του συγκεντρωμένου πλήθους και κατά συνέπεια είναι δύσκολο να υπάρξει μέτρο σύγκρισης, ενώ επισημαίνει ότι το εκλογικό αυτό «πανηγύρι», διεξήχθη ειρηνικά. Παράλληλα η εφημερίδα μέμφεται τον υπόλοιπο Τύπο, γιατί προσπαθεί να εξάγει συμπεράσματα για το εκλογικό αποτέλεσμα με βάση το πλήθος των συγκεντρωμένων, επισημαίνοντας ότι οι συγκεντρώσεις αυτές δεν παρέχουν ασφαλή ένδειξη περί της υπεροχής ή μη των κομμάτων, καθώς το μέγεθός τους εξαρτάται αποκλειστικά από τις προσπάθειες και τις δαπάνες που πραγματοποιήθηκαν από τους οργανωτές, ώστε να προσελκύσουν όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους. ⁸⁶¹

Τον αντιβενιζελικό Τύπο δεν φαίνεται να τον απασχολεί ιδιαίτερα η αγόρευση του Βενιζέλου. Θεωρεί, ότι υπήρξε μια οικτρή αποτυχία, καθώς αναμάσησε με τόση ευκολία όσα είχε εξαγγείλει σε άλλες πόλεις, όπου μετέβη προς ψηφοθηρία. Επιπλέον χαρακτηρίζει το συγκεντρωμένο πλήθος παγερό, από το οποίο απουσίαζε ο ενθουσιασμός, δίνοντας την εντύπωση ότι σύρθηκε εκεί με τη βία «και των ταλήρων του Καζίνου». Παράλληλα καταβάλλει προσπάθεια, ώστε να αποδομηθεί ο όγκος του πλήθους με την αναφορά του στο όλο σκηνικό, το οποίο συνέθεταν θεατρικά προγράμματα, ξένοι εργάτες(!), «αγυιόπαιδες μετημφισμένοι», επιστράτευση πολιτών από όλη την Αττική και φυσικά πολυπληθής στρατιωτική παρουσία. ⁸⁶²

⁸⁵⁹ *Εστία*, 6947/ 9.3.1912, «Άνω σχώμεν τας καρδίας»

⁸⁶⁰ *Ακρόπολις*, 9026 /9.3.1912, «Ο λαοπρόβλητος δικτάτωρ»

⁸⁶¹ *Εμπρός*, 5525 /9.3.1912, «Αι χθεσιναί συγκεντρώσεις και η εκ τούτων εντύπωση»

& 5526/10.3.1912, «Εντυπώσεις και κρίσεις εκ των προχθεσινών διαδηλώσεων».

⁸⁶² *Αθήναι*, 3403 / 9.3.1912, σ. 2, «Η εκ του λόγου εντύπωση», *Εφημερίς*, 116 (10707) / 9.3.1912, «Η τύχη του κ. πρωθυπουργού», *Νέον Άστυ*, 3761/ 10.3.1912, «Δεν μπορούσε» & *Σκριπ*, 17183 /9.3.1912, «Καταδίκη εις πολιτικόν θάνατον».

Αντιθέτως, η αυθόρμητη και χωρίς προπαρασκευή [για μια ακόμα φορά] αντισυγκέντρωση, που πραγματοποιήθηκε από τους οπαδούς της αντιπολίτευσης διακρινόταν από ενθουσιασμό και σταθερό φρόνημα. Αποδείχθηκε πλέον για πολλοστή φορά η ερήμωση του κόμματος των Φιλελευθέρων και κατά συνέπεια ουδείς πλέον δύναται να αμφιβάλλει για το εκλογικό αποτέλεσμα, καθώς όλος ο κυβερνητικός συνδυασμός κινδυνεύει με καταποντισμό, ενώ είναι αμφίβολη και η εκλογή του Βενιζέλου.⁸⁶³ Αυτό που πρωτίστως ενδιέφερε τον αντιβενιζελικό Τύπο ήταν ο όγκος του συγκεντρωμένου πλήθους, γεγονός που λειτουργούσε ως κριτήριο, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς την τελική έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος.

Το βράδυ του Σαββάτου παραμονή των εκλογών, πραγματοποιήθηκε η τελευταία «αυθόρμητη» διαδήλωση από τους οπαδούς της αντιπολίτευσης, η οποία και κατέληξε στις οικίες των Ράλλη και Μαυρομιχάλη, όπου και μίλησαν προς το συγκεντρωμένο πλήθος. Στην πραγματοποίηση της αυθόρμητης αυτής διαδήλωσης συνέβαλε πολύ η είδηση η οποία μεταδόθηκε από τον Πειραιά, ότι ο Βενιζέλος κατά την εκεί αγόρευσή του, «επετέθη ανευλαβώς» κατά των αρχηγών της αντιπολίτευσης.⁸⁶⁴

Οι ύστατες προσπάθειες των παλαιών κομμάτων για να κερδίσουν έστω μέρος του εκλογικού σώματος δε στέφθηκαν από επιτυχία. Ήδη η εκλογική πλάστιγγα είχε γείρει συντριπτικά προς το κόμμα των Φιλελευθέρων, δίχως όμως να περνάει από τη σκέψη και του πλέον ευφάνταστου νου, ότι η αντιπολίτευση δεν θα εξέλεγε ούτε ένα βουλευτή στην Αττικοβοιωτία, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να μη διασωθεί ούτε ο ίδιος ο Ράλλης.

⁸⁶³ *Χρόνος*, 3039 / 9.3.1912, «Αι δύο διαδηλώσεις» & *Σκριπ*, ό. π.

⁸⁶⁴ *Αθήναι*, 3405/ 11.3.1912 σ. 2, Προεκλογική κίνησης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

Ο ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

7.1 Οι ύστατες προσπάθειες επηρεασμού του εκλογικού σώματος.

Έως και την τελευταία στιγμή της προσέλευσης των πολιτών στις κάλπες ο Τύπος καταβάλλει μια ύστατη προσπάθεια επηρεασμού του εκλογικού σώματος. Η *Ακρόπολις* προκειμένου να πείσει για τη σπουδαιότητα των εκλογών και τη σημασία τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο, επικαλείται ακόμα και τη γνώμη του Άγγλου πρεσβευτή στα Βαλκάνια Μπάουτσερ(!), σύμφωνα με την οποία οι ελληνικές εκλογές χαρακτηρίζονται ως διεθνούς σημασίας. Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδει «την απότομον επί Βενιζέλου ανύψωσιν της Ελλάδος», επισημαίνοντας ότι ενώ άλλοτε έπρεπε να γίνει πόλεμος ή επανάσταση προκειμένου να ασχοληθεί ο ευρωπαϊκός Τύπος με την Ελλάδα, σήμερα αρκούν μόνο οι εκλογές για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον κολοσσών οι οποίοι μέχρι τώρα παρέμειναν παντελώς αδιάφοροι για τα ελληνικά πολιτικά δρώμενα. Αυτό πλέον συμβαίνει, γιατί ένας «άνθρωπος δυνάμεως και διεθνούς σημασίας» κυβερνά ένα κρατίδιο⁸⁶⁵.

Τα ημιεπίσημα όργανα των Φιλελευθέρων συνεπικουρούμενα από τους *Καιρούς*, υπενθυμίζουν εκ νέου στο εκλογικό σώμα, ότι στις εκλογές αυτές δεν πρόκειται να

⁸⁶⁵ *Ακρόπολις*, 9027 /10.3.1912, «Διεθνούς σημασίας»

αναμετρηθούν απλά οι πολιτικές ιδέες, αλλά καλείται να επιλέξει μεταξύ της πνευματικής, κοινωνικής και πολιτικής δουλείας του παρελθόντος και της πνευματικής, κοινωνικής και πολιτικής ελευθερίας του παρόντος. Από εκεί «η αποσύνθεσις, η ανίατος γάγγραινα, η απόζουσα σαπίλα, η ηθική αναρχία», όλο δηλ. το καταδικασμένο παρελθόν, σε αντίθεση με το παρόν, όπου επήλθε η εξυγίανση του νόμου και του κράτους, η στρατιωτική ανασυγκρότηση και η ανόρθωση των πάντων. Επισημαίνουν ότι καμία ψήφος δεν πρέπει να δοθεί στους αποκαλούμενους ανεξάρτητους και «εκλεκτά πρόσωπα», επειδή όλοι είναι αντιβενιζελικοί. Οι Έλληνες οφείλουν να ψηφίσουν με φανατισμό και συνείδηση, έχοντας τη βεβαιότητα ότι η ψήφος τους σώζει οριστικά την Ελλάδα από τα τέρατα του παλαιοκομματισμού. Επιπλέον θεωρούν και ως περιττό το σχηματισμό αντιπολίτευσης από παλαιοκομματικούς, παρά μόνο από ανορθωτικούς βουλευτές. Το σύνθημα «*άγκυραν και μόνον άγκυραν*», οφείλουν να δώσουν πρώτοι οι εκλογείς της Αττικής. Η δε υπερψηφίση των βενιζελικών συνδυασμών σημαίνει την πλήρη ανόρθωση του κράτους και την ακμή του έθνους. Οποιαδήποτε δε ψήφος προς τους αντιπολιτευόμενους είναι πλήγμα κατά του κράτους που αναρρώνει. Το σύνθημα που πρέπει να υπερισχύσει είναι «*άσπρο εις τους βενιζελικούς*».⁸⁶⁶

Το *Εμπρός* θεωρεί ήδη το Βενιζέλο αδιαμφισβήτητο νικητή της εκλογικής αναμέτρησης. Διαισθανόμενο όμως βαριά ήττα του παλαιοκομματισμού καθώς και το ενδεχόμενο να μην εκλεγούν ακόμα και οι πολιτικοί αρχηγοί των κομμάτων, απευθύνει έκκληση σε όσους ψηφοφόρους δεν έχουν αποφασίσει ακόμα για τη ψήφο τους να συμβάλλουν, ώστε για να μην προκύψει «Βουλή μόνον κατά το πρόσχημα», καθώς αν λείψουν από αυτή τα κόμματα, οι επιφανείς και «οι λογάδες», αναπόφευκτα θα παρατηρηθούν υπερβολές και αυταρχικές τάσεις επισημαίνοντας, ότι σε συνταγματικά κράτη δεν παρέχεται στους πολιτικούς εξουσία απόλυτη και ανεξέλεγκτη, ούτε απωθούνται από το κοινοβούλιο οι βουλευτές εκείνοι που δύνανται να σκεφτούν και να συζητούν.⁸⁶⁷

Η εφημερίδα *Αθήναι* σε μια ύστατη προσπάθεια επηρεασμού των αναποφάσιστων ψηφοφόρων, υπενθυμίζει ότι ο Λαός οφείλει να μαυρίσει όλους τους βενιζελικούς υποψηφίους, να εξοντώσει τελείως και να συντρίψει τη βενιζελική φατρία. Μόνο έτσι είναι δυνατό να αναχαιτιστεί η διαφθορά, στην οποία εξωθούν τον τόπο «οι νεμόμενοι ως τιμάριον αυτών την Αρχήν, μεριμνώντες μόνον διά τους στομάχους εαυτών και φί-

⁸⁶⁶ *Πατρίς*, 6542 / 10.3.1912, «Εις τας κάλπας – Το σύνθημα», *Εστία*, 6498 / 10.3.1912, «22» 6499 / 11.3.1912, Η εκλογή & *Καιροί*, 69 / 11.3.1912, «Μεταξύ δύο καθεστώτων»

⁸⁶⁷ *Εμπρός*, 5527 / 11.3.1912, Το καθήκον των εκλογέων προς εαυτούς και την πολιτείαν.

λων». Αρκεί οι πολίτες να θυμηθούν τι ζήτησε η επανάσταση και τι έπραξε η κυβέρνηση και θα μαυρίσουν χωρίς δισταγμό τόσο τον αρχηγό, όσο και τα «χρισθέντα ξόανα της βενιζελικής φατρίας». Τότε το σύνθημα «22 μαύρα, μαύρο στους βενιζελικούς», θα καταστεί πραγματικότητα.⁸⁶⁸

Η *Εφημερίς* επισημαίνει τη μεταστροφή του λαϊκού φρονήματος η οποία επήλθε τις τελευταίες ημέρες, «ως ενιαία σκέψις, ως εις πόθος» και ως προσπάθεια για την επικράτηση των υγιών ιδεών (εννοώντας αυτές των παλαιών κομμάτων). Η προσπάθεια αυτή που εκδηλώθηκε παρά τα αδιαμφισβήτητα εμπόδια που συνάντησε, όπως οι παρεμβάσεις των αστυνομικών οργάνων και οι τρομοκρατικές παρελάσεις των ανενόχλητων Βενιζελικών, υπήρξε γενναία και ευγενής, γιατί στηριζόταν «εις τον πόνον της τρωθείσης ελληνικής ψυχής» και η οποία πήγαζε από την απογοήτευση που προξένησε η μέχρι τώρα διακυβέρνηση του Βενιζέλου. Όμως παρά τη μεταστροφή αυτή, η εφημερίδα θεωρεί αβέβαιο το εκλογικό αποτέλεσμα. Έχοντας κατά νου, ότι τα προγνωστικά έδιναν βέβαια τη νίκη των Φιλελευθέρων στην επαρχία, εύχεται όπως οι εκλογείς της Αττικοβοιωτίας κατανοήσουν τη σημασία των σημερινών εκλογών και δώσουν ένα γενναίο μάθημα προς τους περιφρονητές του νόμου.⁸⁶⁹

Το *Σκριπ* εξαπολύσει την ύστατη επίθεση κατά του Βενιζέλου, αναφερόμενο στο μέχρι τώρα πολιτικό του έργο και στο οποίο φυσικά σύμφωνα με την άποψη της εφημερίδας, δεν υπάρχει οτιδήποτε το θετικό. Ο Βενιζέλος είναι αυτός, που πρόδωσε την επανάσταση και την εκμεταλλεύθηκε για πολιτική κερδοσκοπία, ενώ εξαπάτησε και πρόδωσε το λαό. Είναι αυτός που διέφθειρε τα πολιτικά ήθη ιδρύοντας «το κακώθες ίδρυμα του Καζίνου», εισάγοντας έτσι το χρηματισμό και την αγοραπωλησία των συνειδήσεων. Είναι αυτός ο οποίος πρόδωσε τον κρητικό αγώνα εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της Τουρκίας και απαρνούμενος τα δικαιώματα του υπόδουλου ελληνισμού. Σε ότι αφορά τις πολιτικές ελευθερίες παραβίασε το απόρρητο των επιστολών, «διέρρηξε» το οικογενειακό άσυλο, κατέλυσε τις προσωπικές ελευθερίες και ενθάρρυνε τις δολοφονίες πολιτών, ενώ εισήγαγε «το Χαμιτικόν καθεστώς της εξαφανίσεως αθώων και εντίμων πολιτών». Από την αρνητική αυτή κριτική δεν απουσιάζει φυσικά η αναφορά στην εξαχρείωση της εθνικής γλώσσας και στην προστασία του μαλλιαρισμού, η προστασία των άθεων και των υλιστών και η βεβήλωση των ιερών παραδόσεων, αφού κατά το Βενιζέλο συνιστούν «προγονοπληξία». Τέλος συμπεραίνει, ότι

⁸⁶⁸ *Αθήναι*, 3405 /11.3.1912, «22 μαύρα»

⁸⁶⁹ *Εφημερίς*, 118 (10709) / 11.3.1912, «Η σημερινή εκλογή»

για όλους αυτούς τους λόγους η αντεθνική σπείρα που ενέσκηψε στην Ελλάδα για να τη νεκρώσει και να τη θάψει, πρέπει να λάβει ψήφο αναθέματος, δηλ. 22 μαύρα.⁸⁷⁰

Ο Χρόνος επιστά την προσοχή του Λαού, καθώς δεν πρόκειται για μια συνηθισμένη εκλογή αντιπροσώπων, αλλά περί εκλογών όπου θα αποφανθεί για το μέλλον του, τη γλώσσα του, τη θρησκεία του, την ηθική του, την οικογένεια, τα έθιμά του και όλα όσα αποτελούσαν την Ελλάδα μέχρι τώρα, αλλά δεν την αποτελούν πλέον. Πρόκειται για αγώνα ενάντια σε μια φατρία, η οποία ζητεί να επιβληθεί και να επιβάλλει την απάρνηση των ιδεωδών των Ελλήνων και την κατάλυση της συνοχής του Ελληνισμού. Κατηγορεί το Βενιζέλο, ότι προσποιήθηκε επί μια δεκαετία ότι είναι αντιδυναστικός προκειμένου να προσεταιριστεί ευκολότερα την Αυλή και πως διαίρεσε την Ελλάδα σε δύο φανατικά στρατόπεδα έτοιμα να αλληλοσπαραχθούν. Κατά συνέπεια ο πολιτικός αυτός όχι μόνο αξίζει να καταψηφιστεί από το Λαό, αλλά και να εξοστρακιστεί από τη χώρα πριν την αφοπλίσει και την αιματοκυλίσει.⁸⁷¹ Είναι φανερό η προσπάθεια της εφημερίδας να πείσει τους εκλογείς, ότι τυχόν υπερψήφιση των Φιλελευθέρων θα σημάνει αυτόματα και το τέλος της ελληνικής κοινωνίας και γενικότερα όλου του Ελληνισμού.

7.2 Το εκλογικό αποτέλεσμα

Παρά το τεταμένο προεκλογικό κλίμα, οι εκλογές διεξήχθησαν με απόλυτη τάξη και ηρεμία με την παρουσία πάντα ισχυρών αστυνομικών δυνάμεων, οι οποίες συνεπικουρούνταν από ίλες ιππικού. Δυστυχώς για τα παλαιά κόμματα, όχι μόνο δεν επαληθεύτηκε ο κανόνας της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία, αλλά οι εκλογές αυτές αποτέλεσαν και το κύκνειο άσμα τους, με την επιβολή των Φιλελευθέρων «ως δεσπόζοντος κόμματος, πειθαρχημένου και συνεκτικού».⁸⁷² Καθίστατο πλέον ολοφάνερο, ότι ο παλαιός πολιτικός κόσμος έχριζε ριζικής αναδιοργάνωσης, αν επιθυμούσε την περαιτέρω παρουσία του στα πολιτικά δρώμενα του ελληνικού βασιλείου.

Οι έδρες που κατέλαβε το κόμμα των Φιλελευθέρων κατά εκλογική περιφέρεια έχουν ως εξής (ο παρονομαστής του κλάσματος φανερώνει τον αριθμό των εδρών κάθε περιφέρειας): Αιτωλοακαρνανίας **12/12**, Αργολιδοκορινθίας **9/11**, Αρκαδίας **2/12**, Άρτας **3/3**, Αττικοβοιωτίας **22/22**, Αχαϊοηλίδας **14/16**, Εύβοιας **9/9**, Ζακύνθου **0/3**, Κέρκυρας **5/8**, Κεφαλληνίας **6/7**, Κυκλάδων **13/13**, Λακωνίας **1/9**, Λάρισας

⁸⁷⁰ *Σκριπ*, 17184 /10.3.1912, «22 μαύρα» & 17185 /11.3.1912, «22 μαύρα»

⁸⁷¹ *Χρόνος*, 3041/ 11.3.1912, «Να εξοστρακιστεί»

⁸⁷² *Δαφνής*, ό. π, σ. 123

12/12, Μεσσηνίας 12/14, Τρικάλων 12/12, Φθιωτιδοφωκίδας 9/11, Ύδρας 3/3, Σπετσών 1/2 Νέων Ψαρών 1/2, ήτοι **Σύνολο 146/181**.⁸⁷³ Ο Βενιζέλος εξελέγη πρώτος βουλευτής όχι μόνο Αττικοβοιωτίας, αλλά και όλης της επικράτειας.⁸⁷⁴ Οι 35 βουλευτές της αντιπολίτευσης κατανέμονται ως εξής: 10 θεοτοκικοί, 6 ραλλικοί, 8 μαυρομιχαλικοί, 6 ζαϊμικοί, 6 ανεξάρτητοι παλαιοκομματικοί και ένας κοινωνιολόγος.⁸⁷⁵

Όπως φαίνεται από την ανάλυση των αποτελεσμάτων κατά εκλογική περιφέρεια οι Φιλελεύθεροι επικράτησαν πλήρως στην Αιτωλοακαρνανία, στην Άρτα (απέναντι στον караπανικό συνδυασμό), στην Αττικοβοιωτία, στην Εύβοια, στις Κυκλάδες, στην Ύδρα και στη Θεσσαλία. Φαίνεται ότι για την επικράτησή τους εδώ σημαντικά συνέβαλε το γεγονός της αποκατάστασης μέρους των ακτημόνων γεωργών, ύστερα από την αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος. Μεγάλη πλειοψηφία απέσπασαν στην Αργολιδοκορινθία, στην Αχαΐοηλίδα, όπου εκλέχτηκαν ο Γούναρης και ο Ζαΐμης, δύο πολιτικοί που απολάμβαναν εκτίμησης από το βενιζελικό Τύπο και κατά συνέπεια από το Βενιζέλο, ενώ η Κέρκυρα, εκλογικό προπύργιο του Θεοτόκη, χάρισε την πλειοψηφία στο κόμμα των Φιλελευθέρων, ύστερα από την ψήφιση του αγροτικού νόμου παραμονές των εκλογών, κατόπιν πρωτοβουλίας και πιέσεων του Κ. Ζαβιτσάνου. Υψηλά ποσοστά απέσπασαν επίσης οι Φιλελεύθεροι στη Μεσσηνία και στη Φθιωτιδοφωκίδα, εκλογική περιφέρεια του Ι. Τσιριμώκου. Τέλος, η αποτυχία εκλογής του εκδότη της εφημερίδας *Αθήναι*, Γ. Πωπ, στα Νέα Ψαρά, τώως πολιτικού φίλου αλλά τώρα σφοδρού πολέμιου του Βενιζέλου, σύμφωνα με την *Εφημερίδα* οφείλεται σε διάφορες ενέργειες του «Καζίνου» και του Υπουργείου των Ναυτικών.⁸⁷⁶

Η ισχυρή παρουσία του μαυρομιχαλικού συνδυασμού είχε ως αποτέλεσμα την εκλογική καθίζηση των βενιζελικών στη Λακωνία, ενώ στην Αρκαδία η ισχυρή παρουσία της αντιπολίτευσης και ειδικά του ραλλικού κόμματος είχε ως αποτέλεσμα, όπως και στη Λακωνία την εκλογή ενός μόνο φιλελεύθερου βουλευτή. Η περίπτωση βέβαια της Αρκαδίας είναι διαφορετική, καθώς εδώ υπήρξε σύμπραξη των βενιζελι-

⁸⁷³ Νικολακόπουλος Η., Οικονόμου Ν., *ό. π.*, σ. 72. Η *Εστία* (6501/ 13.3.1912, σ. 4) αναφέρεται σε 147 βουλευτές και η *Πατρίς* (6545/ 13.3.1912, σ. 5) σε 148 βουλευτές.

⁸⁷⁴ Ο Βενιζέλος έλαβε 32.883 ψήφους έναντι 29.218 του τελευταίου του συνδυασμού του Ι. Γρυπνησιώτη. Ο Ράλλης πρώτος επιλαχών βουλευτής της αντιπολίτευσης έλαβε 25.343 ψήφους, υπολειπόμενος κατά 3.875 ψήφους του Γρυπνησιώτη και κατά 7.540 του Βενιζέλου. *Εστία*, *ό. π.*

⁸⁷⁵ Νικολακόπουλος Η., Οικονόμου Ν., *ό. π.*, σ. 72

⁸⁷⁶ Η *Εφημερίς* κατηγορεί το Βενιζέλο για κομματική άλωση του κράτους, καθώς απέστειλε μονάδες του Στόλου προς ψηφοθηρία στις προνομιούχες νήσους (Ύδρα, Σπέτσες και Ν. Ψαρά), προκειμένου να βοηθήσουν τους κυβερνητικούς υποψήφιους είτε με την ψήφο τους είτε μέσω επιρροών, που μπορούσαν να ασκηθούν στους απλοϊκούς κατοίκους. *Εφημερίς*, 115(10706)/ 8.3.1912, «Πειθαρχία και ψηφοφορία», 117(10708)/ 10.3.1912, «Όταν ο πρωθυπουργός παρανομεί» & 119(10710) /12.3.1912, «Μετά την χθεσινή εκλογή».

κών με το συνδυασμό του Δημητρακόπουλου, υπουργού Δικαιοσύνης. Η παντελής αποτυχία των βενιζελικών στη Ζάκυνθο ενδεχομένως να οφείλεται στους καταστρεπτικούς σεισμούς που ισοπέδωσαν το νησί δύο μόλις μήνες πριν, με τον αντιβενιζελικό Τύπο να καταγγέλλει κυβερνητική αδιαφορία ως προς τη λήψη μέτρων ανακούφισης των πληγέντων.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι η ακτινοβολία των παλαιών κομμάτων περιορίστηκε σε μέρος της Πελοποννήσου και στα άλλοτε ριζοσπαστικά Επτάνησα. Σε όσες από τις εκλογικές περιφέρειες επισκέφτηκε ο Βενιζέλος κατά την προεκλογική του περιοδεία (10 επί συνόλου 19), με εξαίρεση την Αρκαδία υπήρξε πλήρης επικράτηση ή σημαντική πλειοψηφία των βενιζελικών.

Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι τα αποτελέσματα αυτά ήταν κάτι το αναμενόμενο, επειδή τουλάχιστον ο ίδιος ήταν πεπεισμένος για την κρίση του Λαού. Με τις εκλογές αυτές εξαφανίστηκε για πάντα ο παλαιοκομματισμός και εδραιώθηκε η ιδέα της ανορθώσεως. Αισθάνθηκε την ανάγκη να εκφράσει την υποχρέωσή και τη συγκίνησή του προς το Λαό, ο οποίος απέκτησε για πάντα νέα συνείδηση.⁸⁷⁷

Η εφημερίδα *Αθήναι* αποδίδει την επιτυχία των Φιλελευθέρων στη χρήση κάθε ανηθικότητας και σκευωρίας σε συνδυασμό με τις φήμες «περί του χρυσίου», το οποίο σκόρπισε αφειδώς το Καζίνο προς διαφθορά των εκλογικών συνειδήσεων, ενώ χαρακτηρίζει τη νίκη ως πλάνη του Λαού. Εκφράζει όμως την ελπίδα, ότι η πλάνη αυτή δε θα διατηρηθεί για πολύ και ότι ο Λαός θα ανανήψει γρήγορα, καθώς «η μέθη εκ της νίκης θα αυξήσει μάλλον «την κομματικήν αφηνίασιν του Καζίνου» και θα προσθέσει νέες αιματηρές πληγές στο σώμα της χώρας.

Η εφημερίδα ομολογεί, ότι ηττήθηκε και πλανήθηκε στις παρατηρήσεις και τις προβλέψεις, καθώς και στην κρίση της για την ανάνηψη του ελληνικού λαού «εκ παραδόξου αληθώς υπνωτιστικής καταστάσεως». Η εκλογική αυτή θύελλα, που στέρησε ακόμα και τη βουλευτική έδρα από το Ράλλη και το Θεοτόκη⁸⁷⁸ και έφερε το Ζαΐμη να λαμβάνει μερικές χιλιάδες ψήφους λιγότερες από κάποιον ηλίθιο και ενδεχομένως διεφθαρμένο υποψήφιο του Καζίνου, αποδεικνύει ένα λαό ο οποίος αν και επαναστάτησε, δείχνει να αγνοεί τη σημασία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Τονίζει, ότι στις τελευταίες εκλογές όντως καταλύθηκε το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ενώ «*διεπλάσθη εις δικτάτωρ κυρίαρχος και ανεξέλεγκτος*». Για το αποτέλεσμα αυτό φέρει την ευθύνη ο ελληνικός λαός, ο οποίος αφού πείστηκε από το σύνθημα της έλ-

⁸⁷⁷ *Χρόνος*, 3043/ 13.3. 1912, σ. 6

⁸⁷⁸ Όταν γραφόταν το άρθρο αυτό, δεν ήταν βέβαιη η εκλογή του Θεοτόκη στην Κέρκυρα.

λειψης αρκετού χρόνου, ώστε να συμπληρωθεί το έργο της ανόρθωσης, διέπραξε αληθινό έγκλημα αποστερώντας από τη Βουλή τους κορυφαίους της χώρας, ιδρύοντας εκ νέου «σωματείων βωβών και χειροκροτούντων μελών».⁸⁷⁹

Η μεγαλύτερη σημασία του εκλογικού αποτελέσματος γράφει η *Ακρόπολις*, είναι ότι αποκτήσαμε σοβαρό Λαό. Αποδεικνύεται περίτρανα πλέον, ότι η επανάσταση του Αυγούστου του 1909 δεν υπήρξε τυχαία, αλλά ώριμος και υγιής καρπός μιας νέας συνείδησης, στα ερείπια της οποίας θάφτηκαν τα νοσηρά φαινόμενα του παρελθόντος. Οι συνεχείς εκλογικές αναμετρήσεις με αποκορύφωμα την τελευταία, απέδειξαν ότι ο Λαός «αποτάσσεται τω Σατανά» και δέχεται το βάπτισμα της νέας θρησκείας με πίστη, δίχως να παρασυρθεί από «τις σειρήνες του παλαιοκομματισμού, τους κρωγμούς κοράκων και από την τενεκεδοκρουσίαν της κιτρίνης δημοσιογραφίας». Το εκλογικό αποτέλεσμα αποτελεί ένα θρίαμβο κατά της συνωμοσίας του παρελθόντος, κατά του σκεπτικισμού και υπέρ της νέας Ελλάδος. Παράλληλα υπενθυμίζει, ότι στο θρίαμβο αυτό δεν έχουν μερίδιο, οι λεγόμενες ανεπτυγμένες τάξεις, «αι τάξεις του κολλάρου», επειδή εξέφρασαν τη δυσπιστία τους στο εγερτήριο της 15^{ης} Αυγούστου.

Χαρακτηρίζει το Βενιζέλο, ως λαοπρόβλητο δικτάτορα, από τον οποίο ζητείται να συνεχίσει με τον ίδιο ζήλο, διαύγεια και αποφασιστικότητα το ανορθωτικό του έργο. Καθώς είναι γνωστές οι ικανότητές του, προτρέπει «τον στρατηλάτη της ανορθώσεως» να προσλάβει ως συνεργάτες τους αρίστους, άσχετα αν βρίσκονται εντός ή εκτός Βουλής, ώστε η κυβέρνηση ν' αντεπεξέλθει στο ανορθωτικό του έργο.⁸⁸⁰

Το αποτέλεσμα των εκλογών δεν εκπλήσσει το *Εμπρός*, καθώς προς εκεί συνέκλιναν οι ενδείξεις των τελευταίων ημερών. Επισημαίνει, ότι η νίκη των Φιλελευθέρων οφείλεται στο γεγονός, ότι «το έθνος εσάρωσε τας ανεγνωρισμένας επιρροάς, τας πολιτικές φεουδαρχίας, τας τιμαριοκρατικές κληρονομίας», οι οποίες παρέδιδαν κληρονομικά τη διοίκηση της χώρας, σαν να είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα. Στην ανατροπή αυτή «η λαϊκή λαίλαψ υπήρξεν απηνής και σκληρά,, ως αληθής κυκλών, παρασύρασα, ανατρέψασα και εκριζώσασα αμειλίκτως παν ό,τι εύρε προ αυτής», λησμονώντας ακόμα και εκείνους προς τους οποίους όφειλε ευγνωμοσύνη. Η Ελλάδα καθαιρώντας και συντρίβοντας τα παλιά της είδωλα είναι αδύνατο πλέον να επανέλθει στο παρελθόν. Όμως την αλλαγή αυτή την θεωρεί ως αποτέλεσμα μιας φυσικής ωρίμανσης των πραγμάτων, που επήλθαν μετά το κίνημα στο Γουδή και όχι έργο ενός άν-

⁸⁷⁹ *Αθήναι*, 3406 /12.3.1912, «Τα αποτελέσματα της εκλογής» & 3407/13.3.1912, «Η έννοια της προχθεσινής εκλογής».

⁸⁸⁰ *Ακρόπολις*, 9030/ 13.3.1912, «Η σημασία των εκλογών».

δρα, αποφεύγοντας έτσι να παραδεχτεί έστω και έμμεσα τη μεγάλη συμβολή του Βενιζέλου στην επίτευξη αυτής της νίκης.⁸⁸¹

Ο εκλογικός θρίαμβος των Φιλελευθέρων κατά την *Εστία*, δεν εξέπληξε κανέναν, από εκείνους, οι οποίοι «διετήρουν την πνευματική των διαύγεια», κατά τη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα. Ό,τι είχε να παρατάξει το παρελθόν, αναδιοργανώθηκε και παρατάχθηκε απέναντι στους εκπροσώπους της Ανόρθωσης. Όμως, «*ηρπάγη παρά της λαϊκής βουλήσεως ως κάρφος αχύρου και συνετρίβη διά παντός*». Τονίζει, ότι τον πλέον σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η λαϊκή ετυμηγορία, η απόφαση της οποίας είναι ανώτερη αυτής του δημοψηφίσματος της 28^{ης} Νοεμβρίου (1910). Ο ελληνικός Λαός διδαχθείς από τις συμφορές του παρελθόντος ανδρώθηκε σε κρίση, αντίληψη και θέληση, ψύχραιμος δε «ως Ρωμαίος συγκλητικός», ψήφισε με σταθερό χέρι και διαυγή νου. Η εφημερίδα θεωρεί το εκλογικό αποτέλεσμα ως ωρίμανση στις συνειδήσεις των πολιτών, ύστερα από το κίνημα στο Γουδή και τις συνακόλουθες πολιτικές εξελίξεις, με αποτέλεσμα να επέλθει «*νέα κατάσταση, νέα πολιτικά συστήματα, δίψα νέας κοινωνικής, πνευματικής, ηθικής ζωής*».⁸⁸² Καθίσταται εμφανές, ότι για την *Εστία* πρωταρχική θέση καταλαμβάνει ο ενταφιασμός του παλαιοκομματισμού και δευτερευόντως ο εκλογικός θρίαμβος του Βενιζέλου, για τον οποίο απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά.

Σε ότι αφορά το εκλογικό αποτέλεσμα, η *Εφημερίς* ομολογεί δημόσια ότι πλανήθηκε, καθώς δεν μπορούσε να φανταστεί ότι ύστερα από την οικτρή πλειοψηφία των Φιλελευθέρων στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, ο Λαός δε θα σωφρονιζόταν(!) και δε θα επιθυμούσε να αποστείλει στη Βουλή τους κορυφαίους τους αντιπολίτευσης. Αδυνατεί δε να πιστέψει, ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού θα ψήφισε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε «να καταβαραθρώσει» τους ανθρώπους του πνεύματος για να αποστείλει στο Κοινοβούλιο «κάθε σκοτεινόν και χαμερπή» προσκυνητή του Βενιζέλου. Επισημαίνει, ότι η απουσία ισχυρής αντιπολίτευσης είναι αρνητικό, καθώς στερεί όλα εκείνα τα εχέγγυα, ώστε να καταπολεμηθούν οι τυραννικές μέθοδοι που εφαρμόζει ο Βενιζέλος. Το βέβαιο πλέον είναι ότι το Ελληνικό Βασίλειο εισέρχεται στη δυσκολότερη περίοδο των δοκιμασιών του. Παρά την απογοήτευση της, η *Εφημερίς* διαβεβαίωσε, ότι δε θα εγκαταλείψει «ουδέ κατά κεραίαν» τις αρχές της και θα συνεχίσει τον αγώνα της με το ίδιο ενδιαφέρον. Τέλος συμπεραίνει, ότι το αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ήττα «των ορθοφρονού-

⁸⁸¹ *Εμπρός*, 5528 / 12.3.1912, «Το πολιτικόν αποτέλεσμα της χθεσινής ημέρας».

⁸⁸² *Εστία*, 6500 / 12.3.1912, «Και τώρα εις έργον».

ντων», αλλά της άτυχης χώρας, η οποία είναι καταδικασμένη πλέον να πηγαίνει από το κακό στο χειρότερο.⁸⁸³

Οι *Καιροί*, χαρακτηρίζουν τη μεγάλη νίκη υπέρ των βενιζελικών, ως «*θρίαμβον της Αληθείας, μεσουράνημα της Ιδέας και νίκη της Νέας Ζωής*». Συγχαίρει ιδιαίτερα το Λαό της πρώτης εκλογικής περιφέρειας του κράτους, γιατί δεν παρασύρθηκε από τα ψεύδη, τις συκοφαντίες και τα τεχνάσματα, λησμονώντας δε προσωπικές συμπάθειες και αδιαφορώντας προς τις παραδόσεις και τα μεγάλα ονόματα, επέβαλε σ' αυτούς «σιγή». Απεναντίας υπερψήφισε τους μικρούς και άσημους, εκείνους οι οποίοι αφοσιώθηκαν στα ιερά ιδανικά της επανάστασης. Κατά συνέπεια, επήλθε μια νέα επανάσταση κοινωνική πλέον, καθώς «*τα είδωλα έπεσαν, οι προλήψεις κατεπατήθησαν, η ολιγαρχία κατελύθη, τα τζάκια κατεκρημνίσθησαν*». Ανοίγει πλέον ένα ευρύ πεδίο δράσης και ανάδειξης μέχρι και του τελευταίου πολίτη, καθώς επήλθε η πραγματική ισότητα. Επαινεί το Λαό για τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε την ψήφο του, επειδή αυτή αφενός σώζει το Έθνος, αφετέρου επειδή περιέβαλε με κολοσσιαία πλειοψηφία την κυβέρνηση της ανορθώσεως, εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την ευόδωση του έργου της αναγέννησης της χώρας. Ταυτόχρονα φαίνεται ευχαριστημένη, καθώς η λαϊκή συνείδηση δεν παρέλειψε να συμμορφωθεί με τις επιταγές του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, που απαιτεί και την ύπαρξη αντιπολίτευσης. Σε ό,τι δε αφορά την εκλογή αποτυχία του Ράλλη, θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνο τον ίδιο, «*αφεθείς εις εσχάτην ακράτειαν γλώσσης*». Τέλος, βεβαιώνει ότι στη νέα Βουλή θα επέλθει η μέγιστη πολιτική ζύμωση και παρά το ολιγάριθμο της αντιπολίτευσης θα προβάλλουν νέοι αρχηγοί, που θα ανταποκριθούν στις νέες πολιτικές συνθήκες.⁸⁸⁴

Το *Νέον Άστυ* αποδέχεται το εκλογικό αποτέλεσμα, το οποίο όμως ήταν τελείως διαφορετικό με βάση τις προβλέψεις του και ορθά αποφαινεται, ότι κανένας δεν μπορεί να σταθεί ανώτερος από τη λαϊκή θέληση. Επιθυμεί όμως να πιστεύει, ότι ο πρωθυπουργός σε αντάλλαγμα όλης αυτής της καταπληκτικής ευμένειας και της άνευ όρων και ορίου παραχωρήσεων του Λαού προς αυτόν, θα καταβάλλει κάθε προσπάθεια για να αποδείξει, πως η 11^η Μαρτίου δεν ήταν απλά μια κομματική νίκη του, αλλά και μια επιτυχία υπέρ των δημοσίων συμφερόντων.

Η εφημερίδα ομολογεί, ότι αν και αντιπολιτευόμενη το Βενιζέλο και την πολιτική του δεν υπάρχει λόγος να θλίβεται, επειδή αναδείχθηκε από τις εκλογές πανίσχυρος.

⁸⁸³ *Εφημερίς*, 119 (10710) /12.3.1912, «Μετά την χθεσινήν εκλογήν».

⁸⁸⁴ *Καιροί*, 70/12.3.1912, «Κολοσσιαίος θρίαμβος της ανορθώσεως» & 71 /13.3.1912, «Θαυμαστόν αποτέλεσμα»

Ταυτόχρονα διατυπώνει την άποψη, πως ακόμα και αν κέρδιζαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης και οποιοσδήποτε από τους πολιτικούς αρχηγούς σχημάτιζε κυβέρνηση δεν είναι βέβαιο ότι θα παραμέριζε τις προσωπικές του φιλοδοξίες, παρέχοντας υπόδειγμα και χρηστής διοίκησης. Σε ό,τι αφορά την άσκηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου, θεωρεί ικανοποιητικό τον αριθμό των βουλευτών της αντιπολίτευσης, εφόσον στη σύνθεσή της περιλαμβάνει τους πλέον επώνυμους, εκφράζοντας παράλληλα τη θλίψη της για την εκλογική αποτυχία του Ράλλη.⁸⁸⁵

Ως ειρηνική επανάσταση και όχι ως μια απλή εκλογική νίκη των Φιλελευθέρων, χαρακτηρίζει η *Πατρίς*, το εκλογικό αποτέλεσμα, καθώς υπήρξε «*εκθρόνισις του τυράννου του παλαιοκομματισμού, κατάλυσις της φαυλοκρατίας, εκμηδένισις των ηνωμένων κομμάτων, εξόντωσις των εχθρών του Λαού*». Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο εκλογικό αποτέλεσμα της Αττικής και Βοιωτίας, το οποίο παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της χώρας. Η 11^η Μαρτίου απέδειξε ότι ο Λαός της Ελλάδας καταδίκασε οριστικά και αμετάκλητα τα παλαιά κόμματα. Η ετυμηγορία της «κατ' αντιμωλίαν δίκης», είναι «*ο τάφος της Ολιγαρχίας και ο τυφεκισμός των συνησπισμένων τεράτων*». Η Ελλάδα απέδειξε, ότι γνωρίζει να βαδίζει την ευρεία λεωφόρο της προόδου, της ακμής, της ανόρθωσης και της ανάστασης.

Η εφημερίδα εκφράζει την άποψη, ότι το πνεύμα των εκλογών υπήρξε καθαρά επαναστατικό, επισημαίνοντας και επαινώντας συνάμα το σταθερό φρόνημα που επέδειξε ο ελληνικός λαός. Χαρακτηρίζει δε τις τρεις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις ως αλληπάλληλες σεισμικές δονήσεις, αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε ο καταποντισμός του παλαιοκομματισμού σε συνδυασμό με την εμμονή του λαού, όπως χαράζει νέα πολιτική πορεία και παγιώσει την ανόρθωση, όργανο της οποίας είναι ο Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ταυτόχρονα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο εκλογικό αποτέλεσμα της Αττικής και Βοιωτίας και επισημαίνει, ότι είναι άξιο ψυχολογικής ερμηνείας το γεγονός της καθολικής αποτυχίας των παλαιών κομμάτων, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι ο λαός έφτασε μέχρι του σημείου, ώστε «*να ρίψει καταγής και τον γηραιόν ακόμη πλάτανον των Αθηνών*», όπως αναφέρει το Ράλλη, ο οποίος άντεξε σαράντα χρόνια όλες τις εκλογικές θύελλες. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται από την *Πατρίδα*, ως αποδοκιμασία των παλαιών αρχηγών και ευρύτερα του πα-

⁸⁸⁵ *Νέον Αστν*, 3763/ 12.3.1912, «Τα αποτελέσματα των εκλογών» & 3764/ 13.3.1912, «Μετά το αποτέλεσμα». Τελικά ο Ράλλης εξελέγη βουλευτής Λακωνίας ένα περίπου μήνα αργότερα, ύστερα από την παραίτηση ενός βουλευτή του κόμματός του και τη διενέργεια επαναληπτικών εκλογών.

λαιοκομματισμού. Εκφράζει την άποψη, ότι αν και οι άλλοι πολιτικοί αρχηγοί εξέθεταν υποψηφιότητα στην Αττική, θα είχαν την ίδια κατάληξη.⁸⁸⁶

Το *Σκριπ* αναγνωρίζει και αποδέχεται την εκλογική νίκη των Φιλελευθέρων. Ταυτόχρονα όμως διερωτάται αν αυτό το αποτέλεσμα είναι προϊόν αγνού λαϊκού φρονήματος υπέρ της πολιτείας του Βενιζέλου ή είναι αποτέλεσμα ψυχολογικής βίας και συνεπώς δεν δύναται να θεωρηθεί ως γνήσια εκδήλωση του λαϊκού φρονήματος, του ελληνικού Λαού, ο οποίος ανακήρυξε «Σωτήρα και ευεργέτην», τον πρώτο που του άνοιξε το δρόμο στην πρόσκαιρη ηδονική απόλαυση και του απέκοψε κάθε επικοινωνία με τον πνευματικό κόσμο. Με την απόφασή του αυτή δεν εξέλεξε πρόσωπα, αλλά αριθμούς που ανήκουν στο Βενιζέλο, ο οποίος κατέστη πλέον απόλυτος κυρίαρχος μιας «δικτατορικής μονοκρατορίας». Τέλος, διακυβεύει την πρόβλεψη, ότι η αδυναμία της νέας Βουλής να παράσχει ισχυρή αντιπολίτευση, θα συγκλονίσει το πολιτικό έδαφος της χώρας, «υποχρεωμένης» σε τέτοια περίπτωση να ζητήσει την αποκατάσταση της εύρυθμης λειτουργίας του πολιτεύματος με μια νέα επανάσταση.⁸⁸⁷

Ως δημοψήφισμα υπέρ της κυβερνητικής πολιτικής και του Βενιζέλου και κατά των παλαιών κομμάτων, που κανείς δε δύναται να αμφισβητήσει, θεωρεί ο *Χρόνος* το εκλογικό αποτέλεσμα. Σε ότι αφορά την ισχύ πλέον αντιπολίτευση, αυτή απαρτίζεται από απλές μονάδες, ενδεχομένως χρήσιμες για τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις και για την πρόληψη «της κοινοβουλευτικής χασμωδίας», χωρίς τη δυνατότητα εμφάνισης της ως συντεταγμένων κομμάτων, καθώς αυτά τελούν πλέον υπό λαϊκή δυσμένεια. Το εκλογικό σώμα έχοντας κατά νου το κυβερνητικό πρόγραμμα, εκτίμησε καταλλήλως το χαρακτήρα και το προτερήματα του συντάκτη του και αποφάνθηκε.

Ταυτόχρονα η εφημερίδα επιχειρεί και έναν απολογισμό της στάσης της. Υπενθυμίζει, ότι πρώτη υπερασπίστηκε το Βενιζέλο στο Θέρισο και τον υπέδειξε προς τον ελληνικό Λαό. Η διαφωνία όμως ως προς την πολιτική του και τα ουσιώδη σφάλματα που διέπραξε, είχαν ως αποτέλεσμα την αλλαγή στάσης της εφημερίδας. Το γεγονός, ότι προσπάθησε να πετύχει την απαραίτητη ισορροπία με τη δημιουργία ισχυρής κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, δε σημαίνει ότι η εφημερίδα απαρνήθηκε τις αρχές της και προσκολλήθηκε στον παλαιοκομματισμό. Απλώς θεώρησε ως καθήκον της να μην αφήσει αχαλίνωτα και ανεξέλεγκτα τα πρόσωπα, στα οποία ο Λαός εμπιστεύτηκε

⁸⁸⁶ *Πατρίς*, 6544 /12.3.1912, «Η νίκη των Φιλελευθέρων»(β' έκδοση), 6545/ 13.3.1912, «Ο θρίαμβος ανήκει εις τον Λαόν» & 6546 / 14.3.1912, «Η έννοια της εκλογής εν Αττική».

⁸⁸⁷ *Σκριπ*, 17186 /12.3.1912, «Τα αποτελέσματα των εκλογών» & 17187 /13.3.1912, «Μονοκρατορία»

τον αγώνα του. Σε κάθε περίπτωση η γνώμη του είναι σεβαστή, εκφράζει δε την ευχή, όπως οι απόψεις της αποδειχθούν «πεπλανημένες».

Παράλληλα εκφράζει την άποψη, ότι η μη εκλογή «του λευκού πολιτευτή της Αττικής» [Ράλλης], δεν οφείλεται στο παρελθόν του, καθώς δεν τιμωρήθηκε για τα έργα του, ούτε κρίθηκε ανάξιος, αλλά υπήρξε και αυτός θύμα μιας θυελλώδους λαϊκής ορμής, η οποία είχε αποκλειστικό της σκοπό την κάθαρση. Διατυπώνει δε την άποψη, ότι στο εκλογικό αυτό αποτέλεσμα αν και είναι ευδιάκριτο ποιοι είναι οι ηττημένοι, δεν μπορούν να διακριθούν οι νικητές, καθώς ακόμα και ο Βενιζέλος να μην υπήρχε τα παλαιά κόμματα είχαν καταδικαστεί πλέον στη λαϊκή συνείδηση. Το βέβαιο είναι ότι δε νίκησε ο βενιζελισμός, αλλά ηττήθηκε ο παλαιοκομματισμός, δηλ. το πολιτικό εκείνο σύστημα, το οποίο φέρεται να έχει κατατυραννήσει τη χώρα για δεκάδες έτη.

Αποδίδει δε στο Βενιζέλο την αποκλειστική ευθύνη για την «κατάργηση» της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, καθώς ζήτησε από τους εκλογείς να καταψηφίσουν όσους από τους αρίστους των κομμάτων της αντιπολίτευσης, δεν υπέκυψαν στην παντοδυναμία του. Το βέβαιο είναι ότι ο ίδιος έχει καταστεί πλέον παντοκράτορας και κατά συνέπεια οφείλει να γνωρίζει ότι είναι και υπεύθυνος των πάντων.⁸⁸⁸

Η *Πατρίς* επικρίνει τις απόψεις που διατυπώθηκαν στον Τύπο, ότι το εκλογικό αποτέλεσμα έχει ως συνέπεια την ανακήρυξη του Βενιζέλου σε δικτάτορα. Η άποψη της εφημερίδας εστιάζεται στο ότι ο Λαός έδρασε σαν ένας άνθρωπος με δικτατορική εξουσία και όρισε εκτελεστή των θελήσεων του το Βενιζέλο. Άλλωστε δεν κατάργησε την αντιπολίτευση, ώστε να είναι δυνατός ο έλεγχος της κυβέρνησης. Δεν εξέλεξε όμως αντιπολίτευση για να υβρίζει, να συκοφαντεί, να δυσφημεί, να βλάπτει τον τόπο, αλλά αντιπολίτευση που να ασκεί σοβαρό, χρηστό και έντιμο έλεγχο, ώστε αφενός να επιτηρείται η κυβέρνηση και αφετέρου να εδραιωθεί η πεποίθηση, ότι είναι σε θέση να αντικαταστήσει την κυβέρνηση, αν παραστεί ανάγκη. Κατά συνέπεια, ο Βενιζέλος δεν ανακηρύχθηκε δικτάτωρ, αλλά διορίστηκε κυβερνήτης της χώρας από τη δικτατορία του Λαού.⁸⁸⁹

Ανακεφαλαιώνοντας, Ο Τύπος στο σύνολό του αποδέχεται τον εκλογικό θρίαμβο του Βενιζέλου. Κάθε εφημερίδα ανάλογα με το χώρο που κινείται, προσπαθεί να ερμηνεύσει το εκλογικό αποτέλεσμα και τα αίτια της λαμπρής νίκης των Φιλελευθέρων. Είναι έντονη η απογοήτευση που εκφράζει ο αντιβενιζελικός Τύπος, ενώ ορισμένα

⁸⁸⁸ *Χρόνος*, 3043 /13.3.1912, «Η γνώμη του Λαού», 3044 / 14.3.1912, «Οι άνευ νικητού ηττημένοι» & 3045 / 15.3.1912, «Ο Παντοκράτωρ»

⁸⁸⁹ *Πατρίς*, 6551 /19.3.1912, «Η δικτατορία του Λαού»

έντυπα φθάνουν μέχρι του σημείου να επικαλεστούν, ότι πλανήθηκαν ως προς τις προβλέψεις τους. Ταυτόχρονα, δεν παύουν να τονίζουν και να εκφράζουν τη λύπη τους για την αποτυχία της εκλογής του Ράλλη, στην Αττική.

Ευνοϊκά υπήρξαν και τα σχόλια του ευρωπαϊκού Τύπου και ειδικά εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας, οι οποίες εξέφραζαν και επίσημους πολιτικούς κύκλους. Τα σχόλια αυτά αναδημοσιεύονται «από τις δίδυμες αδερφές της Ανορθώσεως», δηλ. την *Πατρίδα* και την *Εστία*.

Οι *Times* σε άρθρο του Μπάουτσερ για το εκλογικό αποτέλεσμα αναφέρονται στο θρίαμβο του Βενιζέλου, γεγονός που μαρτυρεί την αμέριστη εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού προς αυτόν. Την εμπιστοσύνη αυτή ο πρωθυπουργός θα τη χρησιμοποιήσει για να αντιμετωπίσει τις μεγάλες δυσχέρειες που ενδεχομένως θα παρουσιαστούν από τους αρχηγούς της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας στις προσπάθειες του για την αναγέννηση της Ελλάδας. Αφού επιχειρεί μια αναδρομή από την αρχική εμφάνιση του Βενιζέλου στα πολιτικά δρώμενα του ελληνικού βασιλείου, επισημαίνει ότι στο βραχύχρονο διάστημα της πρωθυπουργίας του παρέσχε ήδη πειστικές αποδείξεις για τις πολιτικές του δεξιότητες και τις διοικητικές του ικανότητες. Επιπλέον επισημαίνει ότι ο εκλογικός αυτός θρίαμβος του Βενιζέλου, είναι στην ουσία θρίαμβος της φιλειρηνικής και ανακαινιστικής πολιτικής της Ελλάδας, είναι δε ικανότατος να πείσει την Ελλάδα, όπως μη προσαρτήσει επί του παρόντος την Κρήτη, αλλά και να αποθαρρύνει τους κρητικούς να μην προβούν σε κάποια παράτολμη ενέργεια. Ο Βενιζέλος απέδειξε ότι διακατέχεται από θάρρος και ευθυκρισία, στοιχεία απαραίτητα της πολιτικής ικανότητας ενός πολιτικού άνδρα.⁸⁹⁰

Ο 'Χρόνος' του Παρισιού, αναφερόμενος στο εκλογικό αποτέλεσμα και στο Βενιζέλο, γράφει ότι με μια περιοδεία αντίστοιχη με εκείνες του Γλάδσωνα πέτυχε εντός δεκαπενθημέρου να διατρέξει το βασίλειο, υπερασπιζόμενος προσωπικά την πολιτική του. Από την άνοδό του στην εξουσία πέτυχε να διατηρήσει μια πολιτική σταθερότητα στη χώρα και αυτό το οφείλει κατά το μεγαλύτερο μέρος στους προκατόχους του και στους αντιπάλους του, οι οποίοι «διά της γελοιογραφίας του κοινοβουλευτισμού» δημιούργησαν σε όλο το κράτος «οχλοκρατικό πνεύμα», το οποίο κατόρθωσε να ανατρέψει, δίχως να εκτραπεί από τους συνταγματικούς τύπους. Στο Βενιζέλο οφείλεται η μεταβολή που επήλθε στη δημόσια διοίκηση καθώς και η συνετή στάση της κυβέρνησης σε εξωτερικά ζητήματα, όπως τα μέτρα που αναγκάστηκε να λάβει για να

⁸⁹⁰ *Εστία*, 6503 / 15.3.1912 σ. 4, «Οι Τάϊμς διά τας εκλογάς» & *Πατρίς*, 6552 / 20.3.1912 σ. 4, «Ένας ύμνος των Τάϊμς προς τον Ελευθέριον Βενιζέλον».

εμποδίσει την αποβίβαση των κρητικών βουλευτών. Δεν παραλείπει να επισημάνει, ότι η Γαλλία ως φίλη της Ελλάδας, χαίρεται βλέποντας εξασφαλισμένη τη χρηστότητα των πολιτικών ηθών και τη διατήρηση της δημόσιας τάξης μέσω των οποίων εδραιώνεται η υλική και ηθική πίστη του ελληνικού κράτους.

Ο «*Πεσταίος Λόγος*» της Βιέννης αναφέρει, ότι ο Βενιζέλος δύναται να ατενίζει με μέγιστη ικανοποίηση ύστερα από το θαυμάσιο εκλογικό αποτέλεσμα, αν και οι ενωμένοι αντίπαλοί του μετήλθαν κάθε μέσο προκειμένου να αποδυναμώσουν «τον πολυμήχανον Κρήτα». Επισημαίνει όμως και τις υπηρεσίες που προσέφερε χάρη στην σώφρονα και νηφάλιο πολιτική του αποφεύγοντας κάθε σύρραξη με την Τουρκία. Ανάλογες απόψεις εκφράζει και η «*Βιενναία Γενική*».⁸⁹¹

Συνοψίζοντας τις κρίσεις του ευρωπαϊκού Τύπου για το εκλογικό αποτέλεσμα, παρατηρούμε ότι η νίκη του Βενιζέλου στις εκλογές αποδίδεται στα μέτρα ανόρθωσης της χώρας που έλαβε και ειδικότερα στη διοίκηση. Ο ίδιος είναι ευρέως αποδεκτός από το ευρωπαϊκό πολιτικό κατεστημένο, όχι τόσο για τις αναμφισβήτητες πολιτικές του ικανότητες ή για τις προσπάθειές του να καταστήσει την Ελλάδα συντεταγμένο κράτος, αλλά για τη «σώφρονα, μετριοπαθή και ειρηνόφιλη» εξωτερική του πολιτική ειδικότερα απέναντι στην Τουρκία, καθώς οι Μ. Δυνάμεις εξακολουθούσαν να επιμένουν στη διατήρηση του υφιστάμενου status quo. Η κριτική αυτή δεν έλαβε υπόψη της τις κυοφορούμενες την εποχή αυτή με άκρα μυστικότητα διεργασίες για τη σύναψη συνθήκης μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Συνεπώς, η Ελλάδα παρουσιάζεται στην Ευρώπη ειρηνόφιλη.

7.3 Η μη ανάδειξη επαρκούς αντιπολίτευσης

Με αφορμή το γεγονός που αναπτύχθηκε στην αρθρογραφία όλου σχεδόν του Τύπου και αφορούσε την έλλειψη επαρκούς και ενδεχομένως αξιόπιστης αντιπολίτευσης, το *Νέον Αστν* διαφωνεί με όσους παραπονούνται, ότι οι εκλογές δεν ανέδειξαν επαρκή αριθμό αντιπολιτευόμενων βουλευτών και ακόμα περισσότερο με την άποψη, πως εγκαθιδρύεται δήθεν η δικτατορία. Η εφημερίδα επισημαίνει, ότι εφόσον στη Βουλή αντιπροσωπεύονται όλα τα κόμματα και μετέχουν σε αυτήν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί, πλην του Ράλλη και επαρκής αριθμός επιφανών πολιτικών της αντιπολίτευσης, η άσκηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου είναι εξασφαλισμένη. Από τη στιγμή που δεν έγινε κατορθωτό να μεταδοθεί στο Λαό, η πεποίθηση υπέρ των παλαιών

⁸⁹¹ Πατρίς, ό. π.

κομμάτων από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο είναι αστείο να παραπονούμαστε, γιατί δεν εξελέγη ισχυρότατη αντιπολίτευση. Θεωρεί ως παράδοξη την αξίωση που διατυπώθηκε από άλλες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες, ότι όφειλε ο Λαός να αναδείξει και ισχυρή αντιπολίτευση, ώστε να υπάρξει κοινοβουλευτική ισορροπία. Η ανάδειξη ισχυρής κυβέρνησης παρέχει σ' αυτήν όλη τη δύναμη και το κύρος να κυβερνήσει και να μην βρίσκεται «εις μίαν αγωνιώδη κοινοβουλευτικήν ακροβασίαν», η οποία θα της αφαιρούσε κάθε ηρεμία σκέψης και θα ελάττωνε το κύρος και την επιβολή της.⁸⁹²

Η *Εστία* επισημαίνει ότι δεν υφίσταται ζήτημα «περί του πως και ποία» θα καταρτιστεί αντιπολίτευση, εφόσον έχουν εκλεγεί οι αντίθετοι προς την κυβέρνηση και οι οποίοι εκπροσωπούν τόσα τα κόμματα όσο και ιδέες. Εξάλλου η δύναμη της αντιπολίτευσης δεν έγκειται στους αριθμούς, αλλά στην ισχύ και το κύρος που έχουν όσοι την αποτελούν. Επιπλέον, ισχυρή αριθμητικά αντιπολίτευση σημαίνει ενδεχόμενο κλονισμό και κατά συνέπεια αδύναμη κυβέρνηση. Είναι λοιπόν προτιμότερη ισχυρή κυβέρνηση, παρά ισχυρή αντιπολίτευση. Δέχεται ότι είναι αναγκαία η παρουσία «επαρκούς ποιοτικώς και αριθμητικώς» αντιπολίτευσης για την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος, γιατί όταν ασκεί σωστά τα καθήκοντά της αποτελεί τον εθνικό φρουρό, ο οποίος εποπτεύει κάθε κυβερνητική ενέργεια. Σε κάθε περίπτωση το έθνος δεν εννοεί αντιπολίτευση, η οποία θα εκπροσωπεί τις ιδέες του παρελθόντος, αφού εναντίον των ιδεών αυτών εξεγέρθηκε όλο το Πανελλήνιο.⁸⁹³

Η ισχνη σε αριθμό βουλευτών αντιπολίτευση, σύμφωνα με το *Εμπρός* δεν πρέπει να θεωρηθεί και ως πανάκεια για το πολιτικό μας σύστημα, γιατί μέχρι τώρα το ελληνικό κοινοβούλιο ταλαιπωρήθηκε από τις ισχυρές αντιπολιτεύσεις, είτε λόγω του αριθμού τους, είτε λόγω του κανονισμού και της κωλυσιεργίας των με αποτέλεσμα την αποσύνθεση, την αποτυχία και την καρκινοβασία. Εφόσον λοιπόν δοκιμάστηκαν στην πράξη οι ισχυρές αντιπολιτεύσεις, καιρός είναι πλέον να δοκιμαστούν και οι ισχυρές κυβερνήσεις. Εξάλλου η νέα Βουλή περιέχει ικανό αριθμό βουλευτών, για να αποτελέσουν μία «σώφρονα Αντιπολίτευση», με την ευχή να εκλεγεί και ο Ράλλης στην πρώτη αναπληρωματική εκλογή.⁸⁹⁴ Είναι εμφανής η αλλαγή στάσης της εφημερίδας σε ότι αφορά την αντιπολίτευση, την οποία επιθυμούσε μάλιστα και ισχυρή, ώστε να ελέγχεται η κυβέρνηση και να λειτουργεί αρτιότερα το κοινοβουλευτικό πολιτεύμα, σύμφωνα με τις απόψεις που εξέφραζε τις παραμονές των εκλογών. Γεννά-

⁸⁹² *Νέον Άστυ*, 3765 /14.3.1912, «Η απλή λογική» & 3767 /16.3.1912, «Πότε θα ήτο χειρότερα».

⁸⁹³ *Εστία*, 6504 /16.3.1912, «Το ζήτημα της αντιπολιτεύσεως»

⁸⁹⁴ *Εμπρός*, 5532 /16.3.1912, «Ανισότης δυνάμεων και διαφορά έξεων»

ται πλέον το ερώτημα, αν η νέα άποψη που εκφράζει είναι προϊόν των σκέψεων της για τη λειτουργία της αντιπολίτευσης σε προηγούμενες Εθνοσυνελεύσεις ή προσπαθεί να δικαιολογήσει την αποτυχία των παλαιών κομμάτων στις εκλογές.

Ως περίεργες θεωρούν οι *Καιροί* τις απόψεις που διατυπώθηκαν από τον αντιβενιζελικό Τύπο, σχετικά με το μικρό αριθμό βουλευτών της αντιπολίτευσης και κατά συνέπεια την αδυναμία να ασκηθεί πραγματικός έλεγχος στην κυβέρνηση. Η εφημερίδα διερωτάται αν επιθυμούν κυβέρνηση, η οποία διαθέτοντας μικρή πλειοψηφία δεν θα απολαμβάνει του κύρους της Βουλής, γεγονός που θα οδηγήσει σε αλλεπάλληλες κυβερνητικές κρίσεις. Θεωρεί δε, ότι η αντιπολίτευση αν και ισχνή μπορεί να επιτελέσει το σκοπό της. Σε ό,τι δε αφορά το Θεοτόκη, αν δειλιάζει «προ του βενιζελικού κολοσσού», οφείλει να παραιτηθεί οριστικά από την πολιτική και όχι να απέχει όπως φημολογείται, καθώς η πράξη αυτή είναι ανάξια πολιτικού άνδρα. Η απουσία του δεν θα αφήσει δυσαναπλήρωτο κενό, καθώς υπάρχουν και άλλοι πεφωτισμένοι της αντιπολίτευσης, όπως ο Γούναρης, «μεμορφωμένος, ευγλωττότατος και οξυδερκής πολιτευτής», ο Ευταξίας έχοντας στο ενεργητικό του ολόκληρο το μεταρρυθμιστικό έργο της επανάστασης καθώς και ο μετριοπαθής Ζαΐμης. Οφείλουν όμως να λησμονήσουν τα παλαιά πολιτικά συστήματα, ώστε να κερδίσουν την εύνοια του λαού.⁸⁹⁵

Η εφημερίδα *Αθήναι* κατηγορεί το φιλοκυβερνητικό Τύπο, γιατί καταλήφθηκε από παράδοξη μανία να εφεύρει αντιπολίτευση, καθώς θεωρεί την ύπαρξή της απαραίτητη, ώστε και τα νομοσχέδια να ελέγχονται ως προς την αρτιότητά τους αλλά και διότι η κυβέρνηση πολλές φορές δύναται να παραβαίνει το καθήκον της. Η εφημερίδα φρονεί, ότι δεν υφίσταται πλέον λόγος για την ύπαρξη αντιπολίτευσης, καθώς το κοινοβουλευτικό πολίτευμα έχει καταλυθεί μέσω των εκλογών, εφόσον ο Λαός ψήφισε ένα δικτάτορα. Η αντιπολίτευση επιτέλεσε το σκοπό της κατά την προεκλογική περίοδο, όταν ήλεγξε τα πεπραγμένα του κυβερνητικού έργου και ενημέρωσε το Λαό. Χαρακτηρίζει ως «μωρία και παραφροσύνη» οποιαδήποτε άλλη ενέργειά της αντιπολίτευσης, επειδή θα παράσχει τα μέσα στην κυβέρνηση, ώστε να εκμεταλλευθεί τις πατριωτικές προθέσεις της. Αυτό που επιτάσσει το συμφέρον της πατρίδας είναι η επάνοδος στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα, το οποίο κατέλυσε ο τυφλός φανατισμός του Λαού, διορίζοντας ένα δικτάτορα και τους βουλευτές, ως υπαλλήλους του.⁸⁹⁶

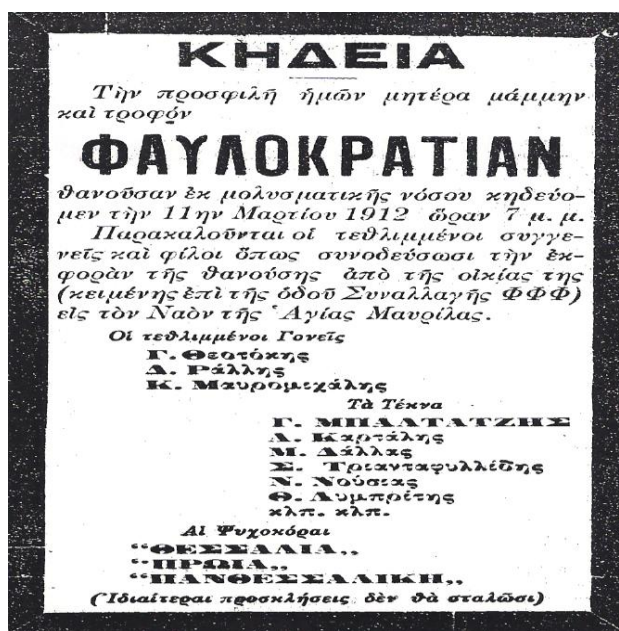
Με αφορμή το γεγονός, ότι από την εκλογική αναμέτρηση εξήλθαν ηττημένοι οι περισσότεροι επώνυμοι των παλαιών κομμάτων, το *Εμπρός* παρατηρεί, ότι οι εκλογές

⁸⁹⁵ *Καιροί*, 72 /14.3.1912, «Η αντιπολίτευσις» & 74 /16.3.1912, «Περίεργα θεωρία».

⁸⁹⁶ *Αθήναι*, 3412 / 18.3.1912, «Περί αντιπολιτεύσεως ο λόγος»

αυτές ανέτρεψαν όλο το παλαιό πολιτικό σύστημα και μετέβαλαν τις σχέσεις Λαού και πολιτευόμενων σ' όλη τη χώρα. Το γεγονός ότι οι κυβερνητικοί υποψήφιοι κέρδισαν την εκλογή στο όνομα του Βενιζέλου, αποδεικνύει ότι δεν υπάρχουν πλέον οπαδοί ατόμων και τοπικών κομμάτων, αλλά οπαδοί γενικών ιδεών και προγραμμάτων. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Βενιζέλος υπέδειξε σε όλους τους νομούς ανθρώπους πολιτικά άγνωστους, οι οποίοι κέρδισαν την εκλογή απέναντι προσώπων κομματικά πανίσχυρων. Η εφημερίδα συμπεραίνει, ότι οι μελλοντικοί πολιτικοί αρχηγοί πρέπει να διακρίνονται από ειλικρίνεια, θέληση και πίστη για το μέλλον της χώρας.⁸⁹⁷

Κήρυξ (Βόλου) / 6. 3. 1912

Λιγότερο από μια εβδομάδα ύστερα από τις εκλογές και συγκεκριμένα το μεσημέρι της 16^{ης} Μαρτίου 1912 και ενώ ο πρωθυπουργός παρακολουθούσε στρατιωτικά γυμνάσια στην Αττική, κυκλοφόρησε ευρεία φήμη περί δολοφονίας του, γεγονός που επέφερε μεγάλη αναστάτωση, ενώ κανείς δεν ήταν σε θέση να επιβεβαιώσει ή να διαψεύσει την πληροφορία αυτή. Η διάψευση τελικά συντελέστηκε τις απογευματινές ώρες. Εν τούτοις πλήθος λαού είχε συγκεντρωθεί έξω από το σπίτι του Βενιζέλου επιμένοντας να δει τον πρωθυπουργό, ο οποίος δεν είχε επανέλθει ακόμα. Κατά την

⁸⁹⁷ Εμπρός, 5534 /28.3.1912, «Η μέλλουσα ζύμωσις εν τη Βουλή»

επιστροφή του στην οικία του δήλωσε στο συγκεντρωμένο πλήθος, ότι εξεπλάγην όταν έμαθε τη φανταστική διάδοση περί δήθεν δολοφονικής απόπειρας εναντίον του.⁸⁹⁸ Με την εμφάνιση και τη δήλωση του Βενιζέλου στο συγκεντρωμένο πλήθος, διαλύθηκαν και οι τελευταίες υποψίες και έτσι επήλθε πλήρης ηρεμία και αποκατάσταση της αλήθειας και της τάξης.⁸⁹⁹ Η *Εφημερίς* θεώρησε όλη αυτή την αναστάτωση ως τέχνασμα, που μοναδικό σκοπό είχε να οξύνει εκ νέου «την μόλις κατασιγάσασαν διαπάλην των κυβερνητικών προς τους αντιπολιτευομένους»,⁹⁰⁰ ενώ το *Σκριπ* χαρακτήρισε όλες αυτές τις φήμες ως «κωμοτραγική φάρσα».⁹⁰¹

Συμπερασματικά, οι απόψεις που διαμορφώνει και τα μηνύματα που περνάει κάθε εφημερίδα κατά την προεκλογική περίοδο, είναι ενδεικτικά του κομματικού χώρου που εντάσσεται. Ο βενιζελικός χώρος εκπροσωπείται από τις εφημερίδες *Εστία*, *Πατρις*, *Ακρόπολις* και *Καιροί* με τις δύο πρώτες να πρωτοστατούν στην προβολή των θέσεων και του προγράμματος των Φιλελευθέρων, δίχως να υστερούν οι λοιπές, ενώ αναλαμβάνουν την υπεράσπιση του Βενιζέλου κάθε φορά που ο αντιβενιζελικός Τύπος εκτοξεύει κατηγορίες εναντίον του. Αντίθετα ο αντιβενιζελικός πόλος και κατά συνέπεια τα παλαιά κόμματα εκπροσωπούνται από τις εφημερίδες *Αθήναι*, *Εμπρός*, *Εφημερίς*,⁹⁰² *Σκριπ*, *Χρόνος* και *Νέον Άστυ*, η οποία αν και όργανο του ραλλικού κόμματος προβάλλει λεπτομερώς το πολιτικό πρόγραμμα των κομμάτων της αντιπολίτευσης.

Οι εκλογές του 1912 διεξήχθησαν σε συνθήκες πόλωσης. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτό διαδραμάτισε ο Τύπος με τα θέματα που επέλεξε να αναδείξει, σε συνεννόηση πάντα με τα κόμματα, όπως το πολιτικό παρελθόν των αρχηγών (το οποίο σε ότι αφορά ειδικά το Βενιζέλο σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε σε λιβελογραφήματα) και γενικότερα την πάλη ανάμεσα στον παλαιοκομματισμό και τη φαυλοκρατία από τη μια και την ανόρθωση της χώρας από την άλλη, την οποία εκπροσωπούσε ο Βενιζέλος. Σε καθαρά πολιτικό επίπεδο τα βασικά θέματα που απασχόλησαν τις εφημερίδες υπήρξαν τα δημόσια οικονομικά, η στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας και η εγκατάλειψη του αλύτρωτου ελληνισμού και ιδίως της Κρήτης από το Βενιζέλο (σύμφωνα πάντα με τον αντιβενιζελικό Τύπο, ενώ το τελευταίο θέμα αποσιωπάται πλήρως από το βενιζελικό Τύπο). Δευτερεύουσες αναφορές απαντώνται για το προε-

⁸⁹⁸ *Αθήναι*, 3411/ 17.3.1912, «Όπου μία τερατώδης φήμη αναστατώνει την πρωτεύουσα».

⁸⁹⁹ *Πατρις*, 6549 /17.3.1912, «Μία ψευδής διάδοσις περί δολοφονίας του πρωθυπουργού».

⁹⁰⁰ *Εφημερίς*, 124 (10715)/ 17.3.1912, «Αι συνέπειαι επικινδύνων ψευδολογιών».

⁹⁰¹ *Σκριπ*, 17191/ 17.3.1912, σ. 5, «Η χθεσινή κωμοτραγική φάρσα»

⁹⁰² Είχε διακόψει τη λειτουργία της το 1901 και επανεκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1912.

κλογικό κλίμα, την υποστήριξη προς το Βενιζέλο των Ελλήνων μεταναστών, το πολιτικό έργο που αυτός επιτέλεσε, καθώς και μια άμεση υποστήριξη του βενιζελικού Τύπου προς το Γούναρη, η οποία εντάθηκε την τελευταία εβδομάδα πριν τις εκλογές. Η προεκλογική περίοδος και οτιδήποτε σχετικό με τις εκλογές αναδεικνύεται σε κυρίαρχο θέμα σε όλες σχεδόν τις σελίδες κάθε εφημερίδας.⁹⁰³

Χαρακτηριστικό της έντασης που δημιουργήθηκε είναι και οι εκατέρωθεν κατηγορίες που εκτοξεύονταν σχεδόν καθημερινά από το αντιβενιζελικό Τύπο προς το βενιζελικό και το αντίστροφο, ενώ ο πρώτος προχώρησε ένα βήμα παραπάνω με προσωπικές αναφορές στο Βενιζέλο, σε ό,τι αφορά την ιθαγένεια του, τη Λέσχη των Φιλελευθέρων και το αφορισμό του από την κρητική Εκκλησία. Οι εκατέρωθεν αυτές επιθέσεις υπήρξαν στοχευμένες, με τον αντιβενιζελικό Τύπο να επιτίθεται με σφοδρότητα εναντίον των εφημερίδων *Εστία* και *Πατρίς*, κατηγορώντας τους για τη στάση τους έναντι του Βενιζέλου την περίοδο της κρητικής του πολιτείας, ενώ οι ίδιες έστρεψαν τα δημοσιογραφικά πυρά τους εναντίον των εφημερίδων *Αθήναι* και *Χρόνος*, οι οποίες αν και πρωτοστάτησαν στο να κληθεί ο κρητικός πολιτικός στην Ελλάδα, πολύ σύντομα μεταβλήθηκαν σε ακραιφνείς αντιβενιζελικές. Δεν έλειψαν βέβαια και οι μετριοπαθείς φωνές, όπως αυτές των εφημερίδων *Καιροί* και *Εμπρός*, με την τελευταία να κατηγορείται από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ως «νεοφώτιστη» βενιζελική, με αποτέλεσμα να δεχθεί πυρά και από τα δύο στρατόπεδα.

Ο Τύπος ένα αιώνα πριν διαδραμάτιζε πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, αν ληφθεί υπόψη ότι ήταν το μοναδικό μέσο επικοινωνίας και προβολής θέσεων των πολιτικών κομμάτων. Από την άποψη αυτή, σε ό,τι αφορά τις βουλευτικές εκλογές του 1912, ο ρόλος του υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός και καθοριστικός στη διαμόρφωση του προεκλογικού κλίματος, το οποίο υπήρξε ιδιαίτερα φανατισμένο με εκατέρωθεν κατηγορίες για τους πολιτικούς αρχηγούς, αναδεικνύοντας τις περισσότερες φορές μόνο αρνητικά σημεία. Συνεπώς, φέρει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για το κλίμα πόλωσης που διεξήχθησαν οι εκλογές και ειδικότερα το τελευταίο δεκαπενθήμερο, όπου το προεκλογικό κλίμα ιδιαίτερα στην Αθήνα υπήρξε φορτισμένο.

7.4 Η έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης

⁹⁰³ Από το κύριο άρθρο κάθε εφημερίδας, την προεκλογική περιοδεία του Βενιζέλου στην επαρχία, την προεκλογική κίνηση των πολιτικών αρχηγών και ομάδων υποψηφίων βουλευτών της αντιπολίτευσης, πολιτικές αναλύσεις, αναφορές στο πολιτικό παρελθόν των αρχηγών, εμπειρικές δημοσκοπικές αναλύσεις, ακόμα και τα χρονογραφήματα σχετίζονται με την επικείμενη εκλογική αναμέτρηση.

Ταυτόχρονα με τις εκλογές στην Ελλάδα διεξήχθησαν και εκλογές στη Μεγαλόνησο για την ανάδειξη 69 αντιπροσώπων, οι οποίοι προορίζονταν για να συμμετάσχουν στις εργασίες του ελληνικού κοινοβουλίου. Μάλιστα οι αντιβενιζελικοί εξέλεξαν διπλάσιο αριθμό «βουλευτών» σε σχέση με τους Φιλελεύθερους (46 έναντι 23).

Η άκαμπτη απόφασή των Κρητών πληρεξουσίων να συμμετάσχουν στις εργασίες του ελληνικού κοινοβουλίου, αλλά και η εξίσου πείσμονα άρνηση του Βενιζέλου στάθηκε αιτία να μην συνέλθει η Εθνοσυνέλευση, που προέκυψε από τις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου 1912, σε σώμα στις 12 Απριλίου, όπως αρχικά είχε προγραμματιστεί. Ο Βενιζέλος την περίοδο εκείνη δεν επιθυμούσε εξαιτίας του κρητικού ζητήματος να διαταραχθούν οι ευαίσθητες ισορροπίες στα Βαλκάνια και η πολιτική χαμηλών τόνων που επέλεξε έναντι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς σύμφωνα με την άποψή του η πολεμική προπαρασκευή της χώρας δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί.

Τελικά η έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης ορίστηκε για τη 19^η Μαΐου. Οπλισμένοι άνδρες του στρατού και της αστυνομίας, ύστερα από κυβερνητική εντολή, απώθησαν βίαια τους Κρήτες αντιπροσώπους, οι οποίοι επιζητούσαν να εισέλθουν στο χώρο του κοινοβουλίου. Αναμφισβήτητα στην άκαμπτη στάση των Κρητών πληρεξουσίων σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε τόσο η αντιπολίτευση όσο και ο αντιβενιζελικός Τύπος, καθώς όλες τις προηγούμενες ημέρες έβαλαν αδιάκοπα κατά της κυβέρνησης, κατηγορώντας την μάλιστα για αντεθνική στάση.

Η λύση δόθηκε με επιστολή του Βενιζέλου που αναγνώστηκε κατά την πρώτη αυτή συνεδρίαση και με την οποία κατέστησε σαφές, ότι οι Κρήτες αντιπρόσωποι δε δύνανται να γίνουν δεκτοί στο ελληνικό κοινοβούλιο, επειδή η Κρήτη τόσο από άποψη εσωτερικού όσο και διεθνούς δικαίου δε «δύνανται να θεωρηθεί μέρος της Ελληνικής Επικρατείας». Ακόμα και αυτό να συνέβαινε, οι αντιπρόσωποί της δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτοί, καθώς δεν εξελέγησαν με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία, «*αλλ' απορρέουν εξ εκλογής εμμέσου και φανεράς, γενομένης υπό Επαναστατικής αρχής*», ενώ είναι σε αριθμό τριπλάσιοι από όσους δύναται να εκλέξει η Μεγαλόνησος με βάση τον πληθυσμό της. Για τους λόγους αυτούς η κυβέρνηση είναι αδύνατο να δεχθεί τη συμμετοχή τους, υπενθυμίζοντας παράλληλα ότι οποιαδήποτε απόπειρα να πραγματοποιήσουν βίαια τους σκοπούς τους, «*θ' αποτελέσει έγκλημα κατά της εν Ελλάδι καθεστηκυίας τάξεως*», την οποία η κυβέρνηση έχει καθήκον να προασπί-

σει, ακόμα και αν βρεθεί στη δυσάρεστη θέση να προσφύγει στην ένοπλη βία.⁹⁰⁴ Τέλος, πρότεινε τη διακοπή των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης μέχρι τον προσεχή Οκτώβριο (1912). Πιθανόν ο Βενιζέλος να εκτιμούσε ότι μέχρι τότε θα υπήρχαν εξελίξεις με την Τουρκία.

Ο τρόπος που διαχειρίστηκε την κρίση ο Βενιζέλος, προκάλεσε και ενδοκυβερνητικούς τριγμούς, με αποτέλεσμα την παραίτηση του υπουργού Δικαιοσύνης Ν. Δημητρακόπουλου, τον οποίο αντικατέστησε ο Κ. Ρακτιβιάν, γνωστός νομομαθής, βουλευτής των Φιλελευθέρων και πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών.

Η Εθνοσυνέλευση τελικά συνέχισε τις εργασίες της την 1^η Οκτωβρίου 1912, όπου ο Βενιζέλος εν μέσω επευφημιών ανήγγειλε την γενική επιστράτευση της 17^{ης} Σεπτεμβρίου και τους λόγους που τον οδήγησαν στη λήψη της απόφασης αυτής, ενώ οι Κρήτες πληρεξούσιοι γίνονταν δεκτοί στο ελληνικό κοινοβούλιο εν μέσω ζοηρών χειροκροτημάτων. Ο βασικός λόγος για τους οποίους ο Βενιζέλος προέβαλε πείσμονα άρνηση σε ό,τι αφορά την είσοδό τους στο ελληνικό κοινοβούλιο είχε πλέον εκλείψει, όχι όμως και ο τρόπος εκλογής τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

ΕΚΛΟΓΙΚΟΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ ΑΤΤΙΚΟΒΟΙΩΤΙΑΣ

1. Αντιπολιτευτικός (ραλλικός) συνδυασμός

1. Αγγελόπουλος Κωνσταντίνος
2. Βούρος Γεώργιος
3. Δαούτης Νικόλαος
4. Ζαχαρίας Σωτήριος
5. Ζυγομαλάς Αντώνιος
6. Καλλιφρονάς Λάμπρος
7. Κανελλόπουλος Άγγελος
8. Κίννιαν Ιωάννης
9. Κοτσώνης Αντώνιος
10. Κριτσιλής Σπύρος

⁹⁰⁴ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΘ΄ Βουλευτικής περιόδου (19. 5. 1912 – 30.9.1913), συνεδρίαση Α΄/19.5.1912, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1913, τόμος Α΄₁, σ. 4

11. Κηρύκος Πέτρος
12. Λαζαράκης Δημήτριος⁹⁰⁵
13. Μαγιάκος Στυλιανός
14. Μητσόπουλος Χρήστος
15. Μιχόπουλος Δημήτριος
16. Παπαβασιλείου Γεώργιος
17. Πουρής Τάκης
18. Ράλλης Δημήτριος
19. Ράλλης Ιωάννης (γιος του Δ. Ράλλη)
20. Τσεβάς Γεώργιος
21. Χρηστάκης Ζωγράφος, Γεώργιος
22. Ψύλλος Αλέξανδρος

ΠΗΓΗ: *Νέον Άστυ*, 3762/ 11.3.1912, σ. 1

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι πολλοί επώνυμοι της αντιπολίτευσης, όπως ο Γ. Μιστριώτης, ο Χ. Πωλογεώργης (πολιτικός αντίπαλος του Βενιζέλου από την Κρήτη), ο Φ. Νέγρης, ο Λ. Τσουκαλάς (απόστρατος πλωτάρχης) δεν συμπεριλήφθησαν στο ραλλικό ψηφοδέλτιο ή έστω στο Λαϊκό συνδυασμό, στον οποίο παρέμειναν πέντε κενές θέσεις, αλλά έθεσαν υποψηφιότητα ως ανεξάρτητοι.

2. Λαϊκός Συνδυασμός⁹⁰⁶

1. Αναστασόπουλος Γεώργιος
2. Αργυρόπουλος Περικλής
3. Γιολδάσης Κωνσταντίνος
4. Ευστρατιάδης Γρηγόριος
5. Καζάζης Νεοκλής
6. Κανάρης Ναπολέων
7. Κατσίνας Δημήτριος
8. Λαπουσιάδης Δημοσθένης
9. Λεβίδης Νικόλαος
10. Λέκας Θεόδωρος
11. Λιγυνός Ιωάννης
12. Μάτεσις Αντώνιος

⁹⁰⁵ Ο Δ. Λαζαράκης, στην προηγούμενη Β' Αναθεωρητική Βουλή χρημάτισε βουλευτής των Φιλελευθέρων.

⁹⁰⁶ Ο συνδυασμός αυτός περιελάμβανε κατά πλειοψηφία πολιτευτές του θεοτοκικού, του Εθνικού (μαυρομιχαλικού) κόμματος και ανεξάρτητους παλαιοκομματικούς.

13. Μπουφίδης Νικόλαος
14. Παπαλεονάρδος Δημοσθένης
15. Σκουζές Αλέξανδρος
16. Σπηλιωτόπουλος Αντώνιος
17. Συνοδινός Σπύρος

ΠΗΓΗ: *Σκριπ*, 17180/6.3.1912, σ. 1

Αν και ο αντιβενιζελικός Τύπος υποστήριζε γενικά τα παλαιά κόμματα, την τελευταία εβδομάδα πριν τις εκλογές, όταν αποσαφηνίστηκαν οι δύο αντιπολιτευόμενοι συνδυασμοί στην Αττική, υπήρξε μια διαφοροποίηση. Έτσι το *Σκριπ* φαίνεται να υποστηρίζει το Λαϊκό συνδυασμό, λόγω της συμμετοχής του εκδότη του Ευστρατιάδη. Αντίθετα το *Ν. Άστρ*, όπως ήταν αναμενόμενο, φαίνεται να προκρίνει το ραλλικό συνδυασμό. Ο λοιπός αντιβενιζελικός Τύπος (*Αθήναι*, *Εμπρός*, *Εφημερίς*, *Χρόνος*) κρατά πολιτική ίσων αποστάσεων απέναντι στα κόμματα της αντιπολίτευσης, αποφεύγοντας επιμελώς να δημοσιεύσει οποιοδήποτε από τους δύο αντιπολιτευτικούς συνδυασμούς. Όλες όμως οι εφημερίδες προβαίνουν στην προβολή (φωτογραφία και αναλυτικό βιογραφικό) συγκεκριμένων υποψηφίων στην πρώτη τους σελίδα, «επί πληρωμή».

3. Συνδυασμός Φιλελευθέρων

1. Βενιζέλος Ελευθέριος
2. Γρυπונהσιώτης Ιωάννης
3. Δεμερτζής Κωνσταντίνος
4. Ζαβογιάννης Δημήτριος
5. Θεοδωρόπουλος Σπυρίδων
6. Καζανόβας Γεώργιος
7. Κορομηλάς Λάμπρος
8. Κουτσοπέταλος Λουκάς
9. Κριεκούκης Δημήτριος
10. Κυρέλλος Βασίλειος
11. Λαγοπάτης Πολύβιος
12. Λαμπρίδης Ιωάννης
13. Μπενάκης Εμμανουήλ
14. Μπρισμιτζάκης Ιωάννης

15. Νάκος Λουκάς
16. Νεγρεπόντης Μιλτιάδης
17. Παναγιωτόπουλος Αναστάσιος
18. Παπαχατζής Σπυρίδων
19. Ρακτιβιάν Κωνσταντίνος
20. Σακελλαρίου Αριστοτέλης
21. Στρατούλης Γεώργιος
22. Σωτηρίου Δημοσθένης

ΠΗΓΗ: *Καιροί*, 65/ 7.3.1912, σ. 1 *Πατρίς*, 6542/10.3.1912, σ. 1

Ο συνδυασμός αυτός αποτελούνταν κατά 80% από υποψήφιους που χρημάτισαν βουλευτές και στην προηγούμενη Βουλή, ενώ υπήρξε ανανέωση του κατά 20 % (Ι. Γρυπونهσιώτης, Δ. Κριεκούκης, Ι. Λαμπρίδης, Λ. Νάκος και Δ. Σωτηρίου). Συνεπώς, οι αναφορές του αντιβενιζελικού Τύπου περί «αγνώστων» και «αφανών» ευσταθούν, αν λάβουμε υπόψη ότι κατά την αναθεωρητική διαδικασία οι ανωτέρω βουλευτές υπήρξαν ιδιαίτερα «άχρωμοι», δίχως να λαμβάνουν το λόγο στις συνεδριάσεις, ειδικότερα σε αυτές που υπήρξαν καθοριστικές, με εξαίρεση τον Κ. Δεμερτζή, ενώ ψήφισαν σύμφωνα με τις επιταγές του αρχηγού τους και ενδεχομένως να συμπεριλήφθηκαν εκ νέου στο φιλελεύθερο εκλογικό συνδυασμό, λόγω αυτής της αφοσίωσής τους.

4. Αριθμητικός πίνακας υποψηφίων βουλευτών ανά εκλογική περιφέρεια

A/A	ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΔΡΩΝ⁹⁰⁷	ΣΥΝΟΛΟ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ⁹⁰⁸
1	Αιτωλοακαρνανίας	12	33
2	Αργολιδοκορινθίας	11	37
3	Αρκαδίας	12	29
4	Άρτας	3	12
5	Αττικοβοιωτίας	22	76
6	Αχαϊοήλιδας	16	50
7	Εύβοιας	9	34
8	Ζακύνθου	3	9

⁹⁰⁷ Νικολακόπουλος Η., - Οικονόμου Ν., ό. π., Πίνακας 3, σ. 72

⁹⁰⁸ *Νέον Άστυ*, 3748/ 26.02.1912, σ. 3 & *Σκριπ* 17173/ 28.2.1912, σ. 2, σύμφωνα με την ανακήρυξη των υποψηφίων από τα κατά τόπους Πρωτοδικεία.

9	Κέρκυρας	8	28
10	Κεφαλληνίας	7	27
11	Κυκλάδων	13	34
12	Λακωνίας	9	41
13	Λάρισας	12	37
14	Μεσσηνίας	14	42
15	Τρικάλων	12	30
16	Φθιωτιδοφωκίδας	11	26
17	Σπετσών	2	4
18	Ύδρας	3	5
19	Νέων Ψαρών	2	4
	ΣΥΝΟΛΟ	181	558

ΜΕΡΟΣ Δ΄

ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ

1.1 Προγενέστερες προσπάθειες

Πρωτοπόρος της ιδέας για τη σύναψη μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας μεταξύ των βαλκανικών εθνών με απώτερο σκοπό την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού υπήρξε ο Ρήγας Φεραίος (Βελεστινλής), η προσπάθεια του οποίου δυστυχώς απέβη άκαρπη.⁹⁰⁹

Την ιδέα αυτή προσπάθησε να υλοποιήσει ο Όθωνας, πρώτος μονάρχης του ελληνικού βασιλείου. Έχοντας ως φιλοδοξία να απελευθερώσει τους Έλληνες σκέφτηκε ή του υποδείχτηκε ότι η συνεργασία με τους Σέρβους θα επέφερε αποτελέσματα στον αγώνα κατά της Πύλης. Για το σκοπό αυτό ξεκίνησαν μυστικές διαπραγματεύσεις (Μάρτιος 1861) μεταξύ του Έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Μ. Ρενιέρη και του Σέρβου πολιτικού Η. Γαράσανιν, ένθερμου υποστηρικτή της ελληνοσερβικής

⁹⁰⁹ Βρανούσης Λ., (λήμμα) Ρήγας Βελεστινλής ή Φεραίος στο: Συλλογικό, *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τόμ. 9^Α, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1988, σ. 66, Ο αυτός, «Τα υπερεθνικά σχέδια και η πολυεθνική «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ...*, ό. π., τόμ. ΙΑ', 1975, σσ. 441 – 442.

προσέγγιση. Αν και οι διαπραγματεύσεις στέφθηκαν από συμφωνία, η συνεννόηση ματαιώθηκε, με ευθύνη του Σέρβου πρωθυπουργού, ο οποίος επικαλέστηκε εσωτερικές δυσκολίες στη χώρα του.

Η προσπάθεια συνεχίστηκε όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία του Βασιλείου για δεύτερη φορά ο Α. Κουμουνδούρος, με υπουργό Εξωτερικών τον Χ. Τρικούπη και η οποία συμπίπτει με την κρητική επανάσταση. Οι συνομιλίες ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1867 στην Κωνσταντινούπολη και ύστερα από διαπραγματεύσεις επτά μηνών υπογράφηκε το τελικό κείμενο (14 Αυγούστου 1867) στο Φεσλάου (περιοχή που ανήκε τότε στην Αυστρία). Ο Γεώργιος, παρά τους αρχικούς του δισταγμούς, ύστερα από τις πιέσεις του Κουμουνδούρου, ενέκρινε και υπέγραψε το κείμενο της συνθήκης, σημειώνοντας όμως και τις επιφυλάξεις του, τις οποίες όφειλε να υιοθετήσει ο ηγεμόνας της Σερβίας. Ένα μήνα αργότερα, υπογράφηκε και η αντίστοιχη στρατιωτική σύμβαση. Τελικά η συμφωνία αυτή δεν εφαρμόστηκε, λόγω απρόβλεπτων εσωτερικών πολιτικών και πολιτειακών μεταβολών στη Σερβία.⁹¹⁰

Παρά τις προηγούμενες αποτυχίες οι προσπάθειες συνεχίστηκαν από τον Χ. Τρικούπη, ο οποίος αν και αρχηγός της αντιπολίτευσης επισκέφθηκε το καλοκαίρι του 1891 το Βελιγράδι και τη Σόφια, σε μια προσπάθεια για να προσδώσει συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο στην αόριστη διάθεση της συνεννόησης, υπογραμμίζοντας την ανάγκη για τη δημιουργία μιας βαλκανικής συμμαχίας απαλλαγμένης από την κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων. Η προσπάθεια αυτή δεν καρποφόρησε, λόγω των έντονων εθνικών ανταγωνισμών στα Βαλκάνια την περίοδο εκείνη (ειδικά μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων) σε συνδυασμό με τις αλληλοσυγκρουόμενες επιρροές των Μεγάλων Δυνάμεων.⁹¹¹

Ωστόσο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα έλαβαν χώρα δύο σημαντικά γεγονότα που συνέβαλαν σημαντικά στην προσέγγιση και συνεννόηση των βαλκανικών κρατών. Τα γεγονότα αυτά υπήρξαν η επανάσταση των Νεότουρκων (1908) και ο ιταλοτουρκικός πόλεμος του 1911 – 1912.

1.2 Η σερβοβουλγαρική συνθήκη

⁹¹⁰ Σβολόπουλος Κ., «Η ελληνοσερβική συμμαχία», στο: Συλλογικό: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ..., ό. π., τόμ. ΙΓ', 1977, σσ. 278-280.

⁹¹¹ Σβολόπουλος Κ., «Η εξωτερική πολιτική του Χ. Τρικούπη» στο: Συλλογικό, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του – Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, (επιμ.) Αρώνη – Τσίχλη Κ. & Τρίχα Λ.: Αθήνα: Παπαζήσης, 2000, σσ. 27-40

Η έναρξη του πολέμου στην Κυρηναϊκή μεταξύ Ιταλίας και Τουρκίας (Σεπτέμβριος 1911) συνέτεινε στην απόφαση της νέας ρωσόφιλης βουλγαρικής κυβέρνησης Γκέσωφ–Ντάνεφ να προχωρήσει στην άμεση έναρξη διαπραγματεύσεων με τη Σερβία, για τη σύναψη αμυντικής συμμαχίας. Η βουλγαρική κυβέρνηση αποδέχτηκε αρχικά το ρωσικό⁹¹² σχέδιο για τη διανομή της Μακεδονίας με αντάλλαγμα την επιδίκαση στη Βουλγαρία του βιλαετίου της Αδριανούπολης. Ύστερα από μυστικές διαβουλεύσεις μεταξύ του Σέρβου πρωθυπουργού Μιλοβάνοβιτς και του Γκέσωφ, τις οποίες κατηύθυναν οι Ρώσοι πρεσβευτές σε Βελιγράδι και Σόφια, υπογράφηκε με κάθε μυστικότητα, διμερής αμυντική συνθήκη (29 Φεβρουαρίου/13 Μαρτίου 1912).

Ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα δύο πρώτα άρθρα της συνθήκης, καθώς καθόριζαν το μελλοντικό πολιτικό και εδαφικό status quo των κρατών της Βαλκανικής. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο τα δύο βασίλεια εγγυόνταν την αμοιβαία πολιτική ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση να συνδράμει το ένα το άλλο σε περίπτωση που κάποιο από τα δύο δεχθεί στρατιωτική επίθεση. Το δεύτερο άρθρο όριζε ότι τα δύο κράτη αναλάμβαναν την υποχρέωση για αμοιβαία στρατιωτική συνδρομή, στην περίπτωση που οποιαδήποτε από τις Μ. Δυνάμεις εισέβαλε έστω και προσωρινά σε βαλκανικό τμήμα εδάφους που ανήκε στην τότε Οθωμανική αυτοκρατορία, εάν ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη θεωρούσε την πράξη αυτή, αντίθετη με τα ζωτικά του συμφέροντα.

Στο προσαρτημένο μυστικό παράρτημα της συνθήκης ορίζονταν με ακρίβεια οι περιπτώσεις κοινής στρατιωτικής ενέργειας των συμβαλλόμενων κρατών, τα οποία όμως έπρεπε να συμβουλευθούν τη Ρωσία. Επίσης στο παράρτημα αυτό καθορίζονταν τα εδάφη που θα προσαρτούσε κάθε χώρα σε περίπτωση νικηφόρου πολέμου με την Τουρκία. Οι περιοχές που περικλείονται μεταξύ Σκάρδου, Ροδόπης και Αιγαίου θα αποτελούσαν την αυτόνομη Μακεδονία. Αν το μέρος αυτό της συνθήκης δεν υλοποιούνταν, το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών αυτών θα περιέρχονταν στη Βουλγαρία, ενώ τα υπόλοιπα θα αποτελούσαν μια αμφισβητούμενη ζώνη, για την τύχη των ο-

⁹¹² Στα 1898 υπογράφηκε συμφωνία μεταξύ του Τσάρου της Ρωσίας και του αυστριακού αυτοκράτορα, προκειμένου να απέχουν οι δύο χώρες από μονομερείς ενέργειες στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στη Μακεδονία. Την κοινή αυτή πορεία των δύο κατ' εξοχήν «βαλκανικών» Μ. Δυνάμεων που απέβλεπε στη διατήρηση του υφιστάμενου status quo στη Βαλκανική ακολούθησαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και οι άλλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Η απόφαση όμως της Αυστρίας για προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης (1908) και η μη τήρηση της μυστικής συμφωνίας εκ μέρους της που αφορούσε την τροποποίηση του καθεστώτος των Στενών υπέρ της Ρωσίας θεωρήθηκε από τους τελευταίους ως αφορμή για την εγκατάλειψη του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. βλ. Γιαννουλόπουλος Γ, «Εξωτερική πολιτική», το: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900 – 1922, Οι απαρχές*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χ., Αθήνα: Βιβλιόραμα, τόμ. Α₂, σσ. 110 & 116, χ.χ.

ποιών θα αποφάσιζε ο τσάρος Νικόλαος. Σε περίπτωση που η έκβαση ενός πολέμου στεφόταν από επιτυχία, η Σόφια θα πραγματοποιούσε τους πόθους της περί Μεγάλης Βουλγαρίας, σύμφωνα με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου(1878) και θα αποκτούσε την επιζητούμενη διέξοδο στο Αιγαίο. Η Βουλγαρία δεν είχε απαλλαγεί από το ηγεμονικό της σύνδρομο. Αν και γνώριζε τις ελληνικές βλέψεις στη Μακεδονία, πίστευε ότι ο ελληνικός στρατός δεν ήταν σε θέση να απειλήσει τα συμφέροντα της.

Η σύναψη της συμμαχίας μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας για την οποία η Μόσχα αισθανόταν υπερήφανη, ήταν στην ουσία η απάντηση της στη μονομερή ενέργεια της Αυστρίας για την προσάρτηση της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης (1908) και είχε σαφή αντι-αυστριακή σύμπραξη. Ωστόσο τα δύο συμβαλλόμενα μέρη θεώρησαν ότι θα ήταν προσφορότερος στόχος η Οθωμανική αυτοκρατορία, παρά η αυτοκρατορία των Αψβούργων.⁹¹³

3. Η ελληνοβουλγαρική συνθήκη

Ύστερα από τη στρατιωτική ήττα του 1897, η Ελλάδα βρέθηκε σε ιδιαίτερη δυσχερή θέση. Αναξιόπιστο και με ανίσχυρες στρατιωτικές δυνάμεις το ελληνικό κράτος δεν είχε ιδιαίτερες δυνατότητες να ασκήσει αποτελεσματική εξωτερική πολιτική, καθώς δεν αποτελούσε ισχυρό τοπικό παράγοντα, γεγονός που θα του έδινε τη δυνατότητα να προσεταιριστεί κάποια από τις Μ. Δυνάμεις της εποχής και με την υποστήριξή της να προχωρήσει στην επίλυση των εκκρεμών ελληνικών ζητημάτων, με το κρητικό να είναι άμεσης προτεραιότητας. Στην πραγματικότητα η Ελλάδα την περίοδο αυτή δεν είχε υποστήριξη από καμία ευρωπαϊκή χώρα. Η Αγγλία ακολουθούσε φιλοβουλγαρική πολιτική σε σχέση με το Μακεδονικό, ενώ η Αυστρο-Ουγγαρία ευνοούσε μια τουρκοβουλγαρική προσέγγιση και την καταστολή της ελληνικής και σερβικής δραστηριότητας στη Μακεδονία. Η Ρωσία υποστήριζε τα βουλγαρικά συμφέροντα, ενώ η διείδυση της Γερμανίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία, καθιστούσε αναγκαία την υποστήριξη των τουρκικών συμφερόντων.⁹¹⁴ Στην ουσία το ελληνικό βασίλειο τελούσε σε ένα καθεστώς «απομόνωσης». Την κατάσταση αυτή προσπάθησε να ανατρέψει σταδιακά από το 1910 ο Βενιζέλος, εγκαινιάζοντας μια νέα εξωτερική πολιτική τόσο σε επίπεδο βαλκανικής συνεργασίας όσο και με την προσπάθεια σύναψης διπλωματικών σχέσεων με τις δυνάμεις της Entente Cordiale.

⁹¹³ Γιανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 116

⁹¹⁴ Leon B. G., *Greece and the Great Powers, 1914 – 1917*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1974, p. 3

Την περίοδο που υπογράφηκε η σερβοβουλγαρική συνθήκη η Αθήνα ζούσε στον πυρετό του προεκλογικού αγώνα. Από τις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου 1912 αναδείχθηκε πανηγυρικά για τρίτη συνεχόμενη φορά ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός της χώρας, ισχυροποιώντας πλέον τη θέση του στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, αλλά και τη θέση της Ελλάδας τόσο στο διεθνές όσο και στο βαλκανικό στερέωμα. Η συνθήκη δεν κατέστη δυνατό να παραμείνει απόλυτα μυστική, καθώς ήταν ήδη γνωστή στη Ρωσία, ενώ παράλληλα διπλωματικοί κύκλοι των Μ. Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Μ. Βρετανίας ήταν σε θέση να παρακολουθήσουν την εξέλιξη των διαπραγματεύσεων. Ταυτόχρονα, «ο πρεσβευτής Πανάς ετήρει ενήμερον την κυβέρνησιν των Αθηνών μετά σπανίας ακριβείας».⁹¹⁵ Συνεπώς, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση αιφνιδιάστηκε από τη σερβοβουλγαρική συνθήκη και τους συνακόλουθους κινδύνους που αυτή εγκυμονούσε για τον ελληνισμό της Μακεδονίας.

Έχοντας ο Βενιζέλος διαμορφώσει την πεποίθηση, ότι ενδεχόμενη απελευθέρωση από την τουρκική ηγεμονία ήταν δυνατό να επιτευχθεί μόνο με την ειλικρινή συνεργασία όλων των βαλκανικών εθνών, ευθύς με την ανάληψη της πρωθυπουργίας έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιό του. Η πρώτη πρωτοβουλία για αναθέρμανση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων πραγματοποιήθηκε το Πάσχα του 1911, όταν ο Βενιζέλος φιλοξένησε στο Πήλιο τον Μπάουτσερ, ανταποκριτή των *TIMES* του Λονδίνου στα Βαλκάνια και ο οποίος διατηρούσε στενές επαφές με βουλγαρικούς πολιτικούς κύκλους⁹¹⁶ και ήταν *persona grata* στη βουλγαρική πρωτεύουσα.

Ο Μπάουτσερ⁹¹⁷ μετέφερε το πρώτο μήνυμα προς τη βουλγαρική ηγεσία, που συνοδευόταν από δύο επιστολές του Βενιζέλου, μία προς το βασιλιά Φερδινάνδο και μία

⁹¹⁵ Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 96

⁹¹⁶ Ο Βενιζέλος συνδεόταν με τον Μπάουτσερ τόσο με προσωπική όσο και με πολιτική φιλία από το 1894, όταν ο τελευταίος ως έκτακτος ανταποκριτής των *TIMES* στη Μεγαλόνησο, γνώρισε το νεαρό πολιτευτή Βενιζέλο, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στους απελευθερωτικούς αγώνες της ιδιαίτερης πατρίδας του. Οι σχέσεις των δύο ανδρών συσφίχτηκαν περισσότερο καθώς διακατέχονταν από κοινή πίστη στην ιδέα της απελευθέρωσης των υποτελών εθνοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μέσω μιας βαλκανικής συνεννόησης. Εν τούτοις οι διαφορές που θα ανακύψουν με τη λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας είχαν ως αποτέλεσμα την οριστική διακοπή των σχέσεων μεταξύ των δύο ανδρών, καθώς ο Μπάουτσερ θερμός υποστηρικτής των Βουλγάρων και προσωπικός φίλος του βασιλιά Φερδινάνδου δεν έπαυσε να υποστηρίζει με ιδιαίτερο ζήλο τις βουλγαρικές θέσεις, γεγονός που αντανάκλαται και στις ανταποκρίσεις τους προς τους *TIMES*, την περίοδο αυτή. Για τη φιλία των δύο ανδρών βλ. Σβολόπουλος Κ., *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999 και συγκεκριμένα τη μελέτη «Η φιλία με τον Τζαίμς Μπάουτσερ και η επιδίωξη της διαβαλκανικής συμμαχίας: προσωπικοί παράγοντες και η πολιτική συγκυρία», σσ. 51–68.

⁹¹⁷ Ο Μπάουτσερ σε σειρά άρθρων του που δημοσιεύτηκαν το Φεβρουάριο του 1914 στους *TIMES* έσπευσε να υπερτονίσει τη συμβολή του στην επιτυχία των διαπραγματεύσεων. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να δηλώσει ότι κατά την αρχική φάση, πέραν αυτού και του Γεωργίου, κανείς δεν γνώριζε για την ελληνική πρωτοβουλία, ενώ στην πραγματικότητα ο ρόλος του περιορίστηκε σε έμπιστο μεταφο-

προς τον πρωθυπουργό Γκέσωφ. Οι επιστολές αυτές αφορούσαν πρόταση για συνεννόηση με σκοπό την κοινή δράση για την προάσπιση των προνομίων των χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και πρόταση αμυντικής συμμαχίας σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης. Οι προτάσεις αυτές δεν έτυχαν ανάλογης ανταπόκρισης. Ο μεν Φερδινάνδος περιορίστηκε να απαντήσει με μια ευχαριστήρια επιστολή, ο δε Γκέσωφ δεν απάντησε καθόλου.⁹¹⁸

Ακολούθησε η επίσκεψη 300 Βούλγαρων φοιτητών (Πάσχα 1911) στην Αθήνα όπου έτυχαν θερμής υποδοχής, η επίσκεψη του Βούλγαρου Διαδόχου στον Πατριάρχη, όπως και η επίσκεψη του Διαδόχου Κωνσταντίνου στη Σόφια (Ιανουάριος 1912), προκειμένου να παραβρεθεί στις τελετές για την ενηλικίωση του Διαδόχου του βουλγαρικού θρόνου. Όλες αυτές οι ενέργειες σχεδιάστηκαν για να προετοιμάσουν την προσέγγιση μεταξύ των δύο κρατών.

Συνάμα ο Έλληνας πρέσβης στη Σόφια Πανάς ξεκίνησε επαφές με τη βουλγαρική πολιτική ηγεσία, εισπράττοντας προς το παρόν αόριστες απαντήσεις, καθώς οι Βούλγαροι είχαν ως άμεση προτεραιότητα τη σύναψη συνθήκης με τη Σερβία.

Ύστερα από την πληροφόρηση της κυβέρνησης από τον Δ. Πανά περί της σερβοβουλγαρικής συμμαχίας, ο Έλληνας πρεσβευτής στη Σόφια έλαβε οδηγίες από τον υπουργό Εξωτερικών Δ. Κορομηλά να επαναλάβει τις τακτικές διαπραγματεύσεις με τον Γκέσωφ. Ο τελευταίος ανταποκρίθηκε θετικά, μόνο ύστερα από την υπογραφή της σερβοβουλγαρικής συμμαχίας και ζήτησε να σταλεί από την Αθήνα σχέδιο συνθήκης. Φαίνεται ότι για το Βούλγαρο πρωθυπουργό προείχε η συμμαχία με τη Σερβία, καθώς πέραν του γεγονότος ότι οι δύο χώρες βρίσκονταν υπό τη διπλωματική προστασία του Τσάρου, η Σερβία ήταν σε θέση να παρατάξει περισσότερο στρατό από την Ελλάδα, ενώ δεν ήταν πεπεισμένος και για το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού.

Η Αθήνα όμως προσέκρουε σε ένα εμπόδιο. Στη δεδηλωμένη πρόθεση των Βουλγάρων όπως αυτονομηθεί η Μακεδονία, γεγονός που ήταν ολοκληρωτικά αντίθετο στις ελληνικές βλέψεις. Από την άλλη ο Βενιζέλος γνώριζε πολύ καλά, πως αν επέμενε προκαταβολικά στον ορισμό ζωνών επιρροής, η συμφωνία θα ματαιωνόταν. Για το λόγο αυτό στις προτάσεις της Αθήνας (7/20 Απριλίου 1912) δεν περιλαμβανόταν ο-

ρέα μηνυμάτων και σε εχέμυθο ακροατή των σκέψεων του Βενιζέλου. Γαρδίκια –Κατσιαδάκη Ε., «Αμυνα και εξωτερική πολιτική», στο: Συλλογικό, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», (επιμ.) Βερέμης Θ., - Νικολακόπουλος Η., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 96.

Μετάφραση των άρθρων αυτών δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα* σε συνέχειες. Βλ. *Εφημερίς*, 24.2.1914, 25.2.1914, 26.2.1914, 27.2.1914, 28.2.1914, 2.3.1914, 3.3.1914, & 4.3.1914, «Το βιβλίο του Μπάουτσερ περί πολέμου – Η ιστορία της συμμαχίας και των πολέμων».

⁹¹⁸ Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ε., *ό. π.*, σ. 96-97

ποιαδήποτε αναφορά περί διανομής εδαφών με την προϋπόθεση φυσικά, ότι ενδεχόμενος πόλεμος με την Οθωμανική αυτοκρατορία θα απέβαινε νικηφόρος. Ο Βενιζέλος υποχώρησε στο ζήτημα της διανομής, υπό τον όρο ότι οι μεταρρυθμίσεις που θα διεκδικούσαν οι σύμμαχοι από την Τουρκία θα προσδιορίζονταν ύστερα από κοινή συνεννόηση, αποτρέποντας έτσι τυχόν αυτονόμηση της Μακεδονίας. Τελικά η ελληνοβουλγαρική συνθήκη συμμαχίας υπογράφηκε στη Σόφια στις 16/29 Μαΐου 1912⁹¹⁹ από τον Έλληνα πρέσβη στη Σόφια Δ. Πανά και το Βούλγαρο πρωθυπουργό Γκέσωφ και είχε τριετή ισχύ.

Ο Βενιζέλος με την πρότασή του να μη γίνει λόγος περί διανομής ανέλαβε μεγάλο πολιτικό ρίσκο. Στηριζόμενος στο αξιόμαχο του στρατού, πίστευε ότι θα μπορέσει να καταλάβει έγκαιρα τη Θεσσαλονίκη, καθώς οι Βούλγαροι θα στρεφόταν προς την Αδριανούπολη και ενώ οι Σέρβοι προς την παλαιά Σερβία. Η διανομή θα πραγματοποιούνταν κατόπιν με βάση τα εδάφη που κατέκτησε στρατιωτικά κάθε χώρα.⁹²⁰

Η ελληνοβουλγαρική συνθήκη στο προοίμιό της περιελάμβανε μια συμφωνία καθαρά αμυντική και μια συμμαχία ειρήνης και αμοιβαίας προστασίας. Από τα άρθρα της συνθήκης το πλέον σημαντικό ήταν το πρώτο, το οποίο όριζε ότι αν αντίθετα προς την ειλικρινή επιθυμία των δύο κρατών και παρά την στάση των κυβερνήσεών τους, να μην προβούν σε οποιαδήποτε πρόκληση ή επιθετική ενέργεια κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεχτεί επίθεση από την Τουρκία, «είτε διά συστηματικής προσβολής των δικαιωμάτων των απορρεόντων εκ των συνθηκών ή των θεμελιωδών αρχών του διεθνούς δικαίου», τα δύο υψηλά συμβαλλόμενα μέρη υποχρεούνται σε αμοιβαία συνδρομή με το σύνολο των ενόπλων δυνάμεών τους και υπόσχονται να υπογράψουν από κοινού συνθήκη ειρήνης. Με επεξηγηματική δήλωση που υπογράφηκε ταυτόχρονα με τη συνθήκη, διευκρινιζόταν ότι σε περίπτωση που ξεσπούσε ελληνοτουρκικός πόλεμος με αφορμή το Κρητικό ζήτημα (είσοδος Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο), η Βουλγαρία θα περιοριζόταν σε στάση φιλικής ουδετερότητας.

⁹¹⁹ Το πρώτο δεκαπενθήμερο του Μαΐου διεξήχθησαν στη Θήβα μεγάλα στρατιωτικά γυμνάσια με συμμετοχή δύο μεραρχιών, τα οποία παρακολούθησαν οι ξένοι στρατιωτικοί ακόλουθοι στην Αθήνα και ανώτατος αξιωματικός του βουλγαρικού επιτελείου, η διαβεβαίωση του οποίου για το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού στάθηκε αρκετή για να αρθεί και η τελευταία βουλγαρική επιφύλαξη. Το γεγονός αυτό αναφέρεται και από το Βενιζέλο σε μεταγενέστερη αγόρευσή του στη Βουλή. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* ΙΘ΄ περιόδου σύννοδος Α, συνεδρίαση 31/ 21.6.1913, Αθήνα: Τυπογραφικό κατάστημα 'Αυγής', 1913, σσ. 292 - 293

⁹²⁰ Βεντήρης, ό. π., σ. 97

Το προοίμιο αλλά κυρίως το δεύτερο άρθρο καθόριζε, ότι τα δύο μέρη θα ασκούσαν όλη τους την ηθική τους επιρροή προς την Υψηλή Πύλη, για να συντελέσουν στην ειρηνική συνύπαρξη «των στοιχείων», τα οποία αποτελούν τον πληθυσμό της αυτοκρατορίας, ενώ θα κατέβαλαν προσπάθειες, ώστε η ελληνική και η βουλγαρική εθνότητα να διατηρήσουν τα δικαιώματά, που τους είχαν παραχωρηθεί στο παρελθόν.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε και αντίστοιχη στρατιωτική σύμβαση, η οποία υπογράφηκε στη Σόφια από τον Ι. Μεταξά. (22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1912). Το σημαντικότερο άρθρο της σύμβασης αυτής ήταν το δεύτερο, σύμφωνα με το οποίο ο ελληνικός στόλος θα είχε ως πρωταρχικό μέλημα την παρεμπόδιση μεταφοράς στρατευμάτων από τη Μικρά Ασία στο βαλκανικό μέτωπο. Η χρησιμότητα του ελληνικού στόλου στην όλη έκβαση των επιχειρήσεων καθίστατο πλέον αναμφισβήτητη, γεγονός που έλαβε σοβαρά υπόψη ο Γκέσσοφ στην απόφασή του για σύναψη με την Ελλάδα της συνθήκης αυτής. Το έκτο άρθρο όριζε, ότι αν η Ελλάδα επέτρεπε την είσοδο στη Βουλή των Κρητών βουλευτών και για το λόγο αυτό δεχόταν επίθεση από την Τουρκία, η Βουλγαρία θα συνέδραμε τη σύμμαχό της με όλες τις δυνάμεις της.⁹²¹

Η βαλκανική συνεννόηση ήταν πλέον γεγονός, με τη βουλγαρική πρωτεύουσα να αναδεικνύεται το κέντρο, όπου την άνοιξη του 1912 δημιουργήθηκε ένα πλέγμα συμφωνιών αμυντικής συνεργασίας, οι οποίες ενισχύθηκαν από αντίστοιχες στρατιωτικές συνθήκες και πάνω στις οποίες στηρίχτηκε όλο το οικοδόμημα που ονομάστηκε συμμαχία των βαλκανικών κρατών. Σημειωτέον, από τα πέντε βαλκανικά κράτη το Μαυροβούνιο δεσμεύτηκε προφορικά στη Βουλγαρία, ότι σε περίπτωση σύρραξης με την Τουρκία θα συνέδραμε στρατιωτικά, ενώ η Ρουμανία υπήρξε εντελώς αμέτοχη.

Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν η επονομαζόμενη «Βαλκανική συμμαχία» υπήρξε εξαιρετικά βραχύβια, καθώς δεν ήταν μια πραγματική συμμαχία που εξέφραζε μια αμοιβαιότητα με διάρκεια, αλλά ένα σύνολο διμερών συμφωνιών της Βουλγαρίας προς τις τρεις άλλες χώρες με απώτερο σκοπό την εκδίωξη των Οθωμανών από την χερσόνησο του Αίμου.

Αν και οι πρώτες προσπάθειες ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης ανάγονται σε προηγούμενες κυβερνήσεις, η ελληνοβουλγαρική συνθήκη φέρει αναμφισβήτητα την προσωπική σφραγίδα του Βενιζέλου, υπεύθυνου εμπνευστή και χειριστή της εξωτερι-

⁹²¹ Σχετικά με την σερβοβουλγαρική και ελληνοβουλγαρική συνθήκη βλ. ενδεικτικά: Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Σάκουλας, 1983, σσ. 59 – 65, Ο αυτός, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912» στο: Συλλογικό ΙΕΕ, ...ό. π., τ. ΙΔ΄, σσ. 285 – 288, Γαρδίκια – Κατσιαδάκη Ε., «Άμυνα και εξωτερική πολιτική»..... ό. π., σσ. 99 – 104, Βεντήρης, ό. π., σσ. 93 – 98, & Leon G., ό. π., σσ. 6-7

κής πολιτικής της χώρας. Παρόλο που η συνθήκη δεν διασφάλιζε απόλυτα τις ελληνικές διεκδικήσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι διεργασίες που κυοφορούνταν στο βαλκανικό χώρο, ώθησε τον Έλληνα πρωθυπουργό στην υπογραφή της συνθήκης, έστω και από θέση μειωμένης ισχύος, διαφορετικά η Ελλάδα θα βρισκόταν απομονωμένη, την κρίσιμη αυτή περίοδο που κυοφορούνταν αλλαγή του εδαφικού status quo στα Βαλκάνια. Η ενέργειά του αυτή η οποία περιέκλειε τεράστιο κίνδυνο, δικαιώθηκε από τις μετέπειτα στρατιωτικές και διπλωματικές εξελίξεις.

Οι όλες επαφές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων περιβλήθηκαν με άκρα μυστικότητα. Με αφορμή ανταπόκρισή του από τη Σόφια προς τους *TIMES* για ενεργή σύμπραξη Ελλάδας και Βουλγαρίας σε μελλοντικό πόλεμο στη Βαλκανική, η *Εστία* εκφράζει την άποψη, ότι αν αυτή η σύμπραξη είχε πραγματοποιηθεί πολύ πριν και τώρα απέμεινε απλώς ο καθορισμός κάποιων λεπτομερειών, θα είχαν αποσοβηθεί πολλές προστριβές του παρελθόντος στη χερσόνησο του Αίμου. Αυτό που μας επιβάλλει το καθήκον είναι να μη βρεθούμε απροετοίμαστοι σε ενδεχόμενη επιλοκή του Ανατολικού ζητήματος. Πιστεύει, ότι η Ελλάδα και η Βουλγαρία προσφέρουν άριστη υπηρεσία προς την ευρωπαϊκή ειρήνη, πραγματοποιώντας αυτή τη συνεννόηση, η οποία θα καταστεί πλήρης σύμπραξη σε δεδομένη στιγμή.⁹²²

Με αφορμή τις επικρίσεις που δέχτηκε ο Βενιζέλος για την ελληνοβουλγαρική συμμαχία από την αντιπολίτευση και ιδιαίτερα από τους Ράλλη και Γούναρη λίγες μόνον ημέρες ύστερα από την έναρξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου, υπεραμύνθηκε με πάθος και σθένος της συμμαχίας αυτής. Δήλωσε, ότι στη συμμαχία αυτή προέβη, γιατί γνώριζε ότι για την επιτυχή έκβαση του αγώνα κατά της Τουρκίας, ήταν απαραίτητη η σύμπραξη των χριστιανικών κρατών της Ανατολής, καθώς η Ελλάδα «ήτο αδύνατον αυτή μόνη να διεξαγάγη πόλεμον νικηφόρον κατά της Τουρκίας»,⁹²³ γεγονός που έπρεπε να λεχθεί ρητά στο Λαό και όχι μόνο να ζητούνται θυσίες για στρατιωτικές δαπάνες. Χαρακτήρισε ως 'μωρία', η οποία έπρεπε να παύσει την από μακρό χρόνο απομόνωση της Ελλάδας, γιατί η χώρα δεν ήταν σε θέση να υπερασπίσει από μόνη της τα εθνικά της δίκαια, παρά μόνο μέσα από ένα συνεταιρισμό εθνικών συμφερόντων με τους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς. Όπως δε ανέφερε και ο ίδιος,

« δεν εξηρτάτο από εμέ να εκλέξω τους συμμάχους μου, διά τον αγώνα κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τους συμμάχους τους παρέσχον τα πράγματα τους παρέ-

⁹²² *Εστία*, 6532/14.4.1912, «Η σύμπραξις Ελλάδος και Βουλγαρίας»

⁹²³ Εφημερίς των Συζητήσεων..., ό. π., σσ. 291

σχεν η γεωγραφική και πολιτική ιστορία και η σύστασις η εθνολογική, η οποία διεπλάσθη εν τη Χερσονήσω του Αίμου από δέκα τριών αιώνων.»⁹²⁴

Τόνισε επίσης, ότι αν και δεν διέλαθε ποτέ της σκέψης του, ότι εδώ και δεκατρείς αιώνες διεξάγεται ένας αγώνας μεταξύ ελληνισμού και Βουλγάρων στη συγκυρία εκείνη, μεταξύ των κακών Βουλγάρων του παρελθόντος, χειρότεροι είναι οι Τούρκοι σήμερα, επειδή δεν αφήνουν το (ελληνικό) κράτος να ζήσει. Για το λόγο αυτό προέβη και σε συνεννόηση μαζί τους. Εξάλλου υπήρχε χώρος για όλους τους λαούς της Ανατολής, ώστε να επιτευχθεί μια δίκαιη διανομή εδαφών.⁹²⁵

Όπως επισημαίνει ο Π. Παπαστράτης οι επί μέρους αυτές συμμαχίες των βαλκανικών κρατών, ουσιαστικά προωθούσαν τις αντίστοιχες Μεγάλες Ιδέες. Η δε περιορισμένη αυτή προσπάθεια επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος κάτω από το άγρυπνο μάτι των ευρωπαϊκών δυνάμεων αποτελεί στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής την κοινή συνισταμένη της προσπάθειας των ανερχόμενων αστικών τάξεων στις χώρες της Βαλκανικής «να διεκδικήσουν πρωτεύοντα ρόλο στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, εκμεταλλευόμενες κατάλληλα τη διεθνή συγκυρία».⁹²⁶

1.4 Οι αντιδράσεις των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στη Βαλκανική συμμαχία

Η Βαλκανική Συμμαχία υπήρξε ένα διπλωματικό επίτευγμα, που αιφνιδίασε τις Μ. Δυνάμεις (πλην της Ρωσίας). Ήταν πράγματι η πρώτη φορά στην ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος, που τα βαλκανικά κράτη πήραν μια θέση ανεξάρτητη από τις επιταγές των Μ. Δυνάμεων. Λόγω όμως των αντικρουόμενων συμφερόντων κάθε Δύναμης στην περιοχή, δεν ήταν δυνατή η επίτευξη συμφωνίας για ανάληψη οποιασδήποτε κοινής προληπτικής δράσης, τουλάχιστον άμεσα. Σε ό,τι αφορά τις επί μέρους αντιδράσεις των Δυνάμεων, αυτές υπήρξαν χλιαρές. Οι πλέον έντονες προήλθαν κατά κύριο λόγο από τη Γαλλία και δευτερευόντως από την Αυστρία. Συγκεκριμένα:

Η Αγγλία αν και επίσημα διακήρυττε τη διατήρηση του δόγματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φαίνεται ότι πλέον το έχει εγκαταλείψει. Καθοριστικό στη μεταστροφή αυτή στάθηκε το γεγονός ότι ύστερα από τη γερμανική διείσδυση στην Οθωμανική αυτοκρατορία δεν έχει πλέον ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα στην αυτοκρατορία των σουλτάνων. Επιπλέον με τον έλεγχο της Διώρυγας του Σουέζ έχει εξα-

⁹²⁴ *Ο. π.*, σσ. 289

⁹²⁵ Όλη η φιλοσοφία και η πολιτική σκέψη του Βενιζέλου για τους λόγους που τον οδήγησαν στην ελληνοβουλγαρική συμμαχία, αναλύονται πλήρως στη συνεδρίαση της Βουλής της 21^{ης} Ιουνίου 1913, σσ. 291 -292

⁹²⁶ Παπαστράτης Π., «Από τη Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση», στο: Συλλογικό, *Βενιζελισμός*, ό. π., σ. 418

σφαλίσει άλλο δρόμο για τις Ινδίες.⁹²⁷ Επίσης η αγγλορωσική προσέγγιση του 1907, έγινε η αιτία για να αρθούν και οι τελευταίες αγγλικές επιφυλάξεις στο ενδεχόμενο διάλυσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ενδεχομένως να ενθάρρυνε και την ελληνική συμμετοχή στη Συμμαχία, προκειμένου να αντισταθμίσει τη ρωσική επιρροή στην περιοχή, όπως επίσης και τις βουλγαρικές βλέψεις επί της Θράκης, παρά τις διαβεβαιώσεις που είχε δώσει στους Ρώσους, αν και η Βουλγαρία ήταν πάνω από την Ελλάδα σε ό,τι αφορούσε τις προτιμήσεις του Λονδίνου στα Βαλκάνια.⁹²⁸ Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να εντάξουμε και τη διαμονή του Μπάουτσερ στη βουλγαρική πρωτεύουσα, ο οποίος αρχικά λειτούργησε ως ο συνδετικός κρίκος μεταξύ Αθήνας και Σόφιας, ενδεχομένως υπό τις οδηγίες του αγγλικού Foreign Office.

Η Γερμανία ήδη έχει διεισδύσει στην Οθωμανική αυτοκρατορία, πολιτική (*Drang nach Osten*) που εγκαινιάστηκε επίσημα με την επίσκεψη του Kaiser στην Κωνσταντινούπολη (1898). Συνεπώς ήταν εκ φύσεως αντίθετη σε πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην προσπάθειά της όμως να προσεταιριστεί τη Βουλγαρία με το μέρος των Κεντρικών Δυνάμεων, καθώς ήταν πλέον ορατός ο κίνδυνος διαμελισμού της Τουρκίας, δεν προέβη σε επίσημες αντιδράσεις σε ό,τι αφορά τη βαλκανική συμμαχία, παρά μόνο στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Συναυλίας.

Η Ρωσία είχε κάθε λόγο να μην αντιδράσει στη βαλκανική συμμαχία, εφόσον η σερβοβουλγαρική συνθήκη έφερε επίσημα την πατρωνία της, καθώς οι Ρώσοι ιθύνοντες τη θεώρησαν ως ένα επικουρικό εργαλείο σε περίπτωση μελλοντικού πολέμου με την αυτοκρατορία των Αψβούργων. Οι Ρώσοι αγνοούσαν στην ουσία τα βουλγαρικά σχέδια για τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη και τα οποία ερχόταν ευθέως σε αντίθεση με τα αντίστοιχα δικά τους.

Η Ιταλία την εποχή αυτή βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ωστόσο τα σχέδια των βαλκανικών κρατών ερχόταν σε αντίθεση με τις ιμπεριαλιστικές της τάσεις.

Η Αυστροουγγαρία ήταν ριζικά αντίθετη στην επέκταση άλλου κράτους στα νότια σύνορά της, καθώς επιζητούσε εναγωνίως να διευρύνει τη διέξοδό της προς την Αδριατική θάλασσα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την εχθρότητα που έτρεφε προς τη Σερβία, ήταν αρκετό να επιθυμεί τη διάλυση της βαλκανικής συμμαχίας, την οποία έβλεπε ως απειλή για την ύπαρξη της Μοναρχίας του Δούναβη.

⁹²⁷ Γιαννουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 111, Ο αυτός, *Η ευγενής μας τύφλωση – Εξωτερική πολιτική και εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα⁴, 2003, σ. 194

⁹²⁸ *Ο. π.*, σ. 115

Περισσότερο όμως από κάθε άλλη Δύναμη, η αντίθεση προήλθε από τη Γαλλία. η οποία παρέμενε σταθερά προσηλωμένη στο δόγμα της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η άρνηση αυτή πήγαζε και από το γεγονός ότι η Γαλλία δεν αισθανόταν έτοιμη για πόλεμο κατά των Κεντρικών Δυνάμεων, στην περίπτωση που ένας βαλκανικός πόλεμος λειτουργούσε ως θρυαλλίδα ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού πολέμου.

Για το λόγο αυτό ο Γάλλος πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών Πουανκαρέ τον Αύγουστο του 1912 επισκέφτηκε την Πετρούπολη, όπου ενημερώθηκε επίσημα για τη βαλκανική συμμαχία, από το Ρώσο υπουργό Εξωτερικών Σαζόνωφ. Ο Πουανκαρέ χαρακτήρισε τη συμμαχία «εργαλείο πολέμου» και συμφώνησε με το Σαζόνωφ να αποτρέψουν μια πρόωγη έναρξη του βαλκανικού πολέμου.⁹²⁹

Ταυτόχρονα εκδηλώθηκε και η αυστριακή πρωτοβουλία. Με έγγραφό της (14 Αυγούστου) προς τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις πρότεινε την ανάληψη κοινής πρωτοβουλίας να ασκηθεί πίεση στην Πύλη για να προχωρήσει σε αποκέντρωση και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα ικανοποιούσαν τους χριστιανούς υπηκόους του Σουλτάνου και κατά συνέπεια τα βαλκανικά κράτη με αντάλλαγμα την εγγύηση του υφιστάμενου βαλκανικού status quo.

Στην πρωτοβουλία αυτή της Αυστρίας ήρθε πολύ σύντομα να προστεθεί αντίστοιχη γαλλική. Στις 22 Σεπτεμβρίου –και ενώ ήδη τα βαλκανικά κράτη είχαν προβεί σε επιστράτευση– ο Πουανκαρέ διατύπωσε συγκεκριμένες προτάσεις, τις οποίες κοινοποίησε προς τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις ζητώντας την επιδοκιμασία τους. Οι προτάσεις αυτές περιελάμβαναν τέσσερα σημεία: Αρχικά συμβούλευε τις κυβερνήσεις των βαλκανικών κρατών να μην αναλάβουν επιθετικές πρωτοβουλίες. Σε περίπτωση που αυτό καθίστατο αδύνατο θα υπογράμμιζαν στα συμμαχικά κράτη, ότι σε περίπτωση νικηφόρου πολέμου δεν θα επέτρεπαν τη μεταβολή του εδαφικού καθεστώτος στα Βαλκάνια. Στα πλαίσια των παραινήσεων αυτών δε θα δίσταζαν να προβούν και σε επίδειξη στρατιωτικής δύναμης, εφόσον το απαιτούσαν οι περιστάσεις. Τέλος, σε περίπτωση που οι συμβολές τους εισακούονταν θα κατέβαλαν προσπάθεια να πείσουν το Σουλτάνο να προχωρήσει σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες αφορούσαν τους χριστιανούς υπηκόους του(!).

Η πρόταση της γαλλικής κυβέρνησης, έγινε αποδεκτή από τις άλλες Δυνάμεις, ταυτόχρονα με την επίδοσή της στην Αθήνα, τη Σόφια και το Βελιγράδι στις 4 Οκτω-

⁹²⁹ Σφέτας Σ., *Η συγκρότηση της βαλκανικής συμμαχίας*, εφ. Αγγελιοφόρος (Θεσσαλονίκης), 21.10.2012

βρίου. Η απάντηση των υπουργείων των Εξωτερικών των βαλκανικών κρατών ήταν ότι οι Δυνάμεις άργησαν να ενεργοποιηθούν, καθώς την ίδια μέρα η Βουλγαρία και η Σερβία κήρυξαν τον πόλεμο και την επομένη η Ελλάδα, ενώ το Μαυροβούνιο πολεμούσε ήδη από τις 25 Σεπτεμβρίου.⁹³⁰

Για πρώτη φορά τα βαλκανικά έθνη απέκτησαν ελευθερία κινήσεων, κυρίως ως αποτέλεσμα του αυξανόμενου ανταγωνισμού ανάμεσα στις Μ. Δυνάμεις, πράγμα που έκανε δύσκολη, αν όχι αδύνατη τη συνεργασία μεταξύ τους για τη διατήρηση του υφιστάμενου status quo στην Εγγύς Ανατολή. Όπως μάλιστα επισημαίνει ο Γ. Λεονταρίτης, στην προσπάθειά τους «τα δύο ανταγωνιστικά συστήματα να ξεπεράσουν το ένα το άλλο και όσο πιο μεγάλη ήταν η πόλωση μεταξύ των ισχυρών κρατών, τόσο πιο ελεύθερα ήταν τα βαλκανικά κράτη να εργαστούν για την προώθηση των συμφερόντων τους είτε ανεξάρτητα είτε με συσπείρωση των δυνάμεων τους».⁹³¹

1.5 Η στάση του Τύπου έναντι της ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας

Φαίνεται ότι όντως η σύναψη της ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας κρατήθηκε μυστική στην Αθήνα, καθώς δεν υπήρξε η παραμικρή διαρροή ή ανακοίνωση στον Τύπο. Η μοναδική αναφορά που συναντάμε στις εφημερίδες *Εμπρός*, *Σκριπ*, *Αθήναι* και *Καιροί* είναι η αναδημοσίευση της είδησης από τη βουλγαρική εφημερίδα ‘*Ρετς*’ – ημεπίσημο όργανο της βουλγαρικής κυβέρνησης– σύμφωνα με την οποία επήλθε πλήρης συνεννόηση μεταξύ των κυβερνήσεων Ελλάδας και Βουλγαρίας, η οποία και θα αποδώσει στο Οικουμενικό Πατριαρχείο όλους τους ναούς που είχε κλείσει στη Μακεδονία και την Αν. Ρωμυλία. Σε αντάλλαγμα το Πατριαρχείο θα αναγνωρίσει ως νόμιμη της Βουλγαρική Εξαρχία.⁹³² Περαιτέρω πληροφορίες δεν απαντώνται και αυτό ήταν αναμενόμενο. Η *Ρετς* δημοσίευσε αυτό που ακριβώς επιθυμούσε να διαρρεύσει η βουλγαρική κυβέρνηση, δηλ. μια συμφωνία θρησκευτικού χαρακτήρα, η οποία όμως ήταν η αρχή για περαιτέρω διεύρυνση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων με απώτερο σκοπό την υπογραφή στο μέλλον μιας ευρύτερης συνθήκης συμμαχίας.

⁹³⁰ Σημαντικές πληροφορίες για το παρασκήνιο της συνεννόησης των βαλκανικών κρατών, αλλά και τις αντιδράσεις του ευρωπαϊκού πολιτικού κατεστημένου παρέχει το πρώτο έργο του Gibbons Adams Herbert ‘*Venizelos*’ Βοστώνη – Νέα Υόρκη: 1920, ελληνική μετάφραση Κατσιμίτσης Μ.: *BENIZEΛΟΣ μια βιογραφία (1864 -1920)*, Αθήνα, Ευρασία 2008 και ειδικότερα το κεφάλαιο «Η Βαλκανική συμμαχία αιφνιδιάζει την Ευρώπη», σσ. 131 – 147

⁹³¹ Leon G, *ό. π.*, σ. 5

⁹³² *Εμπρός*, 5593 /17.5.1912 σ. 4, το οποίο επικροτεί και τη συμφωνία, *Σκριπ* 17251 /17.5.1912 σ. 5, *Αθήναι* 3172 /17.5.1912 σ. 3 & *Καιροί* 134 /16.5.1912, σ. 4

Το *Νέον Άστυ* είναι η μόνη εφημερίδα, που δεν περιορίζεται στην αναδημοσίευση της είδησης σχετικά με την ελληνοβουλγαρική συνεννόηση. Εκφράζει την άποψη ότι αν όντως η είδηση αυτή είναι αληθινή, σημαίνει ότι η βουλγαρική κυβέρνηση αναγνώρισε το δίκαιο και αποφάσισε να επιστρέψει στις ελληνικές κοινότητες της Αν. Ρωμυλίας τις εκκλησίες που είχε κάτεσχε βίαια πριν επτά χρόνια, επισημαίνοντας ότι πραγματοποιήθηκε το πρώτο και πλέον δυσχερές βήμα. Θεωρεί ότι ο χρόνος της υπογραφής είναι ο πλέον κατάλληλος, καθώς η Ανατολή έχει μεταβληθεί «εις κοχλάζον ηφαίστειον», που είναι έτοιμο να εκραγεί ανά πάσα στιγμή.⁹³³

Γενικά η ελληνοβουλγαρική συμμαχία δεν αποτελεί είδηση πρώτου μεγέθους. Πέρα από την άκρα μυστικότητα με την οποία περιεβλήθη, καθώς για πολιτικούς και διπλωματικούς λόγους δεν ήταν δυνατό να καταστεί άμεση ανακοινώσιμη, τις ημέρες εκείνες (16–20 Μαΐου 1912) πρωτεύον θέμα του Τύπου ήταν η έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης (19 Μαΐου) σε συνδυασμό με την απαίτηση των Κρητών βουλευτών να συμμετάσχουν στις εργασίες του κοινοβουλίου, αλλά και η επίμονη άρνηση του πρωθυπουργού να γίνει αποδεκτό το αίτημά τους. Ο Βενιζέλος δεν εμπιστευόταν κανέναν. Δε γινόταν να αποκαλύψει στους Κρήτες βουλευτές «ούτε στους ζηλωτές πατριώτες τον εύθραυστο χαρακτήρα»⁹³⁴ μιας συμμαχίας, που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς κατακτητές.

Η ελληνοβουλγαρική συνθήκη επανέρχεται στην επικαιρότητα προς το τέλος Ιουλίου, όταν η είδηση άρχισε να δημοσιεύεται στον ευρωπαϊκό Τύπο σε συνδυασμό με τις ραγδαίες εξελίξεις στα Βαλκάνια⁹³⁵ και τη γαλλική πρωτοβουλία να καταστήσει όσο το δυνατόν ανενεργές τις δύο συνθήκες.

Όσες ειδήσεις δημοσιεύονται στον Τύπο προέρχονται από αναδημοσιεύσεις βουλγαρικών, αλλά κυρίως ευρωπαϊκών εφημερίδων. Ο *Κήρυξ* (Βόλου) αναδημοσιεύει πληροφορία της γαλλικής εφημερίδας *Ματέν*, σύμφωνα με την οποία έχει συναφθεί αμυντική συνθήκη μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας, ενώ βεβαιώνει ότι διεξάγονται αντίστοιχες συνεννοήσεις μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, με σκοπό την υπογραφή αντίστοιχης αμυντικής συνθήκης. Λίγο αργότερα η ίδια εφημερίδα, αναγγέλλει σύμφωνα με τηλεγράφημα από το Παρίσι, ότι η συνεννόηση των βαλκανικών κρατών

⁹³³ *Νέον Άστυ*, 3830 /18.5.1912, «Η ελληνοβουλγαρική»

⁹³⁴ Gibbons, *ό. π.*, σσ. 128

⁹³⁵ Οι εξελίξεις αυτές αναφέρονται στο επόμενο ενότητα: «Η επιστράτευση των βαλκανικών κρατών».

είναι έργο της ρωσικής διπλωματίας, η οποία αγωνίστηκε και πέτυχε να εξαλείψει τα προαιώνια μίσση μεταξύ των λαών αυτών.⁹³⁶

Η *Ακρόπολις* επικαλείται άρθρο των *TIMES* ύστερα από τηλεγράφημα του Μπάουτσερ, σύμφωνα με το οποίο έχει συναφθεί προ διμήνου ελληνοβουλγαρική αμυντική συμμαχία, παράλληλα με την αντίστοιχη σερβοβουλγαρική. Η εφημερίδα χαιρετίζει με χαρά «το στεφάνωμα αυτό της βαλκανικής πολιτικής», γεγονός που συμβαδίζει με τα ελληνικά συμφέροντα, καθώς εξαιτίας λανθασμένης εξωτερικής πολιτικής δεν πραγματοποιήθηκε νωρίτερα. Ευτυχώς όμως επικράτησε το συμφέρον της χώρας με αποτέλεσμα να βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ευχάριστο γεγονός, για το οποίο οφείλουμε να συγχαρούμε όσους το προκάλεσαν.⁹³⁷

Επίσης, με αφορμή τον εορτασμό του Ιωβηλαίου για τα 25 χρόνια του βασιλιά της Βουλγαρίας Φερδινάνδου, ο ανταποκριτής της *Ακροπόλεως* στη Σόφια εκθειάζει τη βαλκανική συμμαχία. Επαινεί τα βαλκανικά κράτη, επειδή «*αποσκορτίσαντα τας αμοιβαίας έριδας και ασυμφωνίας*», έχουν την προσοχή τους στραμμένη προς την Τουρκία, καθώς κατανόησαν πως οι χριστιανοί της αυτοκρατορίας δύνανται να ελπίζουν στη βελτίωση της θέσης τους μόνο από τα γειτονικά ομόφυλα χριστιανικά κράτη.⁹³⁸

Οι *Καιροί* επικαλούνται την ημεπίσημη βουλγαρική εφημερίδα *Mir* για συνασπισμό και σύμπραξη των κρατών του Αίμου, γεγονός που προκαλεί ενθουσιασμό στους ενδιαφερόμενους λαούς. Τα δε γεγονότα που λαμβάνουν χώρα την περίοδο αυτή στη Βαλκανική σε συνδυασμό με τις «*φιλοκτήμονες ορέξεις των ισχυρών*» επιβάλλουν απόλυτα την τάχιση σύμπραξη των κρατών του Αίμου. Επισημαίνει δε, ότι τυχόν αντιμαχόμενες βλέψεις οφείλουν να παραμεριστούν, καθώς τα συμφέροντα που προκύπτουν από τη σύμπραξη αυτή είναι αναμφισβήτητα περισσότερα, γεγονός που καθιστά τη συμμαχία αυτή τη μόνη οδό σωτηρίας και θα οδηγήσει στην επίτευξη της ισονομίας και της ισοπολιτείας των χριστιανικών εθνοτήτων της αυτοκρατορίας.

Στην περίπτωση όμως όπου «*η σιδηρά βία των περιστάσεων*» οδηγήσει στο διαμελισμό της Τουρκίας η ειλικρινής συνεννόηση των βαλκανικών κρατών θα δυνηθεί να αντιμετωπίσει τους ισχυρούς κινδύνους, καθώς οι Μ. Δυνάμεις βασίζουν «*τας φιλόρπαγας προθέσεις των*» στις διαιρέσεις των Ανατολικών λαών. Αυτό σήμερα καθίστα-

⁹³⁶ *Κήρυξ* (Βόλου) 1651/ 20.7.1912 σ. 4 & 1661/30.7.1912, σ. 4

⁹³⁷ *Ακρόπολις*, 10065 / 26.7.1912. «Εις τας παραμονάς εκρήξεως του βαλκανικού ηφαιστείου»

⁹³⁸ *Ακρόπολις*, 10079 /9.8.1912, «Αθήναι – Σόφια – Βελιγράδι»

ται πασιφανές, καθώς ο ημιεπίσημος ευρωπαϊκός Τύπος αγωνίζεται με κάθε τρόπο, να διαβάλλει την προσέγγιση αυτή των βαλκανικών λαών..⁹³⁹

Εκ διαμέτρου αντίθετες εμφανίζονται οι απόψεις του *Σκριπ*, γεγονός που δεν μας εκπλήσσει, γνωρίζοντας το αντιβενιζελικό μένος της εφημερίδας. Με αφορμή τηλεγραφήματα από τη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με τα οποία δολοφονήθηκαν Έλληνες από τη δράση βουλγαρικών συμμοριών, η εφημερίδα υπενθυμίζει την περιβόητη ελληνοβουλγαρική συνεννόηση ή συμμαχία, την οποία τα κυβερνητικά όργανα τεχνηέντως υπενθυμίζουν πως έχει συντελεστεί με τη βοήθεια φυσικά των τηλεγραφημάτων του Μπάουτσερ προς τους *TIMES*. Η εφημερίδα στέκεται τόσο επικριτικά απέναντι στην κυβέρνηση αναφέροντας χαρακτηριστικά, ότι το μόνο που επετεύχθη ήταν η συμφωνία μεταξύ Πατριαρχείου και Εξαρχίας προκειμένου να εκλεγούν στην Οθωμανική Βουλή περισσότεροι Βούλγαροι βουλευτές στη Μακεδονία, η δε πολυδιαφημισμένη συμμαχία μεταξύ των δύο χωρών είχε ως αποτέλεσμα να πλημμυρίσει η Μακεδονία από συμμορίες.

Επισημαίνει δε χαρακτηριστικά, ότι αν όντως υφίσταται τέτοια συμφωνία, είναι βέβαιο ότι δεν περιέχει δυσμενείς όρους για τους Βουλγάρους. Τέλος αναφέρει, ότι όλα αυτά δεν γράφονται προκειμένου να ψέξει τους Βούλγαρους, τους οποίους θαυμάζει για τον πατριωτισμό, το σθένος και τη διπλωματική τους ικανότητα, αλλά για να αποδείξει ότι σε αντίθεση με τους ηγέτες της Βουλγαρίας οι κυβερνήτες της χώρας μας δύναται να τύχουν διδακτορικού διπλώματος «*επί τη τέχνη του διαβουκολείν τους κυβερνωμένους*».⁹⁴⁰ Είναι τόση η εμπάθεια της εφημερίδας προς το Βενιζέλο με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι αυτός απεμπόλησε όλα τα δίκαια του ελληνισμού και τον θεωρεί τελείως ανίκανο να ασκήσει αποτελεσματική εξωτερική πολιτική.

Το *Νέον Άστυ* αναδημοσιεύει την είδηση των *TIMES* περί οριστικής συνεννόησης μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Σερβίας, επισημαίνοντας την έκπληξη που εξέφρασαν ορισμένες ευρωπαϊκές εφημερίδες περί της «συνωμοσίας» αυτής των βαλκανικών κρατών την οποία (έκπληξη) χαρακτηρίζει τουλάχιστον ως αφελή, ενώ άλλες εφημερίδες δεν προέβησαν σε σχολιασμό. Αν και διατηρεί επιφυλάξεις για την ακρίβεια της είδησης, θεωρεί ως φυσικό δικαίωμα των λαών να αμύνονται «*κατά πάσης πίεσεως και εκβιάσεως*». Χαρακτηρίζει μάλιστα τη σύμπραξη ως ενέργεια λογική και

⁹³⁹ *Καιροί*, 200 / 31.7.1912, «Η σύμπραξις των κρατών του Αίμου»

⁹⁴⁰ *Σκριπ*, 17326 / 31.7.912, «Ελληνοβουλγαρική συμμαχία»

επιβαλλόμενη, καθώς θα συντελέσει ώστε η συνεννόηση μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Σερβίας να αποβεί έργο ειρήνης.⁹⁴¹

Ακόμα και με τη δημοσίευση της είδησης περί ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας σε έγκυρες ευρωπαϊκές εφημερίδες, οι θέσεις του Αθηναϊκού Τύπου εστιάζονται στο γεγονός, ότι η βαλκανική συμμαχία θα συμβάλλει τα μέγιστα στη διατήρηση της ειρήνης και την άσκηση συντονισμένης πίεσης από τα βαλκανικά κράτη για την επίτευξη της ισοπολιτείας και της ισονομίας των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Απουσιάζει παντελώς η παραμικρή αναφορά στον επερχόμενο βαλκανικό πόλεμο, καθώς κανείς δεν ήταν σε θέση να προβλέψει την ταχύτητα των ενεργειών των βαλκανικών κυβερνήσεων. Η εντύπωση που επικρατούσε ήταν πως η Ευρωπαϊκή Συναυλία θα απέτρεπε με οποιοδήποτε τρόπο ενδεχόμενη πολεμική σύρραξη, καθώς το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρέμεινε σε ισχύ.

Όπως επισημαίνει ο Β. Γούναρης, η ιστορία έδειξε πως η διάρκεια αυτής της σύγκλισης, η οποία χαιρετίστηκε ως η ευόδωση των προσπαθειών επί δεκαετίες της αναμενόμενης βαλκανικής ομοσπονδίας δεν ήταν, ούτε θα μπορούσε να είναι, πολύ μεγάλη. Έτσι τα τεχνάσματα που χρησιμοποιήθηκαν για να μασκαρευτούν οι εχθροί σε φίλους, μόνο βραχυπρόθεσμα αποδείχθηκαν επαρκή. Μακροπρόθεσμα δεν χρειάστηκαν καν. Τα ξέπλυνε το αίμα.⁹⁴²

⁹⁴¹ *Νέον Άστυ*, 3929 /26.8.1912, «Η συνεννόησις των Βαλκανικών»

⁹⁴² Γούναρης Β., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων, Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007, σ. 216

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Α΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

2.1 Η επιστράτευση των βαλκανικών κρατών

Η απάντηση των υπουργείων Εξωτερικών των βαλκανικών κρατών προς τη γαλλική πρόταση φανέρωνε πως η απόφαση των ηγεσιών αλλά και των λαών της χερσονήσου του Αίμου να διεκδικήσουν τα εθνικά τους δίκαια στο πεδίο της μάχης είχε καταστεί πλέον αμετάκλητη.

Στην επίσπευση αυτή της ένοπλης σύρραξης στάθηκε καθοριστική μια αλληλουχία γεγονότων: η παράταση του ιταλοτουρκικού πολέμου η εξέγερση των Μουσουλμάνων Αλβανών και η αποδοχή των αιτημάτων τους από την οθωμανική κυβέρνηση, γεγονός που θα μπορούσε να προκαλέσει πρόσθετες ανησυχίες στην Ελλάδα και τη Σερβία σχετικά με την τύχη των ομοεθνών τους σε Σκόπια και Κοσσυφοπέδιο αντίστοιχα: η σφαγή αθώων Βουλγάρων στα Κότσανα του Κοσσυφοπεδίου από τις τουρ-

κιές αρχές ως αντίποινα· οι εσωτερικές τουρκικές εξελίξεις και ειδικότερα η συνταγματική κρίση την άνοιξη του 1912 σε συνδυασμό με την εκκαθάριση στις οθωμανικές ένοπλες δυνάμεις· και τέλος η πίεση της κοινής γνώμης στο εσωτερικό των εθνικών κρατών (ειδικότερα στη Βουλγαρία) για ανάληψη πρωτοβουλιών, ικανών να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των αλύτρωτων ομοεθνών τους, οι οποίοι διαβιούσαν στην οθωμανική αυτοκρατορία.⁹⁴³

Αμέσως μετά την κήρυξη της τουρκικής επιστράτευσης στη Θράκη (13/26 Σεπτ. 1912), η Βουλγαρία ύστερα από συνεννόηση με τη Σερβία αποφάσισαν την από κοινού επιστράτευση με απώτερο σκοπό την προσφυγή στην ένοπλη δράση, ενώ ταυτόχρονα καλούσαν την Αθήνα να δράσει ανάλογα. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Βενιζέλου στο Κοινοβούλιο, πολλούς μήνες αργότερα:

*«Και εκλήθημεν τότε, δεν ενθυμούμαι ακριβώς την ημέραν ειδοποιούμενοι ότι απεφασίσθη η κοινή επιστράτευσις [...]. Εγνώσθη δηλαδή εις ημάς, ότι μετά τρεις ή τέσσαρας ημέρας τα δύο ταύτα Κράτη ήσαν αποφασισμένα να επιστρατευθώσι διά την επιβολήν μεταρρυθμίσεων, τας οποίας ηξίουσαν και εάν εντός ορισμένου χρόνου δεν ήθελε δοθεί καταφατική απάντησις της Τουρκίας εις αυτά, ήθελον εισβάλλει εις την Τουρκίαν κηρύττοντα κατ' αυτής τον πόλεμον· εδηλούτο δε προς ημάς ότι θα ήσαν ευτυχή τα δύο Κράτη, εάν εδεχόμεθα ταυτοχρόνως να συμπράξωμεν κινητοποιούμενοι μετ' αυτών».*⁹⁴⁴

Η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να υιοθετήσει τη βουλγαρική πρόταση για άμεση επιστράτευση δεν ελήφθη αβασάνιστα. Τον Βενιζέλο απασχολούσε έντονα η έλλειψη συνθήκης διανομής της Μακεδονίας γεγονός που θα επέφερε μια άνιση εις βάρος της Ελλάδας διανομή των βαλκανικών εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με το γεγονός, ότι αγνοούσε την αντίστοιχη συνθήκη διανομής με βάση τη σερβοβουλγαρική συμμαχία. Τελικά η πρόταση του πρωθυπουργού, «*Φρονώ, ότι πρέπει να δράσωμεν και χωρίς συμφωνία διανομής*»⁹⁴⁵ έγινε αποδεκτή από τον αντιβασιλέα Διάδοχο Κωνσταντίνο και το υπουργικό συμβούλιο. Το γεγονός αυτό επιβεβαίωσε και ο Βενιζέλος μιλώντας στη Βουλή πέντε χρόνια αργότερα, αναφερόμενος στο βασιλιά Γεώργιο και την αντίθεσή του στον πόλεμο αυτό, λόγω έλλειψης αντίστοιχης συμφωνίας: «*Εγώ δεν θέλω πόλεμον, εγώ δεν ημπορώ να συμπράξω μετά*

⁹⁴³ Σβολόπουλος, *ΙΕΕ*,... ό. π., σ. 288, Ο αυτός, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική*, ό. π., σ. 66

⁹⁴⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*,, ό. π., συνεδρίαση 31/21.6.1913, σ. 291

⁹⁴⁵ Βεντήρης, ό. π., σ. 100

της Σερβίας και Βουλγαρίας εις πόλεμον κατά της Τουρκίας, αφού τουλάχιστον δεν μου έχετε καθορισμένον το ζήτημα του τι θα πάρωμεν έπειτα».⁹⁴⁶

Καθίστατο πλέον βέβαιο ότι οι εξελίξεις είχαν δρομολογηθεί με ή και χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας, σύμφωνα πάντα με την αγόρευση του Βενιζέλου στο Κοινοβούλιο: «εσκέφθην ότι ο αγών, εις τον οποίον εκαλούμην να μετάσχω θα εγίνετο και άνευ της συμπράξεώς μου. [.....] Ο πόλεμος λοιπόν θα εγίνετο εκ μέρους των άλλων κρατών και εσκέφθην: είναι πρόπον, είναι πολιτικώς ενδεδειγμένον, είναι εθνικώς συμφέρον εις τον αγώνα αυτόν, εις τον οποίον οι άλλοι χριστιανικοί λαοί όλης της χερσονήσου του Αίμου πρόκειται να κατέλθωσιν, ίνα επιβάλλωσι μεταρρυθμίσεις εις την Τουρκίαν ή να εξώσωσι την Τουρκίαν εξ Ευρώπης, ο Ελληνισμός και πάλιν να ευρεθή συμπράττων απομεμονωμένος; Εις το ανήσυχον αυτό ερώτημα η απάντησις δεν ήτο δυνατόν να είναι δύσκολος».⁹⁴⁷ Το θέμα της επιστράτευσης απασχόλησε έντονα τον Τύπο επί ημέρες υπό τη μορφή του ερωτήματος: «Επιστρατεύεται ή όχι και η Ελλάδα»; με φυσικό επακόλουθο μια κοινωνική ανησυχία ενώ η κυβέρνηση διέψευδε μέχρι και την τελευταία ώρα. Τελικά το Βασιλικό Διάταγμα της επιστράτευσης δημοσιεύτηκε τις πρώτες ώρες της 17^{ης} Σεπτεμβρίου.

Σύσσωμος ο Τύπος χαιρετίζει την απόφαση για επιστράτευση με άρθρα πλήρους πατριωτισμού, εθνικής ομόνοιας και ομοψυχίας. Αν και πολλές εφημερίδες επισημαίνουν, ότι επιστράτευση δε συνεπάγεται οπωσδήποτε και πόλεμο, παρατηρείται μία φιλοπολεμική τάση. Ο Τύπος θεωρεί, ότι έφτασε η ώρα να ξεπλύνει η Ελλάδα όχι μόνο την καταισχύνη του 1897, αλλά και τις ταπεινώσεις και τους εξευτελισμούς που υπέστη την τελευταία διετία, ώστε να καταστούμε «εκδικηταί της υβρισθείσης εθνικής τιμής». Προτρέπει όλους τους Έλληνες είτε ζουν εντός είτε εκτός των ορίων του ελεύθερου Βασιλείου, αλλά και τους δούλους να προσέλθουν με εθνικό και θρησκευτικό φανατισμό στον αγώνα υπέρ της πατρίδας και αδελφωμένοι να συναντηθούν στην ιδέα της διάσωσης των ιστορικών δικαίων και στην αναστήλωση της μέχρι τώρα διασυρθείσης ελληνικής τιμής. Εκφράζει την υποστήριξή του στην κυβέρνηση, «ήτις αφίεται ανεξέλεγκτος και ενισχυομένη παρ' όλων», καθώς αυτή είναι σήμερα η κεφαλή του έθνους και η οποία ανέλαβε τον υπέρτατο αυτόν αγώνα, με την επισήμανση ότι φέρει και το σύνολο των ευθυνών.⁹⁴⁸

⁹⁴⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ' - Σύνοδος Β', συνεδρίαση 21/ 13.8.1917, Αθήνα, Τυπογραφικό κατάστημα 'Σφενδόνη', σσ. 275 – 276

⁹⁴⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων*....., ό. π., συνεδρίαση 31/21.6.1913, σσ. 291-292

⁹⁴⁸ *Αθήναι*, 3954 /18.9.1912, «Υστατος αγών», *Νέον Άστυ*, 3952 /18.9.1912, «Ιερός Αγών», *Σκριπ*, 6173/ 17.9.912, «Η αξίωσις του Έθνους» & 6174/18.9.912, «Εις τα σύνορα»

Μέρος του Τύπου τονίζει ιδιαίτερα το ρόλο που θα διαδραματίσουν οι Μ. Δυνάμεις, αφού πρώτα συνέλθουν από την αρχική έκπληξη, καθώς αυτό που κάποτε η ευρωπαϊκή διπλωματία θεωρούσε ως ουτοπία δηλ. τη σύμπραξη των βαλκανικών κρατών κατέστη πραγματικότητα μέσω της κοινής επιστράτευσης, με αποτέλεσμα οι διπλωμάτες των Δυνάμεων να διατελούν «κεχηκότες» μπροστά στο κατόρθωμα των μικρών, το οποίο συντελέστηκε αθόρυβα. Το γεγονός αυτό δε δύναται να παραβλεφθεί από τους διπλωματικούς κύκλους της Ευρώπης, λόγω της τεράστιας πολεμικής δύναμης που συγκεντρώνει. Τέλος, εκφράζεται η πεποίθηση ότι οι Δυνάμεις θα μεριμνήσουν για ειρηνική έκβαση των πραγμάτων, επειδή ένας βαλκανικός πόλεμος θα σημάνει αυτόματα «πανευρωπαϊκήν πυρκαγιά», αλλά και θα αναγνωρίσουν την ιερότητα της σύμπραξης των χριστιανικών κρατών και θα μπορέσουν ευκολότερα να επιβάλλουν το Δίκαιο, ώστε να βελτιωθεί η τύχη των χριστιανών της αυτοκρατορίας.⁹⁴⁹

Η έκπληξη όμως προέρχεται από το αντιβενιζελικό *Εμπρός*, το οποίο αναφερόμενο στο Βενιζέλο, γράφει ότι σε όλες του τις ενέργειες αναδείχθηκε υπέροχος, καθώς «η δύναμις της θελήσεως αυτού ενισχύει την πεποίθησιν, ότι δεν υπήρχεν εν Ελλάδι ικανότερος διά τσοούτω εξαιρετικόν έργον». Από τη στιγμή δε που φρονεί, ότι με τον τρόπο αυτό εξυπηρετούνται καλύτερα τα συμφέροντα της χώρας, κάθε Έλληνας θα συναισθανθεί ως καθήκον του να τεθεί παρά το πλευρό του.⁹⁵⁰

Η *Πατρίς* αναφέρει ότι ο ελληνικός λαός κατέστη αξιοθαύμαστος για τη σοβαρότητα με την οποία παρακολουθεί την εξέλιξη των ιδιαίτερα σημαντικών αυτών γεγονότων, καθώς δεν έχει καμία σχέση με τις υστερικές αντιδράσεις του παρελθόντος. Αφήνει όμως να εννοηθεί, πως η μεταστροφή αυτή σχετίζεται με την ακράδαντη εμπιστοσύνη, που τρέφει προς την κυβέρνηση της χώρας με αποτέλεσμα η Ελλάδα να αποδεικνύεται στην κρίσιμη αυτή στιγμή σοβαρό κράτος. Τέλος, εκφράζει την πεποίθηση, ότι ο ελληνικός λαός θα επιτελέσει το καθήκον του ακέραια απέναντι στην πατρίδα.⁹⁵¹

Στο ίδιο φύλο η εφημερίδα θεωρεί ως απαραίτητο μέτρο τον περιορισμό της ελευθερίας του Τύπου, ως προς την αναγραφή ειδήσεων και φημών σχετικών με τις Ένο-

Χρόνος 3231/ 19.9.1912, «Το σάλπισμα της εθνικής αναστάσεως»

⁹⁴⁹ *Νέα Ημέρα*, 73/ 19.9.1912, σ. 1, *Καιροί*, 248/ 18.9.1912, «Εκηρύχθη η γενική επιστράτευσις» *Ακρόπολις*, 10177/ 19.9.1912, «Η συνεπιστράτευσις και το βαλκανικόν πρόβλημα» *Εστία*, 6688/ 17.9.1912, «Ο κοινός ιερός αγών» & 6689/ 18.9.1912, «Η επιστράτευσις»

⁹⁵⁰ *Εμπρός*, 5716/ 18.9.1912, «Ο υπέρ πάντων αγών».

⁹⁵¹ *Πατρίς*, 6732/ 18.9.1912, «Υπό τας σημαίας»

πλες Δυνάμεις, οι οποίες όμως μπορεί να αποδειχθούν επιζήμιες στην εθνική αυτή προσπάθεια. Για το σκοπό αυτό προτείνει, όταν συγκληθεί η Βουλή το πρώτο της έργο να αφορά την ψήφιση νόμου περί αναστολής των ελευθεριών του Τύπου.⁹⁵²

Πράγματι με την έναρξη των εργασιών της Βουλής ψηφίστηκε και το νομοσχέδιο «περί καταστάσεως πολιορκίας», σύμφωνα με τον οποίο αναστελλόταν σε όλη την Επικράτεια ή σε μέρος της «προσκαίρως εν όλω ή εν μέρει» τα άρθρα 5, 6, 10, 11, 12, 14 (περί Τύπου), 20 & 95 του Συντάγματος (σύμφωνα με το άρθρο 91 του Συντάγματος 1864/1911).⁹⁵³ Τις επόμενες μέρες η εφημερίδα *‘Νέα Ημέρα’* πρότεινε την εφαρμογή προληπτικής λογοκρισίας στον Τύπο.⁹⁵⁴

Όπως συνάγεται ο πόλεμος κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν ήδη προαποφασισμένος από τη Βουλγαρία και τη Σερβία, πριν ακόμα την κήρυξη της επιστράτευσης. Έπρεπε να βρεθεί όμως και η αφορμή. Τότε ο Γκέσωφ (τέλος Αυγούστου 1912) απευθυνόμενος προς το Βενιζέλο, μέσω του Πανά ζήτησε να επισπεύσει η ελληνική κυβέρνηση τη σύγκλιση της Βουλής και να δεχθεί τους Κρήτες βουλευτές, ώστε να προκληθεί τουρκική επίθεση στην Ελλάδα. Η απάντηση του Βενιζέλου ήταν κατηγορηματικά αρνητική, αναπτύσσοντας τη συλλογιστική του στο υπουργικό συμβούλιο: *«Δεν θα προκαλέσωμεν τους Τούρκους με το κρητικόν ζήτημα. Η νήσος είναι ουσιαστικώς ελευθέρα και πρώτος εγώ δεν θέλω να την κάμω αντικείμενον συζητήσεων και ανταλλαγμάτων προς την Βουλγαρίαν. Εάν γίνη πόλεμος η ένωσις Κρήτης και Ελλάδος θα επέλθη αυτομάτως, ουδενός αντιλέγοντος»*.⁹⁵⁵ Αν και δεν αναφέρθηκε στο γεγονός, ότι η Κρήτη δεν περιλαμβανόταν στην ελληνοβουλγαρική συνθήκη συμμαχίας, θεωρούμε βέβαιο ότι έλαβε υπόψη του και αυτόν τον παράγοντα.

Τελικά ο Γκέσωφ αναζήτησε άλλη αφορμή, στην οποία και συμφώνησαν όλα τα συμμαχικά κράτη. Να ζητήσουν την ικανοποίηση μιας σειράς αιτημάτων, τα οποία αφορούσαν τις συνθήκες διαβίωσης των χριστιανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας και να δώσουν στην Πύλη προθεσμία χρόνου για την ικανοποίηση των αιτημάτων αυτών. Ύστερα από την αρνητική απάντηση της Τουρκίας θα κήρυτταν τον πόλεμο.

Στις 30 Σεπτ./13 Οκτ. 1912 οι πρεσβευτές της Ελλάδας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας (το Μαυροβούνιο, όπως ήδη προαναφέραμε πολεμούσε από τις 25 Σεπ/ 8 Οκτ.) στην Κωνσταντινούπολη, επέδωσαν κοινή τηλεγραφική διακοίνωση προς την Υψηλή Πύλη απαιτώντας εκτός της άμεσης ανάκλησης της επιστράτευσης την εισαγωγή ενός πλαισίου εσωτερικών μεταρρυθμίσεων: Επιβεβαίωση της εθνικής αυτονο-

⁹⁵² Πατρίς, ό. π., «Διά τον Τύπον».

⁹⁵³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων, ..., ό. π., συνεδρίαση ΣΤ' / 5.10.1912, σ. 18

⁹⁵⁴ *Νέα Ημέρα*, 94/10.10.1912, σ. 3, «Προληπτική λογοκρισία».

⁹⁵⁵ Βεντήρης, ό. π., σ. 98

μίας των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας, αναλογική εκπροσώπηση κάθε εθνότητας στο οθωμανικό κοινοβούλιο, αποδοχή των χριστιανών σε όλα τα δημόσια αξιώματα, αναγνώριση των χριστιανικών σχολείων οποιασδήποτε βαθμίδας ως ισόβαθμων με τα αντίστοιχα μουσουλμανικά, υποχρέωση της Πύλης να μην επιχειρήσει εθνολογική αλλοίωση των επαρχιών της αυτοκρατορίας με τον εποικισμό μωαμεθανικών πληθυσμών, πολιτοφυλακή η οποία θα απαρτίζεται από χριστιανούς όπως και τα στελέχη αυτής, αναδιοργάνωση της χωροφυλακής κατά βιλαέτια υπό τη διοίκηση Βέλγων και Ελβετών διοργανωτών, διορισμό στα κατοικούμενα από τους χριστιανούς βιλαέτια Βέλγων ή Ελβετών διοικητών και τέλος επίβλεψη των μεταρρυθμίσεων τόσο από ανώτατο Συμβούλιο απαρτιζόμενο από ίσο αριθμό χριστιανών και μουσουλμάνων, όσο και από τους πρεσβευτές των Μ. Δυνάμεων και τους ομολόγους τους των τεσσάρων βαλκανικών κρατών στην Κωνσταντινούπολη.⁹⁵⁶

Η απάντηση της Πύλης, όπως άλλωστε αναμενόταν, υπήρξε αρνητική, η δε διακοίνωση των βαλκανικών κρατών χαρακτηρίστηκε ως «*θρασεία απόπειρα επεμβάσεως εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της αυτοκρατορίας και αναζία απαντήσεως*».⁹⁵⁷ Επιπλέον οξύνοντας την ήδη τεταμένη κατάσταση η οθωμανική κυβέρνηση προέβη στην κατάσχεση ενός φορτίου σερβικών πολεμοφοδίων στα Σκόπια και στην προκλητική κατάσχεση από τις λιμενικές αρχές Κωνσταντινούπολης, Ελλησπόντου και Θεσσαλονίκης είκοσι ελληνικών εμπορικών πλοίων. Παράλληλα ανακάλεσε τους πρεσβευτές της (3/16 Οκτ. 1912) από την Αθήνα, τη Σόφια και το Βελιγράδι. Η αντίδραση των συμμαχικών βαλκανικών κρατών υπήρξε άμεση. Την επομένη (4/17 Οκτ. 1912), οι πρεσβευτές τους εγκατέλειπαν την πρωτεύουσα των σουλτάνων, αφού επέδωσαν τη διακοίνωση με την οποία κηρυσσόταν ο πόλεμος.

2.2 Η ιστορική συνεδρίαση της Βουλής

Την 1^η Οκτωβρίου ξεκίνησε επίσημα τις εργασίες της η εθνοσυνέλευση, η οποία προέκυψε από τις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου 1912.⁹⁵⁸ Στη συνεδρίαση αυτή για πρώτη φορά στα κοινοβουλευτικά χρονικά της χώρας επιτράπηκε η είσοδος στη Βουλή και των Κρητών βουλευτών, γεγονός που αντανάκλούσε και την αλλαγή πολιτικής

⁹⁵⁶ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, της Α' Συνόδου, ό. π. ..., συνεδρίαση Β'/1.10.1912, σσ. 5-6., όπως αναφέρθηκαν από το Βενιζέλο κατά την αγόρευσή του στη Βουλή.

⁹⁵⁷ Σβολόπουλος., *ΙΕΕ, ό. π.*, σ. 289

⁹⁵⁸ Υπενθυμίζουμε, ότι η Βουλή αυτή είχε προγραμματιστεί να συνέλθει σε Σώμα στις 12 Απριλίου, όμως εξαιτίας της ασφυκτικής πίεσης και επιθυμίας των Κρητών βουλευτών να παραστούν και να γίνουν αποδεκτοί, αναβλήθηκαν οι εργασίες της για τις 19 Μαΐου, ενώ για τον ίδιο λόγο διεκόπησαν οι εργασίες του Σώματος μέχρι την 1^η Οκτωβρίου 1912.

του Βενιζέλου στο κρητικό ζήτημα, το οποίο και ταλάνιζε την κυβέρνηση τον τελευταίο χρόνο και που ο ίδιος χαρακτήρισε ως «σκόλοπα εν τη σαρκί της Ελλάδος».⁹⁵⁹

Ενδεικτική είναι η περιγραφή της Πατρίδος:

« Η [χθεσινή] συνεδρίασις της Βουλής είχε στιγμάς συγκινήσεως, τας οποίας ίσως από καταβολής του Βασιλείου ουδέποτε δοκίμασεν τόσον ισχυράς η εθνική αντιπροσωπεία. Απ' αρχής άλλως τε μέχρι τέλους της συνεδριάσεως δεν ήτο παρά μία διαδοχή παλμών εθνικής συγκινήσεως και εθνικής υπερηφανείας. Η ψυχή δε του έθνους ολοκλήρου εδονείτο την στιγμήν καθ' ην ο Πρωθυπουργός με λόγους τόσον απλούς αλλά και τόσον θετικούς και σαφείς και γενναίους ωμίλει 'περί αγώνος περί των όλων' και εξέθετεν εν γαλήνη τους ψυχραίμους υπολογισμούς των δυνάμεων, επί των οποίων στηρίζεται το Έθνος διά τον αγώνα, εις τον οποίον ετοιμάζεται ν' αποδυθή».⁹⁶⁰

Στην ιστορική του αυτή αγόρευση, ο Βενιζέλος αναφέρθηκε αρχικά στην επιστράτευση των βαλκανικών κρατών, καθώς αυτή υπήρξε η απάντηση στην τουρκική επιστράτευση, επειδή αυτή κρίθηκε επικίνδυνη για την ασφάλειά τους. Τόνισε, ότι τα χριστιανικά κράτη δεν πρόκειται να αποστρατευθούν, αν δεν επιτύχουν στην ευρωπαϊκή Τουρκία ριζικές μεταρρυθμίσεις «πραγματικώς ηγγυημένων», οι οποίες θα βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών της Ανατολής. Αναφέρθηκε επίσης στην επέμβαση των έξι Μ. Δυνάμεων σε μια προσπάθεια πίεσης προς την Οθωμανική αυτοκρατορία να προβεί σε μεταρρυθμίσεις με βάση το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου, αλλά και στην προσπάθεια εκφοβισμού προς τα βαλκανικά κράτη, ότι «ενεργώς αποδοκιμάζουσι παν μέτρον, το οποίον ηδύνατο να αγάγη εις διατάραξιν της ειρήνης».⁹⁶¹ Επειδή όμως όλες αυτές οι ενέργειες δεν οδήγησαν πουθενά, τα χριστιανικά κράτη προέβησαν σε διακοίνωση προς την Υψηλή Πύλη, αξιώνοντας μεταρρυθμίσεις.

Η πλέον όμως συγκινητική στιγμή της αγόρευσής του υπήρξε η αναφορά του στο κρητικό ζήτημα. Αφού αρχικά απηύθυνε χαιρετισμό προς την Κρήτη, δήλωσε ότι «η Ελλάς αποδέχεται όπως του λοιπού υπάρχη κοινόν Κοινοβούλιον και διά το ελεύθερον Βασίλειον και διά την νήσον Κρήτην».⁹⁶² - ενώ η αίθουσα συνεδριάσεων σειόταν από τα παρατεταμένα χειροκροτήματα και τις ζητωκραυγές-καλώντας συνάμα τους αντιπροσώπους της Μεγαλονήσου να επανέλθουν στον τόπο τους και να ασχοληθούν το

⁹⁵⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* ΙΘ' περιόδου..., ό. π., συνεδρίαση 31^η /21.6.1913, σ. 289

⁹⁶⁰ *Πατρίς*, 6746/ 2.10.1912, «Ιστορική συνεδρίασις».

⁹⁶¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* της Α' Συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής περιόδου, (19 Μαΐου 1912 – 30 Σεπτεμβρίου 1913), Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο 1913, συνεδρίαση Β' / 1.10.1912, σσ. 5-6.,

⁹⁶² *Ο. π.* σ. 6

ταχύτερο δυνατό με τη διεξαγωγή εκλογών, για να λάβουν «το ένδυμα γάμου», γεγονός που θα επιτρέψει και την κανονική είσοδό τους στο κοινοβούλιο. Μάλιστα τόνισε, ότι προσφεύγει «εις μεταβατικήν λύσιν του ζητήματος», προκειμένου να μη χαθούν και οι τελευταίες ισχνές ελπίδες διατήρησης της ειρήνης, η δε οριστική λύση του κρητικού ζητήματος θα καθοριστεί από την έκβαση του πολέμου.

Δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στις αυθάδεις προκλήσεις της Τουρκίας, με αποτέλεσμα η κατάσταση να έχει αποβεί αφόρητη όχι μόνο για τους ομογενείς, οι οποίοι διαβιούν στην Τουρκία, αλλά και για το ελεύθερο Βασίλειο, καθώς δεν υπήρξε παράβαση του διεθνούς δικαίου, που δε μετήλθε η γειτονική χώρα τα τελευταία χρόνια. Ως αντίδραση στην κατάσταση αυτή και προκειμένου να αντιμετωπιστούν όλες οι δυσχέρειες και οι κίνδυνοι αντιτάσσουμε τη στενή και ειλικρινή ένωση των χριστιανικών λαών «της Ιλλυρικής Χερσονήσου», την οποία ο Βενιζέλος χαρακτήρισε ως «αληθώς κοσμοϊστορικό γεγονός, (καθώς) παρέχει στερεόν έδαφος, όπως επιδιωχθή διά των ιδίων αυτών δυνάμεων η ανάπλασις της Ευρωπαϊκής Ανατολής».⁹⁶³

Τέλος εξέφρασε τη βεβαιότητα, ότι οι ηθικές και υλικές δυνάμεις της Ελλάδας εγγυώνται τη νίκη, ενώ εξέφρασε τη χαρά του, γιατί η επιστράτευση συντελέστηκε με ιδιαίτερη επιτυχία και η δύναμη αυτή υπερβαίνει κατά πολύ τα αρχικά σχέδια, ενώ εξίσου έτοιμος είναι και «ο στρατός της θαλάσσης», καθώς όπως δήλωσε ενισχύθηκε με την προσθήκη έξι νεότευκτων αντιτορπιλικών και ενός «καταδυομένου». Τόνισε, ότι η Ελλάδα αλλά και το έθνος ολόκληρο δύναται με εμπιστοσύνη να αποβλέπει στην έκβαση της σημερινής κρίσης.

Μετά το τέλος της αγόρευσης του Βενιζέλου, η συνεδρίαση διακόπηκε ύστερα από δήλωση της κυβέρνησης, η οποία επικαλέστηκε σοβαρούς λόγους αδυναμίας παρακολούθησης περαιτέρω των εργασιών. Η διακοπή αυτή προήλθε κατόπιν πρωτοβουλίας του Βενιζέλου και στην οποία συναίνεσαν και οι αρχηγοί των κομμάτων, ύστερα από την άρνηση των Κρητών βουλευτών να αποχωρήσουν από τη Βουλή, ισχυριζόμενοι ότι η αποστολή τους δεν έληξε, καθώς δεν υπήρξε η παραμικρή αναφορά στην αγόρευση του πρωθυπουργού «περί ενώσεως».⁹⁶⁴

Οι απόψεις της αντιπολίτευσης αναπτύχθηκαν στη συνεδρίαση της επόμενης μέρας. Σύσσωμη η αντιπολίτευση επικρότησε τους έως τώρα κυβερνητικούς χειρισμούς, παρέχοντας απεριόριστη εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση. Πρώτος ο Κ. Μαυρομιχάλης στην αγόρευσή του επικρότησε την κυβερνητική απόφαση για επιστράτευση,

⁹⁶³ Ο. π.

⁹⁶⁴ Χρόνος, 3244/ 2.10.1912, σ. 2 & Πατρίς 6746/ 2.10.1912, σ. 2

επειδή «το μέτρον των ονειδισμών και των ταπεινώσεων είχε υπερβή τα όρια». Τόνισε με έμφαση ότι οι πάντες οφείλουν στην κρίσιμη αυτή στιγμή να συντρέξουν και να ενισχύσουν την κυβέρνηση, προβαίνοντας συνάμα σε κήρυγμα εθνικής ενότητας του πολιτικού κόσμου: «*Κόμματα λοιπόν σήμερα, Κύριοι, δεν υπάρχουν, ως είπον προ μικρού.*⁹⁶⁵ *Υπάρχει μόνον η εθνική σημαία, περίξ της οποίας οφείλομεν πάντες να συγκεντρωθώμεν, καθόσον δεν πρέπει να λησμονώμεν, ότι η ελευθέρα Ελλάς, ήτις ευτύχησε να εκπροσωπή την φαινοτέραν της ανθρωπότητος ιστορίαν, οφείλει πάντοτε να είναι το ορμητήριον και όχι το κοιμητήριον του Ελληνισμού.*⁹⁶⁶

Ο Γ. Θεοτόκης δήλωσε, ότι όπως διαμορφώθηκε η κατάσταση, πρέπει να ταχθούν όλοι αλληλέγγυοι στο πλευρό της κυβέρνησης, παρέχοντας πρόθυμα τη συνδρομή τους, ώστε να ευοδωθεί το βαρύτατο έργο, που αυτή ανέλαβε.⁹⁶⁷

Ο Ν. Δημητρακόπουλος, στην αγόρευσή του αναφέρθηκε στη γενικότητα των δηλώσεων του Βενιζέλου, καθώς δεν κατέστη δυνατό να διαμορφώσει η εθνική αντιπροσωπία ξεκάθαρη άποψη για την επικρατούσα κατάσταση. Παραδέχθηκε όμως ότι για ένα τέτοιο ζήτημα ύψιστης εθνικής σημασίας, η κυβέρνηση είναι αυτή που καθορίζει τι θα ανακοινώσει δημόσια, η δε Βουλή δε δικαιούται να ζητήσει τίποτα περισσότερο. Κατά συνέπεια οι δηλώσεις του πρωθυπουργού «*δεν ήτο δυνατόν ή να τύχωσι καθολικής επιδοκιμάσεως*» και κάλεσε όλο τον πολιτικό κόσμο να εκφράσει την απειριόριστη εμπιστοσύνη του προς την κυβέρνηση.⁹⁶⁸

Τέλος, ο Π. Αραβαντινός ως εκπρόσωπος των κοινωμιστών τόνισε ότι η ομάδα του «*επιδοκιμάζει και προσυπογράφει*» τις πρωθυπουργικές δηλώσεις. Ταυτόχρονα δήλωσε, ότι κανένας δεν μπορεί να κατηγορήσει το ελληνικό έθνος, ότι «*δεν εξέκνωσε μέχρι τρυγός το ποτήριον της υπομονής*», έναντι της αφόρητης κατάστασης στην οποία περιήλθε ο ελληνισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Υπεραμύνθηκε της βαλκανικής συμμαχίας, καθώς πραγματοποιήθηκε το πρώτο βήμα, «*όπως τα προλετάρια κράτη του Αίμου συνασπισθώσιν αμυνόμενα υπέρ ανθρωπίνων δικαιωμάτων εναντίον της παντοδαπής εκμεταλλεύσεως της συντελουμένης εις*

⁹⁶⁵ Η αναφορά αυτή αφορά δήλωσή του στην αρχή της συνεδρίασης, σύμφωνα με την οποία επειδή φρονεί ότι σήμερα δεν υφίσταται πλέον συμπολίτευση και αντιπολίτευση, αυτός και οι φίλοι του θα ψηφίσουν τον υποψήφιο Πρόεδρο (Βουλής), που θα προτείνει η κυβέρνηση. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων...*, ό. π., συνεδρίαση Γ' / 2.10.1912, σ. 7

⁹⁶⁶ *Ο. π.* σ. 8

⁹⁶⁷ *Ο. π.*

⁹⁶⁸ *Ο. π.*, σσ. 8-9

*βάρος των βαλκανικών λαών».*⁹⁶⁹ Τη θεώρησε επίσης ως αρχή των προσπαθειών «*προς κατάρριψιν του Φεουδαλικού καθεστώτος*» στη γειτονική επικράτεια.

Ο Τύπος στο σύνολό του επικροτεί τις πρωθυπουργικές δηλώσεις στη Βουλή, καθώς «*απήχησεν από του βουλευτικού βήματος το νέον Ευαγγέλιον εξωτερικής πολιτικής*», εστιάζει όμως ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την είσοδο των Κρητών βουλευτών, εκφράζοντας παράλληλα την πλήρη εμπιστοσύνη του στην κυβέρνηση παρά τα σπέρματα αντιπολιτευτικής διάθεσης που αφορούν επί μέρους δηλώσεις του Βενιζέλου. Παρόλο που υπήρξε εκτενής αναφορά από το Βενιζέλο και στη βαλκανική συμμαχία στο σύνολο σχεδόν του Τύπου το μέρος αυτό της αγόρευσής του πέρασε σχεδόν απαρατήρητο.

Πρωτεύουσα αναφορά κατέχουν οι δηλώσεις του Βενιζέλου, οι οποίες ενέπνευσαν θάρρος και βαθιά ανακούφιση σε όλους, επειδή για πρώτη φορά το ελληνικό κράτος στην πλέον επίσημη εκδήλωση του εθνικού του συνεδρίου εμφανίστηκε και μίλησε με τόσο σθένος, επιβολή και τέτοιο ηθικό εγωισμό περί των δικαιωμάτων και της δύναμης του έθνους. Επιπλέον ο Χρόνος επισημαίνει, ότι εθισμένοι να βλέπουμε την εθνική μας φιλοτιμία να ταπεινώνεται διαρκώς και το εθνικό γόητρο να υποκύπτει, υπήρξαμε διστακτικοί να πιστέψουμε, αν αυτή η Ελλάδα την οποία παρουσίασε από του βήματος της Βουλής ο Έλληνας πρωθυπουργός, ήταν η ίδια Ελλάδα την οποία όλοι γνωρίζαμε μέχρι τότε.

Η *Εστία* χαρακτηρίζει την αγόρευση του Βενιζέλου ως «*αριστούργημα διπλωματικής δεξιότητος και υπόδειγμα πολιτικής βαθυνοίας*», καθώς υπήρξε έντονος, αξιοπρεπής, διαυγής, ειλικρινής, παρουσιάζοντας «*φωτεινώς*» όλη την κατάσταση στην Ανατολή. Ο τρόπος με τον οποίο μίλησε, ο υπέροχος κυβερνήτης της Ελλάδας τον ανέδειξε σε πολιτικό μεγάλου αναστήματος, ο οποίος γνωρίζει να βαδίζει «*ως σιδηρούς όγκος*» και να ίσταται στο ύψος των περιστάσεων. Υπήρξε σαφής ως προς τον καθορισμό της πολιτικής του, δίχως να υπάρξει προκλητικός, ούτε υποχωρητικός αλλά ούτε και υποκριτικός. Ήταν δηλ. ο υπεύθυνος πολιτικός που πιστεύει σε αυτά που λέγει, γνωρίζοντας που βαδίζει και μη φοβούμενος τις ευθύνες της διακυβέρνησής του, έχοντας το θάρρος του αληθινού κυβερνήτη. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δονείται η Βουλή από συγκίνηση, ενώ «*βοή ανευφημιών*» διέκοπτε το ρήτορα, καθώς και ο ίδιος διακατεχόταν από έντονη συγκίνηση, ενώ το πρόσωπό του φωτιζόταν από μία λάμψη, ανάλογη με αυτή των πυροβόλων όταν εκπυρσοκροτούν. Η γε-

⁹⁶⁹ Ο. π., σ. 9

μάτη θάρρος γλώσσα που χρησιμοποίησε, έχει ως αποτέλεσμα να ανακουφίζεται «η πολλά αληθής ψυχή του έθνους» και να αναπνέει πλέον από εθνική περηφάνια Κατά συνέπεια, ο Βενιζέλος υπήρξε ο δημιουργός της χθεσινής μεγάλης μέρας της Βουλής και ο ευτυχέστερος όλων των πρωθυπουργών της χώρας καθώς εξήγγειλε τη συμμαχία των βαλκανικών κρατών και την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.⁹⁷⁰

Σε ό,τι αφορά τις δηλώσεις του για το Κρητικό επισημαίνεται, αν και αυτές δεν υπήρξαν αρκετά σαφείς και διαφωτιστικές, στην παρούσα φάση δεν ήταν δυνατό να ειπωθούν περισσότερα, κρίνοντας ότι αυτό επιβάλλει το συμφέρον της χώρας, ώστε να μην προκαλέσει τη δυσμένεια των Δυνάμεων ή να μη φανεί ότι το κρητικό ζήτημα στάθηκε αφορμή πολέμου. Πάντως ο Τύπος θεωρεί βέβαιο, ότι πρόκειται στην ουσία για «προεισαγωγή» πιο επίσημης πράξης που θα ακολουθήσει αργότερα, δηλ. της πλήρους ένωσης της Μεγαλονήσου με την Ελλάδα.⁹⁷¹ Επιπλέον, η *Ακρόπολις* επισημαίνει, ότι η μέση λύση την οποία επέδειξε και μάλλον επέβαλε στη διπλωματία των Προστάτιδων Δυνάμεων είναι λύση τόσο εύστοχη και πρακτική, ώστε να προστεθεί και αυτή στις μεγάλες διπλωματικές επιτυχίες της κυβέρνησής του.⁹⁷²

Παρόλα αυτά δεν απουσιάζουν έστω και τα ψήγματα αντιπολιτευτικής διάθεσης. Το *Σκριπ* αν και επικροτεί τις δηλώσεις του Βενιζέλου, θεωρεί ότι απέφυγε να λάβει μια γενναία απόφαση, να αναγνωρίσει δηλ. επίσημα η Ελλάδα την ένωση της Κρήτης με βάση το ψήφισμα περί «ενώσεως» της κρητικής Εθνοσυνέλευσης.⁹⁷³ Η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί ως βιαστική την κίνηση του Βενιζέλου να επισπεύσει την έναρξη των εργασιών της Βουλής, γεγονός που τον ανάγκασε να καταφύγει στη μεταβατική μέση λύση, που έδωσε στο κρητικό ζήτημα. Θεωρώντας ως δεδομένο, ότι ο πόλεμος θα εκραγεί άμεσα μπορούσε να αναμένει μερικές ημέρες για να ξεκινήσει η Βουλή τις εργασίες της και να αποδεχθεί επίσημα την ένωση της Μεγαλονήσου με την Ελλάδα. Δεν παραλείπει όμως να υπογραμμίσει, ότι ενδεχομένως λόγοι εθνικής ανάγκης οδήγησαν τον πρωθυπουργό στη λήψη αυτής της απόφασης.⁹⁷⁴

⁹⁷⁰ *Χρόνος*, 3245/3.10.1912, Προς τον θρίαμβον, *Εστία*, 6703/2.10.1912, «Υπερηφανεύεται η Ελλάς», *Εφημερίς*, 312 (10919) 2.10.1912, «Τούτο κυρίως», *Πατρίς*, 6746 / 2.10.1912, «Ιστορική ημέρα» & *Νέον Άστυ* 3966 /2.10.1912, «Το μέλλον μας ανήκει».

⁹⁷¹ *Εμπρός*, 5730 /2.10.1912, «Η χθεσινή συνεδρίασις και ο λόγος του κ. πρωθυπουργού», *Ακρόπολις*, 10130 /2.10.1912, «Το πνεύμα των πρωθυπουργικών δηλώσεων», *Καιροί*, 262 /2.10.1912, «Αι δηλώσεις του κ. Πρωθυπουργού – Η ένωσις» & *Νέα Ημέρα* 86/2.10.1912, σ. 4 «Επί των δηλώσεων του κ. πρωθυπουργού».

⁹⁷² *Ακρόπολις*, 10132/4.10.1912, «Η μέση λύσις».

⁹⁷³ *Σκριπ*, 6183 / 2.10.1912, «Αντάλλαγμα άξιον των θυσιών μας».

⁹⁷⁴ Αθήναι, 3609/ 2.10.1912, «Προς την λάμψιν της αύριον»

Παράλληλα μερίδα του βενιζελικού Τύπου στέκεται ιδιαίτερα επικριτικά έναντι της στάσης την οποία επέδειξαν ορισμένοι Κρήτες βουλευτές, οι οποίοι αν και είδαν το όνειρό τους να εκπληρώνεται επέμεναν σε μία ενέργεια απαράδεκτη, η οποία αποτελεί παρακοή προς τα κελεύσματα και την επίσημη πολιτική της κυβέρνησης, ενώ εκφράζεται η άποψη, ότι θα επικρατήσει σύνεση στην επόμενη συνεδρίαση.⁹⁷⁵ Δεν παραλείπουν όμως να επαινέσουν και τη σύνεση που επέδειξαν, να μην παραστούν δηλ. στην επόμενη συνεδρίαση της Βουλής.⁹⁷⁶

Τέλος, δεν πέρασαν από τον Τύπο απαρατήρητες, ανεξαρτήτως κομματικής υποστήριξης, οι πατριωτικές δηλώσεις των αρχηγών των κομμάτων, οι οποίοι τάχθηκαν αλληλέγγυοι στο πλευρό της κυβέρνησης, γεγονός που συνεπάγεται μια μεγάλη ηθική νίκη, καθώς πρόβαλε ο Ελληνισμός συνασπισμένος, διεκδικώντας το δίκαιό του. Μάλιστα στην *Πατρίδα* απαντάται ιδιαίτερη αναφορά για τη στάση του κόμματος των κοινωνιολόγων με αποτέλεσμα να παρουσιαστεί το κράτος «εν απολύτω συνοχή και ομοφροσύνη», η οποία απαιτείται σε σοβαρές περιστάσεις.⁹⁷⁷ Επιπλέον, ο *Χρόνος* επισημαίνει, ότι αν και οι θαρραλέες δηλώσεις του Βενιζέλου στηρίζονταν και εμπνέονταν από την υλική δύναμη του κράτους, οι αγορεύσεις των αρχηγών των κομμάτων, οι οποίοι εξεδήλωσαν την εμπιστοσύνη τους στην κυβέρνηση, μαρτυρούν την ηθική ρώμη του Ελληνισμού.⁹⁷⁸

2.3 Η έναρξη των εχθροπραξιών.

Την επομένη της αποχώρησης των πρεσβευτών της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας από την πρωτεύουσα των Σουλτάνων ξεκίνησαν και οι εχθροπραξίες στα τέσσερα κυρίως μέτωπα: Της Θράκης όπου πολεμούσαν οι Βούλγαροι παρατάσσοντας 300.000 άνδρες, της βόρειας Μακεδονίας και Αλβανίας όπου πολεμούσαν οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι παρατάσσοντας 220.000 και 35.000 άνδρες αντίστοιχα και τέλος το μέτωπο της Ηπείρου και της νότιας Μακεδονίας όπου πολέμησαν οι Έλληνες με παρατακτική δύναμη στην αρχή, περίπου 120.000 ανδρών. Η δύναμη αυτή στο μεγαλύτερο μέρος της αποτελούσε το στρατό Θεσσαλίας με επικεφαλής τον αντιστράτηγο Διάδοχο Κωνσταντίνο, ενώ ο στρατός Ηπείρου (περίπου 15.000 άνδρες) με επικεφαλής τον αντιστράτηγο Κ. Σαπουντζάκη, *απαρτίστηκε από μονάδες δεύτε-*

⁹⁷⁵ *Πατρίς*, ... ό. π., *Ακρόπολις*, ό. π.

⁹⁷⁶ *Πατρίς*, 6746/ 3.10.1912, «Η Βουλή» & *Νέον Άστυ*, 3967/ 3.10.1912, «Κλείσωμεν τους οφθαλμούς εις το παρελθόν».

⁹⁷⁷ *Πατρίς*, ό. π., & *Νέον Άστυ*, ό. π.

⁹⁷⁸ *Χρόνος*,ό. π.

ρης σειράς και εθελοντικά σώματα, καθώς με την έναρξη του πολέμου η Ήπειρος δεν αποτελούσε μέτωπο υψηλής προτεραιότητας για το ελληνικό επιτελείο.⁹⁷⁹

Στις 5 Οκτωβρίου 1912 ο στρατός Θεσσαλίας πέρασε τα σύνορα και την επομένη μέρα κατέλαβε την Ελασσόνα. Το γεγονός αυτό ανακοινώθηκε στην Αθήνα επίσημα κατά την απογευματινή συνεδρίαση της Βουλής από τον υπουργό Εξωτερικών Λ. Κορομηλά.⁹⁸⁰ Κατόπιν ο Βενιζέλος ανέγνωσε το Διάγγελμα του Βασιλιά προς το Λαό του και τα τηλεγραφήματα του Κωνσταντίνου, που αναφερόταν στην έναρξη των επιθετικών επιχειρήσεων του στρατού. Η *Εστία* χαρακτηρίζει τη συνεδρίαση αυτή ως τη «μεγίστη των ημερών του ελληνικού κράτους», καθώς η ελεύθερη Ελλάδα «*υψώθη εις την κορυφήν των καθηκόντων της*», προκειμένου να απελευθερώσει τα υπόδουλα τέκνα της.⁹⁸¹

Η πρώτη όμως σημαντική νίκη σημειώθηκε στα στενά του Σαρανταπόρου (9/10 Οκτωβρίου), γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση των Σερβίων (10 Οκτωβρίου) και της Κοζάνης (12 Οκτωβρίου). Ο Βενιζέλος αγωνιώντας για την περαιτέρω έκβαση των επιχειρήσεων, απηύθυνε προς το Διάδοχο το παρακάτω τηλεγράφημα: «*Αναμένω να μοι γνωρίσετε την περαιτέρω διεύθυνσιν, ην θα ακολουθήση η προέλασις του στρατού Θεσσαλίας. Παρακαλώ μόνον να έχετε υπ' όψιν, ότι σπουδαίοι πολιτικοί λόγοι επιβάλλουσι να ευρεθώμεν μίαν ώραν ταχύτερον εις Θεσσαλονίκην*».⁹⁸² Ο Κωνσταντίνος ειδοποίησε το Βενιζέλο, ότι «*Ο στρατός δεν θα οδεύση κατά της Θεσσαλονίκης. Εγώ έχω καθήκον να στραφώ προς το Μοναστήριον, εκτός αν το απαγορεύσετε*». για να απαντήσει αμέσως ο πρωθυπουργός: «*Σου το απαγορεύω*».⁹⁸³

Από τη στιγμή αυτή επήλθε διάσταση μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου. Ήταν φανερό, ότι η διαφορά αυτή απόψεων οφειλόταν στο διαφορετικό τρόπο σκέψης. Καθαρά στρατιωτικός νους ο Διάδοχος θεωρούσε ότι από στρατιωτικής άποψης επιβαλλόταν να βαδίσει πρώτα κατά του Μοναστηρίου και από εκεί να φθάσει στη Θεσσαλονίκη, ώστε να εξασφαλίσει τα νότια της στρατιάς του, απόφαση από στρατιωτικής και μόνον άποψης ορθή. Αντίθετα ο Βενιζέλος ενεργώντας με καθαρά πολιτικά κριτήρια και έχοντας κατά νου, ότι δεν υφίστατο συμφωνία διανομής με τη

⁹⁷⁹ Για τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο βλ. ενδεικτικά: Μαργαρίτης Γ., «Η εμπόλεμη Ελλάδα - Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό μέτωπο, Ουκρανία», Στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού ...*, ό. π., τ. 6^{ος}, σσ. 63 -70, Ο αυτός, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», Στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα...*, ό. π., σσ. 163-169 & Οικονόμου Ν., «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος» Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...*, ό. π., τ. ΙΔ΄, σσ. 289 - 314

⁹⁸⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων*, ... ό. π. συνεδρίαση ΣΤ΄/5.10.1912 σ. 18.

⁹⁸¹ *Εστία*, 6707/ 6.10.1912, «Η χθεσινή λειτουργία».

⁹⁸² Βεντήρης, ό. π., σ. 115

⁹⁸³ *Εφημερίς των Συζητήσεων*, Περίοδος Κ΄, Σύνοδος Β΄, ό. π., συνεδρίαση 20/ 12.8.1917, σ. 252

Βουλγαρία θεωρούσε πρωταρχικής σημασίας την κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό. Όπως εξηγούσε αργότερα αφηγούμενος το επεισόδιο: «...Απηγόρευσα λοιπόν εις τον Διάδοχον τότε να προβή εις Μοναστήριον και του είπα να βαδίση προς την Θεσσαλονίκην, διότι δεν είχομεν να κάμωμεν με έναν εχθρόν, διότι διεζήγομεν πόλεμον τρεις σύμμαχοι, ήσαν δε ενδεχομένως έριδες περί της μερίδος την οποίαν θα ελαμβάνομεν έκαστος και είχομεν πάντα λόγον να καταλάβωμεν πρώτοι την Θεσσαλονίκην».⁹⁸⁴ Ταυτόχρονα παρακάλεσε το Γεώργιο, να μεταβεί στην Κοζάνη, ώστε να μεταπείσει το γιο του και Διάδοχο του Θρόνου.

Ο βασιλιάς έφθασε στην Κοζάνη στις 14 Οκτωβρίου. Αυθημερόν ο Κωνσταντίνος διέταξε τις έξι από τις εφτά μεραρχίες του να προελάσουν με κατεύθυνση τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη, η κατάληψη της οποίας εκτός από τα πολιτικά οφέλη θα έλυνε και το πρόβλημα εφοδιασμού της στρατιάς, το οποίο βαθμηδόν γινόταν οξύτατο.⁹⁸⁵ Η πέμπτη μεραρχία αφέθηκε ως πλαγιοφυλακή της στρατιάς προς επιτήρηση της οδού Κοζάνης – Σόροβιτς (Αμύνταιου) – Φλώρινας.

Η κύρια αναμέτρηση μεταξύ των δύο στρατών δόθηκε στα Γιαννιτσά (19-20 Οκτ.). Ο δρόμος για τη Θεσσαλονίκη, ήταν πλέον ανοιχτός για τα ελληνικά στρατεύματα. Εν τούτοις παρατηρήθηκε μια αδικαιολόγητη βραδυπορία, γεγονός που συνέτεινε την αγωνία του Βενιζέλου,⁹⁸⁶ λόγω των πληροφοριών που έφθαναν στην Αθήνα, περί ταχείας προέλασης των Βουλγάρων προς τη Θεσσαλονίκη. Τα ξημερώματα της 25^{ης} Οκτωβρίου τηλεφωνεί στο Γεώργιο, (ο Βενιζέλος αναφέρει στη Βουλή ξημερώματα 23^{ης} ή 24^{ης} ή 25^{ης}) ο οποίος βρισκόταν στο Γιδά με την παράκληση να διαβιβάσει στο Διάδοχο του Θρόνου το παρακάτω τηλεγράφημα: «Σας καθιστώ προσωπικώς υπεύθυνον διά την βραδύτητα με την οποίαν διεξάγετε τας επιχειρήσεις, αι οποίαι κινδυνεύουν να φέρουν τους Βουλγάρους πρώτους εις Θεσσαλονίκην».⁹⁸⁷

Την ίδια ημέρα ο στρατός πέρασε τον Αξιό ποταμό και το πρωί της 26^{ης} Οκτωβρίου ο κύριος όγκος των ελληνικών στρατευμάτων βρισκόταν έξω από την πόλη, ενώ ταυτόχρονα ξεκίνησαν και οι διαπραγματεύσεις για αναίμακτη παράδοση μεταξύ του Γενικού Στρατηγείου (ήταν εγκατεστημένο στην έπαυλη Τοψίν, 20 χμ. έξω από την πόλη) και εκπροσώπων του στρατιωτικού διοικητή της πόλης, Ταξίν πασά. Τελικά η συμφωνία επετεύχθη τα μεσάνυχτα της ίδιας ημέρας, όταν οι αξιωματικοί του Στρα-

⁹⁸⁴ Ο. π.

⁹⁸⁵ Βεντήρης, ό. π. σ. 116, & Μαργαρίτης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό. π., σ. 64

⁹⁸⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων...*, ό. π., συνεδρίαση 20/12.8.1917, σ. 252

⁹⁸⁷ Ο. π., & Αναστασιάδης Γ., «Ο Βενιζέλος 'ξυπνά' τον Κωνσταντίνο», στο: Συλλογικό, *Μακεδονικό 1904 -1913, Βαλκανικοί από τον Π. Μελά στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης*, Ελευθεροτυπία, Ε – Ιστορικά, χ.χ., σ.116.

τηγείου Β. Δούσμανης και Ι. Μεταξιάς υπέγραψαν με τον Ταξίν Πασά. το πρωτόκολλο παράδοσης, σύμφωνα με τους όρους που είχαν συμφωνηθεί. Την επομένη το πρωί (27 Οκτ.) υπογράφηκε συμπληρωματικό πρωτόκολλο για την παράδοση των Τούρκων ως αιχμαλώτων πολέμου και του πολεμικού τους υλικού και αμέσως εισήλθαν στην πόλη οι πρώτες ελληνικές στρατιωτικές μονάδες.

Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος καθυστέρουσε αδικαιολόγητα την είσοδο του στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που ήταν δυνατό να είχε πραγματοποιηθεί ήδη από τις απογευματινές ώρες της 26^{ης} Οκτωβρίου. Όταν πλέον μία βουλγαρική μεραρχία υπό το στρατηγό Θεοδόρωφ είχε φθάσει σε απόσταση αναπνοής από την πόλη οι πολιτικοί σύμβουλοι του ελληνικού στρατηγείου, ο νομάρχης Π. Αργυρόπουλος και ο διπλωματικός γραμματέας Γ. Δραγούμης, τη νύχτα της 27^{ης} Οκτωβρίου συντάσσουν μία επιστολή, ετοιμάζουν έκτακτη αμαξοστοιχία και καλούν το Διάδοχο να σπεύσει άμεσα στην πόλη.

Την 5^η πρωινή της 28^{ης} Οκτωβρίου ο Κωνσταντίνος εισήλθε στη Θεσσαλονίκη. Λίγο αργότερα ο στρατηγός Θεοδόρωφ ζήτησε άδεια εισόδου για δύο βουλγαρικά τάγματα, προκειμένου να στεγαστούν και αναπαυθούν οι πρίγκιπες Βόρις και Κύριλλος, οι οποίοι υπηρετούσαν στις τάξεις τους. Ο Κωνσταντίνος δίχως να συμβουλευθεί την Αθήνα για ένα ζήτημα καθαρά πολιτικό, ικανοποίησε το αίτημα των Βουλγάρων, χωρίς την ύπαρξη γραπτής συμφωνίας, ζητώντας εκ των υστέρων την εξουσιοδότηση της κυβέρνησης. Αντί όμως για τα δύο τάγματα εισήλθε ολόκληρη βουλγαρική μεραρχία. Ύστερα από 5 χρόνια (εποχή του Εθνικού Διχασμού) ο Βενιζέλος δήλωσε στη Βουλή, κατηγορούμενος από την αντιπολίτευση για την είσοδο των Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη: *«Την ευθύνην διά την είσοδον των Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη έχει εξ ολοκλήρου ο Διάδοχος. Η άδεια εδόθη υπό του Διαδόχου, χωρίς να ζητήσει ούτος την γνώμην της κυβερνήσεως. Ανήγγειλε την απόφασίν του και εκ των υστέρων εξήτει να εξουσιοδοτήσουμε αυτόν και έλεγε: ‘Τους επέτρεψα να μπουν αλλ’ εάν δεν εγκρίνητε την ενέργειάν μου τότε θα τους πω να φύγουν’...»*.⁹⁸⁸ Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης υπήρξε απόρροια της επιμονής της Αθήνας και στην ουσία επιβλήθηκε στον Κωνσταντίνο από το Βενιζέλο, λόγω της αδικαιολόγητης καθυστέρησης του ελληνικού στρατού να εισέλθει πρώτος στην πόλη και να αποφευχθεί οποιοδήποτε τετελεσμένο γεγονός, που θα δημιουργούσε δυσχέρειες στις συζητήσεις μεταξύ των συμμάχων ως προς τη διανομή των εδαφών.

⁹⁸⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων*, ό. π. συνεδρίαση 20/12.8.1917, σσ. 251-252

Ως τις 10 Νοεμβρίου η ελληνική ζώνη κατοχής είχε επεκταθεί βόρεια μέχρι τη λίμνη Δοϊράνη και τη Γευγελή, όπου σταματούσε η σερβική ζώνη και προς τα ανατολικά μέχρι το Στρυμόνα ποταμό, όπου συναντιόταν με τη βουλγαρική ζώνη.

Αντίθετα στο μέτωπο της Ηπείρου οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στην αρχή υπήρξαν περιορισμένες με σημαντικότερο γεγονός την κατάληψη της Πρέβεζας. Εφεξής κάθε προσπάθεια των Ελλήνων προσέκρουε στην οχυρωμένη αμυντική περίμετρο των Ιωαννίνων, στην τοποθεσία Μπιζάνι. Ύστερα όμως από την υπογραφή της συνθήκης ανακωχής από τη Σερβία και τη Βουλγαρία με την Τουρκία (20 Νοεμβρίου 1912) και την άρνηση της Ελλάδας να την υπογράψει, επειδή σημαντικοί στόχοι (κατάληψη Ιωαννίνων, απελευθέρωση νησιών) δεν είχαν ακόμα επιτευχθεί σε συνδυασμό με το γεγονός της επικείμενης αλβανικής ανεξαρτησίας που κατέστη βασικός παρονομαστής των εξελίξεων στην περιοχή και λόγω του κινδύνου να συμπεριληφθούν τα Ιωάννινα στο νέο αλβανικό κράτος, μετέτρεψε την υπόθεση της Ηπείρου σε πολιτική. Για το σκοπό αυτό αποφασίστηκε η επείγουσα μεταφορά τριών μεραρχιών από τη Θεσσαλονίκη (2^{ης}, 4^{ης} και 6^{ης}) με το ανάλογο πυροβολικό και βοηθητικές μονάδες, ώστε να υπάρξουν άμεσα αποτελέσματα, πριν δημιουργηθούν τετελεσμένα γεγονότα. Συνάμα με κυβερνητική απόφαση τοποθετήθηκε αρχιστράτηγος του στρατού Ηπείρου ο Διάδοχος Κωνσταντίνος σε αντικατάσταση του γηραιού Σαπουντζάκη, ο οποίος όμως παρέμεινε στο επιτελείο του.

Με την έναρξη του νέου έτους και την άφιξη του Κωνσταντίνου και του Επιτελείου του ξεκίνησε η ασφυκτική πολιορκία της οχυρωμένης από τους Γερμανούς τοποθεσίας στο Μπιζάνι. Ύστερα από ένα μήνα αιμαχιών μικρών μονάδων και ασφυκτικής πολιορκίας αποφασίστηκε νέα γενική επίθεση, η οποία ξεκίνησε το πρωί της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1913. Μέσα σε λίγες ώρες διασπάστηκε η εχθρική διάταξη στο Μπιζάνι και στη Μανωλιάσα και ο ελληνικός στρατός βρέθηκε έξω από τα Γιάννενα. Την επομένη ο στρατιωτικός διοικητής των Ιωαννίνων Εσάτ πασάς συνθηκολόγησε παραδίδοντας την πόλη και 30.000 αιχμαλώτους. Το απόγευμα της ίδιας μέρας κατά την έναρξη των εργασιών της Βουλής, η οποία είχε διακόψει τις εργασίες της από τις 10 Οκτωβρίου 1912 - ο Βενιζέλος ανέγνωσε περιχαρής το τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου, όπου αναγγελλόταν η παράδοση της πόλης, ενώ το κοινοβούλιο σειόταν από τα παρατεταμένα χειροκροτήματα και τις ζητωκραυγές των παρευρισκομένων.⁹⁸⁹

⁹⁸⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων*, ό. π., συνεδρίαση ΙΑ'/21.2.1913, σσ. 55-57

2.4 Οι επιχειρήσεις στη θάλασσα.

Ανάλογη με το στρατό ξηράς υπήρξε και η δράση του πολεμικού ναυτικού, το οποίο είχε δύο πρωταρχικούς σκοπούς. Την παρεμπόδιση μεταφοράς στρατιωτικών δυνάμεων της Τουρκίας από τη Μ. Ασία προς τη Μακεδονία, γεγονός που όπως αποδείχθηκε επρόκειτο για βασικό κριτήριο της νίκης των Ελλήνων και των Σέρβων και την απελευθέρωση των νησιών του Αιγαίου από τις τουρκικές φρουρές που ήταν εγκαταστημένες σ' αυτά.

Ναυαρχίδα του ελληνικού στόλου αποτελούσε το νεότευκτο θωρηκτό εύδρομο «Γ. Αβέρωφ», ενώ η μοίρα των θωρηκτών συμπληρωνόταν από τα τρικουπικά «Υδρα», «Σπέτσες» και «Ψαρά». Η μοίρα των αντιτορπιλικών περιελάμβανε οκτώ μικρά σκάφη ναυπήγησης 1906. Στη δύναμή του στόλου περιλαμβάνονταν επίσης 5 παλαιά τορπιλοβόλα, 5 κανονιοφόροι, 4 ατμομυοδρόμους (πλοία που έφεραν και ιστία) και διάφορα άλλα βοηθητικά πλοία. Η μοίρα των θωρηκτών, των ανιχνευτικών (προστέθηκαν ένα μήνα μετά) των αντιτορπιλικών και των τορπιλοβόλων συγκρότησαν το στόλο Αιγαίου με επικεφαλής τον υπوناύαρχο Π. Κουντουριώτη, ενώ οι κανονιοφόροι οι ατμομυοδρόμους και ορισμένα εμπορικά συγκρότησαν τη μοίρα Ιονίου με επικεφαλής τον πλοίαρχο Ι. Δαμιανό. Σημαντική υπήρξε επίσης η βοήθεια της μοίρας των «Ευδρόμων», η οποία απαρτίστηκε από 6 εμπορικά επίτακτα πλοία.⁹⁹⁰

Μέρος του στόλου (τα 4 θωρηκτά, δύο αντιτορπιλικά και δύο τορπιλοβόλα) απέπλευσε από τον όρμο του Φαλήρου το μεσημέρι της 5^{ης} Οκτωβρίου, ύστερα από την επίσημη τελετή, στην οποία παραβρέθηκαν ο Βασιλιάς, ο Βενιζέλος⁹⁹¹ και ο υπουργός των Ναυτικών (Ν. Στράτος), όπου και αναγνώστηκε το διάταγμα της προαγωγής του Κουντουριώτη σε υπوناύαρχο. Προσωρινός προορισμός ήταν το αγκυροβόλιο του στόλου στους Ωρεούς (Β. Εύβοια). Τα υπόλοιπα πλοία του στόλου Αιγαίου περιπολούσαν ήδη ανοιχτά των στενών του Ελλησπόντου.

Τις αμέσως επόμενες μέρες ο Κουντουριώτης έθεσε σε άμεση εφαρμογή το σχέδιο του για κατάληψη της Λήμνου και μετατροπή του φυσικού λιμανιού του Μούδρου,

⁹⁹⁰ Η μοίρα αυτή δημιουργήθηκε με σκοπό να ανακουφίσει το στόλο από τις δευτερεύουσες αποστολές. Τα πλοία της εξοπλίστηκαν με ελαφρύ πυροβολικό, ενώ διοικούνταν από αξιωματικούς του πολεμικού ναυτικού και χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά στρατευμάτων, πολεμικού υλικού και την κατάληψη των νησιών. Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με τις ανάγκες 90 ακόμα επίτακτα. Βλ. Παλούμπης Ι., *Βαλκανικοί Πόλεμοι – Ο ναυτικός αγώνας (1912 – 1913)*, Πειραιάς: Ναυτικό Μουσείο Ελλάδας² 2007, σσ. 47 -48

⁹⁹¹ Στην ομιλία του στα πληρώματα του Στόλου ο πρωθυπουργός μεταξύ άλλων τόνισε: «*Η πατρίς αξιολύ από υμάς όχι απλώς να αποθάνετε υπέρ αυτής. Αυτό θα ήτο το ολιγότερον' αξιολύ να νικήσετε και διά τούτο έκαστος εξ υμών και θνήσκων ακόμη μίαν μόνον σκέψιν πρέπει να έχη: πώς να εντείηι τας δυνάμεις του μέχρι της τελευταίας του πνοής*». *Εστία*, 6706/5.10.912, β' έκδοση «Η προπομπή του Στόλου».

ως ορμητηρίου του ελληνικού στόλου. Οι συγκυρίες ήταν εξαιρετικά ευνοϊκές, καθώς ο τουρκικός στόλος καταπονημένος ήδη από τον ιταλοτουρκικό πόλεμο βρισκόταν στην Προποντίδα, προκειμένου να υπερασπιστεί την οθωμανική πρωτεύουσα από ενδεχόμενη βουλγαρική προέλαση. Χάρη στη σκληρή εργασία των πληρωμάτων του στόλου το λιμάνι του Μούδρου, από το οποίο απουσίαζε οποιαδήποτε εγκατάσταση μετατράπηκε σ' ένα μήνα σε προχωρημένη ναυτική βάση με αποστολή εφοδίων και κυρίως γαιανθράκων από τους Ωρεούς. Έχοντας πλέον μόνιμο ορμητήριο ο στόλος ήταν σε θέση να ελέγχει όλο το Βόρειο Αιγαίο, ενώ κατέστη περισσότερο ασφυκτικός ο αποκλεισμός των Δαρδανελίων, ώστε να υπάρξει άμεση αντίδραση σε περίπτωση εμφάνισης του τουρκικού στόλου.

Σ' ένα μήνα περίπου εντάχθηκαν στη δύναμή του τέσσερα μεγάλα αντιτορπιλικά (ανιχνευτικά) που ναυπηγήθηκαν στην Αγγλία για λογαριασμό της Αργεντινής και αγοράστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση τέσσερις μόλις μέρες πριν την έναρξη του πολέμου, δύο μεσαία αντιτορπιλικά, τα οποία παραδόθηκαν από τα γερμανικά ναυπηγεία λίγο πριν την έναρξη του πολέμου καθώς και ένα καταδύμενο(υποβρύχιο), το «Δελφίν», το πρώτο υποβρύχιο που χρησιμοποιήθηκε στον κόσμο σε πολεμικές επιχειρήσεις. Με τις νέες αυτές μονάδες ο ελληνικός στόλος ενισχύθηκε σημαντικά.⁹⁹²

Σταδιακά αρχίζει η κατάληψη των νησιών του βορείου Αιγαίου. Στις 18 Οκτωβρίου καταλαμβάνονται η Θάσος, η Ίμβρος και ο Άγιος Ευστράτιος. Την ίδια μέρα το τορπιλοβόλο «11» με κυβερνήτη τον υποπλοίαρχο Ν. Βότση πραγματοποιώντας καταδρομική ενέργεια τη νύχτα και δίχως να γίνει αντιληπτό από τα επάκτια πολυβολεία εισχώρησε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τορπίλισε τουρκικό θωρηκτό, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την τόνωση του ηθικού των συμμάχων. Ακολούθησε η κατάληψη της Σαμοθράκης (19 Οκτ.), των Ψαρών (22 Οκτ.), της Τενέδου (24 Οκτ.), της χερσονήσου του Άθω (2 Νοεμβρίου) και της Ικαρίας. (4 Νοεμβρίου). Οι καταλήψεις γίνονταν με την αποβίβαση από πλοία του στόλου ναυτικού αγήματος, χωρίς ουσιαστική αντίδραση των Τούρκων, οι δε τοπικές (τουρκικές) αρχές συλλαμβάνονταν και ο επικεφαλής αξιωματικός του ναυτικού ή του στρατού κήρυσσε την επίσημη ένταξη του νησιού στην Ελλάδα, εγκαθιστώντας συνάμα ελληνική διοίκηση.

Δε συνέβη όμως το ίδιο και με την κατάληψη της Λέσβου και της Χίου. Αν και η πρωτεύουσα της Λέσβου καταλήφθηκε αυθημερόν ύστερα από την αποβίβαση στρα-

⁹⁹² Για την απόκτηση των νέων μονάδων του Πολεμικού Ναυτικού μετά την επιστράτευση και μερικές μόνο μέρες πριν την έναρξη του πολέμου βλ. Βάρφης Α. Κωστής, «Οι ανορθόδοξες ελληνικές ενέργειες για την πρόσκτηση ναυτικών μονάδων και υλικού πριν την κήρυξη του πολέμου», στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των βαλκανικών πολέμων 1910 – 1914*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1993, σσ. 79 -88

τού και ναυτικού (8 Νοεμβρίου), η τουρκική φρουρά αποσύρθηκε στο εσωτερικό του νησιού, στο χωριό Κλαπάδος, όπου παρέμεινε πολιορκούμενη μέχρι την 8^η Δεκεμβρίου 1912, οπότε παραδόθηκε ύστερα από επιχειρήσεις πέντε ημερών στην ελληνική δύναμη η οποία είχε ενισχυθεί σημαντικά και ανερχόταν συνολικά σε 3.175 άτομα

Ανάλογη απόβαση πραγματοποιήθηκε και στη Χίο στις 10 Νοεμβρίου. Στην περίπτωση αυτή οι Τούρκοι πρόβαλλαν σθεναρή αντίσταση στους Έλληνες, οι οποίοι επεχείρησαν απόβαση με κωπήλατες λέμβους, νότια της πόλης της Χίου. Ήταν η πρώτη φορά που επιχειρήθηκε τέτοιου είδους στρατιωτική ενέργεια, η οποία είχε και την κάλυψη του πυροβολικού των ευδρόμων στόλου. Η τουρκική φρουρά εγκατέλειψε την πόλη και αποσύρθηκε στα ορεινά του νησιού, όπου παρέμεινε σε στενή πολιορκία έως τις 20 Δεκεμβρίου 1912, οπότε και παραδόθηκε ύστερα από συντονισμένη ελληνική επιθετική ενέργεια.⁹⁹³

Αντίθετα στη Σάμο, όπου οι αρχές είχαν καταλυθεί από το Σεπτέμβριο του 1912, η προσωρινή κυβέρνηση υπό το Θ. Σοφούλη που τις είχε αντικαταστήσει, κήρυξε με την έναρξη των εχθροπραξιών την ένωση με την Ελλάδα. Έτσι δε χρειάστηκε να διατεθούν δυνάμεις για την κατάληψή της. Με τη λήξη των επιχειρήσεων αποβιβάστηκε στο νησί στρατιωτικό άγημα (1 Μαρτίου 1913).

Στις 3 Δεκεμβρίου 1912 ο τουρκικός στόλος με επικεφαλής τα τέσσερα θωρηκτά του επιχειρήσεως για πρώτη φορά έξοδο στο Αιγαίο, πλέοντας κατά μήκος των ακτών της Καλλίπολης, ώστε να έχει και την κάλυψη των επάκτιων πολυβολείων του. Ο ελληνικός στόλος με επικεφαλής τον Αβέρωφ και τα τρία άλλα θωρηκτά πλέοντας σε γραμμή παραγωγής ανταποκρίθηκε στην πρόκληση και οι δύο στόλοι άρχισαν να ανταλλάσσουν πυρά από μακριά, δίχως κανένα αποτέλεσμα. Τότε ο Κουντουριώτης ανέλαβε την πρωτοβουλία και με σήμα του βγήκε από τη γραμμή παραγωγής, κατέ-

⁹⁹³ Σύμφωνα με μεταγενέστερη δήλωση του Ν. Στράτου στη Βουλή το Υπουργικό Συμβούλιο (6.11.1912) απέρριψε πρότασή του για κατάληψη της Χίου και της Λέσβου ύστερα από εισήγηση του Βενιζέλου, «*ίνα μη η Βουλγαρία συμψηφίσει τας νήσους εις την κατοχήν Μακεδονικών εδαφών*». Η απόφαση αυτή άλλαξε σε δύο ώρες, ύστερα από τηλεγράφημα του πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι, σύμφωνα με το οποίο ο Κλεμανσώ, μεγάλος φίλος της Ελλάδας, παρήγγειλε την άμεση κατάληψη των νησιών αυτών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την εσπευσμένη οργάνωση της εκστρατείας. Ο Ν. Στράτος τόνισε, ότι λέγει αυτά «*διά να μάθουν οι νησιώται εις ποίον οφείλουν την ελευθερία των*». Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής των Ελλήνων*, ΚΑ΄ Περίοδος, Α΄ Σύνοδος, συνεδρίαση ΝΓ΄ / 23. 5. 1916, σ. 4 Αντίθετα ο Γ. Βεντήρης υποστηρίζει, ότι η πρόταση αυτή του Κλεμανσώ προήλθε ύστερα από πρωτοβουλία του Βενιζέλου, ο οποίος ζήτησε τη συνδρομή του για το θέμα των νησιών. Βλ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 125

Η πρόταση αυτή του Κλεμανσώ, πέραν των φιλελληνικών αισθημάτων του αποσκοπούσε στο να προβάλλει η Ελλάδα τον ισχυρισμό στη συνδιάσκεψη της ειρήνης, ότι καταλαμβάνοντας όλα τα νησιά που κατείχε η Τουρκία θα καταλάμβανε και τα Δωδεκάνησα, αν αυτά δεν τα κατείχε η Ιταλία και επομένως να ζητήσει την παραχώρησή τους. Βλ. Αντωνόπουλος Σ., *Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήνα: Τυπογραφείο Αυγής 1917, Α΄ Αναστατική έκδοση, Αθήνα: Πελασγός 2002, σ. 65

στησε την κίνηση του Αβέρωφ ανεξάρτητη και εκμεταλλευόμενος την ταχύτητα της ναυαρχίδας έκλεισε το δρόμο των τουρκικών θωρηκτών, τα οποία αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στα Στενά, καλυπτόμενα από τα πολυβόλα των φρουριών. Ακολούθησε καταδίωξη, ενώ ο εχθρικός στόλος σε πλήρη αταξία εισχώρησε στα στενά. Οι ζημιές που προκλήθηκαν δεν υπήρξαν μεγάλες, καταδείχτηκε όμως η ανωτερότητα της ελληνικής ναυαρχίδας, γεγονός που ανάγκασε τους Τούρκους να σκεφθούν πιο πολύπλοκα σχέδια, αν επιθυμούσαν να διασπάσουν το ναυτικό αποκλεισμό των Ελλήνων.

Τη νύχτα της 1^{ης} προς 2^α Ιανουαρίου και ενώ τα μέτρα επιτήρησης του ελληνικού στόλου είχαν χαλαρώσει, λόγω της σφοδρής κακοκαιρίας, το τουρκικό καταδρομικό «Χαμιδιέ», διέσπασε τον αποκλεισμό των Στενών και βρέθηκε να πλέει ανενόχλητο στο Αιγαίο, όπου και προσέβαλε στη Σύρο το ελληνικό επίτακτο εύδρομο «Μακεδονία».⁹⁹⁴ Η όντως εντυπωσιακή αυτή κίνηση των Οθωμανών αποσκοπούσε στη διάσπαση του ελληνικού στόλου και ειδικότερα στην καταδίωξή του από τον «Αβέρωφ». Ο Κουντουριώτης, θεωρώντας την τουρκική αυτή ενέργεια ως κίνηση αντιπερισπασμού δεν υπέκυψε στον πανικό της κυβέρνησης, η οποία έδωσε εντολή να συγκροτηθεί μοίρα με επικεφαλής τον «Αβέρωφ», προς καταδίωξη του «Χαμιδιέ». Η επιμονή του επικράτησε, πείθοντας την κυβέρνηση να ανακαλέσει την αρχική της απόφαση.

Πράγματι, ο Κουντουριώτης δικαιώθηκε ως προς τις επιλογές του. Το πρωί της 5^{ης} Ιανουαρίου 1913 ο τουρκικός στόλος εξήλθε από τα στενά και κατευθύνθηκε προς τον όρμο του Μούδρου, προκειμένου να συναντήσει τον ελληνικό, πιστεύοντας ότι ο «Αβέρωφ» είχε αποχωρήσει, προκειμένου να καταδιώξει το «Χαμιδιέ». Ακολούθησε ναυμαχία, η οποία διήρκεσε περίπου 20 λεπτά και στην οποία καθοριστικό ρόλο έπαιξε η ευστοχία πυρός των ελληνικών πλοίων. Ο τουρκικός στόλος με σημαντικές ζημιές στα θωρηκτά του, (ειδικά στις υπερκείμενες κατασκευές και στα πυροβόλα) και έχοντας σε εξέλιξη πυρκαγιές αναγκάστηκε να επιστρέψει πίσω στα Στενά.⁹⁹⁵

⁹⁹⁴ Όταν ο κυβερνήτης της «Μακεδονίας», πλωτάρχης Λ. Τσουκαλάς, αντιλήφθηκε το «Χαμιδιέ» και τον επικείμενο βομβαρδισμό της άνοιξε τους κρουνοί κατάκλισης του πλοίου με αποτέλεσμα την αυτοβύθισή του στο λιμάνι της Σύρου. Ύστερα από περιπλάνηση σε διάφορα λιμάνια της Αν. Μεσογείου το «Χαμιδιέ» βομβάρδισε 4 ελληνικά επίτακτα πλοία την ώρα που αποβίβαζαν Σέρβους στρατιώτες στον Άγιο Ιωάννη της Μεδούης, (27 Φεβρουαρίου 1913) βυθίζοντας το ένα από αυτά. Κατόπιν κατέπλευσε στην Υεμένη, όπου παρέμεινε μέχρι τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου και επέστρεψε στη βάση του (10 Αυγούστου 1913). Βλ. Οικονόμου Ν., *ΙΕΕ...*, ό. π. σσ. 323 – 326 Η ενέργεια αυτή των Άγγλων, να επιτρέψουν δηλ. στο «Χαμιδιέ» να διέλθει ανενόχλητο από τη διώρυγα του Σουέζ, μπορεί να εκληφθεί ως κίνηση έμμεσης υποστήριξης προς τον ελληνικό στόλο, καθώς δεν χρειαζόταν να απασχολεί πλέον μονάδες για την αναζήτησή του.

⁹⁹⁵ Οικονόμου Ν., *ΙΕΕ...*, ό. π., σ. 322. Σημαντικές επίσης λεπτομέρειες για την κατάσταση του ελληνικού στόλου και γενικά τη δράση του κατά τους Βαλκανικούς πολέμους παρέχει το έργο του Κ. Αλεξάνδρη, *Ο κατά θάλασσαν πόλεμος 1912-1913*, Αθήνα: ΓΕΝ, ανατύπωση 2010 και η *Ιστορία του Ναυτικού πολέμου*, που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο *Σκριπ* από 24.3.1914 έως 31.8.1914

Η ναυμαχία της Λήμνου απέδειξε την ανωτερότητα του ελληνικού πολεμικού ναυτικού, η οποία υπήρξε και απόρροια των ναυτικών σχεδιασμών του Κουντουριώτη, ενώ ο οθωμανικός στόλος κατέστη ανενεργός για αρκετό καιρό. Οι δύο αυτές ναυμαχίες και τα μικρότερης έκτασης άλλα ναυτικά συμβάντα απέδειξαν την κυριαρχία του ελληνικού στόλου, καθώς η οθωμανική αυτοκρατορία βρέθηκε με αποκλεισμένες τις θαλάσσιες οδούς της και τα μικρασιατικά της λιμάνια. Για το λόγο αυτό αμέσως μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων επιδόθηκε σ' ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ναυτικών εξοπλισμών, το οποίο ανακόπηκε με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

2.5 Η υπογραφή της ανακωχής

Η κατάρρευση των τουρκικών δυνάμεων σε όλα τα κύρια μέτωπα σε συνδυασμό με την ταχεία προέλαση των συμμαχικών δυνάμεων, ανάγκασε την Τουρκία να ζητήσει στις 4 Νοεμβρίου τη μεσολάβηση των Μ. Δυνάμεων, προκειμένου να επιτευχθεί κατάπαυση των εχθροπραξιών, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη οι πολιορκίες των οχυρών θέσεων της Ανδριανούπολης, της Τσατάλτζας, της Σκόδρας και των Ιωαννίνων. Επειδή όμως οι Μ. Δυνάμεις δεν προχώρησαν σε οποιαδήποτε ενέργεια, η Τουρκία ήρθε σε απευθείας διαπραγματεύσεις με τους τέσσερις συμμάχους. Τελικά το πρωτόκολλο της ανακωχής υπογράφηκε στις 20 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρ. 1912 μεταξύ της Τουρκίας και της Βουλγαρίας, εξουσιοδοτημένης και από τη Σερβία και το Μαυροβούνιο.

Η Ελλάδα διαχώρισε τη θέση της και δεν υπέγραψε το πρωτόκολλο της ανακωχής. Οι λόγοι για τους οποίους η ελληνική κυβέρνηση έλαβε αυτή την απόφαση, αναλύονται σε ανακοίνωση που εξέδωσε το ελληνικό γραφείο Τύπου (21 Νοεμ /2 Δεκ. 1912):

Ο πρώτος λόγος, ο οποίος άπτεται αποκλειστικά των ελληνικών συμφερόντων «είναι η ανάγκη όπως εξακολουθήσει υφιστάμενος ο αποκλεισμός των Ηπειρωτικών παραλίων», ώστε να καταστεί αδύνατος ο εφοδιασμός των αποκλεισμένων τουρκικών φρουρών. Ο δεύτερος λόγος είναι «όπως καταστή δυνατή η εξακολούθηση της αυστηροτάτης νηοψίας εις το Αιγαίον πέλαγος προς το κοινόν συμφέρον των συμμάχων κρατών». Τονιζόταν μάλιστα ότι η απόφαση αυτή «από κοινού και εκ συμφώνου εκρίθη», να υπογράψουν δηλ. την ανακωχή οι άλλοι σύμμαχοι, όχι όμως και η Ελλάδα, η οποία όμως θα συμμετείχε στις εργασίες της συνδιάσκεψης, παρά το γεγονός ότι δε διέκοψε τις εχθροπραξίες.⁹⁹⁶

⁹⁹⁶ Το κείμενο της ανακοίνωσης δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, *Αι συνθήκαι...*, ό. π. σσ. 12-13

Το σύνολο του Τύπου θεωρεί απολύτως αιτιολογημένη και πολύ φυσική την ελληνική άρνηση να υπογράψει το πρωτόκολλο της ανακωχής, επισημαίνοντας ότι αυτό δε συνιστά διαφωνία μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Τονίζει, ότι ο λόγος για τον οποίο η Ελλάδα επιμένει στον αποκλεισμό των Στενών είναι προφανής και αποβλέπει προπαντός στο συμμαχικό συμφέρον. Τυχόν δε άρση του ναυτικού αποκλεισμού για όσο διάστημα διαρκούν οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη, θα δώσει την ευκαιρία στην Τουρκία να εφοδιάσει τις πολιορκούμενες φρουρές και να καταστήσει δύσκολη την παράδοσή τους σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις ναυαγήσουν. Επιπλέον θα ήταν πολύ αφελής η Ελλάδα αν άφηνε την Ήπειρο χωρισμένη, εφόσον διατηρείται ακόμα η τουρκική κατοχή επί των Ιωαννίνων και δεν παραδοθούν οι μικρές τουρκικές φρουρές της Χίου και της Λέσβου. Τυχόν δε αποδοχή των τουρκικών όρων θα ισοδυναμούσε με τη διπλωματική και πολιτική καταδίκη της χώρας και θα ανέτρεπε σε μια στιγμή αφροσύνης το βαρυσήμαντο έργο των στρατιωτικών της θριάμβων. Μάλιστα *το Νέον Άστυ* μέμφεται τους συμμάχους, υπενθυμίζοντας ότι δε δικαιούνται να αποκλίνουν κατ' ελάχιστο εάν δε θέλουν να δουν τους εαυτούς τους ηθικά συντετριμμένους έναντι της παγκόσμιας κοινής γνώμης.⁹⁹⁷

2.6 Η μετάβαση του Βενιζέλου στο Λονδίνο

Η διάσκεψη ειρήνης των εμπολέμων αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί στο Λονδίνο. Της ελληνικής αντιπροσωπείας ηγήθηκε ο ίδιος ο Βενιζέλος.⁹⁹⁸ Η απόφαση αυτή ελήφθη από τον πρωθυπουργό, όχι μόνο για να λάβει μέρος στις διαπραγματεύσεις

⁹⁹⁷ *Αθήναι*, 3660/ 23.11.1912, «Ουκ αν προσεδόκησα», *Εφημερίς*, 377(10968)/23.11.1912, «Το μεγαλύτερο κέρδος», *Εμπρός*, 5780/21.11.1912, «Οι καλοί λογαριασμοί μετά των φίλων» & 5781/22.11.1912, «Το δίκαιον του πολέμου και η πολιτική της Ελλάδος», *Εστία*, 6753/ 21.11.1912, Επί των δηλώσεων, *Νέα Ημέρα* 136/21.11.1912, σ. 1, *Χρόνος*, 3296/23.11.1912, «Το ζήτημα της ανακωχής Νέον Άστυ», 3416/21.11.1912, «Δικαιούμεθα να ησυχάζωμεν» & 3417/22.11.1912, «Θέσις εξόχως τιμητική», *Καιροί*, 283/ 22.11.1912, «Η Ελλάς και η ανακωχή», *Σκριπ*, 6239/22.11.1912, «Η ανακωχή» *Παρίς*, 6796/21.11.1912, «Διατί δεν θέλωμεν την ανακωχήν» & 6797/22.11.1912, «Η σημασία της ανακωχής».

⁹⁹⁸ Πληρεξούσιοι της Ελλάδας στη συνδιάσκεψη, έχοντας δηλ. το δικαίωμα να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις ορίστηκαν πλην του Βενιζέλου, ο Στ. Σκουλούδης, ο Ι. Γεννάδιος πρεσβευτής στο Λονδίνο και ο Γ. Σρέιτ, πρεσβευτής στη Βιέννη. Απλοί επίτροποι (τεχνικοί σύμβουλοι) ορίστηκαν ο αρχηγός του Επιτελείου στρατηγός Π. Δαγκλής και ο Ν. Πολίτης καθηγητής Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Στην αποστολή συμπεριλαμβανόταν επίσης οι λοχαγοί του Επιτελείου Ι. Μεταξάς και Εξαδάκτυλος. Συνολικά η ελληνική αποστολή υπήρξε η πλέον πολυάριθμη (17 πρόσωπα). Βλ. Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 16 & *Εστία*, 6757/25.11.1912, σ. 4

Σύμφωνα με το *Εμπρός* αρχικά αποφασίστηκε να ηγηθεί της ελληνικής αποστολής ο Γ. Θεοτόκης. Όταν όμως ο Βενιζέλος αποφάσισε να συμμετάσχει και αυτός στις εργασίες της συνδιάσκεψης, απομακρύνθηκε κάθε ιδέα περί συμμετοχής του Κερκυραίου πολιτικού, διότι «*θα καθίστατο δυσχερής η θέσις αμφοτέρων εν τη αυτή επιτροπή*». *Εμπρός*, 5784/25.11.1912, «Η αποστολή της Επιτροπής προς συνομολόγησιν της ειρήνης». Η πληροφορία αυτή δε διασταυρώνεται από άλλη ιστορική πηγή.

Ο Βενιζέλος επισημαίνει ότι «*τα γνωστά αυτά ονόματα δεν αποτελούν ομογενές σώμα, ικανόν εις γόνημα αποτελέσματα. Οι περισσότεροι ήσαν εχθροί της εν Ελλάδι νέας τάξεως πραγμάτων. [...] Αι ιδέαι των δεν συνεβιβάζοντο με την συγχρονισμένην, γοργήν και πρακτικήν σκέψιν του Βενιζέλου*». Βλ. Βενιζέλου, *ό. π.*, σσ. 127 - 128

της ειρήνης, αλλά και για να επικοινωνήσει με τους εκπροσώπους των Μ. Δυνάμεων και ιδιαίτερα με τον υπουργό Εξωτερικών Έντουαρτ Γκρέυ. Τελικά, ο Βενιζέλος υπήρξε ο μόνος πρωθυπουργός που παραβρέθηκε στις εργασίες της συνδιάσκεψης, καθώς η παρουσία του στο Λονδίνο κρίθηκε απαραίτητη, όπως του είχε διαμηνύσει ο Λόντ Τζορτζ, υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης Άσκουιθ.⁹⁹⁹ Επικεφαλής της βουλγαρικής αποστολής ήταν ο πρόεδρος της Βουλής Ντάνεφ και της σερβικής ο πρώην πρωθυπουργός Νοβάκοβιτς. Η Τουρκία εκπροσωπήθηκε από τους Ρεσίντ πασά και Κιαμίλ πασά.

Ο Τύπος θεωρεί, ότι η απόφαση του «*διπλωματικώτατου και πολιτικώτατου*» πρωθυπουργού να ηγηθεί της ελληνικής αντιπροσωπείας - παρότι αυτή απαρτίζεται από πραγματικές κορυφές της ελληνικής πολιτείας-είναι ορθότατη και επιβεβλημένη και αποτελεί την αποκορύφωση του πολιτικού μεσουρανήματος του. Ταυτόχρονα η παρουσία του θα ηρεμήσει τα εκατομμύρια των Ελλήνων, που θα παρακολουθούν με αγωνία την έκβαση των διαπραγματεύσεων, έχοντας ακλόνητη εμπιστοσύνη στις ικανότητές του.

«*Περίνους, εύλωτος, δεξιότατος, εύστροφος, κατ' εξοχήν διπλωμάτης*»,¹⁰⁰⁰ έχοντας υπέρ αυτού την πραγματικά ειλικρινή πολιτική της Ελλάδας, θα άρει αναμφισβήτητα κάθε διχόνοια και σε συνδυασμό με ενδεχόμενη μετάβαση των πρωθυπουργών της Σερβίας και της Βουλγαρίας θα διευκολύνει τη συνεννόηση σε ζητήματα, τα οποία θα προκύψουν κατά τις διαπραγματεύσεις, ενώ θα εμπεδωθεί ακόμα βαθύτερα η ιδέα της ένωσης, της αλληλεγγύης και του κοινού συμφέροντος μεταξύ των συμμαχικών κρατών. Επιπλέον θα αποδειχθεί η αρραγής ενότητα της συμμαχίας, επειδή ο τρόπος με τον οποίο συνομολογήθηκε η ειρήνη, έδωσε πολλές αφορμές για σχόλια περί διαφωνιών μεταξύ των συμμάχων. Τυχόν δε ασυμφωνία θα έχει ως αποτέλεσμα τη διάσπαση με επακόλουθα την αναρχία και τον ανταγωνισμό στη βαλκανική. Ο Τύπος επισημαίνει την ανάγκη παρουσίας των συμμάχων ως μονάδας αδιαίρετης και αδιάσπαστης απέναντι στην Τουρκία, γεγονός που θα μειώσει τη δύναμη της τουρκι-

⁹⁹⁹ Για τις συναντήσεις του Βενιζέλου με τον νεαρό Ουίνστον Τσόρτσιλ, πρώτο Λόρδο του Ναυαρχείου και τον Λόντ Τζορτζ, οι οποίες απέβλεπαν στο να θέσουν τα θεμέλια της ναυτικής συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας και Μ. Βρετανίας με την παραχώρηση στην Αγγλία ναυτικής βάσης στην Κεφαλονιά, προκειμένου να αποτραπεί η έξοδος του αυστριακού στόλου στη Μεσόγειο με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα, βλ. Γαρδίκια – Κατσιαδάκη Ελένη Ε., «Βενιζέλος και Τσόρτσιλ: Οι βάσεις της αγγλο-ελληνικής συνεννόησης (1912/1913)», Στο: «*Μελετήματα γύρω ...*, ό. π., σσ. 87 -100 & Smlith L. Michael, *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, (μτφ) Κάσδαγλη Λ., Αθήνα, ΜΙΕΤ², 2009, σ. 57

¹⁰⁰⁰ *Καιροί*, 286/25.11.1912, «Ο κ. πρωθυπουργός εις Λονδίνον»

κής διπλωματίας. Τυχόν δε συμμαχικές διαφορές που ενδεχομένως εμφανιστούν, δύνανται να λυθούν μεταξύ τους μετά την υπογραφή συνθήκης ειρήνης.¹⁰⁰¹

Ταυτόχρονα, με την αναχώρηση του πρωθυπουργού για το Λονδίνο, μερίδα του αντιπολιτευόμενου Τύπου θέτει την «εθνική κόκκινη γραμμή», θεωρώντας ότι ενδεχομένως να φανεί υποχωρητικός έναντι των υπερβολικών αξιώσεων των Βουλγάρων, προκειμένου να μη διασπαστεί η ενότητα τη συμμαχίας. Οι εφημερίδες αυτές επικρίνουν τη μέχρι τώρα κυβερνητική πολιτική στο διπλωματικό πεδίο, γιατί αν και είμαστε νικητές έναντι των Τούρκων, παριστάμεθα προ των συμμάχων μας ως ηττημένοι, όταν δε λήξει ο πόλεμος θα βρεθούμε προ αξιώσεων των. Αποδίδει την προκλητική στάση των Βουλγάρων στην αφροσύνη που διέπραξε η ελληνική πλευρά, λόγω της μη ύπαρξης συνθήκης διανομής. Κατηγορεί την ελληνική κυβέρνηση, ότι αφήνει στο έλεος των Βουλγάρων την Αν. Μακεδονία και Θράκη, ενώ αναρωτιέται αν σκοπός του πολέμου με την Τουρκία ήταν η δημιουργία μεγάλης Βουλγαρίας και όχι έστω μέτριας Ελλάδας, καθώς οι Βούλγαροι ζητούν τα πάντα όχι ως αμοιβή της ανδρείας των, αλλά ως θρίαμβο της διπλοπροσωπίας και της ταχυδακτυλουργίας τους.

Ο Τύπος υπενθυμίζει σε αυτούς που ανέλαβαν το δύσκολο έργο της διπλωματικής εκπροσώπησης της χώρας (βλ. πρωθυπουργό) τις υποχρεώσεις τους έναντι του έθνους, το οποίο πρέπει να εξέλθει υπερήφανο και νικηφόρο από το διπλωματικό πεδίο, όπως εξήλθε και από το στρατιωτικό. Προκειμένου δε οι απόψεις αυτές να καταστούν περισσότερο πειστικές, τονίζει ότι η εθνική συνείδηση και η δημόσια γνώμη δεν θα επιτρέψουν να θυσιαστούν απαράγραπτα εθνικά δικαιώματα ή να τεθούν αυτά σε αμφισβήτηση στο άμεσο μέλλον, απλά και μόνο για να συμβάλλουμε στη σύσφιξη των συμμαχικών δεσμών, όταν ήδη η Ελλάδα έχει προβεί σε πολλές παραχωρήσεις χάρι της ενότητας της συμμαχίας και δεν είναι διατιθεμένη να προβεί σε άλλες, ενώ αξιώνει όλα τα εδάφη που απελευθερώθηκαν από τον ελληνικό στρατό και στόλο. Τέλος, επισημαίνει ότι η τύχη της χώρας καθίσταται πλέον αβέβαιη, αν εξακολουθήσει να εμμένει στην πολιτική της αοριστίας και της υπομονής και συνάψει ειρήνη, χωρίς προηγουμένως να επιβάλλει τις αξιώσεις της.¹⁰⁰²

¹⁰⁰¹ *Αθήναι*, 3662/25.11.1912, «Η συνάντησις των πρωθυπουργών», *Ακρόπολις*, 10183/ 25.11.1912, «Ο πρωθυπουργός εις Λονδίνον», *Εστία*, 6756/ 24.11.1912 β' έκδ. «Ο πρωθυπουργός εις την διάσκεψιν».

Νέα Ημέρα, 141/26.11.1912, σ. 1 & 146/ 1.12.1912, σ. 1
Νέον Άστυ, 3420/ /25.11.912, «Την ιδίαν υπερηφάνειαν όλου» & 3421/26.11.912, «Αι υποχρεώσεις των αργών», *Πατρίς*, 6801/26.11.1912, «Εις Λονδίνον» &

Χρόνος, 3299/ 26.11.1912, «Η Ελλάς εις τας διαπραγματεύσεις της ειρήνης».

¹⁰⁰² *Εφημερίς*, 380/ 26.11.912, «Ποίας αντιρρήσεις»; *Εμπρός* 5789/30.11.912, «Προ του διλήμματος της αληθείας και της υπομονής» & *Σκριπ*, 6248/1.12.1912, «Ας δηλωθή η εθνική ημών απόφασις»

Η *Πατρίς* επικρίνει τη μερίδα αυτή του Τύπου, η οποία ζητά από την κυβέρνηση να λογοδοτήσει περί της πολιτικής που ακολουθεί, ειδικά την εποχή αυτή όπου ο πόλεμος βρίσκεται σε εξέλιξη και ξεκινούν οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη και όταν κανένας δε γνωρίζει τυχόν συμφωνίες που έχει υπογράψει με τα άλλα βαλκανικά κράτη.¹⁰⁰³

Πριν την άφιξή του στο Λονδίνο ο Βενιζέλος διήλθε από το Παρίσι, όπου συναντήθηκε με επιφανείς Γάλλους πολιτικούς, μεταξύ των οποίων ο Πουανκαρέ και ο Κλεμανσώ, όπως επίσης και με διακεκριμένους Γάλλους δημοσιογράφους εφημερίδων ευρείας κυκλοφορίας.¹⁰⁰⁴

Σε συνέντευξή του προς το «*Χρόνο*» των Παρισίων δήλωσε, ότι τα θαυμάσια αποτελέσματα των τελευταίων εβδομάδων, υπήρξαν αποτέλεσμα της αρραγούς ενότητας, που διέπει τη βαλκανική συμμαχία. Εν τούτοις αναγνώρισε ότι υφίστανται μεταξύ των συμμάχων προβλήματα που χρήζουν λύσης, θεωρώντας βέβαιο ότι η λύση αυτή θα επέλθει στα πλαίσια των αμοιβαίων υποχωρήσεων και της καλής θέλησης όλων «*ενθαρρυνομένων υπό των φωτεινών συμβουλών των Μεγάλων Δυνάμεων*» [βλ. άσκηση πίεσεων]. Πρωταρχικό μέλημά του παραμένει η διαρκής και αρραγής ενότητα της συμμαχίας, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα επέλθει ρήξη και ψυχρότητα στην αλληλεγγύη μεταξύ των συμμάχων.¹⁰⁰⁵ Θεωρεί, ότι οι σύμμαχοι πρέπει να εμφανιστούν ενωμένοι ως προς τις αξιώσεις του απέναντι στην Τουρκία και κατόπιν να μοιράσουν τις κατακτηθείσες χώρες με την έγκριση της Ευρώπης. Για το σκοπό αυτό απαιτείται να έλθουν πρώτα σε προσυνηννόηση μεταξύ τους, αυτό δε θα αποτελέσει το πρωταρχικό του μέλημα, όταν αφιχθεί στο Λονδίνο.¹⁰⁰⁶ Οι δηλώσεις αυτές του Βενιζέλου, φαίνεται ότι αποσκοπούσαν να προλάβει τυχόν διαφαινόμενη ρήξη στις σχέσεις μεταξύ των συμμάχων, ειδικά στο ζήτημα της διανομής των εδαφών. Είναι επίσης ενδεικτικό της σημασίας που αποδίδει στις ευρωπαϊκές Δυνάμεις.

Η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί ότι οι έπαινοι του ευρωπαϊκού Τύπου για τον «μεγαλοφυέστατο πολιτευτή της Ανατολής», ύστερα από τις δηλώσεις του στο *Χρόνο*, οφείλονται στο γεγονός ότι είναι μάλλον υποχωρητικός, έτοιμος να συντελέσει στη

¹⁰⁰³ *Πατρίς*, 6806/ 1.12.1912, «Τα πρόποντα, αλλά και τα συμφέροντα»

¹⁰⁰⁴ *Εστία*, 6762/ 30.11.1912, β' έκδοση, σ. 2

¹⁰⁰⁵ *Εστία*, 6763/ 1.12.1912, «Μετά τας δηλώσεις του Έλληνος πρωθυπουργού» & 6765/ 3.12.1912, σ. 4, *Σκριπ* 6251/ 4.12.1912, σ. 4, *Εφημερίς* 387/3.12.1912, Πλέον ή άλλοτε & *Πατρίς*, 6809/4.12. 1912, σ. 4 «Αι δηλώσεις του πρωθυπουργού περί των συμμάχων ...».

¹⁰⁰⁶ Από τη συνέντευξή του Βενιζέλου προς τον Άγγλο δημοσιογράφο του «*Ημερήσιου Τηλέγραφου*» [Daily Telegraph] Ντίλλον, ο οποίος τον συνόδευσε κατά το ταξίδι από το Παρίσι στο Λονδίνο, *Σκριπ*, 6248/ 1912, σ. 5 & *Εστία*, 6769/ 7.12.1912, «Οι ξένοι για τον πρωθυπουργό μας».

συνομολόγηση της ειρήνης εις βάρος όμως των εθνικών απαιτήσεων, καθώς σημειώνει ότι δεν πρόκειται να διεκδικήσει την Καβάλα, τις Σέρρες, το Μοναστήρι και τη Θεσσαλονίκη.¹⁰⁰⁷

2.7 Η συνδιάσκεψη του Λονδίνου

Με πρόταση του Άγγλου Υπουργού των Εξωτερικών Γκρέυ, συγκροτήθηκε στο Λονδίνο ομάδα αποτελούμενη από τον ίδιο και τους πρεσβευτές των υπολοίπων πέντε Μ. Δυνάμεων και στην οποία προέδρευε. Η ομάδα αυτή έλαβε το όνομα *Ομήγουρις των Πρέσβων* (Reunion des Ambassadeurs), ενώ στα επίσημα έγγραφα αποκαλούνταν *Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη* (Conference des Ambassadeurs), όρος που καθιερώθηκε και επίσημα.¹⁰⁰⁸ Η Διάσκεψη της Ειρήνης και η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη ήταν προφανώς αλληλένδετα γεγονότα, ώστε η τελευταία να είναι παρούσα στις εξελίξεις, μιας και απέτυχε να αποτρέψει τον πόλεμο.

Στην Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη συγκεντρώνονταν οι ιδέες και οι προτάσεις όλων των Μ. Δυνάμεων, ενώ σ' αυτήν απευθύνονταν ανεπίσημα και ιδιαίτερα οι πληρεξούσιοι των βαλκανικών κρατών που συμμετείχαν στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Συνεπώς η στάση κάθε αντιπροσωπίας ήταν απόρροια των γνώμων, των οδηγιών και ενίοτε και των επιταγών που ελάμβαναν οι πληρεξούσιοι από τα μέλη της Πρεσβευτικής Συνδιάσκεψης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αποφάσεις στις οποίες κατέληγε η Ομήγουρις των Πρέσβων δεν ήταν οριστικές, καθώς έπρεπε να εγκριθούν από τις οικείες κυβερνήσεις. Συμπερασματικά, οι Μ. Δυνάμεις δημιούργησαν την Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη, προκειμένου να συνεννοούνται μεταξύ τους ευκολότερα και γρηγορότερα, ως προς την έκταση των μεταβολών στο εδαφικό status quo, που θα επέτρεπαν στους νικητές του πολέμου στα Βαλκάνια, εφόσον οι αρχικές τους προσπάθειες για αποτροπή του πολέμου στέφθηκαν από αποτυχία.

Η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη ασχολήθηκε με όλα τα ζητήματα που αναφέρονται στη συνθήκη του Λονδίνου. Το πλέον όμως ακανθώδες θέμα ήταν οι εδαφικές μεταβολές και ιδιαίτερα η δημιουργία του Αλβανικού κράτους, σύμφωνα με τις επιθυμίες της Αυστρο-Ουγγαρίας και της Ιταλίας. Επίσης ρυθμίστηκαν τα εξωτερικά σύνορα των βαλκανικών κρατών με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Δεν ασχολήθηκε όμως η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη με τη διανομή των εδαφών μεταξύ των εμπόλεμων, εφόσον η διανομή αυτή δεν επαπτόταν των άμεσων συμφερόντων τους. Από τη στιγμή

¹⁰⁰⁷ *Αθήναι*, 3673/6.12.1912, «Ο τυρός της αλώπεκος».

¹⁰⁰⁸ Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 20

που η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη αντιλήφθηκε τις έντονες διαφωνίες μεταξύ των νικητών σε ό,τι αφορά τη διανομή των ευρωπαϊκών κτήσεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, θεώρησε σκόπιμο να μην προσφέρει τις υπηρεσίες της ή και να μην επιβάλλει τις απόψεις της για αναίμακτη λύση της ενδοσυμμαχικής διαφοράς, καθώς είχε κάθε λόγο να εύχεται ή και να απεργάζεται τη διάλυση της συμμαχίας.

Μια ισχυρή βαλκανική συμμαχία λειτουργούσε ως αντίρροπη στρατιωτική δύναμη τόσο ως προς την αυτοκρατορία των Αψβούργων όσο και ως προς τα μπεριαλιστικά σχέδια της Ιταλίας ή και ως «Εβδομη Δύναμη»,¹⁰⁰⁹ σε αντικατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία έπνεε ήδη τα λούστια. Ενδεχόμενη διάσπασή της θα απέβαινε προς όφελος τουλάχιστον των δύο αυτών Δυνάμεων. Ακόμα και η Γερμανία στο παρασκήνιο προωθούσε τα σχέδιά της που απέβλεπαν στη διάλυση της βαλκανικής συμμαχίας μέσω μιας ενδοσυμμαχικής σύγκρουσης, ενώ ήδη είχαν ξεκινήσει διεργασίες προσέγγισης μεταξύ Ελλάδας, Ρουμανίας και Τουρκίας, για τη δημιουργία ενός αντισλαβικού τόξου και την ένταξη των χωρών αυτών στον κεντροευρωπαϊκό συνασπισμό.¹⁰¹⁰ Ανεξάρτητα όμως από τις επιθυμίες των Μ. Δυνάμεων, η διάσπαση της βαλκανικής συμμαχίας θα οδηγούσε κάθε βαλκανικό κράτος σε αναζήτηση ισχυρών διπλωματικών ερεισμάτων σε κάποια από τις Μ. Δυνάμεις, γεγονός που ουσιαστικά ισοδυναμούσε με την μετατροπή του αντίστοιχου κράτους σε βαλκανικό προτεκτοράτο ή την αναπόφευκτη ένταξή του σε έναν από τους δύο αντίπαλους συνασπισμούς.

Η εναρκτήρια συνεδρίαση της συνδιάσκεψης πραγματοποιήθηκε παρουσία του Άγγλου υπουργού των Εξωτερικών σερ Έντουαρτ Γκρέυ στο ανάκτορο του Αγίου Ιακώβου στο Λονδίνο (3/16 Δεκ. 1912). Ήδη από την έναρξη των εργασιών της συνδιάσκεψης οι διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο. Οι σύμμαχοι ζήτησαν την παραχώρηση όλων των εδαφών δυτικά της γραμμής Μήδεια –Ραιδεστός καθώς και τα νησιά του Αιγαίου με εξαίρεση την περιοχή, όπου θα περιελάμβανε το μελλοντικό αλβανικό κράτος. Κατά τη συνεδρίαση της 24 Δεκ. 1912/ 6 Ιαν. 1913 ο Ρεσίντ πασάς, δήλωσε ότι η Πύλη δεχόταν την ανακήρυξη της Μακεδονίας ως αυτόνομης, αρνιόταν την εκχώρηση εδαφών από το βιλαέτι της Αδριανούπολης καθώς και των νησιών του Αιγαίου, ενώ παραδεχόταν μόνο την απώλεια της Κρήτης. Τότε ο

¹⁰⁰⁹ Παπούλια Β., «Το Βαλκανικό Σύμφωνο», στο: Συλλογικό: *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα* (Συμπόσιο), Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1990, σ. 17

¹⁰¹⁰ Λούλος Κ., «Ελλάδα και Γερμανική βαλκανική πολιτική», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων.....*, ό. π., σ. 34

προεδρεύων Σέρβος πληρεξούσιος Νάκοβιτς θεωρώντας ότι οι τουρκικές προτάσεις στερούνταν ουσίας, διέκοψε τις εργασίες της συνδιάσκεψης.¹⁰¹¹

Ο ελληνικός Τύπος χαρακτηρίζει ως πολιτικά ορθή την απόφαση των συμμάχων όπως διακόψουν τις διαπραγματεύσεις, δίχως να προβούν σε οριστική ρήξη, επισημαίνοντας, ότι αυτό ήταν αναπόφευκτο μετά την επιμονή της Τουρκίας να μην παραδώσει την Αδριανούπολη. Η Υψηλή Πύλη πρέπει επιτέλους να εννοήσει ότι από τη στιγμή που οι σύμμαχοι διατύπωσαν τους τελευταίους όρους τους όφειλε να τους αποδεχτεί. Σε αντίθετη περίπτωση ο πόλεμος θα επαναληφθεί, καθώς η ανεκτικότητα των συμμάχων πλέον εξαντλήθηκε. Δεν παραλείπει όμως να επισημάνει, ότι πιθανόν η Τουρκία να πέτυχε ό,τι ακριβώς επιζητούσε. Να αναλάβουν δηλ. οι Μ. Δυνάμεις, από τη μεσολάβηση των οποίων ελπίζει σε κέρδος. Κατόπιν τούτων αναμένεται να εκδηλωθεί η επέμβασή τους τις προσεχείς ημέρες με τη μορφή επιβολής των συμμαχικών όρων προς την Πύλη.¹⁰¹²

Η αρνητική στάση των Οθωμανών φάνηκε να κάμπτεται ύστερα από τη συλλογική διακοίνωση των Μ. Δυνάμεων (4/17 Ιαν. 1913), με την υποβολή ενός συμβιβαστικού σχεδίου, το οποίο περιελάμβανε την παραχώρηση των τουρκικών εδαφών δυτικά της Αδριανούπολης στους συμμάχους και παρακαταθήκη των νησιών του ανατολικού Αιγαίου στις Μ. Δυνάμεις. Η ανατροπή όμως της τουρκικής κυβέρνησης με πραξικόπημα από τον Εμβέρ μπέη (11/24 Ιαν 1913) και η συνακόλουθη καθυστέρηση απάντησης στην πρόταση των Μ. Δυνάμεων, είχε ως αποτέλεσμα την εκπονή της δίμηνης ανακωχής και την επανάληψη των εχθροπραξιών (21 Ιαν./3 Φεβ. 1913). Η Ελλάδα ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Ηπείρου με την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, ενώ οι Βούλγαροι κατέλαβαν την Αδριανούπολη και οι Μαυροβούνιοι τα Σκόδρα, γεγονός που επιβεβαίωσε την πλήρη στρατιωτική επικράτηση των συμμάχων.

Όταν οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να υποβάλλουν εκ νέου τις προτάσεις προς τους συμμάχους (20 Μαρτ./2 Απρ.1913) δεν είχαν παρά να επικυρώσουν την οριστική κατάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια: παραχώρηση όλων των εδαφών δυτικά της γραμμής Αίνου –Μήδειας στους συμμάχους, παραίτηση της Τουρ-

¹⁰¹¹ Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 17 &

Χρόνος, 3328/25.12.1912, σ. 4, «Βιαία διακοπή των διαπραγματεύσεων της ειρήνης».

¹⁰¹² *Εφημερίς*, 410/ 26.12.1912, «Εις την αυτήν την φωλεάν του», *Καιροί*, 27.12.1912, «Επί της καταστάσεως», *Παρίς* 6831/27.12. 1912, «Η διακοπή και η επέμβασις» & *Νέον Άστυ*, 3440/ 27.12.1912, «Αι συνέπειαι της διακοπής».

Μετά τη διακοπή των διαπραγματεύσεων ο Βενιζέλος δήλωσε, ότι η Ελλάδα αξιώνει την Κρήτη, την Ήπειρο, τα εδάφη βόρεια της Θεσσαλίας και νότια της Θράκης και τα νησιά του Αιγαίου με την επισημάνση πως δέχεται τη στρατιωτική ουδετερότητα των γειτονικών νησιών με τα Στενά. *Ακρόπολις*, 10212/ 27.12.1912, «Τι ζητάει η Ελλάς».

κίας από κάθε ενδιαφέρον για την Κρήτη, παρακαταθήκη των νησιών του Αιγαίου στις Μ. Δυνάμεις, οι οποίες αναλάμβαναν να καθορίσουν τα όρια και το μελλοντικό καθεστώς του νεοσύστατου αλβανικού κράτους, αλλά και αναλογική συμμετοχή των βαλκανικών κρατών στα βάρη του οθωμανικού χρέους, σύμφωνα με τα εδάφη που θα προσαρτούσε κάθε χώρα. Η Τουρκία αποδέχτηκε τις εισηγήσεις των Δυνάμεων (5/18 Απριλίου 1913), ενώ το ίδιο έπραξαν και οι συμμαχικές κυβερνήσεις (21 Απρ./4 Μαΐου) παρά τις επιφυλάξεις τους. Παρόλα αυτά η συνθήκη υπογράφηκε ενάμιση μήνα αργότερα, λόγω των αντιρρήσεων και της κωλυσιεργίας που παρατηρούνταν κυρίως από την ελληνική κυβέρνηση,¹⁰¹³ καθώς δεν είχε εξασφαλίσει τις κατακτήσεις της σε δύο ιδιαίτερα ευαίσθητους τομείς: στα βόρεια σύνορα της Ηπείρου και στο μέλλον των νησιών του Αιγαίου, αποτέλεσμα να ζητά εγγυήσεις, προκειμένου να προχωρήσει στην τελική υπογραφή και να εμφανίζεται «ανυπότακτη». Επιπλέον η κωλυσιεργία αυτή του Βενιζέλου, αποσκοπούσε στο να εξασφαλίσει χρόνο στην Ελλάδα, ώστε να συγκεντρώσει τις απαιτούμενες στρατιωτικές δυνάμεις γύρω από τη Θεσσαλονίκη, πριν οι Βούλγαροι μεταφέρουν αντίστοιχες δυνάμεις από το μέτωπο της Θράκης.¹⁰¹⁴ Η προνοητικότητα και η διορατικότητα του Βενιζέλου, ότι επέρχεται ενδοσυμμαχική σύρραξη, λόγω της έλλειψης συμφωνίας ως προς τη διανομή των εδαφών αποδείχτηκε αληθινή.

Το γεγονός αυτό εξόργισε το βρετανικό παράγοντα με αποτέλεσμα ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα να προχωρήσει σε διάβημα προς την ελληνική κυβέρνηση (8/21 Μαΐου 1913), ενώ μία εβδομάδα αργότερα (15/28 Μαΐου 1913) επέδωσε στην Αθήνα αυστηρό τελεσίγραφο.¹⁰¹⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Βενιζέλος συγκατάνευσε και τελικά δύο μέρες αργότερα (17/30 Μαΐου) υπογράφηκε στο Λονδίνο η Συνθήκη Ειρήνης, με την οποία τερματιζόταν ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος.

¹⁰¹³ Ο Βενιζέλος κατηγορούμενος από την αντιπολίτευση, ότι φάνηκε ενδοτικός στο ζήτημα της ρυθμίσεως των ελληνοαλβανικών συνόρων, δήλωσε σε συνεδρίαση της Βουλής: «Όταν εγίνοντο οι διαπραγματεύσεις της Συνθήκης του Λονδίνου και εκ μέρους της Ελλάδος και εκ μέρους της Σερβίας προεβέβλλοντο αντιρρήσεις κατά της υπογραφής του σχεδίου της ειρήνης, το οποίον προεβλήθη εις αυτάς, Προεβέβλλοντο αντιρρήσεις, μεταξύ άλλων και όπως διατηρηθή το δικαίωμα των δύο τούτων Κρατών να συζητήσωσι περί των Αλβανικών ορίων απόφασι των Δυνάμεων, αλλ' αι Δυνάμεις ηγήθησαν.....». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής Περιόδου, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο 1918, συνεδρίαση ΛΗ' / 20.2. 1914, σ. 240

¹⁰¹⁴ Γαρδίκας – Κατσιαδάκης Ε., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του ...*, ό. π. σ. 114

¹⁰¹⁵ Στο τηλεγράφημα αυτό ο οικοδεσπότης της συνδιάσκεψης ειρήνης Έντουαρτ Γκρέν, απήντησε αυστηρή προειδοποίηση προς την Αθήνα, τονίζοντας ότι η υπομονή των φίλων της Ελλάδας είχε πλέον εξαντληθεί και τόνιζε ότι αν η Ελλάδα υπέγραφε τη συνθήκη, οι απαιτήσεις της θα λαμβάνονταν υπόψη. Την επομένη κάλεσε και τους αντιπροσώπους των άλλων εμπόλεμων, λέγοντας ότι δεν υφίσταται πλέον λόγος περαιτέρω παραμονής όσων δεν υπογράψουν αμέσως το πρωτόκολλο της ειρήνης. Γαρδίκας – Κατσιαδάκης Ε., *ό. π.*, *Εστία*, 6923/15.5.1913, σ. 4, β' έκδ., *Σκριπ*, 6416/16.5.1913, σ. 4. Το κείμενο του τηλεγραφήματος δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 24

Το κείμενο της Συνθήκης του Λονδίνου προέβλεπε την εκχώρηση στους συμμάχους όλων των ευρωπαϊκών εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, «*προς δυσμάς αρχομένης από της επί του Αιγαίου Πελάγους Αίνου μέχρι της επί του Ευξείνου Πόντου Μηδείας, εξαιρουμένης της Αλβανίας*». (άρθρο 2) Ο Σουλτάνος και οι σύμμαχοι άφηναν στις Μ. Δυνάμεις «*την φροντίδα του διακανονισμού των συνόρων της Αλβανίας και πάντων των αφορώντων εις την Αλβανίαν ζητημάτων*», (άρθρο 3). Η Τουρκία παραιτούνταν από κάθε δικαίωμά της επί της Κρήτης, την οποία εκχωρούσε «*εις τας Αυτών Μεγαλειότητας τους Συμμάχους Ηγεμόνας*» (άρθρο 4), ενώ ανέθετε στις Μ. Δυνάμεις να αποφασίσουν για την τύχη των νησιών του Αιγαίου Πελάγους¹⁰¹⁶ και της χερσονήσου του Άθω (άρθρο 5). Διεθνής Επιτροπή με έδρα το Παρίσι αναλάμβανε το διακανονισμό όλων των ζητημάτων «*οικονομικής φύσεως*» (άρθρο 6), ενώ τέλος όλα τα ζητήματα που αφορούσαν αιχμαλώτους, τη δικαστική εξουσία, την εθνικότητα και το εμπόριο θα ρυθμιζόνταν «*δι' ειδικών συμβάσεων*» μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών (άρθρο 7).

Η συνθήκη αν και οριστική δεν προέβλεπε διανομή των εδαφών μεταξύ των συμμάχων κρατών, καθώς θα συντελούσε στη διαμόρφωση ενός νέου συγκεκριμένο status quo στα Βαλκάνια. Το γεγονός αυτό στάθηκε και η αιτία διενέξεων ειδικά μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, ενώ οδήγησε και στο Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

Με βάση το άρθρο 7 της συνθήκης, υπογράφηκε την 1/14 Νοεμβρίου 1913 η **συνθήκη των Αθηνών** μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Η συνθήκη αυτή τακτοποιούσε θέματα ανταλλαγής αιχμαλώτων, απόδοσης ιθαγένειας, εμπορίου και δικαστικής δικαιοδοσίας, περιουσιών ως και ειδική μνεία για το καθεστώς των βακουφιών. Το σημαντικότερο όμως όλων υπήρξε το γεγονός της επανάληψης των διπλωματικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, όπως και η επαναλειτουργία των προξενικών αρχών, οι οποίες είχαν διακοπεί με την έναρξη του Α΄ βαλκανικού πολέμου.¹⁰¹⁷

Η υπογραφή της συνθήκης, ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός το οποίο υπό άλλες περιστάσεις θα χαιρετιζόταν ως το τέλος της πολύμηνης ανησυχίας στα Βαλκάνια, δεν έλαβε ανάλογο πανηγυρικό χαρακτήρα τόσο από το επίσημο κράτος όσο και από

¹⁰¹⁶ Η απόδοση ή μη των νησιών του Αιγαίου στην Ελλάδα, συνδέθηκε από τις Μ. Δυνάμεις με την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Β. Ήπειρο, ύστερα από την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας. Βλ. Ε΄ Μέρος, Κεφάλαιο 2^ο, «Η διακοίνωση των Μ. Δυνάμεων», σσ. 486-488

Στην ουσία η απόφαση αυτή της Πρεσβευτικής Συνδιάσκεψης λειτούργησε ως μοχλός πίεσης προς την Ελλάδα, ώστε να εκκενώσει τις περιοχές της Β. Ηπείρου που είχε καταλάβει ο ελληνικός στρατός, προκειμένου να της αποδοθούν τα νησιά του Αιγαίου.

¹⁰¹⁷ Νόμος ΔΣΙΓ (4213)/1913, «Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας συμβάσεως περί Ειρήνης της 1/14 Νοεμβρίου 1913 (ΦΕΚ 229/14.11.1913/Α΄)

τον Τύπο, ο οποίος επισημαίνει ότι αν και η απόφαση είναι σύμφωνα με τις αξιώσεις των συμμάχων, η μη απόδοση στην Ελλάδα περιοχών που δικαιωματικά της ανήκουν, όπως η Ήπειρος, η Μακεδονία και τα νησιά αναγκάζει τη χώρα να ξεκινήσει νέο διπλωματικό αγώνα. Παράλληλα εκφράζει την επιθυμία, όπως η υπογραφή της ειρήνης πραγματοποιούνταν σε πιο ομαλές περιστάσεις απαλλαγμένες από ανησυχίες τις οποίες επιτείνει η ένταση που παρατηρείται στις συμμαχικές σχέσεις, καθώς ύστερα από ένα νικηφόρο αγώνα η Ελλάδα βρίσκεται στα πρόθυρα ενός νέου πολέμου, επειδή ό,τι κατέχει αμφισβητείται. Τέλος, προτρέπει την κυβέρνηση της χώρας να προχωρήσει στη διεκδίκηση των ελληνικών δικαίων ακόμα και με τη δύναμη των όπλων.¹⁰¹⁸

Αντίθετα όλων η *Πατρίς* χαρακτηρίζει ως ιστορική τη μέρα αυτή, επειδή ο βαλκανικός πόλεμος κατέλυσε την οθωμανική κυριαρχία στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα υπενθυμίζει, ότι ύστερα από την υπογραφή της ειρήνης, η Ελλάδα δεν έχει κανένα λόγο να μη θέλει την προκοπή του ασιατικού πλέον οθωμανικού κράτους, λόγω των εκατομμυρίων Ελλήνων που διαβιούν στη Μ. Ασία. Προτρέπει δε το τουρκικό κράτος να μεταβάλλει την πολιτική του και να μεταχειριστεί τους Έλληνες με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με την προ του πολέμου εποχή, ώστε να υπάρξει αρμονική συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων.¹⁰¹⁹

2.8 Στάση του Τύπου κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

Η εθνική έξαρση και ομοψυχία είναι διάχυτη στον Τύπο της εποχής. Το ελεύθερο Βασίλειο και ο αλύτρωτος ελληνισμός εμφανίζονται ως ένα αρραγές μέτωπο στην κοινή εθνική προσπάθεια. Άλλα θέματα που ενδιαφέρουν τον Τύπο είναι οι διπλωματικές ζυμώσεις που επιτελούνται από τις Μ. Δυνάμεις και η πολιτική κατάσταση στα εμπόλεμα κράτη (όχι όμως και της χώρας). Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων και ειδικότερα αυτών που διαμένουν στο εξωτερικό, οι οποίοι φθάνουν κατά εκατοντάδες για να λάβουν μέρος στον πόλεμο,¹⁰²⁰ οι λεπτομερείς α-

¹⁰¹⁸ *Εφημερίς*, 545/ 18.5.1913, «Η προκαταρκτική», *Νέα Ημέρα*, 310/ 18.5.1913, «17 Μαΐου 1913», *Αθήνα*, 3835/ 18.5. 1913, «Μετά την ειρήνη», η οποία σημειωτέον επικρίνει την κυβέρνηση γιατί άφησε αδιαμαρτύρητα την υπαγωγή της χερσονήσου του Αθω στην κρίση των Δυνάμεων, δηλ. υπήγαγε όλη την ιστορία της θρησκείας και του έθνους στις διαθέσεις του σλαβισμού.

Εστία, 6925/ 17.5.1913, «Η προκαταρκτική», *Σφαίρα* (Πειραιά) 9401/ 18.5.1913, «Μετά την ειρήνη»; & *Σκριπ* 6418/ 18.5.1913, «Η υπογραφή της ειρήνης»

¹⁰¹⁹ *Πατρίς*, 6970/ 18.5.1913, «Η Ειρήνη».

¹⁰²⁰ Μάλιστα οι ομογενείς που έφθαναν από την Αμερική έρχονταν με πλήρη πολεμική εξάρτηση, οπλισμό, και εφόδια. Ο Γ. Μαργαρίτης αναφέρει ότι οι εθελοντές από τις Ηνωμένες Πολιτείες ίσως

νταποκρίσεις από τα πεδία των μαχών (τα οποία επισκέπτονταν οι «πολεμικοί» ανταποκριτές των εφημερίδων ετεροχρονισμένα, καθώς δεν επιτράπηκε η ταυτόχρονη παρουσία τους με τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων),¹⁰²¹ όπου περιγράφουν τη νικηφόρο προέλαση του ελληνικού στρατού, καθώς και το εθνικό παραλήρημα για τις περιοχές που απελευθερώνονται. Οι ειδήσεις που αφορούν το ναυτικό αγώνα προέρχονται από τις επίσημες ανακοινώσεις του Υπουργείου Ναυτικών.

Σημαντικό επίσης μέρος στην ειδησεογραφία του Τύπου καταλαμβάνουν οι ατέλειωτοι κατάλογοι με τα ονόματα των νεκρών και των τραυματιών, όπως αυτοί ανακοινώνονται επίσημα από το Υπουργείο των Στρατιωτικών. Επίσης δημοσιεύονται ειδήσεις σχετικές με προσφορές χρημάτων από συλλόγους, φορείς, συντεχνίες, αλλά και απλών πολιτών προς τον πρωθυπουργό, προκειμένου τα χρήματα αυτά να διατεθούν κατά την κρίση του, όπως επίσης και δωρεές υπέρ των κινητών νοσοκομείων που ίδρυσαν οι πριγκίπισσες της βασιλικής οικογένειας. Σε ότι αφορά τους Έλληνες κεφαλαιούχους εξωτερικού, είναι παντελής η απουσία τους σε εισφορές, γεγονός που επισημαίνει πολύ εύστοχα η *Εστία*.¹⁰²²

Με την έναρξη των επιχειρήσεων ο Τύπος προτρέπει τους Έλληνες στρατιώτες να αγωνιστούν και να φανούν αντάξιοι των παραδόσεων του Έθνους, θεωρώντας βέβαιο ότι «θα προτιμήσουν τάφον τους να έχουν τα Μακεδονικά πεδία», παρά να επιτρέψουν στον εχθρό να διαβεί για δεύτερη φορά τα σύνορά μας. Επιπλέον παρέχεται η ευκαιρία στο στρατό «να εκπλύνη» την ντροπή του πολέμου του 1897, αλλά και να απελευθερωθούν εδάφη του αλύτρωτου ελληνισμού, που στενάζουν «υπό του επάρατου Μωαμεθανισμού», ο οποίος επί αιώνες σκορπίζει στο διάβα του εκατόμβες θυμάτων.

Η μέρα αυτή χαρακτηρίζεται ως ιστορική για την Ανατολή, καθώς «σημειώνει» την πρώτη και μοναδική στην παγκόσμια ιστορία Σταυροφορία της Ορθοδοξίας. Οι Έλληνες στρατιώτες είναι προπαντός στρατιώτες του Χριστού, καθώς στην πραγματικότητα πρόκειται περί πολέμου μεταξύ Σταυρού και Ημισελήνου με τον πρώτο να υπερισχύει. Δεν παραλείπει να επισημάνει, ότι η μέρα αυτή συμπίπτει με τη συμπλήρωση δύο ετών από την ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Βενιζέλο. Μάλιστα η

έφθασαν και τις 50.000. Βλ. Μαργαρίτης Γ., «Οι Πόλεμοι» στο συλλογικό: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα.....*, ό. π., τ. Α2, σ. 165, υποσημ. 10

¹⁰²¹ Η *Πατρίς* σε κύριο άρθρο της ενημερώνει το αναγνωστικό κοινό, ότι αξιόπιστες θεωρούνται μόνο οι ειδήσεις που προέρχονται από τις επίσημες ανακοινώσεις των πολεμικών Υπουργείων, επισημαίνοντας ότι εφόσον δεν επιτράπηκε σε κανένα ιδιώτη να «παρακολουθήσει το στρατόπεδο», είναι ευνόητο πως όλες οι αναγραφόμενες πληροφορίες προέρχονται «εκ πηγών αβασανίστων και ως επί το πλείστον φανταστικών». *Πατρίς*, 6755/11.10.1912, «Αι ψευδείς ειδήσεις».

¹⁰²² *Εστία*, 6707/ 6.10.1912, «Πού να είναι»;

εφημερίδα *Αθήναι*, θεωρεί ως προάγγελο της επερχόμενης νίκης, το γεγονός ότι στα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια τα ελληνικά δημόσια χρεόγραφα σημειώνουν μικρή άνοδο, το οποίο αποδίδει στην πρόβλεψη της Ευρώπης για νίκη των βαλκανικών κρατών.¹⁰²³

Με την έναρξη των επιχειρήσεων υπάρχει συνεχής ροή πληροφοριών, ακόμα και για μικρής κλίμακας επιχειρήσεις (επιπέδου λόχου ή τάγματος), όπου εξαιρείται το αγωνιστικό φρόνημα και τονίζεται το απαράμιλλο θάρρος και η γενναιότητα των στρατιωτών μας. Οι δε καταλήψεις της Θεσσαλονίκης, των Ιωαννίνων και οι δύο ναυμαχίες (Ελλης και Λήμνου) μονοπωλούν κυριολεκτικά τις σελίδες των εφημερίδων, οι οποίες αναφέρονται σε αυτά με ολοσέλιδα αφιερώματα.¹⁰²⁴

Σύμβολο στον αγώνα αυτό της εθνικής αναγέννησης είναι το πρόσωπο του «μέλλοντος Βασιλέως των Ελλήνων», του Κωνσταντίνου, στον οποίο προσάπτεται η επωνυμία «*Κωνσταντίνος ΙΒ΄*». Με αυτό τον τρόπο ο Τύπος θέλει να τον παραστήσει ως συνεχιστή της δυναστείας των Παλαιολόγων και συγκεκριμένα του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, του Κωνσταντίνου ΙΑ΄. Ο Τύπος των Βαλκανικών Πολέμων, δημιουργώντας το προφίλ του «*Εστεμμένου Στρατηλάτη και Θριαμβευτή*»¹⁰²⁵ αναδεικνύει τη δυναστεία σε εθνικό σύμβολο, καθώς το γόητρό της όσο και του ίδιου του Κωνσταντίνου, είχαν πληγεί καίρια με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Οι αναφορές στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου πληθαίνουν ύστερα από τη νικηφόρο προέλαση του ελληνικού στρατού, καθώς ο Τύπος θεωρεί ότι αυτό οφείλεται πέραν της γενναιότητας των στρατιωτών μας στις στρατιωτικές ικανότητές του, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ως «*εστεμμένος τροπαιούχος και δαφνηφόρος*».¹⁰²⁶ Επιπλέον, επισημαίνει ότι πλέον κανείς δε δύναται να αμφισβητήσει τις στρατιωτικές αρετές του «*Διαδόχου Στρατηλάτη*»,¹⁰²⁷ ο οποίος ηγείται επάξια του Στρατού, διευθύνοντας αυτοπροσώπως τις μάχες από την πρώτη γραμμή, θέτοντας μάλιστα σε κίνδυνο τη ζωή του. Ο Διάδοχος είναι η πλήρης εκπροσώπηση των δυνάμεων και των ελπίδων της φυλής με αποτέλεσμα να καθίσταται κληρονόμος των μεγάλων αυτοκρατόρων.

¹⁰²³ *Νέον Άστυ* 3969/ 5.10.1912, «Εμπρός, εις τον μέγαν αγώνα», *Εστία*, 6706/5.10.1912, «Η σταυροφορία της Ορθοδοξίας», *Αθήναι*, 3612/ 5.10.1912, «Προάγγελοι της νίκης» & *Σκριπ*, 6191/5.10.1912, «Έλληνες στρατιώται! Ήλθεν η ημέρα της εκδικήσεως».

¹⁰²⁴ *Χρόνος*, 3269/ 27.10.1912, σ. 2, «Η αναγγελία της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης», *Σκριπ*, 6213/ 27.10.1912, σ. 2, «Ανεπετάστη η σημαία μας εις την ωραίαν Θεσσαλονίκη», *Πατρίς*, 6773/ 29.10.1912, «Η είσοδος του ελληνικού στρατού εις Θεσσαλονίκη».

¹⁰²⁵ Χαριτάτος Μ., «Ο Τύπος κατά τους βαλκανικούς πολέμους» στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των βαλκανικών πολέμων...*, ό. π., σ. 405

¹⁰²⁶ *Νέον Άστυ*, 3979/ 15.10.1912, «Συνευτυχούμεν Υψηλότατε», *Αθήναι*, 3618/ 12.10.1912, «Ο νικητής» & 3634/28.10.1912, «Πανευτυχής η γενεά ημών».

¹⁰²⁷ *Σκριπ* 6221/4.11.1912, «Ο Δαφνοστεφής Στρατηλάτης» & 6229/12.11.1912, «Η τιμή προς τον Διάδοχον».

Διατηρούνται πλέον οι ελπίδες και σχηματίζεται η ασάλευτη πεποίθηση, ότι αναβιώνει η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού, ενώ «ο *Μαρμαρωμένος Βασιλιάς ανίσταται!*»¹⁰²⁸ Καθίσταται πλέον βέβαιο, ότι θα βασιλεύσει των Ελλήνων, «ο *βασιλεύς –στρατιώτης, ο στρατιώτης –πολιτικός*».¹⁰²⁹

Παράλληλα όμως ο Τύπος αναφέρεται και στο Βενιζέλο. Με αφορμή τηλεγράφημα του Βούλγαρου πρωθυπουργού Γκέσωφ προς τον Έλληνα ομόλογό του, σύμφωνα με το οποίο «η *αρχική πρωτοβουλία (βαλκανική συμμαχία) οφείλεται κατά μέγα μέρος εις την Υμετέραν Εξοχότητα και την κυβέρνησιν της οποίας προΐσταται*», ο Τύπος επισημαίνει, ότι το τηλεγράφημα αυτό αποτελεί τιμή όχι μόνο για τον Έλληνα πρωθυπουργό και της κυβέρνησης που ηγείται, αλλά για όλη την Ελλάδα. Επιπλέον αναδεικνύει το Βενιζέλο ως το μεγάλο υποκινητή, εμπνευστή και κήρυκα της βαλκανικής συνεννόησης. Έτσι στην ήδη γνωστή σύνεσή του προστίθεται και η μετριοφροσύνη του, καθώς απέκρυψε ένα γεγονός, που μετέβαλε ριζικά την όψη των πραγμάτων στη βαλκανική. Συνεπώς, οποιαδήποτε έκφραση θαυμασμού του πανελληνίου προς το πρόσωπό του είναι ελάχιστη ένδειξη ευγνωμοσύνης. Τέλος, επισημαίνει ότι κάθε ελληνική πόλη θα τιμήσει με μετονομασίες πλατειών ή οδών ή ανέγερση ανδριάντων, ενώ θα βρίσκεται ακόμα εν ζωή, εκείνον [Βενιζέλο], που το όνομά του θα παραμείνει αθάνατο στην Ιστορία.¹⁰³⁰ Παρατηρούμε ότι οι περισσότερες εφημερίδες υπογραμμίζουν τη βαλκανική διάσταση της πολιτικής του Βενιζέλου, η οποία και απέφερε καρπούς. Ποια θα ήταν όμως η αντίδραση του Τύπου και ιδιαίτερα του φιλοβενιζελικού, αν τα αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα;

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σειρά άρθρων του αντιβενιζελικού *Χρόνου*, χαρακτηρίζοντας το Βενιζέλο ως τον ικανότερο από τους κυβερνήτες της χώρας, γιατί «επαλάμισε» το καράβι ενώ αυτό κινδύνευε στο φουρτουνιασμένο πέλαγος της κομματικής διαμάχης και το οδήγησε στην ικανοποίηση των εθνικών του πόθων.

Χαρακτηριστικό δείγμα του πρωθυπουργού είναι το μειδιάμά του, το οποίο απέκρυπτε μεγάλα σχέδια, εθνικές βλέψεις και στρατιωτικούς πόθους, στερέωσε τη Βαλ-

¹⁰²⁸ *Καιροί*, 271/ 11.10.1912, «Ο ονειροπολούμενος αργηγός» & 287/ 27.10.1912, «Ανάστασις»

¹⁰²⁹ *Καιροί*, 297/ 6.11.1912, «Δυναστεία, Διάδοχος, Έθνος».

¹⁰³⁰ *Εστία*, 6708/ 7.10.1912, «Τιμή εις την Ελλάδα», *Καιροί*, 272/12.10.1912, «Ελ. Βενιζέλος»

Εμπρός, 5735/ 7.10.1912, «Ο πρωτεργάτης της συμπράξεως» & 5738/10.10.1912, «Ο Τίμιος Σταυρός κατά της Ημισελήνου»,

Ακρόπολις, 10135/ 7.10.1912, «Σκέψεις υπό τον κρότον των τηλεβόλων» & 10149/22.10.1912, «Οι Μακεδόνες αφού έβλεπον τον βασιλέα, ερωτούσαν που είναι ο Βενιζέλος» (άρθρο του Γ. Βεντήρη),

Νέα Ημέρα, 111/27.10.1912, σ. 1 & 115/31.10.1912, σ. 1

Πατρίς, 6773/ 29.10.1912, «Πάσα τιμή»

κανική Ομοσπονδία, προσάρτησε το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, διέλυσε την ευρωπαϊκή ομοφωνία και αποκάλυψε το παρασκήνιο της διεθνούς διπλωματίας.

Προκειμένου η εφημερίδα να προσδώσει περισσότερο κύρος στις «κολακείες» της, τον παραλληλίζει ως το Θεμιστοκλή της νεότερης Ελλάδας, καθώς αν και ανήλθε δίχως οπαδούς και περγαμηνές, πέρα από την υποστήριξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου και του *Χρόνου*, δεν δειλίασε και όπως ο Θεμιστοκλής, εκδίωξε τους πολιτικούς του αντιπάλους και με την ψήφο του Λαού ανήλθε πανίσχυρος στην εξουσία, καταστρώντας την Ελλάδα ισχυρό κράτος. Σε αντίθεση με τους πολιτικούς του αντιπάλους αντιλήφθηκε έγκαιρα, ότι δεν ήταν δυνατό να αντεπεξέλθουμε μόνοι μας έναντι των προαιώνιων εχθρών της φυλής μας και ενώ όλοι θεωρούσαν αδύνατο ένα βαλκανικό συνασπισμό, μόνον αυτός το θεώρησε εφικτό και πέτυχε την πραγματοποίησή του. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επισύρει το θαυμασμό των διπλωματών της γηραιάς Ηπείρου «*διά την περίνοιαν, την αγχιστροφίαν και την διπλωματικήν δεινότητα*». Αξίζει λοιπόν δόξα και τιμή στο Θεμιστοκλή της νεότερης Ελλάδας.

Η εφημερίδα τονίζει επίσης ότι μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης οι τρεις αδικημένοι δικαιώθηκαν: το ελληνικό έθνος, το οποίο είχε καταπέσει στην υπόληψη του κόσμου με την παρακμή που έδειχνε, ο Διάδοχος Κωνσταντίνος και ο Στρατός του, την αίγλη των οποίων είχαν αμαυρώσει τα ατυχήματα του παρελθόντος.

Περισσότερο όμως όλων δικαιώθηκε ο «*μεγαλόνους*» κυβερνήτης της χώρας, καθώς στο πρόσωπό του αναγνωρίζουμε τον πολεμιστή με τη μεγάλη εθνική ψυχή, τον πολιτευτή με την ευρεία και ανήσυχη σκέψη, τον αποφασιστικό και ένθερμο πατριώτη, που ήλθε στην Ελλάδα προκειμένου να την αφυπνίσει από τη νάρκη και να τη σώσει από το βέβαιο θάνατο. Συνάμα ο *Χρόνος* υπενθυμίζει, ότι υπήρξε σηματοφόρος του βενιζελισμού. Στην προσπάθειά του δε να δικαιολογήσει την προσχώρησή του στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, θεωρεί τα πάντα ως παρεξηγήσεις, που οφείλονται στην επιφάνεια των πραγμάτων και η οποία παρίστανε το Βενιζέλο διαφορετικό, από ό,τι πραγματικά είναι.¹⁰³¹ Είναι φανερό η αλλαγή στάσης της εφημερίδας. Δε γνωρίζουμε, αν αυτό οφείλεται στην ευκαιριακή επιθυμία του *Χρόνου* να συμπορευτεί με την πλειοψηφία του Τύπου ή είναι προμήνυμα ότι επανακάμπτει στο βενιζελικό στρατόπεδο και συνεπώς εκδήλωση «έμπρακτης μετάνοιας».

¹⁰³¹ *Χρόνος*, 3258/ 18.10.1912, «Το μειδιάμά του»! 3266/ 24.10.1912, «Ο Θεμιστοκλής της νεότερης Ελλάδος» & 3270/28.10.912, «Οι τρεις ηδικημένοι. Ο Λαός, ο Διάδοχος και ο Βενιζέλος. Ζήτωσαν και οι τρεις».

Σε άρθρο του στο «*Daily News*» [Ημερήσια Νέα] του Λονδίνου, ο Άγγλος δημοσιολόγος Harold Spencer σκιαγραφεί το χαρακτήρα του Βενιζέλου, ύστερα από τη συνάντησή τους: ειλικρινής άνδρας, δίχως έπαρση και υπερηφάνεια στους τρόπους του, ενώ τον διακρίνει ευρύτητα σκέψης και αντίληψης, πολιτικό μεγαλείο, ηρεμία, γαλήνη. Για το Βενιζέλο η βαλκανική ιδέα είναι η αντίληψη του ενός άνδρα, ο οποίος βλέπει υπεράνω των εθνικών εγωισμών και των προκαταλήψεων, ειδικά όταν πρόκειται περί λαών, οι οποίοι ήταν διαιρεμένοι για δεκαετίες, όπως οι Έλληνες και οι Βούλγαροι. Ο Βενιζέλος είναι ο μέγας εκείνος πολιτικός, που περιλαμβάνει στην αντίληψη του όλη τη βαλκανική ιδέα και το συμφέρον των βαλκανικών λαών, ως συνόλου. Για το λόγο αυτό, αν και η Ελλάδα βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση θα υπερασπιστεί τα δίκαιά της, χωρίς όμως να επέλθει ρήξη στις σχέσεις της με τους συμμάχους.¹⁰³² Ενδεχομένως ο αρθρογράφος όταν αναφέρεται στη στάση του Βενιζέλου προς τη Βουλγαρία, να προωθεί και την πάγια θέση της Αγγλίας, υπέρ μιας ευρύτερης συνεννόησης με τη γείτονα χώρα, στα πλαίσια της υποστήριξης της Αγγλίας στη Βουλγαρία, αλλά και της προώθησης της βαλκανικής της πολιτικής.

Εκείνο που επισημαίνει ιδιαίτερα ο ευρωπαϊκός Τύπος είναι η προσήλωση του Βενιζέλου στη Βαλκανική ιδέα. Δεν πρέπει να λανθάνει της προσοχής μας ότι για τους δικούς του διπλωματικούς λόγους ο Βενιζέλος προσερχόμενος στη διάσκεψη της ειρήνης επιθυμούσε να προβάλλει ως πρωταρχικό του μέλημα την ενότητα της βαλκανικής συμμαχίας και δευτερευόντως τις ελληνικές αξιώσεις. Η ενέργειά του αυτή, που δεν ήταν τυχαία, αποσκοπούσε να προωθήσει καλύτερα τις ελληνικές επιδιώξεις και να μη θεωρηθεί ότι εξαιτίας της Ελλάδας επήλθε διάσπαση της συμμαχίας. Ο Τύπος όμως μη γνωρίζοντας τι είχε κατά νου και μάλλον θορυβημένος από τις δηλώσεις αυτές, του «υπενθύμισε» κατά την αναχώρησή του για το Λονδίνο, ότι προέχουν οι ελληνικές αξιώσεις και έπεται η ενότητα της βαλκανικής συμμαχίας.¹⁰³³

Ύστερα από τη διακοπή των εχθροπραξιών η εφημερίδα *Αθήναι* κατηγορεί το Βενιζέλο για συνεχή υποχωρητικότητα στα εθνικά θέματα. Επισημαίνει, ότι η βαλκανική συμμαχία όχι μόνο δεν προήλθε από ελληνική πρωτοβουλία, αλλά ούτε χρόνος προς συνεννόηση δόθηκε στην Ελλάδα, θεωρεί δε ως βέβαιο την έλλειψη συνθήκης διανομής. Μάλιστα με αφορμή την παραπομπή της εφημερίδας στο Ειδικό Δικαστή-

¹⁰³² *Εστία*, 6775/ 13.12.1912, σ. 4 «Ο πρωθυπουργός μας εις τον αγγλικόν Τύπον» & *Καιροί*, 305/ 14.12.1912, σ. 3, «Αγγλικά κρίσεις διά τον Έλληνα πρωθυπουργόν».

¹⁰³³ Βλ. υποσημείωση 60

ριο¹⁰³⁴ για εξύβριση των συμμάχων (Βουλγάρων), αυτοχαρακτηρίζεται ως η μόνη στη χώρα αντιπολιτευόμενη εφημερίδα.

Επειδή οι πολεμικές επιχειρήσεις μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον του Τύπου την περίοδο αυτή σε συνδυασμό με την απουσία πολιτικών εξελίξεων, θεωρούσαμε ως φυσιολογικό την απουσία αναφορών στο πρόσωπο του Βενιζέλου. Η έρευνα όμως δεν επιβεβαίωσε αυτή την υπόθεση. Παράλληλα με τις αναφορές του Τύπου για τις στρατηγικές ικανότητες του Κωνσταντίνου απαντώνται αντίστοιχες για το Βενιζέλο οι οποίες αυξάνονται μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, καθώς οι περισσότερες εφημερίδες επισημαίνουν ότι οι νίκες και η προέλαση του στρατού είναι αποτέλεσμα και των εύστοχων πολιτικών χειρισμών του πρωθυπουργού της Ελλάδας. Οι αναφορές αυτές προέρχονται από το βενιζελικό Τύπο, και εν μέρει από τον αντιβενιζελικό (*Εμπρός, Χρόνος*). Με την υπογραφή της ανακωχής και τη μετάβασή του στο Λονδίνο, καθίσταται εκ νέου το κυρίαρχο πρόσωπο στην αρθρογραφία και στις ειδήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΩΝ ΤΟΥ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ

3.1 Η επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα

Παρότι οι εργασίες της συνδιάσκεψης για την ειρήνη διακόπηκαν παραμονή Χριστουγέννων, ο Βενιζέλος παρέτεινε την παραμονή του στο Λονδίνο για ένα ακόμα μήνα και αναχώρησε τελικά από το Λονδίνο στις 20 Ιανουαρίου 1913, αφήνοντας τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής αποστολής στο Λονδίνο με επικεφαλής τους Σκουλούδη και Γεννάδιο, προκειμένου να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις, όταν αυτές θα επαναλαμβάνονταν.

Σε δηλώσεις του στο πρακτορείο Ρώντερ κατά την αναχώρησή του από το Λονδίνο, εξέφρασε την πεποίθηση, ότι θα επανέλθει μετά λίγες εβδομάδες προς διακανονι-

¹⁰³⁴ Η παραπομπή αφορά δύο άρθρα της εφημερίδας στις 3 & 4/12.1912 με τίτλο «Το έργο των συμμάχων ημών», όπου επέκρινε τους Βούλγαρους. Αντίστοιχα άρθρα δημοσιεύτηκαν σε όλο τον Τύπο, άλλα λιγότερο και άλλα περισσότερο επικριτικά. Το γεγονός αυτό ανάγκασε την κυβέρνηση να εκδώσει εγκύκλιο, σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν στον Τύπο η αναγραφή οτιδήποτε μπορούσε «να μειώσει το γόητρον ή να αποτελή χλευασμόν των συμμάχων κρατών». Η παραπομπή της εφημερίδας έγινε με βάση την ανωτέρω εγκύκλιο. Αθήναι, 3687/20.12.1912 «Η ενότης υπέρ του μεγάλου αγώνος».

σμό των λεπτομερειών της ειρήνης. Η δε επανάληψη των εχθροπραξιών είναι μέσο πίεσης των Τούρκων, ώστε να ομολογήσουν την ήττα τους και να επιστρέψουν στις διαπραγματεύσεις, υποχωρώντας τελείως στις απαιτήσεις των συμμάχων, οι οποίοι παραμένουν άρρηκτα συνδεδεμένοι έναντι του κοινού εχθρού. Τόνισε επίσης ότι προαπαιτούμενο για την εξασφάλιση διαρκούς ειρήνης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είναι η διευθέτηση του ζητήματος των νησιών με την παραχώρησή τους στην Ελλάδα.¹⁰³⁵

Το πρόγραμμα της επιστροφής του στην Αθήνα προέβλεπε ενδιάμεσους σταθμούς στο Παρίσι και τη Βιέννη προκειμένου να συναντηθεί με τους ομολόγους του πρωθυπουργούς και τους υπουργούς των Εξωτερικών, σύντομη διέλευση από το Βελιγράδι και συνάντηση με το Σέρβο πρωθυπουργό και άφιξη στη Θεσσαλονίκη.

Σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «*Νέα Ημερησία*» κατά τη διέλευσή του από τη Βιέννη δήλωσε, ότι το ζήτημα της διανομής των εδαφών που έχουν καταληφθεί, θα λυθεί ειρηνικά μεταξύ των συμμάχων. Στο Βελιγράδι θα παραμείνει για λίγες ώρες, χαρακτήρισε δε ως ανυπόστατα όσα γράφονται περί συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας. Εκείνο που επείγει είναι η συνάντησή του με το Βασιλιά, ώστε να συνεννοηθεί μαζί του για την ταχεία σύγκλιση της Βουλής. Εξέφρασε δε την αισιοδοξία του ότι το ζήτημα των νησιών και της Θεσσαλονίκης θα λυθεί σύμφωνα με το δίκαιο και τους εθνικούς πόθους. Οι δηλώσεις αυτές αναδημοσιεύτηκαν από το σύνολο του αθηναϊκού Τύπου.¹⁰³⁶

Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι* η δήλωση του Βενιζέλου περί ειρηνικής διανομής των εδαφών μεταξύ των συμμάχων, δημιουργεί ερωτηματικά και μελαγχολικές σκέψεις για τις έως τώρα διπλωματικές ενέργειες του, γιατί αν ο πρωθυπουργός πείστηκε ότι η διαρρύθμιση των διαφορών με τους συμμάχους δύναται να μετατεθεί μετά τη λήξη του πολέμου, περιέπεσε σε πλάνη πολύ σημαντικότερη της αρχικής.¹⁰³⁷

Η *Ακρόπολις* επισημαίνει, ότι οι δηλώσεις αυτές αν και αισιόδοξες χρήζουν περαιτέρω διευκρινίσεων, επειδή ο πρωθυπουργός όφειλε να καταστήσει σαφές ότι με τη Θεσσαλονίκη εννοείται όλη η ευρύτερη περιοχή από το Μοναστήρι μέχρι την Καβάλα. Μάλιστα τον προτρέπει να αρνηθεί κατηγορηματικά την υπογραφή οποιασδήποτε προσωρινής συνθήκης, η οποία θα μπορούσε να αναθεωρηθεί. Άλλωστε γνωρίζει καλύτερα οποιουδήποτε άλλου, πως δεν υπάρχει στην Ελλάδα πολιτικός άνδρας συμπε-

¹⁰³⁵ Σκριπ, 6279/21.1.1913, σ. 3 & Πατρίς 6855/21.1.1913, σ. 4 «Δηλώσεις του κ. Βενιζέλου».

¹⁰³⁶ Ακρόπολις, 10238/ 23.1.1913, σ. 4, Εμπρός, 5841/23.1.1913, σ. 4, Εστία, 23.1.193, σ. 4, Εφημερίς, 436/23.1.1913, σ. 4, Πατρίς 6857/ 23.1.193, σ. 6 & Σκριπ, 6279/21.1.1913, σ. 4

¹⁰³⁷ Αθήναι, 3720/ 22.1.1913, «Το δις εξαμαρτείν».

ριλαμβανομένου και του Βασιλιά, ο οποίος θα μπορούσε να σταθεί στην εξουσία ή στο θρόνο, αν δεν ικανοποιηθούν οι εθνικοί πόθοι, ύστερα από ένα απελευθερωτικό πόλεμο.¹⁰³⁸ Ουσιαστικά η *Ακρόπολις* προβαίνει σε μια διακριτή προειδοποίηση στον πρωθυπουργό, να μην προβεί σε υποχωρήσεις.

Η *Πατρίς* εκφράζει την άποψη, ότι οι κυβερνώντες σήμερα τη χώρα γνωρίζουν τα καθήκοντά τους και ποιες είναι οι αξιώσεις του έθνους από τον πόλεμο, έχουν δε και θάρρος και τόλμη και δύναμη να καταστήσουν σεβαστά τα δικαιώματα της Ελλάδας. Θεωρώντας δε, ότι είναι η πλέον κατάλληλη στιγμή να προϊδεάσει την κοινή γνώμη, αναφέρει ότι με τον πόλεμο αυτό δεν πρόκειται να ικανοποιηθούν οριστικά τα ελληνικά δίκαια. Ταυτόχρονα στρεφόμενη κατά της αντιπολίτευσης επισημαίνει ότι δεν πρέπει να μιλούν πρόωρα περί των καρπών του πολέμου εκείνοι που η πολιτική τους κατέστησε αδυσώπητη την ανάγκη της συμμαχικής ενέργειας με αποτέλεσμα η Ελλάδα να αναγκαστεί να πολεμήσει κατά της Τουρκίας όχι μόνη, αλλά μετά συμμαχών.¹⁰³⁹

Με την αναφορά της αυτή επιδιώκει να καταστήσει σαφές στη δημόσια γνώμη, ότι οι περιστάσεις οδήγησαν το Βενιζέλο στην ελληνοβουλγαρική σύμπραξη, επειδή η Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει από μόνη της την Τουρκία, θεωρώντας ως υπαίτιους για το γεγονός αυτό τα παλαιά κόμματα και την πολιτική τους.

Μόλις αφίχθη ο Βενιζέλος στη σερβική πρωτεύουσα έλαβε αιφνιδιαστική πρόσκληση από το Βούλγαρο πρωθυπουργό Γκέσωφ, για συνάντηση των δύο ανδρών στη Σόφια. Η πρόσκληση αυτή έγινε άμεσα αποδεκτή από τον Έλληνα πρωθυπουργό και την επομένη συναντήθηκε με το Βούλγαρο ομόλογό του. Ο Τύπος αναφέρει ότι συζητήθηκαν τα προβλήματα που ανέκυψαν μεταξύ των δύο χωρών σχετικά με τη διανομή των εδαφών, η περαιτέρω στάση των συμμαχών έναντι των Τούρκων καθώς και το μέλλον της βαλκανικής συμμαχίας.¹⁰⁴⁰ Το βέβαιο είναι πως από τη συνάντηση αυτή δεν προέκυψε οτιδήποτε το θετικό, παρά τις ενδεχόμενες υποχωρήσεις του Βενιζέλου, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ελληνοβουλγαρική αυτή διαφορά ως προς τη Θεσσαλονίκη και τη διανομή των εδαφών υπήρξε η αιτία του Β' Βαλκανικού Πολέμου.

Οι απόψεις του Τύπου για τη συνάντηση αυτή εμφανίζονται διχασμένες. Το *Σκριπ* και η *Ακρόπολις* εκφράζουν τη βεβαιότητα, ότι η επίσκεψη του Βενιζέλου στο Βελι-

¹⁰³⁸ *Ακρόπολις*, 10239/24.1.1913, «Ούτε πολιτικός ούτε βασιλεύς»

¹⁰³⁹ *Πατρίς*, 6859/ 25.1.1913, «Ό,τι κατέχομεν και ό,τι μας ανήκει».

¹⁰⁴⁰ *Εστία* 25.1.1913, σ. 4 [αναδημοσίευση ανταπόκρισης των TIMES] & *Ακρόπολις* 25.1.1913, σ. 4

γράδι αλλά ιδιαίτερη αυτή στη Σόφια και οι συνομιλίες του με τους ομολόγους του, απέβλεπαν αποκλειστικό στο ζήτημα της διανομής των εδαφών. Δόθηκε έτσι η ευκαιρία στον Έλληνα πρωθυπουργό να διατυπώσει στους πρωθυπουργούς των συμμαχικών κρατών ποιες είναι οι αξιώσεις του ελληνικού έθνους και σε ποια απαράγραπτα δικαιώματα αυτές στηρίζονται, ώστε να θεωρούνται ζήτημα εθνικής τιμής και να τις υποστηρίζει έναντι πάσης θυσίας και για τις οποίες δε δύναται να παραιτηθεί προς όφελος των άλλων, παρά μόνο αν υποστεί εθνική καταστροφή. Εκφράζουν την πεποίθηση, ότι οι συνομιλίες αυτές θα έχουν ήδη εξομαλύνει τον ακανθώδη δρόμο της εδαφικής διανομής, καθώς υπάρχει διάχυτος ο φόβος στην κοινή γνώμη, μήπως οι μεγάλες θυσίες στις οποίες υποβλήθηκε το ελληνικό έθνος συντελέσουν στη συντριβή των εθνικών ονείρων και του μέλλοντος του έθνους.¹⁰⁴¹ Αντίθετα το *Εμπρός* επισημαίνει, ότι η «λοξοδρομία» του πρωθυπουργού προς τη Σόφια δε θα μεταβάλλει σε τίποτα την κωλυσιεργία, η οποία παρατηρείται εκ μέρους των Βουλγάρων ως προς τη διανομή των εδαφών και ειδικότερα στο ακανθώδες ζήτημα της Θεσσαλονίκης.¹⁰⁴²

Τέλος, η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί ως μωρό, όποιον πιστέψει τις πρωθυπουργικές δηλώσεις περί αμφισβήτησης ακόμα και της Θεσσαλονίκης από τους συμμάχους. Αναφέρει ότι οι σκληρές αυτές δηλώσεις είναι μέρος της πολιτικής του τακτικής, καθώς προκαλούν έντονη αγωνία και φόβο στο έθνος, αλλά υπολογίζοντας σε ασφαλή αποτελέσματα αναμένει ισχυρότερη τη χαρά, η οποία θα επακολουθήσει με τη διάψευση των δυσοίωνων ανακοινώσεών του.¹⁰⁴³

Ο Τύπος της Σόφιας επισημαίνει ότι δεν πρόκειται περί απλής εθιμοτυπικής επίσκεψης του Έλληνα πρωθυπουργού, αλλά αποσκοπεί στο να αρθούν οι παρεξηγήσεις που ανέκυψαν μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων. Συμπεραίνει ότι η βραχεία παραμονή του Βενιζέλου στη βουλγαρική πρωτεύουσα θα αποφέρει αγαθούς καρπούς σε ό,τι αφορά τη συνεννόηση μεταξύ των δύο χωρών και το αίσιο μέλλον του βαλκανικού συνδέσμου. Ειδικότερα ο ημεπίσημος Τύπος (εφημερίδες «*Μιρ*», «*Βουλγαρία*») πλέκει εγκωμιαστικά σχόλια για τον Έλληνα πρωθυπουργό, λόγω των θέσεων του περί ενότητας της βαλκανικής συμμαχίας, δίχως όμως την παραμικρή αναφορά στις ελληνικές διεκδικήσεις. Απεναντίας τα εθνικιστικά φύλα («*Εθνικά Δίκαια*», «*Εσπερινός Ταχυδρόμος*» και «*Ταχυδρόμος*») υπενθυμίζουν στο Βενιζέλο, ότι η Ελλάδα μπόρεσε να καταλάβει τόσα πολλά εδάφη, επειδή η

¹⁰⁴¹ Σκριπ, 6301/25.1.1913 «Η σημασία των πρωθυπουργικών συνεντεύξεων» & *Ακρόπολις*, 10240/ 25.1.1913, «Τα είπαν».

¹⁰⁴² *Εμπρός*, 5843/ 25.1.1913 «Το ταξίδιον του κ. Βενιζέλου εις την Σόφιαν».

¹⁰⁴³ *Αθήναι*, 3723/ 25.1.1913, «Αι ανακοινώσεις του κ. πρωθυπουργού».

Βουλγαρία απασχόλησε τον κύριο όγκο του τουρκικού στρατού στη Θράκη. Κατά συνέπεια οφείλει να συναινέσει, ώστε να αποδοθούν στη Βουλγαρία, «πάσαι αι βουλγαρικάί χώραι». ¹⁰⁴⁴

3.2 Αφιξη στη Θεσσαλονίκη

Ο Βενιζέλος αφίχθη στη Θεσσαλονίκη σιδηροδρομικώς στη Θεσσαλονίκη το πρωί της 25^{ης} Ιανουαρίου 1913. Η υποδοχή που του επιφυλάχθηκε στο σιδηροδρομικό σταθμό υπήρξε μεγαλειώδης από τις χιλιάδες λαού που είχε συγκεντρωθεί, προκειμένου να επευφημήσει τον πρωθυπουργό, σύμφωνα με τις αναφορές του Τύπου.

Σε δηλώσεις του τόνισε ότι διακατέχεται από ακλόνητη αισιοδοξία σε ό,τι αφορά το ζήτημα της διανομής των καρπών της νίκης καθώς και της οριστικής κατοχής της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα. Αποκρούει κάθε ιδέα συγκυριαρχίας επί της πόλης ως ανεφάρμοστη και αντίθετη με τη φύση των ελληνικών αξιώσεων. Τέλος, προσφέρθηκε να παράσχει στη Βουλγαρία κάθε δυνατή αρωγή, ώστε ο πόλεμος να λήξει το συντομότερο. ¹⁰⁴⁵ Σε συνέντευξή του προς τον «*Ανεξάρτητο*» σχετικά με το μέλλον της πόλης, δήλωσε ότι «ουδεμία συμφωνία, ουδεμία σύμβασις, ουδεμία συνεννόησις» δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα μεταξύ των συμμάχων για τη διανομή των κατακτηθέντων εδαφών. ¹⁰⁴⁶

Η υποδοχή που επεφύλαξε ο λαός της πρωτεύουσας «της ελληνικής Μακεδονίας» προς το «Μέγα πρωθυπουργό», σύμφωνα με τον Τύπο, υπήρξε ανάλογη του ενθουσιασμού των κατοίκων της και ερμηνεύεται, ως ειλικρινής εκδήλωση των αισθημάτων της χαράς και της ευγνωμοσύνης, από την οποία διακατέχονται οι κάτοικοι της, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του είδαν να γίνεται πραγματικότητα το όνειρο ατελείωτων γενεών. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι αν και ο Βενιζέλος δεν εισήλθε στην πόλη ως θριαμβευτής, όπως ο Διάδοχος, καθώς δεν προσκόμισε θετικά αποτελέσματα από το Λονδίνο, αναγνωρίζουν ότι έπραξε οτιδήποτε εξαρτιόταν από αυτόν, ανέπτυξε κάθε δυνατή δραστηριότητα, εξάντλησε όλη την ευφυΐα του και προέβη σε όλες τις δέουσες ενέργειες με τελικό σκοπό την επιτυχία. Για το λόγο αυτό δεν υπήρξε περισσότερο λεπτομερής στην αναφορά του για το μέλλον της πόλης, αναφέροντας μόνο ότι είναι συνδεδεμένη με την Ελλάδα «διά τοσούτων αρρήκτων δεσμών». Ταυτόχρονα οι εφημερίδες υπενθυμίζουν τη σαφή δήλωση του Βενιζέλου

¹⁰⁴⁴ *Νέα Ημέρα*, 210/ 5.2.1913 «Αι κρίσεις του βουλγαρικού Τύπου».

¹⁰⁴⁵ *Σκριπ*, 6303/ 27.1.1913, σ. 2

¹⁰⁴⁶ *Πατρις*, 6964/ 30.1.1914, σ. 4

προς το Ντάνεφ, ότι δεν εννοείται ελληνοβουλγαρική συνεννόηση, εάν δεν επιδικαστεί υπό των συμμάχων η Θεσσαλονίκη στην Ελλάδα. Δίκαια λοιπόν ο πρωθυπουργός –ελευθερωτής διακατέχεται από θριαμβευτική χαρά και περηφάνια, καθώς οι κάτοικοι της πόλης αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας, χαιρετίζουν στο πρόσωπό του τον ακαταπόνητο πολιτικό άνδρα, στον οποίο οφείλονται οι νέες διαστάσεις που προσλαμβάνει η εθνική ζωή.¹⁰⁴⁷

Η *Πατρίς* υπερβάλλοντας εαυτόν με αφορμή την αποθεωτική υποδοχή που επιφύλαχθηκε στον πρωθυπουργό, πλέκει το εγκώμιό του. Τον θεωρεί πρωτεργάτη της βαλκανικής συμμαχίας, την οποία χαρακτηρίζει ως κοσμοϊστορικό έργο, η υλοποίηση της οποίας κατέστη δυνατή χάρη στο χαλύβδινο χαρακτήρα και τη σιδηρά θέλησή του. Στο πρόσωπό του συγκεντρώνονται όλα τα προτερήματα και οι αρετές: «Νικητής, τροπαιούχος, ελευθερωτής, ανελκυστήρ της εθνικής ψυχής», ριψοκίνδυνος ως προς το να λαμβάνει πολιτικές αποφάσεις, αλλά και τετράγωνος στο νου και τη σκέψη. Οι δε επευφημίες του συγκεντρωμένου πλήθους στη Θεσσαλονίκη, απευθύνονταν προς το νεωτεριστή και ιδιότυπο πολιτικό άνδρα, ο οποίος αποτελεί φυσιογνωμία που για πρώτη φορά εμφανίζεται στον πολιτικό ορίζοντα της χώρας.¹⁰⁴⁸

Αναμφισβήτητα οι γενικόλογες δηλώσεις του Βενιζέλου τόσο σε διάφορες ευρωπαϊκές εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας όσο και αυτές κατά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη και οι οποίες αφορούσαν το μέλλον της πόλης αλλά και τα περί ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών περί Ελλάδα και Βουλγαρίας δε θεωρήθηκαν ιδιαίτερα ενθαρρυντικές. Η ανησυχία αυτή αποτυπώνεται ιδιαίτερα στον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος επισημαίνει ότι παρά τη δίμηνη παρουσία του Βενιζέλου στο Λονδίνο και το καλό κλίμα όπου διεξήχθησαν οι συνομιλίες στη Σόφια, φαίνεται πως οι Βούλγαροι δεν παραιτούνται από τις αξιώσεις τους επί της Θεσσαλονίκης, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι εφόσον τελικά δεν καρποφορήσουν οι διπλωματικές προσπάθειες παραμένει πάντοτε η δύναμη των όπλων, η οποία δύναται να επιβάλλει κάθε δίκαιο, εκεί όπου δεν αναγνωρίζεται.

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες μέμφονται τη μετριοπαθή πολιτική του Βενιζέλου έναντι της προκλητικότητας και της θρασύτητας των Βουλγάρων, επισημαίνοντας ταυτόχρονα πώς είναι δυνατό να έχει εμπιστοσύνη σε ένα κράτος, το οποίο τόσους

¹⁰⁴⁷ *Ακρόπολις*, 10241/ 26.1.1913, «Εις Θεσσαλονίκη», *Εφημερίς* 439/26.1.1913, «Ο πρωθυπουργός εις Μακεδονίαν», *Εμπρός* 5844/26.1.1913, «Η υποδοχή του κ. Βενιζέλου», *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης), 458/ 26.1.1913, «Καλώς ώρισε», *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκης), 196/ 26.1.1913, «Ευοίονοι ενδειξίεις», *Νέα Ημέρα* 201/ 27.1.1913, *Σκριπ*, 6303/ 27.1.1913, «Η εν Θεσσαλονίκη υποδοχή του κ. πρωθυπουργού», *Σφαίρα* (Πειραιά) 9311/ 26.1.1913 «Εις την ελληνικήν Θεσσαλονίκη».

¹⁰⁴⁸ *Πατρίς*, 6860/ 26.1.1913, «Ο νικητής»

αιώνες «μας επότισεν αντί του μάννα χολήν» και με το οποίο μέχρι πρότινος βρισκόμασταν σε αντιπαράθεση, θεωρώντας ότι η ελληνική στάση ξεπέρασε τα όρια της διπλωματικής συντηρητικότητας, προσεγγίζοντας το επίπεδο της δουλικής υποχωρητικότητας. Είναι έκδηλη η αγωνία των εφημερίδων σε ό,τι αφορά τους καρπούς της διανομής, αναφέροντας παράλληλα ως τετελεσμένο γεγονός την απώλεια της Θράκης με την επισήμανση «αρκεταί αι θυσίαι αύται».

Ο Τύπος θεωρεί επίσης αναγκαία την έναρξη δημόσιας συζήτησης διά της Βουλής και του Τύπου, σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση της δημόσιας γνώμης, ώστε με τη σύμπραξη όλου του έθνους να επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα ως προς την επίτευξη των εθνικών πόθων, γιατί όταν πρόκειται να αποφασιστεί η τύχη του έθνους, «η γνώμη του Ένός δεν είναι αρκετή». Ο αντιβενιζελικός Τύπος θέτει επίσης θέμα άμεσης σύγκλισης της Βουλής προκειμένου να ενημερωθεί επίσημα η εθνική αντιπροσωπεία για την πορεία των συζητήσεων της ειρήνης, να ανανεώσει την εμπιστοσύνη της προς την κυβέρνηση, αλλά και για να λογοδοτήσει. Αντίθετα ο βενιζελικός Τύπος επισημαίνει ότι αυτή η στιγμή της λογοδοσίας δεν έφτασε ακόμα, εφόσον δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμα οι προσπάθειες της κυβέρνησης στο διπλωματικό πεδίο με την υπογραφή συνθήκης ειρήνης. Μάλιστα η *Ακρόπολις* προειδοποιεί τους από σύστημα πατριδοκάπηλους, ότι ο έλεγχος της κυβερνητικής πορείας που θα πραγματοποιηθεί δεν πρέπει να δώσει «το σύνθημα θορύβου» ή την εκδήλωση μίσους από τις φατρίες, υπολογίζοντας σε ενδεχόμενη επάνοδο τους στην εξουσία, καθώς αυτό αποτελεί ανούσια οπτασία. Για τον ελληνικό λαό και την υγιή κοινή γνώμη, ο έλεγχος της κυβέρνησης δε σημαίνει αμνηστία των «μηδενικοτήτων» του παρελθόντος, που έφεραν το έθνος σε σημείο παραζάλης. Τέλος, εκφράζεται η επιθυμία από το σύνολο σχεδόν του Τύπου να αφηθεί αυτός ελεύθερος, όπως συμβαίνει στη Σόφια και το Βελιγράδι και όχι να μένει άφωνος στο όνομα του Συντάγματος και της φιλελεύθερης κυβέρνησης έναντι των προπηλακισμών, των ύβρεων και των συκοφαντιών εκ μέρους δημοσιογράφων των αποκαλούμενων συμμάχων μας.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁹ *Ακρόπολις*, 10245/ 30.1.1913, «Τα δικαιώματα και το καθήκον να σκεπτόμεθα». Η εφημερίδα σε αυτό το άρθρο της εμφανίζεται ιδιαίτερα επικριτική έναντι του Βενιζέλου σε σχέση με τα αποτελέσματα της διπλωματικής του προσπάθειας, καθώς αισθάνθηκε απογοητευμένη ύστερα από τις πρωθυπουργικές δηλώσεις. & 10246/ 31.1.1913, «Αν όχι διά την ειρήνην, προς τι;»

Αθήναι, 3278/30.1.1913, «Η έναρξις του διπλωματικού αγώνος» & 3279/ 31.1.1913, «Ο αγών υπέρ μεγάλου έθνους», *Εφημερίς*, 445/ 1.2.1913, «Τα δικαιώματα ενός απελευθερωτικού αγώνος»,

Καιροί, 26/ 27.1.1913, «Περί την διανομήν», *Σκριπ*, 6307/ 31.1.1913, «Πρέπει να ομιλήσωμεν», 6308/ 1.2.1913, «Ημείς και οι σύμμαχοι» & 6309/ 2.2.1913, «Νικήσαντες ηττηθήκαμεν;»

Με την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα, ο Τύπος επιχειρεί έναν απολογισμό του διπλωματικού ταξιδιού του. Το *Εμπρός*, επισημαίνει ότι τόσο η δίμηνη παρουσία του Βενιζέλου στο Λονδίνο, όσο και η διέλευσή του από το Παρίσι και τη Βιέννη καθώς και η επίσκεψή του σε Βελιγράδι και Σόφια δεν απέφεραν την ειρήνη ή έστω κάποια υπόσχεση η οποία να θέτει τέλος στα εκκρεμή ζητήματα που υφίστανται μεταξύ των συμμάχων, γεγονός που έχει ως συνέπεια να αμφισβητείται ακόμα και η Θεσσαλονίκη. Ανεξαρτήτως πάντως των αποτελεσμάτων το ταξίδι απέβη αναμφισβήτητα ωφέλιμο, καθώς ήταν ο μόνος ο οποίος μπορούσε να αναπτύξει με τον πλέον εύγλωττο τρόπο τα ελληνικά δίκαια και να επηρεάσει ευμενώς για τη χώρα τις διαθέσεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Τα δε αποτελέσματα του ταξιδιού του δε δύνανται να κριθούν απόλυτα, καθώς υφίστανται κενά «ασαφή και δυσεξήγητα» σε σχέση με τα γεγονότα και τον τρόπο που προέκυψαν.

Το γεγονός της μη ύπαρξης συμφωνίας διανομής των εδαφών έως σήμερα, αποκαλεί περιπαιχτικά «κατόρθωμα της πολιτικής του μεγαλοφυΐας», καθώς αφήνει στη διάκριση των άλλων συμφέροντα, τα οποία αφορούν την τύχη της φυλής, λες και αυτός πρόκειται να υποστεί μόνος τη ζημιά, σαν να επρόκειτο περί ιδιοκτησίας του. Δεν παραλείπει όμως να επισημάνει, ότι δεν αμφισβητούνται οι αρετές του, οι μόχθοι του και η έως τώρα δράση του. Οφείλει όμως να ατενίζει την κατάσταση με βάση τα πραγματικά γεγονότα και να βαδίζει εμπρός χωρίς δισταγμούς και αμφιταλαντεύσεις, έχοντας την πεποίθηση ότι το έθνος είναι έτοιμο να τον ακολουθήσει μέχρι τέλους, υποβαλλόμενο σε νέες θυσίες. Είτε απατήθηκε, είτε παραπλανήθηκε στην εκτίμηση των πραγμάτων έχει καθήκον να είναι ειλικρινής έναντι του εαυτού του και των άλλων και να αναζητήσει την μόνη οδό που θα επιφέρει αίσιο αποτέλεσμα, έχοντας υπόψη ότι δεν επιτρέπεται πλέον ουδεμία οπισθοδρόμηση.¹⁰⁵⁰

Ο βενιζελικός Τύπος επισημαίνει, ότι αν και ο «δεξιός κυβερνήτης» δεν έφερε την ειρήνη από το Λονδίνο, κάτι για το οποίο δεν ευθύνεται ο ίδιος, η παρουσία του υπήρξε μέγα κέρδος για την πατρίδα, γεγονός το οποίο δεν διαφεύγει της εθνικής αντίληψης, καθώς ανέπτυξε υπέροχα τα εθνικά δίκαια προς τους συμμάχους και τις Δυνάμεις, θέτοντας έτσι τις βάσεις της τελικής επιτυχίας στο διπλωματικό στάδιο του πολέμου και προσέδωσε νέα αλκή στο έθνος που αναγεννιέται. Η δε διέλευσή του από τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες έδωσε την ευκαιρία να εκτιμηθεί από τους ευρω-

¹⁰⁵⁰ *Εμπρός*, 5848/ 30.1.1913, « Η επάνοδος του κ. Βενιζέλου εκ Λονδίνου», 5849/ 31.1.1913, «Η πολιτική του κ. Βενιζέλου εν τω βαλκανικό πολέμω», 5850/ 1.2.1913, «Εν ωκεανώ αισιοδοξίας» & 5851/ 2.2.1913, «Το καθήκον του κ. Βενιζέλου».

παίους πολιτικούς η διαύγεια, η ορθοφροσύνη και η υπέροχη πολιτική σκέψη του Έλληνα πρωθυπουργού. Κατόπιν τούτου, η αισιοδοξία και γαλήνη που τον περιβάλλει αίρει οποιαδήποτε ανησυχία καθώς οι εκκρεμείς υποθέσεις του έθνους βρίσκονται στο δρόμο της ευόδωσης, θεωρώντας βέβαιο ότι διακυβέρνηση της Ελλάδας από το Βενιζέλο θα οδηγήσει σε πλήρη θρίαμβο, η δε δημόσια γνώμη εκφράζει την αμέριστη εθνική ευγνωμοσύνη προς τον άνδρα επί των ημερών του οποίου συντελείται η ανάσταση και η απελευθέρωση του ελληνικού έθνους.¹⁰⁵¹

Το σύνολο του Τύπου επισημαίνει ότι ο Βενιζέλος επέστρεψε στη χώρα μη προσκομίζοντας διπλωματικές δάφνες, παρά μόνο δηλώσεις αισιοδοξίας, ότι η διανομή θα πραγματοποιηθεί μετά τη λήξη του πολέμου και μάλιστα ειρηνικά. Δέχεται όμως επικρίσεις από τον αντιβενιζελικό Τύπο, γιατί όφειλε να έχει υπογράψει συμφωνία διανομής πριν τον πόλεμο ή κατά τη διάρκειά του, γεγονός που έχει αποθρασύνει τους Βουλγάρους, οι οποίοι αμφισβητούν ακόμα και τη Θεσσαλονίκη. Πάντως διαφαίνεται και μία νότα αισιοδοξίας ως προς το τελικό αποτέλεσμα.

Με αφορμή την αρθρογραφία του αντιβενιζελικού Τύπου κατά πόσο η κυβέρνηση οφείλει να λογοδοτήσει για το έως τώρα έργο της, η *Πατρίς* απευθυνόμενη «εις τα εμπάθη και ασυνείδητα όργανα» της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης, αναφέρει ότι πλανώνται όσοι νομίζουν, ότι η κυβέρνηση δεν αισθάνεται την ανάγκη να λογοδοτήσει για το κολοσσιαίο έργο, το οποίο διαχειρίστηκε. Θεωρεί όμως την εποχή αυτή πρόωρη, γιατί ανακοινώσεις επί λεπτών ζητημάτων ενδεχομένως να απέβαιναν σε βλάβη των εθνικών συμφερόντων, εφόσον δεν υπάρχουν ακόμα τα τελικά αποτελέσματα αυτής της προσπάθειας. Πέραν τούτου η κυβέρνηση δε θα στεκόταν στο ύψος της αποστολής της, εάν έσπευδε προκαταβολικά να ησυχάσει τους κύκλους εκείνους, των οποίων η δήθεν πατριωτική ανησυχία προκύπτει από καθαρά κομματικό συμφέρον. Οι κύκλοι αυτοί περιλαμβάνουν όλους αυτούς, οποίοι μεταβλήθηκαν από κομματική υστεροβουλία σε ευτελείς υμνητές του Διαδόχου, ενώ τον έβριζαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Είναι οι άνθρωποι που τώρα διαδίδουν ότι ο Διάδοχος δεν υποφέρει το Βενιζέλο, οι άνθρωποι που έτρεμαν όταν ξεκίνησε ο πόλεμος μήπως νικήσουν τα ελληνικά στρατεύματα, οι άνθρωποι «του δίσκου της εθνικής επαιτείας», της συκοφαντίας, των συνομωσιών, της άρνησης, των δισταγμών, της έλλειψης κάθε

¹⁰⁵¹ *Εστία*, 29.1.1913, β' έκδ. «Ο πρωθυπουργός». *Εφημερίς*, 441/28.1.1913, «Η επάνοδος του πρωθυπουργού», *Καιροί*, 29/ 30.1.1913, «Ο κ. πρωθυπουργός», *Πατρίς*, 6864/ 30.1.1913, «Η επάνοδος του πρωθυπουργού», *Σφαίρα* 9314/ 30.1.1913, «Επανήλθεν» & *Νέα Ημέρα*, 203/ 29.1.1913 & 205/ 31.1.1913, όπου αναφέρει ότι αν τελικά κατορθωθεί και η Θεσσαλονίκη παραμείνει στην Ελλάδα, αυτό θα αποτελεί προσωπικό θρίαμβο της διπλωματικής περινοιας και ικανότητας του Βενιζέλου.

πρωτοβουλίας και θάρρους. Όταν έλθει η ώρα η Ελλάδα θα ζητήσει ευθύνες από τους κυβερνήτες της, ενώ όσοι τις ζητούν πρόωρα, δεν θα ξέρουν που να κρυφτούν. Τέλος η εφημερίδα επισημαίνει, ότι δεν είναι όργανο οποιουδήποτε προσώπου ή οργάνου. Υπήρξε ανέκαθεν όργανο της δημόσιας γνώμης με την οποία βρέθηκε σε αρμονία και γι' αυτό είχε και έχει το θάρρος της γνώμης και ανεπηρέαστη την ελευθερία της σκέψης.¹⁰⁵² Πιο ήπια η *Εστία* ως προς τις θέσεις της εκφράζει την άποψη, ότι δεν έφτασε ακόμα η στιγμή της λογοδοσίας, εφόσον δεν ολοκληρώθηκαν ακόμα οι εθνικές προσπάθειες.¹⁰⁵³

Αντίστοιχα οι *Καιροί* επισημαίνουν ότι κανένας δε δύναται να αρνηθεί στον Τύπο να εκφράζει την εθνική θέληση, ειδικά όταν πρόκειται για παραχώρηση πόλεων όπως η Καβάλα και οι Σέρρες, ενώ θεωρούν για πολλοστή φορά χαμένη τη Θράκη, επειδή θα προκαλούνταν «νέα θύελλα εν τη Ανατολή». Αλλά από αυτό μέχρι την πολιτική που μετέρχονται ορισμένες εφημερίδες και ορισμένοι έκπτωτοι πολιτικοί του παρελθόντος, οι οποίοι διακατέχονται από κομματικά και προσωπικά πάθη, υπάρχει άβυσσος. Η εφημερίδα πιστεύει ότι διενεργείται μια καταχθόνια αντιπολιτευτική εκστρατεία κατά της κυβέρνησης με απώτερο σκοπό να δηλητηριαστεί η κοινή γνώμη, επειδή υπάρχουν συνεχείς αναφορές του Τύπου για απεμπόληση ελληνικών περιοχών, επιρρίπτοντας κολοσσιαία ευθύνη στην κυβέρνηση, στηριζόμενοι στη δήλωση του Βενιζέλου περί μη ύπαρξης συμφωνίας διανομής. Τέλος, επισημαίνει ότι όλη αυτή η εκστρατεία δυσφήμισης του Βενιζέλου δεν πρόκειται να επιφέρει κανένα αποτέλεσμα, καθώς δεν ήλθε ακόμα η στιγμή όπως «κορέσωσι τα κατά του χαλύβδινου πρωθυπουργού παλαιά πάθη των».¹⁰⁵⁴

Όπως ήταν αναμενόμενο οι αναφορές του βενιζελικού Τύπου για τα παλαιά κόμματα και ειδικότερα αυτές της *Πατρίδος* δεν έμειναν αναπάντητες. Τη σκυτάλη παρέλαβε το *Σκριπ*, το οποίο χαρακτηρίζει τη μερίδα εκείνη του βενιζελικού Τύπου, η οποία χώρισε με τη ρυπαρή αρθρογραφία της τους Έλληνες σε πατριώτες και εφιάλτες οι οποίοι «επιχαίροναι διά την μέλλουσαν συμφοράν του έθνους», ως πατριδοκάπηλους που είναι έτοιμοι να πουλήσουν ό,τι πιο ιερό έχει η πατρίδα, αρκεί να προάγεται το προσωπικό τους συμφέρον. Επισημαίνει, ότι αδικούν κατάφωρα τον πρωθυπουργό και την κυβέρνηση εκείνοι που αποδίδουν σε έμπνευση ή σε έγκριση του Βενιζέλου

¹⁰⁵² *Πατρίς*, 6866/ 1.2.1913, «Η Ελλάς ναι, αλλά το κόμμα όχι» & 6867 /2.2.1913, «Πόθεν να φύγουν και που να κρυφούν».

¹⁰⁵³ *Εστία*, 1.2.1913, β' έκδ. «Τι ζητούν»;

¹⁰⁵⁴ *Καιροί*, 32/2.2.1913, «Η αντιπολίτευσις», 33/3.2.1913, «Ο αγών των» & 34/ 4.2.1913, «Τύπος, Σύμμαχοι, Κυβέρνησις».

όλες αυτές τις χυδαιότητες και τις βλασφημίες που αναγράφονται σε ορισμένα κυβερνητικά όργανα. Η εφημερίδα αναλαμβάνοντας την υπεράσπιση των προ του Βενιζέλου κυβερνήσεων, υπενθυμίζει ότι πολιτικοί άνδρες οι οποίοι εργάστηκαν ανελλιπώς επί σειρά ετών για τη στρατιωτική προπαρασκευή των ενόπλων δυνάμεων δεν είναι άξιοι των χυδαίων ύβρεων και των άτιμων συκοφαντιών που δέχονται από τα ημιέπιστα κυβερνητικά όργανα. [βλ. *Πατρίς*] Θεωρεί, ότι είναι άδικο να επικρίνονται ως αντιπολιτευόμενοι την κυβέρνηση και απάτριδες όσοι διαμαρτύρονται για τις αρπακτικές διαθέσεις των συμμάχων, ενώ ο βενιζελικός Τύπος αναφέρει ότι το έθνος θα αποδεχθεί με ευγνωμοσύνη οτιδήποτε παραχωρήσει ο Βενιζέλος προς τους συμμάχους μας, καθώς αυτός είναι το κράτος, το έθνος και ο νικητής και τη δύναμη του οποίου κανείς δε δύναται να αντισταθεί. Τέλος εκφράζει την άποψη, ότι η αντίληψη αυτή δεν είναι δυνατό να επικρατεί και στην κυβέρνηση.¹⁰⁵⁵

Το όλο ζήτημα που προκλήθηκε με την αρθρογραφία του Τύπου προκάλεσε την παρέμβαση του Βενιζέλου, οποίος δήλωσε ότι ορισμένα δημοσιεύματα μερίδας του αθηναϊκού Τύπου που στρέφονται κατά της κυβέρνησης και περιέχουν αναγκαστικά και επιθέσεις κατά των συμμάχων, δίνουν αφορμή στην τουρκική κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει ως απόδειξη, ότι υφίσταται χαλάρωση του συμμαχικού δεσμού και να το χρησιμοποιήσει προς όφελός της. Διαβεβαίωσε δε, ότι η αλληλεγγύη μεταξύ των συμμάχων παραμένει το ίδιο στενή, όπως την πρώτη μέρα του πολέμου.¹⁰⁵⁶

Λαμβάνοντας αφορμή από τη δήλωση αυτή του Βενιζέλου η *Πατρίς* θεωρεί πως δικαιώθηκε ως προς την άποψή της, δηλ. το πόσο άστοχο και επιζήμιο είναι η συζήτηση την περίοδο αυτή για τις εθνικές υποθέσεις. Ταυτόχρονα λαμβάνει αφορμή για να πλέξει εκ νέου το εγκώμιο του Βενιζέλου, καθώς θεωρεί ότι ο σημερινός κυβερνήτης της Ελλάδας δεν έχει ανάγκη ούτε συμβουλών, ούτε οδηγιών, ούτε ενισχύσεων, ούτε της πείρας των άλλων, ούτε πάσχει από διανοητική εξάντληση, ώστε να υπάρχει φόβος μη τυχόν και λησμονήσει κάτι. Όταν θα έλθει η ώρα των ευθυνών, τότε θα μιλήσει και ο Βενιζέλος και το έθνος θα κρίνει περί των αποτελεσμάτων του πολέμου. Αυτό που άρχισε προ ημερών να γίνεται και ταραξε τα νεύρα του έθνους, [δηλ. η αντιπαράθεση και η αμφισβήτηση μέσω του Τύπου των διπλωματικών χειρισμών του Βενιζέλου], αποτελεί δυσαρμονία στην κρίσιμη αυτή στιγμή όπου απαιτείται εθνική πειθαρχία. Η δε δήλωση του Βενιζέλου ήρθε στην κατάλληλη στιγμή, προκειμένου να

¹⁰⁵⁵ *Σκριπ*, 6310/ 3.2.1913, «Η κυβέρνηση, ο Τύπος και η Βουλή» & *Εφημερίς*, 446/ 2.2.1913, «Που ζητούν να καταρρίψουν τα ιερότερα».

¹⁰⁵⁶ *Εμπρός*, 5828/ 3.2.1913, σ. 4 & *Εστία* 3.2.1913

σταματήσει «την συμφόρησιν των παραφερθέντων».¹⁰⁵⁷ Φαίνεται ότι η δήλωση αυτή του πρωθυπουργού ήρθε στην πλέον κατάλληλη στιγμή για την *Πατρίδα*, καθώς αισθάνθηκε δικαιωμένη ως προς τις θέσεις της.

Περισσότερο διπλωματική και κινούμενη στο πνεύμα της εθνικής ομοψυχίας η *Εστία* αποφεύγει οποιαδήποτε θετική κριτική για το Βενιζέλο ή αρνητική για τα παλαιά κόμματα, επισημαίνοντας ότι τη διαμάχη αυτή μεταξύ των δημοσιογραφικών οργάνων των συμμάχων δεν την ξεκίνησε ο ελληνικός Τύπος, αλλά ο βουλγαρικός με τα αλλεπάλληλα ανθελληνικά άρθρα. Παρόλο δε που οι δεσμοί μεταξύ των συμμαχικών κρατών παραμένουν αρραγείς και δεν κινδυνεύουν από οποιαδήποτε πολεμική εκ μέρους του Τύπου, είναι επιβεβλημένο να μην παρέχεται στον κοινό εχθρό οποιαδήποτε ευκαιρία εκμετάλλευσης από δημοσιεύματα που οδηγούν σε προστριβές και παρεξηγήσεις ορμώμενα συνήθως από πείσμα και μόνο εθνικού εγωισμού.¹⁰⁵⁸

Η *Ακρόπολις* επιχειρεί να διαχωρίσει τη θέση της και να εξαιρεθεί από την πρωθυπουργική μομφή, καθώς θεωρεί ότι εξέφρασε την εθνική δυσφορία. Επιπλέον επικρίνει το εσπερινό ημεπίσημο όργανο της κυβέρνησης, όπως χαρακτηρίζει την *Εστία*, το οποίο αναφέρεται σε επιθέσεις κατά της κυβέρνησης «εκ κομματικού υπολογισμού». Η εφημερίδα υπενθυμίζει, ότι σε καιρούς εθνικής κρίσης τάχθηκε πάντα στο πλευρό των κυβερνήσεων παραβλέποντας τις λεπτομέρειες, νομίζοντας πως με τον τρόπο αυτό εξυπηρετεί τα εθνικά συμφέροντα. Όλη δε αυτή η αρθρογραφία αποσκοπεί στη μέριμνα περί του μέλλοντος της συμμαχίας και στη χειραφέτηση των βαλκανικών χωρών έναντι της επικίνδυνης σημασίας των ισχυρών.¹⁰⁵⁹

Η *Εφημερίς* θεωρεί ότι οι πρωθυπουργικές δηλώσεις έγιναν προκειμένου να ενημερωθεί το πανελλήνιο ότι η συζήτηση που έχει ξεκινήσει για το εθνικό ζήτημα έχει μοναδικό σκοπό την άσκηση πολεμικής κατά της κυβέρνησης, γιατί δεν φαντάζεται να λέει σοβαρά (ο Βενιζέλος), ότι όσα δημοσιεύονται από το μη κυβερνητικό και κομματικό Τύπο είναι δυνατό να χαρακτηριστούν ως πολεμική κατά των συμμάχων. Το μόνο που πράττει ο Τύπος είναι η απάντησή του στα ανθελληνικά έως εχθρικά δημοσιεύματα του Τύπου της Σόφιας.¹⁰⁶⁰

Η *Μακεδονία* χαρακτηρίζει τις δηλώσεις αυτές του Βενιζέλου ως λίαν επίκαιρες, καθώς κάποια όργανα του αθηναϊκού Τύπου, υπερέβησαν τα εσκαμμένα ως προς τις κρίσεις τους για την πολιτική της κυβέρνησης και των συμμάχων. Η εφημερίδα εκ-

¹⁰⁵⁷ *Πατρίς*, 6869/ 4.2.1913, «Η ψυχρολουσία»

¹⁰⁵⁸ *Εστία*, 3.2.1913, «Η πολιτική των συμμάχων».

¹⁰⁵⁹ *Ακρόπολις*, 10250/ 4.2.1913, «Επί του ανακοινωθέντος»

¹⁰⁶⁰ *Εφημερίς*, 447/ 3.2.1913, «Η ανακούφισις εκ των δηλώσεων»

φράζει την άποψη ότι στις κρίσιμες αυτές περιστάσεις που διερχόμαστε, οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί ως προς τις κρίσεις μας, η δε μόνη αρμόδια να κανονίσει τις σχέσεις μας με τους συμμάχους είναι η κυβέρνηση, καθώς ανήλθε στην εξουσία στηριζόμενη στην παμπηφία όλου του έθνους και η οποία θα πράξει ό,τι είναι ανθρωπίνως δυνατό να μην αδικηθούν πληθυσμοί που είναι στενά συνδεδεμένοι με το έθνος επί αιώνες.¹⁰⁶¹

Όπως συνάγεται το σύνολο σχεδόν του Τύπου-με εξαίρεση πάντα τα ημιεπίσημα κυβερνητικά φύλλα-θεωρεί οριστικά χαμένη τη Θράκη, επισημαίνοντας ότι αυτή είναι η μέγιστη θυσία του ελληνισμού και σαφές δείγμα της νηφαλιότητας και της επιθυμίας για συνδιαλλαγή της ελληνικής πολιτικής, χάρη των συμμαχικών δεσμών. Οποιαδήποτε δε παραχώρηση περιοχών δυτικά του Νέστου, οι οποίες διακρίνονται για την ευμάρεια και τον πλούτο τους, ισοδυναμεί με εθνική προδοσία.

3.3 Σύγκλιση Βουλής

Με την επικείμενη έναρξη των εργασιών της Βουλής, η πλειονότητα των εφημερίδων διερωτάται κατά πόσο η κυβέρνηση είναι διατεθειμένη να διεξαχθεί μια συζήτηση για τα εθνικά θέματα, εφόσον η εθνική αυτή προσπάθεια δεν έχει λάβει ακόμα αίσιο τέλος και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή η αποκάλυψη λεπτομερειών σχετικών με τις διεξαγόμενες διαπραγματεύσεις. Ταυτόχρονα υπενθυμίζει προς την αντιπολίτευση, ότι εφόσον η κυβέρνηση συναινέσει στη διεξαγωγή μιας τέτοιας συζήτησης, αυτή δεν πρέπει να λάβει το χαρακτήρα αντεγκλήσεων ή ελέγχου του κυβερνητικού έργου, αλλά εκδήλωση απόλυτης υποστήριξης του έθνους προς την κυβέρνηση του κράτους, ώστε να διακηρυχτεί προς κάθε κατεύθυνση ότι για κανένα λόγο η χώρα δε θα ανεχτεί την υποδούλωση αμιγών ελληνικών πληθυσμών, όπως και δεν είναι διατεθειμένη να συναινέσει σε νέες υποχωρήσεις, καθώς η παραχώρηση της Θράκης υπήρξε η υπέρτατη θυσία του ελληνικού έθνους. Απλώς ο ελληνικός λαός επιθυμεί να πληροφορηθεί αν υφίστανται βάσιμες ελπίδες ότι θα παρακαμφθούν οι κίνδυνοι που επικρέμονται κατά της ελληνικότητας των περιοχών, οι οποίες αμφισβητούνται από τους συμμάχους.¹⁰⁶² Στην ουσία ο Τύπος –με εξαίρεση πάντα την *Πατρίδα* και την *Εστία*- προτρέπει την αντιπολίτευση να ασκήσει έμμεσα πιέσεις στο Βενιζέλο, ώστε

¹⁰⁶¹ *Μακεδονία*, 466/ 5.2.1913, «Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου»

¹⁰⁶² *Αθήναι*, 3745/ 16.2.1913, «Η συζήτηση των εθνικών ζητημάτων», *Ακρόπολις*, 10264/ 20.2.1913, «Αυτό θ' αρκέσει», *Εφημερίς*, 460/19.2.1913, «Πώς να συζητήσει η Βουλή», *Καιροί*, 48/ 18.2.1913, «Η Βουλή», *Σκριπ*, 6314/ 7.2.1913, «Η σύγκλησις της Βουλής» & 6324/ 17.2. 1913, «Η Βουλή και το έργον της».

να εγκαταλείψει την πολιτική της μετριοπάθειας και των χαμηλών τόνων έναντι των συμμάχων και να διεκδικήσει τις περιοχές εκείνες στις οποίες υπερτερεί το ελληνικό στοιχείο, καθώς εκλαμβάνει την πολιτική αυτή, ως ιδιαίτερα υποχωρητική και επιβλαβή για τα εθνικά μας θέματα.

Η Βουλή επανέλαβε τις εργασίες της στις 20 Φεβρουαρίου 1912, όπου σε ένα κυριολεκτικά πανηγυρικό κλίμα, ο πρωθυπουργός προέβη σε μια σύντομη ανασκόπηση των στρατιωτικών και διπλωματικών γεγονότων που μεσολάβησαν από την έναρξη του πολέμου και τη διακοπή των εργασιών της εθνοσυνέλευσης (5 Οκτωβρίου 1912), έως και την επανέναρξη των εργασιών της.¹⁰⁶³

Ο Τύπος στο σύνολό του χαρακτηρίζει τις πρωθυπουργικές δηλώσεις ως αφηγηματικές, άχρωμες και ξηρές των πολεμικών γεγονότων που μεσολάβησαν από την κήρυξη του πολέμου έως σήμερα, ενώ δεν υπήρξαν διαφωτιστικές ως προς τα ζητήματα που δημιουργούν ανησυχίες στην εθνική ψυχή. Θεωρεί όμως τη σιγή του Βενιζέλου επιβεβλημένη, λόγω της διπλωματικής θολότητας που υφίσταται στη διεθνή πολιτική ατμόσφαιρα.¹⁰⁶⁴ Η δε αναφορά του πρωθυπουργού «*προς τον γενναίον Στρατόν και τον Στρατηλάτην αυτού, όστις τυγχάνει να είναι και Διάδοχος του Θρόνου*»,¹⁰⁶⁵ ερμηνεύεται με διττή σημασία. Οι μεν *Καιροί* επισημαίνουν ότι ο πρωθυπουργός μιλώντας με τη συνήθη ειλικρίνεια και εξαίροντας το έργο που κατήγαγε ο στρατηλάτης Διάδοχος, κατέρριψε και ερήμωσε τα όνειρα εκείνων, οι οποίοι ενδεχομένως προσδοκούσαν σε πολιτικά οφέλη από τυχόν διάσταση μεταξύ της στρατιωτικής και της πολιτικής αρχής. Αντίθετα η εφημερίδα *Αθήναι*, θεωρεί ότι ο ρήτορας λόγω ανάγκης χρησιμοποίησε και το όνομα του Διαδόχου, προκειμένου να αποσπάσει το χειροκρότημα της Βουλής.¹⁰⁶⁶

Δεν πέρασε όμως απαρατήρητη και η στάση της αντιπολίτευσης, οι αρχηγοί της οποίας ανεξάρτητα από τυχόν αντιρρήσεις για την πολιτική της κυβέρνησης αρκέστηκαν να ακούσουν από τον πρωθυπουργό την εξιστόρηση των πολεμικών γεγονότων-αν και δεν ήταν δύσκολο εάν επιθυμούσαν να δυσχεράνουν την όλη συζήτηση - και να χειροκροτήσουν με τους πολιτικούς τους φίλους την επιδειχθείσα ανδρεία των

¹⁰⁶³ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* της Α' Συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής περιόδου,, ό. π., συνεδρίαση Ι' / 20.2.1913, σσ. 43 - 44

¹⁰⁶⁴ *Αθήναι*, 3750/ 21.2.1913, «Αι δηλώσεις του κ. πρωθυπουργού», *Ακρόπολις*, 10265/ 21.2.1913, «Η χθεσινή Βουλή», *Καιροί*, 51/21.2.1913, «Η χθεσινή Βουλή», *Νέα Ημέρα*, 226/ 21.2.1913, *Σφαίρα*, 9333/ 21.2.1913, «Αι χθεσιναί αγορεύσεις»

¹⁰⁶⁵ *Πρακτικά*, ό. π., σ. 44

¹⁰⁶⁶ *Αθήναι*,, ό. π. & *Καιροί*,ό. π.

Ενόπλων Δυνάμεων.¹⁰⁶⁷ Αντίθετα η *Ακρόπολις* επικρίνει τους «μη αποτελούντες την κυβέρνηση» επειδή βουβάθηκαν, ενώ όφειλαν να διατρανώσουν τις εθνικές αξίες, οι οποίες τίθενται υπό αμφισβήτηση. Εκφράζει δε την άποψη, ότι λόγοι μικροπολιτικής σκοπιμότητας και όχι λόγοι υπέρτερης πολιτικής αντίληψης έφραξαν το στόμα «των λογάδων» του κοινοβουλίου μας. Από το Θεοτόκη και το Ράλλη, οι οποίοι είναι ακόμα πανικόβλητοι από τη λαϊκή καταδίκη μέχρι του Γούναρη, ο οποίος προτιμά να ακούει παρά να μιλά, μέχρι «των λουφαζόντων μολοσσών» Ευταξία και Δημητρακόπουλου και μέχρι των κοινωνιολόγων του κοινοβουλίου, οι οποίοι αρέσκονται στο «ας αρχίσουν οι άλλοι πρώτα».¹⁰⁶⁸

Κατά τη συνεδρίαση της επόμενης μέρας (21 Φεβ.) ευθύς με την έναρξη των εργασιών της ο Βενιζέλος ανήλθε στο βήμα και ανακοίνωσε στη Βουλή τα τηλεγραφήματα που ελήφθησαν από τα Ιωάννινα, όπου αναγγελλόταν η παράδοση της πόλης στον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο, εν μέσω παρατεταμένων χειροκροτημάτων και ζητωκραυγών. Αμέσως οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων προέβησαν σε δηλώσεις.

Ο Κ. Μαυρομιχάλης εξέφρασε τη χαρά του, καθώς «*σήμερον πληρούται ο πόθος ημών ο προαιώνιος*». Ταυτόχρονα εξέφρασε και τη θλίψη του, γιατί δε συγκλήθηκε νωρίτερα η Βουλή, καθώς πρόκειται να κριθεί η τύχη τόσων χιλιάδων ομογενών. Τόνισε τη δύναμη την οποία δύναται να αντλήσει η κυβέρνηση από τη Βουλή, ενώ τέλος εξήρε το θριαμβευτικό έργο του Διαδόχου, ο οποίος με τη στρατηγική του δεξιότητα κατόρθωσε να οδηγήσει τα στρατεύματά του στη δόξα και στη νίκη.¹⁰⁶⁹

Ο Δ. Ράλλης τόνισε ότι απηχεί παλμούς του έθνους περί του εθνικού τροπαίου που έστησε ο ελληνικός στρατός, ενώ υπέδειξε στην κυβέρνηση πως δύναται να στηριχθεί σ' αυτόν, όπως διεκδικήσει τα δικαιώματα ολόκληρου του ελληνισμού. Τόνισε ιδιαίτερα ότι εάν το μέλλον επιφυλάσσει αγώνες, ο ένδοξος ελληνικός στρατός είναι σε θέση να τους διεξαγάγει με την ίδια δόξα και την ίδια αντοχή.¹⁰⁷⁰

Ο Γ. Θεοτόκης απηύθυνε σύσταση προς την κυβέρνηση, όπως βασιζόμενη στις στρατιωτικές επιτυχίες κατευθύνει τις διπλωματικές της ενέργειες προς εξασφάλιση των ύψιστων εθνικών συμφερόντων και καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε να εκπληρωθεί και ο πόθος των περιοχών που κατοικούνται από αμιγώς ελληνικούς πληθυσμούς συμπεριλαμβανομένων και των νησιών.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁷ *Εστία*, 6842/ 21.2.1913, «Η στάσις της αντιπολιτεύσεως»

¹⁰⁶⁸ *Ακρόπολις*, ό. π.

¹⁰⁶⁹ *Πρακτικά*,..... ό. π., συνεδρίαση ΙΑ'/21.2.1913, σ. 55

¹⁰⁷⁰ *Ο. π.*, σσ. 55 -56

¹⁰⁷¹ *Ο. π.*, σ. 56

Τη συζήτηση επισφράγισε ο Δ. Γούναρης, λέγοντας ότι η μόνη ικανοποίηση την οποία δύνανται να δώσουν στους ήρωες μας οι πολιτικοί άνδρες είναι να προσπαθήσουν να επιτύχουν, ώστε ο σκοπός για τον οποίο αγωνίστηκαν και πέθαναν να πραγματοποιηθεί σε όλο του το μεγαλείο.¹⁰⁷²

Το Σκριπ επισημαίνει, ότι η εθνική αντιπροσωπεία δεν ήταν δυνατό να παραμείνει βουβή και άναυδη, ύστερα από την ολοένα αυξανόμενη δυσφορία της κοινής γνώμης. Κατόπιν τούτου η εθνική θέληση ικανοποιήθηκε, εφόσον διατύπωσε τις αξιώσεις της. Η δε κυβέρνηση ανέλαβε νέες υποχρεώσεις έναντι του έθνους για την περιφρούρηση και εξασφάλιση των εθνικών δικαίων. Σ' αυτήν εναπόκειται το καθήκον να πραγματοποιήσει τις αξιώσεις του έθνους, όπως αυτές διατυπώθηκαν από την εθνική αντιπροσωπεία.¹⁰⁷³

Η πλέον όμως ενδιαφέρουσα συνεδρίαση υπήρξε αυτή της 2ας Μαρτίου 1913, όπου διεξήχθη εντονότατη συζήτηση για τα εθνικά θέματα και ο Βενιζέλος για πρώτη φορά αποσαφήνισε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο έως που φθάνουν τα όρια των ελληνικών διεκδικήσεων, δηλώνοντας ότι δεν περιλαμβάνεται σε αυτά η Θράκη.

Με την έναρξη των εργασιών του Σώματος ο βουλευτής Α. Ρούφος υποστήριξε αναφορά των αντιπροσώπων της Αν. Ρωμυλίας και Θράκης, η οποία είχε υπογραφεί και από Έλληνες της Καβάλας, της Δράμας και των Σερρών, οι οποίοι ζητούσαν την αποκατάστασή τους σύμφωνα προς τους εθνικούς πόθους.¹⁰⁷⁴

Ο Π. Πετροπουλάκης δήλωσε ότι η αναφορά αυτή ενέχει μεγάλη σημασία και δεν αμφιβάλει πως η κυβέρνηση της χώρας πράττει ό,τι είναι δυνατόν, προκειμένου να περιφρουρηθούν τα ελληνικά δίκαια. Αναφέρει επίσης, ότι ως Έλληνας δεν επιθυμεί όπως αναγραφεί στη βουλγαρική ιστορία, ότι ελληνικοί πληθυσμοί αποδέχθηκαν «εκόντες» τη βουλγαρική κυριαρχία και δεν υπήρξε ελληνική Βουλή, η οποία δεν διαμαρτυρήθηκε για το αδίκημα αυτό.¹⁰⁷⁵

Η τελευταία αποστροφή της αγόρευσης του Π. Πετροπουλάκη προκάλεσε την αντίδραση του Βενιζέλου. Σφοδρά ενοχλημένος δήλωσε, ότι «εξ ανάγκης θα περιέλθωσι υπό την κυριαρχίαν των συμμάχων πληθυσμοί Ελληνικοί και μάλιστα πυκνοί», διευκρινίζοντας όχι γιατί οι περιοχές αυτές καταλήφθηκαν από τους συμμάχους, αλλά γιατί γεωγραφικοί λόγοι «φέρουσι ημάς εις τοιαύτην θέσιν», ώστε ακόμα και αν οι σύμμαχοι ήταν διατεθειμένοι να μας επιτρέψουν επέκταση των ορίων προς τις περιοχές αυ-

¹⁰⁷² Ο. π.

¹⁰⁷³ Σκριπ, 6330/ 23.2.1913, «Η εν τη Βουλή συζήτησις περί των ελληνικών αξιώσεων».

¹⁰⁷⁴ Πρακτικά, ό. π., συνεδρίαση ΙΘ' / 2.3.1913, σ. 99

¹⁰⁷⁵ Ο. π. σσ. 99 - 100

τές, δε θα δεχόταν αυτή τη χάραξη των συνόρων ως επικίνδυνη, γιατί κατά την άποψή του η Ελλάδα θα ήταν ασθενέστερη επεκτεινόμενη με αυτό τον τρόπο προς τη θάλασσα «άνευ σπονδυλικής στήλης, παρ' όσον εάν τα όρια αυτής εστρογγυλούντο κατ' άλλην διεύθυνσιν». Εξέφρασε την πεποίθηση, ότι δεν θα ενθαρρυνθούν σε αντίσταση πληθυσμοί, οι οποίοι ζουν με την αμφιβολία μήπως δεν περιληφθούν, εντός των ορίων της μείζονος Νέας Ελλάδας. Τέλος, δήλωσε ότι «δεν έχομεν την αξίωσιν να επεκταθώσι τα όρια της Ελλάδος εν Θράκη, ζητώντας αλλαχού ανταλλάγματα». ¹⁰⁷⁶

Οι δηλώσεις αυτές, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων μεταξύ των αρχηγών της αντιπολίτευσης, οι οποίοι ζήτησαν το λόγο, κάτι που ήταν αντίθετο με τον κανονισμό της Βουλής. Ο ίδιος ο Βενιζέλος δήλωσε προς τον Πρόεδρο του Σώματος (Κ. Ζαβιτσάνο), ότι αποδέχεται όπως επεκταθεί η συζήτηση επί του συγκεκριμένου θέματος. Όπως διαφαίνεται ο Βενιζέλος περίμενε να του δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία για να ανακοινώσει ενώπιον της εθνικής αντιπροσωπείας αυτό που ήταν ήδη γνωστό μέσω του Τύπου, ¹⁰⁷⁷ αλλά χρειαζόταν και η επίσημη πρωθυπουργική επιβεβαίωση. Αυτή η αφορμή δόθηκε μέσω της αναφοράς του Λ. Ρούφου, καθώς όπως διαφαινόταν ούτε το κυβερνών κόμμα ούτε η αντιπολίτευση ήταν διατεθειμένοι να ζητήσουν τη διεξαγωγή οποιασδήποτε συζήτησης επί εθνικών θεμάτων, πριν την επίσημη υπογραφή της συνθήκης ειρήνης και διανομής των εδαφών, ώστε τα επιχειρήματα κυβέρνησης και αντιπολίτευσης να στηρίζονται σε επίσημα στοιχεία και όχι στις αναφορές και τις εκτιμήσεις του Τύπου.

Αμέσως έλαβαν το λόγο οι αρχηγοί και οι επώνυμοι της αντιπολίτευσης. Ο Δ. Γούναρης εξέφρασε την έκπληξή του για όσα λέχθηκαν από τον πρόεδρο της κυβέρνησης, ο οποίος ενώ επί τόσο χρόνο δεν προέβη σε ανακοινώσεις, «*παρασυρθείς ανακοίνωσε πράγματα καταπληκτικά*». ¹⁰⁷⁸

Ο Ν. Δημητρακόπουλος ¹⁰⁷⁹ θεώρησε την πρωθυπουργική απάντηση «*λίαν άστοχον*», ενώ κατηγόρησε το Βενιζέλο για έλλειψη ψυχραιμίας, καθώς δεν μπόρεσε να αντιληφθεί τη διαφορά που υφίσταται από μια επερώτηση και της υπεύθυνης γνώμης του κυβερνήτη της χώρας. Δήλωσε δε, ότι αναπότρεπτα θα υπάρξει αντίσταση των

¹⁰⁷⁶ Ο. π., σσ. 100

¹⁰⁷⁷ Υπενθυμίζουμε, ότι ο Τύπος - με εξαίρεση την *Εστία* και την *Πατρίδα* - με σωρεία άρθρων θεωρούσε οριστικά χαμένα τη Θράκη και ενδεχομένως την περιοχή μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου.

¹⁰⁷⁸ Ο. π., ... σ. 100

¹⁰⁷⁹ Ο Δημητρακόπουλος μιλούσε ως αρχηγός μιας κοινοβουλευτικής ομάδας 12 βουλευτών, που ήταν ενταγμένοι στο κόμμα των Φιλελευθέρων και οι οποίοι τον ακολούθησαν ύστερα από την παραίτησή του από τη θέση του υπουργού Δικαιοσύνης, λόγω της αντίθεσής του στην άρνηση του Βενιζέλου να επιτραπεί η είσοδος των Κρητών βουλευτών στο κοινοβούλιο (19 Μαΐου 1913).

περιοχών που δε θα περιέλθουν στο ελεύθερο Βασίλειο, γιατί «η αντίστασις είναι νόμος φυσικός και αναπότρεπτος», που κανείς δεν δύναται να παραβλέψει.¹⁰⁸⁰

Ο Γ. Θεοτόκης εξέφρασε την άποψη ότι οι δηλώσεις αυτές του Βενιζέλου προήλθαν από οργή και ότι θα μετανιώσει γι' αυτό, καθώς προκαλούν όχι μόνο απελπισία περί των αποτελεσμάτων του πολέμου στους Έλληνες εντός και εκτός συνόρων, αλλά θέτουν και την κυβέρνηση σε αδυναμία διαπραγματεύσεων. Απευθυνόμενος μάλιστα στον πρωθυπουργό τον ρώτησε, αν με βάση τις δηλώσεις αυτές, όταν ζητήσει αλλού ανταλλάγματα για τη θυσία της Θράκης, μήπως του πουν ότι δε δικαιούται τίποτα, καθώς σύμφωνα με τις επίσημες δηλώσεις του η Θράκη είναι βάρος για την Ελλάδα. Τέλος, ζήτησε από τη Βουλή και τη δημόσια γνώμη, να κρίνει τις διακηρύξεις του πρωθυπουργού, «του ελευθερωτού του ελληνισμού».¹⁰⁸¹ Θεωρούμε ότι η αναφορά αυτή του Βενιζέλου περί Θράκης αποσκοπούσε στο να καθησυχάσει τη Βουλγαρία, ως προς το εύρος των ελληνικών αξιώσεων, καθώς την περίοδο εκείνη η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει από μόνη της σε πόλεμο κατά της γείτονος χώρας, ενώ βρισκόταν σε προκαταρκτικές συνεννοήσεις με τη Σερβία για σύναψη συμμαχίας.

Ο Δ. Ράλλης δήλωσε έκπληκτος από τις δηλώσεις του Προέδρου της Κυβέρνησης, καθώς φρονούσε πως η κυβέρνηση θα είχε σταθμίσει πριν την επανάληψη των εργασιών της Βουλής τους κινδύνους που θα μπορούσαν να απειλήσουν τις εργασίες της αλλά και τον ελληνισμό, συζητήσεις οι οποίες προέρχονται από κάποιο τυχαίο γεγονός. Αν και δήλωσε, ότι διαφωνεί ριζικά με την διεθνή πολιτική της χώρας, σύμφωνα με την κατεύθυνση που δόθηκε από το Βενιζέλο, δεν θεωρεί πολιτικά ορθό όσο διαρκεί ακόμα ο πόλεμος να διεξάγονται ανάλογες συζητήσεις. Αυτό που προέχει είναι η συσπείρωση όλου του ελληνισμού γύρω από την κυβέρνηση, η οποία αγωνίζεται για τα δίκαια του ελληνισμού. Τέλος, επέκρινε τον πρωθυπουργό για τις δηλώσεις αυτές, γιατί όχι μόνο απεμπολεί τα αναμφισβήτητα δικαιώματα μεγάλου τμήματος του ελληνισμού, «αλλά δεσμεύει και τας χείρας αυτής της κυβερνήσεως, απέναντι του φυλετικού ημών εχθρού».¹⁰⁸²

Ύστερα από την τοποθέτηση των πολιτικών αρχηγών, ο Βενιζέλος δήλωσε σε αυστηρό τόνο ότι δεν αποδέχεται καμία επιείκεια, λόγω ψυχικής διαταραχής στην οποία ενδεχομένως βρισκόταν σύμφωνα με τις δηλώσεις των αρχηγών της αντιπολίτευσης, ζήτησε δε να κριθεί αυστηρά από τη Βουλή, αν αυτή νομίσει ότι υφίσταται τέτοια α-

¹⁰⁸⁰ Ο. π. ..., σσ. 100 – 101

¹⁰⁸¹ Ο. π., σ. 101

¹⁰⁸² Ο. π., ..., σσ. 101 – 102

νάγκη. Διευκρίνισε, ότι αυτό που ανακοινώνει τώρα στη Βουλή, ότι δηλ. θυσιάζει μεγάλο τμήμα του ελληνισμού της Θράκης ζητώντας αλλού ανταλλάγματα, είναι γνωστό στους συμμάχους τρεις ή τέσσερις βδομάδες μετά την έναρξη των επιχειρήσεων. Θεώρησε όμως σκόπιμο να το καταστήσει γνωστό και προς τη Βουλή και προς τον ελληνικό Λαό τόσο εντός όσο και εκτός Βασιλείου, ώστε να το γνωρίζουν και οι πληθυσμοί εκείνοι που πρόκειται να μείνουν έξω από τα όρια της «μεγαλυνομένης Ελλάδος» και προβάλλουν αντίσταση, παρασυρόμενοι από ενέργειες ανθρώπων, οι οποίοι αν και άγονται από πατριωτικές διαθέσεις προκαλούν ζημιά στα εθνικά συμφέροντα, ενώ ανέφερε ότι η κυβέρνηση θα λάβει μέριμνα για την εξασφάλιση της θρησκευτικής και εθνικής συνείδησης των πληθυσμών αυτών. Τέλος τόνισε ότι τα τελευταία έτη έχει επέλθει τέτοια μεταβολή στη ψυχή του Λαού, ώστε να δύναται πλέον ο υπεύθυνος κυβερνήτης να λέει προς αυτόν την αλήθεια, ακόμα και αν πρόκειται να χαρακτηριστεί από τους ομοφύλους του και τους «άγαν πατριώτες», ως προδότης των εθνικών συμφερόντων.¹⁰⁸³

Ο Π. Αραβαντινός, τόνισε ότι η διεξαχθείσα συζήτηση υπήρξε εντελώς άκαιρη. Αναγνώρισε το δίκαιο του πρωθυπουργού δηλώνοντας, ότι δεν είναι δυνατό να συμπεριληφθεί εντός των ορίων του κράτους και ο ελληνισμός της Θράκης. «*Εις την εθνικήν ιδέα δεν εφαρμόζεται εκείνο, το οποίο είναι φυσικός νόμος*», αναπόφευκτα δε θα υποστούμε θυσίες. Τέλος, εξέφρασε την πεποίθηση ότι θα πρυτανεύσει η μετριότητα και ότι οι υπεύθυνες κυβερνήσεις δεν θα παρασυρθούν από καταδικαστέες σοβινιστικές τάσεις.¹⁰⁸⁴

Τελευταίος ο Κ. Μαυρομιχάλης, ο οποίος σημειωτέον δεν έλαβε το λόγο κατά τη διάρκεια της συζήτησης εξέφρασε το παράπονο, καθώς όλοι οι αρχηγοί αναφέρθηκαν στις υπηρεσίες που προσέφεραν στη στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας, δίχως να αναφερθούν οι δικές του. Κλείνοντας τη συζήτηση δήλωσε, ότι το συμπέρασμα που εξάγεται είναι πως φρονεί, ότι όσο ψηλά και αν ίσταται ένας πολιτικός άνδρας και ένας κυβερνήτης, όσο ευφυής και ισχυρός και αν είναι, δε δύναται να παραβλέπει τη γνώμη των άλλων, καθώς ενδέχεται να πλανηθεί ή να παρασυρθεί.¹⁰⁸⁵

Σύμφωνα με το Γ. Βεντήρη, ο Βενιζέλος προέβη σ' αυτή τη δήλωσή του προς τη Βουλγαρία, ήδη από την τρίτη εβδομάδα του βαλκανικού πολέμου καθώς είχε κατά νου το ενδεχόμενο ενός ελληνοβουλγαρικού πολέμου σε συνδυασμό με το γεγονός

¹⁰⁸³ Ο. π..., σ. 102

¹⁰⁸⁴ Ο. π..., σ. 104

¹⁰⁸⁵ Ο. π..., σ. 104

ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στον πόλεμο αυτό, δίχως τη σύμπραξη της Σερβίας.¹⁰⁸⁶

Η στάση του Τύπου ποικίλει και είναι ενδεικτική του χώρου, όπου κινείται κάθε εφημερίδα. Ο αντιβενιζελικός Τύπος δίχως να προβαίνει σε ακραίες κρίσεις, χαρακτηρίζει τις πρωθυπουργικές δηλώσεις είτε αυτές πραγματοποιήθηκαν εκ προμελέτης είτε λόγω έκρυθμης ψυχολογικής κατάστασης, ως ολίστημα το οποίο προκάλεσε οδυνηρή κατάπληξη όχι μόνο στη δημόσια γνώμη αλλά και μεταξύ των κορυφαίων της Βουλής, ώστε ακόμα και η προσπάθεια που κατέβαλαν να τον περισώσουν απέβη άκαρπη, καθώς ο πρωθυπουργός έχοντας εισέλθει στον κατήφορο, δεν ήταν δυνατόν να συγκρατηθεί. Επιπλέον θεωρεί ότι ο Βενιζέλος υπέστη μία δεινή διπλωματική ήττα και αντί να εξηγήσει την ανάγκη στην οποία βρέθηκε να θυσιάσει τη Θράκη, αυτός την αποκήρυξε ως περιττή για το μέλλον του ελληνισμού. Τη μεγαλύτερη όμως ενόχληση προκαλεί ο τρόπος με τον οποίο μίλησε προς τους αγορητές, καθώς ο αντιβενιζελικός Τύπος θεωρεί ως αναπόφευκτο το γεγονός ότι λόγω των περιστάσεων η Θράκη και τμήματα της Μακεδονίας δεν θα συμπεριληφθούν στις περιοχές του ελληνικού βασιλείου. Του προσάπτει την κατηγορία, ότι ξεπέρασε το Λουδοβίκο ΙΔ', διακηρύττοντας ότι αυτός είναι το Έθνος, αυτός η θέλησή του, αυτός ολόκληρη η φυλή, παραχωρώντας «ως είδος εμπορεύματος» περιοχές πιο ελληνικές ακόμα και από αυτές του ελεύθερου βασιλείου στους συμμάχους, δίχως να υποβάλλει ως όφειλε την απόφασή του αυτή στην κρίση του έθνους. Μάλιστα προτρέπει τον πρωθυπουργό να σταθμίσει προς το «εθνικότερον» τις δηλώσεις και τις ενέργειές του, έναντι εκείνων που караδοκούν και με αφορμή ανάλογες δηλώσεις, προβάλλουν απαιτήσεις εκεί όπου δεν υφίστανται. Τέλος, θεωρεί βέβαιο ότι ο πατριωτισμός του θα επικρατήσει έναντι κάθε άλλης ιδέας ξένης προς τα εθνικά συμφέροντα.¹⁰⁸⁷

Τα ημειπίσημα όργανα των βενιζελικών (*Πατρίς, Εστία*), συνεπικουρούμενα από τη *Νέα Ημέρα* θεωρούν ότι ο Βενιζέλος με τις ειλικρινείς δηλώσεις του αναδείχθηκε σε κήρυκα της αλήθειας και των δικαιών του έθνους, σε αντίθεση με τη γλώσσα του ψεύδους και «των αεροφουσκομένων λόγων» των προκατόχων του. Το γεγονός αυτό από μόνο του υπήρξε η μεγαλύτερη νίκη του ελληνικού κράτους, το να μπορεί δηλ. ο πρωθυπουργός να μιλεί προς την εθνική αντιπροσωπεία και την κοινή γνώμη με τη γλώσσα της αλήθειας και να λέει τα πράγματα ως έχουν, χωρίς περιφράσεις και ευ-

¹⁰⁸⁶ Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 157

¹⁰⁸⁷ *Αθήναι*, 3760/ 3.3.1913, «Το μυστήριο των δηλώσεων» & 3761/ 4.3.1913, «Προήλυνεν ο στρατός και υπεχώρει το κράτος», *Εμπρός*, 5879/ 3.3.1913, «Η χθεσινή συζήτηση» & 5880/ 4.3.1913, «Η σημασία της προχθεσινής συζήτησεως», *Σκριπ*, 6337/ 3.3.1913, «Κατάπληξις»

φημισμούς. Έδωσαν δε αφορμή στο Βενιζέλο να πραγματοποιήσει μια μεγάλη νίκη, που συγκλόνισε βαθύτατα την ψυχή του έθνους και εμφάνισε τον αρχηγό της κυβέρνησης σε όλη του την επιβουλή της δύναμης και του λόγου του. Οι δε δηλώσεις του υπήρξαν αληθινά απαράμιλλες, καθώς αντήχησαν ως η φωνή του νέου ελληνικού κόσμου που εξαγγέλλει νέους κανόνες πολιτικού και εθνικού βίου, αποκρούοντας τις ανερμάτιστες εμπνεύσεις της αισθηματολογίας και του πολιτικού ρομαντισμού μιας Ελλάδας ανίκανης να ζήσει τον κόσμο της πραγματικότητας.

Ο βενιζελικός Τύπος στέκεται ιδιαίτερα επικριτικός έναντι των άλλων πολιτικών αρχηγών, καθώς εκφράζει την άποψη ότι η συζήτηση αν και προκλήθηκε άκαιρα, αποκάλυψε τα ερείπια του πολιτικού κόσμου, τον οποίο δίκαια κατέρριψε προ τριετίας ο ελληνικός Λαός, καθώς στηριζόταν σε απατηλά όνειρα και ψεύδη με τα οποία δικαιολογούνταν και καλυπτόταν η φαυλοκρατία του παρελθόντος. Αποκαλύφθηκε δηλ. ότι αν και μόνη η χώρα δεν ήταν σε θέση να κινηθεί στρατιωτικά κατά της Τουρκίας, θα προτιμούσαν τη διαιώνιση της τουρκικής κατοχής παρά συμμαχικό πόλεμο εναντίον της. Λέγοντας δε αυτά έχουν την αξίωση να τους θεωρήσουμε πατριώτες και πολιτικούς άνδρες άξιους σεβασμού. Τέλος συμπεραίνει ότι η χθεσινή συζήτηση δύναται να διδάξει στους κατηγορούς του μεγάλου κυβερνητικού έργου ότι δεν έχουν ακόμα αντιληφθεί πως βρίσκονται σε άλλον πλέον ελληνικό κόσμο και ότι άλλες πολιτικές αντιλήψεις επικρατούν πλέον στην ψυχή του ελληνικού Λαού.¹⁰⁸⁸

Διαφορετική όμως είναι η στάση των μετριοπαθών βενιζελικών εφημερίδων, καθώς προβάλλουν περισσότερο το εθνικά θέματα έναντι των αλληλοκατηγοριών μεταξύ των πολιτικών αρχηγών. Επισημαίνουν, ότι αν και εκτός ημερήσιας διάταξης, η συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή, στάθηκε η αιτία ώστε «το καζάνι που εκόχλαζε» τόσο καιρό στα στήθη του έθνους να ξεσπάσει και να αποδειχθεί η απόφασή του να υπερασπιστεί τους δίκαιους πόθους του μέχρι εσχάτων, όχι ιδιοτελώς και ύπουλα έναντι των συμμάχων, αλλά εννοώντας να εξασφαλίσει τα ανάλογα ανταλλάγματα με βάση την προσφορά του και τις θυσίες που υπέστη το έθνος. Ταυτόχρονα επικρίνεται ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασε ο Βενιζέλος. Αν και επιτελεί αξιοθαύμαστο πολιτικό έργο με αποτέλεσμα να απολαμβάνει της παραδειγματικής εμπιστοσύνης του έθνους, «έχει δυστυχώς εις τους κοινοβουλευτικούς αγώνες ακατάσχετον ορμήν», η οποία τον συμπαρασύρει με αποτέλεσμα οι δηλώσεις του να μην ήταν οι πρέπουσες.

¹⁰⁸⁸ *Εστία*, 3.3.1913, «Παλαιός και νέος κόσμος», & 4.3.1913, «Η ψυχή αυτή έλειπεν», *Παρίς*, 6895/ 3.3.1913, «Κραυγή από τα ερείπια», 6896/ 4.3.1913, «Οι Τουρκοκράται» & 6897/ 5.3.1913, «Ο ανδρισμός της κοινής γνώμης». *Νέα Ημέρα*, 285/ 3.3.1913

Επισημαίνει ότι η ειλικρίνειά του αποβαίνει ελάττωμα, όταν εκδηλώνεται με αυτόν τον τρόπο με αποτέλεσμα να εκφραστεί οργισμένα προς τους εργάτες της εθνικής ιδέας, ενώ όφειλε ως εκπρόσωπος του έθνους να εκφράσει τη λύπη του και την οδύνη του για την απώλεια της Θράκης. Σε έναν πολιτικό άνδρα όπως ο Βενιζέλος, ο οποίος λόγω διάνοιας, χαρακτήρα και πατριωτισμού συνάμα δε δράσης και επιτυχιών, αποτελεί την ψυχή της ελληνικής αναγέννησης και του εθνικού μεγαλείου, δεν επιτρέπεται τέτοια έλλειψη ψυχραιμίας και απάθειας. Θεωρεί όμως ως μεγαλύτερο σφάλμα, τον τρόπο με τον οποίο μίλησαν οι άλλοι πολιτικοί αρχηγοί, θέλοντας προφανώς να αποσπάσουν πολιτικά οφέλη, παρέχοντας συνάμα το θέαμα μαινόμενων εχθρών.

Από την κριτική όμως των εφημερίδων δεν διαφεύγουν ούτε οι πολιτικοί αρχηγοί, καθώς θεωρούν ανεπίτρεπτη τη συζήτηση που έλαβε χώρα μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης σχετικά με την κομματική ιστορία καθενός και τι κληροδότησε το παρελθόν στο παρόν. Παράλληλα επικρίνεται ως βλάσφημη και κακόβουλη η ελάχιστη εκείνη μερίδα του Τύπου, η οποία ενδεχομένως φαντάζεται κυβερνητική μεταβολή με αφορμή τη συζήτηση που διεξάγεται μέσω αυτού για τα εθνικά ζητήματα.¹⁰⁸⁹

3.4 Η δολοφονία του Γεωργίου

Ενώ η χώρα απολάμβανε τους καρπούς των πολεμικών της προσπαθειών, παρά τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης και μερίδας του Τύπου για υποχωρητικότητα του Βενιζέλου, ένα απρόσμενο γεγονός έμελλε να διαταράξει το ήρεμο πολιτικό κλίμα: Η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη.

Ο Γεώργιος είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης (29 Οκτωβρίου), κατόπιν παραινέσεως του Βενιζέλου. Η κίνηση αυτή καταδείκνυε με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο, την απόφαση της Ελλάδας να εδραιώσει την κυριαρχία της στην πόλη και γενικότερα στη Μακεδονία.

Στις 5 Μαρτίου 1913 κατά τη διάρκεια του καθημερινού του περιπάτου σε κεντρικό δρόμο της πόλης δολοφονήθηκε από το Σερραίο Αλέξανδρο Σχινά, ο οποίος και συνελήφθη αμέσως. Τα κίνητρα της πράξης αυτής δεν έγιναν ποτέ γνωστά, καθώς ο δολοφόνος αυτοκτόνησε πέφτοντας από το παράθυρο κατά τη διάρκεια της ανάκρισης. Σύμφωνα με φήμες ο Σχινάς υπήρξε εκτελεστικό όργανο των γερμανικών μυστι-

¹⁰⁸⁹ *Ακρόπολις*, 10274/ 3.3.1913, «Το καζάνι έσπασε» & *Καιροί*, 62/ 4.3.1913, «Η αλήθεια επί της συζήτησεως»

κών υπηρεσιών και η δολοφονία αποσκοπούσε στην ανάρρηση του Κωνσταντίνου στο θρόνο, καθώς θεωρούνταν ως φιλικότερα διακείμενος προς τη Γερμανία.¹⁰⁹⁰

Στις 8 Μαρτίου παρά το βαθύ πένθος που επικρατούσε σε όλη τη χώρα συνεδρίασε η Βουλή σε ολομέλεια και σε πανηγυρικό κλίμα πραγματοποιήθηκε η ορκωμοσία του Κωνσταντίνου ως νέου βασιλιά.¹⁰⁹¹ Εφεξής οι σχέσεις του πρωθυπουργού με το παλάτι έγιναν εξαιρετικά δύσκολες. Ο Βενιζέλος δεν είχε απέναντί του έναν έμπειρο και συνετό μονάρχη, τον οποίο εμπιστευόταν, αλλά ένα άτομο άπειρο σε σχέση με την υψηλή θέση που ανέλαβε και άμεσο επηρεαζόμενο από τη σύζυγό του Σοφία, αδερφή του αυτοκράτορα της Γερμανίας και το γερμανόφιλο περιβάλλον του στο Γενικό Επιτελείο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Β΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

4.1 Η ελληνοσερβική συμμαχία

Τα πρώτα προβλήματα στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας εμφανίστηκαν ήδη τρεις εβδομάδες μετά την έναρξη του Α΄ βαλκανικού πολέμου (τέλος Οκτωβρίου 1913), λόγω της στάσης που επέδειξαν οι Βούλγαροι κατά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό. Σταδιακά αναφύονταν όλο και περισσότερα προβλήματα στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, γεγονός που προβλημάτιζε ιδιαίτερα το Βενιζέλο, ως προς το ενδεχόμενο ενός πολέμου με τη Βουλγαρία και τη δεδομένη αδυναμία της Ελλάδας να αντεπεξεέλθει «ιδίοις δυνάμεις» σε μια νέα πολεμική περιπέτεια. Μόνη λύση ήταν η σύμπραξη Ελλάδας και Σερβίας εναντίον της Βουλγαρίας, αφού τα δύο πρώτα κράτη είχαν κοινό συμφέρον να αντιταχθούν στις βουλγαρικές αξιώσεις.

Για το λόγο αυτό αν και διστακτικά στην αρχή ενέκρινε την πρωτοβουλία του Κορομηλά για τη σύναψη συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας. Στις 24 Φεβ./9 Μαρτίου 1913, ο Έλληνας πρεσβευτής στο Βελιγράδι Αλεξανδρόπουλος, έλαβε εντολή

¹⁰⁹⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π., σσ. 334 - 335

¹⁰⁹¹ *Πρακτικά*, ό. π., συνεδρίαση ΚΒ΄/ 8- 3- 2010, σ. 121 Η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της την επομένη της δολοφονίας του Γεωργίου και συνήλθε εκτάκτως στις 8 Μαρτίου 1913 με μοναδικό θέμα ημερήσιας διάταξης την ορκωμοσία του Κωνσταντίνου ως βασιλιά. Επανέλαβε τις εργασίες της την 1^η Απριλίου 1913.

από τον Κορομηλά να βολιδοσκοπήσει το γενικό γραμματέα του σερβικού Υπουργείου των Εξωτερικών γύρω από τη δυνατότητα άμεσης σύναψης διμερούς συμφωνίας και να διευκρινίσει ότι η πρόταση αυτή είναι προϊόν προσωπικής του πρωτοβουλίας. Την επομένη ο πρίγκιπας Νικόλαος σε συνάντηση που είχε με το διάδοχο Αλέξανδρο της Σερβίας στη Θεσσαλονίκη, ύστερα από κυβερνητικές οδηγίες πρότεινε τη δημιουργία ελληνοσερβικού μετώπου ενάντια στη Βουλγαρία.

Οι προκαταρκτικές συνεννοήσεις κατέληξαν σύντομα σε θετικό αποτέλεσμα. Στις 22 Απρ./5 Μαΐου 1913 ο Κορομηλάς και ο Σέρβος πρεσβευτής στην Αθήνα Μπόσκοβιτς υπέγραψαν πρωτόκολλο, το οποίο υπήρξε το προοίμιο για την υπογραφή της διμερούς συνθήκης φιλίας και αμυντικής συμμαχίας. Σε λιγότερο από δέκα μέρες (1/13 Μαΐου 1913) υπογράφηκε στη Θεσσαλονίκη και η αντίστοιχη στρατιωτική σύμβαση από το λοχαγό του επιτελείου Ι. Μεταξά και το Σέρβο συνταγματάρχη Πέσιτς. Σύναμα την περίοδο αυτή (25-27 Απριλίου 1913) σημειώθηκαν στο Παγγαίο σοβαρότατες συμπλοκές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, γεγονός που απέδειξε πόσο εκτεθειμένα ήταν τα ελληνικά στρατεύματα.

Αν και τα πράγματα έδειχναν ότι οι ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στις δύο χώρες είχαν υπερκερασθεί, η εμμονή της σερβικής κυβέρνησης στην πολεμική βοήθεια της Ελλάδας όχι μόνο σε περίπτωση βουλγαρικής αλλά και αυστριακής επίθεσης είχε ως αποτέλεσμα την μη επικύρωση από το Βελιγράδι της στρατιωτικής συμφωνίας. Όπως ανέφεραν οι Σέρβοι, «...Σύμφωνα με τη συνθήκη μας του 1912, η Βουλγαρία μας είχε υποσχεθεί 200.000 στρατού εν περιπτώσει αυστριακής επιθέσεως. Αυτήν την υποχρέωσιν ηθέλαμεν να αναλάβη αντί της Βουλγαρίας η Ελλάς».¹⁰⁹²

Στις 8/21 Μαΐου τα βουλγαρικά στρατεύματα προσέβαλαν τις ελληνικές προφυλακές στο Παγγαίο και τη Νιγρίτα. Οι δισταγμοί της κυβέρνησης των Αθηνών έναντι των σερβικών αξιώσεων άρχισαν να κάμπτονται. Στο έκτακτο υπουργικό συμβούλιο που συγκλήθηκε υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου, ο Βενιζέλος πρότεινε την άμεση αποδοχή των όρων που έθεταν οι Σέρβοι, αναπτύσσοντας τις απόψεις του: «Μεμονωμένη αυστροσερβική σύγκρουση είναι απίθανος. Θα επροκαλείτο ευρωπαϊκός πόλεμος, διότι η Ρωσία δεν εγκαταλείπει την Σερβίαν. Όπισθεν δε της Ρωσίας ευρίσκεται η Γαλλία. Η Ελλάς θα είναι τότε σύμμαχος με ολόκληρον την τριπλήν συνεννόησιν, Γαλλίαν, Αγγλίαν, Ρωσίαν, με την οποίαν συμπίπτουν τα ευρύτερα αυτής συμφέρο-

¹⁰⁹² Βεντήρης, ό. π., σ. 158 & Σβολόπουλος, «Ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος», ΙΕΕ, τ. ΙΔ΄, ό. π., σ. 338

ντα».¹⁰⁹³ Όλοι οι παριστάμενοι συμπεριλαμβανομένου και του Κωνσταντίνου συναίνεσαν στην υπογραφή της συνθήκης.¹⁰⁹⁴

Τελικά η ελληνοσερβική συνθήκη ειρήνης, φιλίας και αμοιβαίας προστασίας υπογράφηκε με άκρα μυστικότητα στις 19 Μαΐου/1 Ιουνίου 1913—δύο μόλις μέρες μετά την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου—στη Θεσσαλονίκη από τον Έλληνα πρεσβευτή στο Βελιγράδι Αλεξανδρόπουλο και το Σέρβο πρεσβευτή στην Αθήνα Μπόσκοβιτς. Αυθημερόν υπογράφηκε και η αντίστοιχη στρατιωτική σύμβαση.

Η Σερβία τελικά επέβαλε τις αξιώσεις της. Το πρώτο άρθρο της συνθήκης προέβλεπε την αμοιβαία εγγύηση των εδαφικών κτήσεων των δύο χωρών και την αμοιβαία παροχή στρατιωτικής βοήθειας σε περίπτωση απρόκλητης επίθεσης (Βουλγαρία—Αυστρία) εναντίον του ενός. Η σύσταση της ελληνοσερβικής συμμαχίας ερχόταν ουσιαστικά να επιβεβαιώσει τη διάσπαση του συμμαχικού βαλκανικού μετώπου.

Από τη στιγμή που ο Βενιζέλος συναίνεσε στη σύναψη συμμαχίας με τη Σερβία, προσέβλεπε ακόμα και σε πόλεμο με τη Βουλγαρία, λαμβάνοντας υπόψη ότι η στρατιωτική ένταση αυξανόταν κατακόρυφα καθημερινά. Δεν επιθυμούσε όμως να ήταν η Ελλάδα, αυτή που θα ξεκινούσε πρώτη τις εχθροπραξίες και συνεπώς διατεθειμένος να συναινέσει σε κοινή ελληνοσερβική προληπτική στρατιωτική ενέργεια κατά της Βουλγαρίας, σύμφωνα με τις επιθυμίες του Επιτελείου, πριν την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία και την έναρξη μεταφοράς βουλγαρικών δυνάμεων από τη Θράκη στη Μακεδονία. Μέχρι τέλους, θεωρούσε ότι δύναται να υπάρξει ειρηνική επίλυση στο ακανθώδες πρόβλημα της διανομής των εδαφών, τουλάχιστον όσο ομόλογος του στη Βουλγαρία παρέμενε ο Γκέσωφ.

Παρόλες τις αναφορές του ευρωπαϊκού Τύπου περί μυστικών διαπραγματεύσεων μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας για σύναψη συμφωνίας, ο ελληνικός Τύπος διατηρεί μία επιφύλαξη ως προς την ακρίβεια αυτής της είδησης. Θεωρεί όμως επιβεβλημένη τη συνεννόηση μεταξύ των κυβερνήσεων Αθηνών και Βελιγραδίου, καθώς αυτή αποσκοπεί στην προάσπιση των κοινών δικαίων έναντι της βουλγαρικής βουλιμίας και την προσάρτηση από τις δύο χώρες όσων εδαφών κατέχουν. Αν όμως αποδυθούμε

¹⁰⁹³ Βεντήρης, *ό. π.*, σσ. 159- 160 & Σβολόπουλος, *ό. π.*

¹⁰⁹⁴ Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Γ. Βεντήρης ευθύς μετά τη λήξη του υπουργικού συμβουλίου ο Ν. Στράτος αναφερόμενος στο ενδεχόμενο ενός αυστροσερβικού πολέμου είπε: «*Αν έρθη το πράγμα και κατάρθη, θα κάμωμεν την ατιμίαν να πατήσωμε τη συνθήκη*» και αμέσως συμπλήρωσε ο Κωνσταντίνος: «*Αυτήν την ατιμίαν θα την κάμω πρώτος εγώ*». Βλ. Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 160 Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από τον Ε. Ρέπουλη σε αγόρευση του στη Βουλή χρόνια αργότερα: «... *Και όταν ετελείωσε το Συμβούλιον εκείνο, ηκούομεν και εμένομεν κατάπληκτοι από τον Ανώτατον Άρχοντα, τον προεδρεύοντα του Συμβουλίου, ότι εν τοιαύτη τινί περιπτώσει Αυτός θα παραβιάση την συνθήκην*». *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Σύνοδος Β', συνεδρίαση 20/12.8.1917, σ. 224

μόνοι μας σε πόλεμο δεν μπορούμε να είμαστε εκ των προτέρων βέβαιοι ως προς το αποτέλεσμα.¹⁰⁹⁵ Μετά τα επεισόδια στο Παγγαίο και τη Νιγρίτα, η πίεση προς την ελληνική κυβέρνηση για άμεση σύναψη συμφωνίας με τη Σερβία αυξήθηκε κατακόρυφα.¹⁰⁹⁶

Το *Σκριπ* προτρέπει τους πολιτικούς της Σερβίας να μην αμφιταλαντεύονται ως προς την υπογραφή της συμφωνίας, αν δεν το έχουν ήδη πράξει, γιατί η Ελλάδα συμμαχώντας με τη Σερβία προσφέρει σ' αυτήν την αγάπη και την ειλικρίνεια του λαού της αλλά και την εξασφάλιση του σερβικού κράτους έναντι των αρπακτικών διαθέσεων γειτονικής χώρας, μισητής και άπιστης και στα δύο έθνη. Τυχόν δε ταπείνωση της Ελλάδας θα έχει ως φυσικό επακόλουθο και την ταπείνωση της Σερβίας, εναντίον της οποίας αμέσως θα στραφούν. Κατά συνέπεια συμφέρον της Σερβίας είναι η ύπαρξη ισχυρής Ελλάδας με τις δύο χώρες να έχουν κοινά σύνορα, ώστε να αποκατασταθεί η ισορροπία στη βαλκανική χερσόνησο.¹⁰⁹⁷

Η *Πατρίς* επιμένει, ότι δεν υφίσταται συνθήκη μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας και ούτε πρόκειται να υπογραφεί ούτε και είναι απαραίτητη. Αυτό το οποίο υπάρχει είναι η αμοιβαιότητα αισθημάτων φιλίας και αναγνώρισης των κοινών προσπαθειών κατά τον πόλεμο.¹⁰⁹⁸ Πιθανολογούμε, ότι η αναφορά αυτή της εφημερίδας οφείλεται σε προσπάθεια αποπροσανατολισμού των Βουλγάρων και της ευρωπαϊκής διπλωματίας, οι οποίοι γνώριζαν πολύ καλά τις μυστικές συνεννοήσεις μεταξύ των δύο χωρών.

Οι *Καιροί* είναι η μόνη εφημερίδα, η οποία δημοσιεύει την πληροφορία ότι συνολογήθηκε τελικά η συμμαχία μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας, γεγονός που θα αναγκάσει τη Βουλγαρία να επιδείξει τις φιλειρηνικές της προθέσεις, διαφορετικά ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος, επισημαίνοντας με έμφαση: «*Ενωμένοι μετά της Σερβίας θέλομεν κατασυντρίψει την φυλήν του ψεύδους και της ληστείας και της ενέδρας, θα αποκαθάρωμεν δε την ανατολήν από απαισίου και διαρκούς κινδύνου*»¹⁰⁹⁹

4.2 Φιλοπόλεμη διάθεση του Τύπου

Ο Τύπος συνολικά ύστερα από τις βουλγαρικές επιθέσεις στο Παγγαίο και τη Νιγρίτα εναντίον των προφυλακών του ελληνικού στρατού υψώνει πολεμική κραυγή εναντίον της Βουλγαρίας. Ενδεικτικό είναι το άρθρο των *Καιρών*, στο οποίο συνοψί-

¹⁰⁹⁵ *Καιροί*, 97/ 8.4.1913, «Βουλγαρία, Ελλάς, Σερβία»

¹⁰⁹⁶ *Ακρόπολις*, 10344/ 13.5.1913, «Ένεργήσατε ταχύτατα».

¹⁰⁹⁷ *Σκριπ*, 6414/ 14.5.1913, «Η μετά της Σερβίας συμμαχία».

¹⁰⁹⁸ *Πατρίς*, 6967/ 15.5.1913, «Το δικαίωμα της ζωής».

¹⁰⁹⁹ *Καιροί*, 143/ 25.5.1913, «Η συμμαχία με την Σερβίαν».

ζονται και οι απόψεις όλου του Τύπου: «Προκαλούσι, χλευάζουσι, επιτίθενται, προπηλακίζουσι, παρασκευάζονται απροκαλύπτως δι' αυτήν την πυρίνην, την εξολοθρευτικήν, την ανατρεπτικήν, την αφαντάστως αιματηράν εκστρατείαν. Ουδεμία περί τούτου αμφιβολία. Ουδείς δισταγμός. Οφείλομεν λοιπόν [...] να ενεργήσωμεν».¹¹⁰⁰ Παράλληλα παρατηρείται μεταστροφή του βενιζελικού Τύπου,¹¹⁰¹ ο οποίος από τη μετριοπάθεια του προηγούμενου καιρού –σύμφωνα πάντα με την πολιτική του Βενιζέλου– βρίσκεται σε απόλυτη σύμπραξη με τον αντιβενιζελικό, γεγονός που επισημαίνεται εύστοχα από το *Σκριπ*.¹¹⁰² Ακόμα και η φιλοβενιζελική *Πατρίς* αναφέρει, ότι αν και η λαϊκή εμπιστοσύνη εξακολουθεί να παραμένει ακέραια προς το Βενιζέλο, η υπομονή του ελληνικού Λαού δύναται να φθάσει μέχρι ορισμένων ορίων, τα οποία εννοεί και γνωρίζει η ευφυΐα του Βενιζέλου, ο οποίος έχει αποδείξει σε πολλές περιστάσεις υπέροχη διαίσθηση των αξιώσεων του ελληνικού Λαού. Συνάμα απευθυνόμενη και προς τον «λατρευτόν Βασιλέα», εξηγεί ότι για κανένα λόγο ο Λαός δεν θα ανεχτεί απώλεια εδάφους από εκείνο που κέρδισε ο ελληνικός στρατός με το αίμα του.¹¹⁰³

Η πίεση αυτή του Τύπου για ανάληψη πολεμικής δράσης εναντίον της Βουλγαρίας βαίνει ολοένα αυξανόμενη.¹¹⁰⁴ Το *Εμπρός* προτρέπει το Βενιζέλο να εγκαταλείψει την ειρηνόφιλη πολιτική του και τους χαμηλούς τόνους έναντι των Βουλγάρων¹¹⁰⁵ και τον μέμφεται, επειδή η ελληνική απάντηση για όσα έλαβαν χώρα στη Νιγρίτα και το Παγγαίο και τον κανονιοβολισμό του Αβέρωφ από τους Βούλγαρους στο στενό της Θάσου, υπήρξε μόνο διπλωματική και όχι στρατιωτική¹¹⁰⁶ ενώ του ασκείται και έντονη πίεση, ώστε να λάβει σύντομα τις ορθές αποφάσεις, επισημαίνοντας ότι άγεται προς τον πόλεμο απρόθυμα, ωθούμενος από τη μοιραία ορμή των πραγμάτων.¹¹⁰⁷ Αντίστοιχες απόψεις εκφράζουν και άλλες εφημερίδες του αντιβενιζελικού πόλου με καθημερινό σχεδόν σημείο αναφοράς δίστηλα και τρίστηλα άρθρα με τις βουλγαρικές θηριωδίες στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη εις βάρος ελληνικών πληθυσμών και δευτερευόντως μουσουλμανικών, για τα οποία φυσικά την ευθύνη φέρει αποκλει-

¹¹⁰⁰ *Καιροί*, 132/ 14.5.1913, «Εγγύς ο περί όλων αγών».

¹¹⁰¹ *Πατρίς*, 6967/ 15.5.1913, «Το δικαίωμα της ζωής».

¹¹⁰² *Σκριπ*, 6423/ 23.5.1913, «Διακηρύξεις αγυρτικάι» & 6425/25.5.1913, «Τώρα εξυπνήσατε»;

¹¹⁰³ *Πατρίς*, 6974/ 15.5.1913, «Μέχρι του βασιλέως, μέχρι του Βενιζέλου».

¹¹⁰⁴ *Καιροί*, 134/ 16.5.1913, «Αγών φυλετικός», *Σκριπ* 6437/ 27.5.1913, «Διά να ανακτήσωμεν ό,τι απωλέσαμεν» & *Ακρόπολις* 10334/ 23.5.1913, «Κατά του κατακτητού» & 10336/ 25.5.1913, «Η 29^η Μαΐου δις αποφοράς». Σημειωτέον, ότι η *Ακρόπολις* μέσω της καθημερινής της αρθρογραφίας τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του πολέμου με τη Βουλγαρία, ενώ με συνεχείς αναφορές της κατηγορεί το Βενιζέλο για χλιαρή στάση και απεμπόληση ελληνικών πληθυσμών στη Μακεδονία και τη Θράκη.

¹¹⁰⁵ *Εμπρός*, 5951/ 15.5.1913, «Η πολιτική του κ. Βενιζέλου απέναντι της Βουλγαρίας».

¹¹⁰⁶ *Εμπρός*, 5956/ 20.5. & 5958/22.5.1913, «Η πολιτική του κ. Βενιζέλου εν τω μακεδονικό ζητήματι».

¹¹⁰⁷ *Εμπρός*, 5962/ 26.5.1913, «Ενώπιον του διλήμματος δύο αντιθέτων δρόμων».

στικά «η διστακτική και αμφίρροπος Ελλάς του κ. Βενιζέλου», που υποκλίνεται έναντι κάθε νέας βουλγαρικής αξίωσης, καθώς όπως φαίνεται ο Έλληνας πρωθυπουργός απατήθηκε από τους Βούλγαρους, πίστεψε σε αυτούς και στο τέλος έπεσε θύμα της πονηριάς τους. Αντί δε η Ελλάδα να εξέλθει πιο υπερήφανη και με ισχυρότερο το ηθικό της κύρος ύστερα από ένα νικηφόρο πόλεμο, την βλέπουμε παντού ταπεινωμένη. Δεν απαιτεί, αλλά απαιτεί, προκειμένου να εξευμενίσει την Ευρώπη, καθώς δεν έχει απομείνει τίποτα από τον εθνικό αγώνα, ο οποίος λάμπρυνε τα ελληνικά όπλα.¹¹⁰⁸ Οι αναφορές αυτές του αντιβενιζελικού Τύπου, αν και υπερβολικές, δεν πρέπει να θεωρηθούν τυχαίες, καθώς συμπίπτουν χρονικά με αυτές του Επιτελείου για προληπτική ελληνοσερβική ενέργεια κατά των Βουλγάρων.¹¹⁰⁹

Την κυβερνητική πολιτική υπερασπίζεται αρχικά η *Νέα Ημέρα*.¹¹¹⁰ Επισημαίνει ότι η πολιτική της εφημερίδος *Αθήναι*, ένας αδιάκοπος θρήνος για τα αποτελέσματα του πολέμου, επικεντρώνεται στο να αποδίδει τις δυσμενείς διπλωματικές εξελίξεις σε πρόσωπα και να επισημαίνει διαρκώς ότι είναι η προσωπικότητα του Βενιζέλου που διαμόρφωσε προς το χειρίστο τα εθνικά μας πράγματα. Με αυτή τη στάση προωθεί τη θέση, ότι αν διηύθυνε τον αγώνα προσωπικότητα ανώτερη του Βενιζέλου θα ήταν ικανή να δώσει στην εθνική υπόθεση πιο αίσια τροπή.¹¹¹¹ Η εφημερίδα όμως δεν είναι σε θέση να προτείνει καμία άλλη προσωπικότητα, επειδή γνωρίζει πολύ καλά, πως δεν υπάρχει. Συνεπώς, το μόνο που πράττει ο Γ. Πωπ, είναι στείρα αντιπολίτευση.

Εντύπωση προξενεί η θέση και η στάση της *Εφημερίδος*, η οποία αν και αντιβενιζελική διαφοροποιείται τελείως από τον λοιπό αντιβενιζελικό Τύπο, καθώς ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση. Εμφανίζεται εξαιρετικά μετριοπαθής, δίχως σοβινιστικές εξάρσεις, τονίζοντας συνεχώς την ανάγκη αποφυγής ενός χριστιανικού αλληλοσπαραγμού. Αν και θεωρεί τη βουλγαρική απληστία και βουλιμία ως ιδιαίτερα ανησυχητικά στοιχεία αποσταθεροποίησης της περιοχής, προτρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί και να μην παύουμε να επιζητούμε την ειρήνη, αλλά ταυτόχρονα να

¹¹⁰⁸ *Αθήναι*, 3842/ 25.5.1913, «Εικών και πλαίσιον», 3843/ 26.5.1913, «Ουαί τοις νικηταίς» & *Σκριπ*, 6428/ 28.5.1913, «Η κυβερνητική κρίσις εν Βουλγαρία και η εθνική κρίσις εν Ελλάδι».

¹¹⁰⁹ Το Γενικό Επιτελείο με υπόμνημά του (19 Απριλίου 1913) προς την κυβέρνηση είχε ταχθεί υπέρ ενός προληπτικού πολέμου με τη Βουλγαρία. Η πρόταση αυτή αν και είχε τύχει κάποιας υποστήριξης από μέλη της κυβέρνησης, περιελάμβανε μεγάλο ρίσκο: κίνδυνο στρατιωτικής και διπλωματικής απομόνωσης και οικονομική εξάντληση, Βλ. Γαρδίκας – Κατσιαδάκη Ε., «Συσχετισμός δυνάμεων και Ελλάδα μπροστά στη συνθήκη του Βουκουρεστίου, Στο: *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, , ό. π., σ. 43

¹¹¹⁰ *Νέα Ημέρα*, 317/ 25.5.1913, «24 Μαΐου 1913»,

¹¹¹¹ *Νέα Ημέρα*, 325/ 2.6.1913, «1 Ιουνίου 1913»

ετοιμαζόμαστε πάλι για τον μέχρις εσχάτων αγώνα, από τον οποίο θα εξέλθουμε και πάλι νικητές. Για την επίτευξη όμως αυτών των στόχων απαιτείται ευπείθεια προς την κυβέρνηση, διατήρηση της ψυχραιμίας και της αξιοπρέπειας όπως πράττουμε έως τώρα, αποφυγή προκλήσεων και το σημαντικότερο όχι υποκίνηση του ανεύθυνου [Τύπου] ως προς τη λήψη αποφάσεων, οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται από την υπεύθυνη [κυβέρνηση] και μόνο.¹¹¹²

Η πίεση και η αρνητική αυτή κριτική ως προς την πολιτική του Βενιζέλου πηγάζει μόνο από τον Τύπο. Δεν απαντώνται δηλώσεις ή αναφορές των άλλων πολιτικών αρχηγών, οι οποίοι κυριολεκτικά σιωπούν, καθώς κανένα από τα γνωστά πολιτικά ονόματα της εποχής (Δ. Ράλλης, Γ. Θεοτόκης, Κ. Μαυρομιχάλης, Ν. Δημητρακόπουλος, Δ. Γούναρης, Π. Αραβαντινός) δεν προβαίνει σε οποιαδήποτε δήλωση θετική ή αρνητική μέσω του Τύπου. Θεωρούμε ότι η σιωπή αυτή ήταν συνειδητή τους επιλογή όχι να μη δημιουργήσουν προβλήματα στην πολιτική - διπλωματική διαχείριση του όλου ζητήματος από τον πρωθυπουργό, αλλά δήλωνε την παντελή αδυναμία τους να αποτελέσουν την «εναλλακτική» λύση, στην περίπτωση κατά την οποία ο Βενιζέλος παραιτούνταν, καθώς ως κόμματα στερούνταν ευρείας λαϊκής βάσης, έχοντας ήδη αποδοκιμαστεί από το εκλογικό σώμα κατά τις τρεις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις μετά το Γουδή. Επιπλέον η ετερόκλητη ιδεολογικά αυτή αντιπολίτευση ήταν δύσκολο να συμμετάσχει σε έναν ευρύ κυβερνητικό συνασπισμό.

Μοναδική εξαίρεση στη σιωπή της αντιπολίτευσης αποτέλεσε μια επιστολή διαμαρτυρίας του Δ. Ράλλη, η οποία δημοσιεύθηκε στο *Εμπρός*, σχετική με την αιχμαλωσία και την κακομεταχείριση είκοσι Ελλήνων στρατιωτών από τους Βούλγαρους, ύστερα από τα γεγονότα του Παγγαίου. Ο γηραιός πολιτικός στέκεται ιδιαίτερα επικριτικός έναντι της κυβέρνησης και χρησιμοποιώντας σκληρή γλώσσα γράφει: «*Το Στρατηγείον δύναται να παραδώση τον κ. Βενιζέλον και τους υπουργούς του εις τους συμμάχους των, ίνα ραβδισθώσιν εν μέση πλατεία της Σόφιας*». Προκειμένου δε να διατηρήσει την αίγλη του ο Στρατός, προτρέπει τον Κωνσταντίνο «*να ρίψη εις την πλάστιγγα την σπάθην Του, εν ανάγκη δε και το Στέμμα του*».¹¹¹³ Η αποστροφή αυτή είναι υπόδειξη προς το Βασιλιά, ότι τα εθνικά πράγματα δεν οδηγούνται σε θετική έκβαση και ότι αυτός ως Βασιλιάς και Αρχιστράτηγος έχει πλέον άλλα καθήκοντα, εννοώντας είτε να αναλάβει άμεσα στρατιωτική δράση είτε να δρομολογήσει πολιτικές εξελίξεις. Ανάλογες προτροπές περί εμπιστοσύνης του έθνους προς το Βασιλιά

¹¹¹² *Εφημερίς*, 547/20.5.1913, «Στώμεν προσεκτικοί» & 558/ 31.5.1913 «Ετοιμαστώμεν»

¹¹¹³ *Εμπρός*, 5971/ 4.6.1913, σσ. 1-2

του και όχι προς την κυβέρνησή του διατύπωσε ο Ράλλης κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 21^{ης} Ιουνίου, γεγονός που ανάγκασε το Βενιζέλο να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης και την οποία έλαβε παμψηφεί, με αποτέλεσμα ο γηραιός πολιτικός να υποστεί μία μεγάλη πολιτική ήττα.¹¹¹⁴

Η *Εφημερίς* επισημαίνει ότι η επιστολή αυτή υπήρξε φυσικό επακόλουθο της δυσφορίας του έθνους για τις προκλήσεις των Βουλγάρων και παρά την τραχύτητά της δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη για τον πρωθυπουργό, ο οποίος οφείλει να την αποδεχθεί με ψυχραιμία, καθώς μπορεί και να την προκάλεσε ακούσια. Δικαιολογεί τη σιωπή των πολιτικών ανδρών ως προερχόμενη από φόβο λόγω του ανηλεούς πολέμου, που δέχονται από δύο εφημερίδες, [την *Πατρίδα* και την *Εστία*], που αποτελούν τα ημειπίσημα όργανά της κυβέρνησης και οι οποίες καθυβρίζουν συστηματικά τους πολιτικούς άνδρες με την αυθαίρετη απειλή ότι οποιαδήποτε φωνή εθνικής διαμαρτυρίας αποτελεί έργο εσκεμμένης και λυσσαλέας προσωπικής αντιπολίτευσης. Δικαιολογεί την πράξη αυτή και την αποδίδει στον πατριωτισμό και στις ανησυχίες του για την έκβαση των εθνικών θεμάτων. Τέλος, η εφημερίδα προτρέπει τους πολιτικούς αρχηγούς να εμφανιστούν από καθήκον στην πολιτική σκηνή, ως «*ελεύθεροι κήρυκες της υπερκχειλισιάσης εθνικής αγανακτήσεως*», ώστε να γίνει ευρύτερα γνωστό στον έξω κόσμο, ότι στην Ελλάδα εκτός από την κυβέρνηση υπάρχει και ελεύθερη εθνική ψυχή, την οποία οφείλουν να αναγνωρίσουν όσοι επιβουλεύονται τη χώρα.¹¹¹⁵

Το *Σκριπ* θεωρεί ότι η επιστολή αυτή διερμηνεύει το κοινό συναίσθημα οδύνης και αγανάκτησης ολόκληρου του έθνους και ανταποκρίνεται προς τους βαθύτατους παλμούς της ελληνικής ψυχής. Η δημόσια αυτή διαμαρτυρία του Ράλλη, επέφερε ανακούφιση στην κοινή γνώμη καθώς η έως τώρα σιωπή του, παρόλες τις διαμαρτυρίες του ανεξάρτητου Τύπου,¹¹¹⁶ είχε ερμηνευθεί ως δειλία και ως πλήρης αδυναμία αντιμετώπισης των περιστάσεων σύμφωνα με τις επιταγές της εθνικής συνείδησης. Συνάμα όμως ο αρθρογράφος διερωτάται γιατί δεν υπήρξε παρέμβαση του Ράλλη όλο αυτό το διάστημα, όταν δεν έχει απομείνει ύβρις, ταπείνωση και εξευτελισμός κατά του ελληνικού έθνους, που να μην έχει διαπραχθεί από τους συμμάχους μας; Τέλος, εκφράζει την επιθυμία να υπάρξει συνολική διαμαρτυρία της αντιπολίτευσης για την

¹¹¹⁴ Βλ. το επόμενο κεφάλαιο, σχετικό με τη θυελλώδη συνεδρίαση της Βουλής της 21^{ης} Ιουνίου 1913.

¹¹¹⁵ *Εφημερίς*, 562/ 4.6.1913, σ. 3, 563/ 5.6.1913, «Ο υπερκχειλισμός», 564/ 6.6.1913, «Φθάνει πλέον» & 565/ 6.6.1913, «Παραλογισμοί».

¹¹¹⁶ Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες αυτοαποκαλούνταν ανεξάρτητος Τύπος, καθώς θεωρούσαν ότι δεν εκφράζουν τα αντιβενιζελικά κόμματα, αλλά τη δημόσια γνώμη.

κυβερνητική πολιτική και όχι για μεμονωμένα γεγονότα και επεισόδια.¹¹¹⁷ Λαμβάνοντας αφορμή από την επιστολή αυτή του Ράλλη, το *Εμπρός* και η *Εφημερίς*, η οποία παρά την προηγούμενη μετριοπαθή στάση της, εδώ εμφανίζεται επικριτική, ασκούν κριτική κατά του Βενιζέλου και προσπαθούν να συσπειρώσουν την αντιπολίτευση, ώστε να αναλάβει δράσεις, ενώ δικαιολογούν τη στάση των πολιτικών αρχηγών.

Είναι τόσο οξεία η κριτική το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου για το Βενιζέλο, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα η κριτική αυτή να υπερβαίνει κάθε μέτρο λογικής.

Παραμονές του Β΄ Βαλκανικού πολέμου και το *Εμπρός* ανακαλύπτει αίφνης ότι ο Βενιζέλος ευθύνεται και για την έλλειψη πολιτικών ανδρών ικανών να τον διαδεχθούν, καθώς από την εμφάνισή του στην Ελλάδα η πολιτική ζωή «εσβέσθη» και δεν απέμεινε τίποτα όρθιο και υγιές, γιατί ενώ κατήγγειλε την προσωπολατρία στην Ελλάδα, καθιέρωσε την ειδωλολατρία του εαυτού του, «*με θαυμαστάς και λάτρεις γονυπετείς προ του ειδώλου του*». Κατόπιν τούτων η Ελλάδα είναι αναγκασμένη να τον ακολουθήσει, παρά να μείνει στο μέσο του δρόμου κλαίγοντας την οικτρή τύχη της.¹¹¹⁸

Η *Πατρίς* υπεραμυνόμενη της ειρηνόφιλης πολιτικής του Βενιζέλου μέχρι και την τελευταία στιγμή επικρίνει τη μερίδα εκείνη του αθηναϊκού Τύπου, ο οποίος μέσω της αρθρογραφίας του εξωθεί την κυβέρνηση προς πόλεμο, επισημαίνοντας ότι για ένα τόσο ιδιαίτερα σοβαρό θέμα δε δύναται να δώσει συμβουλές στην κυβέρνηση ο «ανεύθυνος Τύπος», καθώς δεν ανταποκρίνεται προς το δημόσιο αίσθημα. Τονίζει, ότι ενδεχόμενος πόλεμος κατά της Βουλγαρίας δεν είναι ζήτημα εφημερίδων, ανεύθυνων ορμών, πατριωτικής έξαψης, παραφοράς ή μίσους, αλλά ζήτημα πολιτικού υπολογισμού και πολιτικής σκοπιμότητας, που η κυβέρνηση θα σταθμίσει ανάλογα, πριν λάβει την οριστική της απόφαση. Ταυτόχρονα υπενθυμίζει ότι όσες από τις κυβερνήσεις του παρελθόντος κανόνιζαν την πολιτική τους σύμφωνα με τις διαθέσεις των εφημερίδων και τα συλλαλητήρια μόνο συμφορές προξένησαν στον τόπο. Ο πόλεμος είναι έργο των υπεύθυνων. Έργο των «ανεύθυνων», όπως τους αποκαλεί, είναι η αντίσταση έναντι κάθε ιδέας υποχωρητικότητας ασυμβίβαστης προς τα εθνικά δίκαια, εννοώντας ότι η κυβέρνηση οφείλει να επιδείξει αντίσταση και επιμονή προκειμένου να διατηρηθούν όσα εδάφη κατέχουμε και όσα δικαιούμαστε ύστερα από ένα νικηφόρο πόλεμο. Με βάση αυτή τη διεκδίκηση η εφημερίδα δηλώνει αναρχική, αδιάλλακτη και ανένδοτη, έτοιμη να ρίψει όχι μία αλλά δέκα κυβερνήσεις. Όλα τα άλ-

¹¹¹⁷ *Σκριπ*, 6436/ 5.6.1913, «Αύριον ίσως είναι αργά».

¹¹¹⁸ *Εμπρός*, 5973/ 6.6.1913, «Αι αντιθέσεις της πολιτικής δύο συμμάχων κρατών».

λα αποτελούν παραλογισμούς στους οποίους προσπαθούν να παρασύρουν οι αντιπολιτευόμενοι την κυβέρνηση και αποτελούν πλαστογραφία του δημόσιου φρονήματος και ζημία της όλης εθνικής υπόθεσης.¹¹¹⁹

Οι απόψεις της *Πατρίδος* ενώ συμπλέουν με αυτές της *Εφημερίδος*, διακρίνονται από μια παλινωδία. Η ίδια εφημερίδα μετά τα γεγονότα του Παγγαίου και της Νιγρίτας (8 Μαΐου) περισσότερο και πιο έντονα από οποιαδήποτε άλλη εφημερίδα αξίωσε την κήρυξη του πολέμου, ενώ τώρα αφενός δεικνύει πολιτική και πατριωτική σφροσύνη, αφετέρου θέλει να φανεί και ως αντάρτης, καθώς όπως δηλώνει «είμαστε να ρίψουμε όχι μία, αλλά δέκα κυβερνήσεις». Με την αναφορά της αυτή η εφημερίδα επιδεικνύει μια έπαρση, η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη.

Περισσότερο μετριοπαθής η *Εστία* επικρίνει τη μερίδα εκείνη του Τύπου η οποία καταγίνεται πώς να υπονομεύσει την εμπιστοσύνη του τόπου προς την κυβέρνηση και το πώς «να εξέλθει ο Βενιζέλος μικρότερος» τη στιγμή που η Ελλάδα παλεύει κατά μυρίων εχθρών σε όλα τα μέτωπα (Αιγαίο, Ήπειρος, Μακεδονία) και ενώ η κυβέρνηση αγωνίζεται πώς να καταστήσει τη χώρα μεγαλύτερη και δυνατότερη. Επισημαίνει ότι όλη αυτή η κριτική πραγματοποιείται σε άκαιρη εποχή, τη στιγμή μάλιστα όπου βρισκόμαστε στα πρόθυρα ενός νέου πολέμου. Η εφημερίδα ειρωνικά επισημαίνει, ότι όταν έρθει ο καιρός καθένας δύναται να μιλήσει ελεύθερα περί της μεγαλοφυΐας του σε αντίθεση με τη μικροφυΐα της κυβέρνησης και ιδίως του αρχηγού της στα χέρια του οποίου είχε την ατυχία να περιέλθει η Ελλάδα προ τριετίας, ώστε ενώ μέχρι τότε συζητούσε με περηφάνια περί της εθνικής της σταδιοδρομίας και δεχόταν τους επαίνους όλης της οικουμένης (!), σήμερα συζητά μέχρι ποιου σημείου θα επεκταθούν τα όρια της. Για όλα αυτά ίσως να χρειάζεται κρέμασμα η κυβέρνηση και παλούκωμα ο αρχηγός της, αφού κάθεται και συζητά με τις Μ. Δυνάμεις και προτιμά την ειρηνική διευθέτηση των υφιστάμενων διαφορών, αντί να εκστρατεύει κατά πάντων. Τέλος, συμπεραίνει ότι αυτή η αντίθεση μεταξύ του αγώνα της Ελλάδας τον οποίο διεξάγει η κυβέρνηση και του προσωπικού αγώνα εναντίον της προκαλεί αηδιαστικό αίσθημα.¹¹²⁰

Τη σκυτάλη του αντιβενιζελικού Τύπου παραλαμβάνει η *Ακρόπολις*. Σε άρθρο του ο Β. Γαβριηλίδης αποκαλεί τον πρωθυπουργό τυχάρπαστο, ο οποίος φοβάται τους πάντες και τα πάντα με αποτέλεσμα η κατάσταση να είναι δυσάρεστη. Αυτό που

¹¹¹⁹ *Πατρίς*, 6986/ 5.6.1913, «Η πολιτική του κομματισμού και η πολιτική του έθνους»,

6987/ 6.6.1913, «Μία και μόνη γραμμή» & 6989/ 8.6.1913, «Αι αξιώσεις και οι παραλογισμοί».

¹¹²⁰ *Εστία*, 6946/ 7.6.1913, «Ο καιρός του κρεμάσματος» & 6947/ 8.6.1913, «Είναι καιρός να τον ρίψωμεν»;

προέχει είναι η λήψη υπέρτατων αποφάσεων και η ανάγκη πλήρους εμπιστοσύνης της κυβέρνησης προς το Έθνος και αντίστροφα. Ο αρθρογράφος εκφράζει την απογοήτευσή του, γιατί η χώρα μετά το Γουδή «κατέκαυσε» όλους τους παλαιούς πολιτικούς άνδρες, δίχως να δημιουργήσει νέα γενιά πολιτικών, ο δε σημερινός πρωθυπουργός είναι «δημιούργημα εμπορικής εισαγωγής». Δεν διαφεύγουν όμως της αυστηρής κριτικής του Γαβριηλίδη και οι παλαιοί πολιτικοί, οι οποίοι το μόνο που πράττουν είναι να ελλοχεύουν, περιμένοντας οποιαδήποτε δυσάρεστη είδηση για να κατασπαράξουν το Βενιζέλο, καθώς θεωρούν ότι αυτός τους «έφαγε» και όχι οι ανομίες του παρελθόντος. Βρισκόμαστε λοιπόν ενώπιον ενός πανικόβλητου πρωθυπουργού, ο οποίος επιθυμεί αντί πάσης θυσίας να τελειώσει με την εθνική υπόθεση και να συγκεντρωθούμε πάλι στη φτωχική μας γωνιά.

Ο Γαβριηλίδης προβαίνει σε μια ριζοσπαστική πρόταση, η οποία ξεφεύγει από την κοινοβουλευτική λειτουργία του πολιτεύματος. Προτείνει την παράκαμψη της κυβέρνησης ως προς τη λήψη αποφάσεων και την θέτει υπό την τριπλή κηδεμονία της Βασιλείας, η οποία στέκει τολμηρή και φιλόπατρις αλλά συνταγματική, του Στρατού που διατηρεί ακλόνητο το σθένος του και του Τύπου «του μη ανήκοντος εις κόμματα ούτε κυβερνητικά ούτε αντιπολιτευτικά». Αυτή η τριπλή δύναμη Βασιλεία–Στρατός–Τύπος θα αποτελέσουν τον τριπλό θώρακα από τον οποίο δύναται να αντλήσει θάρρος ο πανικόβλητος πρωθυπουργός, το ψυχρό αυτό άγαλμα, καθώς υπάρχει ελπίδα να αναζωογονηθεί όταν εμφανιστεί η σιδερένια ανάγκη, αρκεί να βρίσκεται υπό διαρκή κηδεμονία. Η εφημερίδα φαίνεται να μετανοεί για την ενεργό υποστήριξή της προς το Βενιζέλο τουλάχιστο μέχρι την επιστροφή του από το Λονδίνο, καθώς τώρα ανακάλυψε, ότι ανήλθε στην εξουσία ένας άγνωστος, ένας εντελώς τυχαίος, που κέρδισε τις εντυπώσεις όλων όχι από την πληθώρα των συγγραμμάτων του ούτε από την πολιτική του στην Κρήτη αλλά από τους όρκους και τις υποσχέσεις του ότι δεν θα κυβερνήσει ως κόμμα, αλλά ως κράτος, ενώ αυτός έπραξε το αντίθετο.¹¹²¹

Με αφορμή το άρθρο αυτό της *Ακροπόλεως*, η *Πατρίς* αισθάνεται την ανάγκη να διαμαρτυρηθεί για το θράσος της εφημερίδας να υβρίζει τον άνθρωπο, ο οποίος διαχειρίζεται σήμερα την εντολή του Λαού και συγκεντρώνει την απόλυτη εμπιστοσύνη όλης της φυλής. Η εφημερίδα τονίζει ότι το Βενιζέλο δεν έφερε η τύχη στην Ελλάδα, αλλά ο Λαός της «ως σπόρον νέας πολιτικής γονιμοποίησης» και τον διόρισε ως κυβερνήτη του, αφού προηγουμένως αποκήρυξε μέσω της επανάστασης όλους τους

¹¹²¹ *Ακρόπολις*, 10351/ 9.6.1913, «Με το ξίφος ακόμη εις την χείραν».

άσωτους και έκφυλους πολιτικούς του παλαιού κόσμου. Αναμφίβολα, υπήρξε αντάξιος των πόθων, των ονείρων και των ελπίδων μας και αυτό το αποδεικνύει το μέχρι σήμερα πολιτικό του έργο, καθώς αυτός στέριωσε, ανύψωσε, ηθικοποίησε, φρονημάτισε και διπλασίασε τη χώρα. Κατά συνέπεια οι «Λεονταρήδες» είτε ορμώμενοι από προσωπικό πάθος είτε από νευρασθένεια είτε ανεπάρκεια διανόησης είναι ντροπή και μαύρη αχαριστία να κρίνουν με αυτόν τον τρόπο την υπεράνθρωπη εργασία ενός πολιτικού άνδρα, ο οποίος μοχθεί για τη δόξα της Ελλάδας.¹¹²²

Η *Εφημερίς* λαμβάνοντας αφορμή από την οξύτατη διαμάχη μεταξύ των δύο εφημερίδων δικαιολογημένα επισημαίνει το θλιβερό θέαμα που παρουσιάζει μερίδα του Τύπου τις κρίσιμες αυτές στιγμές που διέρχεται το έθνος. Η μεν (*Ακρόπολις*) οδύρεται καθώς θεωρεί ότι τίποτα δεν είναι δυνατό να ανορθωθεί όσο βρίσκεται ο Βενιζέλος στην εξουσία. Η δε (*Πατρίς*) θέλοντας να κατηγορήσει την άλλη εκτρέπεται, κατηγορώντας συλλήβδην όλους τους άλλους πολιτικούς της χώρας. Η *Εφημερίς* επισημαίνει ότι δεν είναι δίκαιο να ζητούνται ευθύνες από την κυβέρνηση, όσο διαρκεί ο αγώνας της φυλής, ο δε αγώνας υπέρ και κατά προσώπων που διεξάγεται μεταξύ των δύο εφημερίδων, δεν είναι αρμόζων στις παρούσες περιστάσεις. Αυτοί που κρίνουν την πολιτική του Βενιζέλου έχουν την υποχρέωση να σεβαστούν το πρόσωπό του, τη δυσχέρεια των ζητημάτων που αντιμετωπίζει, τη θέση του ως Έλληνα και ως ανθρώπου και του πατριωτισμού, που αναμφισβήτητα τον διακρίνει. Αλλά και όσοι επιθυμούν να τον υπερασπιστούν από ανευλαβείς προσωπικές επιθέσεις, δεν είναι ανάγκη να μεταχειρίζονται φρασεολογία ανάλογη με αυτήν της *Πατρίδος*, εναντίον των άλλων πολιτικών ανδρών, οι οποίοι δεν είναι ένοχοι για όσα χυδαία γράφονται κατά του πρωθυπουργού, ο οποίος μοχθεί τη στιγμή αυτή υπέρ του κράτους. Μάλιστα προτρέπει την εφημερίδα του Γαβριηλίδη να σταματήσει, καθώς μέχρι πρότινος ενέκρινε την πολιτική και πατριωτική δράση της κυβέρνησης και δεν μπορεί να πείσει ότι ξαφνικά επήλθε από τον ουρανό το πνεύμα της αποκάλυψης, ότι ο Βενιζέλος κατέστρεψε την Ελλάδα. Ταυτόχρονα υπενθυμίζει ότι δεν πρόσκειται στην κυβέρνηση, αλλά έχοντας ανεξάρτητη γνώμη και ελεύθερη συνείδηση, δύναται να αναγνωρίσει ότι αυτή η πολεμική κατά της κυβέρνησης, όπως την εννοεί η *Ακρόπολις* είναι κλονισμός κατά της πατρίδας.¹¹²³

Η κριτική αυτή της *Εφημερίδος* είναι απόλυτα ορθή, καθώς η *Ακρόπολις* από βενιζελική εφημερίδα προσχώρησε στον αντιβενιζελικό Τύπο και μάλιστα ο Γαβριηλίδης

¹¹²² *Πατρίς*, 6991/ 10.6.1913, «Σχοινιά διά τους τρελούς».

¹¹²³ *Εφημερίς*, 569/ 11.6.1913, «Σταματήσατε κύριοι».

επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο με τις συνεχείς και ακραίες αναφορές του για το Βενιζέλο, ενώ σταδιακά στο όνομα των δικαίων του έθνους προβάλλει φιλομοναρχικές θέσεις. Με την έναρξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου και τη συστηματική προβολή του Κωνσταντίνου, η εφημερίδα έχει καταστεί πλέον φιλοβασιλική. Ενδεχομένως, η μεταστροφή αυτή της *Ακροπόλεως* να μην υπήρξε τυχαία, καθώς συμπίπτει χρονικά (καλοκαίρι 1913) με τις συγκαλυμμένες προσπάθειες για τη δημιουργία αντιβενιζελικού κόμματος, συσπειρωμένο γύρω από το Στέμμα.¹¹²⁴

Αναμφισβήτητα ο αντιβενιζελικός Τύπος - ανεξάρτητος κατά το Β. Γαβριηλίδη- την περίοδο αυτή από την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου μέχρι την έναρξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου με προεξέχουσες τις εφημερίδες *Αθήναι*, *Ακρόπολις*, *Εμπρός* και *Σκριπ* εμφανίζεται με σοβινιστικές εξάρσεις και διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην προσπάθειά του να πείσει το Λαό, ότι μόνο ένας πόλεμος με τη Βουλγαρία θα μπορούσε να αποκαταστήσει τα δίκαια της χώρας και να επιφέρει τη λύτρωση των Ελλήνων που ζούσαν κάτω από τη βουλγαρική κυριαρχία. Επιπλέον διατύπωσε έντονη κριτική κατά του Βενιζέλου, την οποία θεωρούμε ως μη προσήκουσα στην περίπτωση, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις ξέφυγε από τα όρια της συνήθους αντιπολίτευσης, κατηγορώντας τον ενίοτε ως κύριο αυτουργό της δυσμενούς για την Ελλάδα έκβασης των πραγμάτων, λόγω υποχωρητικότητας έναντι της Βουλγαρίας, αλλά και για ανεπάρκεια στη διαχείριση του όλου εθνικού ζητήματος. Με τη στάση του αυτή, η οποία πήγαζε από το γεγονός ότι είτε αγνοούσε πως η κυβέρνηση Βενιζέλου σιωπούσε, επειδή κάτι ετοιμάζε, είτε γιατί ασκούσε στείρα αντιπολίτευση όπως συνήθως, πέτυχε το σκοπό του τουλάχιστο σε επικοινωνιακό επίπεδο, να εμφανίζει δηλ. την κυβέρνηση και ιδιαίτερα το Βενιζέλο ανίκανο να διαχειριστεί το πρόβλημα κρίσης που ανέκυψε με τη Βουλγαρία.

Ενδιαφέρον προκαλεί η στάση δύο εφημερίδων της *Εφημερίδος* (αντιβενιζελική) και των *Καιρών* (βενιζελική), οι οποίες αν και προερχόμενες από διαφορετικούς χώρους επέδειξαν μετριοπάθεια, καθώς η προσπάθειά τους επικεντρώθηκε περισσότερο στη διεκδίκηση των εθνικών δικαίων και λιγότερο στην κριτική τους έναντι της πολιτικής του Βενιζέλου (*Εφημερίς*) ή στην υπεράσπιση της πολιτικής αυτής (*Καιροί*).

Αντίθετα ο βενιζελικός Τύπος [*Πατρίς*, *Εστία*, *Ν. Ημέρα*] προσπάθησε με λογικά επιχειρήματα και σύμφωνα με την κυβερνητική πολιτική να παραμείνει πιστός σ' αυτήν και στην υπόθεση της ειρήνης. Τα επιχειρήματά του όμως αυτά είχαν το μειονέ-

¹¹²⁴ Βλ. σχετική αναφορά στο τέλος αυτής της ενότητας (Β' Βαλκανικός).

κτημα ότι δεν εισακούγονταν στο μέσο μιας συστηματικής, απόλυτης και αινιγματικής κυβερνητικής σιωπής, λαμβάνοντας υπόψη ότι την περίοδο από την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου έως την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου δεν υπήρξε οποιαδήποτε δήλωση του Βενιζέλου ή ανακοινώσεις του Γραφείου Τύπου. Τους λόγους της κυβερνητικής αυτής σιωπής εξήγησε ο Βενιζέλος κατά την πρώτη του αγόρευση στη Βουλή, ευθύς μετά την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου (επόμενη ενότητα). Όταν πλέον οι εξελίξεις της τελευταίας εβδομάδας έδειχναν ότι ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος, υπήρξε πλήρης σύμπνοια του Τύπου.

Ενδιαφέρον επίσης στοιχείο άξιο επισήμανσης είναι η στάση του Λαού σε όλη αυτή την αντιπαράθεση, καθώς δεν επηρεάστηκε από τη φιλοπόλεμη μερίδα του Τύπου. Όλον αυτόν τον κρίσιμο μήνα δεν υπήρξε οποιαδήποτε διοργάνωση εκδήλωσης από διάφορες εθνικοπατριωτικές οργανώσεις, που να αφορά διαμαρτυρία κατά των Βουλγάρων ή πίεση προς την κυβέρνηση για κήρυξη πολέμου, παρά τα γραφόμενα κατά κόρο στον αντιβενιζελικό Τύπο, σε αντίθεση με το παρελθόν, όπου οι αυθόρμητες (!) εκδηλώσεις της κοινής γνώμης διαμόρφωναν την εξωτερική πολιτική της χώρας ή εξανάγκαζαν κυβερνήσεις σε παραίτηση.

Το γεγονός αυτό έχει και την εξήγησή του. Αφενός η αίγλη των παλαιών κομμάτων αναμφισβήτητα ήταν μειωμένη, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορούν να επηρεάσουν μεγάλες λαϊκές μάζες, Αφετέρου ο Λαός παρέμεινε πιστός στον πρωθυπουργό του και στην πολιτική του περί ειρήνης, καθώς η συνεχιζόμενη επιστράτευση όλου του ενεργού ανδρικού πληθυσμού δημιουργούσε προβλήματα όχι μόνο στην παραγωγή και ειδικότερα στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, αλλά και πρόβλημα επιβίωσης στις περισσότερες ελληνικές οικογένειες. Επιπλέον κανείς δεν επιθυμούσε νέους ποταμούς αίματος, παρά τις μικρές απώλειες του πρώτου πολέμου.

4.3 Η συνεδρίαση της 21^{ης} Ιουνίου 1913

Η συνεδρίαση¹¹²⁵ αυτή της Βουλής, η οποία πραγματοποιήθηκε μόλις τέσσερις ημέρες μετά την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου είναι ίσως η πλέον σημαντική αυτής της περιόδου, επειδή για πρώτη φορά ο Βενιζέλος αναφέρθηκε δημόσια σε όλο το διπλωματικό και πολιτικό παρασκήνιο που έλαβε χώρα από τη σύμπτυξη της ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας έως τότε. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης και ενώ υπήρχε σε εξέλιξη έντονη αντιπαράθεση μεταξύ Βενιζέλου και Δ. Ράλλη ως προς την

¹¹²⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΘ΄ Περίοδος, Σύνοδος Α΄, Αθήνα, Τυπογραφείο Αυγής, 1913, συνεδρίαση 31/ 21 Ιουνίου 1913, σσ. 276 – 297.

κυβερνητική πολιτική έναντι της Βουλγαρίας ο πρωθυπουργός ανέγνωσε το τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου για την κατάληψη του Κιλκίς.

Με την έναρξη της συνεδρίασης ο πρωθυπουργός έλαβε το λόγο, δηλώνοντας ότι από τη στιγμή που συνομολογήθηκε η συνθήκη του Λονδίνου καλώς δε συγκλήθηκε η Βουλή, διότι υπήρχε η αντίληψη στην κυβέρνηση ότι η συνομολόγηση της ειρήνης δεν αποτελούσε το τέρμα του αγώνα, στον οποίο είχε αποδυθεί το Έθνος. Αφού περιέγραψε στις προσπάθειές του για διευθέτηση του ζητήματος της διανομής ενόσω διαρκούσε ακόμα ο πόλεμος και τις διαρκείς αναβολές εκ μέρους των Βουλγάρων, αναφέρθηκε στις παρενοχλήσεις που προξενούσαν διαρκώς στα προχωρημένα ελληνικά τμήματα ακόμα και μετά τη χάραξη προσωρινής γραμμής.¹¹²⁶ Ύστερα δε από τις επιθέσεις που εκδηλώθηκαν από τα βουλγαρικά στρατεύματα καθίστατο πλέον φανερό, ότι είχε χαθεί οποιαδήποτε προσπάθεια ειρηνικής επίλυσης των διαφορών, δημιουργήθηκε δε η αίσθηση, ότι δεν βρισκόμαστε πλέον ενώπιον συμμάχου, αλλά πραγματικού εχθρού, ο οποίος με την πρώτη ευκαιρία θα επιζητούσε να καταφέρει καίριο πλήγμα κατά της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Συνεπώς η χώρα βρισκόταν ενώπιον ακήρυχτου πολέμου, αλλά αληθινού, γεγονός που επέβαλε τη λήψη ανάλογων μέτρων.

Αμέσως προσδιόρισε τον σκοπό αυτού του πολέμου, λέγοντας ότι η Ελλάδα αγωνίζεται όχι για να κατακτήσει ξένες χώρες, ώστε να εγκαθιδρύσει στη χερσόνησο του Αίμου ελληνική ηγεμονία, αλλά αξιώνει να αποκατασταθεί η πραγματική ισορροπία με βάση την εθνολογική σύσταση των πληθυσμών. Δήλωσε, ότι ο αγώνας θα είναι δεινός και οι θυσίες μεγάλες, αλλά αναγκαίες. προΐδεάζοντας στην ουσία το Λαό για το επερχόμενο λουτρό αίματος. Τέλος εξέφρασε την πεποίθηση, ότι οι μέχρι στιγμής επιτυχίες του στρατού μας αποτελούν εγγύηση για την αίσια έκβαση του αγώνα, ενώ ανέγνωσε το Διάγγελμα του Βασιλιά «προς τον Λαόν του».

Αμέσως έλαβε το λόγο ο Δ. Ράλλης. Αρχικά έπλεξε το εγκώμιο του Βασιλιά και του στρατού, ενώ ταυτόχρονα άρχισε τις επικρίσεις του για το Βενιζέλο. Δήλωσε, ότι δεν πρόκειται περί αγώνα προκειμένου να ανακαταληφθούν μόνο οι θέσεις που απωλέσθηκαν σύμφωνα με τις δηλώσεις του πρωθυπουργού και λόγω κυβερνητικής ολι-

¹¹²⁶ Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των δύο πολέμων οι σχέσεις μεταξύ του ελληνικού και του βουλγαρικού στρατού, υπήρξαν τεταμένες, ενώ έλαβαν χώρα πολλά επεισόδια στις ζώνες συγκυριαρχίας με σπουδαιότερα αυτά της επίθεσης των Βουλγάρων κατά των ελληνικών προφυλακών στο Παγγαίο (25-27 Απριλίου) και στη Νιγρίτα (8/21 Μαΐου). Λόγω των πενιχρών αποτελεσμάτων που επέφερε η μεικτή ελληνοβουλγαρική επιτροπή επίλυσης των προβλημάτων που παρουσιάζονταν στην κοινή ζώνη κατοχής, ο Βενιζέλος αποδέχτηκε την πρόταση του Γκέσωφ (15/28 Μαΐου) για χάραξη προσωρινής γραμμής μεταξύ των δύο στρατών, δίχως να επέλθει και πάλι ειρήνευση.

γωνίας, αλλά πρόκειται περί αγώνα διασώσεως του Ελληνισμού (Θρακικού, Μακεδονικού, Ηπειρωτικού), αγώνα υπέρ όλων, όπως αποτυπώνεται και στο τηλεγράφημα του βασιλιά προς αγγλική εφημερίδα.¹¹²⁷ Κατηγόρησε επίσης το Βενιζέλο ότι δείλιασε να μνημονεύσει τα «κατορθώματα» των συμμάχων μας και να εκφέρει μερικές λέξεις παρηγορίας προς όλους εκείνους τους πληθυσμούς, τους οποίους μέσω της συμμαχίας του παρέδωσε «εις τους δαίμονας του ολέθρου».

Τόνισε, ότι δεν είναι ώρα αναζήτησης κυβερνητικών ευθυνών, αν δε είπε κάτι «το τραχύ» για την κυβέρνηση, το έπραξε γιατί θεώρησε τις πρωθυπουργικές δηλώσεις ότι δεν ανταποκρίνονται προς τον σκοπό του μεγάλου αγώνα, στον οποίο αποδύεται ο ελληνισμός. Κατά συνέπεια «ο Ελληνισμός ατενίζει ήδη προς ένα και μόνον, τον Βασιλέα του»,¹¹²⁸ από τον οποίο ζητεί την αποκατάσταση της εθνικής του ενότητας. Οι αναφορές αυτές του Δ. Ράλλη για το βασιλιά, σύμφωνα με τον G. Hering χαρακτηρίζονται από ένα ρομαντικό συντηρητισμό, καθώς «έβλεπε στον βασιλιά κατά πρώτο λόγο το σύμβολο της εθνικής ενότητας πέρα από τα σύνορα της χώρας, τον ιππότη του μύθου, τον πολίτη της Μεγάλης Ιδέας».¹¹²⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο η τελευταία αποστροφή της αγόρευσης του Δ. Ράλλη προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Βενιζέλου. Στη δευτερολογία του δήλωσε αρχικά τη θλίψη του για την ομιλία του «εξ Αρκαδίας βουλευτού», γιατί το πάθος του τον παρέσυρε όπως επικρίνει το κυβερνητικό του έργο, γνωρίζοντας ότι τη στιγμή αυτή δεν είναι δυνατό η κυβέρνηση να απολογηθεί για το έργο της. Το σημαντικότερο όμως παράπτωμα, κατά την άποψη του Βενιζέλου, είναι ότι αναφέρθηκε σε διχασμό μεταξύ Βασιλιά και κυβέρνησης και ότι το έθνος έχει εμπιστοσύνη μόνο προς αυτόν και όχι προς την κυβέρνησή του, υπολαβόν ακόμα και το διάγγελμα ως έργο μονομερώς βασιλικό, από το οποίο απείχε παντελώς η κυβέρνηση. Κατόπιν των δηλώσεων αυτών του Δ. Ράλλη θεώρησε ως καθήκον του να ζητήσει «την ανάγκην εκφράσεως ρητής εμπιστοσύνης της Βουλής προς την Κυβέρνησιν».¹¹³⁰

Στη δευτερολογία του ο Δ. Ράλλης εξήγησε ότι εφόσον η κυβερνητική πολιτική απέτυχε οικτρά με αποτέλεσμα την καταρράκωση του ελληνισμού, είναι φυσικό ο

¹¹²⁷ Ο Κωνσταντίνος «προκληθείς από την αγγλική εφημερίδα *Daily Mail*» σύμφωνα με την *Ακρόπολη*, αναφέρεται στους λόγους και στα τελευταία γεγονότα, τα οποία κατέστησαν αναπόφευκτη την ανάληψη ένοπλης δράσης της Ελλάδας και Σερβίας ενάντια στη βουλγαρική πλεονεξία, κακοπιστία και βαρβαρότητα εις βάρος άμαχων πληθυσμών, ενώ συμπεραίνει ότι ο ελληνικός στρατός δεν υπερασπίζεται απλά τα εθνικά συμφέροντα, αλλά υπερασπίζει τις αξιώσεις του ανθρωπισμού. *Ακρόπολις*, 10363/ 21.6.1913, «Η καταγγελία του Βασιλέως».

¹¹²⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων...*, ό. π., σ. 280

¹¹²⁹ Hering., «*Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*», ό. π., σ. 825

¹¹³⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων...*, ό. π., σ. 281

Λαός να αποβλέπει πλέον στο βασιλιά, «διότι Τον θεωρεί αλλότριον προς τας πράξεις τας πολιτικάς».¹¹³¹ Απέδωσε στο Βενιζέλο την αποκλειστική ευθύνη για την επίθεση των Βουλγάρων, καθώς πέραν του γεγονότος ότι συνήψε συμμαχία μαζί τους ανέχθηκε επί οκτάμηνο την προκλητικότητά τους παραδίδοντάς τα πάντα στην απληστία τους, με αποτέλεσμα τον εξευτελισμό της Ελλάδας. Αν και οι εξηγήσεις που έδωσε ο Βενιζέλος ήταν αρκετά πειστικές, η στείρα αντιπολίτευση του Ράλλη, αποσκοπούσε αποκλειστικά στη δημιουργία εντυπώσεων.

Ο Ν. Δημητρακόπουλος¹¹³² στην αγόρευσή του πρότεινε στην κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει τις στρατιωτικές επιτυχίες για πολιτικούς σκοπούς, ενώ προέτρεψε τη Βουλή ως πολιτικό σώμα να συντρέξει την κυβέρνηση με όλες τις δυνάμεις της. Εξέφρασε την άποψη, ότι καλώς η κυβέρνηση δεν ενημέρωσε (δημόσια) τη Βουλή σχετικά με τις πολιτικές και διπλωματικές της ενέργειες. Αντίθετα όφειλε να επικοινωνήσει (ανεπίσημα) με την εθνική αντιπροσωπεία, ώστε αυτή να παράσχει την ουσιαστική συνδρομή της. Αν και θεώρησε λάθος την τακτική αυτή της κυβέρνησης, καθώς δημιουργεί πολιτική των εκάστοτε κυβερνήσεων επί των εθνικών ζητημάτων και όχι εθνική πολιτική, δήλωσε κατηγορηματικά ότι «δεν προτίθεται την στιγμήν ταύτην να ζητήσω εξηγήσεις εκ μέρους της Κυβερνήσεως».¹¹³³ Τέλος, διατύπωσε τη γνώμη ότι επιβάλλεται αλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής στο εθνικό ζήτημα, εννοώντας ότι η κυβέρνηση προέβη σε σημαντικές θυσίες και παραχωρήσεις έναντι της τέως συμμάχου, προκειμένου να διατηρηθεί η βαλκανική ένωση, αλλά με τη νέα τροπή που έλαβαν πλέον τα πράγματα, τυχόν υπαγωγή ελληνικών πληθυσμών στη βουλγαρική κυριαρχία «θ' αποτελέσει όνειδος δια το Κράτος ημών».¹¹³⁴ Ο πρώην υπουργός του Βενιζέλου περισσότερο μετριοπαθής ακόμα και στις επικρίσεις του για τα έως τώρα αποτελέσματα των εθνικών προσπαθειών διατύπωσε τις απόψεις του με αντικειμενικότητα και συμφιλιοτικό ύφος.

Ο Δ. Γούναρης στην αγόρευσή του ερμήνευσε τις πρωθυπουργικές δηλώσεις ως άρδην μεταστροφή της κυβερνητικής πολιτικής, καθώς διαλύθηκε ένα όνειρο ωραίο ως προς τη σύλληψή του, αλλά προορισμένο όπως όλα τα όνειρα να διαλυθεί κατά

¹¹³¹ Ο. π., σ. 285

¹¹³² Ο Ν. Δημητρακόπουλος υπήρξε αρχηγός μιας μικρής κοινοβουλευτικής ομάδας δώδεκα βουλευτών, οι οποίοι αρχικά ήταν ενταγμένοι στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Ύστερα όμως από την παραίτηση του (18 Μαΐου) από τη θέση του Υπουργού Δικαιοσύνης, λόγω της διαφωνίας του με το Βενιζέλο να απαγορεύσει την είσοδο των Κρητών βουλευτών στο Κοινοβούλιο, ο ίδιος και η κοινοβουλευτική του ομάδα κράτησαν αποστάσεις από τους Φιλελεύθερους, δίχως όμως να αποσύρουν και την αρχική τους εμπιστοσύνη προς την κυβέρνηση. Hering, *ό. π.*, σ. 829

¹¹³³ Ο. π., σ. 281

¹¹³⁴ Ο. π., σ. 282

την επαφή του με την πραγματικότητα και μαζί του η «ευαγγελική» και ονειροπόλος πολιτική πάνω στην οποία στηρίχτηκε. Θεώρησε δε το γεγονός αυτό ως φυσική αποκατάσταση των πραγμάτων στην τροχιά της Ιστορίας την οποία ουδεμία αυτοπεποίθηση ή ατομική έμπνευση δύναται να ανατρέψει. Δήλωσε, ότι αν και τα πρώτα σημάδια της βουλγαρικής προκλητικότητας άρχισαν να εμφανίζονται με την έναρξη του προηγούμενου πολέμου, δεν είναι η κατάλληλη στιγμή να εξεταστεί η επιμονή της κυβέρνησης ως προς τη συνέχιση της σφαλερής αυτής πολιτικής.

Ο Ν. Τριανταφυλλάκος¹¹³⁵ στην αγόρευσή του αναρωτήθηκε σε τι αποσκοπεί η πρόταση του Βενιζέλου για παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση την κρίσιμη αυτή στιγμή που το έθνος παραμένει ενωμένο, καθώς απολαμβάνει της εμπιστοσύνης όλων και ιδιαίτερα του πολιτικού κόσμου με ελάχιστες εξαιρέσεις, παρά τα πολιτικά λάθη που διέπραξε και τα οποία θα μπορούσαν υπό άλλες συνθήκες να οδηγήσουν το έθνος στην τέλεια καταστροφή. Επειδή όμως τα πολιτικά πράγματα κρίνονται σύμφωνα με την έκβασή τους, ενδεχόμενη επιτυχία θα οφείλεται σε ευτυχή συγκυρία και στην αβουλία των αντιπάλων μας.

Μετά τις αγορεύσεις των πολιτικών αρχηγών¹¹³⁶ ο Βενιζέλος δήλωσε κατηγορηματικά ότι δε δύναται να αποδεχθεί τη σύσταση του Ν. Τριανταφυλλάκου, όπως παραιτηθεί της ψήφου εμπιστοσύνης, όταν η κυβέρνηση δέχεται σφοδρή επίθεση από τους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι αν επιθυμούσαν να μην τεθεί θέμα, όφειλαν αφού καταστείλουν τα πάθη τους είτε να σιωπήσουν είτε να επικροτήσουν, δηλώνοντας ότι τάσσονται με την κυβέρνηση, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα εθνικά θέματα. Επιπλέον, αν και επί μακρό χρόνο ασκείται δριμύς έλεγχος κατά της πολιτικής της κυβέρνησης [διά του Τύπου], ο οποίος διαστρέφει τα πάντα και αποσκοπεί στη δηλητηρίαση της κοινής γνώμης και στην ανατροπή της κυβέρνησης στο μέσο της εθνικής προσπάθειας, ανέχθηκε όλη αυτή την κατάσταση και δε μίλησε όπως αμυνθεί, γιατί θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο δεν θα απέβαινε προς όφελος της εθνικής υπόθεσης. Τώρα λοιπόν κρίνει σκόπιμο ότι ήρθε η ώρα να μιλήσει, καθώς θεωρεί ότι αυτά που θα πει δεν πρόκειται να ζημιώσουν τα εθνικά συμφέροντα.

Συνεχίζοντας, δήλωσε ότι δεν επεδίωξε τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ούτε και θα τον επεδίωκε στο μέλλον, αν κατόρθωνε να λύσει το κρητικό

¹¹³⁵ Βουλευτής Αρκαδίας του ραλλικού κόμματος και σφοδρός πολέμιος του Βενιζέλου. Συμμετείχε στις κυφορούμενες προσπάθειες το ίδιο καλοκαίρι για τη δημιουργία αντιβενιζελικού κόμματος με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο. Βλ. σχετική αναφορά στο τέλος του κεφαλαίου αυτού (Β΄ Βαλκανικός).

¹¹³⁶ Ο Γ. Θεοτόκης βρισκόταν σε επίσημη αποστολή στην Ευρώπη, περιερχόμενος διάφορου βασιλικούς οίκους προκειμένου να αναγγείλει επίσημα την άνοδο του Κωνσταντίνου στο Θρόνο. Την περίοδο αυτή βρισκόταν στην Ισπανία. *Ακρόπολις*, 10.360/ 18.6.1913, σ. 1

ζήτημα, καθώς εξαιτίας αυτού η Ελλάδα αδυνατούσε να ζηήσει τον κανονικό πολιτικό της βίο. Προκειμένου δε αυτό να λυθεί έφθασε στο κατώτατο στάδιο των υποχωρήσεων, γεγονός που ενδεχομένως να στοίχιζε και την παραπομπή του στο ειδικό δικαστήριο, προτείνοντας στην τουρκική κυβέρνηση να αναγνωρίσει το δικαίωμα αυτονομίας και εκπροσώπησης της Κρήτης στο ελληνικό κοινοβούλιο υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και σε αντάλλαγμα να πληρώνει η Ελλάδα φόρο υποτέλειας.¹¹³⁷

Στη συνέχεια των δηλώσεών του αναφέρθηκε στους λόγους που τον οδήγησαν στη σύναψη συμμαχίας με τη Βουλγαρία, την οποία θεωρούσε απαραίτητη, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Ελλάδα από μόνη της με βάση τα διδάγματα της ιστορίας δεν ήταν σε θέση να υπερασπίσει σε κάθε περίπτωση τα δίκαια της χώρας. Κατά συνέπεια έπρεπε να προστρέξει «εις το σύστημα του συνεταιρισμού των εθνικών κρατών», ενώ χαρακτήρισε ως «μωρία» την επί δεκαετίες πολιτική της απομόνωσης που ακολουθούσαν όλες οι κυβερνήσεις της χώρας. Επιβεβαίωσε ότι η συμμαχία με τη Βουλγαρία ήταν όντως αμυντική ενώ στις προθέσεις του συμπεριλαμβανόταν και η συνομολόγηση επιθετικής συμμαχίας, Αλλά τα γεγονότα¹¹³⁸ προκατέλαβαν όλους πριν ωριμάσει η ιδέα αυτή. Καθώς θεωρούσε ως απαραίτητο όρο της επιτυχίας του αγώνα τη σύμπραξη των χριστιανικών κρατών της Ανατολής μεταξύ των κακών Βουλγάρων του παρελθόντος και των κακόπιστων Τούρκων προτίμησε τους πρώτους ακόμα και χωρίς την ύπαρξη συμφωνίας διανομής, αισιοδοξώντας ότι ερχόμενος σε συνεννόηση με τους Βούλγαρους, υπήρχε η δυνατότητα να επιτευχθεί αληθινή διανομή σύμφωνα με τις δίκαιες βλέψεις καθενός λαού με βάση γεωγραφικά και εθνολογικά κριτήρια. Τόνισε με έμφαση ότι όπως διαμορφώθηκε η κατάσταση επιβαλλόταν συμμετοχή της Ελλάδας είτε με το μέρος των συμμάχων είτε με την Τουρκία. Τυχόν ουδετερότητα «θα ήτο τελεία εκμηδένισις της θέσεως του Ελληνισμού εν τη Ανατολή».¹¹³⁹

Ο Δ. Ράλλης διαφωνώντας με το σκεπτικό του Βενιζέλου δήλωσε ότι υπήρχε και εναλλακτική λύση, διευκρινίζοντας ότι αναφέρεται στην εφαρμογή της καιροσκοπικής πολιτικής, δηλ. η χώρα να συμμετείχε του πολέμου με την έναρξή του συμμαχώντας με οποιοδήποτε από τους δύο αντιπάλους κατόπιν συμφωνίας ως προς τα ανταλλάγματα, πρόταση η οποία απορρίφθηκε ασυζητητί από τον πρωθυπουργό.

Κλείνοντας τη συζήτηση ο Βενιζέλος είπε ότι θα πρέπει κάποιος να έχει «ιδιόρρυθμον την διανοητικότητα» για να διακηρύξει ότι η Ελλάδα είναι δυστυχής για τα

¹¹³⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων...*, ό. π., σ. 289

¹¹³⁸ Αναφέρεται στα γεγονότα που έλαβαν χώρα την παραμονή της επιστράτευσης των βαλκανικών κρατών το Σεπτέμβριο του 1912. Βλ. την ενότητα «Η επιστράτευση των βαλκανικών κρατών».

¹¹³⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων...*, ό. π., σ. 292

πενιχρά αποτελέσματα του πολέμου και να κατηγορήσει την κυβέρνηση ότι συσώρευσε ερείπια στη χώρα. Παραδέχτηκε ότι η μεγάλη υποχωρητικότητα που επέδειξε έναντι της απληστίας των Βουλγάρων, γεγονός που θεώρησε ως ελάττωμά του, αποσκοπούσε στη διατήρηση της συμμαχίας, ενώ απέρριψε την κατηγορία «της απρονοησίας» που του επισυνάπτεται, γιατί αν και υπήρξε υποχωρητικός έναντι των βουλγαρικών προκλήσεων, ταυτόχρονα η κυβέρνηση φρόντιζε για την αύξηση του στρατού σε άνδρες και εφόδια με αποτέλεσμα σήμερα οι στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας και παρά τις απώλειες να είναι διπλάσιες από αυτές που ξεκίνησαν τον πόλεμο προ οκταμήνου.

Μετά τη λήξη της συζήτησης κατά την ψηφοφορία που επακολούθησε επί 160 παρόντων βουλευτών μόνο ο Δ. Ράλλης αρνήθηκε την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση.

Οι απόψεις του Τύπου για τη συνεδρίαση αυτή της Βουλής η οποία εκτράπηκε του αρχικού της σκοπού και εξελίχθηκε σε έντονη αντιπαράθεση μεταξύ του Βενιζέλου και του Ράλλη ποικίλουν.

Ο βενιζελικού Τύπος με αφορμή το Διάγγελμα του Κωνσταντίνου καταβάλλει προσπάθεια και να αμβλυνθεί ή έντασή μεταξύ Βενιζέλου –Βασιλιά, αναφορικά με την εντολή του Βενιζέλου για προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη, επισημαίνοντας ότι Λαός και Στέμμα ουδέποτε παρουσίασαν τέτοια εθνική ένωση, η δε δυναστεία περιεβλήθη με τόση αίγλη όσο ουδέποτε στο παρελθόν. Σε ό,τι αφορά την πολιτική συζήτηση που ακολούθησε υπήρξε αποκαλυπτική και έδωσε την αφορμή να εκδηλωθεί η σιδηρά και ομόθυμη εμπιστοσύνη του έθνους προς τον υπέροχο κυβερνήτη του, τον Ε. Βενιζέλο, ο οποίος μίλησε ύστερα από την επιβεβλημένη σιγή, καθώς δεν ήταν δυνατό να μιλήσει νωρίτερα.

Και ενώ η Βουλή άκουε με συγκλονιστική συγκίνηση την κήρυξη του νέου αγώνα και επευφημούσε το Διάγγελμα του Βασιλιά προς το Λαό του, πρόβαλε από τις τάξεις της αντιπολίτευσης η κομματική εμπάθεια, η οποία ποτέ στο παρελθόν δεν υπήρξε τόση οικτρή, μωρή και αξιοθρήνητη μέχρι απέχθειας από συστάσεως της Βουλής των Ελλήνων. Το γεγονός αυτό έδωσε στο ελληνικό έθνος όλες τις αστραπές της ρητορικής του Βενιζέλου, όλο το φως της πολιτικής του, φως πραγμάτων και αληθειών στη λάμψη του οποίου διαγραφόταν η παλαιά Ελλάδα που βρισκόταν σε οικτρή διπλωματική και στρατιωτική κατάσταση και εκλιπαρούσε τον οίκτο των Μ. Δυνάμεων και η σημερινή Ελλάδα που απελευθέρωσε τους αδερφούς της ευρωπαϊκής Τουρκίας, η

Ελλάδα που στήνει και νέα τρόπαια νικών και της οποίας η σημαία κυματίζει από το Στρυμόνα μέχρι την Κρήτη. Η αγόρευση αυτή είναι ανάγκη να αναγνωστεί από όλο τον ελληνισμό, όχι χάρη του Βενιζέλου, αλλά χάρη του έθνους.¹¹⁴⁰

Άξιο μνείας είναι το άρθρο της *Εφημερίδος*, το οποίο είναι ιδιαίτερα εγκωμιαστικό για το Βενιζέλο και επικριτικό για τους παλαιούς πολιτικούς, καθώς απευθυνόμενη προς αυτούς, επισημαίνει ότι δεν είναι προσβλητικό να ομολογηθεί η πλάνη στην οποία είχαν περιπέσει και η οποία ανάγκαζε τότε τον ένα να δηλώνει ότι η Ελλάδα δε δύναται να παρατάξει περισσότερους από εξήντα χιλιάδες στρατό και τον άλλο να διαλαλεί από του βήματος της Βουλής ότι το Μακεδονικό είναι ζήτημα άλυτο και είναι προτιμότερο να μην το θίγουμε.

Θεωρεί δε ως ευλογημένη τη στιγμή που ο «εμφανισθείς *Τολμητίας*» διέκρινε τη σοβαρή πλάνη στην οποία υπέπεσε η 15^η Αυγούστου,¹¹⁴¹ απομακρύνοντας το Διάδοχο Κωνσταντίνο από το στράτευμα και τον επανέφερε στις τάξεις του, γεγονός που τον δικαίωσε απόλυτα. Κατόπιν τούτων δίκαια η εθνική αντίληψη είναι ενθουσιασμένη για τον «*Ονειρώδη Βασιλέα και τροπαιοφόρον Στρατηλάτην*», ενώ ταυτόχρονα στρέφει την ευγνωμοσύνη της και στο σημερινό κυβερνήτη της χώρας, ο οποίος ανέλαβε την ευθύνη της τύχης του έθνους, παραλληλίζοντάς τον με τον Καίσαρα που επί αιώνες αναζητούσε ο ελληνικός πατριωτισμός.¹¹⁴²

Σε ό,τι αφορά το Ράλλη, η στάση του δεν επικροτείται από καμία εφημερίδα, συμπεριλαμβανομένου και του αντιβενιζελικού Τύπου. Αν και δεν υφίσταται αμφιβολία ότι υπηρέτησε πιστά την πατρίδα, λησμόνησε ότι τη στιγμή αυτή δεν επιτρέπονται προσωπικές διενέξεις και δεν είναι καιρός για λογοδοσία, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία στο Βενιζέλο να διεξαγάγει ένα κοινοβουλευτικό θρίαμβο, ενώ υπήρξε ιδιαίτερα διπλωματικός, ως προς τον καθορισμό του σκοπού στον οποίο αποβλέπει ο νέος αγώνας. Η δε Βουλή αλαλάζοντας υπέρ του Στρατού και του Βασιλιά ήταν φυσικό να συμπεριλάβει και ανευφημίες υπέρ του Βενιζέλου, επί των ημερών του οποίου συντε-

¹¹⁴⁰ *Πατρίς*, 7004/ 22.6.1913, «Βασιλέα και πρωθυπουργόν», *Ν. Ημέρα*, 345/ 22.6.1913, «21 Ιουνίου 1913» & *Εστία*, 6961/ 22.6.1913, γ' έκδοση, «Η παλαιά και η νέα Ελλάς». Η *Εστία* είναι η μοναδική εφημερίδα, η οποία δημοσίευσε αυθημερόν τις πρωθυπουργικές δηλώσεις και το βασιλικό διάγγελμα, *Εστία* 6960/ 21.6.1913, γ' έκδοση, σ. 2

¹¹⁴¹ Αναφέρεται στο κίνημα στο Γουδή (15 Αυγούστου 1909) και στο αίτημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου για άμεση απομάκρυνση του Διαδόχου και των πριγκίπων (βασιλοπαίδων) από το στράτευμα, όπως και την κατάργηση της Γενικής Διοίκησης Στρατού, αιτήματα που έγιναν αμέσως αποδεκτά.

¹¹⁴² *Εφημερίς*, 581/ 23.6.1913, «Μέγα μυστήριο».

λείται η εθνική ανάσταση. Υπεράνω προσώπων ίσταται η τύχη του έθνους και προς τα εκεί πρέπει να κατευθύνονται όλες οι προσπάθειες.¹¹⁴³

Η εφημερίδα *Αθήναι* αποφεύγοντας επιμελώς οποιαδήποτε αναφορά σε πρόσωπα, επισημαίνει ότι η συζήτηση στη Βουλή έθεσε το ζήτημα περί της σημασίας και των αξιώσεων του νέου αγώνα και διαγράφεται νέα πολιτική, ανάλογη των μεγάλων θυσιών του λαού και των απaráμιλλων νικών του στρατού και σύμφωνη προς την εθνική συνείδηση, στηρίζεται δε επί της αρχής ότι κανείς Έλληνας δύναται να παραμείνει υπό βουλγαρική κυριαρχία. Αυτή την πολιτική έθεσε στη βουλή η αντιπολίτευση και με την οποία πρέπει να συμφωνήσει και η κυβέρνηση, γιατί είναι σύμφωνη με τη συνείδηση του έθνους.¹¹⁴⁴

Η ίδια εφημερίδα επικρίνει τα κυβερνητικά φύλα, καθώς αντί να ασχολούνται με το θρίαμβο των ελληνικών όπλων, αναφέρονται σε διθυράμβους για το θρίαμβο του πρωθυπουργού στη Βουλή και ότι κατατροπώθηκαν οι αντίπαλοί του με αποτέλεσμα να υποβιβάζουν τον εθνικό αγώνα σε κομματικό επίπεδο. Πρέπει δε κάποιος να είναι αμαθής ή κομματικά τυφλός για να μην καταλάβει ότι και μόνο η ανάγνωση του βασιλικού διαγγέλματος είναι αρκετή και ότι η συζήτηση δεν επέτρεπε κοινοβουλευτικούς και πολιτικούς θριάμβους. Τέλος, επισημαίνει ότι κάθε κομματικός θαυμασμός και κάθε κομματική επίθεση δεν ωφελούν την εθνική υπόθεση.¹¹⁴⁵

Η *Ακρόπολις* σε άρθρο του Β. Γαβριηλίδη μέμφεται τη Βουλή, γιατί ακόμα δεν έχει καταλάβει τη θέση της. Ενώ προορισμός της είναι να δημιουργεί ιστορία, αυτή αρκέστηκε να χειροκροτεί μηχανικά την κυβερνητική πολιτική, η οποία έχει διαπράξει άπειρα λάθη, και η οποία πίστευε στη βαλκανική συμμαχία ως σκοπό και είχε παραιτηθεί χάριν αυτής από τη γραμμή του Νέστου, πιστεύοντας ότι η Ελλάδα δύναται να ζήσει έστω και περισφιγμένη από σιδερένιο βουλγαρικό κλοιό. Το ότι η κυβέρνηση απατήθηκε ή αποπλανήθηκε είναι γεγονός. Το να χειροκροτείται όμως αυτή η αποπλάνηση είναι διαφορετικό και οφείλεται στο γεγονός ότι η Βουλή πούλησε το νου της προκαταβολικά σε έναν άνθρωπο, ο οποίος μιλούσε μονοπρόσωπα για την εθνική υπόθεση, λες και ήταν δική του επιχείρηση.

Απέναντι στη μικροπολιτική αυτή, η οποία προέβλεπε την αμαχητί παράδοση των δικαίων και της οντότητάς μας, των περιοχών μας και της φυλής στον κανιβαλισμό των Βουλγάρων και ισοδυναμούσε με ενταφιασμό της Εθνικής Ιδέας και της εθνικής

¹¹⁴³ *Ακρόπολις*, 10364/ 22.6.1913, «Χθεσινά χρονικά», *Καιροί*, 171/ 22.6.1913, σ. 2, «Ο κ. Ράλλης», *Εμπρός*, 5988/22.6.1913, «Η χθεσινή πολιτική συζήτησις» & *Εφημερίς*, 580/ 22.6.1913, σ. 3

¹¹⁴⁴ *Αθήναι*, 3843/ 22.6.1913, «Η χθεσινή συνεδρίασις της Βουλής».

¹¹⁴⁵ *Αθήναι*, 3844/ 23.6.1913, «Περί θριάμβων, αλλά και περί έθνους».

μας υπόστασης, ίσταται η μεγάλη εθνική πολιτική, [σ. με τον όρο εννοεί το Βασιλιά, το Στρατό, τον ανεξάρτητο Τύπο και τον αλύτρωτο ελληνισμό], την οποία χαράσσει τη στιγμή αυτή με το ξίφος του ο Στρατηλάτης Βασιλιάς και ο θρίαμβος της θα επιφέρει την ελευθερία του αλύτρωτου ελληνισμού.¹¹⁴⁶

4.4 Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος

Ενώ ο Βενιζέλος δεχόταν καθημερινά δριμεία κριτική από το σύνολο σχεδόν του Τύπου, λόγω της ολοένα αυξανόμενης προκλητικότητας των Βουλγάρων, στις 25 Μαΐου παραιτήθηκε η κυβέρνηση Γκέσωφ και σχηματίστηκε νέα υπό τον Σ. Ντάνεφ, περισσότερο πρόθυμο να ανταποκριθεί στα επιθετικά σχέδια του βασιλιά Φερδινάνδου και του βουλγαρικού επιτελείου. Η παραίτηση Γκέσωφ διέψευσε και τις τελευταίες ελπίδες του Έλληνα πρωθυπουργού για ειρηνική διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών. Όλα πλέον έδειχναν ότι ένας νέος πόλεμος βρισκόταν προ των θυρών της βαλκανικής χερσονήσου. Επί ένα σχεδόν μήνα οι τρεις πρωθυπουργοί προσπαθούσαν να συνεννοηθούν, προκειμένου να υποβάλλουν τις διαφορές τους είτε στη διαιτησία της Ρωσίας είτε της Τριπλής Συνεννόησης. Τελικά δέχτηκαν την πρόσκληση του Τσάρου να λάβουν μέρος σε διάσκεψη στην Αγία Πετρούπολη.¹¹⁴⁷ Η συνάντηση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ανάλογη πρόταση που υποβλήθηκε από το Σέρβο πρωθυπουργό Πάσιτς για συνάντηση των τεσσάρων πρωθυπουργών στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να συζητηθούν οι διαφορές μεταξύ των συμμάχων κρατών δίχως τη μεσολάβηση άλλων, δε στέφθηκε από επιτυχία. Επισημαίνουμε ότι η Ρωσία υπήρξε η μόνη από τις Μ. Δυνάμεις, που κατέβαλε προσπάθειες όχι μόνο να μην διασπαστεί η βαλκανική συμμαχία, αλλά και για να αποτρέψει ένα πόλεμο ιδιαίτερα μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων.

Το απόγευμα της 16^{ης} Ιουνίου 1913, εκδηλώθηκε συντονισμένη επίθεση των Βουλγάρων εναντίον των ελληνικών αποσπασμάτων προκάλυψης στη Νιγρίτα και τις Ελευθερές και τις πρωινές ώρες της 17^{ης} Ιουνίου κατά των σερβικών θέσεων στη Γευγελή, την οποία και κατέλαβαν. Η επίθεση αυτή δεν αποσκοπούσε στην πρόκληση γενικευμένης σύρραξης, αλλά για να βελτιωθεί η διαπραγματευτική θέση της Βουλγαρίας ενόψει της συνάντησης της Αγίας Πετρούπολης. Ταυτόχρονα αναχωρούσε σιδηροδρομικώς από τη Θεσσαλονίκη ο Βούλγαρος στρατηγός Χασαπίεφ, ενώ

¹¹⁴⁶ *Ακρόπολις*, 10366/ 24.6.1913, «Ο δε Βασιλεύς ελπίζει επί τον κύριον».

¹¹⁴⁷ Γαρδίκια – Κατσιαδάκη, *Ο Ελ. Βενιζέλος ...*, ό. π., σ. 118, & Γιαννουλόπουλος *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα...*, ό. π., σ. 118

το ίδιο μεσημέρι ο Κωνσταντίνος, ύστερα από έγκριση του Βενιζέλου έδινε διαταγή στο στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης να επιδώσει τελεσίγραφο προς το Βούλγαρο φρούραρχο της πόλης, ώστε να αποχωρήσει εντός των επόμενων ωρών αποπλισμένη η βουλγαρική φρουρά της πόλης. Η μη ανταπόκριση των Βουλγάρων στο τελεσίγραφο, είχε ως αποτέλεσμα την επίθεση μονάδων της 2^{ης} Μεραρχίας και τμημάτων της κρητικής χωροφυλακής στους στρατώνες τους. Οι οδομαχίες κράτησαν όλη νύχτα και το πρωί της επόμενης μέρας το βουλγαρικό απόσπασμα Θεσσαλονίκης είχε αιχμαλωτιστεί ολόκληρο. Ταυτόχρονα με τη λήξη της επιχείρησης έφτανε στην πόλη και ο Κωνσταντίνος, ο οποίος αφού ενημερώθηκε για την κατάσταση εξέδωσε διαταγή, σύμφωνα με την οποία ο ελληνικός στρατός θα εγκατέλειπε την αμυντική του στάση και αναλάμβανε επιθετικές πρωτοβουλίες.¹¹⁴⁸

Η ανάληψη αυτής της επιθετικής πρωτοβουλίας είχε ως αποτέλεσμα την προέλαση του ελληνικού στρατού, παρά την πείσμονα αντίσταση των Βουλγάρων σε όλα τα μέτωπα, ιδιαίτερα μετά την είσοδο στον πόλεμο της Τουρκίας στις 27 Ιουνίου και της Ρουμανίας δύο μέρες αργότερα. Αρχικά καταλήφθηκε το Κιλκίς ύστερα από τριήμερη μάχη (19-21 Ιουνίου) και οι Βούλγαροι υποχώρησαν προς Στρυμόνα και Δοϊράνη, σημαντικό κέντρο ανεφοδιασμού του βουλγαρικού στρατού, η οποία και καταλήφθηκε στις 23 Ιουνίου. Στις 26 ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Στρώμνιτσα, ενώ την ίδια μέρα ο στόλος αποβίβασε αγήματα στην Καβάλα, αφού οι Βούλγαροι αναγκάστηκαν να την εκκενώσουν νομίζοντας ότι επίκειται ελληνική απόβαση ανατολικά της πόλης. Ακολούθησε η κατάληψη του Σιδηροκάστρου (27 Ιουνίου), των Σερρών (28 Ιουνίου) της Δράμας (1 Ιουλίου) της Ξάνθης και Αλεξανδρούπολης (12 Ιουλίου) και της Κομοτηνής (13 Ιουλίου). Στις επιχειρήσεις αυτές ο στρατός είχε την κάλυψη του στόλου, ο οποίος επέβαλε ναυτικό αποκλεισμό των παραλίων του Θρακικού πελάγους έως τον Αίνο.

Ύστερα από τη μάχη των στενών της Κρέσνας (8-11 Ιουλίου) ο ελληνικός στρατός διαβαίνει το Στρυμόνα και ανοίγει ο δρόμος για προέλαση προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας εξουθενωμένος πλέον, ύστερα από ένα σχεδόν μήνα διαρκών μαχών με μεγάλες απώλειες και λόγω της χολέρας, αλλά και προβλημάτων εφοδιασμού καθώς απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο από τις βάσεις του. Στις 14 Ιουλίου οι Βούλγαροι εκδήλωσαν σφοδρή αντεπίθεση (μάχη του Σιμιτζλή) έχοντας συγκεντρώ-

¹¹⁴⁸ Λεπτομερή περιγραφή της επιχείρησης εξουδετέρωσης της βουλγαρικής φρουράς Θεσσαλονίκης δημοσιεύτηκε σε όλον σχεδόν τον Τύπο βλ. *Εφημερίς* 576/ 18.6.1913, σ. 2, η οποία σημειωτέον την προηγούμενη κυκλοφόρησε σε δ' έκδοση, προκειμένου να αναγγείλει την εντολή της κυβέρνησης για εξουδετέρωση της βουλγαρικής φρουράς Θεσσαλονίκης.

σει μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις. Προς στιγμή απειλήθηκε γενική κατάρρευση του μετώπου, αλλά τελικά οι Έλληνες κατόρθωσαν να διατηρήσουν τις θέσεις τους. Στις 18 Ιουλίου αποφασίστηκε στο Βουκουρέστι πενθήμερη ανακωχή, ύστερα από την αλλαγή στάσης της Ελλάδας, η οποία συναίνεσε στις απαιτήσεις των Ρουμάνων ως προς την υπογραφή ανακωχής και κατόπιν επιδέξιου διπλωματικού ελιγμού του Βενιζέλου, γεγονός που διέσωσε την όλη κατάσταση.

Τη νύχτα της 16^{ης} προς 17^η Ιουνίου οι Βούλγαροι επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά και κατά των σερβικών θέσεων στη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο στρατών (Ιστίπ, Κότσανα, Τσάρεβο Τσέλο) καθώς και στην περιοχή Μπεγκαλνίτσα (παραπόταμος του Αξιού), όπως επίσης και στη Γευγελή, την οποία κατέλαβαν. Ο σερβικός στρατός που είχε παραταχθεί στην περιοχή μεταξύ του Αξιού και του Δούναβη ήταν αποφασισμένος να κρατήσει αμυντική θέση, με αντικειμενικό σκοπό τη διατήρηση των εδαφών που είχαν καταληφθεί από τον πρώτο πόλεμο.

Την πρώτη μέρα ο αιφνιδιασμός των Βουλγάρων πέτυχε. Από την επομένη ο σερβικός στρατός πέρασε στην αντεπίθεση και μέσα σε λίγες ημέρες ανακατέλαβε όλες τις περιοχές που είχαν καταληφθεί την πρώτη μέρα και παρέμεινε στις θέσεις που κατείχε πριν τη βουλγαρική επίθεση της 17^{ης} Ιουνίου. Ανάλογης κλίμακας επιθέσεις αντιμετώπισαν και οι δύο σερβικές μεραρχίες του Δούναβη, από δυνάμεις της 4^{ης} βουλγαρικής στρατιάς. Όλο το επόμενο διάστημα και μέχρι την υπογραφή της συνθήκης ανακωχής οι σερβικές δυνάμεις διατήρησαν τις θέσεις τους, αποκρούοντας μικρής κλίμακας τοπικές επιθέσεις από βουλγαρικές μονάδες.

Ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος σε αντίθεση με τον πρώτο διακρίνεται για τη σκληρότητά του και για τις εκατέρωθεν μεγάλες απώλειες μεταξύ των εμπόλεμων Ελλήνων και Βουλγάρων. Οι μάχες διεξήχθησαν με πρωτοφανές πείσμα και μίσος ενώ η υποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων συνοδεύτηκε από εμπρησμούς, λεηλασίες, βασανιστήρια και δολοφονίες αμάχων όπως στο Σιδηρόκαστρο και τις Σέρρες με αποκορύφωμα την πυρπόληση του Δοξάτου και τη σφαγή των 2.500 από τους 3.000 κατοίκους του. Επιπλέον σε ένα μήνα οι απώλειες του ελληνικού στρατού υπήρξαν τεράστιες (2.500 νεκροί, 20.000 περίπου τραυματίες), γεγονός που αντιστοιχεί στο 15% - 20% της μάχιμης δύναμής του.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁹ Για τις πολεμικές επιχειρήσεις του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου βλ. ενδεικτικά: `Μαργαρίτης Γ., «Η εμπόλεμη Ελλάδα - Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό μέτωπο, Ουκρανία», Στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000*..., ό. π., τόμ. 6^{ος}, σσ. 70- 73, Ο αυτός, «Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος Στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*..., ό. π., σσ. 169 -173, Οικονόμου Ν., «Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος Οι επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού», Στο: *ΙΕΕ*, , τόμος ΙΔ΄, ό. π., σσ. 339 - 351, Γαρδίκια -

Ο Βενιζέλος μιλώντας στη Βουλή τέσσερα χρόνια αργότερα, δήλωσε ότι προσπάθησε να αποφύγει τον πόλεμο με τη Βουλγαρία καθώς ακόμα και μετά τη σύναψη της συμμαχίας με τη Σερβία, καθώς το Επιτελείο του δήλωσε ότι «*δυνάμεθα να αποβλέπωμεν εις νίκην με ελπίδας 60%*». Επιπλέον θεωρούσε ως σπουδαιότερο λόγο ενδεχόμενης επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα Βαλκάνια, γιατί γνώριζε «*ότι τα εν τη Βαλκανική ζητήματα έθιγον κύρια συμφέροντα μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων*». ¹¹⁵⁰ Η ομιλία αυτή του Βενιζέλου πραγματοποιήθηκε την εποχή του Εθνικού Διχασμού, σε μια προσπάθεια του να υπερτονίσει τη δική του συμβολή στους Βαλκανικούς Πολέμους και να μειώσει το κύρος που απέκτησε ο πολιτικός του αντίπαλος, ο Κωνσταντίνος.

4.5 Ο Τύπος αρωγός του μαχόμενου ελληνισμού

Ήδη μερικές μέρες πριν τη βουλγαρική επίθεση ο Τύπος θεωρεί τις εχθροπραξίες ως αναμενόμενες, τονίζοντας μάλιστα ότι εάν ο πόλεμος κατά των Τούρκων ήταν απελευθερωτικός, ο πόλεμος εναντίον των Βουλγάρων είναι πόλεμος του πολιτισμού εναντίον της βαρβαρότητας, εναντίον αρπάγων ορδών που διαπράττουν ανοσιουργήματα, που κατατάσσονται στις μελανότερες σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας. ¹¹⁵¹

Αφού η Ελλάδα κατέβαλε έως και την ύστατη στιγμή προσπάθειες ειρηνικής επίλυσης των διαφορών, λησμονώντας μάλιστα υπέρ το δέον και την αξιοπρέπειά της ως έθνους αλλά και το καθήκον προστασίας των ελληνικών πληθυσμών, αποδύεται στο νέο απελευθερωτικό αγώνα έχοντας πεποίθηση στο γενναίο στρατό της και στον στρατηλάτη βασιλέα του. Ο σημερινός αγώνας είναι ιερότερος και αγιότερος του προηγούμενου νικηφόρου εναντίον της Ημισελήνου, καθώς πρόκειται περί αγώνος υπέρ βωμών και εστιών, υπέρ διασώσεως του Γένους και της ενότητας της φυλής. αγώνας κατά της σωματεμπορίας και της αγριότητας, κατά του ψευδοπολιτισμού και της βαρβαρότητας. Πρόκειται περί αγώνα υπέρ της αναστήλωσης της Εθνικής Ιδέας και της αποκατάστασης του κράτους των Ελλήνων αυτοκρατόρων. Οι ευχές της Ελλάδας σκεπάζουν τον περήφανο Στρατηλάτη, στον οποίο δίνεται η ευκαιρία να χαρά-

Κατσιαδάκη Ε., «Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος και η συνθήκη του Βουκουρεστίου», Στο: «*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*»,..... ό. π., σσ. 119 – 122. & Μαζαράκης – Αινιάν Ι, «Οι επιχειρήσεις στο βαλκανικό μέτωπο πριν από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, στο: *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου*....., ό. π., σσ. 33 -40. Επίσης το έργο του Σ. Μελά, *Οι πόλεμοι 1912 – 1913, Μακεδονία – Ήπειρος – Αιγαίον, Ο πόλεμος της διπλωματίας*, Αθήνα, Μπίρης, 1972

¹¹⁵⁰ *Εφημερίς των Συνζητήσεων*, ό. π., συνεδρίαση 21/13.8.1917, σ. 267

¹¹⁵¹ *Καιροί*, 157/ 8.6.1913, Προς την σύρραξιν, *Εφημερίς*, 570/ 12.6.1913, Ετοιμασθώμεν *Πατρίς*, 6993/ 11.6.1913, «Κατά αρπάγων και αχαρίστων» & 6994/12.6.1913, «Τον αναμένωμεν».

ξει δίπλα στο όνομά του τον τίτλο του Βουλγαροκτόνου, με την πεποίθηση ότι ο αγώνας του έθνους θα αποβεί νικηφόρος. Αν όμως αυτό δεν καταστεί δυνατό ενάντια σε κάθε θείο και ανθρώπινο δίκαιο θα είναι αρκετό το ηθικό κέρδος για τη χώρα, ότι διέσωσε την εθνική της τιμή και αξιοπρέπεια.¹¹⁵² Η *Ακρόπολις* ιδιαίτερα αιχμηρή, προτρέπει να αφανισθούν από το πρόσωπο της Βαλκανικής οι απόγονοι του Κρούμου, ώστε να απολυμανθεί η βαλκανική χερσόνησος.¹¹⁵³ Τέλος, μέρος του Τύπου επισημαίνει ότι ο πόλεμος αυτός θα εξιλεώσει κάθε σφάλμα του παρελθόντος και θα αποβεί η βάση και η αφετηρία της μεγαουργίας της Ελλάδας σύμφωνα με τις παραδόσεις και την αποστολή της.¹¹⁵⁴

Μετά τις πρώτες νικηφόρες μάχες στο Λαχανά και τη Δοϊράνη και την κατάληψη του Κιλκίς και του Σιδηροκάστρου ο Τύπος πλέκει το εγκώμιο του ελληνικού στρατού, καθώς χάρη στον ηρωισμό του, την αυτοθυσία του, την περιφρόνησή του προς το θάνατο και το δαιμόνιο του Βασιλιά –Αρχιστράτηγου και του Επιτελείου του κατόρθωσε εντός λίγων ημερών να εκτοπίσει τους Βούλγαρους. Ποτέ στο παρελθόν στρατιά τόσο ολιγάριθμη σε σχέση με τις εχθρικές δυνάμεις δεν πέτυχε τον άθλο που έχουν επιτελέσει ως σήμερα οι «πτερωτοί» ηρωικοί μαχητές του βασιλιά Κωνσταντίνου και οι οποίοι με τις αλληπάλληλες νίκες τους απέδειξαν ενώπιον όλου του κόσμου το πόσο περίφημος υπήρξε ο βουλγαρικός στρατός, που απειλούσε γη και ουρανό και αξίωνε την ηγεμονία της χερσονήσου του Αίμου. Επιπλέον ο πόλεμος αυτός απέδειξε ότι οι Βούλγαροι υπήρξαν ανάξιοι της φήμης αυτών, αλλά και ανάξιοι της θέσης που κατέχουν μεταξύ των χριστιανικών και πολιτισμένων λαών. Στρατός δε ο οποίος γνωρίζει να μάχεται με τη λόγχη, ακατάσχετος στην ορμή και το θάρρος δεν είναι συνηθισμένος στρατός, αλλά στρατός ηρώων και ημιθέων. Αν και υφίσταται μεγάλες απώλειες διατηρεί ακέραια τη ρώμη του, αναλλοίωτη την αντοχή του και φλογώδη τη λύσσα του για εκδίκηση, ώστε να μη δώσει καιρό στον εχθρό να αναπνεύσει. Καθίσταται πλέον προφανές, ότι ο προαιώνιος εχθρός της Ελλάδας βαίνει προς την τελική του εξόντωση.¹¹⁵⁵

Παράλληλα με τον στρατό ο Τύπος προσάπτει επαίνους στον Κωνσταντίνο: Αυτός στρατηλάτης και εκδικητής της εθνικής τιμής. αυτός οδηγός, αυτός η ψυχή του Έ-

¹¹⁵² *Εμπρός*, 5985/ 18.6.1913, «Ο κατά της Βουλγαρίας πόλεμος και τα πιθανά αυτού ενδεχόμενα», *Σκριπ*, 6449/ 18.6.1913, «Ο αγών υπέρ όλων» & *Εστία* 6957/ 18.6.1913, «Ο άριστος οιανός».

¹¹⁵³ *Ακρόπολις*, 10360/ 18.6.1913, «Ζήτω η μεγάλη μας Ελλάδα».

¹¹⁵⁴ *Αθήναι*, 3839/ 18.6.1913, «Πόλεμος αυτοσυντηρήσεως και τιμής» & *Νέα Ημέρα*, 341/18.6.1913, «17 Ιουνίου 1913», σ. 1

¹¹⁵⁵ *Εφημερίς*, 584/ 26.6.1913, «Ο καταδικώμενος», *Ακρόπολις*, 10371/29.6.1913, «Στρατός - Κυβέρνησις» & *Σκριπ*, 6456/ 25.6.1913, «Στρατός ηρώων και ημιθέων»,

θνους, αυτός η κινητήριά του δύναμη, αυτός ο φωτεινός νους, αυτός η ενσάρκωση της εθνικής Ιδέας, αυτός ο εκτελεστής της εθνικής θέλησης, αυτός η πραγματοποίηση των εθνικών πόθων και ιδεών, αλλά και η εκπροσώπηση της θείας δίκης και ο τιμωρός των εθνικών αδικημάτων και κακουργιών. Κατόπιν όλων αυτών των επαίνων που ενσαρκώνονται στο πρόσωπό του, προτρέπει όλοι να συσπείρωση όλων γύρω από το Στρατηλάτη – Βασιλιά, ενώ μετά την επωνυμία «Κωνσταντίνος Β΄», αποκαλείται και ως «Βουλγαροκτόνος»¹¹⁵⁶

4.6 Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου

Η αρνητική για τη Βουλγαρία εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων είχε ως αποτέλεσμα επίκληση μεσολάβησης του Ντάνεφ προς τη Ρωσία, ώστε να παρέμβει προκειμένου να διακοπουν οι εχθροπραξίες. Η ρωσική πρωτοβουλία εκδηλώθηκε στις 27 Ιουνίου, όταν ο Ρώσος υπουργός των Εξωτερικών Σαζόνωφ πρότεινε στους εμπόλεμους να καταθέσουν τα όπλα και να υπογράψουν άμεσα ανακωχή. Υπό το βάρος της επαπειλούμενης συντριβής ξέσπασε κυβερνητική κρίση στη Βουλγαρία και η νέα κυβέρνηση Ραντοσλάβοφ ζήτησε άμεσα ανακωχή. Ύστερα από υπόδειξη της Βιέννης ο βασιλιάς Φερδινάνδος της Βουλγαρίας απευθύνθηκε στον ομόλογό του Κάρολο της Ρουμανίας ζητώντας του τη μεσολάβηση του, προκειμένου να επιτευχθεί ανακωχή και να ξεκινήσουν αμέσως οι διαπραγματεύσεις της ειρήνης.

Η ελληνική κυβέρνηση απέρριψε αρχικά τη ρωσική πρωτοβουλία με το σκεπτικό ότι η Βουλγαρία όφειλε να απευθυνθεί απευθείας στην Ελλάδα, η οποία και θα πρότεινε τους όρους της ειρήνης. Η ανακωχή θα ακολουθούσε ύστερα από την προκαταρκτική συμφωνία. Ο Κωνσταντίνος από το μέτωπο συμφωνούσε απόλυτα με τις απόψεις της κυβέρνησης σημειώνοντας: «*Πρέπει να υπαγορεύσωμεν την ειρήνην επί του πεδίου της μάχης, διά μη δώσωμεν καιρόν εις τας Δυνάμεις να επέμβουν*».¹¹⁵⁷ Για τον Βασιλιά ο πόλεμος προσλάμβανε απελευθερωτικό χαρακτήρα και σκοπός του ήταν η ολοκληρωτική καταστροφή της Βουλγαρίας, ώστε να παύσει να αποτελεί απειλή για την Ελλάδα, ενώ σε τηλεγράφημά του προς τον Κορομηλά ανέφερε: «*Το μέγα μειονέκτημά μας*¹¹⁵⁸ *σήμερα είναι ότι θα δυνηθώμεν να μείνωμεν ήσυχτοι από το μέρος της Βουλγαρίας εις διάστημα γενεών. Το πλεονέκτημα τούτο δεν πρέπει να χαθή.*

¹¹⁵⁶ *Ακρόπολις*, 10360/ 18.6.1913, ό. π. & *Σκριπ*, 6462/1.7.1913, «Ο Βασιλεύς δίδων το σύνθημα», *Εστία*, 6.7.1913, γ΄ έκδοση, «Ο Βασιλεύς και ο στρατός του».

¹¹⁵⁷ Βεντήρης, ό. π., σ. 172

¹¹⁵⁸ Θεωρούμε ότι ο όρος μειονέκτημα, που αναφέρει ο Βεντήρης είναι λάθος, αντί του ορθού «πλεονέκτημα».

Οπωσδήποτε μη συγκατατεθείτε εις ανακωχήν πριν με συμβουλευτείτε» και κατέληγε επαναλαμβάνοντας τη γνωστή ρήση του Κάτωνα *‘Ceterum censeo Bulgariam esse delendam’* (Λέγω άλλωστε, ότι πρέπει να εξοντωθεί η Βουλγαρία).¹¹⁵⁹

Παρά την επίμονη υπόδειξη των χωρών που συμμετείχαν στην Entente για σύναψη ανακωχής, η Ελλάδα και η Σερβία επέμεναν σταθερά στην ταυτόχρονη με τη σύναψη της ανακωχής καθορισμό των προκαταρκτικών όρων της ειρήνης. Η ελληνική αντίθεση δεν κάμφθηκε ούτε μετά τη μεσολαβητική προσπάθεια της Γαλλίας και τη συνάντηση του Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα Ντεβίλ με το Βενιζέλο. Η άρνηση του Βενιζέλου πραγματοποιήθηκε ύστερα και από ενθάρρυνση της γερμανικής κυβέρνησης, η οποία όχι μόνο δεν υποστήριξε την προσπάθεια αυτή, αλλά και ενθάρρυνε την Ελλάδα και τους συμμάχους της να συνεχίσουν τον πόλεμο, καθώς συνεχιζόταν η προέλαση του ρουμανικού στρατού και να αποδεχτούν μεσολάβηση, εφόσον η Βουλγαρία ζητούσε επίσημα τη σύναψη ειρήνης.¹¹⁶⁰

Πριν τη μετάβαση του πρωθυπουργού στο Βουκουρέστι, όπου αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί το συνέδριο της ειρήνης υπό την αιγίδα του βασιλιά Καρόλου Α΄, κατόπιν της πρωτοβουλίας που έλαβε, συναντήθηκε με τον Κωνσταντίνο στο στρατηγείο του στο Χατζή- Μπειλίκ¹¹⁶¹ (30 Ιουνίου) προκειμένου να γεφυρωθούν οι διαφορές απόψεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του Βασιλιά-Αρχηγού του Στρατού ως προς τη σύναψη ανακωχής. Ο Βενιζέλος δεν ασπαζόταν την άποψη του Κωνσταντίνου περί ολοκληρωτικής καταστροφής της Βουλγαρίας στο πεδίο της μάχης. Για τον Έλληνα πρωθυπουργό σκοπός του πολέμου ήταν η αποκατάσταση της ειρήνης και η διατήρηση της ενδοβαλκανικής ισορροπίας. Τόνισε στο Βασιλιά, ότι η θέση του στη διάσκεψη καθίστατο ιδιαίτερα δυσχερής, ύστερα από την επίμονη άρνησή του να συγκατατεθεί στην υπογραφή ειρήνης, ειδικά ύστερα από τη μεσολάβηση του Καρόλου. Η ρουμανική πρωτοβουλία σε συνδυασμό με τη διαφαινόμενη κόπωση της Σερβίας διέγραφε για πρώτη φορά το ενδεχόμενο διπλωματικής αλλά και στρατιωτικής απομόνωσης της Ελλάδας, γεγονός που έγκαιρα αντιλήφθηκε ο Βενιζέλος.

Επιπλέον καθώς ήταν ρεαλιστής και άνθρωπος της πραγματικότητας γνώριζε πολύ καλά, ότι σε περίπτωση που η Ελλάδα για οποιοδήποτε λόγο συνέχιζε από μόνη της τον πόλεμο με τη Βουλγαρία, το αποτέλεσμα δεν μπορούσε να ήταν νικηφόρο. Μάλι-

¹¹⁵⁹ Βεντήρης, ό. π.. Η Ακρόπολις σχολιάζοντας την τελευταία αναφορά του Κωνσταντίνου συμφωνεί απόλυτα, καθώς θεωρεί ότι ο Βασιλιάς έχει πειστεί πλέον περί των βουλγαρικών ωμοτήτων και αν δεν τιθασευτεί η βαλκανική αρκούδα με δραστικά μέτρα, θα επιφέρει πλήρη εξόντωση του ελληνισμού. *Ακρόπολις*, 10372/ 30.6.1913, «Πραιτερέα τσενσέο».

¹¹⁶⁰ Λούλος, ό. π., σ. 36

¹¹⁶¹ Σημερινή Βυρώνεια νομού Σερρών

στα επισήμανε στο Βασιλιά, ότι δεν κατανοεί σε τι θα χρησιμεύσουν περαιτέρω θυσίες σε αίμα, αφού η άφιξη στη Σόφια είναι δυσκολότατη, «*αι δε ιδικαί μας εδαφικαί διεκδικήσεις εκαλύπτοντο διά των μέχρι τότε νικών*». ¹¹⁶² Παρόλα αυτά δεν κατόρθωσε να πείσει τον Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε ήδη έτοιμα σχέδια επιχειρήσεων για ολοκληρωτική καταστροφή ή αιχμαλωσία του βουλγαρικού στρατού, κατόπιν συντονισμένης επίθεσης με τους Σέρβους. Ο Βασιλιάς και το επιτελείο του αναβίωναν στιγμές βυζαντινής μεγαλοπρέπειας, ενώ ο Κωνσταντίνος «*ήκουε να του επαναλαμβάνουν την λέξιν 'Βουλγαροκτόνος'*». ¹¹⁶³ Ήταν ολοφάνερο, ότι ο βασιλιάς και το Επιτελείο του δεν είχαν επαφή με τη διπλωματική πραγματικότητα, αλλά και με το μαχόμενο στρατό. Αναγκαστικά υπέκυψε στην κρίση του, ενώ κατά τη συνάντηση αυτή επήλθε και η πρώτη πολιτική διαφωνία μεταξύ του υπεύθυνου πρωθυπουργού και του ανεύθυνου άρχοντα.

Κατά τη μετάβαση του προς το Βουκουρέστι ο Βενιζέλος συναντήθηκε εκ νέου με τον Κωνσταντίνο στο Χατζή – Μπεϊλίκ, δίχως να καταστεί δυνατό να τον μεταπείσει για το άσκοπο της περαιτέρω συνέχισης των εχθροπραξιών και την άμεση ανάγκη υπογραφής της ανακωχής. ¹¹⁶⁴ Όταν έφθασε στο Βουκουρέστι (16 Ιουλίου) αντιλήφθηκε και προσωπικά τη δυσμενή θέση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα, λόγω της άρνησής της αυτής, λαμβάνοντας υπόψη ότι ήταν η μοναδική χώρα που δεν είχε υπογράψει ανακωχή με τη Βουλγαρία. Ο Ρουμάνος πρωθυπουργός Μαγιωρέσκο του επανέλαβε την επιθυμία του βασιλιά Καρόλου. Ο Έλληνας πρωθυπουργός δικαιολόγησε την επιμονή του ελληνικού επιτελείου ως προς τη συνέχιση των εχθροπραξιών σε 'τεχνικούς λόγους'. Την ίδια μέρα έλαβε τηλεγράφημα από τον Κωνσταντίνο, όπου στην ουσία τον εκλιπαρούσε για την υπογραφή ανακωχής: «*Συνεπεία ανεξηγήτου αδρανείας του σερβικού στρατού, επροκαλέσαμεν δια της ταχείας προελάσεώς μας το μεγαλύτερον μέρος του βουλγαρικού στρατού εναντίον μας. [...] Ο στρατός μου έφθασεν εις τα φυσικά και ηθικά όρια της αντοχής του. Υπό τας συνθήκας αυτάς δεν δύναμαι πλέον να επιμένω αρνούμενος ανακωχήν ή εκχειρίαν*». ¹¹⁶⁵ Με έναν επιδέξιο διπλωματικό ελιγμό, δίχως να διαφανεί οποιαδήποτε αδυναμία ή αμηχανία πέτυχε να εμφανίσει μια αναγκαστική παλινωδία ως υποχώρηση στη ρουμανική εμμονή. Αμέσως τηλεγράφησε στον Κωνσταντίνο: «*Χωρίς καθόλου να εκτεθώμεν και επιδεικνύοντες*

¹¹⁶² *Εφημερίς των Συζητήσεων*, ..., ό. π., συνεδρίαση 21/13.8.1917, σ. 267

¹¹⁶³ Για το κλίμα της συνάντησης αυτής βλ. Βεντήρης, ό. π., σσ. 174 – 175

¹¹⁶⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων*, ..., ό. π..

¹¹⁶⁵ Βεντήρης, ό. π., σ. 176 Ο Κωνσταντίνος αναφέρεται στη μεγάλη βουλγαρική αντεπίθεση που εκδηλώθηκε στις 14 Ιουλίου (μάχη του Σμιτλή).

τουναντίον διαλλακτικότητα, επετύχαμεν ώστε ο κ. Μαγιορέσκο να αναλάβη την συνολομολόγησιν πενθημέρου αναστολής των εχθροπραξιών, κατά την αυριανήν πρώτην συνεδρίασιν». ¹¹⁶⁶ Χάρη στο διπλωματικό αυτό ελιγμό του Βενιζέλου διεσώθη τόσο το κύρος του ελληνικού στρατού, λόγω της δυσμενούς θέσης που βρισκόταν εξαιτίας της βουλγαρικής αντεπίθεσης, αλλά και το στρατιωτικό κύρος του Κωνσταντίνου.

Στις 17/30 Ιουλίου ξεκίνησαν στο Βουκουρέστι οι εργασίες της συνδιάσκεψης, με παρούσα φυσικά την Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη, την οποία αποτέλεσαν οι πρεσβευτές των Μ. Δυνάμεων στο Βουκουρέστι. Πόσο όμως ήταν διατεθειμένοι να υποστηρίξουν τις ελληνικές θέσεις;

Η Αυστρία και η Ρωσία είχαν αναλάβει πρωτοβουλία προκειμένου να αποτρέψουν τον εκμηδενισμό της ηττημένης Βουλγαρίας, πρωτοβουλία που φαινόταν να δικαιώνει και η αδιαλλαξία του Κωνσταντίνου, ¹¹⁶⁷ λόγω της άρνησής του για διακοπή των εχθροπραξιών.

Η Ιταλία και η Αγγλία εμφανίζονταν ουδέτερες έως επιφυλακτικές, δίχως να πολεμούν τις ελληνικές διεκδικήσεις, αλλά ούτε και να τις υποστηρίζουν. Σε ό,τι αφορά την Ιταλία η στάση της αυτή ήταν αναμενόμενη, αν ληφθεί υπόψη ότι την περίοδο αυτή υπήρχε «σύγκρουση συμφερόντων» ¹¹⁶⁸ μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, ύστερα από την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς, αλλά την και ανοιχτή αντιπαράθεση, λόγω της κατάληψης της Β. Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό. Η Αγγλία εξέφραζε μια δυσπιστία απέναντι στο πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας, ιδιαίτερα μετά την άνοδο του γερμανόφιλου Κωνσταντίνου στο θρόνο. ¹¹⁶⁹

Η στάση της Γαλλίας υπήρξε αμφιλεγόμενη. Αν και αρχικά είχε ταχθεί υπέρ των ελληνικών θέσεων, επειδή φοβόταν την αυστριακή αντίδραση συνιστούσε υποχωρητικότητα στην ελληνική πλευρά με την υπόσχεση υποστήριξης των ελληνικών συμφερόντων στη Β. Ήπειρο. ¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ Ο. π., σ. 177

¹¹⁶⁷ Γαρδίκας – Κατσιαδάκης, «Συσχετισμός δυνάμεων και Ελλάδα μπροστά στη συνθήκη του Βουκουρεστίου», στο: Συλλογικό: *Η συνθήκη*, ό. π., σ. 53.

¹¹⁶⁸ Ο. π., σ. 51

¹¹⁶⁹ Η δυσπιστία αυτή σχετίζεται με την επιθυμία του αγγλικού ναυαρχείου το οποίο ήθελε έναν έμπιστο εγγυητή των αγγλικών συμφερόντων στο Αιγαίο, στην περίπτωση πολέμου με την Τριπλή Συμμαχία. Γαρδίκας – Κατσιαδάκης, ό. π., σσ. 48-49. Προσέλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις όταν η κυβέρνηση, την περίοδο μάλιστα που ο Βενιζέλος βρισκόταν στο Λονδίνο και συζητούσε το ενδεχόμενο ναυτικής συνεργασίας με την Αγγλία, αποφάσισε την αύξηση της χωρητικότητας του θωρηκτού που κατασκευαζόταν στα γερμανικά ναυπηγεία. Βλ. σχ. το επόμενο κεφάλαιο «Η αποπομπή του Ν. Στράτου».

¹¹⁷⁰ Γαρδίκας – Κατσιαδάκης, «Η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου», στο: Συλλογικό, *Ο Ελ. Βενιζέλος*, ό. π., σ. 121

Τελικά, η μόνη χώρα που υποστήριξε ένθερμα την Ελλάδα στο Βουκουρέστι, ήταν η Γερμανία, γεγονός που αντανakλούσε και τη φανερό πλέον αλλαγή της γερμανικής πολιτικής έναντι της χώρας. Ποιοι υπήρξαν όμως οι λόγοι που συνετέλεσαν στην αλλαγή αυτής της πολιτικής, λαμβάνοντας υπόψη ότι η στάση της Γερμανίας απέναντι στην Ελλάδα κατά τη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, υπήρξε ιδιαίτερα αρνητική;

Με την ανάληψη του γερμανικού υπουργείου εξωτερικών από το Γιάγκο (αρχές 1913), αναθεωρείται η γερμανική πολιτική στα Βαλκάνια. Κύριο χαρακτηριστικό της αλλαγής αυτής υπήρξε η ανεξαρτητοποίηση της βαλκανικής της πολιτικής από την Αυστροουγγαρία. Πρώτο δείγμα αυτής της αλλαγής ήταν η άρνηση του Γιάγκο (Μάρτιος 1913) στην πρόταση του Αυστριακού Υπουργού Εξωτερικών Μπέρχτολντ για να παραχωρηθεί η Θεσσαλονίκη στη Βουλγαρία. Με τη μεταστροφή αυτή συντελέστηκε μια θεμελιακή αλλαγή στη γερμανική βαλκανική πολιτική, καθώς στη συνέχεια το Βερολίνο έπαυε να αντιμετωπίζει αρνητικά τις ελληνικές διεκδικήσεις και συχνά έπαιρνε θέση υπέρ της Ελλάδας.

Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε η διάθεση του Βενιζέλου, να προσεγγίσει την Τριπλή Συμμαχία (ενδεχομένως ευκαιριακά), προοπτική που φαινόταν αρκετά ρεαλιστική για τη Γερμανία, λαμβάνοντας υπόψη την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου σε συνδυασμό με την αυξημένη δημοτικότητα του, ύστερα από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, των τάσεων προσέγγισης μεταξύ Αθήνας και Βουκουρεστίου και την εκφρασμένη επιθυμία του Βενιζέλου να μεσολαβήσει το Βερολίνο σε Ρουμανία και Τουρκία για τη σύναψη φιλικών σχέσεων με την Ελλάδα, αφού όπως δήλωσε όραμά του ήταν η σύναψη μιας συμμαχίας μεταξύ των τριών κρατών, ως αντίβαρο στα σλαβικά κράτη.

Επιπλέον, ένα υπόμνημα του Γιάγκο (Μάιος 1913) τεκμηρίωνε την πρόθεση να καταστεί η Ελλάδα και όχι η Βουλγαρία το κέντρο υλοποίησης της γερμανικής πολιτικής στα Βαλκάνια και να προσδεθεί η Ελλάδα στο άρμα της Τριπλής Συμμαχίας, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα ενισχυόταν σημαντικά η θέση της Αγγλίας και της Γαλλίας στην Αν. Μεσόγειο, σε βάρος της Αυστροουγγαρίας και της Ιταλίας.¹¹⁷¹

Ήδη από τις πρώτες συνεδριάσεις οι διαφορές σχετικά με τον καθορισμό των βουλγαρικών συνόρων με τη Σερβία και τη Ρουμανία ρυθμίστηκαν χωρίς ιδιαίτερες δυσχέρειες. Όλες οι διπλωματικές προσπάθειες της Σόφιας εστιάστηκαν στην εξασφάλιση της ευρύτερης δυνατής ζώνης διεξόδου προς το Αιγαίο πέλαγος. Στην πρώτη

¹¹⁷¹ Λούλος Κ., «Ελλάδα και Γερμανική Βαλκανική Πολιτική», Στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910 – 1914*....., ό. π., σσ. 25 - 40

επίσημη συνάντηση οι Βούλγαροι πρότειναν ως ακραίο σύνορο την κάθετη γραμμή που κατέληγε στον κόλπο του Ορφανού, δυτικά της Καβάλας, ενώ ο Βενιζέλος αντιπρότεινε τη γραμμή Μάκρης (δυτικά της Αλεξανδρούπολης)–Πέρελικ. Καθίστατο πλέον φανερό, ότι η τελική μάχη στο διπλωματικό επίπεδο θα δινόταν για την Καβάλα, ενώ τυχόν ελληνικά επιχειρήματα όπως η εθνολογική σύσταση του πληθυσμού και το ότι καταλήφθηκε από το ελληνικό ναυτικό, δεν επρόκειτο να ληφθούν υπόψη. Συνεπώς αυτό που χρειαζόταν η Ελλάδα στην κρίσιμη αυτή στιγμή ήταν η διπλωματική υποστήριξη, ορισμένων από τις Μ. Δυνάμεις.

Παρά την υποχώρηση της Ελλάδας από τη γραμμή της Μάκρης σε αυτήν του Πόρτο–Λάγο, ύστερα από έγκριση του Κωνσταντίνου,¹¹⁷² οι Βούλγαροι παρέμειναν ανένδοτοι και η Καβάλα κινδύνευε να χαθεί. Στην κρίσιμη αυτή στιγμή υπήρξε καθοριστική η παρέμβαση του γερμανικού παράγοντα. Ο Ρουμάνος υπουργός των Εξωτερικών Ιονέσκου πρότεινε στο Βενιζέλο να συστήσει στον Κωνσταντίνο να ζητήσει την παρέμβαση του κουνιάδου του Κάιζερ Γουλιέλμου προς τον Κάρολο της Ρουμανίας. Πράγματι η παρέμβαση αυτή πραγματοποιήθηκε άμεσα με αποτέλεσμα να υπάρξει συμφωνία μεταξύ Βενιζέλου και Καρόλου ως προς τη γραμμή του Πόρτο–Λάγο. Οι Βούλγαροι όμως αρνήθηκαν κατηγορηματικά και τη νέα αυτή γραμμή.

Καθοριστική στην πορεία των διαπραγματεύσεων στάθηκε η παρέμβαση υπέρ της Βουλγαρίας, αρχικά της Αυστρο-Ουγγρικής Μοναρχίας και κατόπιν της Ρωσίας σύμφωνα με την οποία ανεξάρτητα από την απόφαση σχετικά με το μέλλον της Καβάλας, διατηρούσαν το δικαίωμα αναθεώρησης της απόφασης αυτής. Ανάλογη δήλωση κατέθεσε και ο Βρετανός πρεσβευτής στο Βουκουρέστι, η οποία ανακλήθηκε σχεδόν αμέσως, όταν διαπίστωσε ότι δεν επρόκειτο να προβούν σε αντίστοιχη οι συνάδελφοί του της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Γερμανίας.

Ύστερα από τη δήλωση αυτή των πρεσβευτών της Αυστρίας και της Ρωσίας οι Βούλγαροι πληρεξούσιοι συναίνεσαν στην υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με όριο το Νέστο ποταμό, όπου συμπεριλαμβανόταν και η πόλη της Καβάλας. Ο Βενιζέλος συμφώνησε, καθώς αντιλήφθηκε ότι περαιτέρω επέκταση της Ελλάδας ήταν αδύνα-

¹¹⁷² Όταν ο Βενιζέλος αντιλήφθηκε την ιδιαίτερα δυσμενή κατάσταση για την Ελλάδα, απέστειλε τηλεγράφημα στον Κωνσταντίνο, σύμφωνα με το οποίο: «Ως έχουσι τα πράγματα, αδύνατον είναι να υπερβώμεν την γραμμὴν του Νέστου δια της Συνθήκης της ειρήνης», ζητώντας μάλιστα την εξουσιοδότησή του να ενεργήσει στις διαπραγματεύσεις με βάση τη γραμμή αυτή. Ο Βασιλιάς απάντησε ότι δέχεται ως τελευταίο όριο τη γραμμή του Νέστου, προτείνοντας: «Προσπαθήσατε, παρακαλώ, να επιμείνητε εις Πόρτο – Λαγό και Ξάνθην ὅσον δύνασθε, υποχωροῦντες ἐν ἀνάγκῃ». Αντωνόπουλος., *Αἱ συνθήκαι* ό. π., σ. 145. Στον ίδιο επίσης, για τα πρακτικά της συνδιάσκεψης σσ. 135 – 147

τη.¹¹⁷³ Επιπλέον πίστευε ότι οι Μ. Δυνάμεις, λόγω ασυμφωνίας δεν ήταν διατεθειμένες να προβούν σε οποιαδήποτε αναθεώρηση της συνθήκης. Η έκβαση των γεγονότων τον δικαίωσε, καθώς όπως διαφάνηκε σύμφωνα με τηλεγράφημα του Καρόλου προς το Γερμανό αυτοκράτορα, η Συνθήκη δεν επρόκειτο να αναθεωρηθεί.¹¹⁷⁴

Η στάση της Γερμανίας κατά τις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη και η συναίνεσή της να παραχωρηθεί η Καβάλα στην Ελλάδα, υπήρξαν απόρροια της νέας γερμανικής πολιτικής για τα Βαλκάνια. Έτσι η παρέμβαση του Γερμανού αυτοκράτορα στον Κάρολο, ύστερα από το αίτημα του Κωνσταντίνου, μοιάζει μάλλον με τυπική διαδικασία,¹¹⁷⁵ αν ληφθούν υπόψη οι πραγματικοί λόγοι που ώθησαν τους Γερμανούς να υποστηρίξουν την Ελλάδα στο ζήτημα της Καβάλας.

Ο Βενιζέλος σε αγόρευσή του στη Βουλή το 1917, εποχή του Εθνικού Διχασμού, δήλωσε ότι δε θα δίσταζε να θυσιάσει την Καβάλα, αν ήταν βέβαιος ότι θα εξασφαλιζόταν η ειρήνη στα Βαλκάνια. Η δε επιμονή του για την κατοχύρωση της πόλης στην Ελλάδα δεν πήγαζε από το γεγονός ότι δεν θα ήταν «δικαιολογημένος απέναντι της Κοινής Γνώμης», αλλά αν συναινούσε στην παραχώρηση της πόλης το μόνο που θα επιτύγχανε ήταν να εξάψει «την βουλγαρικήν βουλμίαν», ώστε να επιτεθεί εκ νέου κατά της Ελλάδας, όταν θα θεωρούσε εαυτόν στρατιωτικά επαρκή.¹¹⁷⁶

Η *Νέα Ημέρα* επισημαίνει ότι η Ελλάδα κινδύνευε να απέλθει από το Βουκουρέστι διπλωματικά συντετριμμένη, αν δεν εκδηλωνόταν η γερμανική παρέμβαση στο ζήτημα της Καβάλας. Συγκεκριμένα αποδίδει την παραχώρηση της πόλης στην υποστήριξη της Γαλλίας και της Γερμανίας, δύο χωρών οι οποίες ανήκουν σε διαφορετική συμμαχία, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την υποχώρηση των άλλων Δυνάμεων. Επισημαίνει, ότι η υποστήριξη της Γαλλίας δε στάθηκε αρκετή στην παρούσα φάση, αν δεν εκδηλωνόταν η γερμανική πίεση προς τον Κάρολο της Ρουμανίας., λόγω συμπαθείας του Γερμανού Αυτοκράτορα προς το βασιλιά των Ελλήνων. Οφείλουμε δε να αναγνωρίσουμε, ότι η γερμανική υποστήριξη αποτελεί μια ιστορική αλήθεια που πρέπει να γνωρίζει ο ελληνικός Λαός για να ευγνωμονεί εξίσου και τη Γερμανία,

¹¹⁷³ Απορία δημιουργεί αρχικά το πόσο εύκολα παραιτήθηκε ο Βενιζέλος από τη γραμμή του Πόρτο – Λάγο στη γραμμή του Νέστου, καθώς δεν υφίστανται αναφορές στα πρακτικά της συνδιάσκεψης. Εικάζουμε ότι η υποχώρηση αυτή προήλθε ως αντάλλαγμα λόγω της παραχώρησης στην Ελλάδα της Καβάλας και της ευρύτερης περιοχής., ύστερα από πίεση του βασιλιά Καρόλου, ο οποίος σε συνέντευξή του στη γαλλική εφημερίδα «Πρωία» το Μάρτιο του 1914, δήλωσε ότι αν και η παραχώρηση της Καβάλας στην Ελλάδα έγινε κατόπιν της επιμονής του Βενιζέλου και του αυτοκράτορα της Γερμανίας, «εις ημάς οφείλει η Βουλγαρία την απόκτησιν του Πόρτο – Λαγό, της Ξάνθης και όλης της τόσον πλουσίας εις καπνοφυτείας περιοχής της». βλ. Αντωνόπουλος, ... ό. π., σσ. 146 - 147

¹¹⁷⁴ Ο. π., σ. 147

¹¹⁷⁵ Λούλος, ό. π., σ. 39

¹¹⁷⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων*, ό. π., συνεδρίαση 21/13.8.1917, σ. 268

στην οποία οφείλουμε την παραχώρηση της Καβάλας.¹¹⁷⁷ Η Ακρόπολις αποδίδει την παραχώρηση της Καβάλας αποκλειστικά στην επέμβαση του Κάιζερ στον Κάρολο της Ρουμανίας, χάρη του Κωνσταντίνου. Συνεπώς, την επιτυχία αυτή καρπώνεται ο Έλληνας βασιλιάς.¹¹⁷⁸

Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913 υπογράφηκε στο Βουκουρέστι η συνθήκη «Περί αποδοχής, εγκρίσεως και επικυρώσεως της συνομολογηθείσης Συνθήκης ειρήνης μεταξύ Ελλάδος, Μαυροβουνίου, Ρωμανίας και Σερβίας αφ' ενός και Βουλγαρίας αφ' ετέρου»¹¹⁷⁹ Το πρώτο άρθρο αφορούσε τη γενική αποκατάσταση της ειρήνης. Τα άρθρα 2, 3 και 4 καθόριζαν τα σύνορα της Βουλγαρίας με τη Ρουμανία και τη Σερβία. Το άρθρο 5 καθόριζε την οροθετική γραμμή μεταξύ των βασιλείων της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, η οποία «αναχωρεί από των νέων Βουλγαροσερβικών συνόρων επί της κορυφογραμμής του όρους Μπέλες καταλήγουσα εις το Αιγαίον Πέλαγος εκβολάς του ποταμού Νέστου». Τα υπόλοιπα άρθρα της συνθήκης καθόριζαν τους όρους και τις προϋποθέσεις για την εκκένωση του βουλγαρικού εδάφους, την αποστράτευση των εμπολέμων στρατών, την αμοιβαία απόδοση των αιχμαλώτων και την επικύρωση της συνθήκης.

Η επιλογή του Βενιζέλου για την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος αποτελούσε συνέχεια αυτής των θεοτοκικών κυβερνήσεων της πρώτης δεκαετίας του αιώνα, δηλ. την κατάκτηση των διεκδικούμενων εδαφών με πολεμικά μέσα.¹¹⁸⁰ Η Ελλάδα σε διάστημα δέκα μηνών διπλασίασε την έκτασή της και τον πληθυσμό της. Επιπλέον απαλλάχτηκε από την οικονομική καχεξία, καθώς αποδόθηκαν προς καλλιέργεια νέες εκτάσεις, ενώ αναπτύχθηκαν περαιτέρω η βιομηχανία, η ναυτιλία και το εμπόριο.

Η σύντομη και επιτυχής αυτή περιπέτεια, στοίχισε «φθηνά» στο ελληνικό δημόσιο, καθώς το δημοσιονομικό της κόστος δεν υπήρξε υψηλό.¹¹⁸¹ Για πρώτη φορά η χώρα είχε ως σύνορά της εθνικά κράτη και όχι την οθωμανική αυτοκρατορία. Παρόλα αυτά παρέμειναν άλυτα το ζήτημα της βόρειας Ηπείρου και η τύχη των νησιών του Αρχιπελάγους.

4.7 Η στάση του Τύπου κατά τις διαπραγματεύσεις στο Βουκουρέστι

¹¹⁷⁷ *Νέα Ημέρα*, 385/ 1.8.1913, «31 Ιουλίου 1913».

¹¹⁷⁸ *Ακρόπολις*, 10411/ 8.8.1913, «Χάριν της ιστορίας».

¹¹⁷⁹ ΦΕΚ 217/ 28.10.1913/Α', [πρωτότυπο γαλλικό κείμενο και επίσημη μετάφραση]

¹¹⁸⁰ Μποχώτης Θ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η συγκρότηση του κόμματος των Φίλελευθέρων», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα.....*, ό. π., τ. Α₂, σ. 81

¹¹⁸¹ Ο. π.

Όταν κατέστη πλέον ξεκάθαρο, ότι η πλάστιγγα της νίκης γέρνει αναμφισβήτητα υπέρ των ελληνικών όπλων, ο Τύπος προτρέπει την κυβέρνηση να διεκδικήσει ένθερμα τα δικαιώματα της χώρας, καθώς αποκλείεται οποιαδήποτε επέμβαση των Μ. Δυνάμεων¹¹⁸² είτε με τη μορφή απειλών είτε με την άσκηση βίας, γιατί όπως είναι διαμορφωμένη η παγκόσμια διπλωματική σκηνή είναι αδύνατο να υπάρξει συμφωνία μεταξύ τους. Κατά συνέπεια δεν υφίσταται οποιοσδήποτε κίνδυνος και καμία δικαιολογία, ώστε να υποχωρήσει ή να παραιτηθεί η Ελλάδα από τα δικαιώματά της. Τυχόν δε υποχώρηση και αυθόρμητη γενναιοφροσύνη απλά και μόνο για να φανεί αρεστή, αποτελεί εθνικό έγκλημα, το οποίο καμία ελληνική κυβέρνηση δεν είναι ικανή να διαπράξει αλλά και το Έθνος δεν είναι διατεθειμένο σε κανένα να το επιτρέψει.

Τα σημεία στα οποία πρέπει να στραφεί η ελληνική διπλωματία είναι ειρήνη άνευ ανακωχής και παραίτηση της Βουλγαρίας από κάθε αξίωση στις περιοχές που ερήμωσε, πυρπόλησε και έπνιξε στο αίμα, καθώς και ματαίωση οποιασδήποτε προσπάθειας καθόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, γιατί κάτι τέτοιο ισοδυναμεί με πλήρη χρεοκοπία του αγώνα. Επιπλέον το να γίνεται λόγος περί αξιώσεων της Βουλγαρίας επί της Καβάλας θεωρείται παράδοξο, γεγονός που σημαίνει ότι ο πόλεμος δεν πρέπει να λήξει, παρά μόνο αν οι όροι της ειρήνης υπαγορευθούν από τα ελληνικά όπλα στη Σόφια. Παροτρύνει δε την κυβέρνηση να μην εγκαταλείψει αυτό το δόγμα, όσες πιέσεις και να δεχτεί από τις Μ. Δυνάμεις.¹¹⁸³

Περισσότερο μετριοπαθείς οι *Καιροί* και κινούμενοι ενδεχομένως στο πνεύμα των ελληνικών διεκδικήσεων σύμφωνα με τις σκέψεις του Βενιζέλου, σημειώνουν ότι η Ελλάδα αν και στηριζόμενη στο αποτέλεσμα του πολέμου και στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού θα απαιτούσε την παραχώρηση της Θράκης, δεν το πράττει. Εκείνο που ποθεί περισσότερο είναι η επάνοδος της ειρήνης και η λήξη του πολέμου, ο οποίος απειλεί με πλήρη ερήμωση όλη την Ανατολή. Λόγω της μετριοπάθειας που τη διακρίνει αυτό που επιζητεί είναι η απομάκρυνση των Βουλγάρων από τη Μακεδονία και η διανομή της σε Ελλάδα και Σερβία, η επέκτασή της σε μικρό τμήμα της Θράκης καθώς και η παροχή εγγυήσεων για τους ελληνικούς πληθυσμούς που θα παραμείνουν υπό βουλγαρική κυριαρχία.¹¹⁸⁴

¹¹⁸² Η άποψη αυτή όντως υπήρξε ορθή. Ήδη από τις αρχές του πολέμου το Βερολίνο ενημέρωσε την Αθήνα, ότι η Αυστροουγγαρία και η Ιταλία δεν πρόκειται να επέμβουν δυναμικά. Λούλος, *ό. π.*, σ. 35

¹¹⁸³ *Σκριπ*, 6466/ 5.7.1913, «Η διπλωματία και τα ελληνικά δίκαια» & 6473/ 12.7.1913, «Νικηταί και ηττημένοι», *Ακρόπολις* 10383/ 11.7.1913, «Θα γίνωμεν ερινύες της δικαιοσύνης», *Εφημερίς*, 602/ 14.7.1913 «Αι υπερβολικά αξιώσεις» & *Εστία* 6985/ 16.7.1913, «Αι ελληνικά αξιώσεις».

¹¹⁸⁴ *Καιροί*, 168/ 17.7.1913, «Οι όροι διά την ειρήνην».

Με αφορμή δε τις κάθε είδους συστάσεις από διάφορες διευθύνσεις (προφανώς αναφέρεται στις Μ. Δυνάμεις) προς τους συμμάχους και ιδιαίτερα προς την Ελλάδα περί μετριοπάθειας στις αξιώσεις της απέναντι του ηττημένου εχθρού, η *Πατρίς* επισημαίνει ότι οι αξιώσεις της Ελλάδας είναι τόσο λογικές ώστε να μην υφίσταται ουδεμία αντίρρηση, ζητά δε για τον εαυτό της το δικαίωμα να ζήσει ως κράτος με ισχύ που θα απολαμβάνει του σεβασμού των γειτόνων της, δίχως να έχει οποιασδήποτε βλέψεις περί ηγεμονίας ή επικράτησης στη βαλκανική. Συνεπώς θεωρείται ως δεδομένο ότι ελληνικές αξιώσεις ως ιδιαίτερα μετριοπαθείς, θα τύχουν αποδοχής.¹¹⁸⁵

Ήδη με την έναρξη των διαπραγματεύσεων διαφάνηκαν οι πραγματικές προθέσεις των Βουλγάρων καθώς δεν απέβαλαν τις αξιώσεις τους επί της Καβάλας, ενέργεια που ο Τύπος χαρακτηρίζει ως παράλογη και προκλητική, γεγονός που προσιωνίζει ότι οι διαπραγματεύσεις θα είναι δυσκολότερες σε σχέση με ό,τι αρχικά πιστευόταν και παρά τη θέληση των συμμάχων, όπως υπογράφει τάχιστα η οριστική ειρήνη. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα παρά τη μετριοπάθειά της δε δύναται να επιτρέψει οποιαδήποτε συζήτηση περί Αν. Μακεδονίας και ιδιαίτερα περί Καβάλας, ιδιαίτερα ύστερα από ένα νικηφόρο πόλεμο.¹¹⁸⁶ Η δε δήλωση του Βενιζέλου στο Βουκουρέστι ότι η σύναψη ή μη ειρήνης εξαρτάται αποκλειστικά από τη Βουλγαρία¹¹⁸⁷ αποδεικνύει σύμφωνα με την *Εφημερίδα* την αποφασιστικότητα της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς άλλο είναι η συνδιαλλακτικότητα και η επιθυμία για ειρήνη και άλλο η άσκοπη και επικίνδυνη υποχώρηση προκειμένου να οδηγηθούμε σε μια ταχεία λύση, η οποία όμως πρόκειται να χρησιμεύσει ως αφετηρία μελλοντικών ανωμαλιών.¹¹⁸⁸

Ακόμα και η πρόταση της Ελλάδας να αφεθεί η μικρή ζώνη Μάκρης - Αλεξανδρούπολης στη Βουλγαρία για διέξοδο στο Αιγαίο δεν είναι επιτρεπτή σύμφωνα με το *Σκριπ* και την *Ακρόπολη*, ενώ και η υποχώρηση του Βενιζέλου στη γραμμή του Πόρτο-Λάγο είναι ανεπίτρεπτη, γιατί φέρνει τη χώρα στη θέση του ηττημένου, παραχωρώντας ότι ελάμβανε και προ του τελευταίου πολέμου. Επαληθεύεται δε η ρήση του πρωθυπουργού ότι η Ελλάδα θα καταπλήξει την Ευρώπη με τη γενναιοδωρία της, καθώς ποτέ δεν υπήρξε στην ιστορία κράτος το οποίο διεξάγοντας ένα νικηφόρο αγώνα να επιζητεί ισορροπία, θυσιάζοντας μεγάλα τμήματα πληθυσμού.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁵ *Πατρίς*, 7028/16.7.1913, «Το μέτρο των αξιώσεων» & 7032/20.7.1913 «Η Ελλάς προ της διασκέψεως»

¹¹⁸⁶ *Πατρίς* 7032/20.7.1913, «Αι βουλγαρικοί αξιώσεις διά την Καβάλαν» & *Ακρόπολις* 10393/21.7.1913 «Εντιμον ειρήνην, προπάντων οι νικηταί».

¹¹⁸⁷ *Εφημερίς*, 606/ 18.7.1913, σ. 3

¹¹⁸⁸ *Εφημερίς*, ... ό. π., «Οι νικηταί και το έργο των».

¹¹⁸⁹ *Σκριπ*, 6482/ 21.7.1913, «Οι όροι της ειρήνης» & *Ακρόπολις*, 10393/21.7.1913, ό. π.

Για την όλη κατάσταση θεωρούν ότι υφίσταται φταίξιμο του πρωθυπουργού, επειδή θέλησε να επιδείξει υπέρμετρο σεβασμό στις ύποπτες επιθυμίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας και ευλάβεια σε απολεσθέντα δικαιώματα πρώην συμμάχων της. Για το λόγο αυτό τον συμβούλεψαν ή τον πίεσαν, ώστε να διακόψει τις εχθροπραξίες για να εξαναγκάσουν τη χώρα να αποδεχθεί εξευτελιστικούς όρους ειρήνης, ύστερα από ένα νικηφόρο αγώνα. Τέλος, επισημαίνεται, ότι δεν επιτρέπεται ουδεμία άλλη υποχώρηση χάρη της εθνικής φιλοτιμίας και αξιοπρέπειας της Ελλάδας.¹¹⁹⁰ Φαίνεται ότι με τις αναφορές αυτές οι εφημερίδες είτε έχουν πλήρη άγνοια των όσων συνέβησαν στο μέτωπο τις τελευταίες ημέρες, είτε το παραγνωρίζουν σκόπιμα.

Επιπλέον το *Σκριπ* διερωτάται για ποιο λόγο απεστάλησαν οι Έλληνες αντιπρόσωποι στο Βουκουρέστι, καθώς το έθνος είχε την αξίωση να ακούσει από τους εκπροσώπους του την υπεράσπιση των ελληνικών δικαιωμάτων και την ακλόνητη απόφασή του, όπως υπερασπίσει αυτά έναντι οποιουδήποτε ανταλλάγματος. Δεν άκουσε όμως ουδεμία διαμαρτυρία για την απειλούμενη περικοπή των ελληνικών αξιώσεων, δεν είδε κανένα υπόμνημα για την αναγνώριση των ελληνικών δικαίων, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει όλη η υπόθεση του ελληνισμού να συμπυχθεί σε ζήτημα της Καβάλας, έτσι ώστε η παραχώρησή της στην Ελλάδα να αναδειχθεί ως διπλωματικό τρόπαιο.¹¹⁹¹

Η υπογραφή της ειρήνης χαιρετίζεται από τον Τύπο με ανάμεικτα αισθήματα. Αφενός διακατέχεται από αισθήματα χαράς, ανακούφισης και αγαλλίασης γιατί επήλθε το τέρμα ενός αιματηρού πολέμου, ενώ διασώζεται η εθνική τιμή, στηρίζεται το εθνικό γόητρο και μεγαλώνει η Ελλάδα. Αφετέρου η συνθήκη του Βουκουρεστίου δεν εκπληρώνει τις δίκαιες προσδοκίες του Έθνους, που κατέπληξε τον κόσμο με τους πολεμικούς θριάμβους του. Λόγω όμως της άκαμπτης στάσης των Δυνάμεων επήλθε αναγκαστική υποχώρηση και δεχθήκαμε ως όριο το Νέστο ποταμό, εξασφαλίζοντας έτσι όχι μόνο την άμυνα της Καβάλας, αλλά και την εύφορη πεδιάδα της. Αν και ηττημένη η Βουλγαρία, χάριν της διπλωματίας ιδιοποιείται τη Θράκη, ενώ για πρώτη φορά στην ιστορία της οδηγείται υπό της διπλωματίας «πομπωδώς» στο Αιγαίο, με αποτέλεσμα η ελληνική θάλασσα να βεβηλώνεται από τους απογόνους του Κρούμου.

¹¹⁹⁰ Σκριπ, 6483/22.7.1913, «Να επιβάλλει, όχι να δεχθεί όρους ειρήνης» & Ακρόπολις 10395/23.7.1913 «Κβο βάντις».

¹¹⁹¹ Σκριπ, 6485/ 24.7.1913, «Τα ελληνικά δίκαια εις την διάσκεψιν του Βουκουρεστίου».

Ταυτόχρονα ο Τύπος θέτει θέμα εξασφάλισης των ελληνικών πληθυσμών που περιέρχονται υπό την κυριαρχία των Τούρκων και ειδικότερα των Βουλγάρων.¹¹⁹²

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που εκφράζει ο Τύπος για το αποτέλεσμα της συνθήκης εστιάζονται στην Ελλάδα, δίχως περαιτέρω αναφορές σε πρόσωπα και ειδικότερα στο Βενιζέλο και στην παρουσία του στη διάσκεψη της ειρήνης. Διαφαίνεται μάλιστα μια απαξίωση στο πρόσωπό του, δείγμα ενδεχομένως της πικρίας που είναι έντονη στα άρθρα των εφημερίδων ως προς το αποτέλεσμα της συνθήκης, δίχως όμως να υφίστανται προσωπικές επικρίσεις για τον πρωθυπουργό της χώρας. Εξαιρεση αποτελεί μόνο η *Πατρίς*, η οποία με σειρά άρθρων αναφέρεται στο Βενιζέλο, ως πρωτεργάτη της διπλωματικής επιτυχίας στο Βουκουρέστι.

Σε κάθε περίπτωση η Ελλάδα εξέρχεται του αγώνα ακμαία και περίλαμπρη από δόξα, διπλάσια ως προς την έκταση και τον πληθυσμό σφύζοντας από νέα ζωή και με βασιλιά όπως ο θρυλικός Κωνσταντίνος ο Β΄, για τον οποίο ουδείς δύναται πλέον να αμφιβάλλει, ότι υπήρξε «μεγαλοφυής εν στρατηγία, θαυμαστός εν πολιτική βαθυνοία, υποδειγματικώς υπέροχος εν πατριωτισμώ». Δίκαια λοιπόν ο ελληνισμός λατρεύει σήμερα τον Αρχιστράτηγο Βασιλέα και στο πρόσωπό του αναγνωρίζει το λαμπρότερο εκπρόσωπο της ιδέας της εθνικής αποκατάστασης.¹¹⁹³

Η *Ακρόπολις* αποδίδει το αποτέλεσμα της έντιμης ειρήνης ως έργο που οφείλεται στην επιμονής και τη διορατικότητας του Βασιλιά, καθώς χάρη στο ηγεμονικό του πείσμα και στη μεγάλη του ιδέα περί του μέλλοντος της φυλής δε θα γινόταν ο δεύτερος πόλεμος και η Ελλάδα θα υπέγραφε ειρήνη εθνικής ντροπής. Χάρη επίσης οφείλει το έθνος στον αδερφό του Νικόλαο, ο οποίος έλαβε την πρωτοβουλία και έθεσε τις βάσεις της ελληνοσερβικής συμμαχίας(!), όπως και στην απaráμιλλη διπλωματική ενέργεια του Θεοτόκη στο Βερολίνο (:).¹¹⁹⁴ Επιπλέον οφείλει χάρη στο Γάλλο Πρόεδρο, το βασιλιά της Ρουμανίας, αλλά περισσότερο όλων στον αυτοκράτορα της Γερμανίας, καθώς λόγω της παρέμβασής του υπερνικήθηκαν όλες οι δυσχέρειες και

¹¹⁹² *Εφημερίς*, 614/ 26.7.1913, «Χαιρετίζομεν την ειρήνην, ουαί εις τον ταραζοντα αυτήν», *Σκριπ*, 6487/ 26.7.1913, «Η ειρήνη» & 6488/ 27.7.1913, «Η ειρήνη και τα εθνικά δίκαια», *Εστία*, 6994/ 25.7.1913, «Εφθάσαμεν εις το τέρμα», *Καιροί*, 177/ 26.7. 1913, «Η ειρήνη» & *Αθήναι*, 3884/ 26.7.1913, «Εγκαρτέρησιν και ελπίδας, όχι όμως πανηγύρεις».

¹¹⁹³ *Νέα Ημέρα*, 379/ 26.7.1913, «25 Ιουλίου 1913» & *Καιροί*, 177/ 26.7. 1913, ... ό. π.

¹¹⁹⁴ Την περίοδο του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, ο Γ. Θεοτόκης βρισκόταν στο Βερολίνο στα πλαίσια της επίσημης αποστολής του, να αναγγείλει την άνοδο του Κωνσταντίνου στο βασιλικό Θρόνο της Ελλάδας, αλλά και να μεταφέρει στη γερμανική ηγεσία την εκφρασμένη ήδη διάθεση του Βενιζέλου για συνεννόηση με τη Ρουμανία. Λούλος, *Ελλάδα και γερμανική ...*, ό. π., σ. 32

Σημειωτέον ότι την ίδια περίοδο, υπηρετούσε ως πρέσβης στο Βερολίνο, ο γιος του Νικόλαος. Α-ναμφισβήτητα υπήρξε γερμανική διπλωματική βοήθεια την περίοδο προ και μετά του δεύτερου πολέμου, η οποία όμως εντάσσεται στα πλαίσια της νέας γερμανικής πολιτικής για τα Βαλκάνια και όχι σε «απaráμιλλη διπλωματική ενέργεια του Θεοτόκη».

υπογράφηκε η ειρήνη, η οποία αν και δεν ικανοποιεί τα ιδανικά του έθνους δίνει μια αξιοπρεπή θέση στην Ελλάδα μεταξύ των βαλκανικών λαών. Τελευταίο όμως όλων αφήνει το Βασιλιά των Ελλήνων, για τον οποίο σημειώνει: «..... πιστεύσας επί τον Θεόν και επί το Έθνος Του εδικαιώθη, έτοιμος τώρα ως Βασιλεύς και ως Διοργανωτής και ως Δημιουργός Νέου Έθνους, να αναλάβη νέους αγώνας, νέους άθλους, νέαν σταδιοδρομίαν». ¹¹⁹⁵ Για την Ακρόπολη φαίνεται ότι πρωθυπουργός στη χώρα δεν υφίσταται, πως δεν έπραξε τίποτα στο Βουκουρέστι και ότι τα πάντα στην Ελλάδα (Στρατός – πολιτική– διπλωματία) κινούνται γύρω από τον αστερισμό του Κωνσταντίνου. Η μεταστροφή της εφημερίδας, που ξεκίνησε με τους Βαλκανικούς πολέμους έχει πλέον ολοκληρωθεί με αλλαγή στρατοπέδου. Από φανατική βενιζελική έχει πλέον καταστεί σε φανατική αντιβενιζελική. Ενδεχομένως να έχει ήδη προσχωρήσει στο κυφορούμενο αντιβενιζελικό κόμμα με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο.

Η *Πατρίς* διαφοροποιούμενη από τον υπόλοιπο Τύπο θεωρεί την υπογραφή της συνθήκης με την προσθήκη των νέων εδαφών στη χώρα ως θαύμα, το οποίο πραγματοποιήθηκε εντός μιας τετραετίας χάρη στη θέληση του ελληνικού λαού μετά την εμφάνιση στην πολιτική σκηνή της χώρας του Ε. Βενιζέλου, ενός ανθρώπου στον οποίο τα ατυχήματα δεν προκαλούσαν απογοήτευση και που δε θρηνούσε στα ερείπια της χώρας, αλλά σκεπτόταν μόνο πως θα την ανορθώσει. Δικαιολογημένα λοιπόν σύμπας ο ελληνισμός χαιρετίζει με ενθουσιασμό την υπογραφή της ειρήνης, όχι γιατί φοβόταν τη συνέχεια του πολέμου παρότι υπέστη μεγάλες θυσίες αίματος, αλλά γιατί είδε να επισημοποιείται το θριαμβευτικό αποτέλεσμα των αγώνων του. ¹¹⁹⁶

Σύμφωνα με τον ανταποκριτή της *Πατρίδος* στο Βουκουρέστι το κλίμα που συνάντησε η ελληνική αποστολή κατά την άφιξή της ήταν ιδιαίτερα αρνητικό, καθώς έπρεπε να καταβληθεί υπεράνθρωπη προσπάθεια από την ελληνική αποστολή προκειμένου να μεταστραφεί η δυσμενής προς τους ελληνικούς πόθους ρουμανική κοινή γνώμη, να πειστούν οι πολιτικοί παράγοντες της Ρουμανίας για την ορθότητα των ελληνικών δικαίων και να εξουδετερωθεί η ισχυρότατη αντίδραση των Δυνάμεων.

Το ζήτημα της αναστροφής του δυσμενούς αυτού κλίματος ανέλαβε ο Βενιζέλος, ο οποίος με «το ισχυρόν του γόητρον και την βαθείαν υπόληψιν της οποίας απολαμβάνει πανταχού του κόσμου», μέσω συνεντεύξεων στο ρουμανικό Τύπο και με επανειλημμένες συναντήσεις με πολιτικούς κύκλους του Βουκουρεστίου, περιλαμβανομένων του πρωθυπουργού Μαγιорέσκου και του βασιλιά Καρόλου, κατόρθωσε να μεταπει-

¹¹⁹⁵ *Ακρόπολις*, 10399/ 27.7.1913, «Εις την πίστιν του Βασιλέως». Βλ. επίσης παραπομπές 121- 122

¹¹⁹⁶ *Πατρίς*, 7038/ 26.7.1913, «Η Ελλάς μέχρι Νέστου» & 7039/ 27.7.1913, «Η Ειρήνη».

σει τον πολιτικό κόσμο της Ρουμανίας για τα ελληνικά δίκαια.¹¹⁹⁷ Από τη στιγμή δε που οι Δυνάμεις άρχισαν να υποχωρούν στο ζήτημα της Καβάλας και η Ρουμανία άλλαξε στάση και τάχθηκε υπέρ των ελληνικών απόψεων, η πλάστιγγα έγερνε υπέρ ημών. Επειδή όλα αυτά οφείλονται «εις τον Ελευθέριον Βενιζέλον, τον μέγαν της Ελλάδας πρωθυπουργόν, χρυσόν πρέπει να στήσωμεν ανδριάντα, διότι αγωνισθείς και πάντα κινήσαν λίθον, ηδυνήθη να συντρίψη τας διπλωματικάς αντιδράσεις και να ματαιώση τας βουλγαρικές ραδιουργίας και να παρασκευάση υπέρ του Έθνους την αισίαν λύσιν».

Στην προσπάθειά της δε να δικαιολογηθεί για το ατελείωτο υμνολόγιο προς τον πρωθυπουργό, σημειώνει ότι δεν προτίθεται να περιβάλλει «με λιβανωτόν προσωπικής κολακείας» τον Ε. Βενιζέλο, αλλά διερμηνεύοντας την ομόφωνη γνώμη του Λαού και το πανελλήνιο αίσθημα, αποτίνει φόρο ευγνωμοσύνης προς το συντελεστή του εθνικού μεγαλείου.¹¹⁹⁸ Παρά το λιβανωτό της η *Πατρίς* είναι μόνη εφημερίδα, που απεικονίζει καλύτερα την κατάσταση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο Βουκουρέστι.

Δεν παραλείπει όμως για λόγους ισορροπίας να αναφερθεί και στο Βασιλιά, τον οποίο ήδη περιβάλλει φωτοστέφανος δόξας, καθώς οι δύο πόλεμοι του προσέδωσαν και τον τίτλο του Ηγεμόνα – Στρατηλάτη. Για το Λαό που κυβερνά, ο Βασιλιάς περιβάλλεται πλέον και με την αίγλη του Ημίθεου, που ήλθε για να πραγματοποιήσει τα προαιώνια όνειρα και τους ακοίμητους πόθους της φυλής. Η ευγνωμοσύνη δε του ελληνικού Λαού «ανέρχεται ως θυμίαμα προς Εκείνον», που εκπροσωπεί τη νέα Ελλάδα και το μέλλον της και τον οποίο περιβάλλουν η λατρεία των υπηρετών του, η αφοσίωση του Γένους και ο σεβασμός των λαών της Γης.

Πλάι όμως στο Βασιλιά ο Λαός διακρίνει τον πολιτικού άνδρα, ο οποίος παρασκεύασε το έργο του στρατού τον οποίο εμπιστεύτηκε στο Βασιλιά και τον οδήγησε στην εκπλήρωση των εθνικών πόθων, τον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος στο τεράστιο έργο που συντελέστηκε, «ανέπτυξεν δυνάμεις γίγαντος και επέδειξεν αρετάς θάρρους και συναιρέσεως, νοημοσύνης και επιφυλακτικότητας, σθένους και μετριοπαθείας, αντιλήψεως και διορατικότητας». Κατόπιν τούτων όταν η Ιστορία θα αναγράψει τις χρυσές σελίδες της ελληνικής αναγέννησης δεν θα ξεχωρίσει τα ονόματα των δύο συνεργατών του εθνικού μεγαλείου.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁷ Ο αρθρογράφος της *Πατρίδος* μας πληροφορεί επίσης, ότι ο ιδιοκτήτης της εφημερίδας Σπ. Σίμος, που βρισκόταν την ίδια περίοδο στο Βουκουρέστι και θεωρώντας ως υπέρτατο χρέος προς την πατρίδα να συνδράμει το έργο της ελληνικής αποστολής, ανέλαβε να δια φωτίσει το ρουμανικό Τύπο περί της αλήθειας.

¹¹⁹⁸ *Πατρίς*, 7042/ 30.7.1913, «Πως εκερδήσαμεν την Καβάλαν – Ο θρίαμβος του Ε. Βενιζέλου», 7043/ 31.7.1913, «Η διπλωματική νίκη του κ. Βενιζέλου» & 7077/7.8.1913, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος»

¹¹⁹⁹ *Πατρίς*, 7039/ 27.7.1913, «Οι δύο πρωτεργάται του εθνικού μεγαλείου».

Παρατηρούμε ότι τα σχόλια του Τύπου μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου αφορούν περισσότερο τα αποτελέσματα και τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στη χώρα και λιγότερο τα δύο κεντρικά πρόσωπα (Βασιλιάς – Βενιζέλος), τα οποία αναμφισβήτητα διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στον εθνικό αγώνα. Από την τακτική αυτή διαφοροποιούνται δύο εφημερίδες, και συγκεκριμένα η *Ακρόπολις*, η οποία αποδίδει την έντιμη ειρήνη αποκλειστικά στον Κωνσταντίνο και η *Πατρίς* που αποδίδει την επέκταση των ελληνικών συνόρων μέχρι το Νέστο στις υπεράνθρωπες προσπάθειες που κατέβαλε ο Βενιζέλος στο Βουκουρέστι, στηριζόμενος στις διπλωματικές και πολιτικές του ικανότητες.

4.8 Το έθνος τιμά τους πρωταγωνιστές των επιτυχιών του

Μετά την αναγγελία της υπογραφής της ειρήνης, ο Κωνσταντίνος απέστειλε στο Βενιζέλο το παρακάτω συγχαρητήριο τηλεγράφημα: «*Ευχαριστώ υμάς επί της αναγγελίας της υπογραφής της ειρήνης. Ο Θεός πλουσιοπαράχως ηυλόγησε τας προσπαθείας ημών. Εν ονόματι του Έθνους και Εμού [δεχθήτε] τας βασιλικάς μου ευχαριστίας. Νέα και ένδοξος εποχή διανοίγεται ενώπιον ημών, εις πίστωσιν δε της ευγνωμοσύνης Μου και της υπολήψεώς Μου, απονέμω υμίν τον Μεγαλόσταυρον του Βασιλικού Μου Τάγματος του Σωτήρος.*¹²⁰⁰ *Η Πατρίς σας είναι ευγνώμων*».¹²⁰¹

Ο Βενιζέλος απάντησε με ανάλογο τηλεγράφημα: «*Βαθύτατα συγκεκινημένος από το τηλεγράφημα της Υμετέρας Μεγαλειότητος παρακαλώ Αυτήν ευλαβώς να δεχθή την έκφρασιν της αναλλοιώτου ευγνωμοσύνης διά την εκτίμησιν των υπηρεσιών μου*»¹²⁰².

Η *Νέα Ημέρα* σε άρθρο του Στ. Στεφάνου επισημαίνει ότι η απονομή του Μεγαλόσταυρου στον πρωθυπουργό από το Βασιλιά διερμηνεύει και συνοψίζει την ειλικρινή έκφραση της πανελληνίας ευγνωμοσύνης προς τον άνδρα, ο οποίος σε διάστημα ενός έτους μεταμόρφωσε την Ελλάδα, την ανάπλασε, την ανάστησε και την οδήγησε από το σκοτάδι και την αποσύνθεση στη δόξα και το μεγαλείο. Η δε απονομή του Μεγαλόσταυρου έχει την υψηλή έννοια της επιβράβευσης της επιτυχούς έκβασης των εθνικών αγώνων. Ευτυχής η Ελλάδα που απέκτησε βασιλιά τόσης «*ακτινοβόλου μεγα-*

¹²⁰⁰ Το ανώτατο παράσημο της χώρας.

¹²⁰¹ *Πατρίς*, 7040/ 28.7.1913, σ. 1

¹²⁰² *Ακρόπολις*, 10360/ 28.7.1913, σ. 1

Μέχρι τότε δεν είχε απονεμηθεί στο Βενιζέλο κανένα βασιλικό παράσημο. Προκειμένου να ξεπεραστεί το τυπικό αυτό εμπόδιο, εξεδόθησαν ταυτόχρονα τέσσερα βασιλικά διατάγματα, σύμφωνα με τα οποία απονεμόταν στον Έλληνα πρωθυπουργό όλα τα προηγούμενα και συγκεκριμένα αυτά του Αργυρού Σταυρού του Σωτήρος, του Χρυσού Σταυρού, του Σταυρού των Ταξιαρχών και του Σταυρού των Ανωτέρων Ταξιαρχών. *Εφημερίς*, 615/ 27.7.1913, σ. 3

λειότητος» και ευτυχής επίσης καθώς βρήκε στο πρόσωπο του Βενιζέλου το συντελεστή της Μεγάλης Ιδέας. Αυτός υπήρξε για τον ελληνισμό «δημιουργός και προμηθεύς και νους και εκτέλεσις και θέλησις και ορμή και φρόνησις και πείσμα και πνοή ζωής». Ο Βενιζέλος είναι η συνολική έκφραση της εθνικής δύναμης, της εθνικής ενέργειας και του εθνικού μεγαλείου.¹²⁰³ Επιπλέον η *Πατρίς* επισημαίνει ότι η βασιλική αυτή εκδήλωση τιμής προς το Βενιζέλο αποτελεί δείγμα ευγνωμοσύνης «προς τον πιστόν υπηρέτην, τον ακούραστον συνεργάτην, τον δαιμόνιον προμηθέα, τον χαλκέντερον συντελεστήν του μεγάλου έργου».¹²⁰⁴

Για την *Εστία* η απονομή του Μεγαλόσταυρου από τα χέρια του Βασιλιά «εις τον συνομολογήσαντα αυτήν» αποτελεί έκφραση εθνικής ευγνωμοσύνης προς τον πρωτεργάτη και «αθύντορα» της μεγάλης πολιτικής, χάρη στην οποία η Ελλάδα πολλαπλασιάστηκε.¹²⁰⁵ Οι *Καιροί* θεωρούν ότι ο Κωνσταντίνος με την ενέργειά του αυτή παρέχει νέο δείγμα της όντως ευρείας και μεγαλεπήβολης διάνοιάς του, αποδεικνύοντας ότι άγεται από αρχές, οι οποίες τον καθιστούν τέλειο ως εθνικό ηγέτη.¹²⁰⁶

Το απόγευμα της 5^{ης} Αυγούστου ο Κωνσταντίνος αποβιβάστηκε από τον Αβέρωφ στον όρμο του Φαλήρου. Η υποδοχή που του επιφυλάχθηκε ήταν θριαμβευτική, καθώς εκτός των επίσημων αρχών με επικεφαλής τον πρωθυπουργό, δεκάδες χιλιάδες λαού είχε παραταχθεί εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγούσε στην Αθήνα, όπου έφτασε με αυτοκίνητο.

Σύσσωμος ο Τύπος καλύπτει με περισσή λεπτομέρεια όλο το σκηνικό της υποδοχής,¹²⁰⁷ ενώ ταυτόχρονα αναπέμπει διθυράμβους προς το Στρατηλάτη – Βασιλέα, το Βουλγαροκτόνο, «το ξαναζωντάνεμα του Μαρμαρωμένου Βασιλιά των θρύλων».¹²⁰⁸

Ο Κωνσταντίνος δεν είναι ένας απλός Στρατηλάτης, αλλά ο γιγαντώσωμος ρωμαλέος Ηρακλής, «ο εκπροσωπών την αλκήν και την ευρωστίαν της Ελληνικής φυλής». Για την *Πατρίδα* όμως υπάρχει και το βαρύ έργο του πολιτικού άνδρα, που κατά τη διακυβέρνηση του ευτυχίσαμε να δούμε τη Μεγάλη Ελλάδα, η οποία έχει επικεφαλής του ηρωικού στρατού της τη μεγαλοφυΐα του βασιλιά Κωνσταντίνου, αλλά και

¹²⁰³ *Νέα Ημέρα*, 380/ 27.7.1913, «26 Ιουλίου 1913».

¹²⁰⁴ *Πατρίς*, 7040/ 28.7.1913, «Ο Μεγαλόσταυρος».

¹²⁰⁵ *Εστία*, 6996/ 27.7.1913, «Ο Στρατηλάτης προς τον Κυβερνήτην». Στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα μας πληροφορεί ότι μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος ο Βενιζέλος είχε αρνηθεί αντίστοιχη πρόταση του Γεωργίου για την απονομή του Μεγαλόσταυρου.

¹²⁰⁶ *Καιροί*, 179/ 28.7.1913, «Νέα Εποχή»

¹²⁰⁷ *Ακρόπολις*, 10409/ 6.8.1913, σσ. 1-2

¹²⁰⁸ *Ακρόπολις*, 10407/ 4.8.1913, «Ωσσανά ο ερχόμενος», & 10408/5.8.1913, «Προς τον θριαμβευτήν βασιλέα» & 10409/ 6.8.1913, «Ο δουλευτής».

διευθύνοντα το διπλωματικό αγώνα, άνδρα της αντίληψης, της διορατικότητας, της διπλωματικής ευστροφίας, του κύρους και προπάντων της αντοχής του Βενιζέλου.¹²⁰⁹

Μερικές μέρες ύστερα από την επιστροφή του Βενιζέλου από το Βουκουρέστι, τον επισκέφθηκε στην οικία του το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων, προκειμένου να υποβάλλει τα συγχαρητήρια εκ μέρους του Λαού των Αθηνών για το αίσιο πέρας του εθνικού αγώνα. Κατά τη συζήτηση που επακολούθησε ο Βενιζέλος φέρεται να δήλωσε: *«Επραξα το κατά δύναμιν υπέρ της Πατρίδος και ειργάσθην εφ' όσον μοι ήτο δυνατόν προς επίτευξιν των πανελληνίων πόθων. Ήδη όμως αισθάνομαι την ανάγκην μακράς αναπαύσεως και σκέπτομαι προς τούτο να αποσυρθώ της πολιτικής. Αρκετά ειργάσθην. Ας έλθωσι τώρα και άλλοι να συνεχίσω το αρζάμενον έργον»*.¹²¹⁰

Οι δηλώσεις αυτές δημοσιεύτηκαν στον Τύπο, γεγονός που προκάλεσε ευρείες συζητήσεις για επικείμενη παραίτηση του πρωθυπουργού με αποτέλεσμα να προβεί σε δήλωση διάψευσης. Χαρακτήρισε τα γραφόμενα ως *«κακοήθη κατάχρηση της φιλικής αφέλειας και της οικειότητας»* με την οποία δέχθηκε τους Δημοτικούς Συμβούλους, ενώ τόνισε ότι είναι κωμικό να λέγεται πως πολιτικός άνδρας, ο οποίος σέβεται τον εαυτό του έχει τόσο ελαττωμένο το αίσθημα του καθήκοντος, ώστε να αφήνει το έργο του στο σημαντικότερο στάδιο με την πρόφαση ότι χρίζει ανάπαυσης. Επιπλέον διευκρίνισε ότι αυτό που είπε στους επισκέπτες του είναι η ανάγκη σωματικής και πνευματικής ανάπαυσης, ύστερα από μία έντονη και επίπονη περίοδο εργασίας.¹²¹¹

Το θέμα δεν έλαβε περαιτέρω διαστάσεις, καθώς η διάψευση του πρωθυπουργού υπήρξε πειστική, παρά τα διάφορα σενάρια που αναγράφηκαν στον Τύπο, όπως τα περί διαφωνίας του με το Βασιλιά, *«κόμπο χάριν δημοκοπίας»*,¹²¹² ή ακόμα και διάλυση του κόμματος των Φιλελευθέρων *«εις τα ποικίλα κομματικά μπουλούκια, εφ' ών εξώρμησε»*.¹²¹³ Οι *Καιροί* τονίζουν ότι πολιτικοί άνδρες της αξίας του Βενιζέλου ανήκουν ολοκληρωτικά στην πατρίδα και το κράτος και δεν έχουν δικαίωμα να αποσυρθούν. Είναι όπως οι στρατιώτες, οι οποίοι οφείλουν να μην εγκαταλείπουν τις θέσεις τους για οποιοδήποτε λόγο παραμένοντας πιστοί στα κελεύσματα της πατρίδας,

¹²⁰⁹ *Πατρίς*, 7075/ 5.8.1913, σ. 2 «Ο Μέγας Βασιλεύς» & «Ο πρωθυπουργός της Ελλάδος», 7076/ 6.8. 1913, «Ο Μέγας Βασιλεύς», *Καιροί* 188/6.8.1913, «Η μεγαλύτερα ημέρα του νεότερου Ελληνισμού» & *Εστία*, 7006/ 6.8.1913 «Φωνή Λαού».

Ταυτόχρονα η εφημερίδα επισημαίνει την αθόρυβη επιστροφή του Βενιζέλου στη χώρα, καθώς ο ίδιος ζήτησε να μην πραγματοποιηθεί επίσημη υποδοχή. . Βλ. και Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 183

¹²¹⁰ *Αθήναι*, 3901/ 12.8.1913, «Σοβαράι δηλώσεις του πρωθυπουργού». & *Σκριπ*, 6454/ 12.8.1913, σ. 3 «Ο πρωθυπουργός υπό παραίτησιν και αποχώρησιν»

¹²¹¹ *Εφημερίς*, 631/12.8.1913, «Σοβαράι δηλώσεις του πρωθυπουργού κ. Βενιζέλου»

¹²¹² *Ακρόπολις*, 10415/ 12.8.1913, «Επί των χθεσινών διαδόσεων»

¹²¹³ *Αθήναι*, 392/ 13.8.1913, «Σκέψεις επί της ψευδοπαραιτήσεως».

απαρνούμενοι οποιοδήποτε προσωπικό συναίσθημα.¹²¹⁴ Η *Πατρίς* επισημαίνει ότι η ανακούφιση με την οποία υποδέχθηκε η Κοινή Γνώμη τη διάψευση του Βενιζέλου αποδεικνύει το μέγεθος της εμπιστοσύνης προς τον πολιτικό άνδρα που κυβερνά την Ελλάδα, ώστε να αποτελεί το θεμέλιο κάθε εργασίας για την πρόοδο του κράτους.¹²¹⁵

4.9 Γερμανική αβροφροσύνη προς τον Κωνσταντίνο

Την επομένη της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης ο Κωνσταντίνος ονομάστηκε από τον Κάιζερ Αρχιστράτηγος του γερμανικού στρατού. Στις 24 Αυγούστου ο Γουλιέλμος επέδωσε στον Κωνσταντίνο τη ράβδο του Γερμανού στρατάρχη, εδραιώνοντας περαιτέρω τη γερμανική επιρροή προς τον Έλληνα Άνακτα. Η τελετή, στην οποία παρέστησαν μόνο στρατιωτικοί, διεξήχθη σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα του σιδηροδρομικού σταθμού της Ανχάλτης. Την ίδια μέρα στα ανάκτορα του Πότσδαμ ο διευθυντής του πολιτικού γραφείου του αυτοκράτορα υπέβαλε προς έγκριση στον Κωνσταντίνο τα κείμενα των πρωινών προσφωνήσεων, προκειμένου να δημοσιευτούν στο γερμανικό Τύπο. Την επομένη η «Βορειογερμανική Εφημερίς» δημοσίευσε τους δύο λόγους. Ο βασιλιάς των Ελλήνων απαντώντας στο Γερμανό αυτοκράτορα έλεγε: «*Δεν διστάζω να διακηρύξω μίαν ακόμη φοράν, υψηλοφώνως και δημοσία, ότι αι νίκαι μας οφείλονται κατά πρώτον λόγον εις την ανδρείαν των Ελλήνων στρατιωτών και κατά δεύτερον εις τας αρχάς της πολεμικής τέχνης και τακτικής, την οποίαν εγώ και οι αξιωματικοί μου απεκτήσαμεν εν Βερολίνω εις το αγαπητόν τούτον 2^{ον} Σύνταγμα της φρουράς, εις την στρατιωτικήν ακαδημίαν και με τας σχέσεις μας προς το Γενικόν Επιτελείον του πρωσσικού στρατού*».¹²¹⁶

Η επίδοση της στραταρχικής ράβδου στον Κωνσταντίνο έδωσε αφορμή στον Τύπο για να αφιερώσει διθυράμβους στον Κωνσταντίνο. Η *Εστία* επισημαίνει ότι οι εξαιρετικές τιμές και η πρωτοφανής θερμότητα με την οποία έγινε δεκτός ο βασιλιάς των Ελλήνων στα γερμανικά ανάκτορα είναι η απαρχή της βαθιάς μεταβολής που επήλθε έναντι της Ελλάδας στις διαθέσεις των κυβερνητών και των ευρωπαϊκών λαών.¹²¹⁷ Δίχως να παραγνωρίζει και τη συγγένεια που υφίσταται μεταξύ του Γερμανού αυτο-

¹²¹⁴ *Καιροί*, 194/ 12.8.1913, «Αι αμφίβολοι ειδήσεις πρωθυπουργικής αποχωρήσεως».

¹²¹⁵ *Πατρίς*, 7084/ 14.8.1913, «Διδάγματα εξ ενός ατόπου».

¹²¹⁶ Βεντήρης, *ό. π.*, σ. 185

¹²¹⁷ Η εφημερίδα θελημένα αγνοεί ότι ήδη έχουν συγκροτηθεί η Entente και η Τριπλή Συμμαχία.

κράτορα και του Έλληνα βασιλιά θεωρεί ότι οι τιμές προς τον Κωνσταντίνο είναι στην πραγματικότητα τιμές προς τη Νέα Ελλάδα. Παράλληλα όμως επειδή ενδεχομένως να υπήρχαν ενδόμυχοι φόβοι για αλλαγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική και ενδεχόμενη προσχώρηση της Ελλάδας στην Τριπλή Συμμαχία, η *Εστία* υπενθυμίζει ότι οφείλουμε να διατηρήσουμε την πολιτική μας ανεξαρτησία.¹²¹⁸

Αντίθετα η εφημερίδα *Αθήναι* εκφράζει την άποψη, οι θερμές εκδηλώσεις προς το πρόσωπο του Έλληνα βασιλιά να μην παραμείνουν ένα απλό γεγονός, αλλά να αποτελέσουν την αφορμή αναθέρμανσης των ελληνογερμανικών σχέσεων. Η εφημερίδα θεωρεί ότι τα συμφέροντα των δύο χωρών συμπλέουν έναντι του σλαβικού κινδύνου. Συνάμα επισημαίνει, ότι αν και η Ελλάδα αισθάνεται ίση ευγνωμοσύνη και την επιθυμία να διάκειται φιλικά προς όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, τα τελευταία γεγονότα (γερμανική υποστήριξη στο Βουκουρέστι) κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη προσχώρησης της χώρας «εις εκείνους», που αισθάνονται ότι το εθνικό τους συμφέρον συμπίπτει με αυτό της Ελλάδας δηλ. με τη Γερμανία, τα συμφέροντα της οποίας από εθνική, εμπορική και εκπολιτιστική άποψη συμπίπτουν απόλυτα με την ελληνική εθνολογική και γεωγραφική άποψη.¹²¹⁹ Το άρθρο αυτό στην ουσία συνοψίζει όλη τη φιλοσοφία της νέας γερμανικής πολιτικής για την Ελλάδα, καθώς η στροφή αυτή ευνοήθηκε και από τα συμφέροντα της γερμανικής οικονομίας στην ελληνική αγορά.¹²²⁰

Σε ό,τι αφορά την αντιφώνηση του Βασιλιά, επισημαίνει ότι πρόκειται για το μεγαλύτερο πολιτικό γεγονός από διπλωματικής άποψης, θεωρώντας ως βέβαιο ότι οι βασιλικές δηλώσεις είναι συνάμα και δηλώσεις της ελληνικής κυβέρνησης και αποτελούν σαφή ένδειξη, ότι η Ελλάδα εισήλθε οριστικά πλέον «εις τον κύκλον της γερμανικής αντιλήψεως διά τα εν τη Ανατολή ζητήματα». Επιπλέον επισημαίνει ότι για ένα τόσο σοβαρό θέμα κανείς δε θα μπορούσε να φανταστεί τέτοια κυβερνητική ευτέλεια, ώστε η υπεύθυνη κυβέρνηση να «ρυμουλκείται» από τον ανεύθυνο άρχοντα σε αλλαγή εξωτερικής πολιτικής.¹²²¹

Η *Εστία* εκφράζοντας πάντα την κυβερνητική πολιτική, διαβεβαιώνει ότι οι δηλώσεις του Κωνσταντίνου δε δύναται να θεωρηθούν ως ένδειξη αλλαγής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η επίσκεψη αυτή είναι καθαρά ιδιωτική, ανεπίσημου χαρακτήρα, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα συνοδευόταν από τον υπεύθυνο υπουργό. Η

¹²¹⁸ *Εστία*, 7025/ 26.8.1913, «Η σημασία των αυτοκρατορικών τιμών» & *Παρίς*, 7070/ 28.8.1913, «Αγαθός σπόρος εις αγαθήν γην».

¹²¹⁹ *Αθήναι*, 3915/ 26.8.1913, «Ελλάς και Γερμανία» & 3919/30.8.1913 «Αι δύο μεγάλοι αλήθειαι».

¹²²⁰ Λούλος, Γερμανική πολιτική....., ό. π, σ. 166

¹²²¹ *Αθήναι*, 3917/ 28.8.1913, «Η αντιφώνηση του Βασιλέως».

εφημερίδα διαβεβαιώνει ότι δεν υφίσταται οποιαδήποτε μεταβολή στην εξωτερική πολιτική της χώρας, η οποία συνίσταται σε πλήρη αποχή από κάθε εξάρτηση έναντι των δύο ευρωπαϊκών συνασπισμών, δίχως όμως η αποχή αυτή να σημαίνει και παραγνώριση της οφειλόμενης ευγνωμοσύνης σε όσες από τις Δυνάμεις υποστήριξαν τα ελληνικά δίκαια.¹²²²

Η βασιλική προσφώνηση έγινε αφορμή για θύελλα διαμαρτυριών από μερίδα του γαλλικού Τύπου.¹²²³ Ο Κωνσταντίνος παρουσιαζόταν ως υμνητής της Γερμανίας τη στιγμή που ο στρατός του είχε Γάλλους οργανωτές και οι πόλεμοι διεξήχθησαν με γαλλικά κεφάλαια.

Αναμφισβήτητα οι δηλώσεις του Βασιλιά και οι συνεπακόλουθες γαλλικές αντιδράσεις προκάλεσαν δυσφορία στην κυβέρνηση, καθώς ο κίνδυνος ελληνογαλλικής παρεξήγησης ήταν ιδιαίτερα ορατός. Το γεγονός αυτό ανάγκασε το Βενιζέλο να διακόψει τις διακοπές του στο Λουτράκι και να επανέλθει στην Αθήνα, όπου ευθύς μετά την άφιξή του επισκέφθηκε το Γάλλο επιτετραμμένο στη γαλλική πρεσβεία (!). Κατά τη συνάντηση αυτή ο Έλληνας πρωθυπουργός εξέφρασε τη λύπη του, γιατί αν και η διατύπωση των βασιλικών λόγων έδωσε αφορμή για παρεξηγήσεις, ήταν ξένη προς το πνεύμα του Βασιλιά, η έννοια που αποδόθηκε σε αυτούς, στη Γαλλία. Ο Κωνσταντίνος θέλησε απλά να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του για την απονομή προς αυτόν της στραταρχικής ράβδου και ήταν φυσικό ότι θα ενθουμούνταν και τη γερμανική στρατιωτική του εκπαίδευση. Ως δε εκ του τόπου που μιλούσε, ήταν αδύνατο να αναφερθεί στις υπηρεσίες της γαλλικής αποστολής. Η γαλλική όμως κυβέρνηση γνωρίζει καλά πόσο η ελληνική κυβέρνηση και η Κοινή γνώμη αναγνωρίζουν τις υπηρεσίες αυτές και προσδοκούν στο μέλλον την περαιτέρω υποστήριξή της προκειμένου να αποδοθούν στην Ελλάδα η Β. Ήπειρος και τα νησιά του Αιγαίου. Σε ανάλογες δηλώσεις προς τη γαλλική εφημερίδα «*Πρωία*» προέβη και ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι Ρωμάνος.¹²²⁴ Επίσης επισκέφθηκε το Γάλλο υπουργό των Εξωτερικών Πισσών, τον οποίο διαβεβαίωσε ότι η Ελλάδα έχοντας πλήρη συνείδηση των όσων οφείλει στη

¹²²² *Εστία*, 7028/ 29.8.1913, σ. 4, «Η εξωτερική πολιτική της ελληνικής κυβερνήσεως».

¹²²³ Εφημερίδες όπως η «*Πρωία*», η «*Ζουρνάλ*» και η «*Ματέν*» επικρίνουν τις δηλώσεις του Κωνσταντίνου. Πατρής, 7070/ 28.8.1913, σ. 6. Αντίθετα Ο «*Χρόνος*», η «*Εφημερίς των Συζητήσεων*», ο «*Φιγκαρό*» και η «*Ουμανιτέ*», τήρησαν ιδιαίτερα μετριοπαθή στάση και χαρακτήρισαν τις βασιλικές δηλώσεις ως καθαρά εθιμοτυπικές και όχι πολιτικού περιεχομένου. *Εστία*, 7028/ 29.8.1913, σ. 4

¹²²⁴ *Εστία*, 7028/ 29.8.1913, σ. 4, Πατρής, 7072/ 30.8.1913, σ. 5. *Ακρόπολις*, 10431/ 30.8.1913, σ. 3, Σκριπ, 6521/ 30.8.1913, σ. 3. Στην ουσία η δημοσίευση αυτή αφορούσε μια κυβερνητική ανακοίνωση, λαμβάνοντας υπόψη ότι απαντάται σε όλο τον Τύπο το ίδιο κείμενο. Επίσης, *Καιροί*, 211/ 31.8.1913, «Αι εξηγήσεις της ελληνικής κυβερνήσεως» & *Νέα Ημέρα*, 413/ 30.8.1913, «29 Αυγούστου 1913».

Γαλλία, θα πράξει ότι είναι αναγκαίο προκειμένου να διαλυθεί κάθε παρεξήγηση μεταξύ των δύο κρατών».¹²²⁵

Η πλειοψηφία του αθηναϊκού Τύπου θεωρεί τις αντιδράσεις μερίδας του γαλλικού Τύπου ως υπερβολικές και την κατάσταση που δημιουργήθηκε παρεξήγηση, που δεν πρέπει να επισκιάσει τις άριστες σχέσεις που υφίστανται μεταξύ των δύο χωρών. Επισημαίνει ότι οι δηλώσεις του Κωνσταντίνου, οι οποίες έγιναν ενώπιον αυστηρά στρατιωτικών κύκλων εξέφραζαν την αλήθεια, ότι δηλ. οι νίκες του ελληνικού στρατού οφείλονται και στη στρατιωτική μόρφωση που έλαβε ο Βασιλιάς στη στρατιωτική ακαδημία της Πρωσίας, όπου και εκπαιδεύθηκαν πολλοί και από τους αξιωματικούς του Επιτελείου του. Παράλληλα διερωτάται, πως είναι δυνατό να παρεξηγήθηκαν οι λόγοι του Βασιλιά από τους στρατιωτικούς και πολιτικούς κύκλους της Γαλλίας, προς την οποία ουδέποτε έπαυσε ο ελληνικός λαός να τρέφει αισθήματα ευγνωμοσύνης, λόγω της σταθερής υποστήριξης της Γαλλίας στα ελληνικά δίκαια με τελευταίο αυτό στο ζήτημα της Καβάλας. Θα ήταν δε παράλειψη αν σιωπούσαμε και το έργο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, που αναγνώρισε και ο ίδιος ο Βασιλιάς με την παρασημοφόρηση του στρατηγού Εντού. Από την άποψη αυτή τα δυσμενή σχόλια του γαλλικού Τύπου τυγχάνουν αδικαιολόγητα. Τέλος, επισημαίνει ότι οποιαδήποτε ψυχρότητα θα αρθεί όταν ο Κωνσταντίνος επισκεφθεί το Παρίσι και διατρανώσει την αφοσίωση και τη φιλία του ελληνικού έθνους προς τη Γαλλία.¹²²⁶ Εξαίρεση στην ομοφωνία αυτή αποτελεί η εφημερίδα *Αθήναι*, η οποία υποστηρίζει ότι την αποκλειστική ευθύνη για το επεισόδιο φέρει η κυβέρνηση, καθώς οι δηλώσεις του Στέμματος στη Γερμανία πραγματοποιήθηκαν κατόπιν συνεννόησης μαζί της, δίχως όμως να υπολογιστούν οι συνέπειες αυτής της πράξης, της παροχής δηλ. εξηγήσεων από τον πρωθυπουργό με τον εξευτελιστικό τρόπο, που αυτές έγιναν.¹²²⁷

Ύστερα από την τροπή που έλαβαν τα πράγματα με τις δηλώσεις του Κωνσταντίνου αποφασίστηκε κατόπιν αξίωσης της κυβέρνησης να μεταβεί ο Βασιλιάς στο Παρίσι, προκειμένου «να εξαλείψει την εντύπωση της περιφήμου αγορεύσεως του».¹²²⁸

¹²²⁵ *Αθήναι*, 3919/ 30.8.1913, σ. 2, «Η εξωτερική πολιτική της ελληνικής κυβερνήσεως».

¹²²⁶ *Εστία*, 7027/ 28.8.1913, «Η Γαλλία και οι βασιλικοί λόγοι» & 7028/ 29.8.1913, «Οι βασιλικοί λόγοι και η πολιτική της Ελλάδος», *Καιροί* 210/ 29.8.1913, «Ελλάς και Γαλλία», *Πατρίς*, 7071/ 29.8.1913, «Μία λυπηρά παρεξήγησης» & 7072/30.8.1913, «Η πολιτική της Ελλάδος απέναντι των Μ. Δυνάμεων», *Εφημερίς*, 637/ 29.8.1913, «Ο Βασιλεύς είπε την αλήθειαν. – Μόνο αι ψεύσται ας δυσωπестηθούν».

¹²²⁷ *Αθήναι*, 3921/ 1.9.1913, «Το επεισόδιον και η ευθύνη της κυβερνήσεως».

¹²²⁸ Για το σκοπό αυτό αναχώρησε για τη Φραγκφούρτη ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι Ρωμάνος, προκειμένου να προπαρασκευάσει το Βασιλιά και να τον συνοδέψει στη Γαλλία. Βλ. Βεντήρης, *ό. π.* σσ. 185 -186

Κατά το επίσημο δείπνο που δόθηκε στο μέγαρο των Ηλυσίων Πεδίων ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Πουανκαρέ εξέφρασε με ιδιαίτερη θερμότητα τα αισθήματα φιλίας που διακατέχουν τη χώρα του έναντι της Ελλάδας. Στην αντιφώνησή του ο Βασιλιάς των Ελλήνων αναφέρθηκε στα αισθήματα αγάπης και πανελληνίας ευγνωμοσύνης που διακατέχεται ο ελληνικός λαός για το γαλλικό έθνος καθώς και στους δεσμούς που υφίστανται μεταξύ των δύο χωρών. Αναφέρθηκε στο έργο που επιτέλεσε η γαλλική στρατιωτική αποστολή, η αρωγή της οποίας υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματική στην αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού.¹²²⁹

Ο Τύπος επισημαίνει ότι με την αντιφώνηση αυτή του Κωνσταντίνου στα ιδιαίτερα θερμά λόγια του Γάλλου Προέδρου, αποσβέστηκε κάθε υπόλειμμα δυσφορίας στη Γαλλία για τους λόγους του, οι οποίοι παρερμηνεύθηκαν στα πλαίσια μιας αντιφώνησης καθαρά στρατιωτικής εθιμοτυπίας. Οι δε διαβεβαιώσεις του προς τον πρώτο πολίτη της Γαλλικής Δημοκρατίας και το γαλλικό λαό περί των αισθημάτων αγάπης ευγνωμοσύνης της Ελλάδας πήγαζαν απευθείας από την καρδιά του ελληνικού λαού και αποτελούσαν τη φωνή όλου του έθνους, Επιπλέον διατήρησε ακέραια όσα είπε στη Γερμανία, δίχως να παρασυρθεί από την εγκαρδιότητα των λόγων του Πουανκαρέ, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρηση του γοήτρου του έθνους.¹²³⁰

Η αναφορά του Στέμματος στη γερμανική πολεμική τεχνική δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια απλή προσπάθεια του Κωνσταντίνου να φανεί αρεστός στο Γερμανό αυτοκράτορα, λόγω της εξαιρετικής τιμής που του έγινε με την επίδοση της στραταρχικής ράβδου. Οφείλουμε να την εντάξουμε στην προσπάθειά του αμέσως μετά την ανάρρησή του στο θρόνο για αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, με άωτερο σκοπό την προσχώρησή της Ελλάδας στην Τριπλή Συμμαχία και την αντικατάσταση της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής με γερμανική.

Η πρώτη μυστική προσπάθεια, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ως πρώτη ένδειξη της διάστασης μεταξύ Βασιλιά και Βενιζέλου σε ό,τι αφορά τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής, πραγματοποιήθηκε στις αρχές του καλοκαιριού το 1913, όταν ο Θεοτόκης επισκέφθηκε το Βερολίνο με επίσημη αποστολή, προκειμένου να γνωστοποιήσει την άνοδο του Κωνσταντίνου στο Θρόνο. Όταν έφθασε στο Βερολίνο, «είτε εφοδιασμένος με μυστικές βασιλικές οδηγίες είτε ξεπερνώντας τις οδηγίες του

¹²²⁹ Ο Γ. Βεντήρης αναφέρει ότι ο λόγος του Κωνσταντίνου γράφτηκε από τον Ν. Πολίτη. *ό. π. σ. 186*

¹²³⁰ *Εστία*, 7039/ 9.9.1913, «Αι χθεσιναί προπόσεις εν Παρισίοις», *Αθήναι*, 3930/10.9.1913, «Αι προπόσεις των Ηλυσίων», *Πατρίς*, 7082/ 9.9.1913, «Οι δεσμοί των αισθημάτων», & *Εφημερίς*, 649/ 10.9.1913, «Τα του Καίσαρος τω Καίσαρι απενεμήθησαν εν Βερολίνω και Παρισίοις».

Βενιζέλου»¹²³¹ γνωστοποίησε στο Γιάγκο, ότι αποστολή του ήταν να διαπραγματευθεί την είσοδο της Ελλάδας στην Τριπλή Συμμαχία. Αυτή η πρόταση έγινε δεκτή με έκπληξη από τον ίδιο και τον Καγκελάριο Χόλβεκ, γιατί γνώριζαν ότι ο Βενιζέλος επεδίωκε κάποια προσέγγιση με την Τριπλή Συμμαχία, όμως περισσότερο ενδιαφερόταν για ένα συνασπισμό με τη Ρουμανία και την Τουρκία. Τότε ο Γιάγκο έδωσε εντολή στον Γερμανό πρέσβη στην Αθήνα Κβαντ, να ξεκαθαρίσει το θέμα. Από τις συνομιλίες προέκυψε ότι ο μεν Βενιζέλος συνέχιζε να ακολουθεί τη δηλωμένη πολιτική του, ενώ ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε ότι είχε δώσει τέτοια εντολή στο Θεοτόκη.¹²³² Το γεγονός όμως αυτό βοήθησε τη γερμανική ηγεσία να αντιληφθεί ότι στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου διέθετε έναν πιστό σύμμαχο, λόγω της ιδεολογικής αλλά και της πραγματικής του συγγένειας με την αυτοκρατορική οικογένεια της Γερμανίας, αλλά και της επιθυμίας του να συνδέσει την Ελλάδα με τις μοναρχικές συντηρητικές δυνάμεις της Ευρώπης, ώστε να εξασφαλίσει το θρόνο του.¹²³³

Σύμφωνα με το Γ. Λεονταρίτη, ο Κωνσταντίνος σκεπτόταν ακόμη το καλοκαίρι του 1913 να αποπέμψει το Βενιζέλο και να διορίσει πρωθυπουργό στη θέση του (τον Ζαΐμη ή το Γ. Θεοτόκη), που θα ήταν σύμφωνος με τις ιδέες του σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και θα ήταν περισσότερο πειθήνιος στο Στέμμα.¹²³⁴ Τα σχέδια αυτά του Κωνσταντίνου δεν πραγματοποιήθηκαν επειδή ο καγκελάριος Χόλβεκ σε προσωπική έκθεση προς τον αυτοκράτορα (23 Ιουνίου 1913), απέρριπτε ως πρόωρη την προσχώρηση της Ελλάδας στην Τριπλή Συμμαχία, λόγω της περίπλοκης κατάστασης στα Βαλκάνια. Ο Χόλβεκ γνωστοποίησε την απόφαση αυτή στον Κωνσταντίνο, με τη συναίνεση του αυτοκράτορα, με την προειδοποίηση να μην αναγκάσει το Βενιζέλο σε παραίτηση την περίοδο αυτή, καθώς αυτό θα αποτελούσε πλήγμα για την ελληνική δυναστεία.¹²³⁵

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσουμε και τις συγκαλυμμένες προσπάθειες για το σχηματισμό ενός αντιβενιζελικού κόμματος συσπειρωμένο γύρω από το Βασιλιά, από την αρχή τουλάχιστον του 1913, όταν ο νεαρός συντηρητικός βουλευτής Λακωνίας Ε. Κουλουμβάκης κατήγγειλε από το βήμα της Βουλής την προσπάθεια προσεταιρισμού

¹²³¹ Γαρδίκια – Κατσιαδάκη, *Συσχετισμός δυνάμεων...*, ό. π., σ. 50

Θεωρούμε αδύνατο η πρόταση αυτή να έγινε με πρωτοβουλία του Γ. Θεοτόκη, ενός εμπειρότατου πολιτικού. Δεδομένης της δηλωμένης πολιτικής που προωθούσε ο Βενιζέλος την περίοδο αυτή, προκύπτει ότι ενεργούσε κατόπιν εντολής του Κωνσταντίνου.

¹²³² Λούλος, *Γερμανική πολιτική...*, ό. π., σ. 173.

¹²³³ *Ο. π.*, σ. 174

¹²³⁴ Λεονταρίτης Γ., «Από το 1913 ως τη μικρασιατική καταστροφή», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...*, ό. π., τόμος ΙΕ', σ. 15

¹²³⁵ Λούλος, *ό. π.*, σ. 174

του μέσω του βουλευτή Ν. Τριανταφυλλάκου, προκειμένου να συμμετάσχει σε μια αντιβενιζελική συμμαχία γύρω από τον τότε Διάδοχο, ενέργεια την οποία καταδίκασε και χαρακτήρισε ως «αντισυνταγματική, αντιπολιτειακή, αναχρονιστική και αντιβασιλική».¹²³⁶ Ας μη διαφεύγει της προσοχής μας ότι μετά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο σημειώθηκε μετατόπιση των σχέσεων εξουσίας προς όφελος της δυναστείας και κυρίως του γερμανόφιλου Διαδόχου Κωνσταντίνου με τη δημιουργία ενός παραπολιτικού περιβάλλοντος που αναφερόταν απευθείας σ' αυτόν. Επιπλέον, με την άνοδο του Κωνσταντίνου στο Θρόνο, αναθάρρησαν οι πάσης φύσεως πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου και ιδιαίτερα οι παλαιοκομματικοί, καθώς το Στέμμα έγινε ο πόλος συσπείρωσης όλων των αντιδραστικών στοιχείων, ιδιαίτερα αυτών που προέρχονταν από την Παλαιά Ελλάδα, και τα οποία επεδίωκαν να ακυρώσουν όλες τις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που επήλθαν από το Γουδή και μετά, με επαναφορά στο προηγούμενο status quo.

¹²³⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΘ΄ περίοδος, Σύνοδος Α΄, Αθήνα, Τυπογραφικό κατάστημα Αυγής, 1913, σ. 581

ΜΕΡΟΣ Ε΄

**ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ
ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑ-
ΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΑΠΟΠΟΜΠΗ ΤΟΥ Ν. ΣΤΡΑΤΟΥ

1.1 Η αποπομπή του Ν. Στράτου-Κριτική του Τύπου

Το καλοκαίρι του 1912 η κυβέρνηση παράγγειλε στα γερμανικά ναυπηγεία Vulkan το θωρηκτό *Σαλαμίς*, χωρητικότητας 13.500 τόνων. Κατά την απουσία του Βενιζέλου στο Λονδίνο (Δεκέμβριος 1912/ Ιανουάριος 1913), όπου διεξαγόταν οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη, η κυβέρνηση τροποποίησε τους αρχικούς όρους της σύμβασης, δίχως τη συγκατάθεσή του, αυξάνοντας τη χωρητικότητα σε 19.500 τόνους. Όταν το πληροφορήθηκε ο Βενιζέλος αντέδρασε άμεσα. Ζήτησε από τον Κορομηλά, ως προεδρεύοντα του υπουργικού συμβουλίου να ακυρώσει άμεσα τη νέα σύμβαση.

Η άρνηση αυτή του Έλληνα πρωθυπουργού σχετίζεται με τις συνομιλίες που διεξήγαγε με τον πρώτο Λόρδο του Ναυαρχείου Ουίνστον Τσόρτσιλ. Σύμφωνα με τις συζητήσεις αυτές ο Τσόρτσιλ πρότεινε στο Βενιζέλο τη δημιουργία αγγλικής ναυτικής βάσης στην Κεφαλονιά προκειμένου να παρεμποδιστεί η κάθοδος του αυστριακού στόλου στη Μεσόγειο με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα. Οι συζητήσεις αυτές κρατήθηκαν μυστικές και τυχόν υπογραφή συμφωνίας θα πραγματοποιούνταν ύστερα από την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης.

Ταυτόχρονα το Ναυαρχείο ζήτησε από την Ελλάδα να αναπροσαρμόσει το ναυτικό της πρόγραμμα, σύμφωνα με τις αμυντικές ανάγκες της Αντάντ, προτείνοντας τη δημιουργία μιας ισχυρής ελληνικής αμυντικής δύναμης αποτελούμενης από 50 αντιτορπιλικά και υποβρύχια. Το ναυτικό αυτό πρόγραμμα αποσκοπούσε σε αποτελεσματική άμυνα των ελληνικών νησιών σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία, αλλά συγχρόνως στην αποτροπή ιταλικών ή αυστριακών επιθέσεων σε ενδεχόμενο ευρωπαϊκό

πόλεμο μεταξύ των δυνάμεων της Τριπλής Συμμαχίας αφενός και της Τριπλής Συνεννόησης αφετέρου, με την προϋπόθεση φυσικά ότι η Ελλάδα θα βρισκόταν στο πλευρό της δεύτερης. Η προσπάθεια απόκτησης από την Ελλάδα θωρηκτού τύπου Dreadnought ερχόταν σε αντίθεση με τη στρατηγική του αγγλικού Ναυαρχείου, το οποίο θεωρούσε ότι η Ελλάδα μπορούσε να ασκήσει επιθετική ναυτική πολιτική, σε αντίθεση με τον αμυντικό ρόλο που προόριζε για το πολεμικό ναυτικό της χώρας, ο Τσόρτσιλ. Ενδεικτικό είναι το σχόλιο του A. Nicolson, γραμματέα της αγγλικής κυβέρνησης: «*Η απόφαση της Ελλάδας να καταστεί ισχυρή ναυτική δύναμη καθιστά ακόμα πιο επιθυμητή την ουδετεροποίηση των νησιών που θα αποκτήσει*».¹²³⁷

Η αντίδραση λοιπόν του Βενιζέλου στην τροποποίηση της αρχικής παραγγελίας σε ό,τι αφορά το θωρηκτό *Σαλαμίς*, υπήρξε απόρροια των συνομιλιών του με τον Τσόρτσιλ και τους Άγγλους πολιτικούς και ιδιαίτερα με τον Λόυντ Τζώρτζ. Καθίστατο φανερό ότι «*ήταν διατεθειμένος να συμμορφωθεί στο μέτρο του δυνατού, πιστεύοντας ότι έτσι θα εξασφάλιζε την αγγλική υποστήριξη στα αμυντικά προβλήματα της Ελλάδας*».¹²³⁸

Το επεισόδιο αυτό λαμβάνει χώρα μερικούς μήνες πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ενώ έχουν ήδη διαμορφωθεί οι δύο αντίπαλοι ευρωπαϊκοί σχηματισμοί. Είναι προφανές ότι ο Βενιζέλος ακολουθεί πολιτική που ευθυγραμμίζει την Ελλάδα με τη Βρετανία, η οποία όμως είναι ιδιαίτερα αρνητική στην απόκτηση από την Ελλάδα θωρηκτού τύπου Dreadnought. Απεναντίας η περίοδος που ελήφθη η απόφαση αυτή από το Στράτο σε συνεργασία με τον εθνικιστή Υπουργό των Εξωτερικών Α. Κορομηλά, συμπίπτει χρονικά με τις διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο και τη διαφανιζόμενη αδιαλλαξία της Τουρκίας να δεχθεί τους όρους των νικητών. Συνεπώς, θεωρούμε ότι αποσκοπούσε αφενός στην άσκηση πίεσης στην Τουρκία ή στη διορατικότητα των δύο ανδρών ότι η Τουρκία στο εγγύς μέλλον θα προσπαθούσε να αποκτήσει ναυτική υπεροπλία, ώστε να ανακαταλάβει τουλάχιστον τα νησιά.

Κατόπιν τούτων, η αντίστροφη μέτρηση για την αποπομπή από την κυβέρνηση του υπουργού των Ναυτικών Ν. Στράτου είχε αρχίσει.

Το απόγευμα της Τρίτης 5 Νοεμβρίου 1913, ο Βενιζέλος απέστειλε την παρακάτω επιστολή προς τον υπουργό των Ναυτικών Ν. Στράτο: «Φίλε, κ. συνάδελφε,

¹²³⁷ Gardikas –Katsiadakis H., “Greece and the Balkan imbroglio” – *Greece foreign policy, 1911-1913*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1995, σ. 154, Η αυτή, «Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης – Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», στο: «*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*», ό. π., σ. 111

¹²³⁸ Γαρδικά – Κατσιαδάκη Ε., «Βενιζέλος και Τσόρτσιλ: Οι βάσεις της αγγλο-ελληνικής συνεννόησης (1912/1913)», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Ε. Βενιζέλο...*, ό. π., σ. 97

Ότε επιστρέψας κατά Ιανουάριον έ. έ. εκ Λονδίνου έμαθα ότι εναντίον της ρητώς δηλωθείσης γνώμης μου είχε γίνει η ριζική μεταβολή του τύπου του παραγγελθέντος εις τα ναυπηγεία του Βούλκαν θωρηκτού, εδήλωσα προς υμάς και ευθείας διά του κ. Κορομηλά ότι μόνον ως εκ της εμπολέμου καταστάσεως εις ην διετέλει το Κράτος, δεν έκρινα επίκαιρον να προκαλέσω τότε την επιβαλλομένην υπουργικήν μεταρρύθμισιν, ήτις εν τούτοις θα εγίνετο άμα τω πέρας του πολέμου». ¹²³⁹ Στην επιστολή του ο Βενιζέλος κατέληγε, ζητώντας την παραίτησή του. Το ίδιο απόγευμα, ύστερα από τη συνάντησή του με τον πρωθυπουργό ο Ν. Στράτος υπέβαλε προφορικά την παραίτησή του, σημειώνοντας ότι ποτέ δεν ενημερώθηκε για τις προθέσεις του, τόσο από τον ίδιο όσο και από τον Κορομηλά. Τον παρακάλεσε να παραμείνει στη θέση του έως και τις 11 Νοεμβρίου, καθώς είχε προγραμματίσει επίσημο δείπνο προς τιμήν της αγγλικής ναυτικής αποστολής, για να λάβει αναστολή τριών ημερών, καθώς είχε προγραμματιστεί η ορκωμοσία του βουλευτή Αττικής Κ. Δεμερτζή, ως νέου υπουργού Ναυτικών. Η επίσημη παραίτηση πραγματοποιήθηκε τρεις μέρες αργότερα. ¹²⁴⁰ Το σύνολο του Τύπου, με εξαίρεση τη *Νέα Ελλάδα*, θεωρεί ως αιτία της παραίτησης του Ν. Στράτου τη διαφωνία του με τον πρωθυπουργό, σε σχέση με τη μεγέθυνση του θωρηκτού.

Ύστερα από την εξέλιξη αυτή και προφανώς δυσαρεστημένος ο Ν. Στράτος για την αποπομπή του από την κυβέρνηση και μάλιστα δίχως να γνωρίζει ο ίδιος, όπως τουλάχιστον επικαλέστηκε, ότι τελούσε επί ένα σχεδόν έτος υπουργός υπό προθεσμία, προέβη σε αποκαλύψεις υπό μορφή συνέντευξης στο *Εμπρός* σχετικά με την αντίδραση του Βενιζέλου κατά τα γεγονότα στο Παγγαίο, την αναθεώρηση των σχεδίων για την παραγγελία του νέου θωρηκτού, την υπογραφή της ελληνοσερβικής συνθήκης και τη διαρρύθμιση των συνόρων της Ηπείρου. Σε ανάλογες δηλώσεις προέβη και κατά τη συνάντησή που είχε με δική του πρωτοβουλία με τον Θεοτόκη, επισημαίνοντας ότι προσήλθε όχι για να δηλώσει πολιτική φιλία, γιατί δεν είναι οι περιστάσεις κατάλληλες, αλλά προκειμένου να τον θεωρεί εφεξής αντιπολιτευόμενο. ¹²⁴¹

Κατηγόρησε το Βενιζέλο ότι ευθύς μετά τα γεγονότα του Παγγαίου (Μάιος 1913) και την επίθεση των Βουλγάρων κατά των ελληνικών προφυλακών κατελήφθη από έντονη «βουλγαροφοβία», γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να δώσει εντολή να εκκενωθεί το Παγγαίο και να πλεύσουν ατμόπλοια για να παραλάβουν την 7^η Μεραρχία από το λιμάνι των Ελευθερών, μάλιστα εν αγνοία του Βασιλιά. Οι ενέργειες του αυ-

¹²³⁹ *Αθήναι*, 3992/ 11.11.1913, σ. 2, «Αι αποκαλύψεις του κ. Στράτου».

¹²⁴⁰ *Σκριπ*, 6589/ 8.11.1913, «Ο πρωθυπουργός εξαναγκάζων τον κ. Στράτον εις παραίτησιν»,

Καιροί, 288/ 9.11.1913, σ. 3, «Η παραίτησις του Υπουργού των Ναυτικών».

¹²⁴¹ *Αθήναι*, 3992/ 11.11.1913, «Καταπληκτικά αποκαλύψεις»

τές αποτράπηκαν από τον ίδιο, διασώζοντας έτσι όχι μόνο ύψιστα εθνικά συμφέροντα, «αλλά και αυτόν τον απωλέσαντα τότε πάσαν ψυχραιμίαν πρωθυπουργόν».

Σε ό,τι αφορά τη μεγέθυνση του θωρηκτού, ο Βενιζέλος ήταν σύμφωνος στην αρχική αύξησή του, αλλά η γνώμη του αυτή μετεβλήθη ύστερα από τις επαφές του στο Λονδίνο, επανερχόμενος στις αρχικές του σκέψεις, ότι δηλ. ο ελληνικός στόλος πρέπει να αποτελείται από ελαφριές μοίρες. Γενικά κατηγορήσε το Βενιζέλο, ότι διαχειρίστηκε επιζήμια τα εθνικά συμφέροντα κατά την διάρκεια των δύο πολέμων.¹²⁴² Δήλωσε επίσης ότι οι σοσιαλιστές στην Ελλάδα είναι «μισθωτοί του κεφαλαίου» και ως υπερασπιστές των εφοπλιστών του επιτέθηκαν, προκαλώντας την πτώση του.¹²⁴³

Επίσης φέρεται να δήλωσε ότι δεν θεωρεί ως αιτία της απομάκρυνσής του τη διαφωνία του με τον πρωθυπουργό σε ό,τι αφορά το μέγεθος του θωρηκτού, αλλά στο γεγονός ότι ο Βενιζέλος «ενεκολλώθη» τους εφοπλιστές, οι οποίοι συνέπραξαν με μια ομάδα βουλευτών ζητώντας την απομάκρυνσή του.¹²⁴⁴

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι δηλώσεις αυτές δεν παρήλθαν ασχολίαστες από μέρος τουλάχιστον του Τύπου. Η *Ακρόπολις* επισημαίνει ότι οι κατηγορίες αυτές δεν επιβαρύνουν το ηθικό του πρωθυπουργού, ούτε μειώνουν την φιλοπατρία του. Τον παρουσιάζουν όμως ως εντελώς αδέξιο κυβερνήτη και διπλωμάτη «του γλυκού νερού», καθώς υποχωρεί χωρίς αντιρρήσεις στις πιέσεις των ξένων.¹²⁴⁵

Το *Σκριπ* θεωρεί ότι πλέον δικαιώνεται, καταγγέλλοντας στο παρελθόν το Βενιζέλο για απεμπόληση των εθνικών δικαιωμάτων. Το πλέον όμως καταπληκτικό όλων είναι η εξαπάτηση του ελληνικού λαού σε τέτοιο βαθμό, ώστε να πιστεύεται ότι ο διπλασιασμός της χώρας οφείλεται στη διπλωματική ικανότητα του πρωθυπουργού, ότι αυτός προκάλεσε τον πόλεμο με τη Βουλγαρία, την εποχή που λόγω της «βουλγαροπληξίας» του, ήταν έτοιμος να παραδώσει όποιες ελληνικές χώρες του ζητούσαν. Τέλος, επισημαίνει πως είναι καιρός το έθνος να στραφεί προς Εκείνον (βασιλιά) στην

¹²⁴² *Σκριπ*, 12.11.1913, σ. 2& 3. «Υπουργός καταγγέλλων τον Πρωθυπουργόν», όπου αναδημοσιεύει τη συνέντευξη του Ν. Στράτου στο *Εμπρός* της 10.11.1913 [Το φύλο αυτό δεν υφίσταται ως αρχειακό υλικό]. Τις επόμενες μέρες η εφημερίδα δημοσίευσε την ίδια συνέντευξη διανθισμένη με λεπτομέρειες, τις οποίες ο Ν. Στράτος επανέλαβε και κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 12^{ης} Νοεμβρίου 1913. βλ. *Εμπρός*, 6129/11.11.1913 & 6130/12.11.1913, σ. 5, «Ο κ. Στράτος ομιλών περί του κ. Βενιζέλου».

¹²⁴³ Ο Θ. Κουτούπης ανέκρουσε την κατηγορία αυτή υποστηρίζοντας ότι ήδη από το Σεπτέμβριο του 1912 έλαβε εχθρική στάση έναντι του Ν. Στράτου στη Βουλή, επειδή μέσω διαφόρων νομοσχεδίων «εξεστράτευσε εναντίον του Δημοσίου και ηγωνίσθη να αυξήσει τα έσοδά του». Σε ό,τι αφορά το ζήτημα των εφοπλιστών, αυτό ανέκυψε από τον Απρίλιο του 1913, όταν ο Θ. Κουτούπης ελέγχοντας στη Βουλή τον τέως υπουργό Ναυτικών, δήλωσε ότι με τον τρόπο που ενήργησε τις επιτάξεις νέκρωσε την ελληνική ναυτιλία και ζημίωσε το Δημόσιο. *Νέα Ελλάς*, 65/11.11.1913, «Περί Ν. Στράτου πολιτείας – Ποιος είναι ο μισθωτός»;

¹²⁴⁴ *Αθήναι*, ό. π.,

¹²⁴⁵ *Ακρόπολις*, 10406/ 12.11.1913, «Αι κατηγορίες του κ. Στράτου»

ψυχική δύναμη του οποίου οφείλει ότι σήμερα απέκτησε.¹²⁴⁶ Αντίθετα η *Εστία* εκφράζει την κατάπληξή της, καθώς πολιτικός άνδρας της οξύτητας, της αντίληψης και της ευφυΐας του τέως υπουργού, παρασύρθηκε σε πρωτοφανή και χωρίς προηγούμενο στα πολιτικά χρονικά της χώρας κατήφορο. Επιπλέον απευθυνόμενη προς το Βενιζέλο του υπενθυμίζει, ότι παρά τα μεγάλα χαρίσματα και τον έξοχο πολιτικό νου που τον διακρίνει, επέδειξε αναποφασιστικότητα σε ζητήματα προσωπικής φύσης.¹²⁴⁷ Στο σύνολό του ο βενιζελικός Τύπος επικρίνει την ενέργεια αυτή του Ν. Στράτου και θεωρεί ότι ο Βενιζέλος όφειλε να προβεί έγκαιρα σε διάψευση των δηλώσεών του.

Περισσότερο όμως επικριτική έναντι όλων απέναντι στο Ν. Στράτο στάθηκε η *Νέα Ελλάς*, του Θαλή Κουτούπη.¹²⁴⁸ Τρεις μόλις μέρες πριν ο Βενιζέλος ζητήσει την παραίτηση του υπουργού του, η εφημερίδα απευθύνεται στον υπουργό των Ναυτικών διερωτώμενη, γιατί δεν έχουν παραληφθεί ακόμα από τα γερμανικά ναυπηγεία του Στετίνου τα έξι νέα τορπιλοβόλα, τα οποία είναι ετοιμοπαράδοτα εδώ και μήνες, καθώς ενόψει του επερχόμενου χειμώνα, θα καταστεί αδύνατο ο απόπλους τους¹²⁴⁹. Η υπενθύμιση αυτή της εφημερίδας προς τον υπουργό των Ναυτικών θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αγωνία της για την καθυστέρηση της περαιτέρω ενίσχυσης του Στόλου, αν τις επόμενες μέρες δεν μεσολαβούσε η αποπομπή του από την κυβέρνηση.

Ευθύς μετά την υποβολή της παραίτησής του, ο Θ. Κουτούπης μέσω της εφημερίδας του αναλαμβάνει τη δημοσιογραφική διαπόμπευσή του. Επανέρχεται δριμύτερος στην αρχική του κατηγορία, επισημαίνοντας ότι εσκεμμένα καθυστέρουσε η παραλαβή των τορπιλοβόλων, ώστε να εμφανίζεται η Ελλάδα ναυτικά αδύναμη έναντι της Τουρκίας, για να εξαναγκαστεί ο Βενιζέλος στην αγορά θωρηκτού άμεσα και συγκεκριμένα του βραζιλιανού «Ρίο–Ιανέϊρο», που ήταν σχεδόν ετοιμοπαράδοτο, αντί του ποσού των 62.000.000 φράγκων με το Ν. Στράτο να εισπράττει μεσιτεία. Το σχέδιο αυτό του τέως υπουργού των Ναυτικών, σύμφωνα πάντα με τη *Ν. Ελλάδα*, αντιλήφ-

¹²⁴⁶ *Σκριπ*, 6593/ 12.11.1913, «Είναι καιρός να ανανήψει».

¹²⁴⁷ *Εστία*, 7102/ 12.11.1913, «Το επεισόδιον και τα εξ αυτού διδάγματα».

¹²⁴⁸ Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε δεν κατόρθωσε να αποτυπώσει με σαφήνεια τους λόγους της πολιτικής αυτής επίθεσης κατά του Ν. Στράτου. Το πιθανότερο είναι ότι αυτή σχετίζεται με τις πρόσφατες αποφάσεις του Διαιτητικού Δικαστηρίου, λόγω των χαμηλών αποζημιώσεων που επιδίκασε για τα επίτακτα πλοία που χρησιμοποιήθηκαν κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, σε σχέση με αυτά που ζητούσαν οι εφοπλιστές, οι οποίοι και κατείχαν το χαρτοφυλάκιο της Ανώνυμης Εταιρίας «Νέα Ελλάς», που εξέδιδε και την ομώνυμη εφημερίδα. Η υπόθεση, ότι η επίθεση αυτή πραγματοποιήθηκε κατόπιν εντολής του Βενιζέλου, ενόψει της άμεσης αποπομπής του δεν τεκμηριώνεται. Εξάλλου αν συνέβαινε κάτι ανάλογο, υπήρχε η δυνατότητα πραγματοποίησής της, μέσω των δύο ημιεπίσημων κυβερνητικών εφημερίδων, της *Πατρίδος* και της *Εστίας*.

¹²⁴⁹ *Νέα Ελλάς*, 56/ 2.11.1913, σ. 2

θηκε έγκαιρα ο Βενιζέλος και το απέτρεψε.¹²⁵⁰ Επιπλέον τον εγκυβάζει καθώς θεωρεί ότι υπήρξε συνεννόηση μεταξύ αυτού και της *N. Ημέρας*, πριν τη δημοσίευση του χαλκευμένου τηλεγραφήματος περί αγοράς του θωρηκτού από τη Γερμανία.

Σε ό,τι αφορά τις δηλώσεις του Ν. Στράτου προς το *Εμπρός*, επισημαίνει ότι προκάλεσαν κατάπληξη σε όλο τον πολιτικό κόσμο της χώρας, καθώς ο πρωθυπουργός όταν τον διόρισε υπουργό, τον αποκατέστησε όχι μόνο πολιτικά αλλά και κοινωνικά.¹²⁵¹ Ανατρέχοντας στο παρελθόν του, τον κατηγορεί ότι διήλθε όλα τα πολιτικά κόμματα, ότι υπήρξε δικηγόρος των Μονών, υπερασπιστής των εκκαθαρισθέντων και κατ' αποκοπήν συνήγορος ύποπτων επιχειρήσεων. Μάλιστα απευθυνόμενη προς τον πρωθυπουργό, του επισημαίνει ότι εφεξής οφείλει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός ως προς την εκλογή των συνεργατών του.¹²⁵²

Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι τυχόν «συνέχεια του αναγνώσματος του κ. Στράτου», εγκυμονεί σοβαρότατους κινδύνους για τα συμφέροντα της χώρας, εφόσον ο απόβλητος υπουργός είναι κάτοχος μυστικών του κράτους, ενώ ο Τύπος έχει καθήκον «να κλείσει τας στήλας του προς τον αποδιοπομπαίον τράγον». Επίσης θεωρεί απαραίτητο να στιγματιστεί η ενέργειά του αυτή από τους επιφανέστερους πολιτικούς άνδρες, ενώ αποτελεί καθήκον τιμής για την αντιπολίτευση να μη συμπράξει μαζί του, καθώς έχει καταστεί πλέον κοινός κίνδυνος της δημόσιας ηθικής του τόπου.¹²⁵³

1.2 Νέα Ημέρα VS Νέας Ελλάδος

Ταυτόχρονα με τα τεκταινόμενα γύρω από την παραίτηση του Ν. Στράτου, αναδείχτηκε και ένας αδυσώπητος δημοσιογραφικός πόλεμος μεταξύ *Νέας Ελλάδος* και *Νέας Ημέρας* με τη δεύτερη να χαρακτηρίζει την πρώτη, ως «λαθρόβιον φύλλον», όπου η πλειονοψηφία των μετοχών της ανήκει σε εφοπλιστές με σκοπό να εξυπηρετήσει τα

¹²⁵⁰ *Νέα Ελλάς*, 61/7.11.1913, «Ο βουλευτής Θ. Κουτούπης καταγγέλλων αντεθνικάς ενεργείας», 62/8.11.1913, & 63/9.11.1913, «Επί των ναυτικών αποκαλύψεων».

¹²⁵¹ Ο Ν. Στράτος (1872-1922) εκλέχτηκε για πρώτη φορά ως ανεξάρτητος βουλευτής της επαρχίας Βάλτου (τόπος καταγωγής του). Το 1909 ανέλαβε υπουργός Εσωτερικών στη βραχύβια κυβέρνηση Δ. Ράλλη επί της οποίας εκδηλώθηκε το κίνημα στο Γουδή και στους μήνες που ακολούθησαν υποστήριξε την ανάγκη γρήγορης απεμπλοκής του δημόσιου βίου από στρατιωτικές παρεμβάσεις. Προσχώρησε στο κόμμα των Φιλελευθέρων και αναδείχτηκε βουλευτής στις εκλογές του Νοεμβρίου 1910. Την επόμενη χρονιά αναδείχτηκε Πρόεδρος της Αναθεωρητικής Βουλής και το Μάιο του 1912 διαδέχτηκε το Βενιζέλο στο υπουργείο Ναυτικών. Εκτελέστηκε το 1922, με τους υπόλοιπους ύστερα από τη «Δίκη των Εξ». βλ. λήμμα Νικόλαος Στράτος, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, τ. 9B, 1988, σ. 20 Από κοινού με την κοινοβουλευτική ομάδα του Δημητράκοπουλου υποστήριξε τη μείωση του κράτους και ασκούσε κριτική στο καθεστώς διοίκησης που είχε επιβάλλει η κυβέρνηση στις Νέες Χώρες με την κακόβουλη έκφραση ότι αυτές οι περιοχές διοικούνταν όπως η Αλγερία ή το Τονκίνο. Hering, *ό. π.*, σ. 831

¹²⁵² *Νέα Ελλάς*, 65/ 11.11.1913, «Διδάγματα διά το μέλλον».

¹²⁵³ *Νέα Ελλάς*, 66/ 12.11.1913, «Να παταχθή ο δημόσιος κίνδυνος».

συμφέροντα τους εναντίον του δημοσίου. Σε ό,τι δε αφορά το διευθυντή της *Νέας Ελλάδος*, βουλευτή Θαλή Κουτούπη, «μετεβλήθη από του βήματος της Βουλής εις θερμότερον δικολάβον των απλήστων ορέξεων των ορισμένων εκείνων εφοπλιστών, παρά των οποίων ως γέρας έλαβε τα υλικά μέσα εκδόσεως της *Ν. Ελλάδος*». Στο άρθρο του ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει ότι από την έκδοσή της η *Νέα Ελλάς* εκτοξεύει κατηγορίες κατά της εφημερίδας του, όπως ότι είναι όργανο της Τουρκικής πρεσβείας, ότι εξυπηρετεί τραπεζικά συμφέροντα, ότι κερδοσκοπούσε στο Χρηματιστήριο εν μέσω εθνικών περιπετειών.¹²⁵⁴

Ο ίδιος παραδέχεται ότι το τηλεγράφημα από τη Βιέννη περί αγοράς γερμανικού θωρηκτού με χρήματα του υπό σύναψη γαλλικού δανείου «κατασκευάστηκε» από την εφημερίδα¹²⁵⁵ προκειμένου να διαψευστεί μία φήμη αβάσιμη, αλλά επιβλαβής για τα εθνικά συμφέροντα, ώστε να μη διαταραχθούν εκ νέου οι ελληνογαλλικές σχέσεις. Η δημοσίευση αυτή, την οποία η *Νέα Ημέρα* χαρακτήρισε ως συνήθη πρακτική όλων των εφημερίδων του Αθηναϊκού Τύπου, στάθηκε αιτία για να παραπεμφθεί στο Στρατοδικείο με εντολή Βενιζέλου,¹²⁵⁶ είναι γεγονός ότι αναδείχθηκε έντονα από τη *Νέα Ελλάδα*, με καθυστέρηση ενός μήνα προκειμένου να συμπέσει με την παραίτηση Στράτου. Τέλος ο αρθρογράφος στο λίβελο κατά του Θ. Κουτούπη, σημειώνει ότι ουδεμία ζημιά δύναται να προκαλέσουν στο κύρος της εφημερίδας οι συκοφαντίες ανθρώπων, από τους οποίους οι μεν μισοί αγωνίζονται «προς αφαιμάξιν των εκατομμυρίων του δημοσίου ταμείου» οι δε υπόλοιποι αποσκοπούν στη σύγχυση και αποπλάνηση της δημόσιας γνώμης.¹²⁵⁷

Όπως ήταν αναμενόμενο την επομένη η *Νέα Ελλάδα* επανήλθε στις αρχικές της κατηγορίες με περισσές λεπτομέρειες, όπως ότι η *Νέα Ημέρα* δέχεται δωρεάν φωτι-

¹²⁵⁴ *Νέα Ελλάς*, 56/ 2.11.1913, σ. 3, «Επί των γεγονότων».

¹²⁵⁵ Στις 12 Οκτωβρίου 1913 η *Νέα Ημέρα* δημοσίευσε τηλεγράφημα του ανταποκριτή της στη Βιέννη, σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα διαπραγματευόταν την αγορά γερμανικού θωρηκτού (πέραν του Σαλαμίς) με χρήματα του υπό σύναψη γαλλικού δανείου. Η είδηση αυτή εκτός της αναστάτωσης που επέφερε στην κυβέρνηση, εάν δεχθούμε ότι όντως διεξάγονταν συνομιλίες για αγορά θωρηκτού, αποσκοπούσε στη διατάραξη των ελληνογαλλικών σχέσεων και ενδεχομένως να εκπορευόταν από κάποιο αντιβενιζελικό κέντρο, συμπίπτει δε χρονικά με τις πολιτικές ζυμώσεις για τη δημιουργία ενός αντιβενιζελικού πόλου με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο και αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Πέραν τούτου ο ρόλος του Χαλκοκονδύλη υπήρξε αμφιλεγόμενος, λαμβανομένου υπόψη ότι το 1915 η εφημερίδα του εξαγοράστηκε από γερμανικά κεφάλαια και αμέσως κατέστη αντιβενιζελική.

¹²⁵⁶ Ύστερα από την αθωωτική απόφαση του Στρατοδικείου, ο Βενιζέλος απέστειλε επιστολή στη *Ν. Ημέρα*, σύμφωνα με την οποία δήλωνε ότι ο ίδιος έδωσε εντολή για παραπομπή της εφημερίδας στο Στρατοδικείο, μάλιστα σε μια περίοδο χαλάρωσης του στρατιωτικού νόμου, γιατί η είδηση αυτή προκάλεσε μείζονα εντύπωση, ενώ δεν ήταν αληθινή., δίχως όμως να προσδίδει σ' αυτήν χαρακτήρα «πολιτικής κερδοσκοπίας». Για τον Χαλκοκονδύλη, η επιστολή αυτή θεωρήθηκε ως «πλήρης και επίσημος αποκατάστασις της αληθείας», *Νέα Ημέρα*, 486/ 11.11.1913, σ. 1

¹²⁵⁷ *Νέα Ημέρα*, 483/ 8.11.1913, σ. 5 «Τα αποκαλυπτήρια των συκοφαντιών της *Ν. Ημέρας*».

σμό από την Ηλεκτρική Εταιρία, ενώ απευθυνόμενη προς το Χαλκοκονδύλη, του απήθυνε το ερώτημα, που βρήκε τα κεφάλαια για τη λειτουργία της εφημερίδας, καθώς είναι γνωστό ότι στην Τεργέστη είχε πτωχεύσει. Σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες ότι οι μετοχές της εκδοτικής εταιρίας Νέα Ελλάς κατέχονται από εφοπλιστικά κεφάλαια, ο Κουτούπης παραδέχεται έμμεσα ότι οι μετοχές της ανώνυμης εταιρίας «δύναται να περιέλθουν εις χείρας οιοσδήποτε».¹²⁵⁸

Ο δημοσιογραφικός πόλεμος μεταξύ των δύο εφημερίδων συνεχίστηκε και αποκορυφώθηκε την περίοδο του εθνικού διχασμού, καθώς η *Ν. Ημέρα* μετά την εξαγορά της προσχώρησε στο φιλοβασιλικό στρατόπεδο, αναλαμβάνοντας την καθοδήγηση της αντιβενιζελικής παράταξης.¹²⁵⁹

1.3 Συνεδρίαση της Βουλής [12.11.1913].

Η συζήτηση¹²⁶⁰ αυτή διεξήχθη εμβόλιμη μεταξύ των συνεδριάσεων της εθνικής αντιπροσωπείας για την επικύρωση της ελληνοτουρκικής συνθήκης. Είχε ήδη προηγηθεί η παραίτηση Στράτου μερικές μέρες πριν, κατόπιν προτροπής του Βενιζέλου.

Λαμβάνοντας το λόγο ο πρωθυπουργός επιτέθηκε αμέσως στον πρώην υπουργό Ναυτικών της κυβέρνησής του. Υποστήριξε ότι εδώ και μερικές μέρες ο πολιτικός κόσμος της χώρας παρουσιάζει το λυπηρό θέαμα ενός αντιπροσώπου της χώρας, ο οποίος αφού απομακρύνθηκε από τον υπουργικό θώκο, σπεύδει αυθημερόν να καταφύγει στο αντίπαλο στρατόπεδο, παραγνωρίζοντας κάθε κανόνα όχι μόνο πολιτικής αλλά και κοινωνικής ευπρέπειας. Επιπλέον επιτέθηκε στους έως τώρα συνεργάτες του και ειδικότερα στον Πρόεδρο της κυβέρνησης της οποίας αποτελούσε μέχρι πρότινος μέλος και δίχως κανέναν ηθικό φραγμό, χρησιμοποιώντας το ψεύδος και τη συκοφαντία αλλά και της διακοίνωσης μυστικών του κράτους είτε ως αυτά έχουν είτε όπως τον συμφέρει να παρασταθούν, διεξάγει έναν αγώνα ακοσμίας, ο οποίος για πρώτη φορά εμφανίζεται στην πολιτική ζωή της χώρας. Δήλωσε, ότι η αρχική του πρόθεση ήταν να μην απαντήσει στην όλη πολεμική του Ν. Στράτου και στα γραφόμενά από τον ίδιο στον Τύπο, αλλά μπροστά στη συνεχιζόμενες καταγγελίες, θεωρεί καθήκον του ότι οφείλει να απαντήσει.

¹²⁵⁸ *Νέα Ελλάς*, 63/ 9.11.1913, σ. 5, « Η Ν. Ημέρα και οι άδηλοι πόροι της » & σ. 8, « Ο κ. Κουτούπης, Η Νέα Ελλάς, Η Νέα Ημέρα ».

¹²⁵⁹ Παπαδημητρίου Δέσποινα, « *Ο Τύπος και Ο Διχασμός* », ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1990, σ. 20

¹²⁶⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΘ', Σύνοδος Β', (31.10.1913- 7.9.1914), συνεδρίαση 5/12.11.1913, Αθήνα: Τυπογραφείο ΛΕΩΝΗ, σσ. 32 - 52

Κατηγόρησε το Ν. Στράτο, ότι μέσω των δηλώσεών του επιδιώκεται να παρασταθεί η κυβέρνηση της χώρας ότι διαρκούντος των δύο νικηφόρων πολέμων, τελούσε υπό την ηγεσία ανδρός, ο οποίος σε κάθε παρουσιαζόμενη δυσχέρεια στερούνταν της απαιτούμενης ψυχραιμίας, ενώ στις κρίσιμες περιστάσεις διακατεχόταν από πανικό, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τα γεγονότα του Παγγαίου, για να αναφέρει ότι ο πρόεδρος της κυβέρνησης σφετεριζόμενος τα καθήκοντα του αρχιστράτηγου ζήτησε να δώσει διαταγή στις δύο μεραρχίες που ενεργούσαν στο Παγγαίο, να το εγκαταλείψουν. Από την ατοπία δε αυτή σώθηκε η κυβέρνηση και το κράτος, χάρη στην έγκαιρη παρέμβαση του τέως υπουργού των Ναυτικών. Ταυτόχρονα διεκτραγωδεύεται η ψυχική κατάπτωση του προέδρου της κυβέρνησης.

Ο Βενιζέλος έδωσε τη δική του ερμηνεία για τα γεγονότα: Όταν ενημερώθηκε η κυβέρνηση για τις βουλγαρικές επιθέσεις, έλαβε ταυτόχρονα και την πληροφορία ότι η έβδομη Μεραρχία είχε ηττηθεί. Πριν την αναχώρηση του Βασιλιά για τη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να τεθεί επικεφαλής του στρατού, δήλωσε προς αυτόν ότι η κατοχή του Παγγαίου εξυπηρετούσε απλά πολιτικούς σκοπούς και αν οι στρατιωτικές ανάγκες επέβαλαν την εγκατάλειψή του, μπορούσε να το πράξει, αναλαμβάνοντας ο ίδιος τις ευθύνες έναντι της κοινής γνώμης. Ταυτόχρονα έδωσε εντολή να σπεύσουν στο λιμάνι του Τσάγεζι¹²⁶¹, όλα τα διαθέσιμα ατιμόπλοια να παραλάβουν το στρατό και τον άμαχο πληθυσμό που είχε καταφύγει εκεί σε περίπτωση που παρίστατο ανάγκη εκκένωσης της περιοχής.

Δήλωσε ότι το απόγευμα εκείνης της μέρας διακατεχόταν από έντονη ψυχική συγκίνηση, καθώς δύο μεραρχίες, ήτοι το ένα τέταρτο της μάχιμης δύναμης του ελληνικού στρατού παρουσιαζόταν με κλονισμένο το ηθικό τους, διερωτώμενος ταυτόχρονα ότι ήθελε να γνωρίσει «τον τολμητή», που θα αναλάμβανε την ευθύνη κήρυξης πολέμου μόνης της Ελλάδας ενάντια στη Βουλγαρία, στον οποίο ήμαστε καταδικασμένοι να ηττηθούμε. Αλλά αν και βρισκόταν σε άσχημα ψυχολογική κατάσταση, την οποία δικαιολόγησε ως αποτέλεσμα ότι είχε να κοιμηθεί επί τριήμερο, διαμαρτυρήθηκε για την κατηγορία που του επισυνάφθηκε, ότι η ψυχική ταραχή επέφερε και διανοητική σύγχυση.

Συγχρόνως απέρριψε την κατηγορία, ότι ήταν εχθρός της σύναψης συμμαχίας με τη Σερβία. Υποστήριξε ότι αυτός υπήρξε ο πρωτεργάτης της συνθήκης και ότι χάρη στην παρέμβασή του και στην επιτόπου επίλυση όλων των προβλημάτων που αναφύ-

¹²⁶¹ Λιμάνι στην Αμφίπολη Σερρών, δίπλα στις εκβολές του Στρυμόνα ποταμού.

ηκαν, κατέστη δυνατό να υπογραφεί η συμφωνία ύστερα από δέκα μόλις ώρες διαπραγματεύσεων.

Επίσης διαμαρτυρήθηκε για όσα φέρεται ότι ειπώθηκαν από υπαλλήλους του υπουργείου Εξωτερικών «ανά τας αγυιάς και τας ρύμας», ότι θυσιάσε την παραλία της Ηπείρου δεχόμενος ως όριο τον Στύλο, γεγονός που προκάλεσε την οργή και την αγανάκτηση των φίλων της Ελλάδας. Επεσήμανε ότι ήδη από τριμήνου στο ζήτημα των ηπειρωτικών παραλίων δεν ήταν δυνατό να διατηρεί η χώρα ελπίδες ότι θα πραγματοποιηθούν οι εθνικές της βλέψεις, λόγω της έντονης αντίδρασης της Ιταλίας, η οποία δήλωσε απερίφραστα ότι ήταν διατεθειμένη να φθάσει μέχρι και σε πόλεμο για το ζήτημα αυτό. Σε απαντητικό δε τηλεγράφημα (1/14 Ιουνίου 1913) προς το Στ. Σκουλούδη, ο οποίος βρισκόταν ακόμα στο Λονδίνο, ύστερα από σχετική απόφαση του υπουργικού συμβουλίου έγραφε, ότι σε ό,τι αφορά το ζήτημα της Ηπείρου «*έχομεν παν συμφέρον να μη δυσαρεστήσωμεν τας φίλας Δυνάμεις και να μην έχωμεν εκκρεμή ζητήματα εκ των οποίων θα ηδυνάμεθα να ζημιωθώμεν επί τη προόψει ενδεχομένου πολέμου*».¹²⁶² Με την αιφνιδιαστική αυτή αποκάλυψη ο Βενιζέλος προδιέγραψε και τη θέση της κυβέρνησής του έναντι του ζητήματος της διαρρύθμισης των συνόρων της Β. Ηπείρου, δεχόμενος ως όριο τη γραμμή Φτελιάς –Στύλου.

Απέρριψε επίσης την κατηγορία του δειλού που του προσήπτε ο αντιβενιζελικός Τύπος στο διάστημα από τα γεγονότα του Παγγαίου και της Νιγρίτας μέχρι την έναρξη του δεύτερου πολέμου (8 Μαΐου έως 16 Ιουνίου 1913). Δήλωσε ότι όταν σύμπας σχεδόν ο Τύπος εξύφαινε πολεμικό κλίμα κατά της Βουλγαρίας, αυτός ήταν υποχρεωμένος να σιωπά και να υπερασπίζεται τους συμμαχικούς δεσμούς, καθώς γνώριζε ότι ενδεχόμενος ελληνοβουλγαρικός πόλεμος θα απέβαινε ολέθριος για τη χώρα. Η στάση του μεταβλήθηκε μετά την υπογραφή της συνθήκης με τη Σερβία, δίχως όμως να διεκδικεί την ευθύνη και επομένως τις συνέπειες της σύγκρουσης με τη Βουλγαρία, καθώς ακόμα και μετά την υπογραφή της συνθήκης με τη Σερβία ήταν διατεθειμένος να προβεί σε λογικές παραχωρήσεις, προκειμένου να αποφευχθεί ο πόλεμος.

Στη συνέχεια αφηγήθηκε το ιστορικό της παραίτησης του Ν. Στράτου, την οποία αιτιολόγησε προς αυτόν με επιστολή, λόγω της διαφωνίας που επήλθε σχετικά με την κατασκευή του θωρηκτού, επισημαίνοντας ότι αυτός είναι και ο πραγματικός λόγος της αποπομπής του από την κυβέρνηση. Απευθυνόμενος προς το Σώμα διερωτήθηκε αν πρέπει να υποβιβάζεται η Ελλάδα μέχρι αυτού του σημείου, εξαιτίας της συμπερι-

¹²⁶² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό. π., σ. 37

φοράς κάποιων υπουργών, οι οποίοι όταν αποχωρούν από την κυβέρνηση αποκαλύπτουν τα μυστικά του κράτους. Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια να φοβάται άλλη χώρα να διαπραγματευτεί με την Ελλάδα, μήπως οι υπουργοί της όταν αποχωρήσουν από την εξουσία αποκαλύψουν τις μυστικές διαπραγματεύσεις. Τελειώνοντας, επισήμανε ότι όταν ανέλαβε την εξουσία βρήκε το Ν. Στράτο «πολιτικώς μειωμένον», αλλά αυτό δεν τον εμπόδισε να τον χρήσει Πρόεδρο της Βουλής και Υπουργό. Με όσα όμως έπραξε απέδειξε ότι παραμένει στο επίπεδο που τον βρήκε, πριν τύχει της τιμής να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Τελειώνοντας την αγόρευσή του, δήλωσε «*Mea culpa*», επισημαίνοντας ότι αναλαμβάνει και την πολιτική ευθύνη.¹²⁶³ Με τις δηλώσεις του αυτές ο Βενιζέλος άφησε να εννοηθεί, ότι ουδείς συσχετισμός δύναται να υπάρξει με όσα γράφτηκαν στη *Νέα Ελλάδα* και του πραγματικού λόγου της αποπομπής του τέως υπουργού των Ναυτικών.

Απαντώντας ο Ν. Στράτος στο δριμύ κατηγορώ του Βενιζέλου δήλωσε ότι αναγνωρίζει ως λεχθέντα από τον ίδιο όσα δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Εμπρός*, προκειμένου να αμυνθεί πολιτικά και να αποκαταστήσει την υστεροφημία του. Κατηγόρησε το Βενιζέλο για ανάρμοστη διαγωγή, που επαναλήφθηκε και προ ολίγου από του βήματος της Βουλής και η οποία υπήρξε «διαγωγή επιβουλής και ενέδρας εναντίον [του]». Ο πρωθυπουργός έχει τη γνώμη ότι προσήλθε στην Ελλάδα για να παράσχει αποδείξεις καλής ή κακής διαγωγής προς τους πολιτευτές. Διερωτήθηκε τι είδους πολιτική μείωση υπέστη όταν τον προσέλαβε ως συνεργάτη του. Όταν δε πληροφορήθηκε ατιμίες και συκοφαντίες για τον ίδιο, αντί να διακηρύξει προς τη Βουλή και την κοινωνία, ότι ο συνεργάτης του υπήρξε άμωμος στη διαχείριση των καθηκόντων του, αφήνει υπόνοιες εις βάρος του. Τον κατηγόρησε επίσης ότι δεν απέβαλε «την έξιν του υπονομεύειν», που απέκτησε στην Κρήτη.

Συνεχίζοντας ο Ν. Στράτος την αγόρευσή του, επεσήμανε με έμφαση ότι ο Βενιζέλος όταν προσκλήθηκε από τη Μεγαλόνησο προκειμένου να δώσει κατευθύνσεις στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο, καθώς δε γνώριζε πρόσωπα και πράγματα, «*ευρέθη ενώπιον περικυκλώσεως, η οποία του εγένετο, εξ όλων των κοινωνικών αποβρασμάτων*»,¹²⁶⁴ τα οποία ανέδειξε η επανάσταση. Έργο των αλητών αυτών υπήρξε να συκοφαντούν τους πολιτικούς, ο ίδιος δε υπήρξε θύμα αυτών των συκοφαντιών, επειδή απέπεμψε υπάλληλο του κράτους ως συνétairo σε μεταλλευτική εταιρία. Ο ίδιος κατόπιν προσήλθε στον πρωθυπουργό-επειδή υπήρξε συμμαθητής του-και τον διέβαλε ως μέτοχο σε με-

¹²⁶³ Ο Βενιζέλος εννοούσε ότι υπήρξε λάθος του η ανάδειξή του Ν. Στράτου σε κυβερνητικές θέσεις.

¹²⁶⁴ *Ο. π.*, σ. 41

ταλλευτικές εταιρίες, γεγονός που του στοίχισε την πολιτική του ανέλιξη. Τόνισε, ότι ο πρωθυπουργός εκτός των πολλών προτερημάτων του έχει και πολλά ελαττώματα, μεγαλύτερο δε όλων είναι η καχυποψία, «να τω αρέσκουν τα καν-καν, να τω αρέσκουν τα σκανδαλάκια, να πιστεύη πάντα παλιάνθρωπον, ο οποίος κατηγορεί και πιστεύει ως ευαγγέλιον τας ανωνύμους επιστολάς».¹²⁶⁵

Σε ό,τι αφορά την παραίτησή του δήλωσε ότι βρέθηκε προ απρόοπτου, καθώς ποτέ δεν είχε ενημερωθεί ότι με τη λήξη του πολέμου θα καλούνταν να παραιτηθεί. Επισήμανε επίσης ότι ενώ έλαβε προθεσμία λίγων ημερών γνωστοποιήθηκε η παραίτησή του σε αυτούς που επιθυμούσαν την απομάκρυνσή του¹²⁶⁶ με αποτέλεσμα να εξυφανθεί η κατηγορία εναντίον του, ότι ματαίωσε την αγορά του γερμανικού θωρηκτού, προκειμένου να επιτευχθεί η αγορά του βραζιλιάνικου «Ρίο Ιανέιρο», ώστε να λάβει μεσιτεία. Κατηγόρησε το Βενιζέλο ότι ασκούσε πίεση ως προς την αγορά του συγκεκριμένου θωρηκτού, λόγω των πολλών τηλεγραφημάτων που λάμβανε καθημερινά από την Κωνσταντινούπολη και το Λονδίνο, σύμφωνα με τα οποία φερόταν η Τουρκία ως υποψήφια για την αγορά του, ενώ ο ίδιος δεν είχε ταχθεί υπέρ συγκεκριμένου θωρηκτού. Κατόπιν τούτων ανέμενε από το Βενιζέλο να δηλώσει, ότι η παραίτησή του δεν σχετίζεται με τα όσα έχουν αναγραφεί υπό της *Νέας Ελλάδος* και ότι ο υπουργός των Ναυτικών δεν έχει καμία ανάμειξη στις διαπραγματεύσεις.

Κατόπιν παρέμβασης του Θ. Κουτούπη, ότι θα δώσει λόγο στον εισαγγελέα, ανταπάντησε ότι ο εισαγγελέας θα τακτοποιήσει «τον μισθωτόν των κεφαλαιούχων», στον οποίον ανέθεσαν τη διεύθυνση της εφημερίδας τους.

Κατηγόρησε το Βενιζέλο, όπως και στη δημοσίευση του *Εμπρός* για έλλειψη ψυχραιμίας ευθύς μετά τα πρώτα γεγονότα στο Παγγαίο και ότι καταλήφθηκε από έντονο πανικό, δίνοντας εντολή ως αρχιστράτηγος να ετοιμαστεί στόλος μεταγωγικών, προκειμένου να παραλάβουν το στρατό από το Τσάγεζι.

Αναφέρθηκε επίσης στην οικτρή κατάσταση που βρήκε το Στόλο, όταν ανέλαβε τα καθήκοντα του, αφήνοντας σαφείς αιχμές κατά του Βενιζέλου επισημαίνοντας μάλιστα ότι «ο παραδούς τα πάντα εις τον διάβολον»¹²⁶⁷ πρωθυπουργός άφησε το υπουργείο κυριολεκτικά στην τύχη του, μη έχοντας έτοιμα σχέδια επιστρατεύσεως καθώς και έλλειψη πρόνοιας για προμήθεια γαιανθράκων και πως σε διάστημα ενός μήνα κατόρθωσε να προετοιμάσει τα πάντα, ώστε να διεξαχθεί ο νικηφόρος πόλεμος. Πα-

¹²⁶⁵ Ο. π., σ. 42

¹²⁶⁶ Αναφέρεται στο Θ. Κουτούπη και την εφημερίδα του *Νέα Ελλάς*.

¹²⁶⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων*....., ό. π., σ. 44

ρόλα αυτά δεν έλαβε όχι μόνο ένα παράσημο, σε αντίθεση με τους άλλους υπουργούς της που έλαβαν τρία, αλλά δεν εισέπραξε ούτε μια ευαρέσκεια, κατηγορώντας το Βενιζέλο ότι το έπραξε προκειμένου να τον παρουσιάσει «απέναντι της κοινωνίας πτώμα». Σε ό,τι αφορά τα δημοσιευθέντα στη *N. Ελλάδα*, κατηγορήσε το Βενιζέλο ότι όσα γράφθηκαν έγιναν με την ανοχή του, καθώς δεν προέβη σε δήλωση διάψευσης.

Απέκρουσε τις πρωθυπουργικές δηλώσεις ότι η μεγέθυνση του θωρηκτού έγινε ενάντια σε ρητή απαγόρευση του Βενιζέλου. Διευκρίνισε ότι η πρώτη αύξηση της χωρητικότητας του σε 16.500 τόνους πραγματοποιήθηκε κατόπιν έγκρισής του, ενώ η απόφαση για αύξηση της χωρητικότητάς του σε 19.500 τόνους πραγματοποιήθηκε ύστερα από έγκριση του υπουργικού συμβουλίου, όχι όμως και του Βενιζέλου, με επιπλέον κόστος 8.000.000 φράγκα και όχι 20.000.000, όπως εσφαλμένα έχει αναγραφεί. Διευκρίνισε ότι ο Κορομηλάς δεν ενημέρωσε τον πρωθυπουργό ως όφειλε, αλλά πληροφορήθηκε την απόφαση αυτή μέσω των εφημερίδων. Σε τηλεγράφημά του ο Βενιζέλος ανέφερε ότι η μεγέθυνση του θωρηκτού δυσχεραίνει τη λύση του διπλωματικού ζητήματος καθώς παρίστανε την Ελλάδα ως έχουσα «αξιώσεις υπερφιάλους» και φανέρωνε «*Ελληνικόν ιμπεριαλισμόν εν τη Μεσογείω*»,¹²⁶⁸ καθιστώντας έτσι δύσπιστες τις άλλες ναυτικές δυνάμεις της Μεσογείου έναντι της Ελλάδας. Όταν δε επέστρεψε ο πρωθυπουργός έκαμε δριμείς παρατηρήσεις στο υπουργικό συμβούλιο, καθώς είχε τη γνώμη ότι η σύμβαση για το θωρηκτό είχε λυθεί.

Τελειώνοντας, παρακάλεσε τον υπουργό των Ναυτικών να καταθέσει στη Βουλή το σχετικό φάκελο. Επισήμανε ότι πιθανώς να παρέβη την απαιτούμενη πειθαρχία και ιεραρχία, «την αξιουμένην Σουλτανικήν κυριαρχίαν» του υπουργικού συμβουλίου από τον πρωθυπουργό, αλλά με τις ενέργειες του θεωρεί ότι έσωσε το ναυτικό της χώρας.

Σε ό,τι αφορά την κριτική του Τύπου, παρουσιάζει ένα μεγάλο εύρος απόψεων, δίχως να είναι ενδεικτικό του χώρου που κινείται κάθε εφημερίδα.

Περισσότερο όλων πλέκει το εγκώμιο του Βενιζέλου, η νεοφώτιστη στην ομάδα του βενιζελικού Τύπου *Νέα Ελλάς*, η οποία χαρακτηρίζει την κοινοβουλευτική μονομαχία Βενιζέλου-Στράτου συνεδρίαση ηθικής κάθαρσης, καθώς ο πρωθυπουργός του «Μεγάλου Ελληνισμού» υψώθηκε στο βήμα όχι πλέον ως ακαταγώνιστος ρήτορας, ο λόγος του οποίου είναι «*ζίφος ηχούν και τα επιχειρήματα μοναδικώς δεξιά*», αλλά ανέδειξε και την ηθική υπεροχή που τον διακρίνει, μοναδική ιδιότητα του Βενιζέλου,

¹²⁶⁸ Ο. π., σ. 50

καθώς ως ήρωας ιψενικού δράματος παρουσίασε την αγωνία, τον πόνο, τους στοχασμούς, τις σκέψεις και τις αποφάσεις ενός πρωθυπουργού, τον οποίο βαραίνει η ευθύνη της τύχης της πατρίδας του. Επιπλέον, αν και βοήθησε στην πολιτική αποκατάσταση του Ν. Στράτου, είχε το θάρρος να πει «*Mea Culpa*».¹²⁶⁹

Εντύπωση προκαλεί η αναφορά της *Εστίας*, η οποία θεωρεί ότι η κυβέρνηση υπέστη μια κοινοβουλευτική ατυχία, γιατί όσα λέχθηκαν από τον πρωθυπουργό θα αποτελούσαν μια ακόμα κοινοβουλευτική νίκη, εάν λέγονταν προκειμένου να αντικρούσει αιτιάσεις της αντιπολίτευσης και όχι προς άμυνα εναντίον ενός μέλους έως χθες της κυβέρνησης. Παρόλη όμως την αρνητική της κριτική, επισημαίνει ότι επιβαλλόταν στο Βενιζέλο να αμυνθεί.¹²⁷⁰

Γενικά, ο βενιζελικός Τύπος επιρρίπτει ευθύνες στο Ν. Στράτο θεωρώντας ότι είναι άξιος μομφής για όσα ανάρμοστα δημοσίευσε. Εφόσον έκρινε ότι υπήρξε αδικία εις βάρος του, όφειλε να εκθέσει τις απόψεις του αποκλειστικά και μόνο από του βήματος του κοινοβουλίου. Επιπλέον, αν δεν συμεριζόταν την πολιτική και τις ιδέες του πρωθυπουργού έπρεπε να είχε «κατέλθη την κλίμακα του υπουργείου του».¹²⁷¹ Η *Νέα Ημέρα* για λόγους πολιτικής ισορροπίας και συμπάθειας προς το Ν. Στράτο, επιρρίπτει ευθύνες και στο Βενιζέλο επειδή καθυστέρησε να διαψεύσει τις συκοφαντίες κατά του πρώην υπουργού του.¹²⁷²

Ο αντιβενιζελικός τύπος και ιδιαίτερα το *Σκριπ* και η εφημερίδα *Αθήναι* υποστηρίζουν ότι ο πρωθυπουργός υπέστη την πρώτη του συντριπτική κοινοβουλευτική ήττα από τον πρώην υπουργό των Ναυτικών του και μαζί του μειώθηκε σημαντικά το κύρος της κυβέρνησης, καθώς ο ίδιος ομολόγησε ότι επέδειξε έλλειψη διπλωματικής δεξιότητας, ψυχικού σθένους και πλήρη άγνοια των εθνικών υποθέσεων γεγονός που οδήγησε στη χειρίστη διπλωματική διαχείρισή τους, με αποτέλεσμα να αναδειχτεί ως «*μικροέλλην εις το ενεργείν, μικροέλλην εις το αγορεύειν*».¹²⁷³ Αυτό που αποδείχτηκε από την κοινοβουλευτική συζήτηση είναι ότι το όλο διπλωματικό έργο του τελευταίου έτους είναι «*τόσον κούφον, τόσον αερώδες, τόσον κενόν*», ώστε όχι μόνο να μη δύναται να στηριχτεί σ' αυτό το έθνος, αλλά κινδυνεύει να απολέσει ό,τι κέρδισε με τα όπλα και το αίμα του.¹²⁷⁴

¹²⁶⁹ *Νέα Ελλάς*, 67/ 13.11.1913, «*Mea culpa*».

¹²⁷⁰ *Εστία*, 7103/ 13.11.1913 «*Η θετικότερα όλων των ζημιών*»

¹²⁷¹ *Καιροί*, 292/ 13.11.1913, «*Καιρός να ανανήψει*»

¹²⁷² *Νέα Ημέρα*, 488/ 13.11.1913, «*12 Νοεμβρίου 1913*».

¹²⁷³ *Ακρόπολις*, 10406/ 14.11.1913, «*Η μονομαχία*»

¹²⁷⁴ *Σκριπ*, 6594/ 13.11.1913, σ. 2, «*Η χθεσινή κοινοβουλευτική μάχη*» & *Αθήναι* 3994/13.11.1913, «*Η μονομαχία διά των απλύτων*».

Αν και ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε όλη τη ρητορική του δεινότητα, υπερθεματίζοντας μάλιστα στην αποκάλυψη μυστικών του κράτους δίχως αυτό να ήταν αναγκαίο, δεν επήλθε το επιθυμητό γι' αυτόν αποτέλεσμα, καθώς ο Ν. Στράτος υπήρξε ορμητικός και πολύ διηγηματικός, αναδείχθηκε ιδιαίτερα μαχητικός, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις κατέστησε τον πρωθυπουργό απολογούμενο, καταρρίπτοντας τη φήμη ότι η ρητορική του σαρώνει τους αντιπάλους. Υπήρξε ίσως η μοναδική φορά από την εκλογή του στο ελληνικό κοινοβούλιο που ο Βενιζέλος δεν εξήλθε νικητής από κοινοβουλευτική μονομαχία. Αναμφισβήτητα ο λόγος του εμπνεόταν από ειλικρίνεια και για πρώτη ίσως φορά πολιτικός άνδρας αποκάλυψε τις ενδόμυχες σκέψεις του, οι οποίες υπήρξαν απόρροια της ψυχοπαθολογικής του κατάστασης στις κρίσιμες εκείνες στιγμές. Αποτέλεσμα οι διαξιφισμοί τους να είναι ισόρροποι και να εξέλθουν ισόπαλοι από τη μονομαχία. Εκείνο που είναι βέβαιο ότι από τη «μονομαχία διά των απλύντων», εξήλθε ζημιωμένο το κράτος, καθώς πολλά από τα απόρρητά του ήρθαν στη δημοσιότητα, εν μέσω εκκρεμών εθνικών ζητημάτων.

Μετά την κοινοβουλευτική συζήτηση η παραίτηση Στράτου δεν απασχόλησε πλέον τον Τύπο, ενώ ο ίδιος παρέμεινε στην [πολιτική] αφάνεια, μέχρι τη συμμετοχή του στις φιλοβασιλικές κυβερνήσεις κατά την περίοδο του διχασμού.

Η αποπομπή του Ν. Στράτου από την κυβέρνηση σε συνδυασμό με τις δηλώσεις του στο *Εμπρός*, όπως ήταν αναμενόμενο, έδωσε την αφορμή για ποικίλη αρνητική κριτική από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία που παρουσιάστηκε, καθώς δεν επρόκειτο για κατηγορίες της αντιπολίτευσης, αλλά κατηγορίες από ένα πρώην μέλος της κυβέρνησης. Αντίθετα ο βενιζελικός Τύπος κρατάει το επεισόδιο σε χαμηλούς τόνους, αναμενόμενο άλλωστε και επιρρίπτει ευθύνες στο Ν. Στράτο. Επισημαίνει ότι είναι άξιος μομφής για όσα ανάρμοστα δημοσίευσε, ενώ θεωρεί ότι ο Βενιζέλος όφειλε να προβεί έγκαιρα σε διάψευση των δηλώσεών του. Το πλέον όμως ενδιαφέρον είναι οι εκατέρωθεν κατηγορίες που εκτοξεύτηκαν από δύο εφημερίδες του βενιζελικού Τύπου, τη *Νέα Ελλάδα* και τη *Νέα Ημέρα*, κατηγορίες που στην ουσία είχαν ως επίκεντρο τα διάφορα οικονομικά συμφέροντα που κρύβονταν πίσω από κάθε φύλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

2.1 Η διεθνής θέση της Ελλάδας από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹²⁷⁵

Μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων η ελληνική εξωτερική πολιτική επικεντρώθηκε σε δύο εκρηκτικά προβλήματα, που παρέμειναν άλυτα: το ζήτημα της διαρρυθμίσεως των ελληνοαλβανικών συνόρων και το καθεστώς των νησιών του Αιγαίου. Άμεσα κατέστη αντιληπτό, ότι η επίλυση αυτών των δύο ζητημάτων θα καθίστατο εξαιρετικά περίπλοκη και εξαρτιόταν αποκλειστικά από τη διάθεση και τα συμφέροντα των δύο ευρωπαϊκών συνασπισμών, λαμβάνοντας υπόψη ότι ενώ οι βαλκανικοί πόλεμοι διεξήχθησαν παρά την επιθυμία των Μεγάλων Δυνάμεων, η διευθέτηση και η τελική επίλυση των προβλημάτων αυτών επαφιόταν στη μεγαλοθυμία τους. Τα μικρά βαλκανικά κράτη και ειδικότερα η Ελλάδα δύσκολα θα μπορούσαν να αγνοήσουν τα γενικότερα ευρωπαϊκά συμφέροντα και να πετύχουν έκβαση των εκκρεμών ζητημάτων τους, σύμφωνα με τους εθνικούς τους πόθους.

Ήδη από την πρώτη της συνεδρία (3/16 Δεκεμβρίου 1912), η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη, υπό την προεδρία του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών Σερ Έντουαρντ Γκρέυ, αποφάσισε την ίδρυση αυτόνομου αλβανικού κράτους, απόφαση που ικανοποίησε τόσο την Αυστρία όσο και την Ιταλία. Ο καθορισμός όμως των συνόρων και ειδικά των νοτίων αποδείχθηκε δυσεπίλυτο πρόβλημα, λόγω των έντονων αντιδράσεων της Ιταλίας, η οποία επιθυμούσε να εμποδίσει την επέκταση της Ελλάδας προς την Αδριατική. Μέχρι την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913), που έθεσε επίσημα την αρχή ότι όλα τα ζητήματα που αφορούσαν την Αλβα-

¹²⁷⁵ Για τη διεθνή θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βλ. ενδεικτικά: Λεονταρίτης Γ., «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*», τ. ΙΕ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ.σ. 8-15, Ο αυτός, (G. B. Leon) «*Greece and the Great Powers 1914-1917*», Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1974, σσ. 1-15 & Γαρδίκια – Κατσαδιάκη Ε.: «*Μεταπολεμικές εκκρεμότητες: Το ηπειρωτικό και τα νησιά του Αιγαίου*» στο: Συλλογικό, (επιμ.) Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η., «*Ελευθέριος Βενιζέλος – Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό*», τ. Α΄, Αθήνα, ΔΟΛ, 2011, σσ. 160- 170

νία θα επιλύονται από τις Μ. Δυνάμεις (άρθρο 3), ελάχιστη πρόοδος είχε συντελεστεί σε ό,τι αφορά τα σύνορα του νέου κράτους.

Η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη κατά την πρώτη της συνεδρίαση (29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1913), ύστερα από την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου ασχολήθηκε με τα νότια σύνορα της Αλβανίας. Η πρόταση της Ιταλίας και της Αυστρίας για καθορισμό της γραμμής Στύλος –Κορυτσά δεν έγινε αποδεκτή από τη Γαλλία και τη Ρωσία, που είχαν συνταχθεί με τις ελληνικές θέσεις, καθώς συμφωνούσαν μεν ως προς το ακρωτήριο Στύλος στα νοτιοδυτικά, με την προϋπόθεση όμως ότι το Αργυρόκαστρο, η Πρεμετή, το Δέλβινο και η Κορυτσά θα παρέμεναν στην Ελλάδα. Μπροστά στο διαφανόμενο αδιέξοδο λόγω της αδιαλλαξίας της Αυστρίας και της Ιταλίας, η Ελλάδα πρότεινε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις περιοχές που κατείχε ο ελληνικός στρατός, πρόταση που δεν έγινε αποδεκτή, καθώς θεωρήθηκε ότι δεν ήταν δυνατό να διεξαχθεί αδιάβλητο δημοψήφισμα. Σταδιακά γινόταν αντιληπτό, ότι το αλβανικό ζήτημα θα λυνόταν στα πλαίσια των πολιτικών συμφερόντων και των ισορροπιών μεταξύ των Μ. Δυνάμεων και όχι με βάση ιστορικά και εθνογραφικά κριτήρια, στα οποία στηριζόταν η Ελλάδα για να προβάλλει τις διεκδικήσεις της.

Όταν ο Βενιζέλος αντιλήφθηκε ότι αυτό που ενδιέφερε τον Γκρέυ ήταν η εύρεση συμβιβαστικής λύσης και όχι η υποστήριξη των ελληνικών θέσεων, πληροφόρησε τις δυνάμεις της Τριπλής Συνεννόησης, ότι δεχόταν ως νοτιοδυτικό όριο τον Στύλο, με τον όρο όμως ότι το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου που τελούσαν υπό ελληνική κατοχή καθώς και το ζήτημα των νότιων συνόρων της Αλβανίας θα λυνόταν ταυτόχρονα με την παραχώρηση στην Ελλάδα των νησιών και της κοιλάδας του Δρίνου, στην οποία θα συμπεριλαμβανόταν η Πρεμετή και η Κορυτσά.

Στην προσπάθεια του ο Γκρέυ να πετύχει συμβιβασμό, πρότεινε να ανατεθεί η χάραξη των νότιων αλβανικών συνόρων σε διεθνή επιτροπή. Η πρόταση αυτή έγινε αποδεκτή από την Ιταλία και την Αυστρία με τον όρο να εκχωρηθούν στην Αλβανία το ακρωτήριο Στύλος και η Κορυτσά. Κλείνοντας τις εργασίες της η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη (29 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1913), αποφάσισε ότι τα σύνορα μεταξύ Στύλου και Κορυτσάς θα καθορίζονταν *«επί βάσεων εθνογραφικών και γεωγραφικών. Προς εξακρίβωσιν των εθνοτήτων, θα πιστοποιηθεί η του πληθυσμού μητρική γλώσσα, ήτοις εν ταις οικογενείαις λαλουμένη»*.¹²⁷⁶

¹²⁷⁶ Απόφαση των έξι Δυνάμεων περί των νοτίων συνόρων της Αλβανίας (26 Αυγ./8 Σεπ. 1913). Δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σσ. 26 -27

Η επιμονή του Βενιζέλου στην ταυτόχρονη διευθέτηση των δύο ζητημάτων οφείλεται στις δυσκολίες που αντιμετώπιζε την ίδια εποχή η Ελλάδα στις σχέσεις της με την Τουρκία. Αν και οι ειρηνευτικές συνομιλίες μεταξύ των δύο χωρών που ξεκίνησαν το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου έδειξαν ότι βαδίζουν σε σωστό δρόμο και διαφάνηκε ότι η Τουρκία ήταν διατεθειμένη να δεχθεί τους ελληνικούς όρους για τη συνθήκη ειρήνης και υπογραφής ακόμα επιθετικής και αμυντικής συμμαχίας εναντίον της Βουλγαρίας, η έκρηξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου και η ανάκτηση της Ανδριανούπολης είχε ως αποτέλεσμα να εμφανίζεται πλέον η Τουρκία λιγότερη πρόθυμη στην υπογραφή ακόμα και αυτής της συνθήκης ειρήνης. Επιπλέον τον ανησυχούσε ιδιαίτερα η προοπτική μιας τουρκοβουλγαρικής συμμαχίας, με σκοπό την αναθεώρηση της συνθήκης του Βουκουρεστίου, κίνδυνος που απομακρύνθηκε όταν η Σερβία και η Ρουμανία κατέστησαν σαφές, ότι επιθυμούν να διατηρηθεί το status quo, όπως αυτό διαμορφώθηκε με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Ύστερα από τη δήλωση αυτή η Τουρκία αποφάσισε να διαχωρίσει το ζήτημα των νησιών στις διαπραγματεύσεις της με την Ελλάδα. Ακόμα και στη συνθήκη των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας δεν υφίσταται αναφορά στα νησιά του Αιγαίου, καθώς και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη συμφώνησαν να σεβαστούν τη συνθήκη του Λονδίνου, η οποία εναπόθετε την τύχη των νησιών στις Μ. Δυνάμεις (άρθρο 5). Η υπογραφή της συνθήκης δεν βελτίωσε τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, καθώς η Τουρκία συνέχισε να ασκεί πιέσεις για το ζήτημα των νησιών. Όπως διαμορφώθηκε η κατάσταση καθίστατο επιτακτική η ανάγκη για το Βενιζέλο να διευθετηθούν ταυτόχρονα και τα δύο ζητήματα, καθώς φοβόταν ότι τυχόν αναβολή στην επίλυση του ζητήματος των νησιών, θα καθιστούσε δύσκολη για την Ελλάδα την ευνοϊκή επίλυσή του.

Η πρόταση Βενιζέλου έγινε αποδεκτή από το Γκρέυ, καθώς αναγνώριζε ότι ήταν απαραίτητη η συνεργασία του για την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων. Ο ίδιος πρότεινε στις υπόλοιπες Δυνάμεις μία λύση, που θα επέτρεπε την ταυτόχρονη διευθέτηση των δύο ζητημάτων. Σε ό,τι αφορά τα νησιά που κατείχαν οι Ιταλοί πρότεινε να επιστραφούν στην Τουρκία. Επίσης πρότεινε να αναβληθεί προσωρινά η αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων μέχρι την αποστολή διεθνούς δύναμης για την τήρηση της τάξης. Η πρόταση αυτή έγινε αποδεκτή από τη Ρωσία και τη Γαλλία, η Γερμανία φάνηκε να την ευνοεί, ενώ η Αυστρία εξέφρασε αντιρρήσεις σε ό,τι αφορά την αναβολή της αποχώρησης του ελληνικού στρατού. Τις περισσότερες αντιρρή-

σεις εξέφρασε η Ιταλία, η οποία όχι μόνο δεν συναινούσε στην ταυτόχρονη διευθέτηση των δύο ζητημάτων, αλλά αρνήθηκε κάθε συζήτηση για τα νησιά που κατείχε.

Καθίστατο πλέον φανερό, ότι η ταυτόχρονη ικανοποίηση και των δύο εκκρεμών εθνικών ζητημάτων ήταν αδύνατη, εξαιτίας των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων των Μ. Δυνάμεων στην εγγύς Ανατολή και των οικονομικών συμφερόντων τους στην Τουρκία. Ενόψει της κατάστασης αυτής ο Βενιζέλος δεν είχε άλλη επιλογή, παρά να ακολουθήσει μετριοπαθή πολιτική, προκειμένου να επιτευχθεί τουλάχιστον ένας από τους δύο σκοπούς. Όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση διέβλεψε, ότι ήταν αναγκασμένος να θυσιάσει τη Β. Ήπειρο, προκειμένου να πετύχει ευνοϊκή διευθέτηση στο θέμα των νησιών.

Παρόλο που οι διαφορές μεταξύ των Μ. Δυνάμεων ως προς την ταυτόχρονη διευθέτηση των δύο ζητημάτων παρέμειναν αγεφύρωτες, λόγω κυρίως της αδιάλλακτης στάσης της Ιταλίας, η Επιτροπή χάραξης των αλβανικών συνόρων τερμάτισε τις εργασίες της στις 30 Νοεμβρίου/13 Δεκεμβρίου 1913. Οι τελευταίες λεπτομέρειες αποφασίστηκαν στην τελευταία συνεδρίαση της Επιτροπής στη Φλωρεντία (4/17 Δεκεμβρίου). Την επομένη υπογράφηκε το ομώνυμο Πρωτόκολλο, το οποίο καθόριζε τα ελληνοαλβανικά σύνορα.¹²⁷⁷ Η νέα γραμμή ακολουθούσε κατεύθυνση από Ν. Δ. (ακρωτήριο Στύλος– Φτελιά) προς Β.Α (λίμνη Πρέσπα). Όλες οι περιοχές που είχαν καταληφθεί από τον ελληνικό στρατό (Αργυρόκαστρο, Δέλβινο, Πρεμετή, Χιμάρα, κ. ά) συμπεριλαμβανομένης και της νησίδας Σάσωνος, περιέρχονταν στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος. Η δυσμενής για την Ελλάδα απόφαση της Συνόδου της Φλωρεντίας αναμφισβήτητα προκάλεσε έντονη απογοήτευση, καθώς δεν ικανοποιούσε τους ελληνικούς πόθους.

Ο Βενιζέλος προκειμένου να επιτύχει την όσο το δυνατό ευνοϊκότερη λύση για τα ελληνικά συμφέροντα στο φλέγον ζήτημα της Ηπείρου, αλλά και των άλλων εκκρεμών ελληνικών θεμάτων, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει εκ νέου το όπλο της προσωπικής διπλωματίας. Για το σκοπό αυτό ξεκίνησε παραμονές Χριστουγέννων μία παρατεταμένη περιοδεία στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με βασικούς σκοπούς τη διαρρύθμιση των ελληνοαλβανικών συνόρων, ώστε να συμπεριληφθεί η περιοχή του Πωγωνίου στην Ελλάδα, την αποκατάσταση των σχέσεων με τη Γαλλία, που είχαν διαταραχθεί εξαιτίας των άστοχων δηλώσεων του Κωνσταντίνου στο Βερολίνο και να ζητήσει από τις Δυνάμεις να επιβάλλουν στην Τουρκία την απόφασή τους για τα νη-

¹²⁷⁷ Το τελικό κείμενο της οροθετικής γραμμής μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, ό. π., σσ. 29-30

σιά. Επιπλέον καθίστατο επιτακτική η ανάγκη σύναψης δανείου¹²⁷⁸ προκειμένου να αποπληρωθούν τα δάνεια των βαλκανικών πολέμων από την Εθνική Τράπεζα, να χρηματοδοτηθεί ένα πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης ειδικά στη «Νέα Ελλάδα», αλλά και ένα νέο πρόγραμμα ναυτικών εξοπλισμών, λόγω της συνεχιζόμενης τουρκικής επιθετικότητας. Το πρόγραμμά του περιλάμβανε επίσκεψη στις πρωτεύουσες των Μ. Δυνάμεων, ήτοι στη Ρώμη, το Παρίσι, το Λονδίνο, το Βερολίνο, τη Βιέννη και την Πετρούπολη, καθώς και στο Βουκουρέστι και το Βελιγράδι.

2.2 Περιοδεία Βενιζέλου στην Ευρώπη

Η απόφαση αυτή του Έλληνα πρωθυπουργού αντιμετωπίστηκε από τον Τύπο με ανάμεικτες αντιδράσεις. Όπως ήταν αυτονόητο ο βενιζελικός Τύπος επικροτεί την ενέργεια αυτή και τη χαρακτηρίζει σοφή,¹²⁷⁹ καθώς θεωρεί ότι σε περίπτωση που δεν επιφέρει θετική ωφέλεια, δεν πρόκειται να επιφέρει και οποιαδήποτε ζημία στα εκκρεμή εθνικά θέματα. Η αισιοδοξία αυτή πηγάζει από την προσωπική επιβολή που ασκεί ο Βενιζέλος, από τις πολιτικές του επιτυχίες, οι οποίες οφείλονται «εις την πάντοτε πείθουσαν λογικήν του και την διπλωματικήν ευστροφίαν του»,¹²⁸⁰ καθώς και στην εκτίμηση που χαίρει μεταξύ των πολιτικών κύκλων της Ευρώπης.¹²⁸¹ Ταυτόχρονα ο προσκείμενος στην κυβέρνηση Τύπος αναφέρει, ότι το ταξίδι αυτό δεν αποσκοπεί στο να διατυπωθούν παρακλήσεις για φιλική στάση των ευρωπαϊκών χωρών στα εκκρεμή ελληνικά ζητήματα, καθώς η εποχή της «εθνικής επαιτείας» έχει παρέλθει, αλλά σε διαπραγματεύσεις και συνδιαλλαγή, ώστε να επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα για τη χώρα, η οποία αποκτώντας πλέον ισχύ, καθίσταται σοβαρός παράγοντας της ισορροπίας στην Ανατολική Μεσόγειο.¹²⁸² Συνεπώς πλανώνται όσοι εκ των προτέρων διατείνονται ότι το ταξίδι αυτό θα αποβεί άγονο, επισημαίνοντας ότι η ευρωπαϊκή διπλωματία δεν γνωρίζει άλλη γλώσσα, πέραν των συμφερόντων της.¹²⁸³

Εκ διαμέτρου αντίθετες προβάλλουν οι θέσεις του αντιπολιτευτικού Τύπου. Η *Ακρόπολις* διερωτάται ποιος είναι ο λόγος της πραγματοποίησης του πρωθυπουργικού

¹²⁷⁸ Την ίδια εποχή βρισκόταν στο Παρίσι ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ι. Βαλαωρίτης, ο οποίος είχε ξεκινήσει τις απαραίτητες διαπραγματεύσεις για τη σύναψη δανείου πεντακοσίων εκατομμυρίων φράγκων.

¹²⁷⁹ *Νέα Ημέρα*, 524/ 19.12.1913, «18 Δεκεμβρίου 1913».

¹²⁸⁰ *Έθνος*, 56/ 21.12.1913, «Το ταξίδιον του πρωθυπουργού».

¹²⁸¹ *Νέα Ελλάς*, 107/ 23.12.1913, «Το ταξίδιον του πρωθυπουργού».

¹²⁸² *Έθνος*, 59/ 24.12. 1913, «Η σημασία του ταξιδίου».

¹²⁸³ *Ν. Ημέρα*, 528/ 24.12.1913, «23 Δεκεμβρίου 1913».

ταξιδιού. «*Να διδάξη ή να διδαχθή; Να πείση ή να πεισθή; Να φωτίση ή να φωτιστή*»; Αν και επισημαίνει ότι κανείς δεν έχει αντίθετη γνώμη, εκφράζει επιφυλάξεις ως προς το τελικό αποτέλεσμα, λόγω της ενδοτικότητας και υποχωρητικότητας που διακρίνει το Βενιζέλο. Επιπλέον, επισημαίνει ότι το ταξίδι αυτό, παρά τις δυσχέρειες που θα αντιμετωπίσει, φαντάζει ως σανίδα σωτηρίας καθώς ο πρωθυπουργός πρέπει να γνωρίζει ότι παίζει το τελευταίο χαρτί του.¹²⁸⁴ Η απειλή αυτή κατά του Βενιζέλου δεν εκπλήσσει, καθώς για το Β. Γαβριηλίδη υφίσταται μόνο ο Βασιλιάς, τον οποίο θεωρεί ως μόνο ικανό να ανατρέψει τις δυσμενείς για τη χώρα εξελίξεις, λόγω έλλειψης πολιτικών χαρακτήρων, καθώς «*η τυχάρπαστος συμπολίτευσις*» απαρτίζεται από ένα κοπάδι ασημοτήτων, ενώ διακρίνει παντελή ανυπαρξία αντιπολίτευσης.¹²⁸⁵

Η εφημερίδα *Αθήναι* επικρίνει το Βενιζέλο για την απόφασή του αυτή, διερωτώμενη ειρωνικά, αν υπάρχει άνθρωπος που να πιστεύει, ότι μία επίσκεψή του αρκεί να μετατρέψει τις αποφάσεις των Δυνάμεων και να πείσει τον Σαν Τζουλιάνο και τον Μπέρχτολντ να γίνουν φιλέλληνες; Ή μήπως, όταν οι ομόλογοί του της Αγγλίας και της Γαλλίας αντικρύσουν το πρωθυπουργικό μείδισμα «*θα αναλυθώσιν εις φλόγας έρωτος υπέρ της Ελλάδος*» και θα κηρύξουν τον πόλεμο στην Τριπλή (Συμμαχία); Συνεπώς για την εφημερίδα δεν υφίσταται λόγος πραγματοποίησης αυτού του ταξιδιού, γιατί αν δεν πρόκειται για ταξίδι αναψυχής ή ιατρικό, θα αποφέρει κινδύνους και απώλειες. Επιπλέον δεν υφίσταται αντικαταστάτης του, καθώς σε υπουργούς «*αγαθών βεβαίως προθέσεων, αλλ' ανικάνους, άνευ πρωτοβουλίας, ουδεμίαν εμπνέοντας εμπιστοσύνην και ετοιμούς προς πάσαν παρανομίαν και προς πάσαν αδεξιότητα*», δεν είναι δυνατό να εμπιστευθείς την εξουσία.¹²⁸⁶

Πρώτος σταθμός της ευρωπαϊκής περιοδείας του Έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος αναχώρησε από την Αθήνα στις 23 Δεκεμβρίου, υπήρξε η Ρώμη. Ο ιταλικός Τύπος χαιρέτισε την άφιξη του Έλληνα πρωθυπουργού και με την ευκαιρία δεν παρέλειψε να πλέξει το εγκώμιο του Βενιζέλου για τα πολιτικά του χαρίσματα, ενώ επισημαίνει ότι οι συνομιλίες του με τον μαρκήσιο Σαν Τζουλιάνο θα συμβιβάσουν τα ελληνικά και τα ιταλικά συμφέροντα και εξευρεθεί λύση που θα ικανοποιεί και τις δύο χώρες, γεγονός που θα τις επιτρέψει να εξέλθουν από τη δοκιμασία αυτή «*περισσότερον φίλοι παρά ποτέ*». Αυτό άλλωστε εγγυάται «*η υπέροχος ηθική και διπλωματική αξία του*

¹²⁸⁴ *Ακρόπολις*, 10442/ 21.12.1913, «Το παγώνι».

¹²⁸⁵ *Ακρόπολις*, 10440/ 19.12.1913, «Ο Βασιλεύς να βάλει το χέρι του».

¹²⁸⁶ *Αθήναι*, 4032/ 22.12.1913, «Η κινδυνώδης αποδημία».

Έλληνας Καβούρ»,¹²⁸⁷ επιδιώκοντας στα πλαίσια των φιλοφρονήσεων του να παραλληλίσει το Βενιζέλο, με τον οραματιστή και αρχιτέκτονα πολιτικό της ιταλικής ενοποίησης.

Ο βενιζελικός Τύπος επισημαίνει ότι οι φιλοφρονήσεις και οι αβρότητες αυτές προς το πρόσωπο του Έλληνα πρωθυπουργού είχαν ευχάριστη απήχηση, ύστερα από μια περίοδο αλλεπάλληλων ανθελληνικών έως εχθρικών άρθρων του ιταλικού Τύπου προς την Ελλάδα. Ταυτόχρονα όμως διερωτάται αν οι φιλοφρονήσεις αυτές είναι κενές, στερούμενες παντελώς ουσίας ή είναι δηλωτικές μεταστροφής της ιταλικής πολιτικής έναντι της Ελλάδας.¹²⁸⁸ Αντίθετα το *Σκριπ* θεωρεί όλες αυτές τις αβρότητες «ύποπτους ύμνους», οι οποίοι σαφέστατα φανερώνουν κάτι το προσυμφωνημένο και το οποίο πρόκειται να επικυρώσει αυτοπροσώπως ο Έλληνας πρωθυπουργός. Πρόκειται για την πλήρη υποχώρηση της Ελλάδας στις ιταλικές αξιώσεις, δηλ. περί εγκατάλειψης ολόκληρης της Β. Ηπείρου.¹²⁸⁹

Ο Βενιζέλος σε συνέντευξή του σε Γάλλο δημοσιογράφο στη Βιέννη, δήλωσε ότι κατά την έναρξη των συνομιλιών του με τον Σαν Τζουλιάνο, αντιλήφθηκε τη σφοδρή δυσαρέσκεια της ιταλικής κυβέρνησης έναντι της Ελλάδας. Ζήτησε από την Ιταλία να μεταβάλλει την ανθελληνική της στάση, όπως επίσης να δεχθεί διαρρύθμιση των διαγραφόμενων ορίων με την παραχώρηση στην Ελλάδα των χωριών της περιοχής Πωγωνίου, έναντι αποζημίωσης πέντε εκατομμυρίων φράγκων στην Αλβανία. Σε ό,τι αφορά τα Δωδεκάνησα, δεν ήγειρε αξίωση, δηλώνοντας στο Σαν Τζουλιάνο ότι και αυτός φρονεί πως το ζήτημα αυτό αφορά την Ιταλία και την Τουρκία. Το μόνο που ζήτησε ήταν η παροχή εγγυήσεων για τους ελληνικούς πληθυσμούς των νησιών, ανεξάρτητα από το καθεστώς που θα παρέμειναν.¹²⁹⁰ Φαίνεται ότι το Βενιζέλο απασχολούσε περισσότερο η εξασφάλιση από τις Δυνάμεις της Χίου και της Λέσβου έναντι της τουρκικής προκλητικότητας, παρά τα Δωδεκάνησα.

Η Ελλάδα, είπε ο Βενιζέλος στις Δυνάμεις, ότι θα συμμορφωθεί με τις αποφάσεις τους, αισθάνεται όμως βαθύτατη οδύνη αποχωριζόμενη ελληνικούς πληθυσμούς στην

¹²⁸⁷ *Καιροί*, 333/ 28.12.1913, σ. 3, «Ύμνοι και εγκώμια του ιταλικού Τύπου», *Έθνος*, 61/ 27.12.1913, σ. 6, «Ύμνοι εις τον κ. Βενιζέλον» & *Εστία*, 7146/27.12.1913, σ. 4, «Εγκώμια του ιταλικού Τύπου».

¹²⁸⁸ *Καιροί*, ό. π., «Αι ιταλικά φιλοφρονήσεις», *Ν. Ελλάς*, 110/ 27.12.1913, «Ο κ. Βενιζέλος εν Ιταλί-α», *Ν. Ημέρα*, 532/28.12.1913, «27 Δεκεμβρίου 1913».

¹²⁸⁹ *Σκριπ*, 6637/27.12.1913, «Ύποπτοι ύμνοι».

¹²⁹⁰ Η συνέντευξη δόθηκε στον Ταρντιέ, συντάκτη του Παρισινού «*Χρόνον*» για εξωτερικά ζητήματα και ανταποκριτή της «*Νέας Ημερήσιας*» Βιέννης, στην οποία και δημοσιεύτηκε, ύστερα από την επίσκεψη του Βενιζέλου στη Ρώμη και την Βιέννη και την απόρριψη από τον κόμη Μπρέτχολντ του ελληνικού αιτήματος για παραχώρηση της περιοχής Πωγωνίου. Η συνέντευξη αναδημοσιεύτηκε στο Αντωνόπουλος, ό. π., σσ. 30- 31 και *Εμπρός* 6197/ 20.1.1914, σ. 1

Ήπειρο, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι η κυβέρνησή του είναι αρκετά ισχυρή, όπως «επιβάλλη σιγήν εις τα αισθήματα των εν λόγω πληθυσμών». Άλλωστε, πρόσθεσε, απόδειξη της ειλικρίνειας των διαβεβαιώσεων του είναι η πεποίθηση ότι ενδεχομένη εξέγερση των Ηπειρωτών δεν θα επιφέρει οτιδήποτε καλό.¹²⁹¹

Με αφορμή τη δήλωση αυτή, η εφημερίδα *Αθήναι* επισημαίνει, ότι δικαιολογημένα ο ιταλικός τύπος εξαίρει τη διπλωματικότητα της «θετικιστικής» πολιτικής του Έλληνα πρωθυπουργού, «όστις διανέμει ως κληρονομίαν πατρικήν και κτήμα ίδιον, όσα η φυλή συνεγερθείσα διεξεδίκησε και απέκτησεν».¹²⁹²

Ο βενιζελικός Τύπος επισημαίνει, ότι ύστερα από τη συνάντηση του Βενιζέλου με τον Σαν Τζουλιάνο, είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να προβαίνουμε σε κρίσεις και να προεξοφλούμε θετικά αποτελέσματα σε ό,τι αφορά την εξέλιξη των εθνικών ζητημάτων. Επισημαίνει τη μεταστροφή της γλώσσας του ιταλικού Τύπου, όπως επίσης ότι οι ιθύνοντες στην ιταλική πρωτεύουσα δέχθηκαν όχι μόνο να συζητήσουν με τον Έλληνα πρωθυπουργό, αλλά και να υποχωρήσουν σε κάποια σημεία. Επιπλέον η συνάντηση ήταν επιβεβλημένη καθώς ο Βενιζέλος διαμόρφωσε προσωπική εκτίμηση ως προς το μέγεθος και την ένταση των ιταλικών αξιώσεων. Όταν δε πρυτανεύσει και στα δύο μέρη ειλικρινής επιθυμία αμοιβαίας συνεννόησης θα καταστεί δυνατή και η εξεύρεση τρόπου συμβιβασμού των αντίθετων συμφερόντων, αρκεί να γίνει κατανοητό ότι η Ελλάδα ουδέποτε σκέφθηκε να έρθει σε σύγκρουση με τα ιταλικά συμφέροντα ή να βλάψει την Ιταλία.¹²⁹³

Το *Σκριπ* επικρίνει το βενιζελικό Τύπο, καθώς πριν ακόμα πατήσει ο Βενιζέλος το πόδι του σε ιταλικό έδαφος, ξεκίνησε την προκαταρκτική εργασία «προς διαβουκόλησιν της κοινής γνώμης», καθώς μέσω των στηλών του προαναγγέλλει μεγάλη διπλωματική επιτυχία του πρωθυπουργού. Επισημαίνει, ότι η άποψη που επικρατεί μεταξύ του Λαού των πολιτικών και των διπλωματικών κύκλων είναι ότι η Ήπειρος χάθηκε οριστικά. Οι ελάχιστες ελπίδες που απομένουν πλέον στηρίζονται όχι στη διπλωματική ευφυΐα και ικανότητα του Βενιζέλου, αλλά στην αντίσταση των Ηπειρωτών. Τέλος, διερωτάται, για τι αγωνίζεται σήμερα η Ελλάδα και για πιο λόγο ο πρω-

¹²⁹¹ *Ο. π.*

¹²⁹² *Αθήναι*, 5002/ 21.1.1914, «Εύαρχις της επαληθεύσεως».

¹²⁹³ *Εστία*, 7146/28.12.1913, «Τι απεκδεχόμεθα εκ του πρωθυπουργικού ταξιδίου»

Καιροί, 334/ 29.12. 1913, «Το ταξίδιον του κ. Βενιζέλου»,

Πατρίς, 7193/30.12.1913, «Φως εκ του πρωθυπουργικού ταξιδίου».

Ν. Ημέρα, 534/ 30.12.1913, «29 Δεκεμβρίου 1913»

Έθνος, 64/ 30.12.1913, «Ιταλία και Ελλάς».

Ν. Ελλάς, 113/ 30.12.1913, «Σχέσεις Ελλάδος και Ιταλίας».

θυπουργός της «μετεβλήθη εις περιηγητήν επαιτούντος έλεος και τους οικτιρμούς της Ευρώπης». ¹²⁹⁴ Ανάλογη άποψη εκφράζει και η εφημερίδα *Αθήναι*, που χαρακτηρίζει τον πρωθυπουργό και τη συνοδεία του ως πλανόδιο θίασο που ψάλλει τα κάλαντα «περιερχόμενος οίκους εχθρών και φίλων». ¹²⁹⁵

Η *Πατρίς* και η *Ν. Ημέρα* επισημαίνουν ότι η αποστολή του Έλληνα πρωθυπουργού δεν αποβλέπει σε επαιτεία, αλλά σε συνηγορία υπέρ των δικαίων της Ελλάδας και τον επωφελέστερο συμβιβασμό με τα αντίθετα συμφέροντα μερικών εκ των Μ. Δυνάμεων. Επιπλέον το ταξίδι αυτό, πέραν των υπηρεσιών που θα παράσχει στα εκκρεμή ζητήματα, θα συντελέσει ώστε να αρθούν τυχόν ψυχρότητες με ορισμένες από τις κυβερνήσεις των Μ. Δυνάμεων, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ευμενούς ατμόσφαιρας για την Ελλάδα. Είναι δε ντροπή να χαρακτηρίζεται από Έλληνες ως επαιτεία η αποστολή αυτή, όταν παντού στην Ευρώπη η επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού χαρακτηρίστηκε με σεβασμό και με προσδοκίες ανάλογες προς την περιωπή και το γόητρο του κυβερνήτη της Ελλάδας. ¹²⁹⁶

Με αφορμή τη συνέχεια της ευρωπαϊκής περιοδείας του Βενιζέλου και την άφιξή του στο Παρίσι, η *Εστία* υπενθυμίζει ότι κατά τις εκεί συναντήσεις του θα έχει μία ακόμα ευκαιρία να εκδηλώσει τα σταθερά αισθήματα φιλίας, τα οποία συνδέουν χωρίς διακοπή, από παλιά τα δύο έθνη. Επιπλέον η εφημερίδα προσδίδει στο ταξίδι αυτό διεθνή σπουδαιότητα, επικαλούμενη το γεγονός ότι οι μεγαλύτερες σε κυκλοφορία ευρωπαϊκές εφημερίδες απέστειλαν στη Ρώμη πολιτικούς συντάκτες, όπως παρακολουθήσουν την ευρωπαϊκή περιοδεία του Έλληνα πρωθυπουργού. Επιχειρώντας μια πολιτική ανάλυση, η *Εστία* επισημαίνει ότι τα ζητήματα που απασχολούν την Ελλάδα είναι προπαντός ζητήματα ευρωπαϊκά, τα οποία δημιουργήθηκαν λόγω της υπερέντασης του ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών οικονομικών συμφερόντων, με την Ελλάδα να βρίσκεται λόγω γεωγραφικής θέσης στο μεταίχμιο της συνάντησης των συμφερόντων αυτών. ¹²⁹⁷ Χαρακτηρίζει δε, ως ευτύχημα το γεγονός, ότι η εγνωσμένη και δο-

¹²⁹⁴ *Σκριπ*, 6540/ 30.12.1913, «Επαιτούμεν, ό,τι εκερδίσσαμεν»; 6643/3.1.1914, σ. 4, «Ο αντίκτυπος εκ του πρωθυπουργικού ταξιδιού» & 6644/4.1.1914, «Εθνική εξουθένωσις».

¹²⁹⁵ *Αθήναι*, 4096/ 15.1.1914, «Το ταξίδιον της επαιτείας».

¹²⁹⁶ *Πατρίς*, 7204/ 11.1.1914, «Ο σκοπός της πρωθυπουργικής αποστολής» & *Ν. Ελλάς*, 124/ 11.1. 1914, «Το έθνος δεν ζητεί υπαιτίους, θέλει έργα».

¹²⁹⁷ Ο Βενιζέλος σε συνέντευξή του στη γαλλική εφημερίδα «Εξέλιςιορ», δήλωσε ότι οι δυσκολίες τις οποίες διέρχεται η Ελλάδα, οφείλονται στην εξαιρετική της (γεωγραφική) θέση στην Ανατολή, η οποία αποτελεί τη δύναμή της, αλλά ταυτόχρονα και την αδυναμία της, καθώς στο χώρο αυτό συγκρούονται πολλαπλά ευρωπαϊκά συμφέροντα. *Ν. Ελλάς*, 134/ 21.1. 1914, σ. 8

κιμασμένη μετριοπάθεια του Έλληνα πολιτικού θα παράσχει σε όλους τους ενδιαφερόμενους ευκαιρίες ψυχραιμότερης αντιμετώπισης της κατάστασης.¹²⁹⁸

Κατά την παραμονή του στο Παρίσι ο Βενιζέλος συναντήθηκε με το Γάλλο Πρόεδρο Πουανκαρέ και τον πρωθυπουργό Δουμέργκ. Στις συναντήσεις του αυτές ο Βενιζέλος πρότεινε ένα σύμφωνο με την Ελλάδα [στην ουσία ένταξη στην Entente], υπό τον όρο ότι ο γαλλικός (συμμαχικός) στόλος θα εξασφάλιζε την κατοχή των νησιών. Όμως η γαλλική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να διακινδυνεύσει τα συμφέροντά της στην Τουρκία, χάρη μιας συμμαχίας με την Ελλάδα.¹²⁹⁹ Συνεπώς, πέραν των φιλοφρονήσεων, των επίσημων γευμάτων, των συναντήσεων με τη γαλλική πολιτική πνευματική και οικονομική ελίτ και τους λιβανωτούς του γαλλικού Τύπου, δεν επιτεύχθηκε το επιθυμητό αποτέλεσμα και μάλιστα από μία Δύναμη, που θεωρούνταν παραδοσιακά φίλη και σύμμαχος και μάλιστα έχοντας ανανεωθεί η θητεία της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα, παρά τις αντίθετες επιθυμίες του Κωνσταντίνου και του γερμανόφιλου Επιτελείου του.¹³⁰⁰ Παρόλα αυτά ο κυβερνητικός τουλάχιστον Τύπος θεωρεί βέβαιο ότι δηλώθηκε στο Βενιζέλο η σταθερή υποστήριξη της Γαλλίας προς την Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου και του δανείου.¹³⁰¹

Από το Παρίσι μετέβη στο Λονδίνο, όπου συναντήθηκε με τον Βρετανό Υπουργό των Εξωτερικών, σερ Έντουαρτ Γκρέυ, όπου επανέλαβε την αντίστοιχη πρόταση που είχε κάνει και στους Γάλλους, συναντώντας την ίδια άρνηση. Το μόνο που πέτυχε ο Βενιζέλος στο Λονδίνο και το Παρίσι ήταν να δεχτούν οι δύο κυβερνήσεις να προβούν σε επίδειξη των στόλων τους σε περίπτωση που η Τουρκία δεν αποδεχόταν την απόφαση των Μ. Δυνάμεων και επιχειρούσε να ανακαταλάβει τα νησιά.¹³⁰² Από το Λονδίνο επέστρεψε και πάλι στο Παρίσι, όπου παρέμεινε αρκετές ημέρες.

Ύστερα από την αποτυχία του σχεδίου του να λάβει εγγυήσεις από τις Δυνάμεις της Entente σε ό,τι αφορά την ασφάλεια των νησιών, ο Βενιζέλος στράφηκε προς τις

¹²⁹⁸ *Εστία*, 7148/30.12.1913, «Η ευρωπαϊκή σημασία του ταξιδιού».

¹²⁹⁹ Λούλος, *ό. π.*, σ. 220

¹³⁰⁰ Ακόμη και να μην ήταν στις προθέσεις του Βενιζέλου να ανανεώσει τη θητεία της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα, λόγω της αντίθεσης του Κωνσταντίνου και του Επιτελείου του, δεν μπορούσε να πράξει διαφορετικά, καθώς η Ελλάδα εξαρτιόταν αποκλειστικά στο δανεισμό της από τα γαλλικά κεφάλαια και μάλιστα την ίδια περίοδο γίνονταν οι διαπραγματεύσεις για τη χορήγηση δανείου στην Ελλάδα πεντακοσίων εκατομμυρίων φράγκων από γαλλικές και αγγλικές τράπεζες. Να ληφθεί υπόψη ότι την ίδια περίοδο οι γερμανικές τράπεζες εμφανίζονταν τελείως απρόθυμες να δανειοδοτήσουν την Ελλάδα, παρά τις έντονες πιέσεις της γερμανικής πολιτικής ηγεσίας προς αυτές. Για τους όρους του δανείου αυτού και τη γερμανική προσπάθεια να εξασφαλίσει συμβάσεις προμήθειας υλικού στις Ένοπλες Δυνάμεις, βλ. Λούλος, *Η Γερμανική πολιτική ...ό. π.*, την ενότητα «Η ένταση των γερμανικών οικονομικών δραστηριοτήτων, λόγω του αυξανόμενου γαλλικού ανταγωνισμού», σσ. 223 - 236

¹³⁰¹ *Καιροί*, 2/ 3.1.1914, σ. 3, *Πατρίς* 7195/1.1.1914, σ. 7, 7196/3.1.1914, σ. 5, *Εμπρός*, 6179/1.1.1914

¹³⁰² Λούλος, *ό. π.*, σ. 220

δυνάμεις της Τριπλής Συμμαχίας, στην προσπάθειά του να τις πείσει να προβούν σε επίδειξη των στόλων τους ενάντια στην Τουρκία. Μάλιστα δήλωσε στις πρωτεύουσες των χωρών της Τριπλής Συμμαχίας ότι είχε την πρόθεση να προσανατολίσει την ελληνική εξωτερική πολιτική προς την Τριπλή Συμμαχία, προσεγγίζοντας τη Ρουμανία και την Τουρκία.¹³⁰³ Παρόλα αυτά δεν πέτυχε να λάβει οποιαδήποτε υπόσχεση, ενώ η Ρώμη, πρώτος σταθμός της περιοδείας του, απέρριψε το σχέδιο κατηγορηματικά.

Κατά την επίσκεψή του στο Βερολίνο έτυχε θερμής υποδοχής και φιλοξενίας¹³⁰⁴ έγινε δεκτός σε ακρόαση από τον Καίζερ, συναντήθηκε με τον Υπουργό των Εξωτερικών Γιάγκο και τον καγκελάριο Χόλβεγκ. Κατά τις συναντήσεις αυτές ζήτησε και τη φιλική μεσολάβηση της Γερμανίας προς την Αυστρία, όπως πεισθεί για ευνοϊκή προς την Ελλάδα διαρρύθμιση των νοτίων αλβανικών συνόρων.¹³⁰⁵

Από πολιτικής άποψης ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνάντησή του Βενιζέλου με το Γουλιέλμο, πρίγκιπα του Βηδ, ο οποίος επιλέχτηκε από τις Μ. Δυνάμεις, ως μελλοντικός ηγεμόνας της Αλβανίας. Κατά τη συνάντηση αυτή ο Βενιζέλος διαβεβαίωσε τον ηγεμόνα, ότι η Ελλάδα δεν αποβλέπει δυσμενώς στη συγκρότηση του νέου κράτους.¹³⁰⁶ Η δε συνάντηση που είχε με τον πρίγκιπα Φερδινάνδο, διάδοχο του ρουμανικού θρόνου, ερμηνεύτηκε από το βενιζελικό Τύπο, ως επικείμενη συμμαχική σύμπραξη Ελλάδας, Ρουμανίας και Σερβίας, η οποία θα εξουδετερώσει τη σχεδιαζόμενη τουρκο-βουλγαρική συμμαχία.¹³⁰⁷

Στη Βιέννη συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό κόμη Μπέρτχολντ. Κατά τη συνάντηση αυτή ο Βενιζέλος επανέλαβε την ανάλογη πρότασή του προς τον Σαν Τζουλιάνο, για διαρρύθμιση των νότιων αλβανικών συνόρων, έναντι αποζημίωσης στην Αλβανία. Η πρόταση αυτή απορρίφθηκε από την αυστριακή κυβέρνηση.¹³⁰⁸ Αν ληφθεί υπόψη, ότι η Αυστρία δεν είχε συμφέροντα στην νότια Αλβανία, συμπεραίνουμε, ότι αποφάσισε σύμφωνα με τις επιθυμίες της συμμαχού της, Ιταλίας.

Η *Εφημερίς* περισσότερη ρεαλιστική στο ζήτημα αυτό από κάθε άλλη εφημερίδα επισημαίνει, ότι το ηπειρωτικό ζήτημα έχει απολεστεί για την Ελλάδα οριστικά και

¹³⁰³ Ο. π.

¹³⁰⁴ Μάλιστα παρακολούθησε με τον Καίζερ και την αδερφή του Σοφία, βασίλισσα της Ελλάδας από τα βασιλικά θεωρεία, το μελόδραμα «Κέρκυρα». *Καιροί*, 16/17. 1.1914, σ. 4

¹³⁰⁵ *Έθνος*, 78/14.1.1914, σ. 5, 79/15.1.1914, σ. 5 & 80/ 16.1.1914, σ. 5

¹³⁰⁶ *Καιροί*, 17/18.1.1914, σ. 3 & *Ν. Ημέρα*, 551/ 18.1. 1914, σ. 10

Σύμφωνα με το *Εμπρός*, η συνάντηση αυτή πραγματοποιήθηκε κατόπιν ρουμανικής αξίωσης, επειδή ο Κάρολος της Ρουμανίας ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τον ανιψιό του, ο δε Βενιζέλος δεν θα μπορούσε να το αρνηθεί, καθώς θεωρεί πολύτιμη τη φιλία της Ρουμανίας. *Εμπρός*, 6193/16.1.1914, σ. 1

¹³⁰⁷ *Ν. Ημέρα*, ό. π.

¹³⁰⁸ *Εμπρός*, 6197/ 21.1.1914, σ. 3

αμετάκλητα, ο δε πρωθυπουργός μάταια αγωνίζεται προκειμένου να πετύχει μια ασήμαντη διαρρύθμιση των ηπειρωτικών συνόρων. Προκειμένου να μην εμπέσει η Ελλάδα σε διπλωματική παγίδα, εκφράζει ταυτότητα απόψεων με το Βενιζέλο, δηλ. στην ταυτόχρονη επίλυση των δύο ζητημάτων, επισημαίνοντας ότι κακώς δεν εκκενώθηκε η Ήπειρος έστω και εσπευσμένα προκειμένου να επικεντρωθούν οι διπλωματικές προσπάθειες μας στα νησιά.¹³⁰⁹

Στην Πετρούπολη, έγινε δεκτός σε ακρόαση από τον Τσάρο, ενώ είχε συνομιλίες με το Ρώσο πρωθυπουργό Κοκόβτσεφ και με τον υπουργό των Εξωτερικών Σαζόνωφ. Οι συνομιλίες αφορούσαν όχι μόνο το ηπειρωτικό και το νησιωτικό, αλλά και τη γενικότερη κατάσταση στον Αίμο, ενώ επανέλαβε το αίτημά του για τροποποίηση των ελληνοαλβανικών συνόρων. Στη ρωσική πρωτεύουσα είχε συνομιλίες και με το Σέρβο πρωθυπουργό Πάσιτς, ο οποίος βρισκόταν επίσης στην Πετρούπολη, όπου εκτός της επιβεβαίωσης των άριστων ελληνοσερβικών σχέσεων, ο Τύπος θεωρεί ότι έχει αναληφθεί πρωτοβουλία από τον Έλληνα πρωθυπουργό για ανασύσταση του Βαλκανικού Συνδέσμου, σύμφωνα προς τις επιθυμίες της ρωσικής διπλωματίας.¹³¹⁰

Από την Πετρούπολη έφθασε στο Βουκουρέστι, όπου έγινε δεκτός σε ακρόαση από το βασιλιά Κάρολο και είχε συνομιλίες με τον πρωθυπουργό Βρατιάνο. Επιπλέον μετά την άφιξη και του Σέρβου πρωθυπουργού στη ρουμανική πρωτεύουσα, οι τρεις πρωθυπουργοί είχαν συνομιλίες για στενότερη προσέγγιση των τριών κρατών.¹³¹¹

Από το Βουκουρέστι έφθασε μέσω Βουδαπέστης στο Βελιγράδι, συνοδευόμενος από το Σέρβο πρωθυπουργό Πάσιτς, όπου έγινε δεκτός σε ακρόαση από το βασιλιά Πέτρο. Κατόπιν αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη, όπου του επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή.¹³¹² Επέστρεψε στην Αθήνα την επομένη της διακοίνωσης των Μ. Δυνάμεων προς την ελληνική κυβέρνηση, σχετική με τις αποφάσεις τους για το ηπειρωτικό και το νησιωτικό.

Το ταξίδι του Βενιζέλου στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες καλύφθηκε από το βενιζελικό Τύπο με λεπτομερείς ανταποκρίσεις, σχετικές με τις καθημερινές του συναντήσεις και με αναδημοσιεύσεις πληροφοριών ή εγκωμιαστικών άρθρων του ευρωπαϊκού Τύπου για το πρόσωπο του Έλληνα πρωθυπουργού. Από την άλλη ο αντιβενιζελικός Τύπος, με προεξέχουσες τις εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Αθήναι* και *Σκριπ*, αναφέρεται

¹³⁰⁹ *Εφημερίς*, (11393) 778/19.01.1914, «Η στηθείσα παγίδα». Την ίδια θέση εκφράζει η εφημερίδα και μετά τη επίδοση της νότας των Δυνάμεων προς την Ελλάδα. (11406) 791/ 01.02.1914, «Η Ήπειρος απωλέσθη, σώσωμεν τουλάχιστον το Αιγαίον».

¹³¹⁰ *Καιροί*, 22/ 23.1.1914, σ. 3

¹³¹¹ *Πατρίς*, 7219/ 26.1.1914, σ. 6

¹³¹² *Έθνος*, 96/ 1.2.1914, σ. 5

επιγραμματικά στις συναντήσεις του, είναι όμως πλούσιος σε αρνητικά άρθρα και σχόλια για τα αποτελέσματα των συναντήσεων και γενικά για τα διπλωματικά αποτελέσματα του ταξιδιού αυτού. Η *Εφημερίς* και το *Εμπρός* διαφοροποιούνται έναντι του λοιπού αντιβενιζελικού Τύπου, καθώς η αρνητική τους κριτική διακρίνεται από μετριοπάθεια, δίχως να προβαίνουν σε ακραίους χαρακτηρισμούς για το Βενιζέλο.

Επιχειρώντας έναν απολογισμό της ευρωπαϊκής περιοδείας του Βενιζέλου, ο κυβερνητικός Τύπος θεωρεί πως υπήρξε επωφελής για τα ελληνικά συμφέροντα, αν και επισημαίνει ότι ήταν ανθρωπίνως αδύνατο να διασωθεί η Β. Ήπειρος, εξαιτίας των ιδιοτελών σκέψεων δύο από τις Μ. Δυνάμεις, γεγονός που συνεπάγεται να ζήσουν υπό απεχθή ζυγό εκατόν πενήντα χιλιάδες Ελλήνων. Στα θετικά του ταξιδιού αυτού συγκαταλέγει τη διαρρύθμιση των ελληνοαλβανικών συνόρων, την κατακύρωση στην Ελλάδα των κατεχομένων νησιών του Αιγαίου, την εγκάρδια συνεννόηση μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας και Ρουμανίας. Επιπλέον η πολιτική και διπλωματική μεγαλοφυΐα του Βενιζέλου κατόρθωσε «να αμβλύνη τας οξείας γωνίας», καθορίζοντας τη θέση της χώρας έναντι των Μ. Δυνάμεων με τη διάλυση των υπονοιών και ότι η Ελλάδα έχει προσκολληθεί στο άρμα κάποιου από τους δύο μεγάλους ευρωπαϊκούς σχηματισμούς. Ακόμα και την εξασφάλιση του μισού δανείου (250 εκατ. φράγκα, έναντι πεντακοσίων αρχικού στόχου) ο βενιζελικός Τύπος θεωρεί επιτυχία.¹³¹³ Επιπλέον η *Εστία* επισημαίνει, ότι τα θετικά αποτελέσματα οφείλονται στα χαρίσματα του Βενιζέλου, τα οποία προξένησαν εντύπωση σε όλη την Ευρώπη και τα οποία σύμφωνα με το λιβανωτό της εφημερίδας είναι: «*Διορατικότητα, αγχίνια, ευγλωττία, ευπροσηγορία, μετριοπάθεια, αυτοπεποίθησις, διαύγεια βλέψεων, θάρρος, δύναμις, αποφασιστικότητα*».¹³¹⁴

Το *Εμπρός* σημειώνει, ότι ο Βενιζέλος αποπειράθηκε έναν εκπληκτικό άθλο, να κάμψει δηλ. τα αδιάλλακτα ευρωπαϊκά συμφέροντα και να τα συνενώσει υπέρ της Ελλάδας. Ως άνθρωπος επιδέξιος και ευφυής επέβαλε διά του πνεύματός του, το θαυμασμό στους Ευρωπαίους διπλωμάτες, πετυχαίνοντας όμως κατά ένα παράδοξο τρόπο τα λιγότερα, εκεί που θαυμάστηκε περισσότερο. Επιπλέον, επισημαίνει ότι παρά τις προσπάθειες τα δύο κυριότερα ζητήματα που ανέλαβε το διακανονισμό τους, αντί για πρόοδο σημείωσαν οπισθοχώρηση και με τον υπουργικό Τύπο να φαίνεται απόλυτα ευχαριστημένος από το αποτέλεσμα αυτό. Ο Βενιζέλος είναι ο μόνος άνθρωπος

¹³¹³ *Πατρίς*, 7212/ 19.1.1914, «Ό,τι επιβάλλεται σήμερα και ό,τι απαιτεί το μέλλον».

Καιροί, 32/ 2.2.1914, σ. 3 & 33/3.2.1914, «Η περιοδεία του κ. πρωθυπουργού».

Έθνος, 97/ 2.2. 1914, «Οφειλόμενη ευγνωμοσύνη». Άρθρο του Β. Κυρέλλου, βουλευτή Αττικοβοιωτίας των Φιλελευθέρων, *Ν. Ημέρα*, 559/ 25.1.1914, «24 Ιανουαρίου 1914».

Ν. Ελλάς, 146/ 2.2.1914, «Τα αποτελέσματα της περιοδείας του κ. Βενιζέλου».

¹³¹⁴ *Εστία*, 7171/ 1.2.1914, «Η επάνοδος» & «Τα συμπεράσματα του πρωθυπουργικού ταξιδιού», σ. 3

στην Ελλάδα που έχει το προνόμιο να απολαμβάνει εξίσου τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του.¹³¹⁵ Είναι γεγονός, ότι οι λόγοι του Φραγκίσκου Ιωσήφ της Αυστρίας, του Σαν Τζουλιάνο της Ιταλίας, αλλά και τα εγκώμια του γερμανικού Τύπου προξένησαν μεγάλη εντύπωση στην Αθήνα και έτυχαν ευρείας αναδημοσίευσης από τον Τύπο. Παρόλα αυτά οι διαθέσεις της Τριπλής Συμμαχίας έναντι της Ελλάδας δεν μετεβλήθησαν.

Λαμβάνοντας αφορμή το *Σκριπ* από την αρνητική αν και αναμενόμενη εξέλιξη των διπλωματικών προσπαθειών του Έλληνα πρωθυπουργού, η οποία διαφάνηκε με την επίδοση της νότας, συμπεραίνει ότι η Ελλάδα υπέστη «*αίσχιστη διπλωματική ήττα*».¹³¹⁶

Η *Ακρόπολις* στα πλαίσια της αρνητικής κριτικής αναφέρει για το Βενιζέλο: «*Μετέβη ως συνδιαλλακτής, ως φωτιστής και ως έμπορος ειλικρινείας. Το εμπόρευσμά του εις όλας τας αγοράς το εδέχθησαν προφρόνως και το εκαλοτοποθέτησε. Το έργον της συνδιαλλαγής και του συμβιβασμού αφ' ετέρου το εξετέλεσε θαυμάσια, αφού καμμίαν Δύναμιν δεν δυσηρέστησε, καμιάς τους κύκλους δεν ετάραξε, με όλας βρέθηκε εις αρίστας σχέσεις και αυτάί του το ανταπέδωκαν εκατονταπλασίως. Υπήρξεν ο άψογος επισκέπτης. Έφαγεν, ήπιεν, φιλοξενήθη. Όχι μόνον δεν έπαιρνε, αλλά και άφηγε δώρα*».¹³¹⁷

Παρά τα επαινετικά για τον πρωθυπουργό άρθρα από τον ευρωπαϊκό Τύπο και ιδιαίτερα το γαλλικό, τα οποία προβλήθηκαν με περισσές λεπτομέρειες από το βενιζελικό Τύπο, τις ιδιαίτερες φιλοφρονήσεις και τιμές στο πρόσωπό του, τόσο από τους πολιτικούς όσο και από τους βασιλικούς οίκους της Ευρώπης, με δεξιώσεις, γεύματα ακόμα και παρακολούθηση όπερας από τα βασιλικά θεωρεία, η χειμερινή διπλωματική του περιοδεία του Βενιζέλου δεν απέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όταν μάλιστα η απόφαση των Μ. Δυνάμεων για το ηπειρωτικό ήταν τόσο ξεκάθαρη, που δεν άφηγε περιθώρια αλλαγών. Τίθεται συνεπώς το ερώτημα: Ήταν αναγκαία η πραγματοποίηση αυτού του ταξιδιού; Ναι, τουλάχιστον για να πετύχει ευνοϊκή λύση στο ζήτημα των νησιών, αλλά και για εσωτερική προβολή του ίδιου μέσω των κυβερνητικών εφημερίδων, καθώς αν και διέθετε ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, η θέση του στο εσωτερικό είχε κλονιστεί αρκετά, ύστερα από τις επιθέσεις τόσο της αντιπολίτευσης όσο και του αντιβενιζελικού Τύπου που τον κατηγορούσαν για υπο-

¹³¹⁵ *Εμπρός*, 6210/ 2.2.1914, «Η εκ του ταξιδιού επάνοδος του κ. Βενιζέλου».

¹³¹⁶ *Σκριπ*, 6673/2.2.1914, «Η αίσχιστη διπλωματική ήττα» & 6674/3.2.1914, «Επευφημήσατε ω! Έλληνες»!

¹³¹⁷ *Ακρόπολις*, 10481/ 1.2.1914, «Ο μάρσιππος του πρωθυπουργού μας».

χωρητικότητα, ιδιαίτερα μετά την μη ικανοποιητική επίλυση του αλβανικού ζητήματος και την απώλεια της Β. Ηπείρου.

Δίχως αμφιβολία, η περιοδεία αυτή του Βενιζέλου δεν μπορεί να θεωρηθεί πετυχημένη, καθώς δεν επετεύχθη ο βασικός της σκοπός. Δεν πρέπει να λανθάνει της προσοχής μας το αρνητικό κλίμα που συνάντησε, απέναντι σε μια προαλειμμένη απόφαση των Μ. Δυνάμεων στα πλαίσια της διατήρησης των διπλωματικών ισορροπιών ανάμεσα της δύο μεγάλους ευρωπαϊκούς σχηματισμούς. Επιπλέον ο ανεπίσημος αλλά ορατός προσανατολισμός του Βενιζέλου προς την Εγκάρδια Συνεννόηση, συνετέλεσε αθροιστικά να μην αποσπάσει οτιδήποτε θετικό στο Βερολίνο και τη Βιέννη και ιδιαίτερα στη Ρώμη, απέναντι σε μια εχθρική Ιταλία, παρά την (καιροσκοπική) υπόσχεσή του για προσανατολισμό της χώρας προς την Τριπλή Συμμαχία. Όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση φαίνεται ότι προτίμησε να θυσιάσει τη Β. Ήπειρο, προκειμένου να πετύχει την παραχώρηση των νησιών, φέρνοντας την Ελλάδα όλο και εγγύτερα στις ακτές της Ιωνίας.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο βενιζελικός Τύπος εμφανίζεται ιδιαίτερα θετικός ως προς τη διπλωματική αυτή περιοδεία του πρωθυπουργού στην Ευρώπη. Τονίζει όχι μόνο την αναγκαιότητά του, αλλά και ενδεχόμενα οφέλη που θα μπορούσε να αποφέρει, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι η μετάβαση του Βενιζέλου στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες δεν αποσκοπεί σε επαίεια, αλλά σε διαπραγματεύσεις και συνδιαλλαγή. Αντίθετα ο αντιβενιζελικός Τύπος εμφανίζεται εντελώς αντίθετος ως προς την πραγματοποίηση αυτού του ταξιδιού, καθώς θεωρεί ότι δεν θα επιφέρει οτιδήποτε θετικό, λόγω της υποχωρητικότητας που διακρίνει τον Έλληνα πρωθυπουργό.

Οι ιδιαίτερες τιμές προς το πρόσωπο του Βενιζέλου από τους πολιτικούς και βασιλικούς οίκους της Ευρώπης σε συνδυασμό με τις αναφορές έγκυρων ευρωπαϊκών εφημερίδων εξελήφθησαν από το βενιζελικό Τύπο ως ιδιαίτερα καλός οϊωνός ως προς την ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε συνάντηση του Βενιζέλου ή οποιοδήποτε αναφορά στο πρόσωπό του να τυγχάνει ευρείας αναδημοσίευσης, σε μια προσπάθεια αποδόμησης της αρνητικής κριτικής που εκπορεύεται από τον αντιβενιζελικό Τύπο. Αντίθετα, ο τελευταίος καλύπτει το πρωθυπουργικό ταξίδι επιγραμματικά με σύντομες αναφορές, είναι όμως πλούσιος σε αρνητικά άρθρα και σχόλια και ιδιαίτερα οι εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Αθήναι* και *Σκριπ*. Σε ό,τι αφορά τα αποτελέσματα του ταξιδιού αυτού ο μεν βενιζελικός Τύπος προσπαθεί να αμβλύνει τις αρνητικές εντυπώσεις, ο δε αντιβενιζελικός αναφέρεται σε «διπλωματική ήττα»,

καθώς δεν λαμβάνει υπόψη του το όλο αρνητικό διπλωματικό κλίμα έναντι της Ελλάδας, στα πλαίσια της στείρας αντιπολίτευσης που ασκεί.

2.3 Η διακοίνωση (νότα) των Μ. Δυνάμεων

Δύο μήνες ύστερα από την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας και μία ημέρα πριν την επιστροφή του Βενιζέλου (31 Ιαν./13 Φεβ. 1914) από την ευρωπαϊκή περιοδεία του, οι πρεσβευτές των Μ. Δυνάμεων στην Αθήνα, επέδωσαν διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία συνοψίζεται σε δύο βασικά σημεία:

1. Οι Μ. Δυνάμεις παραχωρούν στην Ελλάδα όλα τα νησιά του Αιγαίου που κατέχει, εκτός της Ίμβρου, της Τενέδου και του Καστελόριζου, τα οποία οφείλει να επιστρέψει στην Τουρκία. Επιπλέον η Ελλάδα οφείλει να παράσχει εγγυήσεις τόσο στις Μ. Δυνάμεις όσο και στην Τουρκία, ότι τα παραχωρούμενα νησιά δεν θα οχυρωθούν ούτε θα χρησιμοποιηθούν για στρατιωτικούς σκοπούς, ενώ θα ληφθούν αποτελεσματικά μέτρα για πρόληψη του λαθρεμπορίου μεταξύ των νησιών και της «Οθωμανικής ηπείρου». Ακόμα ζητούσαν από την Ελλάδα να παράσχει επαρκείς εγγυήσεις προστασίας των μουσουλμανικών μειονοτήτων, που διαβιούσαν στα νησιά.

2. Η παραχώρηση αυτή θα καταστεί δυνατή, όταν τα ελληνικά στρατεύματα εκκενώσουν τα παραχωρηθέντα στην Αλβανία εδάφη με βάση το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, συμπεριλαμβανομένης της νησίδας Σάσωνος και όταν η ελληνική κυβέρνηση διαβεβαιώσει ρητά, ότι δεν θα αντιτάξει αντίσταση ούτε θα ενθαρρύνει και θα υποστηρίξει οποιαδήποτε αντίσταση κατά του νέου (αλβανικού) καθεστώτος. Η εκκένωση θα πραγματοποιηθεί έως τις 18/31 Μαρτίου, αρχής γενομένης από τον καζά της Κορυτσάς και θα περατωθεί με την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από τον καζά του Δελβίνου.¹³¹⁸ Στη διακοίνωση δεν υφίσταται αναφορά περί εγγυήσεων για τους ελληνικούς πληθυσμούς του τμήματος της Ηπείρου που περιερχόταν στην Αλβανία, σε αντίθεση με την αναφορά περί σεβασμού των μουσουλμανικών μειονοτήτων εκ μέρους της Ελλάδας. Αρνητικό επίσης σημείο ήταν η έλλειψη πρόνοιας για τους Έλληνες των τριών νησιών, καθώς η απαγόρευση της οχύρωσης των νησιών του Αιγαίου, δίχως όμως να παρέχονται εγγυήσεις για την ασφάλειά τους.

Αναμφισβήτητα οι Μ. Δυνάμεις εξάντλησαν όλη τους την αυστηρότητα απέναντι της νικήτριας Ελλάδας. Η γενική εντύπωση από την επίδοση της διακοίνωσης προς την Ελλάδα υπήρξε δυσάρεστη, καθώς διαψεύστηκαν όλες οι ελπίδες, που είχαν στη-

¹³¹⁸ Το πλήρες κείμενο της διακοίνωσης δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος., *ό. π.*, σσ. 27-28

ριχθεί στην επιρροή που θα ασκούσε ο Βενιζέλος στις διαβουλεύσεις του με τους επικεφαλής της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Είναι αξιοσημείωτο, ότι με τη διακοίνωση αυτή δεν παρεχόταν ούτε υπόσχεση για τη διαρρύθμιση της συνοριακής γραμμής Ελλάδας – Αλβανίας, γεγονός που τόσο είχε διατυμπανιστεί και από τον κυβερνητικό Τύπο, αλλά και από έμμεσες αναφορές του Έλληνα πρωθυπουργού κατά τις συνομιλίες του με δημοσιογράφους των εγκυρότερων ευρωπαϊκών εφημερίδων. Ο Βενιζέλος κατά τη συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου υπό την προεδρία του Βασιλιά, δήλωσε ότι οι Μ. Δυνάμεις αποδέχθηκαν στρατηγική διαρρύθμιση των συνόρων με την παραχώρηση ορισμένων χωριών του Πωγωνίου.¹³¹⁹

Το περιεχόμενο της νότας αν και αναμενόμενο, σίγουρα δεν ευχαρίστησε τον κυβερνητικό Τύπο. Αποφεύγει τα σχόλια και περιορίζεται μόνο σε απλή δημοσίευση της διακοίνωσης. Υπάρχουν όμως και εφημερίδες, όπως η *N. Ελλάς*, που επισημαίνει ότι για το αποτέλεσμα αυτό οφείλουμε ευγνωμοσύνη προς τις φιλικά προς την Ελλάδα διακείμενες Δυνάμεις, οι οποίες με κίνδυνο διατάραξης της ευρωπαϊκής ομοφωνίας υποστήριξαν τα δικά μας έναντι των Δυνάμεων εκείνων (Ιταλία, Αυστρία) οι οποίες πολέμησαν λυσσωδώς να στερηθεί η Ελλάδα μέρος των καρπών των νίκης της.¹³²⁰ Πάντως διαφαίνεται μια προσπάθεια του βενιζελικού Τύπου να αμβλύνει κάπως την πικρία από το περιεχόμενο της νότας.¹³²¹

Ο αντιβενιζελικός Τύπος δίχως να καταφεύγει σε ακραίους χαρακτηρισμούς αναφέρεται στα μειονεκτήματα της διακοίνωσης, όπως έλλειψη εγγυήσεων για τους ελληνικούς πληθυσμούς που περιέρχονται στη δικαιοδοσία της Αλβανίας και της Τουρκίας. Ταυτόχρονα επισημαίνει την απροθυμία των Μ. Δυνάμεων να επιβάλλουν στην Τουρκία τις αποφάσεις τους σε περίπτωση μη συμμόρφωσής της και αποδίδει το γεγονός στο ότι υπήρξε πλήρης υποταγή στις αξιώσεις της Τριπλής Συμμαχίας. Σε ό,τι αφορά την απάντηση της Ελλάδας, θεωρεί ότι αυτή ήδη έχει προεξοφληθεί, λόγω της άκρατης υποχώρησης του Βενιζέλου σε όλες τις αξιώσεις της Ευρώπης.¹³²² Γενικά ο αντιβενιζελικός Τύπος δεν προβαίνει σε ακραίους χαρακτηρισμούς, ενώ εμφανίζεται ιδιαίτερα προβληματισμένος, επισημαίνοντας ότι «ταύτα πάντα συντρίβουν την εθνικήν ψυχήν, ενώ μελαγχολία κατέλαβε πάντας τους σκεπτομένους Έλληνας».¹³²³

¹³¹⁹ Σκριπ, 6674/ 3.2.1914, σ. 4

¹³²⁰ *N. Ελλάς*, 145/ 1.2.1914, «Ανταλλάγματα, απέναντι των θυσιών».

¹³²¹ Μάλιστα η *N. Ημέρα* αναφέρει ότι σε ένδειξη περιποίησης και εκδήλωσης ευμενών αισθημάτων προς την Ελλάδα, αυτή έλαβε τη μορφή όχι ρηματικής διακοίνωσης, (note verbale) αλλά κοινής υπογεγραμμένης διακοίνωσης (note collective signee). *N. Ημέρα*, 567/ 2.2.1914, σ. 9

¹³²² *Εμπρός*, 6209/ 1.2.1914, «Η χθεσινή κοινοποίησης της αποφάσεως»

¹³²³ *Εφημερίς*, (11408) 793/ 3.2.1914, «Το πένθος της εθνικής ψυχής».

Η ελληνική κυβέρνηση στην απάντησή της (8/21 Φεβ. 1914) εξέφραζε την ευγνωμοσύνη της προς τις Μ. Δυνάμεις «*επί τη δικαία λύσει, τη συμφώνω άλλως προς τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα αμφοτέρων των Κρατών*», την οποία έδωσαν στο ζήτημα των νησιών, δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι ως φυσικό αντιστάθμισμα της απαγόρευσης να οχυρωθούν, πρέπει οι Μ. Δυνάμεις να εγγυηθούν ότι τα νησιά ουδέποτε θα καταστούν αντικείμενο στρατιωτικής επίθεσης ή ενέργειας. Η Ελλάδα εγγυόταν την προστασία των μουσουλμανικών πληθυσμών των νησιών, ζητώντας παράλληλα την παρέμβαση των Μ. Δυνάμεων, ώστε να δοθούν ουσιαστικές εγγυήσεις (γλωσσικές και θρησκευτικές ελευθερίες) στους ελληνικούς πληθυσμούς της Ίμβρου, της Τενέδου και του Καστελόριζου.

Σε ό,τι αφορά το ηπειρωτικό, επαναλάμβανε ότι «*η Ελλάς συμμορφουμένη προς τας αποφάσεις των Δυνάμεων*» θα αποσύρει τα στρατεύματά της εντός των προθεσμιών που είχαν οριστεί, αναλαμβάνοντας τη ρητή υποχρέωση, «*όπως ουδεμίαν αντίταξη αντίστασιν*», ούτε να υποστηρίξει ή ενθαρρύνει κανενός είδους αντίσταση προς το νέο αλβανικό καθεστώς. Συνάμα ζητούσε να δοθούν επαρκείς και ουσιαστικές εγγυήσεις θρησκευτικές και γλωσσικές πληροφορίες στους ελληνικούς πληθυσμούς που περιέρχονταν στην Αλβανία, γεγονός που θα συνέτεινε ουσιωδώς «*εις καθυσύχασιν των πληθυσμών, οίτινες τελούσιν εισέτι υπό το κράτος σοβαρού φόβου...*»¹³²⁴

Η απάντηση στη διακοίνωση επιβεβαίωνε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο την πλήρη συμμόρφωση της Ελλάδας στις απαιτήσεις της Ευρώπης. Αποτελούσε στην ουσία «*μίαν ατελείωτον σειράν καταφάσεων εις όλας τας δυσμενείς αποφάσεις, τας εσκεμμένας αποσιωπήσεις και τας υπό αίρεσιν υποσχέσεις.....*».¹³²⁵

¹³²⁴ Το πλήρες κείμενο της ελληνικής απάντησης δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ.σ. 34-40
¹³²⁵ *Εμπρός*, 6218/ 9.2.1914, «*Η απάντησις της Ελλάδος εις την διακοίνωσιν των Μ. Δυνάμεων*».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο Ο ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

3.1 Η αυτονομία της Βόρειας Ηπείρου

Ύστερα από την ελληνική απάντηση στη διακοίνωση των Μ. Δυνάμεων η κυβέρνηση ξεκίνησε τις προετοιμασίες για την εκκένωση των περιοχών που παραχωρήθηκαν στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος. Συνάμα ξεκινούσε και ο ηπειρωτικός αγώνας.

Στις 11/24 Φεβ. 1914 συνήλθε στην Αθήνα η Γενική Συνέλευση των Ηπειρωτών, όπου η Επιτροπή ανακοίνωσε ότι επισκέφθηκε τον πρωθυπουργό, προκειμένου να της ανακοινώσει το αποτέλεσμα της περιοδείας του στην Ευρώπη και έλαβε την παρακάτω απάντηση: « *Η σύμφωνος απόφασις της Ευρώπης καταδικάζει το Ελληνικότατον της Ηπείρου Τμήμα εις αποκοπήν από της Μεγάλης Πατρίδος. Αντιλαμβάνεσθε σαφώς και μόνοι σας, Κύριοι, τα εννούμενα. Εν τούτοις, ας μη λιποψυχήσωμεν. Το Τμήμα εκείνο της Ηπείρου εγκλείει τόσην εθνικήν δύναμιν, ώστε να μη απωλεσθή και υπό την Αλβανίαν ακόμη. Θεωρώ περιττόν να σας δηλώσω ότι οιαδήποτε αντίστασις θα είχε κακάς συνεπείας και διά την Ελλάδα και διά την Ήπειρον*». ¹³²⁶

Η Συνέλευση των Ηπειρωτών αποφάσισε την ανάθεση των ηπειρωτικών δικαίων στο Γ. Ζωγράφο, γενικό Διοικητή της Ηπείρου, ο οποίος ανακοίνωσε στη συνέλευση ότι σχηματίστηκε προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση με έδρα το Αργυρόκαστρο αποτελούμενη από τον ίδιο, τον Σπύρο Σπυρομήλιο και τους μητροπολίτες Σπυρίδωνα, Βασίλειο και Γερμανό. Αργότερα η ηπειρωτική κυβέρνηση συμπληρώθηκε με τους Αλ. Καραπάνο και τον Ηπειρώτη αντισυνταγματάρχη Δ. Δούλη, ο οποίος ανέλαβε υπουργός Στρατιωτικών και αρχηγός του βορειοηπειρωτικού στρατού.

Ύστερα από τη δυσμενή διαμόρφωση της κατάστασης, σχηματίστηκαν σε πόλεις και χωριά της Β. Ηπείρου «*Επιτροπές Εθνικής Αμόνης*» και συγκροτήθηκαν στρατιωτικά σώματα με την επωνυμία «*Ιεροί Λόχοι*». Η ελληνική κυβέρνηση δεν έδωσε όπλα στους Ηπειρώτες πέραν των 500 τυφεκίων στο Σπ. Σπυρομήλιο, ¹³²⁷ ο οποίος πρώτος

¹³²⁶ Αντωνόπουλος, ό. π., σσ. 40 -41 & *Καιροί*, 43/13.2.1914, σ. 3

¹³²⁷ Ο Σπ. Σπυρομήλιος υπηρέτούσε ως ταγματάρχης της Χωροφυλακής και χρημάτισε πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής της Χιμάρας και μέλος της αυτόνομης κυβέρνησης. Κατά την περίοδο του

ξεσήκωσε τη Χιμάρα και κήρυξε την αυτονομία της Ηπείρου, αλλά και δεν προέβη σε οποιαδήποτε προληπτική ενέργεια, ώστε να εμποδίσει να φτάσουν στα χέρια τους τα όπλα που θα εγκατέλειπε ο ελληνικός στρατός κατά την αποχώρησή του.¹³²⁸

Σύμφωνα με τις οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης η αποχώρηση του ελληνικού στρατού θα πραγματοποιούνταν σταδιακά, αρχής γενομένης από το διαμέρισμα Κορυτσάς (16 Φεβ./1Μαρ. 1914). Προκειμένου να αποφευχθεί αιματοχυσία ο ελληνικός στρατός θα παρέδιδε την περιοχή μόνο σε οργανωμένη αλβανική δύναμη υπό την καθοδήγηση Ολλανδών αξιωματικών. Εφαρμόζοντας πιστά τις εντολές της κυβέρνησης ο στρατιωτικός διοικητής της Κορυτσάς συνταγματάρχης Κοντούλης, παρέδωσε αυθημερόν την πόλη και την περιφέρειά της στην αλβανική χωροφυλακή. Τις επόμενες μέρες παραδόθηκαν οι περιοχές της Μοσχόπολης, της Κολόνιας και της Φράσαρης.

Ωστόσο, πριν ακόμα ξεκινήσει η εκκένωση από τον ελληνικό στρατό η Ηπειρωτική κυβέρνηση έφθασε στο Αργυρόκαστρο (16 Φεβ./ 1Μαρτίου 1914), όπου σε πανηγυρικό κλίμα ο Ζωγράφος ανακήρυξε την αυτόνομη Δημοκρατία της Β. Ηπείρου.¹³²⁹ Αυθημερόν ενημέρωσε τη Διεθνή Επιτροπή Ελέγχου ότι ο Ηπειρωτικός Λαός κηρύχθηκε αυτόνομος, το διορισμό του ως προέδρου της αυτόνομης Ηπείρου, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι ο λαός της Ηπείρου είναι αποφασισμένος να αντιτάξει έσχατη και απεγνωσμένη άμυνα υπέρ της ελευθερίας του. Για το λόγο αυτό παρακαλούσε το Διεθνή Επιτροπή Ελέγχου, να μην προχωρήσει στη Β. Ήπειρο, προκειμένου να αποφευχθεί αιματοχυσία. Το τηλεγράφημα αυτό εστάλη ύστερα από την εντολή της ελληνικής κυβέρνησης προς τις στρατιωτικές αρχές για εκκένωση της Β. Ηπείρου. Σε όλη τη Β. Ήπειρο (Αργυρόκαστρο, Χιμάρα, Δέλβινο, Άγιοι Σαράντα και Πρεμετή) κηρύχθηκε επανάσταση, υψώθηκε η αυτόνομη σημαία και συμπληρώθηκε η συγκρότηση των ιερών λόχων. Η αυτόνομη κυβέρνηση κατέλυσε παντού τις ελληνικές αρχές και ανέλαβε την τήρηση της τάξης.

Την ίδια στιγμή οι περισσότερες περιοχές της Ηπείρου παραδίδονταν στην αναρχία, λόγω των συγκρούσεων μεταξύ δυνάμεων αυτονομιστών και Αλβανών ατάκτων.

αυτόνομου αγώνα, η *Ακρόπολις* δημοσίευε άρθρα του, σχετικά με τον αγώνα των Ηπειρωτών και την πολιτική του Βενιζέλου στο ηπειρωτικό.

¹³²⁸ Β. Κόντης: «Ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση της αυτόνομης Β. Ηπείρου» στο: Συλλογικό, *Ελευθεριος Βενιζέλος, Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.) Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ., Αθήνα: Γνώση, 1989, σ. 172

¹³²⁹ Η ανακήρυξη της αυτονομίας της Β. Ηπείρου έτυχε ιδιαίτερης δημοσιότητας ιδιαίτερα από τον αντιβενιζελικό αθηναϊκό Τύπο βλ. *Εμπρός*, 6225/ 18.2.1914, σ. 2&5, 6226/19.2.1914, σ. 5, *Εφημερίς*, 807(11422)/ 18.2.1914, σ. 3, *Σκριπ*, 6688/ 18.2.1914, σ. 4, *Ν. Ελλάς*, 161/ 18.2.1914, σ. 5, *Ήπειρος*, 156/ 19.2.1914, σ. 1& 2, *Καιροί* 47/ 18.2.1914, σ. 3, *Ακρόπολις* 10497/ 19.2.1914, σ. 5 & *Αθήναι*, 5030/ 18.2.1914, σ. 2

Η εξέγερση των Ηπειρωτών σε συνδυασμό με την παράδοση της Κορυτσάς προκάλεσε αίσθηση στην κοινή γνώμη, η οποία εκδηλώθηκε με τη συγκρότηση συλλόγων και επιτροπών υποστήριξης των επαναστατών, διενέργεια εράνων στήριξης του αγώνα και οργάνωση συλλαλητηρίων, τα οποία όμως απαγορεύτηκαν από την αστυνομία, με την εφημερίδα *Αθήναι* να επικρίνει την κυβέρνηση, καθώς δεν είχε δικαίωμα να απαγορεύσει ένα ειρηνικό και εθνικό συλλαλητήριο υπέρ των αγωνιζομένων αδελφών, για να αποδείξει στην Ευρώπη ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει δημόσια γνώμη και ότι μετά δύο νικηφόρους πολέμους Ελληνισμός σημαίνει Βενιζελισμός. «*Η φιλαντία ενός κυβερνήτου*», κατέληγε, «*υπερνικά το δίκαιον και παρατάσσει το εθνικόν συμφέρον*».¹³³⁰

Η εξέλιξη της κατάστασης στην Ήπειρο σε συνδυασμό με τις αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση να διατάξει την αναστολή παράδοσης των υπολοίπων εδαφών στην Αλβανία (27 Φεβ./11 Μαρτίου 1914).

Οι Μ. Δυνάμεις απαντώντας (11/24 Απρ.) στο ελληνικό υπόμνημα (της 8^{ης}/21^{ης} Φεβρ. 1914), ανακοίνωσαν ότι είχε δοθεί εντολή στη Διεθνή Επιτροπή Ελέγχου να υποστηρίξει την αρχή της γλωσσικής και θρησκευτικής ισότητας, να συμπεριληφθούν στη χωροφυλακή «*ντόπια στοιχεία*» και να μελετήσει τη δυνατότητα μικρών τροποποιήσεων στα σύνορα. Αυθημερόν η κυβέρνηση διέταξε την αποχώρηση και των υπολοίπων ελληνικών στρατευμάτων, ανακοινώνοντας παράλληλα και την άρση του αποκλεισμού του λιμανιού των Αγ. Σαράντα.¹³³¹

Από τη στιγμή που ο Βενιζέλος διέταξε την εκκένωση της Β. Ηπείρου το ζήτημα των νησιών απώλεσε το φυσικό του αντίρροπο και από ζήτημα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος καθίστατο πλέον ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας με την τελευταία να μην αναγνωρίζει την ελληνική κυριαρχία και με την Ελλάδα να μην μπορεί πλέον να εξαναγκάσει τις Δυνάμεις να επέμβουν υπέρ αυτής.¹³³² Μάλιστα το *Εμπρός* αναφέρει για τον Έλληνα πρωθυπουργό: «*Ο κ. Βενιζέλος υπεχώρησεν απλώς, δια την ηδονήν του να είναι ευάρεστος εις την Ευρώπην. Η ιδέα ότι θα έβλεπεν μέτωπα συνοφρωμένα τον περιήγεν εις απελπισίαν. Δεν εννοεί να ζήσει, εάν δεν ακούση την συναυλίαν του*

¹³³⁰ *Αθήναι*, 5048/ 9.3.1914, «*Η απαγόρευσις του συλλαλητηρίου*». Ακόμα και η φιλοκυβερνητική *Ν. Ημέρα* διαφωνεί με την απόφαση αυτή, επισημαίνοντας ότι το συλλαλητήριο δεν θα ήταν παρά μια πανηγυρική εκδήλωση της εθνικής οδύνης για την τύχη των αδελφών μας. *Ν. Ημέρα*, 601/ 9.3.1914, «*8 Μαρτίου 1914*».

¹³³¹ Για τον αποκλεισμό του λιμανιού των Αγ. Σαράντα, βλ. υποσημείωση 62

¹³³² Η *Εφημερίς* χαρακτηρίζει ως έγκλημα την απόφαση της κυβέρνησης να εγκαταλείψει την Ήπειρο, δίχως να έχει κατοχυρώσει οριστικά τα νησιά και να ξεκινήσει διάλογο με την Τουρκία για συγκυριαρχία στο Αιγαίο. *Εφημερίς*, (11478) 863/16.4.1914, «*Το έγκλημα του Έλληνα πρωθυπουργού*».

ευρωπαϊκού θαυμασμού, υμνούντος αυτόν διά την συνετήν μεγαλοφυΐα του. [...]. Αλλά αν η Ελλάς εξημιώθη εκ της αποπειράς ταύτης, ο κ Βενιζέλος είναι κατενθουσιασμένος, ότι διά των υποσχέσεων και των παραχωρήσεων εις ας προέβη, διέχυσεν την γενικήν ευχαρίστησιν. Υπό την έποψιν δε ταύτην, ο παράδοξος ούτος ανήρ είναι άξιος βαθείας ψυχολογικής μελέτης».¹³³³

Ύστερα από την οριστική αποχώρηση του ελληνικού στρατού ξέσπασαν σοβαρές ταραχές μεταξύ Αλβανών και του αυτόνομου στρατού, ο οποίος προχώρησε μέχρι τη Κορυτσά. Το γεγονός αυτό ανάγκασε την αλβανική κυβέρνηση να ζητήσει τη συνδρομή της Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου να ενεργήσει ως μεσολαβητής ανάμεσα στην Αλβανία και την αυτόνομη κυβέρνηση. Η πρόταση για άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών μεταξύ των δύο αντιπάλων αντιμετωπίστηκε θετικά από την κυβέρνηση των Ηπειρωτών. Ταυτόχρονα ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις στην Κέρκυρα όπου την αυτόνομη κυβέρνηση εκπροσώπησε ο Ζωγράφος με τον Καραπάνο. Ήδη από την πρώτη συνεδρίαση μεταξύ άλλων η Διεθνής Επιτροπή πρότεινε τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε όλα τα σχολεία με συνδιδασκαλία της αλβανικής τα πρώτα τρία έτη, την παράδοση των περιοχών στην αλβανική χωροφυλακή υπό την ηγεσία Ολλανδών αξιωματικών και σταδιακά τη δημιουργία σώματος «αποτελουμένου από στοιχείων των διαφόρων θρησκευμάτων», ενώ οι περιοχές Κορυτσάς και Αργυροκάστρου θα αποτελούσαν ιδιαίτερα καντόνια του αλβανικού κράτους.

Οι προτάσεις αυτές αρχικά απορρίφθηκαν από το Ζωγράφο, καθώς δεν υφίστατο εγγύηση της συμφωνίας από τις Δυνάμεις. Ύστερα από την άρνηση του Βενιζέλου στο αίτημα του Ζωγράφου να εφοδιάσει τον αυτόνομο στρατό με όπλα και πολεμοφόδια –σε περίπτωση αποτυχίας των διαπραγματεύσεων- και την επιμονή του Έλληνα πρωθυπουργού στη συνέχιση των διαπραγματεύσεων ο Ζωγράφος αναγκάστηκε να υποχωρήσει.¹³³⁴ Έτσι στις 5/18 Μαΐου 1914 υπογράφηκε η συμφωνία, που είναι γνωστή ως «**Πρωτόκολλο της Κέρκυρας**», την εγγύηση του οποίου ανέλαβαν οι Δυ-

¹³³³ *Εμπρός*, 6279/ 14.4.1914, «Αι αντιθέσεις της πολιτικής του κ. Βενιζέλου».

¹³³⁴ Λίγο πριν την υπογραφή της προκαταρκτικής συμφωνίας η κατάσταση οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, όταν ο Ιταλός εκπρόσωπος στη Διεθνή Επιτροπή υπέβαλε πρόταση, σύμφωνα με την οποία η εγγύηση της συμφωνίας να αναληφθεί από την Επιτροπή και όχι από τις Μ. Δυνάμεις. Κόντης, *ό. π.*, σ. 178

Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Γ. Ζωγράφου, ο οποίος αποχώρησε από την αίθουσα, δηλώνοντας ότι η Επιτροπή δεν έχει τη δυνατότητα να παράσχει πλήρεις εγγυήσεις για την ασφάλεια των Ηπειρωτών. Ύστερα από παρέμβαση των αντιπροσώπων της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Αυστρίας επήλθε συνεννόηση με το Γ. Ζωγράφο, ενώ η ιταλική πρόταση απορρίφθηκε. Έτσι το απόγευμα της 4^{ης} Μαΐου υπογράφηκε η προκαταρκτική συμφωνία και η οριστική την επομένη. *Σκριπ*, 6765/ 6.5.1914, σ. 4, *Ν. Ελλάς*, 236/ 5.5.1914, σ. 8 & *Πατρίς* 9316/ 5.5.1914, σ. 6

νάμεις που ίδρυσαν και το αλβανικό κράτος, μέσω της Διεθνούς Επιτροπής. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε σημαντική αυτονομία για τις διαφιλονικούμενες περιοχές.¹³³⁵

Από τη μελέτη των άρθρων του πρωτοκόλλου¹³³⁶ προκύπτει ότι επετεύχθησαν προνόμια, τα οποία ουσιαστικά ισοδυναμούσαν με αυτονομία, αν και ο όρος δεν υφίσταται στο σχετικό πρωτόκολλο, αντί των ανώδυνων δηλώσεων που περιλαμβάνονταν στην απάντηση των Μ. Δυνάμεων (11/24 Απρ.) προς την ελληνική κυβέρνηση, τα δε προνόμια τελούσαν υπό τη ρητή έγκρισή τους.¹³³⁷

Οι συγκρούσεις όμως συνεχίστηκαν και μετά τη συμφωνία της Κέρκυρας, καθώς το αλβανικό κράτος του πρίγκιπα Βηδ δεν ήταν σε θέση να ελέγξει τα ακραία αλβανικά στοιχεία. Έτσι παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κατάσταση παρέμεινε χαώδης τόσο στο νότο όσο και στην υπόλοιπη χώρα, λόγω της εμφύλιας διαμάχης. Το γεγονός αυτό έδωσε την ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση να διατάξει την προέλαση του ελληνικού στρατού και την κατάληψη όλης της Β. Ηπείρου με το Βενιζέλο να δηλώνει στη Βουλή (14 Οκτωβρίου 1914), ότι «ο χαρακτήρ της προελάσεως είναι καθαρώς αστυνομικός, λόγοι δε φιλανθρωπίας και ασφαλείας των προς την Αλβανίαν συνόρων προκάλεσαν αυτήν». Συνάμα η Ιταλία κατέλαβε την Αυλώνα με την ενδοχώρα της. Η ελληνική κατοχή διατηρήθηκε μέχρι τον Αύγουστο του 1916, οπότε η Ιταλία κατέλαβε βίαια τη Β. Ήπειρο με σύμφωνη γνώμη των συμμαχικών Δυνάμεων.¹³³⁸

3.2 Στάση του Τύπου έναντι του ηπειρωτικού αγώνα

¹³³⁵ Το αποτέλεσμα αυτό πέραν της σθεναρής αντίστασης των Ηπειρωτών και τους επιδέξιους πολιτικούς και διπλωματικούς χειρισμούς του Γ. Ζωγράφου, ενδεχομένως να οφείλεται στη διαμεσολάβηση του Γερμανού αυτοκράτορα προς την Αυστρία και την Ιταλία να μην εμφανίζονται τόσο αδιάλλακτες, σύμφωνα με τα τηλεγραφήματα του ευρωπαϊκού Τύπου και την αναδημοσίευσή τους από τις ελληνικές εφημερίδες. Βλ. *Εφημερίς*, (11464) /849/ 1.4.1914, σ. 3, «Ο Κάιζερ μεσολαβεί». Η διαμεσολάβηση αυτή της Γερμανίας συμπίπτει χρονικά με την ετήσια παραμονή του Γουλιέλμου Κάιζερ την άνοιξη του 1914 επί ένα μήνα στην Κέρκυρα και στις συναντήσεις που είχε με τον Κωνσταντίνο, το Βενιζέλο και τον Γ. Στρέιτ. Επιπλέον η μετάβαση στην Κέρκυρα του καγκελάριου Μπέτμαν Χόλβεκ και του Γερμανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Βάγκεχαϊμ και οι συζητήσεις που είχαν με την ελληνική πολιτική και πολιτειακή ηγεσία, αποδεικνύει πόσο σημαντική ήταν για τη γερμανική πολιτική η εξομάλυνση των ελληνοτουρκικών διαφορών και η αποκατάσταση της γερμανικής επιρροής στην Ελλάδα, με απώτερο σκοπό την προσχώρηση της Ελλάδας στην Τριπλή Συμμαχία.

¹³³⁶ Το Πρωτόκολλο φέρει τον τίτλο «*Διατάξεις περί των υπό των ελληνικών στρατευμάτων εκκενωθέντων και τας επαρχίας Αργυροκάστρου και Κορυτσάς αποτελούντων εδαφών*», δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σσ. 48-51

¹³³⁷ Με κοινή ανακοίνωσή τους (18 Ιουν./1 Ιουλ. 1914) προς το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών οι πρεσβευτές των έξι Δυνάμεων στην Αθήνα, γνωστοποίησαν ότι οι κυβερνήσεις τους ενέκριναν τη συμφωνία. Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 51

¹³³⁸ Για την αυτονομία της Β. Ηπείρου βλ. ενδεικτικά: Κόντης, *ό. π.*, σσ. 171-190, Ε. Μαντά, «Η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Β. Ήπειρο και οι προετοιμασίες για τον αγώνα», - Η Β. Ήπειρος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – Η ελληνική διοίκηση & Α. Διαμαντή: «Η στάση των Μ. Δυνάμεων και της Ελλάδας στο ζήτημα της αυτονομίας της Β. Ηπείρου το 1914» στο: Συλλογικό, *1914, Η αυτονομία της Β. Ηπείρου*, Ε-Ιστορικά (Ελευθεροτυπία), Ιούνιος 2011, σσ. 33-88, 117 – 148 & 149-192 αντίστοιχα.

Ταυτόχρονα με την περιοδεία του Βενιζέλου στην Ευρώπη, αρχίζει να απασχολεί έντονα τον Τύπο η εξέλιξη του ηπειρωτικού ζητήματος και αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνει θέση για την πολιτική που θα ακολουθήσει έναντι του πρωθυπουργού, λαμβάνοντας υπόψη τις έως τώρα πρωθυπουργικές ενέργειες και το βενιζελικό δόγμα, περί πιστής και τυφλής συμμόρφωσης προς τις αποφάσεις των Δυνάμεων.

Η εφημερίδα που αναδείχθηκε σε υπέρμαχο του αγώνα των Βορειοηπειρωτών υπήρξε η *Ακρόπολις*. Ήδη με την περιοδεία του Βενιζέλου επισημαίνει κυβερνητική αδράνεια στην επίλυση του βορειοηπειρωτικού ζητήματος. Κατά την άποψή της ήταν προτιμότερο να θυσιάσει η αυτονομία των νησιών, παρά να επέλθει «αλβανοποίηση» της Ηπείρου, καθώς ο εθνισμός των νησιών δεν έχει να φοβηθεί τίποτα, σε σχέση με τον όλεθρο που αναμένει τον ελληνισμό «τον συγχωνευόμενον εις την Αλβανίαν».¹³³⁹

Ο ηπειρωτικός αγώνας ήταν το κύριο θέμα της εφημερίδας καθόλη τη διάρκειά του, δημοσιεύοντας ανελλιπώς σειρά άρθρων, τα περισσότερα από τα οποία ήταν του Σπ. Σπυρομήλιου και του Γ. Μπούσιου,¹³⁴⁰ με τον τελευταίο να καταγγέλλει ανελλιπώς την κυβέρνηση Βενιζέλου για την πολιτική της στο βορειοηπειρωτικό.¹³⁴¹

Ο Γαβριηλίδης θεωρεί την απόφαση του πρωθυπουργού για αποτροπή της ηπειρωτικής άμυνας ως κακούργημα, που αποσκοπεί στην άρνηση κάθε έννοιας ανθρωπισμού και εθνισμού, κάθε λογικής και δικαίου. Μάλιστα επικαλείται τον κυβερνητικό Τύπο να σώσει τον πρωθυπουργό, καθώς «ήρχισε να ολισθαίνει και απειλείται από τον κατήφορον», επισημαίνοντας ότι οφείλει αν όχι να διαφωνεί, να καθοδηγεί και να συμβουλεύει την κυβέρνηση.¹³⁴²

Υπέρμαχοι του αυτόνομου ηπειρωτικού αγώνα, δίχως όμως τις ακραίες υπερβολές της *Ακρόπολης*, αναδείχθηκαν και οι άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες. Το *Εμπρός* αποδίδει την τροπή του ηπειρωτικού σε λάθη της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία λέει ότι εξαναγκάστηκε να θυσιάσει την Ήπειρο, προκειμένου να σώσει άλλα ζωτικά ζητήματα, τονίζοντας ότι η προσπάθεια εξουδετέρωσης της ηπειρωτικής άμυνας ισοδου-

¹³³⁹ *Ακρόπολις*, 10460/ 10.1.1914, «Το προτιμότερον»

¹³⁴⁰ Ο Γ. Μπούσιος διατέλεσε βουλευτής Κοζάνης (στην οθωμανική Βουλή) και υποστήριξε τον ελληνισμό εκτός συνόρων. Υπήρξε από τους αφανείς συνδιοργανωτές του ηπειρωτικού αγώνα.

¹³⁴¹ Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα του: 10476/26.1.1914, «Ανανδρος ή εύανδρος», 10456/ 28.2.1914, «Πολιτική ασυναρτησία», 10458/2.3.1914, «Κράτος και Έθνος», 10461/ 5.3.1914, «Η κυβέρνηση και ο ηπειρωτικός αγών», 10534/ 28.3.1914, «Ο Βενιζέλος και οι Ηπειρώται» κ.ά. Το *Έθνος* τον επικρίνει για την αρθρογραφία του αυτή, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Είναι λυπηρότατον, ότι άνδρες της πανελληνίου φήμης του κ. Μπουσίου, ποιούνται απαρχήν του εν Ελλάδι πολιτικού των σταδίου με τοιαύτην πολεμικήν...]. *Έθνος*, 123/ 1.3.1914, «Η αρθρογραφία του κ. Μπουσίου».

¹³⁴² *Ακρόπολις*, 10493/ 13.2.1914, «Ο πρωθυπουργός και ο Τύπος του».

ναμεί με έγκλημα προδοσίας.¹³⁴³ Προτρέπει δε τους Ηπειρώτες να μην παρασυρθούν από μωρές ή επιπόλαιες (κυβερνητικές) εξηγήσεις και υποσχέσεις και διαπράξουν την απερισκεψία να αφοπλιστούν, πριν προηγουμένως τους δοθούν οι απαραίτητες εγγυήσεις προκειμένου να διασωθεί η ζωή και η εθνική τους υπόσταση.¹³⁴⁴ Επιπλέον επικρίνει το Βενιζέλο, θεωρώντας ότι κανένας δεν εργάστηκε περισσότερο από αυτόν υπέρ της Αλβανίας, καθώς πράττει ότι είναι δυνατό για να ματαιώσει το κίνημα των Ηπειρωτών, επιδεικνύοντας αδιαλλαξία μεγάλου άνδρα, που αδιαφορεί προς το κοινό αίσθημα της χώρας του.¹³⁴⁵

Η εφημερίδα του Γ. Πωπ (Αθήναι), επισημαίνει ότι αν οι Ηπειρώτες γνώριζαν να διακηρύξουν παντού ότι «Ελληνισμός δεν σημαίνει βενιζελισμός» και η άμυνα υπέρ βωμών και εστιών δεν είναι θέμα «δωρεάς επ' ανταλλάγματι διαφημίσεων» ενός ανθρώπου, που διακατέχεται από την έμμονη ιδέα να διαφημίζεται παγκοσμίως, η τύχη της Ηπείρου θα ήταν διαφορετική.¹³⁴⁶ Επικρίνει το Βενιζέλο για «ανθρωπεμπορία» της Ηπείρου, επειδή απεμπόλησε την ελευθερία μέρους της πατρίδας του, που απελευθερώθηκε με το αίμα του ελληνικού λαού.¹³⁴⁷ Θέλοντας δε να ικανοποιήσει τη φιλαρέσκεια της διεθνούς εκτίμησης μεταβλήθηκε σε Αρβανίτη χωροφύλακα, διατάσσοντας Έλληνες στρατιώτες να καταπνίξουν το κίνημα της αυτονομίας.¹³⁴⁸

Ανάλογες θέσεις εκφράζει και το *Σκριπ*, το οποίο εμφανίζεται ιδιαίτερα επικριτικό με την πολιτική του πρωθυπουργού για απεμπόληση των δικαιωμάτων της Ηπείρου, υποστηρίζοντας ένθερμα τον αγώνα περί αυτονομίας.¹³⁴⁹ Η *Εφημερίς* δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τον ηπειρωτικό αγώνα, καθώς από πολύ νωρίς υποστήριξε την άποψη, περί άμεσης εκκένωσης της Ηπείρου, την οποία θεωρούσε χαμένη υπόθεση, ώστε να αποδοθούν τουλάχιστον τα νησιά στην Ελλάδα.¹³⁵⁰

Η *N. Ελλάς* αν και βενιζελική εφημερίδα, διαφοροποιείται πλήρως από τις επίσημες κυβερνητικές θέσεις. Πριν ακόμα συναντηθεί ο Βενιζέλος με τους ηγέτες των Μ. Δυνάμεων, τάσσεται υπέρ του ένοπλου αγώνα, επισημαίνοντας ότι αυτοί που αφήνο-

¹³⁴³ *Εμπρός*, 6206/29.1.1914, «Η δυσπιστία των Ηπειρωτών».

¹³⁴⁴ *Εμπρός*, 6223/ 15.2.1914, «Τα δικαιώματα των Ηπειρωτών».

¹³⁴⁵ *Εμπρός*, 6252 /17.3.1914, «Το πρώτον διάβημα της ελληνικής κυβερνήσεως».

¹³⁴⁶ *Αθήναι*, 5015/ 3.2.1914, «Διά την Ήπειρον των Ηπειρωτών».

¹³⁴⁷ *Αθήναι*, 5035/ 23.2.1914, «Και πάλιν εκμετάλλευσες»

¹³⁴⁸ *Αθήναι*, 5040/ 1.3.1914, «Ο αγών της Ηπείρου».

¹³⁴⁹ *Σκριπ*, 6684/ 13.2.1914, «Εθνική άποψις του αρξαμένου αγώνος», 6685/ 14.2.1914, «Επιβουλή του ηπειρωτικού αγώνος» & 6686/ 13.2.1914, «Η μελανότερα σελίδα της νεότερας Ελλάδος».

¹³⁵⁰ Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε με σειρά άρθρων από την *Εφημερίδα*, ήδη μετά την επιστροφή του Βενιζέλου από την Ευρώπη. βλ. *Εφημερίς*, 791(11406/ 1.2.1914, «Η Ήπειρος απωλέσθη, σώσωμεν τουλάχιστον το Αιγαίον», 792(11407)/ 2.2.1914 , «Όταν οι κολοσσοί φοβούνται» & 793 (11408) / 3.3.1914 «Το πένθος της εθνικής ψυχής»

νται στην σκληρή τους τύχη, δεν είναι υποχρεωμένοι να υπακούσουν στα κελεύσματα κανενός για να καταλήξει: «Υπεράνω παντός ανθρωπίνου νόμου είναι ο υπέρτερος, ο θεός νόμος», που επιτάσσει ότι κανείς δεν διαθέτει το πλέον τιμαλφές δικαίωμα κάθε ατόμου και κάθε λαού, να κανονίζει ο ίδιος την πολιτική και κοινωνική του τύχη. Ως φιλοκυβερνητική όμως εφημερίδα δεν επιρρίπτει ευθύνες στην κυβέρνηση, η οποία εφόσον ανέλαβε υποχρεώσεις έναντι των Μ. Δυνάμεων, δικαιολογημένα δε δύναται να υποστηρίξει τον αγώνα, ο οποίος όχι μόνο είναι δίκαιος, αλλά και επιβάλλεται. Η ελληνική ψυχή όμως θα είναι με το μέρος των Ηπειρωτών και όχι της κυβέρνησης, παρόλο που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης του Λαού.¹³⁵¹ Η πολιτική της εφημερίδας δε μεταβλήθηκε καθόλη τη διάρκεια του ηπειρωτικού αγώνα.¹³⁵²

Ανάλογη είναι και η θέση των *Καιρών*, οι οποίοι αν και αναγνωρίζουν στην κυβέρνηση την υποχρέωση να υποκύψει στις επιταγές των ισχυρών, ασπάζονται ταυτόχρονα και τα δίκαια του ηπειρωτικού λαού. Συνηγορούν μάλιστα με ιδιαίτερη θέρμη στην ενίσχυση του αγώνα «αδιωτικώς», καλώντας την ελληνική κοινωνία να μην αδιαφορήσει, ενώ επικρίνουν «μικρά μειοψηφία του αθηναϊκού τύπου», η οποία επαναλαμβάνει την κυβερνητική επιταγή, περί αποχής από τον ένοπλο αγώνα.¹³⁵³

Επικεφαλής της ομάδας του Τύπου, που υποστηρίζει τις κυβερνητικές θέσεις είναι η *Πατρίς*, η οποία αρχικά με άρθρο του ιδιοκτήτη της και βουλευτή Θεσπρωτίας Σπ. Σίμου, τόνιζε ότι είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε με πόνο στη ψυχή κάθε απόφαση του Έλληνα πρωθυπουργού, καθώς με αυτή συνδέεται η τύχη και άλλων ελληνικών πληθυσμών. Εφόσον όμως οι άδικες αποφάσεις της Ευρώπης επιβάλλουν τη θυσία της Β. Ηπείρου, κανείς δεν θα κατηγορήσει τους θυσιαζόμενους, όταν οι ίδιοι αποφασίσουν να εξαγοράσουν την ελευθερία τους και να προτιμήσουν το θάνατο, παρά να παραδοθούν στους άγριους λύκους της Τουρκαλβανίας. Φαίνεται ότι αρχικά η *Πατρίς* ήταν θετική στο ενδεχόμενο ενός ένοπλου αγώνα των Ηπειρωτών.¹³⁵⁴

Όταν όμως ελήφθη η απόφαση από τους Βορειοηπειρώτες για ένοπλο αγώνα, ο Σίμος άρχισε να διαφοροποιείται από την αρχική του θέση. Τονίζει ότι η προτεινόμενη λύση για ένοπλη άμυνα δεν παρέχει εχέγγυα προστασίας, ενώ είναι βέβαιο ότι θα επιφέρει αιματηρές συνέπειες, καταστροφές και ερήμωση των περιοχών αυτών, όταν

¹³⁵¹ *Ν. Ελλάς*, 119/ 6.1.1914, «Ουδείς θα εμποδίση την ηπειρωτικήν άμυναν» & 159/15.2.1914, «Το δικαίωμα των Ηπειρωτών επί τον αρχόμενον αγώνα».

¹³⁵² *Ν. Ελλάς*, 210/ 9.4.1914, «Το έθνος, η κυβέρνηση και ο ηπειρωτικός αγών».

¹³⁵³ *Καιροί*, 43/13.2.1914, «Εμπρός ευθαρσείς Ηπειρώται!» & 51/22.2.1914, «Ο αγών των Ηπειρωτών»

¹³⁵⁴ *Πατρίς*, 7201/ 8.1.1914, «Ο Βενιζέλος, η Πατρίς και οι Ηπειρώται & 7202/ 9.1.1914, «Ούτε μία σπιθαμήν ούτε μίαν πέτραν».

το ζητούμενο παραμένει η διατήρηση των πληθυσμών στους τόπους καταγωγής του Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι αυτά δε γράφονται προκειμένου να είναι ευάρεστη στο Βενιζέλο, ο οποίος δεν έχει ανάγκη από καμία εφημερίδα προκειμένου να αυξήσει το κύρος του (!)¹³⁵⁵.

Η εφημερίδα θεωρεί ως μόνη ορθή αντίληψη, αυτήν την της ελληνικής κυβέρνησης επισημαίνοντας: «*Οφείλομεν πειθαρχίαν εφεξής εις το κέντρον, και το κέντρον είναι η υπεύθυνος ελληνική κυβέρνησις. Επί τέλους δεν βλέπομεν, διατί είναι περισσότερον πατριώται οι ανευθύνως γνωματεύοντες από τους υπευθύνως κυβερνώντας*», τονίζοντας ότι οποιαδήποτε άλλη πολιτική ή ενέργεια θα έχει ως αποτέλεσμα να «*μετατοπίσει τας ευθύνας επί ανεύθυνων και να παραβλέψει το έργον του κράτους*».¹³⁵⁶ Με το άρθρο της αυτό η *Πατρίς* δήλωνε επίσημα ότι η πολιτική της στο ηπειρωτικό ζήτημα δεν μπορεί παρά να είναι σύμφωνη προς την κυβερνητική πολιτική, η οποία διπλασίωσε και δόξασε την Ελλάδα και δικαιολογημένα απολαμβάνει της εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού.¹³⁵⁷ Καθίστατο πλέον ολοφάνερο, ότι δεν ήταν διατεθειμένη να υποστηρίξει ούτε κατ' ελάχιστο τους Ηπειρώτες, πολιτική την οποία τήρησε απαρέγκλιτα καθόλη τη διάρκεια του αυτόνομου αγώνα. Η αρχική εντύπωση, ότι η εφημερίδα του Σίμου θα παρέκκλινε έστω και μία φορά από την επίσημη βενιζελική πολιτική, εξανεμίστηκε. Επιτίθεται δε με ιδιαίτερη σφοδρότητα στους «*υπερπατριώτας*», οι οποίοι προσπαθούν «*με τους Δραγούμηδες, τους Σπυρομήλιους, τους Μπουσίους*» και τους άλλους Αγίους Μπελάδες» να μας φέρουν σε ρήξη με δύο από τις Μ. Δυνάμεις, για να μείνουμε και πάλι μόνοι και ακάλυπτοι.¹³⁵⁸

Οι θέσεις αυτές της *Πατρίδος* αποτέλεσαν αντικείμενο έντονης κριτικής από την εφημερίδα *Ηπειρος* των Ιωαννίνων –υπέρμαχο του αυτόνομου αγώνα και ημιεπίσημο όργανο της αυτόνομης κυβέρνησης- η οποία κατηγόρησε την *Πατρίδα*, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά.: «*Με παμπονηρίαν και κακοπιστίαν ανίερων ο αρθρογράφος της «Πατρίδος» [...] εις σειράν σοφισμάτων υστεροβούλων και κυβερνητικοφλετροειδών ερωτοτροπιών, προσπαθεί να εμβάλλη εις το Πανελλήνιον την υπόνοιαν ότι ο αγών ο Ηπειρωτικός δεν είναι ευγενής φωνή λαού σκλαβωμένου, αλλά τάσις προς αντιπολίτευσιν και εκμετάλλευσιν!!!*

¹³⁵⁵ *Πατρίς*, 7237/ 13.2.1914, «Η πραγματική άποψις του ηπειρωτικού ζητήματος».

¹³⁵⁶ *Πατρίς*, 7238/ 14.2.1914, «Υπέρ της Ηπείρου και όχι υπέρ του Βενιζέλου». Την ίδια άποψη περί ενός εθνικού κέντρου για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής εξέφρασε ο Βενιζέλος μια βδομάδα αργότερα κατά τη συζήτηση στη Βουλή για το Ηπειρωτικό. Βλ. επόμενο κεφάλαιο.

¹³⁵⁷ *Πατρίς*, 7251/ 28.2.1914, «Ευγνωμοσύνη προς τον λυτρωτήν».

¹³⁵⁸ *Πατρίς*, 7267/ 16.3.1914, «Δια τους υπερπατριώτας» & 7282/31.3.1914, «Η συναυλία των τρελών».

Το σατανικόν μιας τοιαύτης υπονοίας δεν διαφεύγει κανενός ότι σκοπόν έχει να ψυχράνη πάσαν ορμήν του Πανελληνίου προς συναρωγήν εις το κίνημα. Ποταπός δε και ευτελής δούλος των πολιτικών χρεοκόπων αναισχύντως ψευδόμενος ισχυρίζεται ότι η κυβέρνησις εξασφάλισεν εγγυήσεις. Περιβαλλόμενος δε προς στιγμήν τον μανδύαν του Ιερεμίου [.....] φοβείται δήθεν καταστροφάς! Δεν ξέρει δε ότι ακριβώς αι καταστροφαι τας οποίας εδημιούργησεν αυτή η κυβέρνησις και η αλλαλάζουσα κυμβαλοκρουσία των κυβερνητικών φύλλων θα επέλθουν διπλότεροι με την υποταγήν εις λαόν βάρβαρον και φιλέκδικον. [...] Υπάρχουν όμως Ηπειρώται με ιδανικά, τα οποία δεν ψήνονται εις φούρνους ούτε ζυμώνονται στα σκαφίδια». ¹³⁵⁹

Το Έθνος επισημαίνει ότι αν οι Ηπειρώτες οδηγούνται στην απόφασή τους για ένοπλο αγώνα από τη φωνή του αισθήματος, η κυβέρνηση αν και διακατέχεται από βαθύτατη οδύνη, πολιτεύεται με βάση τη λογική και όχι τα αισθήματα. Αποτελεί δε υπέρτατο καθήκον της έναντι του έθνους και της ιστορίας να μην παρασυρθεί από τις εκδηλώσεις πατριωτικού ενθουσιασμού, αλλά να πράξει ό,τι επιβάλλεται, οφείλει δε να υπερασπίσει την Ήπειρο από την ερήμωση. Επιπλέον ο Τύπος οφείλει να πει την αλήθεια, απέχοντας από τα γνωστά συστήματα του παρελθόντος. ¹³⁶⁰ Η εφημερίδα δίχως ακραίες αναφορές υποστηρίζει πλήρως την πολιτική της κυβέρνησης.

Η στάση της *Εστίας* έναντι του ηπειρωτικού αγώνα διακατέχεται από μετριοπάθεια. Αν και θεωρεί, ότι τυχόν αντίσταση με τις σημερινές συνθήκες θα είχε ως αποτέλεσμα την επιδείνωση της θέσης των Ηπειρωτών, ερήμωση των ηπειρωτικών εδαφών και επιβάρυνση του ελληνικού κράτους με δεκάδες χιλιάδων προσφύγων, επισημαίνει ότι όσο και αν θελήσει κάποιος να παραμείνει σύμφωνος με την κυβερνητική πολιτική, δεν είναι δυνατό να μη δικαιολογήσει τον ηπειρωτικό λαό, ο οποίος διαμαρτύρεται γιατί η Ευρώπη δεν περιφρούρησε την ύπαρξή του με ειδικό πολιτειακό καθεστώς. ¹³⁶¹ Αν και ημεπίσημο εσπερινό όργανο της κυβέρνησης η *Εστία* δεν ασπάζεται απόλυτα τις κυβερνητικές απόψεις για αποθάρρυνση της ηπειρωτικής άμυνας, αλλά και ούτε την προτρέπει άμεσα.

Η Ν. Ημέρα συμπλέει με την επίσημη κυβερνητική θέση. Θεωρώντας ως καθοριστική τη στάση του Τύπου έναντι της κοινής γνώμης, επιτίθεται δριμύτατα εναντίον των δημοσιογράφων εκείνων, οι οποίοι ωθούν ανεύθυνα τους ηπειρωτικούς πληθυ-

¹³⁵⁹ *Ηπειρος*, 156/ 19.2.1914, «Τα ιδανικά δεν ψήνονται στους φούρνους».

¹³⁶⁰ *Έθνος*, 108/ 13.2.1914, «Η κυβέρνησις εν τω Ηπειρωτικώ».

¹³⁶¹ *Εστία*, 7178/ 8.2.1914, σ. 4 & 7181/ 11.2.1914, «Ο αγών της Ηπείρου».

σμούς σε αντίσταση, καθώς δεν εξυπηρετούν τα συμφέροντα της χώρας, αλλά «κακουργούν εναντίον αυτών».¹³⁶²

Τα επικριτικά σχόλια για την πολιτική του Βενιζέλου στο ηπειρωτικό συνεχίστηκαν καθόλη τη διάρκεια του αυτόνομου αγώνα. Το *Σκριπ* αναφερόμενο στον αποκλεισμό των Αγ. Σαράντα και στη σύλληψη του Μητροπολίτη Βελλάς και Κονίτσης από Έλληνα αξιωματικό, «κατά διαταγήν του Έλληνος πρωθυπουργού», σχολίαζε ότι το γεγονός αυτό εξήγειρε την κοινή συνείδηση και προκάλεσε όχι εθνική αγανάκτηση, αλλά εθνική βδελυγμία. Επικρίνει δε έντονα την ελληνική κυβέρνηση, η οποία ανέλαβε να επικηρύξει τους ήρωες της ελληνικής ελευθερίας και σε περίπτωση αντίστασης να τουφεκίσει και να εξολοθρεύσει όλους τους Έλληνες της Β. Ηπείρου, για να παραδώσει στους Αλβανούς «Ήπειρον καθαρώς αλβανικήν».¹³⁶³

Σε συνέντευξή του ο Γ. Ζωγράφος, προς τον απεσταλμένο της *Daily Telegraph*, κατέκρινε την κυβέρνηση για την υστερική της επιμονή στο στραγγαλισμό της ηπειρωτικής άμυνας, αποκλείοντας τους Αγ. Σαράντα, παρεμποδίζοντας την πώληση όπλων, απαγορεύοντας τη μετάβαση εθελοντικών σωμάτων από την ελεύθερη Ελλάδα. Καθιερώνοντας δε «*αυστηράν και τουρκοπρεπήν λογοκρισίαν*» και κατακρατώντας όλα τα τηλεγραφήματα, επιχειρεί να αποκόψει κάθε επικοινωνία των επαναστατημένων πληθυσμών με τη δημόσια ελληνική γνώμη.¹³⁶⁴

Το *Εμπρός* σημειώνει ότι και στο παρελθόν υπήρξαν κυβερνήσεις, οι οποίες πιεζόμενες από τους ισχυρούς στη λήψη αποφάσεων ασύμφορων για το έθνος, προέβαλαν ως εμπόδιο την εξέγερση της κοινής γνώμης. Αντίθετα ο Βενιζέλος αναλαμβάνοντας υποχρεώσεις έναντι της Ιταλίας δεν αντέταξε ούτε κατά προσποίηση «την σκιάν τουλάχιστον αυτής», καθώς αυτός είναι η κοινή γνώμη στην Ελλάδα, τονίζοντας χαρακτηριστικά: «*Η θέλησίς του είναι ο νόμος, προ του οποίου κλίνουν ευπειθώς όλαι αι κεφαλαί*».¹³⁶⁵ Η Ιταλία για κανένα λόγο δεν επιθυμούσε προέκταση των ελληνικών συνόρων προς βόρεια. Ο έλεγχος από κοινού με την Αυστροουγγαρία της Αλβανίας, τους παρέχει τη δυνατότητα ελέγχου και όλης της Αδριατικής θάλασσας και έτσι καθίσταται περισσότερο εύκολη η έξοδος του αυστριακού στόλου στη θάλασσα και η προώθηση των οικονομικών συμφερόντων της Δυναδικής Μοναρχίας.

Το αίτημα της αλβανικής κυβέρνησης να ζητήσει τη συνδρομή της Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου να ενεργήσει ως μεσολαβητής ανάμεσα στην Αλβανία και την αυτό-

¹³⁶² *Ν. Ημέρα*, 585/ 21.2.1914, «20 Φεβρουαρίου 1914».

¹³⁶³ *Σκριπ*, 6693/ 23.2.1914, «Εσβέσθη η ελληνική ψυχή»;

¹³⁶⁴ *Ακρόπολις*, 10472/ 16.3.1914, «Το κατηγορητήριο του Ζωγράφου κατά της κυβερνήσεως».

¹³⁶⁵ *Εμπρός*, 6266/ 31.3.1914, «Το μέγα δίλημμα της παρούσης καταστάσεως».

νομη κυβέρνηση, ερμηνεύτηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο ως μεγάλη νίκη των «γενναίων αμυντόρων της Ηπείρου», οι οποίοι αγωνίστηκαν όχι μόνο εναντίον δύο Δυνάμεων (Ιταλίας και Αυστρίας), αλλά και εγκαταλείφθηκαν αισχρά από την κυβέρνηση του ελληνικού βασιλείου, λόγω της ευτελούς υποτέλειάς της προς τις Μ. Δυνάμεις. Την ευθύνη φυσικά φέρει ο κακός Βενιζέλος και τα τυφλά όργανά του, που είναι ικανά να μετέλθουν τα πάντα, προκειμένου να παραμείνουν στην εξουσία.¹³⁶⁶ Η πρόταση αυτή έγινε τελικά αποδεκτή από τους Ηπειρώτες και έτσι ξεκίνησαν συνομιλίες στην Κέρκυρα, όπου ύστερα από ένα δεκαήμερο διαπραγματεύσεων κατέληξαν σε συμφωνία.

Η υπογραφή του πρωτοκόλλου της Κέρκυρας χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τον Τύπο. Ιδιαίτερα γλαφυρός ο αντιβενιζελικός Τύπος, τονίζει ότι η υπογραφή της συμφωνίας αποτελεί θρίαμβο για την Ήπειρο, που τον πέτυχε μία «δραξ» γενναίων μαχητών, λόγω της επιμονής και της πίστης τους στα ιδανικά του αγώνα, με αποτέλεσμα τη διάσωση της Β. Ηπείρου από την ερήμωση και την αλβανοποίηση. Δεν παραλείπουν βέβαια να επισημάνουν ότι μεγάλο μερίδιο του θριάμβου ανήκει στον αρχηγό της αυτόνομης κυβέρνησης, Γ. Ζωγράφο, του οποίου ο πατριωτισμός, η περσόνα, η πείρα και η διπλωματική ικανότητα διέσωσε το ελληνικό γόητρο, σε αντίθεση με την περιβόητη σύνεση του Βενιζέλου, που διακήρυττε ότι οποιαδήποτε αντίσταση είναι καταδικασμένη σε αποτυχία, ενώ μετέλθε κάθε μέσο προκειμένου να αποτύχει ο αγώνας.

Οι αναφορές αυτές του αντικυβερνητικού Τύπου προς το Γ. Ζωγράφο δεν υπήρξαν τυχαίες, καθώς στις 18 Μαΐου 1914 είχε προγραμματιστεί η διεξαγωγή επαναληπτικών εκλογών στην περιφέρεια Αττικοβοιωτίας για την πλήρωση δύο χηρευουσών βουλευτικών εδρών, με την αντιπολίτευση να υποστηρίζει την υποψηφιότητα του Γ. Πωπ και του Γ. Ζωγράφου (προτάθηκε από ηπειρωτικά σωματεία) και με τον τελευταίο να μην έχει αποσαφηνίσει ακόμα πλήρως, αν θα έκανε δεκτή ή όχι την πρόταση αυτή, η οποία συνέπεσε με τις συνομιλίες στην Κέρκυρα. Ειδικότερα οι *Καιροί* αφιερώνουν το κυρίως άρθρο τους στο Γ. Ζωγράφο και δευτερευόντως στα αποτελέσματα του αγώνα, καθώς του οφείλεται «πανελλήνια ευγνωμοσύνη», η οποία πρέπει να εκδηλωθεί με την εκλογή του ως βουλευτή.¹³⁶⁷

Επιπλέον η νίκη των Ηπειρωτών αποτελεί ντροπή για το επίσημο κράτος, καθώς η κυβέρνησή του στάθηκε ανίκανη να πετύχει οτιδήποτε για την Ήπειρο, θεωρεί δε ότι

¹³⁶⁶ *Εφημερίς*, 872(11487) / 25.4.1914, «Ο Θεός αγαπά και τον νοικοκύρη».

¹³⁶⁷ *Καιροί*, 124/ 6.5.1914, «Πανελλήνια ευγνωμοσύνη»

υπέστη τη μεγαλύτερη ταπείνωση και τον εξευτελισμό, υπακούοντας με δουλικότητα στις απαιτήσεις των Μ. Δυνάμεων, οι οποίες απέρριψαν περιφρονητικά ακόμα και τις ευχές της ελληνικής κυβέρνησης για παραχώρηση εγγυήσεων.¹³⁶⁸

Τέλος, η *Ακρόπολις* χαρακτηρίζει ως ύμνο προς τον ηπειρωτικό αγώνα τη δήλωση του Γερμανού εκπροσώπου στη Διεθνή Επιτροπή: « [...] η *Ευρώπη* δεχθείσα να διαπραγματευτή μετά των *Ηπειρωτών*, ανεγνώρισε τούτους ουχί ως *Αλβανούς επαναστάτας*, αλλ' ως λαόν διαφέροντα των *Αλβανών* εθνολογικώς και αποτελούντα συκεκροτημένον σύνολον, μεθ' ου προήλθεν εις διαπραγματεύσεις ως εάν απετέλει ιδίον κράτος. Αποτελεί δε μέγα τι υπέρ της εθνικής υποθέσεως των *Ηπειρωτών* η παροχή εις αυτούς αυτοδιοικήσεως από μέρους της *Ευρώπης*». ¹³⁶⁹

Η δήλωση αυτή του Γερμανού εκπροσώπου σε συνδυασμό με την εγγύηση της συμφωνίας θεωρήθηκε από την *Εστία* ως ιδιαίτερη επιτυχία, που ισοδυναμεί με το πιο σημαντικό προνόμιο. Παράλληλα απευθύνει μήνυμα στην ηπειρωτική συνέλευση για σύνεση και μετριοπάθεια και να μην επικρατήσουν οι αδιάλλακτοι, ώστε να επικυρωθεί η συμφωνία και να τερματιστεί η ανωμαλία.¹³⁷⁰ Είναι φανερό η προτροπή της εφημερίδας προς την ηπειρωτική συνέλευση να εγκρίνει τη συμφωνία, δεδομένου ότι ήδη άρχισαν να εμφανίζονται αντιδράσεις και ιδιαίτερα από τον αρχηγό της Χειμάρας Σπυρομήλιο, επειδή στη συμφωνία δεν υπήρχε αναφορά για ιδιαίτερα προνόμια της περιοχής, όπως την περίοδο της Τουρκοκρατίας, παρά την παρουσία του ίδιου στην τελευταία συνεδρίαση και την υποβολή ανάλογου αιτήματος προς την Επιτροπή.

Ο υπόλοιπος κυβερνητικός Τύπος αναφέρεται στη χαρά του ελληνισμού για την αίσια έκβαση των διαπραγματεύσεων, την οποία χαρακτηρίζει ως νίκη του ηπειρωτικού Λαού και εγγύηση υπεροχής της ελληνικής κοινότητας,¹³⁷¹ ενώ απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο Βενιζέλο, γεγονός άλλωστε αναμενόμενο λαμβάνοντας υπόψη ότι το μόνο που ενδιέφερε τον Έλληνα πρωθυπουργό, ήταν η αίσια έκβαση των διαπραγματεύσεων και η υπογραφή το ταχύτερο της συμφωνίας. Γενικά, ο αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση ότι ο κυβερνητικός Τύπος επιθυμούσε να «κλείσει» τάχιστα, το θέμα της Ηπείρου, ώστε να εκλείψουν και οι συνεχείς αναφορές του αντι-

¹³⁶⁸ *Σκριπ*, 6765/ 6.5.1914, «Η ηπειρωτική νίκη και η ελληνική κυβέρνηση», *Εμπρός*, 6301/ 6.5.1914, «Αι λεπτομέρειαι του πρωτοκόλλου», *Ηπειρος* 183/ 7.5.1914, «Η τιμή της Ηπείρου», *Αθήναι*, 5106/ 6.5.1914, «Η νίκη», *Εφημερίς*, 882 (11497)/ 5.5.1914, «Ο θρίαμβος της Ηπείρου».

¹³⁶⁹ *Ακρόπολις*, 10574/ 6.5.1914, «Ύμνος και πρόγραμμα» & *Εστία* 7265/ 5.5.1914, σ. 4

¹³⁷⁰ *Εστία*, 7266/ 6.5.1914, «Καιρός συναιρέσεως».

¹³⁷¹ *Ν. Ελλάς*, 237/ 6.5.1914, σ. 3, «Χαίρε Ηπειρος», *Έθνος*, 188/ 5.5.1914, «Η συμφωνία της Κέρκυρας» & *Πατρίς*, 9317/ 6.5.1914, «Η Νίκη της Ηπείρου», δίχως όμως η αναφορά αυτή να υφίσταται στη θέση του κυρίως άρθρου.

βενιζελικού Τύπου στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τον ηπειρωτικό αγώνα και ιδιαίτερα οι εφημερίδες *Πατρίς*, *Ν. Ημέρα* & *Έθνος*.

Παρόλη την επιφανειακή κριτική των κυβερνητικών εφημερίδων για τη συμφωνία της Κέρκυρας, πρωτοστατούν στην αναδημοσίευση σχολίων για το Βενιζέλο από τα ημεπίσημα ευρωπαϊκά φύλα. Οι *TIMES* τονίζουν ότι η επίτευξη της συμφωνίας επήλθε χάρη στις κοινές προσπάθειες της Διεθνούς Επιτροπής και του Προέδρου της προσωρινής κυβέρνησης, αλλά και χάρη στην ηθική επιρροή που άσκησε ο πρωθυπουργός της Ελλάδας «επ' αγαθώ του ζητήματος». Ο *Χρόνος* (Παρισιού) πλέκει το εγκώμιο του Βενιζέλου και προσθέτει ότι η συμφωνία δικαιώνει για μια ακόμα φορά την πολιτική του, «ως έχουσα συνείδησιν του επιδιωκομένου σκοπού» και θα τον βοηθήσει όπως διατηρήσει υψηλό το κύρος του.

Ο *Ν. Ελεύθερος Τύπος* (Βιέννης) επισημαίνει ότι η κυβέρνηση της Αθήνας επέδειξε σύνεση και δεν παρασύρθηκε από τον πειρασμό της δημιουργίας μιας νέας Κρήτης, καταπνίγοντας χάρη της ειρήνης το αίσθημα της εθνικής αλληλεγγύης. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία θυσία της ελληνικής κυβέρνησης, η αξία της οποίας δεν πρέπει να παραγνωριστεί, καθώς η κυβέρνηση άσκησε πολιτική «αντίθετη του ρεύματος». Τέλος ο αρθρογράφος σημειώνει ότι ύστερα από την αποφασιστική αυτή τροπή η οδός μεταξύ Αυστροουγγαρίας και Ελλάδας μένει ανοιχτή και ελεύθερη.¹³⁷²

Ο Ηπειρωτικός αγώνας εξελήφθη από το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου ως εθνικός αγώνας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ανατραπεί το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος, με ορισμένες κυβερνητικές εφημερίδες όχι μόνο να μην υποστηρίζουν τις αποφάσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων, αλλά να εμφανίζονται υπέρμαχοι της διαφανόμενης απόφασης των Ηπειρωτών για έναρξη ένοπλου αγώνα. Το βέβαιο είναι ότι ο πόλεμος μεταξύ των κυβερνητικών και αντιπολιτευόμενων εφημερίδων έτεινε να μεταβάλλει ένα εθνικό ζήτημα σε πολιτικό και αυτό φάνηκε καθαρά κατά τη συζήτησή του ηπειρωτικού θέματος στην εθνική αντιπροσωπεία.

Οι περισσότερες εφημερίδες (*Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Αθήναι*, *Σκριπ*, *Νέα Ελλάς*, *Καιροί*) υποστήριζαν με ιδιαίτερη θέρμη τον ηπειρωτικό αγώνα, τονίζοντας ότι θα ήταν προτιμότερο να υποκύψουν οι Ηπειρώτες στην ανώτερη βία και να υποταχθούν κατόπιν θυσιών, διασώζοντας έτσι όχι μόνο ακέραια την εθνική αξιοπρέπεια, παρά να παραδοθούν «δεμένοι χειροπόδαρα», εξαιτίας των άστοργων και άστοχων χειρισμών της ελληνικής κυβέρνησης. Επιπλέον ο αντιβενιζελικός Τύπος επικρίνει δριμύτατα το

¹³⁷² *Πατρίς*, 9318/ 7.5.1914, σ. 5, *Εστία*, ό. π., σ. 4, & *Εφημερίς*, 883(11498)/ 6.5.1914, σ. 4

Βενιζέλο καθόλη τη διάρκεια του ηπειρωτικού αγώνα, σε αντίθεση με τη μερίδα εκείνη του βενιζελικού Τύπου (*Νέα Ελλάς, Καιροί*), η οποία αν και υποστηρίζει το αυτόνομο κίνημα, αποφεύγει οποιαδήποτε κριτική για τον Έλληνα πρωθυπουργό. Ο αντιβενιζελικός Τύπος δεν θέτει θέμα ίδρυσης βορειοηπειρωτικού κρατιδίου ή ενσωμάτωσης της Β. Ηπείρου στο ελληνικό βασίλειο, αλλά υποστηρίζει την αυτονομία της περιοχής στα πλαίσια του αλβανικού κράτους. Επικρίνει ορθά το Βενιζέλο, χαρακτηρίζοντας μάλιστα ως «εθνικό έγκλημα» το γεγονός ότι δε ζήτησε από την αρχή θρησκευτικές και γλωσσικές ελευθερίες, αλλά αυτό έγινε ετεροχρονισμένα στα πλαίσια της ελληνικής απάντησης στη νότα των Μ. Δυνάμεων.

Επιπλέον, όσες από τις βενιζελικές εφημερίδες (*Πατρίς, Εστία, Έθνος, Ν. Ημέρα*) παρέμειναν πιστές στην κυβερνητική πολιτική, δεν αποκήρυξαν τον αυτόνομο αγώνα, ενώ στις στήλες τους συναντάμε αναφορές στρατιωτικού και πολιτικού περιεχομένου.

Είναι φανερό ότι υφίσταται μια συμπάθεια προς τους αγωνιζόμενους «αδερφούς», αλλά αυτή δεν εκδηλώνεται με τον ένθερμο τρόπο του αντιβενιζελικού Τύπου.

3.3 Η συζήτηση του Ηπειρωτικού στη Βουλή

Η συζήτηση για το Ηπειρωτικό¹³⁷³ διεξήχθη εκτός ημερήσιας διάταξης, ύστερα από επερώτηση του Δ. Ράλλη, η οποία αφορούσε τη διάσωση των ηπειρωτικών πληθυσμών, προκειμένου να συζητηθεί στην επόμενη συνεδρίαση, με την παράκληση προς τον πρωθυπουργό να προβεί στις δηλώσεις εκείνες, τις οποίες «μετά παλμών καρδιάς» αναμένει σύμπας ο ελληνισμός. Ο Βενιζέλος εξήγησε ότι η κυβέρνηση δεν έλαβε ακόμα την πρωτοβουλία ενημέρωσης της Βουλής, επειδή δεν έχει λάβει ακόμα την απάντηση των Μ. Δυνάμεων στη διακοίνωση της προς αυτές. Επειδή όμως η απάντηση βραδύνει, δεν έχει αντίρρηση να διεξαχθεί η συζήτηση, ζητώντας από το Δ. Ράλλη να ορίσει σε τι επακριβώς επιθυμεί να ενημερωθεί.

Στην επερώτησή του ο βουλευτής Αρκαδίας δήλωσε ότι η πρωτοβουλία του αυτή ανταποκρίνεται στον πόθο όλου του έθνους, ο οποίος συγκινείται για τα δεινά του ελληνισμού στην Ήπειρο, επισημαίνοντας ότι η ελληνική κυβέρνηση εάν δεν παρεχώρησε τους ηπειρωτικούς πληθυσμούς, υποχώρησε στην αξίωση όπως αποχωρήσει ο ελληνικός στρατός. Ταυτόχρονα κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι με την έναρξη της αποχώρησής του ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις προκειμένου να δοθούν εγγυήσεις στους πληθυσμούς, τις οποίες όφειλε ο Βενιζέλος να εξασφαλίσει πριν την αποχώρη-

¹³⁷³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΘ', Σύνοδος Β', ό. π., συνεδρίαση 38^η/ 20 .2 .1914, σσ. 700 - 721

σή του. Τελειώνοντας την σύντομη αγόρευσή του ο Δ. Ράλλης, σε μια προσπάθεια να εξάρει το εθνικό γόητρο, τόνισε με έμφαση ότι η επερώτησή του αποσκοπεί αποκλειστικά στο να αποστείλει αδελφικό ασπασμό στους αγωνιζόμενους αδερφούς, αποβλέποντας «εις την εξέγερσιν αυτών κατά μιας αδίκου, και αγρίας καταδίκης».¹³⁷⁴

Στην απάντησή του ο Βενιζέλος προέβη αρχικά σε μια ιστορική αναδρομή, υπενθυμίζοντας ότι η ίδρυση αλβανικού κράτους ήταν απόφαση των Μ. Δυνάμεων, οι οποίες μάλιστα αρνήθηκαν να δεχθούν οποιοδήποτε δικαίωμα συζήτησης για το διακανονισμό των συνόρων τους από τα όμορα κράτη.¹³⁷⁵ Συνεπώς, δήλωσε ο πρωθυπουργός το ελληνικό κράτος ήταν υποχρεωμένο να αποδεχθεί την απόφαση αυτή των Δυνάμεων, σύμφωνα με τη συνθήκη του Λονδίνου, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι έχουμε καθήκον να συμπεριφερόμαστε όπως όλα τα κράτη που ανήκουν στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Κατόπιν τούτου η εκκένωση των περιοχών που παραχωρήθηκαν στην Αλβανία δεν έγινε αυτοβούλως, αλλά στα πλαίσια υποχρεώσεων που απορρέουν από τη συνθήκη του Λονδίνου, εφόσον το ελληνικό κράτος δέχθηκε να αναθέσει στις Μ. Δυνάμεις το διακανονισμό των ορίων της Αλβανίας. Πληροφόρησε την εθνική αντιπροσωπεία, ότι εκείνο που επεδίωξε η Ελλάδα ήταν ο ταυτόχρονος διακανονισμός των νοτίων συνόρων της Αλβανίας με την τύχη των νησιών του Αιγαίου, εκφράζοντας συνάμα τη βεβαιότητα ότι τα αιτήματα που υπεβλήθησαν από την Ελλάδα προς τις Μ. Δυνάμεις θα γίνουν τα περισσότερα αποδεκτά.

Σε αντίθεση με τα λεχθέντα από το Δ. Ράλλη περί «εξέγερσης», τόνισε σε αυστηρό τόνο: «Ότι οι αγωνιζόμενοι εν Ηπείρω, έχουσι με το μέρος των τας συμπαθείας όχι μόνον του ελληνικού λαού, αλλά και της ελληνικής φυλής είναι βεβαίως απολύτως ασφαλές. Αλλά εγώ δεν δύναμαι ν' αρκεσθώ, όπως διαβεβαιώσω τους αγωνιζομένους περί των αισθημάτων της συμπαθείας προς τον αγώνα των»,¹³⁷⁶ ενώ τους συμβούλεψε, ως υπεύθυνος κυβερνήτης, ότι οφείλουν να υποκύψουν στις αποφάσεις των Μ. Δυνάμεων, όταν μάλιστα αυτή είναι και η θέση της υπεύθυνης κυβέρνησης. Επίσης, δήλωσε με έμφαση ότι δεν είναι δυνατό να διεξάγεται διπλή εθνική πολιτική, μία από την υπεύθυνη κυβέρνηση και άλλη «παρά των ανευθύνων», αρνούμενος το δικαίωμα να αφεθεί ελεύθερο κάθε τμήμα του ελληνισμού να διευθύνει την τύχη του, «κατά τας ιδίας αυτού εμπνεύσεις και υπαγορεύσεις των εθνικών αυτού ορμών».¹³⁷⁷

¹³⁷⁴ Ο. π., σ. 704

¹³⁷⁵ Βλ. ενότητα για τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, υποσ. 67

¹³⁷⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων*, , ό. π., σ. 704

¹³⁷⁷ Ο. π., σ. 705

Ενημέρωσε επίσης την εθνική αντιπροσωπεία περί των προσπαθειών του, όπως μεταπείσει το Γ. Ζωγράφο να μεταβάλλει άποψη ως προς την απόφασή του να τεθεί επικεφαλής του αυτονομιστικού κινήματος, όταν μάλιστα ο ίδιος σε ιδιωτική συνομιλία με το Βενιζέλο παραδέχθηκε ότι το κίνημα είναι προορισμένο να αποτύχει, εφόσον δεν υποστηρίζεται από την ελληνική κυβέρνηση. Συνεπώς ενδεχόμενη αντίσταση είναι καταδικασμένη σε αποτυχία και θα επιφέρει μεγάλες συμφορές στους πληθυσμούς των περιοχών αυτών με φυσικό επακόλουθο την αναγκαστική μετοικεσία τους προς το ελεύθερο τμήμα της Ηπείρου.

Τελευταίος έλαβε το λόγο ο Γ. Θεοτόκης. Κατηγόρησε τον πρωθυπουργό ότι παρόλο τον πατριωτισμό του, διακρίνεται από υποχωρητικό χαρακτήρα αναφέροντας ως παράδειγμα ότι σταμάτησε την προέλαση του ελληνικού στρατού προς τον Αυλώνα, λαμβάνοντας ως απάντηση από το Βενιζέλο, ότι φοβόταν άμεση «ξενικών επεμβασιν». Τον κατηγόρησε επίσης ότι σε ανάλογες υποχωρήσεις, δίχως να υφίσταται πιέσεις προέβη και κατά τον καθορισμό των νότιων αλβανικών συνόρων προκειμένου να πετύχει, σύμφωνα με τη δήλωση του ίδιου, ταυτόχρονη λύση των δύο ζητημάτων, η οποία όμως επετεύχθη, επειδή ήταν απαίτηση του Άγγλου υπουργού των Εξωτερικών. Συνεπώς, υποχωρώντας η Ελλάδα στο ηπειρωτικό δεν κέρδισε τίποτα, επειδή η ταυτόχρονη λύση ηπειρωτικού και νησιωτικού ζητήματος ήταν προαποφασισμένη από τις Μ. Δυνάμεις. Συμφώνησε επίσης με τη θέση του Βενιζέλου, ότι η εθνική πολιτική της χώρας πρέπει να καθορίζεται από την υπεύθυνη κυβέρνηση, επισημαίνοντας ταυτόχρονα *«ότι και τότε υπήρξε κυβερνήτης, ο οποίος αντέστη κατά των ιδεών [αυτών], αλλά τότε η Βουλή δεν ήτο η σημερινή των εύκολων χειροκροτημάτων...»*.¹³⁷⁸ Στάθηκε ιδιαίτερα επικριτικός στην αδυναμία, κατά την άποψή του, –της κυβέρνησης να προβλέψει ότι η Αυστρία και η Ιταλία απέναντι της αδιαφορίας της Τριπλής Συνεννόησης θα πετύχαιναν αυτό που ήθελαν, διερωτώμενος γιατί δεν απέτρεψε η κυβέρνηση τους Ηπειρώτες στην προετοιμασία του αγώνα τους, ενώ άφησε να εννοηθεί ότι η δημιουργία των ιερών λόχων και ο εξοπλισμός τους έγινε από την ελληνική κυβέρνηση. Τελειώνοντας την αγόρευσή του ζήτησε από τον πρωθυπουργό να προσβλέψει με συμπάθεια τον ηπειρωτικό αγώνα, γιατί από αυτόν δύναται να επέλθει βελτίωση της τύχης των ελληνικών αυτών πληθυσμών. Ο Θεοτόκης επιθυμώντας απλά να είναι επικριτικός, ηθελημένα αγνόησε ότι η δημιουργία των ιερών λόχων αποσκοπούσε στην άσκηση έμμεσης πίεσης προς τις Μ. Δυνάμεις.

¹³⁷⁸ Ο. π., σ. 706

Ο αντιβενιζελικός Τύπος πανηγυρίζει, επισημαίνοντας με έμφαση ότι για πρώτη φορά ο Βενιζέλος υπέστη κοινοβουλευτική ήττα, από τους δύο «γέροντες» της αντιπολίτευσης¹³⁷⁹ και ιδιαίτερα από τον πολιτευτή της Κέρκυρας, ο οποίος εκμηδένισε το Βενιζέλο, «του αφήρεσε την διπλωματική λεοντήν και τον επαρουσίασε γυμνόν και τετραχληλισμένον».¹³⁸⁰ Περισσότερο όμως επικριτικό εμφανίζεται το *Σκριπ*, καθώς θεωρεί ότι ακούστηκε η φωνή της εθνικής αντιπροσωπείας διά στόματος Δ. Ράλλη και Γ. Θεοτόκη και υψώθηκε σε τόνο εθνικού κηρύγματος, γεγονός που άφησε τον πρωθυπουργό «κεραυνόπληκτον, αναπολόγητον, οιονεί κατάδικον εις την εθνικήν συνείδησιν», είναι δε η πρώτη φορά που ο πρωθυπουργός αποτεινόμενος «εις την Βουλήν των χειροκροτούντων [...] απέτυχεν, αισθανθείς όλην την ψυχρότητα μεθ' ης η Βουλή υπεδέχθη την άτονον, ασθενή, ανειλικρινή και ανεμόστροφον απολογίαν του».¹³⁸¹ Αναμφισβήτητα ενδιαφέρον προκαλεί η στάση της *N. Ελλάδος*, η οποία συμπλέει απόλυτα με τις απόψεις του αντιβενιζελικού Τύπου και με την επισήμανση ότι παρά τα αδιαμφισβήτητα προσόντα του Βενιζέλου, ουδείς αρνείται ότι στο ηπειρωτικό και το νησιωτικό δεν υπήρξε «ευτυχής διαχειριστής».¹³⁸²

Η *Πατρίς* ως είθισται, αναλαμβάνει τον άχαρο ρόλο του υπερασπιστή της κυβερνητικής πολιτικής. Θεωρεί ότι η συζήτηση παρεκτράπηκε από τον αρχικό της σκοπό, καθώς η δυστυχία της Ηπείρου κρίθηκε πρόσφορη από τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης για πολιτική επίθεση στην κυβέρνηση, τους οποίους συγκράτησε από τον κατήφορο η κυβερνητική σιωπή, θεωρώντας προφανώς ότι η σιωπή του Βενιζέλου ήταν αναγκαία, προκειμένου να μην παρεκτραπεί η συζήτηση.

Επικρίνει δριμύτατα το Γ. Θεοτόκη και χαρακτηρίζει ως χονδροειδέστατη πολιτική γκάφα την καταγγελία του ότι η κυβέρνηση παρασκεύασε την ηπειρωτική άμυνα, με συνέπεια να καταστήσει την Ελλάδα ανίσχυρη έναντι των Δυνάμεων, έχοντας την πεποίθηση ότι βλάπτει την κυβέρνηση ως πολιτικό κόμμα, ενώ «επλήγωνεν εις τα καίρια την Ελλάδα και την Ήπειρον».¹³⁸³

Λαμβάνοντας δε αφορμή η *Πατρίς* από τη συζήτηση στη Βουλή και τις αναφορές του αντιπολιτευόμενου Τύπου, θεωρεί ότι αποκαλύπτονται πλέον οι κρυφές τάσεις εκμετάλλευσης του ηπειρωτικού ζητήματος προκειμένου να δημιουργηθεί πολιτική κρίση. Η εφημερίδα καταφέρεται με σφοδρότητα κατά της αντιπολίτευσης και επιση-

¹³⁷⁹ *Αθήναι*, 5034/ 22.2.1914, «Τα θύματα και οι σφαγείς», *Εμπρός*, 6232/ 22.2.1914, «Τα συμπεράσματα της χθεσινής συζητήσεως», *Εφημερίς* (11425) 810/ 21.2.1914, «Η πρώτη ήττα».

¹³⁸⁰ *Ακρόπολις*, 10499/ 21.2.1914, «Ο χθεσινός Γ. Θεοτόκης».

¹³⁸¹ *Σκριπ*, 6692/ 22.2.1914, «Εθνική φωνή διά τους Ηπειρώτας».

¹³⁸² *N. Ελλάς*, 167/ 24.2.1914, «Κυβερνητική πολιτική και αντιπολίτευσις».

¹³⁸³ *Πατρίς*, 7245/ 22.2.1914, «Ούτε να τον ακούση πλέον».

μαίνει ότι αυτοί που επιτίθενται εναντίον της κυβέρνησης «είναι οι κυβερνήται της τελματώσεως και της απελπισίας, οι πολιτικοί της συνδιαλλαγής και του ρουσφετίου, οι κηρύξαντες τον πόλεμον κατά της συσσώμου εξεγέρσεως του Λαού προς ανόρθωσιν [...], οι αρνούμενοι την σημασίαν κάθε εθνικής νίκης, [...], οι πολιτικοί τέλος, οίτινες δεν έκλαυσαν διότι η Ελλάς έγινε μεγάλη». Τέλος, συμπεραίνει ότι οι επιθέσεις κατά του κυβερνήτη της χώρας προκαλούν αηδία και αγανάκτηση στην κοινή γνώμη.¹³⁸⁴

Το *Έθνος* και η *Ν. Ημέρα* αν και υποστηρίζουν το Βενιζέλο, δεν καταφεύγουν στην ακραία ρητορική της *Πατρίδος*, ενώ επισημαίνουν δύο βασικά σημεία από τη συζήτηση. Πρώτον ότι διαδηλώθηκε η πανεθνική οδύνη για την υποστολή της ελληνικής σημαίας στην Ήπειρο και ότι διατρανώθηκε αποστομωτικά η ύψιστη ανάγκη, όπως η εξωτερική πολιτική του κράτους τυγχάνει ενιαία και ανταποκρίνεται στη λογική των περιστάσεων και όχι σε αισθήματα και ενθουσιασμούς, που οδήγησαν στις συμφορές του παρελθόντος, στην κατάπτωση και την αποσύνθεση. Ως δε ηγέτης τέτοιου κράτους, ο πρωθυπουργός της χώρας παρά το άλγος και το πένθος της κοινής γνώμης δε δίστασε να διακηρύξει την ανάγκη, όπως οι Ηπειρώτες υποταχθούν στα κελεύσματα των Δυνάμεων και της κυβέρνησης, γεγονός που επιδοκιμάζει και η κοινή γνώμη.

Σε ό,τι δε αφορά τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης, την αγόρευση του Δ. Ράλλη διέκρινε κακοπιστία, ο δε Γ. Θεοτόκης επιβεβαίωσε την παράδοση ότι αντιπολίτευση σημαίνει διαστρέβλωση της αλήθειας. Για το λόγο αυτό, ο Βενιζέλος «*καίτοι θα είχε βέβαιον ρητορικόν θρίαμβον*», δεν απάντησε στον πολιτευτή της Κέρκυρας.¹³⁸⁵

Η *Εστία* και οι *Καιροί* αναγνωρίζουν τον κατ' εξοχήν αχάριστο χθεσινό ρόλο του κυβερνήτη της χώρας, λόγω της σκληρότητας των αποφάσεων που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα και είναι αναγκασμένη εφαρμοσεί. Επισημαίνουν όμως ότι ούτε η χθεσινή συζήτηση έπεισε περί του δυνατού να απαγορευθεί στους Ηπειρώτες, εφόσον το προκρίνουν, να αποθάνουν πολεμώντας παρά να σφαγιαστούν από τους Αλβανούς.¹³⁸⁶

Το μόνο κοινό σημείο αναφοράς του Τύπου είναι ότι σύσσωμη η Βουλή εξέφρασε τη βαθιά θλίψη της ελληνικής ψυχής για την αναγκαστική αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Β. Ήπειρο.

¹³⁸⁴ *Πατρίς*, 7246/ 23.2.1914, «Θα πέσουν μέσα εις τον λάκκον».

¹³⁸⁵ *Έθνος*, 115/21.2.1914, «Η συζήτησις εν τη Βουλή – Κακοπιστία» & *Ν. Ημέρα*, 585/ 21.2.1914, «20 Φεβρουαρίου 1914».

¹³⁸⁶ *Εστία*, 7190/ 21.2.1914, «Το πρόεχον ζήτημα» & *Καιροί*, 51/22.2.1914, «Ο αγών των Ηπειρωτών».

Το γεγονός, ότι ο Βενιζέλος δεν απάντησε στις κατηγορίες του Γ. Θεοτόκη, ερμηνεύτηκε διττά από τον Τύπο. Ο μεν φιλοκυβερνητικός θεώρησε τις κατηγορίες αυτές διαστρέβλωση της αλήθειας, που ο Βενιζέλος άφησε αναπάντητες προκειμένου να διασωθεί το επίπεδο της κοινοβουλευτικής συζήτησης, διαφορετικά θα είχε καταγάγει μία ακόμη κοινοβουλευτική νίκη, ο δε αντιβενιζελικός ερμηνεύει την έλλειψη απάντησης του πρωθυπουργού, λόγω έλλειψης επιχειρημάτων ως την πρώτη του κοινοβουλευτική ήττα. Θεωρούμε ότι ο αντιβενιζελικός Τύπος εσκεμμένα επιλέγει να ερμηνεύσει τη μη απάντηση του Βενιζέλου ως έλλειψη επιχειρημάτων, καθώς δεν είναι δυνατό να μην κατανοεί τη στάση του.

Ενδεχομένως το γεγονός αυτό να στάθηκε η αιτία, ώστε στην επόμενη συνεδρίαση της Βουλής, όπου συζητήθηκε εκ νέου το Ηπειρωτικό, με αφορμή την απόφαση της κυβέρνησης για αποκλεισμό του λιμανιού των Αγ. Σαράντα,¹³⁸⁷ ο Βενιζέλος ανασκεύασε όλες τις κατηγορίες που του αποδόθηκαν από το Γ. Θεοτόκη και ειδικότερα γιατί η κυβέρνηση δεν διέταξε την προέλαση του ελληνικού στρατού μέχρι τον Αυλώνα. Δήλωσε, ότι αν άλλος πολιτικός άνδρας ακολουθούσε πολιτική διαφορετική από τη δική του, η Ελλάδα σε στιγμές όπου διακυβευόνταν ύψιστα εθνικά συμφέροντα θα παρέμεινε μόνο με τη φιλία μιας Δύναμης και με τις άλλες αδιάφορες έως εχθρικές έναντι της χώρας. Με την πολιτική όμως που ακολούθησε κατόρθωσε να έχει ευνοϊκά διατεθειμένες τις τέσσερις από αυτές.

Συνεπώς, οποιαδήποτε μομφή η οποία τείνει να εμβάλλει αμφιβολίες στην Κοινή Γνώμη περί των αποτελεσμάτων του αγώνα είναι αδικαιολόγητη. Υπενθύμισε ότι οι Μ. Δυνάμεις ουδέποτε έπαυσαν να γνωστοποιούν ότι θεμελιώδη ζητήματα που τίθουν ζωτικά τους συμφέροντα θα ρυθμίζονται από τις ίδιες, δίχως να λαμβάνουν υπόψη τη γνώμη των μικρών χωρών. Τέλος αναφέρθηκε στους λόγους για τους οποίους η κυβέρνηση έκρινε ότι έπρεπε να λάβει μέτρα έναντι του κινήματος των Ηπειρωτών, τονίζοντας ότι είναι ακραδάντως πεπεισμένη ότι αντίσταση μέχρι τέλους προς την απόφαση των Δυνάμεων προκειμένου να υποστηριχθούν αυτονομιστικές τάσεις ή

¹³⁸⁷ Στις 22 Φεβ./7 Μαρ. 1914 η κυβέρνηση δημοσίευσε ένα ανακοινωθέν, σύμφωνα με το οποίο, επειδή στους Αγ. Σαράντα καταλύθηκαν οι ελληνικές αρχές από τους επαναστάτες και προκειμένου να «προληφθούν επεισόδια μεταξύ των επαναστατικών Αρχών και ξένων ατμοπλοίων», η ελληνική κυβέρνηση μη ανεχόμενη την κατάλυση των Αρχών της, έλαβε την απόφαση να αποκλείσει το ομώνυμο λιμάνι, απαγορεύοντας τον κατάπλου και τον απόπλου κάθε πλοίου, ενέργεια για την οποία ειδοποιήθηκαν επίσημα οι ξένες πρεσβείες. Το κείμενο της ανακοίνωσης δημοσιεύεται στο Αντωνόπουλος, ό. π., σ. 41

τη δημιουργία «ιδίου» κράτους στη Β. Ήπειρο θα έχει ολέθριες συνέπειες πρωταρχικά για τους πληθυσμούς αυτούς και γενικά για τα εθνικά συμφέροντα.¹³⁸⁸

Η τελευταία αναφορά για την πολιτική της κυβέρνησης στο ηπειρωτικό ζήτημα πραγματοποιήθηκε κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί παραχώρησης της νησίδος Σάσωνος εις την Αλβανίαν»,¹³⁸⁹ σύμφωνα με την απόφαση των Μ. Δυνάμεων.¹³⁹⁰ Ο εισηγητής της αντιπολίτευσης Ν. Στράτος, δε ζήτησε ευθύνες από την κυβέρνηση και περιορίστηκε σε απλή διαμαρτυρία. Με αφορμή όμως το ζήτημα αυτό έγινε ευρύτερη αναφορά στην πολιτική της κυβέρνησης για το ηπειρωτικό. Κατά την ψηφοφορία που επακολούθησε επί της αρχής του νομοσχεδίου σε σύνολο 115 βουλευτών, 88 ψήφισαν υπέρ της παραχώρησης, 26 κατά και ένας αρνήθηκε ψήφο.

Η χαρακτηριστική καθυστέρηση στην απάντηση των Μ. Δυνάμεων στο έγγραφο της ελληνικής κυβέρνησης (8/21 Φεβ. 1914) σε συνδυασμό με την έκρηξη του ηπειρωτικού αγώνα και την αδυναμία του Έλληνα πρωθυπουργού να τον ματαιώσει, είχε ως αποτέλεσμα τη διαρροή στον Τύπο πληροφοριών, όπου ο Βενιζέλος σκεπτόταν να παραιτηθεί από το πρωθυπουργικό αξίωμα.

Σύμφωνα με όσα δημοσιεύτηκαν ο Έλληνας πρωθυπουργός φέρεται να δήλωσε προς τον Αλεξανδρή, ότι είναι απογοητευμένος, γιατί οι Μ. Δυνάμεις παρόλη την ειλικρίνεια που επέδειξε η ελληνική κυβέρνηση στο ηπειρωτικό ζήτημα, αθέτησαν τις υποσχέσεις τους, όχι μόνο μη παρέχοντας τις απαραίτητες για την Ήπειρο εγγυήσεις,

¹³⁸⁸ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* της Β' Συνόδου της ΙΘ' Βουλευτικής Περιόδου, (31 Οκτ. 1913 – 7 Σεπτ. 1914), Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1918, συνεδρίαση Μ'/24.2.1914, σσ. 262 - 263

¹³⁸⁹ *Πρακτικά* , ό. π., συνεδρίαση Ο'/9^{ης} Μαΐου 1914, σσ. 581 -583

¹³⁹⁰ Απόφαση των έξι Δυνάμεων περί των Νοτίων και Νοτιοανατολικών συνόρων της Αλβανίας, η οποία κοινοποιήθηκε στην ελληνική κυβέρνηση στις 26 Αυγ./8 Σεπ. 1913.

Η νησίδα Σάσων που βρίσκεται βόρεια της Κέρκυρας φράσσει τον κόλπο του Αυλώνα, ενώ απέχει μόλις τρία μίλια από το ομώνυμο λιμάνι και έχει μεγάλη στρατηγική αξία. Βλ. Μπότσης Μ., *Γεωπολιτική Αδριατικής – Ιονίου: Η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005, σ. 305

Η ν. Σάσων περιήλθε στην Ελλάδα από την Αγγλία με τα Επτάνησα με βάση τη συνθήκη παραχώρησης της 17/29 Μαρτίου 1864. Στο δεύτερο άρθρο αναφερόταν ότι περιέρχονταν στην Ελλάδα η Κέρκυρα, η Κεφαλονιά, η Λευκάδα, η Ζάκυνθος, η Ιθάκη, τα Κύθηρα και οι Παξοί «μετά των προσαρτημάτων αυτών», εννοώντας όλα τα μικρότερα νησιά, συμπεριλαμβανομένης και της Σάσωνος. Μετά την Ένωση η τότε ελληνική κυβέρνηση αδράνησε να παραλάβει τη Σάσωνα, όπως δικαιούταν και η νησίδα παρέμεινε ουσιαστικά υπό οθωμανική κυριαρχία, καθώς η Ελλάδα ποτέ δεν έπραξε οτιδήποτε που να φανερώνει τα δικαιώματά της σε αυτήν. Κατά τη διάρκεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου άγημα του πολεμικού «Πηνηϊός» κατέλαβε τη νησίδα και ύψωσε την ελληνική σημαία. Με το Ν. 272/1914 (ΦΕΚ 151/07.06.1914) επιτρεπόταν στην κυβέρνηση η παραχώρηση της Σάσωνος, η οποία αποτελούσε τμήμα του Ελληνικού Βασιλείου, «εις την Αλβανικήν Επικράτειαν»,

Οι Μ. Δυνάμεις με την απόφασή τους να ενσωματώσουν τη Σάσωνα στην Αλβανία, υπερέβησαν την εντολή τους, γιατί το άρθρο 3 της συνθήκης του Λονδίνου τους παρείχε το δικαίωμα διακανονισμού των συνόρων της Αλβανίας, αλλά μόνο επί των οθωμανικών κτήσεων στην Ευρώπη (άρθρο 2). Συνεπώς, η απόφασή τους αυτή δεν οφειλόταν σε κάποιο τεχνικό λάθος ή αμέλεια, αλλά εικάζουμε ότι υπέκυψαν στις απαιτήσεις της Ιταλίας και δευτερευόντως της Αυστροουγγαρίας, καθώς οι δύο αυτές Δυνάμεις πέραν της πατρωνίας τους προς το δημιούργημά τους, επιζητούσαν και τον έλεγχο της Αδριατικής.

αλλά και στο να μην απαντούν στις συνεχείς διακοινώσεις και υπομνήματα της Ελλάδας. Όλα αυτά, είπε ο Βενιζέλος, τείνουν να δημιουργήσουν αδιέξοδο και τον εμβάλλουν στη σκέψη να υποβάλλει την παραίτησή του, ορίζοντας μάλιστα ως αντικαταστάτη του, το Ζαΐμη.¹³⁹¹

Ο αντιβενιζελικός Τύπος με αφορμή τις πληροφορίες αυτές επισημαίνει τη δύσκολη θέση που βρίσκεται ο Βενιζέλος, ενώ αναφέρει ότι ήδη η δημοτικότητα του πρωθυπουργού έχει ελαττωθεί εξαιτίας της ανωμαλίας του ηπειρωτικού και της εκκρεμότητας του νησιωτικού ζητήματος. Ενδεχόμενη δε παραίτηση θα προσελάμβανε το χαρακτήρα άτακτης φυγής, λόγω ομολογημένης αποτυχίας και έλλειψης κάθε άλλης διεξόδου. Φρονούν όμως ότι μπορεί να αποτελεί και διπλωματικό ελιγμό του Βενιζέλου, προκειμένου οι Μ. Δυνάμεις να επιταχύνουν τις μεταξύ τους συνεννοήσεις.¹³⁹²

Αντίθετα ο βενιζελικός Τύπος επισημαίνει ότι οι φήμες περί παραίτησης του Βενιζέλου κατόπιν διαφωνίας με το Βασιλιά εκπορεύονται από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο και κύκλους της αντιπολίτευσης στην προσπάθειά τους να προκαλέσουν ρήξη στις σχέσεις μεταξύ του «δαφνοστεφούς Βασιλέως και του μεγαλεπήβολου πρωθυπουργού». Παρά δε τις κατηγορηματικές διαψεύσεις, αυτοί εξακολουθούν να επιμένουν.¹³⁹³

Ενδεχομένως, σε κάποια στιγμή έντονης απογοήτευσης για τη στάση των Μ. Δυνάμεων έναντι της Ελλάδας, στις ενδόμυχες σκέψεις του πρωθυπουργού τις οποίες εκμυστηρεύτηκε σε έμπιστους συνομιλητές του, να υπήρχε και η παραίτηση. Όπως μάλιστα αναφέρει ο Γερμανός πρεσβευτής στην Αθήνα Κβαντ, ο Βενιζέλος λόγω εσωτερικών δυσκολιών είχε κουραστεί και σκεφτόταν να παραιτηθεί και συνεπώς δεν αποτελούσε αξιόπιστο διαπραγματευτή.¹³⁹⁴ Η συνέχεια των γεγονότων δεν επιβεβαίωσε αυτή την υπόθεση. Αυτό που προείχε για το Βενιζέλο, ήταν η επικείμενη συνάντησή του με το Γερμανό αυτοκράτορα, ο οποίος βρισκόταν στην Κέρκυρα για τις εαρινές του διακοπές.

Αναμφισβήτητα το πρώτο εξάμηνο του 1914 δεν υπήρξε από τα ευτυχέστερα της πρώτης πρωθυπουργικής περιόδου του Βενιζέλου στην Ελλάδα. Η προσωπική διπλω-

¹³⁹¹ *Καιροί*, 89/1.4.1914, σ. 4

¹³⁹² *Εμπρός*, 6268/ 2.4. 1914, «Αι φήμει περί παραιτήσεως του κ. Βενιζέλου», *Εφημερίς*, 11466 (851) / 3.4.1914, σ. 3, *Ακρόπολις*, 10538/ 1.4.1914, σ. 6, *Σκριπ*, 6730/ 1.4.1914, σ. 4,

¹³⁹³ *Έθνος*, 156/ 2.4.1914, «Βασιλεύς και πρωθυπουργός» & *Πατρίς*, 7284/ 2.4.1914, σ. 6.

Η *Πατρίς* αντί άλλης αναφοράς δημοσιεύει δύο άρθρα του νεαρού βουλευτή των Φιλελευθέρων Ε. Κουλουμβάκη, ο οποίος κατηγορεί την αντιπολίτευση για την πολιτική της τακτική και ιδιαίτερα στην προσπάθειά της να δημιουργήσει πολιτική κρίση, χρησιμοποιώντας ακόμα και το Βασιλιά. Βλ. *Πατρίς*, 7284/2.4.1914, «Η παραίτησις της κυβερνήσεως» & 7285/3.4.1914 «Δεν έχει υπόστασιν, δεν έχει ιδέας».

¹³⁹⁴ Λούλος, *ό. π.*, σ. 242

ματία του πρωθυπουργού στα πλαίσια της περιοδείας του στις πρωτεύουσες των Μ. Δυνάμεων δεν απέφερε ούτε καν τη μικρή τροποποίηση των ελληνοαλβανικών συνόρων, κάτι που είχε μεγάλη ανάγκη τόσο έναντι της κοινής γνώμης όσο και έναντι της αντιπολίτευσης και του Τύπου της, ο οποίος κάθε φορά που δινόταν η ευκαιρία δικαιολογημένα κατηγορούσε τον Έλληνα πρωθυπουργό για υποχωρητικότητα, λαμβάνοντας υπόψη ότι για πρώτη φορά στα χρονικά του ελληνικού βασιλείου παραχωρήθηκε έδαφος της επικράτειας (η νησίδα Σάσων).

Καθοριστικός παράγοντας στη διπλωματική αυτή αποτυχία του υπήρξε η Ιταλία, λόγω της αδιάλλακτης έως εχθρικής στάσης που επέδειξε απέναντι στα ελληνικά αιτήματα και ειδικότερα στο θέμα της διαρρύθμισης των ελληνοαλβανικών συνόρων. Η Ιταλία σε συνεργασία με την Αυστροουγγαρία, θέλοντας να έχει πλήρη έλεγχο της Αδριατικής και του νεοσύστατου δημιούργημά τους της Αλβανίας, ήταν αρνητική και στην ελάχιστη επέκταση των βορείων συνόρων της Ελλάδας.

Προκειμένου να μην δυσαρεστηθεί η Ιταλία, καμία από τις Μ. Δυνάμεις δεν ήταν διατεθειμένη να έρθει σε αντιπαράθεση μαζί της, προκειμένου να ικανοποιηθούν τα δίκαια ελληνικά αιτήματα. Ειδικότερα η Αγγλία, από την οποία ο Βενιζέλος ανέμενε διπλωματική υποστήριξη, μεταξύ της μικρής Ελλάδας (ακόμα και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους) και της ισχυρής πλέον Ιταλίας, προτίμησε να συμπαραταχθεί με την Ιταλία, καθώς οι Άγγλοι δεν επιθυμούσαν μια ναυτική εχθρική Ιταλία στη Μεσόγειο, η οποία επιπλέον διατηρούσε τον έλεγχο της εισόδου της Αδριατικής. Στην προσπάθειά τους λοιπόν να προσεταιριστούν την Ιταλία στις δυνάμεις της Τριπλής Συνεννόησης υποχώρησαν στις απαιτήσεις της, εφόσον στη συγκεκριμένη αντιπαράθεση δεν διακυβεύονταν δικά τους γεωπολιτικά συμφέροντα. Ακόμα και η γερμανική υποστήριξη στην οποία προσδοκούσε ο Βενιζέλος, λόγω της φιλογερμανικής πολιτικής του των τελευταίων μηνών δεν ήρθε, επειδή η γερμανική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να υποστηρίξει την Ελλάδα σε βάρος της Τουρκίας.

Απέμεινε πλέον η διευθέτηση των ελληνοτουρκικών διαφορών ένα ζήτημα εξαιρετικά ακανθώδες, λόγω των απαιτήσεων της Τουρκίας στα νησιά. Στη φάση αυτή η παρέμβαση των Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Γερμανίας ήταν όχι μόνο ευπρόσδεκτη, αλλά και αναγκαία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ

4.1 Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις ‘επί ξηρού ακμής’

Ύστερα από την επίτευξη συμφωνίας μεταξύ αλβανικής κυβέρνησης και της αυτόνομης ηπειρωτικής κυβέρνησης, ο Βενιζέλος έστρεψε την προσοχή του στη διευθέτηση των ελληνοτουρκικών προβλημάτων, καθώς το ζήτημα των νησιών καθίστατο περισσότερο πειστικό για την Ελλάδα, λόγω της τουρκικής αδιαλλαξίας και των συνεχιζόμενων προκλήσεων, στην εξεύρεση κοινά αποδεκτής λύσης.

Μετά την επίδοση της συλλογικής διακοίνωσης των Μ. Δυνάμεων προς την Ελλάδα και Τουρκία, η τελευταία επεδίωξε τη διαπραγμάτευση με την Ελλάδα με σκοπό την τροποποίηση της απόφασης των Δυνάμεων. Οι διαπραγματεύσεις αυτές ενθαρρύνθηκαν από τη Γερμανία, προκειμένου να επιτευχθεί υπό την αιγίδα της μια συμβιβαστική λύση στο ζήτημα των νησιών και μια ελληνοτουρκική συμμαχία. Όπως όμως διαφάνηκε από τις συνομιλίες του Βενιζέλου στο Βερολίνο, η Γερμανία δεν ήταν διατεθειμένη να ασκήσει οποιαδήποτε μορφή πίεση στην Υψηλή Πύλη, αλλά μόνο να παράσχει τις μεσολαβητικές της υπηρεσίες, προκειμένου να επιτευχθεί λύση.

Στις αρχές Απριλίου λίγο μετά την απογοητευτική για την Ελλάδα, απάντηση (11/24 Απρ. 1914) των Μ. Δυνάμεων,¹³⁹⁵ όπου το μόνο που υπόσχονταν στο ζήτημα των νησιών ήταν η χρήση «της φιλικής αυτών επιρροής παρά τη Υψηλή Πύλη», προκειμένου να καταστούν σεβαστές από την οθωμανική κυβέρνηση οι αποφάσεις τους, ο Βενιζέλος ανταποκρινόμενος και στη γερμανική επιθυμία, πρότεινε ένα σχέδιο αμυντικής συμφωνίας που προέβλεπε: αμοιβαία εγγύηση των ευρωπαϊκών κτήσεων των δύο κρατών, αυτονομία για τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου που τελούσαν υπό ελληνική κατοχή, υπό το διοικητικό έλεγχο της Ελλάδας και υπό οθωμανική επικυριαρχία και επαναφορά των Δωδεκανήσων στο καθεστώς που τελούσαν πριν την κατάληψή τους από την Ιταλία.¹³⁹⁶ Η πρόταση αυτή δεν έγινε αποδεκτή, γιατί η Τουρκία επέμενε στη διατήρηση της πλήρους κυριαρχίας στα νησιά και όχι της επικυριαρχίας, σύμφωνα με την ελληνική πρόταση.

¹³⁹⁵ Αν και βρισκόμαστε στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι Μ. Δυνάμεις εξακολουθούν να δρουν συλλογικά.

¹³⁹⁶ Λεονταρίτης, ό. π., ΙΕΕ, τόμ. ΙΕ΄, σ. 14 & Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ε., «Ο Ε. Βενιζέλος, ό. π. σ. 127

Οι τουρκοί όροι ήταν εντελώς απαράδεκτοι για την Ελλάδα, καθώς ήδη ο Βενιζέλος είχε προχωρήσει σε αρκετές παραχωρήσεις¹³⁹⁷ και οι συνομιλίες διακόπηκαν στα μέσα Μαΐου 1914. Ταυτόχρονα η Τουρκία συστηματοποίησε τους διωγμούς κατά του ελληνικού πληθυσμού στην Ανατολική Θράκη και τα παράλια της Μ. Ασίας, με διώξεις, λεηλασίες, περιστασιακές σφαγές και ξεριζωμό ολόκληρων χωριών σε μια νύχτα. Οι ενέργειες αυτές των Νεότουρκων δεν ήταν άσχετες με την πάγια πολιτική τους για τον εκτουρκισμό των οθωμανικών εδαφών.¹³⁹⁸ Η εντατικοποίησή τους όμως την περίοδο αυτή απέβλεπε στον εξαναγκασμό της Ελλάδας να υποχωρήσει στο ζήτημα των νησιών του Αιγαίου.

Ταυτόχρονα η Τουρκία έθεσε σε εφαρμογή ένα ευρύ πρόγραμμα ναυτικών εξοπλισμών. Η αγορά του θωρηκτού «*Ρίο Ιανέιρο*» που ναυπηγούνταν για λογαριασμό της Βραζιλίας, πέραν του ήδη ναυηγούμενου θωρηκτού «*Ρεσαδιέ*»¹³⁹⁹ από την Τουρκία, διατάραξε την ναυτική ισορροπία στο Αιγαίο σε βάρος της Ελλάδας και ανησύχησε έντονα τόσο την ελληνική πολιτική ηγεσία, όσο και τους ναυτικούς κύκλους. Οι ανησυχίες αυτές εκφράστηκαν με τη μορφή διαμαρτίας από ανώτατους αξιωματικούς του πολεμικού ναυτικού κατά την επίσκεψη του Βενιζέλου στον «Αβέρωφ».¹⁴⁰⁰

Η δεινή θέση στην οποία περιήλθε η Ελλάδα εξαιτίας της συνεχιζόμενης εκκρεμότητας στο ζήτημα των νησιών, αλλά και της ναυτικής υπεροπλίας της Τουρκίας, στάθηκε η αιτία, ώστε να προχωρήσει άμεσα στην αγορά από τις Η.Π.Α. δύο καταδρομι-

¹³⁹⁷ Η *Εφημερίς* χαρακτηρίζει ως έγκλημα την απόφαση του «πανίσχυρου, ανεξέλεγκτου και ανεύθυνου» Βενιζέλου να ανοίξει συζήτηση με τους Τούρκους για συγκυριαρχία στο Αιγαίο και αυτονομία των νησιών «έγκλημα, το οποίον μόνο εις ακαταλόγιστος θα ηδύνατο να πράξη». *Εφημερίς*, 863 (11478) /16.4.1914, «Το έγκλημα του Έλληνος πρωθυπουργού» & 884(11499) / 7.5.1914, «Στραφόμεν προς τας νήσους».

¹³⁹⁸ Για το λόγο αυτό στις 8/21 Απρ. 1914, ο Τούρκος πρεσβευτής στην Αθήνα πρότεινε στο Βενιζέλο ένα σύστημα ανταλλαγής πληθυσμών, των χριστιανών της Θράκης με τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας. Ο Βενιζέλος δεν αρνήθηκε την πρόταση, λαμβάνοντας υπόψη ότι ήδη βρισκόταν σε εξέλιξη ο βίαιος εκπατρισμός των χριστιανών. Η πρόταση αυτή αποτελούσε μέρος των διαπραγματεύσεων για τα νησιά, αλλά τελικά δεν ευοδώθηκε, γιατί η Πύλη έθεσε ως όρο για την υπογραφή συμφωνίας, την προκαταβολική αναγνώριση της κυριαρχίας της στη Χίο και τη Λέσβο. βλ. Γαρδίκας- Κατσιαδάκη Ε., ό. π., σ.128). Αντίθετα η *Εστία* υποστηρίζει ότι οι διώξεις εντάσσονται αποκλειστικά στην πάγια πολιτική των Νεότουρκων για την εκρίζωση του Ελληνισμού της αυτοκρατορίας. *Εστία*, 7291/31.5.1914, «Το Νεοτουρκικόν πρόγραμμα».

¹³⁹⁹ Τα πλοία αυτά επρόκειτο να παραδοθούν στην Τουρκία τον Οκτώβριο του 1914. Ευτυχώς όμως για την Ελλάδα επιτάχτηκαν από τη βρετανική κυβέρνηση με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

¹⁴⁰⁰ Για το ναυτικό πρόγραμμα της Ελλάδας βλ. Σπανίδης Αθ. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ναυτική άμυνα της Ελλάδας» στο: Συλλογικό: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο* , ό. π., σσ.75- 83

Η Ελλάδα είχε παραγγείλει ήδη από το καλοκαίρι του 1912 στα γερμανικά ναυπηγεία το θωρηκτό «*Σαλαμίς*», η ναυπήγηση του οποίου δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Πριν το «*Ρίο Ιανέιρο* αγοραστεί από την Τουρκία είχε προσφερθεί για πώληση στην Ελλάδα, αλλά ο Βενιζέλος αρνήθηκε την προσφορά, καθώς δεν ήταν διατεθειμένος να διαθέσει περίπου το ένα τέταρτο του γαλλικού δανείου (60.000.000 φράγκα) που μόλις είχε συναφθεί, για την αγορά του πλοίου.

κών του «Idaho» και του «Mississippi» που μετονομάστηκαν αντίστοιχα σε «Λήμνος» και «Κιλκίς». Με την αγορά των πλοίων αυτών δεν κατέστη δυνατή η διατήρηση της ναυτικής υπεροχής, καθώς υστερούσαν σημαντικά έναντι των υπό παράδοση τουρκικών, ενώ η αγορά τους κόστισε όσο το υπό πώληση «*Río Iανέιρο*». Επιπλέον η εσπευσμένη αυτή ενέργεια κατέδειξε και την έλλειψη ναυτικού προγραμματισμού ως προς την αγορά ναυτικών μονάδων επιπέδου Dreadnoughts,¹⁴⁰¹ καθώς ήταν άμεσα συνυφασμένη με την ελληνική εξωτερική πολιτική και ειδικότερα με τις διαθέσεις της Αγγλίας¹⁴⁰² και το ρόλο που προόριζε για την Ελλάδα, στην Ανατ. Μεσόγειο.¹⁴⁰³

Η προσπάθεια απόκτησης από την Ελλάδα ναυτικών μονάδων επιπέδου Dreadnoughts, αναδείχτηκε σε μια εξαιρετικά περίπλοκη υπόθεση, η οποία πέραν του υψηλότατου κόστους που συνεπαγόταν για την ελληνική οικονομία ύστερα μάλιστα από τις τεράστιες δαπάνες των βαλκανικών πολέμων, αποδείχτηκε ότι επαφίονταν αποκλειστικά στην πολιτική βούληση των Μ. Δυνάμεων. Η ανακοίνωση της αύξησης της χωρητικότητας στο υπό κατασκευή *Σαλαμίς*, δίχως την έγκριση του Βενιζέλου, εξόρ-

¹⁴⁰¹ Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους ξεκίνησε με ιδιωτική πρωτοβουλία η διενέργεια εράνων σε όλη τη χώρα για την αγορά «ναυαρχίδας», στην οποία δόθηκε το όνομα «Βασιλεύς Κωνσταντίνος», προς τιμή του «Στρατηλάτη Βασιλιά». Στον Τύπο της εποχής συναντάμε συνεχείς αναφορές με συγκεκριμένα ποσά (εκατοντάδες ή χιλιάδες δραχμές) που προσφέρθηκαν για το σκοπό αυτό είτε από ιδιώτες είτε μέσω συλλογικών εράνων, εντός και εκτός Ελλάδας. Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής υπήρξε ο ναύαρχος Κουντουριώτης και Ταμίας ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ι. Ευταξίας, τον οποίο η *Ακρόπολις* προτρέπει να διαθέσει τουλάχιστο δύο εκατομμύρια δραχμές από τα αποθεματικά της Τράπεζας, ώστε να ακολουθήσουν το παράδειγμα της Εθνικής και οι άλλες Τράπεζες. βλ. *Ακρόπολις*, 10595/27.5.1914, «Αι τράπεζαι και η ναυαρχίς».

Η προσπάθεια αυτή φαίνεται να εύρισκε αδιάφορο το Βενιζέλο, ενδεχομένως και λόγω της υψηλής δημοτικότητας που απολάμβανε ο Κωνσταντίνος ύστερα από τους βαλκανικούς πολέμους. Η *Ακρόπολις* επικρίνει τον πρωθυπουργό για την «παχυλή» αδιαφορία που επιδεικνύει στο ζήτημα αυτό και διερωτάται αν πράγματι επιθυμεί ή όχι να πετύχει η πανεθνική αυτή προσπάθεια. Μάλιστα τον προτρέπει να καλέσει τους πλούσιους φίλους του να συνεισφέρουν και αυτοί και όχι μόνο οι πτωχοί, όπως συμβαίνει έως τώρα. *Ακρόπολις*, 10611/ 12.6.1914, «Ο πρωθυπουργός και η ναυαρχίς Κωνσταντίνος». Τελικά, παρά την ιδιαίτερη προβολή της μέσω του Τύπου, η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε.

¹⁴⁰² Την ίδια εποχή αγοράστηκαν ή παραγγέλθηκαν πολλές μικρές μονάδες, όπως τορπιλοβόλα, αντιτορπιλικά και δύο υποβρύχια, το συνολικό κόστος των οποίων ισοδυναμούσε τουλάχιστον με ένα ακόμα θωρηκτό. Συμπερασματικά, τα ποσά που δαπανήθηκαν το πρώτο εξάμηνο του 1914 για την ενίσχυση του Βασιλικού Πολεμικού Ναυτικού υπολογίζονται σε 150 εκατομ. φράγκα, ποσό που υπερκάλυπτε την αγορά δύο Dreadnoughts, με τα οποία αναμφισβήτητα η Ελλάδα θα αποκτούσε ναυτική υπεροπλία στο Αιγαίο για την επόμενη τουλάχιστο δεκαετία. Σημειωτέον, ότι οι αγορές αυτές πραγματοποιήθηκαν εσπευσμένα, λόγω της διαφαινόμενης τουρκικής υπεροπλίας. Συνεπώς οι αιτιάσεις του αντιπολιτευόμενου

Τύπου για αγορές «ανάγκης» ευσταθούν απόλυτα. Βλ. *Εμπρός*, 6341/ 15.6. 1914, «Η αλήθεια των πραγμάτων και η ομίχλη των λόγων». Μάλιστα το *Σκριπ* θεωρεί την πολιτική αυτή, προδοσία. *Σκριπ*, 6829/8.7.1914, σ. 2 «Διατί κατηγορείσθε».

Η εφημερίδα *Αθήναι* θεωρεί τη φιλοπόλεμη διάθεση των κυβερνητικών φύλων ως προμήνυμα νέας υποχώρησης στα εθνικά θέματα, αλλά και συγκάλυψη της διαμαρτυρίας της κοινής γνώμης για τις συνεχείς αγορές ελαφρών πολεμικών σκαφών, σύμφωνα με το αγγλικό πρόγραμμα για τον ελληνικό στόλο. *Αθήναι*, 5128/ 28.5.1914, «Οι κομπάρσοι της τραγωδίας».

¹⁴⁰³ Βλ. σχετικά την ενότητα για την παραίτηση μερικούς μήνες πριν του τότε υπουργού των Ναυτικών Ν. Στράτου και τις αντιδράσεις του Βενιζέλου στην αύξηση της χωρητικότητας της «*Σαλαμίνας*», ύστερα από τις συνομιλίες του με τον Τσώρτσιλ και αξιωματούχους του αγγλικού ναυαρχείου.

γισε στην ουσία την Αγγλία, καθώς δεν επιθυμούσε να αποκτήσει η Ελλάδα μονάδα τύπου Dreadnought για δύο βασικούς λόγους: Αφενός, η απόκτηση από μια μεσογειακή περιφερειακή δύναμη αυτού του υπερόπλου, έχει ως αποτέλεσμα την ένταξη της στη λésχη των ισχυρών ναυτικών δυνάμεων, που κυριαρχούν την περίοδο αυτή στη Μεσόγειο (Αγγλία, Γαλλία και όψιμα η Ιταλία). Αφετέρου, παρά τη δεδηλωμένη θέληση του Βενιζέλου να προσχωρήσει η Ελλάδα στην Τριπλή Συνεννόηση, δεν ήταν βέβαιο ότι αυτό θα καταστεί δυνατό, ιδιαίτερα μετά την άνοδο στο θρόνο του γερμανόφιλου Κωνσταντίνου. Συνεπώς, η Αγγλία δεν επιθυμούσε την παρουσία στη Μεσόγειο ενός εχθρικού Dreadnought, στην περίπτωση που η Ελλάδα προσχωρούσε στην Τριπλή Συμμαχία, εφόσον ο Βενιζέλος δεν κατάφερε να μεταπείσει τον Άνακτα. Οι Άγγλοι, αν και αναγνώριζαν την αξία του ελληνικού βασιλικού ναυτικού, άλλωστε είχε εκπαιδευτεί από την αγγλική ναυτική αποστολή, το προόριζαν για την υποστήριξη του αγγλικού στόλου της Μεσογείου και για την άμυνα των ελληνικών νησιών, σύμφωνα πάντα με τους σχεδιασμούς του αγγλικού ναυαρχείου.

Όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση προς το τέλος της άνοιξης του 1914, ο πόλεμος μεταξύ των δύο χωρών φαινόταν αναπόφευκτος, με το Βενιζέλο να δηλώνει στη Βουλή: *«Η κυβέρνησις συναισθάνεται ότι εάν εις το κακόν αυτό το ανήκεστον δεν δοθή ταχύτατα τέρμα το Κράτος το Ελληνικόν δεν είναι δυνατόν να απίδη εις την συντελουμένην καταστροφήν, περιοριζόμενον απλώς να χύνη δάκρυα μετά των κατεστραμμένων και να ανακουφίξη εκ των ενόντων την δυστυχίαν αυτών»*.¹⁴⁰⁴

Ως συνέχεια των δηλώσεων Βενιζέλου, ο Έλληνας πρεσβευτής Πανάς, επέδωσε στην Πύλη διακοίνωση απαιτώντας τον τερματισμό των διωγμών και των εκτοπισμών των Ελλήνων στην Αν Θράκη και τη Μ. Ασία. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών παρουσίασαν μικρή βελτίωση, ύστερα από την παρέμβαση των Μ. Δυνάμεων και την άρνηση των βαλκάνιων φίλων της Ελλάδας, Σερβίας και Ρουμανίας, οι οποίες δήλωσαν ξεκάθαρα ότι δεν ήταν διατεθειμένες να συμπράξουν σε ένα νέο βαλκανικό πόλεμο, λόγω της κακομεταχείρισης και των διώξεων των ελληνικών πληθυσμών που διαβιούσαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ως το τέλος Ιουνίου, παρά τη διαμεσολάβηση μερικών Δυνάμεων, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις παρέμειναν σε κρίσιμο σημείο. Οι διπλωματικές διακοινώσεις περί φιλικών εκατέρωθεν αισθημάτων και διαθέσεων παρέμειναν απλά ευχολόγια, όπως επίσης και οι διαβεβαιώσεις της Πύλης για ενέργειες προκειμένου να αποκατασταθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών.

¹⁴⁰⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων*, ό. π., συνεδρίαση ΟΘ' / 29.05.1914, σ. 704
Για τις αναφορές του Τύπου στη δήλωση αυτή, βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

Στα μέσα Ιουνίου ο Βενιζέλος αποδέχθηκε τη μεσολάβηση της Βρετανίας για αναζήτηση συμβιβαστικής λύσης στις ελληνοτουρκικές διαφορές. Για το σκοπό αυτό συμφώνησε να συναντηθεί με το Μ. Βεζίρη Μεχμέτ Σαΐντ Χαλίμ πασά στις Βρυξέλλες. Όπως εμπιστεύθηκε σε πρεσβευτές των Μ. Δυνάμεων στην φάση αυτή ήλπιζε ότι θα ικανοποιηθούν οι Τούρκοι, αν προσέφερε στο σουλτάνο την υψηλή επικυριαρχία των νησιών και με την Ελλάδα να διατηρεί, όπως έως τώρα τη διοίκησή τους, ενώ ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει και στη σύναψη ελληνοτουρκικής συνθήκης.¹⁴⁰⁵

Για το σκοπό αυτό αναχώρησε (8/21 Ιουλίου) αρχικά για το Μόναχο, αναμένοντας τηλεγράφημα από την Κωνσταντινούπολη για την αναχώρηση του Μ. Βεζίρη και την ακριβή ημερομηνία συνάντησής τους στις Βρυξέλλες, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Στις 15/28 Ιουλίου η Αυστροουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Σερβίας, ο οποίος σύντομα γενικεύτηκε σε όλη τη γηραιά Ήπειρο. Ο Μ. Βεζίρης ειδοποίησε ότι με αυτές τις συνθήκες η συνάντηση αναβάλλεται και ο Έλληνας πρωθυπουργός επέστρεψε στην Αθήνα. Παρόλα αυτά ο Βενιζέλος δεν διέκοψε τις προσπάθειες¹⁴⁰⁶ προκειμένου να διευθετηθούν οι ελληνοτουρκικές διαφορές, δίχως όμως να καταστεί δυνατή η επίτευξη συμφωνίας και οι συνομιλίες διακόπηκαν οριστικά στο τέλος Αυγούστου 1914.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναμφισβήτητα επηρέασε και την προσπάθεια εξομάλυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Η Γερμανία δεν ήταν πια διατεθειμένη να υποστηρίξει μια ελληνοτουρκική αμυντική συμμαχία, λόγω του προσανατολισμού της Ελλάδας προς τις δυνάμεις της Τριπλής Συνεννόησης, δίνοντας προτεραιότητα στο παλιό αυστριακό σχέδιο της τουρκοβουλγαρικής συμμαχίας.

Η ελληνοτουρκική κρίση δείχνει ξεκάθαρα και τη δεινή θέση της Ελλάδας κατά την έναρξη του Μεγάλου πολέμου, θέτοντας τη χώρα σε διλήμματα τελείως διαφορετικά από αυτά που αντιμετώπισε κατά την έναρξη των βαλκανικών πολέμων. Κατά τις κρίσιμες μάλιστα εκείνες μέρες, ο Βενιζέλος απουσίαζε στο εξωτερικό και έτσι η διεύθυνση των εξωτερικών ζητημάτων της χώρας βρισκόταν στα χέρια του Γ. Στρέιτ, ο οποίος πρέσβευε το αήττητο της Γερμανίας, σε αντίθεση με τον Έλληνα πρωθυπουργό, ο οποίος πίστευε ακράδαντα στη νίκη των δυνάμεων της Αντάντ. Η διαφορά αυτή απόψεων εξελίχθηκε σε κορυφαίο ζήτημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής

¹⁴⁰⁵ Λεονταρίτης, *ό. π.*, & Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 72

¹⁴⁰⁶ Τον Αύγουστο του 1914 διενεργήθηκαν στο Βουκουρέστι διαπραγματεύσεις μεταξύ ελληνικής και τουρκικής αντιπροσωπείας εναλλάξ στην ελληνική και την τουρκική πρεσβεία, δίχως όμως να καταλήξουν σε συμφωνία. Οι Τούρκοι δήλωσαν ότι θα ήταν προτιμότερο οι διαπραγματεύσεις να συνεχιστούν μετά το τέλος του πολέμου. Βλ. Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 72

μεταξύ του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου με αποτέλεσμα την πολιτειακή σύγκρουση των δύο ανδρών που είχε ως αποτέλεσμα τον Εθνικό Διχασμό.

4.2 Πώς αντιμετωπίζει ο Τύπος την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων;

Υστερα από την ελληνική άρνηση στις τουρκικές αντιπροτάσεις για πλήρη κυριαρχία των Τούρκων στα νησιά εντάθηκαν οι τουρκικές διώξεις του ελληνικού πληθυσμού στα μικρασιατικά παράλια, ως μέσο πίεσης στην προσπάθεια της Τουρκίας να εξαναγκάσει την Ελλάδα να υποχωρήσει στο ζήτημα των νησιών.

Οι διώξεις αυτές αποτέλεσαν για ευρύ χρονικό διάστημα πρωταρχικό θέμα στον αθηναϊκό Τύπο και από το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου προσλαμβάνουν επιδημικό χαρακτήρα. Στον Τύπο απαντώνται λεπτομερείς περιγραφές των δεινών που υφίσταται το ελληνικό στοιχείο στη Θράκη και στα παράλια της Μ. Ασίας,¹⁴⁰⁷ όπως εκφοβισμοί, εκτοπίσεις, ξυλοδαρμοί, λεηλασίες και αρπαγές οικιών, βιασμοί «κορασίδων και δολοφονίες», οι οποίες πραγματοποιούνται από ομάδες Τούρκων πολιτών. Οι ομάδες αυτές απαρτίζονται είτε από αυτόχθονες που έχουν έρθει από την Ανατολία είτε από ετερόχθονες, δηλ. μουσουλμάνους οι οποίοι εγκατέλειψαν την Ελλάδα άλλοτε με δική τους πρωτοβουλία και άλλοτε με παρότρυνση των Τούρκων προξένων.¹⁴⁰⁸ Σημειωτέον, ότι οι διώξεις αυτές πραγματοποιούνται με την ανοχή πάντα ή ακόμα και την ενθάρρυνση των επίσημων τουρκικών αρχών.¹⁴⁰⁹ Το μήνυμα που περνά ο αθηναϊκός Τύπος στην «Κοινή Γνώμη» είναι ότι οι Τούρκοι μετέρχονται οποιουδήποτε μέσου προκειμένου να εκδιωχθούν οι Έλληνες της Θράκης αλλά κυρίως των παραλίων της Μ. Ασίας από τις προγονικές τους εστίες, δηλ. ότι ένα μέρος του Έθνους τελεί σε διωγμό. Υφίστανται επίσης συνεχείς αναφορές για συγκέντρωση δεκάδων χιλιάδων προσφύγων στα μικρασιατικά παράλια απέναντι από τη Χίο και τη

¹⁴⁰⁷ *Πατρίς*, 9326/ 15.5.1914, σ. 4 & 9327/ 16.5.1914, σ. 4, «Τουρκικά όργια εις την Σμύρνην»
Εστία, 7274/ 14.5.1914, σ. 4 & 7286/ 26.5.1914, σ. 4, «Ο διωγμός εις την Τουρκίαν».
Ακρόπολις, 10579/ 11.05.1914, σ. 3 & 10582/14.5.1914, «Η εξόντωση του Ελληνισμού εν Τουρκία»
Ν. Ελλάς, 239/ 8.5.1914, «Ποιος ο πραγματικός σκοπός των ανθελληνικών διώξεων της Θράκης» & 254/ 23.5.1914, σ. 8, «Οι Έλληνες σφάζονται και αιχμαλωτίζονται εν Μ. Ασία».
Αθήναι, 5125/25.5.1914, σ. 2 & 3 & 5128/28.5.1914, «Η εξόντωση του ελληνισμού».
Έθνος, 201/18.5.1914, σ. 5 & 207/24.5.1914, σ. 5 «Αρπαγαί, λεηλασία των ομογενών εν Μ. Ασία».
Εμπρός, 6315 20.5.1914, σ. 3 & 6319/24.5.1914, σ. 3 «Φόνοι και εξοντωτικοί διωγμοί των Ελλήνων Καιροί, 137/19.5.1914, σ. 4 & 143/25.5.1914, σ. 4, «Οι διωγμοί των ομογενών της Μ. Ασίας»
Σκριπ, 6783/ 23.5.1914, «Οι διωγμοί των Ελλήνων – Αι ευθύναι της ελληνικής κυβερνήσεως».
Εφημερίς, 901(11516) /24.5.1914, σ. 4 & 905(11520) /28.5.1913, σ. 3

¹⁴⁰⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 4 της συνθήκης των Αθηνών, παρέχεται το δικαίωμα στους μουσουλμάνους που κατοικούσαν στα εδάφη που περιήλθαν στην Ελλάδα με τη συνθήκη του Λονδίνου, να υποβάλλουν δήλωση αλλαγής ιθαγενείας (από ελληνική σε τουρκική) εντός τριετίας, με την υποχρέωση να εγκατασταθούν εκτός Ελλάδας.

¹⁴⁰⁹ Λούλος, *ό. π.*, σ. 247

Λέσβο, περιμένοντας πλοία από την Ελλάδα, που θα τους μεταφέρουν σε ασφαλές ελληνικό έδαφος.

Καθώς οι διώξεις εντείνονται γεγονός που είχε ως συνέπεια να κηρύξει ο Πατριάρχης «το Γένος εν διωγμώ»¹⁴¹⁰ με το κλείσιμο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και εκκλησιών, σύσσωμος ο Τύπος ασκεί πιέσεις προς την κυβέρνηση, η οποία σημειωτέον πέρα των διαβημάτων προς την τουρκική κυβέρνηση έως τότε επίσημα σιωπούσε, για λήψη σκληρών μέτρων, ενώ ταυτόχρονα αρχίζει να καλλιεργείται και ένα φιλοπόλεμο κλίμα με τα κυβερνητικά φύλα να πρωτοστατούν. Η *Πατρίς* γράφει θυμωμένα,¹⁴¹¹ η *Εστία* εμφανίζεται ιδιαίτερα επιθετική,¹⁴¹² το *Έθνος* αναφέρεται σε ρήξη και πίστευση των ενεργειών όσο ακόμα η Ελλάδα διατηρεί ναυτική υπεροπλία στο Αιγαίο,¹⁴¹³ η *Ν. Ελλάς* προτρέπει την κυβέρνηση να ορθώσει το παράστημά της,¹⁴¹⁴ οι *Καιροί* θεωρούν τον πόλεμο ως την πλέον ενδεδειγμένη απάντηση στους διωγμούς των ομογενών,¹⁴¹⁵ και η *Ν. Ημέρα* τονίζει την υποχρέωση της Ελλάδας να εξέλθει από τη μετριόπαθη και φιλειρηνική πολιτική της «και να θέση την χείρα επί της σπάθης».¹⁴¹⁶

Δεν υστερεί όμως σε φιλοπόλεμη διάθεση και ο αντιβενιζελικός Τύπος, ο οποίος απορεί για την αξιοθαύμαστη αγαθοπιστία και υπομονή του πρωθυπουργού, επειδή ανέχεται κάθε είδους εξευτελισμό, γεγονός που ενθαρρύνει την τουρκική θρασύτητα, ο δε ελληνισμός διώκεται «ως γενεά νομάδων». Κατόπιν αυτών η Ελλάδα έχει καθήκον όχι μόνο να αμυνθεί, αλλά και να εκδικηθεί για τις τουρκικές παρασπονδίες, τονίζοντας ότι εάν ο Βενιζέλος δεν αντιλαμβάνεται την οργή που διακατέχει το πανελλήνιο και ποια είναι η μοναδική οδός έναντι των τουρκικών προκλήσεων, αποδεικνύεται κατώτερος των περιστάσεων.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁰ *Πατρίς*, 9338/ 27.5.1914, *Εστία* 7287/ 27.5.1914, «Το γένος εν διωγμώ», *Έθνος*, 216/ 27.5.1914, σ. 5, «Η Εκκλησία εν διωγμώ» & *Εμπρός*, 3622/ 27.5.1914, «Η Εκκλησία εν διωγμώ».

¹⁴¹¹ *Πατρίς*, 9339/ 28.5.1914, «Εάν μέχρι τέλους προκληθώμεν, θα αγωνισθώμεν όπως πάντοτε»,

¹⁴¹² *Εστία*, 7282/ 22.5.1914, «Υπάρχει και άλλη πολιτική» & 7286/ 26.5.1914 «Τότε οφείλει να επέμβη η Ελλάς»

¹⁴¹³ *Έθνος*, 208/ 25.5.1914, «Ο διωγμός», 209/ 26.5. 1914, «Υπέρ ρήξεως διά την ειρήνην» & 213/ 30.5.1914, «Υπέρ πατρίδος, πίστεως και βασιλείας».

¹⁴¹⁴ *Ν. Ελλάς*, 257/ 26.5.1914, «Επί ξυρού ακμής», 258/ 27.5.1914, «Προ του κινδύνου του απειλούντος το Γένος» & 260/ 29.5.1914, «Ο υπέρ Σωτηρίας του Γένους αγών».

¹⁴¹⁵ *Καιροί*, 134/16.5.1914, «Μόνον πόλεμος» & 138/ 20.5.1914, «Ετοιμοι προς πάσαν θυσίαν»

¹⁴¹⁶ *Ν. Ημέρα*, 682/30.5.1914, «29 Μαΐου 1914».

¹⁴¹⁷ *Εμπρός*, 3622/27.5.1914, «Το καθήκον της Ελλάδος απέναντι των τουρκικών αγριότητων», 3624/ 29.5.1914, «Το αναπόφευκτον τέρμα της παρούσης καταστάσεως», *Ακρόπολις*, 10595 /27.5.1914, «Οδυνηράι στιγμαί», *Αθήναι*, 5122/22.5.1914, «Ευφρονήσωμεν, όπως σωθώμεν», *Εφημερίς*, 902(11517)/25.5.1914, «Ενώπιον του διωγμού» & 908(11523) /31.5.1914, «Το μάθημα θα είναι οριστικόν».

Κύριο στοιχείο που συνηγορεί σε άμεση πολεμική ενέργεια εναντίον της Τουρκίας¹⁴¹⁸ και ελληνική νίκη αποτελεί η ναυτική υπεροχή της χώρας -πριν την παράδοση τους επόμενους μήνες των δύο τουρκικών θωρηκτών- σε συνδυασμό με την αποσύνθεση και την παράλυση του τουρκικού στρατού και στόλου.¹⁴¹⁹ Αντίθετα το *Σκριπ* με σειρά άρθρων του δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα φιλοπόλεμο, επιρρίπτει όμως την ευθύνη για τα δεινά των Ελλήνων της Μ. Ασίας αποκλειστικά στο Βενιζέλο, ως συνέπεια της υποχωρητικής του πολιτικής, που ξεκίνησε με την υπογραφή της ελληνοβουλγαρικής συνθήκης, καθώς χαρακτηρίζεται από «κενότητα διάνοιας, αλογιστία πνεύματος και στοιχειώδη αμάθεια της ιστορίας».¹⁴²⁰

Ενδεχομένως, ύστερα από την καθολική αυτή απαίτηση για λήψη μέτρων, ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να προβεί στις όντως σκληρή δήλωσή του προς τη Βουλή, κάτι που δεν είχε συμβεί έως τώρα, επειδή ανέκαθεν οι αγορεύσεις του, ειδικά σε θέματα σχέσεων μεταξύ με τα γειτονικά κράτη, χαρακτηρίζονταν από μετριοπάθεια –γεγονός για το οποίο είχε κατηγορηθεί κατ' επανάληψη από την αντιπολίτευση για υποχωρητικότητα- και δεν έφεραν στοιχεία επιθετικότητας.¹⁴²¹

Σύσσωμος ο Τύπος χαιρέτισε τις πρωθυπουργικές δηλώσεις, επισημαίνοντας ότι ο ελληνικός λαός ανέμενε εδώ και καιρό από την κυβέρνησή του να κινηθεί, ώστε να λάβει τις ενδεδειγμένες «ανδρικές» αποφάσεις. Γιατί αν οι Τούρκοι δεν αισθανθούν «το περίστροφο να παγώνη τον κρόταφον αυτών» ουδέποτε θα σταματήσουν την ανθρωποκτόνο πολιτική τους, που αποβλέπει στην εξόντωση του ελληνισμού της Θράκης και της Μ. Ασίας. Δεν υπολείπεται πλέον παρά η διακοπή των σχέσεων και η διατύπωση των ελληνικών αξιώσεων υπό μορφή τελεσίγραφου. Παράλληλα όμως υπενθυμίζει στην κυβέρνηση «ότι θα πέση δια βοής», εάν δεχθεί συμβιβαστικές ή προσωρινές λύσεις ή αρκεστεί σε ημίμετρα ή δηλώσεις και διαβεβαιώσεις Τούρκων υπουργών.¹⁴²²

¹⁴¹⁸ Ήδη από το φθινόπωρο του 1913 το Γενικό Επιτελείο άρχισε να καταστρώνει σχέδια για προληπτικό πόλεμο εναντίον της Τουρκίας. Με αφορμή τις διώξεις των Ελλήνων ο σκληρός πυρήνας του ασκούσε αόριστες πιέσεις προς το Βενιζέλο, κάτι που δεν μπορούσε να αγνοήσει. Λούλος, *ό. π.*, σ.239

¹⁴¹⁹ *Εμπρός*, 6323/ 28.5.1914, «Το καθήκον της Ελλάδος απέναντι των Τούρκων» & 6326/ 31.5.1914, «Εις τας παραμονάς νέου πολέμου»

¹⁴²⁰ *Σκριπ*, 6788/28.5., 6789/29.5.1914 & 6790/30.5.1914, «Ο διωγμός και η ευθύνη της κυβέρνησης».

¹⁴²¹ Βλ. σ. 64 υποσημείωση 10.

¹⁴²² *Ακρόπολις*, 10599/31.5.1914, «Ικανοποίησιν ή ρήξιν», *Ν. Ημέρα*, 683/31.5.1914, «30 Μαΐου 1914»

Εστία, 7290/30.5.1914, «Ενδεδειγμένα μέτρα», *Καιροί*, 149/ 31.5.1914, «Ας αποφασίσουν», *Εφημερίς*, 907(11522)/30.5.1914, «Θα γίνη πόλεμος;», *Ν. Ελλάς*, 262/31.5.1914, «Θα πολεμήσωμεν χάριν της ειρήνης».

Αντίθετα με τον υπόλοιπο Τύπο το *Σκριπ* αμφισβητεί την ειλικρίνεια των πρωθυπουργικών δηλώσεων, για τις οποίες φρονεί ότι υπήρξαν εσπευσμένες και αμελέτητες, προκειμένου να καθησυχάσει την Κοινή Γνώμη, λόγω των διωγμών της Μ. Ασίας. Επισημαίνει, ότι αν πράγματι επιθυμούσε πόλεμο, όφειλε να προβεί σε όλες τις ενέργειες αθόρυβα, ώστε να μην υπάρξει χρόνος προπαρασκευής για την Τουρκία.¹⁴²³

Οι απόψεις αυτές του *Σκριπ* ευσταθούν απόλυτα. Αν όντως ο Βενιζέλος επιθυμούσε πόλεμο με την Τουρκία είχε κάθε δικαιολογία να τον προκαλέσει. Δεν το έπραξε όμως, όπως και δεν το έπραξε και στους Βαλκανικούς πολέμους. Εξάλλου η μέχρι τώρα πολιτική του ήταν αυτή των χαμηλών τόνων, δίχως η Ελλάδα να προκαλεί ακόμα και αν προκαλούνταν, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να δέχεται έντονες επικρίσεις από την αντιπολίτευση και τον αντιβενιζελικό Τύπο. Για το σκοπό αυτό προέβη και στην ενίσχυση του Πολεμικού Ναυτικού, για να λειτουργήσει ως αποτρεπτική δύναμη για την Τουρκία και να κατευνάσει τις φιλοπόλεμες διαθέσεις του Γενικού Επιτελείου και ιδιαίτερα των σκληρών επιτελών Μεταξά και Δούσμανη.

Επιπλέον ένας τρίτος πόλεμος σε διάστημα δύο ετών, ακόμα και νικηφόρος σημαίνει νέους ποταμούς αίματος και επιπλέον δάνεια με κίνδυνο κατάρρευσης της ελληνικής οικονομίας. Στην προκειμένη περίπτωση είχε και έναν λόγο ακόμα, καθώς δεν ήταν διατεθειμένος να δυσαρεστήσει τη Γερμανία, την «προστάτιδα» της Τουρκίας, καθώς βρισκόμαστε στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ένας περιφερειακός πόλεμος μπορεί να ήταν η αιτία για πανευρωπαϊκή ανάφλεξη, λόγω της γερμανικής παρέμβασης, προκειμένου να διατηρηθεί η ακεραιότητα της Τουρκίας. Τον Τύπο όμως δεν τον απασχολεί τίποτα από τα ανωτέρω, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη του το γενικότερο ευρωπαϊκό κλίμα, που αναπόφευκτα οδήγησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό που τον ενδιαφέρει, συνεπαρμένος προφανώς από τους δύο προηγούμενους πολέμους, είναι μία σκληρή απάντηση στις τουρκικές προσκλήσεις, δίχως να υπολογίζει τις συνέπειες.

Καθώς η κατάσταση δε μεταβλήθηκε τις επόμενες ημέρες ο Τύπος εξακολουθεί να καλλιεργεί φιλοπόλεμο κλίμα και να περιγράφει λεπτομερώς τα δεινά των Ελλήνων της Μ. Ασίας, διανθισμένα πλέον και με προσωπικές μαρτυρίες προσφύγων που κατέφυγαν στα νησιά.

Στην κρίσιμη αυτή κατάσταση οι πρεσβευτές της Γερμανίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας στην πρωτεύουσα των Σουλτάνων προέβησαν σε έντονο διάβημα προς την

¹⁴²³ *Σκριπ*, 6793/ 2.6.1914, «Η μόνη διέξοδος».

Τουρκία να σταματήσει τις διώξεις, παράλληλα με τη ρουμανική διπλωματική πρωτοβουλία να πείσει τις δύο κυβερνήσεις να επιδείξουν μετριοπάθεια. Η ενέργεια αυτή απέδωσε αποτελέσματα καθώς η τουρκική κυβέρνηση έδωσε εντολή να περιοριστούν οι διώξεις κατά των Ελλήνων, οι οποίες σημειωτέον είχαν ξεφύγει από κάθε έλεγχο.¹⁴²⁴

Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα αφενός να ελαττωθούν οι αναφορές του Τύπου για τις διώξεις, αφετέρου να διαφανεί μια σταδιακή διαφοροποίηση του κυβερνητικού Τύπου από την αποκλειστικά φιλοπόλεμη τακτική του, θέτοντας ως πρωταρχικό σκοπό την ειρήνη και δευτερευόντως τον πόλεμο σε περίπτωση που δε θα παύσουν οι διωγμοί των Ελλήνων.¹⁴²⁵

Η διαφοροποίηση αυτή του βενιζελικού Τύπου, -η οποία υπήρξε ανάλογη της αλλαγής κυβερνητικής πολιτικής ύστερα από την ευρωπαϊκή παρέμβαση, έδωσε την αφορμή στην *Ακρόπολη* να διερωτηθεί, αν ο πρωθυπουργικός θυμός, η έξαψη του και ο «βισμαρκισμός» του ήταν κάτι το παροδικό και μεταβλήθηκε σε ειρηνιστή με αποτέλεσμα να παραμένει απαθής θεατής του ξεκληρίσματος του ελληνισμού στην Τουρκία και να διαπραγματεύεται ως «αρχιβλάκας» την ανταλλαγή των φυλών. Η εφημερίδα θεωρεί ότι ο πρωθυπουργός επανήλθε στο σύνηθες δόγμα του περί ειρήνης, το οποίο όμως είναι συνυφασμένο με την υποχωρητικότητα, η οποία μόνο ανησυχία μπορεί να προκαλέσει.¹⁴²⁶

Επίσης οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες επέκριναν έντονα το Βενιζέλο μέχρι και πριν την αναχώρησή του για τη μη δημοσίευση Β. Διατάγματος, που αφορούσε την προσάρτηση των νησιών την Ελλάδα.¹⁴²⁷ Ο Λούλος επισημαίνει ότι ο Βενιζέλος ανέβαλε διαρκώς την έκδοση αυτού του Β. Διατάγματος, αν και ήταν στις προθέσεις του να το πράξει, ύστερα από σχετική πρόταση του Γερμανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Βάγκενχαϊμ, «αφήνοντας έτσι κάποια περιθώρια για συνεννόηση με την

¹⁴²⁴ Λούλος, «*Η Γερμανική Πολιτική στην Ελλάδα 1896 – 1914*....., ό. π., , σ. 247

¹⁴²⁵ *Ν. Ημέρα*, 687/ 4.6.1914, «3 Ιουνίου 1914».

¹⁴²⁶ *Ακρόπολις*, 10611/ 12.6.1914, «Τι συμβαίνει με τον κ. πρωθυπουργόν;», 10616/ 17.6.1914, «Ο Φρεγόλης» & 10617/ 18.6.1914, «Αυτοί είσθε, αυτά τα έργα σας».

¹⁴²⁷ *Σκριπ*, 6787/ 27.5.1914, «Ο απειλούμενος πόλεμος και οι υπεύθυνοι αυτού»,

Εμπρός, 6335/ 9.6.1914, «Παλαιά τάσεις και νέα κατευθύνσεις», *Εφημερίς*, 946(11552)/ 8.7.1914, «Το θέμα της συνάντησης», *Αθήναι*, 3165/ 4.7.1914, «Η συνάντησις των δύο Βεζύρων».

Σύμφωνα με το πολίτευμα της εποχής μόνο με νόμο ήταν δυνατή η προσάρτηση στο Ελληνικό Βασίλειο νέων χωρών. Με βάση όμως το Διεθνές Δίκαιο, μονομερής προσάρτηση δεν έχει νομική υπόσταση, εκτός αν πρόκειται περί «αδέσποτων χωρών». Η προσάρτηση χωρών που ανήκουν σε άλλο κράτος έχει πολιτική και ψυχολογική σημασία με την έννοια ότι διακηρύττεται έναντι του άλλου κράτους ή άλλων τυχόν ενδιαφερομένων η απόφαση του κράτους που προέβη στην προσάρτηση, όπως διατηρήσει με κάθε θυσία τις επίμαχες χώρες.

Τουρκία».¹⁴²⁸ Η έκδοση Β. Διατάγματος για την προσάρτηση των νησιών και όχι νόμου, ο οποίος έχει φυσικά αυξημένο κύρος, συνηγορεί στην άποψη που διατυπώθηκε ανωτέρω ότι ο Βενιζέλος προσπαθούσε με κάθε τρόπο να αποφύγει τον πόλεμο. Επιπλέον, ο σταθερός προσανατολισμός του Κωνσταντίνου προς τη Γερμανία, τις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου, σε αντίθεση με την εκφρασμένη επιθυμία του Βενιζέλου να προσδεθεί η Ελλάδα στο άρμα της Entente σήμαινε Εθνικό Διχασμό, γεγονός που ο Βενιζέλος την εποχή αυτή τουλάχιστον, προσπαθούσε να αποφύγει.

Να σημειωθεί ότι αν και οι διώξεις κατά του ελληνικού στοιχείου ελαττώθηκαν σημαντικά δεν σταμάτησαν ακόμα και τις παραμονές της επικείμενης συνάντησης μεταξύ του Έλληνα πρωθυπουργού και του Μ. Βεζίρη.

Συμπερασματικά, μόλις κόπασε το Ηπειρωτικό ζήτημα με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Κέρκυρας, σύσσωμος ο Τύπος αναδεικνύει σε πρωταρχικό θέμα τις διώξεις του ελληνικού στοιχείου στην Αν. Θράκη και τα παράλια της Μ. Ασίας, σε μια προσπάθεια αφύπνισης τόσο της κυβέρνησης από το «λήθαργό» της όσο και της κοινής γνώμης. Ταυτόχρονα καλλιεργεί ένα ψυχροπολεμικό κλίμα, το οποίο αποσκοπεί στην προετοιμασία του Λαού στο ενδεχόμενο ενός νέου πολέμου με την Τουρκία, καθώς ένα τμήμα του έθνους «τελεί υπό διωγμό», με τις βενιζελικές εφημερίδες να πρωτοστατούν στη διαμόρφωση αυτού του κλίματος, δίχως όμως να υστερεί ο αντιβενιζελικός Τύπος σε φιλοπόλεμη διάθεση.

4.3 Προσπάθειες για συνεννόηση στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου

Στα πλαίσια της γερμανικής πολιτικής για σύναψη μιας συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Ρουμανίας, η οποία θα εξασφάλιζε συμμάχους στη Γερμανία σε περίπτωση πολέμου ήταν απαραίτητη η διευθέτηση της ελληνοτουρκικής διένεξης στο ζήτημα των νησιών. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού ο γερμανικός παράγοντας ανέλαβε πρωτοβουλίες, προκειμένου οι δύο χώρες να διευθετήσουν ειρηνικά τις διαφορές τους. Το πρώτο βήμα έγινε την άνοιξη του 1914 κατά την ετήσια μετάβαση του Κάιζερ στο θερινό ανάκτορο της Κέρκυρας, όπου με την παρουσία του Γερμανού καγκελάριου Μπέτμαν Χόλβεκ του υπουργού Εξωτερικών Γιάγκο και του Βάγκενχαϊμ πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες συνεννοήσεις, Ο Βενιζέλος συμφώνησε τελικά στη βάση μιας τουρκικής επικυριαρχίας για τα νησιά του Αιγαίου, υπό τον όρο ότι η

¹⁴²⁸ Λούλος, *ό. π.*, σ. 247

Τουρκία θα συνήπτε με την Ελλάδα αμυντική συμμαχία και τα δύο κράτη θα εγγυόταν αμοιβαία την ακεραιότητα των εδαφών τους στην Ευρώπη.¹⁴²⁹

Οι προτάσεις όμως αυτές δεν έγιναν αποδεκτές από την Τουρκία, η οποία ζητούσε την παραχώρηση των νησιών, πρόταση που απορρίφτηκε από την Ελλάδα με αποτέλεσμα να ξεκινήσει το κύμα διώξεων, που προαναφέραμε, κατά του ελληνικού στοιχείου των παραλίων της Μ. Ασίας, γεγονός που έφερε τις δύο χώρες στα πρόθυρα πολέμου. Ύστερα από παρότρυνση του Κάιζερ προς το βασιλιά της Ρουμανίας, η τελευταία ανέλαβε διπλωματική πρωτοβουλία και κατάφερε να πείσει τις δύο κυβερνήσεις να επιδείξουν μετριοπάθεια και να επαναλάβουν τις διαπραγματεύσεις, δίχως όμως επιτυχία. Η ρουμανική παρέμβαση υπήρξε καθοριστική και ανεξάρτητη από τις διπλωματικές προσπάθειες των Δυνάμεων και ειδικά της Γαλλίας και της Ρωσίας.¹⁴³⁰

Παράλληλα δραστηριοποιήθηκε και ο αγγλικός παράγοντας, ο οποίος μέχρι τώρα δεν είχε καμία ανάμειξη και κατέβαλε προσπάθειες να πείσει τις δύο χώρες να συμφωνήσουν. Το ρόλο του διαμεσολαβητή σε συνεννόηση πάντα με την αγγλική διπλωματία, ανέλαβε ο Άγγλος δημοσιογράφος E. J. Dillon,¹⁴³¹ παλιός φίλος του Βενιζέλου, οι προσπάθειες του οποίου απέφεραν αποτελέσματα και έτσι αποφασίστηκε η συνάντηση των δύο πρωθυπουργών.¹⁴³² Η επιτυχία αυτή της αγγλικής διπλωματίας σήμαινε στην ουσία αποτυχία της γερμανικής πολιτικής τουλάχιστο στην Ελλάδα και του σχεδίου της για ένταξη της χώρας στην Τριπλή Συμμαχία.¹⁴³³

Η *Ακρόπολις* αποδίδει την αλλαγή στάσης του Βενιζέλου, ο οποίος από θαρραλέος πολεμιστής και εκδικητής των Ελλήνων της Θράκης και της Μ. Ασίας μεταβλήθηκε σε επαίτη ζητώντας συνεννόηση με το Μ. Βεζίρη στο ότι έχει επηρεαστεί από τον Dillon, στον οποίο ανέθεσε ο πρωθυπουργός να βολιδοσκοπήσει εμπιστευτικά και

¹⁴²⁹ Λούλος, *ό. π.*, σ. 241 -242.

Η εφημερίδα *Αθήναι* αναφέρει ότι ο Βενιζέλος αποδέχθηκε ως βάση συνεννόησης την τουρκική επικυριαρχία στα νησιά με πληρωμή φόρου υποτέλειας στην Τουρκία και με την Ελλάδα να διατηρεί ακέραια την κυριαρχία της. *Αθήναι*, 5168/ 7.7.1914, σ. 3 Γενικά ο αντιβενιζελικός Τύπος θεωρεί ότι ο Βενιζέλος θα συμφωνήσει είτε σε αυτονομία των νησιών είτε σε αναγνώριση της τουρκικής επικυριαρχίας με πληρωμή φόρου υποτέλειας.

¹⁴³⁰ Λούλος, *ό. π.*, σ. 249

¹⁴³¹ Ο E. J. Dillon ήταν ανταποκριτής του Ημερήσιου Τηλέγραφου (*Daily Telegraph*) του Λονδίνου στην Κων-πολη και όντας πρόσωπο κοινής αποδοχής, υπήρξε ο σύνδεσμος μεταξύ των δύο κυβερνήσεων στα πλαίσια της μυστικής διπλωματίας, προκειμένου να επιτευχθεί η συνάντηση του Βενιζέλου με το Μ. Βεζίρη.

¹⁴³² Σύμφωνα με τους *TIMES* ο Dillon θα παραβρισκόταν και στη συνάντηση των δύο πρωθυπουργών με την ιδιότητα του επιδιαιτητή. *Εφημερίς*, 947(11553)/ 9.7.1914, σ. 3

¹⁴³³ Σε ό,τι αφορά τις προσπάθειες της Γερμανίας για πολιτική και οικονομική διείσδυση στην Ελλάδα μετά το Β' Βαλκανικό και μέχρι την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Λούλος, ... *ό. π.*, την ενότητα « Η ελληνοτουρκική διαμάχη για τα νησιά του Αιγαίου, λυδία λίθος της γερμανικής πολιτικής στα Βαλκάνια », σσ. 237 - 253

ανεπίσημα τους Τούρκους, εάν δέχονται συμβιβασμό στο ζήτημα της Χίου και της Μυτιλήνης συνεχίζοντας έτσι το έργο του Bourcheir,¹⁴³⁴ ενώ το *Εμπρός* επικρίνει το Βενιζέλο, γιατί χρησιμοποιεί «ανεύθυνους ιδιώτας» για τις εξωτερικές υποθέσεις του κράτους.¹⁴³⁵

Όπως ήταν αναμενόμενο η είδηση αυτή διαψεύστηκε αμέσως από τον κυβερνητικό Τύπο, με την επισήμανση ότι η καλή πίστη απαιτεί να μη δίνουμε προσοχή «εις τας φήμας των τριόδων» και στις διαδόσεις της αντιπολίτευσης, καθώς η κυβέρνηση ποτέ δε διανοήθηκε να μεταβάλλει γνώμη στο ζήτημα των νησιών.¹⁴³⁶

Ο Βενιζέλος όντας οπαδός της μυστικής διπλωματίας χρησιμοποίησε για δεύτερη φορά έναν (έγκριτο;) δημοσιογράφο, προκειμένου να διεξάγει απευθείας συνεννοήσεις, παραμερίζοντας τους επίσημους θεσμούς (Υπουργείο Εξωτερικών, ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη)¹⁴³⁷ και τους πολιτειακούς κανόνες, με τη Βουλή την περίοδο αυτή να παραμένει κλειστή. Αντίθετα, όφειλε στα πλαίσια του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, να ενημερώσει την εθνική αντιπροσωπεία, να θέσει τη βάση της συνεννόησης και να λάβει την έγκρισή της. Χαρακτηριστικό δε του απολυταρχισμού και του μυστικισμού που τον διέκρινε είναι ότι η πρώτη επίσημη αναφορά του ότι το ζήτημα των νησιών αποτελούν το βασικό θέμα της συνάντησης πραγματοποιήθηκε σε ξένο ανταποκριτή εκτός Ελλάδας (απέχθεια προς τον αθηναϊκό Τύπο;), επισημαίνοντας ότι δεν αισιοδοξεί ιδιαίτερα από τα πιθανά αποτελέσματα της συνάντησής του με το Μ. Βεζίρη.¹⁴³⁸ Δικαιολογημένα η εφημερίδα *Αθήναι* σημειώνει ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός διαχειρίζεται τις υποθέσεις του έθνους, με τον ίδιο τρόπο που θα διεξήγε διαπραγματεύσεις για περιουσιακές του υποθέσεις.¹⁴³⁹

Ύστερα από τη συμφωνία για συνάντηση μεταξύ των δύο πρωθυπουργών, η είδηση δημοσιεύτηκε αρχικά στην *Εστία*, η οποία επικαλέστηκε διπλωματικούς κύκλους στο Παρίσι.¹⁴⁴⁰ Η πρόωγη αυτή δημοσίευση προκάλεσε αμηχανία στην κυβέρνηση, αλλά και τον εκνευρισμό του πρωθυπουργού,¹⁴⁴¹ γεγονός που οδήγησε στην έκδοση

¹⁴³⁴ *Ακρόπολις*, 10627/ 28.6.1914, «Τι; Μετά τον Μπάουτσερ, ο Δύλλων»;

¹⁴³⁵ *Εμπρός*, 6370/ 6.7.1914, «Το θετικόν συμπέρασμα της παρούσης καταστάσεως».

¹⁴³⁶ *Ν. Ημέρα*, 713/ 30.6.1914, «29 Ιουνίου 1914».

¹⁴³⁷ Χρησιμοποιήθηκε για την αποστολή των τηλεγραφημάτων του Dillon προς το Βενιζέλο.

¹⁴³⁸ *Εστία*, 7322/ 11.7.1914, σ. 4 & *Παρίς*, 9384/ 12.7. 1914, σ. 6. Οι δηλώσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν προς τον ανταποκριτή των *TIMES* στο Δυρράχιο, όπου διήλθε το πλοίο που τον μετέφερε στην Ιταλία.

¹⁴³⁹ *Αθήναι*, 5165/ 4.7.1914, «Η συνάντησις των δύο βεζύρων».

¹⁴⁴⁰ *Εστία*, 7323/ 2.7.1914, σ. 4, β' έκδοση.

¹⁴⁴¹ Η πρόωγη δημοσίευση της είδησης από την *Εστία*, πριν ακόμα οριστικοποιηθεί η συνάντηση σε συνδυασμό με τα σχόλια του αντιπολιτευόμενου Τύπου που επακολούθησαν εξόργισαν τον πρωθυπουργό, ενώ ο υπουργός των Εσωτερικών Ρέπουλης φέρεται να επέκρινε το διευθυντή της *Εστίας*, δη-

την επόμενη μέρα επίσημης ανακοίνωσης από το Γραφείο Τύπου: «*Εκφρασθείσης αμφοτέρωθεν επιθυμίας όπως εν συνεντεύξεσιν ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως και ο Μ. Βεζίρης συζητήσωσιν επί των εκκρεμών μεταξύ των δύο κρατών ζητημάτων, διεξάγονται διαπραγματεύσεις περί του τόπου και του χρόνου*».¹⁴⁴² Τις επόμενες μέρες επακολούθησε μαραθώνιος συναντήσεων τόσο του Έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Δ. Πανά όσο και των Άγγλων διαμεσολαβητών,¹⁴⁴³ προκειμένου να οριστικοποιηθεί ο χρόνος και ο τόπος της συνάντησης, για τον οποίο συμφωνήθηκε να είναι οι Βρυξέλες. Οι συνεχείς όμως τουρκικές αναβολές ερμηνεύτηκαν από τον αντιβενιζελικό Τύπο ως ματαίωση της συνάντησης και ναυάγιο των διαπραγματεύσεων,¹⁴⁴⁴ ενώ η *Ακρόπολις* επικαλείται ως αιτία της αναβολής του ταξιδιού ή και ματαίωση της συνάντησης τη διάσταση γνώμων που υφίσταται μεταξύ του ιδίου και του Βασιλιά, ο οποίος είναι αντίθετος με το διορισμό Τούρκων πολιτικών επιτρόπων αντί προξένων, γιατί μπορεί να οδηγήσει σε συγκυριαρχία των νησιών.¹⁴⁴⁵

Αναμφισβήτητα η πρόωρη δημοσίευση της είδησης απέδειξε ότι απέμειναν πολλές λεπτομέρειες για την οριστικοποίηση της συνάντησης αυτής. Αν και ο Έλληνας πρωθυπουργός ήταν έτοιμος για αναχώρηση οποιαδήποτε μέρα, έχοντας μάλιστα κατά νου και τις παραχωρήσεις στις οποίες θα προέβαινε, δε συνέβαινε και το ίδιο με την Τουρκία, όπου οι αντιδράσεις της φιλοπόλεμης πτέρυγας του Νεοτουρκικού Κομιτάτου για τη συνάντηση αυτή, δεν είχαν ακόμα καμφθεί.

Ο Βενιζέλος αναχώρησε τελικά από την Αθήνα στις 8 Ιουλίου και έφτασε στο Μόναχο, αναμένοντας τηλεγράφημα από την Κωνσταντινούπολη σχετικό με την αναχώρηση του Μ. Βεζίρη και την οριστικοποίηση της συνάντησής τους στις Βρυξέλες. Το μεσοδιάστημα αυτό επωφελήθηκε ολιγοήμερων διακοπών, τη στιγμή που όλες οι ενδείξεις συνέτειναν ότι ελάχιστες ελπίδες απέμειναν, προκειμένου να αποτραπεί ο ευρωπαϊκός πόλεμος. Η σπουδή της αναχώρησης, δίχως ακόμα να έχει οριστικοποιηθεί η συνάντηση αυτή σε μια εποχή που η παραμονή του στην Αθήνα ήταν περισσότερη από αναγκαία, όταν μάλιστα δεν υπήρχε αντικαταστάτης αντάξιος της περιωπής

λώνοντας προς τον ίδιο: «Εσπεύσατε και προσφέρατε πολύ κακάς υπηρεσίας εις το Κράτος». *Έθνος*, 248 /4.7.1914, σ. 3, «Διά την αλήθειαν», και *Ακρόπολις* 10634/4.7.1914, σ. 5, «Τα φαιδρά».

¹⁴⁴² Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 71. Η ανακοίνωση αυτή δημοσιεύτηκε και στον Τύπο.

¹⁴⁴³ Σύμφωνα με την *Ακρόπολη* στις τελικές διαπραγματεύσεις συμμετείχε και ο Άγγλος πρεσβευτής στην Κων-πολη, Λουίς Μάλλετ. *Ακρόπολις*, 10632/ 3.7.1914, σ. 5

¹⁴⁴⁴ Οι συνεχείς αναβολές στην αναχώρηση του Μ. Βεζίρη οφειλόταν σε συμβουλή του Βάγκενχαϊμ, να αναβάλλει την αναχώρησή του και να μην οριστικοποιήσει καμιά συμφωνία, περιμένοντας την εξέλιξη της αυστροσερβικής κρίσης. Λούλος, *ό. π.*, σ. 251

¹⁴⁴⁵ *Ακρόπολις*, 10635/ 5.7.1914, σ. 5

του, φανερώνει αφενός το διακαή πόθο του για συνομιλίες με τον Τούρκο ομόλογό του ελπίζοντας ότι ήταν εφικτή η συνεννόηση μεταξύ των δύο χωρών, καθώς είχε πλέον διαφανεί, ότι δεν ήταν διατεθειμένος να οδηγήσει τη χώρα σε τρίτο πόλεμο εντός τριετίας¹⁴⁴⁶ και αφετέρου ότι υπήρξε υπερβολικά αισιόδοξος σε ό,τι αφορά την εκτίμησή του για αποτροπή της ευρωπαϊκής σύρραξης. Στην αισιοδοξία του αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι ο ίδιος δήλωσε ότι θα απουσιάσει από την Αθήνα, για διάστημα όχι μεγαλύτερο του μήνα(!), ενώ είχε προγραμματίσει κατά την επιστροφή του να μεταβεί στο Παρίσι, προκειμένου να διευθετηθούν οι λεπτομέρειες για τη χορήγηση της δεύτερης δόσης του γαλλικού δανείου (250 εκατομ. φράγκα).

Η ανακοίνωση για την επικείμενη συνάντηση ερμηνεύτηκε ποικιλότροπα από τον Τύπο. Οι κυβερνητικές εφημερίδες χαιρετίζουν τη συνάντηση και επισημαίνουν ότι το γεγονός αυτό παρέχει ενδείξεις βελτίωσης της κατάστασης και θα διαφανεί η πραγματική διάθεση από μέρους της Τουρκίας, όπως απομακρυνθεί από την πολιτική που ακολούθησε μέχρι σήμερα έναντι της Ελλάδας, με την προϋπόθεση βέβαια ότι τα κεκτημένα δικαιώματα της χώρας και η αξιοπρέπειά της ως κράτους, τύχουν απόλυτου σεβασμού.

Επισημαίνουν ότι μια συμφωνία είναι δυνατό να επιφέρει ωφέλεια και στις δύο χώρες. Σε ό,τι αφορά την Τουρκία εφόσον εξασφαλίσει την ελληνική φιλία, μπορεί να επιδοθεί στο έργο της εσωτερικής αναδιοργάνωσης της χώρας, ειδικά στη Μ. Ασία, στηριζόμενη στο ελληνικό στοιχείο, στοιχείο κατεξοχήν φιλικό, όπως και στη φιλία της Ελλάδας. Ανάλογα θα είναι και τα οφέλη της Ελλάδας, καθώς θα μπορέσει να επιδοθεί στο έργο της εσωτερικής περισυλλογής και ανάπτυξης της χώρας.

Ταυτόχρονα, προκειμένου να προλάβει τυχόν αναφορές του αντιπολιτευόμενου Τύπου περί παραχωρήσεων του Βενιζέλου, τονίζει ότι η συνάντηση, εφόσον πραγματοποιηθεί, θα περιστραφεί στην εξεύρεση βάσεων συνεννόησης μεταξύ των δύο κρατών. Επισημαίνουν χαρακτηριστικά ότι η Ελλάδα θα διαπραγματευόταν κεκτημένα δικαιώματά της, μόνο σε περίπτωση ατυχούς πολέμου. Οτιδήποτε δε αναγραφεί στον αντιπολιτευόμενο Τύπο περί όρων που ήδη έχουν συμφωνηθεί δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά αποτελούν προϊόν της πλούσιας φαντασίας του.¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴⁶ Καθοριστικό ρόλο στην απόφασή του αυτή υπήρξε η δήλωση της ρουμανικής κυβέρνησης να μην αναμένει βοήθεια, εφόσον η Ελλάδα επιτεθεί δίχως πρόκληση στην Τουρκία. Λούλος, *ό. π.*, σ. 248

¹⁴⁴⁷ *Εστία*, 7324/3.7.1914, «Αι σκέψεις περί συναντήσεως» & 7329/8.7.1914, «Ἐν αναμονή της συναντήσεως», *Πατρίς*, 9375/ 3.7.1914, «Ἡ συνάντησις του Βενιζέλου μετά του Βεζύρου», *Ἐθνος*, 247/3.7.1914, «Ἡ συνάντησις», *Καιροί*, 172/3.7.1914, «Ἡ συνάντησις του κ. πρωθυπουργού μετά του Μ. Βεζύρου» 176/ 7.7.1914, «Ἡ συνάντησις». *Ν. Ἡμέρα*, 716/ 3.7. 1914, σ. 7, «Ποιος ο σκοπός και ἡ σημασία της συνεντεύξεως».

Ο αντιβενιζελικός Τύπος υποδέχεται με δυσπιστία την είδηση περί επικείμενης συνάντησης των δύο πρωθυπουργών, επισημαίνοντας ότι ύστερα από την πανηγυρική καταφρόνηση από την Τουρκία των διαβημάτων της ελληνικής κυβέρνησης σε ό,τι αφορά το ζήτημα των διωγμών και μετά από ένα τόσο χυδαίο χλευασμό των ψευδών πολεμικών δηλώσεων του πρωθυπουργού στη Βουλή και την τόσο θρασεία στάση της Τουρκίας έναντι των ταπεινωτικών και σχεδόν ικετευτικών στάσεων της Ελλάδας, η πρόσκληση σε συνάντηση δεν έχει άλλο σκοπό, παρά να διατρανώσει την υποχωρητική διάθεση της χώρας στο ζήτημα των νησιών. Επιπλέον με το να αποδεχθεί η Ελλάδα απευθείας συνεννοήσεις με την Τουρκία για το ζήτημα των νησιών έθεσε η ίδια υπό αμφισβήτηση τα αναγνωρισμένα κυριαρχικά της δικαιώματα και ανέτρεψε την απόφαση των Μ. Δυνάμεων.

Ύστερα από την παράθεση των επιχειρημάτων του, ο αντικυβερνητικός Τύπος διερωτάται ποια μπορεί να είναι η βάση των συνεννοήσεων, εάν αποκλειστεί η συζήτηση της κύριας αφορμής της ελληνοτουρκικής διαφοράς, που είναι τα νησιά, καθώς συναίνεση των Τούρκων να προσέλθουν στη συνάντηση ερμηνεύεται ως πρωτοφανής εμπαιγμός κατά της χώρας προκειμένου να κερδίσουν χρόνο, έως ότου παραλάβουν τα νέα τους θωρηκτά. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι «θα τους ελκύση διά της σαγήνης του μειδιάματός του και θα τους θαμβώσει με την λάμπιν της μεγαλοφυΐας», γεγονός που τον οδήγησε σε πλάνη, δεχόμενος με υπομονή τις δολιότητες, τις υπεκφυγές και τους εμπαιγμούς, ενώ χάθηκε και η τελευταία ευκαιρία για την Ελλάδα να επιβάλλει δυναμικά τη θέλησή της. Μάλιστα εκτοξεύει και μια απειλή κατά του Βενιζέλου, ότι «θα φαγωθούν» πολλές κυβερνήσεις για να περιέλθουν τα νησιά στην επικυριαρχία του Σουλτάνου.¹⁴⁴⁸ Επιπλέον, ζητά από το Βασιλιά να αναλάβει πρωτοβουλία και να ρυθμίσει τους όρους του πρωθυπουργικού ταξιδιού, ώστε να δεσμευτεί ο Βενιζέλος εγγράφως ότι δεν θα τολμήσει καν να συζητήσει για τα νησιά,¹⁴⁴⁹ ή να αποπέμψει αυτόν (δηλ. το Βενιζέλο) που θα προέβαινε σε μια πράξη εθνικής κατασχύνης, προκειμένου «να απαλλάξει το Έθνος από την ατίμωση».¹⁴⁵⁰ Η κριτική του αντιπολιτευό-

¹⁴⁴⁸ *Εμπρός*, 6368/ 4.7.1914, «Το όνειρον της συναντήσεως των δύο πρωθυπουργών», 6369/ 5.7.1914, «Η αλήθεια των πραγμάτων απέναντι του ψεύδους των επίσημων διαβεβαιώσεων», 6370/ 6.7.1914, «Το θετικόν συμπέρασμα της παρουσίας καταστάσεως».

Εφημερίς, 942(11548)/ 4.7.1914, «Το μέλλον των νήσων», 947(11553)/ 9.7.1914, «Τας νήσους διά την ειρήνην» & 950(11556)/ 12.7.1914, «Αι νήσοι είναι ιεραί».

Σκριπ, 6826/ 5.7.1914, σ. 2, «Αι νήσοι δεν τρώγονται», 6834/14.7.1914, «Ο λόγος περί των νήσων» *Αθήναι*, 5166/ 5.7.1914, «Το καθήκον του πρωθυπουργού», 5171/ 10.7.1914, «Ο σκοπός του ταξιδιού»

¹⁴⁴⁹ *Εφημερίς*, 943(11549)/ 5.7.1914, «Η πρωτοβουλία του Στέμματος» &

944(11550)/ 6.7.1914, «Που οδηγούν τα πράγματα»

¹⁴⁵⁰ *Σκριπ*, 6828/ 7.7.1914, «Συνάντησις προορισμένη να αποτύχη».

μενου Τύπου περιλαμβάνει και την αντιπολίτευση, η οποία πιστεύει ότι αποστολή της είναι η αναμονή κάποιας εθνικής καταστροφής, προκειμένου όταν έρθει στην εξουσία να κηρύξει τη συμφορά και να καταραστεί τους υπεύθυνους.¹⁴⁵¹

Γενικά, η μεγάλη αγωνία και αντίθεση του αντιβενιζελικού Τύπου για τη συνάντηση αυτή, εστιάζεται στο γεγονός μήπως ο Έλληνας πρωθυπουργός κατά τις διαπραγματεύσεις με το Μ. Βεζίρη καταλήξει σε συμφωνία, η οποία θα είναι «κόλαφος κατά της ελληνικής υπολήψεως, μία αναίρεσις της διατυμπανιζομένης διπλωματικής περινοίας του Έλληνοσ Καβούρ».¹⁴⁵²

Η αγωνία αυτή πηγάζει από το γεγονός της μη δημοσίευσης έστω και την ύστατη ώρα του Β. Διατάγματος για την προσάρτηση των νησιών στην ελληνική επικράτεια, γεγονός που θα δεσμεύσει το Βενιζέλο. Επιπλέον ότι η Τουρκία έχει ξεκάθαρη πολιτική στο ζήτημα αυτό, όπως διαφάνηκε από τις σχετικές δηλώσεις του Σουλτάνου και της τουρκικής κυβέρνησης στην οθωμανική Βουλή, σε αντίθεση με την Ελλάδα όπου είναι άγνωστες οι προθέσεις της κυβέρνησης, ενώ η Βουλή παραμένει κλειστή.¹⁴⁵³

Επειδή οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες συνέχισαν να αναφέρονται σε παραχωρήσεις εκ μέρους της Ελλάδας, ο Βενιζέλος φέρεται να δήλωσε σε στενό κύκλο, λίγο πριν την αναχώρησή του, ότι η Ελλάδα δεν δύναται να θέσει υπό συζήτηση την κυριαρχία της στα νησιά. Ακόμα και να υποθέσουμε ότι η κοινή γνώμη θα συμφωνούσε σε υποχωρήσεις, προκειμένου να αποφευχθεί ρήξη, η κυβέρνηση ούτε που θα το συζητούσε. Η κυβέρνηση που αντιλαμβάνεται την αποστολή της, δεν υποχωρεί απέναντι στα λαϊκά ρεύματα είτε αυτά επιθυμούν πόλεμο είτε θυσίες. Εφαρμόζει την πολιτική που επιβάλλεται, επισημαίνοντας ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν υφίσταται διαφορά αντιλήψεων. Κυβέρνηση και κοινή γνώμη ομοφρονούν απόλυτα μπροστά στην ύψιστη εθνική ανάγκη, όπως παραμείνουν ελληνικά τα νησιά.¹⁴⁵⁴

Όπως ήταν αναμενόμενο όλες αυτές οι αρνητικές αναφορές δεν έμειναν αναπάντητες από τις κυβερνητικές εφημερίδες. Μέμφονται τον αντιβενιζελικό Τύπο στην αρθρογραφία του οποίου κυριαρχούν οι αδιάλλακτοι τόνοι, «ο σωβινισμός, η πατριδοκαπηλία και κάποια αντιπολίτευσις».¹⁴⁵⁵ Επιπλέον, τα όσα αναφέρουν για το Βενιζέλο επιτείνουν το μίσος και την εμπάθεια και οδηγούν σε παραφροσύνη και σε έργα

¹⁴⁵¹ *Αθήναι*, 3164/ 4.7.1914, «Θα ταξιδεύση ο πρωθυπουργός».

¹⁴⁵² *Εφημερίς*, 946(11552)/ 8.7.1914, «Το θέμα της συναντήσεως».

¹⁴⁵³ Η εφημερίδα *Αθήναι* χαρακτηρίζει τη μη ενημέρωση της Βουλής, ως «κυβερνητική απρονοησία»,

Αθήναι, 5172/ 11.7.1914, «Η κυβερνητική απρονοησία».

¹⁴⁵⁴ *Έθνος*, 253/ 9.7.1914, σ. 6, *Καιροί*, 179/ 10.7.1914, σ. 4

¹⁴⁵⁵ *Ν. Ημέρα*, 717/ 4.7.1914, «3 Ιουλίου 1914».

που βλάπτουν τα εθνικά συμφέροντα. όχι από πάντα πρόθεση αλλά από τάση επίδειξης ενημερότητας σε συνδυασμό με προσωπική ή πολιτική εμπάθεια.¹⁴⁵⁶

Μάλιστα ζητούν αγχόνη, γιατί ο Βενιζέλος δεν επιχείρησε τρίτο πόλεμο, τον θεωρούν δε εγκληματικώς υπεύθυνο, ότι αφήνει να εμπαιίζεται από τους Τούρκους και να χάνεται έτσι καιρός.¹⁴⁵⁷ Η θέση του βενιζελικού Τύπου -η οποία σημειωτέον έχει πλέον διαφοροποιηθεί- είναι ότι μια περίοδος ειρήνης είναι προτιμότερη από έναν πόλεμο, ο οποίος αν και νικηφόρος, μπορεί να αποβεί μοιραίος για την εσωτερική ζωή και τα συμφέροντα του κράτους. Υποστηρίζει την πολιτική της κυβέρνησης και το καθήκον της απέναντι στο Έθνος, δίχως αυτό να σημαίνει ότι φοβάται τον πόλεμο και αν προκληθεί είναι βέβαιο ότι νικήσει, γιατί η σημερινή Ελλάδα «πράττει και δεν αερολογεί, παρασκευάζεται και δεν δημοσκοπεί, πολιτεύεται και δεν φατριάζει».¹⁴⁵⁸

Η δε *Πατρίς* «ως βασιλικότερη του βασιλέως» χαρακτηρίζει ως αναρχική τη μερίδα εκείνη του αθηναϊκού Τύπου, η οποία εδώ και ημέρες κυριολεκτικώς «λυσσά» με προσωπικές επιθέσεις κατά του Βενιζέλου, οι οποίες εκπορεύονται από μερικούς φανατικούς αρθρογράφους, που γράφουν άρθρα αυθαίρετα, αμελέτητα, ανεύθυνα και εμπαθή κατά του πρωθυπουργού της χώρας.¹⁴⁵⁹

Αντίθετα οι μετριοπαθείς *Καιροί* επισημαίνουν ότι κανείς δεν μπορεί να είναι προκαταβολικά αισιόδοξος ως προς την έκβαση των διαπραγματεύσεων, συμπεριλαμβανομένου και του Βενιζέλου. Οι φόβοι όμως της αντιπολίτευσης, ότι ο Βενιζέλος κατά τη συνάντηση θα προβεί σε παραχωρήσεις και όχι θα λάβει, χαρακτηρίζονται ως αστήρικτοι, καθώς υπάρχει απόλυτη εμπιστοσύνη στην περίνοια και τον πατριωτισμό του Έλληνα πρωθυπουργού.¹⁴⁶⁰

Τελικά η περιβόητη συνάντηση μεταξύ των δύο πρωθυπουργών δεν πραγματοποιήθηκε, λόγω της έναρξης του ευρωπαϊκού πολέμου και της ανατροπής όλου του οικοδομήματος των ευρωπαϊκών συμμαχιών, δίχως να είναι αποσαφηνισμένο για το ποιος από τους δύο πρωθυπουργούς, είχε την πρωτοβουλία για την αναβολή της συνάντησης. Ο Μ. Βεζίρης, που σημειωτέον δεν αναχώρησε ποτέ από την Κων-πολη και ενημέρωσε το Βενιζέλο ότι όπως έχει διαμορφωθεί η κατάσταση, η συνάντηση

¹⁴⁵⁶ *Έθνος*, 248/ 4.7. 1914, «Ο Τύπος» & 250/6.7.1914, «Με το αίμα και με την νίκη».

¹⁴⁵⁷ *Εστία*, 7325/ 4.7.1914, «Εκαστος εις ο εκλήθη», 7326/ 5.7.1914, «Ενώ ετοιμάζεται η αγχόνη» & 7327/ 6.7.1914, «Εις το ύψος των εθνικών συμφερόντων».

¹⁴⁵⁸ *Πατρίς*, 9379/ 7.7.1914, «Αυτή είναι η τύχη ημών», 9380/ 8.7.1914, «Χάριν των ανησυχούντων»

¹⁴⁵⁹ *Πατρίς*, 9382/ 10.7.1914, «Εάν δεν είσθε αναρχικοί».

¹⁴⁶⁰ *Καιροί*, 176/ 7.7.1914, «Η συνάντησις», 178/ 9.7.1914, «Το ταξίδιον του κ. πρωθυπουργού» 180/ 11.7.1914, «Τα θετικά και τα ενδεχόμενα».

τους αναβάλλεται¹⁴⁶¹ ή ο Έλληνας πρωθυπουργός, ο οποίος επανήλθε στην Αθήνα εσπευσμένα ύστερα από πρόσκληση του Βασιλιά, προκειμένου να λάβουν την τελική απόφαση, ως προς τη στάση που θα τηρήσει η Ελλάδα μπροστά στη νέα κατάσταση.¹⁴⁶² Μάλιστα η *Εστία* επικαλείται τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς το Μ. Βεζίρη, προκειμένου να αναβάλλει την αναχώρησή του για μερικές μέρες, μέχρι να αποσαφηνιστεί η κατάσταση.¹⁴⁶³

Το *Σκριπ* χαρακτηρίζει το τηλεγράφημα αυτό χαλκευμένο με σκοπό να απεμπλακεί ο πρωθυπουργός, καθώς δεν υπάρχει ούτε νήπιο που να μην καταλαβαίνει ότι εξαπατήθηκε, εμπαιχτήκε και εξευτελίστηκε υπό της Τουρκίας, σε βάρος του κράτους που εκπροσωπεί. Αφού κέτευσε για τη συνάντηση και αφού έλαβε ψευδή βεβαίωση για την πραγματοποίησή της και αναμένοντας μάταια το Μ. Βεζίρη, ζητά μάταια να αποδώσει στον εαυτό του την αναβολή της συνάντησης, για να καταλήξει: «*Δυστυχημένη Ελλάς! Επέπρωτο μετά τόσους στρατιωτικούς θριάμβους να υφίστασαι σήμερα τους εσχάτους εξευτελισμούς, ποδοπατουμένη εις το πρόσωπον του Έλληνος πρωθυπουργού, τον οποίον ο Μ. Βεζίρης κατέστησεν ‘περιπλανώμενον Ιουδαίων’ σύροντα μαζί του την αξιοπρέπειαν του Κράτους και κατεξευτελίζοντα το εθνικόν γόητρον*».¹⁴⁶⁴ Επίσης η εφημερίδα *Αθήναι*, πέραν των επικριτικών της σχολίων για το ναυάγιο της συνάντησης γεγονός που είχε ως συνέπεια την καταρράκωση της εθνικής αξιοπρέπειας, επικαλείται το Στέμμα να υποκαταστήσει την ανανδρία των πολιτικών παραγόντων της χώρας, αναλαμβάνοντας θαρραλέα εθνική πρωτοβουλία.¹⁴⁶⁵

Η είδηση της αναβολής της συνάντησης των δύο πρωθυπουργών προκάλεσε ανακούφιση στον αντιβενιζελικό Τύπο, επειδή - πάντα κατά την άποψή του - ενδεχόμενη συμφωνία υπό οποιαδήποτε μορφή, θα σήμαινε στέρξη της κυριαρχίας της Ελλάδας στα νησιά.¹⁴⁶⁶

Ο Βενιζέλος αφίχθη στην Αθήνα στις 19 Ιουλίου με πολεμικό που τον παρέλαβε από την Κέρκυρα, με τη *Ν. Ημέρα* να σημειώνει ότι η επάνοδος του πρωθυπουργού καθησυχάζει τη δημόσια γνώμη, η οποία επιθυμεί να είναι βέβαια ότι οποιαδήποτε κρίσιμη στιγμή δεν θα βρει το κράτος ανέτοιμο και αναποφάσιστο, εφόσον «αισθάνεται τον άνθρωπόν της εις το πηδάλιον».¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶¹ Αντωνόπουλος, *ό. π.*, σ. 72

¹⁴⁶² *Καιροί*, 181/ 12.7.1914, σ. 4

¹⁴⁶³ *Εστία*, 7336/ 15.7.1914, σ. 4

¹⁴⁶⁴ *Σκριπ*, 6836/ 16.7.1914, σ. 2, «Ο περιπλανώμενος».

¹⁴⁶⁵ *Αθήναι*, 5177/ 16.7.1914, «Ο νέος πόλεμος και η Ελλάς».

¹⁴⁶⁶ *Εφημερίς*, 953(11559)/ 15.7.1914, «Το ναυάγιο της συναντήσεως».

¹⁴⁶⁷ *Ν. Ημέρα*, 730/ 17.7.1914, «16 Ιουλίου 1914».

Η απόφαση του Βενιζέλου να διαπραγματευτεί με την Τουρκία επίσημα κατοχυρωμένα ελληνικά νησιά, εγείρει αρχικά ερωτηματικά ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Τα νησιά (και ειδικότερα η Χίος και η Λέσβος) αποδόθηκαν με την απόφαση των Μ. Δυνάμεων στην Ελλάδα, η οποία από τη στιγμή που εκπλήρωσε τις υποχρεώσεις της στην Ήπειρο –με τελευταία αυτή την παραχώρηση της νησίδας Σάσωνος– αποκτούσε πλήρη κυριαρχία. Το δε Διάταγμα περί προσάρτησης, το οποίο δεν εκδόθηκε την εποχή εκείνη, μόνο για εθνικούς λόγους θα μπορούσε να εκδοθεί. Προς τι λοιπόν η σπουδή για συνάντηση με το Μ. Βεζίρη και η ενδεχόμενη προσφορά του για επικυριαρχία του Σουλτάνου στη Χίο και τη Λέσβο;

Στην απόφασή του αυτή βάρυναν δύο παράγοντες. Πρωταρχικός θεωρούμε ότι υπήρξε το γεγονός ότι δεν ήθελε να εμπλακεί η χώρα σε τρίτο συνεχόμενο πόλεμο σε μια διετία, παρά τις φιλοπόλεμες δηλώσεις του στη σχετική συνεδρίαση της Βουλής. Από την άλλη η άρνησή του να αποκτήσει η Ελλάδα τα δύο υπερθωρηκτά, τόσο για οικονομικούς λόγους όσο και για να παραμείνει πιστή στο αγγλικό δόγμα σε ό,τι αφορούσε τους ναυτικούς εξοπλισμούς της, θα είχε ως αποτέλεσμα να απολέσει τους επόμενους μήνες τη ναυτική της υπεροχή στο Αιγαίο, γεγονός που έγινε άμεσα αντιληπτό, γι' αυτό και η σπουδή για αγορά πλοίων που υπήρχαν προς πώληση την άνοιξη του 1914.

Επιπλέον προβαίνοντας η Τουρκία σε συστηματικούς διωγμούς των Ελλήνων που κατοικούσαν στα μικρασιατικά παράλια σε όλο το μήκος της γραμμής από τη Χίο έως τη Λέσβο, ασκούσε μία αφόρητη πίεση προς την Ελλάδα, ώστε να τη σύρει σε διαπραγματεύσεις και το πέτυχε. Στην ουσία, η Ελλάδα αποφασίζοντας να διαπραγματευτεί, έθετε υπό αμφισβήτηση τα κυριαρχικά της δικαιώματα στα νησιά με πιθανό κέρδος μια μακροχρόνια περίοδο ειρήνης με την Τουρκία και δευτερευόντως στη σύναψη συμφωνίας με τη Ρουμανία και την Τουρκία, σύμφωνα με τις επιθυμίες της γερμανικής πολιτικής για τα Βαλκάνια.

Το ταξίδι αυτό του Βενιζέλου στα πλαίσια της προσωπικής του διπλωματίας, ήταν το τελευταίο της περιόδου που εξετάζουμε. Η συνάντηση με το Μ. Βεζίρη τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς συνέπεσε χρονικά με την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου στην Ευρώπη. Ενδεχομένως αυτό να στάθηκε σωτήριο για την Ελλάδα, γιατί δεν γνωρίζουμε μέχρι ποιου σημείου ο Βενιζέλος ήταν διατεθειμένος να προβεί στην παρούσα συγκυρία, σε υποχωρήσεις στο ζήτημα των νησιών. Οι δε συνεχείς ανακοινώσεις του κυβερνητικού Τύπου, ότι ο πρωθυπουργός δεν θα συζητούσε ζήτημα νησιών, αποσκοπούσαν αποκλειστικά στον εφησυχασμό της Κοινής Γνώμης.

Με την αναχώρηση του Βενιζέλου για το Μόναχο η επικείμενη συνάντηση των δύο πρωθυπουργών δεν αποτελεί την πρωταρχική είδηση του Τύπου. Όλο το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη διαφαινόμενη ευρωπαϊκή ρήξη, στις ύστατες διπλωματικές προσπάθειες προκειμένου να αποσοβηθεί η επίθεση της Αυστρίας στη Σερβία καθώς και στις στρατιωτικές προετοιμασίες των Μ. Δυνάμεων.

Η περίοδος από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου μέχρι την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου στην Ευρώπη (Αύγουστος 1913–Ιούλιος 1914), υπήρξε η πλέον δύσκολη για το Βενιζέλο από την ανάληψη της πρωθυπουργίας του. Το γεγονός αυτό υπήρξε απόρροια της δυσμενούς θέσης της Ελλάδας στην Ευρώπη, καθώς ουσιαστικά η χώρα δεν είχε τα απαραίτητα διπλωματικά ερείσματα μεταξύ των Μ. Δυνάμεων, στοιχείο απαραίτητο για την ευνοϊκή έκβαση των ελληνικών εκκρεμοτήτων. Αν και ο Βενιζέλος ξεπέρασε σχετικά εύκολα την αρνητική κριτική του Τύπου για την αποπομπή από την κυβέρνηση του Ν. Στράτου, η δυσμενής για τις ελληνικές θέσεις απόφαση για τη ρύθμιση των ελληνοαλβανικών συνόρων σε συνδυασμό με την αποχώρηση του ελληνικού στρατού, στάθηκε η αιτία για το διπλωματικό του ταξίδι στην Ευρώπη, προσδοκώντας σε κάποια θετικά αποτελέσματα. Η αποτυχία της προσπάθειας αυτής έδωσε αφορμή στον αντιβενιζελικό Τύπο να τον αμφισβητήσει ως προς τις ικανότητές του, σε αντίθεση με το γενναίο Βασιλιά, ο οποίος προβάλλει ως ο νέος εθνικός ηγέτης. Η αποκήρυξη από τον πρωθυπουργό του αγώνα των Ηπειρωτών για αυτονομία, στάθηκε η αιτία να δεχθεί εκ νέου τα πυρά των αντιβενιζελικών εφημερίδων, οι οποίες υποστηρίζουν ένθερμα τους Ηπειρώτες, συνεπικουρούμενες μάλιστα και από μέρος του βενιζελικού Τύπου. Τέλος, οι συστηματικές διώξεις του ελληνικού στοιχείου στα παράλια της Μ. Ασίας, στάθηκε η αιτία για την ανάδειξη από τον Τύπο ενός έντονα φιλοπολεμικού κλίματος, το οποίο παραδόξως ενστερνίστηκε ο Βενιζέλος, προβαίνοντας μάλιστα και σε σκληρές δηλώσεις στη Βουλή. Πιστός όμως στην πολιτική της διευθέτησης των διαφορών με ειρηνικά μέσα επιδίωξε συνάντηση με τον Τούρκο ομόλογό του, αν και αυτή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Η επικείμενη αυτή συνάντηση αντιμετωπίστηκε με επιφύλαξη από τον αντιβενιζελικό Τύπο, καθώς ήταν διάχυτη η άποψη ότι ο Βενιζέλος θα προέβαινε σε παραχωρήσεις έναντι των γειτόνων μας, προκειμένου να αποφύγει νέο πόλεμο.

Γενικά, τον τελευταίο αυτό χρόνο υφίσταται ένα έντονο κλίμα αμφισβήτησης όχι μόνο των ενεργειών, αλλά και των ικανοτήτων του πρωθυπουργού, το οποίο αποτυπώνεται ξεκάθαρα στον αντιβενιζελικό Τύπο, αλλά υφίστανται και έμμεσες αναφορές στο βενιζελικό Τύπο. Η αμφισβήτηση αυτή του αντιβενιζελικού Τύπου δεν υπήρξε

τυχαία, καθώς εκπορευόταν από τον αντιβενιζελικό πόλο που έχει ήδη δημιουργηθεί υπό τον Κωνσταντίνο και ο οποίος έκρινε ότι ήταν η πλέον κατάλληλη στιγμή για να ξεκινήσει η αντιπαράθεσή μαζί του και η οποία κορυφώθηκε την εποχή του Εθνικού Διχασμού με τα τραγικά αποτελέσματα που επέφερε στον ελληνισμό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη του Τύπου της περιόδου 1910–1914, που καλύπτει η παρούσα διατριβή ανέδειξε ότι τα θέματα που αποτελούν το πρωταρχικό του ενδιαφέρον είναι ταυτόσημα με τις τρέχουσες πολιτικές, διπλωματικές και στρατιωτικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο Βασίλειο. Συγκεκριμένα, το κρίσιμο διάστημα από τον Ιούλιο έως και το Νοέμβριο του 1910, τον Τύπο απασχολεί η υποψηφιότητα του Βενιζέλου, η εκλογή του στην Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον ίδιο, η διάλυση της Βουλής, η προκήρυξη εκλογών για Β΄ Αναθεωρητική Βουλή καθώς και η εκλογική νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ακολουθεί η συνταγματική αναθεώρηση του 1911, αμέσως μετά η επαναφορά του Διαδόχου Κωνσταντίνου στο στράτευμα, οι εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου 1912 για απλή πλέον Βουλή, ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, καθώς και η συνδιάσκεψη του Λονδίνου, ο Β΄ Βαλκανικός και η συνδιάσκεψη του Βουκουρεστίου, η επίσκεψη του Κωνσταντίνου στη Γερμανία, η αποπομπή του Ν. Στράτου από την κυβέρνηση, το δεύτερο διπλωματικό ταξίδι του πρωθυπουργού στην Ευρώπη, ο Ηπειρωτικός αγώνας και κλείνει με τις προσπάθειες του Βενιζέλου για συνάντηση με τον Τούρκο ομόλογό του, ύστερα από την όξυνση στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, η οποία συμπίπτει με την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου στην Ευρώπη, τον Ιούλιο του 1914.

Η θέση που παίρνει κάθε εφημερίδα ως προς κάποιο θέμα είναι βασικά συνάρτηση του ιδεολογικού χώρου στον οποίο ανήκει, είτε δηλ. στην ομάδα του βενιζελικού είτε στην ομάδα του αντιβενιζελικού Τύπου, με τις ανάλογες σε ορισμένες περιπτώσεις διαφοροποιήσεις. Το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος καθίσταται ιδιαίτερα εμφανές κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 και της 11^{ης} Μαρτίου 1912 και όλη την περίοδο μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά τη συνταγματική αναθεώρηση υπήρξαν αντιβενιζελικές εφημερίδες που στάθηκαν αλληλέγγυες προς το Βενιζέλο, σε ζητήματα όπου υπήρχε το ενδεχόμενο ανατροπής του υφιστάμενου κοινωνικού status quo, όπως η λύση που δόθηκε για το ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Θεσσαλία και δευτερευόντως για το γλωσσικό. Εκεί όπου υπήρξε πλήρης σύμπνοια του Τύπου είναι η περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων και για όσο χρόνο διαρκούσαν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Πρωταρχικό στοιχείο που αναδεικνύεται είναι ότι το χρονικό διάστημα που μεσο-λαβεί μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων του 1910, όπου ξεκινούν και οι αναφορές για την προβολή του Κρήτα πολιτικού, αρχίζει να διαμορφώνεται σταδιακά το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος, για να οριστικοποιηθεί σύντομα, λίγο πριν και λίγο μετά από την εκλογική αναμέτρηση της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910, δίχως παρεκκλίσεις, πλην περίπτωσης *Ακροπόλεως*. Οποιαδήποτε δε νέα εφημερίδα εκδόθηκε ή επανεκδόθηκε την περίοδο αυτή, εντασσόταν σε μία από τις δύο ομάδες του Τύπου.

Οι περισσότερες εφημερίδες είτε καθαρά και απροκάλυπτα, όπως ο *Χρόνος* και η εφημερίδα *Αθήναι* είτε έμμεσα συνηγορούν ως προς την υποψηφιότητα του Βενιζέλου για την Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, παρά τους επί μέρους προβληματισμούς που αναδεικνύουν. Η εκστρατεία επιβολής του Βενιζέλου από την ελληνική αστική τάξη στην κοινή γνώμη μέσω του Τύπου, στέφεται σύντομα από επιτυχία. Η μόνη εφημερίδα που υπήρξε εξ αρχής αρνητική στην προσπάθεια αυτή είναι το *Εμπρός* και δευτερευόντως το *Νέον Άστυ* και το *Σκριπ*, ενώ η *Ακρόπολις* τηρεί στάση αναμονής. Καθοριστικός επίσης υπήρξε ο ρόλος του Τύπου ως προς το χαρακτηρισμό της Εθνοσυνέλευσης ως Αναθεωρητικής ή Συντακτικής, καθώς στην πλειοψηφία του τάχθηκε υπέρ της Αναθεωρητικής, σύμφωνα με την άποψη του Βενιζέλου.

Επιλέγεται να εξεταστεί πρώτα η ομάδα του φιλοβενιζελικού Τύπου, γιατί ο ρόλος της υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστικός αρχικά ως προς την επιβολή του Βενιζέλου στην κοινή γνώμη, καθώς και στη συνεχή υπεράσπιση των πολιτικών και διπλωματικών αποφάσεων του, ακόμα και όταν αυτές δεν συμβαδίζουν με τις εθνικές βλέψεις και επιδιώξεις, ιδιαίτερα κατά τις κρίσιμες διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο και στο Βουκουρέστι, την πολιτική του για το Ηπειρωτικό Ζήτημα, αλλά και την πολιτική χαμηλών τόνων έναντι των τουρκικών προκλήσεων την άνοιξη, του 1914. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται οι εφημερίδες *Πατρίς*, *Εστία*, *Καιροί* (με τις κατά καιρούς διαφοροποιήσεις τους σε επί μέρους πολιτικές του Βενιζέλου), *Αθήναι*, *Χρόνος*, *Αστραπή* (Αύγουστος – Νοέμβριος 1910), *Ακρόπολις* (1911 – 1912), *Νέα Ημέρα* (από τη μεταφορά της στην Αθήνα, Ιούλιος 1912), *Νέα Ελλάδα* (από την έκδοσή της, Σεπτέμβριος 1913) και το μετριοπαθές *Έθνος* (από την έκδοσή του, Οκτώβριος 1913).

Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι εφημερίδες *Αθήναι*, *Χρόνος* και *Αστραπή* που αποτέλεσαν το βαρύ πυροβολικό του φιλοβενιζελικού Τύπου κατά το στάδιο της διαμόρφωσής του, παύουν πολύ νωρίς να υποστηρίζουν το Βενιζέλο και καθίστανται σφοδροί πολέμοί του, καθώς εντάσσονται στην ομάδα του αντιβενιζελικού Τύπου.

Ποια όμως υπήρξε η βασική αιτία αυτής της αλλαγής, ώστε τέσσερις μόλις μήνες ύστερα από την επίσημη είσοδο του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή, ώστε ο Γ. Πωπ εκδότης της εφημερίδας *Αθήναι* και ο Κ. Χαιρόπουλος, εκδότης του *Χρόνου*, αυτοί οι οποίοι ουσιαστικά επέβαλαν το Βενιζέλο στην κοινή γνώμη και συνεπακόλουθα στην ελληνική πολιτική σκηνή, να αμφισβητούν πλέον τις επιλογές του, παραμονές των εκλογών για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή και μεταβάλλονται στους πλέον σφοδρότερους επικριτές του, ύστερα από την κυριαρχία του στις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910;

Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί είτε μεταξύ της πικρίας των εκδοτών αυτών, επειδή δεν συμπεριλήφθηκαν στον επίσημο συνδυασμό Αττικοβοιωτίας των Φιλελευθέρων για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή, άποψη που δεν έγινε αποδεκτή από τους εκδότες, είτε γιατί δεν υπουργοποιήθηκαν όπως στην περίπτωση του Γ. Πωπ,¹⁴⁶⁸ είτε γιατί ο *Χρόνος* αισθάνθηκε ότι ο Βενιζέλος πρόδωσε τις αρχές του ανορθωτικού αγώνα, καθώς χρίζοντας μεγάλο μέρος των υποψηφίων του για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή, από εκπροσώπους του κεφαλαίου συμπεριλαμβανομένου και του παροικιακού, εκπλήρωνε σταδιακά το χρέος του προς την ελληνική αστική τάξη, η οποία τον ανέδειξε και τον προώθησε στο ύψιστο πολιτικό αξίωμα. Επιπλέον, η ίδια η εφημερίδα μερικές μόλις ημέρες πριν τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910, αναφέρεται στο ενδεχόμενο επιστροφής του Διαδόχου στο στράτευμα, κατηγορώντας στην ουσία το Βενιζέλο ότι προδίδει τις αρχές του κινήματος στο Γουδή, γεγονός που έκανε το *Χρόνο*, να αισθανθεί δικαιωμένος ως προς τις επιλογές του, τον Ιούνιο του 1911. Και όσον αφορά τον Κ. Γιολλάση, εκδότη της *Αστραπής*, οι θέσεις του περί Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης σε συνδυασμό με την πικρία του που δεν συμπεριλήφθηκε και αυτός στον επίσημο βενιζελικό συνδυασμό, στάθηκε αιτία για να εγκαταλείψει η εφημερίδα του αρκετά νωρίς την ομάδα του φιλοβενιζελικού Τύπου. Όμως η αλλαγή στρατοπέδου από τις εφημερίδες *Αθήναι* και *Χρόνος*, έχει ως αποτέλεσμα την ανάδειξη της *Πατρίδος* και της *Εστίας*, ως τα ημιεπίσημα πλέον όργανα των Φιλελευθέρων. Υποστηρίζουν με ιδιαίτερη θέρμη και πάθος κάθε επιλογή του Βενιζέλου, είτε πολιτική είτε διπλωματική, δίχως να αποκλίνουν από τις επίσημες θέσεις του, προβαίνοντας ενίοτε και ιδιαίτερα η *Πατρίς* σε δημοσιογραφικές υπερβολές και λιβανωτούς, γεγονός που προκαλούσε τα αρνητικά σχόλια του αντιβενιζελικού Τύπου.

¹⁴⁶⁸ Βλ. Β΄ κεφάλαιο «Οι εφημερίδες», λήμμα *Αθήναι*, υποσημ. 4, τη σχετική αναφορά του Βενιζέλου στη Βουλή.

Η περίπτωση της *Ακροπόλεως* του Β. Γαβριηλίδη, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική. Αν και υποστήριξε το κίνημα στο Γουδή, φαίνεται επιφυλακτική έναντι του νέου «Μεσσία», που μονοπωλεί είτε θετικά είτε αρνητικά τις στήλες των εφημερίδων. Η υποστήριξή της ως προς το Βενιζέλο, αρχίζει να γίνεται εμφανής ύστερα από τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 και ιδιαίτερα κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911. Παρόλα αυτά δεν διστάζει να κρίνει αρνητικά επί μέρους επιλογές του, όπως η λύση που δόθηκε για το γλωσσικό. Η υποστήριξη της συνεχίζεται και το 1912 και ιδιαίτερα κατά τις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου, όπως επίσης συνέπλευσε απόλυτα με τον υπόλοιπο Τύπο κατά την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια του βασιλείου για την απελευθέρωση αλύτρωτων περιοχών (Α΄ Βαλκανικός). Το γεγονός όμως ότι η Ελλάδα δεν έλαβε τα ανάλογα ανταλλάγματα, παρά τις νίκες της στα πεδία των μαχών, ύστερα από τη συνθήκη του Λονδίνου και παρά την παρουσία του Βενιζέλου, στάθηκε η αιτία να αρχίσει μία σταδιακή διαφοροποίηση έναντι του πρωθυπουργού, η οποία βαίνει διαρκώς κλιμακούμενη και η οποία κατέστη ιδιαίτερα εμφανής το Μάιο του 1913, ύστερα από τις βουλγαρικές προκλήσεις κατά των ελληνικών εμπροσθοφυλακών.

Είναι πλέον τόση η αγανάκτηση του Γαβριηλίδη, τις παραμονές του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, που δεν υφίσταται γι' αυτόν πλέον πρωθυπουργός, παρά μόνον ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, τον οποίο προτρέπει έμμεσα να ηγηθεί εθνικής σταυροφορίας, ώστε να αποκατασταθούν οι αδικίες που υφίσταται ο ελληνισμός και δη ο αλύτρωτος. Βέβαια, η υποστήριξη αυτή προς το Βασιλιά συμπίπτει χρονικά με τις προσπάθειες δημιουργίας ενός αντιβενιζελικού πόλου με επικεφαλής τον ίδιο τον Κωνσταντίνο, γεγονός που εγείρει υπόνοιες για τις πραγματικές προθέσεις του Γαβριηλίδη, σε συνδυασμό με την εκδήλωση των φιλομοναρχικών απόψεών του. Έκτοτε η *Ακρόπολις* αποτελεί ουσιαστικά τον ηγέτη του αντιβενιζελικού Τύπου, ενώ αναλαμβάνει σταυροφορία υπέρ των δικαίων του ηπειρωτικού αγώνα (άνοιξη 1914) και ασκεί έντονη κριτική στο Βενιζέλο για τις επιλογές του ως προς το Ηπειρωτικό και στη συνέχεια για τη χαλαρή του στάση έναντι των τουρκικών προκλήσεων, ενώ αναδεικνύεται σε υπέρμαχο ακόμα και πολέμου εναντίον της Τουρκίας, πάντοτε υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου, τον οποίο έχει ήδη αναδείξει σε νέο εθνικό ηγέτη.

Οι εφημερίδες που απαρτίζουν την ομάδα του αντιβενιζελικού Τύπου παραμένουν οι ίδιες την περίοδο που εξετάζουμε, ενώ ενισχύθηκαν περαιτέρω από το βενιζελικό στρατόπεδο. Στην ομάδα αυτή κατατάσσονται το *Εμπρός*, το *Σκριπ*, το ραλλικό *Νέον Αστυ* που υπήρξαν εξαρχής αντιβενιζελικές, οι εφημερίδες *Αθήναι*, *Χρόνος* και *Α-*

στραπή που εγκατέλειψαν νωρίς το βενιζελικό στρατόπεδο, όπως προαναφέρθηκε, η *Ακρόπολις*, από τις αρχές του 1913 και η *Εφημερίς* του Γ. Κορομηλά, από την επανέκδοσή της, την Πρωτοχρονιά του 1912.

Το 1911 και το 1912 το ισοζύγιο είναι αρνητικό για το βενιζελικό Τύπο, καθώς η πλειοψηφία των εφημερίδων αντίκειται αρνητικά ως προς την πολιτική και τις επιλογές του Βενιζέλου. Ο βενιζελικός Τύπος και ιδιαίτερα τα ημειπίσημα όργανα των Φιλελευθέρων, υποστηρίζει την αναθεωρητική διαδικασία σύμφωνα με τις προτάσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων, ακόμα και αν αυτές υπήρξαν προϊόν συμβιβασμού ή σήμαιναν οπισθοδρόμηση, όπως στην περίπτωση του γλωσσικού ζητήματος. Η αναφορά αυτή δεν μπορεί να γενικευθεί απόλυτα, καθώς υπήρξαν διαφοροποιήσεις, όχι αναγκαστικά ακραίες, αλλά ενδεικτικές του γεγονότος ότι τόσο οι προτάσεις της Επιτροπής για την Αναθεώρηση όσο και αυτές του Βενιζέλου δεν έβρισκαν πάντα σύμφωνο τον κυβερνητικό Τύπο.

Κατά τη διάρκεια της αναθεώρησης του Συντάγματος το δίπολο βενιζελικός-αντιβενιζελικός Τύπος, που μόλις είχε διαμορφωθεί, προσωρινά δεν υφίσταται. Στα μείζονος σημασίας αναθεωρητέα άρθρα, ορισμένες αντιβενιζελικές εφημερίδες εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για τις λύσεις που έδωσε ο Βενιζέλος και οι οποίες συνέπλεαν με τις συντηρητικές απόψεις τους, καθώς θεώρησαν ότι με βάση τη φιλολογία που αναπτύχθηκε στον Τύπο τις προηγούμενες ημέρες, υπήρχε κίνδυνος ανατροπής του υφιστάμενου κοινωνικού status quo.

Αυτό κατέστη ιδιαίτερα φανερό κατά τη συζήτηση του άρθρου περί ιδιοκτησίας. Η μέση λύση που δόθηκε για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, προκειμένου να αποκατασταθούν σταδιακά οι κολίγοι της Θεσσαλίας επικροτήθηκε από το σύνολο σχεδόν του Τύπου. Η αντίθεση προήλθε από τις πρώην βενιζελικές εφημερίδες *Αθήναι* και *Χρόνος*, με την πρώτη να θεωρεί τη διατύπωση του σχετικού άρθρου ως κήρυγμα σοσιαλιστικών ιδεών, γεγονός που επιβεβαιώνει τις συντηρητικές απόψεις του Γ. Πωπ, η δε δεύτερη τη λύση που δόθηκε, ως εμπαιγμό του Λαού, εννοώντας ότι επιθυμούσε περισσότερο δραστική λύση. Επίσης, κατά τη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος στη Βουλή όλος ο αντιβενιζελικός Τύπος εξέφρασε την ικανοποίηση για τη λύση που δόθηκε, ενώ η αντίθεση προήλθε από την βενιζελική *Ακρόπολη*. Η πρόταση για την αναθεώρηση του άρθρου περί Τύπου είχε ως αποτέλεσμα τη συσπείρωση όλου του Τύπου και την εκδήλωση της αντίθεσής του, αν και στην περίπτωση αυτή αφορούσε συντεχνιακό αίτημα. Η τελική λύση που δόθηκε ύστερα από τη συζήτηση στο κοινοβούλιο δεν ικανοποίησε απόλυτα τους εκδότες, παρά τις βελτιώσεις που ε-

πήλθαν ύστερα από την παρέμβαση του πρωθυπουργού. Ενδεχομένως οι περιορισμοί να αποσκοπούσαν στην αποτροπή του Τύπου από την υποστήριξη μελλοντικών κινήματων, αναλόγων με αυτών στο Γουδή, αλλά και στην προστασία του ιδιωτικού βίου της αστικής τάξης, η οποία αρχίζει ήδη να προκαλεί τον Αθηναϊκό Λαό όχι μόνο με τις κάθε είδους δεξιώσεις και κοινωνικές της εκδηλώσεις, αλλά και με διάφορα ερωτικά σκάνδαλα, που δημοσιεύονται περιστασιακά στον Τύπο. Τέλος, σε ό,τι αφορά την πρόταση του Βενιζέλου για (επαν)ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας ο βενιζελικός Τύπος τάχθηκε υπέρ του θεσμού, ενώ ο αντιβενιζελικός εξέφρασε επιφυλάξεις ως προς τη χρησιμότητά του, δίχως να υπάρξει αρνητικός, αποδεχόμενος έστω και έμμεσα ότι η λειτουργία του, αποτελεί εκσυγχρονισμό του κράτους.

Το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος λειτούργησε πλήρως κατά την εκλογική αναμέτρηση της 11^{ης} Μαρτίου, η οποία προβλήθηκε όμως με εντελώς διαφορετική οπτική από κάθε πόλο, στα πλαίσια μιας οργανωμένης προσπάθειας αποδόμησης των αντιπάλων με εκατέρωθεν κατηγορίες, οι οποίες κατά περίπτωση άγγιζαν τα όρια του κίτρινου Τύπου και με τον αντιβενιζελικό Τύπο να πλειοδοτεί.

Στα χαρακτηριστικά της εκλογικής αυτής αναμέτρησης εντάσσουμε επίσης την προεκλογική περιοδεία του Βενιζέλου στην επαρχία, η οποία καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας όλου του Τύπου, καθώς υπήρξε κάτι το πρωτόγνωρο για τα ελληνικά πολιτικά ήθη, αν ληφθεί υπόψη ότι σε είκοσι ημέρες ο Βενιζέλος επισκέφτηκε τις περισσότερες από τις μισές εκλογικές περιφέρειες της χώρας. Η περιοδεία αυτή καλύφθηκε λεπτομερώς από τον Αθηναϊκό Τύπο μέσω των απεσταλμένων του, οι οποίοι έστελναν τις ανταποκρίσεις τους σε περισσότερες από μία εφημερίδες, του αυτού όμως ιδεολογικού χώρου και ιδιαίτερα του αντιβενιζελικού, όπως φαίνεται από τις κοινές ανταποκρίσεις. Το γεγονός αυτό εγείρει υπόνοιες, κατά πόσο υπήρξε οδηγία από τα αντιβενιζελικά κόμματα, ως προς την κοινή παρουσίαση της περιοδείας του Βενιζέλου, αλλά και χάραξης κοινής γραμμής ως προς την αντιπολιτευτική τακτική, μέσω του Τύπου. Το βέβαιο είναι ότι ο Τύπος με τις επιλογές του ως προς την παρουσίαση του προεκλογικού αγώνα και ειδικά της Αθήνας, φέρει την κυρίως ευθύνη για το κλίμα πόλωσης στο οποίο διεξήχθησαν οι εκλογές του 1912.

Ένα τρίτο χαρακτηριστικό των εκλογών αυτών υπήρξε η αντίθεση των δύο πόλων, ως προς τους υποψηφίους. Εκλεκτούς και επώνυμους, όπως αναφερόταν ο αντιβενιζελικός Τύπος σύμφωνα με την άποψη των αντιβενιζελικών κομμάτων που εκπροσώπούσε ή άγνωστους, αλλά πιστούς στο βενιζελικό δόγμα, όπως πρέσβευε ο βενιζελικός Τύπος, που απηχούσε την άποψη του δεσπίζοντος των Φιλελευθέρων. Μάλιστα

ο βενιζελικός συνδυασμός Αττικοβοιωτίας δέχτηκε σφοδρή κριτική από τον αντιβενιζελικό Τύπο, λόγω ακριβώς αυτής της επιλογής του Βενιζέλου.

Το σύνολο του Τύπου αποδέχεται τον εκλογικό αυτό θρίαμβο του Βενιζέλου. Κάθε εφημερίδα ανάλογα με το χώρο που κινείται, προσπαθεί να ερμηνεύσει το εκλογικό αποτέλεσμα και τα αίτια της λαμπρής νίκης των Φιλελευθέρων. Είναι όμως τόσο έντονη η απογοήτευση που εκφράζει ο αντιβενιζελικός Τύπος, ο οποίος σε μια από τις σπάνιες δηλώσεις ειλικρίνειας του, επισημαίνει ότι πλανήθηκε ως προς τις προβλέψεις του. Ιδιαίτερα επίσης αρνητική έκπληξη υπήρξε η αποτυχία της εκλογής του Ράλλη στην Αττική, γεγονός για το οποίο εκφράζει την απογοήτευσή του.

Η βαλκανική εξόρμηση της χώρας βρίσκει τον Τύπο στην πρώτη γραμμή των επάλξεων. Χαιρετίζει την απόφαση για επιστράτευση με άρθρα πλήρους πατριωτισμού, εθνικής ομόνοιας και ομοψυχίας. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, περιγράφονται με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο και περισσή λεπτομέρεια από τους στρατιωτικούς ανταποκριτές, και μονοπωλούν πλέον τις στήλες του Τύπου, σε συνδυασμό με κάθε είδους είδηση σχετική με τον πόλεμο. Στα κύρια άρθρα των εφημερίδων εξαιρείται η γενναιότητα των Ελλήνων στρατιωτών, οι οποίοι καθοδηγούμενοι από το γενναίο στρατηλάτη Διάδοχο Κωνσταντίνο, διαπρέπουν στα πεδία των μαχών. Είναι πλέον η κατάλληλη συγκυρία για την ανάδειξη του Κωνσταντίνου και αυτό πραγματοποιείται από το σύνολο του Τύπου. Παράλληλα αναδεικνύεται, ιδιαίτερα από το βενιζελικό Τύπο και ο Βενιζέλος στο πλαίσιο του δίπολου πολιτική – στρατιωτική ηγεσία ενωμένες, προχωρούν στην πραγματοποίηση του κοινού οράματος του ελληνισμού.

Σύσσωμος ο Τύπος χαιρετίζει την απόφαση του Βενιζέλου, να παραστεί στη διάσκεψη για την ειρήνη στο Λονδίνο ως ορθή και επιβεβλημένη, καθώς θεωρεί ότι λόγω της διπλωματικότητας που τον διακρίνει, μπορεί να πετύχει το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα για τα ελληνικά συμφέροντα. Παρά τη δίμηνη (Δεκέμβριος 1912-Ιανουάριος 1913) όμως παραμονή του στο Λονδίνο και τις επαφές που είχε με Άγγλους πολιτικούς, το ταξίδι αυτό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως διπλωματική επιτυχία. Παρόλα αυτά ο αντιβενιζελικός Τύπος ασκεί μετριοπαθή κριτική, καθώς οι διαπραγματεύσεις ακόμα συνεχίζονται και όλοι ευελπιστούν σε αίσια έκβαση. Το ζήτημα που ανακύπτει είναι ότι ο Τύπος είτε σκόπιμα είτε εν αγνοία του δεν λαμβάνει υπόψη του, ότι ήδη έχουν διαμορφωθεί στην Ευρώπη οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι σχηματισμοί του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ότι στα πλαίσια της διατήρησης των ισορροπιών, δεν είναι δυνατό να λάβει η Ελλάδα ότι διεκδικεί, ειδικά στη Μακεδονία, καθώς αυτή αποτελεί το μήλο της έριδας μεταξύ των βαλκανικών συμμάχων. Η δε υπο-

γραφή της συνθήκης ειρήνης, το Μάιο του 1913, επέφερε μια βαθιά απογοήτευση στο έθνος, λόγω του ασαφούς περιεχομένου της και της ήδη διαφαινόμενης ενδοσυμμαχικής διάσπασης.

Την ίδια ακριβώς εποχή, σύσσωμος ο Τύπος διακατέχεται από προβληματισμό και αγωνία, ύστερα από τις βουλγαρικές προκλήσεις και επιθέσεις κατά των ελληνικών εμπροσθοφυλακών. Διερωτάται και δικαιολογημένα, γιατί πρέπει το Έθνος να αποδυθεί σε ένα δεύτερο πόλεμο, προκειμένου να εξασφαλίσει ότι κέρδισε στον πρώτο. Ο Τύπος προβάλλει έντονο πολεμικό κλίμα, ο δε αντιβενιζελικός μέμφεται το Βενιζέλο, καθώς θεωρεί ότι η βουλγαρική προκλητικότητα είναι απόρροια της συνεχούς υποχωρητικότητας του έναντι των μέχρι τότε συμμάχων, σε συνδυασμό με το ασαφές περιεχόμενο της συνθήκης του Λονδίνου σε ό,τι αφορά τη διανομή των εδαφών.

Η έναρξη του Β΄ Βαλκανικού βρίσκει τον Τύπο ενωμένο στην προάσπιση του εθνικού καθήκοντος, ο δε ρόλος που επιτελεί είναι ανάλογος με αυτόν του προηγούμενου πολέμου. Παρόλα αυτά διαφαίνεται ήδη, μία υπερβολική προβολή του Βασιλιά–Αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ύστερα από τα νικηφόρα αποτελέσματα και την προέλαση του στρατού, ως αποτέλεσμα της στρατηγικής του τακτικής. Είναι πλέον η κατάλληλη στιγμή, ώστε «ο κουμπάρος» να αποκτήσει το απαραίτητο λαϊκό έρεισμα και να ανέλθει κατακόρυφα η δημοτικότητά του, καθώς ο Τύπος και προπάντων ο αντιβενιζελικός του «χτίζουν» προσωπικότητα.

Η απόφαση του Βενιζέλου να παραβρεθεί στη συνδιάσκεψη του Βουκουρεστίου, χαιρετίστηκε από το βενιζελικό Τύπο, ενώ δεν υπήρξε αντίρρηση από τον αντιβενιζελικό. Έθεσε όμως την «εθνική κόκκινη γραμμή» και επεσήμανε τις υποχρεώσεις που ανέλαβε έναντι του έθνους με την υπενθύμιση ότι πρέπει να εξέλθει νικηφόρο από το διπλωματικό πεδίο, όπως και από το στρατιωτικό.

Η κριτική όμως αυτή, η οποία έχει ως αφετηρία τη μέγιστη ικανοποίηση των «εθνικών δικαίων», δεν ελάμβανε υπόψη της το δυσμενές για την Ελλάδα αρνητικό διπλωματικό κλίμα, καθώς η Ελλάδα τόσο στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου όσο και σε αυτήν του Βουκουρεστίου είχε να αντιμετωπίσει μία εχθρική Ιταλία και τη σύμμαχό της Αυστροουγγαρία, οι δε λοιπές Μ. Δυνάμεις δεν ήταν πρόθυμες να απεμπολήσουν τα επί μέρους τους συμφέροντα στη Βαλκανική, προκειμένου να μεγαλυθεί η Ελλάς.

Αναμφισβήτητα, ο από μηχανής θεός στο Βουκουρέστι υπήρξε η γερμανική παρέμβαση, όχι όμως λόγω συμπάθειας του Γερμανού αυτοκράτορα προς τον γαμπρό του Κωνσταντίνο. Οι ρεαλιστές Γερμανοί αντιλήφθηκαν έγκαιρα ότι η μη αποκόμιση οποιουδήποτε εδαφικού κέρδους από την Ελλάδα θα οδηγούσε αναπόφευκτα όχι μό-

νο στην πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου, αλλά και θα κινδύνευε και η ίδια η Δυναστεία, την πλέον ευνοϊκή περίοδο για την οικονομική και πολιτική διείσδυση της Γερμανίας στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά ο αντιβενιζελικός Τύπος συνδέει άμεσα την παρέμβαση αυτή, λόγω της συγγένειας του Κωνσταντίνου με τη γερμανική αυτοκρατορική οικογένεια, με αποτέλεσμα να καρπωθεί ουσιαστικά όλη την αίγλη και να αυξηθεί επιπλέον η δημοτικότητά του. Είναι φανερό, ότι το σύνδρομο του μεγαλοϊδεατισμού από το οποίο διακατέχεται έντονα ο αντιβενιζελικός Τύπος είναι και η αιτία που ασκεί την κριτική στο Βενιζέλο για τα πενιχρά, όπως τα χαρακτηρίζει αποτελέσματα στο διπλωματικό πεδίο. Ο βενιζελικός Τύπος, και ιδιαίτερα η *Πατρίς*, προσπαθεί να ισορροπήσει την κατάσταση, τονίζοντας ότι το αποτέλεσμα της συνθήκης επήλθε κατόπιν των έξυπνων διπλωματικών χειρισμών του σε συνεργασία πάντα με τον Άνακτα. Με τους Βαλκανικούς πολέμους το γενικό και ασαφές περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας έλαβε πραγματική υπόσταση. Κύριος εκφραστής της υπήρξε ο Ελ. Βενιζέλος, καθώς οι επιλογές του δικαίωσαν απόλυτα τους υποστηρικτές της πραγματοποίησης των εθνικών στόχων μέσω του πολέμου.

Η αποπομπή του Ν. Στράτου από την κυβέρνηση σε συνδυασμό με τις δηλώσεις του στο *Εμπρός*, όπως ήταν αναμενόμενο, έδωσε την αφορμή για ποικίλη αρνητική κριτική από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία που παρουσιάστηκε, καθώς δεν επρόκειτο για κατηγορίες της αντιπολίτευσης, αλλά κατηγορίες από ένα πρώην μέλος της κυβέρνησης. Αντίθετα ο βενιζελικός Τύπος κρατάει το επεισόδιο σε χαμηλούς τόνους, αναμενόμενο άλλωστε και επιρρίπτει τις ευθύνες στο Ν. Στράτο. Επισημαίνει ότι είναι άξιος μομφής για όσα ανάρμοστα δημοσίευσε, ενώ θεωρεί ότι ο Βενιζέλος όφειλε να προβεί έγκαιρα σε διάψευση των δηλώσεών του. Το πλέον όμως ενδιαφέρον είναι οι εκατέρωθεν κατηγορίες που εκτοξεύτηκαν από δύο εφημερίδες του βενιζελικού Τύπου, τη *Νέα Ελλάδα* και τη *Νέα Ημέρα*, κατηγορίες που στην ουσία είχαν ως επίκεντρο τα διάφορα οικονομικά συμφέροντα, που εκπροσωπούσε κάθε εφημερίδα.

Μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων η ελληνική εξωτερική πολιτική επικεντρώθηκε σε δύο εκρηκτικά προβλήματα που παρέμειναν άλυτα: το ζήτημα της διαρρυθμίσεως των ελληνοαλβανικών συνόρων και το καθεστώς των νησιών του Αιγαίου. Όμως, η δυσμενής για την Ελλάδα απόφαση της Συνόδου της Φλωρεντίας, το Δεκέμβριο του 1913, σύμφωνα πάντα με τις επιθυμίες και τα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Ιταλίας και της Αυστρίας, ανάγκασε το Βενιζέλο να πραγματοποιήσει ένα δεύτερο διπλωματικό ταξίδι στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Οι συναντή-

σεις του με πρωθυπουργούς ή διαφόρους βασιλείς καθώς και οι αναφορές έγκυρων ευρωπαϊκών εφημερίδων εξελήφθησαν από το βενιζελικό Τύπο ως ιδιαίτερα καλός οιωνός ως προς την ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε συνάντηση του Βενιζέλου ή αναφορά στο πρόσωπό του να τυγχάνει ευρείας αναδημοσίευσης, σε μια προσπάθεια αποδόμησης της αρνητικής κριτικής που εκπορεύεται από τον αντιβενιζελικό Τύπο. Αντίθετα, ο τελευταίος καλύπτει το πρωθυπουργικό ταξίδι επιγραμματικά με σύντομες αναφορές, είναι όμως πλούσιος σε αρνητικά άρθρα και σχόλια και ιδιαίτερα οι εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Αθήναι* και *Σκριπ*. Σε ό,τι αφορά τα αποτελέσματα του ταξιδιού αυτού ο μεν βενιζελικός Τύπος προσπαθεί να αμβλύνει τις αρνητικές εντυπώσεις, ο δε αντιβενιζελικός αναφέρεται σε «διπλωματική ήττα», καθώς δεν λαμβάνει υπόψη του το όλο αρνητικό διπλωματικό κλίμα έναντι της Ελλάδας, στα πλαίσια της στείρας αντιπολίτευσης που ασκεί.

Ύστερα από την έκβαση αυτή και παρά τη δεδηλωμένη άρνηση του Βενιζέλου, ο οποίος παρέμεινε όλη την περίοδο της διακυβέρνησής του ιδιαίτερα προσηλωμένος στις αποφάσεις και τα κελεύσματα των Μ. Δυνάμεων, ξεκινά ο Ηπειρωτικός αγώνας, ο οποίος εξελήφθη από το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου ως εθνικός αγώνας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ανατραπεί εκ νέου το δίπολο βενιζελικός – αντιβενιζελικός Τύπος, με ορισμένες κυβερνητικές εφημερίδες όχι μόνο να μην υποστηρίζουν τις αποφάσεις του πρωθυπουργού, αλλά να εμφανίζονται υπέρμαχοι της διαφαινόμενης απόφασης των Ηπειρωτών για έναρξη ένοπλου αγώνα.

Το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου (*Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Αθήναι*, *Σκριπ*, *Νέα Ελλάς*, *Καιροί*) υποστηρίζει με ιδιαίτερη θέρμη τον ηπειρωτικό αγώνα, τονίζοντας ότι θα ήταν προτιμότερο να υποκύψουν οι Ηπειρώτες στην ανώτερη βία και να υποταχθούν κατόπιν θυσιών, διασώζοντας έτσι την εθνική αξιοπρέπεια, παρά να παραδοθούν «δεμένοι χειροπόδαρα», εξαιτίας των άστοχων χειρισμών της ελληνικής κυβέρνησης. Επιπλέον ο αντιβενιζελικός Τύπος επικρίνει δριμύτατα το Βενιζέλο για την αρνητική και άκαμπτη στάση του έναντι του ηπειρωτικού αγώνα, σε αντίθεση με τη μερίδα εκείνη του βενιζελικού Τύπου (*Νέα Ελλάς*, *Καιροί*), η οποία αν και υποστηρίζει το αυτόνομο κίνημα, αποφεύγει οποιαδήποτε κριτική για τον Έλληνα πρωθυπουργό. Ο αντιβενιζελικός Τύπος δεν θέτει θέμα ίδρυσης βορειοηπειρωτικού κρατιδίου ή ενσωμάτωσης της Β. Ηπείρου στο ελληνικό βασίλειο, αλλά υποστηρίζει την αυτονομία της περιοχής στα πλαίσια του αλβανικού κράτους. Επικρίνει το Βενιζέλο, χαρακτηρίζοντας μάλιστα ως «εθνικό έγκλημα» το γεγονός ότι δεν ζήτησε εξ αρχής θρησκευτικές και γλωσσικές ελευθερίες, αλλά αυτό έγινε ετεροχρονισμένα στα πλαίσια της ελληνι-

κής απάντησης στη νότα των Μ. Δυνάμεων. Επιπλέον, όσες από τις βενιζελικές εφημερίδες (*Πατρίς, Εστία, Έθνος, Ν. Ημέρα*) παρέμειναν πιστές στην κυβερνητική πολιτική, δεν αποκήρυξαν τον αυτόνομο αγώνα. Η συμπάθειά τους όμως προς τους αγωνιζόμενους «αδερφούς», δεν εκδηλώνεται με τον ένθερμο τρόπο του αντιβενιζελικού Τύπου.

Μόλις κόπασε το Ηπειρωτικό ζήτημα με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Κέρκυρας, γεγονός που θεωρήθηκε από τον Τύπο ως νίκη του αγώνα, σύσσωμος ο Τύπος αναδεικνύει σε πρωταρχικό θέμα τις διώξεις του ελληνικού στοιχείου στην Αν. Θράκη και τα παράλια της Μ. Ασίας, σε μια προσπάθεια αφύπνισης τόσο της κυβερνητικής σιωπής όσο και της κοινής γνώμης. Ταυτόχρονα καλλιεργεί ένα ψυχροπολεμικό κλίμα, το οποίο αποσκοπεί στην προετοιμασία του Λαού στο ενδεχόμενο ενός νέου πολέμου με την Τουρκία, καθώς ένα τμήμα του έθνους «τελεί υπό διωγμό», με τις βενιζελικές εφημερίδες να πρωτοστατούν στη διαμόρφωση αυτού του κλίματος, δίχως όμως να υστερεί ο αντιβενιζελικός Τύπος σε φιλοπόλεμη διάθεση.

Η απόφαση του Βενιζέλου για συνάντηση με το Μ. Βεζίρη, σε μια προσπάθεια εξομάλυνσης των ήδη τεταμένων ελληνοτουρκικών σχέσεων είχε θετική απήχηση στο βενιζελικό Τύπο, ο οποίος όμως προκειμένου να προκαταλάβει τις αντιδράσεις του αντιβενιζελικού Τύπου, του υπενθύμισε ότι η Ελλάδα δεν διαπραγματεύεται κεκτημένα κυριαρχικά δικαιώματά της. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες υποδέχονται με δυσπιστία την είδηση περί επικείμενης συνάντησης των δύο πρωθυπουργών. Τονίζουν ότι η συνάντηση αυτή είναι αποτέλεσμα της υποχωρητικότητας της Ελλάδας έναντι των τουρκικών πιέσεων και της αμφισβήτησης κυριαρχικών δικαιωμάτων της.

Επιπλέον από τη μελέτη του Τύπου αναδείχθηκε ότι ο Βενιζέλος σπάνια έως ποτέ προέβη σε συνέντευξη σε αθηναϊκή εφημερίδα, πλην αποσπασματικών δηλώσεών του (συγκεκριμένη ερώτηση– συγκεκριμένη απάντηση) και αυτό σε εφημερίδες του βενιζελικού τόξου. Αντίθετα, υπήρξε ιδιαίτερα φειδωλός σε συνεντεύξεις προς ευρωπαϊκές εφημερίδες, ειδικότερα κατά τις δύο διπλωματικές του περιοδείες στην Ευρώπη.

Συμπερασματικά, ο Τύπος πετυχαίνει να αναδειχτεί σε ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης του νέου πολιτικού σκηνικού και της νέας τάξης πολιτικών πραγμάτων στο ελληνικό βασίλειο, που σηματοδοτείται με την είσοδο του Ελ. Βενιζέλου. Αν και ο αντιβενιζελικός Τύπος άσκησε δριμεία αντιπολίτευση σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και επιλεκτικά σε ζητήματα διπλωματικά έναντι του Βενιζέλου, συνέπλευσε με το βενιζελικό κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων στα πλαίσια της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ-ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ

1. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ΙΘ΄ περιόδου, Σύνοδος Α΄, (19.5.1912 – 30.9.1913), Αθήνα: Τυπογραφικό κατάστημα Αυγής, 1913.
2. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* περίοδος ΙΘ΄, Σύνοδος Β΄, (31.10.1913 – 7.9.1914), Αθήνα: Τυπογραφείο ΛΕΩΝΗ, 1913.
3. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* περίοδος Κ΄, Σύνοδος Β΄, Αθήνα: Τυπογραφικό κατάστημα Σφενδόνη, 1929.
4. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1910
5. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής* (8 Ιανουαρίου 1911 – 12 Ιουλίου 1911), τόμ. Α₁ & Α₂, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1911
6. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* της Α΄ Συνόδου της ΙΘ΄ Βουλευτικής περιόδου (19.5.1912 – 30.9.1913), Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1913.
7. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* της Β΄ Συνόδου της ΙΘ΄ Βουλευτικής περιόδου (31.10.1913 – 7.9.1914), Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1918.
8. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* ΚΑ΄ Περίοδος, Α΄ Σύνοδος (1916)
9. *Η κοινοβουλευτική ιστορία του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1914)*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Εφημερίς Βουλής των Ελλήνων, 1934

Β΄ ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Αβραάμ Δ. Κώστας, *Ελευθέριος Βενιζέλος – Το ανέσπερο φως*, Αθήνα: Νέα Σκέψη, 1976
2. Αλεξανδρής Κ. Α. *Ο κατά θάλασαν πόλεμος 1912- 13*, Αθήνα: ΓΕΝ, ανατύπωση 2010
3. Αναστασιάδης Γιώργος, (επιμ.) *Αντιβενιζελικοί Λίβελι*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001
4. Αντωνόπουλος Σταμάτιος, *Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήνα: 1917, (Α΄ αναστατική έκδοση), Αθήνα: Πελασγός, 2002
5. Αρώνη – Τσίχλη Καίτη, *Σχολές και μέθοδοι ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Αναστασίου, 1986
6. ----- «Κοινωνικοί αγώνες στην ελληνική ύπαιθρο», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 5^ο, *Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 79-90
7. ----- «Το αγροτικό ζήτημα, Θεσσαλία- Νέες χώρες 1909 – 1922», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^ο, *Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 267 – 282
8. Βαρουχάκη Β. – Βατσάκη Α., (επιμ.) *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου* [πρακτικά συνεδρίου], Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007
9. Βεντήρης Γιώργος, *Η Ελλάδα του 1910 – 1920*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Ίκαρος, 1970
10. Βερέμης Θάνας, «Το Στρατιωτικό Κίνημα του 1909», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 258 – 266
11. -----, - Δημητρακόπουλος Οδυσσέας, (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1980
12. -----, Γουλμής Γ., (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία- Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση, 1989

13. ----- . – Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005
14. ----- – Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος: Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό*, τόμ. Α΄, Αθήνα: ΔΟΛ., 2011
15. Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1909-1940)*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1977
16. Βρανούσης Λεάνδρος, «Τα υπερεθνικά σχέδια και η πολυεθνική «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 441 – 442.
17. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη: «Από το Γουδί ως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1909 -1914)», στο: Συλλογικό, «*Ελληνική Ιστορία*», τόμ. 25^{ος}, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1992, σσ. 340 – 348
18. -----, - Μαργαρίτης Γιώργος, *Το Αιγαίο των Βαλκανικών πολέμων 1912-1913*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 2002
19. Gardikas-Katsiadakis Helen, *Greece and the Balkan Imbroglia. Greece Foreign Policy, 1911-1913*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1995
20. ΓΕΣ/ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών πολέμων 1912-1913*, Αθήνα 1987.
21. Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «Εξωτερική πολιτική», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι απαρχές*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χρήστος, τόμ. Α₂, Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ. χ., σσ. 107 - 145
22. ----- *Η ευγενής μας τύφλωση – Εξωτερική πολιτική και ‘εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα⁴, 2003
23. Γούναρης Κ. Βασίλης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων, Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007
24. Δαφνής Γρηγόρης, *Τα Ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα: Γαλαξίας, 1961
25. Dakin D., *The Unification of Greece*, Λονδίνο: 1972
26. Δέλτα Σ. Πηνελόπη., *Ελ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες - Αλληλογραφία* (επιμ.) Π. Ζάννας, Αθήνα: Ερμής, 1988
27. Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, τόμ. 1^{ος} *Ο Βενιζελισμός*, τχ. Α΄, *Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1985
28. Δημαράς Αλέξης, «Η εκπαίδευση 1909 – 1922, Μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις» στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, *Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, σσ. 163 – 178
29. -----, «Εκπαίδευση» (1881-1913), στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 409-413
30. -----, (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (Τεκμήρια ιστορίας), τόμ. Β΄, 1895-1967, Αθήνα: Ερμής, 1990
31. Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας –Ο Τύπος» στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ.400-402
32. ----- – Σβορώνος Νίκος, *Η μέθοδος της Ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια.*, Αθήνα: Άγρα, 1995
33. Gibbons Herbert: *Βενιζέλος, μια βιογραφία (1864 – 1920)*, Αθήνα: Ευρασία, 2008
34. *Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης*, Ιστορικά, 302 (30), ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 08.09.2005

35. *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 2^{ος}, 1984 & τόμ. 9^Α, 1988.
36. Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, (μτφ) Παρασκευόπουλος Θ., τόμ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2008
37. *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910 – 1914*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1993
38. *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, (Συμπόσιο), Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1990.
39. *Ιστορία του Ναυτικού πολέμου*, Αθήνα: Σκριπ, (από 24.3.1914 έως 31.8.1914)
40. Καργάκος Σαράντης, «Η Ελλάδα στους Βαλκανικούς Πολέμους», Αθήνα: Περιτεχνών, 2012
41. Λάμπας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2004
42. Λεονταρίτης Γιώργος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 8-46
43. Leon B.George, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1974
44. Λούλος Κώστας., «*Η Γερμανική Πολιτική στην Ελλάδα 1896 – 1914*», Αθήνα: Παπαζήσης 1991
45. *Μακεδονικό 1904-1913, Βαλκανικοί Από τον Παύλο Μελά στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης*, Ε- Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, Αθήνα: χ.χ. (συλλογικό)
46. Μαργαρίτης Γιώργος, «Η εμπόλεμη Ελλάδα, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, *Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 63 – 82
47. ----- «Οι Πόλεμοι», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι απαρχές*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χρ., τόμ. Α₂ Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ. χ., σσ. 149-176
48. Μαρωνίτη Νίκη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009
49. ----- «Ελευθέριος Βενιζέλος, Το 'φαινόμενο του βενιζελισμού', 150 χρόνια από τη γέννησή του», Αθήνα: *Το Βήμα*, 29.12.2013
50. Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλας χ.χ.
51. -----, «Οι πολιτικές εξελίξεις, Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, *Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 9- 30
52. -----, – Χατζηιωσήφ Χ., (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988.
53. Μελάς Σπύρος, *Ο γιος του Ψηλορείτη – Ανορθωτής*, Αθήνα: Μπίρης, 1958
54. ----- *Οι πόλεμοι 1912 – 1913, Μακεδονία – Ήπειρος – Αιγαίον, Ο πόλεμος της διπλωματίας*, Αθήνα: Μπίρης, 1972
55. Μπότσης Μιλτιάδης, *Γεωπολιτική Αδριατικής – Ιονίου: Η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2005.
56. Μποχώτης Θανάσης, *Η ριζοσπαστική δεξιά, Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σσ. 108 - 126
57. ----- «Εσωτερική πολιτική», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι απαρχές*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χρ., τόμ. Α₂ Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ. χ., σσ. 37 – 105

58. Μπουρνάζος Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι απαρχές*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χρ., τόμ. Α₂ Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ. χ., σσ. 189 – 278
59. Νικολακόπουλος Ηλίας, «Οι εκλογές 1910 – 1920, Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, τόμ. 6^{ος}, «*Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, σσ. 31 – 40
60. Οικονόμου Νίκος, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 289-326
61. Παλούμπης Ιωάννης, *Balkan Wars – The Naval Struggle (1912 – 1913)*, Πειραιάς: Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος², 2007
62. Παπακοσμάς Βίκτωρ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Αθήνα: Εστία, 1981
63. *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία- Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου), τόμ. Α & Β, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1989
64. Παπαστράτης Προκόπης, *Πολιτική εξουσία και Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα, 1890-1932*, (υπό έκδοση)
65. -----, «Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο: Συλλογικό, (επιμ.) Πατούρα – Σπανού Σ.: *Διπλωματία και Πολιτική – Ιστορική προσέγγιση*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, σσ. 329 – 347
66. Parastratis Prokopis, “Megali idea and Mare Nostrum”, Aspects of Greek and Italian Nationalism, in Petricioli M. (eds), *Mediterranean Europe*, Bruxelles, Peter Lang, 2008, pp. 75 – 92
67. -----, “From the Great Idea to Balkan Union”, in M. Sarafis and M. Eve (eds), *Background to Contemporary Crece*, London, Merlin Press, 1990, pp.168-169
68. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η είσοδος του Ελ. Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912» σσ. 266 - 279, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912» σσ. 280 -289, «Η συνθήκη του Λονδίνου» σσ. 330 -334, «Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος» σσ. 335-339, «Η συνθήκη του Βουκουρεστίου» σσ. 352-354, στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977
69. -----, «*Η ελληνική εξωτερική πολιτική, από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*», Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1983
70. -----, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 μελετήματα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999
71. -----, «Η εξωτερική πολιτική του Χ. Τρικούπη» στο: Συλλογικό, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του – Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, (επιμ.) Αρώνη – Τσίχλη Κ. & Τρίχα Λ., Αθήνα: Παπαζήσης, 2000, σσ. 27-40
72. Σβορώνος Γ. Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (Βιβλιογραφικός Οδηγός Σ. Ασδραχά), Αθήνα: Θεμέλιο,¹³ 1999
73. -----, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, (εισαγωγή-επιμέλεια Ξ. Γιαταγάνας), Αθήνα: Θεμέλιο,³ 1999
74. -----, *Το ελληνικό έθνος – Γένεση και Διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, (προλεγόμενα Σπ. Ασδραχάς), Αθήνα: Πόλις,¹⁰ 2010
75. Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα», Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: 1988
76. Σταυρίδη – Πατρικίου Ρ., «Ιδεολογικές διαδρομές, Η πνευματική ζωή και η εθνική ολοκλήρωση», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, τ. 6^{ος}, *Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909 – 1922)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 245-254
77. -----, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Αθήνα: Ολκός, 1999

78. -----, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988
79. Στεφάνου Στέφανος (επιμ.), Βενιζέλου Ε., *Πολιτικά Υποθήκαι Ανθολογηθείσαι από τα κείμενα αυτού*, Αθήνα: 1965
80. -----, [Βενιζέλος Ε. Κ.], *Τα κείμενα Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 4 τόμοι, 1981-1983
81. *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο* (πρακτικά), Αθήνα: ΕΛΙΑ – Μουσείο Μπενάκη, 1988
82. Smlith L. Michael, *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, (μτφ) Κάσδαγλη Λ., Αθήνα: ΜΙΕΤ², 2009
83. Τσίρος Νικόλαος, *Το νομοθετικό έργο του Ελ. Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1997
84. Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, (Πρόλ. Ν. Σβορώνος), Αθήνα: Θεμέλιο,⁶ 1992
85. ----- «Οι κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες της προσαρτήσεως της Θεσσαλίας», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, τόμ. ΙΔ', σ. 12,
86. Φραγκουδάκη Άννα, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Γιάννενα: 1977, (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη, Παράρτημα 10).
87. ----- *Η γλώσσα και το έθνος, 1880 – 1980, Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001
88. Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Εισαγωγή», στο: Συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι απαρχές*, (επιμ.) Χατζηιωσήφ Χρ., τόμ. Α₁ Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ. χ., σσ. 9- 39.
89. 1909, *Το Κίνημα στο Γουδί*, Ιστορικά, 289, (29), ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 9-6-2005
90. 1912-1913 Βαλκανικοί Πόλεμοι, ΤΑ ΝΕΑ (ένθετο) 8.12.2012
91. 1914, *Η αυτονομία της Β. Ηπείρου*, Ε-Ιστορικά (Ελευθεροτυπία), Ιούνιος 2011

Γ' ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. Δρούλια Λουκία, (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005
2. ----- – Κουτσοπανάγου Γιούλα, (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τόμ. Α', Β', Γ', Δ', Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008
3. Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984
4. Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασίλειον, Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα: Εστία, 2002
5. Καρυκόπουλος Πάνος, *200 Χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Αθήνα: Γρηγόρης, 1984
6. Λεάνδρος Νίκος, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Δελφίνοι, 1992
7. Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τόμ. Α' «1790-1900», Αθήνα: 1957, τόμ. Β', «Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959», Αθήνα: 1959, τόμ. Γ', «Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1955», Αθήνα: 1960

8. Μπαλτά Νάνση., - Παπαδημητρίου Δέσποινα., *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου – Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1993
9. Μπασαντής Διαμαντής, *Ο Ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2002
10. Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, Αθήνα: 1990 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή)
11. Ψαράκης Δ. Τάκης, *Εφημερίδες και Δημοσιογράφοι*, Αθήνα: Λιβάνης, 1993

Δ' ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

1. Αλιβιζάτος Νίκος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, Τεύχος Α' 1821-1941, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1981
2. ----- «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: Ένα ιστορικό παράδοξο»; στο: Συλλογικό, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι απαρχές 1900 – 1922*, τόμ. Β₂, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σσ. 245 - 256
3. ----- «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο: Συλλογικό, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Βερέμης Θ.- Νικολακόπουλος Η., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005, σσ. 72 -83
4. Αναστασιάδης Γιώργος, *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, (πρόλογος Δ. Τσάτσου), Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1993
5. ----- «Η συνταγματική μεταρρύθμιση», στο: *Βενιζέλος, Ο παράκλητος του 1910 και το Σύνταγμα*, Ιστορικά, 92, (10) ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 19-7-2001, σσ. 22 – 31
6. Δασκαλάκης Δ. Γεώργιος, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935*, (προς χρήσιν των φοιτητών), Αθήνα 1952
7. Κυριαζής Δ. – Γιουβέλης, (επιμ.) *Τα Ελληνικά Συντάγματα (1844 -1975)*, Αναστασίου, Αθήνα: 1977
8. Μάνεσης Αριστόβουλος, *Ο Βενιζέλος και το πολίτευμα*, «Καθημερινή – Επτά Ημέρες», 8.12.1996
9. Πετρίδης Παύλος, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1940)*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1992
10. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι συνταγματικές αναθεωρήσεις από το χθες στο σήμερα*, (Πρακτικά ημερίδας), Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλας, 2008
11. Σβάλος Ι. Αλέξανδρος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα: Πυρσός, 1928, επανέκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλας, 2008
12. -----, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822 -1975/1986 – Η Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Εισαγωγή – Επιμέλεια Λ. Αξελός, Αθήνα: Στοχαστής², 1998
13. Σωτηρέλης Χ. Γιώργος, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864 – 1909 – Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, πρόλογος Αρ. Μάνεσης, Αθήνα: Θεμέλιο 2003
14. -----, «Συνταγματική Αναθεώρηση – Μια γενική αποτίμηση», στο: *Βενιζέλος, Ο παράκλητος του 1910 και το Σύνταγμα*, Ιστορικά, 92 (10) ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 19-7-2001, σσ. 32 – 37

Ε΄ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ (1910-1914):

1. *Αθήναι*
2. *Ακρόπολις*
3. *Αστραπή (1910)*
4. *Έθνος (1913-1914)*
5. *Εμπρός*
6. *Εστία*
7. *Εφημερίς (1912–1914)*
8. *Καιροί*
9. *Νέα Ελλάδα (1913-1914)*
10. *Νέα Ημέρα (1912-1914)*
11. *Νέον Άστυ*
12. *Πατρίς*
13. *Σκριπ*
14. *Χρόνος*
15. *Σφαίρα (Πειραιά)*
16. *Κήρυξ (Βόλου)*
17. *Ήπειρος (Ιωαννίνων)*
18. *Άργος (Άργους)¹⁴⁶⁹*

¹⁴⁶⁹ Για τις τέσσερις τελευταίες υφίστανται σποραδικές αναφορές.

